

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ІМ. І. КРИП'ЯКЕВИЧА

**ВЗАЄМОДІЯ ІНСТИТУЦІЙ
ДЕРЖАВИ ТА
ГРОМАДЯНСЬКОГО
СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ:
ЗАХІДНІ ЗЕМЛІ
(кінець ХІХ – початок ХХІ ст.)**

УДК 94:323.2](477.8)“18/20”

Взаємодія інституцій держави та громадянського суспільства в Україні: західні землі (кінець XIX – початок XXI ст.): колективна монографія / [відп. ред. Ігор Соляр]; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2017. – 748 с.

У колективній монографії проаналізовано механізми взаємодії державних органів влади Австро-Угорщини, Західно-Української Народної Республіки, Другої Речі Посполитої, Української РСР, незалежної України та інституцій громадянського суспільства на західноукраїнських землях у контексті суспільно-політичних процесів XX – початку XXI ст. Охарактеризовано особливості створення та діяльності громадських організацій, політичних партій, простежено роль Церкви у державотворчих процесах та суспільному житті, розглянуто специфіку діалогу влади та громадянського суспільства у період воєнних лихоліть, а також в умовах тоталітарного суспільства. Охарактеризовано здійснення інститутами громадянського суспільства контролю за діяльністю органів державної влади в історичній ретроспективі, доведено, що взаємодія державних інститутів з інститутами громадянського суспільства є важливою умовою на шляху до уконституювання правової, демократичної держави.

Видання розраховане на істориків, політологів, правників та усіх, хто цікавиться історичним минулим України.

Науковий редактор

доктор історичних наук, ст. наук. сп. Ігор Соляр

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор Ігор Райківський

доктор історичних наук, професор Андрій Харук

Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
(протокол № 10 від 28 грудня 2017 р.)

ПЕРЕДМОВА	7
-----------------	---

РОЗДІЛ 1. ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО, НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ, МІЖНАЦІОНАЛЬНІ ВЗАЄМИНИ У ДИСКУСІЯХ ТА УЯВЛЕННЯХ

Громадські дискусії про формування модерної національної ідентичності українців Галичини в середині XIX – на початку XX століття (<i>Олена Аркуша</i>)	17
Між державою і народом: писемна культура, суспільство та громадські організації в уявленнях галицької інтелігенції кінця XIX – першої половини XX століття (<i>Роман Голик</i>)	46
Конструювання образів партійно-державної номенклатури в українській громадській думці останньої третини XX – початку XXI століття (<i>Юлія Шелен</i>)	69
Від Тузли до Харківських угод: російсько-українські конфлікти 2000-х років у візіях експертних середовищ та суспільних уявленнях в Україні (<i>Павло Артимішин</i>)	83
Громадянське суспільство та посткомуністичні трансформації на східноєвропейському пограниччі: взаємини українців з литовцями (<i>Олена Лукачук</i>)	94

РОЗДІЛ 2. ДЕРЖАВА І ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО: ІНТЕРЕСИ, ВЗАЄМОВПЛИВИ, ТОНАЛЬНІСТЬ ВІДНОСИН

Русофільські товариства в політико-правовому полі Австро-Угорщини (1772–1914) (<i>Олександра Киричук, Ірина Орлевич</i>)	110
Стосунки державних інституцій Східної Галичини з профспілками освітян у довоєнний період (1868–1914) (<i>Ігор Берест, Роман Берест</i>)	151
Вплив політики керівництва чехословацької республіки на професійні громадські об'єднання українських емігрантів у 1920–1930-х роках (<i>Андрій Яворський</i>)	185
“Радянізація” Західної України (1939–1941) (<i>Олександр Луцький</i>)	200
Статус радянського депутата та його становище в суспільстві (<i>Олександра Стасюк</i>)	227
Вибори до Верховної Ради СРСР 10 лютого 1946 року та реакція населення (<i>Олександра Стасюк</i>)	236
Взаємини між людиною і представницькими інституціями в УРСР (<i>Юрій Зайцев</i>)	246
Комітет державної безпеки – репресивний орган КПРС (<i>Юрій Зайцев</i>) ...	260
Наступ на конституційні права і свободи громадян (<i>Юрій Зайцев</i>)	273

Взаємодія державної влади та ЗМІ в умовах російської інформаційної агресії проти України (Олег Костюк)	287
---	------------

РОЗДІЛ 3. ІНСТИТУЦІЙНИЙ ВИМІР ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Товариство “Просвіта” і формування громадянського суспільства в Галичині (австрійський період) (Володимир Пауук)	298
Національна й політична мобілізація австрійських українців. Роль УНДП в інституціалізації громадського життя (Василь Расевич)	326
УНДО і УСРП у міжпартійній боротьбі в Західній Україні за впливи на національно-культурні товариства (на прикладі “Рідної школи”) (1923–1939) (Ігор Соляр, Петро Хмельовський)	347
Співпраця УПТ “Рідна школа” з національно-культурними організаціями та установами Західної України (Ігор Соляр, Петро Хмельовський)	370
Інституційно-організаційні форми українського приватного підприємництва (Оксана Пасіцька)	382
Взаємини товариства “Сокіл-Батько” з УПР, інституціями громадянського суспільства (Сергій Котов)	395
Дотримання прав і свобод людини – важливий атрибут громадянського суспільства (Юрій Зайцев)	405
“Неформальні” товариства як сегмент громадянського суспільства в останні роки існування СРСР (Олег Муравський)	424
Народний рух України (1989–1991) – предтеча структурних складових громадянського суспільства (Юрій Зайцев)	433

РОЗДІЛ 4. ЖІНКА І ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО

Емансипація жінок в галицькому суспільстві другої половини ХІХ – початку ХХ століття: уявлення і практика (Іванна Черчович)	445
Українська репрезентація в міжнародному жіночому русі (Мирослава Дядюк)	457
Поняття “громадського” і “приватного” в середовищі підпілля ОУН та УПА у 1940–1950-х роках (Марта Гавришко)	478

РОЗДІЛ 5. СУСПІЛЬНІ ЦІННОСТІ

“...Вітцєві нічо не є чуже, що синів, дітей его обходить”: внесок греко-католицького духовенства у формування засад громадянського суспільства в Галичині (кінець ХІХ століття) (Наталія Колб)	493
Народна інституція українців чи найбільший землевласник краю? Греко-Католицька Церква і громадянське суспільство (1900–1914) (Назар Кісь)	513
Освітні стратегії в мультикультурному суспільстві: приклад шкільництва півавстрійської Галичини (Анна Вараниця)	523

Ідея консолідації в громадсько-політичному житті	
Західної України в 1920–1923 роках (<i>Ігор Соляр</i>)	560
Роль культурно-освітніх товариств у формуванні національної	
свідомості населення міжвоєнної Галичини (<i>Оксана Руда</i>)	573
Вплив ідей української революції на суспільно-політичне життя	
Західної України в 1920–30-х роках (<i>Ігор Соляр</i>)	615
Перебудова, гласність, демократизація:	
реалії Української РСР (1985–1991) (<i>Олег Муравський</i>)	623
Громадянське суспільство та професійні Збройні сили –	
запорука національної безпеки України (<i>Богдан Левик</i>)	642

РОЗДІЛ 6. ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА У ВОЄННИЙ ПЕРІОД

Українські громадські організації в роки	
Першої світової війни (<i>Іван Патер</i>)	653
“Просвіта” та українські освітні товариства в Галичині під час	
Другої світової війни (<i>Олександр Луцький</i>)	700
Спроби реалізації громадських ініціатив у Галичині в роки	
радянсько-німецької війни (Участь української інтелігенції	
в допомогівій акції населенню Прикарпаття восени 1941 –	
влітку 1942 рр.) (<i>Олександр Луцький</i>)	707
Боротьба націоналістичного підпілля в Галичині проти	
радянського та німецького тоталітарних режимів в роки	
Другої світової війни (1939–1945) (<i>Михайло Романюк</i>)	719

ПЕРЕДМОВА

Взаємодія інституцій держави і громадянського суспільства – одна з проблем, яка вже декілька століть перебуває в полі зору філософів, істориків, політологів, правників. Чи не кожна наукова школа виробила власне бачення цих взаємин і рецепт їхньої гармонізації, хоча, як свідчить практика, проблема залишається актуальною й сьогодні у науковому і суспільному дискурсах.

Прикладом актуальності цієї проблеми є затвердження Указом Президента України від 26 лютого 2016 р. “Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016–2020 роки”. У зв’язку з Угодою про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами постали нові виклики у відносинах держави та громадськості, зумовлені необхідністю запровадження європейських правил та підходів до таких відносин на основі принципів, закріплених у цій Угоді. Крім того, надзвичайно важливим є розвиток співпраці між організаціями громадянського суспільства України та держав-членів Європейського Союзу.

Зазначимо, що в різні періоди перебування українських земель у складі Австро-Угорської монархії, Російської імперії, Другої Речіпосполитої, Чехословацької республіки, Румунії в роки Великих війн ХХ ст. інституції громадянського суспільства часто де-факто заміняли функції національних державних органів (“Просвіта”, УПТ “Рідна школа”, “Сільський господар”, НТШ, Українська парламентська репрезентація та ін.). Зрештою, в незалежній Україні, як зазначив відомий науковець і державний діяч В. Горбулін, інститути громадянського суспільства відіграють потужну трансформувальну й захисну роль. Відкриваючи у 2016 р. круглий стіл “Механізми реалізації Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016–2020 роки”, він підкреслив, що в 2014–2015 рр. державу було врятовано від загрози авторитаризму та розпаду завдяки розгортанню волонтерського, благодійницького та добровольчого рухів.

Як у минулому, так і сьогодні форми громадянської самоорганізації на крок випереджають готовність і здатність державних органів налагоджувати рівноправне партнерство з громадянським суспільством.

Мета нашого дослідження – аналіз взаємин інституцій держави й громадянського суспільства на західноукраїнських землях в середині ХІХ – на початку ХХІ ст. Для реалізації цієї мети визначено завдання:

- проаналізувати суспільні дискусії та уявлення про громадянське суспільство, національну ідентичність, міжнаціональні взаємини;

- з'ясувати інтереси, взаємовпливи, тональність відносин держави й громадянського суспільства;
- визначити організаційні засади, напрями діяльності українських громадських організацій і політичних партій;
- схарактеризувати суспільні цінності українців того періоду;
- дослідити особливості діяльності громадських організацій у воєнний період.

Ця колективна монографія – важливий крок у дослідженні складних взаємин державних інституцій Австро-Угорської монархії, ЗУНР, Польської держави, УРСР, незалежної України з громадянським суспільством.

Громадянське суспільство – це сфера самовиявлення і реалізації потреб та інтересів вільних індивідів через систему відносин (економічних, соціальних, релігійних, національних, духовних, культурних). Структурними елементами цієї системи є організації (політичні партії, громадські організації) та різноманітні об'єднання (професійні, творчі, спортивні, конфесійні тощо), що охоплюють усі сфери суспільного життя і є своєрідним регулятором свободи людини.

Зважаючи на таку багатоаспектність досліджуваної проблеми, її історіографію розділено не тільки за хронологічним (а) науково-популярні й наукові праці, опубліковані у другій половині XIX – на початку XX ст. (до початку Першої світової війни); б) монографії та розвідки українських громадсько-політичних діячів періоду Першої світової війни та національно-визвольних змагань; в) наукові студії міжвоєнного періоду XX ст.; г) дослідження радянських та вчених діаспори; д) історіографія періоду незалежної України), але й тематичним принципом, тобто виокремлено декілька підгруп: 1. Дослідження, які присвячуються політиці владних органів Австро-Угорщини, ЗУНР та Другої Речі Посполитої у сфері формування громадянського суспільства; 2. Книги і статті, які відображають особливості створення і діяльності політичних партій, громадських організацій, кредитних, спортивних товариств та спілок у Західній Україні другої половини XIX – першої половини XX ст.; 3. Наукові праці, які стосуються духовно-культурної сфери.

Важко не погодитися з івано-франківським істориком М. Кугутяком, який зауважив, що “в Україні, як в минулому, так і тепер, навколо співвідношення проблем громадянського і національного спостерігається гостра боротьба як на політичному, так і науково-теоретичному рівнях. Сучасний стан проблеми характеризується наявністю багатьох політизованих концепцій, різноманітністю визначень української національної ідеї та громадянського суспільства”¹.

Дослідження першої підгрупи, які опубліковані у другій половині XIX – на початку XX ст., знайомлять із зародженням громадянських інституцій у Галичині, значно менше – із політикою Австро-Угорської та місцевої влади у сфері становлення громадянського суспільства. Все ж таки, розглядаючи наукові праці цієї тематичної ніші, відзначимо значні напрацювання відомих українських

¹ Кугутяк М. Національна правова демократична держава і відкрите громадянське суспільство: Проблеми гармонізації / М. Кугутяк // Галичина. – 2001. – № 7. – С. 2.

громадсько-політичних діячів Галичини та Наддніпрянщини. Більшість із них з'явилися на початку ХХ ст. або ж безпосередньо напередодні Першої світової війни. У роботах О. Барвінського, Н. Вахнянина, В. Доманицького, Д. Донцова знаходимо чимало фактологічного матеріалу, який стосується зародження громадянського суспільства в Галині в контексті діяльності органів державної влади. Звичайно, не можемо оминати увагою науково-популярні та наукові розвідки класиків української соціалістичної думки, державників М. Драгоманова, І. Франка та М. Грушевського. Кожен із них певною мірою торкався проблеми формування громадянського суспільства та діяльності різноманітних громадських організацій, проте у значно ширших проблемних дискурсах.

Значно раніше від українських дослідників свої наукові праці, присвячені політиці Австро-Угорської влади у національно-культурній, соціально-економічній сфері, почали публікувати австрійські та польські історики. Вони намагалися акцентувати на історичних передумовах входження краю до складу Австрійської імперії, продемонструвати переваги законодавчої системи, політичного та адміністративного устрою, вказати на лояльне ставлення влади до українців. Історико-правові та політологічні праці В. Калінки, С. Шнюр-Петльовського, О. Бальцера, Г. Гроссмана, Е. Дубановича, Б. Лозинського, Б. Вінярського, С. Качали та ін. правники та історики розкривають особливості становища польського, рідше – українського населення у Галичині, вплив місцевої та центральної влади на їх національно-культурний розвиток.

Підсумовуючи відзначимо, що “заслугою громадських об'єднань Галичини кінця ХІХ – початку ХХ ст. є те, що вони навчили людей слухати один одного, виробили вміння об'єднуватись навіть за умови різних політичних поглядів. З погляду громадянської культури, важливим та істотним було те, що існувала взаємна довіра між українською освіченою елітою та народними масами, а також довіра й співпраця між українськими депутатами Сейму, що були представниками різних політичних партій, їх здатність до компромісу. Отже, в Західній Україні громадянське суспільство було розвинутим, як ніколи до або після того. Його зростання було швидким і несподіваним”².

Значно більше наукових та науково-популярних праць українських та польських істориків присвячено громадським організаціям та першим політичним партіям, які почали створюватися у Галичині наприкінці ХІХ ст. “Весна народів” стала відправною точкою для поживлення національно-культурного руху українців, перенесення вимог українців із культурної площини в політичну. Політичні партії та громадські організації – незмінний об'єкт наукового зацікавлення О. Терлецького, М. Павлика, Ю. Бачинського, М. Лозинського, В. Левинського, С. Петлюри та ін. українських політків та громадських діячів. Проте названі автори не тільки охарактеризували особливості розвитку кожної з політичних сил Галичини, але й спробували знайти відповідь на запитання:

² Стручкова-Гуменна Л. Особливості формування громадянської культури в західному регіоні України / Л. Стручкова-Гуменна // Мультиверсум. Філософський альманах: зб. наук. праць. – Київ, 2007. – Вип. 60. – С. 58.

“Яким чином можлива побудова громадянського суспільства у тогочасних суспільно-політичних умовах?”. У працях польських істориків – І. Дашинського, Й. Правдича, В. Фельдмана виокремлено певні фрагменти історії Галичини, які свідчать про політизацію галицького суспільства, наголошено на особливостях розвитку польського соціалістичного і національно-демократичного руху у краї, вказано на протистояння і факти співпраці громадських організацій українців і поляків.

Підсумовуючи відзначимо, що “конституційна правова політична система Габсбурзької імперії надавала широкі можливості для організації громадських об’єднань різних соціальних верств українського населення: від культурно-мовно-просвітницьких, суспільно-політичних до фінансово-економічних громад. Найвагомим наслідком діяльності громадських організацій Галичини було те, що український народ створив громадські органи самоврядування. Сформувався ліберально-демократичний менталітет. Вірність культурно-історичним традиціям народу забезпечила їх збереження та розвиток. Громадянська культура відзначалася високим рівнем моральності і духовності, що вберегло народ від громадянської війни”³.

Вододілом між першим та другим періодом в історіографії досліджуваної проблеми стала Перша світова війна, яка змінила вектори наукового зацікавлення українських та польських дослідників, підвищила зацікавлення вчених до проблеми формування громадянського суспільства. Більшість досліджень, які опубліковані у 1914–1923 рр., присвячувалися українським громадським інституціям, аналізу їх появи, діяльності та причин поразки у національно-визвольних змаганнях тощо.

Упродовж Першої світової війни українцями були створені нові громадські інституції, серед яких – ГУР, ЗУР, СВУ. В еміграції представники цих організацій опублікували серію історичних праць, у яких відобразили історію їх створення та діяльності, власне бачення вирішення “національного питання”. Дослідження Ю. Липи, В. Дорошенка, М. Меленевського та О. Скоропис-Йолтуховського присвячувалися СВУ, В. Темницького – ЗУР.

Українські громадські організації значну увагу приділяли формуванню основ громадянського суспільства. Проте у військових умовах роздуми тогочасних політиків мали здебільшого теоретичний характер, а поразка українців у національно-визвольних змаганнях змушувала переглянути складні сторінки національної історії. Зокрема у працях М. Лозинського, О. Назарука проаналізовано зародження українського національного руху в Галичині.

У міжвоєнний період ХХ ст. кількість досліджень, в яких розглядається діяльність громадсько-політичних організацій, неухильно збільшується. Основна причина – розростання мережі українських громадських організацій та політичних партій у Другій Речі Посполитій. Зважаючи на зростання авторитаризму у Польській державі після приходу до влади Ю. Пілсудського, акції пацифікації та з обмеженням громадянських прав після ухвалення Конституції 1935 р.,

³ Стручкова-Гуменна Л. Особливості формування громадянської культури... – С. 62.

чимало наукових студій обґрунтовували необхідність побудови демократичного суспільства, зверталися до історії створення громадсько-політичних структур та загалом розглядали суспільно-політичні процеси в Галичині.

А. Марценюк відзначає, що “під суспільно-політичним рухом Східної Галичини міжвоєнного періоду (1921–1939) варто розрізняти політичну та громадську активність українців-галичан, спрямовану на утвердження загальноєвропейських цінностей: гуманізму, толерантності, лібералізму, “вільної конкуренції”, індивідуалізму, поваги до особи. Слід відзначити важливість вивчення особливостей вияву українцями Східної Галичини своєї соціальної та національної позиції, що яскраво простежується у спеціальних фахових та історіографічних дослідженнях міжвоєнного періоду”⁴.

Серед чотирьох політичних течій українців Галичини міжвоєнного періоду ХХ ст. (конформістська, комуністична, національно-державницька та націоналістична) найкраще досліджена – національно-державницька та націоналістична. Члени цих партій (УРП-УСРП, УНТП-УНДО, УСДП після 1928 р.) розвінчували “комуністичні міфи”, наголошували на перевагах демократичного устрою, критикували СРСР та її національну політику.

У розвідках М. Стахів, К. Коберського, публікаціях у підпорядкованих партії друкованих органах наголошено на антиукраїнській освітній політиці Польської держави, утисках та дискримінації українців. Їх опоненти – представники УНДО, з парламентської трибуни викривали сутність польської національної політики. Парламентські виступи провідних діячів партії згодом були опубліковані й окремими брошурами.

Інший зріз досліджуваної проблеми – національно-культурний. У міжвоєнний період опубліковано серію досліджень, які стосуються діяльності національно-культурних товариств – “Просвіти”, УПТ, “Рідної школи”. Праці К. Малицької, дослідження Л. Ясінчука приурочені саме до ювілейних дат провідних українських товариств.

Незмінний атрибут громадянського суспільства Галичини міжвоєнного періоду ХХ ст. – кооперація. Проте у цей період більшість публікацій цієї тематичної ніші були надруковані або ж на сторінках періодичної преси, або ж і досі зберігаються у рукописах фондів українських архівів. Проте наголосимо, що більшість провідних діячів кооперації розглядали кооперативний рух у тісному зв’язку з національним. Зокрема активний учасник національно-визвольного руху 1917–1923 рр. А. Жук відзначав, що “в міру того, як зростатимуть наші економічні національні організації кооперативні, ми все більше набиратимемо сили політичної, а найважливіше, що зробить кооперація, – вона організує нас в націю... бо там, де панує... національна боротьба... кооперативний рух, виникаючи з причин економічних і соціальних, з природи речі має і мусить мати характер боротьби національної,

⁴ *Марценюк А.* Концептуальні засади української історіографії суспільно-політичного руху у Східній Галичині міжвоєнного періоду (1921–1939 рр.) / А. Марценюк // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2013. – Вип. 26. – С. 315.

боротьби за самостійне національне існування... Коли розпилена тепер народна маса буде зорганізована в економічні і просвітньо-культурні інституції, коли вся суть наших інституцій буде об'єднана в національні союзи і федерації – тоді наш нарід прибере форми організму, нації”⁵.

Відзначимо також заслуги церкви у розбудові громадянського суспільства у Західній Україні. Сучасні дослідники відзначають, що “однією з визначальних властивостей становлення громадянської культури Галичини було те, що народ зберіг відданість українській церкві, яка несла традиційну духовність. Різниця між греко-католицькою і православною церквами вважалася незначною, і вона абсолютно не ускладнювала об'єднання українців у єдину націю. Крім того, народ сам висунув із свого середовища визначних громадських діячів, які в складі різних громадських організацій захищали національні інтереси”⁶.

Початок Другої світової війни зупинив державотворчі поривання українського народу, а західноукраїнські області із невеликою перервою відійшли до складу СРСР. “Владна структура комуністичної диктатури служила патріархальному патронажу над всіма суспільно-значущими формами поведінки кожного громадянина, – відзначав М. Попович – Тоталітарна влада ретельно знищувала всілякі зародки громадянського суспільства. Злочином або “антипартійним вчинком” вважалася будь-яка спроба неконтрольованої колективної дії, навіть колективні звернення до влади. Повністю ліквідована була вся система громадянського суспільства в Західній Україні. Головним же способом ліквідації громадянського суспільства стало перетворення структур громадянського характеру на приснопам’ятні “важелі”. Поставлені під тоталітарний контроль, профспілки, творчі об'єднання та інші елементи громадянського суспільства перетворились на свою протилежність”⁷.

Загальновідомо, що у Радянському Союзі, а отже й Радянській Україні, громадянського суспільства не було, адже вся повнота влади була монополізована більшовицько-комуністичною партією та зосереджена в її державних репресивно-каральних органах. За таких обставин, і це цілком закономірно, проблеми формування та становлення громадянського суспільства загалом не досліджувалися. Водночас, партійно-державна машина та її пропагандистський апарат послідовно й наполегливо утверджувала у широкого загалу переконання, ніби в Західній Україні, яка до 1939 р. не входила до складу Радянського Союзу, діють буржуазно-націоналістичні та антирадянські об'єднання, які в союзі з міжнародною імперіалістичною реакцією виношують плани повалення радянської влади та поневолення народів першої в світі країни робітників і селян.

Після відновлення державної незалежності України розпочався тривалий і нелегкий процес переосмислення історичного минулого України, у тому числі й передумов формування, становлення та діяльності різноманітних громадських

⁵ Гелей С. Від національної ідеї до державності: вибрані статті з історії України, політології, теорії та історії кооперації / С. Гелей. – Львів: Вид-во Львівської комерційної академії, 2011. – С. 404.

⁶ Стручкова-Гуменна Л. Особливості формування громадянської культури... – Вип. 60. – С. 64.

⁷ Попович М. Громадянське суспільство в Україні / М. Попович // День. – 1999. – 31 грудня.

спілок та об'єднань (п'ятий період). Насамперед, відзначимо, що головна увага дослідників – істориків, суспільствознавців, загалом, зосереджена на осмисленні сучасного етапу формування і становлення громадянського суспільства, його ролі у розбудові демократичної, незалежної й соборної України, іншими словами, на його здатності взяти на себе відповідальність за подальшу долю українського народу. І це цілком закономірно й обґрунтовано.

Водночас відзначимо, що науковці проявляють менший інтерес до дослідження історичних аспектів цієї проблеми, зокрема стосовно Західної України, яка до 1939 р. не входила до складу Радянської України, але вже мала великий досвід формування й діяльності структур громадянського суспільства. Політична складова досліджуваної проблеми – домінантна. Ідеологія народовців, їх програмні цілі та завдання, відносини із москвофілами – одна із проблем, яка найкраще відображена у розвідках сучасних львівських, івано-франківських та київських науковців. У дослідженнях О. Аркуші, М. Мудрого, І. Райківського, О. Реєнта, Ф. Стебля, О. Середи, О. Сухого, О. Турія, І. Чорновола, Б. Янишина та ін. визначено витоки народовців, проаналізовано їх світогляд, вплив на суспільно-політичні процеси в регіоні в контексті політики місцевих та центральних органів влади.

Партійна структуризація галицького суспільства охарактеризована у контексті діяльності РУРП-УРП (Я. Грицак, П. Шкраб'юк), УНДП (В. Расевич), УСДП (В. Головченко, В. Гошовська, О. Жерноклеєв, І. Райківський) та інших вчених (Л. Зашкільняк, І. Калмакан і О. Бриндак, С. Макарчук, Ю. Михальський), які проаналізували міжпартійні взаємини, виокремили основні причини польсько-українського протистояння в Галичині наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Узагальнюючи здобутки науковців, відзначимо, що більшість із них відстоюють тезу, основна ідея якої зводиться до формули: “Високий рівень взаємовідносин між державою та населенням можливий в умовах громадянського суспільства як типу соціальної організації. Саме громадянське суспільство з його рівнем підкорення громадян законам здатне надати демократії цивілізованих форм...”⁸.

Сучасна українська історіографія покликана заповнити невідомі сторінки історії, які свідомо перекручувалися радянською історіографією. Одна з таких – Перша світова війна і ЗУНР. На сьогодні чимало наукових студій присвячено історії створення і діяльності ГУР, ЗУР, СВУ, державотворчій праці українських партій у роки ЗУНР, польсько-українській війні 1918–1919 рр., проте у цих роботах не акцентовано увагу на перспективі функціонування громадянського суспільства в умовах військових конфліктів локального та регіонального значення.

Наукові студії В. Кондратюка, М. Кравця, В. Литвина, С. Попика, О. Реєнта, В. Солдатенка та ін. вчених по-новому переосмислюють складні події Першої

⁸ Саміло Г. Правові засади становлення та розвитку політичних партій в Україні з кінця ХІХ ст. До 2001 р. (на матеріалах Запорізької області): автореф. дис. на здобуття наук ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 “Теорія та історія держави і права”. – Запоріжжя, 2004. – С. 1.

світової війни, визначають причини, які могли б привести до формування громадянського суспільства у новоствореній державі (УНР). Я. Грицак відзначав, що “тенденції до розвитку незалежного від держави громадянського суспільства проявилися в Російській імперії ще з початку XIX століття, набравши особливо виразної форми під час ліберальних реформ 1860-х років. В Україні ці тенденції були особливо виразні. Тут діяльність земств, культурних та інших організацій відзначалася надзвичайною активністю, що пояснюють дві причини: по-перше, давалася взнаки своєрідність української політичної традиції, що сформува-лася під впливом особливого досвіду польсько-литовської Речі Посполитої та козацького самоуправління; по-друге, позбавлені державної опіки, українські діячі покладалися на розбудову власними силами мережі різноманітних національних громадських організацій. Результатом став справжній вибух “стійких структур громадянського суспільства” та особлива політична стабільність, яка вирізняла Україну аж до пізньої осені 1917 року”⁹.

Еволюція партійно-політичного життя напередодні та у роки Першої світової війни викликала зацікавлення в М. Кармазіної, А. Круглашова, О. Кураєва, І. Михальського, Й. Черномаза. Історики по-різному оцінюють причини поразки Української революції, переводять у площину дискусії проблему формування громадянського суспільства. Чимало досліджень українських вчених присвячено окремим громадсько-політичним структурам, передусім – СБУ. Сторінки історії організації найкраще ілюструють наукові студії С. Адамовича, В. Головченка, І. Патера, О. Шишки. Заслужують на увагу також праці австрійських, німецьких та польських вчених (Е. Цьолнер, Г. Гребінг, В. Біль, Г. Батовський, М. Клімецький, Е. Коко).

Не менше зацікавлення українські історики проявляють до утворення ЗУНР та її внутрішньої і зовнішньої політики. Серед українських вчених вагомий внесок у розробку проблеми здійснив М. Литвин, С. Макарчук, О. Карпенко, серед польських – М. Клімецький та А. Новак.

У Галичині більшість організацій громадського сектора збереглася у 20–30-х рр. XX ст. “Однак майже в усіх країнах Європи, у тому числі й у Польщі, де проживали галицькі українці, їх громадське життя помітно регресувало порівняно з часами Австрійської імперії, – констатують науковці. – Проте в Галичині українське громадянське суспільство було досить розвинутим в цей період. Воно сприяло відродженню економічного та державного життя українців, зростанню їх національної гідності. Наявність національного руху, при усій його складній історії, зміцнила патріотичні почуття, пробудила політичний інтерес і громадянськість широкого загалу”¹⁰. Суспільно-політичні процеси у краї упродовж 1920-х – 1930-х років відображені в узагальнюючих працях М. Кугутяка, О. Красівського,

⁹ *Грицак Я.* Українська революція 1914–1923 рр.: нові інтерпретації / Я. Грицак // Матеріали засідань Історичної та Археологічної комісії НТШ. – Львів, 1999. – Вип. 2 (1995–1997). – С. 120.

¹⁰ *Стручкова-Гуменна Л.* Особливості формування громадянської культури... – Вип. 60. – С. 64.

Л. Зашкільняка й М. Крикуна, Л. Алексієвцев, І. Васюти, а також розвідках Д. Стоббухи, М. Гона, Р. Кобильника та ін.

“Національне питання” у політиці Другої Речі Посполитої розглянуто у дослідженнях О. Зайцева, В. Комара, М. Кучерепи, І. Соляра, М. Швагуляка. Відзначимо також здобутки польської історіографії у досліджуваній проблемі, серед яких виділимо наукові студії Ч. Партача, Й. Жарновського, В. Міха, С. Стемпеня, Р. Торжецького, К. Зеленського, В. Парухи, М. Сирника, Т. Струека та ін.

До інститутів громадянського суспільства віднесено й громадські організації, професійні та творчі спілки. Діяльність культурно-освітніх товариств на західноукраїнських землях висвітлена у працях Г. Білавич та Б. Савчука, В. Чоповського. У дослідженнях І. Зуляка, І. Курляк, Б. Ступарика, О. Луківа, М. Барної, О. Ткачика, а також у низці узагальнюючих праць охарактеризовано вплив культурно-освітніх товариств на піднесення національно-культурного рівня українського населення.

У становленні громадянського суспільства на західноукраїнських землях у другій половині XIX – першій половині XX ст. важливу роль відіграла молодь. Молодіжне середовище – це не просте соціальне явище, воно, як мінімум, складається з організованої молоді, яка юридично оформлена у громадські об’єднання, та неформально самоорганізованої молоді, “молодіжної субкультури”, які взаємно доповнюються. Основну, найбільш дієву частину молодіжного руху складають громадські об’єднання молоді, які зареєстровані та діють відповідно до чинного законодавства і у тісній взаємодії з державними органами, і намагаються вирішувати важливі соціальні проблеми молодих людей, сприяють їх соціалізації у відповідних соціально-економічних умовах розвитку суспільства, його політичної системи, традицій, культури¹¹. У контексті сказаного, роль молодіжних організацій (“Сокіл”, “Пласт” тощо) у становленні громадянського суспільства у Галичині охарактеризували І. Андрухів, Б. Савчук, Р. Ковалюк, Б. Трофим’як та ін. дослідники.

Українські та іноземні політологи довели, що рівень соціально-економічного розвитку суспільства найтісніше пов’язаний зі ступенем розвитку громадянських традицій, а також із здатністю людей утворювати різноманітні громадські організації, гуртки, товариства і брати активну участь у їх роботі. У міжвоєнній Польщі діяли десятки українських громадських організацій економічного профілю. Їх створення та діяльність також не залишилися поза увагою українських учених. Церковно-релігійні організації не існують “поза суспільством”, вони не можуть бути нейтральними відносно того, що відбувається у суспільстві. У міжвоєнній Другій Речі Посполитій Греко-католицька церква стала важливим фактором консолідації української громадськості Західної України, що відображають чисельні праці українських науковців.

¹¹ *Пожидаєв Є.* Молодіжний чинник у становленні громадянського суспільства в Україні / *Є. Пожидаєв* // Стратегічні раритети. – 2009. – № 3. – С. 125.

Зародження опозиційного руху в УРСР розглянуто у монографіях та численних розвідках Ю. Зайцева, О. Бажана, Г. Касьянов Ю. Курносова, Б. Захарова, Р. Корогодського та ін. вчених. У руслі досліджуваної теми значне зацікавлення викликають узагальнюючі монографії О. Гараня, В. Литвина, А. Русначенка, О. Бойка, Я. Грицака, О. Муравського, В. Чури, які в загальних рисах відображають становлення громадянського суспільства у західноукраїнських областях на зламі 80-х – 90-х рр. ХХ ст. Окремі факти, які свідчать про розбудову громадянського суспільства на початку 90-х рр. ХХ ст., знаходимо на сторінках наукових праць Н. Дроботенка, С. Кобути, І. Підкови, Л. Савченко, П. Сацького, Я. Секо, В. Чмихова, О. Шевчук.

У сучасній українській історіографії знаходимо сотні наукових студій, які розкривають окремі сегменти досліджуваної проблеми. Висновки дослідників, подекуди, діаметрально протилежні. Все ж констатуємо факт того, що “громадянське суспільство в Україні поки що не заявило про себе як центр сили, з яким би мусили рахуватися владні структури, не стало противагою владі. Вкрай потрібні радикальні зрушення в системі цінностей, у характері стосунків між державою і громадянином (суспільством), в судово-правовій системі. Покладання на “зв’язки” при захисті особистих інтересів та на “керівництво” при розв’язанні суспільних проблем, так само як і мовчазне сприйняття зловживань під час виборів та референдумів свідчать про те, що політична культура громадянськості в Україні залишається недостатньо розвиненою”¹².

¹² Думки з приводу... [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://political-studies.com/?page_id=188

РОЗДІЛ 1. ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО, НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ, МІЖНАЦІОНАЛЬНІ ВЗАЄМИНИ У ДИСКУСІЯХ ТА УЯВЛЕННЯХ

Олена АРКУША

ГРОМАДСЬКІ ДИСКУСІЇ ПРО ФОРМУВАННЯ МОДЕРНОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ УКРАЇНЦІВ ГАЛИЧИНИ В СЕРЕДИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Час народів: національна ідея в ХІХ столітті

“Довге” ХІХ ст. в українській історіографії відоме як період “національного відродження”. У цьому разі історію України розглядають як тотожну до розвитку українського національного руху. Своєю чергою, український національний рух вважають таким, що розвивався за схемою “національного відродження” (одна з найпопулярніших спроб її типологізації належить чеському вченому Мирославу Гроху), характерною для більшості народів Центрально-Східної Європи, які не мали власної держави та суспільної еліти. Сам термін “національне відродження” (походить від італійського *Risorgimento*) не є бездоганим і однозначним, оскільки відправною точкою для його використання слугує визнання того факту, що нація у більш чи менш сформованому вигляді існує з давніх часів і лише через певні несприятливі політичні обставини увійшла в модерну добу в стані “занепаду”. Історики дискутують навколо питання про те, чи в ХІХ ст. доцільно говорити про “відродження” чи про “народження” модерної української нації. У цих дискусіях виокремлюємо два підходи – “примордіалістський” і “модерністський”. Примордіалісти (від англійської *primordial* – споконвічний), спираючись на праці західних етніцистів (британського соціолога Ентоні Сміта й американського політолога Джона Армстронга), стверджують, що нації формуються на основі етнічних спільнот домодерного походження, а це означає для українців визнання прямого зв’язку з Київською Руссю. Модерністи підтверджують ідеї Бенедикта Андерсона про “уявлені спільноти” та Пола Брасса про національну ідентичність як нову орієнтацію в суспільстві, яку обирає еліта для мобілізації сил на боротьбу з іншими елітами. Прихильники цього підходу впевнені, що формування націй розпочалося в модерну добу й пов’язане з перетвореннями аграрно-традиційного суспільства в модерно-індустріальне. Проект модерної української нації, на їхню думку, сконструювали інтелектуали, які лише використали історичні та мовні матеріали для доведення української самобутності.

Попри дискусії про історичну тяглість українського “національного відродження”, не підлягає сумніву той факт, що протягом усього ХІХ ст. значущість національної самоідентифікації – з-поміж інших індивідуальних і колективних ідентичностей – зростала. Під цим кутом зору ХІХ ст. виявилось справжнім “часом народів”. Етнічні відмінності змушували прихильників імперських проектів

відмовлятися від уніфікаторських намірів. Протягом ХІХ століття пошуки національної ідентичності спостерігали серед усіх європейських народів. Вільний національний розвиток ставав символом ліберальних перетворень, свободи, прогресу й модернізації, що мали подолати пережитки середньовічного станового устрою, змінити на краще кожне конкретне життя, у підсумку – знайти нову модель європейського порядку, збудувати більш приязний і комфортний для всіх світ. Нація зайняла місце пріоритетної суспільної цінності, заради успіху якої “завтра” вартувало чимало витерпіти “сьогодні”; усвідомлення своєї національної належності допомагало людині заново структурувати світ, який раніше був упорядкований жорсткою становою стратифікацією та світоглядним домінуванням християнської церкви. Під час революції 1848 р., відомої як “Весна народів”, стало зрозумілим, що власні національні амбіції мають не лише так звані політичні народи, а й усі інші, та що національні ідеї здатні захопити широкі верстви населення. Національна ідеологія стала маркером, який об’єднував, а водночас і роз’єднував людей.

В основі інтелектуальних пошуків, що привели до створення національних ідеологій, лежало Просвітництво, у межах якого, зокрема, було сформульовано принцип народного суверенітету, права народу на опір зловживанням влади, поставлено під сумнів цінності традиційного суспільства, відкрито простір для представницької демократії та модернізаційних перетворень. У житті народів Центрально-Східної Європи, зокрема й українського, Просвітництво набуло національного забарвлення, підштовхнувши розвиток національної культури (історичні й філологічні дослідження, створення національної періодики та книговидання, виникнення наукових товариств, бібліотек, музеїв, театрів). Нові акценти у процесі становлення модерних націй приніс Романтизм, що запанував у культурно-світоглядному просторі післянаполеонівської Європи. Наголошуючи на важливості емоцій, романтики зазвичай ставали палкими національними патріотами, які розглядали народ з його самобутнім характером і культурою як самодостатню цінність; вони пропагували інтерес до фольклору, етнографії, пошуку героїв в історії. Велику роль у становленні романтизму відіграла німецька класична філософія, так, зокрема, на українську інтелігенцію ХІХ ст. певне враження справили твори Йоганна Готфріда Гердера, який прогнозував велике майбутнє слов’янським народам, а в Україні побачив “нову Грецію”, що, звісно, посилювало її амбіції. Романтизм в Україні натрапив на доволі сприятливий ґрунт, адже козацька доба слугувала вдалим джерелом для інспірації творчості з відповідним ідейним навантаженням¹.

Одночасно із творенням модерних національних ідентичностей можна простежити й тенденції до руйнування попередніх ментальних кордонів і глобалізації, що в цей час стрімко набирали обертів у європейському політичному просторі, залишаючи дедалі менше місця для “неісторичних народів”. Під цим кутом зору

¹ Докладніше про українське “національне відродження” в ХІХ ст. див. узагальнюючі праці з історії України: *Subtelny O. Ukraine: A History* / O. Subtelny. – Toronto, 1988; *Magocsi P. R. A History of Ukraine* / P. R. Magocsi. – Toronto, 1996; *Сарбей В. Г. Національне відродження України* / В. Г. Сарбей. – Київ, 1999; *Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ–ХХ ст.* / Я. Грицак. – Київ, 2000; *Литвин В. Історія України: у 3-х т.* / В. Литвин. – Київ, 2005. – Т. 2: Кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.; *Аркуша О. Г. Час народів. Історія України ХІХ століття: навч. посібн.* / О. Г. Аркуша, К. К. Кондратюк, М. М. Мудрий, О. М. Сухий; ред. М. М. Мудрий. – Львів, 2016.

цивілізаційний вибір України опинявся між слов'янським і європейським просторами². Спроби спроекувати вирішення українського питання в межах концепції будь-якої слов'янської федерації одразу ж викликали суттєві труднощі. Українська самостійність народжувалася в конфлікті з двома основними гравцями слов'янського світу – росіянами й поляками, а тенденції до польсько-російського зближення, як і актуалізація напередодні світової війни слов'янофільської тематики, яку здійснювали передусім російські політики, становили пряму загрозу їхнім національним інтересам. Із погляду adeptів української самостійності розв'язання національного питання в Центральній-Східній Європі створенням слов'янської федерації було альтернативою до іншого, значно кориснішого для них шляху створення української держави, чіткого алгоритму якого вони ще не бачили, однак пов'язували його з підтримкою з боку Німеччини і “дальшого” Заходу. Європейський вибір українців знову ж таки повертав їх до потреби визначення відносин з найближчим західним сусідом – поляками. Проте в Галичині – єдиному адміністративному утворенні, де поляки й українці могли безпосередньо облаштувати свої відносини – українсько-польський конфлікт неухильно загострювався. Відтак на шляху до Європи галицькі українці сподівалися бути поряд із наддніпрянцями, хоча й усвідомлювали, що цей союз робитиме їх шлях довшим, однак однозначно без поляків, яким у кращому разі пропонували подбати про “цивілізоване розлучення”³. Галичани обирали шлях до цивілізованого Заходу через освоєння часто невідомого й незрозумілого їм східного простору, від якого вони могли лише сподіватися підтримки і допомоги. Хоча розраховувати на цю допомогу, зважаючи на системні проблеми українського національного руху в Російській імперії, було, як мінімум, необачно⁴.

Галицькі контексти формування модерної української ідентичності

Період формування новочасних національних ідентичностей у Галичині хронологічно збігся із перебуванням краю під владою Габсбурзької монархії, що стало для його мешканців новим, незвичним досвідом. Між польським паном та українським селянином з'явився австрійський чиновник, спершу категорично налаштований цивілізувати простір, який видавався йому доволі непорядкованим, а згодом – втягнутий у цей простір місцевими діячами та взаєминами. Політико-правові межі Габсбурзької монархії, її “вимушені” реформи – спершу освіченого абсолютизму, а згодом – конституційно-парламентські – створювали ґрунт і задавали тон громадським дискусіям про спільне / окреме майбутнє та його обриси. Польська культура втрачала роль єдиного посередника між українцями й західним світом, звідки традиційно приходили інновації. Різноманітна палітра народів, представники яких зустрічались у Відні, війську, на австрійських курортах, читали один про одного у пресі, давала своєрідне відчуття політичної матерії – мозаїчної, суперечливої та все ж вимушено єдиної, такої, де кожен мусив навчитися бачити

² *Кущий І.* Цивілізаційні ідентичності в українській історіографії кінця XVIII – початку XX ст.: між Слов'янщиною та Європою / І. Кущий. – Тернопіль, 2016.

³ *Stenograficzne sprawozdania z trzeciej sesji ósmego peryodu Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomerji z roku 1907.* – [Lwów, 1907]. – Т. 1: od 14 lutego do 19 marca. – S. 1208.

⁴ *Аркуша О.* “Высказати ясно и полякамъ, и Европе”: Європа в уявленнях галицьких українців XIX – початку XX століття / О. Аркуша, М. Мудрий // *Nova Ukraina. Zeszyty historyczno-politologiczne* (Kraków; Przemysł). – 2012. – Nr 12. – S. 15–41.

інших, враховувати їхню присутність і шукати з ними свої компроміси. Власне в такому постійному порівнянні себе з іншими та відрізненні від них відбувалися процеси національного самоусвідомлення.

На момент приєднання до Габсбурзької монархії Галичина була традиційним аграрним краєм. Абсолютну більшість українського (за тогочасною термінологією – руського) населення становило селянство. Вищі верстви суспільства, уособлені землевласницькою шляхтою, які склалися з представників як польських, так і руських родів, були полонізовані, визнавали себе частиною польської політичної нації, лише подекуди декларуючи руське (в етнічному або ж територіальному сенсі) походження. Галичина залишалася сільськогосподарським краєм і на початку ХХ ст., незважаючи на земельне перенаселення й еміграцію. У 1910 р. міське населення становило лише 19,8 % від загальної кількості, а сільське – 80,2 %⁵ (тоді як в усій Австрії цей показник сягав 69,5 %)⁶. Особливо високий відсоток зайнятих у сільському господарстві був характерний власне для українців⁷. Населення краю відзначалося незначною мобільністю: близько 80 % проживали в тих громадах, у яких народилися. Домінування сільського населення зумовлювало велику роль традиціоналізму у світогляді та щоденному укладі життя. Програми ідеологів національних рухів здебільшого були орієнтовані на селянство як носія “чистоти національного духу”, джерело поповнення та мобілізації національних сил. Саме селянство стало полем битви між різними національними проектами.

Роль соціальної верхівки, а одночасно й національної інтелігенції в руському суспільстві Галичини протягом майже всього ХІХ ст. відігравало греко-католицьке духовенство, у середовищі якого формувалися національно-політичні орієнтири галицьких русинів. Аж до початку 1860-х рр., коли на базі конституційних свобод почала розвиватись організована сфера публічного життя, оселі священників слугували осередками обговорення політичних питань, а їхні родини – основним соціальним джерелом формування як духовної, так і – дещо пізніше – світської інтелігенції. Сім’ї священників були поєднані численними родинними зв’язками, нерідко історії священницьких династій простягалися вглиб на кілька століть. По цих лініях шляхом передачі традиційних мовно-культурних практик, посилені окремішністю церковного обряду, відтворювалося відчуття належності до “старої Русі”. Водночас така роль духовенства породжувала й проблеми для національного руху галицьких русинів, зумовлюючи його консерватизм, лояльність щодо австрійської влади, а відданість ідеї “старої Русі” створювала середовище, сприятливе для русофільських настроїв⁸.

⁵ Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych wydawane przez Krajowe Biuro Statystyczne / [pod red. Prof. Dra Tadeusza Pilata]. – Lwów, 1912. – Т. XXIV, zes. II: Ludność miejska Galicyi i jej skład wyznaniowy (1881–1910); opracował Dr Ignacy Weinfeld. – S. 4.

⁶ Bujak F. Galicya / F. Bujak. – Lwów; Warszawa, 1908. – Т. 1: Kraj. Ludność. Społeczeństwo. Rolnictwo. – S. 64.

⁷ Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych wydawane przez Krajowe Biuro Statystyczne / [pod red. Prof. Dra Tadeusza Pilata]. – Lwów, 1905. – Т. XX, zes. II: Stosunki zawodowe i socyalne ludności w Galicyi według wyznania i narodowości. Na podstawie spisu ludności z dnia 31. grudnia 1900 r.; przedstawił Dr Józef Buzek. – S. 16.

⁸ Himka J.-P. Religion and Nationality in Western Ukraine. The Greek Catholic Church and the Ruthenian National Movement in Galicia, 1867–1900 / J.-P. Himka. – Monreal@Kingston, London, Itaka, 1999; Osadczy W. Święta Ruś. Rozwój i oddziaływanie idei prawosławia w Galicji /

Лише в останній чверті XIX ст. українська молодь (переважно вихідці з родин священників) почала у відносно більшій кількості здобувати світські професії в тих сферах, які передбачали й активну громадську реалізацію – правників, учителів, істориків, журналістів тощо. Тоді ж – головно через парламентську діяльність – формується перше покоління українських політиків. Зусиллями української світської інтелігенції національні устремління були скристалізовані у формі ідеологічних програм. Декларування окремих національних цілей українців призвело до зіткнення з інтересами польського національного руху, діячі якого залишалися головними співрозмовниками українських інтелектуалів на шляхах пошуків і конструювання національних ідентичностей у Галичині. Попри політичні розбіжності, у польській спільноті переважали уявлення про русинів як про частину польського політичного народу, дітей однієї з поляками Вітчизни. Спираючись на тезу про особливу спорідненість між русинами й поляками, польська політика в Галичині ототожнювала національний простір із польським, що невдовзі привело їх до опору рішенням, які могли посприяти національному зміцненню українців, зокрема й у галузі мови та освіти. Українці ж одразу відчули цей опір як “кривду”⁹. Опинившись разом в адміністративних кордонах Галицької автономії, українці й поляки отримали шанс збудувати стратегію міжнаціональних відносин з урахуванням ширших національних проектів. Досить сприятливі умови для політичної діяльності привертали до Галичини увагу багатьох діячів з-поза її меж, що, утім, мало неоднозначні наслідки, з одного боку, забезпечуючи приплив до провінції нових уявлень, ідей та неординарних особистостей, а з іншого – змушуючи сповнене внутрішніх протиріч суспільство реагувати на потужні зовнішні виклики, підпорядковувати їм власні відкриті питання та незавершені справи.

Пошуки себе в галицько-руських середовищах не розвивались одразу за єдиним заданим вектором. Вони радше мали вигляд перехресної взаємодії різних національно-політичних орієнтацій. Проте в підсумку австрофільська, полонофільська, русофільська та українофільська орієнтації виявилися складовими українського руху, чинниками формування української національної свідомості. Упродовж тривалого часу вони перебували в гармонійному взаємозв’язку, творили певну цілість. Кожна з них виконувала роль своєрідного пограничного знака і вказівника, окреслюючи межі та позначаючи напрям для оновлення національного руху. “Як не парадоксально, – стверджував історик Ярослав Дашкевич, – але всі політичні тенденції в комплексі та в перехресній дії [...] сприяли зміцненню української (руської – для тамтого часу) національної свідомості на західноукраїнських землях: полонофільство диференціювало українців від росіян, москвофільство – від поляків та угорців, австрофільство – від поляків, росіян, частково від угорців, мадярофільство – від росіян. В результаті, методом проб і помилок, остаточно утвердилася

W. Osadczy. – Lublin, 2007; *Wójtowicz-Huber B.* “Ojcowie narodu”. Duchowieństwo grecko-katolickie w ruchu narodowym Rusinów galicyjskich (1867–1918) / B. Wójtowicz-Huber. – Warszawa, 2008; *Турій О.* Греко-католицька церква в суспільно-політичному житті Галичини, 1848–1867: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / О. Турій. – Львів, 1994; *Колб Н.* “З Богом за Церкву і Вітчизну”: греко-католицьке парафіяльне духовенство в Галичині у 90-х роках XIX століття / Н. Колб. – Жовква, 2015.

⁹ *Moklak J.* W walce o tożsamość Ukraińców. Zagadnienie języka wykładowego w szkołach ludowych i średnich w pracach Galicyjskiego sejmu krajowego 1866–1892 / J. Moklak. – Kraków, 2004.

і перемогла незалежницько-соборницька (разом зі Східною Україною та рештою українських земель) тенденція”¹⁰. Вилучення навіть однієї з цих орієнтацій позначилося б на загальній динаміці українського руху з невідомими наслідками.

На роздоріжжі: що показав 1848 рік

Про інтелектуальні дискусії в середовищі галицьких русинів першої половини XIX ст. навколо питань національної ідентичності відомо небагато. Насамперед це пояснюється специфікою джерел: відсутністю української преси, домінуванням офіційних документів, у яких звертали увагу головню на антиурядові загрози. Своєю чергою, у листуванні відомих діячів “національного відродження” того часу здебільшого йшлося про наукові дослідження в галузі гуманітаристики, спільні слов’язнознавчі зацікавлення. Події революції 1848 р. стрімко винесли у площину суспільного обговорення тодішні настрої та уявлення. Зіткнувшись між собою, вони почали взаємодіяти, змінювати одне одного. Можна стверджувати, що тоді серед галицьких русинів уже існували погляди, на основі яких згодом сформува- лися виразніші національно-політичні орієнтації.

До “Весни народів” 1848 р. єдиною світською організацією галицьких русинів з акцентованим національним напрямом діяльності був Ставропігійський інститут, який австрійська влада реорганізувала наприкінці XVIII ст. на базі Львівського Успенського братства. Інститут утримував друкарню, книгарню, школу, здійснював патронат над Успенською церквою у Львові, вів наукові дослідження, позиціонував себе як елітарне об’єднання руської інтелігенції, що мало визначати напрям національного розвитку. Завдяки дослідженням членів Ставропігійського інституту, зокрема істориків Д. Зубрицького, І. Гушалевича, дещо пізніше – А. Петрушевича, І. Шараневича, було окреслено самобутню лінію історії русинів у Галичині, що слугувало аргументом на користь їхньої національної самостійності. Водночас консервативні уявлення середовища Ставропігійського інституту, їхні претензії на інтелектуальну вищість, що, зокрема, виражалися в категоричному опорі розвитку української літературної мови на народній основі, стали добрим ґрунтом для розвитку концепції Старої Русі, а згодом і русофільства.

Відправною точкою формування української національної ідентичності в Галичині вважають діяльність “Руської Трійці” – об’єднання, що існувало у Львові в 1830-х рр. серед студентів-українців Львівського університету та Греко-католицької духовної семінарії. Діючи у світоглядній парадигмі романтизму, представники “Руської Трійці” акцентували увагу на “ненормальності” засвоєння вищими верствами українського суспільства польської культури і мови та закликали повернутися до “народних основ”, проводячи з цією метою етнографічні та філологічні дослідження. Джерела народного духу вони шукали у фольклорі, вважаючи, що символіка, міфи та образи народної культури відображають і протягом віків зберігають моделі світобачення нації. Шляхом до формування національної свідомості вважали літературу в широкому розумінні – наукові, художні, історіософські тексти; знаходячи в них “свою” символіку, імена, топоніми, національних героїв тощо, особа мала відчувати належність до ширшої національної спільноти.

¹⁰ Дашкевич Я. “Весна народів” 1848 року та її передісторія в Україні / Я. Дашкевич // Вісник Львівської комерційної академії. Серія – гуманітарні науки. – Львів, 2000. – Вип. 3. – С. 6.

“Руська Трійця” та її збірка “Русалка Дністрова”, видана народною мовою, стали культовими для українського національного руху в Галичині. Однак репрезентована “Руською Трійцею” перша хвиля “національного відродження” не дала швидких і значних результатів. Листування її діячів напередодні “Весни народів” відображає їхнє розчарування і зневіру, сповнене наріканнями на складнощі українського руху, неприязну політику влади, брак сил. “Серед усіх слов’янських народів руський або малоруський занепав найбільше”, – ці слова Якова Головацького зі статті “Становище русинів у Галичині” (1846) були висновком з діяльності “Руської Трійці”. Показовими можна вважати долі її діячів: Маркіян Пашкевич помер у 31-річному віці, залишившись символом українського руху; Яків Головацький став русофілом, Іван Вагилевич – полонофілом і протестантом¹¹.

Під час “Весни народів” відбулася перша спроба політичної самоорганізації галицьких русинів. 2 травня 1848 р. у Львові за деякого сприяння австрійського уряду була утворена Головна руська рада, яка декларувала лояльність до влади і прагнення “дуркѣпляти і развивати нашу руску народность”¹². Чільна вимога Головної руської ради полягала в поділі Галичини на східну (руську) і західну (польську) частини, стверджувала, що поляки й русини мають різні цілі, їхній одночасний розвиток у межах однієї провінції неможливий, а “польські пришельці” протягом кількох останніх століть залишаються для русинів “народним нещастем”¹³. Якщо завдання відмежуватися від поляків діячі Головної руської ради вважали очевидним, то окреслення (мало)руського народу вже не сприймали так однозначно. Після запеклих дискусій усе ж було вирішено обнародувати програмну відозву на засаді національної єдності українського народу: “Мы, Русины Галицки, належимо до великого руского народу, котрый однимъ говоритъ языкомъ и 15 мигѣновъ виносить з котрого полтретя милѣона землю Галицку замешкуе”. Автори відозви пов’язували з конституційними реформами й перебуванням українців під владою Габсбургів надії на їхнє повернення в коло цивілізованих народів: “Будят ся тим сонцем освічені народи далекі і сусідні [...] – а ми ж, братя! сини так великої руської родини, мали би-сьмо самі їдні на світі позістати і надаль в тім нещаснім мартвіню? [...] Будьмо тим, чим бити можем, і повинни-сьмо. Будьмо народом!”¹⁴.

¹¹ Матеріали по історії возродження Карпатской Руси: в 2-х ч. / [собралъ И. С. Свѣнцицкий]. – Львовъ: Печатня Ставропигійского ин-та, 1905. – Ч. 1: Сношенія Карпатской Руси съ Россіей въ 1-ой половинѣ XIX-ага вѣка; Руська трійця в історії суспільно-політичного руху і культури України / Горинь В. І., Купчинський О. А., Стеблій Ф. І. та ін. – Київ, 1987; Русалка Дністрова. (Фотокопія з видання 1837 р.) / [вступ. стаття О. І. Білецького]. – Київ, 1972; “Русалка Дністрова”. Документи і матеріали / [ред. кол.: Н. Ф. Врадій, О. А. Купчинський, Ф. І. Стеблій]. – Київ, 1989; *Kozik J. Ukrainski ruch narodowy w Galicji w latach 1830–1848* / J. Kozik. – Kraków, 1973; *Kurčiv P. Етнографічно-фольклористична діяльність “Руської трійці”* / Р. Курчів. – Київ, 1990; *Скринник М. Наративні практики української ідентичності: доба Романтизму* / М. Скринник. – Львів, 2007.

¹² Головна Руська Рада. 1848–1851. Протоколи засідань і книга кореспонденції / [за ред. О. Турія; упоряд. У. Кришталович, І. Сварник]. – Львів, 2002. – С. 1.

¹³ Звернення Головної Руської Ради про поділ Галичини на дві провінції, Львів, 17 липня 1848 р. // За віру, нарід і права. Руські Ради Надсяння 1848–1850 рр. / [вступ та упоряд. В. Пилипович]. – Перемишль, 2005. – С. 57–59.

¹⁴ Зоря Галицка (Львів). – 1848. – Ч. 1. – 15 травня.

Чітке акцентування українцями власного шляху в майбутнє викликало здивування й опір галицьких поляків. Чи не найбільш категорично щодо “руського питання” висловлювався львівський часопис “Dziennik Narodowy”, який відображав погляди консервативного крила “Національної ради”, здебільшого представленого польськими землевласниками Східної Галичини. У своїх публікаціях він стверджував, що поляки й русини не можуть бути окремими народами й, попри збереження деяких відмінностей, зокрема обрядових, мусять прагнути до єдності, “забувати про свою особність, лишень щоб досягнути вищої мети”¹⁵. Часопис акцентував на тому, що відмінності мають не національний, а регіональний характер (“насамперед задамо вам питання, хто у вас є русином? Якщо ті, котрі від дідів-прадідів народжувалися на руській землі, тоді ми майже всі є русинами”). Натомість, за твердженням часопису, руська мова протягом кількох останніх століть занепала, не виконує повноцінних функцій та зведена до діалекту польської. Вже в публікаціях “Dziennika Narodowego” з’явилася думка, що прагнення русинів до незалежності відкриває їм шлях до Росії. Часопис відстоював тезу, що галицькі русини належать до польської національно-політичної спільноти, а говорючи про самостійність, вони тим самим завдають удару по спільній вітчизні, спільній матері: “Чесні й освічені люди, сини однієї матері мають усувати причини незгоди, а не через започатковану одного разу незгоду полишати вітчизняні лави, гнатися за примарами й шукати мети, знайдення якої буде нелегким завданням. Повірте нам, уся ця будова великого роздвоєння стоїть на льоді, який, можливо, тільки запізнїла весна національного життя, поміж спільних сліз радості, розігріє і змусить розтанути”¹⁶.

Відповіддю галицьких русинів на концепцію польсько-руської єдності, яку українська історіографія визнає найточнішим відображенням їхніх уявлень про національну ідентичність, вважають видане того ж таки 1848 р. польською мовою “Слово перестороги” греко-католицького священника Василя Подолинського. Він порівняв польсько-руську суперечку зі сваркою “двох братів”, через яку “болить серце усіх поляків, усіх русинів”, щоби більше, із початком конституційного життя прийшов час довести, що обидва народи достойні отримати свободу. Визнаючи, що тісне переплетення історичних доль русинів і поляків протягом останніх століть змушує їх бачити і враховувати одне одного у планах на майбутнє, В. Подолинський стверджував, що образ майбутньої Польщі (Речі Посполитої трьох народів) поки що виглядає не менш розмитим, ніж самостійність русинів. Автор закликав враховувати вразливість і чутливість національного питання й чітко розуміти антипольське налаштування руського простого народу, лише заговоривши до якого як до русинів, можна здобути його прихильність. Зачіпаючи національні почуття русинів, нехтуючи ними, зневажливо трактуючи їхню історію, мову та плани, поляки, на думку В. Подолинського, своїми руками віддаляли їх від себе: “Усюди вкорінилося нахабство, але воно завжди приводило до поганих наслідків. Воно повалить навіть самого нахабу, але що з того, якщо через нього терпить і невинність та справедливість”.

Важливою частиною праці В. Подолинського були роздуми про те, як галицькі русини відчували й передавали власну ідентичність. За його спостереженням, “тужливість”, яку він вважав унікальною рисою національного характеру русинів,

¹⁵ Dziennik Narodowy (Lwów). – 1848. – Nr 2. – 25 marca.

¹⁶ *Supiński J.* [Bez nazwy] / J. Supiński // Dziennik Narodowy. – 1848. – Nr 39. – 9 maja.

була тугою “за собою самими”, “за волею і національністю, тобто за Руссю”, від яких їм довелося відійти протягом століть денаціоналізації. Однак, розмовляючи польською мовою й не маючи власної аристократії, усе ж “ми – русини і віримо твердо у воскресіння вільної, незалежної Русі. Раніш чи пізніш – не має значення [...] люблю я Польщу як рідну сестру, але люблю більше Слов’янщину, бо люблю її як матір, а найніжніше люблю Русь, бо в ній люблю самого себе. Оте є символ моєї віри і, запевняю вас, майже всіх як вільнодумних, так і невільнодумних русинів”. В. Подолинський виокремив кілька концепцій ідентичності, які побутували серед галицьких русинів: “I. Партія чисто руська – хоче Русі вільної, незалежної і прямує до неї просто, безпосередньо або через Слов’янщину. II. Партія польсько-руська – хоче Русі вільної, незалежної і прямує до неї при посередництві федеративної Польщі [...] III. Партія австрійсько-руська – хоче Русі вільної лиш від поляків, а не обов’язково від неволі [...] IV. Партія російсько-руська – теж хоче Русі, може й вільної, і прямує до неї через попереднє об’єднання з Росією з думкою, що тоді буде вільна, коли буди вільною Русь”. “Кожен русин нишком ще несміливо думає про свою Русь, бо ще не може знайти для своєї Русі міцної і стійкої точки опори”, – резюмував автор¹⁷.

Програмна декларація Головної руської ради, яка передбачала об’єднання галицьких русинів навколо української / малоруської ідентичності, не лише поставила останньої крапки в питанні про їхню національну ідентичність, а й започаткувала період теоретичних дискусій і практичних протиборств. Національно-політична орієнтація, які влучно I.-II. Химка порівняв із “польотами Ікара в майже всіх напрямках”¹⁸, не були сталими – вони не тільки переходили одна в іншу, а й змінювали спрямованість, аргументи, союзників. Протягом життя чимало галичан встигали побувати й полонофілами, й українофілами, й русофілами, і завжди – австрофілами. Водночас вони не відмовлялися від своєї “руськості”, хоча й по-різному бачили її перспективи. Подальші події засвідчили, що декларація Головної руської ради не була результатом переконаності галицьких русинів у тому, що вони належать до української нації, а радше засвідчила розуміння ними окремішності від поляків, яке спиралося на духовне тяжіння до малоруського простору. Зі спадом революційного руху і зникненням надій галицьких українців на розширення своїх національних прав серед них посилювалися русофільські настрої. Їхня активізація почалася з мовно-правописних дискусій, які в очах галицьких літераторів і науковців були визначальними для етнічної ідентичності.

Спроби збереження політичного та культурного простору Речі Посполитої

На етапі формування модерного розуміння нації головним завданням ідеологів українського руху в Галичині стало відмежування від польського інтелектуально-духовного й політичного простору. Зрозуміти ці достатньо складні процеси можна лише в ширших контекстах пошуків “своїх” територій / кордонів, народу / нації,

¹⁷ Визначна пам’ятка української політичної думки середини XIX століття – “Слово перестороги Василя Подолинського” / [підготував до друку Ф. Стеблій] // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1994. – Т. ССХХVIII: Праці Історично-філософської секції. – С. 434–487.

¹⁸ *Himka J.-P. The Construction of Nationality in Galician Rus’: Icarian Flights in Almost All Directions / J.-P. Himka // Intellectuals and the Articulation of the Nation / [ed. by R. G. Suny and M. D. Kennedy]. – Ann Arbor (Mich.), 1999. – P. 109–164.*

культури / мови, які розгорнулися в XIX ст. на теренах колишньої Речі Посполитої, поєднуючи інтелектуальне й духовне “розпізнавання” вітчизни втраченої та тієї, яку ще належало віднайти. Такі пошуки відбувалися передусім у сфері уяви, звідки поступово переміщувалися в конструювання національно-політичних проєктів. Під цим кутом зору українське й польське модерні націотворення формувалися в дуже тісному взаємозв’язку, мусили реагувати та відповідати на виклики одне одного, адже новочасний національний проєкт мав не лише виробити внутрішню цілісність, а й бути визнаним іншими, передусім сусідами, які здебільшого претендували на підпорядкування принаймні якоїсь його частини власним цілям.

Послугуючись літературними образами, польські письменники-романтики, а невдовзі й позитивісти шукали аргументи на користь цілісності політично поділеного між імперіями простору. Знакові постаті польської літератури XIX ст. – Адам Міцкевич, Юліуш Словацький, Еліза Ожешко – вселяли в читачів переконання в тому, що литовські, українські й білоруські землі залишаються частинками загубленої, але не забутої Речі Посполитої. Важливим акцентом, що мав пов’язувати в єдине ціле культурно-духовний простір давньої Речі Посполитої, був наголос на емоціях, присвоєння порубіжним територіям поза польською етнічною більшістю статусу “втраченого раю”. Відправною точкою конструювання “ідеологічної вітчизни” стало утвердження в історичній пам’яті польської спільноти образу воїна – героїчного захисника Речі Посполитої, втіленого в герої поеми Вінцента Поля “Могорт”, славетному лицарі, для якого існували дві цінності: віра в Бога і захист східного кордону (“українських степів”)¹⁹.

Іншим образом, до якого звертались і письменники (М. Чайковський, С. Гошинський та ін.) і художники (Я. Матейко, Я. Мальчевський), і навіть історики (Й. Лелевель), був старець-пророк Мусій Вернигора, який нібито віщував Колівищину, падіння Речі Посполитої, а згодом її відродження та процвітання разом з Україною. Міхал Чайковський, син волинського шляхтича і правнучки гетьмана Івана Брюховецького, відомий також як воєначальник козацьких загонів у турецькій армії Садик-паша, у передмові до роману “Вернигора” стверджував, що отримав у спадщину від предків таку ідею польсько-українського єднання: “Лицарським гультяйством козаків поставити на ноги Польщу. Братерством поляків полонізувати козаків”²⁰. Серед галицьких літераторів подібні ідеї відображені в романах Яна Захаріясевича. Уродженець Радимна Ярославського повіту, син землевласника, вірменин за етнічним походженням, він став польським громадським діячем і письменником, який до того ж позиціонував себе як “gente Ruthenus, natione Polonus”. Польсько-руським відносинам він присвятив роман “Святий Юр”, який утверджував нерозривність зв’язків між поляками та українцями (у головних героїв під час драматичних подій у Варшаві після поранень навіть змішалася кров), яка здатна створити навіть чудо. Братерство між поляками й русинами вважали справою самозрозумілою, органічною, тоді як непорозуміння списували на зовнішні, ворожі впливи. За такого підходу було цілком достатньо повернути русинів, які

¹⁹ Mohort. Rapsod rycerski z podania Wincentego Pola. Z 24 ilustracyami Juliusza Kossaka. – Lwów, [1883]. – S. 14.

²⁰ Czajkowski M. Wernyhora. Wieszcz ukraiński. Powieść historyczna z roku 1768 / M. Czajkowski. – Lipsk, 1862. – S. V.

піддалися цим впливам, до ідеї спільноти – мультикультурного простору пограниччя під польським домінуванням²¹.

З легкої руки того ж В. Поля (вихідця з німецько-французької колонізованої родини, який пов'язав життя з Галичиною) у польську літературу ввійшло поняття “кресів”. Під “кресами” розуміли простір на схід від етнічних земель, де були осередки польської культури, що в певний містичний спосіб пов'язували ці території з “польськістю”. Образ “кресів” з акцентом на історичній лінії став чи не найважливішим польським національним міфом періоду поділів²² і ліг в основу уявлення про особливу місію польського народу. Простору “кресів” властиве продукування носіїв кількох ідентичностей (осіб, які вільно почувають себе одночасно в кількох культурах), відчуття загрози і “кінця” польської присутності, що має культуротворчу місію, присвоєння мальовничим описам рідної землі функції “культурного коду” й заострене усвідомлення особливої цінності “малої”, “приватної” вітчизни²³. Т. Хжановський для підкреслення значущості в кресовому дискурсі образу “малої вітчизни” застосував поняття “дух території”, під яким розумів синтез характеру людей, сформованого у специфічних умовах їхніх “малих вітчизн”, які виявляються значно тривалішим утворенням, ніж політичні кордони і навіть війни всередині цих спільнот²⁴. Польський історик Роман Вапінський наголошував, що резонанс міфу Речі Посполитої в XIX ст. був значно сильнішим у “кресових вітчизнах”, ніж у центральній (етнічній) Польщі²⁵.

У геополітичних дискусіях про збереження культурно-духовної, емоційної, а в перспективі – й відновлення політичної єдності Речі Посполитої Галичина опинялася ніби на перетині двох світів. Адміністративно-територіально австрійська Галичина поєднувала землі з етнічними польською та українською більшістю населення, сама була пограниччям. Право говорити від імені всіх поляків у Східній Галичині в XIX ст. надалі присвоювали собі місцеві польські землевласники. На настрої польської шляхти у Східній Галичині, безумовно, впливала ситуація в територіально більш розкиданих шляхетських маєтках Правобережної України. Їхні власники, за спостереженням французького історика Данієля Бовуа, “старалися відмежуватися від української стихії та окопатись у своїх дворах-фортецях”²⁶. Між цими двома реальностями – польським етнічним оточенням уже в Західній Галичині та статусом “фортець” у підросійській Україні, де домінувала російська мова, поляки у Східній Галичині почували себе одночасно і в безпеці, і під загрозою. У

²¹ Kaszewski K. Jan Zachariasiewicz (czterdziestolecie powieści) / K. Kaszewski. – Lwów, 1895; Zachariasiewicz J. Święty Jur. Powieść w trzech częściach / J. Zachariasiewicz. – Lwów, 1862.

²² Beauvois D. Mit “Kresów wschodnich” czyli jak mu położyć kres / D. Beauvois // Polskie mity polityczne XIX i XX wieku / [pod red. W. Wrzesińskiego]. – Wrocław, 1994. – S. 93–105.

²³ Uliasz S. Literatura Kresów – kresy literatury. Fenomen Kresów Wschodnich w literaturze polskiej dwudziestolecia międzywojennego / S. Uliasz. – Rzeszów, 2004; Cовтис Н. М. Українсько-польське пограниччя як мовно-культурний феномен / Н. М. Совтис // Слов'янський збірник (Одеса). – 2013. – Вип. 17. – С. 272–281.

²⁴ Chrzanowski T. Kresy czyli obszary tęsknot / T. Chrzanowski. – Kraków, 2013. – S. 18.

²⁵ Wapiński R. Mit dawnej Rzeczypospolitej w epoce porozbiorowej / R. Wapiński // Polskie mity polityczne XIX i XX wieku... – S. 91.

²⁶ Beauvois D. Walka o ziemię. Szlachta polska na Ukrainie prawobrzeżnej pomiędzy caratem a ludem ukraińskim 1863–1914 / D. Beauvois. – Sejny, 1996. – S. 280. Також див.: Ustrzycki M. Ziemiaństwo polscy na Kresach 1864–1914. Świat wartości i postaw / M. Ustrzycki. – Kraków, 2006.

польській історіографії свого часу було влучно підмічено, що до Східної Галичини на зламі XIX–XX ст. у польській політичній думці не застосовували поняття “креси”, а відповідно, на її територію не поширювалися різні концепції, що виникали з усвідомленням розпаду річпосполитського простору²⁷. Інакше кажучи, поляки у Східній Галичині, вважаючи себе захищеними польським характером галицької автономії, до останнього намагалися зображати впевненість у тому, що їхні позиції не вдасться похитнути. Це відчуття захищеності виявилось ілюзією.

Результатом складної українсько-польської взаємодії на етапі формування в Галичині основ модерних української та польської націй стала ідеологія *gente Rutheni, natione Poloni* (русини за походженням, поляки за національністю)²⁸. Засади цієї свідомості сформувалися ще в часи Польського королівства і на початках Речі Посполитої, коли мова й віросповідання належали до приватного життя людини, та їх не вважали суттєвими з погляду інтересів політичної спільноти²⁹. Однак у скристалізованому вигляді група *gente Rutheni, natione Poloni* з’явилася щойно в XIX ст. як реакція на новочасні український і польський національні рухи та чіткий національний вибір, до якого вони спонукали. До формації *gente Rutheni, natione Poloni* належали особи, які визнавали й публічно декларували руське (українське) походження, але ідентифікували себе з польським політичним і культурним простором. Формула *gente Rutheni, natione Poloni* стала спробою пояснити ще не усвідомлені суспільством зміни, радше не програмою дій, а відображенням стрімкого руйнування сформованої в часи давньої Речі Посполитої спільної польсько-русько-литовської ідеологічної батьківщини. Кожний, хто в XIX ст. називав себе *gente Rutheni, natione Poloni*, був у сучасному розумінні поляком, який лише підкреслював своє руське коріння³⁰. Дилема *gente – natione* не була унікальною для Галичини чи польсько-українських відносин: з такими явищами стикалися чимало народів-сусідів. Русини польської нації відігравали не лише перехідну, а й посередницьку роль на етапі польсько-українського розмежування. Сама їхня присутність у національному дискурсі Галичини ніби пом’якшувала напругу в польсько-українських

²⁷ Wapiński R. Kresy: alternatywa czy zależność? / R. Wapiński // Między Polską etniczną a historyczną. – Wrocław i in., 1988. – Т. 6: Polska myśl polityczna XIX i XX wieku. – S. 9; також див.: Polska – Kresy – Polacy. Studia historyczne / [red.: S. Ciesielski, T. Kulak, K. Matwijowski]. – Wrocław, 1994; Kresy i pogranicza. Historia, kultura, obyczaje / [red.: Z. Frasz, A. Staniszewski]. – Olsztyn, 1995.

²⁸ Zięba A. A. Gente Rutheni, natione Poloni. Z problematyki kształtowania się ukraińskiej świadomości narodowej w Galicji // Prace Komisji Wschodnioeuropejskiej / A. A. Zięba. – Kraków, 1995. – Т. 2. – S. 61–67; Мудрий М. Ідея польсько-української унії та “русини польської нації” в етнополітичному дискурсі Галичини 1859–1869 років / М. Мудрий // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2005. – Вип. 39–40. – С. 83–148; Мудрий М. Дилемати народowościowe w Sejmie Krajowym galicyjskim (na przykładzie posłów formacji gente Rutheni, natione Poloni) / М. Мудрий // Українські традиції парламентарне XIX – XX wiek / [red. J. Moklak]. – Kraków, 2006. – S. 59–94.

²⁹ Chynczewska-Hennel T. Społeczeństwo – religia – kultura / T. Chynczewska-Hennel, N. Jakowenko // Między sobą. Szkice historyczne polsko-ukraińskie; [red. T. Chynczewska-Hennel i N. Jakowenko]. – Lublin, 2000. – S. 111–114.

³⁰ Мудрий М. “Русини польської нації” (*gente Rutheni, natione Poloni*) в Галичині XIX ст. і поняття “вітчизни” / М. Мудрий // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2006–2007. – Вип. 15: Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича. – С. 461–474.

відносінах, показувала альтернативні щодо гостроконфронтаційних можливості діалогу, слугувала містком для налагодження контактів, адже основоположними для цієї групи залишалися категорії українсько-польського братерства й спільної вітчизни. У відозві Руського собору 1848 р. – першої та єдиної спроби організаційного об'єднання прихильників польсько-руської ідентичності – зазначено: “Ми ж нами заселений край [вважаємо] спільною з поляками вітчизною. Поляків, з якими нас нероздільні історичні, родинні й звичаєві вузли з'єднують, уважаємо нашими братами, і тільки з ними прагнемо ділити долю цієї нашої спільної вітчизни”³¹.

Дослідники подвійної польсько-руської ідентичності звертають увагу на складність дефініції, кого потрібно вважати її носіями, незалежно від того, що покладено в основу цього визначення – світогляд, ідею, самоокреслення групи або ж двоступеневу національну свідомість. Носіями формули польсько-руської ідентичності могли бути представники різних соціальних груп – від землевласницької шляхти, яка прагнула наголосити на територіальній прив'язаності до Русі й контактах із русинами, до так званих селян-латинників, які поєднували розмовну українську мову з належністю до римо-католицького костелу, таким способом виходячи поза межі усталеного стереотипу русин – греко-католик. Носіями подвійної ідентичності могли бути й представники духовної (спірали свої погляди на ідею єдності Вселенської церкви) та світської інтелігенції; останні або приходили до такого розуміння ідентичності через переконання про культурно-інтелектуальну єдність, або ж були приваблені на польський бік кращими можливостями власної професійної реалізації, зокрема в ролі публіцистів. Значну роль в утвердженні подвійної ідентичності відігравали змішані шлюби. Зважаючи на короткотривалість (максимум – у межах двох-трьох поколінь, після чого наступала колонізація або рідше – українізація) побутування подвійної ідентичності, Адам Свйонтек пропонує окреслювати представників *gente Rutheni, natione Poloni* в Галичині XIX ст. як групу осіб, що перебували у фазі переходу між акультурацією та асиміляцією³².

До кінця XIX ст. потенціал формації *gente Rutheni, natione Poloni* під тиском викликів модерного націотворення був вичерпаний. Ідеологи як польського, так і українського національних рухів у Галичині дотримувалися мовчазної згоди щодо безперспективності подальшого ідеологічного розвитку подвійної ідентичності³³. У дискурсі українського руху польські шляхтичі у Східній Галичині, навіть ті з них, хто мав руське походження (“потомки руских боярів і князів”)³⁴, були звинувачені в зраді народу, названі “перекинчиками”³⁵. Своєю чергою, самі польські східно-галицькі землевласники перед лицем зміцнення українського руху почали всерйоз побоюватися за своє майбутнє. Розмови про спільну вітчизну, які нічого не давали, натомість лише дратували українців, поступалися місцем ендецькій концепції нації як “оточеної фортеці”, яку належало захищати від ворогів та зміцнювати шляхом

³¹ Adres Rusinów // Rada Narodowa (Lwów). – 1848. – Nr 17. – 11 maja.

³² Świątek A. Gente Rutheni, Natione Poloni. Z dziejów Rusinów narodowości polskiej w Galicji / A. Świątek. – Kraków, 2014. – S. 434.

³³ Мудрий М. Між поясненням, виправданням і осудом: образ “русинів польської нації” в галицькій публіцистиці з передодня Першої світової війни / М. Мудрий // Історичні та культурологічні студії. – Львів, 2014–2015. – Вип. 6–7. – С. 93.

³⁴ Чия земля? // Діло (Львів). – 1902. – Ч. 274. – 7 (20) грудня.

³⁵ [Окуневський Я.]. Перекинчики / [Окуневський Я.] // Діло. – 1904. – Ч. 56. – 10 (23) березня.

експансії. В реаліях галицької політики українці для ролі ворогів підходили якнайкраще. До здобутків польської націонал-демократії належало намагання визначити територіальні кордони, в яких мала бути відновлена Польська держава, адже спроба співвіднести реальну Польщу з міфом “ідеальної” Речі Посполитої породжувала чимало колізій і питань, на які тогочасне польське суспільство не було готовим відповісти³⁶. За висновком ендеків, майбутня держава не мала шансів сягнути кордонів 1772 р., але мусила вийти поза межі польської етнічної території тією мірою, яка б відповідала історичній вартості Польщі, уможливила її цивілізаційну місію та створення потужної держави – чинника стабільності в Європі між Німецькою та Російською імперіями³⁷. Прагнення побудувати федеративну багатонаціональну Польщу – Річ Посполиту кількох народів – ендеки вважали шкідливою утопією. Зі східних земель вони пропонували зберегти тільки ті, де поляки були достатньо сильними, щоб утримати польський національний характер майбутньої держави³⁸. До таких насамперед належала Галичина.

У таких умовах модернізована ідея поєднання польської та руської ідентичності вийшла за межі Галичини. Однак думка про “повернення” польської шляхти українському народові, яку спершу публічно висловив Володимир Антонович, а згодом розвинув і відстоював В’ячеслав Липинський³⁹, виявилася для тих, кому вона була адресована, неприйнятною. Зрештою, політичні долі цих діячів, як і митрополита Андрея Шептицького в Галичині, промовисто доводили, що цей шлях передбачає зміну національної ідентичності на українську. Значно ближчими до світогляду східногалицьких шляхтичів стали ідеї польських націонал-демократів. Серед них, своєю чергою, ідеї *gente Rutheni, natione Poloni* знайшли несподіваний розвиток в особі групи, яка гуртувалася навколо двотижневика “Rzeczpospolita” та його редактора Францішека Равіта-Гавронського. Виходець із вінницького Поділля, Ф. Равіта-Гавронський сприйняв тезу про глибокі історичні пов’язання та спільне майбутнє польського й українського народів, символом яких була Річ Посполита, зараховував себе до ідеологічних *gente Ruthenus, natione Polonus*, водночас, ведучи власні історичні дослідження, акцентував на негативній ролі козацького, а особливо гайдамацького руху та наголошував, що сучасні йому українські політики перейняли руйнівні негативи з традицій козащини. На цьому ґрунті полемізував з В. Липинським: обидва діячі вважали погляди один одного, відповідно, антиукраїнськими та антипольськими⁴⁰. Заради актуалізації в суспільстві історичної пам’яті про спільне польсько-українське минуле Ф. Равіта-Гавронський, щоправда,

³⁶ Dmowski R. Polityka polska i odbudowanie państwa / R. Dmowski; [przedmowa i komentarz Tomasz Wituch]. – 2-ie wyd. – Warszawa, 1989. – Т. 1. – С. 55.

³⁷ Popławski J. L. Zadania polityki narodowej na kresach / J. L. Popławski // Jan Ludwik Popławski. Wybór pism / [wybór, wstęp i opracowanie T. Kulak]. – Wrocław, 1998. – С. 153–168.

³⁸ Dmowski R. Polityka polska i odbudowanie państwa... – С. 58–59, 66.

³⁹ Lipiński W. Szlachta na Ukrainie. Udział jej w życiu narodu ukraińskiego na tle jego dziejów / W. Lipiński. – Kraków, 1909; *Garncarz B.* My, szlachta ukraińska... Zarys życia i działalności Wacława Lipińskiego 1882–1914 / B. Garncarz. – Kraków, 2006.

⁴⁰ Koko E. Franciszek Rawita-Gawroński (1846–1930) wobec Zkrajiny i jej przyszłości / E. Koko. – Gdańsk, 2006; *Rawita-Gawroński F.* Ludzie i czasy mego wieku. Wspomnienia, wypadki, zapiski (1892–1914) / F. Rawita-Gawroński; opracowanie, przedmowa i przypisy E. Koko. – Gdańsk, 1912.

недовго видавав часопис “Ruś”⁴¹. На відміну від галицьких ендеків, це середовище наголошувало, що цінністю є те, що єднає українців і поляків, натомість все, що їх ділить, зокрема й рішення, які давали змогу українцям самостійно розвиватися чи підкреслювали їхню окремішність, є невдачею, виявом “природної м’якості і традиційної безпорадності” з боку поляків⁴².

Отже, формація *gente Rutheni, natione Poloni* була включена в загальну лінію напруги українсько-польських відносин. Русини польської нації насправді мали великі проблеми у творенні ідеології двоступеневої русько-польської національної свідомості, а також із точкою опори патріотичних почуттів, свідченням чого був наголос на чітко не окресленій “спільності” польсько-руської вітчизни. Єдиним образом вітчизни для представників цієї групи була давня Річ Посполита, тоді формула національної державності, яка щораз швидше прогресувала у Східній Європі, виявилася неприйнятною. Наголос на метафізичному розумінні “вітчизни” загальмував модернізацію національної свідомості серед групи *gente Rutheni, natione Poloni*, а емоційна інтерпретація вітчизни без кордонів протягом одного покоління перетворилася в характерну рису архаїчного мислення⁴³. Полонофільство в українському русі втратило рештки популярності, а його прихильників звинувачували у прагненні здобути особистий капітал, користь для себе. На етапі формування новочасної нації головним завданням ідеологів українського руху в Галичині залишалося відмежування від польського інтелектуально-духовного та політичного простору. Саме це відмежування стало вихідним пунктом як русофільства, так і українофільства. Водночас реальним чинником розвитку українського руху була його взаємодія з польським, конструювання на польських взірцях.

Старорусини, русофіли, москвофіли

Проблема русофільської (москвофільської) національно-політичної орієнтації в Галичині в історіографії й надалі є дискусійною, попри появу ґрунтовних праць⁴⁴. Можна погодитися з висновком Анни Вероніки Вендланд про те, що термінологічні дискусії й намагання концептуалізувати певні фази русофільського руху надто умовні, адже “намагаються чітко розмежувати різні напрями, яких насправді ніколи не існувало в чистому вигляді, настільки розмаїтими були відтінки між різними формами українофільства та русофільства, настільки розмитими були переходи, недостатньо однозначними ідентичності, про що мали б засвідчити результати ви-

⁴¹ Ruś. Czasopismo poświęcone dziejom i kulturze Ukrainy, Podola, Wołynia i Rusi Czerwonej. R. 1 (Lwów). – 1911.

⁴² [Gierałowski]. Unia, uгода czy likwidacya / [Gierałowski] // Rzeczpospolita (Lwów). – 1914. – № 117. – 4 kwietnia.

⁴³ Мудрий М. “Русини польської нації”... – С. 473–474.

⁴⁴ Wendland A. V. Die Russophilen in Galizien. Ukrainische Konservative zwischen Österreich und Rußland, 1848–1915 / A. V. Wendland. – Wien, 2000 (Праця вийшла в перекладі українською мовою: Вендланд А. В. Русофіли Галичини. Українські консерватори між Австрією та Росією, 1848–1915 / А. В. Вендланд. – Львів, 2015); Osadczy W. Święta Ruś. Rozwój i oddziaływanie idei prawosławia w Galicji / W. Osadczy. – Lublin, 2007; Сухий О. Від русофільства до москвофільства (російський чинник у громадській думці та суспільно-політичному житті галицьких українців у XIX столітті / О. Сухий. – Львів, 2003; Аркуша О. Русофільство в Галичині в середині XIX – на початку XX ст.: генеза, етапи розвитку, світогляд / О. Аркуша, М. Мудрий // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1999. – Вип. 34. – С. 231–268 та ін.

вчення діяльності русофілів на провінції та життєписи русофільських активістів⁷⁴⁵. Поширеним типом галицького русофіла в XIX ст. був активіст у громадській і просвітній сфері, відданий культурним і релігійно-обрядовим традиціям “Старої Русі”, лояльний до влади, який мав дуже приблизне уявлення про те, чим була, є й буде ця Русь. Влучно окреслив такий тип український політик зламу XIX–XX ст. Теофіл Окуневський: “Москвофіли наші в роді Кулачковського і Добрянського не мають смілості сказати, що вони москалі, ані що вони не москалі, а так, щоб справа замялася”⁷⁴⁶.

Ідейні джерела панруських настроїв у Галичині корінилися в інтелектуальному русі, який розгортався на хвилі “національного відродження” слов’янських народів. Тоді слов’янофілство, що сприяло утвердженню відмінності від германського світу, стало першим виявом національної ідеї, рекомпенсуючи почуття цивілізаційної молодшості⁷⁴⁷. За аналогією з цим відправною точкою русофільської орієнтації в Галичині було намагання галицько-руських діячів відмежуватися від поляків, протиставляючи їм чисельну національну спільноту. Одним із варіантів цього став широкий панруський простір, який виводили від Київської Русі й на спільність з яким вказували історичні й філологічні розвідки галицько-руських учених середини XIX ст. Переконливим аргументом на користь цієї близькості була співзвучність етнонімів руські та русские, використання кирилиці, переконаність – здебільшого ілюзорна – щодо подібності мов⁷⁴⁸. Ще більше значення мало доведення спільної історії. Історики (Денис Зубрицький, Антоній Петрушевич, Ісидор Шараневич, Федір Свистун та ін.⁷⁴⁹) відстоювали право “Малої Русі” на культурну й політичну традицію, яку в той час вже було прийнято асоціювати з Росією за схемою, що центр давньої Русі перемістився з Києва до Москви, а надбання Київської держави лягли в основу могутності Російської імперії⁷⁵⁰. Значну притягальну силу для галицьких інтелектуалів мало й те, що Росія була тоді єдиною незалежною й великою слов’янською державою.

Своєю чергою, урядові та громадські кола Росії намагалися підтримувати русофілів у Галичині, насамперед спираючись на історіософське розуміння слов’янофілства як протидії європейській модернізації⁷⁵¹. Серцевиною ж російського слов’янофілства були ідеалізовані уявлення про єдиний “русский народ” від

⁷⁴⁵ Вендланд А. В. Русофіли Галичини... – С. 620.

⁷⁴⁶ Переписка Михайла Драгоманова з Теофілом Окуневським (1883, 1885–1891, 1893–1895). – Львів, 1905. – С. 224.

⁷⁴⁷ Chlebowczyk J. O prawie do bytu małych i młodych narodów. Kwestia narodowościowa i procesy narodotwórcze we wschodniej Europie środkowej w dobie kapitalizmu (od schyłku XVIII do początków XX w.) / J. Chlebowczyk. – Warszawa; Kraków, 1983. – S. 302.

⁷⁴⁸ Дьдицькій Б. В одинь чась научитья малорусину по велико-руски / Б. Дьдицькій. – Львів, 1866. – С. 3; Своєжитьєвыи записки Богдана А. Дьдицького. – Львів, 1906. – Ч. 1. – С. 26.

⁷⁴⁹ Докладніше див.: Куций І. Українська науково-історична думка Галичини (1830–1894): рецепція національної історії / І. Куций. – Тернопіль, 2006.

⁷⁵⁰ Див., наприклад, виступ Івана Наумовича в Галицькому сеймі 1866 року (Stenograficzne sprawozdania Sejmu Krajowego. – 1866. – S. 383–386).

⁷⁵¹ Поповкин А. А. Славянские благотворительные общества в Москве и Санкт-Петербурге (1858–1921 гг.): дис. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.02 / А. А. Поповкин. – Воронеж: Воронежский государственный университет, 2013.

Карпат до Камчатки⁵². Теоретики російського націоналізму пропонували покласти в основу російської національної ідеї концепт “общерусскости”, який об’єднував в уявну географію “свого” простору “исконно русские земли” (з Галичиною, Буковиною і Закарпаттям). У 1902 р. в Петербурзі було створено “Галицко-руское благотворительное общество”, яке визначило за мету сприяти культурному єднанню “русских” Галичини, Буковини, Закарпаття та Росії⁵³, а на практиці стало важливим координаційним центром втручання Росії в галицькі справи. Підтримку проросійських сил у Галичині росіяни розглядали як “захист самих себе”: “мы спасаемъ только то, что наше было, что есть и что будетъ наше, и до этого никому дѣла нѣтъ”⁵⁴. Російські панівні кола пильно наглядали за тим, аби етнічні землі, які вони вважали руськими, були виведені з-під польського впливу. Так само небезпечним вважали поширення з Галичини на Наддніпрянщину української національної свідомості⁵⁵. Адже модерна українська національна ідентичність формувалась одночасно з кристалізацією новочасної російської ідентичності, яка без малоруського сегмента ризикувала бути дуже послабленою.

Зацікавлення російських громадських діячів, політиків, учених галичанами тішило їхнє самолюбство й підносило самооцінку. Утім, уявлення про панрусський простір у галицько-руських діячів залишалися невиразними. Досвід особистих поїздок і контактів був незначним і не завжди щось прояснював. Формування модерних націй у всеруському просторі, що передбачало усвідомлення різних національних ідентичностей як взаємовиключних, відбувалося повільно. Більшість українського населення Російської імперії без внутрішнього конфлікту поєднувала дві національні ідентичності, однією з яких була офіційна російська (“общерусская”). Чимало українських інтелігентів одночасно почували себе вірогідними російського імператора, представниками російської культури й носіями малоросійського патріотизму. Видимий зрусифікований стан Наддніпрянської України посилював скептицизм щодо загальноукраїнської перспективи навіть відомих лідерів українського національного руху в Галичині. Один із них, Євген Олесницький, так описував свої враження від подорожі Наддніпрянською Україною в середині 1890-х рр.: “Я старався переконати сам себе, що та московщина – це лиш поверховна поволока, під якою живе український зміст, що скорше чи пізніше вийде наверх. Одначе дійсність цьому противорічила, а з напису на монументі Хмельницького неначе гірка іронія світила: єдина, неділяемая Росія. Я не знайшов у Києві тоді того, чого шукав і знайти надіявся”⁵⁶.

Звісно, галицько-руські діячі звертали погляди передусім на Київ. На це, зокрема, вказує й опублікована в 1866 р. стаття “Поглядь въ будущность” (ймовірно, авторства Івана Наумовича), яку вважають світоглядно-політичним маніфестом

⁵² Бахтурина А. Ю. Политика Российской империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны / А. Ю. Бахтурина. – Москва, 2000. – С. 7.

⁵³ Уставъ Галицко-рускаго благотворительнаго общества въ С.-Петербургѣ. – С.-Петербургъ, 1913. – С. 3.

⁵⁴ Гумецкий И. И. Значение русскаго Прикарпатья для Россіи. Прикарпатье, будущее – второе Приамурье для Россіи въ предстоящей ей борбѣ съ вѣроломною Западною Европою / И. И. Гумецкий. – С.-Петербургъ, 1904. – С. 21.

⁵⁵ Бахтурина А. Ю. Политика Российской империи в Восточной Галиции... – С. 39–42.

⁵⁶ Олесницький С. Сторінки з мого життя / С. Олесницький; [упоряд.: М. М. Мудрий, Б. О. Савчик; авт. вступ статті О. Г. Аркуша]. – Львів, 2011. – С. 293.

русофілів⁵⁷. Дослідники здебільшого цитують з неї два фрагменти: “Русь Галицка, Угорска, Києвска, Московска, Тобольска и пр. подъ взглядомъ этнографическимъ, историческимъ, лексикальнымъ, литературнымъ, обрядовымъ есть одна и таяже самая Русь” та “Мы не Рутены зъ 1848 року, мы настоящіи русскіи”, з яких роблять висновок про ототожнення українців з росіянами. Однак чимало інших тез цієї статті свідчать про те, що автор бачив особливості малоруського простору, так, зокрема, він твердив, що “границею нашою народною ни Збручъ, но дальше Днѣпра”, тобто саме Дніпро й Центральна Україна слугували маркерами для окреслення “своєї” етнічної території. Головною метою автора статті було включення галицьких русинів у ширший всеруський національний простір, який не можна ототожнювати з російським у його сучасному розумінні, тобто виведення їх поза межі Галичини, що, між іншим, було стандартним виявом експансіонізму, притаманного початковій фазі розвитку сучасної національної ідеї.

Вважаючи галицьких русинів частиною “русского народа”, русофіли залишалися патріотами “Малої Русі”, шанувальниками її етнографічних та мовних особливостей, самобутньої історії. Проте межі відособленості малоросів від загальноруського простору вони розуміли по-різному: деякі русофіли наближались до ототожнення українців з росіянами, інші ж, навпаки, до визнання їхньої національної окремішності. Цих меж русофіли не переступали, вважаючи, що остаточно питання мають вирішити історики та філологи. На шпальтах русофільської преси аж до кінця XIX ст. гармонійно поєднувалися дописи, що відстоювали як всеруську, так і малоруську версію національної ідентичності галицьких русинів. “Говоримъ цѣлкомъ смѣло о 15 миліонахъ Русинѣвъ”, – стверджувало “Слово” на початку 1860-х років⁵⁸. “Отказывати малорусу в малорусскомъ патриотизмѣ, значить [...] отказывати мыслящему гражданину просто в признакахъ здравого ума, – зауважувала “Галицкая Русь” наприкінці XIX ст. – [...] Мы боремся сегодня за малорусскій народъ, широкое соборище людей, которыи [...] специальнымъ мировоззрениемъ приобрели собѣ мѣры отдѣльной духовой индивидуальности”⁵⁹. А вже невдовзі русофільська газета “Галичанинъ” так само впевнено стверджувала: “Утверждати, что есть якій-то “самостійный” украинскій или украинско-русскій народъ, значить опрокинути историю”⁶⁰. Таку ж схему національних ідентичностей “галицко-русское население – малорусское племя – русскій народ” було включено у програму Русско-народной партії – першої політичної партії галицьких русофілів, утвореної в 1900 р., тоді, коли заклики чітко визначитися щодо національної ідентичності лунали дедалі голосніше⁶¹.

Чимало прихильників русофільської течії цілком комфортно почувалися в ситуації “відкладеного національного вибору”, коли відповідь на питання про національну ідентичність у її модерному розумінні щоразу виявлялася не остаточною, передбачала виконання ще низки умов. На користь того, що питання потрібно

⁵⁷ Поглядъ в будущность // Слово (Львів). – 1866. – Ч. 59. – 27 июля (8 августа). – Підпис: *Одинъ именемъ многихъ*.

⁵⁸ О що ту властиво ходить? // Слово. – 1861. – 8 марта

⁵⁹ Программы и история // Галицкая Русь (Львів). – 1892. – 8 (20) января.

⁶⁰ Мужаймося! // Галичанинъ (Львів). – 1894. – 18 (31) іюня.

⁶¹ Отзывъ. (Обнародованный въ 287 н-рѣ “Галичанина” за 1899 г.) // Съѣздъ мужей довѣрія русско-народной партіи и ея организация. Изданіе полит. Общества “Русская Рада” во Львовѣ. – Львовъ, 1900. – С. 8–9.

відкласти, знаходили аргументи, які відводили дискусії в різні боки, нерідко другорядні. Водночас “відкладений вибір” давав змогу русофілам поєднувати взаємовиключні лояльності, як-от тяжіння до панрусського простору з підкресленим вірнопідданством Габсбургам, симпатії до православної Росії з вірністю церковній унії. В цьому сенсі вони певною мірою намагалися копіювати поставу аристократичних середовищ, які поєднували національний патріотизм із космополітизмом, спілкуванням різними мовами, проведенням часу при імперських дворах. Доми греко-католицьких священників нерідко в мініатюрі повторювали такі практики, приймаючи австрійських чиновників, польських панів, службовців домінії. Головною тезою русофільських діячів на користь відкладеного вибору було те, що загроза колонізації галицьких русинів є надто сильною, тому вони не можуть дозволити собі міжпартійні дискусії, натомість мусять об’єднати зусилля для захисту хоча б якоїсь власної ідентичності, яка спирається на свою мову і традицію.

На цьому полі галицько-руські діячі та інституції, які відразу мали русофільські погляди чи набували їх із часом, справді чимало зробили. Русофільські громадсько-політичні та культурно-просвітні товариства – Руська рада⁶², Ставропігійський інститут⁶³, Народний дім⁶⁴, Галицько-руська матиця⁶⁵, Общество імені Качковського⁶⁶ – сприяли історичним та філологічним розвідкам, опікувалися навчанням і вихованням молоді, видавали часописи, наукові праці та книжки для народу, організували читальні і здійснювали просвітницькі місії. Усе це в сумі накопичувало чималий потенціал для самостійного національного розвитку. Багато з того, що зробили русофіли, було позбавлене чіткого проросійського забарвлення, мало цілком інші культурні контексти й коди. Наприклад, дослідник українського мовознавства Міхаель Мозер виступає проти спрощеного трактування відомого “язичія” – нібито штучної мови, яку до кінця відстоювали русофіли, твердячи, що мовно-літературні практики в той час були суттєво складнішими і включали чимало сегментів розвитку⁶⁷. Вивчаючи різні аспекти русофільського руху в Галичині, сучасні історики доходять спільного висновку про недоцільність його трактування як якогось роду вияву “національної

⁶² *Кудлач-Мельник В. І.* Політичне товариство “Руська Рада” (1870–1914 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / В. І. Кудлач-Мельник. – Івано-Франківськ, 2008.

⁶³ *Орлевич І.* Ставропігійський інститут у Львові (кінець XVIII – 60-рр. XIX ст.) / І. Орлевич. – Львів, 2001; *Киричук О.* Львівський Ставропігійський інститут у громадському житті Галичини другої половини XIX – початку XX ст. / О. Киричук. – Львів, 2001.

⁶⁴ *Сіромська Г.* Народний Дім у Львові: від старорусинства до русофільства (середина XIX – початок XX ст.) / Г. Сіромська. – Львів, 2014.

⁶⁵ *Седляр О.* Видавнича діяльність товариства “Галицько-руська матиця” (1848–1870) / О. Седляр // Вісник Львівського університету. Серія: книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології. – Львів, 2008. – Вип. 3. – С. 76–115; *Його ж.* “Галицько-руська матиця”: завдання, організація, члени товариства // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2012. – Вип. 21: Scripta manent. Ювілейний збірник на пошану Богдана Якимовича. – С. 668–692.

⁶⁶ *Magocsi P. R.* The Kachkovs’kyi Society and the National Revival in Nineteenth-Century East Galicia / P. R. Magocsi // Harvard Ukrainian Studies (Cambridge (Mass.)). – 1991. – Vol. XV. – No 1/2. – P. 48–85.

⁶⁷ *Мозер М.* “Язичіє” – псевдотермін в українському мовознавстві / М. Мозер // *Мозер М.* Причинки до історії української мови / [за заг. ред. С. Вакуленка]. – 3-є вид. – Вінниця, 2011. – С. 641–666.

зради” щодо українського вибору, що було характерним для тогочасної політичної полеміки, публіцистики, радянської та пострадянської історіографії.

Нові акценти з’явилися в русофільському русі галичан на початку ХХ ст., і це було пов’язане з кількома обставинами. Усередині русофільського руху сформувалася група молодших діячів з чіткими проросійськими симпатіями, які не поділяли консервативних цінностей попереднього покоління, що утримували його в колі ідей “Старої Русі”. Вони наполягали на відкритому визнанні галицьких русинів частиною російського народу, що мало скинути “рабскую маску рутенства”⁶⁸. Ідейно-теоретичною основою галицького москвофільства початку ХХ ст. стали публіцистичні праці редактора “Русского слова” Осипа Мончаловського, який наполягав на нежиттєздатності українського проекту і доводив неможливість відмежування малоросіян від великоросів⁶⁹. Ідеологічні розбіжності в 1908–1909 рр. призвели до розколу русофільського руху на старорусинів на чолі з Михайлом Королем та москвофілів на чолі з Володимиром Дудикевичем і Дмитром Марковим⁷⁰. Москвофіли дедалі агресивніше виступали проти української програми національного руху, твердячи, що “разница между нами усугубляется не по годамъ, а по днямъ и по часамъ, что мы передъ собой имѣемъ людей, различающихся отъ насъ названіемъ, языкомъ, пріемами, характеромъ, стремленіями, культурой и даже – самое главное – понятіемъ нравственности. Мы отстали другъ отъ друга такъ далеко, что чувствуемъ себя въ ихъ обществе болѣе чуждыми, чѣмъ в обществѣ какихъ бы то ни было инородцевъ”⁷¹.

На шляху загострення антиукраїнської програми москвофіли спробували знайти союзників серед польських політичних сил у Галичині, які не були щодо них одноставними. Частина польських політиків вважала за доцільне підтримувати різні течії в українському русі, аби таким способом його послабити. Підтримка русофілів також відповідала інтересам польських націонал-демократів, які орієнтувалися на Росію. Питання про порозуміння з поляками не було для русофілів простим, адже їхня ідеологія значною мірою була збудована на протистоянні з поляками як носіями ворожої “русскому духу” західної культури. Зворотним боком тактичних союзів русофілів з польськими політичними силами ставала втрата популярності серед ширших верств населення. Попри заяву про себе, москвофільський напрям не мав органічної взаємодії з місцевим ґрунтом, що визнавали й самі росіяни⁷². Багатьох лідерів русофільського руху в Галичині очікували важкі випробування в Першій світовій війні, австрійські табори й навіть, як це не парадоксально, репресії нової, радянської влади Росії.

⁶⁸ Первое общерусское слово въ австрійскомъ парламентѣ // Галичанинъ. – 1907. – Ч. 143. – 28 іюня (11 іюля).

⁶⁹ Мончаловскій О. А. Литературное и политическое украинофильство. [Отпечатка изъ “Галичанина”] / О. А. Мончаловскій. – Львовъ, 1898; *Його ж.* Живые вопросы. I. Клинь клиномъ. II. Мазепинцы. [Отпечатка изъ “Галичанина”]. – Львовъ, 1900; *Його ж.* Необходимость организации русско-народной партіи. Рефератъ О. А. Мончаловского // Съѣздъ мужей довѣрія русско-народной партіи и ея организация... – С. 19–32; *Його ж.* Святая Русь. – Львовъ, 1903; *Його ж.* Главные основы русской народности. – Львовъ, 1904; *Його ж.* Участіе малоросовъ въ общерусской литературѣ. – Львовъ, 1904.

⁷⁰ Уська У. Політичне розмежування в русофільському русі Галичини у 1908–1914 рр. У. Уська // Проблеми гуманітарних наук. Наукові записки ДДПУ (Дрогобич). – Дрогобич, 2003 – Вип. 12. – С. 157–167.

⁷¹ Печальное явленіе // Галичанинъ. – 1907. – 9 (н. ст.) жовтня. – Ч. 216.

⁷² Бахтуріна А. Ю. Политика Российской империи в Восточной Галиции... – С. 157.

Від русинів до українців: формування модерної української ідентичності в Галичині

Важливим поштовхом для формування модерної національної ідентичності в Галичині стали реформи 1860-х рр. у Габсбурзькій монархії, які завдяки проголошеним демократичним свободам відкрили простір для вільних дискусій і становлення інфраструктури національного руху. Процеси демократизації спричинили піднесення національних почуттів, навіть певну моду на їхнє виявлення. За твердженням Анатолія Вахнянина, “Галицька Русь була під той час одноцільна. Ми не знали ще ніяких партій, ні котерій. Всюди віяла щирість і любов до свого”⁷³. На початку 1860-х рр. галицько-руські активісти більше дбали про демонстрацію своєї окремішності від поляків, створення власного політичного та культурно-інтелектуального простору. Вони мало дискутували між собою про остаточні форми національної ідентичності, а в публічній площині домінувала теза про відновлення традицій “Руської Трійці” та Головної руської ради.

Народження близької до сучасної української національної свідомості в Галичині було пов’язане з народовським рухом, який, на відміну від своїх попередників, що лише тяжіли до 15-мільйонного малоруського простору на базі народної мови та етнічних характеристик, змогли опертися на нову національну парадигму – “шевченківську” культуру Наддніпрянщини. Читання й переписування творів Тараса Шевченка, формування своєрідного культу Шевченка в Галичині стало важливим чинником національної самоідентифікації. Хоча діячі народовського руху дуже часто походили з родин греко-католицьких священників, вихідним пунктом їхньої ідеології було визнання більшої значущості національної ідентифікації порівняно з релігійною. Це, своєю чергою, відкривало шлях до реструктуризації суспільства та подолання важливої перепони на шляху до єднання з Великою Україною – конфесійної відмінності. Народовці почали трактувати православну церкву Наддніпрянщини як один із інструментів русифікації українців та висунули тезу про співіснування двох конфесійних груп у межах української нації.

Основною формою організації раннього народовського руху були громади, які від початку 1860-х рр. за зразком громад у Наддніпрянській Україні утворювалися у вищих і середніх навчальних закладах, об’єднуючи українську молодь навколо самоосвіти з історії та культури рідного народу, про яку ще так мало говорили в інших місцях⁷⁴. Саме у громадах ранніх народовців сформувалася нова верства світської української інтелігенції, що вийшла на політичну арену в останні десятиріччя XIX ст. й забезпечила політичну модернізацію українського національного руху. За спогадами багатьох діячів, атмосфера “громад”, сповнена готовності до самопожертви в ім’я національної справи, відіграла значну роль у їхній подальшій діяльності. Спершу народовці були дітьми “старої Русі”, однак у середині 1860-х рр. вони вступили в полеміку з русофілами, передусім на шпальтах часописів “Вечерниці”, “Мета”, “Нива”, “Русалка”, “Правда”. Не хехтуючи історичними аргументами, народовці вважали їх недостатніми й наголошували на важливості природного права народу на

⁷³ Вахнянин А. Споми́ни з житя (Посмертне виданя) / А. Вахнянин; [зладив Кирило Студинський]. – Львів, 1908. – С. 42.

⁷⁴ Серета О. Громади ранніх народовців у Східній Галичині (60-і роки XIX століття) / О. Серета // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2001. – Вип. 9: Ювілейний збірник на пошану Феодосія Стебляя. – С. 378–392.

самобутність. Джерела національного розвитку вони пов'язували з народною мовою, звичаями та культурою, тому категорично виступали проти будь-яких спроб їхнього штучного творення, як-от проєкту переведення українського письма на латинський шрифт, спроб сформувати літературну мову не на основі народної тощо.

Народовці творили у свідомості галицьких українців уявлення про Галичину як частину українського часопростору. Вже в 1860-х рр. вони почали використовувати етноніми “Русь-Україна”, “русько-український” як тотожні до “Малої Русі”, “малоруського”. У народовських виданнях утверджували україно- і козакоцентричну модель національної історії; Галичину та інші українські землі Австро-Угорщини візуально подавали як частину окремого українського етнонаціонального простору, широко використовували символічну географію, почерпнуту з творів Т. Шевченка та інших українських письменників⁷⁵. Відповідь на питання “где то єсть той край заселений Русинами” народовці бачили в понятті “свѣдомость народна”, яка давала заселення національної єдності, незважаючи на адміністративні й державні кордони. Українську історію вони розуміли як поступальний процес із наголосом на періодичних перетіканнях центру національного життя з Наддніпрянщини до Галичини⁷⁶.

Знаковою постаттю у становленні народовського руху в Галичині був Володимир Барвінський (1850–1883) – засновник і перший редактор газети “Діло”, яка понад півстоліття була головним рупором і лабораторією утвердження в Галичині всеукраїнської ідеї. Життя і смерть Володимира Барвінського (помер у 33-річному віці) дуже добре надавалися для того, щоб стати символом жертвовного служіння українській справі. Незважаючи на проблеми зі здоров'ям, він майже весь вільний час віддавав громадським справам, сказав уголос чимало речей про відмінність псевдопатріотизму від реальної праці, які, ймовірно, не дуже подобалися прихильникам старої Русі, однак їхню правдивість підтвердили пізніші події. В. Барвінський стояв біля витоків української концепції “органічної праці” в Галичині, був ініціатором перших “народних віч”, які ставали важливою формою поширення національних ідей серед ширших верств населення та комунікації між інтелігенцією та селянством⁷⁷. Образ Володимира Барвінського став уособленням ідеалу романтика і мрійника, який поклав життя на вівтар національної справи.

Широку палітру життя галицьких русинів відображає частково автобіографічний роман Володимира Барвінського “Скошений цвіт”. Його дія відбувається після реформ 1860-х рр., коли “спадали пута народів, ширшала воля мисли, слова і діла [...], і старі, і молоді писали поезії, як залюблені школярі, усе співало і рвалося до нового, молодечого житя. Малий світ наче вдруге перетворював ся, перероджувавсь, сам себе не пізнаючи”. Головний герой Степан, український студент, попри застереження батьків, які, хоча й виховали його порядним чоловіком, усе ж закликали реально сприймати світ, загорівся національними ідеалами, марив про козацьку

⁷⁵ *Середа О.* Формування національної ідентичності: ранні народовці у південно-східній Галичині (1860–1873): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філософії (Ph. D.) зі спеціальності історія. – Будапешт, 2003.

⁷⁶ *Мудрий М.* Поняття “наша земля” / “наш край” в українському русі Галичини XIX – початку XX століття / М. Мудрий // Шляхами історії. Науковий збірник історичного факультету ЛНУ імені Івана Франка. На пошану професора Костянтина Кондратюка. – Львів, 2004. – С. 172–173.

⁷⁷ *Маслій Н. Г.* Володимир Барвінський та його родинне оточення / Н. Г. Маслій // Поліграфія і видавнича справа. – Львів, 2011. – № 3. – С. 22–35.

славу, “щоб і він, як лицар, виправив ся на вороному погуляти по широкому степу”, плакав над шевченковою “Марусею” та захоплювався “рідною землею-матір’ю, нашою славною Україною”. Протилежним є образ священника Порфира, вихованця віденської семінарії, який вважав працю на народній ниві молодечими забаганками: “школа надій, школа віри, шкода часу страченого в надії і вірі. Реалізм – реалізм – се велике слово”. Претензії на аристократизм привели Порфира до дружби з “панамі і підпанками” та зневаги до простолюду. Селяни ж почали пов’язувати з ним усі нещастя, вважаючи, що він служить не Богові, а темряві. У фіналі роману Меланя, дружина Порфира, яку той підступно відібрав у Степана, – уособлення гіркої долі русинки, яка не пішла за національними ідеалами, – не витримавши ганьби життя з Порфиром, покінчила життя самогубством⁷⁸. Попри критику роману з літературного погляду, він став важливим маніфестом народовського світогляду, розставивши акценти так, щоб ідею України асоціювали зі світлом, чеснотами, подвижницькою працею заради майбутнього, а її критиків – із консерватизмом і темрявою.

Хоча прихильники “старої Русі”, що поступово еволюціонували до русофільства, спершу не допускали народовців до участі в політичному житті, намагаючись трактувати їх як “нерозумних дітей”, які збурюють суспільний спокій, популярність народовців зростала. Промовистим прикладом взаємин між прихильниками різних версій національної ідентичності галицьких русинів стало демонстративне обрання народовцями назви для часопису “Діло” на противагу русофільському “Слову”. Після утворення в 1885 р. політичного товариства “Народна Рада” “українська програма” набула цілісності. “Народна рада” оголосила себе продовжувачем традицій Головної руської ради 1848 р. (“галицькі русини є частиною великого 20-мільйонного народу (мало)руського”⁷⁹), а русофільство – хибним шляхом. Політичні програші русинів у Галицькій автономії було запропоновано вважати тимчасовими, бо “нарід наш приходить до чим-раз більшої свідомости національної”, а на ниві народної праці, в найдаліших закутках, “повстають нові труженики”. Головним завданням названо організацію народних сил. Ідеї національної єдності надано сакрального звучання: національний рух “пливе неспинено широкою струєю, котрої мабуть і врата адові не в силѣ здержати”, бо правда веде тут війну з неправдою; українці мали усвідомити себе як “освящену родину”, єдність – стати надійним щитом від неприятелів та забезпечити “воскресіння Руси”. Це засвідчує, що ідею нації було поміщено нагорі суспільної ієрархії цінностей людини нового часу. Сильний народ мав стати запорукою розв’язання українсько-польських суперечностей, припинивши зазіхання сильнішого на позиції слабшого⁸⁰.

Переломними для українського національного руху в Галичині стали 1890-ті рр., коли, за влучним висловом українського філософа Миколи Шлемкевича, відбулося “переформування галицького духа і суспільно-політичної організованості”, у якому “годішня Західна Україна знаходить свою форму на довший час”⁸¹. Поштовхом для такого переформування стала так звана нова ера 1890 р. – спроба порозуміння між українськими й польськими політиками в Галичині за участю австрійського

⁷⁸ Василь Барвінок (*Барвінський В.*). Скошений цвіт (виїмок з галицьких образків). Друге видане; [передне слово Б. Лепкого] / Василь Барвінок (*Барвінський В.*). – Київ: Ляйпціг, 1910.

⁷⁹ Загальні збори “Народної Ради” // Батьківщина (Львів). – 1888. – 7 (15) лютого

⁸⁰ Потреба організації // Дѣло. – 1885. – Ч. 118. – 25 жовтня (6 падолиста).

⁸¹ Шлемкевич М. Галичанство / М. Шлемкевич. – Нью-Йорк; Торонто, 1956. – С. 48

уряду, одна з основних ідей якої полягала в чіткій декларації галицькими русинами української національної окремішності та розриві з русофільством⁸². Ця подія дала поштовх бурхливим дискусіям про український рух, його союзників і суперників, програму “органічної праці”, межі прийнятної в політиці, поняття “національної зради”. Основне питання полягало в тому, чи можуть галицькі русини відкладати чітку національну самоідентифікацію, яка породжує конфлікти між різними напрямками, щоб разом захищатися від загрози колонізації. Вимога до кожного галичанина чітко визначитися зі своєю національною самоідентифікацією стала передумовою модернізації політичної сфери, на якій наполягали народовці. “Нині, – категорично стверджувало “Діло” на початку ХХ ст., – не можуть бути вже якісь невізразні, безбарвні Русини”, кожний мусить визначитися: або він українець, або росіянин⁸³.

Важливим чинником утвердження модерної української національної ідентичності в Галичині також став відхід ліводемократичних політичних сил від інтернаціоналізму та визнання важливості національного питання. Помітну роль в ідейній трансформації українського руху відіграла Русько-українська радикальна партія (1890)⁸⁴. Спершу прихильники радикалів у Галичині, які, перебуваючи під впливом відомого прихильника федералізму Михайла Драгоманова, приймали тезу про рух людства до свободи як сенс світової історії і крізь цю призму визнавали пріоритети загальнолюдських цінностей (“всесвітньої правди”) над національними. Однак під впливом міжнародних відносин у Галичині саме в їхньому середовищі, між іншим, на основі марксизму, було обгрунтовано тезу про потребу економічної модернізації українського суспільства, що мало привести й до політичної незалежності. Хоча політична еліта народовців і раніше усвідомлювала як мету національного руху створення Української держави⁸⁵, усе ж українське самостійництво в Галичині пов’язують з виданою в 1895 р. брошурою “молодого” радикала Юліана Бачинського “Україна irredenta”⁸⁶. На думку Я. Грицака, трансформація руської релігійно-протонаціональної ідентичності в модерну національну русько-українську стала результатом радикальної політичної культури, побудованої на запозичених західноєвропейських зразках⁸⁷. Символом відходу українських лівих від федералістсько-інтернаціональних програм, зумовленого такою ж еволюцією польських політичних сил, став публічний виступ Івана Франка: “Я чую себе насаперед Русином, а потім радикалом”.

Підсумком ідейної та організаційної трансформації українського національного руху в Галичині на зламі ХІХ–ХХ ст. стало утворення політичних партій. Найвпливовіша з них – створена із народовців і радикалів Українська національно-демократична партія (УНДП) (1899). Поєднання в її програмі понять “нація” і “демократія” дало

⁸² *Maciak D.* Próba porozumienia polsko-ukraińskiego w Galicji w latach 1888–1895 / D. Maciak. – Warszawa, 2006.

⁸³ *Маска спала* // Дїло. – 1900. – Ч. 26. – 3 (15) лютого.

⁸⁴ *Tomczyk R.* Galicyjska Rusko-Ukraińska Partia Radykalna w latach 1890–1914 / R. Tomczyk. – Szczecin, 2007.

⁸⁵ *Прибуди розум – щастя буде!* Розмова Русина з Турчанського повіту з послом Константином Телішевським. – Львів, 1891.

⁸⁶ *Бачинський Ю.* Україна irredenta / Ю. Бачинський; [авт. передм. І. Бегей]. – Київ, 2003.

⁸⁷ *Грицак Я.* Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856–1886) / Я. Грицак. – Київ, 2006. – С. 435.

українському руху в Галичині своєрідну універсальну та ідеальну формулу. Зусилля УНДП були спрямовані на масове поширення національно-політичної свідомості під гаслом “В народ!”⁸⁸ Приймаючи ідею “органічної праці”, УНДП зосереджувала увагу на створенні місцевої мережі, під впливом якої діяло б широке коло просвітніх і економічних інституцій⁸⁹. Пов’язаними з УНДП були Наукове товариство імені Шевченка, товариства “Просвіта”, “Сільський господар”, “Дністер”, “Народна Торгівля”, “Сокіл” та ін. Отже, партія перетворилася в масовий народний рух⁹⁰. Навколо УНДП об’єднувалися й інші політичні сили, які визнавали ідею модерної української національної ідентичності – радикали, соціал-демократи, консерватори. Русофіли були витіснені з провідних ролей: їхню популярність у Галичині на початку ХХ ст. приблизно засвідчують результати перших загальних виборів до австрійського парламенту 1907 р., на яких вони здобули близько чверті голосів.

Перелом на користь модерної української ідентичності послабив гостроту дискусій навколо національного вибору галицьких русинів, відкриваючи простір для вирішення інших питань. Політичне зміцнення контрастувало зі скромними позиціями українців у Галицькій автономії, що викликало серед них чимале роздратування. Шукаючи себе у світі, який стрімко змінювався, молоді люди гостро відчували розрив між бажаним і дійсним, власними амбіціями й можливостями, ймовірністю, а водночас складністю використання раптово відкритих соціальних ліфтів. Однією з відповідей з їхнього боку стала підготовка до збройного захисту вітчизни. На тлі передвоєнних настроїв гасло утворення самостійної Української держави стало тотожним до перепустки в щасливе майбутнє. Утім, часові перспективи її здобуття не оцінювали оптимістично. На зламі ХІХ–ХХ ст. “Діло” доволі пророче відводило на цей процес ще століття: “Вичеркнені з початком ХІХ століття з карти Європи, стаємо знов у ряд націй і принуджуємо світ заговорити про нас і признати нам право на життя... Нині ми повні життєвого запалу й охоти до невтомонної борби, повні надії в побіду нашої справи, повні віри, що скін ХХ віку буде воскресінням вольної Руси-України!”⁹¹.

Обрання галичанами української версії національної ідентичності було складовою їхніх відносин із Наддніпрянською Україною⁹². До середини ХІХ ст. інтерес галичан до Наддніпрянщини впливав з індивідуальних творчих і наукових пошуків вузького кола інтелігенції, пов’язаних з їхнім бажанням поглибити історичну свідомість, романтичним захопленням рідною мовою. Найпоширенішою формою контактів між галицькими й наддніпрянськими діячами в той час було листування, в якому наддніпрянці заохочували галичан до народознавчих досліджень. Діячі першої хвилі “національного відродження” в Галичині усвідомлювали стереотип

⁸⁸ В народ! // Діло. – 1902. – Ч. 101. – 7 (20) травня; Ч. 102. – 8 (21) травня; Ч. 108. – 9 (22) травня.

⁸⁹ Центральний державний історичний архів України, м. Львів. – Ф. 372 (Охримович Володимир). – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 8 (обіжник Народного комітету УНДП від 28 лютого 1903 р.).

⁹⁰ *Расевич В.* Українська національно-демократична партія (1899–1918 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / В. Расевич. – Львів, 1996. – С. 11.

⁹¹ На переломі віків // Діло. – 1900. – Ч. 291. – 30 грудня (12 січня 1901).

⁹² *Райківський І.* Ідея української національної єдності в громадському житті Галичини ХІХ століття / І. Райківський. – Івано-Франківськ, 2012.

національної єдності як засіб ідентифікації себе з чимось ідеальним, наділеним позитивними рисами; вони очікували від наддніпрянських українців відповідей на свої питання та конкретної допомоги. Роль Галичини була багато в чому похідною від становища Великої України, адже галицькі русини не мали достатньо матеріальних та інтелектуальних ресурсів, щоб самостійно розв'язати два важливі для національного руху завдання: стандартизувати мову і створити її словник, а також сформуванню власну цілісну концепцію національної історії. Те й інше було перенесене з Наддніпрянщини. Також ідентифікація з Наддніпрянщиною була вкрай необхідна галичанам з огляду на конструювання сили, здатної протистояти полякам.

Найбільший вплив Галичини на Велику Україну припав на 60–80-ті рр. XIX ст., коли лідери українського руху Наддніпрянщини (Пантелеймон Куліш, Олександр Кониський, Володимир Антонович, Михайло Драгоманов) звернули увагу на те, що сприятливі умови конституційної Австрії дозволять створити в Галичині потужний національний осередок. Галицькі українці, своєю чергою, теж були зацікавлені в налагодженні зв'язків з Наддніпрянщиною. Розуміючи, що галичани потребують інтелектуальної та фінансової допомоги наддніпрянців, ті нерідко демонстрували зверхність. “Нам з Галичини нічо, – зауважував П. Куліш. – Вона нам ні слави, ні гроша, ні нічого не дасть. Як ми вчинимо, так і буде – Галичина, хоч і пізніше, піде-таки за нами, як ішла дотепер”⁹³. Утім, самі лідери українського руху з Наддніпрянщини здебільшого не мали чіткої програми дій, були втягнуті в загальноросійський політичний простір, спрощено трактували українсько-польські відносини в Галичині. Не знаходячи в наддніпрянцях уваги до своїх проблем і визнання власних зусиль, навіть ідеологи українського проекту в Галичині висловлювали сумніви щодо його перспектив⁹⁴. З іншого боку, ідея наддніпрянців про перетворення Галичини в український “П'ємонт” вивершила концепції “органічної праці” та “національної боротьби”, підпорядкувавши їх вищій цілі. Хоча загальноукраїнська опція не тільки додавала оптимізму й перспективи, а й виснажувала край.

Найяскравішим прикладом складнощів у взаєминах між Галичиною та Великою Україною може слугувати галицька частина біографії М. Грушевського, який так і не став у Галичині “своїм”⁹⁵. У 1906 р. він опублікував статтю “Галичина і Україна”, в якій розмірковував над новою реальністю всеукраїнського руху. Показавши слабкість українства в Росії, революційні події розбили сподівання галичан на швидку допомогу Великої України. Своєю чергою, у підросійській Україні заговорили про потребу подолати галицькі впливи, що сприяло взаємному відчуженню. “Коротше кажучи, – підсумовував М. Грушевський, – досі Галичина йшла, а Україна стояла або йшла за Галичиною. Тепер Україна піде своєю відмінною дорогою, і віддалення її від Галичини буде збільшатися з кожним кроком, коли не подбати про зближення їх доріг. І коли б так кожда пішла своєю дорогою, не дбаючи про се зближення, то за яких 20–30 літ ми мали б перед собою дві національності на одній етнографічній основі, подібно як серби й хорвати, дві частини одного сербського

⁹³ Цит. за: *Нахлік С.* Пантелеймон Куліш: особистість, письменник, мислитель: у 2-х т. / С. Нахлік. – Київ, 2007. – Т. 1: Життя Пантелеймона Куліша. – С. 276.

⁹⁴ *Барвінський О.* Спомини з мого життя. Частина перша та друга / О. Барвінський; [упоряд.: А. Шацька, О. Федорук; ред.: Л. Винар, І. Гирич]. – Нью-Йорк; Київ, 2004. – С. 273.

⁹⁵ *Плохій С.* Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського / С. Плохій. – Київ, 2011. – С. 51–61.

племені, політичним, культурним, релігійним обставинам дали себе розвести до повного відчуження”. Завдання подолати цю проблему М. Грушевський покладав на галичан, доводячи, що Велика Україна є для них життєвою необхідністю⁹⁶.

На зламі XIX–XX ст. український рух у Галичині за розмахом, організованістю та ідейним наповненням випередив Наддніпрянщину і почав стрімко розвиватися за своїми правилами, які диктували австрійські конституційно-парламентські практики. Комплекс меншовартості, розвинутий у Галичині на початку національного відродження, перетворився у протилежність – переконання в месіанській ролі щодо решти України. Самолюбство галичан втішали погляди “побожної зависти”, з якими дивилися на їхні політичні свободи наддніпрянські діячі. З початку XX ст. тон відгуків наддніпрянців про Галичину змінився; критика поступилася місцем захвату розмахом українського життя, політичним досвідом, роботою українських інституцій та широкими планами⁹⁷. Наддніпрянці щоразу більше відчували в Галичині ізольованість, хоча й не поспішали з цим погоджуватися. Галичани ж після відвідин Великої України щоразу поверталися розчарованими й гостро критикували місцевих українців за національне недбалство, неувагу до використання української мови в побуті. Між парадним образом Великої України та його реальним наповненням поки що існувала прірва.

Підсумки

Формування модерної національної ідентичності в середовищах галицьких русинів другої половини XIX – початку XX ст. було тривалим і складним процесом, безпосередньо пов’язаним із формуванням новочасних національних ідентичностей поляків і росіян та їхніми спробами включити галицьких русинів до своїх національних проєктів. Пошуки себе майже завжди ставали розмовою. Такі обговорення точились у пресі, листуванні, приватних контактах. Велику роль у них відігравали такі поняття, як підтримка, зацікавлення, також почуття образи, кривди, нехтування інтересами іншого. Вони давали додаткові аргументи, спонукали до дій або ж, навпаки, сповнювали розчаруванням. Ідеологи українського національного руху в середині XIX ст. визнавали, що він програє порівняно з іншими сусідніми народами. Однак вони наважилися стати на шлях вирівнювання цього відставання. Звісно, кожне покоління прагнуло зробити це швидко, ще протягом свого життя. Очевидно, це було неможливим, і кожна наступна політична декларація, народне віче чи новий часопис самотужки не могли вирішити цього питання. Тільки насичення наприкінці XIX ст. громадського простору різноманітними осередками національного руху почало об’єднувати ширші верстви навколо національної ідеї, змінюючи стан байдужості чи відсторонення щодо них на пов’язання зі самостійним національним існуванням надії на вирішення всіх інших життєвих проблем, відповідно до шевченкового “в своїй хаті своя правда, і сила, і воля”.

Вихідним пунктом для формування новочасної національної ідентичності українців Галичини було їхнє відокремлення від культурно-духовного простору

⁹⁶ *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 рр.) / Д. Дорошенко. – Київ: Темпора, 2007. – С. 12.

⁹⁷ *Грушевський М.* Галичина і Україна / М. Грушевський // *Грушевський М.* Твори: у 50 т. – Львів, 2002. – Т. 1. – С. 380.

Речі Посполитої, декларування свого права на самостійне національне існування, відмінне від поляків, а також небажання займатися пошуками ідеологічної вітчизни, втраченої у вигляді Речі Посполитої кількох народів, ототожнювати себе з “кресами”. Хоча серед галицьких русинів були прихильники двоступеневої національної ідентичності *gente Rutheni, natione Poloni*, польсько-українські відносини в Галичині розвинулися за логікою міжнаціональної боротьби, в якій обидві сторони одночасно слугували одна для одної ворогом, загрозою та взірцем для наслідування. Після відмежування від поляків перед ідеологами національного руху галицьких русинів постала проблема окреслення “власної” території та історії, формування літературної мови. На тому шляху їх очікували поважні труднощі. Консервативна прив’язаність до “старої Русі” в оперті на домінуючі серед руських політичних еліт позиції греко-католицького духовенства створила підстави для пошуків національної ідентичності в межах широкого панруського простору. Утім, із часом виявилось, що русофільська орієнтація була тільки етапом у становленні модерної української ідентичності, натомість спроби деяких її ідеологів ототожнити панрусський простір з російським спричинили розкол русофільства і втрату його популярності. “Український проєкт”, збудований в оперті на нову “шевченківську” культуру Наддніпрянської України, виявився для галицьких русинів суттєво привабливішим. Дискусії на тему, чи він мусив перемогти на тій підставі, що український народ завжди існував, чи був сконструйований протягом XIX ст. лише на етнічній основі, надалі тривають. Однак не підлягає сумніву те, що зі зламу XIX–XX ст. ідея незалежної демократичної Української держави, в якій мають бути подолані всі соціальні протиріччя, утвердилася серед галицьких українців як певного роду ідеальний образ щастя, хоча й віддалений у часовій перспективі. В ім’я досягнення цього ідеалу в деяких осередках розпочато приготування до збройної боротьби.

Залишається питання щодо співвідношення колективних національних ідентичностей та індивідуального вибору в умовах українсько-польського пограниччя й багатонаціонального суспільства Галичини. Попри намагання ідеологів національних рухів залучити на свій бік якомога більше прихильників, повсякденні й приватні практики диктували свої правила. Відомі приклади, коли діти лідерів русофільського руху по шлюбах з поляками / польками вже вели свої доми на польський лад. Навіть у родинях відомих діячів українського руху доволі часто на-щодень розмовляли польською мовою. Очевидно, це не завжди створювало якусь проблему, однак цілком могло в неї перетворитися. З кінця XIX ст. практику змішаних шлюбів було включено в дискурси національного руху: українців періодично застерігали від одруження з поляками та колонізації родин, що нібито спричиняло “гріб родинного щастя”⁹⁸. Також представники різних етносів постійно взаємодіяли між собою на роботі, в побуті, у приватному житті. Хоча статистика демонструвала деяке зростання частки польськомовного населення, зокрема, через те, що польська мова була потрібною для професійної кар’єри, домінувала в містах,

⁹⁸ Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. – Ф. 41 (Грушкевичі). – Спр. 123 / п. 24 / 1–8. – Арк. 147 зв.–148 (Щоденник Т. Грушкевича, запис від 20 січня 1909 р.). Докладніше про національні прочитання змішаних шлюбів див.: Черкович І. ““Не дружися русин з полькою – буде суперечка”: до історії змішаних шлюбів у Галичині другої половини XIX – початку XX століття” / І. Черкович // Історичні та культурологічні студії. – Львів, 2014–2015. – Ч. 6–7. – С. 81–88.

ці процеси не були до кінця однозначними: спостерігалися й зворотні тенденції українізації, особливо в селянському середовищі. Спірною щодо національної ідентичності групою були русини-латинники. Врешті в період стрімкої модернізації національної свідомості не одна особа, опиняючись перед потребою вибору, не була готова дати однозначну відповідь. Власної специфіки набували міжетнічні відносини в містах. З одного боку, міста ставали центрами національних рухів, а з іншого, мали космополітичну природу. Підсумовуючи, можна ствердити, що питання етнічної ідентичності набували в Галичині ХІХ ст. дедалі важливішого значення, однак потрібно розуміти, що йшлося про доволі мінливу матерію, в якій остаточний вибір та й загалом місце національної ідентичності в системі інших колективних ідентичностей конкретної людини могли неодноразово змінюватися та відрізнятися від модерного розуміння нації. “Великі” історичні процеси, до яких, без сумніву, належало формування модерної національної ідентичності, проходили крізь долі “маленьких” людей, змінюючи їхнє розуміння себе і життєві плани.

Роман ГОЛИК

МІЖ ДЕРЖАВОЮ І НАРОДОМ: ПИСЕМНА КУЛЬТУРА, СУСПІЛЬСТВО ТА ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ В УЯВЛЕННЯХ ГАЛИЦЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ КІНЦЯ ХІХ – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

Термін “громадянське суспільство” – один із ключових для нинішнього лексикону у глобальному масштабі. (Принаймні у країнах, які позиціонують себе як “демократичні”, такі, що “дотримуються прав і свобод громадян”, ідеологічного плюралізму тощо). Його популярне словникове визначення водночас і вузьке, і доволі широке. Під ним розуміють сукупність неурядових організацій та інституцій – специфічних структур, що, на відміну від державних, репрезентують інтереси й волю громадян. Однак така однозначність лише позірна. Насправді термін залишається багатозначним і залежить від часу й концептуальних інтелектуальних координат, в яких його поміщають. Його полісемія зростає тоді, коли йдеться про пошуки ідеї громадянського суспільства не в культурі початку ХХІ ст., а в суспільній свідомості попередніх епох. Тут можна побачити радше численні прототипи цієї категорії: у чомусь близькі, але й відмінні від нинішнього.

Між громадою, нацією та державою: концептуальні моделі

Історія пошуків ідеї “громадянського суспільства” в Галичині потребує глибших студій, тож тут ми зупинимось лише на кількох загальних моментах. На кінець ХІХ – першу третину ХХ ст. східноєвропейські інтелігенти, які цікавилися суспільною теорією та практиками, мали до диспозиції низку дефініцій, наближених до того, що ми нині називаємо “громадянським суспільством”¹. Це стосувалося й галицьких суспільних та політичних діячів. Писемна культура, що їх оточувала, давала значний матеріал для роздумів. Так, ще на гімназійній, а потім університетській лаві, вони могли побачити тексти Аристотеля з його “політичною спільнотою” (*koīnōnia politike*) чи навіть уявлення популярного Цицерона про громадянські спільноти як сукупності людей, об’єднані спільними інтересами та усвідомленням своїх прав. Уже в цих теоріях можна було виокремити дві складові: реалістичну та утопічну, сформовану довкола ідеальної “політичної громади”, асоціації чи спільноти “свідомих мужів”, які репрезентують інтереси соціуму та працюють для його блага. Так було закладено “солідаристську” концепцію вдосконалення

¹ Див., наприклад: *Pietrzyk-Reeves D. Idea społeczeństwa obywatelskiego. Współczesna debata i jej źródła / D. Pietrzyk-Reeves. – Torun, 2012. Anjum T. Historical Trajectory of the Development of the Concept of Civil Society in Europe: From Aristotle to Gramsci / T. Anjum // Journal of Political Studies (Punjab). – 2010. – Vol. 1. – Issue 2. – P. 147–160.*

індивідуальних та колективних чеснот і суспільної справедливості саме в “політичних спільнотах”². Частина цих поглядів згодом спричинила появу християнської (релігійно-суспільної) візії громади та громадян (концепт зразкової християнської громади / спільноти). Водночас у текстах Леонардо Бруні та Філіпа Меланхтона як переклад з грецької й з’явилося латинське “*societas civilis*”, яке, власне, дало початок сучасному розумінню терміна. Далі ідея, як зауважують дослідники, поширилася в європейському культурному просторі в межах двох традицій: республіканської (від Маккіавеллі до Бодена й Руссо) та ліберальної (від Гоббса до Канта й Джона Стюарта Мілля). У першій її бачили в єдності самодостатньої політичної спільноти з державою, яка дбає про публічне добро і благо “доброго громадянина” як частини соціуму. У другій громадянське суспільство ідентифікували із суспільним договором і особистою незалежністю, а не з державою та її законами. Його центром ставав вільний ідивідуум-власник, який міг добровільно об’єднуватися з іншими, утворюючи цю незалежну спільноту³.

Для більшості українських інтелегентів Галичини кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. такі дискусії були далекими від дійсності й теоретичними. Локальна традиція (а частково й традиція Східної Європи) оперувала дещо іншими категоріями та описувала інші проблеми, аніж ті, що існували в західноєвропейській суспільній думці. Тут функціонували кілька загальних уявлень про суспільство. За тогочасною термінологією, галицьким русинам-українцям йшлося передусім про “нашу громаду”, “наше громадянство”, а водночас про “горожанські права” для “нашої суспільності”. Усі ці терміни мали спочатку позиціонувати український/руський соціум щодо головного конкурента – польської спільноти Галичини перед австрійською державою як основним джерелом влади (1772–1918), а згодом (у 1919–1939 рр.) – щодо польської державності. Щонайменше з часу “Весни народів” 1848 р. бездержавність як певна моральна травма тяжіла над руською / українською політичною спільнотою і видозмінювала її сприймання суспільного життя та концептів, пов’язаних із соціумом.

Так, однією з підстав соціального лексику політичних українців стала, власне, категорія громади. Популярна серед народовців, вона визначила назву їхніх організаційних структур. Водночас “громаду” і громадянство тісно пов’язували з архаїчними етнографічними селянськими спільнотами. В ідеальній моделі їх уявляли тими соціальними клітинами, що не піддаються асиміляції та репрезентують народ, його історію та культуру. У такому розумінні громади були первісними структурами, носіями й заміниками втраченої руської (української) державності. Так їх розумів авторитетний серед частини галицької молоді кінця ХІХ ст. Михайло Драгоманов, який розглядав українські громадські справи через призму “громадівського соціалізму”. Популяризатором цих ідей на галицькому ґрунті, став, як відомо, Іван Франко. Він транслював їх навіть у художньо-літературний дискурс, формуючи картину відродження “первісного громадянства” / “громадівства” / громадського життя в майбутньому устами Захара Беркута з однойменного твору.

² Поп.: *Hernandes de la Fuente D.* La noción de la koinonía y los orígenes del pensamiento utópico / D. Hernandez de la Fuente // *Studia Philologica Valentina.* – 2014. – Vol. 16, n. s. 13. – P. 192.

³ *Pietrzyk-Reeves D.* Idea społeczeństwa obywatelskiego. Współczesna debata i jej źródła... – S. 52, 114.

Ймовірно, ці асоціації підсилювали популярність терміна “громадянство” у значенні ‘суспільство’. (Звідси, наприклад, роздуми про “первісне громадянство” та його витоки в науковій мові Михайла Грушевського й інших дослідників. Водночас основними теоретичними об’єктами уваги в дискурсі галицької інтелігенції залишалися радше поняття народу / нації (згодом також – і раси) та держави, яку вважали кінцевою метою розвитку етнополітичної спільноти. Не випадково саме на цих категоріях концентрував свою увагу, один з чільних представників суспільно-правової думки першої третини ХХ ст., колишній воїн УСС, громадський діяч та адвокат Володимир Старосольський. Його роботи були сконцентровані, зокрема, на історії переростання національних спільнот в державні структури⁴. Історія державного устрою для правника була, власне, історією переходу до демократичних цінностей.

Дослідник, з одного боку, викладав думки Гобса й Руссо на “народну суверенність та суспільний договір як підставу суспільних відносин, а з іншого – формував уявлення про правову державу з “поділом властей”, конституцією, та правами людини, тобто демократичними цінностями як основою політичного соціуму. Водночас учений підводив читача до думки про необхідність поєднання того й іншого як підґрунтя демократизації суспільства. В. Старосольський особливо наголошував як особливий феномен факт глобального поширення наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. однакових чи подібних уявлень про суспільні відносини та поширення “стереотипу” модерної державності в культурно різних країнах: “Перший раз на протязі всієї історії людства охопив один і той же тип політичного об’єднання весь майже гльоб, яких несповна 400 держав. (...) Економічний устрій наблизив поміж собою всі частини земної кулі. Він витворив скрізь подібні, коли не однакові, умови буття. Вслід за тим пішло і поширення однакових думок та ідей. Зокрема однакове в загальнім уявленні державного устрою лягло в основу творчости на цім полі всіх “культурних”. народів. Через те і можливо дати загальну схему “модерної”, “конституційної чи правової держави”⁵.

З іншого боку, публікуючи ці тези вже після Першої світової війни, дослідник відзначав, що сучасні йому держави обрали інші форми існування, наполягаючи як на “емансипації суспільних низів”, так і на “націоналізації” держави, в якій його сучасники й бачили джерело демократії. Тільки в такій ситуації, вважали сучасники вченого, об’єднані в політичні спільноти (“народи”) індивіди (через громадянський рух) можуть формувати спільні демократичні цінності: “З природи річи в демократії ... сам нарід покликаний виступати активно. Ця його активність вимагає неминуче хотіння оставати в одній політичній державній організації. Все, що складається на істоту “загальної волі”, можливе тільки в суспільстві, що не є внутрішньо непримиримо роз’єднане (...). В однаковій мірі як поділ суспільства на класи з протилежними класовими інтересами робить неможливим здійснення демократії, в однаковій мірі неможлива демократія і в суспільствах, що охоплюють різні національно частини”⁶.

Отже, українські інтелектуали Галичини кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. приймали переважно “республіканське”/ державницьке, до того ж націоцентричне,

⁴ *Старосольський В.* Держава і політичне право / В. Старосольський. – Подєбради, 1924. – Ч. 1–2; Володимир Старосольський 1878–1942. – Нью-Йорк; Париж, 1991.

⁵ *Старосольський В.* Держава і політичне право... – Ч. 2. – С. 13–14.

⁶ Там само. – С. 445.

а не “ліберально-індивідуалістичне” розуміння громадянського суспільства. Саме в (національній) державі як меті усієї “суспільної праці” вони бачили кінцеву й найкращу реалізацію українського громадянства чи української суспільності. Водночас їхня модель суспільної організації була паралельною до тогочасних державних структур як чужих, хоч існувала в їхніх межах. У цих умовах саме світські громадські організації та релігійні структури греко-католицької церкви формували ту громадянську спільноту, яка фактично була заміником, а теоретично мала стати моделлю майбутньої держави. Інша річ, що Друга світова війна надовго знищила надії на державне оформлення громадянського суспільства в такому вигляді, до якого прагнула більшість галицьких інтелігентів.

Натомість парадоксом було те, що частину схем “громадянського суспільства” галичани переймали ззовні, з глобальних тенденцій розвитку демократичних інституцій. Досить часто ідеї були реалізовані як симетричні відповіді на польські громадські ініціативи, як наслідок українсько-польської конкуренції та відкритого протистояння у галицькому просторі. До того ж реалізовували їх у межах спочатку (до 1918 р.) австрійського, а згодом – польського законодавства, що регламентувало роботу суспільних організацій і товариств.

Ще одною позірною суперечністю було те, сільське населення краю та частина міського робітництва дуже часто перебували в колі усної культури чи традиції. Натомість основним інструментом інкорпорації ідей того, що ми нині називаємо громадянським суспільством, для і галицької інтелігенції було писане слово. Це було непростим завданням, бо нерідко замикало коло громадських ініціатив. Однак саме писемна культура стала тим середовищем чи джерелом, під впливом якого виникали первинні організаційні структури громадянського суспільства, формувалася спектр актуальних “громадських справ” та образ “свідомого українського громадянства”, здатного до здвигу, чину, акції “задля суспільного добра”.

Рупори громадської думки: семіотика інформаційного простору

Одним з головних каналів, носіїв і засобів поширення суспільно-політичних та культурних ідей у тогочасному соціумі була преса. Вона відображала ідеологічну стратифікацію політичної спільноти галицьких українців, але водночас сприяла їхній інтеграції, коли йшлося про протиставлення польській громадській думці (публічній opinii). Так, однією з реалій, з якими зіштовхувались заангажовані в громадське життя руські українські читачі кінця XIX ст., була конкуренція русофільських та українофільських, народовських громадських ініціатив, які виражали газети “Слово” та “Діло”. Протиставлення “Діла” і “Слова” серед галицьких читачів було частиною ширшого контексту, до якого входили інші газети: “Правда”, “Батьківщина”, “Мета” – з українського боку, “Gazeta Lwowska”, “Gazeta Narodowa” та інші – з польського боку тощо. Читання тих або тих газет означало також належність до певної політичної сили чи етнонаціональної спільноти, світогляди яких нерідко не збігалися або ж були цілком протилежними. Зрідка, як-от щодо І. Франка, ім’я якого певний час поєднувало українську та польську (а також центральну – австрійсько-німецьку) пресу, можна було говорити про винятки з цього правила.

Лише окремі галицькі діячі були авторами і читачами більшості руських і польських видань. Так, наприклад, педагог Онуфрій Власійчук зміг дописувати

водночас і в русофільські видання – “Червону Руть”, “Галицьку Руть”, “Галичанин”, “Пролом”, “Страхопуд”, і в українські – “Діло” “Батьківщину”, “Народ”, “Учитель”, “Промінь”, “Прапор”, “Учительське слово”, і в німецькі – “Ruthenische Rewue” і “Ruthenische Rundschau” і в польські – “Kurjer Lwowski”, “Dziennik Polski”, “Szkół”, “Szkołnictwo”, “Przegląd”, “Gazetę Szkolną”⁷.

Про характер та спрямування газет і журналів українським читачам Галичини повідомляла розгалужена система їхніх назв, яка розвивалася й після Першої світової війни. Вони були мотивовані по-різному, залежно від ментальності тої аудиторії, на яку були розраховані. Так, певна частина газет і журналів мала клішовані назви, які принаймні формально вказували на їхній загальний інформаційний характер: “Наші вісти”, “Вість”, “Вістник”, “Новини”, “Новости”, “Тромадський вістник” тощо. Інші часописи, в назві яких також фігурували “вісти” або “вістник” / “вісник”, були диференційовані за середовищами – професійними / соціальними (“Студентські вісти”, “Купецькі вісти”, “Музичні вісти”, “Артистичний вістник”, “Професійні вісти”, “Сокільські вісти”, “Дяківські відомости”) або територіальними (“Львівські вісти”, “Богданівські вісти”, призначені для Бойківщини “Прикарпатські вісти”) тощо.

Низка українських галицьких видань використовувала приховане в назвах протиставлення “наш // їхній”, апелюючи до національної, професійної чи ідеологічної солідарності: “Наш Прапор” і “Наш молодечий прапор”, “Наше Життя”, “Наша правда”, “Наш Шлях”, “Наш Приятель”, “Нашим інвалідам”, “Наша праця”, “Наша мета”, “Наш світ”, “Наша бесіда”, “Наше Слово”, “Наші кроки”. Такі назви мали багатий підтекст в умовах ідеологічної поляризації між українською і польською спільнотами Львова й Галичини та політичної структуризації тогочасного соціуму. У певній частині видань було спеціально зазначено, що вони адресовані саме галицьким українцям: “Український Вістник”, “Українська Думка”, “Український робітник”, “Українська школа”, “Українська рада”, “Українське Слово”, “Український громадянин”, “Український емігрант”, “Українське молочарство”, “Українське Мистецтво”, “Український Пасічник”, “Українське юнацтво”, “Українські сироти”, “За Україну” тощо. Деякі редактори вказували на українську спрямованість часопису, використовуючи впізнавані словесні символи: “Червона Калина”, “Літопис Червоної Калини” тощо.

Крім того, у назвах газет та журналів, що також стали певною мірою, стандартними, використовували концепт “голосу” / “гомону”: “Голос”, “Голос народа”, “Голос жовніра”, “Голос нації”, “Голос праці”, “Гомін краю”. Так само популярним рекламним кроком було підкреслення новизни ідей, які мали б нести читачеві часописи й газети: “Новий час”, “Нова культура”, “Нові шляхи”, “Нова хата”, “Нова зоря”. Ще один сегмент займали назви періодичних видань, які апелювали до категорії народу чи народності: “Народня Просвіта”, “Воля народа” тощо. Ці поняття фігурували принаймні у двох контекстах: соціальному (простий народ, селяни та робітники) та національному (український народ). Так, саме до категорії “народності” апелювала відновлена у 1924 р. москвофільська “Наука”, презентована то як ілюстрований місячник (потім – кварталник) “для народа”, то як “Місячне видане Народної Бібліотеки”⁸.

⁷ Онуфрій Власійчук (Присвята 75-літтю його уродин) // Шлях виховання й навчання. – Львів, 1929. – Ч. 7–9. – С. 3.

⁸ Українські часописи Львова. 1848–1939. – Львів, 2003. – Т. 3, кн. 1. – С. 414–423.

Окремі видання чітко вказували на свою соціальну “спеціалізацію”: “Робітник”, “Робітничча трибуна”, “Робітничче слово”, “Робітничча думка”, “Сільський світ”, “Хлопська правда”, “Міжнародний робітничий рух”, “Робітничі вісти”, “Селянин” тощо. Тематика таких видань та книжок (календарів, брошур), що їх супроводжували, була реакцією на життєві реалії та уявлення, що циркулювали в тогочасних селянських і робітничих середовищах⁹.

Акцент на “робітничо-селянській” тематиці був характерним також і для “лівих”, зокрема комуністичних, видань. Вони активно використовували образ “єднання робітників та селян” і пролетарів загалом проти “класових супротивників”, вимагаючи у них “землі й волі”: “Робітничо-селянська єдність”, “Робітничо-селянська солідарність”, “Сель-Роб”, “Молодий пролетар”, “Земля і Воля” тощо.

Загалом часописи, призначені для adeptів політичних партій та ідеологічних течій, сигналізували про це у своїх назвах, що або прямо відтворювали назву політичного руху, або ґрунтувалися на його ключових ідеологемах: “Соціалістична думка”, “Голос Соціаліста”, “Бюлетень Агітпропу ЦК і Львівського ЦК КПЗУ”, “Прапор комунізму”, “Ударник”, “Революційний Поборовець”, “Світло марксиму” чи, навпаки, “Антибольшевик” тощо. Популярність в журналістських та, очевидно, й читацьких середовищах Галичини 20–30 рр. мали газети і журнали, назви яких віддзеркалювали ідею боротьби (“Пробоем”, “Не поборні”, “Шлях селянської боротьби”, “Боротьба молоді” “Зрив”) чи, навпаки, оборони (“Голос оборони рільника”). Частина періодичних й неперіодичних видань містила у своїх заголовках імперативні заклики, адресовані галицькому читачеві (“Готовсь”, “До боротьби”, “До наступу” тощо), окремі видання втілювали ентузіазм цих категоричних імперативів в іншій формі (наприклад, журнал українських спортсменів мав назву “Готові”).

Певні тенденції була помітні і у виданнях, призначених для різних професійних середовищ. Наприклад, педагогічні часописи у своїх назвах відсилали до категорій виховання та навчання, школи і вчителя: “Шлях навчання та виховання”, “Учитель”, “Життя і школа”, “Рідна школа”, “Українська школа”, “Українське дошкілля”. Водночас назви окремих педагогічних видань (наприклад, “Шлях молоді”) мимоволі були вписані у парадигму інших видань зі схожими назвами: “Шлях Нації”, “Шлях орлів”, “Шляхи”, “Нові шляхи” тощо. Назви релігійних видань (переважно для греко-католицьких духовенства й вірних) нерідко ґрунтувалися на євангельських образах, літургійній риторичі та лексиці католицької церкви: “Лицарство Богородиці”, “Христос – наша сила”, “Католицька Акція”, “Вістник Марійських Товариств”, “Ідім слідами св. священомученика Йосафата”, “Божі сліди”, “Пресвята Богородице спаси нас”, “Віночок для українських католицьких дітей” тощо.

Проте у частині цих газет та журналів використовували назви, які лише опосередковано (наприклад, у контексті риторичі й стилістики Нового заповіту) вказували на те, що йдеться саме про релігійні часописи: “Нива”, “Сівач”, “Мета”, “Дзвони”, “Нова зоря”, “Українське юнацтво” тощо. Зрештою, деколи редактори прагнули створити відповідник світських видань, перебравши від них певну частину читацької аудиторії, зреалізувати схожу ідею, однак у іншому середовищі та

⁹ Іваницька Б. В. Преса господарських товариств Східної Галичини: тематичні аспекти, суспільно-політична роль (1918–1939): дис. ... канд. наук зі соціальних комунікацій: спец. 27.00.04 “Теорія та історія журналістики” / Б. В. Іваницька. – Львів, 2015. – 207 с.

в інших обставинах. Наприклад, перед “Українським юнацтвом”, що розповсюджували в колі Католицької Акції Української молоді у другій половині 30-х рр., у Львові дуже короткий час (1928) проіснувало “Юнацтво” – “журнал молодих націоналістів”¹⁰. (Поряд із цими часописами існувала ще й “Юнацька думка”, розрахована не на всю молодіжну аудиторію, а лише на українську робітничу молодь¹¹). Так само досить промовистими були назви феміністичних видань: “Жінка”, “Світ України”, “Українка”, “Жіночий голос”, “Громадянка”, “Українська господиня”.

Ще один тематичний кластер галицьких газет і журналів 20–30-х рр., частково відображений у їхніх назвах, – розвиток загальної культури (наприклад, та ж “Нова Культура” / “Культура”, “Мистецтво і культура”, “Наука й письменство”, “Самоосвітник”), розширення кола зацікавлень, організації дозволила читача – насамперед міського (“Радіо – Фото – Кіно – Спорт”, “Кіно”, “Рекорд”, Змаг, “Спортові вісти”). Неформальними, а отже, не такими клішованими на загальному тлі були назви гумористичних, “розривкових” часописів, (“Зиз”, “Комар”, “Віник”, “Жужель”, “Щипавка”, “Шершень”¹²), часописів для дітей (“Малі друзі”, “Юні друзі”, “Дзвіночок”, “Орленя”, “Вовченята”) та молоді, зокрема гімназистів і представників скаутських організацій пластунів (“Бюлетень К!” “Чорноморе”, “Ватра”, “Бистрозір”, “Ерінї”, “Пес”), видань, розрахованих на літературно-мистецькі кола (“Даждбог”, “Хрест Меча”, “Ми”, “Стара Україна”). Їхні редактори привертали увагу своїх читачів несподіваними, часто метафоричними або алегоричними назвами (наприклад, “Жорна”).

Деякі видання для юнацтва містили у своїх назвах окреслення, що стали газетними штампами не лише в Західній, але й у Східній Україні (наприклад, “Молодняк” – журнал, адресований сільському “доросту”, тобто молоді Галичини). Окремо виділимо нелегальні сатиричні видання, у назвах яких фігурувала пейоративна лексика. Її використано, щоправда, у назвах поодиноких позацензурних видань, щоб підсилити їхній антирежимний характер. (Таким був, наприклад, “Кібель” – тюремний журнал українських політв’язнів, у якому зазначали, що його укладено у Львові “на Баторія”¹³).

Культурно та ідеологічно відокремленою впродовж 20–30-х рр. залишалася преса “руських”/москвофільських організацій, яку видавали переважно російською мовою й “дореформним правописом”. Вона була орієнтована не лише на представників міжвоєнного галицького москвофільства, але й на середовища російської еміграції, що відобразилося в назвах газет і журналів цього напрямку: “Русь”, “Думи о Родинѣ”, “На Рубежѣ”, “Русскій голос” і “Колосок”, “Карпатскій звонъ”, “Звено”. Західноукраїнську періодику міжвоєнного часу поділяємо також на легальну (яку, однак, піддавали численним конфіскатам) офіційна польська влада та нелегальну – видання заборонених у Польщі 20–30 рр. радикальних організацій (КПЗУ чи антагоністичних до них УВО/ОУН), як-от націоналістична “Сурма”. Серед репрезентантів “легального” крила української міжвоєнної преси в Галичині, що суттєво вплинула на формування світогляду майбутніх підпільників (згодом повстанців), особливо виділявся “Літературно-науковий вісник” (ЛНВ), що виходив у Львові впродовж

¹⁰ Українські часописи Львова 1848–1939. рр.: Т. 3, кн. 1. – С. 867–868; Кн. 2. – С. 396–402.

¹¹ Там само. – Кн. 2. – С. 402–403.

¹² Детальніше див.: *Сніцарчук Л.* Українська сатирично-гумористична преса Галичини 20–30 рр. ХХ ст. – Львів, 2001.

¹³ Українські часописи Львова 1848–1939. рр.: Т. 3, кн. 1. – С. 464–466.

десятиліття (1922–1932) та “Вістник”, що з’являвся з 1933 до 1939 р. під окремою нумерацією. Його ідеологи виразно орієнтували читачів на ідеал вождя з тих, які “лишили міцні формули життя, які тревали десятки, сотки або й тисячі років і немов у залізний панцир убрали душу одиниці, а слухняні маси вели до великих діл”.

Книжна культура та “конструювання суспільства” на зламі XIX–XX ст.

Викликом, який бачили перед собою галицькі інтелігенти, була інтеграція “простого люду” в модерний соціум Галичини, ангажування його в громадську роботу та громадянську спільноту. Для цього автори видань таких організацій, як, наприклад, “Просвіта” намагалися подати своїм читачам максимально повну картину складної соціальної реальності початку XX ст. і прийнятих у цьому суспільстві стереотипів. Це добре видно з порад щодо вибору “звань” (професій) у просвітянському календарі за 1910 р. “Професійний світ” тут поділений на дві категорії: “звання независимі або вільні” і “звання зависимі або службові”. До перших укладачі зараховували ті, які давали “повну свободу в (...) роботі і зарібкованню”. Прикметно, що (хоча й із застереженнями) ідеалом представника вільних професій автори вважали “збіжевого короля” початку XX ст. – американського мільярдера Джима Паттена. Відповідно, найбільш вартими уваги у їхньому викладі стали професії хлібороба та купця. Хлібороб тут слугував прикладом “найкрасших і найблагородніших звань”, які мають особливу вагу в “народному житті”. Це – “вільний власник”, який постійно є “сам собі паном”, має багато різних “джерел доходу” (поле, сіножать, город, сад, домашні тварини, пасіка) і тим вигідно відрізняється від міщанина: “Господар навіть на малім ґрунті є собі по правді паном, іноді більшим як неоден з тих, що живють по містах і удають великих панів. Він має свій власний кутик і ніхто не викине його з хати... Працює сам на себе а не на когось, .. має багато жерел доходу, з котрих може потягнути: (...) заріже свинку, то має масло й омасту, а продасть її, то має гроші. (...) А з чого потягне той, хто що жие зі служби в місті, коли йому не вистає його платня?”. Так, по суті, пропагували водночас і образ “незалежної” сільської громади, і образ приватного власника та власності як основи громадянської спільноти.

Іншим прикладом “доброї” незалежної професії у тексті був купець – ідеальний посередник між “витворником” (виробником) і закупником (покупцем). Автори poradника прагнули усунути поширений в Галичині негативний стереотип “безсовісного торговця”, ставлячи за приклад “чесного купця” – англійця Вайтлі: “Дехто каже, що купці то мантиї, визискувачі, а іменно у нас мають зле понятє о купцях длятого, що по малих містах і місточках дуже мало справдешніх купців, а більше лиш жидівських визискувачів і мантиїв, за котрих приміром ідуть деякі наші торговці. (...) Тим часом купецтво то дуже красне зване, то штука, котрої треба виучити ся а навіть мати вже з природи хист до него...”¹⁴. Натомість намагалися пропагувати купецький фах між селянами, стимулюючи їх до суспільної активності: “проворні й меткі хлопці, сини сільських господарів, добре би зробили, як би ішли на практику крамарську, а відтак в ріднім селі заводили собі крами”¹⁵.

“Зависимі звання” у тексті календаря також поділені на дві категорії: слуг і державних службовців. Службові посади, зауважували автори porad, – сфера

¹⁴ Українські часописи Львова 1848–1939. pp.: Т. 3, кн. 1. – С. 41.

¹⁵ Там само. – С. 49.

реалізації несамотійних, малоініціативних, роботящих (а іноді, навпаки, лінивих, “потяжких”) людей “лагідної, смирної вдачі”, які “не годні давати почину для більших підприємств”. Ставлення до прислуги у просвітян було амбівалентним. З одного боку, видання “Просвіти” рекомендували читачам із середовища інтелігенції постійно наглядати за прислугою, інакше вона не буде виконувати свою роботу якісно: “Всяка посудина повинна бути як найчистіша, для того треба добре уважати на служницю при помиваню. (...) Служницям не треба позвляти, щоби сушили посудину на печі бо на сонці, бо таку посудину, хоч на око вона буде й чиста, буде чути помиями”, – повчали укладачі просвітянського “Товариша” тих молодих господинь, які не могли винаймати кухарок, а тільки “звичайних” слуг¹⁶. Водночас вони прагнули створити й позитивний образ прислуги – “залежного”, але не принизливого заняття, яке вимагає поваги до слуги й відданості з його боку: “Слугу треба уважати за помічника і приятеля, котрому ми не раз негодні як слід винагородити його трудів. Але з другої сторони і слуга повинен своєю вірністю, щирістю і трудолюбивістю уміти позискати собі того, хто приймає його на службу”¹⁷. Характерним є й перелік інших рекомендованих професій. В алфавітному списку “бажаних” звань бачимо аудиторів, адвокатів, акушерок-повитух, банкових службовців, богословів (теологів), дорожників, ветеринарів, возних, звичайних військових, моряків та військових музик; гірників, геометрів (землемірів), детективів, аспірантів та кандидатів на урядників та підурядників при державних установах; в’язничних наглядачів (“дозорців в’язниць”) і наглядачів при тютюнових фабриках, друкарів, дяків, жандармів, залізничників, кондукторів, “слуг магазинних” і звичайних слуг, інженерів, інтернатів при учительських семінарах і терціанів при середніх школах; друкарів, судових канцелістів, ковалів, ковальських челядників і челядників загалом, штигарів-провідників у соляних копальнях, лікарів і медиків, механіків і рушникарів, митників, мулярів, огородників, громадських писарів, податківців, поштовиків, поліціантів тощо¹⁸.

Ця класифікація відображає уявлення про соціальну ієрархію та можливі функції людини в суспільстві, властиві для кінця ХІХ – початку ХХ ст. Різні професії у ній проакцентовані по-різному. Особливо виділено, наприклад, дяківство. Його схарактеризовано як потенційно важливий, але недооцінений соціальний стан у стандартному чотирикутнику сільської еліти: “Священник, учитель, війт і дяк, то чотири чинники в громаді, котрі могли би і повинні мати в ній найбільше значінне (...). Дяки попри священників і учителів могли би знаменито ширити культуру в народі а тоді їх становище було би ліпше”¹⁹. Ще більш не однозначною укладачі календаря зображали професійну кар’єру жінки в галицькому суспільстві. У цій сфері вони намагалися відокремити реалістичні сценарії від нереалістичних. Більшість залежних і незалежних професій апіорно вважали чоловічими. Реально, наголошував календар, жінки можуть претендувати лише на посади вчительок у народних школах, учительських ліцеях, жіночних гімназіях, виховувати дітей у захоронках, а також працювати “при урядах”, на поштової службі як телеграфістки

¹⁶ Для молодих газдинь // Товариш. Ілюстрований Календар на рік переступний 1904. – Львів, 1903. – С. 167.

¹⁷ Календар Просвіти на 1910 рік. – С. 42.

¹⁸ Там само. – С. 43–54.

¹⁹ Там само. – С. 46.

та телефоністки, бути касирками, судовими маніпулянтками, ретушерами у фотографів (за умови вміння добре малювати), торгувати папером і канцелярськими товарами, галантереєю або шити одяг як “моднярки” тощо. Для більшості з цих звань вистачало середньої освіти й фахових курсів. Натомість автори відверто застерігали читачок від студій у вищих школах: “По правді висші науки не поплачуть, бо треба тратити багато літ і потрібні великі видатки на удержане і науку, іменно же на виділі медичнім, а опісля нема де примістити, бо женських гімназій ліцеїв у нас дуже мало а в лікарським званю працює так багато мужчин, що они вже самі собі роблять велику конкуренцію; до того ще женщина лікарка може числити лиш на практику в жіночих і діточих недугах”²⁰.

Крім того, читачам пропонували певні неписані правила, якими потрібно було керуватися під час вибору професії, а головне – у товариському житті. До таких стандартів зараховували час і гроші, затрачені на навчання, та фінансову користь від образного фаху. Саме тому в характеристиках багатьох професій фігурують суми зарплат, що репрезентують потенційні вигоди кожної з них. З цього погляду, тексти просвітянських видань були дзеркалом тої спільноти, яку згодом почали називати “буржуазною” – у нейтральному значенні цього слова. Водночас адресовані читачам поради щодо соціальної адаптації мали “підкорегувати” тодішні міжлюдські взаємини, наблизити їх до уявного зразка, породженого ще романтизмом. Усі вони разом формували образ української “громади” як стратифікованої й диференційованої за дуже різними критеріями “суспільності” та закликали до її активізації й розбудови.

Писемна культура і суспільна праця у міжвоєнній провінції

Після Першої світової війни галичани, виховані на такій картині соціуму, зіштовхнулися з іншими проблемами. Прикладом цього може слугувати громадське життя Самбора у 1920–1930-ті рр.²¹ Провідну роль у його пробудженні відіграла діяльність місцевих українських активістів, які заснували товариство “Бойківщина”, а потім й “Літопис Бойкіщини” – часопис, присвячений культурі й історії регіону. На той час у місті й повіті вже діяла низка установ та організацій різного культурного й політичного спрямування. Скажімо, Towarzystwo Szkoły Ludowej, “Sokół”, Towarzystwo miłośników ziemi Samborskiej чи Towarzystwo rozwoju Ziemi Wschodnich та інші були осередками польського національно-культурного руху. Натомість “Просвіта”, Український “Народний Дім”, філія “Союзу українок”, “Пласт” та “Сокіл”, Українська Захоронка і Товариство Українських Служниць, “Рідна школа”, “Учительська громада”, “Шкільна поміч”, “Боян”, “Зоря”, “Бандурист”, “Українська Бесіда”, “Союз українських адвокатів”, “Повітовий Союз Кооператив”, “Маслосоюз” та “Народна Торговля” репрезентували український Самбір. Водночас “Ризниця”, Товариство й читальня ім. М. Качковського, товариство “Жизнь”, “Общество Русских Дам” були установами самбірських москвофілів. (Зрештою, з цього середовища вийшов навіть один із засновників “Бойківщини” – письменник та краєзнавець Іван Филипчак). Загалом, за даними О. Кучери, на середину 30-х років у місті було 55 польських, 31 єврейська та 28 українських організацій (разом із москвофільськими).

²⁰ Календар Просвіти на 1910 рік. – С. 47.

²¹ Див. детальніше: *Голик Р.* Краєзнавство та етнокультурне життя Самбірщини першої третини ХХ ст. / Р. Голик // *Краєзнавство.* – 2012. – № 4. – С. 5–15.

Ці товариства й установи були ініціаторами культурного життя національних спільнот міжвоєнного Самбора та околиць. Вони мали свої книгозбірні, читальні та поширювали книжну культуру в регіоні. У місті існували українські бібліотеки василіанського монастиря, товариства вчителів загальних шкіл самбірського повіту, а також Єврейська народна бібліотека. У 20–30 рр. самбірські українці заснували окрему Українську бібліотеку / фірму “Книжка”, фонд якої налічував 10 000 томів. (Згодом з’явилася книгозбірка товариства “Бойківщина”, що за короткий час зросла до 4 317 томів, серед яких були рідкісні стародруки, рукописні Євангелія тощо). Свої книгозбірні у Самборі мали й польські культурні та освітні установи: державна чоловіча гімназія ім. А. Міцкевича, друга державна гімназія ім. М. Коперника, приватна жіноча гімназія ім. М. Конопніцької, Польське Касино, бернардинський монастир, польське товариство Білого Хреста, Товариство Школи Людової, учительський семінар, Товариство розвитку східних земель, польське товариство робітників, профспілка польських залізничників тощо. Крім них, у місті працювала ще публічна бібліотека ім. К. Шайнохи і платна Польська Читальня.

У такому контексті на початку 30-х рр. й виникло місцеве історико-культурне товариство “Бойківщина”. До його зародження спричинився спонтанний ентузіазм групи українських інтелектуалів: учителів Івана Филипчика та Михайла Скорика, адвоката Володимира Гуркевича, лікаря Володимира Кобільника тощо. Частина з них потрапила в Самбір після бурхливого життя в політичних та культурних центрах не лише Галичини, але й тогочасної Європи. Ініціатори нового проекту хотіли, з одного боку, заповнити свій вільний час якоюсь діяльністю, а з іншого – компенсувати песимістичні настрої місцевих українців, викликані поразкою визвольної боротьби на початку 20-х рр. Первісно вони домагалися заснування лише “повітового музею”, потім – “кооперативу”, з якого утворили статутне товариство, що мало займатися дослідженням Бойківщини. Далі організатори вирішили фондувати також видання, де можна було публікувати результати студій над цим регіоном. Часопис заповнив вигідну нішу, бо наукового журналу міжвоєнний Самбір не мав. Його назва – “Літопис Бойківщини” – була пов’язана з національно-культурними аспіраціями засновників²².

Нове видання мало “розбудити” приспані національні почуття українських міщан Самбора та українців із довколишніх сіл. Водночас його видавці не забували неграмотних та малограмотних. Для них символічним “літописом Бойківщини” мав стати музей товариства у Самборі, до якого, за ідеєю організаторів, мали долучитися самі селяни. Щоб підсилити місцевий патріотизм, автори “Літопису” інтенсивно впроваджували в ментальність галичан позитивний образ однієї етнографічної групи – бойків, та формували привабливий імідж Самбора – “столиці Бойківщини” (В уявленнях самбірчан Бойківщина поглинала не лише Самбірський повіт, але й більшу частину Наддністрянщини). “Студії над бойками” охоплювали широкий діапазон проблем: історичних, археологічних, географічних, топографічних, природничих, літературознавчих, етнографічних, соціологічних, статистичних, юридичних (студії звичаєвого права), медичних, економічних, мистецтвознавчих,

²² Детальніше див.: Аналіз книжно-писемної спадщини товариства, зокрема: *Голик Р.* Книги, ідеї та стереотипи галицької провінції ХХ ст.: “Літопис Бойківщини” у міжвоєнному Самборі / *Р. Голик // Записки Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника: зб. наук. праць.* – Львів, 2009. – Вип. 1(17). – С. 223–248.

медичних (вивчення народної медицини), бібліографічних і навіть демонологічних (!). Цю програму “самбірчанам” вдалося реалізувати лише частково, однак вони прагнули її втілити. Для цього редакція “Літопису” та управа Товариства звернулася за допомогою до українців Львова, Праги й Варшави. Організатори розраховували також на допомогу учителів та священників Самбора й регіону, зрештою, на зацікавленість самих селян із Прикарпаття. Видавці “Літопису” публікували методичні вказівки та питальники з етнології, діалектології та краєзнавства, пояснюючи, як правильно записувати тексти “з уст народу”, описувати сільські звичаї, побут тощо.

Але більшість матеріалів до видання готували самі його ініціатори. Вони ж (як медик Володимир Кобільник) організували археологічні розкопки в околицях Самбора (Городище, Ступниця, Кульчиці) та етнографічні експедиції у віддалені села (зокрема на Турківщину). Так на сторінках краєзнавчого часопису з’явилися ґрунтовні праці самбірських науковців – насамперед цикл статей Володимира Кобільника, присвячених “археологічним досліддам Бойківщини”, його ж “Історія самбірської церкви Різдва Пресвятої Діви Марії” та ілюстрований етнографічний опис “Матеріальна культура села Жукотина, турчанського повіту” тощо. Цивілізаційний розвиток Галичини з кінця XVIII до середини XX ст. слугував основою роботи Івана Филипчука з історії освіти на Бойківщині. Ці праці відзначалися педантичністю, детальністю й сумлінністю в описі навіть банальних речей. Крім того, у “Літописі Бойківщини” містилися статті з археології Ярослава Пастернака та Маркіяна Смішка, праці зі середньовічної та ранньоновітньої історії регіону Івана Крип’якевича тощо. Еволюцію народного мистецтва Прикарпаття та Карпат у “Літописі” розкривали статті Іларіона Свенціцького та Володимира Залозецького. Значне місце серед публікацій займали етнографічні матеріали, певну частину яких подавали сільські вчителі та священники: про обрядовість і шляхи карпатського пастухування, писанки, народну вишивку, молитви, різдвяні, новорічні та святойорданські звичаї, ритуали Зелених Свят, вечорниці та похоронні обряди, про матеріальний побут окремих сіл, народне звичаєве право тощо. Самбірські краєзнавці цікавилися також діалектологією, тому в “Літописі” з номера в номер публікували “Словник бойківського говору” Юрія Кміта. З етнографією автори журналу пов’язували проблему збереження пам’яток народної культури, розвитку регіонального музейництва у 20–30-х рр. XX ст. Цю тему відобразила спеціальна робота Іларіона Свенціцького про галицькі музеї, а також статті, присвячені самбірському музеєві “Бойківщина”.

Організатори товариства намагалися унаочнити інформацію про цей музей, наприклад, подали наприкінці першого номера “Літопису” коментовані фотографії найважливіших на той час експонатів збірки (Таблиці III–VII). Велике зацікавлення авторів викликали дискусії довкола регіональної топо- та етнотопіки. Регіональну етногеографію у збірниках також представляли роботи відомих учених, наприклад, Володимира Кубійовича. Також самбірських краєзнавців цікавила історична статистика, їй присвятив велику працю Володимир Гуркевич – місцевий адвокат та один із засновників “Бойківщини”: “Бойки за 100 літ у числах”. Інтелектуальні горизонти, на які організатори товариства орієнтували своїх читачів, виходили далеко поза галицький контекст, хоча їхнім центром залишалися місцеві проблеми. Тому зміст номерів й назву журналу подавали двома мовами: українською і латинською (“нейтральною” мовою європейської науки). Отож, “для світу” “Літопис Бойківщини”

був репрезентований як “*Annales Boicowiae. Analecta, quibus historia, mores, litterae, artes Boicoviensis gentis Ucrainiensis describuntur*”. Творча й редакційна праця представників самбірського осередку була дуже напруженою та самовідданою. Томи “Літопису” виходили майже регулярно з 1931 до 1939 р., хоча видання відразу було збитковим і з’являлося у світ за кошти меценатів – наприклад, Данила Стахури чи Володимира Кобільника. Однак ініціатори його появи вважали, що журнал усе-таки виконав свою місію “культурного подразника”, підняв престиж Самбора в Галичині та збудив творчі сили мешканців не дуже активної галицької провінції.

Видавці адресували журнал передусім, місцевому населенню. Його задумували як стимул до читання й самоосвіти серед українських міщан та селян. Тому в першому номері часопису було оголошено конкурс на “монографії поодиноких сіл та міст на Бойківщині”. Водночас самбірські ентузіасти усвідомлювали, що багато селян повіту залишалися неграмотними або орієнтувалися на масову літературу: “листи з неба”, пророцтва Михальди, співаники, гороскопи, книги про магію, сонники тощо, а місцева інтелігенція не надто цікавилася краєзнавством. Тому, незважаючи на доволі високі винагороди (200, 300 і 100 злотих), очікуваної реакції з боку “місцевих людей” не було, і за працю довелося взятися самим ініціаторам акції. Так з’явилися історичні нариси І. Филипчика (“З історії села Лішні”, “Школа в Стрільбичах”, “Історія Тиряви Сільної”, “Історія села Береги”), частина з яких вийшла на замовлення сільських громад. Крім того, Филипчик здобув популярність як автор романів на історичну та соціально-побутову тематику; деякі з них побачили світ у Самборі. Також “самбірчани” хотіли доповнити свій “Літопис” серією інших монографій. Для цього вони збирали тексти, опубліковані частинами в різних номерах часопису, в окремі книги-відбитки. Так сформувалася невелика “Книгозбірка Бойківщини”, куди ввійшли роботи Володимира Кобільника про матеріальну культуру села Жукотина на Турчанщині, Івана Филипчика – про історію шкільництва на Західній Бойківщині, частина гасел словника бойківського говору Юрія Кміта тощо. Крім того, у товаристві планували видати ще “Бойківський Географічний словник”, “Бойківський пом’яник”, вести бібліографію праць про Бойківщину, а потім підготувати комплексну монографію чи популярний нарис історії Бойківщини. Проте було видано лише фрагменти “Бойківського пом’яника” на сторінках “Літопису Бойківщини”: некрологи симпатиків і діячів товариства. Якщо друковані видання “Бойківщини” мали фіксувати духовну культуру регіону, то її матеріальну історико-культурну спадщину зберігав однойменний етнографічний музей, який на 1939 р. посідав уже біля 18 600 одиниць зберігання. Він став зразком для інших краєзнавчих музеїв Галичини: “Верховини” у Стрию, імені князя Василька у Теребовлі, “Яворівщини” у Яворові, “Лемківщини” в Сяноці, “Стривігора” у Перемишлі. Натомість самбірський “Літопис Бойківщини” зайняв чільне місце серед солідних краєзнавчих видань Галичини, зокрема тих, які випускало НТШ у Львові ще до Першої світової війни. Тобто поряд з “Етнографічним вісником”, “Матеріалами до українсько-руської етнології”) та краєзнавчими виданнями 20–30 рр. ХХ ст. (на зразок популярної “Нашої Батьківщини”). (Цікаво порівнювати самбірський часопис також і з тогочасним київським “Краєзнавством”. Попри очевидні ідеологічні та структурні відмінності, зумовлені політичними та культурними відмінностями між тодішньою Західною Україною та УРСР, в обох виданнях було вміщено розлогі й детальні наукові студії високого наукового рівня).

Важливу роль у поживленні українського громадсько-культурного життя на Самбірщині відгравали художні тексти І. Филипчак, а також романи й повісті відомого письменника, юриста та самбірського повітового комісара ЗУНРу Андрія Чайковського.

Упродовж ХІХ – на початку ХХ ст. за Самбірщиною закріпилося реноме регіону, де сконцентрована чисельна дрібна (т. зв. “ходачкова”) шляхта. За її національну самосвідомість точилися явна й прихована боротьба польської та української інтелігенції. Зокрема, поляки наполягали на тому, що малоземельні шляхтичі багатьох сіл довкола Самбора (Гордині, Кульчиць, Білини, Городища, Ступниці, Чайковичів) – це збіднілі представники польських шляхетських родів. Натомість українські інтелігенти Самбора, використовуючи уявлення про Кульчиці як батьківщину Петра Сагайдачного й Гордини – “малу вітчизну” Осипа Федьковича та А. Чайковського, переконували місцеву “ходачкову” шляхту, що вона насправді українського походження.

Вибух Другої світової війни у 1939 р. поклав край і польсько-українській конкуренції та співробітництву на Самбірщині, і планам товариства “Бойківщина”. Друкований орган товариства припинив своє існування на 11-му випуску. (За іншими даними, 12-й випуск “Літопису Бойківщини” був набраний, проте залишився в гранках і не дійшов до читачів). Музей ще деякий час працював, але згодом також був ліквідований. Доля більшості авторів самбірського “Літопису” та діячів товариства “Бойківщина” була драматичною. Головні меценати видання й музею – В. Кобільник та В. Гуркевич, не витримавши важкої й напруженої праці, померли ще перед Другою світовою війною. Історик шкільництва та письменник І. Филипчак після війни був заарештований й висланий у Тайшет, де загинув. Мовознавець А. Княжинський під час воєнних дій переїхав до Коломиї, потім до Станіслава, далі – до Відня, де його арештували радянські спецслужби і заслали до Сибіру, звідки учений звільнився аж у 1955 р. Етнолог та педагог М. Скорик у 1941 р. став виконувачем обов’язків Львівського відділення інституту фольклору та етнографії, однак після війни був засланий в Анжеро-Судженськ Кемеровської області, звідки повернувся на Львівщину аж в 1957 р. Музейні експонати та книгозбірня товариства були розпошені по музейних збірках СРСР, а також по приватних колекціях.

“Трудівник на громадянській ниві”: творча спадщина громадського діяча у галицькій провінції

Серед типових представників самбірського кола галицьких інтелігентів сучасники особливо виділяли постать українського медика Володимира Кобільника. Про ранні роки життя майбутнього лікаря, історика та етнографа знаємо не так уже й багато. Відомо, що він народився 16 вересня 1885 р. у Львові у сім’ї знаного кравця, який, за спогадами, “обшивав” українських семінаристів та гімназистів. Це забезпечило досить високий матеріальний статус сім’ї та, очевидно, позитивно вплинуло на подальшу долю Володимира. Закінчивши у 1907 р. V міську гімназію, юнак за тодішнім звичаєм записався на лікарський відділ (тоді казали – “віділ”) Львівського університету. Однак неспокійний клімат епохи скорегував його долю. Через участь у студентських заворушеннях В. Кобільник змушений був закінчувати свої студії у Швейцарії. Про цей період його життя також відомо мало. Професор Юліан Децик згадував, що однією із характерних зовнішніх рис Володимира Кобільника, поряд

зі схильністю до повноти, був шрам на обличчі. За однією із чуток, це був слід від шпаги – знак “популярної” серед тогочасних студентів дуелі (причини якої, втім, ніхто не знав). Важко сказати, наскільки це було правдою. Фактом було те, що у 1914 р. молодий лікар потрапив у страшний вир Першої світової війни. Вона застала його в Перемишлі на санітарній службі при австрійській армії. Потім, у 1915 р., після “Брусиловського прориву”, вступу російських військ в Галичину та облоги Перемишля, воєнна завірюха закинула В. Кобільника в полон, у сибірські концентраційні табори. Тут йому (чому саме – невідомо) аж до більшовицької революції 1917 р. довелося виконувати незвичну місію норвезького консула. У 1918 р. лікарєві-консулу вдалося (як саме – теж важко сказати) втекти з неволі. Однак у Львові, куди він потрапив, чекала ще одна війна – на цей раз польсько-українська. Її Кобільник пройшов як старшина УГА. Після закінчення бойових дій знову повернувся до Львова, де йому довелося нострифікувати (повторно підтвердити) свій диплом. Із 2 січня 1922 р. В. Кобільник почав працювати лікарем. Спочатку він вів практику у підльвівських Винниках. Однак велика конкуренція змусила медика перенестися в дуже віддалені від Львова Лютовська на Турчанщині. Згодом, у 1925 р., із цієї (на той час “забутої Богом і людьми”) околиці лікар переселився до провінційного (проте усе ж таки “престижнішого” з погляду кар’єри) Самбора. Саме тут розпочався головний, найбільш значущий для суспільства та самого В. Кобільника етап його життя.

Важко сказати однозначно, що саме зробило з лікаря-практика В. Кобільника аматора гуманітарних наук. Тут діяло кілька обставин. Першою з них, мабуть, була участь у Листопадовому зриві. Поразка визвольних змагань, з одного боку, гнітила галицьких українців, але з іншого – стимулювала їх до праці. Наперекір несприятливим політичним умовам колишні воїни УГА та урядовці ЗУНР поринули в громадське життя. Коли В. Кобільник потрапив у Самбір, суспільне життя українців тут було доволі слабким. Лише згодом Кобільник познайомився ближче з іншими представниками тогочасної самбірської інтелігенції: колишнім заступником Державного Секретаря Харчевих справ ЗУНР, адвокатом Володимиром Гуркевичем, педагогом Михайлом Скориком (батьком відомого композитора Мирослава Скорика), вчителем Іваном Филипчаком (людиною досить складної долі, автором популярних повістей), підприємцем Іваном Горбацьом, радником Теодором Біленьким тощо. Разом вони почали шукати якусь нову форму, у яку можна було б втілити громадське і товариське життя “українського Самбора”. Ідею, за спогадами того ж М. Скорика, було знайдено спонтанно, за столиком місцевої кав’ярні, у досить незвичній атмосфері: “при нагоді, на паперовій серветці, в каварні повстає така декларація: “Повітовий музей в Самборі – приступаю в члени, Самбір 24.7.1927, в Гігієні діялося, година 10:40 вечером. Др. Гуркевич, др. Кобільник, Курчак, Др. Лавровський, Яновський, Нижанковський”. Під вражінням хвилини усі підписані вибираються до проф. Івана Филипчака, будять здивованого в ночі, втаємничують і вертають обладовані першою добичею до Музею”. Нині важко сказати, хто був безпосереднім ініціатором такого проекту. За одними свідченнями, В. Кобільник після приїзду до Самбора одразу ж взявся до організації “Лугу”, пізніше “Сокола”, щоб поживити суспільний рух серед молоді та старших міщан-українців. За іншими – він, як нова людина, навпаки, спочатку був мало зацікавленим в “активному українському житті” і зробив свій остаточний вибір саме під впливом юриста В. Гуркевича. Однак звідки б не походив імпульс, він виявився вирішальним. Саме музей і збирання експонатів до

нього на перших порах стало наскрізною ниткою діяльності В. Кобільника у Самборі. Згодом ідея музею переросла в ідею товариства, яке мало б займатися дослідженням Бойківщини, її матеріальної та духовної культури. Така ініціатива мала із самого початку не тільки науковий, але й патріотичний підтекст. Збирання пам'яток історії та народної культури краю мали продемонструвати його український характер. Однак згодом із культурно-просвітницького об'єднання (початково – “кооперативи”) воно перетворилося на потужну наукову організацію.

Її головною метою стало вивчення бойків – етнічної групи, яка в той час не тішилася доброю славою. Бойків вважали бідними, затурканими, малограмотними мешканцями глухих сіл на передгір'ях Карпат, далекими від “світла просвіти й науки”. Товариство “Бойківщина” мало протиставити цій тенденції іншу і “доказати, що це плем'я [бойки] становить високоартісну, прецікаву вітку українського народу. Адже й хиби з часом перетворюються в прикмети”. Цій меті й підпорядковувалася діяльність В. Кобільника та його однодумців. Наслідком цього стала багата експозиція повітового музею. На 1938 р. вона нараховувала 30 676 мінералогічних, палеонтологічних, археологічних та етнографічних експонатів. Особливо багатими були археологічна та етнографічна частини збірки: народний одяг, вишивки, колекції писанок, кераміки, сільськогосподарських інструментів, церковного мистецтва, старовинна зброя, давні печатки, банкноти, монети, рукописи (серед них і пергаментні), стародруки, фотографії, часописи, карти тощо. Усі ці експонати треба було збирати нерідко у віддалених, важкодоступних селах. Для цього почали споряджати наукові експедиції. Проте самим музеєм справа не обмежилася. З 1931 р. товариство почало видавати власний науковий журнал – “Літопис Бойківщини”, для якого потрібно було готувати й редагувати статті та інші матеріали. В. Кобільник взяв на себе всі ці функції. Він почав організувати археологічні та етнографічні експедиції, за їхніми результатами писав дослідницькі роботи, редагував часопис, намагався забезпечити його фінансування та вихід номерів у світ.

Так лікар поступово перетворився на дослідника-гуманітарія. Одним із напрямів його наукової праці стала археологія²³. Археологічні експедиції, для яких Кобільник використовував власне авто, готували доволі ґрунтовно. Можна лише дивуватися, який обсяг роботи виконували групи археологів-аматорів на чолі з лікарем. Вони проводили розкопки укріплень (валів) у багатьох селах поблизу Самбора та Дрогобича: Ступниці, Лішні, Попелях, могил у Городищі та Кульчицях, Котовані тощо. При цьому дослідник не лише знаходив пам'ятки – наконечники стріл, кістки, уламки кераміки тощо, а й намагався класифікувати їх, датувати, зіставивши з уже відомими знахідками. Прикладом може слугувати його робота “Знаки на днах посудин княжої доби із Ступниці пов. Самбір”. Тут він детально описує фрагменти знайденого посуду, ділить його на групи, а потім, використовуючи тогочасну німецьку та польську археологічну літературу, намагається в'яснити значення таємничих орнаментів на дні посуду. Цікаво, що (хоч і досить обережно) Кобільник намагається тут висловити й власну думку, вважаючи загадкові значки (квадрати, хвилясті лінії, хрести, кола) не містичними символами, а фабричними знаками давніх гончарів.

²³ Про деякі аспекти проблеми див: *Голик Р.* Археологія галицької археології: наука, ментальність та суспільні стереотипи в світлі історії культури / Р. Голик // Матеріали до археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 2010. – Вип. 14. – С. 428–439.

Іншою ділянкою роботи вченого стала історія. Головною працею у цій галузі стало його велике дослідження “Історія самбірської церкви Різдва Пресвятої Діви Марії”, вміщене на 62 сторінках “Літопису Бойківщини”. Тут простежено історію будівництва та перебудов самбірської церкви для вірних “грецького обряду” впродовж XIV ст. – XX ст. на тлі відносин між польською та українською громадами міста. Дослідник ретельно занотовував, як протягом цього часу змінювався фінансовий та майновий стан храму (як купували і продавали належні йому “грунти” та “доми”), як трансформувалася його зовнішній вигляд, як споруджували дзвіницю та парохіяльний будинок довкола нього, хто в різний час був парохом самбірської церкви, якими правами користувалася церковна громада і, врешті, зі скількох “душ” вірних вона складалася. У кінці роботи вчений помітив великий (88 позицій) перелік найважливіших документів, детально зазначаючи, де вони зберігаються, хто й коли їх публікував, цитував чи навіть принагідно згадав, а в додаток помістив не опубліковані ще документи. Нарешті – і тут подіяв азарт археолога – він зі всією докладністю дослідив (хоч і впродовж дуже короткого часу – близько двох годин) збережені у підземеллі самбірської церкви поховання, про що свідчив шестисторінковий протокол. Цікаво, що велику кількість архівних матеріалів та мистецьких пам’яток, на які покликається у своїй праці В. Кобільник, вдалося врятувати від забуття лише завдяки зусиллям тогочасного товариства “Бойківщина”, і то нерідко цілком випадково: “Коли в 1930 році р. о. Рабій дозволив мені перешукати стрихи церкви, чи не знайдеться що-небудь придатного до музею “Бойківщина”, тоді я знайшов барокові, досить старі, ушкоджені Царські ворота та різьбу Бога Отця. Крім цього, два прегарно різьблені барокові стовпи, та багато частей іконостаса, який не представляв вже музейної вартости”, – зауважував він.

Проте однією з найкращих праць В. Кобільника можна вважати його ґрунтовну етнографічну студію “Матеріальна культура села Жукотина, турчанського повіту”, яку публікували в кількох випусках “Літопису Бойківщини”, а пізніше видали окремим відбитком з якісними чорно-білими та кольоровими фотографіями. Кобільник, дитина великого міста, вивчав село як сторонній спостерігач. Тому він описував усе “за порядком” – так, як йому показували і розповідали жукотинські селяни. Наприклад, житла і господарські прибудови (“хижі”, “буди”, кошари, колиби), разом із усіма деталями їхнього будівництва (від розмаїтих способів вирубування дерев, готування дощок до багатьох варіантів “пошивання” даху) та особливостями інтер’єру (від “обстави хижі” до стайні та огорож, які її оточують) подані тут з точністю до найменших деталей. Цей опис показує умови життя тогочасного села з усією прямоотою та безпосередністю, що іноді межує з дитячою наївністю: “В розі за дверми стоїть шафка на книжки, якщо хтось в хаті читати вміє... В стіні за дверми понад трамом є діра, звана “котячка”, через яку входять до комори коти ловити миші” (с. 32). Окремо і так само докладно дослідник описує загальний план села, його топоніміку, а на цьому тлі – щоденні заняття селянина, а також святкові звичаї села. Автор фіксує найрізноманітніші речі: якими є типи “паші” у Животині та чим її засівають, що і в якій послідовності сіють на орних землях у селі; яких знарядь для цього вживають, як зберігають урожай, як вираховують податки; які породи домашніх тварин утримують і якими знаками їх мітять, які страви їдять щодень, а які готують на Великдень та Різдво, як виробляють посуд, як розмальовують писанки, якими орнаментами прикрашають одяг тощо. У праці Володимира Кобільника

побут тогочасного селянина змальовано таким, яким його бачив тогочасний міський житель. Тому зі суто наукової “розправи” (як тоді казали) вона перетворилася на яскраву ілюстрацію епохи й культури, безповоротно втраченої пізніше.

Однак захоплення етнографією та археологією, активна громадська праця суттєво підірвали спочатку фінансове становище респектабельного лікаря, а потім – і його здоров’я. Якщо перше число “Літопису Бойківщини” ще принесло прибуток, то наступні, на жаль, завдавали збитків. Вони сягали не раз 200–300 золотих (дуже великі, як на той час, кошти) і лягали плечі головного жертводавця, яким і був В. Кобільник. До цього додавалися клопоти, пов’язані з пошуком нових експонатів для музею “Бойківщина”. “Коло нашого гаражу... два, а може три роки стояв великий бойківський віз, який не могли встановити в музеї. На його обладнання батько віддавав усі кошти, – згадувала дочка В. Кобільника Ольга Кобільник-Прайс, – і не залишив нам нічого у спадок.... Він дуже переживав, коли готувався до друку “Літопису Бойківщини”. Коли ж побачив перші числа, то серце не витримало, і з ним стався інфаркт. Вдруге це повторилося, коли він виходив з музею на вул. Тихій. Батька привезли до нашого помешкання, яке ми займали на одному з поверхів на вулиці, якій тепер дали ім’я Кобільника. Там він і помер”. Це сталося 6 березня 1937 р. Похорон ученого, за спогадами його дочки, засвідчив величезний авторитет В. Кобільника: “з’їхалося дуже багато людей. Були священники не лише з Самбірського повіту, а всієї Бойківщини. Того дня, коли його проводжали в останню путь, навіть жиди позакривали свої склепи – так поважали батька”.

Зрештою, це й не дивно. Для багатьох селян Володимир Кобільник був “доктором”, який не раз рятував людей від неминучої смерті. Інтелігенти та українські міщани Самбірщини бачили в ньому етнографа, археолога і засновника музею “Бойківщина”. Друзі й родичі цінували непересічну особистість. “Др. Кобільник безпосередній, пристрасний в стремліннях, хоче вже, зараз бачити, тішитися вислідом праці, зручний організатор, завзятий, вибуховий, котрий попадає у розпуку й наглу зневіру, якщо розвиток не досягає відповідного темпа”, – так характеризував дослідника один із його найближчих співробітників, учитель та етнограф Михайло Скорик. Так і формувалося уявлення про громадського діяча як типового “труента” кінця ХІХ – початку ХХ ст., лікаря-фахівця, що став водночас спеціалістом-гуманітарієм і в обох функціях слугував зразком трудівника народної (суспільної, громадської) ниви.

Від одиниці до цілості: писемна культура та система громадських організацій Галичини

Самбірська “Бойківщина” та її діячі були певною мірою типовими прикладами суспільно-культурної та громадської діяльності галицьких інтелігентів першої половини ХХ ст. (яка, своєю чергою, сягала традицій другої половини ХІХ ст.). Її результатом стала розгалужена система громадських організацій та ініціатив, які переважно так і не дістали державної підтримки та спиралися на суспільний ентузіазм і фінансову допомогу. Саме вони, творили загальну тканину писемно-книжної культури української Галичини.

“Самбірський” приклад дає змогу побачити кілька вимірів цієї системи й тканини. З одного боку, “Бойківщина” та її видання вписувалися у систему наукових

просвітницьких товариств та їхніх публікацій. Так, у наукових стандартах “Бойківщина” орієнтувалася, зокрема, на Наукове товариство імені Шевченка, яке на той час уявляли відповідником, з одного боку, ВУАН у Києві та частково й польської Akademii Umiejętności у Кракові. “Записки НТШ” на той момент вже стали певним стандартом галицького наукового дискурсу, а “Літературно-науковий вісник” – акумулятором художньої літератури та есеїстики з усіх теренів української етнічної території. Зразковими у цьому плані вважали й видавничі серії НТШ: “Українсько-руський архів”, “Джерела до історії України-Руси”, “Етнографічний збірник”, “Пам’ятки українсько-руської мови та літератури”, “Українсько-руська бібліотека”, а наприкінці 1930 р. – часописи на кшталт “Української книги”. Це ж стосувалося монографічних видань, які публікувало товариство, та особливо – “Української Загальної Енциклопедії” за редакцією Івана Раковського (що розповсюджували спочатку окремими зошитами як періодичне видання, а також видали у вигляді трьох окремих томів.) Енциклопедія лише підсилювала реноме НТШ як універсально-наукової організації українців Галичини.

Іншим орієнтиром для провінційного товариства була, очевидно, “Просвіта” з її щорічними календарями та масовими “виданнями для народу”, присвяченими історії України, її культурі та знаковим постатям. Невипадковим став і той факт, що серед засновників та активістів “Бойківщини”, авторів її офіційно були вчителі і навіть історики педагогіки в Галичині (Михайло Скорик, Іван Филипчак, Антон Княжинський). Етнографічні товариства у тогочасній Західній Україні виконували також і педагогічну функцію. Своєю чергою, українські педагоги Галичини гуртувалися у власні товариства. З одного боку, вони формували їхню станово-професійну свідомість, допомагали відстоювати корпоративні інтереси, зміцнювали міжособистісні контакти, сприяли обміну педагогічним досвідом (як “Взаємна поміч українського вчителства” з допомогою “Учительського слова” й “Шляху виховання й Навчання”), а з іншого – відігравали педагогічну функцію у спілкуванні “з народом, як Українське Педагогічне Товариство / Товариство “Рідної школи”, що, зокрема, розповсюджувало шкільні підручники, певний час видавало професійні (“Учитель”) та дитячі (“Дзвінок”) часописи. Загалом образ зразкового вчителя як просвітителя народу, активного громадського діяча був дуже популярним у тогочасному дискурсі. “Народний учитель – перший і найбільше відповідальний виховник українського народу. Він не тільки виховує й освічує безпосередньо молоді покоління, але й підготовляє посередньо нові кадри освітніх працівників, заціплює в їх серцях і мозках любов та прив’язання до науки і знання, як найпевнішої зброї в боротьбі за нові, кращі умови життя”²⁴. Такі уявлення були доволі типовими.

“Педагогічна” функція суспільно-культурних товариств наприкінці XIX – у першій третині XX ст. була особливо важливою ще й на тлі щораз більшого відчуття відсутності українського вищого шкільництва, а отже, “вищої” академічної культури для галицьких українців. Як відомо, конфлікти між прихильниками українізації й полонізації Львівського університету завершилися відкритим протистоянням і вбивством Адама Коцка у 1910 р. До початку Першої світової війни ситуація не змінилася, бої за Львів та Галичину 1918–1919 рр. лише додали їй гостроти.

²⁴ Народний учитель піонер української книжки // Шлях навчання і виховання. – Львів, 1929. – Ч. 2. – С. 2.

Зрештою, після 1923 р. українізацію чи “утраквізацію” Львівського університету було знову заблоковано, наслідком чого став бойкот “польської” вищої школи поряд з вимогами зробити її принаймні польсько-українською; приймати студентів у вищі школи інших країн; зробити греко-католицьку Богословську академію заміником вищої школи для українців. Недовге, але дуже інтенсивне існування ще однієї української громадської ініціативи – нелегального Українського тайного університету у Львові – також залишило слід у писемній культурі Західної України. (Зокрема, у вигляді текстів Василя Мудрого про “боротьбу за огнище української культури в Західних землях України” та напівлегальної, а згодом забороненої повісті Юліана Редька “Дурні діти”²⁵). З іншого боку, легальні культурно-суспільні товариства та їхні видання певною мірою також мали стати заміником українського університету в Галичині, перебираючи на себе частину його функцій.

Симптоматичною була активна участь у самбірському суспільно-культурному товаристві юристів Володимира Гуркевича та Данила Стахури, який був і меценатом місцевих видань, а також Івана Максимчука, який опублікував у “Літописі Бойківщини” свою невелику монографію про звичаєве право. Образ юриста як зразкового громадського діяча був характерним для дискурсу галицьких українців ще з кінця XIX – початку XX ст. Прикладом із передвоєнного часу став, зокрема, Євген Олесницький – правник, а водночас чільний суспільно-політичний діяч, чію постать цінували не лише в межах Галичини (Львова і Стрия), але й на віденському рівні. Активними представниками української громадськості /суспільності у її діалогах з різними державними формаціями стали, зрештою, і Кость Левицький, і Володимир Старосольський, і Степан Шухевич, і Степан Баран. Водночас багато юристів було залучено до діяльності суспільно-культурних та економічних установ галицьких українців. Саме так поставав образ українського правника-громадянина – адвоката-захисника політичних і майнових прав галицьких українців перед державою та її судами і розбудовника українських товариств. Характерними у цьому плані були, наприклад, образи адвокатів Ярослава Кулачковського у Львові, Олекси Ріпецького на Сокальщині, Дам’яна Савчака у Борщеві та Львові та Теофіля Кормоша у Перемишлі. Зокрема, перший у пам’яті мемуаристів став прикладом повної відданості одній “народній інституції” – товариству взаємних забезпечень “Дністер”: “Багато з нас ще живучих пам’ятає ті перші літа Тв-а “Дністер”, що містився в кількох кімнатах П. поверху у домі “Просвіти” у Львові, Ринок ч. 10. Пам’ятаємо й з власної автопсії знаємо, що д-р Ярослав Кулачковський посвятив себе для ідеї якнайкращого розвою сеї своєї дитини-інституції, без пересадки цілого себе, своє здоровля, знання, особисте і родинне щастя. Для нього поза “Дністром” нічо на світі не існувало. Перший з усіх урядовців приходив до бра й останній виходив – на те, щоб опісля еще вернути і цілими вечорами працювати при нафтовій лампі, що одинока серед темних вікон усіх камениць в Ринку блистіла у Дністрі і гасла остання”²⁶. Інші ж адвокати були водночас ініціаторами діяльності (а інколи й меценатами) цілої низки товариств та організацій: від “Народної Торговлі” до “Української Щадниці”, від

²⁵ Мудрий В. Змагання за Українські університету в Галичині / В. Мудрий. – Львів; Нью-Йорк, 1999; Крук-Мазепинець Ю. Р. (Юліан Редько). Дурні діти. (Хроніка наших днів) / Ю. Р. Крук-Мазепинець. – Львів, 2012.

²⁶ Ювілейний альманах Союзу українських адвокатів у Львові. Репринтне видання. – Київ, 2014. – С. 114.

“Просвіти” до “Союзу Кооператив”²⁷. Водночас українські юристи сформува­ли (у 1908 р.) і власні організації – “Кружок правників”, далі – “Товариство українсько-руських правників” у Львові та, “Союз українських адвокатів” (1923), що теж залишили по собі слід у писемній культурі краю, зокрема, у вигляді часопису “Життя і Право”, який у 1920–1930-х рр. став рупором українських правничих організацій.

Не менш знаковою була присутність у самбірській “Бойківщині” лікаря Володимира Кобільника. Українських галицьких медиків також асоціювали з активною громадською діяльністю, сконцентрованою, зокрема, довкола Руського (згодом – Українського) лікарського товариства та “Медичної громади”²⁸, а також Лікарської комісії НТШ. На сторінках своїх видань, особливо “Народного здоров'я” та “Лікарського вісника”, лікарі, з одного боку, намагалися поширити між “українським громадянством” та селянами медичні знання, а з іншого – прагнули консолідувати власну спільноту чи “молодий суспільний стан” довкола професійних і громадських справ. Постаті Євгена Озаркевича, Івана Куровця, Максима Музики, Тита Бурачинського, Сильвестра Дрималика, а згодом також і жінок – Дар’ї Лежогубської-Чубатової, Теодозії Туни-Надрагової, Софії Парфанович, а особливо – “народного лікаря” Мар’яна Панчишина, асоціювали не тільки з виконанням професійних обов’язків, але й з громадською працею над занедбаним фізичним та психічним “здоров’ям народу”. Саме ці елементи й творили образ медика як носія ідеї та просвіти, транслятора писемної культури в тогочасному галицькому українському дискурсі: “На цьому (...) тлі зарисовується постать українського лікаря-піонера, борця за здоров’я і будучність народу. Під солом’яні стріхи мужицьких хаток, у гнилу атмосферу міських сутерин, у скромні стіни народних лічниць нести поміч і лік, нести добуток знання і досвід роботящого життя – це завдання правдивого лікаря – українця (...) Цей лікар – людина є одночасно лікарем-громадянином, (...) У містечка й міста іде він з живим словом гігієнічного освідомлення, бореться з темнотою і неохайністю народу, в читальняних саях викладає основи суспільної гігієни, вчить жити й берегти здоров’я (...) Усе життя на змаговій арені, усе у змагу зі стихійними ворогами українського народу, з хворобою й темнотою, а все те за здоров’я і краще завтра нації”²⁹. Водночас тогочасна реальність формувала, як бачимо, і лікарів, які у громадській та суспільно-культурній роботі виходили поза вузькі професійні межі, у сфери, подекуди досить далекі від медицини. Те саме стосувалося священників, таких як автор самбірського “Словника бойківського говору” Ю. Кміт, які також виконували функції громадських діячів, зокрема, на провінції, де душпатирювали, і виходили поза межі тої ж таки самбірської “Ризниці” та духовного стану – у коло набагато ширших громадських справ: від підтримки сільських читалень “Просвіти” до формування нових ініціатив. Зрештою, одним із найбільш помітних громадських проєктів, що зблизили медиків, представників греко-католицької церкви та “українську суспільність”, стало заснування безплатної лікарні “Народної лічниці” та будівництво українського шпиталю ім. Андрія Шептицького у Львові. Ця ініціатива була звернена вже не тільки й не стільки до лікарської чи, щобільше, священничої спільнот, як до всього загалу “українського громадянства”. І саме так її бачив укладач спеціальної пропам’ятю

²⁷ Ювілейний альманах Союзу українських адвокатів у Львові... – С. 110–111, 123, 132–133.

²⁸ 25-ліття Українського лікарського товариства і Медичної громади. – Львів, 1935.

²⁹ Там само. – С. 55.

книги з 1938 р. Іван Кедрин-Рудницький: “Приклад Народної Лічниці справді виїмковий: кидає один лікар-громадянин ідею будувати український шпиталь, гурток його товаришів по званні підхоплює ту ідею і поступово нею захоплюється аж до фанатизму та починає її реалізувати. Без сотика капіталу, без нічної реальної опори, з пустки... Довгими роками ординує гурт лікарів зовсім безплатно і за довгі роки з дрібних оплат виростають десятки і сотні тисяч! (...) Разом ці дрібні суми дають теж поважний капітал. І в міру, як вони впливають до каси Народної Лічниці, ростуть мури Шпиталю!.. Так, десять літ на будову одного будинку – це багато. Але здвигнути його з нічого, ... здвигнути шпиталь і вивінувати його в усю модерну внутрішню шпитальну обстанову... – це великанський подвиг!”³⁰. Тому І. Кедрин зображав новий будинок “Народної лічниці” “живим пам’ятником ентузіазму кількох лікарів”, а водночас символом громадської ініціативи. Звісно, організатори громадського життя в Галичині добре усвідомлювали слабкі сторони “української суспільності”. Попри позірню активне життя, “громада дуже часто не підтримувала ініціатив, які надходили з інтелігентських кіл, або ж підтримувала їх неохоче, оскільки не бачила у тім реальної користі: “Від 12-ти літ існує при Наук. товаристві ім. Шевченка лікарська комісія..., і мимо моїх трудів, зазивів і просьб загал наших лікарів відноситься до тої інституції так апатично, що я після видання з найбільшим зусиллям 6 випусків лікарського збірника мусив це видавництво закинути і прилучитися до спільних записок природн.-лікарської секції”, – згадував у 1908 р. Є. Озаркевич³¹.

Натомість адвокат Олександр Надрага у 1934 р. скаржився на слабкі контакти між львівськими та провінційними членами українських товариств, наслідком чого стає декваліфікація і денационалізація правників: “Слабою стороною Товариства (як і інших наших, головнo професійних товариств) є, що воно служить головнo львівським членам. Так воно рішуче не повинно бути, бо прецінь більшість членів перебуває на провінції, а не маючи змоги з нього користати, або не робить нічого для поглиблення своїх фахових відомостей і зміцнення тим самим своєї конкурентційної сили чи свого урядового становиська або записується до ріжних модних нині “міжнародних” регіональних товариств. Про розвій товариського життя між українськими правниками не може бути мови при такім стані річи”³². Такі нарікання були доволі звичними для тогочасних обставин і не раз викликали схожі інвективи, які частково впливали на читачів чи слухачів, а частково залишалися риторичними. Так чи так, писемна культура галичан на цей момент вже чітко виробила систему оригінальних та стандартно-клішованих засобів, з допомогою яких творився образ громадського життя в краї.

Однак події вересня наступного, 1939 р., стали початком кінця системи громадянського суспільства, що склалося в Галичині упродовж ХІХ – перших десятиліть ХХ ст. Спроби перенесення чи копіювання її в умовах політичної еміграції після Другої світової війни дали лиш частковий ефект: зреалізовані у зовсім новому контексті, вони певний час відгравали роль живих дієвих структур, однак поступово набували більше символічного, аніж практичного значення – як елементи пам’яті, а

³⁰ Цит. за: Український шпиталь Народної лічниці ім. Митрополита Шептицького. Пропам’ятна книжка з нагоди відкриття. – 2-ге вид. – Чікаго, 1980. – С. 5–6.

³¹ Цит. за: 25-ліття Українського лікарського товариства... – С. 8.

³² Ювілейний альманах Союзу українських адвокатів у Львові. – С. 49–50.

не реальності. Натомість у радянському дискурсі колишні елементи “громадянської свідомості” витіснялися стереотипними уявленнями про соціалістичну демократію без приватновласницьких ініціатив, в умовах політичної однопартійності та панування єдиної (комуністичної чи квазікомуністичної) ідеології. Громадська та громадянська ініціатива в цих умовах була можлива лише як відповідь на рішення КПУ та КПРС, а поза ними кваліфікувалася як порушення суспільного ладу й законності.

Відносна демократизація (“перебудова”, “нове мислення” та “гласність”) кінця 1980-х рр. та поступовий розвал СРСР спричинили виникнення нових організацій чи ініціатив (таких як львівське студентське Товариство “Лева”), а водночас відродження давніх організаційних форм. Було відроджено “Просвіту”, Наукове товариство ім. Шевченка, Українське лікарське товариство, ту ж “Бойківщину” у Самборі. Нові видання цих організацій трактували як продовження довоєнних серій. (Зрештою, об’єднання “Самопоміч”, яке згодом стало політичною силою, також репрезентували як відродження громадської ініціативи початку ХХ ст.). Водночас це віднайдення традиції відбувалося вже в зовсім нових умовах. Давні громадські організації тепер мусили співіснувати зі своїми державними аналогами: вищими навчальними закладами, академічними інститутами, музеями, педагогічними установами. До того ж, попри початкове всеукраїнське поширення (як із новою “Просвітою”), галицькі ініціативи частково стали лише регіональними конкурентами центрально- й східноукраїнських громадських організацій. Водночас перші нерідко акцентували на своєму національному характері (як, наприклад, УЛТ), а інші обстоювали суто професійну, позанаціональну модель (Товариство лікарів України). І навпаки, частина організацій наголошувала на конфесійному, а не професійному принципі (як УЛТ і Товариство лікарів-католиків). До того ж первісне захоплення діяльністю відроджених (чи заново створених) громадських організацій на початку 1990-х згодом уступило місце соціальній пасивності, а то й ігноруванню їхньої діяльності навіть серед жителів Західної України.

Натомість у новий, пострадянський український науковий дискурс термін “громадянське” прийшов у 1990-х із виразними державницькими конотаціями: “суспільство громадян із високим рівнем економічної, соціальної, політичної і моральної властивостей, яке спільно з державою утворює розвинені правові відносини, суспільство рівноправних громадян, яке не залежить від держави, але взаємодіє з нею для спільного блага”³³. Для галичан була важливою також національна складова побудови суспільства й держави. Лише згодом серед західноукраїнських інтелектуалів з’явився альтернативний, ліберальний погляд на громадянський соціум як на спільноту індивідуумів, що на підставі суспільного договору реалізує фундаментальні права й свободи людини. У сучасній колективній свідомості циркулюють елементи обох візій. Важко сказати, яка з них і коли стане домінантною. Головне, щоб сам концепт “громадянського суспільства” в публічному дискурсі був підкріплений реальними соціальними реформами, щоб його не замінили популістськими проектами й не перетворили на таку ж риторичну фігуру, як поняття “соціалістичної демократії” у радянський час.

³³ Громадянське суспільство // Політологічний енциклопедичний словник. – Київ, 1997. – С. 79.

Юлія ШЕЛЕП

КОНСТРУЮВАННЯ ОБРАЗІВ ПАРТІЙНО-ДЕРЖАВНОЇ НОМЕНКЛАТУРИ В УКРАЇНСЬКІЙ ГРОМАДСЬКІЙ ДУМЦІ ОСТАННЬОЇ ТРЕТИНИ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

Відомо, що кожна епоха породжує свої образи та пов'язані з ними стереотипи або ж міфи, за допомогою яких виражається суспільна реальність, чіткими стають норми, страхи, реалії, переконання, бажання. Серед них важливу суспільну роль відігравав образ партійного працівника УРСР кінця ХХ ст. Без сумніву, моделі уявлень про партійних чиновників переписувались різними суб'єктами, однак відігравали важливу роль в системі суспільних відносин, адже партійна номенклатура радянської України була замкнутою соціально-професійною групою, яка неохоче допускала інших до свого життя, “не любила публічності”.

Деякі аспекти досліджуваної проблеми знайшли пряме чи опосередковане висвітлення у різних наукових виданнях. Окремі питання ми розкрили в попередніх статтях¹. У контексті ширших проблем Т. Молдавська досліджувала образи головних героїв на сторінках романів П. Загребельного². Масштабна картина руйнації, розкрадання держави, моральної деградації людини та суспільства змальована в дослідженні К. Корнілової з акцентами на типових образах-символах у романі Загребельного “Брухт”³.

¹ *Шелеп Ю.* Партійний працівник 1970-х – на початку 1980-х років: світогляд, повсякденне життя та образ у суспільстві / Ю. Шелеп // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Серія: історія. – Тернопіль, 2014. – С. 106–115; Образ представника партійної номенклатури в Українській РСР 1970–1980 років (за матеріалами усної історії) // “Комунікативні горизонти усної історії”: матеріали Міжнародної наукової конференції (м. Переяслав-Хмельницький, 17–18 травня 2013 р.) / [упоряд.: Г. Г. Грінченко, Т. Ю. Нагайко]. – Переяслав-Хмельницький, 2013. – С. 168–178; Конструирование образа советской номенклатуры 1970–80-х годов (литература, публицистика, устная история) // Эволюция управления: от Древнерусского государства до современной России: сб. статей. – Чита: Забайкальский государственный университет, 2014. – С. 28–36; Конструювання образів партійних працівників в українській радянській літературі 1960–1980-х рр. / Ю. Шелеп // Галичина: науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – Івано-Франківськ, 2015. – Ч. 27. – С. 150–158.

² *Молдавська Т.* Літературна спадщина П. А. Загребельного як джерело до вивчення суспільно-політичних процесів в Україні другої половини ХХ ст. [Електронний ресурс] / Т Молдавська. – Режим доступу: <http://ikr.nmu.org.ua/pdf/2014/13.pdf>

³ *Корнілова К.* Метафора Брухту як модель zdeформованого світу у романі “Брухт” П. Загребельного [Електронний ресурс] / К. Корнілова. – Режим доступу: <https://docviewer.yandex.ua/?url=http%3A%2F%2Fukrtext.dp.ua%2Findex.php%2FTEXT%2Farticle%2Fdownload%2F52%2F49&name=49&c=561fa4c24cc4>

Методологію використання візуальних джерел в історичних дослідженнях розглянуто в напрацюваннях О. Коляструк “Джерела з історії повсякденності” та “Візуальні документи як особливі джерела з історії повсякденності”, О. Рабенчука “До питання про візуальне як джерело історичних досліджень”, А. Полянської “Карикатура в радянських сатиричних журналах 1920–1930-х років як елемент формування “нового побуту” в СРСР”, Л. Маркітан “Інформаційний потенціал кінофотовідеодокументів як історичного джерела” та ін. Саме ця група джерел завдяки зображувальній інформації дає змогу краще дослідити історію повсякдення, адже вони не просто ілюструють сказане, а й несуть закодовану інформацію. Відтак комплексне використання візуальних джерел допомагає дослідникові не лише доповнити свої судження про історію, а й поглянути на неї у буквальному розумінні, розкриваючи історичні події у вигляді конкретних сатиричних чи динамічних образів⁴.

Аналіз візуальних джерел дає змогу підсвідомо стати учасником досліджуваних подій, побачити подію, зафіксовану на фото, відео чи плакаті. Певні типові факти деталей візуальних джерел (фото, плакати, реклама, карикатури, кінофільми) відображають розмаїття тенденцій суспільного життя⁵. Специфікою вивчення цього комплексу джерел є те, що вони були сформовані в умовах цензурних обмежень, тому потребують зіставлень з альтернативними формами збереження інформації. Використання візуальних джерел сприяє не лише різнобічній інтерпретації дослідження: “як ми бачимо, як ми можемо бачити, як нам дозволено бачити, як нас заставляють бачити”, а й шукати видимі та невидимі речі для аналізу⁶. Адже саме завдяки зоровому образу візуальних джерел дослідники отримують додаткову можливість із впевненістю стверджувати – здебільшого унікальну інформацію про історичні події, образи, контексти, які вони вивчають⁷.

Як джерельну базу у дослідженні використано матеріали усної історії, які допомагають відповісти на запитання, що пов’язані не лише із життям респондента, показати, як він реагував на навколишні виклики, а це в комплексі дає змогу історикам створити уявлення не лише про самі події, а й про те, як людина сприймала їх, простежити, в якій послідовності запам’ятовувала, а відтак краще зрозуміти думки, оцінки та мотивації учасників історичного процесу та пояснити наслідки для формування певної проєкції уявлень серед сучасників⁸.

З метою простеження процесу передачі уявлень про партійних функціонерів від мешканців радянської України до наступного покоління було проведено анкетування

⁴ Коляструк О. А. Візуальні документи як особливі джерела історії повсякденності [Електронний ресурс] / О. А. Коляструк // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2008. – № 14. – С. 259–264. – Режим доступу: <http://history.org.ua/JournALL/xxx/14/16.pdf>

⁵ Рабенчук О. До питання про візуальне як джерело історичних досліджень [Електронний ресурс] / О. Рабенчук. – Режим доступу: http://histans.com/JournALL/xxx/xxx_2012_17/4.pdf.

⁶ Там само.

⁷ Маркітан Л. П. Інформаційний потенціал кінофотовідеодокументів як історичного джерела [Електронний ресурс] / Л. П. Маркітан // Український історичний журнал. – Київ: Наукова думка, 2002. – № 5. – С. 34–49. – Режим доступу: <http://history.org.ua/JournALL/journal/2002/5/3.pdf>

⁸ Грінченко Г. Усна історія примусу до праці: метод, контексти, тексти / Г. Грінченко. – Харків: “НТМТ”, 2012. – С. 34.

серед студентської молоді⁹. Його матеріали спрямовані на дослідження проблем колективної пам'яті, що трансформувалася в уявлення сучасного молодого покоління, яке не було безпосереднім учасником досліджуваних подій, не бачило їх на власні очі, проте вже склало про них якусь власну думку. Окремі питання в анкеті були розраховані на вивчення механізму передачі інформації поміж поколіннями, простеження ролі, яку сьогодні відіграють різноманітні джерела для конструювання образу партійно-радянської номенклатури та суб'єктивний досвід безпосередніх носіїв інформації.

Для більш ґрунтовного конструювання образу партійного працівника було використано твори художньої літератури, серед них передусім: романи П. Загребельного “Розгін”, “Стовпотворіння”, “Брухт”, “Диво”, “Тола душа”, роман О. Гончара “Собор”, В. Барки “Жовтий князь” та сатиричні вірші Б. Олійника. Окремим видом джерел є спогади українських дисидентів та правозахисників¹⁰.

Важливою складовою історії партійної номенклатури є її відображення з різних поглядів – очима творчої інтелігенції (літераторів, художників, діячів кіномистецтва), опозиціонерів до тогочасного політичного режиму тощо. Лише через призму особових джерел, переважно створених у пізніший період, можна побачити суб'єктивні характеристики, проблеми, виклики та труднощі, які траплялися в роботі партійних функціонерів. Цей напрям дослідження дає змогу сконструювати такий образ партійного працівника, яким його бачили в тогочасному суспільстві і, відповідно, подивитись як ця модель трансформувалась в уявленнях сучасників.

Намагаючись сформувати уявлення про партійних працівників, радянська пропаганда використовувала сюжети з радянської історії, художні та ідеалізовані образи, а також міфи, ідеологічні та прагматичні штампи та створила штучний образ компартійного функціонера, який мав такі якості: компетентність, демократизм, чесність і принципова “правильність”. Цей образ головно пропагували на сторінках радянської преси. Загальновідомо, що преса в СРСР та УРСР розвивалась в умовах жорсткої цензури, що суттєво обмежувало її інформаційний потенціал, проте на шпальтах періодики можна знайти чимало інформації для дослідження образу партійної номенклатури в громадській рецепції. Наприклад, на сторінках регіональних друкованих ЗМІ в УРСР відображено події та явища місцевого рівня, окремі аспекти діяльності регіональних партійних чиновників, часто з критичного боку відображено їхній надмірний бюрократизм. Типово, що такі газетні статті доповнювали фотографіями, які не просто є ілюстраціями до

⁹ Матеріали анкетування 60 студентів IV курсу історичного факультету ЛНУ ім. І. Франка, проведеного 17 березня 2014 р., на тему: “Партійно-радянська номенклатура в УРСР 70–80-х рр. XX ст.”; Матеріали анкетування 30 студентів III курсу історичного факультету ЛНУ ім. І. Франка, проведеного 24 березня 2014 р., на тему: “Партійно-радянська номенклатура в УРСР 70–80-х рр. XX ст.”; Матеріали анкетування 60 студентів IV курсу факультету іноземних мов ЛНУ ім. І. Франка, проведеного 4 квітня 2014 р., на тему: “Партійно-радянська номенклатура в УРСР 70–80-х рр. XX ст.”.

¹⁰ Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? / І. Дзюба. – Мюнхен: Сучасність, 1968. – 262 с.; Іван Драч. Політика. Статті, доповіді, виступи, інтерв'ю. – Київ, 1997. – 392 с.; Ковтун В. Іван Драч. Спроба портрету українського політика / В. Ковтун. – Київ: 1998. – 80 с.; Лісовий В. Відкритий лист до членів ЦК КПРС і членів ЦК КП України / В. Лісовий // Зоря. – 1994. – № 8. – С. 125–148; Лук'яненко Л. Сповідь у камері смертника / Л. Лук'яненко. – Київ: Нора-Друк, 2005. – 136 с.; Мороз В. Есеї, статті, документи / В. Мороз. – Мюнхен, 1975. – 288 с.

тексту, а містять додаткове повідомлення, вони можуть “сказати” те, чого немає в написаному матеріалі, а часто стати навіть самостійним повідомленням.

Аби зрозуміти специфіку формування образу партійних діячів серед дисидентів, потрібно пам’ятати, що в період, коли інакодумство тотально переслідувалося, стати опозиціонером означало приректи себе на ув’язнення чи навіть смерть, а зробити це могли лише окремі люди, наділені певними рисами характеру¹¹. Цих “інакодумців” єднало насамперед відчуття очевидного краху тоталітарної системи, бажання пізнання, можливість вибратися з ідеологічних догм та розуміння фальшивості панівних “істин” у суспільстві. За твердженням Євгена Сверстюка, хоча тодішні твори не були бездоганні з художнього та філософського погляду, однак саме вони були голосом громадської думки, їх читали та пізнавали, вони були виразом етичної позиції¹². Загальним лейтмотивом текстів щодо партійних працівників була така теза: “обмежені, вузькі, неосвічені, без будь-якого досвіду у справі пропаганди, ви маленькі люди і самі не розумієте, до чого прагнете, куди ведете народ”¹³.

Зауважимо, що дисиденти не просто не сприймали радянської влади та її партійне керівництво, насамперед вони критикували саме суспільство, яке у своєму бажанні нічим не виділяється і втиснувшись у масу набуло образу сірої безликіості, що призвело до повної нівеляції особистості, люди позбулися вміння самостійно розрізняти добро та зло, а період сталінських репресій перетворив їх у рабів, вони стали слухняним табуном гвинтиків¹⁴.

Дисиденти стверджували, що влада партійної номенклатури трималася лише тому, що змогла переконати людей у їхній маловартості: “Замість людини – маса, замість сім’ї – колектив, замість нації – трудящі світу... дешеві замітники моралі нічого не вимагають від особи, крім послуху і вгадування”¹⁵.

Самостійною групою джерел, які суттєво доповнюють уявлення про формування й побутування образів партійних працівників у громадській думці мешканців радянської України, є твори художньої літератури. Зауважимо, що кожний автор у творах змалював доволі суб’єктивні образи партійних працівників, однак у комплексі вони дають змогу сконструювати цілісну картину. Подані в художній літературі образи лише частково створені художньою уявою авторів. Більшою мірою можна говорити про бачення тогочасних реалій і конструювання збірних образів партійних функціонерів очима людей, які належали до високоінтелектуальної та творчої еліти суспільства, відзначалися особливо тонким відчуттям дійсності, загостреним сприйманням несправедливості системи й моральних дилем особистості. Образ партійного працівника в художніх творах є суб’єктивним, пов’язаний зі світоглядом і життєвим досвідом письменників, врешті з реаліями радянської цензури. Проте проаналізовані твори допомагають зрозуміти, що тодішнє радянське суспільство вже бачило певні проблеми, а представники творчої еліти намагалися їх донести до ширшого кола людей, усвідомити, шукати шляхи вирішення.

¹¹ Кривдіна І. Б. Гельсінський рух і його вплив на національно-політичні процеси в Україні (1976 – поч. 1990-х рр.): дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 / І. Б. Кривдіна. – Одеса: Одеський національний політехнічний університет, 2001. – С. 9.

¹² Сверстюк Є. Блудні сини України / Є. Сверстюк. – Київ, 1993. – С. 11.

¹³ Іщенко М. Спалах серед ночі / М. Іщенко // Вечірній Київ. – 1995. – 12–13 вересня.

¹⁴ Мороз В. Есеї, статті, документи / В. Мороз. – Мюнхен, 1975. – С. 37–39.

¹⁵ Сверстюк Є. Блудні сини України / Є. Сверстюк. – Київ, 1993. – С. 4.

Образи партійних функціонерів у художніх творах здебільшого об'єднані негативними характеристиками. Насамперед – це фальшивість і жадоба влади. Проте часто письменники розкривали проблеми внутрішнього світу партійних службовців, потреби вибору між моральними чеснотами та цінностями і вимогами підпорядкування системі. Українські радянські письменники зазвичай добре розуміли позиції й особливості партійної роботи, бо нерідко самі були з нею пов'язані, часто писали “за радянським зразком”, вивчали марксизм, однак трактували радянську дійсність по-іншому. Гострота критики радянської системи в художніх творах залежала від особистої мужності авторів. Твори, що засуджували навіть окремі вияви радянської дійсності, могли бути забороненими, а їхні автори зазнавали переслідувань і морального тиску влади. Важливим моментом у художніх творах є акцентування письменників на стані суспільства, яке не давало відпору негативним явищам у середовищі партійної номенклатури, і самої системи, яка виносила на поверхню осіб з умовними моральними якостями.

Описуючи зовнішність партійних працівників, письменники застосовували літературні прийоми, які посилювали їхні акценти на проблемах номенклатурної бюрократії. Так, наприклад, чимало зовнішніх характеристик можна знайти на сторінках спогадів В. Гамана, які він видав на підставі щоденникових записів з періоду роботи в органах партійної влади: отаке “соцнакопленіє” (про живіт), ходить, наче каменюку перед собою носить” (про секретаря первинної партійної організації)¹⁶. Інструктор ЦК зображений як “очі й вуха ЦК”, молодий, досить високий. Припухлі губи, сині очі”¹⁷. Інший партієць: “Кремезний. Симпатичний. Блондин. Красивий чуб. Брови в тонку шнурівку пшеничного кольору. Голубі очі. Але характер – важкий, крутий”¹⁸. Серед щоденникових записів автора знаходимо детальні описи одягу партійних працівників, у якому вони ходили на роботу, відвідували ділові зустрічі: “Інструктор обкому був у чоботях, шапці-боярці, добротному пальті під пояс”¹⁹; “перший секретар райкому завжди модно вдягається. Модний макінтош, модна шляпа, окуляри в золотій оправі – схожий на франта і на молодого пробивного чиновника”²⁰; “модний чехословацький плащ, сіра парусинова кепка. Сірі очі, брови – як стиглий вівсяний колосок. Ходить мов туз. Мужчина – в розквіті – сорок літ”²¹.

Уявлення про партійних чиновників досліджуваного періоду формують і візуальні джерела, які дають змогу підсвідомо стати учасником подій, побачити подію, зафіксовану на фото, відео чи плакаті. Вони ілюструють повсякденне життя, реальні суспільні проблеми, незадоволення певними діями, інтерпретують події та факти у сатиричні чи динамічні образи. Цей комплекс джерел допомагає бачити минуле в конкретиці, деталях, простежити динаміку, їх завжди використовували як важливий інструмент впливу на суспільну думку. Саме візуальні джерела несвідомо

¹⁶ Гаман В. Обкомівські коридори (записки 1965–1968 рр.) / В. Гаман. – Харків: РВП “Оригінал”, 1995. – С. 44.

¹⁷ Там само. – С. 48.

¹⁸ Там само. – С. 62.

¹⁹ Там само. – С. 102.

²⁰ Там само. – С. 142.

²¹ Там само. – С. 143.

проговорюють ті проблеми, про які суспільство переважно мовчить, до того ж їх влада піддавала цензурному тиску²².

Плакати як візуальні засоби впливу на свідомість громадян мали найбільший успіх передусім через свою масовість і простоту в донесенні матеріалу, а також через те, що їх розвішували у найбільш людних місцях. Для плакатів досліджуваного періоду типовими є максимально прості композиції, однак таке лаконічне зображення містить в собі величезне змістовне та естетичне навантаження в кожній деталі. Водночас автори плакатів активно використовували закони психологічної дії на свідомість людей. Це стосувалося прихованих символів, кольорової гами, розмірів зображення. Одним із найефективніших способів впливу на свідомість людини вчені вважають використання потрібної кольорової гами. Здебільшого тогочасні плакати виконували в яскравих тонах для привертання уваги. Вся важливість зображень плакатів полягає в тому, що людина зупиняє свій погляд на зображенні, виокремлює його та залишає в пам'яті²³. Типово, що в радянських плакатах найчастіше використовували білий та червоний колір для відтворення “героїв-керівників”, окрім того, така гама була зрозумілою для громадян УРСР, мала символічне значення для їхньої свідомості.

Оскільки партійні працівники були закритою групою, яка функціонувала за внутрішніми, нерідко відомими тільки зсередини правилами і намагалася не виставляти своє життя напоказ, то для пересічних громадян на плакатах зображали передусім ошатних людей у чорних костюмах, усміхнених та охайних. Ці люди відігравали відповідну соціальну роль, мали певні персональні функції в суспільстві, яскраву психологічну характеристику. Партійних працівників переважно показували в робочій обстановці, їхній погляд був звернений до глядача, що символізувало поєднання партії і народу. Працівників партії дуже просто розпізнати на плакатах, адже вони завжди в костюмах, білих сорочках, їхнє взуття й одяг вказували на високе матеріальне становище, статусність власників; пересічні ж громадяни переважно були у зручних робочих комбінезонах, з повними руками пакунків із товарами, придбаними в магазинах. На плакатах не просто зображували партійних діячів, а й намагалися донести певну ідею, заклик, що вони несли.

²² Рабенчук О. До питання про візуальне як джерело історичних досліджень [Електронний ресурс] / О. Рабенчук. – Режим доступу: http://histans.com/JournALL/xxx/xxx_2012_17/4.pdf.

²³ Коляструк О. Візуальні документи як особливі джерела історії повсякденності [Електронний ресурс] / О. Коляструк. – Режим доступу: <http://histans.com/JournALL/xxx/14/16.pdf>; *Її жс*. Використання візуальних джерел у відтворенні повсякденності [Електронний ресурс] / О. Коляструк. – Режим доступу: http://estetiquement.ru/portal/natural/Nvunu/Ist/2008_21/028.htm.

Типово, що плакатні зображення містили дуже багато символічної та анімалістичної інформації, відтак плакат перетворювався в засіб поширення політики партії, відігравав важливу роль в ідеологічній пропаганді.

Зовнішній вигляд партійних функціонерів на плакатах відтворював такі риси: чесність, справедливість, оптимізм, працелюбність. Це зазвичай особи чоловічої статі, із приємним обличчям, світлим волоссям, зі спортивною тілобудовою. Часто рукави на одязі завернуті, як символ працелюбності. У людей на плакатах веселий вираз обличчя, усмішка й позитивні жести. Образи на плакатах ідеалізовані, навіть героїзовані, проте не надмірно. Доволі часто зображували партійців із замисленими обличчями, нібито у стані переживання за радянську державу, саме такі образи викликали довіру у громадян. На плакатах партійні функціонери переважно були у строгих темних костюмах і білих сорочках, часто з власними авто, що є символом достатку, із типовими рисами, притаманними керівникам. Отож партійний працівник на плакаті, який слугував важливим засобом радянської пропаганди, – це переважно образ самодостатньої особистості, навколо якої вибудовували необхідне смислове поле.

По-своєму модель образу чиновників радянської доби відображують карикатурні малюнки. Їхнє головне призначення – не лише показати найгостріші проблеми в суспільстві, а й привернути увагу читача до цих проблем, змусити замислитись над ними. Типово, що карикатурні малюнки активно використовували на шпальтах газетної продукції, а відтак їх контролювали державні органи як засоби пропаганди. Карикатурні малюнки загалом поділяли на два види: активного і пасивного сприйняття. Перші були розраховані на вже підготовленого читача, його багату уяву, тому це були лише малюнки, які давали читачеві абсолютну свободу в інтерпретації зображення. Карикатури пасивного сприйняття супроводжували певними написами, “легендами”, дотепними підтекстами, які розкривали зміст малюнка, нав’язували читачеві авторську думку. Мистецтво карикатури ставало ефективним засобом впливу на свідомість населення.

“Гражданин Склочкин уволен за развал работы. – Где надо подписать?
Он же, согласно характеристике выданной ему для поступления на другую работу”²⁵
– Там, где закладка²⁴

²⁴ История пропаганды. Пропаганда в плакатах [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://propagandahistory.ru>

²⁵ Доманська О. Компартия в полі і в труні. Політичні плакати 1950–2010 рр. [Електронний ресурс] / О. Доманська. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/07/26/47661/>

Сам зміст карикатурного малюнка був доволі простим, зрозумілим, близьким для населення, це зображення легко спливало в пам'яті громадян, змушувало їх задуматись над проблемами. Художники-карикатуристи часто висміювали дії, поведінку, манери, стиль життя партійних функціонерів. Основний прийом, який використовують у карикатурному мистецтві, – протиставлення, що дає змогу наочно продемонструвати різницю у проблемах партійних чиновників та пересічних громадян, у роботі та службових обов'язках, стилі керівництва та прийнятті рішень, вмінні керувати і підпорядковуватись тощо.

Ще однією формою конструювання образів партійних працівників серед населення стали політичні анекдоти, що відображали реакцію громадян на дії влади. Цікавим є той факт, що державного чиновника могли зображати позитивно, проте з часом цей образ міг змінюватись до негативного або ж навпаки²⁶. Головним героєм анекдотів досліджуваного періоду незмінно був Л. Брежнєв²⁷. Побутовав такий його колоритний образ: повні груди нагород, маразм у прийнятті рішень, розкішні, густі брови, дефекти мовлення. Часто його образ порівнювали із застійними явищами в суспільному житті, висміювали підлабузництво, пристосування, старіння партійних кадрів²⁸. Анекдоти також часто висміювали зловживання місцевих партійних чиновників, показуючи неможливість “контролю зверху”²⁹.

Для повноцінного формування моделі образу партійного працівника було використано і радянські фільми, а сам кінематограф перетворився на один із найважливіших засобів ідеологічного впливу на суспільну думку. У стрічках партійних функціонерів зображали надто ілюзійними, надмірно “правильними”, розкривали лише загальні політико-партійні теми, багато проблем замовчували, перебільшували зроблене, натомість реальне життя партійних працівників показували лише на “зразкових” прикладах. Так, у стрічці “Юркові світанки” (1974, режисер М. Ільїнський) порушено багато повсякденних проблем партійних працівників: поєднання життєвих реалій із переконаннями, важкі робочі будні в колгоспі, ентузіазм і прагнення чогось досягти. На прикладі головного героя фільму показано справжнього “комсомольського ватажка” – він відданий справі, вірний комуністичним ідеалам, ідейно загартований, бере участь у вирішенні важливих соціальних і політичних проблем села. У кінострічці відтворено багато реалій партійного життя: як обирали членів партії, як збирали квоту для партійних зборів, наскільки формальними були партійні збори чи засідання,

²⁶ *Єремеева К.* Радянська влада та росіяни в радянських політичних анекдотах на українську тематику / К. Єремеева // Актуальні проблеми світової та вітчизняної історії: зб. наук. праць Харк. нац. ун-ту ім. В. М. Каразіна. – Харків, 2011. – Вип. 14. – С. 82–93; *Ії жс.* Роль підтекста в советских политических анекдотах / К. Єремеева // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: зб. наук. праць Харк. нац. ун-ту ім. В. М. Каразіна. – Харків, 2010. – Вип. 13. – С. 49–60; *Шишко К.* Образ Л. І. Брежнєва в радянських політичних анекдотах / К. Шишко // Актуальні проблеми світової та вітчизняної історії: зб. наук. праць. – Харків, 2009. – Вип. 12. – С. 229.

²⁷ *Борев Ю. Б.* История государства советского в преданиях и анекдотах / Ю. Борев. – Москва, 1995. – 394 с.; *Зудин А. Ю.* Культура советского общества: логика политической трансформации / А. Зудин // Общественные науки и современность. – 1999. – № 3. – С. 59–72.

²⁸ *Дмитриев А. В.* Социология политического юмора: очерки / А. Дмитриев. – Москва, 1998. – С. 178; *Чуднова И. М.* Политические мифы / И. М. Чуднова // Социально-политический журнал. – 1996. – № 6. – С. 220.

²⁹ Українські народні анекдоти, жарти, дотепи / [упоряд. П. Кальченко]. – Київ, 1967. – С. 269.

які вели прописаними штампами, партійні норми та правила лише зазубрювали, ніхто не намагався їх зрозуміти, однак всі чітко дотримувались “порядку”.

Із перших хвилин фільму режисера Б. Івденка “Два дні у грудні” (1981) очевидно стає надмірна ідеалізація образів партійців, вони вірні нормам, принципово правильні, вчасно відвідують всі збори та наради, критикують колег за невиконання планів, проте одночасно стають на їхній захист. У кінострічці багато сцен із партійними засіданнями бюро обкому, де показано, як приймали рішення, як спонукали до “правильний” дій, вчинків, “правильних” рішень; зроблено значний акцент на проблемах скарг та зловживань: кому писали, куди писали, чому писали відразу в райком, а не місцевим чиновникам? Головна героїня – жінка, секретар сільського райкому партії, яка вирішує загальні суспільні проблеми, відкладаючи на другий план особисті питання: вона навіть достеменно не знає, ким працює її чоловік, не знає про заміжжя доньки. Важливим моментом є розуміння специфіки власної професії, типово, що секретар райкому партії Анна Сергіївна, повертаючись у власне село, соромиться своєї посади, намагається її приховати від своїх колишніх друзів, розуміючи, що населення її рідного села відкрито критикує партійних чиновників, їхні дії. У кінофільмі акцентовано на проблемах молодих кадрів, які стикались із “старими” порядками, старші партійні працівники не лише не хочуть їх чути, вони відкидають будь-які інноваційні ідеї, передусім турбуються про цифри, про те, що написано в актах, звітах, “що скажуть зверху”.

Принципово інші образи партійних працівників у сучасних кінофільмах: вони сповна користуються всіма привілеями (дачі, багатокімнатні квартири, дорогі автомобілі, приватні телефонні лінії, спеціальні магазини), живуть у суспільстві, проте ніби відділені від нього, вони допомагають іншим, однак лише з власною вигодою. У кінофільмах присутній типовий чиновник, “великий дядько”, який отримав хорошу освіту, ззовні дотримується стилю партійної роботи, проте корумпований і здатний легко переступати через моральні ідеали.

Наприклад, у серіалі “Однолюбі” (2012) режисера О. Цабадзе піднято багато проблем, пов’язаних з обійманням партійних посад: це надмірне оглядання назад, цілковита антирелігійність, використання посадового становища для власних корисливих цілей, хабарництво і корупція. Кінострічка відтворює події кінця 70-х – початку 80-х років ХХ ст.: показано багато фактів корупції, реальні причини “зникнення” продуктів із прилавків, торгівлю з-під прилавка, зловживання владою, доноси та скарги на партійних працівників, про які замовчували у радянських кінофільмах. Для фільму типовим є відверто негативний образ партійних працівників, уже з першого сюжету очевидними стають явища корупції, зловживання владою та водночас упевненість у завтрашньому дні, партпрацівники шукають можливості нелегальні схеми подати легально, ніби й намагаються допомогти вирішити суспільні проблеми, проте лише з вигодою для себе. Головний акцент кінострічки – “зрада” одного з головних героїв Сергія Єсіна, який “підставив” свого найкращого друга Петра Яхонтова, щоб обійняти його директорське крісло. Образ Петра Яхонтова – це образ типового партійця: завжди при сорочці, в костюмі, “з пузом”, він не вірить у Бога, бо надіється тільки на себе, радо пропонує хабарі, щоб захистити свої інтереси. Іншим є образ Миколи Удальцова, який сліпо вірить у партійні ідеї, бореться з “розкраданням соціалістичної власності”, принципово не бере хабарів, щоби́льше,

не може переступити через себе навіть заради лікування сина Івана. Повільно, але справедливо він просувається кар'єрною драбиною, але водночас розуміє, що суспільство опанувала тотальна корупція, добро і зло ніби помінялися місцями.

Окремим аспектом вивчення соціально-професійної групи партійних працівників є формування та функціонування моделей образу партійних працівників у спогадах сучасників та передача цих спогадів наступним поколінням. Важливим є процес виділення потрібної інформації, її збереження та ефект “забування” і розстановки акцентів під впливом пізніших подій.

Оскільки партійні працівники не любили публічності, то типовим є той факт, що часто людям з-поза системи просто не вистачало інформації для формування цілісного образу і власних суджень. Відчуваючи різницю в соціальному статусі, сприймаючи партійних номенклатурників як вищу верству, політичну еліту суспільства, респонденти згадували, що здебільшого звичайні мешканці шукали в партійних працівників “підтримки” для вирішення якихось своїх – більш чи менш важливих питань, вимагали звернути увагу на їхні потреби і проблеми. Партійні працівники, які були компетентними у своїй справі, діловими, освіченими, цілеспрямованими, грамотними, ерудованими, намагалися працювати задля людей і допомагати їм, користувались авторитетом³⁰. Респонденти твердили, що до роботи партійних функціонерів рідко виникали відомі широкому загалові серйозні претензії, бо до своїх обов'язків вони зазвичай ставилися серйозно³¹.

Поряд з ідеальним набором ділових якостей номенклатурників респонденти відзначали, що між ними та керівниками відчувалася глибока “прірва”. Символом цієї прірви більшість опитаних назвали систему пільг і привілеїв, які мають вони (“вищі чини”)³² і чого так бракувало звичайному населенню в радянській дійсності. Жителі тодішньої УРСР часто згадували про тогочасних керівників із насмішкою; вони сприймали ці привілеї як частину професійної діяльності, пов'язану зі специфічним родом занять, хоча й нарікали “чому їм все, а нам нічого?": “Мій дідо, звичайний столяр, твердив, май на увазі – це нова буржуазія; для нього [діда] повноваження партійних працівників і їх образ завжди асоціювались з певними привілеями”³³. Респонденти вказали на чорні “Волги”, спецзамовлення залізничних та авіаквитків, поза довгими чергами, окремі зали очікування в аеропортах, окремі вагони першого класу та літаки. Бувало, що друзі в партійних колах могли допомогти дістати квитки через свої каси. Кімнатами очікувань партійні працівники

³⁰ Інтерв'ю з Балицькою А. В., 1937 р. н., записане в м. Червоноград Сокальського району Львівської обл. 18. 09. 2011 р. // Запис зберігається в особистому архіві Ю. Шелеп.

³¹ Інтерв'ю з Гайовим М. Г., 1945 р. н., записане у м. Львові 11. 09. 2011 р. // Запис зберігається в особистому архіві Ю. Шелеп; Інтерв'ю з Себчуком П. М., 1943 р. н., записане у м. Тернопіль 04. 09. 2011 р. // Запис зберігається в особистому архіві Ю. Шелеп; Інтерв'ю з Чуйка В. І., 1939 р. н., записане у м. Червоноград Сокальського р-ну Львівської обл. 09. 10. 2011 р. // Запис зберігається в особистому архіві Ю. Шелеп.

³² Інтерв'ю з Могник О., 1943 р. н., записане в м. Львів 30. 04. 2014 р. // АУІЛНУ ім. І. Франка.; Інтерв'ю з Шкарабурко О. Ф., 1949 р. н., записане у м. Львів 19. 03. 2011 р. // Запис зберігається в особистому архіві Ю. Шелеп.

³³ Інтерв'ю з Луцьким О. І., 1955 р. н., записане у м. Львів 02. 04. 2013 р. // Запис зберігається в особистому архіві Ю. Шелеп.

переважно нехтували, водії відвозили їх безпосередньо на злітні смуги разом з багажами, а звідти – на дачу чи квартиру³⁴.

Опитані респонденти згадували про партійних працівників: “це суспільна верства, яка займає певні посади в державі, так зване начальство. Зовнішнім уособленням якої був темний костюм, світла сорочка, краватка, машина, шапка. Це достатньо респектабельні чиновники, які мали величезні повноваження. Люди, які мали важливу суспільну місію, проте вони далеко не є ідеальними. Вони проходять певний відбір, займаючи посаду, і потім ідуть проти суспільної моралі”³⁵. Також, за спостереженнями сучасників, нижчі партійні працівники часто переймали звички й уподобання начальників. Обіймаючи посаду державного службовця, людина мусила часто штучно імітувати жести і поведінку осіб, які керували нею чи привели її до державної посади, переймати найменші нововведення не тільки у способі мислення, а й у форматі життя, звичках одягатись і проводити свій робочий час, включаючи любов до полювання, випивки тощо³⁶.

Більшість текстових секвенцій пересічних громадян УРСР апелюють до проблем надмірного зосередження влади в руках партійних працівників. Зазначимо, що абсолютна більшість висловлювань респондентів, пов’язаних із пільгами та привілеями партійних працівників, містить у собі негативний, часто навіть заздрісний підтекст, що виливається у відкриті звинувачення: “чому їм все, а нам нічого”? Багато інтерв’юерів зауважили, що номенклатурники відзначалися турботою про своє здоров’я: адже вважали свою роботу дуже фізично, інтелектуально та емоційно виснажливою, а якщо сказати партійному працівникові, що він досить непогано виглядає, то можна було почути сумну відповідь: “зовнішність оманлива”³⁷.

Натомість партійні працівники в наративах, навпаки, акцентували на тому, що особливими благами вони не користувались, “все було, як і в звичайних людей”, проте, навпаки, партійна робота вимагала вдвічі більше сил та ентузіазму, ніж будь-яка інша, тому такі типові пільги, як окремі санаторії, краще медичне обслуговування, житло певного рівня, відсутність черг у місцях, де вони купували продукти, або доставка продуктів додому (“Ну слухайте, я працюю кожного дня, мені немає часу коли замовляти, я ж сам ці продукти оплачую”³⁸) сприймали як належне, чи навіть більше, необхідне в партійній роботі.

Конструювання образу партійного працівника у громадській думці сучасної України нерозривно пов’язане з процесом творення історичної пам’яті. Форму-

³⁴ Інтерв’ю з Загоруйко А. М., 1950 р. н., записане у с. Підгірці Бродівського р-ну Львівської обл. 08. 02. 2011 р. // Запис зберігається в особистому архіві Ю. Шелеп.

³⁵ Інтерв’ю з Луцьким О. І., 1955 р. н., записане у м. Львів 02. 04. 2013 р. // Запис зберігається в особистому архіві Ю. Шелеп.

³⁶ *Викторова В. Е.* Самый худший внутренний враг: по материалам печати / В. Е. Викторова. – Москва: Мысль, 1987. – С. 27.

³⁷ Інтерв’ю з Зайцевою І. Ф., 1945 р. н., записане у м. Луцьк Волинської області 07. 07. 2011 р. // Запис зберігається в особистому архіві Ю. Шелеп; Інтерв’ю з Панкевич Р. Р., 1949 р. н., записане у м. Великі Мости Сокальського р-ну Львівської обл. 19. 02. 2011 р. // Запис зберігається в особистому архіві Ю. Шелеп; Інтерв’ю з Цибулько М. В., 1952 р. н., записане в с. Зимна Вода Пустомитівського р-ну Львівської обл. 20. 02. 2012 р. // Запис зберігається в особистому архіві Ю. Шелеп.

³⁸ Інтерв’ю з Бандровським О. Г., 1959 р. н., записане в м. Львів 16. 06. 2015 р. // Запис зберігається в особистому архіві Ю. Шелеп.

вання уявлень про компартійного працівника серед респондентів ґрунтується на аналізі ЗМІ, інтернет-ресурсах, фахової літератури про минуле і спогадах старшого покоління, а також його доповнюють образи з кінематографії та художньої літератури. Якщо йдеться про модель образу партійного працівника в індивідуальній пам'яті, то свідчення опитаних містять чітку вказівку на роль індивідуального, суб'єктивного досвіду старшого покоління, який нерідко визначив їхні оцінні судження. Це насамперед досвід родин опитаних молодих людей від "зіткнення" з партійними працівниками, від ставлення функціонерів навіть найнижчого рівня до громадян, від відомих респондентам прикладів суспільно корисної діяльності чиновників.

Уявлення молоді, яка не жила в радянські часи, відзначається більшою гостротою й різкістю щодо самої радянської системи та КПУ, зокрема. Наприклад, респонденти твердять, що "КПУ – це партія, що займала панівне становище в радянському суспільстві, діяльність якої була заідеологізована та спрямована на формування єдиного радянського простору, не гребувала жодними засобами для досягнення поставлених цілей", "привладна партія, яка відображала політику Москви та вела ідеологічну роботу загалом", "партія минулого, яка займалась замилуванням правди в суспільстві та ігнорувала відродження українських цінностей", "привілейована група осіб, яка керувала всіма ділянками суспільного життя, впливала на думки простих людей засобами агітації", "джерело законодавчої та виконавчої влади, що здійснювала керівництво УРСР методами залякування, терору та репресіями", "партійне утворення, яке пропагує радянську систему і намагалося впровадити в життя основи комуністичної ідеології"³⁹.

Модель образу партійного працівника серед сучасної молоді асоціюється з двома поняттями: комуністичною ідеологією, впровадження якої у сферу державного будівництва призвело до трагічних наслідків, і знову ж таки – із системою пільг і привілеїв, які сучасна молодь деякою мірою навіть схильна перебільшувати, накладаючи на неї сучасні уявлення про корупцію і хабарництво й не розуміючи різниці між тим, що в межах дозволеного, і тим, що можна виставляти на показ, тоді й тепер. Студенти, зокрема, наголосили на "різниці статусу", різко негативно висловилися щодо пільг і привілеїв, вказуючи на першість партійної номенклатури в отриманні автомобілів і квартир та доступі до дефіцитних товарів, прагненні до влади, закритості компартійних працівників. На думку респондентів, в умовах "комуністичної рівності" та "соціальної справедливості" пільги та привілеї для партпрацівників були недоречними, "саме пільги та привілеї спричинювали до масових корупцій та хабарництва", "щодо середньостатистичного партійного працівника, то його побут був дещо біднішим та схожим до побуту звичайного населення, проте в нього ще залишались зв'язки і він знав, як ними користуватись"⁴⁰.

³⁹ Матеріали анкетування 60 студентів IV курсу історичного факультету ЛНУ ім. І. Франка, проведеного 17 березня 2014 р., на тему: "Партійно-радянська номенклатура в УРСР 70–80-х рр. XX ст."

⁴⁰ Матеріали анкетування 30 студентів III курсу історичного факультету ЛНУ ім. І. Франка, проведеного 24 березня 2014 р. на тему: "Партійно-радянська номенклатура в УРСР 70–80-х рр. XX ст."; Матеріали анкетування 60 студентів IV курсу факультету іноземних мов ЛНУ ім. І. Франка, проведеного 4 квітня 2014 р., на тему: "Партійно-радянська номенклатура в УРСР 70–80-х рр. XX ст."

На запитання “Які вимоги висували громадяни УРСР до партійних працівників?” можна вибудувати таку низку відповідей: людина не нова, бажано виходець з українських земель, з освітою, відстоювання інтересів місцевого рівня перед центром, стабілізація життя, відповідальність, самопожертва, сумлінність у роботі і працьовитість, моральна порядність, пунктуальність, рішучість, ліберальні погляди, повага до населення, безкорисливість, вихованість, простота, прозорість у діяльності, здатність до діалогу, відкритість, щирість, правдивість. Також їх наділяли такими рисами: “прагнення до влади”, “вміння слухати і чути”, “вміння показувати небайдужість, коли насправді все одно”. Серед негативних конотацій модельованого образу можна навести визначення партійних працівників як “людей, що нехтують своїми власними амбіціями, рисами характеру, заради наявної ідеології”, це – “людина, яка у будь-який спосіб хоче досягти висот”, “без’язикий, обмежений, виконавець”⁴¹.

Водночас опитані респонденти намагалися якось зрозуміти ситуацію партійного працівника як людини, яка ставала гвинтиком системи. Доволі часто вони згадували про безпорадність особистості перед системою. Зокрема, близько 20% опитаних студентів ствердили, що для партійних працівників поняття “вільний” не існувало взагалі, а більшість згадали про так звані “вказівки згори”, приписи. Респондентам відомо, що “партійні працівники часто дотримуються різноманітних обмежень, часом діяли всупереч власним принципам, переконанням, бажанням, часто діяли не в інтересах свого народу, друзів, сусідів, мусили підлаштовуватись під наявну ідеологію”, “партійні працівники повинні були дотримуватись певного шаблону поведінки, запропонованого вищим керівництвом”, “дії партійних працівників, що виходили за межі дозволеного курсу, розцінювались як порушення, що тягнуло за собою обов’язкову відповідальність”, “в них були обмеження та правила у всьому, змушені були підкорятись вищим у партійній системі працівникам”⁴².

На запитання “Чи засуджуєте Ви осіб, які обирали партійну кар’єру?” 80% опитаних дали негативну відповідь “ні”. Таке виправдовування вони обґрунтовували тим, що : “у той період це вважалось одним із тих занять, які допоможуть закріпитись у партійних кадрах, а в майбутньому допоможуть у приватному житті”, “обираючи таку кар’єру, вони знали, що повинні змінити своє життя”, “часто в партпрацівників просто не було вибору”. Водночас опитана молодь зійшлася на думці, що наявним в УРСР номенклатурним кадрам не вистачало ширшого бачення ситуації як на політичній, так і на соціальній ниві, “незалежності від кумівства”, частково навіть відчуття реальної ситуації в суспільстві, “почуття справедливості”. Студенти зауважували, що партійні працівники часто не розуміли чи не хотіли бачити реальної ситуації навколо, “таке відчуття, ніби жили поза межами реальності”, вони настільки звикли жити за “подвійними стандартами”, що у повсякденній роботі “забувають повертатися до реальності” та самостійності у прийнятті рішень⁴³. Респонденти твердили, що “партійна кар’єра ставала для людини лицемірним шляхом уперед, без огляду на втрати, перешкоди”. Інколи в їхніх висловлюваннях

⁴¹ Матеріали анкетування 60 студентів IV курсу історичного факультету ЛНУ ім. І. Франка, проведеного 17 березня 2014 р., на тему: “Партійно-радянська номенклатура в УРСР 70–80-х рр. XX ст.”.

⁴² Там само.

⁴³ Там само.

можна простежити мотив співчуття до партійних працівників, розуміння, що їм доводилось багато чим жертвувати та переступати через себе та свої принципи.

У другій половині 1980-х – на початку 1990-х років політика гласності спричинила ширше обговорення недоліків панівного апарату. Поширення інформації про зловживання керівним становищем в умовах зниження добробуту громадян призвело до формуванню негативного іміджу представників влади. Однак проведені на сьогодні опитування свідчать, що з часом ці негативні образи втратили колишню гостроту. Респонденти моделювали образ партійного працівника на основі радше повсякденних практик і уявлень, показували схильність зрозуміти їхні тогочасні моральні дилеми, загалом надавали мало значення тогочасній компартійній ідеології, натомість наголошували на кар’єрних практиках, власному позитивному чи негативному досвіді спілкування з чиновниками. Більшою мірою компартійна еліта пов’язана з ідеологією у свідомості сучасної молоді, яка не жила в Радянському Союзі й черпає знання про той час із підручників і ЗМІ.

Отже, конструювання образу партійного функціонера випливало з життєвих реалій тогочасного суспільства, із тих подій та явищ, що безпосередньо стосувалися номенклатури. Проблема формування типу партійного керівника досі містить у собі більше відкритих запитань, аніж відповідей. Намагаючись сформувати колективні уявлення, ЗМІ часто використовували сюжети з радянської історії, художні та ідеалізовані образи, а також міфи, ідеологічні та прагматичні штампи. Було штучно утверджено ізольований образ компартійного функціонера, що включає такі якості: компетентність, демократизм, чесність, принципова “правильність”. Можна виокремити також кілька моделей альтернативного конструювання, що йдуть врозріз із тогочасними офіційними документами, сюжетами й рисами, на яких наголошувала преса. Такі моделі знаходимо у творах тогочасних опозиціонерів (дисидентів), у спогадах звичайних громадян – мешканців тогочасної УРСР, які записані та опрацьовані згідно з методикою усноісторичних досліджень, а також у художній літературі. Пересічні громадяни бачили партійних працівників респектабельними чиновниками у темних костюмах, білих сорочках, на автомобілях, із папками, людьми, які виконували “важливу суспільну місію”. Тогочасні дисиденти та опозиція – аристократами, яких турбував лише власний добробут та кишеня, для діяльності яких були характерні різні “авантюри” з нехтуванням ідейними та моральними нормами. Дисиденти стверджували, що партпрацівники вивчили правила апаратної гри, проте лише в контексті “панування”, а не співпраці. Образ партійного чиновника, відображений у художніх творах, був суб’єктивним, пов’язаним зі світоглядом і життєвим досвідом письменників, врешті, з реаліями радянської цензури. Йому здебільшого притаманні негативні характеристики: фальшивість, кар’єризм, жадова влади, лицемірство, життя у брехні, різноманітних пристрастях, службова непорядність, збайдужіння до суспільних проблем, дріб’язковість у прагненнях, підлабузництво, турбота про власне виживання, підміна роботи “показухою”. Водночас письменники звертали увагу й на внутрішні дилеми партійних працівників, показували, що вони страждали від подвійної моралі, або ж, навпаки, змальовували образ порожньої людини: без душі, без болю та сумнівів у серці. Ці підходи об’єднує альтернативний погляд на партійну номенклатуру, однак кожен із них має власну специфіку. Безумовно, образ партійного працівника конструювали суб’єктивно і він щоразу відображав обидві залучені сторони.

Павло АРТИМИШИН

ВІД ТУЗЛИ ДО ХАРКІВСЬКИХ УГОД: РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКІ КОНФЛІКТИ 2000-х РОКІВ У ВІЗІЯХ ЕКСПЕРТНИХ СЕРЕДОВИЩ ТА СУСПІЛЬНИХ УЯВЛЕННЯХ В УКРАЇНІ

Становлення серед українського соціуму громадянського суспільства, яке особливо активізувалось після перемоги Євромайдану та у вирі мобілізації й об'єднання громадян України у контексті новітнього російсько-українського протистояння, не лише ставить перед гуманітаріями виклик дослідити згадані процеси в сучасній науці та визначити причини й передумови сучасної російської агресії проти України, а й вимагає загалом аналізу ідей, уявлень, переконань, настанов, які функціонували протягом пострадянської історії Російської Федерації (РФ) та України.

Не останню роль у цій царині відігравали погляди експертів на ту чи ту проблематику в українсько-російських відносинах сучасної доби, серед іншого в конфліктних ситуаціях останніх десятиліть, розгляд яких вже з позицій сучасності дає змогу зрозуміти, як сприймали події аналітики з різних експертних організацій, яким був спектр їхніх думок та наскільки точними виявилися прогнози щодо майбутніх взаємин між офіційними Києвом і Москвою.

Цей текст присвячений дослідженню оцінок українських експертів ключових, якщо не переломних, подій 2000-х років, які загалом і сформували ту реальність зовнішньої політики РФ на початку ХХІ ст., що існує як т. зв. “путінократія”: російсько-український конфлікт навколо острова Коса Тузла (вересень-жовтень 2003 р.); перебіг російсько-українських “газових” війн 2006 та 2009 рр.; підписання Угоди між Україною та РФ з питань перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України від 21 квітня 2010 р. (т. зв. “Харківські угоди”).

Одним із перших найгостріших епізодів в пострадянській історії російсько-українських взаємин стало протиріччя, що розгорнулось наприкінці вересня 2003 р. між Києвом і Москвою внаслідок початку несанкціонованого спорудження росіянами у Керченській протоці з боку Таманського півострова РФ дамби до українського острова Коса Тузла. Подія сколихнула не лише політикум та медійний сектор в Україні, її почали активно обговорювати експерти.

Предметом дискусії стали насамперед ймовірні причини початку спорудження дамби, серед різних варіантів можна виділити декілька найголовніших підходів:

Росія розпочала провокації у Керченській протоці з метою розділення Керченсько-Єнікальського каналу та прискорення процесу делімітації Азову, аби припинити практику плати Україні мита за прохід суден через канал, а також по-новому об'єднати базування різних підрозділів російської армії в Азово-Чорноморському

регіоні; спільно з Україною контролювати та проходження в цих акваторіях суден НАТО¹;

- будівництво дамби було своєрідною російською “формою розвідки” військової та психологічної моці України, її оперативного реагування на зовнішні виклики, а також перевіркою реакції Заходу на ймовірний українсько-російський локальний конфлікт².
- інцидент у протоці став наслідком попередньої таємної домовленості між Л. Кучмою та В. Путіним з метою відвернення в обох країнах уваги від нагальних внутрішніх проблем та задля здобуття додаткових політичних балів пропрезидентських команд напередодні виборів (парламентських 2003 р. у Росії та президентських 2004 р. у Росії та Україні)³.
- події Тузли стали наслідком внутрішньої боротьби пропутинської групи, ельцинської “Сім’ї” та російської бюрократії, і цілком можливо, що інцидент організувала не російська влада, а проолігархічна опозиція, аби продемонструвати неспроможність російського президента впоратись із ситуацією та змусити його припинити наступ на олігархів⁴.
- спорудження дамби – це початок реалізації російського проекту з будівництва на Тамані Морського торгового порту “Залізний Ріг” – перевалочного комплексу рідкого аміаку, що несло значну потенційну екологічну загрозу для всього Причорномор’я⁵.
- острів став жертвою українсько-російського протиріччя за нафтові поклади у Керченській протоці – околиць добування якісної нафти⁶.

На думку В. Портникова, у “тузлинських” подіях йшлося про боротьбу двох схожих держав, “еліт-близнюків”, політичних “корпорацій”, яких розсварило заперечення російською стороною справжності української держави, сприйняття останньої лише як “вігадки місцевої політичної еліти, яка створила собі зручний

¹ *Зінчук В.* Росія хоче “відрубати” українську Косу / В. Зінчук // Високий замок. – 2003. – 9–15 жовтня; *Дмитренко О.* Російська експансія триває / О. Дмитренко // Шлях перемоги. – 2003. – 9–15 жовтня; *Кульчинський Р.* Шок Тузли / Р. Кульчинський. // Контракти – 2003. – № 43. – Жовтень; *Кажурин А.* Строя дамбу, Росія “давить” на Україну, вважають політологи / А. Кажурин, С. Долинчук. // Голос України. – 2003. – 14 жовтня; *Львовски М.* Песчаная коса “гибралтарского” значення / М. Львовски. // Комсомольская правда в Украине. – 2003. – № 189 (1731/23134); *Пукіш І.* “Учора був Зміїний, сьогодні – Тузла. А що завтра?” / І. Пукіш. // Високий замок. – 2003. – 28 жовтня.

² *Артазей А.* Если официальный Киев выведет пограничников с Тузлы, это станет сигналом для России, что и в других вопросах Украина пойдет на уступки / А. Артазей. // Факты и комментарии. – 2003. – 28 жовтня; *Грицик Ю.* Братерство завглибшки 18 метрів / Ю. Грицик. // Експрес. – 2003. – 28–29 жовтня; *Зінчук В.* Тузла як “форма розвідки” / В. Зінчук. // Високий замок. – 2003. – 29 жовтня.

³ *Виктор Черномырдин:* “Когда начинается коряво, то и результат корявый” // Факты и комментарии. – 2003. – 30 жовтня; *Зінчук В.* Дратуючи Київ, Москва заграє із власним електоратом? / В. Зінчук // Високий замок. – 2003. – 14 жовтня; *Как живет остров Тузла спустя 10 лет после конфликта* // Сегодня. – 2013. – 24 жовтня.

⁴ Україна, Тузла і Кучма як заручники війни проти Путіна [Електронний ресурс] // Українська правда. – 2003. – 24 жовтня. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2003/10/24/2996118/>

⁵ *Сенчихин В.* Тузла категории А / В. Сенчихин // Еженедельник “2000”. – 2003. – 7–13 жовтня.

⁶ *Седов А.* “Дайте мне автомат – русских на Тузле стрелять!” / А. Седов // Комсомольская правда в Украине. – 2003. – 29 жовтня.

дах для заробітку” та небажання росіян сплачувати за проходження Керченської протокою коштів цьому “даху”⁷.

Сьогодні в українському інформаційному просторі можна знайти припущення, що спорудження дамби у 2003 р. було безпосередньою підготовкою до анексії Кримського півострова у 2014 р.⁸ Однак з погляду тодішніх подій для багатьох такий розвиток ситуації здавався малоймовірним.

У 2003 р. прогнози експертів щодо перспектив розвитку тузлинських подій коливались між твердженнями про потенційну війну з Росією, переконаннями, що росіяни лише намагаються створити ситуацію для пришвидшення початку переговорів із розмежування Азову та Керченської протоки, та думками про дипломатичне й безкровне завершення спорудження дамби, яке, однак, зашкодить у перспективі екології обох держав та відповідної акваторії⁹.

Попри поширення восени 2003 р. тези про те, що конфлікт за Тузлу консолідував українське суспільство, соціологічні дані не підтверджували цієї думки. Так, всеукраїнське опитування, проведене з 31 жовтня по 6 листопада 2003 р. Фондом “Демократичні ініціативи” та компанією “Тейлор Нельсон Софрез Україна”, зафіксувало, що лише у 18 % усіх опитаних українців змінилось ставлення до Росії на негативне, у 1,8 % воно навіть покращилось, і в 69,6 % не змінилось. 60 % респондентів оцінили події навколо Тузли як важливі, 21 % назвали їх непорозумінням, 18,3 % вважали це “даремним галасом”, 12,1 % – виявом постійної імперіалістичної політики Росії щодо країн СНД, 19 % – провокацією Росії з метою випробування реакції України, а 17,5 % – однією з перших спроб Росії реалізувати свої територіальні претензії до держав-сусідів¹⁰.

Цікавими виявились і результати опитування Центру Разумкова, проведеного в жовтні 2003 р. Дослідження засвідчило, що переважна більшість опитаних знала про конфлікт у протоці (від 69 % у Донецьку до 84 % у Львові), понад 55 % не вірили, що будівництво дамби розпочалося без вказівок Кремля, натомість 27 % вважали, що В. Путін не контролює дій місцевої влади, а отже, ніяк не впливає на процес зведення насипу. Оцінки ж самих дій російської сторони біля українського морського кордону у регіональному розрізі суттєво різнилися: якщо більшість опитаних із Києва і Львова (60 та 62 %, відповідно) були обурені цими діями, вважаючи їх незаконними, а рейтинг Росії для них понизився (на 20 % у Києві та 32 % у Львові), то в Донецьку та в Криму значна частина громадян (30 та 48 %,

⁷ *Портников В.* Богородиця у синагозі / В. Портников. – Харків: Акта, 2010. – С. 343.

⁸ Причина окупації Криму – конфлікт через острів Тузла, – Генштаб [Електронний ресурс] // On-press.info. – 2016. – 8 лютого. – Режим доступу: <http://onpress.info/prichina-okupatsiyi-krimu-konflikt-cherez-ostriv-tuzla-genshtab-67255;771> (дата звернення: 25.07.2017); *Рущенко І. П.* Російсько-українська гібридна війна: погляд соціолога / І. П. Рущенко. – Харків: ФОП Павленко О. Г., 2015. – С. 108–109.

⁹ *Бадрак В.* Право на силу / В. Бадрак, С. Згурець // Дзеркало тижня. – 2003. – № 42. – 31 жовтня – 7 листопада; *Грицик Ю.* На відстані пострілу / Ю. Грицик // Експрес. – 2003. – 23–30 жовтня; *Кравченко В.* У чьому рукаві опиниться козирна Тузла? / В. Кравченко // Дзеркало тижня. – 2003. – 17–24 жовтня; *Мишкало М.* Протистояння / М. Мишкало // Універсум. – 2003. – № 7–10 (117–120). – Липень–жовтень. – С. 49; *Щербаков А.* Цунами в Керченском проливе / А. Щербаков // Еженедельник “2000”. – 2003. – 17–23 октябрю.

¹⁰ *Ліщенко Ю.* Історія з Тузлою: провокація чи непорозуміння? / Ю. Ліщенко // Високий замок. – 2003. – 18 листопада.

відповідно) вважали дії Росії виправданими, а симпатії до північно-східного сусіда майже не впали (у Донецьку – лише на 5 %, а в Сімферополі – взагалі без змін). Близько 55 % опитаних донеччан, 78,8 % сімферопольців і навіть 20 % киян ствердно відповіли на запитання про бажання жити у т. зв. “ліберальній імперії” (згідно з терміном А. Чубайса) – новому російському геополітичному проєкту¹¹.

Суттєво не змінився внаслідок “тузлинського” інциденту й персональний рейтинг російського президента В. Путіна, традиційно досить високий серед українського суспільства. За підрахунками соціального моніторингу Інституту соціології НАН України, якщо у 2002 р. середній бал оцінки діяльності президента В. Путіна серед опитаних українських громадян становив 6,8 (із 10 балів) то у 2003 та 2004 рр. зменшився лише до рівня 6,7, все одно залишаючись більш ніж удвічі вищим за оцінку діяльності українського президента Л. Кучми (середня оцінка у 2002 р. – 3,0; 2003 р. – 3,1; 2004 р. – 3,2)¹².

Так, українсько-російський конфлікт 2003 р. сколихнув громадську думку в Україні, породивши у ній занепокоєння односторонніми діями РФ у Керченській протоці, сподівання на якнайшвидше вирішення цього непорозуміння, твердження про перетворення Росії на непередбачуваного партнера, обурення почати нерішучими діями української сторони, якими могла би скористатись РФ у своїх цілях. Заразом на рівні суспільних поглядів українців імідж Росії та її влади залишався на високому рівні й після “тузлинських” подій, що надалі зберігало благодатний ґрунт для російських політтехнологів всередині України.

Хоч незабаром конфлікт вдалося вирішити, у відносинах РФ та України знову настало загострення. Після перемоги на президентських виборах 2004 р. в Україні лідера “помаранчевої” опозиції В. Ющенко та з часу його інавгурації, що відбулась 23 січня 2005 р., між офіційним Києвом та Москвою у сфері співпраці розпочався період, який дослідник О. Задорожній влучно охарактеризував часом “прояву невідповідності двосторонніх міжнародно-правових інструментів потребам двосторонніх відносин”, коли попри деклароване стратегічне партнерство, сторони перебували у стані перманентної “холодної” гібридної війни¹³. Одним із найяскравіших прикладів цього були два великі газові конфлікти, що спалахнули між Україною та РФ на початку 2006 р. та 2009 р. через рішення російської сторони перекрити газопостачання до України, а через українські терени – його транзит до європейських партнерів.

Розпочавшись із нібито суто економічної пропозиції російської сторони підняти ціни на газ для України до ринкового рівня (упродовж 1995–2004 рр. ціна зберігалась на рівні 50 дол. за 1000 м³ – нижча за ринкову, своєрідна “пільга” для України, щоб заохочувати її до активнішої співпраці з Москвою¹⁴), насправді дії РФ, на думку “ББС-Україна” та “УП”, мали політичну мету – покарати Київ за його зволікання у переговорах щодо створення спільного з росіянами консорціуму для розвитку української газотранспортної системи (ГТС) та проєвропейський курс

¹¹ Житимемо у ліберальній імперії? // Дзеркало тижня. Україна. – 2003. – 17–24 жовтня.

¹² Українське суспільство 1992–2006: соціологічний моніторинг. – Київ: Інститут соціології НАН України, 2006. – С. 15.

¹³ Задорожній О. В. Міжнародне право в міждержавних відносинах України і Російської Федерації 1991–2014 / О. В. Задорожній. – Київ: К. І. С., 2014. – С. 151.

¹⁴ Фельштинський Ю. Третя світова: Битва за Україну / Ю. Фельштинський, М. Станчев. – Київ: Наш формат, 2015. – С. 120–152.

України, розпочатий “помаранчевими”, а також, дискредитувавши українську сторону як країну-транзитера, привернути увагу європейців до реалізації Росією кількох проєктів із будівництва газотранспортних потоків в обхід України, які стали б альтернативою, а то й заміною українського¹⁵.

Врешті, хоч обидва конфлікти вдалося вирішити підписанням відповідних угод, реакція на них в українському суспільстві, а також серед експертів, не вщухала ані під час їхнього перебігу, ані після підписання газових домовленостей*.

Зокрема, на думку І. Діяка, радника Президента України та головного радника голови НАК “Нафтогаз”, “газові війни” були спровоковані виключно Росією заради дестабілізації ситуації в Україні, насамперед на її Сході та Півдні, аби створити відповідну атмосферу напередодні президентських виборів в Україні у 2010 р., знівельовати імідж України та її влади на міжнародній арені і, врешті, повністю узалежнити українську енергетичну систему. Втім, на думку експерта, перемогти Росії у цих війнах таки не вдалося, у т. ч. через конструктивну та ефективну реакцію офіційного Києва¹⁶.

С. Віднянський та А. Мартинов (Інститут історії України НАН України) вбачали у початку газових протистоянь небажання Кремля продовжувати “субсидіювати дешевим газом євроатлантичну інтеграцію України” та допустити ситуацію, “коли стратегічний газопровід в Європу, що проходить українською територією, опиниться під контролем НАТО”¹⁷.

Аналітики з Центру Разумкова вважали “паливні війни” ознакою завершення пострадянської фази українсько-російського партнерства з його політичною лояльністю в обмін на економічні преференції й початок формування відносин між Москвою та Києвом на платформі прагматизму, поєданого з конкуренцією та, у зв’язку з наявністю деяких очевидних протилежних позицій у розумінні двосторонніх та зовнішньополітичних питань – періодичною конфліктністю¹⁸. Водночас

¹⁵ Газотранспортний консорціум ударить по наших кишнях, вважають соціалісти [Електронний ресурс] // Українська правда. – 2002. – 21 червня. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2002/06/21/2989464/> (дата звернення: 08.06.2017); Зануда А. 20 років україно-російських газових відносин: хочеш миру – готуйся до війни [Електронний ресурс] / А. Зануда // BBC Україна. – 2013. – 7 лютого. – Режим доступу: http://www.bbc.com/ukrainian/multimedia/2013/02/130207_ukraine_russia_gas_history_new_az.shtml (дата звернення: 08.06.2017).

* У договорі від 4 січня 2006 р., сторони домовились про те, що Україна отримуватиме “коктейль” російського та туркменського газу за ціною 95 дол. за 1000 м³ на перше півріччя 2006 р., при виконанні посередницьких між “Газпромом” та “Нафтогазом” функцій у питаннях постачання газу компаніїю “РосУкрЕнерго”, а в угоді від 19 січня 2009 р. між “Газпромом” та “Нафтогазом” усували будь-яких посередників, у т. ч. “РосУкрЕнерго”, прописували базову ціну на газ для України на рівні 450 дол. за 1000 м³ при введенні принципу залежності блакитного палива від цін на газойл та мазут на світових ринках та принципу “бери або плати” (take-or-pay), згідно з яким українська сторона зобов’язувалась закупляти в Росії щорічно як мінімум 41,6 млрд м³ газу, затверджували на 2009 р. знижку 20 % на оплату газу, а ціна за транзит палива українською територією встановлювали на рівні 1,7 дол. на 100 км.

¹⁶ Черняк А. Підстави і результати газової війни / А. Черняк // Шлях перемоги. – 2009. – 4 лютого.

¹⁷ Віднянський С. В. Еволюція зовнішньої політики України (1991–2006 рр.) / С. В. Віднянський, А. Ю. Мартинов // Український історичний журнал. – 2006. – № 4. – С. 42; Віднянський С. В. Зовнішня політика України: еволюція концептуальних засад та проблеми реалізації / С. В. Віднянський, А. Ю. Мартинов // Український історичний журнал. – 2011. – № 4. – С. 66.

¹⁸ Проблеми і перспективи співробітництва України і Росії // Національна безпека і оборона. – 2006. – № 5 (77). – С. 3.

аналітичне видання “Зовнішні справи” газіві конфлікти розглядало в контексті російських спроб втілення політики “прагматичної реімперіалізації”, що полягала в намаганнях Москви протистояти глобальному пануванню США через перетворення америкоцентричного однополярного світу на багатополарний за допомогою усіх можливих важелів, серед інших й енергетичних¹⁹.

На думку наукового співробітника Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України Я. Черногора, вимоги росіян у “паливних війнах” мали усе ж більше економічний, аніж політичний характер. По-перше, за переконаннями аналітика, Росія намагалась контролювати ГТС України не так через бажання отримати політичні важелі впливу, як для досягнення впевненості у безперешкодному постачанні блакитного палива до Європи, а, по-друге, “газові війни” були частиною загальної реформи цін у відносинах “Газпрому” з пострадянськими державами, тим паче у час швидкого падіння вартості нафти, як це було на рубежі 2008–2009 рр.²⁰

Заразом частина експертів, особливо наближених до опозиційних сил в Україні, звинувачувала в розгортанні газового конфлікту українську сторону, яка призвела до таких наслідків через власну корумпованість, відсутність потрібної кваліфікації та якість проведення дипломатичних перемовин, а то й упередженість щодо Росії²¹.

Газові кризи 2006 та 2009 рр. не залишилися непоміченими і серед українського громадського руху. Зокрема, наприкінці 2005 р. із розгортанням першої “газової війни”, у Кіровограді (тепер – Кропивницькому) невідомі активісти масово поширювали листівки із закликами “пам’ятати про газ” та “не купувати російських товарів”. Водночас у Криму активісти місцевих проросійських організацій навпаки періодично проводили мітинги на підтримку дій Росії з припинення постачання газу, що особливо виявилось на початку 2009 р.²²

Неоднозначні процеси в українській суспільній думці під час “газових війн” продемонстрували й результати досліджень Інституту соціології НАН України: незважаючи на газові протиріччя, як у 2006 р., так і в 2009 р. рейтинги російських президентів (В. Путіна, а згодом – Д. Медведева) були серед українського соціуму стабільно вищими за рейтинги українських глав держави (В. Ющенко, а потім – і В. Януковича). Так, у 2006 р. рейтинг В. Путіна в Україні становив 6,3 з 10 балів проти ющенкових 3,8 з 10, а в 2010 р. рейтинг Д. Медведева у 6,6 бала із 10 перевищував оцінки В. Януковича (5,1 із 10)²³.

Щобільше, хоч після першої “газової війни” помітною стала тенденція до зменшення прихильників зміцнення східнослов’янського блоку України, Росії та Білорусі

¹⁹ *Bugajski J.* Russia’s Pragmatic Reimperialization / *J. Bugajski* // Зовнішні справи. – 2009. – № 2. – Лютий. – С. 44–45.

²⁰ *Черногор Я.* Російсько-український газовий конфлікт у січні 2009 року в контексті енергетичної безпеки сучасної Європи / *Я. Черногор* // Дослідження світової політики: зб. наук. праць. – Київ: [б. в.], 2009. – Вип. 49. – С. 219.

²¹ Директор Центра политического маркетинга Василий Стоякин: “Топливную войну с Россией развязал Виктор Ющенко” // Комсомольская правда в Украине. – 2009. – 23–29 января; *Табачник Д. В.* “Утиный суп” по-украински: Беседы с украинским политиком: диалоги с глухими / *Д. В. Табачник*. – Харьков: Фолио, 2008. – С. 25–26; *Его же.* Мир без Украины? – Харьков: Фолио, 2009. – С. 245–248.

²² *Притула В.* Чим гірше, тим краще? / *В. Притула* // Кримська світлиця. – 2009. – 9 січня.

²³ Українське суспільство 1992–2010. Соціологічний моніторинг / [за ред. д. ек. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. – Київ: Інститут соціології НАН України, 2010. – С. 493.

(від 31,7 % у 2006 р. до 26,8 % у 2010 р.), на противагу збільшенню прихильників ідеї опори на власні сили (протягом цих років від 20,3 % до 20,6 %), частка про-російськи налаштованих громадян України надалі зростала, як і кількість тих, хто надавав перевагу розширенню зв'язків у межах СНД та розвитку відносин переважно з Росією (від 13,7 % у 2006 р. до 14,9 % у 2010 р., та від 9,9 % у 2006 р. до 13,1 % у 2010 р., відповідно). Якщо радше позитивною ідеєю вступу України до ЄС вважали у 2010 р. 45,5 % опитаних (радше негативною – 19,1 %), до НАТО – 15,7 % (радше негативною – 53,3 %), то приєднання України до союзу Росії й Білорусі радше позитивно оцінили аж 61,4 % респондентів проти 22,1 % негативних відгуків²⁴.

Подібні тенденції помітили й у дослідженні Інституту соціальної та політичної психології НАПН України (серпень 2006 р.), де відзначили, що після паливної кризи 2006 р. упродовж січня-серпня суттєво зросла кількість прихильників вступу України до ЄПП разом з РФ, Казахстаном та Білоруссю (від 42,2 % у січні до 64,8 % у серпня), дещо зменшилась кількість прихильників вступу до ЄС (із 50,5 % до 50 %) та суттєво скоротилась частка прихильників вступу до НАТО (із 30,6 % до 20,5 %)²⁵.

Водночас соціопитування, проведені КМІС у січні 2006 р., зафіксували, що в розгортанні тодішнього газового конфлікту більше респондентів звинувачували українську (31,6 %) та обидві сторони однаково (30,5 %), аніж лише російську (21,2 %)²⁶. Дослідження, проведене цим інститутом спільно з російським “Левада-Центром” у березні 2009 р., продемонструвало певне зменшення в Україні прихильників дружніх між Україною та Росією відносин як між незалежними державами (із 68 % у лютому до 63 % – у березні), однак паралельне підвищення кількості тих, хто вважав, що Україна та Росія повинні об’єднатися в одну державу – з 23 % до 26 %. Навіть після другої паливної кризи понад 90 % українців ставились до Росії дуже добре чи загалом добре, тоді як у Росії до України в січні 2009 р. таких було лише 29 %, а в березні – 41 %²⁷.

Попри те, що “газові війни” 2006 та 2009 рр. продемонстрували готовність РФ використовувати власні енергетичні ресурси заради досягнення геополітичних цілей, в Україні цю кризу почасти розглядали в ключі внутрішньої політичної боротьби. Незважаючи на засудження неринкових дій Росії на газовому ринку та початок курсу диверсифікації енергетичної системи України, суспільна дискусія переважно розгорталась навколо критики української влади, неефективними діями якої, мовляв, і скористались у РФ.

Після перемоги на президентських виборах 2010 р. в Україні В. Януковича та інавгурації новообраного глави держави 25 лютого цього ж року видавалось, що у внутрішній та зовнішній політиці української держави відбудуться кардинальні

²⁴ Українське суспільство 1992–2010. Соціологічний моніторинг... – С. 495–496.

²⁵ Моніторинг суспільно-політичної ситуації в Україні: Інформаційний бюлетень. Серпень 2006 / [за ред. М. М. Слюсаревського; упоряд. Л. П. Черниш]. – Київ, 2006. – С. 41–44.

²⁶ Думки та погляди населення України: січень 2006 [Електронний ресурс] // Київський міжнародний інститут соціології, 30 січня 2006. – Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=453&page=60> (дата звернення: 10.01.2017).

²⁷ Ставлення населення України та Росії до українсько-російських відносин [Електронний ресурс] // Київський міжнародний інститут соціології, 7 квітня 2009. – Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=289&page=48> (дата звернення: 10.01.2017).

зміни, особливо в дипломатії щодо російського напрямку²⁸. І справді, починаючи з лютого 2010 р., контакти між Кремлем та офіційним Києвом стали регулярнішими. Так, протягом перших двох місяців перебування Віктора Януковича на посаді глави держави відбулось 5 зустрічей із російським керівництвом, вже не кажучи про регулярні телефонні контакти двох президентів²⁹. Водночас українські експерти М. Погребинський та К. Бондаренко відзначали, що така активна комунікація В. Януковича зі своїм російським візаві Д. Медведевим та прем'єр-міністром В. Путіним спочатку якихось очевидних результатів не приносила й не була втілена у якихось конкретних документах³⁰.

Ситуація змінилась 21 квітня 2010 р., коли до Харкова з візитом прибув Д. Медведев, під час якого було підписано Угоду між Україною і Російською Федерацією з питань перебування ЧФ РФ на території України, або ж, як її назвали в медіа, Харківські угоди, які стали справжнім каталізатором суспільної дискусії, що миттєво розгорнулася в українському соціумі, зокрема й серед експертів³¹.

До прикладу, політолог О. Гарань переконував, що домовленості щодо флоту в обмін на дешевий газ, які могли поляризувати та роз'єднати українське суспільство, продемонстрували недалекоглядність команди ПР та її невміння мислити стратегічно на покоління вперед³².

Правознавець-міжнародник В. Василенко трактував подовження терміну перебування ЧФ РФ у Севастополі порушенням Конституції України, ч. 7 ст. 17 якої взагалі забороняла розташування в Україні іноземних військових баз, а п. 14 "Перехідних положень", прописаний із врахуванням реалій, які існували на час ухвалення Конституції України, передбачав лише тимчасовий строк дислокації іноземних військових формувань на вже наявних базах на території України для врегулювання окремих виняткових ситуацій (виведення цих формувань з українських теренів), який в українсько-російському договорі щодо ЧФ РФ 1997 р. був визначений у тривалість 20 років із можливістю його пролонгації на наступні п'ятирічні періоди, проте аж ніяк не на 25 років, як це ухвалювала "угода Януковича-Медведева"³³. Натомість інший правник І. Городиський був переконаним, що така можливість пролонгації була не обов'язком, а лише правом, а після 28 травня 2017 р. – часу завершення дії угоди

²⁸ *Малюта Я.* Україна Януковича / Я. Малюта // *Сегодня*. – 2010. – 25 февраля; Так ли страшен Янукович? // *Сегодня*. – 2010. – 16 февраля; Українсько-російський поворот почнеться 17 травня [Електронний ресурс] // *Економічна правда*. – 2010. – 17 березня. – Режим доступу: <https://www.epravda.com.ua/news/2010/03/17/229940/> (дата звернення: 05.03.2017); *Фаріон І.* "Замість президента у нас – префект російського округу..." / І. Фаріон // *Високий замок*. – 2010. – 23–25 квітня.

²⁹ *Вигідне партнерство з Росією* // *Урядовий кур'єр*. – 2010. – 10 березня; Тема Вашингтонського саміту об'єднала світ // *Там само*. – 15 квітня; Україна – Росія: прагнення взаємовигідного партнерства // *Там само*. – 6 березня.

³⁰ *НГ: В Київ. Терміново. По газу* [Електронний ресурс] // *Мой Город*. – 2010. – 16 апреля. – Режим доступу: <https://mycity.mk.ua/news/8665> (дата звернення: 25.03.2017).

³¹ *Виктор Янукович: "Україна в течение ближайших десяти лет получит реальный инвестиционный ресурс в размере 40 миллиардов долларов"* // *Факты и комментарии*. – 2010. – 22 апреля; *Договір про перебування Чорноморського флоту подовжено на 25 років* // *Голос України*. – 2010. – 22 квітня.

³² *Безп'ятчук Ж.* Флот non-stop / Ж. Безп'ятчук // *Український тиждень*. – 2010. – 30 квітня – 6 травня. – С. 22.

³³ *Там само*. – С. 23.

1997 р., треба вже керуватись не п. 14 “Перехідних положень”, а ч. 7 ст. 17 Конституції України, тобто заборонити подальше перебування російського флоту в Україні³⁴.

Інший фахівець із міжнародного права О. Задорожній оцінював ці угоди як невдалі, адже вони, по суті, не переглянули попередніх українсько-російських газових контрактів, притому орендна плата, яку сплачувала РФ Україні за розташування на її території свого ЧФ, була значно нижчою за ринкову. До того ж, об’єднавши в одному документі політичні та економічні питання, українська сторона, на думку експерта, узалежнила вартість газу не від тенденцій в економіці, а від політичної волі Кремля³⁵. Голова управління Центру політичного аналізу “Пента” В. Фесенко зауважував, що Україні потрібно відстоювати перед Росією зниження ціни на газ, проте в жодному разі не робити це в обмін на політичні поступки, тим більше довготривалого характеру³⁶.

Експертка С. Коночук розглядала “Харківські бартерні угоди” як зовнішньополітичний успіх Росії, початок політичної реінтеграції України засобами економіки до “радянської спільноти” та закладення РФ стратегічного плацдарму в регіоні на тривалий період на тлі неоднозначних економічних преференцій, які отримувала Україна³⁷. Такої ж думки дотримувався директор економічних програм Центру Разумкова В. Юрчишин, який запевняв, що через встановлення відносно низьких цін на газ промисловці перестануть його економити та не турбуватимуться про енергоефективність – беззаперечну умову модернізації економіки³⁸. А політолог В. Коритько, з-поміж іншого, прогнозував загострення міжетнічних відносин у Криму та посилення тенденцій до місцевого проросійського сепаратизму, увінчаного міфом про Севастополь як місто російської слави³⁹.

Частина аналітиків бачила недоліки нового договору не тільки в правових та політичних аспектах, а й у питаннях економіки та екології. Наприклад, очільник військових програм центру НОМОС Д. Штибліков підрахував, що насправді у випадку побудови Україною в Севастополі потужного порту та рекреаційної зони, за відсутності там ЧФ Росії, він би приносив до державного бюджету значно більші прибутки, аніж ті, які українська сторона отримувала з орендної плати від РФ⁴⁰. Водночас низка екологічних організацій закликала владу відмовитись

³⁴ *Городиський І. М.* Продовження терміну базування Чорноморського флоту Росії на території України: правовий аспект проблеми / І. М. Городиський // Наше право. – 2011. – № 1. – Ч. 1. – С. 165.

³⁵ *Задорожній О. В.* Міжнародне право в міждержавних відносинах України і Російської Федерації... – С. 192.

³⁶ *Богданова О.* Газ в обмен на флот / Богданова О., Мамонова А., Амирханян Н., Зинченко Ю., Корсовецкий Р. // Комсомольская правда в Украине. – 2010. – 22 апреля.

³⁷ *Коночук С.* “Харківські угоди”. 30 % чи 30 срібняків? / С. Коночук // Незалежний культурологічний часопис “Т” (Львів). – 2010. – № 61. – С. 68–72.

³⁸ *Козуб Т.* О чем договорились президенты / Т. Козуб, А. Мамонова // Комсомольская правда в Украине. – 2010. – 23–29 апреля.

³⁹ *Львовски М.* Моряки ЧФ России: “Остаемся дома!” / М. Львовски // Сегодня. – 2010. – 29 апреля. – С. 26.

⁴⁰ *Самохвалова Л.* Росія тримається за “місто російської слави”, щоб не паскудити Новоросійськ? [Електронний ресурс] / Л. Самохвалова // УНІАН. – 2010. – 26 квітня. – Режим доступу: <https://www.unian.ua/politics/351451-rosiya-trimaetsya-za-misto-rosiyskoji-slavi-schob-ne-paskuditi-novorosysk.html> (дата звернення: 08.03.2016).

від подальшого перебування в Криму російського флоту через значне нанесення шкоди навколишньому середовищу⁴¹.

Втім, були й аналітики, які чи зі стриманим, а чи з відвертим оптимізмом характеризували наслідки договору “Януковича-Медведєва”. Так, на думку аналітика з енергетичних питань В. Саприкіна, хоч газова ціна й була прив’язана у новому договорі до політичної кон’юнктури, але закладені в ньому знижки дали змогу українським промисловим виробникам знизити вартість продукції, а тому – стати більш конкурентноспроможними⁴². Схоже мислив і професор Інституту світової економіки й міжнародних відносин НАН України О. Плотніков, який у базуванні ЧФ РФ бачив джерело інвестицій в інфраструктуру Севастополя та всього Кримського півострова. Військовий експерт С. Тепленко стверджував, що перебування російського флоту на території України аж до 2042 р. – це запорука зміцнення безпеки української держави в умовах появи у Чорноморському регіоні нових геополітичних гравців, зокрема НАТО, єдиною співмірною альтернативою якому міг бути лише військовий союз, очолюваний РФ⁴³.

Щоправда, як продемонстрували події 2014 р. у Криму та на Сході України, найближчим до істини був В. Горбулін, який зазначав, що підписання договорів у Харкові було стартом безпосередньої підготовки російської операції зі встановлення повного контролю над Україною, а не актом турботи росіян про українську безпеку⁴⁴.

Суперечливі дані зафіксували й дослідження, проведені в грудні 2012 р. соціологічною групою “Рейтинг”, які продемонстрували, що протягом 2010–2011 рр., безпосередньо після підписання угод в Харкові, кількість прихильників утворення єдиної держави у складі України, Росії та Білорусі стабільно перевищувала кількість противників, а вже у 2012 р. спостерігались зворотні тенденції (41 % підтримували, 44 % виступали проти, 15 % не визначились), кількість тих, хто однозначно підтримував вступ України до ЄС, стабільно зростала (від бл. 25 % у 2010–2011 рр. до майже 34 % у 2012 р.). Водночас не менш прикметним було й те, що майже чверть опитаних, які підтримували утворення єдиної держави з Росією та Білоруссю, одночасно підтримували приєднання України до ЄС⁴⁵.

Однак попри, як видавалось, інтенсифікацію в українсько-російській співпраці, що мала з’явитись після зустрічі президентів у Харкові, весняний дипломатичний запал 2010 р. вдалось ще хіба конвертувати у підписання угоди про демаркацію кордону між державами від 17 травня 2010 р., початок процесу делімітації його сухопутної частини (про делімітацію морського простору сторони

⁴¹ Екологи вимагають дані про шкоду від ЧФ [Електронний ресурс] // УНІАН. – 2010. – 26 квітня. – Режим доступу: <https://www.unian.ua/politics/351825-ekologi-vimagayut-dani-proshkodu-vid-chf.html> (дата звернення: 08.03.2016); *Львовски М.* Моряки ЧФ России... – С. 26.

⁴² *Козуб Т.* О чем договорились президенты / Т. Козуб, А. Мамонова // Комсомольская правда в Украине. – 2010. – 23–29 апреля.

⁴³ *Бурлаченко С.* Крутой поворот / С. Бурлаченко // Еженедельник “2000”. – 2010. – 23–29 апреля.

⁴⁴ Горбулін докладно проаналізував, як Росія роками готувалася до агресії проти України. Навіть масова культура – елемент війни [Електронний ресурс] // [Texty.org.ua](http://texty.org.ua/pg/news/textynewseditor/read/65583/Gorbulin_dokladno_proanalizuvav_jak_Rosija_rokamy_gotuvayasa). – 2016. – 25 лютого. – Режим доступу: http://texty.org.ua/pg/news/textynewseditor/read/65583/Gorbulin_dokladno_proanalizuvav_jak_Rosija_rokamy_gotuvayasa (дата звернення: 10.09.2017).

⁴⁵ Динаміка ідеологічних маркерів [Електронний ресурс] // Соціологічна група “Рейтинг”. – 2012. – 27 грудня. – Режим доступу: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/dinamika_ideologicheskikh_markerov.html (дата звернення: 12.09.2017).

впродовж 2010–2013 рр. так і не домовились) і ухвалення низки інших документів, які спрощували перетин кордону між Україною та Росією та сприяли розвитку прикордонного співробітництва⁴⁶. Водночас українська сторона не змогла схилити російську до підписання нових газових угод⁴⁷. Не була дієвою за цих обставин і критика опозиції: хоч тематика подовження базування ЧФ РФ у Севастополі й стала одним із постулатів їхньої антивладної риторики, проте об'єднання опозиції ще не переросло в інституціалізований рух, набуваючи таких ознак лише у 2012 р. Натомість російська сторона сповна скористалася з українських поступок 2010 р. Саме збереження ЧФ РФ на Кримському півострові дало можливість росіянам підготувати ґрунт до його анексії та підживлення створеної російськими шовіністами ідеологеми про Севастополь як “російське місто”.

Якщо в наближених до президента В. Януковича експертних колах укладення Харківських угод сприймали як початок нового – конструктивного та взаємовигідного – етапу українсько-російських відносин, то у відповідних опозиційних середовищах – як зраду українських національних інтересів, створення в Чорноморському регіоні дестабілізаційного ядра у вигляді ЧФ РФ та початку інтеграції України до російського геополітичного простору. На рівні пересічного населення, попри збереження значної частки людей, які були позитивно налаштованими до проросійського вектора української політики, дедалі більше людей ставали прихильниками проєвропейського дискурсу, який, починаючи з 2012 р., на відміну від орієнтації на РФ, що почала втрачати популярність, стабільно посилював свої позиції в Україні, сповна виявившись в активному відстоюванні українською громадськістю європейського вибору на Євромайдані 2013–2014 рр. та у вирі подій російсько-української війни, що розгорнулася навесні 2014 р.

Так, українські експерти, як і загалом суспільство, сприймали переломні моменти в українсько-російських взаєминах 2000-х років по-різному, почасти через свої політичні переконання чи фінансових спонсорів відповідних дослідницько-експертних центрів. Впливали світоглядні аспекти ідейної спрямованості дослідників, і зрештою, – прагматизм та усвідомлення доцільності того чи того сприйняття в певній ситуації.

⁴⁶ *Задорожній О. В.* Міжнародне право в міждержавних відносинах України і Російської Федерації... – С. 216–217.

⁴⁷ “На коліна нас поставити неможливо” // Урядовий кур’єр. – 2011. – 27 грудня.

Олена ЛУКАЧУК

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ТА ПОСТКОМУНІСТИЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ НА СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОМУ ПОГРАНИЧЧІ: ВЗАЄМИНИ УКРАЇНЦІВ З ЛИТОВЦЯМИ

В умовах вирішення євроінтеграційної долі України в 2013 р. позиція офіційного Вільнюса, що формувалася з 90-х років ХХ ст., була одним із головних важелів впливу на українську громадськість за посередництвом засобів масової інформації (ЗМІ). У пошуку власного місця у світовій системі міжнародних відносин образ країни, що йде на крок попереду, досить вдало розкрив місце литовського чинника як комплексу зовнішньополітичних ініціатив Литви у бік різновекторних орієнтацій України. Поглиблення литовсько-українських відносин прогресувало від обміну міркуваннями громадсько-політичних лідерів обох країн щодо “безхмарного життя в Європі” до реалізації та впровадження в державі європейських стандартів.

Після проголошення незалежності України, Литви та інших країн із грифом “РСР” (радянська соціалістична республіка) питання демократичного розвитку держави зійшли з порядку денного громадського обговорення. На їхньому місці опинились дискусії про пошук геополітичних орієнтирів, спрямованих на зміцнення дипломатичної діяльності молодих держав.

Широка пропаганда ідей “об’єднання Європи” і перспектив комфортного перебування в цьому регіоні заповонила зовнішньополітичні уподобання лідерів країн экс-СРСР, частково перетворившись на штучний міф “покращення життя вже сьогодні(?)”¹. Інституційне оформлення Європейського Союзу сприяло прагненням не лише контактувати із представниками європейської спільноти, сформувавши окремих напрям пострадянської громадської дипломатії, а й стати у перспективі офіційними членами ЄС².

Така євроцентрична ідея об’єднання не стала винятком для геополітичних задумів України і Литви³. Литовська Республіка була для української громадськості моделлю демократичних перетворень, досить успішно реалізованою на початку

¹ Балда Т. Європейський вибір України крізь призму української та діаспорної публіцистики / Т. Балда // Вісник Львівського університету. Серія журналістика – Львів, 2009. – Вип. 32. – С. 65.

² Сухорольський П. М. Поняття та сутність громадської дипломатії / П. М. Сухорольський, І. Ю. Місюк // Грані. Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах (Дніпропетровськ). – 2011. – № 1 (75). – Січень–лютий. – С. 179.

³ Політологія посткомунізму: Політичний аналіз посткомуністичних суспільств / В. Полохало, Є. Бистрицький, С. Макеев, О. Дергачов. – Київ, 1995. – 368 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/polpost/r4a2.htm>.

90-х років ХХ ст., тому вигідний досвід співпраці в галузі внутрішньої політики сприяв його застосуванню і в зовнішній. Найбільш популярною темою українських ЗМІ можна назвати побудову зовнішньополітичного вектора України з лозунгом вже не політичних, а соціально-економічних перетворень у державі.

Доступним і поширеним серед громадськості джерелом ознайомлення з євроінтеграційними аспектами литовсько-українського співробітництва є публікації в пресі, інтернет-виданнях та інформаційних порталах. У 1990-х роках на шпальтах газет фігурує образ Литви як пострадянської країни, що прагне позбутися втручань з боку Російської Федерації в зовнішньополітичну доктрину держави та самостійно утвердитися на світовій арені⁴. Однак уже на початку ХХІ ст. вітчизняні видання афішують стратегічні завдання Литовської Республіки щодо курсу на інтеграцію в Європейське співтовариство та результати їхньої реалізації, а також заклики до українців про використання досвіду Литви на практиці та спільну участь в економічному поступі країн Балтійського регіону⁵.

Розробники стратегії зовнішньої політики України розглядали литовський чинник як один із критеріїв успішної реалізації реформ, спрямованих у бік зближення зі структурами євро регіонів⁶. Особливості практичного застосування останнього відрізнялися до вступу Литовської Республіки в ЄС і НАТО євроінтеграційними прагненнями та ініціативами представників обох країн у пошуку взаємовигідного формату об'єднання. Після підписання угод про приєднання – пошуком шляхів залучення України до участі в проектах, пов'язаних зі співпрацею у моделі Литва – ЄС – ініціативи Східного партнерства. Загалом вплив литовського чинника на євроінтеграційні проекти України варто розглядати як сукупність цих двох етапів, переломним моментом в яких став 2004 рік, апогеєм розвитку – поки що 2013 рік.

До 2004 р. поняття “інтеграції до структур Євросоюзу” здавалося для більшості українців достатньо віддаленою, хоч і заманливою перспективою, зумовленою чинниками соціально-економічного спрямування⁷. Географічне розташування і непристосованість до автономного функціонування економіки не дали змоги Україні, за прикладом країн Балтії, відмовитись від співпраці зі Співдружністю Незалежних Держав (СНД) – оновленим координатором господарювання на пострадянському просторі⁸. Водночас контакти з країнами Балто-Чорноморського регіону почали

⁴ *Макаров А.* Старая добрая советская заграница / А. Макаров // Зеркало недели. – 1996. – № 39 (104). – 28 сентября – 4 октября; *Кульчицький С.* Довіритись народу / С. Кульчицький // Дзеркало тижня. – 2001. – 1–7 грудня; *Пострадянська Європа* // Львівська газета. – 2008. – 19 вересня.

⁵ *Квітка В.* 13-та весна литовської свободи / В. Квітка // Тижневик 2000. – 2004. – 19–25 березня; *Жлуктенко В.* Адамкус повертається: спадкоємність і ризики литовської політики / В. Жлуктенко // День. – 2004. – 30 червня; *Зарубінський О.* Перспективи Балто-Чорноморського співробітництва / О. Зарубінський, В. Чорний // Дзеркало тижня. – 2005. – 5–11 березня; *Жлуктенко В.* Мерія в Інтернеті / В. Жлуктенко // День. – 2005. – 14 травня; *Силіна Т.* Ми розійшлися як у морі кораблі? / Т. Силіна // Дзеркало тижня. – 2008. – 28 червня – 4 липня.

⁶ *Лис В.* Як Литва може посприяти нам у євроінтеграції? / В. Лис // Волинь. Незалежна громадсько-політична газета. – 2004. – 27 квітня.

⁷ *Попеску І.* Актуальные проблемы развития внешнеполитических приоритетов Украины / И. Попеску // Персонал. – 2004. – № 6. – С. 13.

⁸ Фах: “На Вас чекають труднощі ще більш відчутніші, ніж ті, з якими зустрілася НДР” // Ратуша. Видання міської ради народних депутатів. – 1991. – 1–2 листопада. – С. 5.

розвиватись динамічніше⁹. З другої половини 1990-х рр. їх розглядають як вигідну і перспективну альтернативу інтеграційному об'єднанню, більш прийнятному у середовищі дипломатів східноєвропейських країн¹⁰.

Ідея євроінтеграції за посередництва Литви не була популярною серед української громадськості після розпаду Радянського Союзу, оскільки обидві країни прагнули самостійно презентувати себе на європейському просторі та заручитись "особливою" прихильністю найбільш впливових країн Західної Європи. Однак поодинокі думки з цього приводу висловлювали в середовищі тогочасної політичної еліти України і вони, як бачимо, не втратили своєї актуальності до сьогодні.

Під час візиту української делегації в Литву у січні 1992 р. громадсько-політичний діяч Д. Павличко заявив, що членство в СНД для України – лише тимчасовий крок на шляху до самостійного входження в Європейське співтовариство, а його колега І. Драч запропонував у майбутньому створити Балтійсько-Чорноморське співтовариство¹¹. Подібні заяви свідчили про можливість відродження відомого ще з 20-х років ХХ ст. союзу держав Балтійського і Чорного моря¹², який би зміг зайняти окрему нішу на геополітичній карті світу оновленої Європи.

90-ті роки ХХ ст. зорієнтували зовнішню політику обох країн до створення регіональних об'єднань, які надавали сприятливі умови для пошуку універсальних моделей соціально-економічного розвитку малих держав і можливість отримати статус місцевого лідера. До цієї геополітичної тактики звернулися у 1992 р. держави Балтійського і Чорного морів, створивши, відповідно, Раду держав Балтійського моря (РДБМ)¹³ і Чорноморське економічне співробітництво (з 1998 р. Організацію Чорноморського економічного співробітництва (ОЧЕС))¹⁴. Ці інституції ставили за мету сприяти обмеженню впливів Російської Федерації на посткомуністичні держави, інтеграції учасниць до ЄС та відновленню Балто-Чорноморської "осі", спрямованої на отримання країнами Центрально-Східної Європи привілейованого становища із додаванням "євро".

Місце України в ініціативах цих об'єднань зводилося до участі у формуванні регіональних енергетичних та інфраструктурних проєктів, таких як: кільцева автострада навколо Чорного моря¹⁵, спільний енергетичний ринок держав Чорного моря¹⁶,

⁹ Бразаускас А. Пять лет президента. События, воспоминания, мысли / А. Бразаускас / [пер. с лит. Л. Палмайтіса]. – Москва, 2002. – С. 496.

¹⁰ Короба Н. Місце України у формуванні Балто-Чорноморського регіону: від ідеї до реального співробітництва / Н. Короба // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Серія: Географія. – Київ, 2007. – Вип. 54. – С. 57.

¹¹ Політика. Фак // Ратуша. Львівська газета. – 1992. – 16 січня.

¹² Надтока О. О. Балто-Чорноморський союз: історична ретроспектива і політична перспектива / О. О. Надтока // Наукові записки НаУКМА. Гуманітарні науки. – Київ, 2003. – Т. 22. – Ч. 1. – С. 148–157.

¹³ Council of the Baltic Sea States. Page of the Official Site – Mode of access to resource: <http://www.cbss.org/>

¹⁴ Organization of Black Sea Economic Cooperation. Page of the Official Site. – Mode of access to resource: <http://www.bsec-organization.org/>

¹⁵ Смирнов І. Г. Транспортна логістика / І. Г. Смирнов, Т. В. Косарева. – Київ, 2008. – С. 42; 46–47.

¹⁶ Корсунський С. Енергетична політика України: європейський вибір / С. Корсунський // Політика і час. – 2006. – № 11. – С. 11–13; Єрмоєнко А. Енергоінвестори чекають на стабільність / А. Єрмоєнко // Дзеркало тижня. – 2007. – 7–13 квітня.

проведення тактичних військових навчань¹⁷, розвиток співпраці у форматі “Північ – Південь”¹⁸ тощо. Окремої взаємовигідної ідеї, яка б дала змогу українцям зайняти певні лідерські позиції в регіоні, не було озвучено серед членів обох інституцій. Однак наявність українського “духу” чи навіть “колериту” за столом переговорів молодих європейських дипломатів допомагала Україні тривалий час зберігати курс на Європу як один із найбільш перспективних векторів зовнішньої політики.

Пасивна за результатами співпраці з цими інституціями та відкритість українців до перемовин щодо участі в проєктах зумовили появу доброзичливого образу країни, яка прагне подолати особисте кризове становище у світовій спільноті, однак ще не до кінця зрозуміла алгоритму необхідних для цього дій та реформ¹⁹. Така не зовсім традиційна для пострадянського світу позиція дала змогу президентам Литовської Республіки зніщувати необхідність вступу України в ЄС та НАТО²⁰, а українцям включити до аргументів підтримки єврокампанії серед широкого загалу публічну “опіку” від литовців²¹.

Переломним моментом у міждержавному діалозі став 2004 рік. Тоді литовські політики досягнули основної зовнішньополітичної мети – отримали членство в Євросоюзі, а в Україні відбулася “Помаранчева революція” та обрання на пост президента країни Віктора Ющенка, який офіційно проголосив курс на євроінтеграцію. Ці події внесли нові акценти в українсько-литовські відносини²². Вступ до ЄС экс-радянської республіки не лише відкривав Україні широкі перспективи в подальшому, а й надавав деякі важелі впливу на міжнародну ситуацію в особі “неофіційного адвоката України у справах євроінтеграції” – Литовської Республіки.

Одним із найактивніших прихильників відновлення і поглиблення литовсько-українського діалогу в європитаннях став тодішній президент Литовської Республіки В. Адамкус²³. Він постійно заявляв у публічних виступах, що Литва лобіюватиме інтереси України в ЄС і прагнув відновити історичну пам’ять про міць і

¹⁷ Питання узгодження дій в ході проведення операції з підтримки миру відпрацьовуватимуть українські, польські, канадські та литовські військові в ході тактичного навчання ротного рівня “Кленова арка – 2003”, що проходить у Литві [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mil.gov.ua/index.php/index.php?lang=ua&part=news&sub=read&id=2146>; Українські військовослужбовці братимуть участь у багатонаціональному тактичному навчанні “Maple Arch” у Литовській Республіці. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=50821085.

¹⁸ Борис Тарасюк виступив на засіданні Ради держав Балтійського моря на рівні глав зовнішньополітичних відомств [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrinform.ua/ukr/news/boris_tarasyuk_vistupiv_na_zasidanni_radi_derzav_baltiyskogo_morya_na_rivni_glav_zovnishnopolitichnih_vidomstv_10550.

¹⁹ Базів В. Ініціатива Президента України в контексті європейської політичної моди / В. Базів // *Голос України*. – 2003. – 14 лютого.

²⁰ Бондаренко В. Президент Литви Валдас Адамкус: “Україна – європейська держава” / В. Бондаренко // *Дзеркало тижня*. – 2004. – 17 грудня.

²¹ Силіна Т. Балтійський рецепт / Т. Силіна // *Дзеркало тижня. Україна*. – 2004. – 9 січня; Бик Т. Довгий шлях до ЄС / Т. Бик // *Львівська газета*. – 2005. – 27 січня.

²² Лігачова Н. Савік Шустер: “Коли влада стає продюсером, телебачення перестає бути цікавим” [Електронний ресурс] / Н. Лігачова // *Телекритика*. – 2007. – 8 липня. – Режим доступу: <http://inter.ua/uk/news/2007/07/08/2090>.

²³ Солана, Адамкус і Квасневський знову в Києві // *Львівська газета*. – 2004. – 1 грудня; *Києв-міський А.* Київська місія / А. Кшемінський, М. Островський // *День*. – 2004. – 24 грудня.

силу Великого князівства Литовського в оновленому форматі XXI ст.²⁴ А своїми регулярними візитами отримав, на думку більшості українців, дипломатичне кліше посередника у відносинах між Україною та ЄС, розділивши його зі своїм польським колегою А. Квасневським²⁵.

Українська громадськість оцінила ініціативи литовця як потрібні та вдалі з лозунгом “Литовська земля під ногами українського президента не горітиме”;²⁶ не ображаючись на жарти литовців про порівняння Києва із невловимим Джо²⁶, досить делікатно відповіла публікацією із заголовком “У Вас своя інтеграція, а в нас – своя” на першій шпальті газети “Дзеркало тижня”²⁷. Полеміка преси на початку 2000-х років була дієвим засобом ознайомлення українців із європейськими нововведеннями пострадянської “Прибалтики”, тому й стала популярною.

Підтримували позицію президента і самі литовці, зокрема, під час розмови із доктором габлітованим Шяуляйського університету Геновайте Качюшкене стало відомо, що “жителі Литви дуже пильно спостерігали за подіями в Україні, а перебування нашого президента в Києві [В. Адамкуса – О. Л.] як посередника-консультанта у виході держави [України – О. Л.] із політичної кризи засвідчило належність Вашої країни до сфери зацікавлень литовської зовнішньої політики і навпаки, тому поступово у нас формується ставлення до України як держави не лише з великими амбіціями, а й з широкими перспективами розвитку”²⁸. Погляд представника академічної спільноти Вільнюса був одним зі свідчень дружнього налаштування литовців до українців, які демонструють свою підтримку і прагнуть розширити міждержавну співпрацю в різних галузях на рівні як офіційних, так і особистих зустрічей.

Така позиція Г. Качюшкене імпонувала львівським науковцям, і вони їй подякували за підтримку запрошенням провести двотижневі курси з вивчення литовської мови для студентів Львівського національного університету імені Івана Франка, а також виступити з доповіддю про євроінтеграційний досвід Литви перед університетською громадою під час днів Шяуляйського університету у Львові²⁹.

Із приходом до влади команди В. Ющенка і черговим розширенням ЄС українська інтеграція в європейський простір, на перший погляд, стала більш динамічним процесом. У стані переможної ейфорії тогочасний Президент планував навіть створити Міністерство євроінтеграції³⁰, однак воно так і не виникло в структурі Кабінету Міністрів України. Поступово змінилося ставлення до Литовської Республіки.

²⁴ Інтерв'ю з Лінасом Бальсісом, 1955 р. н., записане в м. Львові 3 березня 2012 року // Запис зберігається в особистому архіві Лукачук О.В.

²⁵ Гетьманчук О. Візит посередника / О. Гетьманчук // Дзеркало тижня. Україна. – 2006. – 17 листопада.

²⁶ Шевченко А. Умовляльниці. Литва приєднується до Польщі у спробах розв'язати українську кризу / А. Шевченко // Дзеркало тижня. – 2001. – 20 квітня.

²⁷ Гетьманчук О. У Вас своя інтеграція, а в нас – своя / О. Гетьманчук // Дзеркало тижня. Україна. – 2004. – 20 лютого.

²⁸ Інтерв'ю з Качюшкене Геновайте, 1959 року народження, записане в м. Львові 24 листопада 2007 року // Запис зберігається в особистому архіві Лукачук О. В.

²⁹ Підготовка до днів Шяуляйського університету у Львові // Каменяр. – 2007. – Грудень.

³⁰ Бик Т. Довгий шлях до ЄС / Т. Бик // Львівська газета. – 2005. – 22 квітня; Солодкий С. Чи потрібне Україні “євро міністерство”? / С. Солодкий // День. – 2005. – 25 жовтня.

Українці почали сприймати Литву не лише як євроорієнтований простір із пострадянського простору, але і як стратегічного партнера в соціально-економічній сфері³¹.

Співпраця Литви та України, що зміцнилася у так званих “трех Т”: транзит, торгівля і туризм, посилила авторитет литовців у спробах розширення ЄС за рахунок країн Східної Європи, зокрема колишніх радянських республік³². Участь Литовської Республіки в реалізації ініціатив Східного партнерства допомогла їй зміцнити свої позиції в Євросоюзі, а Україні – наблизитися до втілення власної євроінтеграційної стратегії. Однак вигоди української сторони від цього намагалися окреслити не дипломати й фахівці у перспективних проєктах, а не завжди компетентні в цій галузі журналісти на сторінках пресових видань. Саме останні подавали в доступній формі докладну інформацію про цей вектор зовнішньої політики українській громадськості.

Своєрідним аргументом плідної співпраці українських дипломатів із представниками країн Балтії стало повідомлення на сторінках “Львівської газети” про існування гіпотези щодо визначення функціональних критеріїв балтійських кордонів, за якими окремі території України, а саме – Українське Полісся, Волинь та Львівщину, відносять до Прибалтики³³. Отримання частиною території України балтійського статусу надало б доступ до інформації щодо реалізації численних проєктів, які прямо чи опосередковано стосуються інтересів нашої держави, та хоч би мінімальні важелі впливу на пов’язані з ними рішення. Далі кількох статей ця дискусія не розгорнулася, але геополітичні орієнтири України у балтійському контексті широкому загалу таки окреслила. Вони стали актуальними в другій половині 2013 р., коли головувати в Раді ЄС почала Литовська Республіка.

Литва протягом останніх кількох років почала активно брати участь у відкритому діалозі Україна–НАТО³⁴. За її ініціатив та підтримки в Україні відбулося чимало офіційних зустрічей представників держав-членів цієї міжнародної військово-політичної організації, які певною мірою наблизили їх до українського суспільства³⁵. Достатньо сильні позиції займає українсько-литовське співробітництво в оборонній галузі. Активно пропагував цю ділянку экс-міністр оборони України А. Гриценко, який започаткував реформування Збройних сил України (ЗСУ). Він декілька разів перебував із робочими візитами в Литві.

Однією з важливих угод, які підписав керівник Міністерства оборони України з міністром оборони Литовської Республіки О. Олякасом, стала, для прикладу, угода про скерування українського миротворчого медичного персоналу в складі

³¹ *Солодкий С.* Серйозні наміри / С. Солодкий // День. – 2005. – 20 жовтня; *Пидлуцкий О.* Еврокомиссар Далия Грибаускайте: “Время подготовки к вступлению в ЕС – золотое время для любой страны” / О. Пидлуцкий // Зеркало недели. – 2008. – 15–21 марта.

³² *Гетьманчук О.* Візит посередника / О. Гетьманчук // Дзеркало тижня. – 2006. – 18–24 листопада; *Янковський Б.* Громадський інструментарій / Б. Янковський // День. – 2007. – 19 травня.

³³ *Через Балтику до Європи* // Львівська газета. – 2007. – 30 жовтня.

³⁴ *Мирошниченко Е.* Гядиминас Киркилас: “Давайте прорываем информационную блокаду” / Е. Мирошниченко // Зеркало недели. – 2005. – 7–13 мая; *Силина Т.* Устами младенца...о НАТО / Т. Силина // Зеркало недели. – 2006. – 8–14 июля.

³⁵ *Малиновський О.* Україна – ЄС – НАТО: міфи та реалії / О. Малиновський, М. Михайлов, В. Трюхан // Дзеркало тижня. – 2009. – 17–23 жовтня.

литовського військового контингенту до Афганістану в 2007 р.³⁶. Це дало змогу довести український професіоналізм не словом, а ділом перед Північноатлантичним альянсом та показати міжнародній спільноті переваги контактів литовських та українських військових лікарів на практиці.

Українські ЗМІ докладно висвітлювали заяву экс-президента В. Адамкуса під час зустрічі зі своїм румунським колегою І. Ілієску щодо необхідності підтримки стабільного військово-політичного становища в Україні, від якого залежить стійкість позицій держав Балто-Чорноморського регіону, в забезпеченні яких зацікавлена не лише Литовська Республіка, а й інші країни³⁷. Для широкого загалу це було подано як одну з основних причин входження України в систему безпеки НАТО, інтерпретовану литовською стороною. Українські політики використовували підтримку Литви для зміцнення литовсько-українського вектора зовнішньої політики шляхом розширення сфер співробітництва з Балто-Чорноморським регіоном, зокрема можливість залучення до України дотацій, спрямованих на розвиток єврорегіонів “Неман”, “Буг”, “Карпати”³⁸.

Якщо серед литовців стало аксіомою зміцнення геополітичних позицій держави через публічну опіку над Україною, то українці сприйняли цей східноєвропейський хід на перспективу як постулат зміцнення особистих євроінтеграційних позицій. Сприяло цьому пострадянське минуле Литви, яке вона успішно пододала, демонстративно про це оголосивши, і подібні стартові можливості України для проходження етапів євроінтеграційного процесу³⁹. Тому українські геополітичні стратеги розглядали Литовську Республіку після 2004 р. як своєрідний комплекс необхідних для реалізації в Україні заходів зближення з європейською спільнотою.

У литовсько-українській співпраці окреме місце відведено територіальній сусідці України – Республіці Польщі. Литовський політик Роландас Паксас ще у 2002 р. зазначав в ексклюзивному інтерв’ю українській службі ВВС, що пліднішою буде робота з інтеграції в ЄС і НАТО, якщо діяти втрюх – Литва, Польща, Україна⁴⁰. Станом на 1999–2002 рр. перед українцями відкривалися набагато кращі перспективи вступу до НАТО, ніж у Литви чи Польщі, що було пов’язано з початковою стадією реформування ЗСУ, підписанням численних угод щодо співробіт-

³⁶ *Ожйівська Ю.* Литва підтримає морально / Ю. Ожйівська // Львівська газета. – 2007. – 14 березня; Каспрук В. НАТО і афганські війська наступають на “Талібан” / В. Каспрук // День. – 2007. – 27 березня; *Кравченко В.* Возвращение в Афганистан. Нужно ли оно украинскому бизнесу? / В. Кравченко // Зеркало недели. – 2007. – 4–10 августа.

³⁷ *Zachareviciene D.* Pirmasis Pezidento V. Adamkaus skrydis ko Rumunija / D. Zachareviciene, J. Vercinkevicius // Voruta. – 2005. – 16 gruodio; Литва агитирует Румынию // День. – 2006. – 27 мая; *Северін А.* Від мирного вирішення територіального спору виграють і Україна, і Румунія / А. Северін // Дзеркало тижня. – 2008. – 20–26 вересня; *Павленко А.* “Секрети” успіху зовнішньої політики Румунії / А. Павленко // Львівська газета. – 2006. – 28 лютого.

³⁸ *Лис В.* Як Литва може посприяти нам у євроінтеграції [Електронний ресурс] / В. Лис // Волинь. – 2004. – 27 квітня. – Режим доступу: <https://www.volyn.com.ua/news/5248-yak-litva-mozhe-pospriyati-nam-u-evrointegratsii.html>

³⁹ *Гетьманчук А.* Кто подставил “летучего Роландаса” / А. Гетьманчук // Зеркало недели. – 2003. – 22–28 ноября; *Жлуктенко В.* Литва обіцяє стати для України “воротами в Європу” / В. Жлуктенко // День. – 2005. – 20 вересня; *Žalys L.* Vakarai prausia Ukrainą / L. Žalys // Kauno Diena. – 2003. – 22 vasaris.

⁴⁰ Роландас Паксас: “Робота з інтеграції буде пліднішою, якщо діяти втрюх” // День. – 2002. – 30 березня.

ництва у військовій галузі з іншими державами, щорічним проведенням успішних оперативно-тактичних навчань. Реорганізація в ЗСУ спровокувала регулярні консультації з литовськими і польськими військовослужбовцями, які також прагнули ознайомитись із досвідом своїх попередників⁴¹.

Однак за досить короткий період ситуація змінилася: Литва та Польща стали членами НАТО, а Україна – ні. Обидві держави, як і щодо Євросоюзу, задекларували свої позиції “адвокатів України в НАТО”⁴². Неможливо точно визначити, кому більше вигідна така позиція – литовцям, українцям чи полякам. Тож майбутнє в цього союзу забезпечене ще на багато років у реформуванні військової безпеки країн та зміцненні обороноздатності.

Тодішнє розширення територіальних меж ЄС, до якого увійшла Республіка Польща, зробило нашу країну територіальною сусідкою цього співтовариства, збільшивши кількість дотичних точок у співробітництві Україна–ЄС.

Геополітичний трикутник “Польща–Литва–Україна” залишається актуальним і сьогодні. Адже на порядку денному стоїть вирішення спільних для цих країн проблем: енергетичне питання та безпека⁴³, налагодження співробітництва в межах Балто-Чорноморського регіону⁴⁴, створення Балто-Чорноморсько-Каспійського співтовариства⁴⁵, які мають вигідно зміцнити їхні позиції на європейському просторі та поглибити співпрацю в економічних питаннях завдяки вдалому географічному положенню⁴⁶.

Посилення українсько-литовського співробітництва у 2000-х роках деякою мірою послабило позиції Російської Федерації як універсального представника пострадянських країн у середовищі європейської спільноти⁴⁷. Однак залежність Литви

⁴¹ Волошин Ю. Альгирдас Бразаускас: “В конце года приступаем к подписанию договора с ЕС” / Ю. Волошин // Зеркало недели. – 2001. – 28 апреля – 4 мая; Борисов Д. Європа для України / Д. Борисов // Львівська газета. – 2004. – 20 грудня; Литвиненко О. Вдивляючись у дзеркало / О. Литвиненко // День. – 2004. – 30 грудня.

⁴² Жлуктенко В. Литва обрала “Чкалова” / В. Жлуктенко // День. – 2001. – 19 січня; Валдас Адамкус: “Литва готова быть адвокатом Украины в процессе вступления в Евросоюз” // Факти. – 2002. – 30 октября; Терлецька Г. Пострадянська Європа / Г. Терлецька // Львівська газета. – 2008. – 19 вересня.

⁴³ Сирук М. Краковський енергетический саммит: попытка участников диверсифицировать поставки энергоносителей / М. Сирук // День. – 1999. – 12 березня; Власюк Н. Литовский опыт поможет Украине в энергосбережении / Н. Власюк // День. – 2004. – 30 июня; Логинов Я. Президенти договаривались о каспийской нефти / Я. Логинов // Зеркало недели. – 2007. – 19–25 мая; Київ хоче співробітничати з Вільнюсом в енергетиці і торгівлі // Голос України. – 2007. – 15 серпня; Сирук М. Транзитний “вузол” енергоресурсів / М. Сирук // День. – 2008. – 8 листопада; Єрмоєнко А. Чорноморсько-каспійській регіон та європейська енергетична безпека / А. Єрмоєнко // Дзеркало тижня. – 2008. – 15–21 листопада.

⁴⁴ Зарубінський О. Перспективи Балто-Чорноморського співробітництва / О. Зарубінський, В. Чорний // Дзеркало тижня. – 2005. – 5–11 березня; Кавун О. Інтеграція починається з регіонів / О. Кавун // Голос України. – 2005. – 9 грудня; Готується проєкт співробітництва країн Чорноморського басейну з ЄС // Голос України. – 2007. – 28 лютого.

⁴⁵ Логинов Я. Президенти договаривались о каспийской нефти / Я. Логинов // Зеркало недели. – 2007. – 19–25 мая; Королюк В. Спільна історія стимулює спільне майбутнє / В. Королюк // Голос України. – 2008. – 18 березня; Єрмоєнко А. Від Каспію до Балтики – енерготранзитне співтовариство / А. Єрмоєнко // Дзеркало тижня. – 2008. – 24–30 травня.

⁴⁶ Нині коло друзів України значно ширше, ніж торік // Львівська газета. – 2005. – 22 квітня.

⁴⁷ Горбулін В. Великий сусід визначився. Що Україні робити далі? / В. Горбулін, О. Литвиненко // Дзеркало тижня. – 2009. – 19–25 вересня.

та України від Росії ще є відчутною, адже зміна одного геополітичного простору на інший є дуже складним, суперечливим і тривалим процесом. Найбільш вираженим є підпорядкування енергетичних систем обох країн російським енергоносіям⁴⁸. Провідні економісти та урядовці Російської Федерації почали активні переговори з Німеччиною щодо будівництва газопроводу по дну Балтійського моря, маршрут якого, на основі розробленого плану, має оминати кордони країн Балтії, Польщі та України – це проект так званого “Північноєвропейського газопроводу”⁴⁹.

Цей енергетично-стратегічний маневр російських фахівців продемонстрував їхню реакцію на пошуки української та литовської сторін альтернативних шляхів вирішення проблеми паливно-енергетичного комплексу⁵⁰. Для прикладу, литовські представники окреслили газовий конфлікт між Москвою та Києвом у 2008 р. як комерційну суперечку з політичним підтекстом та порадили українцям “не дратувати Росію” й запропонувати вирішення проблеми через взаємовигідний компроміс⁵¹.

Однак вирішення газових питань у російсько-українському діалозі пов’язане не зі світовою ситуацією на нафтогазовому ринку, а з політичними фігурами, які підписують ту чи ту угоду про ціни на постачання газу в Україну⁵². Експерти обох країн розуміють, що не зможуть автономно функціонувати один без одного ще принаймні кілька десятків років, адже на побудову різних транзитних шляхів піде не одне десятиліття. Це, своєю чергою, засвідчило розуміння керівництвом пострадянських країн, як Литви, так і України, залежності від впливу Російської Федерації, на яку треба було зважати в умовах загострення світової енергетичної кризи того часу. Тому політика компромісу тоді була справді найбільш дієвою, хоч і не довготривалою.

Євроінтеграційний аспект українсько-литовської співпраці широко пропагували філії Центру студій європейської інтеграції Литовської Республіки, засновані в Донецьку і Львові. Їхня мета – сприяти тіснішій співпраці між Україною та європейською спільнотою, включно з Литвою, зміцнення громадянського суспільства України та полегшення євроінтеграційних процесів України в ЄС⁵³. Співробітники

⁴⁸ Бондарчук В. “З росіянами треба домовлятися” / В. Бондарчук // Львівська газета. – 2005. – 18 травня; Неподдельный страх перед Москвой // Еженедельник 2000. – 2006. – 22–28 декабря; Балтійські країни досі побоюються “великого сусіду” // День. – 2007. – 12 травня.

⁴⁹ Приходько О. Північноєвропейський газопровід: а Швеція проти! / О. Приходько // Дзеркало тижня. – 2006. – 9–15 вересня; Логінов Я. Шукай Nord Stream на осі Москва-Берлін / Я. Логінов // Дзеркало тижня. – 2009. – 12–18 грудня.

⁵⁰ Колесников М. Литва обурена планами Росії / М. Колесников // День. – 2004. – 27 лютого; Логінов Я. Балтика під загрозою / Я. Логінов // Дзеркало тижня. – 2007. – 17–23 лютого; Його жс. Газопровід якого не хочуть / Я. Логінов // Дзеркало тижня. – 2008. – 15–21 березня; Сірук М. Транзитний “вузол” енергоресурсів / М. Сірук // День. – 2008. – 8 листопада.

⁵¹ Онишків Ю. Глава МЗС Литви Вігаудас Ушацкас: “Комерційна суперечка між Україною та Росією має явний політичний підтекст” [Електронний ресурс] / Ю. Онишків. – Режим доступу: <http://eu.prostir.ua/library/105309.html>.

⁵² Притчин С. Зависимость независимых / С. Притчин // Національна безпека і оборона. – 2008. – № 8. – С. 42–44.

⁵³ Громадська організація Центр студій європейської інтеграції. Литовська Республіка. Рекламний буклет. – Вільнюс, 2007. – 6 с.

Центру регулярно організують різноманітні наукові форуми, присвячені ознайомленню української спільноти з євроінтеграційним досвідом Литви⁵⁴.

Особистісний чинник у використанні Литви в євроінтеграційних проєктах України відіграв достатньо важливу роль як інформаційну, так і пропагандивну⁵⁵. Тісні контакти зав'язалися під час президентства А. Бразаускаса, В. Адамкуса, Д. Грібаускайте з Л. Кучмою, В. Ющенком та В. Януковичем, які розвивали їх на вищому державному міжособистісному рівні, пов'язаному з наближенням Литовської Республіки до євроінтеграційних структур, а України – до безпосереднього сусідства з ЄС⁵⁶. Сюжети про українсько-литовські відносини у форматі взаємного лобювання глав держав досить докладно висвітлювали офіційні українські ЗМІ для поповнення відомостей про формування оновленої моделі зовнішньополітичних відносин України за зразком Литви.

Публікації про доброзичливе ставлення литовців до євроінтеграційних прагнень українців та ознайомлення українського суспільства з позитивною динамікою додання країнами Балтії євростандартів, прийнятних для асоційованого, а згодом офіційного членства у Євросоюзі, сприяла формуванню власного інтеграційного шляху України та його популяризації серед широкого загалу. Цьому допомогли пропозиції литовських політиків, які постійно наголошували, що Литва постійно буде залишатися мостом вигідного співробітництва з країнами Євросоюзу за будь-яких умов⁵⁷. Результати пресової полеміки засвідчують роль Литви як рупору євроінтеграційного шляху України в умовах формування пострадянського суспільства та дії проєктів із розширення ЄС на Схід⁵⁸.

Частково європопуляризацію за прикладом Литви почали використовувати й українські політики та дипломати, акцентуючи увагу не лише на всенародній згоді реформувати державу й наблизитись до Європи, але й на організації дієвої політики з приводу цього. Вдало підмітив цю тенденцію экс-президент України Л. Кучма у своїх спогадах: "...після здобуття незалежності вони [народи Балтії] одразу ж стали проводити чітку економічну, внутрішню і зовнішню політику відповідно до

⁵⁴ Діяльність Центру студій європейської інтеграції Литовської Республіки. Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eisc.lt/ua>

⁵⁵ Вікуліна Н. Президент Литви Валдас Адамкус: "У співробітництві з Україною – багато нерозкритих можливостей" / Н. Вікуліна // День. – 1998. – 5 листопада; Литва за асоціацію України в ЄС // День. – 2000. – 15 червня; Каленюк А. Ассемблірована дружба / А. Каленюк // Єженедельник 2000. – 2003. – 24–30 январа; Олійник М. Зовнішня санація і внутрішня воля / М. Олійник // День. – 2004. – 27 листопада; Важко сказати чи буде Україна нашим союзником // День. – 2007. – 19 листопада; Viceprezidentas D. Cheney: "Ukraina turi teisę gyventi nebijodama invazijos" / D. Viceprezidentas // Lietuvos Rytas. – 2004. – 11 lapkritis.

⁵⁶ Костянтин Масик: Нам потрібен Мойсей, пустеля в Україні вже є // День. – 1999. – 4 червня.

⁵⁷ Вікуліна Н. Президент Литви Валдас Адамкус: "У співробітництві з Україною – багато нерозкритих можливостей" / Н. Вікуліна // День. – 1998. – 5 листопада; Литовський варіант стимулював Кінаха до визначеності // День. – 2001. – 1 вересня; Альгирдас Бразаускас: домашнє задание за Україну не делает никто // Зеркало недели. – 2006. – 18–24 марта; Гетьманчук О. Візит посередника / О. Гетьманчук // Дзеркало тижня. – 2006. – 18–24 листопада; Логінов Я. Президенти домовлялися про каспійську нафту / Я. Логінов // Дзеркало тижня. – 2007. – 19–25 травня.

⁵⁸ LR usienio reikal ministro Antano Valionio kalba Piaurils Atlanto taryboje // Voruta. – 2004. – 2 sausis; Ukraina ir Vokietija pritarė siūlymui sudaryti bendradarbiavimo su ES // Lietuvos Pytas. – 2005. – 16 birzelis; Ukraina vėl atsidūrė kryžkelėje // Kauno Diena. – 2007. – 4 kovas.

здалегідь визначених національних інтересів і цілей, внаслідок чого домоглися помітного просування в Європу і стали першими країнами на території колишнього СРСР, де почалося істотне економічне зростання”⁵⁹. Розширення галузей українсько-литовського співробітництва, а точніше його формування, під час президентства Л. Кучми заклало підвалини тісних взаємозв’язків між країнами, і саме він був їхнім ініціатором⁶⁰.

Протягом 2005–2012 рр. відбувався обмін робочими візитами президентів обох країн, під час яких обговорювали європейський напрям зовнішньої політики України і роль у ньому литовського чинника. У червні 2005 р. тодішній литовський президент В. Адамкус взяв участь у Міжнародному інвестиційному форумі “Позачерговий стіл, присвячений Україні”⁶¹, в грудні – у форумі Спільноти Демократичного вибору, під час яких офіційно оголосив про підтримку євроінтеграційних ініціатив українських політиків⁶². У травні 2006 р. тодішній глава держави В. Ющенко окреслив власну думку щодо співпраці Україна–Прибалтика та її поглиблення у сфері євроінтеграції України під час міжнародної конференції “Спільне бачення спільного сусідства”, що відбувалася у Вільносі.

Результатом цих візитів стало підписання Спільної Декларації Президентів України та Литовської Республіки 14 листопада 2006 р., у якій співробітництво між країнами було визначене як “динамічне та тісне партнерство”⁶³. Цей документ був доповнений 12 травня 2008 р. ще однією Декларацією глав держав, яка офіційно зафіксувала, що відносини між державами набули рівня стратегічного партнерства, та окреслила основні галузі міждержавної співпраці майже в усіх сферах суспільно-політичного, економічного та культурного життя обох країн⁶⁴. Стрімкий розвиток контактів свідчив про потреби литовців та українців у вигідній моделі взаємин, яку б підтримували і структури Євросоюзу.

Жвавим був політичний діалог між новим Президентом Литовської Республіки Далею Грібаускайте та Віктором Ющенком, які детально визначили вигідні напрями співпраці у пунктах Дорожньої карти розвитку стратегічного партнерства між країнами на 2009–2010 рр., укладеної з метою розширення сфер співпраці та їхнього подальшого поглиблення. Геополітичні цілі держав займають у ній окреме місце. Зокрема, В. Ющенко офіційно подякував главі Литовської Республіки за допомогу: “Завдяки Вашій підтримці – наших друзів у ЄС – ми можемо оцінювати динаміку цих відносин за останні роки як виключно позитивну”⁶⁵. На це Д. Грібаускайте відповіла:

⁵⁹ Кучма Л. Про найголовніше / Л. Кучма. – Київ, 1999. – С. 14.

⁶⁰ Л. Кучма и Президент Литвы В. Адамкус заложили новую форму отношений [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://news.liga.net/news/old/178997-l-kuchma-i-prezident-litvy-v-adamkus-zalozhili-novuyu-formu-otnosheniy.htm>

⁶¹ Жлуктенко В. Литовський приклад / В. Жлуктенко // День. – 2005. – 29 листопада.

⁶² Хроніка політичного діалогу між Україною та Литовською Республікою [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua/Lithuania/ua/7698.htm>.

⁶³ Спільна Декларація Президента України В. Ющенко та Президента Литовської Республіки В. Адамкуса від 14 листопада 2006 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua/lithuania/ua/7700.htm>.

⁶⁴ Спільна Декларація Президента України В. Ющенко та Президента Литовської Республіки В. Адамкуса від 12 травня 2008 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua/lithuania/ua/9487.htm>.

⁶⁵ Відбулася зустріч президентів України та Литви // Резонанс. – 2009. – 29 листопада.

“Ми допоможемо як країна, яка п’ять років тому вступила до Євросоюзу, – поділимося досвідом і переговорів, і реформ, і підготовки всієї країни до випробувань бути членом ЄС, що є більш дієвим процесом, який допомагає розвивати країну, захищає права людини, поглиблює демократичні процеси”⁶⁶. Це засвідчує, що Литва й надалі прагне дотримуватися політичного іміджу адвоката України у відносинах зі структурами ЄС як однієї зі складових своєї геополітичної стратегії. А Україна це також вміло використовує під час різних дипломатичних та урядових заходів.

Співпраця Президента України В. Януковича з Д. Грібаускайте також була зумовлена євроінтеграційними сюжетами, пов’язаними з підписанням документів щодо оновлення започаткованого раніше діалогу. В. Янукович продовжив традицію президентів України й подякував Литві за підтримку євроінтеграційних прагнень України⁶⁷. Однак загострення політичної ситуації в Україні спровокувало засудження країнами ЄС в особі Литовської Республіки невиконання критеріїв правового поля Євросоюзу і можливості відкладення підписання угоди про асоційоване членство в ЄС, яке було заплановане на другу половину 2013 р.⁶⁸.

Апогеєм перемовин обох президентів та поглибленням сфер співробітництва між урядовими, юридичними та фізичними особами став 2013 рік. Якщо до цього часу українська громадськість назагал не знала про Литву та її президента, то у 2013 р. про цю країну знають усі, хто хоча б раз дивився випуск новин на телебаченні чи читав тижневу газету. Даля Грібаускайте навіть стала в українському соціумі популярнішою жінкою-політиком, ніж Ангела Меркель, а більшості аполітичних людей почали її чітко вирізняти за національною належністю як “литовку”⁶⁹.

Прагнення литовців посприяти підписанню угод про асоціацію у Вільнюсі були чіткими і зрозумілими⁷⁰. У першій половині 2013 р. відбувалися регулярні візити литовських та українських політиків в Україну та Литовську Республіку, відповідно⁷¹. Питання асоційованого членства в ЄС стало частиною публічного та медійного життя українців, адже давало ширші можливості впливів у світі та покращення побуту населення омріяними вже кілька років євростандартами⁷².

⁶⁶ *Кравченко В.* Антикризисный президент / В. Кравченко // Дзеркало тижня. – 2009. – 22–29 травня; Відбулася зустріч президентів України та Литви // Резонанс. – 2009. – 29 листопада.

⁶⁷ Віктор Янукович відчуває підтримку Литви [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.segodnya.ua/news/14339296.html>.

⁶⁸ *Стецура Р.* Грібаускайте передала Януковичу неприємне послання від Євросоюзу / Р. Стецура [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.epochtimes.com.ua/ukraine/politics/gribauskayte-peredala-yanukovichu-nepriemne-poslannya-vid-evrosoyuzu-100094.html>.

⁶⁹ Литовський президент отримала політичного Оскара // Українська правда [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukr.pravda.com.ua/ukr/news/2013/05/10/6989586/?attempt=1>.

⁷⁰ Литва зупинить дрейф країн Східного партнерства до Митного союзу, – Грібаускайте [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ipress.ua/news/lytva_mozhe_zupynyty_dreyf_krain_shidnogo_partnerstva_do_ms_gribauskayte_22836.html

⁷¹ *Іваночко Я.* Яка користь від членства в Євросоюзі / Я. Іваночко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ipress.ua/articles/ukraina_23_roky_imituie_protsets_zmin_pora_perehodyty_do_reform_22861.html; Кінець балансування між ЄС і Митним Союзом [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ipress.ua/articles/kinets_balansuvannya_mizh_yes_i_mytnym_soyuzom_15388.html

⁷² У державі відбувається зміна настроїв: все більше українців хочуть в ЄС – соціологи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ipress.ua/news/u_derzhavi_vidbuvaetsya_zmina_nastroiv_vse_bilsh_e_ukraintsiv_hochut_v_yes_sotsiologi_22615.html

Із 1 липня 2013 р. Литовська Республіка головує в Раді Європейського Союзу, одним із основних її завдань за цей час було підписання угоди про асоціацію між Україною та ЄС. Вона відповідала за цю ділянку програми Східного партнерства, тому проведення заходів щодо визначення зовнішньополітичних векторів української дипломатії за участю литовців стало звичним для українського соціуму⁷³.

У Києві та Львові відбувалися презентації ілюстрованого видання “Литва: історія успішного вибору” за участю віце-спікера Сейму Литовської Республіки Пятраса Ауштрявічюса, який пояснював проблеми литовців у процесі входження до ЄС і закликав українців їх також успішно здолати задля майбутнього добробуту держави⁷⁴. Гості заходів цікавилися повсякденним життям литовців, змінами після вступу до ЄС, а також особливостями підтримки нових членів організації на перших стадіях вступу. Після відвідин обох презентацій склалося враження, що іншого, окрім європейського, курсу дипломатичних відносин в Україні вже не передбачено, адже, як частина історичної Європи, вона має бути в складі ЄС.

З літа 2013 р. топ-новиною став Вільнюський саміт східного партнерства, що мав відбутися 28–29 листопада. Відтоді й почалася “громадська лихоманка” вступу України до ЄС і публічне засудження контактів і перспектив участі в Митному союзі, який також розпочав кампанію на включення держави до його складу⁷⁵. Консультації проводили з різними фахівцями, було визначено всі процедури підписання відповідних документів й узгодження газових питань⁷⁶. Неофіційно українські та іноземні ЗМІ окреслили ці перемовини дипломатичних лідерів як “боротьбу за Україну” між Євросоюзом та Російською Федерацією⁷⁷.

Своєрідною “репетицією” цього заходу став XIII Міжнародний Ялтинський фінансовий форум (17–21 вересня 2013 р.). Публічна дискусія між В. Януковичем і Д. Грібаускайте щодо ціни на постачання газу та подальшу долю экс-прем’єр-міністра України Ю. Тимошенко не вплинула на одностайне рішення глав держав щодо оцінки Вільнюського саміту як підсумку євроінтеграційних прагнень України та опіки Литовської Республіки⁷⁸. Обидва президенти висловили думки про успішне підписання угоди про асоціацію з ЄС у Вільнюсі⁷⁹.

Міркування про зближення з Євросоюзом за два місяці після зустрічі в Ялті не сходили з порядку денного світової політики, навіть в останній день саміту значна

⁷³ Литва головує в ЄС. Що це означає з перспективи Польщі та України? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.polradio.pl/5/132/Artykul/140892>.

⁷⁴ Литва: історія успішного вибору / [ред. Д. Шукіте]. – Вільнюс, 2013. – 82 с.

⁷⁵ Брикса С. Кінець балансування між ЄС та Митним союзом / С. Брикса [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ipress.ua/articles/kinets_balansuvannya_mizh_yes_i_mytnym_soyuzom_15388.html.

⁷⁶ Гетьманчук О. Коли Вільнюс – не тільки столиця / О. Гетьманчук // Дзеркало тижня. – 2013. – 19 липня.

⁷⁷ Щоб інтегрувати Україну в Європу треба домовлятися не з владою, а з олігархами [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ipress.ua/articles/shchob_integruvaty_ukrainu_v_yevropu_treba_domovlyatysya_ne_z_vladoyu_a_z_oligarhamy_20995.html; Сірук М. Три принципи литовського головування в Раді ЄС / М. Сірук // День. – 2013. – 2 липня.

⁷⁸ Что нового сказал Янукович на форуме в Ялте: пять главных тезисов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://news.liga.net/news/politics/901488-yanukovich_na_mezhdunarodnom_forume_v_yalte_pyat_glavnykh_tezisov.htm

⁷⁹ Лещенко С. Янукович у Ялті: остання зупинка перед Вільнюсом [Електронний ресурс]. / С. Лещенко – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2013/09/22/6998454/>

частина українців сподівалася на підписання задекларованого раніше документа, однак цього не сталося. В. Янукович із невідомих і досі причин не втілює у життя задум євростратегії у власній редакції, яку особисто пропагував більш ніж рік.

Дводенний саміт ініціативи ЄС “Східне партнерство” у Вільнюсі не виправдав сподівань світової та української громадськості. Оскільки замість афішованого підписання парафованої півтора року тому угоди про асоціацію з ЄС було підписано не зовсім зрозумілу, однак обнадійливу Декларацію, в якій було зазначено про “безпрецедентну громадську підтримку” політичної асоціації та економічної інтеграції України в інституції Євросоюзу⁸⁰.

Очікуваних змін так і не сталося, а тому підготовлене до вступу в ЄС українське суспільство висловило свою позицію у досить мирній на початках акції “Євромайдан”. Прототипом акції стала Помаранчева революція 2004 року, в її основу теж лягли зовнішньополітичні пріоритети держави, що мали на меті змінити документально підтверджений статус пострадянської України на проєвропейський зокрема, й за посередництвом литовців.

Жвавість литовсько-українського міждержавного діалогу пояснюється вигідним геополітичним розташуванням обох країн, наявністю в Литви необхідного для України досвіду вступу до європейської спільноти, співробітництвом у межах Балто-Чорноморського регіону, зміцненням позицій Литви в ЄС і НАТО щодо територіального розширення східних кордонів Євросоюзу – що й було предметом дослідження в цій розвідці.

Найбільш розвиненим у пресі став українсько-литовський політичний діалог на рівні глав держав. Багато публікацій описують співробітництво між країнами за участю третьої сторони. Для Литви й України – це Республіка Польща й Російська Федерація, які впливають на геополітичне партнерство переважно через енергетичні та торговельні аспекти. Водночас у статтях литовських газет, присвячених цій проблемі, за останні три роки простежується тенденція до зменшення подання євроінтеграційних аспектів у контексті російських та польських проблем⁸¹. Це свідчить про формування литовськими журналістами на шпальтах видань осі Литва–Україна, яка почала активно розвиватися і з часом перейде на сторінки української преси.

Українці розглядають ініціативи Литовської Республіки щодо євроінтеграції як перспективні, якихось критичних зауваг представники українського політикуму публічно не висловлюють, та й подяк чомусь теж. Однак громадськість оцінила прагнення литовців допомогти й підтримати державу, надію на використання Україною досвіду євроінтеграційного шляху Литви в заявах і публікаціях різного жанру. Литовський чинник зайняв свою нішу у відносинах з ЄС як важіль впливу в наданні економічної та інвестиційної допомоги пострадянським республікам на протигагу опіки Російської Федерації.

⁸⁰ Вільнюський саміт ухвалив декларацію [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uni.an.ua/politics/857549-vilnyuskiy-samit-uhvaliv-deklaratsiyu.html>

⁸¹ Lenkijos Respublikos Seimo Pirmininko pavaduotojo Tomas Nalen kalba balandio 23 d. Seimo įpikilmingame Seimo posidje // Votuta. – 2010. – 6 gegužes; Ukraina pasiklydo reformų labirintuose // Kauno Diena. – 2012. – 12 lapkritis; Ukraina išlieka patraukli ir perspektyvi // Lietuvos Rytas. – 2013. – 6 balandis.

Результатом так і не завершеної в 2013 р. кампанії щодо підписання Україною угоди про асоціацію з ЄС, яку через певні обставини очолили литовці, можна також назвати два офіційні коментарі Президента Литовської Республіки Далі Грібаускайте щодо ситуації, що склалася в грудні 2013 р., на території України: “Я втратила підтримку українського керівництва, але я отримала симпатії українського народу, а це великий успіх...”⁸² та: “Щодо українців, то розчаровані українці, а не Європа, думаю, Україна обрала шлях в нікуди”⁸³. Однак громадсько-активні українці не змирились із курсом офіційного Києва, адже гаслами розпочатого Євромайдану “Україна – це Європа!”, “МИ Є!” було публічно висловлено думку більшості про необхідність зміни зовнішньополітичної стратегії держави з 2014 р.

Залучення євроінтеграційного досвіду Литовської Республіки до дипломатичних ініціатив українців, пов’язаних зі вступом до ЄС та НАТО, зумовлене співробітництвом у межах Балто-Чорноморської осі. Час від часу в середовищі української, а подекуди й світової громадськості постають питання, які вимагають пояснень заповзятливості чинного Президента Далі Грібаускайте та зацікавленості литовців у допомозі Україні обрати свій “шлях у Європу”. Їхня опіка над українцями ґрунтується на кількох чинниках конструювання позитивного іміджу країни у великій геополітичній грі, серед яких: стратегія виживання “маленької” держави, боротьба за власний політичний та інформаційний простір, прагнення до регіонального лідерства та спекулювання своїм розташуванням у буферній зоні між Заходом та Росією, формування нової ментальної культури литовців.

Непевні позиції Литовської Республіки на геополітичній карті світу, маневрування між неофіційними статусами де-юре “митниці Євросоюзу” і де-факто “провінції Російської Федерації”, про які час від часу згадують світові лідери, сприяли виникненню в середовищі литовської громадськості ідеї створення ефективного міждержавного механізму з країн Балтії із залученням до співпраці представників Білорусі, України та Калінінградської області на взаємовигідній основі⁸⁴. Найбільшою загрозою для політичної автономії держави, на думку литовців, є перетворення Литви на об’єкт обміну в умовах захисту територіальної цілісності країн Західної Європи під час суперечки між політиками та дипломатами США і РФ. Після глобальної фінансової кризи 2008 р. та українсько-російських газових конфліктів останніх років діячі Литви з огляду на не зовсім втішний український досвід вирішили укріпити своє місце на мапі світу.

Один із основних критеріїв діяльності литовських дипломатів – не допустити за жодних обставин можливості переходу країни, що є членом Євросоюзу, у сферу впливу РФ. З огляду на це зовнішня політика Литовської Республіки зорієнтована на формування відносин різного рівня з державами пострадянського простору, які шукають варіанти регіонального об’єднання заради спільних інтересів. Тож

⁸² *Prezidentė D. Grybauskaitė toliau smerkia Ukrainos opoziciją* [Elektroninis išteklis]. – Galimybė naudotis ištekliais: <http://www.tiesos.lt/index.php/tinklarastis/straipsnis/prezidente-d.-grybauskaitetoliau-smerkia-ukrainos-opozicija>

⁸³ *Prezidentė Dalia Grybauskaitė: “Ukraina pasirinko kelią, kuris veda į niekur”* [Elektroninis išteklis]. – Galimybė naudotis ištekliais: <http://www.15min.lt/naujiena/aktualu/lietuva/prezidente-dalia-grybauskaitė-ukraina-pasirinko-ke-lia-kuris-veda-i-niekur-56-388572>

⁸⁴ *Lietuvos ateitis JAV, Rusijos ir ES akimis* [Elektroninis išteklis]. – Galimybė naudotis ištekliais: <http://raimundasbakutis.blogspot.com/2013/11/lietuvos-ateitis-jav-rusijos-ir-es.html>

одне зі стратегічних завдань Литовської Республіки – показати себе привабливим орієнтиром у подальшому русі країн до європейської спільноти. Цьому й була присвячена кількарічна політика Далі Грібаускайте, спрямована на зміцнення позицій Литви у східному напрямку наявної Європейської політики сусідства, головним об’єктом реалізації яких стало переформатування відносин з Україною до рівня стратегічного партнерства.

У громадській стратегії майбутнього Литовської Республіки на 2015–2065 рр., спрямованій проти залучення її до геополітичних маніпуляцій великих держав, окреме місце відведено співпраці з Україною. Публічність цього задуму продемонструвало гасло громадських активістів: “Сонячна Литва вижене темряву над простором Білорусі, Калінінградської області та України та дозволить їм знайти своє місце під сонцем”⁸⁵, коментарі до якого є зайвими, головне, щоб результати стали втішними для українців і литовський чинник в євроінтеграційних проектах України виправдав себе на практиці.

⁸⁵ Geopolitinė strategija “Pietryčiai. Darnos juosta” [Elektroninis išteklius]. – Galimybė naudotis ištekliais: <http://raimundasbakutis.blogspot.com/2013/08/geopolitine-strategija-pietryciai.html>

РОЗДІЛ 2. ДЕРЖАВА І ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО: ІНТЕРЕСИ, ВЗАЄМОВПЛИВИ, ТОНАЛЬНІСТЬ ВІДНОСИН

Олександра КИРИЧУК, Ірина ОРЛЕВИЧ

РУСОФІЛЬСЬКІ ТОВАРИСТВА В ПОЛІТИКО-ПРАВОВОМУ ПОЛІ АВСТРО-УГОРЩИНИ (1772–1914)

1.1. Комунікації Ставропігійського інституту з державною владою Габсбурзької монархії у процесі правової трансформації 1772–1848-х років

Піднесення громадянської свідомості й організованого громадського життя українців Галичини розпочалось у XIX ст. Австрійська імперія, до складу якої входила Східна Галичина, в цей період стала на шлях конституційного розвитку та надала рівні права народам, які її населяли¹. Це сприяло економічному, політичному та національному відродженню. Як і в більшості країн Східної Європи, на галицьких теренах формується “освічене громадянське суспільство”, “суспільство-культура”, яке спершу охоплювало тільки сферу освіти та культури². Тому закономірно, що основними його структурними одиницями стали саме культурно-просвітні товариства.

Протягом століть Львівське Успенське братство, володіючи школою, друкарнею, правом патронату над церквою, було одним із впливових осередків українського національного руху, виражало та захищало національні інтереси, акумулювало сили інтелігенції для культурної, освітньої та наукової праці, а на певних етапах стало чи не єдиним репрезентантом української спільноти в Галичині. Львівська Ставропігія була унікальним історичним феноменом тривалого існування інституції (понад 350 років), що еволюціонувала від середньовічних категорій до світогляду Нового часу³. Наприкінці XVIII ст., у зв’язку з приєднанням Східної Галичини до Австрії, вона опинилась у новій політично-правовій системі й зазнала реорганізації відповідно до норм австрійського законодавства, отримавши назву Ставропігійський інститут⁴. Його діячі трактували свою установу як “єдине церковне товариство світських русинів (русинов)”, яке, ставши одночасно і представником, і заступником автономного русинського населення, завжди мало на нього сильний вплив⁵.

¹ Розвиток громадянського суспільства. Думки з приводу. Авторський проект Антоніни Колодій [2000] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://political-studies.com/?p=166>

² Розвиток громадянського суспільства [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://political-studies.com/wp-content/uploads/2009/12/FundamentalsOfDemocracy_chapter5.pdf С. 160.

³ *Шустова Ю.* Документи Львовского Успенского Ставропигийского братства (1586–1788): Источниковедческое исследование / Ю. Шустова. – Москва, 2009. – С. 8.

⁴ Детальніше див.: *Орлевич І.* Ставропігійський інститут у Львові (кінець XVIII – 60-ті рр. XIX ст.) / І. Орлевич. – Львів, 2001; *Киричук О.* Львівський Ставропігійський інститут у громадському житті Галичини другої половини XIX – початку XX ст. / О. Киричук. – Львів, 2001.

⁵ Временникъ Института Ставропигийского съ мѣсяцесловомъ на годъ высокосный 1864. – С. IV.

Формування громадянського суспільства, як відомо, відбувається у процесі суспільних відносин із державою. У Галичині цей процес позначився низкою тривалих контактів з державними органами влади, під час яких місцеві українці намагалися вибороти собі культурно-просвітні, релігійні та національні права. Відносини Ставропігії з владою, власне, й демонструють відстоювання галицькими українцями своїх національних прав у системі австрійського законодавства.

Унаслідок низки завоювань Габсбурзька монархія приєднала до свого складу 11 народів та низку невеликих етнічних груп, що населяли більшу частину Східної Європи. Поширюючи свою владу на нових підданих, династія Габсбургів різко не мінjala традиційних форм управління новоприєднаних територій, що пояснювалося бажаннями уникнути опору. Тому вся територія Австрійської імперії була поділена на адміністративно-територіальні одиниці “Кронлянди” (Kronland – Коронна земля), в межах яких державне управління деякий час зберігало свої історичні та юридичні особливості.

1772 р. була утворена адміністративна одиниця Австрійської імперії – “Королівство Галичини”, яке в наступні роки перейменовано у “Королівство Галичини та Володимирії” з приданими до нього землями Буковини, Тернопільщини, міста Кракова, Холмщини, Південного Підляшшя та деяких сусідніх етнічних польських територій.

У “Королівства Галичини та Володимирії” в короткий термін було демонтовано стару систему управління, в якій панувала шляхта, на зміну їй прийшли дисципліновані й підпорядковані центральним органам державні службовці. До 1786 р. польське законодавство замінено австрійським, а шляхетські асамблеї розпущено. У Відні створено Галицьку надвірну канцелярію на чолі з канцлером, який виконував функції голови уряду. Провінцію очолював губернатор, якого призначав сам імператор лише з австрійців. Адміністративним центром “Королівства Галичини та Володимирії” став Львів, де містилася адміністрація губернатора та суд провінції. Регіонами керували урядники, яких призначав центральний уряд. Виконавчим органом була німецькомовна канцелярія.

Хоча новій системі державного управління Габсбургів був властивий монархічний абсолютизм, але в умовах військових дій кінця XVIII – початку XIX ст. і опозиційно налаштованого польського соціуму важливо було налагодити комунікації із українським суспільством, яке найвиразніше репрезентувало унійне духовенство.

Правління Марії-Терези та Йосифа II позначились політикою надання певних преференцій унійній церкві, яку було перейменовано у Греко-католицьку церкву⁶. Зрівняно у правах духовенство всіх конфесій, включно із вірменською та іудейською церквами. Запроваджено нову систему шкільної освіти, яка сприяла розвитку світської школи. З метою підготовки освічених державних службовців і священників у 1784 р. засновано Львівський університет. Прихильник освіченого абсолютизму, Йосиф II (1780–1790) проводив політику економічного протекціонізму й намагався створити єдиний внутрішній ринок. У 80-х роках він провів реформи державного управління, спрямовані на зміцнення монархії.

⁶ Турій О. Еклезіальний статус і суспільне становище греко-католиків Галичини наприкінці XVIII – на початку XIX століття / О. Турій // Митрополит Михайло Левицький та його доба; відп. ред. Ф. Стеблій, упоряд. І. Орлевич. – Львів, 2010. – С. 13.

Не менш важливими стали комунікації із Львівською Ставропігією, яка на кінець XVIII – початок XIX ст.⁷ була єдиною громадською інституцією з усталеними братськими середньовічними традиціями.

Після включення Галичини до складу Австрії 1772 р. Львівське Успенське братство постало перед необхідністю чітко визначити своє місце в новій правовій системі. Цей процес охопив кінець XVIII – першу половину XIX ст., коли внаслідок розтягнених у часі секуляративних заходів австрійської влади фундації Ставропігії поступово звужувались і врешті вона набула значення місцевого закладу. Її реорганізація розпочалася в контексті релігійної реформи Габсбургів, що мала на меті послабити вплив Католицької церкви, обмеживши її роль у всіх сферах життя держави.

У 1770–1786 рр. контроль влади за діяльністю Успенського братства передбачав регулярне звітування братчиків про окремі види його роботи⁸. Указом австрійського імператора від 2 лютого 1776 р.⁹ Ставропігії було заборонено звертатись у церковних справах безпосередньо до Риму. Урядовим розпорядженням також скасовано статутну норму щодо виборів старійшин цієї інституції за присутності делегатів Конгрегації пропаганди віри. Пошуки підтримки у Священній Конгрегації в Римі, перед якою братство у 1780 р. клопотало про безпосереднє підпорядкування своєї діяльності Апостольському престолу, були безнадійними¹⁰, бо, як ми зазначали, відповідно до тогочасного законодавства Австрійської держави, всі церковні установи та духовенство підпорядковувалися цісареві, а не папі¹¹. Функціонування цієї організації ускладнювали й значні матеріальні втрати, яких вона зазнала під час пожежі Успенської церкви у 1779 р.¹²

Готуючись до реалізації секуляризаційної політики Габсбурзької монархії, Губернське управління 15 листопада 1782 р. дало вказівку Фінансовій прокуратурі з'ясувати на підставі документальних свідчень характер Львівського Успенського братства і визначити, чи воно є світською, чи релігійною організацією. Сподіваючись підтвердити свої привілеї в австрійського монарха за традиційною схемою (як під час вступу на трон нового короля Речі Посполитої), братство звернулося до Галицького губернаторства з поданням про ставропігійні права, які йому надали константинопольський та антиохійський патріархи ще наприкінці XVI ст., а Римський престол скасував на початку XVIII ст. Однак саме церковний статус братства унеможливив його існування в нових політичних умовах, оскільки в 1787 р. вийшло розпорядження цісаря Йосифа II про ліквідацію церковних братств у всій державі. Відтак губернським декретом від 3 березня 1787 р. було наказано припинити діяльність Ставропігії та конфіскувати її майно¹³. Для опікування церквою дозволяли вибирати кілька осіб, “які були б не керівниками Братства, а лише вітцями церкви,

⁷ Див. Орлевич І. Ставропігійський інститут у Львові...

⁸ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДАЛ України). – Ф. 129. – Оп. 2. – Спр. 4; Временник Института Ставропигийского. – Львов, 1864. – С. 71.

⁹ ЦДАЛ України. – Ф. 129. – Оп. 2. – Спр. 15.

¹⁰ Свистун Ф. Прикарпатская Русь под владением Австрии / Ф. Свистун. – Львов, 1896. – Ч. 1. – С. 262.

¹¹ ЦДАЛ України. – Ф. 129. – Оп. 2. – Спр. 4.

¹² Временник Института Ставропигийского.... – С. 71.

¹³ ЦДАЛ України. – Ф. 129. – Оп. 2. – Спр. 15. – Арк. 7–8.

й повинні б називатися провізорами, тобто наглядачами за майном”¹⁴. Отже, відтепер функції досі суспільно активного братства зводилися до нагляду за храмом, його матеріальним станом. Надвірний декрет Йосифа II від 7 вересня 1788 р. анулював усі попередні права Ставропігії, аргументуючи це тим, що законодавство й королівські привілеї колишньої Речі Посполитої вже не мають юридичної сили¹⁵.

У пізніших інститутських документах 60-х рр. XIX ст. Львівське братство в період 1772–1788 рр. порівнювали з “кораблем у морі під час шторму, його існування було непевне й у своїй діяльності повністю паралізоване”¹⁶. Через це воно поступово втрачало свою важливу роль у суспільному та культурному житті українців. Але інерція консерватизму й попередньої слави виявилася настільки сильною, що Львівська ставропігія таки зуміла врешті-решт після суттєвої реорганізації пристосуватися до правових умов Габсбурзької монархії.

Зорієнтувавшись у новій австрійській секуляризаційній політиці, члени Ставропігії надіслали до цісаря апеляцію, в якій наголошували на світському спрямуванні цієї інституції та її відмінності від інших братств, які діяли під назвою церковних. Члени Ставропігії зазначали, що опіка над Успенською церквою, утримання парафіяльного майна, фундацій для церковних шкіл і притулку для сиріт, заснування стипендійних фондів для бідних студентів, фінансування єдиної на той час української друкарні надають братству ознак закладу “національного значення для русинів”¹⁷, на відміну від інших організацій цього типу, які зосереджувалися на винятково церковних справах і мали локальний характер. Перелік напрямків діяльності Львівського братства переконав австрійську владу в доцільності його функціонування, оскільки причиною, якою уряд мотивував ліквідацію численних монастирів та духовних інституцій, було те, що вони “не мали жодного практичного значення для краю і суспільства”¹⁸.

Узявши до уваги апеляцію членів Успенського братства, проблему вирішили компромісно. 7 жовтня 1788 р. Йосиф II видав рескрипт, в якому було зазначено, що за “документально підтвердженим характером цього закладу він відрізняється від інших братств своєю визначеною кінцевою метою і лише за назвою є братством”¹⁹. Членам Ставропігії надано статус настоятелів (батьків) греко-католицької нації з правом патронату над храмом Успення Пресвятої Богородиці, утримання друкарні, школи для навчання молоді свого релігійного обряду та управління майном колишнього братства²⁰. Ставропігія зобов’язувалася оплачувати працю священників Успенської церкви з власних фондів і забезпечувати їх житлом. Її представники мусили подавати фінансові звіти для перевірки Губернаторству. Визнавши право цієї інституції на існування, декрет усе ж чітко не регламентував засад її діяльності як щодо взаємин із владою, так і щодо внутрішньої організації.

¹⁴ ЦДІАЛ України. – Ф. 129. – Оп. 2. – Спр. 15. – Арк. 7–8.

¹⁵ Там само. – Оп. 1. – Спр. 1030. – Арк. 7–8.

¹⁶ Там само. – Спр. 3.

¹⁷ Там само. – Арк. 2–3.

¹⁸ *Chotkowski W. Historia polityczna dawnych klasztorów Panienskich w Galicyi 1773–1848 / W. Chotkowski. – Kraków, 1905. – S. 3.*

¹⁹ ЦДІАЛ України. – Ф. 129. – Оп. 2. – Спр. 3. – Арк. 3.

²⁰ Там само. – Спр. 8. – Арк. 2–7.

Рескриптом цесаря Йосифа II від 7 жовтня 1788 р. узаконено герб із зображенням трираменного патріаршого хреста, який надав Братству ще царгородський патріарх Ієремія у 1592 р. Це право підтверджували й узаконювали і наступні правителі²¹. Однак надвірний декрет Йосифа II не підтвердив давніх прав Ставропігії, яких надали константинопольський патріарх, польські королі й папа. Йшлося передусім про незалежність від влади місцевого митрополита, самостійне ведення фінансових справ, особливий привілей друку. У зв'язку з цим діячі Ставропігії продовжували надсилати петиції до уряду²². Після розгляду протягом 1790–1792 рр. питання про доцільність збереження колишніх братських привілеїв Фіскальне управління* 9 січня 1790 р. видало ухвалу щодо статусу Ставропігії. В документі зазначено, що “всі вольності та права, які були надані Братству патріархами й польськими королями, скасовуються”. Із трьох варіантів, що обговорювали (провізіат, інститут, товариство), Фіскальне управління обрало як найбільш доцільну назву “інститут” і офіційно закріпило її за Ставропігією²³.

У деяких інших джерелах першої половини XIX ст. новоутворений заклад іменують “церковним і шкільним провізоромом” або “об'єднанням отців церкви” чи “прихильників греко-католицької церкви руської народності”²⁴.

24 березня 1790 р. Губернське управління видало нове розпорядження, яким обмежувало права Ставропігії. Передусім це стосувалося визначення мети Інституту – із положення вилучили право утримування хворих, оскільки для цього існував загальний шпиталь для хворих. Ще попередньою урядовою постановою – від 7 квітня 1789 р. – шпиталь при Успенському братстві було передано товариству з догляду за злиденними. Наступний документ – ухвала від 25 травня 1791 р. – зобов'язав Ставропігію щороку подавати державній бухгалтерії звіт про управління майном та доходи²⁵.

Ставропігійські діячі й надалі зверталися до уряду з різними петиціями, не втрачаючи надії відстояти свої права. У липні 1791 р. під керівництвом сеньйора Івана Мановарди та за участю членів Інституту Павла Урмовського, Якова Березницького, Івана Бачинського, Стефана Завалкевича, Миколи Литвиновича, Івана Горбачевського, Євстахія Вітавицького та Івана Зарицького складено проект привілею, який за посередництвом окружного уряду надіслано до Губернаторства²⁶.

Надвірний декрет від 16 лютого 1793 р. підтверджував право патронату над храмами св. Онуфрія й Успення та утримання конфесійної школи для вбогої української молоді. Щодо видавничої справи, то Інституті надавали “власний привілей друку терміном на 20 років з правом продажу книг в Галичині і з заборонаю продажу в інших коронних краях, але з правом продавати їх за кордоном”²⁷. Прохання братчиків про затвердження патріарших, королівських та папських привілеїв було відхилене через невідповідність їх чинному австрійському законодавству

²¹ ЦДІАЛ України. – Ф. 129. – Оп. 2. – Спр. 5. – Арк. 1.

²² Історія Львова. – Київ: Наукова думка, 1984. – С. 48.

* Фіскальне управління – орган, який відповідав за фінансову діяльність державних організацій.

²³ ЦДІАЛ України. – Ф. 129. – Оп. 2. – Спр. 7.

²⁴ Там само. – Ф. 201 (Греко-католицька митрополича консисторія). – Оп. 5. – Спр. 134.

²⁵ Там само. – Ф. 129. – Оп. 2 – Спр. 7.

²⁶ Там само. – Спр. 802 (Протокол засідань Ради за 1772–1848 рр.). – Арк. 2–4.

²⁷ Там само. – Спр. 8. – Арк. 12.

(всі церковнослужителі на території держави підпорядковувалися цісареві, а не папі). Важливим моментом у цьому рескрипті було те, що Ставропігію віднесли до розряду фондаций*. На підставі цього Губернське управління 22 березня 1793 р. наказало Фінансовій прокуратурі підготувати відповідний фундаційний акт. Упродовж усього наступного періоду Ставропігія у своїй роботі керувалася цісарськими декретами 1788 і 1793 рр. і своїми давніми братськими звичаями й традиціями.

Довготривалі переговори між цією громадською інституцією та урядом, а також численні постанови державних органів “лише довели, яких труднощів завдає визначення справжньої суті Інституту, його багатостороння діяльність і своєрідність”²⁸. Ставропігійський інститут як покровитель (патрон) церкви належав до релігійних організацій. Цей статус підтверджував і обов’язок його членів бути присутніми на всіх ритуальних обрядах, слугувати взірцем християнської доброчинності та громадянських чеснот. Одночасно як опікун церковного майна Інститут міг лише частково вважатися церковним братством. Будучи власником шкільного фонду і притулку для сиріт, стипендійних фондів, він підпорядковувався тим правилами, які австрійське законодавство передбачало для приватних об’єднань. З огляду надання й поширення книг цю інституцію можна було трактувати і як мецената народної освіти.

Підготовка фундаційного акта була надовго призупинена, і тільки у звіті Губернаторству від 22 березня 1816 р. Фінансова прокуратура знову активізувала це питання, запропонувавши залучити інші урядові інстанції до збору матеріалів, необхідних для складання згаданого документа і привілею друку. Відтак Губернаторство постановило спільно з шкільною інспекцією, державною бухгалтерією та Львівською греко-католицькою митрополичою консисторією вивчити майнове становище Інституту²⁹. Розгляд цієї справи спільною комісією тягнувся аж до 1828 р. Викладені положення, що повинні були стати основою фундаційної грамоти, мали на меті похитнути демократичні засади Ставропігії: зосередити управління інституцією в руках обраного на тривалий термін сеньйора³⁰ та змінити одну з головних норм діяльності Братства, якої воно дотримувалося протягом усього свого існування, – принцип виборності духовенства світськими громадами й підлеглих духовних осіб цим громадам³¹. У відповідь ставропігійські діячі зазначили, що не заперечують проти обрання їхнього керівника на довший час, який, однак, варто обмежити трьома роками. Що ж до пропозиції запровадити верховенство пароха над членами Ставропігії, то, на їхній погляд, це “суперечить інтересам Інституту та влади, яка його контролює, бо було б ненормально, щоб Інститут як колятор (той, що наймає, дає згоду на призначення. – *Авт.*) пароха був ним контрольований”³². Ще одним аргументом, який наводили комісії, стало те, що фінансова діяльність установи перебуває під наглядом провінційної державної

* Фундація – установа, що володіла певним майном, утворювала власні фонди та ін., підпорядковуючись у своїй діяльності державі. Зарахувавши Ставропігію до фондаций, австрійська влада таким чином визнала пріоритетним напрямком її роботи фінансовий. Тому підготовкою фундаційного акта для Ставропігійського інституту було наказано займатися Фінансовій прокуратурі.

²⁸ ЦДІАЛ України. – Ф. 201. – Спр. 3.

²⁹ Там само. – Ф. 129. – Оп. 2. – Спр. 15. – Арк. 11.

³⁰ Там само. – Арк. 10–12.

³¹ *Ісаєвич Я.* Братства та їх роль в розвитку української культури XVI–XVIII ст. / Я. Ісаєвич. – Львів, 1966. – С. 85.

³² ЦДІАЛ України. – Ф. 129. – Оп. 2. – Спр. 10. – Арк. 1–7.

бухгалтерії й окружного староства (саме їм подавали звіти про щорічні прибутки)³³, а не Церкви. Ініційовані зміни призвели б до абсолютного домінування духовної влади та її контролю практично над усіма сферами діяльності інституції. Через такі розбіжності у формулюванні основних засад функціонування Ставропігійського інституту проект фундаційної грамоти не був представлений урядові.

Розпорядженням від 21 серпня 1830 р. Губернаторство доручило Фінансовій прокуратурі підготувати проект фундаційного акта, узявши до уваги всі умови надвірного декрету 1793 р., окрім однієї: Ставропігія мала отримати не винятковий привілей на друк українських книг, а лише дозвіл видавати і продавати їх за кордоном³⁴. Бо, на думку авторів цього документа, таке виняткове право друку могло б завдати збитків іншим львівським друкарням, що суперечило закону про промисловість, який гарантував вільну конкуренцію.

Відтепер юридичні справи Інституту належали до компетенції Фінансової прокуратури. Це відповідало імператорському указові від 22 грудня 1820 р., згідно з яким їй підпорядковувалися всі “інституції, які перебувають під державним керівництвом”. Таке рішення мотивували роллю держави як гаранта захисту всіх закладів та організацій на її території³⁵. У праві Інституту на незалежність від місцевої ієрархії, яке братчики так наполегливо відстоювали, їм було відмовлено. Ставропігія вже підлягала місцевій владі, а кожну окрему сферу її діяльності контролювали відповідні державні органи (церкву – консисторія, школу – шкільна інспекція тощо). Підготовка фундаційного акта тривала до 1848 р.

Отже, від 1772 і аж до кінця 1848 р. комунікація Ставропігії з органами державної влади Габсбурзької монархії відбувалася шляхом тривалого листування, яке мало на меті остаточно вирішити правовий статус інституції та визначити межі його компетенції. Особливе ставлення уряду до Ставропігії було пов’язане з тим, що в документах австрійського уряду членів Ставропігійського інституту титулували “настоятелями греко-католицької нації”, що свідчило про визнання русинів окремим народом³⁶. Відповідно, уряд враховував інтереси інституції, яка на той час була єдиною світською репрезентацією галицьких українців.

1.2. Інституційний розвиток суспільства протягом 1848–70-х років XIX сторіччя

Протягом 1848–1849 рр. в Австрійській імперії відбулась буржуазно-демократична революція, приводом до якої стали міжетнічні протиріччя в багатонаціональній державі (із 36 млн громадян імперії австрійці становили всього 20 %, тоді як решта народів – угорці, чехи, італійці, поляки, хорвати, словаки, румуни, українці-русини й словенці) та прагнення народів імперії до культурно-політичної автономії. Новий клас національної буржуазії вимагав реформування державного управління: встановлення громадянських прав і свобод, ліквідацію феодалних пережитків.

³³ ЦДІАЛ України. – Ф. 129. – Оп. 2. – Спр. 10. – Арк. 1–7.

³⁴ Там само.

³⁵ Там само. – Спр. 2.

³⁶ Орлевич І. Ставропігійський інститут у Львові. – С. 97.

Революція стимулювала значне поживлення українського національного руху, сприяла його політизації³⁷. У період “Весни народів”, який характеризувався досить прихильним ставленням австрійської влади до галицьких українців, члени Ставропігійського інституту, намагаючись використати цю сприятливу ситуацію для зміцнення позицій своєї установи, звернулися (знову ж таки дотримуючись традиції підтвердження привілеїв у кожного нового правителя) з петицією про конфіскацію їхніх прав до імператора Фердинанда. 12 березня 1848 р. Ставропігійські діячі подали самостійно розроблений проект фундаційного документа та проект статуту Інституту, підготованого вперше за весь період перебування Галичини у складі Австрії.

У проекті статуту зазначено, що “об’єднання русинів світського стану, яке існує у Львові як патрон греко-католицької міської парафіяльної церкви Успення Пресвятої Богородиці, визначає своєю метою турботу про збереження святої християнсько-католицької віри за східним обрядом, збереження і сприяння руській національності просвітою, релігійно-моральною освітою та духовним збагаченням одновірців”³⁸. Матеріальними засобами для виконання цих релігійно-просвітніх завдань мали слугувати доходи з власності: храму Успення Пресвятої Богородиці, ритуальної школи, друкарні та літографії, книгарні, інститутських фондів і земельних ділянок, добровільних пожертвувань, дарунків та заповітів членів Інституту й інших громадян. Роль протектора відводили краєвому (місцевому) уряду.

Імператор Фердинанд відповів, що висловлене в петиції прохання підтримує “і тим самим виявляє свою прихильність до Ставропігійського інституту”³⁹. Імператорський декрет підтвердив права Ставропігії на утримання друкарні, літографії, школи, а також право патронату та володіння всім майном (будинками і фондами). Щодо особливих друкарських преференцій зауважено, що дозвіл на видавничу діяльність не може мати форми привілею – це лише дозвіл на право друку. Справа остаточного визначення правового статусу Ставропігійського інституту і прийняття фундаційного акта залишилася до кінця не вирішеною.

Якщо до революції 1848 р. Ставропігійський інститут був єдиною українською громадською інституцією, то революційне піднесення стимулювало заснування ще трьох інших товариств: Галицько-руської матиці, Народного дому, Товариства ім. Качковського.

1848 р. галицькі українці створили свою першу політичну організацію – Головну руську раду (далі – ГРР), яка стала виразником їхніх інтересів, захищаючи права народу перед австрійським урядом. У 1849 р. представники української інтелігенції виношували плани реалізації кількох культурно-освітніх проектів. На засіданні ГРР 1849 р., крім заснування Матиці, йшлося також про спорудження Народного дому (наукового й культурного центру для галицьких українців) чи якогось пам’ятника⁴⁰. 17 червня 1851 р. у зв’язку із ліквідацією в Австрійській державі політичних товариств ГРР перейменували на Комісію, яка керувала справами будівництва Народного дому. Його спорудження було завершено 1864 р. Товариство уконституювалося 1872 р.

³⁷ Стеблій Ф. “Весна народів” у Львові / Ф. Стеблій // Історія Львова: у 3-х т.; редкол.: Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій. – Львів, 2007. – Т. 2. – С. 149.

³⁸ ЦДІАЛ України. – Ф. 129. – Оп. 2. – Спр. 3. – Арк. 6.

³⁹ Там само. – Ф. 129. – Оп. 2. – Спр. 2.

⁴⁰ Головна Руська Рада 1848–1851. Протоколи засідань і книга кореспонденції. – Львів, 2002. – С. 126.

Характерною рисою для діячів, що вели провід у суспільно-політичному житті галицьких українців у 40-х роках XIX ст., була лояльність до австрійського уряду. Позиціонуючи себе як народ “руській”, який чотириста років тому втратив свою самостійність, русофіли вважали, що “ожила Русь лише під владою австрійською”⁴¹, перебування Галичини у її складі називали “відродженням” нової Русі. Вони оспівували велич Старої Русі, Нову Русь (відроджену в часи Австрії) вважали її дитиною⁴². Декларуючи свою вірність австрійському уряду, вони сподівались взамін від уряду захисту від своїх “домашніх” ворогів – поляків і визнання народних прав⁴³. Підтримка в пореволюційний період австрійським урядом поляків, головних опонентів українців, спричинила до розвіяння австрофільських настроїв серед старорусинів та привела до звернення їхніх поглядів на давнього суперника Польщі – Росію. Це значною мірою вело до формування русофільських поглядів⁴⁴ у середовищі галицької інтелігенції та антипольських й анти-австрійських настроїв. Русофіліство відіграло провідну роль у суспільно-політичному русі галицьких українців до 80-х років XIX ст.

Вимоги до соціального статусу вступників до русофільських товариств, такі як заслуги в галузі науки, культури, освіти та ін., відповідне фінансове становище, перетворювали їх на елітні установи, якими керували одні й ті самі люди⁴⁵. Згодом суспільно-культурна течія набула політичного характеру: у 1870 р. русофіли заснували своє політичне товариство “Русску раду”, у 1900 р. “Русско-народну партію” (далі – РНП), а з поділом русофіліства у 1909 р. на старо- і новокурсників⁴⁶ діяли дві партії – “Галицько-русска народна організація” і “Русска народна організація”.

“Русску Раду” очолив о. Теофіл Павликів, активними діячами були – о. Яків Шведцицький, В. Ковальський, А. Петрушевич, І. Гушалеви́ч, М. Малиновський, А. Яновський, Іван Добрянський, Володимир Дудикевич та ін. “Русска Рада” ставила своїм завданням захищати права “руссаго” народу шляхом надсилання петицій, меморандумів до уряду, проводити виборчі кампанії, народні збори та ін. Згодом

⁴¹ Нашъ програмъ // Слово (Львовъ). – 1861. – Ч. 1.

⁴² Русь и еи отношеніе къ соседямъ // Слово. 1861. – Ч. 1.

⁴³ Слово. – 1869. – Ч. 91. – 19 ноября (1 декабря).

⁴⁴ Детальніше див.: *Аркуша О.* Русофіліство в Галичині в середині XIX – на початку XX ст.: генеза, етапи розвитку, світогляд / *О. Аркуша, М. Мудрий* // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1999. – Вип. 34. – С. 231–268; *Киричук О.* Львівський Ставропігійський інститут у громадському житті Галичини...; *Сухий О.* Від русофіліства до москвофіліства. Російський чинник у громадській думці та суспільно-політичному житті галицьких українців у XIX столітті / *О. Сухий*. – Львів, 2003; *Макарчук С.* Москвофіліство: витоки та еволюція ідеї (середина XIX – 1914 р.) / *С. Макарчук* // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1997. – Вип. 32. – С. 82–92; *Орлевич І.* Ставропігійський інститут у Львові...; *Середа О.* Національна свідомість і політична програма раннях народовців у Східній Галичині (1861–1867) / *О. Середа* // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1999. – Вип. 34. – С. 199–214.

Утворення “русского народу” русофіли виводили з часів Київської Русі. Вони вважали галичан (галицько-руських) частиною малоросійського народу який, за концепцією русофілів, разом з білорусами та росіянами, творив “руській народ”. Русофіли визнавали етнічні відмінності між українським (малоруським) то російським народами, однак вважали їх складовими (“ветви”) єдиного “русского” народу, відповідно і мову “малоруську” (українську) розглядали як діалект “русскої”.

⁴⁵ *Орлевич І.* Ставропігійський інститут у Львові... – С. 97.

⁴⁶ Детальніше див.: *Орлевич І.* “Отцы и діти”: ідеологічні розбіжності чи боротьба за домінування в Русській народній партії (до питання розколу в русофільській течії на початку XX століття) / *І. Орлевич* // З історії західноукраїнських земель / [наук. ред. і упоряд. *І. Орлевич*]. – Львів, 2015. – Вип. 10–11. – С. 166–183.

ці завдання набули більш чіткого окреслення: зміна виборчої системи, запровадження руської мови в діловодство краю, перетворення львівського університету у “руський” та ін. Представники товариства проголошували себе спадкоємцями ГРР.

Статутні положення русофільських товариств забезпечували надійність їхнього фінансового становища, наприклад: у разі ліквідації Народного дому його майно переходило до Ставропігійського інституту, а після припинення діяльності Галицько-руської матиці його майно ділили між Ставропігійським інститутом і Народним домом та ін.⁴⁷ Характерною ознакою для діячів русофільського руху було одночасне членство у їхніх політичних партіях та вищеназваних культурно-просвітніх товариствах. У біографіях більшості русофілів зазначено: “состоял членом всех центральных русских обществ” (під якими розуміли Ставропігійський інститут, Народний дім та ін.). Це надавало русофільському рухові сконсолідованого характеру.

На засіданні ГРР 17 (29) травня 1848 р. з ініціативи І. Гуркевича було засновано Галицько-руську матицю (за зразком інших слов'янських матиць)⁴⁸. Її очолив член ГРР, священик М. Куземський, а його заступниками стали юристи І. Борискевич та Ю. Лаврівський. Серед членів Матиці були відомі діячі науки, культури, а також чиновники: М. Малиновський, М. Устиянович, Т. Леонтович, І. Товарницький, А. Петрушевич, Я. Головацький та ін. Щодо соціального складу діячів товариства, то більшість становило духовенство, що пояснює його домінантними позиціями в українському суспільно-політичному житті.

У першій половині 50-х рр. XIX ст. діяльність Матиці майже припинилася. Хоча під натиском революційних подій Австрійська імперія змушена була наважитися на ліберальні реформи, а новий імператор Франц-Йосиф (1848–1916) у березні 1849 р. погодився на прийняття “октройованої” (дарованої) Конституції, яка проголосила рівноправність усіх народів імперії та визнала права їхнього національного розвитку, але вже 1851 р. цей закон був скасований. Після придушення революції почалася т. зв. бахівська реакція⁴⁹ (назва походить від прізвища міністра внутрішніх справ О. Баха), яка ліквідувала регіональну специфіку і внутрішню автономію областей. У таких складних умовах галицько-руські діячі продовжували працювати над статутом Матиці, розробивши декілька його проектів (1851, 1856). Однак затверджений він був лише в 1861 р., перезатверджений – у 1864 р.⁵⁰

Після того, як Австрійська монархія уклала конкордат з Апостольським престолом 1855 р., змінився і статус Ставропігійського інституту. Обговорюючи умови підписання конкордату, Апостольська столиця, з-поміж іншого, наполягала й на визнанні Львівської ставропігії церковною організацією, її звільненні з-під контролю світської влади й переведенні під юрисдикцію церковної ієрархії, поверненні колишньої назви братства і визнанні привілею церковної освіти. Конкордат 1855 р.

⁴⁷ Детальніше див.: *Орлевич І.* Товариство “Народний дім” у Львові в 1941–1921 роках / *І. Орлевич* // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2008. – Вип. 16: Ювілейний збірник на пошану Івана Патера. – С. 275–288; *Її жс.* Львівський Ставропігійський інститут (1914–1925) / *І. Орлевич* // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2009. – Вип. 18: Західно-українська народна республіка: До 90-річчя утворення. – С. 153–169.

⁴⁸ *Сухий О.* Від русофільства до москвофільства... – С. 178.

⁴⁹ *Киричук О.* Львівський Ставропігійський інститут у громадському житті Галичини...

⁵⁰ ЦДІАЛ України. – Ф. 148. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 7.

суттєво вплинув на становище Церкви, ставлення влади до духовенства. Він також розширив компетенцію митрополії на монастирські маєтки й мирянські об'єднання.

28 червня 1856 р. Надвірна канцелярія запропонувала Міністерству віросповідань і освіти переглянути статус церковних братств крізь призму зауважень Апостольського престолу й передати їх у відання Церкви. Спершу міністерство відхилило ініціативи Риму щодо відновлення Ставропігійського братства, мотивуючи це “значними адміністративними утрудненнями таких змін”. В урядових рекомендаціях від 29 грудня 1857 р., зокрема, пояснено, що Інститут не можна переводити під юрисдикцію львівського єпископа, бо Ставропігія завжди була незалежною від єпископської влади⁵¹.

1860 р. видано нову конституцію, за якою закріпилась назва “Жовтневий диплом”. Основний документ відновив автономію регіонів і розширив права регіональних еліт. Зокрема, угорські державні збори отримали право законодавчої ініціативи, а угорська мова була оголошена офіційною на території Угорщини. Але конституція 1860 р. викликала невдоволення слов'янської частини імперії, яка протестувала проти надання особливих прав угорцям, а також австрійських лібералів, які побоювались того, що в новому імперському парламенті (рейхсрат) німці виявляться в меншості. Унаслідок цього 1861 р. “Жовтневий диплом” замінено “Лютневим пантеоном”, який посилював роль монарха, а національно-територіальний принцип формування імперського рейхсрату у Відні замінено становим принципом.

Лише 19 грудня 1860 р. уряд вирішив перенести справу Ставропігії під юрисдикцію Галицької митрополії Греко-католицької церкви й передати їй усю офіційну документацію. Відповідно до конкордату, протягом 1860–1863 рр. Галицьке намісництво обговорило з митрополичою консисторією всі актуальні питання щодо прав і форм діяльності Львівської ставропігії⁵². Унаслідок пореволюційних перетворень зміни відбулися і в територіальних межах Галицької корони: до неї приєднано територію колишнього “Вільного міста Кракова”, а Буковину виведено з-під її адміністративного управління та проголошено окремим коронним краєм. Новий територіальний поділ викликав розчарування в західних українців, оскільки віднесення закарпатських українців до угорської корони поховало їхні сподівання на виділення окремого “руського округу”, а галицькі українці, інтереси яких під час революції представляла політична організація “Головна Руська Рада” на чолі з митрополитом Яхимовичем, не добились поділу Галичини на українську (східну) і польську (західну) частини, а також не здобули права на створення українських воєнізованих формувань. Розчарування західних українців у здобутках революції створило передумови для подальшого поширення русофільських настроїв.

Поразка національних здобутків під час революції 1848–1849 рр. змусила національні еліти народів Габсбурзької монархії зосередитися на культурно-просвітницькій праці, що відповідало внутрішньополітичній ситуації в державі у період неоабсолютизму. Зі створенням “дуалістичної” Австро-Угорської монархії у 1867 р. і завершенням процесу трансформації абсолютної монархії в напівбуржуазну конституційну державу українські культурно-просвітницькі товариства Галичини стали діяти на основі статутів, які періодично оновлювали.

⁵¹ ЦДІАЛ України. – Ф. 129. – Оп. 2. – Спр. 15. – Арк. 12 зв.

⁵² Там само. – Спр. 12. – Арк. 12–14.

До 1861 р. влада зволікала із затвердженням статуту Матиці, кожного разу вносячи нові корективи. Так, у статуті, який члени Матиці запропонували у 1856 р., влада вимагала усунути положення про членство окремих громад. Матиці вдалось настояти на своєму, мотивуючи це тим, що громади вже зробили членські внески до товариства. 18 серпня 1861 р. Міністерство внутрішніх справ затвердило статут Галицько-руської матиці, у якому йшлося, що основним завданням товариства є піднесення освіти “руського” народу шляхом поширення книжок передусім руською мовою, які сприяли б поширенню корисних знань, зміцненню греко-католицької віри і моральності, розвитку промисловості та землеробства.

Остаточне юридичне визначення статусу Галицько-руської матиці і Ставропігійського інституту та регламентація діяльності обох товариств відбулися після прийняттям 1863 р. нового закону про товариства.

Згідно з новим статутом (1864), Матиця зобов’язана була повідомляти урядового комісара про день і час проведення загальних зборів. Членів Матиці, яких було обрано до виділу, мав затверджувати уряд. У разі ліквідації товариства частку його майна вирішував Львівський греко-католицький митрополичий собор крилошан зі згоди уряду. До керівного складу товариства висували вимогу належати до русинської (української) народності і бути добромислячими громадянами Австрійської держави. Спірні питання товариства мав вирішувати покровитель, яким був митрополит⁵³. Зміна статутів була пов’язана із бажанням влади посилити контроль над діяльністю товариств, а положення про збільшення терміну правління виділу вело до згортання демократичних засад керівництва товариством і перебування одних і тих самих осіб на керівних посадах тривалий час.

Перший статут Ставропігійського інституту був прийнятий у 1863 р. Цього ж року почав виходити і щорічник “Временник Ставропігійського Інституту”, в якому висвітлювали його діяльність, публікували річні звіти. Та вже 1867 р. у зв’язку з утвердженням нового конституційного устрою і прийняттям закону про товариства цей статут довелося змінювати. Інститут опирався намірам австрійського уряду зарахувати його до звичайних громадських культурно-просвітницьких об’єднань (на зразок Галицько-руської матиці та ін.). В історичній довідці львівського воєводи про Ставропігійський інститут читаємо, що “він ніколи не підкорявся статутним правилам товариства, а займав окреме незалежне становище в організації церкви”⁵⁴.

Згідно зі статутом 1863 р., членом Ставропігійського інституту міг бути “кожний русин греко-католицького обряду, що має повне користування громадянськими правами та бездоганну моральну поведінку і добру репутацію”⁵⁵, а також посідає достатньо високе становище в суспільстві, щоб “завдяки своїй науковій освіті, знанням або власності на майно, міг бути корисним для Інституту”⁵⁶. Вхідження до Інституту передбачало чималий вступний внесок, оплата якого доводила заможність вступника. Згадані обмеження щодо членства в Інституті надавали йому

⁵³ ЦДІАЛ України. – Ф. 148. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 2, 6.

⁵⁴ Листування із Львівським старостом про історію та діяльність Інституту // ЦДІАЛ України. – Ф. 129. – Оп. 2. – Спр. 18. – Арк. 3.

⁵⁵ ЦДІАЛ України. – Ф. 129. – Оп. 2. – Спр. 5. – Арк. 25.

⁵⁶ Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов: в 35 тт. – Киев, 1904. – Ч. 1: Акты о церковно-религиозных отношениях в Юго-Западной Руси (1322–1648 гг.). – Т. 11. – С. 3.

характеру національної елітарної організації. Новий статут 1868 р. став результатом компромісу: з одного боку, Інститут отримав статус культурно-просвітницького товариства для “вищих верств” галицьких українців із широким спектром діяльності (за винятком політичної)⁵⁷, а з іншого – за ним визнавали колишній статус релігійного об’єднання мирян у структурі Греко-католицької церкви.

По суті, Інститут повернув собі колишні права братства і, крім освітньої, добродійної, господарської, культурної та наукової діяльності, знову здобув законні підстави для впливу на церковну політику, згідно з давніми традиціями собороправності української Церкви, в якій мирян і духовних осіб вважали єдиним Христовим тілом⁵⁸. Це право Ставропігійського інституту підтверджували й внутрішні правила Греко-католицької церкви. Так, зокрема, у “Порядку” проведення Львівського собору 1891 р. вказано, що в ньому поряд із “преосвященим митрополитом в мантиї, омофорі з погрудним хрестом поверх омофора, в митрі і з жезлом, преосвященими єпископами в мантиях і митрах, крилошанами капітульними в тогах крилошанських, прочими священниками в реверендах і поясах, приналежащих їх достоїнству” має брати участь і “всепочтенний Предсідатель і Сеніор славетного Института Ставропігійского в одежи чорной, яка уживається в публічних торжествах”⁵⁹.

Прийняття конституції 1867 р., а також низки законів, що стосувалися багатьох важливих сфер громадського життя, активність громадської посилилась. Наступного 1868 р. з ініціативи інтелігенції та меценатів Наддніпрянської України в Галичині засновано народовське культурно-просвітнє товариство “Просвіта”. Отець І. Наумович 1873 р. висунув ідею створити нове просвітнє товариство і запропонував “Просвіті” відійти від фонетичного правопису, а натомість запровадити етимологічний правопис та об’єднати ідеї “Просвіти” з Галицько-Руською Матицею⁶⁰. Пропозицію не підтримали ні русофіли, ні народовці, і о. І. Наумович вирішив заснувати товариство на зразок словенського Товариства св. Могорта⁶¹. Він зазначив, що завдяки Товариству “... просвѣтитя цѣлый простый русский народъ, стане один руській духъ и одна русска воля на нашой земли и то буде заслуга пок. Качковського”⁶².

Товариство ім. М. Качковського було засноване в Коломиї 8 (20) серпня 1874 р. (у день смерті М. Качковського). У 1875 р. осередок Товариства перенесено до Львова, задля активізації його діяльності, оскільки в Коломиї “Русиновъ зъ интелігенціи почислити можна на пальцах”⁶³. Відповідно до статуту, Товариство ставило собі за мету поширення науки, працьовитості, тверезості, заощадливості, громадянської свідомості та різних чеснот серед руського народу в Австрії. Визначальним принципом діяльності став проголошений о. І. Наумовичем заклик “Молися, учися, трудися, трезвися”.

⁵⁷ ЦДІАЛ України. – Ф. 129. – Оп. 2. – Спр. 4–5.

⁵⁸ Федорів І., о. Організаційна структура української церкви / о. І. Федорів. – Торонто, 1990. – С. 102–106 (Наукове товариство ім. Шевченка в Канаді. – Ч. 31).

⁵⁹ Чинности і рѣшеня руского провинціального Собора въ Галичинѣ отбувшогося во Львовѣ въ роцѣ 1891. – Львов, 1896. – С. 13–14.

⁶⁰ Пашук В. Товариство “Просвіта” крізь призму “Слова” / В. Пашук. – Львів, 1999. – С. 25.

⁶¹ Сухий О. Від русофільства до москвофільства... – С. 312.

⁶² Пашук В. Товариство “Просвіта” крізь призму “Слова”. – С. 347.

⁶³ Общество Михаила Качковского // Наука. Газета мѣсячна для народа. – Коломыя, 1876. – Ч. V.

Для досягнення мети Товариство ім. М. Качковського видавало популярні навчальні й дешеві книжки релігійно-звичаєвого, наукового, господарського й розважального змісту, засновувало читальні, товариства тверезості, громадські позичкові каси, товариства рукоділля та ін.⁶⁴ Вимоги до членства були такі, як і в інших русофільських товариствах: належність до руської народності, посідання певного фінансового становища та ін.⁶⁵ Вищим керівним органом Товариства ім. М. Качковського були загальні збори, які відбувалися щороку, кожного разу в іншому місті краю, по можливості в день смерті М. Качковського 8 (20) серпня, переважно організатори замислювали їх як патріотичні демонстрації, які слугували поштовхом для піднесення національних почуттів галицьких русинів. Виконавчим органом був центральний відділ.

Очолювали інституцію Венедикт Площанський (1877–1880), Т. Павликів (1880–1884), Б. Дідицький (1884–1903), Ф. Свистун (1903–1914) та ін. Своєю діяльністю Товариство зосередило на вирішенні проблем селянства. Як слушно зазначає дослідниця В. Вендланд, будучи “селянським освітнім” товариством⁶⁶, воно чимало поповнювалось селянством, однак керівний склад незмінно очолювали представники русофільської еліти. Доходи Товариство отримувало від членських внесків та пожертв, прибутків від нерухомості (володіло двома будинками в м. Броди, площею під забудову в Сокалі, угіддями в Тершові та Монастириськах, будинком у Львові на вул. Валовій), заснувало низку філій на провінції, економічних товариств (Рольничий Союз, Центральний молочний союз), книжкових крамниць, стипендійних фондів⁶⁷ та ін. Товариство налагодило контакти з галицько-руськими емігрантами в Канаді, США та Бразилії. Там були філії Товариства, які справно сплачували внески, а натомість отримували літературу⁶⁸.

11 лютого 1869 р. було затверджено статут інституту Народний дім. Своєю метою товариство ставило просвітництво народу, реалізовувало це шляхом видавничої діяльності, утримання школи для дітей, патронатом над Преображенською церквою⁶⁹, сприяли цьому бібліотека з читальнею, науковий часопис, стипендійні фонди для бідної учнівської молоді, пансіонат для дівчат та ін⁷⁰. У статуті зазначено, що товариство має намір “русській языкъ образовати, словесной дѣятельности пособствовать, науки и искусства розвивати, просвѣщение и нравственность поширювати”. Покровителем інституту був тодішній галицький митрополит. Членом Народного дому міг стати кожний русин, який пожертвував принаймні 10 злотих, або мав заслуги в галузі мистецтва, науки, “русского” мовознавства та словесності.

⁶⁴ Статути общества имени Михаила Качковского въ Коломыйѣ // Наука. Газета мѣсячна для народа. Издатель И. Наумовичъ (Коломыя). – 1876. – Ч. IV. – С. 54.

⁶⁵ Орлевич І. Українські товариства / І. Орлевич, В. Пашук // Історія Львова. – Львів, 2007. – Т. 2. – С. 381.

⁶⁶ Вендланд А.-В. Русофіли Галичини. Українські консерватори між Австрією та Росією, 1848–1914 / А.-В. Вендланд. – Львів, 2015. – С. 325.

⁶⁷ Орлевич І. Товариство імені Михайла Качковського в національно-політичному русі галицьких українців (1874–1914) / І. Орлевич // Наука, релігія, суспільство. – Донецьк, 2009. – № 4. – С. 101–103.

⁶⁸ ЦДІАЛ України. – Ф. 182. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 2.

⁶⁹ Орлевич І. З історії будівництва Преображенської церкви у Львові / І. Орлевич // Історія релігій в Україні. – Львів, 2005. – Кн. 1. – С. 437–438.

⁷⁰ Орлевич І. Українські товариства... – С. 374–375.

Товариство уконституювалося 23 і 24 листопада 1872 р., очолив його Й. Кульчицький. Згодом головами правління обирали В. Ковальського (1876), М. Малиновського (1883), Ю. Геровського (1884), Й. Делькевича (1887), о. І. Костецький очолював Товариство з 1906 до 1914 р. У 1902 р. відкрили бібліотеку з відділенням “Музею Петрушевича”, археологічним музеєм, колекцією географічних та історичних карт, атласів, гравюр, природознавчим музеєм, колекцією монет, а у 1904 р. відбулось її урочисте посвячення. 1904 р. ввели в життя літературну фундацію імені М. Качковського з капіталом 152 тис. корон, які заповів М. Качковський на розвиток науки та літератури, відкрили бурсу для хлопчиків на вул. Курковій, 14. 1882 р. почали видавати періодичне видання “Вістник “Народного Дома” (1882–1914).

Отже, під час революції 1848–1849 рр., окрім Ставропігійського інституту, сформувались інші українські громадські організації: політична Головна руська рада, а також культурно-просвітницька Галицько-руська матиця. Остаточне юридичне визначення статусу Галицько-руської матиці та Ставропігійського інституту й регламентація діяльності обох товариств відбулися після введення в дію 1863 р. нового закону про товариства. Після прийняття конституції 1867 р. в Галичині виникли нові русофільські товариства: Народний дім і Товариство імені М. Качковського.

Вимоги щодо членства у товариствах мали низку спільних рис: належність до русинів греко-католицького обряду, посідання певного становища в суспільній ієрархії, що передбачало і певний фінансовий рівень та спроможність фінансових пожертв. Це надавало товариствам характеру елітарних організацій української інтелігенції й зумовило те, що одні й ті самі особи були одночасно членами всіх культурно-просвітніх товариств та русофільської партії. Завданням усіх русофільських товариств був захист і збереження греко-католицької віри, “руської” ідентичності, культурно-освітніх прав, формування громадянської свідомості та ін.

1.3. Особливості самоврядості русофільських товариств (на прикладі Ставропігійського інституту)

Внутрішня самоорганізація Ставропігійського інституту мала свої відмінності від самоврядування інших культурно-освітніх товариств, бо Інститут намагався утримувати консервативні традиції середньовічного братства. Але назагал статутні норми самоврядування Ставропігії були типовими і для Галицько-руської матиці, і для Народного дому. Незважаючи на те, що Товариство імені М. Качковського було задумане як альтернатива до українофільської “Просвіти”, ця інституція також наслідувала принцип самоорганізації Ставропігійського інституту.

Деяка відмінність Ставропігії полягала в тому, що вона продовжувала функціонувати як закрита установа, яка об'єднувала вузьке (38–62 осіб) коло представників вищих прошарків українського суспільства Галичини, яке претендувало на роль еліти. Однак діячі Інституту початку ХХ ст. вже не мали великого впливу та авторитету серед галицьких українців. Попри певну “демократизацію” персонального складу, у стінах Ставропігії надалі домінували консерватизм та відданість середньовічній традиції, що особливо виразно простежувалися в організації внутрішнього життя цієї інституції. Членами Інституту наприкінці ХVІІІ – у першій половині ХІХ ст. були представники української інтелігенції, чиновництва, вихідці

із шляхетських українських родин. Серед них: історик Денис Зубрицький, адвокат Іван Борискевич, підприємець Іван Товарницький, правник Захар Авдиківський⁷¹.

Нових членів Ставропігійського інституту приймали на загальному зібранні таємним голосуванням. Акт прийому до Ставропігії прирівнювали за церковним правом до “ординації осіб духовних” (Тайни священства). Він відбувався у кілька чітко регламентованих етапів: 1) рекомендація кандидата двома авторитетними членами Інституту; 2) затвердження кандидатури на Раді старійшин у повному її складі двома третинами голосів; 3) прийняття нового члена на загальних зборах шляхом голосування; 4) урочиста клятва на Біблії із зачитуванням тексту присяги перед усіма братчиками та сеньйором або віце-сеньйором (якщо перший був відсутній)⁷², а також ритуальне цілування хреста (т. зв. куренда); 5) скріплення свого членства власноручним підписом у “Альбомі Ставропігії” (своєрідний братський реєстр – пам’ятна книга, яка існувала від початків функціонування інституції й збереглася до наших днів)⁷³; 6) цілування новоприйнятого всіма присутніми на зборах братчиками; 7) складання обітниць; 8) урочисте вручення “декрету” про прийняття до Ставропігії.

Порушення хоча б однієї з цих обов’язкових умов ставило під сумнів достовірність членства. Саме недотримання їх дало змогу церковному і світському судам (процеси відбувалися в 1922–1924 рр.) визнати, як ми вже згадували, недійсним українофільський склад Інституту, обраний у 1915 р. після втечі до Росії його попереднього керівництва⁷⁴.

До Інституту можна було також потрапити через шлюб з дівчиною зі ставропігійського оточення. Саме так членом цієї організації став один із лідерів народовців Юліан Романчук⁷⁵, який одружився з донькою ставропігійського діяча 1850–1860-х рр. Степана Коцюби. Інший братчик Микола Герасимович (1843–1897) був одружений із сестрою сеньйора Василя Ковальського⁷⁶. У середовищі Інституту бачимо багато родичів: син Антона Добрянського Іван (1842–1915)⁷⁷, племінник Антона Павенського (1819–1889) Лев Павенський (1850–1897)⁷⁸ та ін.

Протягом XIX ст. до Ставропігії приймали лише львів’ян. Саме через це 1886 р. у вступі до цієї інституції відмовили Олександрові Барвінському. Виняток було зроблено тільки для мецената Ставропігійського інституту Владислава Федоровича – багатого власника маєтків у селах Вікно, Товсте і Чернігівці на Поділлі

⁷¹ Із 147 осіб, які вступили до Ставропігії з 1778 по 1859 рр., понад 40 % були державними службовцями (ЦДІАЛ України. – Ф. 129. – Оп. 2. – Спр. 163).

⁷² Там само. – Спр. 6. – Арк. 6.

⁷³ Album czyli księga wpisujących się przyjętych do Instytutu Staropigialnego członków // Архів Львівського історичного музею.

⁷⁴ Лист Лісковацького Івана та Третяка Миколи до Галицького намісництва ... – Арк. 4; Петиція Міністерству внутрішніх справ та протокол зізнання сеньйора (Федака С.) перед Дирекцією поліції... – Арк. 3–5.

⁷⁵ *Варик В. Р.* Члены Старопигиона за 350 лѣтъ. 1586–1936 // Юбилейный сборник въ память 350-лѣтія Львовскаго Старопигиона / [ред. А. Копыстьянскій]. – Львовъ, 1936. – Часть II. – С. 104.

⁷⁶ Герасимович Николай // Руское слово. – 1892. – № 42.

⁷⁷ Іван Добрянскій // Календар общества имени Качковскаго на 1893 год. – Львов, 1892. – С. 108–111.

⁷⁸ Списки членів Інституту з зазначенням їх біографічних даних (за 350-річний період його існування) // ЦДІАЛ України. – Ф. 129. – Оп. 2. – Спр. 163. – Арк. 36.

(тепер Тернопільська обл.)⁷⁹. Членство у Ставропігії мало позитивний характер. Воно зберігалося за особою й тоді, коли та змінювала місце свого проживання. Ось чому в складі Інституту були професори Чернівецького університету Омелян Калужняцький і Тернопільської гімназії Климент Мерунович та Федір Білоус⁸⁰.

Новоприйнятий отримував від керівництва грамоту, що засвідчувала його належність до цієї установи. У системі цінностей української галицької еліти такий документ прирівнювали до надання шляхетства. Ось як писав про це діяч Ставропігії Ігнатій Мацелинський: “З радістю отримав я грамоту члена всечаснішого товариства. Заховую її як дорогоцінну пам’ятку”⁸¹. Кожен член Інституту мав пасивне виборче право: міг бути обраним до Ради старійшин (керівний орган Ставропігії), якщо попередньо своєю діяльністю він довів здатність виконувати відповідні обов’язки.

Питання кількості братчиків та прийняття нових вирішували самі члени Інституту. Упродовж досліджуваного періоду їх було близько 50⁸². У середині XIX ст. список ставропігійських діячів налічував 56 осіб⁸³.

Чисельно поповнився склад Інституту після його реорганізації (кінець 80-х – початок 90-х років XVIII ст.) – у 1829 р., коли в Галичині творилася атмосфера романтичного піднесення й зацікавлення своїм історичним минулим, та у 1846–1849 рр., напередодні й під час революційних подій “Весни народів”⁸⁴.

1886 р. Інститут нараховував 58 членів⁸⁵, а в 1890-х рр. – 61⁸⁶. У XX ст. він розширив свої територіальні межі. До нього, зокрема, входили радник Жовківської фінансової дирекції Адам Чабан, старші судові радники Іван Цирик із Тернополя і Корнелій Павликів із Самбора, адвокати Володимир Шараневич із Журавна, Любомир Рожанковський із Золочева, Йосиф Дудикич із Коломиї, нотаріуси Роман Бачинський з Ліска і Володимир Телесницький з Буданова та ін. Загалом на початку XX ст. до Ставропігії належали особи, які вже не мали такого значного впливу на громадськість, як діячі XIX ст.

В останній чверті XIX ст. став розмаїтішим і соціальний склад Ставропігійського інституту. У списку його членів з’явилися науковці, викладачі гімназій та вищих навчальних закладів (Євген Савицький, Климент Мерунович, Федір Білоус, Омелян Калужняцький, Євген Олесницький, Юліан Романчук, Олекса Борковський, Микола Савуляк, Петро Стебельський, Іван Черкавський, Николай (Микола) Антоневич, Юліан Недвецький), літератори (Осип Марков, Антоній Добрянський), релігійні діячі (священники Василь Давидяк, Роман Красіцький, Василь Гургула,

⁷⁹ Лист І. Шараневича до О. Барвінського. 4 травня 1986 р. // Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів (далі – ЛНБ. Відділ рукописів). – Ф. 11. – Спр. 1113 / п. 81. – Арк. 1–2.

⁸⁰ *Варик В. Р.* Члени Старопигиона за 350 лѣтъ ... – С. 102–103, 106.

⁸¹ ЦДАЛ України. – Ф. 129. – Оп. 2. – Спр. 85. – Арк. 1.

⁸² Там само. – Спр. 802 (Протоколи засідань Ради за 1772–1848 рр.); Спр. 77 (Список членів Ради на 1845 р.). – Арк. 1; Спр. 75 (Список членів Інституту за 1845 р.). – Арк. 1.

⁸³ Там само. – Спр. 83.

⁸⁴ Там само. – Спр. 163; ЛННБ. – Ф. 170. – Спр. 14. П. 1 (Списки членів Львівського Ставропігійського братства від часів його заснування, зібрані І. Шараневичем)

⁸⁵ Юбилейное издание въ память 300-лѣтняго основанія Львовскаго Ставропигійскаго братства. – Т. 1. – С. XIX.

⁸⁶ Ставропигійский Институт во Львовѣ // *Временникъ Ставропигійскаго института* (далі – ВСИ). – 1897. – С. 187.

радники єпископської капітули Антоній Петрушевич і Теофіл Павликов), державні чиновники й вищі посадові особи (надвірний радник у Відні Микола Герасимович, радник Галицького намісництва Сильвестр Гавришкевич, Фінансової прокуратурі – Микола Кулачковський, Фінансової дирекції – Семен Лісковацький, надвірні радники Львівського магістрату Адам Яновський, Антон Подляшецький, Роман Яминський та Іван Стотаньчик, старші інженери магістрату Роман Джулинський і Василь Майський, контролер пошти Омелян Мехович, чиновник дирекції державного майна Дмитро Гминський, ревізор дирекції лісів Василь Лельо⁸⁷), комерційні діячі (директор “Народної торгівлі” Антон Ничай, бухгалтер кредитного товариства “Дністер” Дмитро Кіяк), лікарі (Петро Сушкевич), заможні львівські міщани. Якщо наприкінці XIX ст. до Ставропігії належало лише двоє юристів (Іван Добрянський і Лев Павенський), то в 1912 р. – уже вісім відомих львівських правників (адвокати Володимир Івасечко, Іван Літинський, Василь Ясеницький, Федір Заєць, радники краєвого суду Григорій Харак і Володимир Головацький, судді Адам Ясеницький та Олександр Павенський⁸⁸).

Ставлячи своїм завданням піднесення морального рівня українців Львова, члени Інституту мусили самі – власними діями і вчинками – слугувати зразком доброчинності та моральності для одновірців. До релігійно-моральних обов’язків братчиків входило насамперед “регулярне відвідування церкви та недільних богослужень, особливо великих церковних святкувань та процесій, до яких причетний був Ставропігійський інститут”⁸⁹.

Керівництво цією громадською інституцією здійснювали колегіально. Вищим органом була “головна сесія” (звітно-виборчі загальні збори), яку скликали щорічно в першу (Томину) неділю після Великодня⁹⁰. Саме на ній вирішували всі основні проблеми функціонування Ставропігії.

Керівним органом Інституту була Рада старійшин (сеньйорів) або, як її ще називали, провізоріат, Рада правління, “Правлячий Совет”. Компетенція поширювалась на регулювання внутрішньої діяльності Ставропігійського Інституту і на репрезентацію його в усіх зовнішніх зв’язках та відносинах. Рада укладала договори купівлі-продажу, збирала грошові внески, ініціювала різні процеси Інституту, пов’язані з фінансовою діяльністю (зокрема й судові), брала позики⁹¹. Раду старійшин обирали на загальних зборах, а згодом її затверджував Львівський магістрат. Чотири рази на рік вона збиралася на сесії, які з 1825 р. проводили в другу неділю січня, квітня, липня і листопада⁹². Крім того, кожний член провізоріату відповідав протягом року за свою ділянку роботи, керуючись внутрішніми інструкціями Ставропігії⁹³. Для обговорення поточних справ Рада збиралася

⁸⁷ ВСИ. – 1904. – С. 161–162.

⁸⁸ Там же. – 1911. – С. 46–47.

⁸⁹ ЦДІАЛ України. – Ф. 129. – Оп. 2. – Спр. 3. – Арк. 3–8.

⁹⁰ ВСИ. – 1902. – С. 175.

⁹¹ ЦДІАЛ України. – Ф. 129. – Оп. 2. – Спр. 95. – Арк. 18.

⁹² Проект постанови Ради про порядок проведення зборів. 1852 // ЦДІАЛ України. – Ф. 129. – Оп. 2. – Спр. 170. – 9 арк.

⁹³ Інструкції для управителів Ставропігійського маєтку. 1834. // ЦДІАЛ України. – Ф. 129. – Оп. 2. – Спр. 169. – Арк. 1; Інструкція для секретаря Інституту // Там само. – Спр. 172. – Арк. 6–8; Інструкція для управителя друкарні // Там само. – 862. – Спр. 173. – 3 арк.; Інструкція для директора канцелярії та каси Інституту // Там само. – Спр. 173. – 2 арк.

щосереді. Усі її члени склали щотижневі звіти. Річний звіт вони формували вже колегіально – на загальних звітно-виборних зборах⁹⁴.

Очоловав Раду правління сеньйор (старшина), якому підпорядковувалися віце-сеньйор як його заступник та завідувачі відділів, які опікувалися різними сферами діяльності Інституту: настоятелі (провізори, префекти) храму, школи, друкарні, управитель дібр (тобто нерухомого майна Інституту й церковної нерухомості), а також інститутської книгарні, секретар (вів протоколи засідань Ради та загальних ставропігійських зібрань), касир, архіваріус і бібліотекар (часто ці посади обіймала одна особа). Із часом з'явилися й заступники керівників відділів: на початку 1840-х рр., за правління сеньйора Степана Левицького, кожен провізор уже мав свого заступника⁹⁵. Із 50-х рр. XIX ст. існував також уряд прокуратора правничих інститутських справ (референта судових справ)⁹⁶. Наприкінці кожного року очільники відділів подавали сеньйорові звіти, на основі яких той складав загальний звіт про діяльність Інституту.

У 1851 р. сеньйор Лев Сосновський задля ефективнішого управління Інститутом увів посаду другого віце-сеньйора (синдика)⁹⁷.

1825 р. Рада старійшин своєю ухвалою розмежувала функції сеньйора та віце-сеньйора, перший із них відтепер мав контролювати роботу провізорів майна і друкарні, другий провізор – захристії, школи та касира⁹⁸. У 1827 р. у видавничій сфері запровадили посаду контролера друкарні. Це було пов'язано зі збільшенням обсягів друкованої продукції Інституту та необхідністю уникнути надуживань, характерних для попередніх років⁹⁹. Свої обов'язки всі братчики виконували безкоштовно, щоби більше – на потреби свого закладу вони робили щомісячні внески. Рада правління також бралася дбати про справи Інституту, “при цьому не пред'являючи претензій на винагороду”¹⁰⁰.

Члени Ставропігії були зобов'язані брати участь у всіх засіданнях Інституту. Ці збори поділялися на два види – загальні, або елекційні (генеральні), що відбувалися раз на рік, та звичайні, які скликали зазвичай раз на місяць для вирішення поточних справ. На звичайних засіданнях обов'язковою була присутність лише членів Ради старійшин. Процедура проведення засідань залишалася незмінною ще з часів Братства. Так – шляхом строгого дотримання староруських звичаєвих норм – замкнуте коло ставропігійських однодумців намагалось ізольоватися від колонізаційних впливів. Інерція консервативних традицій середньовіччя рефлексувала у Львівській ставропігії ще у XX ст., що надавало цій установі рис архаїчності. Усі обряди в її стінах здійснювали за виробленими в мирних століттях правилами. У “Временнику Ставропігійського Інституту” на початку XX ст. зазначено, що всіх цих обрядів Львівська ставропігія дотримується протягом останніх 317 років. За захоплення давніми ритуалами сучасники називали її членів “старими дітьми”¹⁰¹.

⁹⁴ Інструкція з діловодства. 1862 // Там само. – Спр. 171. – Арк. 1–2.

⁹⁵ ЦДІАЛ України. – Ф. 129. – Оп. 2. – Спр. 73. – Арк. 1.

⁹⁶ Там само. – Спр. 170. – Арк. 2.

⁹⁷ Там само. – Спр. 81. – Арк. 6.

⁹⁸ Там само. – Спр. 205. – Арк. 120.

⁹⁹ Там само. – Спр. 802. – Арк. 152.

¹⁰⁰ Там само. – Спр. 3. – Арк. 3–8.

¹⁰¹ ВСИ. – 1902. – С. 187–188.

Після святкової Літургії в Успенському храмі братчики збиралися в залі засідань. Кожен вписував своє прізвище в протокол засідання. Відкривав зібрання сеньйор. Після цього всі хором співали “Христос воскрес”. Далі сеньйор або його заступник (у разі відсутності головного очільника з поважних причин – через хворобу тощо) представляв звіт про діяльність Інституту за попередній рік його функціонування. Тоді в залі засідань з’являвся священник Успенської церкви (з вихованцями Ставропігійської бурси, які виконували релігійні пісні – “Плотію уснувь”, “Ангель вопіяше”, “Свьтися” і “Христос воскрес”), роздавав присутнім артос* під час цілування хреста і виходив. Закривали звітно-виборчі збори Ставропігії промовою новообраного сеньйора¹⁰². Для прийняття постанови загальними зборами потрібна була присутність 2/3 членів Інституту.

Звичайні щомісячні засідання вважали легітимними, якщо в них, окрім сеньйора та секретаря, який вів протокол Ради, брало участь ще четверо дійсних членів (ними були керівники відділів). Такі вимоги перетворювали ці збори на зібрання Ради старійшин. На них розглядали поточні справи: потреби церкви, школи, фінансові питання та ін. Важливіші ухвали (наприклад, затвердження інструкцій для працівників школи, друкарні, книгарні) приймали тільки за умови присутності всіх дійсних членів.

Загальні щорічні збори обговорювали проблеми, вирішення яких суттєво впливало на діяльність та добробут Інституту. До таких належали: вибір голови (сеньйора) і Ради правління, планування або припинення різних заходів, перевірка щорічних звітів, зміни у провізоріаті, прийняття нових і виключення членів, їхнє покарання, надання стипендій¹⁰³.

Про загальні зібрання¹⁰⁴ усіх членів повідомляли письмовим запрошенням сеньйора зі вказівкою теми зборів. Їх могли скликати сеньйор або Рада і в ситуаціях, не передбачених статутом.

Постанови приймали більшістю голосів. Коли кількість “за” і “проти” була рівною, вирішальне слово належало сеньйорові. Він також мав з’ясувати, чи не суперечить ухвала “праву або добру” закладу. Переконавшись, що вона прийнятна для Ставропігії, старійшина ще раз подавав її на розгляд Ради або у разі потреби скликав з цього приводу зібрання всіх членів Інституту¹⁰⁵. Усі ці повноваження сеньйора і його вагома роль у вирішенні найважливіших питань інститутського життя свідчать про велику авторитетність цієї посади. Тому під час вибору кандидатури на місце сеньйора братчики керувалися високими критеріями: це мала бути людина відома у суспільстві, шляхетна, з бездоганними моральними якостями, переважно старшого віку, “особа з-поміж осілих і заможних міщан або панства”¹⁰⁶.

* Артос – хліб, що уособлює Ісуса Христа – освячується священником у день Пасхи, а в Томину неділю роздається вірним (*Дешиця М.* Малий український церковно-історичний словник / *М. Дешиця.* – Львів, 1994. – С. 13).

¹⁰² ВСИ. – 1891. – С. 191.

¹⁰³ ЦДІАЛ України. – Ф. 129. – Оп. 2. – Спр. 3. – Арк. 3–8.

¹⁰⁴ Зразок одного із запрошень зберігається у ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів. – Ф. 36 (Я. Головацький). – Спр. 864. П. 60 (Товарницький І. В. Сеніор Ставропігійського інституту). Запрошення Я. Головацькому на засідання від 28 червня 1857 р. (німецькою мовою).

¹⁰⁵ ЦДІАЛ України. – Ф. 129. – Оп. 2. – Спр. 170. – Арк. 3.

¹⁰⁶ *Возняк М.* Як пробудилося українське народне життя в Галичині за Австрії. – Львів, 1924. – С. 69. Найстарший за віком член братства мав великий авторитет серед братчиків. Перший серед старших братів був найважливішим, з часом його стали називати сеньйором, а

Вимогу, щоб посаду сеньйора займала людина, яка постійно живе у Львові, пояснювали тим, що, живучи за межами міста, очільник влади не міг належно координувати діяльність інституції. Прикладом такого управління було сеньйорство І. Слонського, не будучи львів'янином, він рідко приїжджав на засідання, "тож справи Інституту провадив віце-сеньйор Уранович"¹⁰⁷.

До обов'язків сеньйора входив контроль за функціонуванням усіх структур установи й за веденням ділових книг – книги протоколів засідань та фінансової (або касової) книги, реєстрів нерухомого і рухомого інститутського майна¹⁰⁸.

Усі документи, серед них і постанови засідань, зберігались у сеньйора. Вироблену на зборах петицію віддавали секретареві Ради, який мусив її засвідчити й передати сеньйорові для резолюції. Переписували такий акт лише після того, як на йому з'явилися підписи сеньйора і секретаря. Погоджені з ними справи надходили до архіву. Оригінали документів відкладали в касі¹⁰⁹. У протоколі засідання Ради (як і загального зібрання) зазначили дату, ім'я референта, його пропозицію, одноставно чи більшістю голосів прийнято відповідну ухвалу, якщо її текст мав інший зміст, тоді й ім'я того, хто його запропонував¹¹⁰. Кожен сеньйор наприкінці свого правління повертав усі наявні в нього акти до архіву Інституту, віддавав ключі від друкарні, архіву, захристії тощо. Касир передавав касу своєму наступникові¹¹¹.

Першим сеньйором Ставропігійського інституту став у 1789 та 1790 рр. крайовий адвокат Яків Березницький, який вступив до Братства 1786 р.

Кандидатури обраних загальними зборами до Ради правління затверджували в Галицькому губернаторстві та окружному старостві¹¹². Губернаторство видавало розпорядження і щодо проведення засідань провізорату (наприклад, 1830 р.). Такий посилений контроль з боку органів влади призвів до ліквідації й тих демократичних засад Ставропігії, які ще діяли.

Якщо Губернаторство висловлювало незгоду щодо якогось претендента на посаду, то Ставропігійський інститут змушений був провести переобрання і запропонувати компромісний варіант. У 1796 р. уряд не затвердив кандидатури завідувача дібр Білявського, і братчики тимчасово призначили на цю посаду Федора Стечкевича¹¹³.

Управління Ставропігією зосередилось в руках кількох осіб – керівні посади займали раз у раз одні й ті самі люди. Так, скажімо, урядовий службовець, радник львівського магістрату Іван Бачинський залишався її сеньйором упродовж 16 років – з 1800 до 1816 р.¹¹⁴ Ще більш тривалим було перебування на посаді сеньйора Степана Левицького, радника шляхетського трибуналу – з 1826 до 1845 р. У 1845–1850 рр. сеньйором Ставропігії був Степан Керичинський, секретар львівського магістрату, прийнятий у члени цієї організації 1826 р. У 1864–1866 рр. сеньйором обирали

другого – віце-сеньйором. Від 1741 р. сеньйора та віце-сеньйора почали обирати братчики (*Ісаєвич Я.* Братства та їх роль в розвитку української культури XVI–XVIII. – С. 69).

¹⁰⁷ ЦДАЛ України. – Ф. 129. – Оп. 2. – Спр. 802. – Арк. 3–10.

¹⁰⁸ *Фіголь В.* Церковні братства греко-католицької провінції у XVIII ст. / В. Фіголь // Богословія (Львів). – 1938. – С. 140.

¹⁰⁹ ЦДАЛ України. – Ф. 129. – Оп. 2. – Спр. 170.

¹¹⁰ Там само. – Спр. 170.

¹¹¹ Там само. – Спр. 802. – Арк. 120.

¹¹² ЦДАЛ України. – Ф. 129. – Оп. 2. – Спр. 59. – Арк. 40.

¹¹³ Там само. – Спр. 802. – Арк. 22.

¹¹⁴ ВСИ. – 1938. – С. 108.

Йоакима Яминського, у 1867–1870 – Константина Кмицикевича, у 1871–1884 рр. – відомого юриста, президента Верховного суду у Відні Василя Ковальського, а в 1884–1899 рр. – професора загальної історії Львівського університету Ісидора Шараневича¹¹⁵. У ХХ ст. сеньйори Інституту змінювалися частіше.

У першій половині ХІХ ст. важелі керівництва інституцією змістились у бік сеньйора. Цьому всіляко сприяла й австрійська влада, оскільки зосередження управління в одних руках було їй вигідне, полегшувало контроль за Ставропігією. З цією метою в 1828 р. місцеві владні чиновники спробували нав'язати братчикам правило обирати свого очільника на більш тривалий час. Проте члени Інституту з цим не погодились, побоюючись втратити рештки демократичних засад, успадкованих від колишнього Братства.

Інститут зберіг за загальними зборами право наглядати за діяльністю свого проводу¹¹⁶, аби запобігти можливим надуживанням. Збори мали право суду над членами Ставропігії і навіть над сеньйорами, а за потреби могли застосовувати й карні санкції (завичай це були грошові штрафи).

Непорозуміння й особисті образи між братчиками виносили на розгляд Ради старійшин, яка мала виявити винуватого й покарати. Найчастіше це здійснювали у формі догани. У разі її повтору ставили питання про виключення з Інституту. Так, у липні 1853 р. К. Вінковський подав скаргу на П. Кадерножку (причини в протоколі не вказані). З цього приводу Й. Хоминський нагадав, що в їхній інституції карають лише двома згаданими способами, а оскільки Кадерножка ще не мав догани, то щодо нього можна обмежитись тільки її винесенням. Петро Кадерножка попросив офіційно вибачення у Кирила Вінковського, і це було прийнято¹¹⁷. Інститут відмовився від давньої традиції щодо повної конфіденційності у полагодженні приватних непорозумінь між його членами. Згідно з братськими правилами, внутрішні питання Ставропігії не мали набувати розголосу¹¹⁸. У статуті Братства наголошували, що “справи братські не повинні виноситись за поріг братського дому, запідозреного в розголошенні карали”¹¹⁹. Водночас якщо члени Інституту відмовлялися виконувати його розпорядження, то правління зверталось за допомогою до місцевої влади (окружного староства). Так, зокрема, трапилося у 1822 р., коли Василь Маньковський і Степан Білинський зігнували ухвалу Ради старійшин, – вона була змушена просити окружне староство відповідно вплинути на них¹²⁰. Цей конфлікт в Інституті виник з вини завідувача продажу книжок С. Білинського. 1822 р. не відбулося вчасно засідання через те, що він та ще декілька членів Ставропігії, які його підтримували (В. Маньковський, Варфоломей Брилинський, Іван Саврацький), покинули зал засідань. У 1823 р. сеньйор Іван Заржицький виніс на обговорення питання про зловживання Білинського, виявлені під час звітності в кінці 1822 р. Сеньйор стверджував, що той заподіяв шкоду Інституту, продаючи без відома провізоріату книжки з депозиту, ключ від якого переховував у себе, і не складаючи жодних рахунків. Провізоріат ухвалив провести інвентаризацію книжок, щоб встановити,

¹¹⁵ Старійшини Інституту Ставропігійського с 1773 по 1901 г. // ВСИ. – 1901. – С. 149–151.

¹¹⁶ *Фіголь В.* Церковні братства греко-католицької провінції... – С. 142.

¹¹⁷ ЦДІАЛ України. – Ф. 129. – Оп. 2. – Спр. 38. – Арк. 784, 788.

¹¹⁸ *Фіголь В.* Церковні братства греко-католицької провінції... – С. 139.

¹¹⁹ Архив Юго-Западной России... – Ч. 1. – Т. 11. – С. 4.

¹²⁰ ЦДІАЛ України. – Ф. 129. – Оп. 2. – Спр. 802. – Арк. 115.

яких збитків установі завдавала така діяльність завідувача. Під час ревізії, яку провели Василь Надольський, Варфоломій Брилинський, Василь Маньковський, Василь Черкавський (до ревізійної групи було введено і Білинського), з'ясували факт крадіжки завідувачем інститутського майна. 19 жовтня 1823 р. на засіданні прийняли постанову про виключення С. Білинського зі Ставропігії. Згідно з цим документом, це був другий випадок виключення – після Гавриїла Дорофеевича (1601 р.). 7 грудня 1823 р. про таке рішення було повідомлено окружне старство. Цей прецедент призвів до конфлікту серед усіх членів Інституту. Вони поділилися на прихильників і противників С. Білинського. Ті, які його не підтримували, у 1822 р. покинули Ставропігію. У лютому 1825 р. провізоріат закликав їх (і передусім Л. Сосновського) повернутися до виконання своїх попередніх обов'язків. Л. Сосновський погодився й обійняв посаду, отриману на виборах 1822 р. За несвочасне подання рахунків провізоріату в 1827 р. був письмово попереджений В. Брилинський. У разі невиконання відповідного розпорядження керівництво планувало також звернутися до окружного старства. Урешті-решт самі члени Інституту, як дізнаємося з документів 60-х рр. XIX ст., дійшли висновку про неможливість існування Ставропігії без патрона, який був би для неї своєрідним арбітром¹²¹.

Ставропігійський інститут зберіг типовий ще для братського періоду діяльності принцип колегіального правління. У його статуті сказано, що “участь в управлінні Інститутом, а також у сприянні його цілям з метою розширення благочинної діяльності виконують усі члени об'єднання, завдяки чіткому виконанню взятих на себе обов'язків та завдяки місцю й голосу на генеральних зборах”¹²². За часів братства навіть покарання для старших братчиків були більш жорсткими: “за свої провини вони несли в два або три рази більшу кару, ніж молодші”¹²³. Засідаючи, члени Ставропігії зазвичай займали місця відповідно до гідностей і старшинства, а під час обговорення якоїсь важливої проблеми слово насамперед надавали найстаршому членові¹²⁴. Цього звичаю дотримувалися і в братстві, і в Інституті. Роль старшого за віком діяча була настільки значущою, що нерідко саме під його головуванням відбувалися вибори сеньйора.

У своїй діяльності ставропігійський інститут керувався постановами уряду, які, однак не стосувалися його внутрішнього життя. Нові умови вимагали певного корегування давніх братських звичаїв і традицій. Відсутність статуту, що міг би внаормувати функціонування цієї установи, спричинила появу протягом кінця XVIII – першої половини XIX ст. інструкцій, які склали сеньйори та Рада старійшин, що регламентували роботу церкви, школи, друкарні, книгарні, а також керівників відділів.

1834 р. з'явилася інструкція для управителів маєтку Інституту, яка обмежувала права провізора (йому дозволяли самостійно розпоряджатися лише сумою, яка не перевищувала 1 рин., – більшими сумами оперувала Рада старійшин)¹²⁵. У 1852 р. провізоріат видав вказівки щодо порядку проведення зборів¹²⁶. Значну

¹²¹ ЦДІАЛ України. – Ф. 129. – Оп. 2. – Спр. 3. – Арк. 3–8.

¹²² Там само.

¹²³ *Срібний Ф.* Львівська Ставропігія до половини XVII ст. / Ф. Срібний // Записки Наукового Товариства імені Шевченка (далі – Записки НТШ). – Львів, 1911. – Т. 106. – С. 26.

¹²⁴ *Фіголь В.* Церковні братства греко-католицької провінції... – С. 137.

¹²⁵ ЦДІАЛ України. – Ф. 129. – Оп. 2. – Спр. 169. – Арк. 1.

¹²⁶ Там само. – Спр. 170.

роль у врегулюванні внутрішнього управління Ставропігійського інституту мала відіграти головна книга, яку вирішили запровадити з червня 1835 р. Планували, що вона відображатиме діяльність правління інституції, фіксуватиме постанови, прийняті на засіданнях, звіти про фінансову діяльність, пропозиції керівників та рядових членів Ставропігії тощо¹²⁷. У головній книзі було окреслено напрями роботи цієї установи, визначено сім відділів: 1) відділ громадський і фінансовий, в обов'язки якого входив контроль за всією діяльністю Інституту (його очолював сеньйор); 2) відділ службовий та касовий, компетенція якого поширювалася на всю фінансову сферу (керівники – касир та контролер); 3) відділ господарський, який відповідав за утримання будинків (завідувач – хранитель маєтків); 4) церковний відділ, який опікувався храмом та його майном (очільник – префект церкви); 5) відділ шкільний, функції якого полягали у провадженні справ бурси і школи (голова – префект школи); 6) відділ бібліотечний, якому підпорядковувалися архів та бібліотека (завідувач – архіваріус). Про важливість цієї книги як юридичного документа свідчить те, що не записані в ній ухвали чи пропозиції вважали нечинними¹²⁸. Джерела, на жаль, не доносять до нас інформації про те, чи була ця книга запроваджена.

Позаяк робота в керівному штаті Інституту добре оплачувалася, туди прагнули потрапити дедалі більше членів. Відтак щороку бюрократичний апарат Ставропігії розростався. На початку ХХ ст. до Управляючої ради належали: один сеньйор, два віце-сеньйори, по двоє настоятелів церкви, друкарні, бурси, будинків, по одному настоятеліві книгарні, книжкового магазину, музею й архіву, один касир, чотири референти юридичних справ, один прокуратор і один синдик (незмінно І. Добрянський). Штат провізорату, який тоді зріс удвічі порівняно з ХІХ ст., дублювали аналогічні посади в канцелярії: завідувач канцелярії, бухгалтер, касир, управителі друкарнею та книжковою лавкою, помічник бухгалтера, помічник настоятеля книжкового магазину¹²⁹. Разом із п'ятьма сторожами кількість щомісячно оплачуваного правління та допоміжного персоналу Ставропігії становила 34 особи (у загальному складі Інституту було 57 членів)¹³⁰.

Серед очільників інституції траплялися й особи, яких власне збагачення цікавило більше, аніж безпосереднє призначення установи, якою вони керували – розвиток культури, науки й освіти на благо народу. В архіві Ставропігійського інституту знаходимо документи, що вказують на значні фінансові надуживання деяких його діячів. Це, зокрема, справа про звільнення від обов'язків касира в 1884 р. А. Щербаня¹³¹ або справа Т. Коцовського за 1908 р. про розтрату інститутських коштів¹³². З огляду на факти фінансових порушень у 1900 р. загальні збори

¹²⁷ ЦДІАЛ України. – Ф. 129. – Оп. 2. – Спр. 802. – Арк. 104.

¹²⁸ Там само. – Арк. 105.

¹²⁹ Львовський Ставропігійський Інститут // ВСИ. – 1901. – С. 140.

¹³⁰ Листи службовців Інституту з проханням про підвищення платні // ЦДІАЛ України. – Ф. 129. – Оп. 2. – Спр. 111. – Арк. 25–32.

¹³¹ Документи в справі розтрати писаря Інституту Щербана Антона // Там само. – Спр. 103. – Арк. 11–12.

¹³² Листування з Крайовим банком та Коцовським Теофілем про звільнення його з посади управителя друкарні за фінансові зловживання // Там само. – Спр. 132. – Арк. 2.

Ставропігії затвердили спеціальний текст присяги для її керівників, яка включала обіцянку чесно виконувати свої обов'язки¹³³.

У першій чверті XIX ст. активність діячів Ставропігійського інституту дещо знизилася, що виявлялося в нерегулярному відвідуванні засідань. Сеньйор І. Сітницький пояснював це великою зайнятістю членів Ставропігії – “багато із них були на службі в крайових органах управління, і не могли бути регулярно присутніми на всіх засіданнях”. Аби внормувати функціонування установи, сеньйор видав у 1828 р. розпорядження, яким обмежував проведення звичайних засідань до чотирьох разів на рік (друга неділя січня, квітня, липня, жовтня)¹³⁴. На думку цього очільника, зменшення кількості зібрань не вплине негативно на діяльність Ставропігії загалом. Обговорення проблеми занедбання діячами Інституту своїх прямих обов'язків – відвідування засідань – і настанови сеньйора з цього приводу дали позитивні наслідки. З 1828 р. збори Ради старійшин стали регулярнішими¹³⁵.

Самоізоляція Ставропігії не могла захистити її від віянь зовнішнього світу, стрімких суспільних і національних процесів. Сполонізованість її членів помітна вже на початку XVIII ст. – після Замоїського синоду 1721 р. братчики склали присягу польською мовою¹³⁶. У першій половині XIX ст. руська (українська) мова була витіснена з усієї документації Інституту і до лютого 1848 р. протоколи засідань вели польською й німецькою¹³⁷. Як засвідчують біографії членів Ставропігії, їхні родини були полонізовані, самі вони навчались у польських закладах, у побутовому й товариському житті спілкувалися по-польськи і були “власливо, тільки історичною ненавистю до поляка відчужені від поляків”¹³⁸. Відчуваючи зверхність польської аристократії, ставропігійські діячі прагнули цілковито зрівнятися з нею – не лише культурно, але й в аристократичному способі життя. Соціальна природа цієї верстви галицьких українців полегшувала їхню самоідентифікацію з російськими поміщиками, а не з власним народом, над культурним і освітнім рівнем розвитку якого належало ще працювати. З 1912 р. діловою мовою Ставропігійського інституту стала російська.

1.4. Відносини з державою у 80-х роках XIX – на початку XX сторіччя: між співпрацею і протистоянням

90-ті роки XIX ст. супроводжувалися падінням політичних впливів та популярності в суспільстві русофільського напрямку та загальною кризою русофільської ідеології. Симпатії до російського царизму закривали русофілам шлях до контактів з інтелігенцією Наддніпрянської України, яка дедалі більше заявляла про себе в українському національному відродженні. Антипольське спрямування та консерватизм

¹³³ Текст присяги службовців Інституту // Там само. – Спр. 119. – Арк. 1–3.

¹³⁴ Там само. – Спр. 31. – Арк. 5–6.

¹³⁵ Там само. – Спр. 32. – Арк. 1–12; Спр. 802.

¹³⁶ Киричук О. Перехід Львівського Ставропігійського братства під юрисдикцію св. Апостольського Престолу / О. Киричук // Берестейська унія (1596–1996). Статті та матеріали. – Львів, 1996. – С. 93.

¹³⁷ Протоколи засідань Ради Інституту за 1832–1834 рр. Т. IV. // ЦДІАЛ України. – Ф. 129. – Оп. 2. – Спр. 36. – 144 арк.; Протоколи засідань Ради Інституту за 1844–1859 р. – Там само. – Спр. 37. – Арк. 1–220.

¹³⁸ Терлецький О. Москвофіли й народовці в 70-их рр. / О. Терлецький. – Львів: З друк. Наук. т-ва імені Шевченка, 1902. – С. 4. – (Літературно-наукова бібліотека; ч. 37).

не давали змоги співпрацювати з польськими ліберальними та політичними колами. Суттєво звужували базу галицького русофільства стабілізація та поліпшення австро-російських відносин, особливо помітні під час перебування на посаді Міністра закордонних справ Австро-Угорщини графа А. Голуховського (1895–1906)¹³⁹. Наступним етапом у розвитку інститутів громадянського суспільства стало утворення політичних партій – суб'єктів громадянського суспільства. Українофіли заснували низку партій: Русько-українську радикальну партію (1890), Українську національно-демократичну партію (1899), Українську соціал-демократичну партію (1899), Революційну українську партію (1900). У відповідь на інституалізацію українофілів у 1900 р. з ініціативи “Руської Ради” було засновано “Руську народну партію” (РНП). Її члени декларували, що визнають національну й культурну єдність усього “русского народу”, який має тисячолітню історію. Беручи до уваги належність “русского” населення Галичини до “малоросійського племені русского народу”, РНП вважала за доцільне вести просвіту місцевого люду Галичини на його власному, “галицько-руському діалекті”, не відмовляючись, однак, і від використання російської мови. Головою партії став І. Добрянський (18 лютого 1842 р. – 28 лютого 1919 р.), її членами були С. Лабенський, о. М. Раставецький, о. К. Сенік, К. та І. Черллончакевичі, О. Вальницький, М. Король, о. В. Давидяк, пізніше О. Мончаловський, о. І. Костецький, Ю. Павенцький та ін. Керівним органом був “Народний Совіт”.

Із поділом суспільно-політичного руху галицьких українців на дві течії – русофілів та українофілів, загострилося протистояння між ними, зокрема у відстоюванні прав володіти інституціями Народним домом, Галицько-русською матицею, Товариством ім. Качковського. Іноді вирішення питання залежало від позиції влади, яка, балансує між обома групами, захищала свої інтереси. Були ситуації, коли влада, зокрема місцева, не втручалась у протистояння між українофілами та русофілами, не бажаючи псувати відносини з будь-якою політичною силою.

Взаємини русофільських товариств з владою загострювались із радикалізацією русофільського руху. Статути русофільських товариств не передбачали політичної діяльності, однак русофіли використовували товариства для поширення своїх впливів та ідей, перевищуючи статутні повноваження. Із 80-х років XIX ст. все частішими стають конфлікти русофільських інституцій з владою через намагання товариств провадити політичну діяльність. У 1880 р. голова Товариства ім. М. Качковського В. Площанський давав пояснення в поліції щодо виключення з членів Товариства Сокальської філії селянина за те, що він на виборах голосував “на неруського кандидата”. Про цей інцидент заявили у сеймі. В. Площанський запевнив дирекцію поліції, що установа не втручатиметься в майбутньому в політичні справи¹⁴⁰. На період його головування Товариство пережило кризу у своїй діяльності і значно послабило позиції. Це було пов'язане з політичним процесом Ольги Грабар 1882 р. У ньому фігурували прізвища таких відомих представників русофільства, як Адольф Добрянський, Осип Марков, Венедикт Площанський, Іван Наумович, Микола Огоновський та ін. Їх обвинувачено в державній зраді – за пропаганду русофільства та православ'я, агітацію за відрив від Австро-Угорської

¹³⁹ *Киричук О.* Львівський Ставропігійський інститут у громадському житті Галичини... – С. 60.

¹⁴⁰ Памятная книжка въ 25-лѣтній ювілей Общества имени Михайла Качковскаго 1874–1899. Списано О. А. Мончаловськимъ. – Львовъ, 1899. – С. 28.

імперії Галичини, Буковини й Закарпаття та приєднання їх до Росії¹⁴¹. Хоча суд не довів факту державної зради, справа Ольги Грабар вплинула на діяльність усіх русофільських товариств та суттєво похитнула позиції всього русофільського руху. Як результат, 1883 р. сейм відмовив Товариству ім. М. Качковського у наданні субсидії¹⁴². Наслідком швидко відчула Ставропігійська друкарня – Галицький сейм припинив щорічні дотації (на суму 2 тис. гульденів) на видання шкільних підручників і передав їх Товариству “Просвіта”.

Прикладом, коли Львівський магістрат, більшість у якому становили поляки, не хотів втручатись у конфлікт між українцями, стала справа Народного дому. Однією з причин протистояння між українофілами та русофілами була боротьба за володіння русофільськими товариствами, зокрема Народним домом, оскільки українофіли вважали, що складки на нього збирали серед усього народу і він не може належати лише одній русофільській партії¹⁴³. Приводом до відвертої конфронтації стало питання про статус Народного дому 1884 р.: відносити його до “фондацій” чи “товариств”. Народовці вважали, що керівництво Народного дому незаконно надало йому статус товариства (статус фундації передбачав звітність перед урядом про фінансово-господарську діяльність та сплату податків, тоді як товариство не звітувало надфондаційній владі, тобто намісництву, а вибори керівного складу не підлягали затвердженню урядом) і за посередництвом Львівського магістрату добивалися зміни статусу. Права народовців відстоював юрист В. Дідошак, який наполягав, що у справу мусить втрутитися магістрат¹⁴⁴. Однак, зважаючи на те, що більшість серед Львівського магістрату становили поляки, які не хотіли втручатися у суперечку між українськими партіями, Народний дім і надалі залишився в руках русофілів.

Рескрипт галицького намісника К. Бадені визнавав Народний дім фундацією. Однак його наступник А. Потоцький, який підтримував русофілів, зволікав із затвердженням цього документа. На початку ХХ ст., у період гострого протистояння між русофілами та українофілами, вирішення питання про статус Народного дому з ініціативи русофілів дійшло до суду. Всі судові інстанції в краї 1911 р. визнали Народний дім фундацією, і влада зажадала від русофільського керівництва Інституту скласти фундаційну грамоту¹⁴⁵. Невиконання цієї вказівки призвело до ліквідації товариства, відповідно до ухвали Міністерства внутрішніх справ Австрії від 24 червня 1914 р.

Політичні та фінансові негаразди змусили центральний відділ Товариства ім. М. Качковського навіть ставити в 1883/84 р. питання про саморозпуск. У 1884/85 р. діячі інституції пережили скандальний політичний процес. В. Дудикевич надіслав Товариству з Відня твори російською мовою (М. Гілярова-Платонова), а настоятель канцелярії Т. Луцик розповсюджував їх серед членів Товариства. Газета “Діло” звинуватила Товариство в тому, що воно передплачує книги з Росії і поширює

¹⁴¹ Киричук О. Львівський Ставропігійський інститут у громадському житті Галичини... – С. 55.

¹⁴² Мончаловській О. А. Памятная книжка... – С. 35.

¹⁴³ Див.: Орлевич І. Боротьба між українофілами і русофілами за “Народний дім” у Львові / І. Орлевич // Львів: місто – суспільство – культура: зб. наук. праць. / Вісник Львівського університету. Серія історична. Спеціальний випуск. – Львів, 2007. – Т. 6: Львів – Краків: діалог міст в історичній ретроспективі. – С. 339–358.

¹⁴⁴ Дідошак В. Руско-народна інституція...

¹⁴⁵ ЦДІАЛ України. – Ф. 130. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 4–6.

їх у Галичині. Голова Товариства Б. Дідицький та Т. Луцик були притягнуті до судової відповідальності. Однак вищий краєвий суд звільнив їх від покарання. Того ж року державна прокуратура ліквідувала три книжечки Товариства: “Русскую лѣтопись”, “Исторію Руси” Б. Дідицького та “Житіє св. Кирила и Методія”. У 1885 р. загальні збори в Сяноку прийняли рішення, щоб учителі “нерускої” народності не викладали в школах з “русским” населенням. Дирекція поліції відхилила це рішення, назвавши його таким, що перевищує статутні межі інституції¹⁴⁶.

З 1903 р., коли Товариство ім. М. Качковського очолив Ф. Свистун, його діяльність ще більше почала служити пропаганді русофільських ідей і тісніше перепліталася з політичною діяльністю русофілів. Товариство запроваджувало до своїх видань російську мову. Того ж року видало твори М. Гоголя та Л. Толстого. Це викликало критику навіть з боку симпатиків Товариства. Так, К. Головка писав: “Отъ той порочной практики издавать книжечки общества, хотя бы лише по одной въ годъ, на общерусскомъ языкѣ общество должно на будущее отступить цѣликомъ [...] весьма мало нашихъ членовъ розумѣють его и то лише тїи что долше читали “Галичанинъ” [...], а для прочихъ се – твердый орѣхъ”. Окрім того, це дає підстави українцям критикувати Товариство за незрозумілу мову видання¹⁴⁷.

Використання Товариства ім. М. Качковського русофілами у своїй політичній діяльності та пропаганда російської мови викликали невдоволення з боку влади, яка відповідала на це різними санкціями (ненадання державних субсидій, притягнення до суду, накладання штрафів та ін.). У 1909 р. інституцію звинуватили в антидержавних намірах – у державній думі та на сторінках газети “Діло”¹⁴⁸. Польська преса писала, що його видання містять цинічні похвали на честь Росії. Це призвело до того, що голову Товариства Ф. Свистуна викликали в державну поліцію м. Львова для пояснень мети і завдань Товариства, фінансового стану та джерел доходів, а краєвий виділ відмовив у виплаті сеймової субсидії. Ф. Свистун переконував судову владу: установа проводить лише культурну та економічну діяльність, не отримує жодної допомоги з-за кордону, має на меті лише просвіту народу і його матеріальний добробут. Члени Товариства вважали, що цей інцидент пов’язаний передусім з публікацією твору “Полтавська битва” і творів М. Гоголя. Незважаючи на всі закиди, Ф. Свистун послідовно відстоював права російської мови¹⁴⁹. 12 червня 1910 р. краєвий виділ знову відмовив Товариству у сеймовій субсидії за 1909 р. і пояснив, що це сталося через мову його видань¹⁵⁰. Товариство

¹⁴⁶ Памятная книжка въ 25-лѣтній ювілей Общества имени Михайла Качковскаго 1874–1899. – С. 37–39.

¹⁴⁷ ЦДІАЛ України. – Ф. 182. – Спр. 78.

¹⁴⁸ Діяльність общества Качковскаго в 1908–1909 // Діло. – Львів, 1909. – Ч. 223.

* Ф. Свистун зазначав, що лінгвістична наука визнає існування “... одного русскаго языкового пня, обнимающаго три головныхъ наречія: великорусское, малорусское, бѣлорусское...”, і сучасний “русскій литературный язык, или як его называютъ “россійскій” есть плодомъ духовнаго труда малорусскаго племени въ состав котораго входитъ австрийская Русь”. А “українскій” створений на основі “малорусскихъ простонародныхъ говоровъ” лише вносить анархізм у духовне життя народу. [Протестация центрального видела общества им. М. Качковскаго противъ отнятия соймовой субсидии обществу. – Львов, 1910. – С. 9].

¹⁴⁹ Листокъ. – Львовъ, 1910. – Вып. 8, ч. 416. – Августъ.

¹⁵⁰ Протестация центрального видела общества им. М. Качковскаго противъ отнятия соймовой субсидии обществу. – Львов, 1910. – С. 1.

опротестувало це рішення у крайовому виділі і навіть скерувало делегацію до крайового маршалка графа Бадені¹⁵¹. Щоб запобігти конфлікту з владою, 1911 р. члени інституції надіслали до крайового виділу резолюцію, яку склав Д. Марков, з обіцянкю: видавати книжки на “малорусскомъ, но пріобщать своихъ членовъ къ общерусской культурѣ печатая статьи на литературномъ русскомъ языкѣ”¹⁵², після чого отримало державні субсидії за 1910 та 1911 рр.¹⁵³, а невдовзі і за 1909-й. Цей крок крайової влади опротестували народовці на сторінках своєї газети “Діло”, зазначивши, що Товариство ім. М. Качковського одночасно заручилось підтримкою як з боку Росії, так і Австрії¹⁵⁴. Керівництво Товариства подало скаргу на редакцію газети. Головний редактор “Діла” Володимир Бачинський забрав судовий позов у зв’язку з недостатньою кількістю доказів.

Одним із основних напрямів діяльності русофілів наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. була боротьба за використання в офіційних документах “русскої” мови та її запровадження у вищу школу (виступали за заснування кафедр російської мови і літератури у Львівському та Чернівецькому університетах), боротьба проти фонетичного правопису, поширення православ’я. 14 (26) квітня 1882 р. керівництво Народного дому поскаржилося “Рускій Раді”, що намісництво у листуванні з Інститутом вживало польську або “русску” мову з латинським письмом. “Русская Рада” у травні 1882 р. скерувала відповідний меморіал в Міністерство внутрішніх справ з вимогою, щоб “русска” мова і письмо були обов’язковими для влади в листуванні з русофільськими інституціями¹⁵⁵. 1896 р. русофільські товариства надіслали меморіал імператорові Францу Йосифу з проханням не затверджувати у школах і установах Галичини й Буковини український фонетичний правопис і народну мову¹⁵⁶. 8 грудня 1907 р. в бурсі “Народного дому” відбувся вечір (присвячений І. Наумовичу), на якому учні виголошували промови російською мовою і в російсько-православному дусі¹⁵⁷. У листопаді 1908 р. на загальному засіданні Ради “Народного дому” ухвалено зобов’язати керівництво Інституту клопотати про заснування кафедр російської мови у Львівському та Чернівецькому університетах та впровадження її як обов’язкового предмета в середніх навчальних закладах Галичини й Буковини, а також заснувати гімназію з викладовою російською мовою і клопотати про це перед Міністерством освіти¹⁵⁸. На зборах Матиці 1907 р. було прийнято рішення надіслати до уряду вимогу надати право “громадянства” “русскому языку”, а також за пропозицією М. Глушкевича видавати популярні брошури і практичні курси для вивчення “русскої” мови. 1908 р. на пропозицію голови товариства Ф. Свистуна депутати сейму І.

¹⁵¹ Народный праздник // Галичанинъ (Львовъ). – 1910. – 18 сентября (1 октября).

¹⁵² Галичанинъ. – 1911. – 14 (27) сентября.

¹⁵³ Отчетъ о дѣятельности Общества им. М. Качковского и о состояніи того же Общества за время от 16 (29) сентября 1910 г. до 15 (28) сентября 1911 г. – Львовъ, 1911. – С. 10.

¹⁵⁴ Чи також далі будуть нас русифікувати публичними фондами? // Діло (Львів). – 1912. – (6) жовтня.

¹⁵⁵ Отчетъ о дѣятельности комитета политическаго общества “Русская Рада” за время отъ 17 (29) ноября 1879 до 30 октября (11 ноября) 1885. Составленный В. Площанскимъ. – Львовъ, 1885.

¹⁵⁶ ЦДІАЛ України. – Ф. 182. – Оп. 1. – Спр. 14.

¹⁵⁷ О “Народный Дім” у Львові // Діло. – 1907. – 13 грудня.

¹⁵⁸ Отчетъ о дѣятельности Управляющаго Совѣта русскаго народнаго Института “Народный Домъ” во Львовѣ за время отъ 13(26) апрѣля 1908 до 2(15) ноября 1911. – С. 4–5.

Глібовицький та В. Дудикевич склали меморіал до сенату з проханням заснувати у Львівському університеті кафедру “руської” літератури. Таку ж петицію внесло товариство у сейм¹⁵⁹. Це знаходить своє пояснення ще й тому, що з 1908 р. русофільський рух заручився підтримкою поляків¹⁶⁰.

Із розколом русофільства розпочався конфлікт між обома групами за вплив у русофільських інституціях. Кожна з цих груп намагалася заручитись підтримкою влади. На початку ХХ ст. активізація українського національного політичного руху під впливом ідей націоналізму змусила молодше покоління русофільської партії радикалізувати свою діяльність. У партії РНП, яка об'єднувала русофільський рух, 1909 р. відбувся розкол на ново- і старокурсників. Новокурсники виступали за більш радикальні методи ведення партійної боротьби, критикували старше покоління – “старокурсників” – за угодовську політику з австрійським урядом, чіткіше заявили про національну ідентифікацію галицьких українців з орієнтацією на Росію. Проте свої ідейні орієнтири русофіли обох груп будували на визнанні національної і культурної єдності “русского народу”, який об'єднував три народності – малоросів (українців), великоросів (росіян) і білоросів¹⁶¹.

Новокурсники намагались надати діяльності товариств виразно політичного характеру. 17 лютого 1909 р. на засіданні “Народного Совѣта” РНП вони зробили спробу змінити порядок формування цього виконавчого органу партії, зокрема, увести до його складу голів русофільських товариств – Народного дому, Товариства ім. М. Качковського та Ставропігійського інституту¹⁶². Однак представники старокурсного правління Народного дому, яке очолював о. І. Костецький, відмежувалося від цих ухвал під претекстом, що співучасть у політичній організації суперечить статутним завданням товариства. І. Костецький розумів, що через порушення статутних повноважень австрійська влада може закрити всі товариства та відмовити в наданні державних субсидій.

У 1913 р. старокурсники делегували до Відня депутацію у складі І. Костецького, В. Давидяка, Т. Заяця, Л. Павенцького, М. Герасимовича з вірнопідданськими заявами¹⁶³, що знову спричинило конфлікт із новокурсниками. Побоювання старокурсників були не безпідставними. Пропаганда православ'я, судовий процес проти С. Бендасюка, М. Сандовига, І. Гудими, В. Колдри 9 березня 1914 р., яких звинувачували у спробах від'єднання Галичини від Австрії, врешті призвели до заборони діяльності русофільських товариств напередодні Першої світової війни. Під час Першої світової війни русофільський рух очолив В. Дудикевич. 9 (22) вересня 1914 р. під його головуванням було відновлено діяльність “Рускої Народної Організації” (РНО), до складу якої увійшли як ново-, так і старокурсники, забувши про свої суперечки. Його розпорядження виконували всі русофільські

¹⁵⁹ ЦДІАЛ України. – Ф. 148. – Оп. 2. – Стр. 7. – Арк. 122, 123.

¹⁶⁰ Лозинський М. Українство і москвофільство серед українсько-руського народу в Галичині / М. Лозинський. – Львів, 1909. – С. 29.

¹⁶¹ Див.: Орлевич І. “Отцы и дѣти”: ідеологічні розбіжності чи боротьба за домінування в Русській народній партії (до питання розколу в русофільській течії на початку ХХ століття) / І. Орлевич // З історії західноукраїнських земель; наук. ред. і упоряд. І. Орлевич. – Львів, 2015. – Вип. 10–11. – С. 166–183.

¹⁶² Прикарпатская Русь (Львовь). – 1914. – 29 апреля.

¹⁶³ Первые шаги // Прикарпатская Русь. – 1914. – 6 (19) января.

товариства¹⁶⁴. 9 (22) вересня 1914 р. делегація, скликана за ініціативи В. Дудикевича, нанесла візит військовому генерал-губернатору Галичини Г. Бобринському і висловила свої вірнопідданські заяви про вдячність від імені “Червоної Русі” за її звільнення і приєднання до “Русі державної” (тобто Росії)¹⁶⁵. Взамін за підтримку російської влади русофіли повернули собі свої товариства. Як знак лояльності до російських властей для православних богослужінь русофіли надали їм свої церкви – Преображенську, патронат над якою належав Народному дому, та Успенську, яку патрунувала Ставропігія.

Для реалізації своїх культурно-просвітніх завдань російська влада використовувала потенціал русофільських товариств: 30 квітня 1915 р. Народний дім надав свої приміщення для проведення курсів російської мови, 4 квітня 1915 р. з метою пропаганди російської мови та історії у приміщенні читальні Народного дому відкрилася російська шкільна виставка¹⁶⁶, читальні Товариства ім. М. Качковського організували курси російської мови і т.ін. Русофільські товариства під час Першої світової війни підтримали російську владу та активно сприяли їй. Декларована культурна єдність з “русским” народом переросла у заяви про політичне об’єднання з Росією.

Система державного управління в Австро-Угорській монархії забезпечувала особисті свободи й права громадян, але на практиці чимало положень австрійської конституції 1867 р. записані у вигляді декларацій і не підкріплені механізмом уведення їх в дію. Зокрема, це стосувалося тези про рівноправність народів та їхніх мов, яка не отримала подальшого роз’яснення в законодавстві, тому в різних краях її трактували по-різному, залежно від розстановки політичних сил. Але навіть попри такі недоречності, австрійсько-імперське конституційне законодавство стало основою демократизації тогочасного суспільства, зуміло каталізувати національну свідомість у провідної верстви українського населення краю, зокрема галицької інтелігенції.

Русофільський рух, який на початку відіграв певну позитивну роль, зумівши протистояти колонізаційним впливам, у другій половині XIX – на початку XX ст. через небажання визнавати право українців на самостійне культурне та національне існування втратив свої впливи в Галичині. Його сили були спрямовані на відстоювання перед владою інтересів та прав “русского” народу в Галичині, тобто прихильників русофільських ідей.

1.5. “Громада – великий чоловік...”: уявлення русофілів про громадянській устрій суспільства та його реалізація

У період формування українського громадянського суспільства з’являються теоретичні праці, присвячені цій проблемі. Тогочасні вчені-українофіли М. Драгоманов, С. Подолинський, І. Франко, М. Грушевський, Б. Кістяківський, М. Шаповал розглядають у своїх творах теорії громад, громадського життя і правової держави¹⁶⁷.

¹⁶⁴ Орлевич І. Галицьке русофільство під час Першої світової війни / І. Орлевич // Вісник Львівської комерційної академії. – Львів, 2011. – Вип. 10. – С. 236–237. – (Серія: Гуманітарні науки).

¹⁶⁵ Русская народная организация // Прикарпатская Русь. – 1914. – 15 (28) сентября.

¹⁶⁶ Прикарпатская Русь. – 1914. – 6 (19) января.

¹⁶⁷ Исторична еволюція громадянського суспільства та уявлень про нього (формування ідеалу). Розвиток громадянського суспільства [2000] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://political-studies.com/?p=166> Думки з приводу. Авторський проект Антоніни Колодій.

Ці питання ставали частково предметом дослідження і русофілів – П. Свистуна, М. Малиновського та ін. Одним із шляхів перетворення галицьких українців на свідомих громадян, які зможуть захистити свої політичні, економічні й культурні інтереси, П. Свистун називав зорганізування їх у якусь “спільність”, “громаду” тощо. Найвищим утворенням, яке, на його погляд, забезпечує людині побут, є держава. Проте вона не може задовольнити всіх потреб людини без підтримки в цьому самого суспільства. Для сприяння державним органам влади громадяни, на думку автора, мусять об’єднуватись у різні громади, товариства і т. ін., спільно працюючи на загальну користь. Ознаками “общинного духу” П. Свистун вважав добротність, турботу народу про свої храми, публічні споруди та громадські заклади, спілки для наукової, промислової, торговельної й іншої діяльності¹⁶⁸. М. Малиновський за взірць суспільної організації ставив німецьку громаду, що, за його словами, була консолідаційним чинником для будь-якого виду громадської активності: “Громада великій чоловѣкъ, котрый однако, въ корчмѣ не сидить, пустое не балакаеть, а всюди имѣеть очи, руки и розумъ...”¹⁶⁹. На переконання цього автора, первинною ланкою суспільства й держави має бути саме громада – об’єднання людей, створене для виконання різних господарських функцій та вирішення спільних справ.

Уявленням русофілів про потребу самоорганізації суспільства у певну “спільність” відповідали русофільські товариства, які вели науково-просвітну, економічну, добротинну діяльність, споруджували й патрунували храми для українців Галичини. Характерною рисою української моделі громадянського суспільства була визначальна роль у всіх сферах суспільного прогресу духовно-інтелектуальної еліти – інтелігенції, що прагнула наблизити свій народ до здобутків світової цивілізації. З огляду на це основним завданням усіх русофільських товариств (як, власне, й українофільських) було піднесення освітнього рівня народу.

У видавничій діяльності Матиці можна виділити три основні види літератури: релігійна, підручники для шкіл та гімназій, наукова і художня. 13 березня 1850 р. Матиця звернулася до уряду з пропозицією про відкриття у селах Галичини початкових українських шкіл. Для цього товариство й вирішило видавати шкільні підручники, яких не вистачало. На початку 50-х років XIX ст. члени Матиці перекладали кілька підручників: В. Ковальський переклав із сербської ботаніку, М. Малиновський – “О великомъ Божемъ міре” (1852) та ін.¹⁷⁰ Видали буквар А. Добрянського (1849) для шкіл та І. Гуркевича для училищ (1851), читанку М. Шашкевича (1850) для гімназій, “Хрестоматію руської мови” Я. Головацького¹⁷¹, 1861–1862 рр. видали 8 підручників релігії для учнів греко-католицької гімназії, які переклав Л. Цирик, а восьмий – М. Поппель¹⁷². Матиця видала близько 30 тис. примірників підручників для народних шкіл. Така активізація її діяльності викликала невдоволення в уряді, і 1853 р. він видав постанову про друк підручників для початкових

¹⁶⁸ Временникъ Института Ставропигійского съ мѣсяцесловомъ на годъ високосный 1892 годъ. – С. 130, 135.

¹⁶⁹ Там само. – С. 72.

¹⁷⁰ Отчеты общества литературного Галицко-русской матицы. – С. XXXVIII.

¹⁷¹ Там же. – С. XXXIV.

¹⁷² Седляр О. Видавнича діяльність товариства “Галицько-руська Матиця” (1848–1870) / О. Седляр // Вісник Львівського університету. Серія книгознавство. – Львів, 2008. – Вип. 3. – С. 86.

українських шкіл тільки згідно зі зразком наявних німецьких¹⁷³, друк і продаж підручників перебрав на себе¹⁷⁴. Крім підручників для початкових шкіл, Матиця створила спеціальний фонд для підготовки гімназійних підручників. Найбільшу частку видавничої продукції Матиці становили книги релігійного характеру, що було пов'язано з найбільшою прибутковістю від їхнього продажу¹⁷⁵.

Товариство видавало наукову літературу, до якої належали передусім твори галицьких учених – Я. Головацького, А. Петрушевича, І. Гушалевича, І. Шараневича, Б. Дідицького та ін. Періодичні видання: “Науковий Сборник” (1865–1868), “Літературний Сборник” (1869–1873, 1885–1890), “Научно-літературний сборник” (1901–1906, 1908).

Наприкінці XIX – початку XX ст. у виданнях Матиці починає переважати наукова література, яка призначалася для вузьких наукових кіл, а також інших представників високоосвіченої інтелігенції, а тому була нецікавою (передусім через свою незрозумілість) для пересічних галичан, що стало однією з причин непопулярності товариства.

Найбільші заслуги у просвітництві народних мас належать Товариству ім. М. Качковського. Провідним напрямом його діяльності було видавання та розповсюдження дешевих книжок для народу. Переважно це була література релігійно-морального характеру, навчального та господарсько-економічного, художні та історичні твори. З 1884 р. почало виходити періодичне видання “Календарь общества им. М. Качковского”, з 1907-го – газета “Экономичный листок” для поживлення роботи населення в економічній галузі. У 1908 р. її завдання розширили, і друкували статті навчального характеру, відомості про діяльність Товариства тощо і, відповідно, називали “Листок”¹⁷⁶. У 70-х рр. XIX ст. видання Товариства виходили почергово то народною мовою, то “язичієм”, друкували їх “гражданським” шрифтом. Народна мова видань сприяла зростанню популярності Товариства та збільшенню кількості його членів. Поступовий перехід видань на російську мову призвів до втрати його популярності серед українського населення. Наприкінці XIX ст. інституція не могла конкурувати з українофільським товариством “Промісвіт”, що свідчило про непопулярність русофільських ідей в Галичині.

Ставропігійський інститут виконував насамперед суспільне замовлення на церковну літературу. Протягом 1850–1860-х рр. він друкував традиційні для Ставропігії видання: “Октоїх”, “Трифологон”, “Часослов”, “Тріода цвітна і постна”, “Єрмологіон”, “Євангеліє”, “Апостол”, “Требник”. Книги були виконані високим друком, із кольоровими вставками й гравюрами. Крім того, у другій половині 1850-х рр. Д. Зубрицький і Я. Головацький розпочали друкувати руські тексти літургії Іоана Златоуста, а також власні польські й німецькі її переклади для популяризації східного обряду в католицькому світі¹⁷⁷. У 1870-х рр. церковна література Інституту набула чіткішого національного забарвлення, свідченням чого стали

¹⁷³ *Кріль М.* Галицька матиця у Львові / М. Кріль, Ф. Стеблій // *Словянські матиці.* – Москва, 1996. – С. 210.

¹⁷⁴ *Отчеты общества литературного Галицко-русской матицы.* – С. XLI.

¹⁷⁵ *Кріль М.* Галицька матиця у Львові. – С. 211.

¹⁷⁶ *Листок.* – Львов, 1908. – Вып. 1. Додаток до книжечки. – Ч. 38.

¹⁷⁷ *Ваврик В.* Яков Головацкий и его деятельность и значение въ галицко-русской словесности / В. Ваврик. – Львов: Ставропигийский Институт, 1925.

фундаментальні за обсягом і змістом “житія святих”, “календарі церковних свят”, три томи укладених відповідно до кращих світових традицій душпастирських по-вчань проповідей настоятеля Успенського храму Ю. Ганкевича¹⁷⁸ тощо.

Із часом видавати добротні церковні й наукові книги ставало дедалі важче через їхню дорожню вартість і низьку купівельну спроможність¹⁷⁹, що робило їх недоступними навіть для духовенства. До того ж із 1870-х років з виданнями Ставропігії почали серйозно конкурувати дешеві й доступні для народу брошури “Просвіти” та Товариства імені Шевченка. Незрозуміла церковнослов’янська або російська мова видань Ставропігійського інституту викликала нарікання галичан.

Це змусило Ставропігійський інститут внести певні корективи у свою видавничу діяльність. Зокрема, Ставропігія почала видавати дешеві богослужбові книги для широкого загалу – молитовники, пісенники, колядки тощо накладом 3–5 тис. примірників¹⁸⁰. Особливою популярністю користувався “Молитослов для мирян”, який Інститут перевидавав чотири рази¹⁸¹. Крім того, Ставропігія домоглася офіційного дозволу на розширення світської тематики й урядових дотацій на друкування шкільних підручників¹⁸². Після гучного судового процесу над членами Ставропігії в 1882 р. Галицький сейм припинив виділяти Ставропігійському інституту кошти із крайового бюджету для друкування підручників та передав їх “Просвіті”¹⁸³.

Спорудження Преображенської церкви стало прикладом, з одного боку, активної громадянської позиції галицьких українців та сприяння їм з боку влади – з іншого. 21 січня 1850 р. ГРР звернулася до президії Галицького намісництва з проханням дозволити збір пожертв на будівництво церкви й Народного дому по всій провінції і 4 лютого вже отримала такий дозвіл. Основну роль у зборі пожертв відводили духовенству як найбільш авторитетній і впливовій верстві серед українського населення Галичини. ГРР попросила Львівську греко-католицьку консисторію та Перемишльську єпархію закликати духовенство власним прикладом і впливом на народ зайнятись збором пожертв¹⁸⁴. ГРР створила Комісію для спорудження Народного дому та церкви, головою якої було обрано фінансиста Андрія Шушкевича, а його заступником – радника Львівського магістрату Івана Зарицького. Для збору пожертв серед населення було створено мережу комісій на місцях. Вони виникли відповідно до територіального поділу – окружні, та адміністративно-структурного поділу греко-католицької церкви – деканальні (або намісницькі, ця назва найчастіше траплялася в документах) і місцеві, які створювали парохі у своїх парохіях або деколи якась шанована у громаді світська особа). Найбільш чисельними були деканальні комісії. Географія збору пожертв охопила майже всі округи Галичини.

¹⁷⁸ Празничні проповіді, сочинені Ю. Ганкевичем. – Львов. – Ч. I і II. – 1876; Там само. – Ч. III. – 1877.

¹⁷⁹ Цѣнникъ Ставропігійского Института. – Львов, 1889. – С. 2.

¹⁸⁰ Листування Ставропігійського інституту з митрополичою консисторією про дозвіл на видання літургійних книг // ЦДІАЛ України. – Ф. 129. – Оп. 2. – Спр. 984. – Арк. 1–18.

¹⁸¹ Сокращенный молитословъ для мирян. Четвертое издание. – Львов, 1977.

¹⁸² Листування з Галицьким намісництвом, Державним міністерством, Комісією в справах освіти, Дирекцією шкільного книговидавництва у Відні про право Інституту видавати шкільні підручники. 1862–1891 // ЦДІАЛ України. – Ф. 129. – Оп. 2. – Спр. 1008–1018.

¹⁸³ ЦДІАЛ України. – Ф. 129. – Оп. 2. – Спр. 222. – Арк. 7.

¹⁸⁴ Орлевич І. Участь греко-католицького духовенства у створенні Народного дому у Львові / І. Орлевич // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. – Львів, 2008. – Кн. 1. – С. 472.

Схема збору пожертв передбачала чіткий механізм впливу на українське населення за допомогою духовенства та частково світської влади. Члени комісії розробляли спеціальні документи-звернення до намісників (деканів) і вимагали чіткого пояснення, якщо складки не поступали з певної місцевості, або їхня кількість, на думку членів комісії, була недостатньою. Тоді, коли селяни через наврожаї не могли складати пожертви на Народний дім, священники самотужки заповнювали відсутність складок у тій чи тій місцевості. Іноді, щоб врятувати ситуацію, священники збирали по церквах вживані речі з металу – дзвони, старі ліхтарі, чаші тощо – на великий дзвін для нової церкви. У 1902 р. завершилось спорудження Преображенської церкви, 1906 р. відбулось її освячення. Про авторитет товариств, зокрема Народного дому, серед галицьких українців свідчить факт частого звернення селян у 50–60-х роках ХІХ ст. до Комісії перебрати на себе судові справи у спорі між громадою та поміщиком. Наприклад, парох с. Волі Якубової намагався захистити права селян своєї парафії перед поміщиком. Громада вела судовий процес проти використання поміщиком частини лісу. Селяни хотіли віддати Народному дому право на володіння лісом і пасовиськом, а за собою залишити лише право випасати худобу в цьому лісі. Однак Комісія відмовила, покликаючись на те, що реалізація таких справ вимагає багато часу та коштів¹⁸⁵.

У багатьох питаннях громадянське суспільство взаємодіє з державними інституціями – то як їхній помічник і союзник, то як опонент. Влада, здійснюючи нагляд над діяльністю товариств, деколи ставала навіть певним каталізатором їхньої активності. Надана русинам нерухомість, а згодом і збудовані товариствами споруди надалі перебували під контролем влади, яка часто вимагала привести їх до відповідного стану, дбаючи, щоб ця складова міського благоустрою вписувалась у загальний міський ансамбль.

Наприкінці ХVІІІ ст. Ставропігійський інститут вів реставраційні роботи Успенської церкви. У цей час австрійський уряд розпочав у Львові реорганізацію міської забудови і вимагав від Ставропігійського інституту впорядкувати територію навколо церкви, привести в належний стан водоканалізаційні системи будинків, що були в його власності. Члени Інституту впродовж 1800–1803 рр. відмовлялись від цього, пояснюючи недостатньою наявністю коштів. Урешті в 1803 р. ремонтні роботи розпочались із виконання вимоги міської влади. 1820 р. Галицьке Губернаторство провело чергове обстеження стану Успенської церкви, внаслідок чого видало розпорядження про проведення ремонтних робіт. 1828–1829 рр. було проведено ремонт даху церкви та трьох куполів. У 1844 р. за наполяганням магістрату Ставропігія реконструювала кам'яницю № 193, розташовану поряд з вежею Корнякта¹⁸⁶. Були випадки, коли Інститут не погоджувався з пропозицією влади. Протягом 1911–1913 рр. Інститут успішно протистояв спробам Львівського магістрату перебрати у своє володіння площу на Краківському передмісті, між Домініканським костелом і вулицею Зацерковною¹⁸⁷.

¹⁸⁵ Орлевич І. Участь греко-католицького духовенства у створенні Народного дому у Львові... – С. 473–475.

¹⁸⁶ Орлевич І. Ставропігійський інститут у Львові. – С. 59–61.

¹⁸⁷ Киричук О. Львівський ставропігійський інститут у громадському житті Галичини... – С. 95.

Так, 1849 р. волею австрійського цісаря Франца-Йосифа I українцям Львова було надано місце для будівництва згаданої вище Преображенської церкви. Влада вимагала від керівництва Народного дому передусім реалізації культурно-освітніх завдань, тобто спорудити церкву. Львівський магістрат двічі у 1867 та 1870 рр. звертався до керівництва Народного дому, чому воно не будує церкву, натомість споруджує нові будинки і здає їх в оренду, намагаючись комерціалізувати свою діяльність¹⁸⁸. Інтерес та сприяння з боку влади у будівництві церкви були пов'язані як з певною лояльністю до галицьких українців, так і з бажанням поліпшити благоустрій міста. 2 вересня 1880 р. Інститут відвідав імператор Франц Йосиф I; цікавлячись завершенням будівництва церкви, він наголосив, що церква “буде хорошою пам'ятною спорудою і причиниться до прикраси міста”¹⁸⁹. Знаком вдячності русинів монархові стало спорудження пропам'ятної таблиці у 1901 р. Францу Йосифу та руському народові, що жертвував на Преображенську церкву¹⁹⁰.

Діяльність русофільських товариств мала дві складові: теоретичну, що передбачала поширення знань, і практичну, яка вимагала залучення матеріальних ресурсів товариства. Цю думку висловив ще М. Куземський, визначаючи завданням Матиці просвітництво народу двома шляхами – “духовними трудами і матеріальними силами” цієї інституції¹⁹¹. А голова Товариства Ф. Свистун зазначав, що для боротьби з “анальфабетизмом народу” потрібно надати читальням просвітньо-економічного характеру і не лише навчати селян грамоти, а й допомагати їм краще господарювати¹⁹².

Нові технічні, економічні, сільськогосподарські досягнення другої половини XIX ст. стимулювали русофілів до поширення цих знань серед галицького селянства. Публікації Товариства ім. М. Качковського (серія під назвою “Изданія Общества имени М. Качковского”¹⁹³ та видання Ставропігійського інституту (“Временник Ставропігійского Института”)¹⁹⁴ містили поради для раціонального ведення господарства (як зберігати й вирощувати сільськогосподарські продукти, розводити тварин тощо). Автори таких матеріалів покликалися на європейський та американський досвід, часто пропонуючи читачам дізнатися про це більше з оригінальних творів¹⁹⁴. Важливим елементом просвіти галицьких українців було поширення гігієнічних і медичних знань¹⁹⁵. Згадані щойно товариства друкували рекламу лікарських та гігієнічних засобів, інформацію, як правильно харчуватися і т. ін.

¹⁸⁸ Орлевич І. З історії будівництва Преображенської церкви у Львові ... – С. 439.

¹⁸⁹ Отчетъ о дѣятельности Управляющаго Совѣта руського народнаго Института “Народный домъ” во Львовѣ за 1880 г. и предсчетъ на 1881 г. – Львовъ, 1882. – С. 10.

¹⁹⁰ Орлевич І. З історії будівництва Преображенської церкви у Львові ... – С. 443.

¹⁹¹ Отчеты общества литературного Галицко-русской матицы. – С. XXXIX.

¹⁹² Предстоящій народный праздник // Галичанинъ. – 1911. – 28 августа (10 сентября).

¹⁹³ Вендланд А.-В. Русофіли Галичини. Українські консерватори між Австрією та Росією, 1848–1915 / А.-В. Вендланд. – Львів, 2015. – С. 331–333.

¹⁹⁴ Павло Свистун у своїй розвідці “О торфѣ” доводив переваги паління торфом, особливо для бідніших верств населення. Бажаючих дізнатись про це детальніше відсилав до німецькомовної літератури. Цей ж автор пропонував запровадити в Галичині штучне вирощування риби, послаючись на досвід французів, німців та американців [Временник Института Ставропігійского съ мѣсяцесловомъ на годъ високосный 1892 годъ. – С. 56–57] Филип Свистун надрукував розвідку про винайдення американцями у 1891 р. штучного дощу, однак зазначив, що для галичан такий метод надто дорогий. [Временник Института Ставропігійского съ мѣсяцесловомъ на обыкновенный 1893 годъ. – С. 120].

¹⁹⁵ Временник Института Ставропігійскаго съ мѣсяцесловамъ на годъ простый 1870. – С. 107.

“Поліпшені землеробські знаряддя й машини – запорука успішного сільського господарства”¹⁹⁶, – так писав у “Временнику” русофільський публіцист П. Свистун. Відповідальність за процес ознайомлення селян з новою технікою, на його думку, мали взяти на себе місцеві органи влади та громадські інституції. Роль реалізатора своїх економічних завдань русофіли відвели Товариству ім. М. Качковського. П. Свистун рекомендував часто проводити виставки сільськогосподарських знарядь, найкраще під час з’їздів цього товариства. Планували не тільки ознайомлювати селян із кращими зразками сільськогосподарської техніки, а й стимулювати ремісників до її виготовлення, а також створювати спеціальні комісії для випробовування машин і землеробських знарядь. До складу таких комісій мають входити грамотні сільські господарі – “професори” техніки й землеробських шкіл, практичні землероби-поміщики, священники, сільські вчителі та освічені селяни. Вони мали вивчати новинки (зокрема їхню придатність для певної місцевості), їздити за кордон за досвідом, організовувати свої виставки й лекції для населення. Закуповування землеробських знарядь потрібно було покласти на просвітницьких діячів та місцевих чиновників. Усе це можна реалізувати, як наголошував П. Свистун, лише за умови належної взаємодії товариств та місцевої влади¹⁹⁷. Саме так і було налагоджено роботу Товариства ім. М. Качковського. Воно надавало відповідну допомогу селянам, ініціювало заснування сільських ощадних і позичкових кас, крамниць, проводило сільськогосподарські та інші виставки¹⁹⁸. У 1879 і 1880 рр. Сокальська, Коломийська та Станіславівська філії організували резонансні виставки сільського господарства і ремесел, на яких були представлені не лише сільськогосподарські товари, інструменти, продукти харчування, виготовлені селянами, а й вироби домашньої селянської продукції і міських ремесел¹⁹⁹. Товариство організувало на початку ХХ ст. сільськогосподарські курси молочарства, садівництва та ін., 1906 р. до курсів додали стипендійну програму, завдяки якій сільська молодь могла проходити сільськогосподарську практику в Чехії²⁰⁰. З 1909 до 1911 р. агроном Товариства Г. Млець вів землеробські курси для селян²⁰¹. У 1911 р. Товариство проводило курси з ветеринарії у Львові та курси з молочної справи в Громні²⁰².

На шпальтах “Временника” містились практичні поради населенню фінансово-економічного та юридичного характеру: (“Телеграфный указатель”, “Почтовый указатель”, “Поазбучный указатель стемплевых належитостей отъ документовъ, справъ, прошеній”, “Движеніе на желъзныхъ дорогахъ”, “Плата на желъзныхъ дорогахъ”²⁰³), довідки про урядові та громадські заклади (“Уряды, заведенія и общества во Львовъ”²⁰⁴), дані про львівських адвокатів, нотаріусів, лікарів, з 1902 р.

¹⁹⁶ Нашъ програмъ // Слово. – Львовъ, 1861. – Ч. 1.

¹⁹⁷ Временникъ Института Ставропигійского съ мѣсяцесловомъ на годъ високосный 1892 годъ. – С. 52–53.

¹⁹⁸ Мончаловскій О. Памятная книжка... – С. 16–17.

¹⁹⁹ Вендланд А.-В. Русофіли Галичини... – С. 317–318.

²⁰⁰ Там само. – С. 320.

²⁰¹ Отчетъ о дѣятельности Общества им. М. Качковского и о состояніи того же Общества за время от 16 (29) сентября 1909 г. до 15 (28) сентября 1910 г. – Львовъ, 1911. – С. 7, 10, 11.

²⁰² Отчетъ о дѣятельности Общества им. М. Качковского и о состояніи того же Общества за время от 16 (29) сентября 1910 г. до 15 (28) сентября 1911 г. – Львовъ, 1911. – С. 17.

²⁰³ Временникъ Института Ставропигійского съ мѣсяцесловомъ на годъ 1881. – С. 53, 66, 68, 80, 87.

²⁰⁴ Временникъ Института Ставропигійского съ мѣсяцесловомъ на годъ 1886. – С. 56–58.

також друкували відомості з шематизмів²⁰⁵ і т. д. Статті мали пізнавально-повчальне спрямування, ознайомлювали громадян з їхніми правами та виховували вміння їх відстоювати. Так, у публікації “Тарифа для фіакровь и дорожкарей во Львовь” зазначено: “Если возъ или сани стоятъ на вызначенномъ мѣстци, повозчикъ не смѣе оттягаться отъ ѣзды вимовкою, що уже есть замовлень отъ другого гостя.- Съ жалобами за переступленія противъ сихъ постановлений, якъ и за нечемное поступленіе повозчика взглядомъ гостя, удаватися належить до ц.к. дирекції поліції”²⁰⁶.

У рекомендаціях щодо користування поштовими послугами зазвичай наприкінці наголошували про право галицьких українців уживати “русску” мову: “Внутрь австрійской имперіи свободно подавати телеграммы также въ язьць русскомъ”²⁰⁷. Зазначимо, що русофіли “русску” ототожнювали з російською літературною мовою або наближеною до неї. Однак вони виступали й за вживання простим народом народної мови (української), тому заклики населення використовувати в офіційній документації “русску” мову, а не польську, були певним позитивом. У “Временнику” бачимо зауваги такого змісту: “Всь ц.к. почты, трафики и пр. въ Галичинъ должны имѣти также русскіи рецепты, кореспонденційныи карты, тяжарныи листы, бланкеты на почтове переказы и др. Должны уряды почтовыи всегда выставлять рецепты русскіи, когда письмо адресовано по русски”²⁰⁸.

Щоб зміцнити економічну й фінансову базу русофільських товариств, діячі Товариства ім. М. Качковського створили низку своїх товариств економічного характеру: 1898 р. – “Защиту земли”, завдання якої полягало у скуповуванні панських маєтків і парцелюванні їх між селянами, наданні позик і прийманні грошей під проценти²⁰⁹; 1904 р. – “Русский Ревизійний союз”, який займався впровадженням науки в різні галузі економіки²¹⁰; у 1910 р. Товариство заснувало асоціацію “Рольничій союзъ” і товариство з обмеженою відповідальністю “Центральний молочний союз” у Львові, на протигагу польському “Związek Mleczarski” та українському “Крайовому союзові молочарсько-господарському в Стрию”²¹¹.

Важливими просвітницькими заходами П. Свистун вважав: публічні читання, музично-декламаторські вечори, театральні вистави та ін. Користь від них він бачив подвійну: так можна було і культурно розвивати людей, і відволікати їх від тих забав, що “псують дух і тіло”. Щоб людина могла розумово працювати, на його погляд, потрібні дві умови: насиченість їжею та відпочинок від втоми, бо “ні голодний, ні втомлений працю не захоче слухати якись читання чи дивитись вистави”. Тому проводити у жнива просвітницькі заходи недоречно. Найзручнішою порою для цього, на переконання автора, є осінь і зима, з довгими вечорами й наявністю продовольства, – “час, коли народ найбільше пиячить через відсутність занять”²¹².

²⁰⁵ Временникъ Института Ставропигійского съ мѣсяцесловомъ на годъ 1902. – С. 66–71.

²⁰⁶ Временникъ Института Ставропигійского съ мѣсяцесловомъ на годъ 1881. – С. 89.

²⁰⁷ Временникъ Института Ставропигійского съ мѣсяцесловомъ на годъ 1882. – С. 67.

²⁰⁸ Там само. – С. 78.

²⁰⁹ Вѣстникъ “Народного дома”. – Львовъ, 1898. – Ч. 193. – С. 1397.

²¹⁰ Отчетъ о дѣятельности Общества им. М. Качковского и о состояніи того же Общества за время от 16 (29) сентября 1910 г. до 15 (28) сентября 1911 г. – Львовъ, 1911. – С. 16–17.

²¹¹ Отчетъ о дѣятельности Общества им. М. Качковского и о состояніи того же Общества за время от 16 (29) сентября 1909 г. до 15 (28) сентября 1910 г. – С. 5.

²¹² Временникъ Института Ставропигійского съ мѣсяцесловомъ на годъ високосный 1892 годъ. – С. 138–139.

Незважаючи на радикалізацію русофільського руху наприкінці XIX ст. і все більше запровадження у видавничій продукції російської або наближеної до російської мови, русофіли все ж визнавали, що ця мова не зрозуміла для українського населення, тому вести свою просвітницьку роботу та друкувати видання “для народу” воліли “місцевим діалектом” (тобто по-українськи). Лекції також треба читати “місцевим говором”, наголошував П. Свистун, але, бажаючи відкрити населенню шлях до освіти й до “всіх плодів чимраз поступаючої цивілізації”, водночас зауважував, що потрібно повільно знайти народ з літературною (себто російською) мовою. Адже всі наукові книжки, які варто читати селянинові чи міщанинові, написані німецькою, польською або “рускою” мовами, а не місцевим “говором”, яким друкують хіба що оповідання, вірші тощо²¹³.

Для пропагування тверезого способу життя галицькі товариства, як русофільські, так і українофільські, проводили культурні заходи, найчастіше – музично-декламаторські вечори. Якщо Товариство імені М. Качковського і “Просвіта” безпосередньо організовували їх серед населення, то на Ставропігійський інститут покладали завдання публікувати матеріал для їхнього проведення – вірші й пісні. У 1883 р. у Ставропігійській друкарні було видано “Народні пѣсни для спѣванобивих Русинов”, які зібрав С. Гучковський. Аналіз “Цінників” Інституту дає змогу стверджувати, що він випускав чимало музичної літератури²¹⁴.

Для вищих верств українського галицького суспільства Ставропігійський інститут організовував святкові вечори в Народному домі. До їхнього репертуару входили історико-політичні “відчити” (лекції) і музично-декламаційний концерт. До традиційних належали травневі вечори на честь скасування панщини. Інші заходи присвячували ювілеям представників родини Габсбургів, церковних чи історичних діячів (Папи Римського, Св. Кирила і Мефодія тощо), а також певним історичним подіям у житті галицьких українців. На цих вечорах звучали твори Бейера, Майєрберга, Варламова, Матюка, Гілера, Мендельсона, Верді, які виконували на скрипці чи цитрі. У концертах брали участь відомі солісти; оперні партії часто виконував О. Мишуга. На відміну від подібних вечорів, організованих народовськими осередками, тут не звучала народна музика, рідше виконували пісні І. Воробкевича і М. Вербицького. До програми включали твори русофільських поетів – “Не чужого ми бажаєм”, “До руської братії”, “До свободи”, “Песнь подкарпатского русина”, “На розвалинах Галича” (Страхоцького) “До Русі” (Стебельського). Традиційно вечір розпочинали псалмами у виконанні хору Ставропігійської бурси “Господь просвіщеніє” й “Щасти нам, Боже”, а закінчували піснею “Мир вам, браття”. Після урочистості відбувалися так звані “бали” (танці), які, за висловом О. Терлецького, проводили в обстановці “воскових паркетів, кімнат з меблями і дзеркалами ... на дивовижку всього Львова”²¹⁵. Бали були однією з найяскравіших громадських

²¹³ Временникъ Института Ставропігійского съ мѣсяцесловомъ на годъ высокосный 1892 годъ. – С. 142.

²¹⁴ Рибчинська Н. Книготорговельні каталоги Львівської Ставропігії / Н. Рибчинська // Успенське братство і його роль в українському національно-культурному відродженні. – Львів, 1996. – С. 82.

²¹⁵ Терлецький О. Москвофіли і народовці в 70-х роках XIX ст. – С. 12.

розваг у Львові вже від кінця XVIII ст. У другій половині XIX ст. “руські бали” творили альтернативний національний публічний простір²¹⁶.

Русофіли зорганізували навчальні заклади, що відповідали рівню училищ (початкових чи радше допоміжних у системі австрійського шкільництва). Це були бурси при Ставропігії та Народному домі (засновано 1865 р.). Учні Ставропігійської бурси та бурси Народного дому водночас відвідували державні школи. Своїм завданням бурси ставили виховати “сознательного русского человека”.

Діяльність Ставропігійської школи наприкінці XVIII ст. – початку XX ст. слугує прикладом функціонування української громадської освіти²¹⁷. Школа Львівського Ставропігійського братства сформувалася як братська освітня установа в умовах станово-представницької монархії Речі Посполитої XVI ст., але продовжувала зберігати традиції громадського управління освітою в умовах диверсифікації (одночасного розвитку різних типів освітніх установ) Габсбурзької монархії.

У XIX ст. Ставропігійська бурса втратила колишні риси світського навчального закладу. Зі світських дисциплін викладали лише “руську історію” і “руську словесність”, обидві – з русофільських позицій²¹⁸. Ставропігійська бурса набула характеру дяківської школи, учні якої вивчали церковний канон і хоровий спів, здобували знання для прислужування священникові під час Літургії.

В умовах відсутності державного захисту громадське управління освітою Ставропігії було спрямоване на організацію добровільних пожертвувань заможних осіб для забезпечення освіти малоімущих. До 1848 р. Ставропігійська школа залишалась єдиною народною школою з українською мовою викладання у Львові, єдиним навчальним закладом, де русини могли навчатися згідно з національними традиціями. В цьому полягало її історичне значення. Русофільська орієнтація членів Ставропігійського інституту призвела до втрати популярності освітнього закладу на початку XX ст.

Становлення основних форм українського громадянського суспільства на галицьких теренах відбувалось у XIX ст., у період проведення конституційних реформ в Австрійській імперії, до складу якої входила Східна Галичина. До 1848 р. прикладом самоорганізації галицьких українців був лише Ставропігійський інститут, який упродовж тривалого часу став єдиним виразником їхніх інтересів. У Галичині, як і в більшості країн Східної Європи, сформувався тип “освіченого громадянського суспільства”, характерною рисою якого було поширення спершу тільки на сферу освіти й культури. Тому головними структурними одиницями громадянського суспільства українців Галичини стали культурно-просвітні товариства.

В умовах відсутності власної держави русофільські товариства взяли на себе функції захисників національних, політичних, релігійних, економічних, культурно-освітніх прав українського населення, долучившись таким способом до побудови громадянського суспільства в Галичині. Русофільські інституції (Ставропігійський інститут, Галицько-руська матиця, Народний дім, Товариство ім. М. Качковського

²¹⁶ *Середа О.* Руські бали [Електронний ресурс] / О. Середа. – Режим доступу: www.ji.lviv.ua/n36-1texs/sereda.htm.

²¹⁷ Див.: *Киричук О.* Система української громадської освіти у Східній Галичині (на прикладі Ставропігійської школи у Львові) / О. Киричук, І. Орлевич // *Galicja. Studia i materiały.* – Rzeszów: Wyd-wo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2015. – Т. 1. – S. 176–198.

²¹⁸ ЦДІАЛ України. – Ф. 129. – Оп. 2. – Спр. 14. – Арк. 3, зв. 4.

та ін.) на перших порах своєї діяльності відіграли позитивну роль, зумівши протистояти колонізаційним процесам. Радикалізація русофільства й усе активніша підтримка ідеї єдності “русского народу” (творення нації вбачали в єдності трьох етносів – українського, російського та білоруського) спричинили втрату популярності цієї течії серед галичан. Однак просвітницька робота русофілів (розповсюдження літератури, зокрема й україномовної, заснування читалень і т. д.), господарсько-економічна діяльність (створення ощадних і позичкових кас, організація сільсько-господарських виставок та ін.) сприяли піднесенню національної самосвідомості українців та формуванню громадянської єдності суспільства.

У процесі становлення громадянське суспільство взаємодіяло з державними інституціями, які були то помічником і союзником, то опонентом. Початкова підтримка русофілів з боку влади наприкінці XIX ст. змінилася на протистояння й конфлікти, що було пов’язано з дедалі радикальнішим пропагуванням русофільськими діячами “русскої” ідеї. До появи політичних партій згадані товариства були головними репрезентантами інтересів галицьких українців, сприяли формуванню в них почуття громадянської єдності, а відтак заклали основи громадянського суспільства.

Ігор БЕРЕСТ, Роман БЕРЕСТ

СТОСУНКИ ДЕРЖАВНИХ ІНСТИТУЦІЙ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ З ПРОФСПІЛКАМИ ОСВІТЯН У ДОВОЄННИЙ ПЕРІОД (1868–1914)

Освіта займає важливе місце в системі будь-якого цивілізованого суспільства. У XIX ст. в багатьох розвинутих європейських країнах вона набула виняткового значення та відіграла провідну роль у державній політиці й соціальних відносинах. Не була винятком і Східна Галичина. Вирішальне значення для запровадження демократичних перетворень в державі отримали здобутки революції 1848 р. В умовах демократичних змін формувалися професійні спілки приватних службовців, друкарів, робітників різних галузей.

У другій половині XIX ст. особливого значення набули державні програми суспільних реформ. Помітною віхою стала конституція 1867 р., а також низка державних патентів та законів про умови створення товариств, спілок, громадських об'єднань та основні засади їхньої діяльності тощо.

Помітним провісником громадського суспільства в Галичині стало професійне об'єднання освітян, яке було створене під назвою “Педагогічне товариство у Львові” (“Towarzystwo Pedagogiczne we Lwowie”), його в сучасній польській історіографії називають не тільки місцевим об'єднувальним органом, а й науковим та професійним об'єднанням педагогів краю¹.

На його діяльність часто спиралися депутати Галицького крайового сейму і Крайової педагогічної ради, яка нерідко ставала проміжною ланкою між державними навчальними інституціями та суспільством².

Виникло Педагогічне товариство у Львові завдяки державній політиці Австро-Угорщини й галузі освіти. Від кінця XVIII ст. влада наполягала на запровадженні в школах Галичини навчання німецькою мовою, що викликало невдоволення в місцевого українського та польського населення. Нові терени австрійський уряд розглядав як віддалений регіон, тому організацію навчальних закладів та їхню роботу вбачав серед пріоритетів на шляху асиміляції місцевого населення. Відтак тут намагалися запровадити навчання незрозумілою для галичан чужою мовою³.

¹ *Terlecki R. Oświata dorosłych i popularyzacja nauki w Galicji w okresie autonomii / R. Terlecki. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1990. – S. 43.*

² *O znaczeniu Towarzystwa Pedagogicznego i jego filii wobec władz szkolnych i wobec konferencji nauczycielskich // Szkoła. Pismo poświęcone sprawom szkół ludowych i średnich tudzież seminariów nauczycielskich. – Październik, 1868. – № 10. – S. 194.*

³ *Księga jubileuszowa Polskiego Towarzystwa Pedagogicznego 1868–1908. – Lwów: nakł. Polskiego Towarzystwa Pedagogicznego, 1908. – S. 1.*

Призначення намісником цісаря в Галичині польського графа Агенора Голуховського – активного борця за впровадження навчання в місцевих школах польською та українською мовами та за обмеження німецької мови в навчальних закладах усіх рівнів – суттєво й позитивно вплинуло на згуртування місцевих освітян⁴. Саме А. Голуховського багато дослідників вважають ініціатором створення у Львові 22 липня 1867 р. Крайової шкільної ради – найвищого наглядового та виконавчого освітянського органу влади в регіоні⁵. Також йому належить розроблення прийнятого парламентом 28 серпня 1867 р. закону “Про мови для середніх та народних шкіл Галичини”, у якому було офіційно затверджено викладання української та інших національних мов в шкільних навчальних закладах⁶.

На хвилі реформ і прогресивних суспільних перетворень, які в 60-х роках ХІХ ст. здійснила Австро-Угорщина, 23 січня 1868 р. у Львові розпочала свою роботу Крайова шкільна рада⁷, за безпосередньої участі якої згодом було створено Педагогічне товариство (з 1906 р. – Польське педагогічне товариство) з головною управою у Львові на вул. Фрідріхів, 10 (зараз – Л. Мартовича, 10). Його діяльність поширювалася на всі школи краю.

Як зазначено у першому статуті Педагогічного товариства, свої завдання освітяни вбачають в активній праці, скерованій на еволюцію освітньої галузі, сприянні проведенню шкільної реформи в Галичині, наданні матеріальної та моральної допомоги членам організації⁸, що перегукується з соціальною місією професійних спілок.

Педагогічному товариству у Львові в системі управління підпорядкувались різні територіальні об’єднання освітян. Наприклад, гуртки, філії, відділи, які найчастіше виникали в повітових містечках та гуртували навколо себе священнослужителів і вчителів шкіл округи. Повітові відділи кількісно доволі швидко зростали. Так, вже у 1868 р. створено 19 відділів Педагогічного товариства. Найбільшими серед них були філії в Бялій, Дрогобичі, Яслі, Коломиї, Кракові, Новому Санчі, Перемишлі, Жешуві, Тернополі, Тарнові. У наступному, 1869 р., виникло сім нових філій педагогів Галичини, а в 1870 р. – ще шість освітянських організацій товариства⁹. Згідно з реєстраційними даними, в період 1868/1869 н. р. до складу Педагогічного товариства належало 1500 осіб, в наступних трьох роках було, відповідно: 2200, 2400 і 2500 членів¹⁰.

Архівні документи свідчать, що ідея заснування Педагогічного товариства у Львові народилася в середовищі місцевої галицької інтелігенції. Зараз важко однозначно сказати, хто першим висловив думку про його створення. Але, зокрема, відомо,

⁴ Мудрий М. Голуховський Агенор / М. Мудрий // Енциклопедія Львова / [за ред. А. Козицького та І. Підкови]. – Львів: Літопис, 2007. – Т. 1. – С. 629.

⁵ Statut organizacyjny tyczący się ustanowienia Rady szkolnej krajowej w Królestwie Galicyi i Lodomerji z Wielkiem Księstwem Krakowskiem // Szkoła. Pismo poświęcone sprawom szkół ludowych i średnich tudzież seminaryów nauczycielskich. – 1868. – № 1. – Стyczeń. – С. 53–55.

⁶ Ustawa o Języku wykładowym w szkołach ludowych i średnich Królestwa Galicyi i Lodomerji z Wielkiem Księstwem Krakowskiem // Тамże. – С. 55–56.

⁷ Kronika. Otwarcie Rady Szkolnej krajowej // Szkoła. Pismo poświęcone sprawom szkół ludowych i średnich tudzież seminaryów nauczycielskich. – 1868. – № 2. – Лuty. – С. 140.

⁸ Statut Towarzystwa Pedagogicznego. Na mocy pozwolenia Wysokiego c.k. Namiestnictwa z dnia 14. Kwietnia 1868 r. Nr. 22.836. – Lwów: z drukarni K. Pillera, 1868. – С. 1.

⁹ Księga jubileuszowa... – С. 62, 64.

¹⁰ Odezwa do Zarządów oddziałowych Towarzystwa pedagogicz-nego // Szkoła. Czasopismo poświęcone sprawom szkół niższych. – 1877. – 20 października. – С. 409.

що на засіданнях Галицького крайового сейму часто з обґрунтованими пропозиціями про потребу заснування організації освітян краю виступав граф Адам Потоцький, який тоді належав до найбагатших представників місцевої польської аристократії.

Крім цього, важливого наголосити, що в тогочасній пресі низку аналітичних статей про шкільну реформу (1864), її важливе значення для дальшого розвитку суспільства, проблеми реалізації, а також нагальну потребу створення товариства освітян Галичини помістило чимало відомих осіб. Серед них помітно виділявся педагог та публіцист Сигизмунд Савчинський, ректор Краківського Ягеллонського університету Юзеф Дітль та багато інших¹¹. Активно серед багатьох представників галицької інтелігенції діяв львівський мовознавець і педагог Броніслав Трасковський. Враховуючи багатонаціональний склад Галичини, він поширював ідею заснування педагогічного товариства, в яке на федеративних умовах мали входити і незалежно функціонувати місцеві (національні) відділи¹².

Під час створення товариства взяли до уваги пропозицію редактора журналу “Школа”, професора Львівської політехніки д-ра Карла Машковського, який вважав, що не варто чекати на формування місцевих осередків, а відразу розпочати організацію центральної структури. У складі товариства він бачив участь не тільки осіб, професійно пов’язаних зі шкільною справою, але й тих, хто працею був готовий довести свою професійну придатність для організації та якісно вести роботи освітянського товариства¹³.

На початку 1868 р. К. Машковський оголосив про скликання з’їзду педагогів Галичини, на якому планували обговорити найважливіші проблеми становища й дальшого розвитку освіти. Перше засідання з’їзду педагогів Галичини відбулося 24 лютого 1868 р. У ньому взяло участь 280 осіб, яких делегували від парафій, шкіл, гімназій, вищих навчальних закладів з різних куточків Галичини¹⁴. Головування на з’їзді доручили Антонію Малецькому, який на той час був професором польської літератури Львівського університету, а також членом головної управи Крайової шкільної ради¹⁵.

Серед делегатів переважали представники від навчальних закладів Львова. Однак помітну частку осіб становили вчителі повітових українських та польських шкіл, які представляли так звані народні школи, що брали свій початок від реформ імператриці Марії-Терези та її сина Йосифа II 1775–1783 рр. Часто під поняттям “народна школа” розуміли різнорівневі навчальні заклади (початкові, парафіяльні, тривіальні, нормальні, головні та ін.). Курс навчання в них тривав залежно від

¹¹ Księga jubileuszowa... – S. 2.

¹² *Przeniosło M.* Towarzystwo pedagogiczne we Lwowie w latach 1868–1906 (wybrane zagadnienia) / *M. Przeniosło* // *Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX wieku.* – Łódź: Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, 2014. – T. 13. – S. 47.

¹³ *Brzeziński W.* Historia Lwowskiego Oddziału Towarzystwa Pedagogicznego w 25-letnią rocznicę istnienia. 1868–1894 / *Wiktor Brzeziński.* – Lwów: nakładem Towarzystwa Pedagogicznego, 1894. – S. 4.

¹⁴ Protokół pierwszego posiedzenia zgromadzenia pedagogicznego we Lwowie, z dnia 24 lutego 1868 // *Szkoła. Pismo poświęcone sprawom szkół ludowych i średnich tudzież seminaryów nauczycielskich.* – 1868. – № 3. – Marzec. – S. 215.

¹⁵ *Przeniosło M.* Polskie Towarzystwo pedagogiczne we Lwowie (materiały z Lwowskiego Arhiwum Historycznego) / *M. Przeniosło* // *Galicja. Studia i materiały: czasopismo instytutu historii uniwersytetu rzeszowskiego.* – 2015. – № 1. – S. 379.

статусу школи (від одного до семи років) і великою мірою залежав від кількості учнів. Такі польські школи мали назву “*Szkola ludowa*”, німецькі – “*Volksschule*”, а українські значилися народними школами¹⁶. Нова реорганізація народної освіти в Галичині відбулася в 50–60-х роках XIX ст. під впливом суспільно-політичних та освітніх реформ, які проводила австрійська влада, а також завдяки діяльності створених у той час національних громадських культурно-освітніх організацій. Численне представництво на першому з’їзді отримало чорне та біле духовенство (монахи, священники, дяки), які репрезентували дяківки та парафіяльні школи. Тематика виступів делегатів відзначалася строкатістю, яка іноді лише дотично була пов’язана з освітніми, виховними та іншими проблемами освіти.

Найважливішим питанням першого з’їзду освітян Галичини було створення Педагогічного товариства у Львові. Ухвалу односторонньо прийняли на другому засіданні 25 лютого 1868 р. Тоді ж було обговорено й затверджено статут організації освітян, а також встановлено категорії її членів (звичайні, дорадчі й почесні), визначено умови вступу та вибуття, організаційну структуру побудови, а також обов’язки й права¹⁷. Головною умовою того, щоб стати членом товариства, була зайнятість в освітній галузі. Крім цього, кандидат мав висловити у письмовій формі своє бажання стати членом організації, а потім сплатити 3 фл. вступного і 6 фл. щорічного внеску. Вносити кошти можна було одноразово або поквартально. Національність кандидата в члени товариства значення не мала.

Нагородження коштів згодом дало б змогу його членам користуватися фондами, отримувати допомогу чи позику. Але таке право не поширювалося на дорадчих членів організації, які не сплачували внесків¹⁸.

На різні посади тимчасового Комітету головного управління товариства учасники з’їзду обрали 14 кандидатів та 7 їхніх заступників. До керівного складу увійшли Йосафат Зелонацький – професор Львівського університету, Фелікс Стрілецький – професор Львівської політехніки, Станіслав Собеський – директор гімназії, Єжи Маньковський – професор народної школи, Ян Чапельський – професор народної школи, Станіслав Хлібовський – професор реальної школи, Войцех Міхна – професор народної школи, Кароль Машковський – професор Львівської політехніки, Сигизмунд Самолевич – професор гімназії, Мунк – професор народної школи, Ян Добрянський – редактор “*Gazety Narodowej*”, Вавринець Жмурко – професор Львівської політехніки, Седмограй – професор народної школи, Тадеуш Козловський – професор реальної школи.

Заступниками членів головної управи обрали: д-ра Майхера – професора народної школи, д-ра Фридриха – професора народної школи, д-ра Станецького – професора гімназії, д-ра Масінського – професора реальної школи, д-ра Шараневича – професора академічної гімназії, д-ра Гамерського – професора академічної гімназії, д-ра Зілінського – професора народної школи¹⁹.

Навіть побіжний аналіз персонального складу управи Педагогічного товариства, який загалом був представлений польськими та русинськими (нагадаємо, тоді

¹⁶ Народні школи // Енциклопедія українознавства. Перевидання в Україні / [гол. ред. проф. В. Кубійович]. – Львів, 1996. – Т. 5. – С. 1703.

¹⁷ Statut Towarzystwa Pedagogicznego. – S. 2.

¹⁸ Ibidem. – S. 2.

¹⁹ Protokół pierwszego posiedzenia. – S. 219.

українців називали русинами) освітянами Галичини, дає вагомі підстави твердити, що на час заснування – це був міжнаціональний керівний орган в галузі освіти. Його головно представляли поляки та українці (євреїв, караїмів та німців, які створювали свої навчальні, релігійні та культурно-освітні заклади, у товаристві майже не було). Конкретним прикладом, що свідчить про міжнаціональний характер товариства, є введення до складу головного правління освітян Галичини українця, на той час викладача Української академічної гімназії у Львові, Ісидора Шараневича. Фактів того, що професор Ісидор Шараневич відстоював законні права українців, є чимало. Зрештою, свідченням того, що до останнього подиху свого життя він залишався українцем, є україномовна епітафія на поховальній плиті його могили на Личаківському кладовищі у Львові, зроблена в роки складних польсько-українських стосунків, в добу панування австро-угорської влади (1901 р.). Тому твердження окремих сучасних українських та зарубіжних дослідників, що створене Педагогічне товариство було польським органом управління освітою в Галичині, видається недоречним. Жодного акценту на його польську належність ні в назві, ні в статутних положеннях немає, але цілком можна погодитися з тим, що згодом під впливом низки чинників Педагогічне товариство отримає пропольську орієнтацію. Серед його членів не стане українців, і в 1906 р. воно змінить свою назву на Польське педагогічне товариство.

На другому засіданні першого з'їзду освітян Галичини 25 лютого 1868 р. вирішили чимало важливих питань. Зокрема, визнали й затвердили статус мандрівних учителів, запровадили в школах заняття з фізичної культури, узгодили положення про принципи збору добровільних пожертв і внесків та ін.²⁰

Відповідно до положень статуту, в Педагогічне товариство могли вступати не тільки вчителі, а й особи, які цікавилися станом справ у народній освіті, діяльністю шкіл, вихованням молоді, прагнули впливати на стан розвитку шкільництва, виховних та освітніх процесів. Тому серед членів організації були не тільки вчителі й священнослужителі, але й державні чиновники різних рівнів, приватні підприємці, лікарі, фармацевти, журналісти, адвокати, судді та ін.

Та переважну більшість становили народні вчителі, які представляли початкові та середні навчальні заклади Галичини. Разом з викладачами вищих шкіл Львова вони становили основу педагогічного товариства.

Спектр питань, якими цікавилася і які піднімало Педагогічне товариство на початках своєї діяльності, був строкатим: ремонт шкільних приміщень, забезпечення шкіл паливом і т. д. Серед чільних завдань було поліпшення матеріальних умов проживання та праці народних вчителів, піднесення суспільного престижу педагогічної праці, матеріальна підтримка талановитих учнів з незаможних галицьких сімей та ін.²¹

Пріоритетом у роботі членів управи Педагогічного товариства стала реалізація шкільної народної освіти з урахуванням національних проблем; відгомін про це пішов за межі Австро-Угорської імперії. Підтвердженням такого міжнародного

²⁰ Protokół drugiego posiedzenia zgromadzenia pedagogicznego we Lwowie, z dnia 25. lutego 1868 // Szkoła. Pismo poświęcone sprawom szkół ludowych i średnich tudzież seminaryów nauczycielskich. – 1868. – № 4. – Kwiecień. – S. 278.

²¹ Statut Towarzystwa Pedagogicznego. – S. 1–3.

визнання організації освітян є лист-подяка з Бельгії, де вказувалося, що за товариством пильно спостерігають у Європі та радіють його досягненням. Також на знак дружби бельгійські колеги надіслали грошову допомогу для вдови члена товариства в розмірі 8 фл. 80 цн.²²

Не залишилася поза увагою пропозиція про те, щоб із середовища вчителів народних і вищих шкіл утворити окремі репрезентативні організації, а саме: невеликі групи, які б спеціалізувалися на конкретному вузькому профілі, наприклад, історія, економіка, математика, географія, рідна й іноземна мови і т. д.

У своїй повсякденній діяльності головна управа Педагогічного товариства робила особливий акцент на потребу реалізації державної реформи шкільної народної освіти в Галичині. Ймовірно, що саме завдяки створенню можливостей соціального захисту своїх працівників вдавалося збільшувати кількість освітянських представництв в різних, особливо в бідних регіонах краю.

Важливим завданням членів управи товариства було заснування нових навчальних закладів початкової та середньої освіти. Деякі з них, особливо у приміських селах, виникали через безпосередню опіку членів товариства.

Під впливом протекції депутатів Галицького сейму вдалося домогтися прийняття закону, а згодом і відкрити вчительські семінарії і жіночі школи²³. Так, 1869 р. в місті Тарнові відкрили 5-річну середню жіночу школу, у Жешуві – жіночу гімназію.

У 1870 р. – 3-річну вищу жіночу школу в Станіславові, яку довірили професорові Бодинському. Наглядові функції надали п. Свірській. Вчителями школи скерували професорів Затхя, Франковського, Саноцького, Ломницького, Панусевича, Керікарто, вчительками – Дорожевську та Карт²⁴.

У вищій жіночій школі викладали релігію, польську, німецьку, українську, французьку мови, арифметику, загальну історію, історію Польщі, географію, малювання, трудове навчання та каліграфію. Навчання тривало у робочі дні з 8 до 13 години. Плата учнів за здобуття освіти становила 30 фл. в місяць і 1 фл. вступного внеску²⁵.

У 1872 р. завдяки особливим старанням та наполегливості членів товариства відкрито 3-річну вищу жіночу школу в місті Ярославі, у 1873 р. – 3-річну вищу жіночу школу в Коломиї, в 1876 р. – 3-річну вищу жіночу школу у Стрию²⁶.

Також завдяки клопотанню повітових відділів та головної управи товариства у 1880 р. вдалося відкрити промислову школу в Ярославі; в 1882 р. – у Перемишлі, Жешуві та Сокалі; в 1883 р. – у Дрогобичі й Станіславові; в 1885 р. в Бережанах і Новому Санчі²⁷.

Організація освітян приділяла велику увагу видавничій діяльності. Її метою було забезпечення шкіл новими підручниками, зошитами, пропагування ефективних

²² List do pana Prezesa Towarzystwa pedagogicznego z Belgii // Szkoła. Czasopismo poświęcone sprawom szkół niższych. – 1870. – 11 sierpnia. – S. 509.

²³ Księga jubileuszowa... – S. 2–5.

²⁴ Oddział Towarzystwa pedagogicznego w Stanisławie // Szkoła. Czasopismo poświęcone sprawom szkół niższych. – 1870. – 3 listopada. – S. 703.

²⁵ Oddział Towarzystwa pedagogicznego w Stanisławie // Tamże.

²⁶ *Przeniosło M.* Towarzystwo pedagogiczne we Lwowie. – S. 48.

²⁷ Księga jubileuszowa... – S. 66.

методів навчання, піднесення загальних знань та вмій вчителів, популяризація різних наукових дисциплін, залучення молоді до читання книг, запровадження спрощеної форми навчання для старших категорій населення тощо. Так, у спеціальній відозві головного управління товариства за 1877 рік, скерованій до повітових відділів освіти, йшлося про необхідність поширення в навчальних закладах Галичини зважених педагогічних принципів навчання, надання учням шкіл доступних, якісних, методично обґрунтованих підручників та потребу організації постійно розповсюджувати корисну для освічених громадян і насамперед вчителів інформацію²⁸.

Видавнича діяльність, окрім вступних та поточних внесків, формувала основні доходи товариства. Упродовж 1868–1908 рр. товариство на власні кошти видало друком та реалізувало 114 позицій різних видань, призначених для молоді, 56 – для вчителів і вихователів, 47 шкільних підручників, 38 наукових публікацій, 19 видань науково-популярного характеру. Крім того, випущено пісенники, мапи, підручні матеріали для шкільного навчання, збірники законів і положень, а також різні види шкільної навчально-методичної літератури²⁹.

Потрібно наголосити, що проблеми шкільної середньої освіти з появою Педагогічного товариства вийшли з маргінального поля галицької спільноти, вони часто ставали причиною дискусій на шпальтах польськомовного періодичного видання товариства – газети “Школа” (“Szkoła”). Часопис заснував ще задовго до створення Педагогічного товариства львівський книголюб та діяч у галузі народної освіти Галичини Карл Вільд, який у 1869–1870 рр. видавав окремий додаток до часопису, присвячений шкільним справам. У грудні 1870 р. він передав свій часопис управі Педагогічного товариства і той став його друкованим органом³⁰.

У різні роки відповідальними редакторами періодичного видання були: Карл Машковський (1868), Броніслав Трасковський (1869–1870), Паулін Свенціцький (1870–1871), Сигизмунд Самолевич (1873–1875), Лук’ян Татомир (1876–1882) Болеслав Барановський (1882–1885), Людовик Дзедзіцький (1885), Ромуальд Старкель (1886–1888), Мечислав Барановський (1888–1895), Мечислав Вармський (1896–1897), Щесни Парасевич (1898–1900), Карл Фалькевич (1900), Людовик Тікала (1902)³¹.

Утворення Педагогічного товариства сприяло згуртуванню розпорошених у повітах польських та українських вчителів, а також вплинуло на вирішення важливих освітянських питань державними структурами. Внутрішній розвиток товариства освітян не тільки супроводжувався поступовим кількісним зростанням, але й складними процесами диференціації його членів, що найбільш помітно відбувалося в руслі ступеневого культурно-освітнього, фахового та міжнаціонального рівнів.

Менш-більш стабільно організація освітян розвивалася до 1884 р., тоді відбувся перший розкол і постало питання про створення окремого Товариства вчителів вищих шкіл з центральним управлінням у Львові³². Найчастіше проблема розколу в товаристві загострювалася через трактування принципів й застосування певних

²⁸ Towarzystwo pedagogiczne na wystawie krajowej // Szkoła. Czasopismo poświęcone sprawom szkół niższych. – 1877. – 3 marca. – S. 88.

²⁹ Księga jubileuszowa... – S. 70.

³⁰ *Przeniosło M.* Towarzystwo pedagogiczne we Lwowie. – S. 50.

³¹ Związek Nauczycielstwa Polskiego: zarys dziejów 1905–1985 / [pod red. Bolesława Grzesia; oprac. Franciszek Filipowicz i in.]. – Warszawa: Inst. Wydaw. Zw. Zawodowych, 1986. – S. 43.

³² *Przeniosło M.* Towarzystwo pedagogiczne we Lwowie. – S. 48–49.

методів та методичних підходів до навчання різних вікових груп учнів. Підсилював розмежування нерівний соціальний статус педагогів, наприклад, вчителів початкових сільських шкіл та професорів вищих шкіл, які взяли на себе керівництво діяльністю товариства. Тоді до структури новоутвореного товариства працівників вищих шкіл Галичини перейшла не тільки частина рядових членів, але й багато відомих осіб – колишніх засновників, організаторів, представників тогочасного керівного складу Педагогічного товариства. Серед них: Сигизмунд Самолевич, Юзеф Солецький, Броніслав Трасковський та багато інших³³. Так, Товариство вчителів вищих шкіл з 1884 р. стає окремою структурою в галузі організації вищої освіти на землях Галичини.

Найвищим органом Педагогічного товариства були загальні збори членів (з 1903 р. – загальні збори делегатів). Саме на загальних зборах освітяни колективно обговорювали та затверджували стратегічні напрями розвитку освіти³⁴. Зазвичай такі засідання відбувалися один раз у рік і найчастіше їх скликали в липні, перед початком нового навчального року. Вони тривали 2–3 дні. В окремих випадках управа товариства могла скликати загальні позачергові збори. Найчастіше місцем їхнього проведення був Львів (1868, 1869, 1871, 1873, 1886, 1894, 1898, 1902). Загальні збори товариства також відбувалися у Кракові (1869, 1881, 1900); Перемишлі (1874, 1885, 1901); Станіславові (1875, 1887, 1897)³⁵.

Першим головою Педагогічного товариства у Львові став професор римського права львівського університету Йосафат Зелонацький. Він керував товариством лише впродовж одного року. Згодом його наступники Карл Машковський (1869) і Фелікс Стрілецький (1870–1872), на той час професори львівської Технічної академії (згодом – Львівської політехніки), також не відзначалися довготривалим й успішним керівництвом. Найдовше товариством освітян Галичини правив Сигизмунд Савчинський (1873–1891). На час обрання на посаду голови Педагогічного товариства він був директором вчительської семінарії у Львові. Його також обирали депутатом Галицького сейму, депутатом австрійського парламенту, членом Крайової педагогічної ради. Саме в період правління С. Савчинського відбувся розкол та вихід з рядів товариства освітян викладачів вищих шкіл.

Головою педагогічного товариства упродовж 1892–1896 рр. навіть був Юрій Чарторійський – нащадок відомої княжої родини польських магнатів. На короткий період (1897) товариство освітян очолював економіст Станіслав Щепановський, який, крім педагогіки, захоплювався журналістикою. Він також був одним із засновників й активних подвижників розвитку нафтової промисловості в Галичині³⁶.

З-посеред керівників Педагогічного товариства у Львові також помітно виділяється Годзимир Малаховський, правник за фахом. Початково працював суддею, потім – адвокатом, а на переломі віків став президентом Львова. Кожен голова товариства мав заступника – віце-голову. Починаючи від 1901 р., обирали двох віце-голів.

³³ Ustawa obowiązująca Królestwo Galicyi i Lodomeryi z Wielkiem Księstwem Krakowskiem – o seminaryach nauczycielskich // Szkoła. Czasopismo poświęcone sprawom szkół niższych. – 1869. – № 27. – 8 lipca. – S. 14.

³⁴ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДАЛ України). – Ф. 445 (Польське педагогічне товариство). – Оп. 1. – Спр. 51. – Арк. 2.

³⁵ *Przeniosło M. Polskie Towarzystwo pedagogiczne.* – S. 380.

³⁶ *Ejusdem. Towarzystwo pedagogiczne we Lwowie.* – S. 51.

Від початку заснування Педагогічного товариства віце-головами були: Станіслав Собеський (1868), Фелікс Стрілецький (1869–1870), Феофіл Герстман (1871–1891), Людовіг Дзедзіцький (1892), Карл Равер (1893), Юліан Фанфара (1895–1896, 1899, 1900–1901), Томаш Токарний (1897–1898), Ян Солецький (1901–1906), Юзеф Шафран (1902–1903), Станіслав Гломбінський (1904), Ян Войтига (1906–1907)³⁷.

Серед згаданих осіб лише Фелікс Стрілецький з посади заступника займав посаду голови. Звернімо увагу, що серед віце-голів товариства освітян є відомий польський громадський і політичний діяч, президент Польського сейму, останній міністр закордонних справ Австро-Угорщини Станіслав Гломбінський.

Як було згадано вище, вже на першому році існування Педагогічне товариство мало 19 філій. Їхня кількість поступово зростала. Так, у 1875 р. було 32 філії товариства, в 1878 р. – 40, у 1889 р. – 48, в 1892 р. – 61, а в 1896 р. – 69. Після 1896 р. кількість відділів почала зменшуватися і вже в наступному році їх стало 57.

Приблизно така кількість відділів існувала впродовж декількох наступних років, проте у 1902 р. вона зменшилася до 20 повітових відділів. У наступних роках число філій у повітах знову почало зростати. Так, в 1904 р. їх було вже 39, в 1905 – 36³⁸.

Помітно виділялася діяльність відділів Педагогічного товариства в Бережанах (його очолювали Фройнд Корнелій та Савич Станіслав); Бучачі (голова – Зих Францішек); Городку (голова – Бруніцький Адольф); Добромилі (голова – Куц Антоній); Коломиї (голова – Чехович Еразм); Кросно (голови – Ванат Ян, Дуткевич Казимир, Відляр Ян); Сокалі (голова – Хруслінський Мар'ян); Кракові (голова – Спис Юзеф); Ярославі (голова – Дроба Юзеф); Львові (голова – Солеський Ян); Стрию (голова – Новаковський Юліан); Тарнові (голова – Парасевич Іполіт); Хирові (голова – Полачек Станіслав); Яслі (голова – Каньовський Станіслав) та ін. Саме їхні світлини були розміщені на Дошці пошани товариства освітян Галичини³⁹.

Крім керівників філій, управа Педагогічного товариства за досягнення й здобутки періодично вшановувала кращих освітян. Результати їхньої праці відзначали у щорічних звітах, оголошували на загальних зборах. Їхні світлини також виставляли на спеціальних похвальних стендах в приміщеннях повітових та головної управи товариства. Прикладом кращого педагога від Бережанської філії були: Белявський А., Дамбовський Я., Ремеза Л., Візімський Б., Войцехівський Я., Ксянжек В., Левандовський К. Кращими вчителями від Жешівської філії визнали: Дзержинського Т., Готвальда Ф., Кравецького Я., Мазуркевича К., Нізоль А., Строку Г. Кросненська філія вшановувала Котулу Т., Маліса Г., Манерського В., Яницького Е., Нецького В. Серед кращих Ясла відзначали Васишаковську А., Малаховську Е. та Якеля А. Від Сокальської філії відзначено Муху Т., а від Бучацької – Заборняка Т.⁴⁰

Відкритим сьогодні залишається питання про кількість осіб переважної більшості повітових відділів, релігійний та етнічний склад членів товариства освітян. Існування повітових відділів дуже залежало від активності членів головної управи. Коли управа формалізувала свою роботу, то зазвичай “завмирав” цілий відділ і, по

³⁷ Księga jubileuszowa... – S. 51.

³⁸ Ibidem. – S. 64.

³⁹ Ibidem. – S. 84.

⁴⁰ Ibidem.

суті, існував лише “на папері”. Рядові члени товариства перебували в невизначеному становищі. Переважно члени товариства очікували вказівок і пропозицій провести збори. Деякі структури були короткочасними творіннями. Зокрема, повітовий відділ товариства в Бібрці існував лише для звітності, відділ в Домброві існував тільки протягом 1905 р., відділ в Чорному Дунайці, що утворився в 1903 р., проіснував до 1905 р., відділ в Добчицях почав функціонувати в 1904 р., а в 1906 р. припинив існування⁴¹. Тому не випадково товариство освітян було насамперед головним координаційним центром організації. Дієві вказівки, що надходили з головної управи, нерідко спонукали повітові управи до активної діяльності.

17 липня 1868 р. під проводом голови центральної управи професора Й. Зелонацького відбулися перші загальні збори львівської філії Педагогічного товариства. Тоді вирішили утворити окреме правління львівської філії⁴². Однак у листопаді 1868 р. Й. Зелонацький склав із себе повноваження голови, натомість головна управа замість нього обрала професора К. Машковського і львівська філія залишилася під опікою головної управи товариства.

Подібно до інших, львівська філія працювала над заснуванням секцій, члени яких мали вирішувати проблеми середніх шкіл, ставити питання піднесення ролі освіти в регіоні, поліпшення становища вчителів.

Вже на початку своєї діяльності управа львівської філії внесла на розгляд до Крайової шкільної ради питання про недопущення самовільного розв’язання важливих шкільних справ безпосередньо через керівників відділів. Також управа львівської філії підняла питання про прийняття середніх галицьких шкіл на державне утримання, долучилася до справи запровадження нового польського правопису, введення уроків малювання в народних школах.

Лише після затвердження узгодженого Галицьким намісництвом статуту на загальних зборах 17 травня 1869 р. львівська філія обрала своє окреме правління⁴³. До складу першої управи львівської філії увійшли: професор технічної академії д-р Фелікс Стрілецький – голова, директор народної школи Якуб Чапельський – заступник голови, директор інституту виховання Генріх Мілевський – скарбник, професор гімназії Адам Кулічковський – секретар, директор єврейської школи д-р Бернард Стернберг. Професор гімназії Стефан Божемський, вчитель народної школи Ян Маньковський зайняли посади членів правління. На кінець 1869 р. львівська філія товариства налічувала 172 члени⁴⁴.

За безпосередньої допомоги та підтримки представників львівської філії було відкрито освітянські відділи в Радехові (1870), Яворові (1873), Кам’янці Струмилівій (1877), Городку (1878), Жовкві (1891) і в Бібрці (1893), а також педагогічні гуртки: в Басівці (1905) Білці (1893), Бібрці (1878), Берездівцях (1884), Цеперові (1879), Ходорові (1880), Дмитровичах (1889), Дублянах (1899), Звенигороді (1883), Гаях (1898), Германові (1898), Годовиці (1904), Городку (1885), Гряді (1883), Кам’янополі (1898), Кротошині (1899), Новому Яричеві (1879), Лешньовицях (1883), Малечковичах (1904), Малехові (1879), Миклашеві (1884), Наварії (1880),

⁴¹ *Przeniosło M.* Towarzystwo pedagogiczne we Lwowie. – S. 52.

⁴² *Brzeziński W.* Historia Lwowskiego Oddziału Towarzystwa Pedagogicznego. – S. 7.

⁴³ *Księga jubileuszowa...* – S. 138.

⁴⁴ *Brzeziński W.* Historia Lwowskiego Oddziału Towarzystwa Pedagogicznego. – S. 8.

Підберізіях (1889), Пікулівцях (1898), Підсадках (1904), Поршній (1904), Прусах (1883), Нових Стрілищах (1883), Скнилові (1895), Сокільниках (1896), Щирці (1876), Шоломії (1887), Трибоківцях (1880), Винниках (1879), Вовкові (1889), Вибранівці (1883), Замарстинові (1889), Зимній Воді (1884), Знесінню (1895), Зубрі (1887), Зухоричах (1897) та в Журавному (1898)⁴⁵.

Львівський відділ Педагогічного товариства за час своєї діяльності (1869–1909) зорганізував 76 загальних зборів. Спочатку збори скликали два рази на місяць, згодом – щомісяця. З 1873 по 1887 рр. завдяки старанням членів львівської філії відбулося 7 методичних та науково-практичних конференцій для вчителів народних шкіл⁴⁶.

На посаді голови львівської філії товариства перебували: д-р Ф. Стрілецький (1869), Б. Трасковський (1870), д-р С. Самолевич (1871–1872), д-р Б. Радзішевський (1873–1874), А. Лучкевич (1875), д-р Ф. Крейц (1876), Ю. Солеський (1877), д-р Т. Сісельський (1878), д-р К. Беноні (1879–1885), д-р Г. Рошковський (1886–1892), М. Барановський (1893–1899), Я. Солеський (1899–1903)⁴⁷.

Загальна кількість членів не була стабільною і в різні періоди коливалася. Так, під кінець першого року в товаристві нараховували 172 члени. У 1880 р. їхня кількість зросла до 300 осіб. У 1883 р. налічувалося 333 члени, а в період 1886–1891 рр. кількість осіб зменшилася до 252 осіб. В подальшому їх було не більше 329 осіб⁴⁸.

Повітовий відділ освітян в Бережанах було створено в 1868 р. Його очолив Юзеф Білявський. Загальні збори членів повітового відділу скликали зазвичай 1–2 рази в рік. Серед ухвал, що приймали на них, бачимо пропозиції, які стосувалися поліпшення якості шкільної освіти, зміцнення юридичної позиції педагогічних працівників, організації відповідного забезпечення вдів і сиріт померлих вчителів. На загальних зборах також періодично розглядали питання, що стосувалися процесу навчання, застосування новітніх методик викладання шкільних дисциплін.

Основу дискусії найчастіше провокували лекції, представлені під час засідань. Їхня тематика була різноманітною. Можна навести кілька зразкових заголовків презентацій: “Про шкільну карність”; “Чи може вчитель без шкоди виховання вимагати від учня безумовної покорі?”; “Які методи вживає тепер школа у навчанні”; “Чи наука про будову людського тіла може знадобитися в Народній школі”; “Пильність вчителя на фізичне здоров’я учня”; “Про тренування пам’яті”; “Яким чином може вчитель наукою своєю, розвиваючи розум, навчати одночасно серця дітей”⁴⁹.

У 1882 р. з ініціативи відділу у Бережанах засновано Товариство приятелів дітей. Його завдання полягало в забезпеченні найбідніших учнів народних шкіл повіту одягом, взуттям, продуктами, а також необхідним шкільним приладдям⁵⁰.

У роботі бережанського відділу заслуговує на увагу організація та діяльність позичкової каси. Кошти нагромаджували за рахунок членських щомісячних

⁴⁵ Księga jubileuszowa... – S. 141.

⁴⁶ Brzeziński W. Historia Lwowskiego Oddziału Towarzystwa Pedagogicznego. – S. 23.

⁴⁷ Księga jubileuszowa... – S. 142.

⁴⁸ Brzeziński W. Historia Lwowskiego Oddziału Towarzystwa Pedagogicznego. – S. 25.

⁴⁹ Księga jubileuszowa... – S. 81.

⁵⁰ Ibidem. – S. 82.

внесків та добровільних пожертв. У 1894 р. позичковий фонд було реорганізовано у Товариство взаємної допомоги вчителів Бережанського та Підгаєцького повіту⁵¹.

На початку ХХ ст. Бережанський відділ мав шість педагогічних гуртків, які відали культурно-освітніми справами серед місцевого населення. У 1905 р. 20 членів відділу організували для молоді тримісячний навчально-практичний курс лозоплетіння, головно кошикарства. При освітянському відділі в Бережанах функціонувала невелика бібліотека.

Треба згадати про ініціативу відділу щодо повітового мітингу вчителів для обговорення питання поліпшення матеріального становища у 1906 р. У справі організації заходу було залучено бережанський відділ Руського педагогічного товариства⁵² (з 1912 р. – Українське педагогічне товариство).

У 1868–1906 рр. функції голови повітового відділу Педагогічного товариства в Бережанах виконували: А. Луцькевич (вчитель гімназії, пізніше бургомістр Бережан), д-р А. Косінський, М. Куровський (директор гімназії), К. Равер (вчитель гімназії), Я. Казенко, К. Фройнд (шкільний інспектор), Я. Оробкевич і С. Савич (директор народної школи). Секретарями були: С. Костецький, Я. Казенко, Я. Дамбровський, Ю. Кокуревич, В. Стефанович, Ю. Білявський. Посаду скарбника займали: Ю. Гедзінський, А. Косінський, С. Басарабович, Я. Войцехівський, Л. Ремеза, К. Левандовський, Е. Ставничий, Б. Візімірський.

Загалом за період з 1868–1900 рр. бережанський відділ налічував 48 членів, з річним оборотом коштів – 30 крон. До його складу також входили члени з Бучача, Борщова, Конюхова, Козової, Саранчуків, Турова⁵³.

Заслуговує на увагу діяльність повітового відділу в Городку, який був заснований освітянами львівського відділу і тривалий час перебував під його опікою. Зокрема, спочатку у 1874 р. з'явився педагогічний гурток в Городку як філія львівського відділу, а через чотири роки члени гуртка створили окремий повітовий відділ, який очолив Л. Понінський⁵⁴. Одним зі здобутків Городоцького відділу “Педагогічного товариства” став самодіяльний музично-хоровий гурток, що виконував церковні та світські твори. Для громад міста і повіту гуртківці влаштовували виступи, які давали прибуток у касу товариства.

При відділі функціонувала бібліотека. Частина її фондів була в Янові у приміщенні створеного педагогічного гуртка. Педагогічні гуртки існували також у Рудках і в Комарному, але в 1887 р. вони увійшли до складу Рудківського відділу товариства⁵⁵.

Відповідно до плану, кожен повітовий гурток упродовж року кілька разів організував засідання, на яких присутні мали змогу брати участь у показових уроках, заслуховувати доповіді на теми педагогічного виховання та навчання. Однією з форм діяльності Городоцького відділу була організація та читання популярних лекцій для населення. Враховуючи особливості господарських занять, на лекціях порушували питання модернізації та ефективного розвитку аграрних господарств (питання сівозміни, покращення стану збіднілих ґрунтів, особливості закладення садів, заснування

⁵¹ *Przeniosło M. Towarzystwo pedagogiczne we Lwowie.* – S. 53.

⁵² Там же – S. 53.

⁵³ *Księga jubileuszowa...* – S. 82.

⁵⁴ *Przeniosło M. Towarzystwo pedagogiczne we Lwowie.* – S. 54.

⁵⁵ *Księga jubileuszowa...* – S. 103.

пасік та ін.). Окремі виступи доповідачі присвятили розвитку літератури, прози, поезії, мистецтва, природи, винахідництва тощо. Управа городоцького відділу Педагогічного товариства налагоджувала співпрацю з іншими організаціями, брала участь у заснуванні різних допоміжних структур. Зокрема, тісно співпрацювала з філією товариства народної школи, Товариством приятелів бідних дітей, із землеробським гуртком у Городку, де активно розвивали селекційну роботу⁵⁶.

Успішній роботі городоцького повітового відділу освітян сприяло старання керівництва. Особливі заслуги належать головам повітового відділу, а саме: Л. Понінському, А. Дідушицькому, С. Пінінському, А. Бруніцькому, які, окрім великих організаційних зусиль, особисто надавали відділу значну фінансову допомогу⁵⁷. Архівні матеріали досить добре ілюструють роботу управи городоцького відділу. Документи дають можливість побачити роботу загальних зборів товариства через призму діяльності низових ланок. Під час засідань розглядали актуальні проблеми, пов'язані з поточною діяльністю, приймали також стратегічні рішення, що визначали основні напрями розвитку організації.

Педагогічне товариство перед представниками влади гостро порушувало питання підвищення заробітної плати вчителів, актуалізувало проблематику фінансування шкільної інфраструктури. Матеріали дають цікаві аналітичні дані, які засвідчують поступові зміни в політиці розвитку товариства.

Показовим є засідання головного управління Педагогічного товариства, яке відбулося 8 грудня 1905 р., тобто в часі, коли товариство ще не змінило свою назву на Польське педагогічне товариство і відстоювало інтереси усіх галицьких учителів⁵⁸. Основні проблеми розвитку шкільництва на початку ХХ ст., напрями роботи товариства галицьких освітян та курс на полонізацію освітньої галузі в Східній Галичині відображено в протоколах з'їздів працівників освіти⁵⁹.

Пропольські настрої в діяльності товариства освітян простежуються на з'їзді, який відбувся у Львові на початку квітня 1912 р. Тепер вже товариство офіційно отримало в назву додаток “польське” і поступово відмежувалося від непольського освітянського загалу Галичини⁶⁰.

Зазначимо, що засноване під впливом реалізації освітньої реформи в 1868 р. Педагогічне товариство у Львові має ознаки не тільки об'єднання освітян Галичини, а й наукового та професійного товариства. Воно впливало на формування та розвиток шкільної справи, організацію та пропаганду самоосвіти, професійне вдосконалення, а також вирішувало різні соціальні потреби вчителів, де матеріальна й фінансова підтримка посідали особливе місце. Початково організація об'єднувала вчителів народних, середніх, а також вищих шкіл. Але через утворення власних організацій середніх та вищих шкіл кількість членів Педагогічного товариства, починаючи з 1884 р., почала спадати. Членами організації були представники різних фахів і насамперед особи, зацікавлені в розвитку та вдосконаленні освітньої системи Галичини.

У 1906 р. Педагогічне товариство на загальному тлі міжнаціональної конфронтації патріотично налаштовані поляки перетворили на Польське педагогічне товариство.

⁵⁶ *Przeniosło M.* Towarzystwo pedagogiczne we Lwowie. – S. 54.

⁵⁷ *Księga jubileuszowa...* – S. 105.

⁵⁸ ЦДІАЛ України. – Ф. 445 (Польське педагогічне товариство). – Оп. 1. – Спр. 51. – Арк. 115–117.

⁵⁹ Там само. – Арк. 126–128.

⁶⁰ Там само. – Арк. 57–66.

Тепер однозначно було визначено польський національний характер і напрям подальшої роботи організації. Зрозуміло, що для ефективного функціонування потрібно мати розгалужену інфраструктуру, значну кількість членів та симпатиків. Від часу заснування Педагогічне товариство створило власні педагогічні осередки на місцях – заснувало відділи, різноманітні гуртки, організовувало навчальні курси, публічні читання тощо. Проте охопити запити всієї освітньої галузі Галичини товариство не мало змоги⁶¹. Тому паралельно виникали й інші товариства, які також дуже часто, крім освітянських завдань, метою своєї діяльності обирали вирішення соціальних проблем своїх членів, надання їм матеріальної підтримки та правового захисту. Саме таким було Товариство вчителів вищих шкіл у Львові. Перед ним діяло Товариство вчителів середніх шкіл. Згодом товариства об'єдналися в одну освітянську структуру.

Створення Товариства вчителів середніх шкіл припало на час, коли в галицькому суспільстві посилювалося незадоволення низьким рівнем шкільної освіти та станом організації системи середніх шкіл. Товариство у своїй діяльності зосередилося на демонструванні ролі освіти у суспільно-господарській сфері життя регіону, вважаючи пріоритетним успішне проведення шкільної реформи для розвитку Галичини⁶².

Також до реформування системи середніх шкіл спонукала підвищена увага до розвитку вищої освіти в Східній Галичині. Звичайно, представники вищої школи цікавилися рівнем освіти кандидатів на навчання у її закладах і способами подальшого розвитку вже студентів, що сприяло співпраці. Під впливом реформи вчителі прагнули забезпечити більший вплив на різні напрями розвитку шкільництва, на формування його ефективної організації та на зростання соціального статусу педагога. Ці прагнення сформували завдання для становлення професійного руху вчителів, який мав на меті об'єднання усіх галицьких вчителів, поліпшення їхнього соціального становища та зміцнення суспільної позиції.

У діяльності Товариства вчителів вищих шкіл польська історіографія виділяє два періоди. Перший з них окреслено 1884–1904 рр. Тоді товариство зосереджувалося на модернізації програми й методів навчання, а також насиченості змісту знань. Другий – 1905–1914 рр., коли значно посилювалися роботи над реформою галицької школи, а також підняттям її авторитету. Важливу роль у цьому відіграли події шкільного страйку в Східній Галичині 1905 р. Але вибух Першої світової війни у серпні 1914 р. принципово змінив умови діяльності товариства, обмежуючи його програму⁶³.

Галицьке шкільне питання належало до найбільш занедбаних питань в цілій Австро-Угорській монархії. Східна Галичина мала небагато середніх шкіл. Вони мали слабкі умови, методи та основні принципи навчання, були нерівномірно розташовані на значній території. І головне: усі вони застосовували застарілу концепцію програмового навчання, що нерідко викликало дискусії серед педагогів. З двох типів середніх шкіл, наявних тоді (гімназії та реальні школи), виразно

⁶¹ *Karbowik A. Towarzystwo nauczycieli szkół wyższych 1884–1908 / A. Karbowik // Muzeum: Czasopismo poświęcone sprawom wychowania i szkolnictwa. – Rocznik XXV. – 1909. – S. 1.*

⁶² *Kozłowska-Sabatowska H. Ideologia pozytywizmu galicyjskiego 1864–1881 / H. Kozłowska-Sabatowska. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1978. – S. 153.*

⁶³ *Karbowik A. Towarzystwo nauczycieli szkół wyższych. – S. 2.*

переважали гімназії⁶⁴. У 1860/1861 н. р. в Галичині існувало лише 16 гімназій і 5 реальних шкіл. До 1883/1884 н. р. було засновано всього 9 нових гімназій, що становило менше 50% від суспільної потреби⁶⁵.

Водночас зростання кількості учнів (з 5 384 осіб у 1859 р. до 11 597 осіб у 1884 р.) спричинило величезне переповнення шкіл і погіршення умов навчання. У 1883/1884 н. р. найбільш переповненими були гімназії у Львові, Кракові, Перемишлі, Тарнові, Жешові Новому Санчі і Тернополі⁶⁶.

Вчительська кар'єра молодого шкільного педагога розпочиналася від контрактного працевлаштування на умовах скромно оплачуваного заступника вчителя (*suplenta*). Цей випробувальний період не належав до легких в житті педагога-початківця, який мав виконувати найрізноманітніші доручення, завдання, а також викладати все те, що не підходило для читання більш досвідченим колегам⁶⁷.

Специфічну, помітно відмежовану групу серед вчителів середніх шкіл становили доценти, викладачі гуманітарних предметів і природничих галицьких університетів, для яких робота в середній школі нерідко була єдиним джерелом виживання. Доцент, наприклад, не отримував жодної заробітної платні за роботу в університеті⁶⁸.

Утворення Крайової шкільної ради в 1867 р. давало велику надію на швидке реформування системи освіти та радикальні зміни у шкільній роботі, організацію соціального захисту вчителів, впровадження основ реформи шкіл, сумісної з національними проблемами населення Східної Галичини. Проте з огляду на серйозні обмеження, а відтак і можливості Крайової шкільної ради в організації та управлінні середніми й вищими школами, доля багатьох шкіл залежала від рішення державних органів влади. Нерідко роль ради зводили до проектування перспективних планів і програми навчання, розробки підручників, посібників, а також складання пропозицій до проектів реформування середніх шкіл, які не завжди враховували владні представництва⁶⁹.

Не змогло вирішити багатьох проблематичних завдань освіти й Педагогічне товариство, яке активно співпрацювало з Крайовою шкільною радою. Еволюція середніх шкіл вимагала залучення більшої кількості провінційних педагогів, які наштовхувалися на різнопланові проблеми професійної діяльності.

Все це вимагало створення окремого товариства, яке могло б енергійно й ефективно захищати справи шкіл і вчителів різних освітніх рівнів, розвивати серед них ініціативу й бажання творити ефективну концепцію середньої, а згодом і вищої школи. Над створенням такої організації у 1883 р. почала працювати група

⁶⁴ *Chodakowska J. Udział Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych w walce o polską szkołę średnią w Galicji w latach 1884–1914 / J. Chodakowska // Rozprawy z Dziejów Oświaty. – Warszawa: Instytut Historii Nauki Polskiej Akademii Nauk, 1984. – T. 26. – S. 144.*

⁶⁵ *Buzek J. Rozwój stanu szkół średnich w Galicji w ciągu ostatnich lat 50 (1859–1909) / J. Buzek. – Lwów: Towarzystwo nauczycieli szkół wyższych, 1909. – S. 15.*

⁶⁶ *Ibidem.*

⁶⁷ *Ibidem. – S. 42.*

⁶⁸ *Perkowska U. Kształtowanie się zespołu naukowego w Uniwersytecie Jagiellońskim (1860–1920) / U. Perkowska. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Wyd-wo Polskiej Akademii Nauk, 1975. – S. 159.*

⁶⁹ *Możdżeń S. Ustrój szkoły średniej w Galicji i przyby jego modernizacji w latach 1848–1884 / S. Możdżeń. – Wrocław, 1974. – S. 128.*

львівських вчителів та громадських культурно-освітніх діячів, які входили до складу Педагогічного товариства⁷⁰. Були серед них С. Самолевич, Ю. Солецький, К. Фішер, Т. Солтисік і Ю. Романчук⁷¹. Треба вкотре наголосити на міжетнічному характері Педагогічного товариства, у склад якого також входив відомий західно-український громадсько-політичний діяч Юліан Романчук. Відомо, що з 1863 до 1900 рр. він працював учителем школи та викладачем академічної гімназії у Львові.

Імпульсом, що мобілізував до організації нового товариства, було оголошення центральною владою про введення в школах нових навчальних програм, а також заклик до суспільства й вчителів галицьких шкіл про необхідність обговорення нововведення. Цей перший офіційний вияв намагання місцевих органів державної влади налагодити співпрацю з вчителями група львівських освітян вирішила використати для прискорення організаційних робіт. Ще в березні 1883 р. вчитель фізики Ю. Солецький запропонував при головній управі Педагогічного товариства у Львові створити гурток зі вчителями середніх шкіл, який згодом міг би стати зародком майбутнього товариства. Одночасно планували засновувати такі гуртки та секції при всіх повітових відділах товариства в Галичині⁷². Окрему ухвалу про утворення при Педагогічному товаристві гуртків та секцій вчителів середніх шкіл прийняли в 1883 р. на VII загальних зборах членів товариства в Стрию⁷³. Проте там виникли певні сумніви й розбіжності у трактуванні шляхів виходу вчителів середніх шкіл зі складу Педагогічного товариства. Щоправда курс, спрямований на виокремлення повітових гуртків і секцій, учасники зборів схвалили, але не приховували свого небажання порушувати сформовану упродовж тривалого періоду організаційну цілісність товариства.

Загалом поширена через створені гуртки та секції вчителів середніх шкіл інтенсивна пропаганда заснування нового товариства знайшла серед освітян позитивний відгук. Вже восени 1883 р. були створені й активно працювали гуртки вчителів середніх шкіл у Кракові, Жешові, Перемишлі, Дрогобичі, Бродах та інших населених пунктах Галичини, що стало важливим етапом на шляху заснування нового товариства⁷⁴.

Питання про створення Товариства вчителів вищих шкіл загострилося на засіданні членів головної управи Педагогічного товариства 23 лютого 1884 р. Опір противників розколу, що становили меншість, не зміг загальмувати цього процесу. Броніслава Радзішевського – професора Львівського університету – обрали головою нової організації. На тому ж засіданні сформувався організаційний комітет, в який увійшли: С. Самолевич, Ю. Солецький, К. Фішер, Т. Солтисік і Ю. Романчук. Було схвалено проект статуту і програму діяльності Товариства вчителів вищих шкіл⁷⁵.

Організаційні збори нового товариства відбулися 9 квітня 1884 р. у Львові. У них взяло участь 90 осіб. Крім вчителів вищих шкіл зі Львова, прибули

⁷⁰ *Mańkowski B.* Uroczysty obchód 25-lecia Towarzystwa nauczycieli szkół wyższych / B. Mańkowski // Muzeum: Czasopismo poświęcone sprawom wychowania i szkolnictwa. – Roczник XXV. – T. 2. – 1909. – S. 1.

⁷¹ *Karbowik A.* Towarzystwo nauczycieli szkół wyższych. – S. 2.

⁷² *Chodakowska J.* Udział Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych. – S. 147.

⁷³ *Karbowik A.* Towarzystwo nauczycieli szkół wyższych. – S. 4.

⁷⁴ *Chodakowska J.* Udział Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych. – S. 147.

⁷⁵ *Warmński M.* Towarzystwo nauczycieli szkół wyższych. 1884–1894. Rys historyczny / M. Warmński. – Lwów: nakładem Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych, 1894. – S. 15.

представники з Бохні, Бродів, Бережан, Дрогобича, Коломиї, Сянка, Нового Санча, Тернополя, Ярослава, Стрия, Перемишля. 110 учителів подали письмові заяви, у яких висловлювали своє бажання вступити до складу товариства⁷⁶. Значна кількість освітян виявила зацікавленість організацією. Наголосимо, що активну участь у формуванні товариства брав галицький політик і педагог, професор Львівського університету, д-р Є. Черкавський, вважаючи факт створення товариства вчителів вищої школи виявом дієвості та живучості учительства⁷⁷.

На загальних зборах затвердили склад головної управи товариства. Головою призначили Б. Радзішевського, С. Самолевича – заступником, Т. Солтисіка – секретарем. У склад управи увійшли: О. Борковський, К. Фішер, д-р А. Фройнд, Е. Гамерський, д-р Щ. Кройц, С. Ліберевський, Ф. Майхрович, М. Поланський, д-р Ч. Родецький, Ю. Солецький і д-р Ю. Жулинський⁷⁸.

Головна управа товариства була у Львові. Свою діяльність воно поширило на Галичину. Статут проголошував як першочергові завдання піклування про розвиток вищої школи, а також організацію і надання матеріальної та моральної підтримки вчителям. Стосовно дальшого розвитку товариства члени управи декларували підтримку всіляких ініціатив, що можуть слугувати піднесенню рівня навчання, виховання і також зростанню педагогічних знань вчителів. Залежність роботи шкіл від фахового рівня вчителів ставила потребу розвивати самоосвітню роботу, створювати атмосферу творчої праці, поширювати засади взаємної допомоги, підтримки, доброзичливості, дружніх стосунків. У реалізації програми поліпшення шкіл товариство розраховувало також на сприяння суспільства й наголошувало на потребі контакту з ним, щоб удосконалювати систему функціонування вищих шкіл. З цією метою статут регламентував реєструвати як почесних членів також осіб, які не були вчителями, але цікавилися становищем школи та проблемами розвитку навчання⁷⁹.

Пропагування ідей самоосвіти серед вчителів, обговорення нових ідей про стан навчальних справ, їхні потреби статут рекомендував публічно реалізовувати шляхом читання лекцій, проведення круглих столів, влаштування дискусій. Важливу роль у цьому мав виконувати польськомовний періодичний журнал “Музей” (“Muzeum”), який став друкованим органом Товариства вчителів вищих шкіл. Почав він виходити з 1 січня 1885 р. у Львові. Його головним редактором обрали професора Романа Палмстейна. В часописі були різноманітні рубрики – поточні справи товариства, рецензії, звіти, авторські статті тощо. Значно покращилася робота друкованого органу щодо висвітлення соціальних проблем освітян у наступні чотири роки (1886–1890), коли часопис очолив д-р Маврицій Мацієвич⁸⁰. Крім функції інформатора про справи вищих та середніх шкіл, зазначене видання сприяло зростанню фахового рівня освітян, їхній професійній консолідації. На сторінках часопису висвітлювали найновіші педагогічні розробки, заохочували вчителів до проведення пошукової та науково-дослідної діяльності шляхом публікації

⁷⁶ Mańkowski B. Uroczysty obchód 25-lecia Towarzystwa nauczycieli szkół wyższych. – S. 6.

⁷⁷ Karbowik A. Towarzystwo nauczycieli szkół wyższych. – S. 5.

⁷⁸ Mańkowski B. Uroczysty obchód 25-lecia Towarzystwa nauczycieli szkół wyższych. – S. 6–7.

⁷⁹ Chodakowska J. Udział Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych. – S. 148.

⁸⁰ Karbowik A. Towarzystwo nauczycieli szkół wyższych. – S. 61.

їхніх праць. Також у виданні публікували різні за характером матеріали, звіти про діяльність повітових гуртків тощо⁸¹.

Відповідно до назви товариства, його основу становили вчителі гімназій та реальних шкіл, вчительських семінарій, академій, університетів. Поступове скорочення співробітництва з академічними навчальними закладами мало б додатково мобілізувати педагогічний персонал середніх шкіл до піднесення рівня науково-дослідної діяльності. У розвитку наукової складової спостерігалися шанси на поліпшення навчання, піднесення рівня культури в провінційних осередках, у яких вчителі здебільшого були єдиними представниками інтелігенції.

Результативність товариству забезпечувала добре продумана організаційна структура, яка мала два ступені. Основною і найважливішою одиницею в ній був гурток. Керував гуртком голова, який мав заступника та управлінсько-виконавчий штат, що налічував від 4 до 12 осіб. Керівний склад обирали терміном на 1 рік. Одним із важливих завдань роботи гуртка стала організація та забезпечення соціального й правового захисту членів. Як виняток, лише гурток львівських освітян був безпосередньо підпорядкований керівництву Товариства вчителів вищих шкіл (до 1908 р.). Роботою гуртка керував секретар, обраний з членів головної управи товариства⁸².

Загалом усі освітянські гуртки Галичини підпорядковувалися секретаріату головного управління як вищому організаційному підрозділу. Іноді секретаріат називали відділом, який фактично був виконавчим органом товариства. До 1904 р. він налічував 12 осіб, після 1904 р. – 14. Керівництво та роботу головного управління забезпечували: голова, його заступник, секретар, скарбник та ін. Періодично відділ формував ухвали загальних зборів і про їхнє виконання звітував на загальних зборах. Головне управління мало пленарний характер. Його скликали щороку з метою визначення основних напрямів роботи товариства на наступний рік, виборів нового складу керівництва, заслухання звіту про діяльність, прийняття ухвал. Проведення діяльності на колективному рівні та прийняття важливих рішень вказує на демократичний тип управління товариством. Колегіальна форма управління ставила функцію голови на другорядне місце. Голова репрезентував товариство і від його вміння здобувати підтримку державних і центральних органів влади значною мірою залежала реалізація програми. Члени товариства старанно добирали кандидатів, піклуючись про те, щоб управлінські функції виконувала особа, яка знає проблеми вищої школи, відзначається організаційними здібностями й авторитетом. Найбільш розвинуту схильність до цієї ролі мали академічні вчителі, статус яких порівняно з вчителями середньої школи мав значну професійну незалежність⁸³.

Основними статтями доходу товариства були внески та добровільні пожертви.

Головами товариства були знані й авторитетні педагоги, зі значущим науковим доробком, педагогічним стажем й організаційними навичками. Голови товариства за 1884–1914 рр. – це заслужені галицькі вчені різних галузей знань, професори Львівського університету. Зокрема, хімік Б. Радзішевський, який керував товариством від 1884 до 1889 року; правник – Л. Пйонтак (1889–1897). Керівником товариства також був історик та літературознавець професор Ягеллонського та Фрайбурзького

⁸¹ *Mańkowski B.* Uroczysty obchód 25-lecia Towarzystwa nauczycieli szkół wyższych. – S. 7.

⁸² *Karbowik A.* Towarzystwo nauczycieli szkół wyższych. – S. 17.

⁸³ *Chodakowska J.* Udział Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych. – S. 149.

університетів д-р Юзеф-Генріх Калленбах (1911–1915), класицист і славіст Антоні Каліна (1897–1904), а також філософ Казимир Твардовський (1905–1911)⁸⁴.

Від часу свого заснування до початку XX ст. Товариство вчителів вищих шкіл набуло серед освітян значну популярність. Про це свідчить характер масової організації, яка на зламі століть зосередила у своїх лавах майже всіх освітян вищих та середніх навчальних закладів. Так у 1900/1901 н. р. з 879 вчителів, які працювали в школах Галичини, 830 осіб були членами Товариства вчителів вищих шкіл.

У період інтенсивного розвитку шкільної справи в Галичині, що припадає на 1905–1908 рр., загальна кількість членів товариства освітян зростає в 1,5 раза і становила 1 500 осіб⁸⁵. Проте найбільше членів (2 088) товариство мало в 1912 р., вони були об'єднані у 40 гуртків.

Як зазначено вище, статут давав змогу вступати в товариство іншим особам, які часто не були пов'язані з учительською професією. Це були чиновники, лікарі, купці, землевласники. Статистичні дані, опубліковані в “Музей”, ілюструють загальну картину зацікавленості суспільства проблемами середніх шкіл. Так, наприклад, у 1885 р. з 482 членів 34 особи не належали до учительського стану, у 1901/1902 н. р. з 797 членів 70 осіб не були пов'язані з педагогічною роботою, а в 1902/1903 н. р. з 777 членів аж 80 осіб не мали педагогічного фаху⁸⁶.

Найбільше гуртків виникло у Львові, Кракові, Станіславові, Тернополі, Тарнові й Перемишлі. На початку 1908 р. у львівському гуртку було 357 членів, краківському – 206, станіславівському – 107, тернопільському – 76, тарнівському – 56, перемишльському – 56. Деякі гуртки створювали секції. Першою була неологічна, яка виникла 1905 р. при краківському гуртку, а в наступному році таку ж секцію заснували при львівському гуртку. В 1906 р. при краківському гуртку виникла ще одна секція, яка об'єднала педагогів учительських семінарій. Схожі гуртки створили в Самборі, Тернополі, Заліщиках. Трохи пізніше, в 1913 р., така секція виникла при львівському гуртку⁸⁷.

Для виплат допомоги членам товариства потрібні були гроші. Загальна скарбниця товариства складалася з низки окремих фондів. Відомо про існування постійного, обігового, спеціального імені Адама Міцкевича, вдів і сиріт, канікулярного, харчового, місцевого та гурткового фондів⁸⁸. Основу фінансового нагромадження фонду товариства становили поточні внески його членів. Їхню суму затверджували на загальних зборах і вказували у відповідних статутних положеннях. Так, у 1894 р. річний внесок члена становив 4 флорини. В повітах, де існували гуртки, члени товариства здавали внески до кас гуртків. З них 3/4 суми йшло на рахунок головної управи товариства, а 1/4 залишилася на потреби гуртка. За це всі члени низової організації безкоштовно отримували журнал “Музей”⁸⁹.

⁸⁴ *Karbowik A.* Towarzystwo nauczycieli szkół wyższych. – S. 18–19.

⁸⁵ *Mańkowski B.* Uroczysty obchód 25-lecia Towarzystwa nauczycieli szkół wyższych. – S. 23.

⁸⁶ Sprawozdanie z XX walnego zgromadzenia TNSW w dniach 22 i 23 V 1904 r. w Krakowie // Muzeum: Czasopismo poświęcone sprawom wychowania i szkolnictwa. – Rocznik XX (zeszyt za październik). – 1904. – S. 81–83.

⁸⁷ *Karbowik A.* Towarzystwo nauczycieli szkół wyższych. – S. 11.

⁸⁸ *Ibidem.* – S. 32.

⁸⁹ *Warmiski M.* Towarzystwo nauczycieli szkół wyższych. – S. 20.

Через запровадження нової грошової одиниці було внесено зміни до статуту. Спочатку членські внески збільшили до 8 крон, а починаючи з 1909 р. – до 10 крон⁹⁰. За статистичними даними 1904 р., за попередній рік фінансовий оборот товариства становив 6835,44 кр. Основні доходи були отримані від діяльності гуртків (4682,53 кр.). Відсотки від наявного статку, дотації від видавничої діяльності, повернення позик разом склали 2152,91 кр.⁹¹

Окремий дохід йшов від видавничої діяльності. Її загальна сума за 1903 р. становила 38612,64 кр. Левова частка цієї суми – 34142,02 кр. надійшла від продажу книжок⁹². Також окрему статтю доходів становили готівкові дотації на видавництво журналу “Музей”. За 1903 р. вони налічували 3600 кр. З цієї суми 2000 кр. були субвенцією від сейму і 1600 кр. – дотацією від Міністерства освіти⁹³.

Члени товариства поділялися на звичайних та почесних. Звичайним членом могли стати вчителі вищих та професійних шкіл, гімназій, реальних шкіл, вчительських семінарій, ліцеїв або особи, пов’язані з вихованням і навчанням. Почесними – особи, які активно долучалися до діяльності товариства, мали значні заслуги в сфері освіти чи популяризації шкільництва, а також були затверджені рішенням загальних зборів⁹⁴.

Суми членських внесків у головну скарбницю товариства були різними. Вони переважно залежали від чисельності низової організації, вчасної та справної сплати, мобільності низової управи тощо. Внески освітянських гуртків за перше десятиріччя діяльності (1884–1894) були такими: Броди – 338,5 фл., Бережани – 185,25 фл., Дрогобич-Стрий-Самбір – 955 фл., Краків – 3698,75 фл., Львів – 8679,98 фл., Новий Сад – 98,75 фл., Перемишль – 1295,75 фл., Жешів – 358,75 фл., Новий Санч – Ясла – 338,25 фл., Станіславів-Коломия – 900,95 фл., Тернопіль-Золочів – 447,5 фл., Тарнів – 637,77 фл. Разом взаємодопомоговий фонд отримав 17935,2 флоринів прибутку⁹⁵.

У своїй діяльності товариство розглядало різні питання, які можна поділити на навчальні, методичні, виховні, культурні, освітні, релігійні, видавничі, господарські та ін.⁹⁶

Особливу увагу освітяни приділяли запровадженню серед учнів шкільної форми, що мало полегшити суспільний догляд і контроль за молоддю, нівелювати серед неї відмінності соціального походження, налаштовувати корпоративний дух⁹⁷.

З важливою ініціативою перед головною управою товариства виступив краківський гурток освітян. Йшлося про гостру потребу вирішення питання житла, а також забезпечення елементарних побутових умов проживання не лише вчителів, але й учнів, особливо вихідців із бідних селянських родин. Згодом, у 1893 р.,

⁹⁰ *Karbowik A.* Towarzystwo nauczycieli szkół wyższych. – S. 32.

⁹¹ *Zamknięcie rachunków. Obrót kasowy Towarzystwo nauczycieli szkół wyższych za rok 1903 // Muzeum: Czasopismo poświęcone sprawom wychowania i szkolnictwa. – Rocznik XX. – 1904. – S. 14–15.*

⁹² *Obrót kasowy Administracyi wydawnictw za rok 1903 // Tamże. – S. 16–17.*

⁹³ *Ibidem. – S. 18–19.*

⁹⁴ *Statut Towarzystwa Nauczycieli Szkol Wyższych we Lwowie // Muzeum: Czasopismo poświęcone sprawom wychowania i szkolnictwa. – Rocznik XXIV. – 1908. – S. 3.*

⁹⁵ *Warmiski M.* Towarzystwo nauczycieli szkół wyższych. – S. 21.

⁹⁶ *Potocka A.* Mój pamiętnik / Anna Potocka; oprac. Andrzej Jastrzębski. – Warszawa: “Pax”, 1973. – S. 303.

⁹⁷ *Chodakowska J.* Udział Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych. – S. 152.

зазначена проблема стала предметом окремого обговорення на VI загальних зборах Товариства вчителів вищих шкіл, які закінчилися ухвалою, щоб Крайова шкільна рада організувала будівництво житла та інтернатів і для вчителів, і для молоді⁹⁸.

Розвитку шкільництва сприяла активна позиція багатьох членів повітових управ в процесі популяризації освіти. Була налагоджена наукова співпраця з народним університетом ім. Адама Міцкевича в Кракові. У 1899–1909 рр. бажаними лекторами університету стали представники товариства освітян, а саме: І. Бодуен де Куртене, Ф. Буяк, В. Хайнріх, Л. Кульчинський, І. Петеленц, Е. П'ясецький, Я. Ростафінський, В. Вассунг і К. Закревський⁹⁹. Вже від початку ХХ ст. помітно активізовується діяльність жінок в освітянських гуртках. Спільна праця сприяла зростанню соціального значення товариств. Активну соціальну роботу серед освітянських колективів розгорнула Ізабела Мощенська, Олена Радлінська, Анелія Шицівна та ін.

У діяльності гуртків товариства визначальною роль відігравали тісні контакти його членів з культурно-освітніми та політичними діячами корінних польських земель. Ці зв'язки особливо активізувалися на переломі ХІХ–ХХ ст. і загострилися після шкільного страйку в 1905 р., а це призвело до міжетнічного напруження, прискореної етнокультурної та національної ідентифікації освітян. Відтак спостерігаємо розлад дисципліни в гуртках. Прикладом є загальні збори 1903 р., в яких взяло участь всього 58 осіб з 1000 членів товариства. “Це болючий удар і принижуючий доказ байдужості для наших цілей і ідеалів”, – писав на шпальтах “Музею” М. Вармський¹⁰⁰.

У 1905 р. чиновники головного управління товариства незадоволено наголошували, що внаслідок нерівномірної активності гуртків зриваються виконання ухвали, розробки умов роботи середніх шкіл¹⁰¹. Нерегулярність і непослідовність характеризували діяльність гуртків і в наступних роках¹⁰². Послаблення роботи гуртків змусило членів товариства шукати причини такого становища. Почалася критика статуту організації, діяльності часопису “Музей”, який, на переконання багатьох членів, припинив боротьбу за права вчителів¹⁰³. Поширювалася ідея переглянути положення статуту з метою удосконалення діяльності керівництва Товариства вчителів вищих шкіл, налагодження взаємозв'язку та взаємоузгодження між програмою діяльності організації та проблемами існування вчителів і шкіл. Зміни до статуту товариства було внесено в 1908 р.¹⁰⁴. Вони полягали у зміцненні колегіальності управління через розширення штату керівного складу. Тепер правління складалося з

⁹⁸ *Warmcki M. Towarzystwo nauczycieli szkół wyższych.* – S. 35.

⁹⁹ *Chodakowska J. Udział Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych.* – S. 154.

¹⁰⁰ *Warmcki M. Sekcje TNSW / M. Warmcki // Muzeum: Czasopismo poświęcone sprawom wychowania i szkolnictwa.* – Rocznik XX. – 1904. – S. 231.

¹⁰¹ *Sprawozdanie z XXI walnego zgromadzenia TNSW we Lwowie w dniach 11 i 12 VI 1905 r. // Muzeum: Czasopismo poświęcone sprawom wychowania i szkolnictwa.* – Rocznik XXI. – 1905. – S. 39.

¹⁰² *Sprawozdanie z XXIII walnego zgromadzenia TNSW we Lwowie w dniach 19 i 2 V 1907 r. // Muzeum: Czasopismo poświęcone sprawom wychowania i szkolnictwa.* – Rocznik XXIII. – 1907. – S. 69.

¹⁰³ *Sprawozdanie koła sądeckiego z dn. 2 VI 1905 r. // Muzeum: Czasopismo poświęcone sprawom wychowania i szkolnictwa.* – Rocznik XXI. – 1905. – S. 514.

¹⁰⁴ *Statut Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych we Lwowie // Muzeum: Czasopismo poświęcone sprawom wychowania i szkolnictwa.* – Rocznik XXIV. – 1908. – S. 1–18.

голови, його заступника і 21 члена, серед них було 7 представників від провінційних гуртків, яких обрали на загальних зборах. Представництво від провінцій у складі головного управління мало б, на думку керівництва, забезпечити відновлення авторитету товариства. Збільшення каденції членів управи з одного до трьох років мало сприяти підвищенню відповідальності за реалізацію програмних дій.

Інновацією в статуті стали положення про так звані з'їзди членів Товариства вчителів вищих шкіл для активізації інтересу до шкільних і вчительських справ. Навіть скликані щонайменше один раз на два роки, вони мали затверджувати ухвали у важливих педагогічних і шкільних питаннях. Крім цього, з'їзди членів вплинути на якісне реформування управлінських структур¹⁰⁵.

Для відновлення ролі преси як консолідувального чинника освітянського соціуму реформували друкований орган “Музей”. Навчання і виховання підпорядкували відділ рецензії наукової літератури, літератури для молоді. Часопис зобов'язали подавати статті та інформувати про слухання на ці теми. Так, “Музей” став виданням, яке присвятили проблемним питанням навчання й виховання¹⁰⁶.

Особливе місце в діяльності Товариства вчителів вищих шкіл, займали стосунки з Крайовою педагогічною радою. Суспільно-політичні умови тодішньої Галичини впливали на поміркований стиль роботи товариства.

Піклування про піднесення рівня навчання в школах і прищеплення дітям національного духу було чи не головною метою освітян. Для реалізації цієї ідеї потрібна була тісна співпраця з Крайовою педагогічною радою. Починаючи з 1886 р., Крайова шкільна рада постійно схвалювала діяльність товариства, виражаючи його членам підтримку в руслі інтеграції вчительських колективів і прийнятої товариством програми. Офіційно співпрацю зазначених організацій задокументував циркуляр від 6 травня 1889 р.¹⁰⁷. Цей документ відіграв помітну роль в подальшому розвитку суспільно-профспілкового руху вчителів. По суті, він знімав заборону на участь вчителів у поза-шкільних роботах, заохочував до вступу в почесні члени товариства. Натомість Крайова шкільна рада мала підтримку серед членів товариства. Цей документ підпорядковував товариство раді, що в конкретних випадках значно обмежувало права освітян. Це викликало незадоволення в середовищі вчителів. Почалися спроби узгодити умови співпраці між товариством і радою. За негайне проведення переговорів між обома структурами радикально виступили М. Бобжинський і Казимир Твардовський. М. Бобжинський після зайняття посади віце-голови ради в 1890 р. скеровував свої зусилля на зміцнення позиції головної державної влади через активізацію її діяльності і нагляд за суспільними об'єднаннями. Він вважав, що Крайова педагогічна рада є установою, яка має тримати у своїх руках усю ініціативу в шкільних справах, й відкидав потребу дублювання її діяльності через Товариство вчителів вищих шкіл. Беручи за основу досвід роботи краківського гуртка товариства, він вважав, що головною метою освітян мусить бути згуртування вчителів для розвитку наукової творчості й освіти. Гімназії, на його переконання, мали бути автентичними вогнищами вищої освіти і культури у провінційних містечках¹⁰⁸. Найважливіше завдання роботи товариства М. Бобжинський

¹⁰⁵ *Karbowik A.* Towarzystwo nauczycieli szkół wyższych. – S. 26.

¹⁰⁶ Там же. – S. 48.

¹⁰⁷ Там же. – S. 150.

¹⁰⁸ *Bobrzyński M.* W sprawie naszych gimnazjów / M. Bobrzyński. – Kraków, 1883. – S. 25.

вбачав у повідомленні суспільства про проблеми шкіл, учнів, вчителів чи персоналу та залученні його до співпраці у вдосконаленні навчання й виховання. Інші проблеми, як-от проєктування організації шкільної справи, створення навчальних програм і шкільних підручників – прерогатива Крайової шкільної ради, відповідно до сфери її діяльності та обов'язків в галузі шкільної справи¹⁰⁹. Так, усі соціальні й побутові проблеми працівників освіти М. Бобжинський відсував на задній план.

Протилежну позицію зайняв Казимир Твардовський. Кількарічна співпраця ради з товариством переконала його в слушності ініціативної ролі товариства. Адже представництво компетентної освітянської спільноти було активно залучене для вирішення внутрішніх проблем шкіл і рада мала можливість почути свіжі, раціональні думки щодо освіти в краї¹¹⁰. Твардовський аргументував, що роль товариства є важливою і необхідною для діяльності ради, оскільки її особовий склад обмежений і не може бути завжди компетентним у проєктуванні шкільних програм, підручників чи проведенні шкільної реформи. Він вважав, що товариство має бути органом, що доповнює та підтримує шкільну адміністрацію. Сенс роботи, на переконання К. Твардовського, полягав у конструктивній діяльності. Згодом практика засвідчила, що помітний прогрес в розвитку шкільної справи в Східній Галичині був великою заслугою педагогів, які співпрацювали в Товаристві вчителів вищих шкіл і Крайовій шкільній раді¹¹¹.

Загалом представники Крайової шкільної ради постійно акцентували, що основним завданням товариства має бути піднесення рівня навчання й виховання у школах. Водночас проблеми пристосовування середніх шкіл до національних потреб, пошук шляхів забезпечення високого рівня навчання і виховання відволікали товариство від соціальних проблем: злиденного існування особливо молодих вчителів, боротьби за поліпшення матеріального становища освітян, дітей-сиріт та інших категорій.

Певні зміни, внесені у розвиток галицької шкільної справи упродовж 1904–1908 рр. не змогли ліквідувати багатолітньої занедбаності в школах¹¹². У 1908 р. часопис “Музей” писав, що “картину взаємин в шкільній справі можна окреслити трьома словами, які стали для нас болючими символами: переповнення, розміщення, обладнання”¹¹³. У 1908 р. на загальних зборах товариства робили спробу з'ясувати, чому гімназії переповнені. Головною причиною була недостатня кількість таких навчальних закладів у Галичині¹¹⁴.

Сукупність порушених проблем, озвучених на зборах, оформили у звернення, яке скерували до сейму. Освітяни просили пришвидшити створення середніх навчальних

¹⁰⁹ *Feldman W.* Stronictwa i programy polityczne Galicji 1846–1906 / W. Feldman. – Kraków: S-ka nakł. “Książka”, 1907. –Т. 1. – S. 184.

¹¹⁰ *Twardowski K.* Krajowa Rada pedagogiczna / K. Twardowski // Muzeum: Czasopismo poświęcone sprawom wychowania i szkolnictwa. – Rocznik XXII. – 1906. – S. 1–7.

¹¹¹ Sprawozdanie z XVIII walnego zromadzenia TNSW (nadzwyczajnego) we Lwowie w dniu 27 IX 1901 r. // Muzeum: Czasopismo poświęcone sprawom wychowania i szkolnictwa. – Rocznik XVII. – 1901. – S. 688–689.

¹¹² *Buzek J.* Rozwój stanu szkół średnich. – S. 30.

¹¹³ Nowe rządy // Muzeum: Czasopismo poświęcone sprawom wychowania i szkolnictwa. – Rocznik XXIV. – 1908. – S. 5.

¹¹⁴ *Chodakowska J.* Udział Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych. – S. 158.

закладів та організації. Підкресливали, що Галичина стосовно розвитку освіти перебуває у найбільш занедбаному стані порівняно з Чехією, Моравією та Сілезією¹¹⁵.

Незадоволення членів товариства неодноразово викликала політика економії центральної влади щодо галицької шкільної справи. Особливо виразно економічний підхід до шкільних потреб виявився у незадовільному стані шкільних будівель, відсутності елементарної санітарії та гігієни, що зводило нанівець дівість навчання та виховання, негативно впливало на здоров'я молоді та вчителів. Крім того, освітяни критикували практику найму приватних будинків для облаштування шкіл, вважаючи це публічним марнуванням грошей¹¹⁶.

Звичайно, в боротьбі за рівень підготовки в середніх школах питання становища вчителів, тобто поліпшення матеріальних умов їхнього існування, обговорювали на засіданнях груп і зборах товариства. Водночас товариство критично ставилося до тодішньої системи підготовки вчителів. Застереження викликали некваліфіковане адаптування програми університетських навчань до потреб середніх шкіл. Вперше про цю проблему заговорили на III загальних зборах Товариства у Львові, вимагаючи читати на навчаннях з філософії лекційні матеріали з педагогіки¹¹⁷. Як важливу й доречну сприйняли пропозицію Ігнатія Петеленца зі Львова за прикладом французьких вишів ввести систему іспитів в університетах за програмою, що мала б цикл загального навчання кандидата на вчителя. Практичні вміння майбутній вчитель мусив здобувати під час практики в середній школі¹¹⁸.

Важливе питання підготовки майбутніх фахівців освітяни розглядали на I Педагогічному конгресі. Тоді Леон Кульчинський з Кракова висловив ідею організації при гімназіях практичних педагогічних семінарів. Пропозиція Л. Кульчинського отримала загальне схвалення учасників конгресу і Крайова шкільна рада за пропозицією управи товариства доручила організувати такі курси в Кракові і Львові Леону Кульчинському й д-ру Антонію Данишові, відповідно¹¹⁹.

Надзвичайно гостро серед освітян стояло питання дослідницької роботи. Наукову активізацію вчителів з провінції ускладнювало недостатнє забезпечення науковою літературою шкільних бібліотек. У пошуках виходу головна управа товариства планувала відкрити у повітових містечках (Станіславів, Тарнів, Новий Санч, Жешув, Тернопіль, Перемишль та ін.) філії наукових бібліотек¹²⁰. Проте численні звернення до Крайової шкільної ради надати фінансову підтримку у створенні таких бібліотечних підрозділів виявилися марними.

¹¹⁵ O słabym rozwoju szkolnictwa średniego na terenach wschodnich dyskutowało koło jarosławskie w dniu 26 XI 1908 r. // Muzeum: Czasopismo poświęcone sprawom wychowania i szkolnictwa. – Rocznik XXIV. – 1908. – S. 85–86.

¹¹⁶ Sprawozdanie z walnego zgromadzenia TNSW w dniach 20 i 21 V 1888 r. w Krakowie // Muzeum: Czasopismo poświęcone sprawom wychowania i szkolnictwa. – Rocznik IV. – 1888. – S. 430.

¹¹⁷ III walne zgromadzenia TNSW we Lwowie w dniach 20 i 21 IV 1886 r. // Muzeum: Czasopismo poświęcone sprawom wychowania i szkolnictwa. – Rocznik II. – 1886. – S. 312.

¹¹⁸ *Petelenz I.* W sprawie egzaminu kandydatów do zawodu nauczycielskiego / I. Petelenz // Muzeum: Czasopismo poświęcone sprawom wychowania i szkolnictwa. – Rocznik XI. – 1895. – S. 675.

¹¹⁹ *Karbowik A.* Towarzystwo nauczycieli szkół wyższych. – S. 129.

¹²⁰ Sprawozdanie z III Zjazdu członków i XXVII walnego zgromadzenia TNSW we Lwowie w dniach 4 i 5 VI 1911 r. // Muzeum: Czasopismo poświęcone sprawom wychowania i szkolnictwa. – Rocznik XXVII. – 1911. – S. 73.

Товариство виконувало місію захисника матеріальних і моральних інтересів своїх членів. Становище вчителів, особливо сільських шкіл, було вкрай важким. На нашу думку, основною причиною була недосконалість та брак законодавчої бази, яка б регулювала обов'язки й права вчителів. А від цього, відповідно, освітяни мали різні соціальні проблеми, небажання вдосконалюватися тощо. Це негативно впливало на рівень освіти і навіть на бажання вибору професії вчителя. Незадоволення підсилювалось надмірним підпорядкуванням вчителів шкільній владі, що нерідко впливало на їхню особисту життєву позицію, деколи ображало особисту гідність. Боротьбу за авторитет вчителя в суспільстві товариство розпочало з критики шкідливих шкільних традицій. Завдяки активній позиції управи товариства керівникам та вчителям було заборонено конфліктувати в присутності учнів. Також дирекція не мала права публічно розглядати анонімні повідомлення про вчителів та скарги на них, некоректно висловлюватися про педагогів¹²¹. За посягання на особисту свободу вчителя мали намір встановити суворе покарання¹²².

Серед членів товариства було введено дворівневу фінансову систему взаємодопомоги. Нижчий рівень становила допомога гурткової каси, вищий – фонду головної управи. Крім цього, головна управа товариства в 1898 і 1907 рр. домоглася однакової оплати праці вчителів із заробітною платою державних службовців. Поступово в межах товариства створили структуру надання негайної допомоги вчителям у складних і непередбачених ситуаціях. Насамперед організували спеціальний фонд для сімей померлих членів товариства, зібраний з внесків учителів, об'єднаних у професійну спілку.

Створеному 1890 р. фондові взаємодопомоги присвоїли ім'я польського поета А. Міцкевича. Згодом його розширили і у 1907 р. створили Фонд вдів і сиріт. Діяльність фонду ілюструє те, що до 1908 р. членам товариства було надано 136 допомог по 100 кр. кожна. У 1914 р. фонд товариства налічував 49123, 95 кр., з якого виплатили 20 допомог¹²³. Також Крайова шкільна рада намагалася компенсувати важке становище вчителів створенням умов, що сприяли творчій діяльності. Йшлося, зокрема, про вчителів, які працювали науково. За результатами праці їх переводили на роботу до академічних осередків, надавали їм платні наукові відпустки, призначали державні стипендії, полегшували контакти з державними й закордонними науковими центрами й представництвами. Таку ініціативу ради члени освітянських товариств схвалювали.

Послідовною і зваженою щодо організації та надання матеріальної допомоги своїм членам відзначається праця Руського педагогічного товариства, яке українські освітяни заснували у Львові 1881 р. Назва організації не викликала на той час якихось заперечень, оскільки ще в XIX ст. галицьких українців називали русинами, але це не відповідало дійсності¹²⁴ і у 1912 р. об'єднання отримало назву – Українське педагогічне товариство. До його складу увійшли українські вчителі різноступеневих

¹²¹ *Sempołowska S.* Niedola młodzieży w szkołach galicyjskich. Kilka słów o narodowej szkole w Galicyi / *S. Sempołowska.* – Kraków: nakł. administr. "Naprzodu", 1906. – S. 48.

¹²² Там же. – S. 50.

¹²³ *Dybiec J.* Finansowanie nauki i oświaty w Galicji 1860–1918 / *J. Dybiec.* – Kraków: Nakł. Uniw. Jagiellońskiego, 1979. – S. 93.

¹²⁴ Державний архів Тернопільської області (далі – Держархів Тернопільської області). – Ф. 231 (Тернопольское Воеводское управление). – Оп. 1. – Спр. 2286. – Арк. 10.

шкіл, гімназій та інших навчальних закладів Східної Галичини, Холмщини, Підляшшя, культурно-освітні діячі, меценати, які вважали себе українцями.

У практичній діяльності товариство ставило перед собою низку важливих завдань: а) працювати для задоволення потреб українців, створювати народні, середні та вищі школи, підтримувати громадське й домашнє виховання на основі рідної мови; б) надавати моральну та матеріальну допомогу членам товариства; в) активно боротися за національний характер школи.

Освітні завдання товариства не обмежувалися народною школою, а охоплювали середні й вищі навчальні заклади Галичини¹²⁵.

Серед засновників Руського педагогічного товариства були: шкільний радник А. Яновський, прокуратор К. Сушкевич, професори Львівського університету Ф. Костек та О. Огоновський, голова товариства “Просвіта” А. Вахнянин, професор (катехит) Академічної гімназії у Львові о. О. Стефанович, український мовознавець, історик, професор Львівської вчительської семінарії О. Партицький, професори Р. Заклинський та Д. Вінцовський, крилошанин о. Владислав Бачинський, редактор газети “Діло” В. Барвінський та крилошанин І. Величко¹²⁶. Статут Руського педагогічного товариства, складений ініціативною групою ще на початку 1881 р., а затверджений лише 6 серпня того ж року спеціальним рішенням цісарсько-королівського (галицького) намісництва за номером Ч.37847.

Як свідчать статутні положення, засновники товариства чітко сформуливали мету й тактику діяльності. Щоб відмежуватися і не допустити плутанини в назвах організацій, наприклад, з Педагогічним товариством, організацію назвали Руським педагогічним товариством – наголосивши на його належності саме до українського вчителства та українського народу. Для виконання поставлених завдань передбачали використання різних форм і засобів: подання меморіалів і петицій до органів влади у справі навчання в руських школах, проведення публічних конференцій та читань педагогічного й наукового змісту; видання часопису і навчальної літератури, використання досвіду діяльності австрійського, чеського, моравського, словенського та інших педагогічних товариств; надання членам матеріальної допомоги у їхніх наукових пошуках.

Вже на перших загальних установчих зборах товариства, які відбулися 2 березня 1884 р., визначили його головне завдання, зміст якого полягав у захисті українських шкіл та їхніх учителів від всяких кривд¹²⁷.

Вже від початку своєї діяльності “Руське педагогічне товариство” набуло серед місцевого населення значної популярності та отримало підтримку. Зокрема, у Львівському повіті однією з перших було закладено Грибовицьку філію товариства, яка 1903 р. в Жовківському передмісті Львова за власні кошти збудувала бурсу для тимчасового перебування на час навчання сиріт та вбогих дітей. Були також засновані філії в Станіславові, Коломиї й Тернополі, які активно розгорнули роботу

¹²⁵ “Руське Педагогічне товариство” (Львів). Статут (Затверджений рішенням ц. к. Намісництва з дня 6 серпня 1881 ч. 37847). – Львів, 1881. – С. 1–15.

¹²⁶ Держархів Тернопільської області. – Ф. 231 (Тернопольское Воеводское управление). – Оп. 1. – Спр. 2286. – Арк. 10.

¹²⁷ Хмельовський П. Українське педагогічне товариство “Рідна школа” в суспільно-політичному житті Західної України (1919–1939 рр): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 / П. М. Хмельовський. – Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаніка, 2004. – С. 9.

серед освітян та учнівської молоді. Важлива подія в житті товариства відбулася 1 червня 1889 р., коли вийшов у світ перший номер його друкованого органу – україномовної газети “Учитель”¹²⁸.

Серед першочергових завдань члени Руського педагогічного товариства вважали скликання II українського вчительського віча для вирішення низки організаційних, навчальних, соціальних та інших питань. Цей захід відбувся у Львові 16–17 липня 1904 р. У вічі взяло участь близько 700 осіб, яких делегували від різних українських навчальних закладів та установ Галичини¹²⁹.

Загалом на вічі обговорили чимало важливих питань діяльності освітян та одногослосно прийняли кілька принципових рішень, хоча резолюція віча складалася всього з трьох пунктів – устрій шкільництва, права вчителів і становище українських шкіл. Майже всі учасники віча звертали увагу на те, що українську мову потрібно захистити або привіряти до польської під час викладання в середніх та вищих навчальних закладах краю. Делегати рішуче вимагали, щоб австрійська влада обмежила викладання польською мовою у школах Східної Галичини, особливо в українських селах¹³⁰. Підготувати вимоги до державних органів влади доручили Виконавчій комісії.

Учасники віча також обрали Екзекутивний комітет віча руського учительства, який складався з 12 членів та 6 заступників. Членами комітету стали: Білецька М., Борковський А., Будзінський П., Бурбель І., Духович О., Григорович В., Карбулицький І., Левицький В., Миколаєвич Я., Пігуляк Д., Стефанович О., Чапальський І. та ін. Їхнім головним завданням було постійне лобювання та захист соціально-економічних і національних інтересів українських вчителів у державних органах влади й особливо сприяння у створенні національного взаємодопомогового професійного освітянського товариства.

Серед народного вчителства Східної Галичини, як і серед інших фахівців у другій половині XIX ст., помітно активізувалися професійні об’єднання взаємної допомоги. У 1885 р. затверджено статут Товариства взаємної допомоги вчителів і вчительок Станіславівського шкільного округу. У 1889 р. виникло Товариство взаємної допомоги вчителів і вчительок міських народних шкіл у Львові, яке ставило собі за мету надання матеріальної підтримки та допомоги вчителям, ліквідацію соціальних злиднів тощо¹³¹.

Крім виконавчої комісії та екзекутивного комітету, на засіданні віча створили статутну комісію, яка мала безпосередньо розробляти основні положення Товариства, працювати над укладенням його статуту, а також заснуванням взаємодопомогового товариства під назвою “Самопоміч учительства”. До складу статутної комісії увійшли: А. Алиськевич, І. Бурбель, І. Бурчак, К. Данилюк, В. Левицький,

¹²⁸ Товариство Взаїмна поміч українського вчителства 1905–1930. – Львів: Наклад “Взаїмної помочі українського вчителства”, 1932. – С. 27.

¹²⁹ Там само. – С. 28.

¹³⁰ З історії розвитку освітянського профспілкового руху Львівщини 1905–2015 / [під ред. М. Яцейко]. – Львів, 2015. – С. 5.

¹³¹ *Staszewski R. Zaranie Związku Nauczycielstwa Polskiego w Galicji–Krakowie* [Електронний ре-супс] / R. Staszewski, A. Ujejski, R. Czekański // *Związek Nauczycielstwa Polskiego w Akademii Górniczo-Hutniczej im. Stanisława Staszica w Krakowie*. – Режим доступу: <http://galaxy.uci.agh.edu.pl/~znp/historia/zaranieznp.htm>

К. Малицький, М. Мороз Микола та Іван Стронські. Однак заснувати таке товариство виявилось не простою справою.

1 листопада 1904 р. було скликано перше засідання виконавчого комітету, що відбулося у Львові на вул. Сикстуській 47 (тепер – вул. П. Дорошенка, 47) у приміщенні дівочої школи Руського педагогічного товариства. Після тривалої наради ухвалили назвати нову професійну організацію українських освітян “Взаїмна поміч галицьких і буковинських учителів та учительок”. Вона мала об’єднати й підтримувати все українське народне вчительство Галичини й Буковини.

Велике значення в інформативних комунікаціях відіграла газета “Учитель”, на долю якої випала нелегка місія. У 1890-ті роки в історії відкривається новий політичний етап на шляху розвитку українського національного руху. Його модернізація спричинила зацікавлення з боку поліції й жандармерії діяльністю всіх національно-культурних товариств Східної Галичини. В таких умовах поглиблювалося розуміння величезної ваги й значення поширення рідної мови.

Щодо становлення Руського педагогічного товариства, то внесені упродовж 1891–1902 рр. зміни до його статуту сприяли організаційному вдосконаленню та зростанню кількості його членів. У 1905 р. діяло 25 філій. Кожна філія налічувала від 11 до 80 членів. Загалом у 1908 р. в складі товариства було 3 745 членів¹³². В умовах австро-угорської влади, домінування в галицькому суспільстві польських національних інтересів товариство намагалось зберігати внутрішню автономію та незалежність, що виявилось у самостійному виробленні та реалізації ідеологічної платформи, в створенні цілком окремого управлінського апарату й організаційної структури. Загалом Руське педагогічне товариство виконало велику роботу у розбудові народної освіти й національного шкільництва. Його еволюцію від станово-професійної організації до фахової національної профспілки не сприймала й не вітала адміністративна влада. У донесенні дирекції Львівської поліції управлінню галицького намісництва за 1903 р. наголошується, що хоч Руське педагогічне товариство тримається осторонь від політики, воно має ознаки організації національного характеру¹³³.

Певним етапом в еволюції зазначеного товариства стали загальні збори, що відбулися на початку 1912 р. На зборах внесли зміни й доповнення до статуту. Також було уточнено, як згадувалося вище, назву організації освітян – Українське педагогічне товариство. Крім цього, центральний відділ назвали головною управою, загальні збори – з’їздом. З’їзд помітно поглибив децентралізацію товариства, яке перетворилося на союз автономних організацій – гуртків. Нововведення мало на меті охопити українське суспільство модерною національною ідеєю¹³⁴.

Наприкінці 1904 р. статут ще одного українського освітянського товариства у 5 примірниках було надіслано на розгляд та затвердження у Міністерство внутрішніх справ Австрії. Після внесення незначних правок і доповнень 13 липня 1905 р. за вихідним номером Ч.29530 статут затвердили¹³⁵. 8 серпня 1905 р. у Львові відбулися

¹³² Хмельовський П. Українське педагогічне товариство. – С. 9–10.

¹³³ Там само. – С. 10.

¹³⁴ Товариство Взаїмна поміч українського вчительства. – С. 30.

¹³⁵ Статут товариства “Взаїмна поміч галицьких і буковинських учителів і учительок”. – Львів: з друкарні Наукового Товариства імені Шевченка під зарядом Кароля Беднарського, 1905. – С. 30.

перші загальні збори членів товариства “Взаїмна поміч галицьких і буковинських учителів та учительок”. Вони стали початком діяльності нового взаємодопомогового товариства освітян – Взаїмної помочі українського вчительства¹³⁶.

На відміну від Руського педагогічного товариства, воно не мало жодних державних дотацій, а джерелами для нагромадження коштів стали різні види діяльності організації. Крім поточних та вступних внесків, кошти мали надходити з діяльності бібліотек, влаштування аматорських вистав, організації самодіяльних виступів, концертів, народних забав та святкувань, навчальних курсів, туристичних прогулянок, науково-популярних лекцій, доповідей, конференцій, семінарів тощо.

Для розвитку наукової складової значну увагу управа відводила налагодженню та підтримці тісних товариських відносин і контактів з активними членами наукових і культурно-освітніх товариств, викладачами навчальних закладів. Періодично науковців запрошували для виголошення рефератів, на товариські зустрічі тощо.

Особливу увагу освітяни приділяли власному часопису – газеті “Учитель”, яка стала головним друкованим органом товариства і мала для нього велике значення. Найчастіше на сторінках газети порушували питання якісної організації навчального процесу, обговорювали проблеми шкільництва та повсякдення навчальних закладів. Невеликі доходи від реалізації часопису доповнювала видавнича справа товариства.

Товариство складалося зі звичайних, надзвичайних, дорадчих, добродіїв та почесних членів. Звичайним членом міг стати будь-який місцевий русин (українець), який постійно чи непостійно займав учительську посаду у державній, громадській чи приватній школі на галицьких або буковинських землях. Вік звичайного члена на момент вступу не мав перевищувати 60 років. Надзвичайним членом могла стати особа з родини звичайного члена, яка зголосилася до добровільної діяльності на користь товариства. Вік надзвичайного члена також був обмежений – до 60 років. Дорадчим членом могла стати також будь-яка особа, яка спроможна упродовж року зробити внесок в розмірі двох і більше крон. Членами-добродіями визначали осіб, які могли щорічно вносити у фонд товариства 100 кр. Почесними вважали осіб, які своїми конкретними здобутками та вчинками в царині освіти заслужили на поважне членство в організації¹³⁷.

Як зазначено в статуті, найвищим органом товариства вважали загальні збори. На них делегати від повітових управ обирали головне управління своєї організації. Його створювали для виконання рішень загальних зборів, вирішення кадрових та організаційних питань, а також проведення поточного керівництва. Іноді головне управління ще називали дирекцією.

Спостерігати й контролювати роботу дирекції мала обрана загальними зборами наглядова рада й контрольно-ревізійна комісія товариства¹³⁸. Майже в усіх повітах Східної Галичини до кінця 1905 р. було створено повітові органи управління.

У склад головної управи на посаду голови товариства учасники перших загальних зборів обрали директора народної школи з Щирця К. Малицького. Відомого педагога, громадського діяча з Буковини, організатора та захисника освітян

¹³⁶ Звіт з діяльності тов. “Взаїмна поміч гал. і бук. учителів і учительок у Львові” за час від 1 вересня 1905 р. до кінця року 1906. – Львів: Накладом Товариства “Взаїмна Поміч”, 1907. – С. 1.

¹³⁷ Статут товариства “Взаїмна поміч галицьких і буковинських учителів і учительок”. – С. 5–6.

¹³⁸ Там само. – С. 11.

І. Герасимовича – головою учителів Львова. Львівську вчительку О. Жураківську – головним писарем товариства, а її заступником – А. Шмату.

Наглядову раду товариства вибрали з 12 осіб. До її складу увійшли: професор А. Алиськевич, І. Бурчак, І. Вертипорох, М. Коцюба, О. Гайдукевич, С. Герусінський, М. Мороз, К. Малицька, Я. Кулачковський, М. Мош, І. Стронський. До складу контрольної комісії обрали головою К. Малицького, І. Бурбеля, Д. Вовка, К. Паньківського¹³⁹.

Перше засідання членів наглядової ради товариства відбулося 10 вересня 1905 р. Враховуючи заяви окремих членів товариства, уточнили новий склад головної управи. На посаді голови товариства “Взаїмна поміч українського вчительства” залишився К. Малицький, посаду голови міського об’єднання освітян отримав М. Мороз (директор школи зі Львова), секретарем затвердили С. Герусінського (вчителя народної школи ім. М. Пашкевича у Львові). Членами управи стали: А. Алиськевич (директор ІV гімназії у Львові), І. Стронський (управитель школи на Збоїсках), О. Гайдучок (управитель школи на Замарстиніві) і М. Мош (управитель школи в приміському селі Ременіві). Тоді ж оголосили про створення правничої секції, в яку обрали: І. Вертипороха, І. Бурчака та П. Гриньовського. Для ведення канцелярії запросили В. Равлюка. На завершення засідання проф. Андрій Алиськевич відзвітував, що до складу “Взаїмної помочі галицьких і буковинських учителів та учительок” має бажання приєднатися близько 650 осіб¹⁴⁰.

Однак найбільшою проблемою стало те, що кандидати не мали навіть мізерних коштів, щоб сплатити вступні та поточні внески.

Згідно зі звітом дирекції товариства, на початок грудня 1905 р. діяло 32 окружні відділи. У їхньому складі перебувало 555 звичайних членів, 61 дорадчий член, 4 добродії і ще 450 освітян бажали вступити в товариство¹⁴¹. На кінець 1906 р. у складі товариства було 1 552 члени, з яких 1 221 звичайний, 322 – дорадчі та 9 добродіїв¹⁴². На той час вже діяло 56 окружних відділів, чотири з яких були на землях Буковини.

Фінансовий звіт вже за перший рік діяльності товариства дає цікавий аналітичний матеріал. Загалом товариство отримало прибутки з різних надходжень. Вступні внески поповнили фонд на суму 2 155 кр.; внески звичайних членів становили 9 531,63 кр.; внески дорадчих – 812,2 кр.; внески добродіїв – 432 кр., внески надзвичайних членів – 19,45 кр.; пожертви меценатів – 520 кр.; внески у фонд адміністрації – 6,34 кр.; внески у фонд допомоги вчителям – 720,63 кр.; відсотки від банківських рахунків та цінних паперів – 211,62 кр. Загалом річний дохід товариства становив 14 408,87 кр. Окремим пунктом звіту йшли отримані кошти від управ округних відділів – 167,18 К; індивідуальні додаткові пожертви членів товариства – 272,99 кр.; пожертви на заснування вчительського інтернату – 61,22 кр. Все разом – 14 910,26 кр.¹⁴³ Отриману суму у певному пропорційному відношенні

¹³⁹ Товариство Взаїмна поміч українського вчительства. – С. 36.

¹⁴⁰ Там само. – С. 36.

¹⁴¹ Звіт з діяльності товариства “Взаїмна поміч гал. і бук. учителів і учительок у Львові” за час від 1 вересня 1905 р. до кінця року 1906. – Львів: Накладом Товариства “Взаїмна Поміч”, 1907. – С. 2.

¹⁴² Дорічні Загальні Збори Товариства “Взаїмна поміч галицьких і буковинських учителів і учительок”. – Львів, 1908. – С. 1.

¹⁴³ Звіт з діяльності товариства “Взаїмна поміч гал. і бук. учителів і учительок у Львові”... – С. 13.

скерували у відповідні фонди. Значну частину забрав основний фонд. Йому віддали всі кошти, отримані від вступних внесків, гроші добродіїв, половину внесків дорадчих членів та половину відсотків, що загалом становило 3 070,10 кр. Взаємодопомоговий фонд отримав 25% від сплаченої суми внесків звичайних членів, 25% від сплачених внесків дорадчих членів, а також 25 % від отриманих товариством добровільних пожертв, що разом – 3 878,56 кр. Пенсійний фонд отримав 35% внесків звичайних та надзвичайних членів, що становило 3 407,55 кр. Поховальний фонд забрав 10% від суми внесків звичайних членів (974,15 кр.). Адміністративний фонд здобув 20% внесків звичайних та дорадчих членів (2 075,08 кр.). Диспозиційний фонд взяв 10% внесків звичайних членів та 5% внесків дорадчих членів (993,86 кр.). Наймізерніше виглядав посаговий фонд, у якому було всього 9,57 кр.

Так, сім фондів товариства розділили між собою 14 408,87 кр.¹⁴⁴

Найбільші витрати організації: оплата за штемпелі і печатки документів – 48,02 кр.; друкарська діяльність (статути, поштові листівки, декларації і т.д.) – 711,11 кр.; закупівля книг – 117,4 кр.; витрати на листування – 233,22 кр.; затрати на чеки – 145,63 кр.; заробітна платня – 308 кр.; канцелярські товари – 34,46 кр.; витрати на канцелярію – 205,09 кр. Загальна сума витрат становила 1 802,93 кр.

Станом на 31 грудня 1906 р. загальний прибуток фонду товариства був 9 003,73 кр. Ще 1205 кр. додатково планували отримати від реалізації шкільних підручників та відсотків від наданих позик членам товариства¹⁴⁵.

У 1907 р. у Львові відбувся другий загальний збір товариства “Взаїмна поміч українського вчителства”. Серед низки важливих питань була відозва до освітян про нагальну потребу збудувати у Львові вчительську бурсу й учительський санаторій в Карпатах за кошти товариства. Учасникам збору повідомили про відкриття при Коломийському окружному відділі крамниці зі шкільним приладдям¹⁴⁶.

Також дані 1907 р. засвідчують зростання числа членів на 318 осіб, тобто загальна кількість членів становила 1 869 осіб. Збільшення членів товариства відбулося завдяки відкриттю та діяльності семи нових окружних відділів освітян (у Вишнівчику, Грибові, Львові, Бережанах, Стрию, Турці та Городенці)¹⁴⁷.

Фінансовий звіт засвідчив значні витрати порівняно з попереднім роком. Дохід товариства становив 10 046,65 кр., а витрати сягнули 9846,52 кр. Певний прибуток товариству принесло повернення коштів з позик та кредитів у розмірі 1 478,92 кр. Тобто прибуток за поточний рік – всього 1 679,05 кр.¹⁴⁸ Значну частину витраченої суми (3 451,25 кр.) становила позика кредитного відділу товариства. У 1908 р. головна управа професійного товариства “Взаїмна поміч галицьких і буковинських учителів і учительок” зробила спробу підвищити заробітну платню вчителям. Завдяки злагодженим діям дирекції до сейму було відправлено делегацію з пропозицією зрівняти зарплату вчителів і службовців, відмінити оплату за

¹⁴⁴ Звіт з діяльності товариства “Взаїмна поміч гал. і бук. учителів і учительок у Львові”... – С. 13.

¹⁴⁵ Там само. – С. 13–16.

¹⁴⁶ З історії розвитку освітянського профспілкового руху Львівщини. – С. 8.

¹⁴⁷ Дорічні Загальні Збори Товариства. – С. 1.

¹⁴⁸ Там само. – С. 7–8.

чотирирічну школу, зменшити тривалість педагогічної праці до 35 років. Однак влада не зреагувала на вимоги освітян. Загалом було надіслано 11 петицій¹⁴⁹.

Також за ініціативи окружного відділу в Коломиї в 1908 р. закладено бурсу для учнів. На кінець грудня 1908 р. кількість членів товариства збільшилася до 2 030 осіб. З них 1 589 були звичайними членами, 432 – дорадчі, 11 – добродіїв. Викликало тривогу головної управи те, що 331 член товариства “Взаїмна поміч українського вчителства” отримав суворе попередження через неспроможність сплатити членські внески¹⁵⁰.

За статистичними даними, у 1909 р. кількість осіб, що мали намір увійти до складу товариства, порівняно з попереднім роком зросла на 129, але повністю сплатили внески лише 15 осіб.

Щодо кандидатів у члени товариства в 1910 р., ситуація дещо поліпшилася. З 245 новачків вступні та поточні внески зуміли сплатити 63 особи¹⁵¹.

1911 р. розпочався боротьбою освітян за свої права. 25 січня до Відня відправили послів М. Якимовського та І. Стронського від товариства “Взаїмна поміч українського вчителства” до парламенту з пропозицією про внесення змін до державного закону 1869 р.

Важливо, що цю акцію підтримали представники від польських, чеських, німецьких та інших освітянських професійних організацій. Галицькі послі звернулися до міністра-президента Р. Бінерта, міністра освіти К. Штірка та міністра фінансів д-ра Маєра. Всі високоповажні держчиновники пообіцяли допомогу стосовно підвищення соціального рівня освітян. Проте 30 березня 1911 р. австрійський парламент було розпущено, а з ним і надії на поліпшення матеріального становища вчителів¹⁵².

Знаменна подія для членів товариства відбулася 15 червня 1912 р. Тоді вийшов у світ перший номер друкованого органу організації освітян – журналу “Учительське слово”. Про історичне значення часопису вже на першій сторінці його редактор зазначив: “Товариство без часопису, як тіло без душі”. Планували докласти максимум зусиль, щоб показати роботу товариства, його окружних відділів та активних членів¹⁵³.

Згодом у звіті головної управи професійного товариства “Взаїмна поміч українського вчителства” зазначали, що основне завдання часопису – захищати, повідомляти, обговорювати різні справи, які пов’язані не тільки з діяльністю товариства, але й з усім українським вчителством Галичини¹⁵⁴.

22 вересня 1912 р. в Коломиї відбувся II з’їзд українського вчителства, де розглянули питання й проблеми розвитку народного шкільництва, реальне становище вчителів, стан забезпечення матеріальної бази з боку органів влади та ін. Важливо, що з’їзд дав поштовх до поширення серед значної частини інертного галицького

¹⁴⁹ Дорічні Загальні Збори Товариства. – С. 2.

¹⁵⁰ Там само. – С. 2–3.

¹⁵¹ Звіт з діяльності Головної Управи Товариства “Взаїмна поміч гал. і бук. учителів і учительок у Львові” за рік 1910. – Львів: накладом Товариства. – С. 15.

¹⁵² Товариство Взаїмна поміч українського вчителства. – С. 70.

¹⁵³ Від редакції // Учительське Слово. – 1912. – № 1. – С. 1.

¹⁵⁴ Звіт з діяльності Товариства “Взаїмна поміч галицьких і буковинських учителів і учительок” за 1912 р. – Львів: накладом і коштом Товариства, 1913. – С. 1.

вчительства ідей професійної солідарності та необхідності подальшого об'єднання для виконання важливих суспільних завдань¹⁵⁵.

В останній передвоєнний рік до наглядової ради товариства “Взаїмна поміч українського вчительства” увішли: І. Боднар, О. Гайдукевич, А. Домбровський, М. Завадович, І. Капустій, М. Мороз, В. Мурський, М. Сениця, Д. Стельмах, І. Стронський, М. Якимовський, І. Юцишин. Головним завданням управи товариства була відміна дії державного шкільного закону 1869 р.¹⁵⁶.

Водночас при Українському педагогічному товаристві з ініціативи професійного товариства “Взаїмна поміч українського вчительства” створили спеціальну комісію для захисту українського народного шкільництва та учительства, надання їм безкоштовних юридичних консультацій. Членами комісії стали відомі адміністратори, правники, знавці державного, трудового, виробничого та шкільного законодавства¹⁵⁷.

Найуспішнішим в діяльності професійного освітянського товариства став 1913 р. – товариство вело активну господарсько-будівельну діяльність. Згідно з наведеними даними фінансового звіту, дохід становив 23 557,67 кр., а витрати – 23 028,13 кр. Навіть за наявності величезних витратах чистий річний прибуток становив 529,34 кр.

Загальний баланс коштів товариства “Взаїмна поміч галицьких і буковинських учителів і учительок” від початку його існування до 31 грудня 1913 р. сягнув 27 883,98 кр.¹⁵⁸

На початку 1914 р. з ініціативи головної управи професійного товариства “Взаїмна поміч українського вчительства” шкільна комісія подала на розгляд сейму два проекти на внесення змін до закону стосовно оплати за вчительську роботу. Суть пропозиції полягала в скасуванні чинного тарифу оплати IV категорії вчителів і зрівнянні її з дотеперішньою третьою. Так, найнижча заробітна платня вчителя мала б становити 1 300 кр., замість 1 000 кр. Згідно з тарифами педагогічних категорій, заробітна платня мала бути 1 300, 1 500 і 1 700 кр., відповідно, а згодом зарплата найвищої категорії мала зрости до 2 100 кр., що відповідало зарплаті у промисловому секторі. Завдяки активній та непохитній позиції не тільки освітян, але й усіх профспілкових об'єднань Східної Галичини 1 липня 1914 р. цей закон було прийнято разом із пропонованими змінами¹⁵⁹.

Ще однією значною подією в житті професійного товариства “Взаїмна поміч українського вчительства” у довоєнний період став I Всеукраїнський з'їзд народного вчительства, що відбувся 25 липня 1914 р. в приміщенні Народного дому у Львові. В роботі з'їзду взяли участь освітяни з багатьох земель імперії. Найбільшою була делегація з Чехії, а саме: М. Гайнц – голова Союзу слов'янського вчительства Австрії, Й. Завада – секретар того ж Союзу, Й. Смертка – голова Центрального краєвого союзу вчительської організації в Чехії, Б. Скаля – редактор освітянського

¹⁵⁵ Товариство Взаїмна поміч українського вчительства. – С. 85.

¹⁵⁶ Звіт з діяльності Товариства “Взаїмна поміч галицьких і буковинських учителів і учительок” за 1913 р. – Львів: накладом і коштом Товариства, 1914. – С. 241.

¹⁵⁷ Товариство Взаїмна поміч українського вчительства. – С. 94.

¹⁵⁸ Звіт з діяльності Товариства “Взаїмна поміч галицьких і буковинських учителів і учительок” за 1913 р. – С. 282–284.

¹⁵⁹ Товариство Взаїмна поміч українського вчительства. – С. 97.

видання, П. Скалицькі – голова Краєвого центрального союзу учительства виділових шкіл у Чехії, І. Трейтмар – його заступник, Б. Зелінкова – голова Центрального союзу організацій чеських учительок у Чехії, М. Ляжка – секретарка того ж Союзу, З. Клярова – член того ж Союзу, Е. Гавелька – голова Центрального союзу учительських організацій у Моравії, Л. Гавелька – член головної управи, Я. Людвічек – управитель чеської школи імені Яна Коменського у Відні. Зі Словенії до Львова також прибула численна делегація, яку очолив Л. Єленц – голова Союзу австрійських південнослов'янських вчительських товариств. Усього в роботі з'їзду взяли участь близько 1 500 осіб.¹⁶⁰ На з'їзді обговорили низку важливих проблем професійної співпраці та розвитку шкільництва. У своїх доповідях учасники наголошували на важливості педагогічної праці, матеріальному становищі народних вчителів, умовах їхнього побуту, безправному становищі. Ключовою у виступах галицьких освітян стала тема налагодження солідарної співпраці, взаємопідтримки і взаємодопомоги у праці та боротьбі. Окремі виступи були присвячені проблемам розвитку українського шкільництва в США, Канаді, Бразилії, Великобританії, Австралії та інших країнах світу¹⁶¹. Проте великі надії та перспективи розвитку освітянських професійних спілок перервала Перша світова війна, яка чорною смугою пожеж, розрухи і смертей прогуркотіла галицькими землями.

Підсумовуючи діяльність освітянських профспілкових об'єднань, можна стверджувати, що вони пройшли складний і тривалий шлях еволюції. Поліетнічний склад населення Східної Галичини вирішально вплинув на появу міжетнічних професійних об'єднань, які серед інших піднімали питання соціального захисту своїх членів. Право вважати історію розвитку цих об'єднань своєю мають і українці, і поляки, які становили основний контингент товариств. Однак під дією соціал-демократичних, релігійних, національних, політичних та інших чинників відбувалася поступова активізація професійних спілок, яка нерідко супроводжувалася непорозумінням й ворожнечею. Але професійним товариствам вдавалося згладити напруження, відтак разом дбати про відкриття нових шкіл, закликати до співпраці й взаємодопомоги, вести активну роботу, спрямовану на підвищення рівня освіти, забезпечення гідного матеріального та морального становища вчителів і різних соціальних категорій учнів.

¹⁶⁰ Товариство Взаїмна поміч українського вчительства. – С. 99–100.

¹⁶¹ Там само. – С. 100–102.

Андрій ЯВОРСЬКИЙ

ВПЛИВ ПОЛІТИКИ КЕРІВНИЦТВА ЧЕХОСЛОВАЦЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ НА ПРОФЕСІЙНІ ГРОМАДСЬКІ ОБ'ЄДНАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ЕМІГРАНТІВ У 1920–1930-х РОКАХ

В умовах євроатлантичної інтеграції, захисту суверенітету й територіальної цілісності України, з огляду на геополітичні зміни в Європі й світі виникла потреба у збереженні дружніх та стратегічних відносин з державами-сусідами у Центрально-Східній Європі, зокрема з Чехією. На відміну від Польщі, Угорщини чи Румунії, одним із чинників налагодження міцних українсько-чеських зв'язків можуть слугувати контакти між народами в минулому. Їхнім найяскравішим позитивним прикладом була політика щодо української міжвоєнної еміграції керівництва Чехословацької республіки у 20–30-х роках ХХ ст.

Завдяки лібералізму першого президента ЧСР Т. Масарика та його однодумців тут сформувалися умови для розвитку демократії, серед іншого інститутів громадянського суспільства. Погоджуємось із думкою дослідниці О. Ворон, яка обґрунтувала формування громадських організацій у Чехословаччині специфікою політичного життя на чеських землях у складі Австро-Угорщини, де наприкінці ХІХ ст. зосереджувалося приблизно 40 % об'єднань імперії, та законодавчою базою ЧСР. Як наслідок, визначальною особливістю чехословацького суспільства в 1920–1930-ті роки була значна кількість різноманітних громадських об'єднань¹.

З-поміж них виділялися громадські організації, створені емігрантами з території колишньої Російської імперії української, російської, білоруської, грузинської та інших національностей. Оскільки вони не були громадянами ЧСР, то діяльність створених ними товариств та спілок у політико-правовому руслі відрізнялася від решти громадських об'єднань Чехословаччини. Емігрантські громадські організації зайняли окрему нішу в суспільно-політичному житті республіки, а на умови їхнього функціонування впливало не лише внутрішньополітичне, а й зовнішньополітичне становище Чехословаччини.

Українці на території майбутньої Чехословацької республіки почали з'являтися ще наприкінці ХІХ ст. – на початку ХХ ст., переважно в пошуках роботи чи для навчання. Проте наймасовішою стала еміграція, спричинена поразкою українського народу у національно-визвольних змаганнях 1917–1921 рр. Першими чехословацький кордон перетнули групи біженців (понад 1 тис. осіб), що прибули до Праги, Острави

¹ *Ворон О. П.* Участь громадських організацій Чехословаччини у суспільно-політичному житті держави в 1918–1938 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 “Всесвітня історія” / О. П. Ворон. – Київ, 2010. – С. 14.

та деяких інших міст після захоплення російськими військами Галичини влітку 1914 р.² У травні 1919 р. в ЧСР прибули військові загони української армії, зокрема “Гірська бригада” отамана Черського та частини груп “Старий Самбір”, “Глибока” й “Крукеничі”, яких розмістили в колишньому таборі для російських військовополонених у містечку Німецьке Яблонне в Судетах³. Після перенесення восени 1921 р. з Відня до Праги Українського вільного університету (УВУ) та відкриття нових вищих навчальних закладів (Української Господарської Академії (УГА) у Подебрадах і Українського педагогічного інституту ім. М. Драгоманова в Празі) українська еміграція в Чехословаччині поповнилась завдяки студентам і науковій інтелігенції⁴.

У Словаччину найбільша хвиля українських емігрантів прибула 1921 р. разом з іншими вихідцями з території колишньої Російської імперії. Найбільші їхні групи виникли в Братиславі та Кошицях. Менші формувались у місцевостях, де можна було отримати роботу, проте найчастіше на сході Словаччини, жителями якої були мовно та релігійно близькі до українців русини (Пряшівщина)⁵.

Питання чисельності української еміграції в Чехословаччині залишається дискусійним: цифри, що її характеризують, у різних джерелах подано з певними відмінностями. Так, у “Меморандумі” Українського громадського комітету згадано про 10 тис. українців станом на жовтень 1921 р.⁶. У замітці Н. Григорієва, уміщеній в часописі “Нова Україна”, йшлося про 20 тис. осіб на початку 1922 р.⁷. М. Павленко на основі архівних джерел подав відомості вже про 25 тис. вихідців з українських земель у 1921–1922 рр.⁸. Загалом кількість українців у Чехословаччині на початку 1920-х років становила приблизно 20–25 тис. осіб.

На початку 1930-х років чисельність української міжвоєнної еміграції ЧСР зменшилася. У листі до О. Скоропис-Йолтуховського Б. Мартос зазначав, що в 1930 р. тут проживало лише 3 тис. українців⁹. Таку саму цифру згадано в документі “Перша конференція української еміграції”, знайденому в “Presidium ministerstva vnitra”. Так, доповідаючи на конференції про становище української еміграції в ЧСР, А. Чернявський оцінював чисельність українців у 3–3,5 тис. осіб¹⁰. У друкованому органі Союзу українських провінційних організацій “Український самостійник”

² *Віднянський С. В.* Українське питання в міжвоєнній Чехословаччині: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук (у формі наук. доповіді): спец. 07.00.02 “Всесвітня історія” / С. В. Віднянський. – Київ: Нац. акад. наук України, Ін-т історії України, 1997. – С. 88.

³ *Павленко М. І.* Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умови перебування (1919–1924 рр.) / М. І. Павленко. – Київ, 1999. – С. 178–179.

⁴ *Даниленко О. В.* Український громадський комітет у Чехословаччині (1921–1925 рр.): дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 / Даниленко Олександр Вікторович. – Київ, 2004. – С. 37.

⁵ *Hudáková T.* Ukrajinská emigrácia a jej aktivity na Slovensku v medzivojnovom období / T. Hudáková // *Migrácia obyvateľov východnej Európy na územie Slovenska a Čiech (prvá polovica 20. storočia)* / [ed. Ľ. Harbuľová]. – Prešov, 2009. – S. 120.

⁶ *Даниленко О. В.* Український громадський комітет у Чехословаччині... – С. 36.

⁷ *Григорієв Н. Я.* Чесько-українські стосунки / Н. Я. Григорієв // *Нова Україна (Прага)*. – 1922. – Ч. 1. – С. 17.

⁸ *Павленко М. І.* Українські військовополонені й інтерновані... – С. 190.

⁹ *Українська політична еміграція 1919–1945: Документи і матеріали.* – Київ: Парламентське видавництво, 2008. – С. 394.

¹⁰ *Ukrajinská emigrace v ČSR // Národní archiv v Praze.* – Č. f. 225 (Presidium ministerstva vnitra. 1918–1940). – Karton 1207. – Inv. č. 2. – F. 24.

вказано 5 тис. українських емігрантів у Чехословаччині в 1936 р., з яких 1 тис. становили українці з Наддніпрянщини, а 4 тис. – з Галичини й Буковини¹¹. Проте визначити точну кількість українських емігрантів, зважаючи на їхню значну мобільність і не завжди законний характер проживання, неможливо.

Треба наголосити на відмінності між українською та російською міжвоєнними еміграціями, на яку була змушена зважати політична еліта чехословацького суспільства. Якщо російська еміграція походила в основному з території Російської імперії, то українська за територіальною ознакою складалася з двох частин: галичан (колишні громадяни Австро-Угорської імперії) і наддніпрянців (колишні громадяни Російської імперії).

Ставлення керівництва ЧСР до обох категорій українських емігрантів визначалось геополітикою. Остаточне вирішення питання належності Галичини та Волині до Польщі юридично унеможливило ототожнення галичан з наддніпрянцями. Якщо радянський політичний режим на території УСРР ще викликав сумніви у своїй міцності й довговічності, польську владу на західноукраїнських землях було закріплено рішеннями Ліги Націй. Ця обставина окреслила відмінність у юридичному та матеріальному становищі обох частин української міжвоєнної еміграції на території ЧСР.

Юридичний статус емігрантів регулювали міжнародні договори в межах Ліги Націй 1922, 1924 і 1928 рр., до яких приєдналась більшість європейських держав, у тому числі й Чехословаччина¹². Одним із головних елементів цієї міжнародно-правової регламентації було те, що емігранти зі сходу Європи як бездержавні громадяни діставали можливість користуватись так званими “нансенівськими паспортами” (за прізвиськом Ф. Нансена, верховного комісара для біженців при Лізі Націй)¹³. Проте у цих паспортах усіх емігрантів з території колишньої Російської імперії, незалежно від національності, записували за формулою: “Походження російського, що досі не набув жодної іншої державної приналежності”¹⁴. Вихідці з Галичини та Волині під ці міжнародні договори не підпадали, оскільки їх вважали громадянами Польщі. Як наслідок, українські емігранти з території колишньої Австро-Угорщини отримували не “нансенівські паспорти”, а тимчасові документи на перебування у ЧСР без паспорта¹⁵.

Через активність українських емігрантських кіл 17 червня 1930 р. уряд Ф. Удржала (прем’єр-міністр ЧСР протягом лютого 1929 – жовтня 1932 рр.) видав розпорядження про заміну в чеському і французькому варіантах тексту “нансенівських паспортів”, які видавали українцям, слів “rus” – “russe” на “ukrajinec” – “ucrainien”.

¹¹ Український самостійник. – 1936. – Ч. 3(13). – Березень. – С. 3.

¹² Яворський А. А. Політика керівництва Чехословаччини щодо українських емігрантів та їх професійних об’єднань у 20–30-х рр. XX ст. / А. А. Яворський // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2016. – Вип. 46. – С. 180.

¹³ Троцинський В. П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище / В. П. Троцинський. – Київ: Інтел, 1994. – С. 59.

¹⁴ Вісті з політбюро Української партії соціалістів-революціонерів та Української радикальної партії за кордоном. – 1924. – 7 грудня. – С. 1.

¹⁵ Звіти про роботу філії Українського Все професійного Робітничого Союзу та листування з ними (27 червня – 10 серпня 1931 р.) // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 3888. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 39.

Також керівництво ЧСР погодилося на внесення відповідних змін у вже видані українцям паспорти¹⁶.

Застосовуючи норми міжнародних угод щодо біженців на території Чехословаччини, її керівництво насамперед зважало на закони та інтереси республіки. Емігранти у своєму статусі не були наближеними до місцевого населення і, по суті, залишалися безправними. Так, для українців існували обмеження в переїздах, заборона проживання на території з українським населенням (на Підкарпатській Русі та в Словаччині). Вони не могли найматися на державну службу тощо¹⁷.

Ключове значення у створенні сприятливого середовища для еміграції та покращення її матеріального й морального становища в 1920-х рр. мала допомога керівництва ЧСР. 1920 р. за прямої підтримки президента Т. Масарика уряд Я. Черного ініціював акцію, метою якої була допомога емігрантам з колишньої Російської імперії та забезпечення їх умовами для повноцінної діяльності в галузі науки, техніки, економіки, культури та мистецтва. Навесні 1921 р. визначили основні контури майбутньої допомоги, що дістала назву “Російська акція допомоги”¹⁸. Її організацію та проведення Кабінет міністрів своєю постановою від 28 липня 1921 р. доручив Міністерству закордонних справ ЧСР (МЗС ЧСР). Очолив реалізацію допомоги повноважений представник міністра закордонних справ Е. Бенеша В. Гірса (заступник міністра закордонних справ у 1921–1927 рр.)¹⁹.

Уже на початку “Російської акції допомоги” були визначені її три головні цілі: 1) організація допомоги емігрантам без місця проживання і без засобів для існування; надання грошової допомоги та створення агентств з працевлаштування; 2) соціальне забезпечення для людей літнього віку та інвалідів, надання безкоштовного лікування хворим; 3) надання інтелігенції можливості завершити навчання, включно зі створенням емігрантських шкіл, а також працівникам у галузі літератури, мистецтва та науки продовжувати свою діяльність²⁰. За задумом організаторів, вона мала короткочасний характер, з урахуванням швидкої стабілізації в Росії²¹.

Усього на проведення “Російської акції допомоги” з державних фондів ЧСР протягом 1921–1937 рр., за підрахунками З. Сладека, було виділено понад 500 млн крон. Найбільше фінансування спостерігалось у 1924 р. (100 млн крон),

¹⁶ Комунікат Виконавчої Комісії Українських Емігрантських Організацій в Ч.С.Р. – 1930. – 18 березня. – С. 1.

¹⁷ Там само.

* “Ruská pomocná akce”.

¹⁸ Havel O. Osudy ukrajinské emigrace v první Československé republice se zaměřením na vysoké školství (Ukrajinský Vysoký Pedagogický Institut Mychajla Drahomanova) [online]: Dizertační práce/ Ondřej Havel. – Olomouc, 2012. – 162 s. – Dostupné z: https://theses.cz/id/jxbrt2/Osudy_ukrajinsk_emigrace.pdf.

¹⁹ Буча А. И. Начальный этап “русской акции” чехословацкого правительства и организационное оформление белорусской диаспоры в Чехословакии (1921–1923 гг.) [Электронный ресурс] / А. И. Буча // Российские и славянские исследования: научный сборник. – Минск: Издательский центр БГУ, 2010. – Вып. 5. – С. 80–86. – Режим доступа: <http://www.hist.bsu.by/images/stories/files/nauka/izdania/risi/5/Bucha.pdf>

²⁰ Československá pomoc ruské a ukrajinské emigraci. – Praha: Ministerstvo zahraničních věcí, 1924. – S. 5.

²¹ Sládek Z. České prostředí a ruská emigrace (1918–1938) / Z. Sládek // Duchovní proudy ruské a ukrajinské emigrace v Československé republice 1919–1939 (Méně známé aspekty) / [red. Ljubov Běloševská]. – Praha: Slovanský ústav AV ČR, 1999. – S. 14–15.

найменше – у 1937 р. (2,8 млн крон)²². Такі самі цифри називала й дослідниця Е. Хіняєва²³. Дещо інші цифри подала С. Тейхманова: у 1922 і 1923 рр. емігранти отримали по 120 млн крон²⁴. Як слушно зауважив С. Віднянський, незважаючи на масштабний характер фінансової допомоги, у перерахунку на чисельність еміграції й велику кількість її організацій виділена сума забезпечувала окремим емігрантам та їхнім родинам тільки доволі скромне життя²⁵.

У межах “Російської акції допомоги” отримували необхідні для діяльності кошти також українські емігрантські організації, серед них і професійні. Так, у 1924 р. Українська селянська спілка користувалась щомісячною допомогою в сумі 50 тис. крон, Спілка українських лікарів – 10 тис. крон, Спілка українських техніків сільського господарства – 1 тис. 500 крон. Загальна сума, отримана цими організаціями, становила для УСС 600 тис. крон, Спілки українських лікарів – 120 тис. крон, СУТСГ – 18 тис. крон²⁶.

У 1924 р. “Російська акція допомоги” досягла своєї кульмінації та, починаючи з 1926 р., розпочали поступову її ліквідацію. На початку 1927 р. МЗС ЧСР розробило план поступового скорочення програми допомоги. Фінансову підтримку залишили лише для Українського соціологічного інституту та “Української економічної академії” (Українська Господарська Академія – А. Я.) в Подєбрадах. У 1934 р. Міністерство народної освіти ЧСР і Міністерство сільського господарства ЧСР остаточно відмовилося підтримувати російські та українські організації, більшість з яких були закриті²⁷.

Ліквідація “Російської акції допомоги” створила нову реальність для українських емігрантів. Ситуацію ускладнило те, що в кінці 1920-х років у світі розпочалася економічна криза, відома в історії як “Велика депресія”. Її негативними наслідками для ЧСР стало падіння промислового виробництва (у 1933 р. його рівень становив лише 60 % від рівня 1929 р.), зниження на 50–60 % заробітної плати²⁸ та зростання безробіття, що досягло близько 1 млн осіб²⁹. Щоб зменшити кількість безробітних серед своїх громадян, керівництво Чехословаччини вдалося до протекціоністської соціальної політики. Так, 13 березня 1928 р. парламент ухвалив закон “Про охорону національного ринку праці”. Було введено обмеження у приїманні на роботу іноземців, які прибули до Чехословацької республіки після квітня

²² Сладек З. Русская эмиграция в Чехословакии: развитие “русской акции” / З. Сладек // Славяноведение. – 1993. – № 4. – С. 36–37.

²³ Chinyaeva E. Ruská emigrace v Československu: vývoj ruské pomocné akce / Elena Chinyaeva // Slovanský přehled. – 1993. – Roč. 79. – S. 22.

²⁴ Tejchmanová S. Rusko v Československu (Bílá emigrace v ČSR 1917–1939) / Světlana Tejchmanová. – Praha: Jinočany H & H, 1993. – S. 8.

²⁵ Віднянський С. В. Українське питання в міжвоєнній Чехословаччині... – С. 95.

²⁶ Všeobecní pojednání o ruské pomocné akci (1921–1933) // Národní archiv v Praze. – Ministerstvo zahraničních věcí – Ruská pomocná akce. – Karton 39. – Inv. č. 4.

²⁷ Сладек З. Русская эмиграция в Чехословакии... – С. 36.

²⁸ Коротка історія Чехії і Словаччини / [за ред. П. С. Федорчака]. – Івано-Франківськ: Плай, 1999. – С. 86.

²⁹ Історія Центрально-Східної Європи: посіб. для студ. іст. і гуманіт. ф-тів ун-тів / [за ред. Л. Зашкільняка]. – Львів, 2001. – С. 422.

1923 р.³⁰. Особа, яка прибула в ЧСР після 1 травня 1923 р., постійного дозволу на працю отримати не могла. У такому випадку термін дії дозволу становив 1 рік, а прохання про його отримання міг робити безпосередньо працедавець. При цьому треба було зазначити, що робітник, за якого клопотався працедавець, належав до українських емігрантів.

Протекціоністська соціальна політика керівництва ЧСР найбільше вплинула на становище висококваліфікованих українських робітників-емігрантів, особливо інженерів. Відсутність чехословацького громадянства ставала їм на перешкоді в отриманні посад у державних та приватних установах. Декому з українців завдяки знайомствам та високій кваліфікації вдавалося влаштуватися тільки на технічні посади³¹, на які через важкі умови праці відмовлялися йти чехи.

На засіданні Ради міністрів ЧСР 21 травня 1937 р. було ухвалено внесення змін до закону про охорону національного ринку праці. Нововведенням стала вимога подання відомостей (так звана “евіденція”) про вже видані раніше дозволи, які потрібно було кожні два роки подавати державному органу, що їх видав, з доведенням законності передумов для отримання права на працю³². Якщо іноземець виїздив за межі Чехословаччини назавжди або тимчасово, він втрачав право на працю в республіці³³.

Одним зі способів покращення становища для українських емігрантів стало прийняття ними чехословацького громадянства, “аби не витикали нам, що ми чужинці, і що їм забираємо хліб”³⁴. Натуралізацію українців в ЧСР не вважали зрадою чи відступом від власної національності, а тільки способом вижити в несприятливому для себе середовищі. Тому коли український робітник опинявся перед загрозою смерті чи голоду, йому рекомендували приймати чехословацьке громадянство. Про це, зокрема, писав часопис “Робітничі вісті”: “Ми мусимо собі усвідомити, що такий акт самоохорони в нужді не буде зрадою свого народу, коли людина не зраджує при тому своїм національним почуттям”³⁵.

Залежність становища української міжвоєнної еміграції від політики керівництва Чехословаччини, потреба в захисті українських національних інтересів перед органами влади республіки, організації проживання в чужому та незнайомому середовищі та продовженні професійної, наукової та культурно-просвітницької діяльності привела до створення емігрантами власної організаційної структури. Основними чинниками для об’єднання були політичний (соціалісти, націоналісти, гетьманці), соціальний (селяни, робітники, інтелігенція) та територіальний (Галичина, Наддніпрянщина), рід занять (сільське господарство, промисловість, освіта, наука, юридична чи лікарська практика). Тож у 20–30-х роках ХХ ст. у

³⁰ Бочарова З. Деятельность правительства ЧСР по урегулированию правового положения русских эмигрантов / З. Бочарова // Русская акция помощи в Чехословакии: история, значение, наследие; Славянская б-ка, [сост.: Л. Бабка, И. Золотарев]. – Прага: Русская традиция, 2012. – С. 16.

³¹ Український Економіст. – 1930. – Ч. 3. – С. 72.

³² Яворський А. А. Політика керівництва Чехословаччини... – С. 181.

³³ Комунікат Товариства українських інженерів. – 1937. – 10 травня. – С. 4.

³⁴ Листування керівного характеру з відділами союзу в Чехословаччині (8 червня 1931 – 5 квітня 1933 рр.) // ЦДАВО України. – Ф. 3888. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 280.

³⁵ Робітничі Вісті. – 1931. – 24 грудня. – С. 4.

ЧСР виникли культурно-просвітницькі, наукові, професійні та інші громадські організації українських емігрантів. Їхня кількість варіювалася протягом усього міжвоєнного періоду та залежала від юридичного й матеріального становища української еміграції. Час створення та тривалість діяльності у них були різними, однак більшість проіснувала до 1939 р.

Оскільки спочатку чеські урядові установи не вели переліку емігрантських об'єднань, надаючи їм певну автономію, то виникла проблема при спробі визначити кількість українських спілок і товариств. Чи не єдиним джерелом, у якому подано перелік чинних на початку 1920-х років українських емігрантських організацій, є "Провідник для українців в Чехословаччині" В. Короліва-Старого. Згідно з ним, у 1923 р. на території ЧСР функціонувало близько 30 українських емігрантських об'єднань (18 – у межах Праги), з яких 4 – професійні: Товариство українських техніків сільськогосподарства (СУТСГ. – А. Я.) (Подебради), Українське правниче товариство (Прага), Спілка українських лікарів (Прага) й Українська селянська спілка (Прага)³⁶.

Потреба у контролі обігу коштів у межах "Російської акції допомоги" поряд з необхідністю політичного контролю над еміграцією спонукала керівництво ЧСР з середини 20-х років ХХ ст. перейти до вивчення її організаційної структури. Унаслідок цього процесу створено реєстри емігрантських об'єднань, складені чиновниками МВС ЧСР. Уже 1935 р. поліцейний уряд Праги зареєстрував 52 українські емігрантські об'єднання³⁷, а в 1937 р. їхня кількість зросла до 55³⁸. При цьому у відповідь на лист МЗС ЧСР від 13 серпня 1936 р.³⁹ в другому списку їх поділили за напрямками діяльності. 3-поміж 55 товариств та спілок, 28 чехословацькі урядовці віднесли до культурних, 14 – до фахових, 13 – до допомогівих (благодійних), політичної не було жодної.

Окрім поліцейних реєстрів, кількість українських емігрантських об'єднань у ЧСР наводив "Покажчик українських культурних і громадських організацій і установ в ЧСР", уміщений на сторінках періодичного видання "Український тиждень". Тут подано інформацію про 49 громадських об'єднань у Празі, зокрема 10 професійних⁴⁰. Виходячи з цього, професійні товариства і спілки становили приблизно 1/5 усіх українських емігрантських організацій у Празі.

У Подебрадах, зважаючи на наявність тут Української господарської академії, професійні об'єднання були в абсолютній більшості. Частина з них входила до структури УГА (Спілка українських гідротехніків та меліораторів, Хіміко-технологічний гурток, Товариство українських кооператорів та ін.). Решта професійних громадських об'єднань хоч і були з нею тісно пов'язаними, проте виступали самостійними суб'єктами.

Визначальну роль у діяльності громадських об'єднань українських емігрантів відігравала політика керівництва Чехословаччини. На професійні організації її вплив здійснювався двома шляхами: 1) безпосередньо через рішення органів влади

³⁶ *Королів-Старий В.* Провідник для українців у Чехословаччині / В. Королів-Старий. – Прага: Видання Українського Громадського Комітету в Ч.-С.Р., 1923. – С. 5–6.

³⁷ *Ruská emigrace v ČSR, činnost 1936–1940 // Národní archiv v Praze.* – Č. f. 225 (Presidium ministerstva vnitra. 1918–1940). – Karton 1204. – Inv. č. 4. – F. 42-57.

³⁸ *Ibidem.* – Inv. č. 3. – F. 34-51.

³⁹ *Ibidem.* – F. 189.

⁴⁰ *Український тиждень.* – 1933. – 17 липня. – С. 3–7.

щодо реєстрації статутів, надання фінансової допомоги тощо; 2) опосередковано через прийняття і реалізацію законодавчих актів щодо іммігрантів, які визначали юридичний статус та матеріальне становище українців загалом, у тому числі членів професійних спілок і товариств.

Найвпливовішими з-поміж професійних об'єднань українських емігрантів у цей період були Українська селянська спілка (УСС) й Український всепрофесійний робітничий союз (УВРС). Вони належали до професійно-станових організацій, інтереси яких поширювались на всі категорії українських селян та робітників в еміграції, незалежно від сфери діяльності та освітнього рівня. У період найвищого розквіту до УСС (1923–1931) входило 1 626 осіб (1924), а до УВРС (1928–1935) – 760 осіб (1931). Від решти професійних об'єднань вони відрізнялися наявністю розгалуженої мережі філій (відділів) та об'єднанням українських емігрантів за соціальним походженням і працею у всіх галузях економіки (сільське господарство, легка, харчова та важка промисловість та ін.). Як наслідок, захист станових (“класових”) інтересів селян і робітників, поряд з національними, став стрижневим у роботі обох організацій. Українську селянську спілку її творці розглядали як один із підготовчих етапів для відродження української державності під егідою селянства, а Український всепрофесійний робітничий союз виник як інструмент покращення складного становища українських робітників-емігрантів перед загрозою втрати засобів до існування.

У своїй діяльності Українська селянська спілка майже повністю залежала від фінансування з бюджету ЧСР. Так, упродовж 1923–1925 рр. основним джерелом надходження коштів були субвенції МЗС ЧСР у межах “Російської акції допомоги”. Лише протягом 1922–1924 рр. УСС отримала на власні потреби з державного бюджету Чехословаччини 37 тис. крон, що дорівнювало 50 % від загального прибутку у сумі 73 403 крон⁴¹. Протягом грудня 1924 – березня 1925 рр. сума допомоги становила вже 155 тис. крон, або 91 % від усіх доходів УСС за цей час⁴². З огляду на це, ліквідація “Російської акції допомоги” у середині 1920-х рр. і, як наслідок, втрата ключового джерела надходження коштів, призвели до занепаду Української селянської спілки. УВРС у своїй роботі орієнтувався виключно на власні сили.

Головними формами діяльності професійних організацій селян і робітників були: 1) юридична і матеріальна допомога своїм членам; 2) сприяння у працевлаштуванні (через бюро праці) та виїзді за межі Чехословаччини (через Репатріаційне бюро); 3) організація курсів і шкіл, створення та наповнення бібліотек, видавництво літератури; 4) культурно-громадська робота (налагодження зв'язків з іншими українськими організаціями, захист українських національних інтересів перед іноземцями) та ін.

Завдяки сприянню керівництва ЧСР Українській селянській спілці вдалося розгорнути активну допомогу українським емігрантам та організувати для них культурно-просвітницьку роботу. Одним зі способів надання допомоги було забезпечення харчовими продуктами, предметами побуту (одяг, постільна білизна тощо), надання фінансової допомоги⁴³. Результатом його роботи у цьому напрямі стало те,

⁴¹ Фінансово-господарчий відділ. Листування // ЦДАВО України. – Ф. 3839. – Оп. 1. – Спр. 170. – Арк. 8.

⁴² Там само. – Арк. 191 зв.

⁴³ Яворський А. А. Допомогова діяльність Української селянської спілки в Чехословаччині у 20–30-х рр. XX ст. / А. А. Яворський // Актуальні питання та проблеми розвитку сучасної

що з травня 1924 р. до травня 1925 р. 306 осіб отримали харчових продуктів на 496 днів, а 361 особа предметів побуту на 482 дні. За цей період фінансова допомога фізичним і юридичним особам становила 19 811 крон, а філіям – 15 660 крон⁴⁴. Гроші на харчування виділяли здебільшого для безробітних членів УСС. Тільки протягом 1925 р. за цією благодійною програмою 77 осіб отримали 2 448 крон⁴⁵.

З отриманих у межах “Російської акції допомоги” упродовж грудня 1924 – березня 1925 рр. 155 тис. крон на культурно-освітню діяльність передбачали витратити 66 840 крон (43 %): 57 840 крон на організацію курсів та шкіл УСС, 9 тис. крон – на стипендії для відвідувачів курсів⁴⁶. Оскільки з 1 лютого 1924 р. МЗС ЧСР повністю перебрало на себе фінансування курсів, Головний комітет УСС 6 лютого 1924 р. вирішив припинити виділення коштів на цю справу⁴⁷, обмежившись питаннями їхньої організації, звітування перед владою Чехословаччини за витрачені кошти.

Наймасштабнішу освітню роботу Українська селянська спілка проводила з 1 травня 1924 р. до 15 травня 1925 р. Тоді кількість курсів зростає до 21, а кількість слухачів на них досягла 414 осіб. Всього у 1924–1925 рр. фахову середню освіту здобули 500 членів УСС⁴⁸. Загалом від травня 1924 р. до травня 1925 р. курси й школи при УСС випустили 128 кооператорів, 92 гарбарів (кушнірів), 37 миловарів, 58 шоферів, 13 пасічників, 12 інструкторів-організаторів, 10 палітурників, шість килимарів і п’ять різьбярів по дереву. Окрім цього, 49 малописьменних українських емігрантів дістали змогу навчитися грамоти⁴⁹. У наступні роки внаслідок скорочення фінансування і зміни політики керівництва ЧСР Українська селянська спілка змушена була згорнути свою культурно-освітню діяльність.

Незважаючи на згортання культурно-просвітницької роботи УСС з 1926 р., попередні успіхи не тільки допомогли протидіяти асиміляції українських емігрантів у чехословацькому середовищі, але й виконали своє завдання популяризації української культури серед інших національностей. Як доказ, варто подати уривок зі звіту філії УСС в Ервениці за 1923 р., де зазначалося, що завдяки її діяльності “Чехи й Німці перестали нас називати Русами”⁵⁰. Попри те, що такі успіхи в середовищі чехословацького суспільства були локальними, сам факт їхньої наявності підтвердив позитивні результати роботи УСС у цьому напрямі.

Громадські об’єднання, що гуртували представників однієї професії/галузі діяльності, були менш чисельними, проте кількісно найбільшими. Усього в

цивілізації: історичні, соціологічні, політологічні аспекти: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Херсон, 15–16 квітня 2016 р. – Херсон: Видавничий дім “Гельветика”, 2016. – С. 70.

⁴⁴ Звіти, доповіді, докладні записки про роботу філій (8 січня – 20 грудня 1924 р.) // ЦДАВО України. – Ф. 3839. – Оп. 1. – Спр. 62. – Арк. 183.

⁴⁵ Помічна книга // Там само. – Спр. 198. – Арк. 76 зв.

⁴⁶ Звіти про роботу головного комітету (30 березня – 20 грудня 1925 р.) // Там само. – Спр. 72. – Арк. 26.

⁴⁷ Протоколи засідань головного комітету (4 січня – 30 серпня 1924 р.) // Там само. – Спр. 55. – Арк. 11 зв.

⁴⁸ Матеріали II Делегатського з’їзду (16–17 травня 1925 р.) // ЦДАВО України. – Ф. 3839. – Оп. 1. – Спр. 71. – Арк. 174 зв.

⁴⁹ Наша Спілка. – 1925. – Ч. 6. – Травень. – С. 27.

⁵⁰ Наша Спілка. – 1926. – Ч. 4–5. – С. 74.

Чехословацькій республіці протягом 20–30-х років ХХ ст. діяло 7 професійних організацій науково-технічної інтелігенції: Товариство українських інженерів (Прага), Спілка українських інженерів на Словаччині (Братислава), Спілка українських техніків сільського господарства (Подебради), Спілка українських лікарів (СУЛ, Прага), Спілка українських лісівників (Подебради), Союз українських журналістів і письменників на чужині (СУЖіП, Прага), Товариство українських журналістів і письменників (Прага). З-поміж них виділялася Спілка організацій інженерів-українців на еміграції (Подебради) – об'єднання частини професійних організацій інженерів з країн Західної Європи та Америки.

Від УСС і УВРС вони відрізнялися наявністю освітнього цензу, приймаючи до свого складу в основному кваліфікованих робітників, інтелігенцію і студентів. Основною метою для професійних товариств та спілок науково-технічної інтелігенції було задоволення юридичних, матеріальних, культурних потреб українських емігрантів, забезпечення їх умовами для фахового удосконалення. Вони діяли в організаційному, допомоговому (матеріальна підтримка найбільш незахищених категорій емігрантів, допомога у працевлаштуванні), науковому (організація наукових доповідей та лекцій, участь у наукових форумах тощо), видавничому (випуск друкованих органів, фахової літератури), культурно-просвітницькому (організація бібліотек, читалень, культурно-масових заходів) і культурно-громадському (фінансова підтримка ініціатив споріднених організацій, захист українських національних інтересів за кордоном) напрямках.

Практичну користь для українських емігрантів мала робота професійних організацій науково-технічної інтелігенції щодо надання їм фінансової та моральної допомоги. Покращення матеріального становища своїх членів виступало стрижневим питанням у діяльності більшості спілок і товариств. Найбільш успішно цей напрям, завдяки підтримці керівництва Чехословаччини, втілювали у Спілці українських лікарів. Основною формою допомоги тут була видача стипендій для своїх членів. З цією метою С. Дністрянський відвідав з візитом міністра ЧСР В. Гірсу, який з дозволу президента Т. Масарика погодився щомісяця асигнувати українським лікарям 25 тис. крон⁵¹. Тільки у червні 1923 р. українські лікарі отримали для власних потреб 22 700 крон⁵². Спілка українських лікарів продовжувала допомагати своїм членам і в наступні роки, а ця стаття витрат була найбільш обтяжливою для її бюджету. Так, з загальної суми витрат у розмірі 1 243 крони у 1928 р. допомога українським лікарям-емігрантам становила 1 200 крон, або 96, 5 %⁵³.

Матеріальна допомога була важливим елементом діяльності й решти професійних організацій науково-технічної інтелігенції. Зокрема, СУТСГ протягом 1926 р. надала фінансову підтримку своїм членам у розмірі 3 400 крон, а для українських емігрантських організацій – 400 крон, що загалом дорівнювало 17 % від загальних витрат. У 1924 р. її Управа домоглася від МЗС ЧСР виділення на підготовку наукових праць у галузі сільського господарства щомісячної допомоги в розмірі

⁵¹ Книга протоколів загальних зборів та засідань президії спілки (31 жовтня 1922 р. – 5 березня 1924 р.) // ЦДАВО України. – Ф. 4411. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 19.

⁵² Spolek ukrajinských lékařů v ČSR (1922–1940) // Národní archiv v Praze. – Č. f. 820. – Karton 33. – Inv. č. 216. – F. 3.

⁵³ Spolek ukrajinských lékařů v ČSR (1922–1940) // Národní archiv v Praze. – Č. f. 820. – Karton 33. – Inv. č. 217. – F. 2.

1 500 крон. Цю суму розділили між Й. Мельником (500 крон), М. Дерев'янком (500 крон), О. Козьмою (200 крон) і Є. Чикаленком (300 крон). Останньому протягом 1927 р. виплачували щомісячну матеріальну допомогу у сумі 200 крон. Усього протягом травня 1925 – березня 1926 рр. на допомогу своїм членам СУТСГ витратила 6 550 крон⁵⁴.

Важливе місце в діяльності професійних об'єднань науково-технічної інтелігенції займала наукова робота для підвищення професійної кваліфікації емігрантів, видання фахової літератури, популяризації наукових знань у середовищі української еміграції.

16 січня 1923 р. за дорученням Управи СУЛ Б. Матюшенко звернувся до керівництва Карлового університету в Празі з проханням надати дозвіл українцям працювати в його клініках. Результатом переговорів стала домовленість про практику українських лікарів, за яку вони мали регулярно звітувати перед Управою. У хірургічних клініках цього університету з 1923 р. працював В. Наливайко, у майбутньому співавтор “Латинсько-українського медичного словника” (1926 р.). Один із організаторів санітарної служби УНР К. Воевідка був асистентом у гінекологічній клініці професора Вагнера у Празі⁵⁵. Українським лікарям дозволялося служити й у чехословацькій армії. З 1926 р. лікарем за контрактом тут працював І. Очеретько. Лікарем військової справи Міністерства народної оборони Чехословаччини – К. Бризгун⁵⁶.

У червні 1923 р., після аудієнції доктора Б. Матюшенка в міністра закордонних справ Чехословаччини В. Гірси, Спілка українських лікарів отримала 120 тис. крон на публікацію наукового журналу⁵⁷. Як наслідок, з 1923 до 1925 рр. побачили світ шість номерів “Українського медичного вісника” – першого науково-методичного видання українською мовою⁵⁸.

Завдяки зусиллям голови Спілки українських лікарів Б. Матюшенка та доктора В. Наливайка у Празі вдалося опублікувати “Медичний латинсько-український словник” М. Галіна (1926 р.). Упродовж 1923–1925 рр. у Празі СУЛ спільно з Українським громадським видавничим фондом видала понад 10 посібників для вищої школи з медичних дисциплін. Крім цього, підготували медично-популярні виклади про туберкульоз і венеричні хвороби та доповіді для пластунів з анатомії та першої медичної допомоги⁵⁹.

Видання фахової літератури посідало значне місце і в діяльності СУТСГ. Праці її членів переважно виходили друком у часописі “Сільськогосподарський збірник” за редакцією К. Мацієвича. Усього на випуск першого номера “Сільськогосподарського збірника” витратили 17 776 крон, а собівартість кожного примірника

⁵⁴ Протоколи засідань управи товариства, загальних зборів, зборів 1-го делегатського з'їзду (12 січня 1922 – 3 лютого 1939 рр.) // ЦДАВО України. – Ф. 3841. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 35, 38.

⁵⁵ *Бойчак М. П.* Українські лікарі за кордоном (Польща 1920–1924, Чехословаччина 1922–1940 рр.): монографія / М. П. Бойчак, Р. М. Лякіна. – Київ: Медінформ, 2009. – С. 149.

⁵⁶ Там само. – С. 150.

⁵⁷ Книга протоколів загальних зборів та засідань президії спілки (31 жовтня 1922 р. – 5 березня 1924 р.) // ЦДАВО України. – Ф. 4411. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 91 зв.

⁵⁸ *Бойчак М. П.* Українські лікарі за кордоном ... – С. 153.

⁵⁹ Там само. – С. 155.

становила 18 крон⁶⁰. Навесні 1927 р. “Сільськогосподарський збірник” надрукувало видавництво “Кооперативний фонд імені В. Доманицького”.

1927 р. СУТСГ реалізувало свій другий видавничий проект – “Російсько-український сільськогосподарський словник” (літери А-К). Основним його укладачем був голова термінологічної комісії УГА Є. Чикаленко. Наклад у кількості 80 примірників поділили порівну між УГА й СУТСГ⁶¹.

Контакти зі спорідненими громадськими об’єднаннями, незалежно від місця їхнього перебування (на українських землях чи в еміграції), відбувалися шляхом обміну фаховою та науково-популярною літературою, організації спільних заходів вузькопрофільного та національного характеру, колективного ведення наукової та просвітницької діяльності тощо. Вони сприяли збереженню зв’язків емігрантів з українськими землями, засвідчували їхню користь для українського народу.

Значну увагу професійні організації науково-технічної інтелігенції звертали на налагодження відносин з чехословацькими та іншими іноземними організаціями. Насамперед вони сподівалися на допомогу у захисті інтересів українських робітників-емігрантів, оскільки чехословацькі професійні об’єднання мали більші засоби та вплив у чехословацькому суспільстві. Водночас, беручи участь у заходах, організованих цими організаціями, українські емігранти переймали їхній досвід у різних сферах діяльності. Зокрема, представники СУТСГ у 1931 р. брали участь у “Хліборобському тижні” і тижні “Хліборобської сільської освіти” в Подєбрадах⁶².

Товариство українських інженерів робило спроби налагодити співпрацю з чеськими професійними організаціями, зокрема з Чехословацьким союзом інженерів і архітекторів* (SIA). У червні 1935 р. його делегація у складі А. Гальки і П. Стецьківа взяла участь у ювілейному з’їзді SIA і Конгресі слов’янських інженерів-дорожників. Голова ТУІ, В. Доманицький, виступав з рефератом у Центральній комісії для соціології села при Чехословацькій хліборобській академії про індивідуальне та колективне господарювання в хліборобстві, який згодом був надрукований чеською мовою у “Віснику Чехословацької хліборобської академії”⁶³.

Союз організацій інженерів українців на еміграції налагодив тісні відносини з такими іноземними інженерними організаціями, як SIA, організаціями інженерів у Польщі, Союзом французьких інженерів, Союзом інженерів-агрономів у Бельгії, Федерацією спілок інженерів у Бельгії та ін. Через своїх представників Головна управа СОІУ співпрацювала з Міжнародним бюро інженерів-консультантів⁶⁴.

⁶⁰ Протоколи засідань управи товариства, загальних зборів, зборів 1-го делегатського з’їзду (12 січня 1922 – 3 лютого 1939 рр.) // ЦДАВО України. – Ф. 3841. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 57.

⁶¹ *Власенко В.* Кость Мацієвич і Спілка українських техніків сільського господарства в ЧСР [Електронний ресурс] // В. Власенко // Історія науки і біографістика (Електронне наукове фахове видання у галузі “Історичні науки”) / Держ. наук, с/г б-ка УААН. – Київ, 2009. – № 2. – 12 с. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/INB/2009-2/09_vlasenko.pdf

⁶² Протоколи засідань управи товариства, загальних зборів, зборів 1-го делегатського з’їзду (12 січня 1922 – 3 лютого 1939 рр.) // ЦДАВО України. – Ф. 3841. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 123 зв.

* Spolek československých inženýrů a architektů.

⁶³ Комунікат буржуазно-націоналістичного “Товариства українських інженерів в Чехословаччині” // ЦДАВО України. – Ф. 3940. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 2, 20.

⁶⁴ Союз організацій інженерів-українців на еміграції // Центральний державний архів зарубіжної україніки. – Ф. 12. – Оп. 1. – Спр. 24. – Арк. 5.

У центрі уваги п'яти професійно-наукових товариств і спілок була організація та проведення роботи в науковій та культурно-просвітницькій сферах. Ця особливість якісно відрізняла їх від професійних об'єднань науково-технічної інтелігенції, які великого значення надавали допомогівій діяльності. До цієї категорії громадських об'єднань належали: Українське правниче товариство (Прага), Українське педагогічне товариство (Прага), Українське воєнно-наукове товариство (Прага), Українське аграрне товариство (Подєбради) і Товариство українських економістів (Подєбради).

Належність особового складу до випускників, професорсько-викладацького та студентів вищих навчальних закладів визначила їхню галузеву спрямованість. Зокрема, у Празі під впливом Українського вільного університету та Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова виникали організації гуманітарного профілю, а в Подєбрадах, де діяла Українська господарська академія, акцентували увагу на розвитку технічних наук. За чисельністю найменшим було Українське аграрне товариство, до якого входило 25 емігрантів (1930). Українське педагогічне товариство в найуспішніший рік діяльності об'єднало 36 осіб (1932), Товариство українських економістів – 50 (1929), Українське правниче товариство – 69 (1933). Найбільшим було Українське воєнно-наукове товариство, у складі якого в 1933 р. перебувало 190 осіб.

Основним джерелом наповнення бюджету професійно-наукових організацій були членські та вступні внески українських емігрантів. Лише Українське правниче товариство отримувало фінансову допомогу в межах “Російської акції допомоги”. Решта професійно-наукових організацій виникли вже після ліквідації цієї акції, через що орієнтувалися виключно на власні можливості⁶⁵.

Основними напрямками діяльності професійно-наукових об'єднань були: організаційний, науковий, видавничий та громадсько-культурний. Реалізація наукових завдань відбувалася через підготовку та виголошення членами професійно-наукових об'єднань доповідей на актуальні теми у тій галузі знань, до якої вони належали⁶⁶. У Товаристві українських економістів щомісячні наукові доповіді почали практикувати після загальних зборів 21 лютого 1928 р.⁶⁷.

У стінах Українського правничого товариства протягом 1923–1928 рр. було зачитано та обговорено 53 наукові доповіді⁶⁸. Значну увагу на проведення наукових засідань з доповідями та дискусіями звертали і в Українському педагогічному товаристві. Тут протягом 1930–1939 рр. відбулося 21 таке засідання⁶⁹. Тематика наукових засідань включала питання теорії та практики педагогіки, історії та тогочасного її розвитку на українських землях і за кордоном тощо.

⁶⁵ Яворський А. А. Професійно-наукові організації української еміграції у Чехословаччині в 20–30-х рр. XX ст. / А. А. Яворський // *Evropský filozofický a historický diskurz*. – Praha: Berostav družstvo, 2016. – Svazek 2. – 3. Vydání. – S. 54.

⁶⁶ Там само. – С. 55.

⁶⁷ Український Економіст. – 1928. – Ч. 1. – С. 137.

⁶⁸ Відчит про діяльність Українського правничого товариства в Чехословацькій республіці та акт ревізійної комісії за 1923–1928 рр. // ЦДАВО України. – Ф. 3831. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 26.

⁶⁹ [Звіти про діяльність товариства за 1930–1939 рр.] // ЦДАВО України. – Ф. 4407. – Оп. 1. – Спр. 7–14. – Арк. 1, 12.

Зважаючи на значні матеріальні витрати, видавничу діяльність кожна з професійно-наукових організацій проводила з різним успіхом. Найкраще цей напрям роботи вдавався Українському правничому товариству, яке отримувало дотації з бюджету Чехословаччини. Так, згідно з розпорядженням Міністерства шкіл і народної освіти ЧСР від 11 серпня 1924 р., товариство отримало на ці потреби 3 тис. крон. Їх витратили на друк другої частини книги Л. Лашенка “Лекції по історії українського права. Литовсько-польська доба: пам’ятники права”, виданої у 1925 р. в кількості 400 примірників. 14 липня 1926 р. Українське правниче товариство отримало одноразову допомогу у розмірі 1 тис. крон для видання тексту пам’яток українського права за редакцією Р. Лашенка. Завдяки цьому 1927 р. у кількості 300 примірників надрукували коротку редакцію “Руської Правди” з бібліографічним покажчиком наукової літератури про неї до 1927 р. Розпорядженням Міністерства шкіл і народної освіти ЧСР від 4 вересня 1927 р. товариство отримало додаткову допомогу в розмірі 1 тис. крон⁷⁰.

На відміну від Українського правничого товариства, інші українські професійно-наукові організації матеріальної допомоги від керівництва ЧСР не отримували, у своїй видавничій діяльності вони орієнтувалися виключно на власні фінансові ресурси та допомогу українських емігрантів⁷¹.

Зважаючи на складне становище українських емігрантів у ЧСР, Українське правниче та Українське педагогічне товариства намагалися підтримувати своїх членів в організації їхньої життєдіяльності. При цьому допомога українським емігрантам не була пріоритетним завданням, її надавали залежно від потреби. Інші професійно-наукові об’єднання обмежувалися лише науковою та культурно-просвітницькою діяльністю.

Водночас для підтримки українських правників МЗС ЧСР передало Українському правничому товариству протягом лютого–березня 1924 р. 2 800 крон. У поодиноких випадках було задоволено й прохання про сприяння у вирішенні візового питання. Стараннями Українського правничого товариства візи змогли отримати С. Шелухін, Г. Шиянів та ін.⁷²

Українське педагогічне товариство зосередилося на допомозі у працевлаштуванні українських педагогів на Закарпатті. З цією метою воно листувалося з представниками урядових кіл у справах шкільництва в Ужгороді й окремими шкільними інспекторами. Водночас Управа товариства склала перелік кандидатів (38 осіб) на учительські посади⁷³. У 1932 р. на прохання уповноваженого представника від учителів-емігрантів на Закарпатті М. Литвицького голова Українського педагогічного товариства С. Сірополко двічі відвідував Міністерство освіти ЧСР, де особисто клопотав про виплату педагогам недоданих 250 крон заробітної плати за 1931 навчальний рік⁷⁴. Проте, попри незначні позитивні результати, старання Українського педагогічного товариства не принесли значного практичного результату.

⁷⁰ Відчит про діяльність Українського правничого товариства в Чехословацькій республіці та акт ревізійної комісії за 1923–1928 рр. // ЦДАВО України. – Ф. 3831. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 23–24.

⁷¹ Яворський А. А. Професійно-наукові організації... – С. 56.

⁷² Там само. – С. 57.

⁷³ Звіт про діяльність товариства за 1930 р. // ЦДАВО України. – Ф. 4407. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 11 зв.–12.

⁷⁴ Звіт про діяльність товариства за 1932 р. // Там само. – Спр. 9. – Арк. 2.

До основних здобутків професійно-наукових організацій треба віднести сприяння українським емігрантам у продовженні за кордоном їхніх наукових пошуків, створенні можливості для ознайомлення широкого кола зацікавлених осіб зі здобутками українських науковців в еміграції, інтеграції української науки в загальноєвропейський простір тощо.

Отже, визначальним чинником, який впливав на діяльність українських емігрантів та їхніх професійних громадських об'єднань у Чехословаччині, була політика керівництва республіки. Саме лояльне ставлення президента Т. Масарика та його однодумців до еміграції з території колишньої Російської імперії дало їй змогу не лише вижити в скрутних обставинах перебування за межами Батьківщини, а й налагодити тут активну професійну та культурно-просвітницьку роботу.

Олександр ЛУЦЬКИЙ

“РАДЯНІЗАЦІЯ” ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ (1939–1941)

Практична реалізація пакту Молотова–Ріббентропа, що призвела до блискавичного захоплення Червоною армією території Західної України восени 1939 р., спричинила виникнення цілком нової суспільно-політичної ситуації в регіоні. Для наведення більшовицького порядку разом із передовими червоноармійськими підрозділами в міста та містечка краю прибуло по 20-30 комуністів. ЦК КП(б)У скерував їх для ліквідації старих органів влади й управління, а також для мобілізації місцевих жителів на допомогу війську. Партфункціонерам належала вся влада: вони вирішували політичні, адміністративні, господарські, культурно-освітні проблеми. Численні підрозділи Червоної армії, в основних місцях дислокації якої були створені військові гарнізони, паралізували будь-які спроби масового опору; це давало змогу “уповноваженим” діяти рішуче й послідовно. Скоординована діяльність партфункціонерів і військових допомогла їм у максимально короткий термін знищити державні органи Другої Речі Посполитої. На території колишнього Станіславського воеводства вже 20-21 вересня усюди були ліквідовані магістрати і старостати, почали організовувати нові тимчасові органи влади¹. При цьому скеровані групи “уповноважених” суворо дотримувалися визначених наперед способів і форм переходу до нового суспільного устрою і рішуче боролися з будь-якими ініціативи.

Створення тимчасових органів нової влади супроводжувалося безпрецедентною пропагандою, яка представляла радянський режим захисником національних і соціальних інтересів населення Західної України, насамперед “єдинокровних братів” – українців. Наголошували, що лише радянська влада і її вожді зможуть вирішити всі проблеми і гарантувати кінець багатовікового гноблення. Тоталітарний режим намагався нав’язати думку, ніби галичани і волиняни є боржниками Радянського Союзу й повинні бути вдячними Червоній армії, більшовицькій партії і особисто Сталіну за порятунок. Тому вимагали підтримувати Червону армію, виконувати розпорядження її представників.

Масштаби і засоби пропагандистської експансії були вражаючі. За даними донесень політуправління Українського фронту, до 30 вересня 1939 р. серед мешканців Західної України було поширено 400 тис. примірників радянської преси, 210 тис. листівок, близько 9 млн примірників літератури². Лише 23 вересня у регіон відправили 1,4 млн книг і брошур, переважно праці Сталіна, “Короткий курс

¹ *Филиппов С. Г.* Деятельность органов ВКП (б) в западных областях Украины и Белоруссии в 1939–1941 гг. / С. Г. Филиппов // Репрессии против поляков и польских граждан. – Москва, 1997. – С. 45, 48.

² Российский государственный военный архив (далее – РГВА). – Ф. 35077. – Оп. 1. – Д. 188. – Л. 159.

iсторiї ВКП(б)», твори Т. Шевченка, а також портрети керівників більшовицької партії й уряду³. 27 вересня газета «Вільна Україна» повідомляла, що видавництво «Мистецтво» вислало авіапоштою до Західної України 25 тис. плакатів і 141 тис. гасел, а інші книжкові видавництва були зобов'язані доставити 500 тис. портретів керівників радянського уряду і партії⁴. Політуправління Київського особливого військового округу відправило 50 тис. примірників промови В. Молотова, 10 тис. патефонних платівок, кіно- і радіопересувки. З кінця вересня у багатьох містах краю розпочалася демонстрація радянських кінофільмів пропагандистського спрямування «Ленін у 1918 р.», «Чапаєв», «Щорс», «Кармелюк» та інші⁵. Ця акція була добре спланована й організована. 28 вересня спеціально для населення Західної України секретаріат ЦК ВКП(б) вирішив терміново видати «Короткий курс історії ВКП(б)» українською і польською мовами (300 тис. і 100 тис. примірників). Відповідальність за переклад і редагування було покладено на Д. Мануїльського⁶.

Активно поширювали всесоюзну і республіканську партійну пресу. Засновували нову періодику. З кінця вересня до початку листопада у всіх колишніх воєводських і більшості повітових центрах почали виходити радянські газети, які спершу були органами політвідділу Українського фронту, пізніше тимчасових органів влади, а згодом відповідних інстанцій більшовицької партії і державних органів, обласних, районних комітетів КП(б)У і обласних, районних рад депутатів трудящих. У Львові видавали газети «Вільна Україна» і «Czerwony Sztandar» (Червоний прапор), у Тернополі – «Червона Україна» (з 2 жовтня 1939 р. – «Вільне життя»), у Станіславі – «Радянська Україна», у Луцьку – «Вільна праця», в Коломиї – «Червоний прапор», у Калуші – «Червона Зірка» тощо. Усі ці газети мали інформаційно-пропагандистський характер.

Намагаючись адаптувати населення до нової соціально-політичної дійсності, радянські пропагандисти використовували найрізноманітніші засоби ідеологічного впливу на людей: перекручену інформацію і тенденційне висвітлення фактів, замовчування, напівправду і просто брехню. Щоб викликати довіру, засоби масової інформації часом об'єктивно і детально висвітлювали конкретні незначні деталі, факти, однак замовчували важливі події, неправдиво інтерпретували ситуації. Польську державу і її керівництво без будь-яких вагомих доказів називали: «дикунська влада», «жалюгідний уряд», «гнилий уряд» тощо. Усі факти, повідомлення, які були небажані для тоталітарного режиму, замовчували або фальсифікували. Суворі цензура всіх повідомлень радіо, преси, публікацій сприяла інформаційній ізоляції від зовнішнього світу. Вся колишня легальна преса опинилася поза законом. У вересні 1939 р. майже всі видавництва були ліквідовано або переведено на обслуговування потреб Червоної армії і нових органів влади. Практично всі некомуністичні політичні партії й організації радянська пропаганда оголосила буржуазно-націоналістичними й антинародними вони були змушені припинити свою діяльність.

³ Известия. – 1939. – 23 сентября.

⁴ Bonusiak A. Sowietyzacja kultury Lwowa w latach 1939–1941 / A. Bonusiak // Львів: місто – суспільство – культура: зб. наук. праць; за ред. М. Мудрого. – Львів, 1999. – С. 605.

⁵ Вісті. – 1939. – 5 жовтня; Червона Україна. – 1939. – 5 жовтня.

⁶ Российский государственный архив социально-политической истории (далее – РГАСПИ). – Ф. 17. – Оп. 116. – Д. 13. – Л. 104.

За розробленою програмою⁷ проводили активну роботу з метою “очищення” населених пунктів від так званих “ворожих і сумнівних елементів”, на особливий облік брали колишніх польських офіцерів і чиновників. Уже з перших днів вступу Червоної армії до Львова були затримані, а згодом вивезені улиб СРСР 1 160 польських офіцерів, які й загинули в енкаведистських таборах. 22 вересня заарештували президента Львова, професора С. Островського, а згодом усіх членів міської управи, віце-президентів В. Хааса і Ф. Іжика. Наприкінці вересня і на початку жовтня 1939 р. спеціальні оперативно-чекістські групи заарештували лідерів УНДО, колишніх послів до польського сейму, сенаторів І. Німчука, Г. Тершаковця, В. Целевича, Д. Левицького, К. Левицького, В. Кузьмовича, О. Луцького та ін. Без розголосу, переважно вночі, за завчасно підготовленими списками арештовано лідерів багатьох польських і єврейських політичних партій та організацій⁸. Ці заходи мали на меті не лише позбавити новостворювані органи влади потенційної опозиції, а й одночасно полегшити пошуки людей, схильних до співробітництва на запропонованих умовах. Очолив каральні акції новопризначений нарком НКВС УРСР 34-річний комісар держбезпеки III рангу І. Серов, який від 22 вересня постійно перебував у Львові⁹.

Представники тоталітарного режиму відразу дали зрозуміти всім, що такі зміни не тимчасові. 29 вересня командував Українського фронту маршал С. Тимошенко виступив із офіційним зверненням “До трудового населення Західної України” і оприлюднив рекомендації з питань організації нових органів влади й управління. У містах і повітах це мали бути тимчасові управління, у волостях і селах – селянські комітети. Такі комітети створювали за сприяння військових політпрацівників. На Станіславщині, зокрема, на початку жовтня вже діяло 10 повітових тимчасових управлінь, 119 волосних і 915 селянських комітетів. На Рівненщині почали роботу 5 повітових управлінь, 51 волосний, 1 203 селянських комітетів. На Рівненщині почали роботу 5 повітових управлінь, 51 волосний і 1 203 селянських комітетів¹⁰.

Наступним кроком стало створення в колишніх воєводствах обласних тимчасових управлінь із центрами у Львові, Станіславі, Тернополі та Луцьку. Відповідно до офіційної постанови військової ради Українського фронту, ці органи влади мали керувати міськими, повітовими управліннями і селянськими комітетами¹¹. У складі обласних тимчасових комітетів не було жодного представника Західної України.

Нова влада прагнула за будь-яку ціну швидко опанувати ситуацію в регіоні. У доповідній записці наркомату закордонних справ СРСР від 28 вересня 1939 р. “Про заходи радянської влади в Західній Європі” зазначено: “У всіх районах Західної України, зайнятих РСЧА, налагоджується нормальне радянське життя. У містах і містечках створюються міські і містечкові радянські установи. У селах організовуються селянські комітети...” У Львові “всі будинки і установи прикрашені

⁷ Луцький О. Інтелігенція Львова (вересень 1939 – червень 1941 рр.) / О. Луцький // Львів: місто – суспільство – культура: зб. наук. праць / [за ред. М. Мудрого]. – Львів, 1998. – Т. 3. – С. 577–578.

⁸ Петров Н.В. Первый председатель КГБ генерал И. Серов / Н. В. Петров // Отечественная история. – 1997. – № 5. – С. 24.

⁹ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: у 2-х кн. / І. Білас. – Київ, 1994. – Кн. 1. – С. 116.

¹⁰ Там само.

¹¹ Вільна Україна. – 1939. – 4 жовтня.

червоними прапорами і плакатами. Усюди портрети керівників партії і уряду. В місті створене тимчасове міське управління. Відкриваються магазини, почали працювати школи...»¹²

Безпосередньо керували тимчасовими управліннями партійні, комсомольські працівники і політруки Українського фронту зі східних областей УРСР. До 2 жовтня ЦК КП(б)У скерував для роботи у регіон 240 партійних працівників різного рангу, ЦК комсомолу України – 142 особи, політуправління Українського фронту – 80 осіб¹³. Уже до 5 жовтня зі складу Українського фронту було терміново демобілізовано для їхньої підтримки ще 1 тис. комуністів і 500 комсомольців, у тому числі з 5-ї армії, 350 членів ВКП(б) і 200 членів ВЛКСМ, з 6-ї армії – 250 і 150, із 12-ї армії – 200 комуністів і 150 комсомольців¹⁴. Ще перед вступом Червоної армії у Західну Україну в політорганах і військових частинах були підготовлені політпрацівники, а також рядові комуністи, комсомольці для пропагандистської діяльності серед цивільного населення. Саме вони зайняли всі основні посади в тимчасових управліннях.

На деякі відповідальні посади призначали й місцевих активістів, що, очевидно, мало б свідчити про те, що новоутворювані органи – це установи народного самоуправління. Основним принципом роботи з місцевими кадрами в тимчасових управліннях був насамперед класовий, коли на першому місці були не ерудиція і компетентність кандидата, а його пролетарське походження і відповідна громадська активність. Тому, наприклад, відділ палива і транспорту Львівського міського тимчасового управління очолив колишній робітник місцевої броварні, а продовольчий відділ – слюсар залізничних майстерень. Суттєво впливати на вирішення будь-яких принципових питань вони звичайно ж не могли. Начальник відділу палива і транспорту тимчасового управління м. Львова О. Кармазин, який згодом був призначений заступником голови міськвиконкому, пізніше згадував: «Пам'ятаю перші дні... Законів я не знав. Досвіду керівної роботи в мене не було. Як вирішувати питання, спочатку підказувало робітниче чуття...»¹⁵.

За своєю суттю і функціями тимчасові органи управління мало чим відрізнялися від традиційних радянських органів влади. Для оперативного керівництва різними ділянками соціально-економічного, культурного життя організовували відповідні відділи: промисловий, фінансовий, торговельний, народної освіти, охорони здоров'я, політико-виховної роботи та інші. Тимчасові управління мали й власні мілітарні сили, очолювані військовослужбовцями Червоної армії. За зразком більшовицької Росії тимчасові управління реорганізували місцеву міліцію, яку було сформовано із представників цивільного населення, в загони робітничої гвардії. У селах були створені селянські дружини, які підпорядковувалися селянським комітетам. Функції загонів робітничої гвардії і селянських дружин обмежувалися переважно охороною громадського порядку. Оскільки колишні органи юстиції були ліквідовані, а нові не створені, майнові і трудові конфлікти вирішували тимчасові управління, тобто вони виконували також певні судові функції. Ці ж повноваження покладено й на селянські комітети.

¹² Архив внешней политики Российской Федерации. – Ф. 0122. – Оп. 22, папка 68. – Д. 23. – Л. 32–33.

¹³ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953... – Кн. 1. – С. 116.

¹⁴ РГВА. – Ф. 35077. – Оп. 1. – Д. 188. – Л. 161.

¹⁵ Державний архів Львівської області (далі – Держархів Львівської обл.). – Ф.Р-1999. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 13.

Прообразом низової ланки органів тимчасового управління в Західній Україні – селянських комітетів стали організовані в 1918 р. на території радянської Росії комітети бідноти (комбіди). Хоча селянські комітети не були їх точною копією, але вони виконували подібні функції. Очолювали селянські комітети, зазвичай, місцеві жителі. Селянські комітети експропріювали поміщицькі і державні землі та майно, передавали їх малоземельним і безземельним селянам, вирішували питання, пов'язані з постачанням міст продуктами харчування. Діяльність цих комітетів не мала належної правової основи, спиралася на рекомендації більшовицьких комісарів і “революційну свідомість” місцевого активу.

Комплектуючи нові органи управління, тоталітарний режим залучав представників різних національних груп регіону. Проте виразною була підтримка українців і євреїв, польське населення дискримінувалося. Таке ставлення до поляків було зумовлене більшовицькою національною політикою в радянській Україні в 30-ті роки¹⁶, коли, як згадував М. Хрущов, “в кожній людині польської національності вбачали агента Пілсудського або провокатора”¹⁷.

У процесі формування тимчасових органів влади виникали конфлікти, які точилися стосовно передачі війську магазинів, квартир і майна, власники яких виїхали. До листопада 1939 р. військовий гарнізон у Львові отримав для своїх потреб 41 будинок, НКВС – 18, робітничка гвардія – 2. Додатково НКВС належала ще 951 квартира, Червоній армії – 49, а працівникам цивільної адміністрації – 150¹⁸. На місцях військові командири не зважали часто на рішення тимчасових управлінь, іноді діяли всупереч їм¹⁹. При потуранні свого керівництва, а часто і з їх прямої санкції військові самовільно захоплювали приміщення культурно-освітніх установ і громадських закладів, силою виселяли мешканців із помешкань, забирали майно, меблі, реквізували на підприємствах дефіцитну продукцію. В окремих випадках конфліктні ситуації вирішував особисто М. Хрущов²⁰.

Щоб переконати населення в перевагах нового суспільного устрою, радянські органи влади й управління приділяли велику увагу розв'язанню проблем життєдіяльності міст і сіл, налагодженню роботи закладів торгівлі, охорони здоров'я, освіти, комунальних служб, допомоги біженцям, ліквідації безробіття тощо. Оперативне вирішення цих питань слугувало важливим доказом можливостей радянського режиму, який пропагували як найпрогресивніший у світі.

На великих підприємствах організовано робітничі комітети, які взяли під свій контроль діяльність адміністрації заводів і фабрик. Ідея створення таких комітетів була запозичена з теоретичного і практичного арсеналу більшовиків під час захоплення влади в Росії. Робітничі комітети зосередили у своїх руках повний контроль

¹⁶ Кульчицький С. Перші депортації польського населення УРСР у світлі сталінської національної політики / С. Кульчицький // Депортації українців та поляків кінець 1939 – початок 50-х років (до 50-річчя операції “Вісла”) / [упоряд. Ю. Сливка]. – Львів, 1998. – С. 13–18.

¹⁷ Хрущев Н. С. Воспоминания. Избранные фрагменты / Н. С. Хрущев. – Москва, 1997. – С. 53.

¹⁸ Bonusiak W. Powstanie i działalność władz okupacyjnych we Lwowie w okresie IX 1939–VI 1941 / W. Bonusiak // Львів: місто – суспільство – культура: зб. наук. праць / [за ред. М. Мудрого]. – Львів, 1998. – Т. 3. – С. 309.

¹⁹ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАЛ України). – Ф. 859. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 22–23.

²⁰ Держархів Львівської обл. – Ф.П.5001. – Оп. 1. – Спр. 115. – Арк. 116.

за виробничою і фінансовою діяльністю підприємств; без їхньої згоди власники й дирекція заводів і фабрик не мали право скорочувати обсяги виробництва, змінювати ціни на продукцію, звільняти робітників. Фактично жодне з питань, пов'язаних із розвитком виробництва та інтересами робітників, не вирішували без участі цих комітетів. Використання резервів допомогло окремим робітничим комітетам збільшити обсяги виробництва, відновити функціонування деяких підприємств, поліпшити умови праці робітників.

Загалом робітничі комітети були недосконалим і малоефективним органом влади. Некомпетентне втручання в управління підприємствами часто паралізували діяльність трудових колективів, створювало гострі внутрішні конфлікти. Це не лише дискредитувало в очах населення саму ідею робітничого контролю, а й породжувало сумніви в спроможності нової влади реалізувати проголошені гасла соціальної і національної справедливості. Зокрема, на Стебниківському калійному заводі наприкінці жовтня 1939 р. на вимогу робітничого комітету директор звільнив 83 робітників, у тому числі 73 поляків і 10 українців, що становило близько 15 відсотків усіх працюючих. Постраждали здебільшого німецькі робітники, професійний рівень яких до уваги не брали. На місце звільнених прийняли 154 робітників, переважно українців із Стебника. Така волюнтаристська кадрова політика робітничого комітету не сприяла поліпшенню діяльності підприємства, яке тривалий час, починаючи з жовтня 1939 р., систематично не виконувало виробничої програми²¹. Неважко також уявити, як дії робітничого комітету, що сіяли національну ворожнечу, вплинули на українсько-польські стосунки у Стебнику і його околицях.

Політика та ідеологія суттєво впливали на економіку регіону. У гонитві за нетривким економічним і пропагандистським ефектом використовували екстенсивні методи господарювання. Високі показники зростання виробництва досягали у наслідок впровадження додаткових робочих змін, значного збільшення кількості працівників. Господарська самостійність підприємств постійно звужувалася, розподілом виробленої продукції часто займалися тимчасові управління.

Проти підприємств, що не бажали підкорятися робітничому контролю, застосовували репресивні заходи, розпочалася націоналізація окремих заводів і фабрик. Під безпосередній контроль тимчасових управлінь перейшла й частина підприємств, власники яких утекли за кордон. Зокрема, тимчасове управління Кам'яно-Струмилівського повіту зосередило у своїх руках 23 підприємства із 46, що були в повіті²². Націоналізовані підприємства переходили на утримання місцевого бюджету. Через незадовільний технічний стан підприємств, високий рівень зношеності основних фондів, повний розрив зв'язків із постачальниками палива, сировини, комплектуючих матеріалів, які залишились на окупованій нацистами території Польщі, багато заводів і фабрик були позбавлені можливості нарощувати обсяги виробництва. Пошук нових ділових партнерів максимально ускладнювався дезорганізацією всього господарського комплексу регіону, відсутністю обігових коштів.

Одночасне використання радянського карбованця і польського злотого (у співвідношенні 1:1) створило труднощі у взаєморозрахунках між суб'єктами економічної

²¹ ЦДІАЛ України. – Ф. 859. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 50.

²² Торжество історичної справедливості. Закономірність воз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській державі / [за ред. М. Олексюка]. – Львів, 1968. – С. 577.

діяльності й негативно позначилося на всьому споживчому ринку і це зумовило стрімке зменшення виготовлення товарів, які масово скуповували червоноармійці і радянські чиновники. 15 жовтня 1939 р. нарком внутрішніх справ УРСР І. Серов повідомив у ЦК КП(б)У, що серед населення поширюються чутки, ніби “СРСР віддає територію Західної України, тому Червона Армія вивозить усі товари, щоб не залишити їх німцям”²³. Приватні торговці почали масово закривати свої магазини, приховувати товари. Ціни різко зросли. На початку жовтня у Львові ціна хліба була втричі вищою, ніж довоєнна, м’яса – у 3,5 рази. Небачено виросли черги, розцвіла спекуляція. “На спекулянтів облави, – занотував у щоденнику київський письменник Петро Панч, який перебував у Львові від жовтня 1939 р., – Вулиці чорніють від черг біля нових крамниць “Бакалія-гастрономія”... Раніше Львів годував Варшаву, а Західна Україна – Німеччину. Ниньки Львів голодує. Обиватель запасається, а крамарі крам приховали”²⁴. Протягом листопада – грудня 1939 р. у Львові спостерігалися випадки, коли біля магазинів утворювалися черги чисельністю від 500 до 1500 осіб, які намагалися придбати хліб та цукор²⁵. У містах виникли серйозні труднощі із забезпеченням населення товарами першої необхідності, особливо продуктами харчування. З прилавків магазинів зникли цукор, масло, хліб, одяг, взуття. У грудні 1939 р. у торговельній мережі Тернополя, зокрема, такі товари першої необхідності, як сіль, мило, сірники, посуд, зубний порошок взагалі були відсутні²⁶. Намагаючись знайти вихід, тимчасові управління вдалися до адміністративних заходів. Були прийняті постанови, які визначали порядок і умови роботи торговельних закладів. Власників під загрозою покарання зобов’язували не лише працювати в чітко окреслені владою години, а й обов’язково дотримуватися довоєнних цін²⁷. Злісних порушників військовий трибунал карав за законами воєнного часу²⁸. Однак ці заходи не були ефективними, “чорний ринок” постійно зростає, чимало товарів продавали за завищеними цінами.

Уже в жовтні 1939 р. влада зіштовхнулася із хлібозаготівельною кризою. “Запаси Львова і повітів, що належать до Львівського воєводства, є майже вичерпані, – доповідали 9 жовтня 1939 р. своєму керівництву начальник відділу постачання Львівського міського тимчасового управління І. Онишко і його заступник Й. Завадка. – Якщо негайно не закупиться й не довезеться збіжжя і муки до Львова, місто може стати перед катастрофою, головною причиною, що так у Львівському окрузі, як і в тих округах, з яких Львів одержував ці продукти – почалася повна дезорганізація в ділянці розділу постачання. Це сталося внаслідок реквізицій на користь відділів Червоної Армії, що перемарширувала, унаслідок збільшеної консумції (споживання – *авт.*) і через вплив утікачів, як також через забирання запасів невідповідними чинниками”²⁹. У цьому документі не лише відображено ситуацію, яка склалася, а й досить об’єктивно вказані головні причини.

²³ РГВА. – Ф. 35077. – Оп. 1. – Спр. 188. – Арк. 159.

²⁴ Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали / [упоряд.: Т. Галайчак, О. Луцький, Б. Микитів та ін.; відп. ред. Ю. Сливка]. – Київ: Наукова думка, 1995. – Т. 1. 1939–1953. – С. 78–79.

²⁵ Галузевий архів Служби безпеки України. – Ф. 16. – Оп. 33. – Спр. 1. – Арк. 5.

²⁶ Там само. – Арк. 2,5.

²⁷ Держархів Львівської обл. – Ф.Р–6. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 41.

²⁸ Вільна Україна. – 1939. – 11 жовтня; 13 жовтня.

²⁹ Держархів Львівської обл. – Ф.Р–221. – Оп. 1. – Спр. 34. – Арк. 88–88 зв.

Зусилля тимчасових управлiнь, спрямованi на налагодження постачання мiст i мiстечок продукцiєю сiльського господарства, наштовхнулися на недосконалу фiнансову систему, на втрату довіри селян до польського золотого як платiжного засобу. Селянство не хотiло продавати свою продукцiю за грошовi знаки неiснуючої держави, за фiксованими довоєнними цiнами й наполегливо вимагало справедливих розрахункiв iз гуртовими заготiвельниками – кооперативними установами “Центросоюз”, “Маслосоюз”, “Сполем”, “Хема” та iн. Обмеженi у фiнансових i матерiальних засобах кооперативи не могли конкурувати зi спекулянтами (дрiбногуртовими) i частинами Червоної армiї, якi могли запропонувати вищу цiну. Дiяльнiсть кооперативiв суттєво обмежували селянськi комiтети. Вони часто безпричинно забороняли вивозити продукти, якi вже придбали кооперативнi осередки³⁰.

Нова влада боролася з офiцiйним безробiттям, вважаючи це явище деструктивним чинником суспiльно-економiчного життя. На вiдмiну вiд засад попереднього державно-полiтичного устрою, коли на першому мiсцi був критерiй ефективностi i користi, у нових обставинах доминував примат “революцiйної доцiльностi”. Економiчнi важелi пiдмiнювали адмiнiстративними. На безробiтних “уповноваженi” дивилися здебiльшого як на робочу силу, яку за допомогою вiльного найму або якись мобiлiзацiйних законiв можна використати в iнтересах радянської держави.

У мiстах створено спецiальнi бiржi працi, де ставали на облiк усi безробiтнi. Лiквiдувати безробiття намагалися кiлькама шляхами: почали працювати тимчасово лiквiдованi через воєннi подiї пiдприємства, вводився дво-, тризмiнний робочий день, органiзовували шляховi, лiсовi та iншi громадськi роботи, скеровували людей для працевлаштування вглиб СРСР.

Бiльшiсть безробiтних такi була працевлаштована. У Львовi, наприклад, одержали роботу 27 тис. безробiтних, у Тернополi – 15 тис., у Дрогобичi – 3 тис., у Бориславi – 1 тис.³¹ 13 жовтня у Львовi на спецiальнiй нарадi за участю виконувача обов’язкiв заступника голови Раднаркому УРСР П. Кураколова зобов’язано власникiв пiдприємств увести другу й третю змiни i вiдповiдно подвоїти та потроїти кiлькiсть зайнятих, органiзувати громадськi роботи, спрямованi на лiквiдацiю руйнувань у мiстi i на його благоустрiй, а також ремонт i будiвництво залiзничної лiнii Львiв–Рiвне; на цих роботах планували задiяти понад 11 тис. безробiтних³². 18 жовтня 1939 р. постановою тимчасового управлiння м. Львова для органiзацiї допомоги безробiтним i бiженцям створено вiдповiдну комiсiю з 15 осiб; вона повинна була виконувати цi постанови, якi, проте, не мали жодних економiчних обгрунтувань, де б враховано всi можливi наслiдки прийнятих рiшень. Iнформацiю про це в архiвах поки що не вдалося вiдшукати. Очеvidно, iх i не було.

З метою вирiшення проблеми безробiття на територiю Західної України були скерованi групи вiдповiдальних працiвникiв окремих всесоюзних i республiканських наркоматiв, якi займалися органiзованим набором робочої сили для промислових пiдприємств СРСР. Уже 21 жовтня перший ешелон iз 1 680 безробiтних, якi погодилися добровiльно чи пiд тиском життєвих обставин виїхати зi Львова,

³⁰ Держархiв Львiвської обл. – Ф. Р–6. – Оп. 1. – Спр. 2–б. – Арк. 107–110, 113–114.

³¹ Торжество iсторичної справедливостi. Закономiрнiсть возз’єднання захiдноукраїнських земель в єдиний Українськiй Радянськiй державi... – С. 578.

³² Держархiв Львiвської обл. – Ф. Р–221. – Оп. 1. – Спр. 34. – Арк. 175–176.

вирушив у напрямку Донбасу³³. До кінця першої декади листопада 1939 р. заплановано відправити у Сталінську і Ворошиловградську області УРСР ще сім ешелонів³⁴. Усього зі Львова від жовтня 1939 р. до початку квітня 1940 р. виїхало на роботу вглиб СРСР понад 17 тис. осіб³⁵. Багато з них зіткнулися з непривабливою радянською дійсністю і, розчарувавшись, повернулися назад.

Величезні проблеми створили десятки тисяч біженців і члени їх сімей, переважно євреї і поляки. Більшість поспіхом, втікаючи від небезпеки, опинилася під німецькою окупацією. Вони не встигли взяти зі собою найнеобхіднішого: теплих речей, взуття, одягу для дітей. Біженці не мали постійного житла, часто тулилися в переповнених, непристосованих до життя холодних, вологих приміщеннях. У Львові, де було понад 70 осередків компактного проживання біженців, для цього використовували приміщення студентських і учнівських гуртожитків, спортивних клубів, торговельних павільйонів, шкіл, монастирів, громадських організацій і установ, навіть вагони на головному вокзалі³⁶. Біженцям-залізничникам Краківської, Катовицької і Познанської залізниць доводилося проживати в будинках без електроенергії, водопостачання, опалення, спати на підлозі або дошках, покладених на бетонну основу, часто навіть без ковдр³⁷. Невизначений політико-правовий статус біженців, прагнення повернутися додому, а багатьох євреїв виїхати на Захід чи в Палестину викликали підозру представників радянських органів влади. Надії біженців влаштуватися на роботу за фахом часто виявлялися ілюзією.

У розв'язанні проблеми біженців тимчасові управління відразу отримали підтримку від місцевого населення, яке ще з початку німецько-польської війни почало створювати громадські комітети для допомоги своїм співвітчизникам, які опинилися в Західній Україні. При новій владі представники цих комітетів виявили щире прагнення скоординувати з нею свої дії і вирішити питання організації харчування, розміщення, працевлаштування біженців. Зрозуміло, що мобілізаційні можливості громадських комітетів з огляду на ситуацію були дуже обмеженими, проте вони певний час утримували так звані народні кухні, надавали матеріальну допомогу нещасним. Багатьох вдалося розмістити в окремих приватних помешканнях за згодою господарів. Зокрема, в будинку колишнього прем'єр-міністра Польщі, професора Львівської політехніки К. Бартеля восени 1939 р. проживали 11 осіб³⁸. Дуже швидко виявилось, що тимчасові управління і їхні спеціальні комісії не хотіли мати жодних паритетних начал у співпраці з громадськістю. Спеціальні комісії управлінь прагнули монополізації, при цьому не забували скористатися фінансами населення³⁹. Однак ситуація з біженцями загострювалася, кількість яких зростала, тому тоталітарний режим розпочав підготовку до їхнього відправлення вглиб СРСР.

Діяльність тимчасових органів влади поширювалася й на культурну сферу. Плани культурно-масової роботи тимчасових управлінь передбачали створення на

³³ Вільна Україна. – 1939. – 23 жовтня.

³⁴ Держархів Львівської обл. – Ф. Р-221. – Оп. 1. – Спр. 34. – Арк. 1.

³⁵ Держархів Львівської обл. – Ф. П-3. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 83.

³⁶ Держархів Львівської обл. – Р-6. – Оп. 1. – Спр. 22. – Арк. 54–65; Р-221. – Оп. 1. – Спр. 244. – Арк. 322–525.

³⁷ Там само. – Ф-6. – Оп. 1. – Спр. 22. – Арк. 70.

³⁸ Bartłowa M. Wspomnienia / M. Bartłowa // Zeszyty Historyczne. – 1987. – N 81 (Biblioteka "Kultury", t. 430). – S. 55.

³⁹ Держархів Львівської обл. – Ф. Р-6. – Оп. 1. – Спр. 2–6. – Арк. 120–120 зв.

підприємствах робітничих клубів, хат-читалень, червоних кутків та інших типових радянських осередків ідеологічного впливу⁴⁰. Основним завданням таких організацій було виховання в масах комуністичних ідей, придушення ідеологічного впливу на них з боку усіх антикомуністичних сил. У зв'язку з цим “Просвіта”, “Рідна школа”, “Українська бесіда”, “Дома людови”, та інші громадсько-просвітницькі товариства й установи припинили свою діяльність.

Поступово запроваджувалися принципи і методи радянського бібліотеко-, музеє- і архівознавства, з бібліотек почали вилучати “ідеологічно шкідливу” літературу світоглядного і політичного змісту. Тимчасові управління і спеціальні компартійні комісії з вивчення стану музейної справи в Західній Україні і збереження пам'яток історії культури закривали деякі музеї або їхні окремі експозиційні зали⁴⁰. Не вдалося тимчасовим органам влади забезпечити й належне збереження музейних експонатів, фондів бібліотек, архівних документів, особливо з приватних зібрань, частина з яких була знищена або розкрадена через недбалість або зловживання партійних чиновників і військовиків⁴¹.

Без підтримки і дозволу радянської влади припинили свою роботу польські, українські, єврейські літературно-мистецькі та наукові й культурно-просвітні товариства й організації. Керівництво Наукового Товариства ім. Т. Шевченка робило відчайдушні спроби, щоб зберегти свою інституцію. Однак і воно потрапило під пильний контроль спеціальних “уповноважених” із Києва, що взялися перевіряти зміст наукових публікацій членів НТШ⁴². Товариство діяло до середини січня 1940 р., коли воно змушене було самоліквідуватися. Для забезпечення науково-дослідної роботи в галузі соціогуманітарних досліджень рішенням ЦК КП(б)У від 1 січня 1940 р. “Про організацію наукових установ в західних областях УРСР” і постановою Раднаркому УРСР від 2 січня 1940 р. у Львові були створені відділи київських інститутів: української літератури ім. Т. Г. Шевченка, мовознавства, фольклору, археології, економіки АН УРСР. Цією ж постановою бібліотеку НТШ разом із “Оссолінеум” і книгозбірню Народного дому передано львівській філії бібліотеки АН УРСР. З 1 лютого 1940 р. названі відділи офіційно розпочали свою роботу. У відділі інституту історії України на той час працювали Іван Крип'якевич, Омелян Терлецький, Василь Герасимчук, Федір Голійчук, Іван Карпинець, Степан Білецький, Омелян Прицак; у відділі мовознавства – Михайло Возняк, Кирило Студинський, Василь Сімович, Іларіон Свенціцький, Антон Генсьорський, Мирослав Семчишин; української літератури – Михайло Возняк, Кирило Студинський, Василь Щурат, Степан Тудор, Веніамін Гуфельд, Марія Деркач, Михайло Тершаковець, Яким Ярема, Юрій Стефаник, Григорій Лужницький, Степан Щурат, Докія Приступа, Ярослав Чума; археології – Маркіян Смішко, Ярослав Пастернак, Іван Старчук, Казимир Маєвський, Стефан Круковський; фольклору – Філарет Колесса, Роман Гарасимчук, Осип Роздольський, Марія Щепанська, Ольга Федейко, Дарія Залеська; економіки – Володимир Огоновський, Пилип Фрідман, Вінцентій Стись, Іларіон Ольховий, Іван Грабар,

⁴⁰ Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали / [відп. ред. Ю. Сливка; упоряд.: Т. Галайчак, О. Луцький, Б. Микитів та ін.]. – Київ, 1995. – Т. 1. (1939–1953). – С. 60–62.

⁴¹ Західна Україна під большевиками IX 1939–VI 1941 / [за ред. М. Рудницької]. – Нью-Йорк, 1958. – С. 235–237, 253.

⁴² ЦДІАЛ України. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 36. – Арк. 60–61.

Мирон Кучман⁴³. Таким чином новостворені відділи об'єднали переважно відомих українських вчених, які працювали в НТШ або тісно співробітничали з ним, завдяки чому були збережені традиції наукових шкіл та наукової етики. В окремих випадках вакантні посади обіймали авторитетні польські та єврейські вчені – С. Круковський, К. Маєвський, В. Стись, М. Щепанська, П. Фрідман.

Для багатьох співробітників львівських відділів наукова діяльність відтепер стала основним заняттям, за яке вони одержували регулярну платню. Якщо раніше наукові пошуки дослідників здебільшого були викликані особистими спонуканнями і проводилися у вільний від основної роботи час, то відтепер уся їх наукова діяльність спиралася на державні асигнування. Окрім безперечних переваг, це мало і зворотній бік – фінансове узалежнення вченого від держави, яка прагнула відповідно скерувати його щодо тематики та змісту досліджень.

Радянський режим, реалізуючи настанови Леніна та більшовицької партії щодо спеціалістів старої школи, намагався використати у своїх інтересах тих, хто погоджувався на співпрацю. 20 жовтня 1939 р. у львівській ратуші під керівництвом відповідального секретаря Спілки радянських письменників України О. Корнійчука створено організаційний комітет письменників Львова. До його складу увійшли українські, польські і єврейські письменники: П. Панч, В. Василевська, В. Бронєвський, Д. Кенігсберг, Г. Гурська, С. Тудор, Т. Бой-Желенський, Я. Цурковський, О. Дан, О. Ваг. Того ж дня оргкомітет обрав головою П. Панча – київського літератора, а секретарями – Я. Цурковського й О.Вага⁴⁴. Комітет реєстрував лише тих письменників, котрі виявили бажання стати на радянську платформу⁴⁵. Від них вимагали політичної “витримки” і творів про “жахливе минуле з часів польсько-шляхетського панування”, “радісну зустріч трудящими масами Західної України героїчної Червоної Армії”, “нове життя, яке починають будувати в Західній Україні”. Одним із найважливіших завдань оргкомітету стала організація ідеологічного навчання письменників⁴⁶. Контролювали творчі спілки не лише оргкомітет, а й міська влада. Цими проблемами у Львівському тимчасовому управлінні займався відділ народної освіти⁴⁷.

Освіта стала тією сферою життя зміни, у якій відразу принесли чимало політичних дивідендів більшовицькому режимові. Було збільшено кількість загальноосвітніх навчальних закладів. Радянська влада забезпечила домінування україномовних шкіл. Лише у Львівській області українських шкіл до кінця грудня 1939 р. стало в 9,2 рази більше, ніж раніше (з 81 до 748), натомість кількість польських шкіл скоротилася за цей час із 691 до 266, тобто у 2,6 рази⁴⁸. Вихідцям із пролетарських верств населення була відкрита “зелена вулиця” при вступі до вищих навчальних закладів. Національні обмеження, які дошкуляли в довоєнній Польщі українцям

⁴³ Луцький О. Академічна наука в західних областях України в роки Другої світової війни / О. Луцький // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника: зб. наук. праць. – Львів, 2005. – Вип. 13. – С. 399.

⁴⁴ Держархів Львівської обл. – Ф. Р-221. – Оп. 1. – Спр. 34. – Арк. 182–183.

⁴⁵ Вільне життя. – 1940. – 5 листопада.

⁴⁶ *Inglot M.* Polska kultura literacka Lwowa lat 1939–1941. Ze Lwowa i o Lwowie / M. Inglot. – Wrocław, 1995. – S. 27.

⁴⁷ *Bonusiak W.* Powstanie i działalność władz okupacyjnych we Lwowie w okresie IX 1939–VI 1941. – S. 602.

⁴⁸ Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР. 1939–1979. Збірник документів і матеріалів. – Київ, 1980. – С. 41.

і євреям під час вступу у вузи, скасовано. Навчання у всіх школах і вузах стало безплатним. Українська мова домінувала не лише у більшості навчальних закладів, а й у державних установах.

Запроваджено безплатне медичне обслуговування населення. Поряд із позитивними нововведеннями в системах освіти й охорони здоров'я населення зіткнулося з низкою негативних явищ, що підривали авторитет влади. Наприклад, у Західній Україні (регіон із традиційно високим рівнем релігійної свідомості) осуд викликала заборона викладання релігії у школах, закриття духовних навчальних закладів. У процесі реорганізації мережі шкіл не завжди враховували культурні потреби й мовні інтереси поляків. Зміни порядку прийому студентів до вищих навчальних закладів, зокрема надання пільг вихідцям з робітничого і селянського середовища, призвели на практиці до дискримінації абітурієнтів з тих соціальних груп, які раніше давали більшість студентського контингенту.

Діяльність відкритих поліклінік та амбулаторій часто була недостатньо організована. Малоприсосовані для цього приміщення суттєво звужували можливості для надання кваліфікованої медичної допомоги. Постійно бракувало ліків, медичного інструменту, санітарних автомашин, паливно-мастильних матеріалів. У поліклініках були зафіксовані великі черги відвідувачів, збільшувалася кількість хворих.

Загалом налагодження соціально-економічного і культурно-освітнього життя було продиктоване не лише політичним та ідеологічним завданням тоталітаризму, а й об'єктивними потребами розвитку регіону, простежувалися й певні позитивні зміни. Однак слід визнати, що заходи нової влади часто супроводжувалися гучною пропагандою, рідко давали потрібний для населення результат.

Діяльність створених і контрольованих більшовиками тимчасових органів радянської влади створила ґрунт для включення Західної України до складу СРСР. Питання нового територіально-правового статусу та суспільно-політичного устрою краю мали вирішити Народні Збори Західної України. Ідея цього форуму належала московському керівництву. 17 вересня командування Українського фронту одержало підготовлену в Кремлі пам'ятку, в якій зазначалося: «Для вирішення питання про характер цієї влади і способи утворення цієї влади повинні бути скликані троє народних зборів на основі загальних виборів: Українські Народні Збори з виборних по областях Західної України, Білоруські Народні Збори по областях Західної Білорусії і Польські Народні Збори по областях з переважною більшістю польського населення... Народні Збори повинні: 1) затвердити захоплення поміщицьких земель селянськими комітетами; 2) вирішити питання про характер створюваної влади (чи має бути ця влада радянська, чи буржуазна); 3) вирішити питання про входження українських областей до складу УРСР, про входження білоруських областей до БРСР і про входження польських областей до СРСР у вигляді Польської Союзної Радянської Республіки»⁴⁹. До створення Польської СРР справа не дійшла, оскільки у Сталіна і його оточення дещо змінилися плани. Натомість, 1 жовтня 1939 р. було прийнято рішення Політбюро ЦК ВКП(б), в якому викладено детальний сценарій, час, місце і термін проведення Народних Зборів Західної України. Першого секре-

⁴⁹ Ковалюк В. До питання про скликання Народних Зборів Західної України / В. Ковалюк // Вісник Львівського університету. Серія суспільних наук. – Львів, 1992. – Вип. 30. – С. 76.

таря ЦК КП(б)У М. Хрущова Політбюро зобов'язало підготувати текст декларації для затвердження депутатами Народних Зборів від імені населення краю⁵⁰.

Відповідно до постанови ЦК ВКП(б) від 1 жовтня 1939 р. “Питання Західної України і Західної Білорусії” Львівське тимчасове управління мало виступити ініціатором скликання Народних Зборів Західної України і створення комітету з організації виборів. Постанова визначала, що в складі комітету повинні бути представники тимчасового управління Львова, а також по одному представникові від кожної області, крім того, двоє осіб – від селянських комітетів, двоє – від інтелігенції, двоє – від робітників. 5 жовтня військова рада Українського фронту затвердила склад комітету організації виборів, а наступного дня – положення про вибори, призначені на 22 жовтня. До складу комітету увійшло 17 осіб, дев'ятеро з яких були громадянами СРСР. Його очолив М. Мацко – голова Львівського обласного тимчасового управління.

Вибори мали проводитись на основі загального, рівного і прямого виборчого права із таємним голосуванням. Право голосу надано усім громадянам, яким минуло 18 років, незалежно від національності, віросповідання, освітнього цензу, соціального походження, майнового стану, діяльності в минулому. Встановлено й виборчу норму: один депутат від 5 тис. осіб. Право висунення одержали тимчасові управління, селянські комітети робітничої гвардії, збори робітників на підприємствах. На окружних нарадах “довірені особи” кандидатів повинні були узгодити єдину кандидатуру в окремому окрузі. Виборчі округи формували обласні тимчасові управління.

Для досягнення потрібного результату організатори виборів провели масштабну підготовчу кампанію. Уповноваженим видано спеціальну пам'ятку, яка визначала конкретні напрямки їх діяльності. Рекомендували, наприклад, ретельно й завчасно складати списки виборців. До цього бажано було залучити “передових” робітників, селян, вчителів, лікарів і взагалі грамотних людей, які відзначилися під час встановлення нового революційного порядку. Пропонували негайно почати організацію виборчих округів, окружних виборчих дільниць і висунення кандидатів у депутати, вказували на необхідність “правильного” підбору довірених осіб. “Необхідно врахувати, – писалося у пам'ятці, – що довірені особи будуть відігравати виключно велику роль в справі агітації за кандидатів в депутати”. Складено план-календар підготовки і проведення виборів депутатів, де чітко визначали терміни проведення заходів, відповідальних за їх втілення. Всю виборчу документацію (бланки, протоколи, форми списків виборців тощо) надсилали у воеводства зі Львова.

Передвиборна кампанія супроводжувалася мітингами, зборами із залученням радіо, преси, засобів наочної агітації. 10 жовтня у Львові відбулося 9 мітингів, 16 жовтня – 40, а наступного дня – ще понад 20 масових передвиборних акцій. Акцентували на ідеї возз'єднання українських земель, яка в тих умовах дозволяла досить легко маніпулювати думками і поведінкою потенційних виборців. Загалом це відповідало настроям більшості українців, які жили ідеєю соборності, бажали і прагнули возз'єднання з великою Україною, зазвичай не знаючи про реальний стан справ за Збручем. Організатори передвиборної кампанії свідомо використовували ними ж пробуджений ентузіазм для створення позірної атмосфери загального

⁵⁰ РГАСПИ. – Ф. 17. – Оп. 3. – Д. 1014. – Л. 57-61.

схвалення дій радянського керівництва, що відкривало великі можливості для всіляких зловживань, фальсифікацій, масових порушень виборчого закону, чимало положень якого виявились звичайною фікцією.

Тоталітарний режим організував кадрове забезпечення кампанії. За даними ЦК КП(б)У, в передвиборних заходах брали участь 51 725 агітаторів, зокрема числі 40 тис. “місцевих”. До дільничних виборчих комісій залучено 39,6 тис. осіб, з них 33,8 місцевих мешканців (майже 30 тис. селян, 6 тис. робітників, близько 3,2 тис. інтелігентів; 32,2 тис. українців, 3,3 тис. поляків, 2,7 тис. євреїв). У складі окружних виборчих комісій працювало 9 383 особи, 7 888 з яких – жителі Західної України. За соціальним станом: робітників – 1 779, селян – 5 719, інтелігенції – 1 517; за національністю: українців – 7 522, поляків – 555, євреїв – 809. Інститут довірених осіб кандидатів у депутати 17 126 осіб, зокрема 16 878 – представників місцевого населення. Серед агітаторів, довірених осіб кандидатів у депутати було відповідно 4 111, 3 191; 902 і 1 773 жінок⁵¹.

Однак домінування корінних мешканців краю серед агітаторів, пропагандистів, членів виборчих комісій не повинно вводити в оману. Ці статистичні дані ще потребують перевірки на підставі архівних джерел. Привертає увагу той факт, що серед місцевих “активістів” переважають робітники і селяни. Це є прикладом того, що нова влада цілеспрямовано регулювала процес, добиваючись визначених згори показників представництва різних соціальних груп населення, поклавши в основу головний радянський критерій добору кадрів. Місцеві активісти і не здогадувалися, що тоталітарний режим відвів їм невдячну декоративну роль, приховавши у такий спосіб справжніх організаторів передвиборної кампанії.

Основний тягар і відповідальність за проведення організаційно-пропагандистської роботи покладено на військових і прибулих “уповноважених” – комуністів і комсомольців. З жовтня 1939 р. до всіх членів Військових Рад і начальників політуправлінь Українського і Білоруського фронтів скеровано розпорядження начальника головного політуправління РСЧА Л. Мехліса, яке детально інформувало їх про рішення ЦК ВКП(б)У від 1 жовтня 1939 р. й зобов’язало взяти “особливо активну участь у підготовці і проведенні виборів до Народних зборів, пам’ятаючи, що це є найважливіший етап для продовження справ, здійснених Червоною армією у визволенні наших братів-українців і білорусів...”⁵². Політоргани військових частин зобов’язувалися всіляко сприяти тимчасовим управлінням у проведенні зборів і мітингів, допомагаючи депутатам обрати довірених осіб⁵³.

5 жовтня політуправління Українського фронту доповідало в Москву, що рішення ЦК ВКП(б) від 1 жовтня 1939 р. до всіх “доведено”⁵⁴. Військові агітатори і пропагандисти переважно працювали в складі окружних і обласних виборчих комісій на посадах керівників, заступників керівників, секретарями. Зростаючі масштаби передвиборної кампанії вимагали щораз більше людей, здатних її забезпечувати. Ініціативно діяло також військово-політичне керівництво. 6-та армія виділила 1 572 агітатори і 226 політпрацівників для роботи серед населення, 50-та стрілецька дивізія

⁵¹ ЦДІАЛ України. – Ф. 859. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 18.

⁵² Grzelak C. Kresy w czerwiecu. Agresja Związku Sowieckiego na Polskę w 1939 roku / C. Grzelak. – Warszawa, 1998. – S. 501–502.

⁵³ Ibidem. – S. 502.

⁵⁴ РГВА. – Ф. 35077. – Оп. 1. – Д. 188. – Л. 166.

(розквартирована у Станіславі) – 206 агітаторів. У Львові 490 військових місцевого гарнізону працювали членами виборчих комісій, ще 177 – агітаторами. У місті 5-та кавалерійська дивізія силами 163 агітаторів провела 24 мітинги, 22 зборів, 89 бесід, організувала 28 кіносеансів⁵⁵. У переддень і день виборів до дільниць скеровано партійно-комсомольський актив. Згідно з донесеннями політуправління Українського фронту від 21 жовтня 12-та армія виділила 1 520 комуністів і 652 комсомольці, 6-та армія – 3 тис. комуністів і 700 комсомольців⁵⁶. При цьому використовували різні засоби пропаганди: рухомі гучномовці, пересувні кіноустановки, патефони, військові художні колективи. За їх участю організовувалися концерти, танці, ігри. Військові автомашини підвозили до виборчих дільниць людей похилого віку або хворих⁵⁷. Спеціальні військові загони охороняли виборчі дільниці.

Влада контролювала й процедуру висунення кандидатів у депутати Народних Зборів. Робили все можливе, щоб не допустити висунення і реєстрацію у кандидати активних функціонерів політичних партій Польщі. Показово, що серед 44 офіційних гасел передвиборчої кампанії, були й такі: “Тільки одна партія більшовиків вірна інтересам трудящих всього світу”, “Дамо рішучу відсіч всіляким намаганням буржуазних націоналістів пролізти до Народних зборів”, “Трудящі Західної України, ведіть жорстоку боротьбу проти всіх буржуазних націоналістичних партій, запеклих ворогів трудового народу”, “Пепесівці, ундівці, сіоністи, поалейціоністи, бундівці – прибічники поміщиків, капіталістів та польських панів – зрадники інтересів трудового народу”⁵⁸. Тому не випадково серед першу зареєстрованих кандидатів у депутати було 98 членів ВКП(б) (тобто громадян СРСР), 81 колишній член КПЗУ, 51 представник інших партій, решта 1 265 осіб – безпартійні і жодного представника колишньої політичної еліти⁵⁹. Українців серед кандидатів у депутати нараховувалося 1 382 чоловік, поляків – 27, євреїв – 78, представників інших національностей – 8 чоловік. Проте й цей склад кандидатів у депутати Народних Зборів не був остаточним. Унаслідок формалізованості і бюрократичності відбору кандидатів серед них виявилися люди, які категорично відмовлялися ставати депутатом або ж швидко втратили довір’я не мали авторитету у населення. До речі, повний список всіх обраних депутатів Народних Зборів Західної України не був оприлюднений. Спроби органів радянської влади наприкінці 60-х рр. ХХ ст. з’ясувати їхню долю, відразу виявили, що серед депутатів було чимало осіб, які своєю громадсько-політичною діяльністю, зокрема в роки нацистської окупації і повоєнні роки, ставленням до більшовицького режиму аж ніяк не вписувалися у бажані морально-етичні та ідейні стандарти радянського народного обранця.

Внаслідок відповідного підбору кандидатів особи з вищою освітою становили серед депутатів Народних Зборів (згідно з даними мандатної комісії) 5,2 відсотка, із середньою – 20,6 відсотка, тоді як з початковою 72,6, а неписьменні – 1,6 відсотка⁶⁰. За віком градація депутатів була такою: до 25 років – 119 осіб (8,03%), від

⁵⁵ РГВА. – Ф. 35077. – Оп. 1. – Д. 188. – Л. 50, 56, 85, 86, 100.

⁵⁶ Ibidem. – Л. 111.

⁵⁷ ЦДІАЛ України. – Ф. 859. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 29; *Grzelak C.* Kresy w czerwień... – S. 503.

⁵⁸ Там само. – Арк. 7, 9, 11.

⁵⁹ Там само. – Арк. 26.

⁶⁰ Там само. – Спр. 4, ч. 1. – Арк. 13.

25 до 35 років – 500 осіб (37,79%), від 35 до 45 років – 570 осіб (38,46%), від 45 до 60 років – 222 особи (14,98%), вище 60 років – 11 осіб (0,74%)⁶¹

Більшість обраних представників інтелектуальної праці: службовці, учителі, лікарі та ін. (за даними мандатної комісії – 270 чол.) виявились маловідомими в західноукраїнському масштабі. Але були серед депутатів й досить шановані люди: лікарі: М. Панчишин, Р. Мороз, композитор В. Барвінський, літературознавець, багатолітній голова НТШ К. Студинський, історик І. Крип'якевич, педагог-науковець П. Франко (син письменника), актори І. Рубчак і О. Нижанківська. Але таких відносно було дуже мало, хоча сам факт їх участі в роботі Народних Зборів став не стільки свідченням політичної довіри нової влади до відомих на західноукраїнських землях інтелігентів, скільки прагненням використати їх безперечний авторитет у суспільстві для зміцнення позицій тоталітарного режиму на приєднаних землях.

Непропорційно низьким виявилось депутатське представництво поляків та євреїв. Якщо українці становили 92,2 відсотка обраних депутатів (1 389 чол.), то відповідно поляки – 2,97 (44), євреї – 4,29 (61), росіяни – 0,54 (8)⁶². Зазначимо, що на той час частка поляків у Західній Україні серед населення краю становила десь 27%, євреїв – 10,6%⁶³. Судячи з передвиборчої документації (бланків виборчого бюлетеня, посвідчення про обрання депутатом, протоколів голосування на виборах, посвідки на право голосування тощо) політичний форум, який планували провести, мав повну офіційну назву “Українські Народні Збори Західної України”⁶⁴. Якщо взяти до уваги перші слова цієї назви, то повна абсолютна і відносна перевага українців серед депутатів видається цілком передбачуваною.

Згодом вибори засвідчили неоднозначність ставлення різних соціальних і національних груп до перемир'я, зумовлених вступом Червоної армії. За офіційними даними у виборах взяло участь 92,8% виборців, з них за кандидатів Народних Зборів проголосували 90,4%.⁶⁵ Не з'явилися на дільниці або голосували проти понад 700 тис. осіб. Крім того, майже 76 тис. бюлетенів було визнано недійсними. За умов безальтернативності (у 1 495 виборчих округах було зареєстровано тільки одного кандидата) не було обрано 11 делегатів. Однак офіційна статистика не зафіксувала втрат у депутатському корпусі під час відкриття Народних Зборів. Крім того, є інформація, що у ніч на 26 жовтня на вулицях Львова був смертельно травмований військовою автомашиною депутат Пилипчук⁶⁶. І якби не пильність радянських спецслужб, втрати серед депутатського корпусу могли б збільшитися. Енкаведистам вдалося 26 жовтня знешкодити спробу невідомої жінки передати в готель “Брістоль”, де харчувалися депутати, пляшечку з отрутою⁶⁷.

Достовірність офіційних підсумків цього голосування викликає закономірний сумнів. Бо тогочасна задушлива суспільно-політична атмосфера, наростаючий терор, відсутність справді таємної процедури голосування не сприяли вільному

⁶¹ ЦДІАЛ України. – Ф. 859. – Оп. 1. – Спр. 4, ч. 1. – Арк. 13–14.

⁶² Там само. – Арк. 13.

⁶³ Хонигсман Я. С. Катастрофа єврейства Західної України. Євреї Восточної Галиції, Західної Волини, Буковини и Закарпаття в 1933–1945 гг. / Я. С. Хонигсман. – Львов, 1998. – С. 93.

⁶⁴ ДАЛО. – Ф. Р-221. – Оп. 1. – Спр. 34. – Арк. 444, 445, 446, 447, 449.

⁶⁵ ЦДІАЛ України. – Ф. 859. – Оп. 1. – Спр. 4, ч. 1. – Арк. 14.

⁶⁶ РГВА. – Ф. 35077. – Оп. 1. – Д. 188. – Л. 178.

⁶⁷ Там само.

волевиявленню. На характер та результати виборів вплинула поспішність перед-виборної кампанії (на висування і реєстрацію виділено лише чотири дні з 14 по 17 жовтня), непоінформованість людей із правилами голосування.

Є чимало прямих і непрямих доказів фальсифікацій виборчої документації. Виборчі комісії повідомляли ЦК КП(б)У про значну кількість фактів бойкоту виборів. Наприклад, у селах Красне і Добротів Надвірнянського повіту все доросле населення зігнувало голосування. Коли в жінок біля церкви запитали, чому вони не йдуть до виборчих дільниць, ті заявили: “Ми за комунію голосувати не будемо. Хай живе віра і самостійна Україна”⁶⁸. Фіксували випадки відмови місцевих поляків брати участь у виборах⁶⁹. Підсумкові результати голосування видаються нереальними. 22 жовтня 1939 р. на 15 годину, коли пік виборчої активності мусив би вже минути, за даними виборчих комісій на Тернопільщині і Станіславщині проголосувало лише відповідно 41,25% і 69,94% усіх виборців⁷⁰. Однак за офіційними даними після закриття опівночі дільниць і підрахунку голосів виявилось, що на Тернопільщині до скриньок підійшло 88%, а на Станіславщині ще більше – 94%⁷¹ усіх голосуючих, тобто ці показники майже зрівнялися. Як вдалося організаторам добути такого вражаючого результату – можна лише здогадуватися.

Акції бойкоту або ж голосування проти запропонованих кандидатур зафіксували й донесення політкомісарів військових з’єднань. Зокрема, у селі Завадів Жовківського повіту із внесених до списку 2 554 виборців голосувало 375, а в селах Кам’яна Гора і Замочок того ж повіту з 1 668 виборців своїм виборчим правом скористалися 392. У селі Замочок, до речі, кожен другий викреслив прізвище кандидата в депутати. У селі В’язова Жовківського повіту безальтернативного кандидата підтримало лише 16 відсотків голосуючих⁷². Зафіксовано чимало подібних прикладів, як і інших, абсолютно протилежних, і до того ж яких непорівняно більше, але навряд чи це потрібно робити.

Не можна заперечити й того факту, що більшість українців-західняків, які не були обізнані з реальним станом справ у СРСР, бажали і прагнули возз’єднання з Великою Україною⁷³. Що ж до зловживань і фальсифікацій під час виборів то, очевидно, мають рацію ті дослідники, які стверджують, що на європейському континенті панували авторитарні і тоталітарні режими, тому про демократичний плебісцит, тим більше з територіального питання, на той час просто не могло бути й мови⁷⁴.

Керівництво СРСР і УРСР приділило цій акції велику увагу, тому результат виборів був передбачений. М. Хрущов згадував: “Я весь цей час був у Львові і організовував цю роботу. Коли відбувалося засідання народних депутатів, я сидів в

⁶⁸ ЦДАЛ України. – Ф. 859. Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 32.

⁶⁹ Там само. – Арк. 30.

⁷⁰ Там само. – Арк. 33.

⁷¹ Боротьба за возз’єднання Західної України з Радянською Україною 1917–1939. Збірник документів і матеріалів. – Київ, 1979. – С. 503–504.

⁷² РГВА. – Ф. 35077. – Оп. 1. – Д. 56. – Л. 83, 331; *Сливка Ю.* Україна в Другій світовій війні: національно-політичний та міжнародно-правовий аспекти / Ю. Сливка // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 1997. – Вип. 3–4. – С. 18.

⁷³ *Сливка Ю.* Україна в Другій світовій війні... – С. 18.

⁷⁴ *Ковалюк В.* До питання про скликання Народних Зборів Західної України... – С. 80.

ложі і спостерігав. Я гордився тим, що від початку до кінця знаходився в західних областях і організовував всю справу»⁷⁵.

За день до відкриття Народних Зборів Політбюро ЦК КП(б)У затвердило редакційну колегію з відповідальних партійних працівників, апаратникам доручено контролювати видачу перепусток делегатам. Оцінюючи роль різних чинників у процесі возз'єднання українських земель, безпосередній учасник тих подій О. Довженко зазначав, що «український народ фактично був тут ні при чім»⁷⁶.

Відповідно до ретельно розробленого сценарію Народні Збори Західної України відбулися 26–28 жовтня в приміщенні Великого міського театру у Львові. Делегати зборів, виконуючи заздальгідь визначену роль, поспіхом, у режимі відкритого голосування, без ґрунтового обговорення і з'ясування всіх обставин і наслідків прийнятих одностайно рішень підтримали встановлення радянської влади на всій території Західної України і возз'єднання з УРСР, про націоналізацію банків і великої промисловості, конфіскацію земель поміщицьких, монастирських та великих державних урядовців.

Відтак розпочалася реалізація заключної частини кремлівського сценарію. Питання про возз'єднання Західної України з Радянською Україною і прийняття її до складу СРСР відповідно до сталінської конституції 1936 р. остаточно мала вирішити сесія всесоюзної Верховної Ради. З цією метою 31 жовтня 1939 р. терміново було скликано позачергову п'яту сесію Верховної Ради СРСР. Щоб передати їй декларацію Народних Зборів із проханням возз'єднатися з УРСР, у столицю скеровано спеціально обрану повноважну комісію із 63 осіб. На Київському вокзалі Москви для зустрічі делегації зібрали 8 тис. осіб. Невтаємничені в хитросплетіння більшовицької політики галичани і волиняни були вражені помпезністю зустрічі. Учасник поїздки К. Студинський згадував: «Такого прийому, який стрінув нас у столиці Союзу, я ніколи не надіявся. На вокзалі вітало нас військо. Я як найстарший віком депутат перейшов перед почесним караулом Червоної Армії, а оркестра заграла третій Інтернаціонал...» У готелі «Москва» вітала нас оплесками служба і в цьому розкішному будинку приміщено нас на дев'ятому поверсі, де нас угощevano незвичайно виставно. Ми були гістьми влади.

Незвичайної опіки дізнали тут передусім від тов. Никити Сергійовича Хрущова, що не тільки кожного дня довідувався про нас, але сам поїхав з нами у величному метрі по Москві. Згадаю, що публіка, де б ми не появились, вітала нас окликами і оплесками...»⁷⁷

1 листопада 1939 р. на сесії Верховної Ради СРСР після заслухання заяви комісії Народних Зборів, яку зробив її представник М. Панчишин, і нетривалого обговорення, було одногосно прийнято закон про включення Західної України до складу Радянського Союзу і возз'єднання її з Українською РСР. Членів повноважної комісії Народних Зборів прийняв у Кремлі Сталін. Під час зустрічі було спільне фотографування з «вождем», а потім розкішне частування.

На виконання закону Верховної Ради СРСР від 1 листопада 1939 р. через 12 днів у Києві скликано позачергову третю сесію Верховної Ради УРСР, яка згідно

⁷⁵ Мемуари Никити Сергеевича Хрущова // Вопросы истории. – 1990. – № 7. – С. 99.

⁷⁶ Культурне життя в Україні. Західні землі... – С. 310.

⁷⁷ Держархів Львівської обл. – Ф. Р-199. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 5.

з процедурою 14 листопада одностайно ухвалила закон про прийняття Західної України до складу Української РСР⁷⁸. Після цього Народні Збори Західної України припинили свою діяльність.

Після швидкого юридичного оформлення нового політичного статусу краю його населення стало об'єктом чергового більшовицького експерименту, що передбачав форсоване запровадження порядків, які існували в сталінській імперії. І хоча їх відтворення розпочалося у перші дні вступу Червоної армії, однак лише після завершення формального включення регіону до складу СРСР цей процес, що одержав в історичній літературі назву “радянізації”, набув запрограмованих тоталітарним режимом масштабів. Насамперед уніфіковувалося суспільно-політичне життя відповідно до радянського зразка, встановлювалася однопартійна політична система з монополією компартії на державну владу та особливими функціями каральних органів. Ці заходи мали закласти надійні підвалини для остаточної інкорпорації регіону.

Рішеннями Президії Верховної Ради СРСР від 4 грудня 1939 р. ліквідовано старий адміністративно-територіальний поділ і утворено Волинську, Дрогобицьку, Рівненську, Львівську, Станіславську і Тернопільську області в складі УРСР. У Волинську область увійшло шість повітів, у Дрогобицьку – 10, Львівську – 13, у Рівненську – 5, Станіславську – 10, Тернопільську – 13 повітів. Воєводства ліквідували. Новий адміністративно-територіальний поділ України завершено в кінці січня – на початку лютого. Замість повітів і волостей створено 202 сільські райони, 14 міст отримали обласне підпорядкування⁷⁹. Згодом були визначені території сільських рад. Тимчасові органи влади поетапно замінили виконавчі комітети обласних, повітових (пізніше районних), сільських рад депутатів трудящих. Причому виконкомки створювали без самих рад, оскільки вибори до місцевих рад відбулися лише в грудні 1940 р. Це свідчило, що створення нових владних структур аж ніяк не залежало від волі населення, а було лише прагненням компартійних органів.

Політичними центрами, в яких зосереджувалися основні важелі влади, стали обкоми, міськкоми і повіткоми (пізніше райкоми) партії. Діяла і мережа підзвітних партійних осередків на промислових підприємствах і в установах. 27 листопада 1939 р. ЦК КП(б)У затвердив склад бюро обкомів партії, а ті ж вже взяли участь у створенні міських і повітових партійних комітетів, первинних організацій на підприємствах промисловості, транспорті, у центрах волостей. Кількість членів партії зростала за рахунок відряджених на роботу “уповноважених” і спеціалістів із східних районів СРСР, а також демобілізованих червоноармійців. У квітні 1940 р. в західних областях зареєстровано 16 тис. комуністів, а до середини 1941 р. 3 тис. первинних парторганізацій, які об'єднували 37 тис. членів і кандидатів у члени ВКП(б)⁸⁰.

Швидко створювали структури радянських громадських організацій, що фактично стали філіями партійно-державних органів. На відміну від традиційного принципу нові профспілки формувалися зверху донизу за виробничо-галузевим принципом. На 1 грудня 1939 р. радянські профспілки в Західній Україні охоплювали

⁷⁸ Позачергова третя сесія Верховної Ради УРСР. 13–14 листопада 1939 р. Стенографічний звіт. – Київ, 1940. – С. 65–67.

⁷⁹ Ярош Б. О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях 30–50-х років ХХ століття (історико-політологічний аспект) / Б. О. Ярош. – Луцьк, 1995. – С. 53.

⁸⁰ История Коммунистической партии Советского Союза: в 6-ти т. – Москва, 1970. – Т. 5, кн. 1. – С. 86.

160 тис. робітників і службовців, або 80 відсотків потенційного контингенту⁸¹. З огляду на аграрну спрямованість економіки регіону абсолютна більшість його населення не була охоплена спілчанським членством, оскільки профспілок сільськогосподарських виробників в СРСР взагалі не було. Основними функціями новостворених профспілкових організацій, які фактично були позбавлені можливості відстоювати інтереси трудящих щодо покращення умов праці і підвищення заробітної плати, стали організація соціалістичного змагання, підтримка трудової дисципліни на підприємствах і установах проведення культурно-масової роботи, спрямованої на пропаганду більшовицької ідеології.

Інспірувалося створення комсомольських і піонерських організацій. Однак авторитет ЛКСМУ на приєднаних землях виявився невисоким, переважна більшість юнаків і дівчат не виявляла бажання поповнювати спілку, яка ігнорувала християнську мораль, народні традиції й стала пропагандистом комуністичних догм.

Діяльність громадських організацій жорстко регламентувалася. На засіданнях бюро обкомів, райкомів і міськкомів КП(б)У регулярно обговорювали роботу профспілок і комсомолу, приймали відповідні рішення, які мали силу директив, що де-факто позбавляли периферійні елементи радянської політичної системи будь-якої реальної самостійності. Вони були змушені працювати в жорстко визначених рамках. У листопаді–грудні 1939 р. сформовано обласні управління НКВС, а згодом міські і районні відділи, містечкові відділення і дільниці, оперативний і керівний склад яких набрано на сході держави. Оперативно організовано 19 загальних в'язниць, зокрема у Волинській і Дрогобицькій областях – по чотири (відповідно у Луцьку, Володимир-Волинському, Ковелі, Острозі та Дрогобичі, Перемишлі, Самборі, Стрию); у Львівській області – три (дві у Львові і одна у Золочеві, а також одна внутрішня камера у Львові); у Волинській, Станіславській і Тернопільській областях – по дві (відповідно у Рівному та Дубно, Станіславі та Коломиї, Тернополі і Чорткові)⁸². Всі важливі посади нової партійно-державної адміністрації займали працівники, що прибули зі східних областей УРСР, а також з РСФСР за скеруванням центральних партійних органів, всесоюзних і республіканських наркоматів. Типовим стало явище, коли без достатніх пояснень – з огляду на ідейно-політичні мотиви, саму внутрішню політичну атмосферу з властивою їй шпигуноманією і підозрілістю щодо високоосвічених місцевих фахівців – випускникам найпрестижніших європейських вузів взагалі відмовляли в будь-якій роботі відповідно до їх кваліфікації.

Серед “уповноважених” переважали малокомпетентні особи, загальна освіта яких переважно не перевищувала рівень середньої школи. Показово, що у квітні 1940 р. на Львівщині практично кожний другий комуніст мав лише початкову освіту, а серед 199 делегатів першої дрогобицької обласної партконференції лише 12 осіб закінчили вузи⁸³. У Дрогобицькій області серед “уповноважених”, скерованих на посади голів райспоживспілок, начальників райземвідділів, завідувачів рай- і міськторгвідділів, директорів машинно-тракторних станцій, райуповнаркомземів,

⁸¹ *Варецький В. Л.* Соціалістичні перетворення у західних областях УРСР / В. Л. Варецький. – Київ, 1960. – С. 156.

⁸² *Білас І.* Репресивна каральна система в Україні. 1917–1953... – Кн. 1. – С. 119–120, 126–127.

⁸³ *Держархів Львівської обл.* – Ф.П-3. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 30–31.

редакторів міських і районних газет взагалі не було жодної людини з вищою освітою⁸⁴. Значна частина приїжджих керівників оцінювали тогочасні умови соціально-економічного і політичного становища в регіоні тенденційно, не знаючи звичаїв і традицій населення, упереджено ставилися до його представників. Незабаром з'ясувалось, що партійні органи на сході України намагалися скерувати в нові області кадри, які не відповідали своєму призначенню за фаховими якостями або ж які скомпрометували себе й яких прагнули позбутися. Тому серед “уповноважених” було чимало аморальних людей.

До формування керівних кадрів із місцевого населення залучали переважно осіб пролетарського походження, так званих висуванців, які не мали спеціальної освіти або й тривалий час були безробітними. У Львові до квітня 1939 р. для керівництва націоналізованими промисловими об'єктами призначили 177 робітників⁸⁵ і це при тому, що в місті працювали тисячі кваліфікованих інженерів⁸⁶. Не володіючи необхідною фаховою підготовкою і можливостями для прийняття самостійних рішень, висуванці ставали прихильниками нарад, відчували потребу в інструкціях і циркулярах “зверху”, щоб зняти з себе відповідальність. Залучення їх владою на керівні пости відбувалося переважно не на вакантні місця, а для заміни спеціалістів, оскільки ті були небажані тоталітарному режиму своїм соціальним походженням, викликали підозру колишньою громадською активністю⁸⁷.

У рамках адміністративно-командної системи розвивалася й економіка. Намагаючись побудувати економічну базу тоталітарного режиму, влада націоналізувала банки, промислові підприємства, майстерні, перукарні, готелі, лазні, більшість магазинів. Формально націоналізацію проводили згідно з рішеннями Народних зборів, фактично з приходом Червоної армії, але особливого розмаху набула після прийняття рішення ЦК ВКП(б) від 3 грудня 1939 р. “Про націоналізацію промислових підприємств і установ на території Західної України і Західної Білорусії” і відповідних указів Президії Верховної Ради СРСР. Своєрідною особливістю націоналізації є те, що її проводили здебільшого на загальних зборах робітників підприємств. Тому ця процедура інколи мала видимість народного волевиявлення. Контролювали процес націоналізації партійні органи.

Усього в 1939–1940 рр. було націоналізовано понад 2,2 тис. промислових підприємств, які відразу входили до промислових структур Радянського Союзу: підпорядковувались всесоюзним і республіканським наркоматам або відомствам, деякі – обласним виконавчим комітетам рад депутатів трудящих. Проте широкомасштабні структурні зрушення в господарстві, розподілі власності, концентрації виробництва очікуваних результатів не принесли. Націоналізація виявила хронічні хвороби соціалістичної економіки: низьку ефективність більшості державних підприємств, незбалансованість попиту і пропозиції та незадовільну якість продукції.

Ускладнювало становище й необгрунтоване звільнення з роботи місцевих спеціалістів, насамперед колишніх власників підприємств і управлінців, яке проводили під гаслом боротьби із засміченістю підприємств “класово ворожими

⁸⁴ Держархів Львівської обл. – Ф.П-5001. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 124–125.

⁸⁵ Історія Львова / Сливка Ю. Ю., Стеблій Ф. І., Баран В. К. та ін. – Київ, 1984. – С. 231.

⁸⁶ *Рубльов О. С.* Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції 20–50-ті роки / О. С. Рубльов, Ю. А. Черченко. – Київ, 1994. – С. 184–210.

⁸⁷ *Луцький О.* Радянізація Львова / О. Луцький // Львів. Історичні нариси. – Львів, 1996. – С. 453.

елементами”. До 15 квітня 1940 р. у Львові та області з цієї причини на підприємствах промисловості і залізничного транспорту звільнено близько 10,9 тис. осіб, переважно поляків⁸⁸.

Відсутність у робітників і спеціалістів серйозних матеріальних стимулів до високопродуктивної праці влада намагалася компенсувати організацією соціалістичного змагання. Розпочате наприкінці грудня 1939 р. прийняттям окремими трудовими колективами і робітниками соціалістичних зобов’язань (часто економічно необгрунтованих) з часом перетворилося на ідеологічне гасло, традиційний показний елемент звіту перед вищими ланками, у засіб морально-адміністративного примусу до праці.

На радянський лад перебудовувалася кооперація. Кредитна і споживча міські кооперації перестали функціонувати, а їхнє майно разом із членськими внесками і заощадженнями перейшли до держави. Об’єднання сільської споживчої кооперації реорганізовано в систему Укоопспілки, яка підпорядковувалася Центросоюзові – верховному органу радянської кооперації. Кустарно-промислові кооперативи підпорядковано “Укркооппромаді”. Для керівництва місцевими осередками організовано обласні та районні правління споживспілок.

До квітня 1940 р. завершено ліквідацію колишньої банківсько-фінансової системи. Грошова реформа, здійснена 21 грудня 1939 р. відповідно до рішення політбюро ЦК ВКП(б) від 8 грудня 1939 р. “Про перехід на радянську валюту на території Західної України і Західної Білорусії”, припинила обіг польського золотого. Вона фактично знецінила заощадження населення. Усі злоті, які перебували на банківських рахунках і внесках в ощадкасах, обмінювали на карбованці за співвідношенням 1:1, але не більше 300 зл⁸⁹. Для порівняння відзначимо, що приблизно в цей час шофер Львівського міськвиконкому отримував щомісячну зарплату у розмірі 400–500 крб, а прибиральниця – 100 крб.

У процесі націоналізації в державну власність перейшло 414 банків і 1 500 різних фінансово-кредитних установ. Іпотечні та кооперативні банки були ліквідовані, комерційні і кредитні – підпорядковані радянській банківській системі. На середину березня 1940 р. в західних областях вже діяло 6 обласних контор і 50 районних відділень Держбанку СРСР⁹⁰.

Реорганізовано сільськогосподарський сектор в економіці регіону. До початку грудня 1939 р. в західних областях УРСР було конфісковано понад 2,5 млн гектарів землі, що належала поміщикам, монастирям, колишнім державним урядовцям. Щоб забезпечити підтримку села, вже до кінця року передано переважно малоземельним і безземельним селянам понад 1,1 млн конфіскованих земель, 84 тис. коней, 76 тис. корів⁹¹. На нерозподілених землях на початку 1940 р. створено понад 180 радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств. Передачу землі, худоби, насіння, реманенту селянам тоталітарний режим розглядав лише як прямодію до корінних “соціалістичних перетворень” у сільському господарстві, які передбачали ліквідацію приватної власності на землю і суцільну колективізацію. Щоб змусити селян дати згоду на вступ до колгоспу, влада зробила наголос на

⁸⁸ Держархів Львівської обл. – Ф.П.-3. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 73–74.

⁸⁹ Вільна Україна. – 1939. – 20 грудня.

⁹⁰ Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР. 1939–1941... – С. 47.

⁹¹ Торжество історичної справедливості... – С. 599–600.

оподаткуванні: односібники сплачували великі податки, тоді як колгоспники отримали пільги. Штучно створений податково-пільговий перепад змусив деяких селян піти в колгоспи. На кінець 1940 р. в західних областях було створено 276 колгоспів, які об'єднали 21,3 тис. селянських господарств⁹². Ідею колективізації частково підтримало лише найбільш бідне селянство, тоді як основна його маса не виявляла жодного бажання працювати в колгоспах. За таких умов декларований принцип добровільності підміняли адміністративними заходами, іноді й грубим свавіллям.

Радянська пропаганда всіляко вихваляла переваги колгоспного ладу, широко використовуючи приклади окремих “передовиків”. Однак справжній стан речей не відповідав комуністичним агіткам. Абсолютна більшість колективних господарств, де переважала ручна праця і примітивна техніка, працювала неефективно, обсяги обов'язкових держпоставок часто охоплювали увесь зібраний врожай. Рівень матеріального забезпечення колгоспників був низьким. Відсутність належних економічних стимулів не спонукала їх до праці, часто вони ухилялися від роботи, зафіксовано чимало випадків виходу селян із новостворених колгоспів.

Уніфіковувалася система загальної освіти і виховання. З січня 1940 р. школи західних областей переведено на навчальні плани, програми, підручники радянської школи. Запроваджено обов'язкове вивчення російської мови. Відповідно до загальносоюзної структури у вищих навчальних закладах утвердилася курсова система навчання, екзаменаційні сесії, обов'язкове відвідування лекцій. Пріоритетна роль відводилася кафедрам марксизму-ленінізму. Розпочалося примусове вивчення інтелігенцією історії комуністичної партії. Суспільній свідомості інтенсивно нав'язувалися догми, що відповідали принципам тоталітарної держави з її нетерпимістю до плюралізму, засад християнської моралі. Створені у Львові за радянськими зразками обласні організації спілок письменників, художників, композиторів стали зручним засобом партійного контролю за літературно-мистецьким процесом і керування ним. Підтримку влади одержало лише обмежене коло авторів, які прийняли “радянську платформу”, намагалися працювати в руслі канонів “соціалістичного реалізму”. Їм відкривалася можливість друкувати свої нові твори в республіканських і всесоюзних газетах, журналах, видавати окремими книжками, експонувати на виставках. В умовах, коли високу оцінку діставали не художня якість, а пропагандистська та ідеологічна значущість, з огляду на злободенність теми, на щит стали піднімати слабкі, сирі за виконанням твори.

Згубно впливав тоталітарний режим і на всі напрямки наукових досліджень. Поступово вони набували притаманних радянській науці рис, передусім – політизації та ідеологізації. Пріоритет надавався викладенню фактів, а концептуальне їх осмислення було відсунуте на другий план. Якщо раніше в з'ясуванні численних питань українознавчої тематики домінантою служив європейський і загальнослов'янський контекст, то тепер – переважно російський. Внаслідок цього відбувалося збіднення і спрощення всього спектру гуманітарних досліджень. Вузькоутилітарний підхід до науки, літератури та мистецтва, строго обмежені рамки у виборі теми, ідей, форми твору, пріоритет так званого класового підходу

⁹² Возз'єднання західноукраїнських земель Радянською Україною / [відп. ред. Ю. Ю. Сливка]. – Київ, 1989. – С. 330.

над загальнолюдським – усе це ставало визначальним у новій системі організації духовної творчості.

У процесі псевдореформ, які зазвичай здійснювали без врахування реальних потреб і можливостей їх негайного втілення, не лише знизився реальний прожитковий рівень багатьох соціальних верств населення. Націоналізація промислових і торговельних підприємств, демонтаж системи західноукраїнської кооперації, радянська соціально-економічна та культурно-освітньої сфери позбавила багатьох підприємців, фінансистів, адвокатів, суддів, лікарів, учителів звичного місця праці і засобів до існування. Зважаючи на ідейно-політичні мотиви, внутрішньополітичну атмосферу з властивою їй шпигуноманією і підозрілістю високоосвіченим фахівцям без пояснень часто взагалі відмовляли в будь-якій роботі відповідно до їх кваліфікації.

Під час націоналізації будинків постраждали тисячі сімей колишніх власників: урядовців, офіцерів, підприємців, лікарів, правників, служителів культу. Вони втратили свої квартири, чесно зароблене чи успадковане майно, нерідко речі першої необхідності. Фізичні страждання при цьому посилювалися моральним приниженням, цинічним розтоптуванням людської і національної гідності.

Інтегруючи західноукраїнські землі до системи, тоталітарний режим практикував репресивні акції. Вони розпочалися в кінці вересня і продовжувалися до початку радянсько-німецької війни. Виконуючи вказівки наркома Л. Берії “Очистити міста і села від ворожих елементів, осадників, апарату місцевого самоврядування, від неблагонадійних служителів культу, представників демократичної частини місцевої інтелігенції всіх національностей за класово-політичною ознакою”⁹³, працівники НКВС Західної України у вересні-грудні 1939 р. затримали і передали в судові та каральні органи 10,2 тис. осіб, в тому числі 4,2 тис. колишніх офіцерів, урядовців, великих землевласників, торговців, 19 священників, 1,6 тис. представників інтелігенції, зокрема 108 педагогів, 62 інженери, 40 лікарів, 42 діячі літератури і мистецтва, а також 1,3 тис. селян-одноосібників, 665 кустарів⁹⁴. Були ув’язнені практично всі представники політичної еліти, української, польської, єврейської. Багатьох громадських діячів-поляків, хоч вони були людьми цивільними, відправили до сумновідомих таборів для полонених офіцерів – Козельського, Осташківського та Старобільського (15 тис. осіб, яких там утримували, розстріляли у квітні–травні 1940 р.)”.

Арештованих кваліфікували, як “ворогів народу”, “шпигунів”, “спекулянтів”, “паразитів” тощо і засуджували переважно за статтями 58 і 59 кримінального кодексу, санкції яких передбачали довготривале ув’язнення, заслання вглиб СРСР або смертну кару. За рішенням судових та позасудових органів у справах НКВС в Західній Україні за січень–травень 1941 р. із 5064 засуджених кожний десятий одержав вищу міру покарання, а 40,6% були позбавлені волі терміном до 10 років, 34,8% – до 5 років. Усього серед 65 тис. осіб, заарештованих протягом вересня 1939 – травня 1941 років органами НКВС в Західній Україні, яким були пред’явлені конкретні обвинувачення, найбільше 32,8 тис. відповідали за нелегальний перехід кордону, 13,4 тис. – приналежність до “контрреволюційних

⁹³ Білас І. Репресивна каральна система в Україні. 1917–1953... – Кн. 1. – С. 136.

⁹⁴ Підраховано за: Горланов О. А. Об арестах в западных областях Белоруссии и Украины в 1939–1941 гг. / О. А. Горланов, А. Б. Рогинский // Репрессии против поляков и польских граждан. – С. 101.

організацій”, 2,6 тис. – “контрреволюційну агітацію”, 748 – участь в антирадянських змовах⁹⁵.

Наймасовішим видом репресій стали депортації. За період 1940–1941 рр. було здійснено чотири масові операції із виселення мешканців краю в лютому, квітні, червні 1940 р., у травні–червні 1941 р., які влада мотивувала необхідністю очистити регіон від “неблагонадійних елементів”, тобто так званих класових ворогів, які не прийняли радянську владу, або мали “класово чуже” походження, або підозрілих за своїми соціальними зв’язками. Адміністративне переселення проводили без суду і слідства, навіть письмового звинувачення. Тисячі чоловіків, жінок, дітей загинули під час депортацій від голоду, знущань, складних природних умов Сибіру, північних районів європейської частини Російської Федерації, Казахстану. Що ж до мотивів репресивно-депортаційних акцій, то слід погодитися з Ю. Сливкою, що вони зумовлювалися самою природою радянської системи. Ліквідувавши всі старі економічні, політичні, культурні структури, які не вписувалися в тоталітарну систему СРСР, режим одночасно подбав, щоб ліквідувати або депортувати їх організаторів і активних учасників. Угода між Радянським Союзом і Німеччиною не передбачала відродження польської держави. Тому й переслідували польську еліту, яка могла би при певних обставинах стати основою для відновлення Польської держави. І нарешті третя обставина полягала у тому, що радянське керівництво розглядало досягнуті між СРСР і Німеччиною домовленості лише як черговий етап підготовки до війни, як початок експансії комунізму в Європу. Тому потрібно було збудувати санітарний кордон від Балтики до Молдови. Всі ці обставини зумовили масові репресії щодо українців, поляків, євреїв⁹⁶.

Усього із західних областей у 1940–1941 рр. вивезли близько 10 відсотків населення. Як визнають деякі російські дослідники, більш інтенсивними за весь довоєнний період радянської історії були лише репресії епохи колективізації. А приблизні підрахунки, зроблені Яном Гроссом, виявили, що радянська влада репресувала в 3–4 рази більше людей, ніж нацисти у зоні німецької окупації, де проживало майже вдвічі більше населення, ніж на приєднаних до СРСР територіях⁹⁷. Масштабні репресії мали всі ознаки того, що в міжнародному праві було названо злочином проти людства.

Терор, ігнорування прав населення, економічне адміністрування – все це дало нові дієві аргументи на користь усвідомлення згубності політики радянської влади і необхідності боротися з нею. Відбувався постійний пошук форм і методів боротьби населення проти режиму, тривало своєрідне “зондування” радянської дійсності щодо найраціональніших опозиційних акцій. Основними формами мирних дій протесту стали: бойкот виборів до Народних Зборів, відмова від прийняття громадянства СРСР, виїзд за кордон, скарги на дії місцевих органів влади щодо порушення конституційних прав і свобод. І хоча політичний характер мали не всі

⁹⁵ Горланов О. А. Об арестах в западных областях... – С. 105, 112.

⁹⁶ Сливка Ю. Ю. Першопричини та геополітичні цілі переселенських акцій / Ю. Ю. Сливка // Депортації українців та поляків січень 1940 – початок 50-х років (до 50-річчя операції “Вісла”): зб. статей. – Львів, 1998. – С. 10–11.

⁹⁷ Gross J. Revolution from Abroad. The Soviet Conquest of Poland, Western Ukraine and Western Belorussia / J. Gross. – Princeton. New Jersey, 1988. – P. 23.

протестаційні акції, проте навіть у пасивних формах опір населення, як правило, означав неприйняття нав'язуваної йому моделі поведінки і суспільного устрою.

Загалом антирадянський рух опору – явище багатоаспектне, його національні течії діяли ізольовано. Основу для його формування в польському середовищі склали офіцери, які уникнули арешту НКВС. За їх активної участі 26 вересня 1939 р. у Львові був створений штаб для організації військового підпілля, очолюваний генералом М. Янушайтісом. Польський еміграційний уряд В. Сікорського, командування збройних сил на чолі з генералом К. Соснковським у своїх стратегічних планах відродження Польської держави мали на меті повернення до її складу західноукраїнських земель і тому надавали особливого значення організації польського підпілля у цьому регіоні. Восени 1939 р. на західноукраїнських землях, як і на терені Польщі, створено військову організацію “Спілка збройної боротьби” (*Związek Walki Zbrojnej*). У листопаді почало діяти командування третього Львівського обшару, до якого увійшли Львівська, Тернопільська, Станіславська і Волинська округи, які поділено на повіти і станиці⁹⁸.

Крім військових, у Західній Україні виникли конспіраційні організації, що представляли різні політичні напрями в польському суспільстві, зокрема Демократичної партії, Селянської партії, Польської соціалістичної партії⁹⁹. Польські підпільні організації, не відкидаючи ідею збройного опору, головну увагу зосереджували на розбудові організаційної мережі, пропагандистській роботі серед населення. Проте досвід багатьох із них виявився невдалим. НКВС досить швидко ліквідував ці структури.

Окремі організації припинили діяльність, інші, насамперед “Спілка збройної боротьби”, продовжували діяти, зазнаючи відчутних кадрових втрат.

Характерною особливістю українського опозиційного руху було те, що його основним репрезентантом було молоде покоління, яке через притаманний юнацтву радикалізм швидше позбувалося наслідків психозу перед репресивною владою. Цілеспрямовані зусилля керівництва ОУН, насамперед прибічників її бандерівської частини, призвели до поступової активізації українського підпілля. Формувалися нові ланки ОУН у селах і містах, відбувалися зустрічі й наради окружних, повітових провідників, обмін керівним персоналом між організаціями і активом, що перебував у Генеральній Губернії. Проте, як і у випадку з польським підпіллям, органам НКВС вдалося локалізувати український конспіративний рух, арештувати частину його членів, використовуючи агентурну інформацію, зізнання заарештованих. Великий розголос у Галичині мав “Процес 59-ти”, під час якого чимало підсудних, а це переважно студенти Львівського університету і учні середніх шкіл, відкрито заявили про свою причетність до ОУН та прагнення боротися за незалежність Української держави.

Протистояла утвердженню радянського тоталітарного режиму й Церква, насамперед Греко-католицька, яку влада так і не змогла підпорядкувати своєму контролю. Значний резонанс у галицькому суспільстві викликали протестаційні акції митрополита А. Шептицького, який не поминув жодної нагоди, щоб у листах

⁹⁸ Науменко К. Рух опору / К. Науменко // Львів. Історичні нариси. – Львів, 1996. – С. 475.

⁹⁹ *Węgierski J. Lwów pod okupacją sowiecką 1939–1941 / J. Węgierski. – Warszawa, 1991. – S. 68–71.*

до партійно-державних керівників різних рівнів заставувати порушення свободи совісті. Зокрема відомі його протести проти закриття монастирів, непосильних податків на Церкву та духовенство, проти примусового вписування до піонерських та комсомольських організацій, проти заборони релігійної обслуги хворих і вмираючих по шпиталях. В умовах, що склалися, нова влада не наважилася вдатися до прямих репресій щодо митрополита, зваживши на його величезний авторитет серед населення. Більше того, після його звернення до М. Хрущова були переглянуті випадки надмірного оподаткування священників. Але запобігти депортаціям та припинити насильство протестні акції опонентів антинародного режиму не змогли. Застосовуючи масовий терор, більшовицька влада намагалася перетворити галичан на слухняних “гвинтиків” тоталітарної машини, а сам регіон якнайшвидше інтегрувати в загальносоюзну командно-адміністративну систему.

Отже, початок Другої світової війни став часом кардинальних політичних і соціальних перетворень у Західній Україні, спричинених геополітичною ситуацією в Центральній і Східній Європі. Радянсько-німецький альянс, скріплений спільними військовими діями проти Польщі, призвів до приєднання восени 1939 р. більшої частини західноукраїнських земель до складу радянської України в складі СРСР. Зусиллями більшовицького режиму, для якого національні інтереси українського народу, його багатотисячне прагнення до возз'єднання слугували лише ширмою для реалізації геополітичних планів СРСР, у регіоні відбувся рішучий злам старої польської моделі суспільно-політичного і соціально-економічного розвитку і утвердження радянської. Процес “радянізації”, тобто відтворення тут усіх структур, що складав основу політичного і соціально-економічного ладу в тогочасному Радянському Союзі, охопив усі сфери життя західноукраїнського суспільства. Тоталітарний режим прагнув його повного нівелювання, не враховуючи ні об'єктивних соціально-економічних умов, ні інтересів і традицій населення. Радянська влада фактично опиралася на військову силу, а партійні функціонери контролювали усі ділянки суспільного життя краю. Загалом форсоване інтегрування Західної України до системи “казармового соціалізму”, що панував в СРСР, мало примусовий характер і супроводжувалося небаченими досі репресіями, порушеннями законів і прав людини, глибокими соціальними, економічними, духовними деформаціями. За два неповних роки радянська система зуміла повністю виявити свою антигуманну й антинаціональну сутність і практично цілковито дискредитувати себе в очах населення регіону.

Олександра СТАСЮК

СТАТУС РАДЯНСЬКОГО ДЕПУТАТА ТА ЙОГО СТАНОВИЩЕ В СУСПІЛЬСТВІ

Представницька гілка влади у Радянському Союзі не мала реальних повноважень і виконувала радше декоративні функції в управлінні державою. По суті, вона дублювала владну партійну вертикаль, якій належала першість у прийнятті всіх управлінських рішень. Вибори не виконували функції з формування нового складу верховних та місцевих органів влади, адже громадянам пропонували не вибирати, а ухвалювати запропоновані партійцями кандидатури. Це була надзвичайно дорога імітація виборчого процесу, націлена на створення привабливого демократичного іміджу СРСР на міжнародній арені та в очах власного народу, яка не мала нічого спільного з народовладдям.

Бутафорський характер радянських представницьких інституцій позначився на становищі народних обранців, статус яких так і не набув чіткого окреслення в радянські часи. Найпоширенішим було визначення “слуга народу”, проте воно не давало чіткого уявлення про повноваження депутата та його місце в суспільно-державній структурі: державний діяч (?), службовець (?), радянський працівник (?), громадський діяч (?), номенклатурник (?). “Радянський депутат – не професія, писав український письменник і краєзнавець Станіслав Цалин. – Це швидше функція – “слуга народу” (широковживане пропагандистське кліше). Професія – це коли за роботу одержуєш гроші, а радянський депутат працював безкоштовно, адже виконував свої функції без відриву від основного місця роботи”¹. Влада всіляко глорифікувала особу депутата, презентуючи його як особливого представника народу, наділеного широкими повноваженнями, проте реальних механізмів для їхньої реалізації в державі передбачено не було.

Депутатські права та обов’язки довгий час не були закріплені законодавчо. Конституція УРСР 1937 р., окреслюючи принципи формування представницької гілки влади, майже не торкалася змісту депутатських повноважень, за винятком ст. 142, яка зобов’язувала депутатів регулярно звітуватися перед виборцями. Стаття також надавала право виборцям у будь-який час відкликати свого представника у встановленому законом порядку. Про імперативний мандат як елемент демократичності радянської представницької системи влади любив нагадувати Й. Сталін, хоча впровадження інституту імперативного мандату далеко не відповідає агресивним

¹ Цалин С. 1980 рік. Про атрибути радянських депутатів [Електронний ресурс] / С. Цалин // NEWS/Україна. – 2015. – 23 грудня. – Режим доступу: https://www.bbc.com/ukrainian/blogs/2015/12/151221_historian_blog_or

демократичним практикам². Виступаючи перед виборцями Сталінського округу м. Москви 11 грудня 1937 р., він сказав: “Депутат має знати, що він слуга народу, його посланець у Верховній Раді, і він має поводитися згідно з лінією, яку йому вказав народ. Звернув з дороги – виборці мають право домагатися нових виборів, і депутата, який звернув з дороги, вони мають право прокатати на вороних. Це чудовий закон. Моя порада, порада кандидата у депутати своїм виборцям, пам’ятати про це право виборців – право дострокового відклику депутата, слідкувати за своїми депутатами, контролювати їх, і якщо вони надумують звернути з правильної дороги, змахнути їх з плеча, вимагати призначення нових виборів”³.

Конкретний механізм відкликання депутатів рад різних рівнів був опрацьований щойно у повоєнний період Постановою Президії ВР СРСР від 27 травня 1946 р. “Про порядок відкликання депутатів Верховної Ради СРСР, Верховних Рад Союзних та автономних республік, місцевих рад депутатів трудящих та про порядок виборів депутатів на заміну відкликаних або вибулих”⁴. Там було зазначено, що позбавлення депутата депутатського мандата можуть ініціювати окремі виборці або група виборчого округу, де обирали депутата, радянські, партійні організації в особі їхніх центральних, республіканських чи місцевих органів влади. Питання про позбавлення повноважень депутатів Верховної Ради розглядала їхня Президія, а місцевих рад – виконкоми. Документ також окреслював причини, через які виборці могли відкликати депутата: якщо вчинив щось антидержавне чи аморальне, використовував депутатське звання у корисливих цілях чи робив інші дії, несумісні з високим званням депутата⁵.

Радянське законодавство за часів сталінщини майже не змінювалося, адже ніхто не брав на себе сміливості корегувати текст Конституції, автором якого був сам Й. Сталін. Зокрема, до виборчого закону у повоєнний період було внесено лише одну незначну зміну – підвищився віковий ценз депутата. Тепер до ВР УРСР можна було обрати депутата віком від 21 року, а до ВР СРСР – 23 років.

Більш чітко правове становище депутатів у системі рад усіх рівнів окреслено щойно в Законі СРСР від 20 вересня 1972 р. “Про статус депутатів Рад трудящих в СРСР” та його новій редакції від 19 квітня 1979 р. Зокрема, у вступній частині Закону йшлося: “Депутати – повноважні і відповідальні представники народу, покликані на основі його довір’я виражати і захищати в радах суспільні інтереси, керувати справами держави, соціально-економічним розвитком, спрямовувати і контролювати роботу державного апарату”⁶. Закон закріплював норми, які визначали підстави й строки депутатських повноважень, завдання депутатів, а також

² Рудь Т. Императивный мандат: механизм отзыва депутата по народной инициативе / Т. Рудь // Украинская правда. – 2015. – 20 ноября.

³ Промова Й. Сталіна. 1937 – Промова Й. Сталіна перед виборцями на передвиборчих зборах Сталінського виборчого округу м. Москви 11 грудня 1937 р. // Правда (Москва). – 1937. – 12 грудня.

⁴ Про порядок відкликання депутатів Верховної Ради СРСР, Верховних Рад Союзних та автономних республік, місцевих рад депутатів трудящих та про порядок виборів депутатів на заміну відкликаних або вибулих. 1946 р. 27 трав. // Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 334. – Арк. 1–4.

⁵ Там само. – Арк. 4.

⁶ Закон СРСР. 1972 – Закон СРСР “Про статус народних депутатів СРСР” 1972 р. 20 вересня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://museumreforms.ru/node/13912>

норми, що регулюють зв'язок депутата з виборцями. Конкретного опрацювання зазнали положення про діяльність депутата у виборчому окрузі (порядок звітування депутатів перед виборцями, розгляд скарг трудящих, право вимагати усунути порушення законності та ін.). Було прописано процедуру подання депутатських запитів до відповідних державних органів та посадових осіб, а також надання депутатам певних гарантій для здійснення повноважень (звільнення від виробничих чи службових обов'язків, право безкоштовного проїзду, надання юридичної допомоги, забезпечення недоторканності депутата тощо). Окрему статтю присвячено депутатському посвідченню і нагрудному знаку депутата.

Дещо ширше було опрацьовано повноваження депутатів місцевих рад. Такі повноваження регулювали постанови Президії ВР УРСР, Ради міністрів та інші документи, які видавали під час виборчих кампаній, висвітлювали в спеціальній літературі. Зокрема, у “Пам'ятці депутата місцевої Ради” (1953 р.)⁷ зазначалося, що депутат мав право бути обраним до будь-якого виборного органу місцевих рад, де він був депутатом. Він міг вносити у повістку дня сесій місцевих рад та засідань виконкомів питання на розгляд, які належали до компетенції ради, та брати участь у їхньому обговоренні. Міг виступати з пропозиціями щодо ухвалення резолюцій, пропонувати зміни та доповнення до них. Своє ставлення до рішень місцевої ради депутат визначав шляхом голосування – це була основна форма реалізації його владних повноважень, наданих народом.

Депутат місцевої ради також мав право брати участь у засіданнях виконкомів відповідного рівня, в обговоренні питань на правах дорадчого голосу. Щодо реалізації контрольної функції депутат міг за дорученням місцевої ради, депутатської комісії або на прохання виконкому перевіряти роботу підпорядкованих радам підприємств та організацій без втручання у їхню діяльність. Він також мав регулярно спілкуватися з виборцями свого округу та вести облік їхніх пропозицій і наказів з метою внесення їх на розгляд сесії та подальшої реалізації виконкомомі⁸.

У 1960–1970-х роках повноваження депутатів місцевих рад були закріплені в Указі Президії ВР СРСР від 8 квітня 1968 р. “Про основні права і обов'язки сільських і селищних Рад депутатів трудящих”, Указі Президії Верховної Ради СРСР від 28 листопада 1978 р. “Про внесення змін і доповнень до Указу Президії Верховної Ради СРСР “Про основні права і обов'язки сільських і селищних Рад депутатів трудящих”, Указах Президії Верховної Ради СРСР від 8 квітня 1968 р. та 19 березня 1971 р. про основні права та обов'язки сільських, селищних, районних, міських і районних у містах рад депутатів трудящих та прийнятих на їхній основі відповідних законів союзних та автономних республік. Зокрема, 2 липня 1968 р. було прийнято Закон УРСР “Про сільську Раду депутатів трудящих Української РСР”, де чітко розписано повноваження депутатів сільських рад, організацію їхньої роботи під час сесій, у постійних комісіях та виконавчих комітетах, під час роботи з виборцями тощо.

Тексти законів постійно оновлювали й доповнювали, що було пов'язано з бажанням влади оживити роботу представницької гілки у 1960–1980-х роках. Зокрема, Верховна Рада Української РСР 22 жовтня 1973 р. постановила затвердити

⁷ Памятка депутатам и постоянным комиссиям местных советов депутатов трудящихся. 1953 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.booksite.ru/vologda_sovet/1953-1964_1.html

⁸ Закон СРСР. 1972 – Закон СРСР “Про статус народних депутатів СРСР”...

Укази Президії Верховної Ради Української РСР “Про внесення змін і доповнень до Закону Української РСР” про районну, міську, районну у містах, селищну та сільську раду депутатів трудящих⁹ на основі вже згаданого Закону СРСР від 20 вересня 1972 р. “Про статус депутатів Рад трудящих в СРСР”. Пізніше в УРСР були прийняті закони й положення, які регламентували окремі питання діяльності депутатів місцевих рад (положення “Про організацію роботи з наказами виборців в УРСР” (1981 р.), “Про депутатські групи і пости в УРСР” (1982 р.); закон “Про порядок відкликання депутатів місцевих Рад” (1987 р.) тощо).

Теоретично заслужити звання народного депутата було не просто, адже він мав відповідати високим вимогам: бути передовиком праці та переможцем соціалістичних змагань, ініціатором передового досвіду, організатором культурного побуту та відпочинку трудящих, зразковим громадянином та сім’янином тощо. Його приклад мали наслідувати інші. Загалом у середовищі депутатів трудящих (після 1972 р. – народних депутатів) було багато гідних людей, які чесно намагалися виконувати свої обов’язки. Однак в системі партійного відбору кандидатів у депутати фахові та моральні якості висуванців часто розглядали як вторинні, головне – партійна дисципліна та відданість ідеалам марксизму-ленінізму. З огляду на це потрапляння до складу депутатського представництва кар’єристів та людей, байдужих до потреб трудящого люду, не було рідкістю. Спроби окремих громадян завадити висуванню у владу людей неморальних до уваги не брали. Влада нехтувала думкою виборців, коли треба було наділити депутатським мандатом “потрібну людину”, тому багато осіб потрапляло до представницької гілки влади всупереч волі виборців. Зокрема, до ВР СРСР другого скликання обрали першого секретаря Чернівецького обкому КП(б)У І. С. Зеленюка, якому чернівчани закидали занедбання господарки міста, неухвалене ставлення до потреб простих людей, елітний спосіб життя. Так, працівник редакції газети “Радянська Буковина” Є. Каплан, прийшовши на виборчу дільницю, заявила членам виборчої комісії: “Зеленюк не турбується про трудящих, а лише верхівку забезпечує, він не заслужив бути депутатом”¹⁰. Подібні думки висловлювали й інші громадяни міста. Зокрема, механік Чернівецької обласної лікарні Уманський сказав: “Зеленюк не має жодних заслуг для висування його кандидатом у депутати Верховної Ради СРСР, адже при ньому в місті трамвай стоїть, світла немає, води немає і навіть хліба не буває. Що ж він зробив хорошого для населення, щоб вибирати його до Верховної Ради?”¹¹. Не менше запитань виникало у виборців і до голови Полтавського облвиконкому тов. І. Мартиненка, який також балотувався до ВР СРСР. Під час передвиборчих зборів у с. Рекуновці Полтавської обл. 3 січня 1946 р. майор П. А. Сафронов виступив із критичними висловлюваннями на адресу висуванця,

⁹ Закон УРСР. 1973 – Закон УРСР “Про затвердження Указів Президії Верховної Ради Української РСР, що вносять зміни і доповнення до Законів Української РСР про Ради депутатів трудящих у зв’язку з прийняттям Закону СРСР “Про статус депутатів Рад депутатів трудящих в СРСР”” 1973 р. 22 жовтня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/1_doc2.nsf/link1/T732311.html

¹⁰ Специальное сообщение об отрицательных отзывах отдельных лиц в отношении некоторых кандидатур, выдвинутых кандидатами на голосование в депутаты Верховного Совета СССР. 1946 г. // Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф. 16. – Оп. 1. – Спр. 562. – Арк. 22.

¹¹ Там само. – Арк. 22.

інкримінуючи йому систематичне п'янство, розпусну поведінку, а також військовий злочин. За словами П. А. Сафронова, Мартиненко у 1942 р. як член Військової Ради 57-ї Армії нічого не зробив для того, щоб урятувати бійців, коли армія потрапила в оточення на Барвінковому напрямку. Унаслідок цього загинуло 75 тисяч вояків ЧА¹². Звинувачення були серйозними, тому збори відклали. Тоді ж різкої критики з боку виборців зазнали дві кандидатки – Марина Гнатенко та Ганна Терещенко: “Знайшли кандидатів Гнатенко і Терещенко – ні розуму, ні освіти”¹³. Однак усі розкритиковані особи потрапили до складу депутатського корпусу ВР СРСР другого скликання, адже їхні кандидатури були затверджені на рівні ЦК КП(б)У.

Після висування кандидатів у депутати на передвиборчих зборах, висуванці змушені були написати в окружну комісію листи про згоду балотуватися. Цей процес був виразно ритуалізований, адже висуванець мав продемонструвати свою політичну грамотність та вірність. Зокрема, кандидат у депутати ВР СРСР другого скликання П. Г. Тичина писав: “В заявах наших радянських людей вищеназваних організацій висловлено мені велике довір'я. Це довір'я я обіцяю виправдати чесним і відданим служінням нашій Батьківщині”¹⁴. Не менш пишномовно висловився Ф. Л. Додь: “Завіряю виборців Ровенської виборчої округи № 28, що буду вірним слугою рад народу і не пошкодую сил, здоров'я, а якщо потрібно буде, і життя свого для скорішої побудови комунізму”¹⁵. І рідко хто обмежувався констатацією факту, як-от директор Камено-Мостівської МТС Данило Тимофійович Степанок, який написав: “...даю свою згоду балотуватися по Олеському виборчому округові № 37 по виборах у Раду Національностей Верховної Ради СРСР”¹⁶.

Обов'язки народних обранців не були обтяжливими. Завдання більшості депутатів полягало в тому, щоб бути присутніми на засіданнях сесій рад, під час яких ухвалювали рішення, заздалегідь опрацьовані й розглянуті в обкомах, райкомах чи Центральному комітеті (ЦК) партії. Жодних незапланованих виступів не допускалося, а винесені на обговорення питання приймали одноголосно. Особливо прогнозованою та чітко регламентованою була робота депутатів Верховних Рад СРСР та УРСР, які відвідували сесії лише двічі на рік й переважно виконували роль статистів. Президент України Л. Кравчук, колишній голова ВР УРСР, згадував: “Я не пам'ятаю, щоб у ВР того радянського скликання були якісь гострі суперечки, це виключалося. У залі було тихо, спокійно. Депутати виступали за списком, їхні виступи були заздалегідь спланованими й абсолютно передбачуваними. Голосували тоді тільки руками, рахувала голоси лічильна комісія з числа самих депутатів, але при цьому ніхто ніколи не голосував проти. Була однастайність, монолітна єдність, дисципліна найвищого ґатунку”¹⁷.

¹² Специальное сообщение об открытом выступлении члена ВКП(б) Сафронова против кандидата в депутаты Верховного Совета Союза ССР Мартыненко – председателя Полтавского облисполкома. 1946 г., 5 января // ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 1. – Спр. 562. – Арк. 97–99.

¹³ Копии спецсообщений докладных записок и представлений. 1946 г. // ГДА СБУ. – Ф. 6. – Оп. 7. – Спр. 4. – Т. 3. – Арк. 253.

¹⁴ Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 233. – Арк. 84.

¹⁵ Там само. – Арк. 46.

¹⁶ Там само. – Арк. 133.

¹⁷ *Кравчук Л.* У Верховній Раді ніхто не голосував проти [Електронний ресурс] / Л. Кравчук // NEWS/Україна. – 2014. – 24 липня. – Режим доступу: https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2013/07/130724_kravchuk_interview_sx

Депутати не були звичайними громадянами, хоча саме так їх намагалася позиціонувати радянська пропаганда. Вже кандидат у депутати одержував на роботі пільги: “його звільняли від виконання службових обов’язків, щоб мав час зустрічатися з виборцями, виступати на телебаченні, радіо. При цьому йому зберігали середній заробіток. Висуванець безкоштовно їздив по території свого округу всіма видами громадського транспорту, крім таксі. А якщо жив за його межами, то ще й в округ і назад”¹⁸. Після обрання ці пільги за депутатом зберігалися. Тож для багатьох народних обранців поїздка на сесію була щасливою можливістю відволіктися від трудових буднів та відпочити. Зокрема, депутати ВР УРСР у період сесій проживали в готелі “Київ” на Печерську, маючи безоплатні сніданки, обіди та вечері. Для виконання депутатських обов’язків їм надавали службовий транспорт. Окрім зарплати, у 1980-х роках вони отримували т.зв. “депутатські”, які становили 300 крб. При тодішній середній зарплаті в 150–200 крб. це була чимала сума. Після завершення депутатської каденції экс-депутат міг дозволити собі купити на ці гроші автомобіль¹⁹. Водночас вони мали можливість відвідувати столичні театри, музеї та виставки, а також придбати дефіцитні товари, які у той час годі було купити на периферії. Матеріальний бік справи згладжував відчуття власної неспроможності та невідповідності, адже більшість депутатів не мали впливу на прийняття законодавчих та управлінських рішень, чого не могли не усвідомлювати.

Особливо некомфортно з радянським депутатським мандатом почувалися висуванці від західноукраїнських областей після їхнього приєднання до УРСР 1939 р. Місцеве населення, яке сприймало радянську демократію крізь призму європейського демократичного досвіду, відверто називало депутатів ставлениками партії та вислужниками, а виборчий процес – комедією. Тож народні обранці тут потерпали не лише від нефункціональності представницької гілки влади, а й через загальне вороже сприйняття радянського режиму місцевим населенням. У повоєнний період пересуватися по території свого виборчого округу вони могли лише у супроводі озброєної охорони через небезпеку бути знищеними повстанцями ОУН і УПА. Наявність охорони підважувала статус депутатів як представників народу, проте їхній страх не був безпідставним, адже випадків убивства народних депутатів членами націоналістичного підпілля, особливо на рівні сільрад, траплялося чимало²⁰.

Влада не довіряла місцевим кадрам, тому західноукраїнське представництво у Верховних Радах СРСР і УРСР значною мірою складалося з вихідців зі Східної України, Росії і навіть Мордовії. Це були ставленики партії, надіслані в Західну Україну чинити радянські перетворення. Переважно вони першими потрапляли до складу представницьких делегацій, отримуючи право репрезентувати думку населення регіону у ВР СРСР та УРСР. Зокрема, серед кандидатів у депутати до ВР УРСР від західноукраїнських областей другого скликання були: відомий радянський та партійний діяч Д. З. Мануїльський, Герої Радянського Союзу К. М. Галицький та М. І. Наумов, генерал-майор О. В. Чапаєв, син відомого партизанського ватажка Василя Чапаєва, один із очільників МВС та КДБ РСФР А. О. Нікіфоров та ін.

¹⁸ У Верховній Раді УРСР було 650 “тушок” // GAZETA.UA (Київ). – 2012. – 23 жовтня

¹⁹ Кравчук Л. У Верховній Раді ніхто не голосував проти...

²⁰ Про перебіг боротьби з бандитизмом у Західних областях УРСР. 1946. Січ // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 2944. – Арк. 8, 29, 31, 35–36, 40, 58, 60, 83, 109, 114, 127, 130, 137, 150.

Висуванцями від західноукраїнських областей з-посеред місцевого населення ставали зазвичай колишні члени КПЗУ або люди фізичної праці (передові колгоспниці та робітники), які за браком освіти не могли виконувати не лише законодавчих, а й представницьких функцій. Представникам режиму йшлося про домінування у вищих ешелонах влади людей перевірених та відданих партії, тому згадана тенденція зберігалася тривалий час.

Попри те, що депутати не мали реальних повноважень, охочих отримати депутатський мандат не бракувало, адже депутатський корпус був своєрідним резервом партійних та управлінських кадрів. Після набуття депутатського статусу кар'єра багатьох народних обранців стрімко йшла в гору, особливо якщо вони були партійними або кандидатами у члени КП(б)У. Так, генерал майор Іван Васильович Галанін після набуття депутатських повноважень у лютому 1946 р. став генерал-лейтенантом, а секретар сільради с. Полиці Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. Леонід Йосипович Климук був призначений головою виконкому Камінь-Каширської міськради²¹. Марія Олексіївна Дідик – член Тишківської сільради Станіславської обл. та Василь Петрович Яровий – голова Турилчевської сільради Скала-Подільського р-ну Тернопільської обл., отримавши депутатські мандати, стали слухачами партшколи при ЦК КП(б)У²².

Унаслідок одержавлення всіх гілок влади інститут народовладдя в УРСР з кожним роком знецінювався. Завдання місцевих рад на період чергової депутатської каденції визначали на основі постанов ЦК ВКП(б) (пізніше – КПУ) та уряду. Вони були сформульовані в брошурах “Про заходи та чергові завдання районної ради депутатів трудящих” і под., які видавали перед кожними виборами. Скорегувати ці рішення депутати не могли, їм відводили, у кращому випадку, функції контролю²³. Право перевіряти роботу підпорядкованих радам підприємств та організацій реалізовували вкрай рідко, адже переважна більшість депутатів були робітниками й колгоспниками й не володіли знаннями, потрібними для виконання таких повноважень. Нерідко результати таких перевірок із виявленими порушеннями замовчували через корумпованість чиновників. Зокрема, лаборант фізичної лабораторії Київського педагогічного інституту М. П. Холодник так висловилася про реальні можливості депутатів: “Я кілька років була депутатом міськради і що ж, яка б не була кричуща неправда, але якщо на ній зав’язана верхівка, то все одно буде так, як вони хочуть. Завжди було вирішено заздалегідь, і що б не казали депутати, їх слова нічого не означають”²⁴.

Пропозиції та накази трудящих депутатам дуже скоро стали евфемізмом, адже виконками втілювали в життя передовсім загальнодержавні завдання, а місцеві проблеми вирішували за остаточним принципом. Щоправда, депутат міг “зайти в райраду і, обгрунтувавши, попросити щось вирішити для свого округу – газифікувати село

²¹ Список депутатів Верховної Ради УРСР. 1945 р. // ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 31. – Спр. 2. – Арк. 56.

²² Там само. – Арк. 44, 82.

²³ Как выбирали при Сталине. 2016 г. 16 сент. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ulgrad.ru/?p=110077>

²⁴ Специальное сообщение о реагировании населения Украины, антисоветских проявлениях и мероприятиях НКГБ УССР в связи с предстоящими выборами в Верховный Совет Союза ССР. 1946. 2 февр. // ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 1. – Спр. 562. – Арк. 73.

чи відремонтувати школу, що валиться, – це дозволялося”²⁵, – згадував Л. Кравчук. Проте найчастіше йому відмовляли, посилаючись на брак коштів. У цьому сенсі народні обранці ставали заручниками радянської системи влади, адже в СРСР “волю народу” часто ототожнювали із загальнодержавними планами та завданнями, а власної програми депутати не мали. Про впровадження у життя важливих економічних чи політичних рішень, як-от вступ УРСР до ООН, збільшення на її території військового контингенту, прокладання газопроводу “Дружба”, будівництво Каховського водосховища та Чорнобильської атомної станції, вирубка Карпатських лісів тощо, депутатів також ніхто не питав, адже ці рішення приймали партійні органи, до того ж не в Києві. Водночас депутати розділяли відповідальність адміністративних, господарських та каральних органів за реалізацію економічних та політичних завдань уряду на місцях. Зокрема, саме голова сільради організовував вступ селян у колгоспи, відповідав за виконання м’ясо-, молоко- та хлібопоставок тощо. На рівні сільрад складали списки людей, яких за сталінщини вивозили у Сибір.

Звітуванням депутатів перед виборцями в СРСР відверто нехтували. Зокрема, у 14 союзних республіках впродовж 1954 р. більше половини депутатів місцевих рад не звітували перед виборцями. Виняток становили хіба що Казахська та Туркменська РСР, де цифри звітності сягали 64% і 80%, відповідно. В Українській РСР депутатська звітність становила 49,5%. Найбільше відчитались у сільрадах – 44,9%, а найменше у крайових та обласних округах – 19,4%. Надсилаючи довідку про звіти депутатів, складену Інформаційно-статистичним відділом Президії ВР СРСР (1954 р.), голові Президії ВР УРСР Д. С. Коротченку, К. Ворошилов писав: “Необхідно покінчити з практикою, коли висунуті у Ради працівники тільки під час виборів виступають перед виборцями, а після того, як їх виберуть депутатами, перестають почувати себе відповідальними перед населенням, забувають, що вони є обранцями народу і повинні підтримувати з виборцями постійний зв’язок”²⁶. З огляду на важливість виконання ст. 142 Конституції, питання звітності депутатів місцевих рад розглядали на засіданнях Президій ВР союзних республік та рекомендували заслухати на засіданні Президії ВР СРСР²⁷, але практика нехтування депутатською звітністю поширювалася й надалі. Врешті-решт, Конституцією СРСР 1977 р. норму про обов’язкове звітування депутатів перед виборцями ліквідували.

Депутатські запити почали практикувати з кінця війни. Проте з часом і ця функція депутатів стала формальною, адже вони мали мінімальний вплив на роботу виконкомів чи інших державних інституцій. Щоб бути почутим, депутат на додачу до депутатського посвідчення мусив мати партквиток або займати певне становище в суспільстві. Тому люди зі своїми проблемами воліли звертатися до депутатів – видатних поетів, письменників, науковців, лікарів, високих військових чинів тощо. Син письменника, депутата ВР СРСР Михайла Стельмаха Дмитро Стельмах згадував: “До батька повсякчас зверталися по допомогу. Не знаю, чи всім удалося посприяти, однак М. Стельмах адресував депутатське клопотання до найрізноманітніших установ”²⁸. А одного разу вирішив прохання виборців за власний

²⁵ Кравчук Л. У Верховній Раді ніхто не голосував проти...

²⁶ Довідка про звіти депутатів місцевих Рад перед виборцями в 1954 році // ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 604. – Арк. 168.

²⁷ Там само. – Арк. 173.

²⁸ Стельмах Д. Скелети в письменницьких шафах / Д. Стельмах. – Київ: “Либідь”, 2013. – С. 44.

кошт, віддавши Ленінську премію за роман-трилогію “Кров людська – не водиця” на будівництво школи у рідному с. Дяківцях Літинського р-ну Вінницької обл.²⁹

Як свідчить переписка депутата ВР СРСР та УРСР, Героя Радянського Союзу, генерала та дипломата А. А. Єпішева, виборців турбували передовсім побутові проблеми. Вони просили про поліпшення житлових умов, скерування на роботу, лікування інвалідів, перегляд судових справ і навіть купівлю піаніно³⁰. Проте далеко не кожний депутат наважувався виступити в обороні покривджених чи з критикою управлінських рішень, адже тут, окрім депутатського мандата, потрібна була громадянська мужність та непересічний характер. Наприклад, відома західноукраїнська письменниця Ірина Вільде, будучи депутатом ВР УРСР другого скликання, написала 10 березня 1949 р. відомого листа до Сталіна на захист української мови³¹, подавала петиції в різні інстанції з вимогою звільнити репресованих товаришів, догагалася правдивого висвітлення української історії тощо. До сьогодні залишається загадкою, чому вона не була репресована сталінським режимом. Мабуть, довший час її рятувало знайомство з багатьма впливовими людьми в державі, письменницький статус та виразна життєва харизма. Однак, у 1970-х роках вона все ж потрапила до психіатричної лікарні на примусове лікування. До найвищої представницької гілки влади письменницю ніколи більше не обирали, а свій досвід депутатської діяльності вона використала в письменницькій роботі. Гадаємо, що саме цей досвід підштовхнув письменницю зафіксувати у збірці оповідань та афоризмів “Окрушини” народний анекдот: “Коли б народ знав, скільки злочинів крізь всю історію вчинено від його імені, він, напевно, підняв би клопотання про зміну свого прізвища”³².

Отже, радянська парадигма народного представництва виразно заперечувала принцип розподілу влади, зосереджуючи її в руках партійного апарату. Ради як найвищого, так і місцевого рівнів, були покликані імітувати демократичні інституції в державі й не виконували належних їм функцій. Діяльність депутатів у цій системі влади жорстко контролювали партійні органи та виконавчі структури вищого рівня, відводячи народним обранцям доволі специфічну роль у суспільстві. Попри те, що депутати в СРСР були шанованими людьми, реальних можливостей впливу на розвиток суспільно-політичних чи економічних подій у державі більшість із них не мали. Законодавчо депутатські повноваження були закріплені щойно в 1960–1970-х роках, це зайвий раз підтверджує вторинність представницької гілки влади в СРСР в системі державного правління. До того ж формальне підвищення статусу депутата внаслідок прийняття низки законів в умовах номінального конституціоналізму виявилось недовірливим. Статус депутата у радянські часи не знайшов чіткого окреслення, а самі вони так і не змогли стати інструментом народовладдя.

²⁹ Вдовиченко Г. Замкнутий твір у сейфі – цього достатньо для вбивства письменника (Дмитро Стельмах про маловідомі сторінки життя і творчості свого батька Михайла Стельмаха) / Г. Вдовиченко // Високий Замок (Львів). – 2017. – 22 травня.

³⁰ Листування депутата ВР СРСР та УРСР А. А. Єпішева. 1947 р. // ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 588.

³¹ Вільде І. Лист Сталіну. 1949. 10 жовтня [Електронний ресурс] / І. Вільде. – Режим доступу: <https://tin-tina.livejournal.com/116000.html>

³² Вільде І. Оповідання та повісті, округлини / І. Вільде. – Київ: Дніпро, 1987. – С. 233.

Олександра СТАСЮК

ВИБОРИ ДО ВЕРХОВНОЇ РАДИ СРСР 10 ЛЮТОГО 1946 РОКУ ТА РЕАКЦІЯ НАСЕЛЕННЯ

Першим повоєнним виборчим кампаніям в УРСР влада надавала особливого значення. Одностайна підтримка населенням блоку комуністів і безпартійних мала стати доказом могутності режиму та позитивно вплинути на виснажений війною соціум. У скрутний повоєнний час вибори трактували як “всенародне свято”. “День 10 лютого 1946 року повинен стати днем всенародного свята трудящих Радянського Союзу, демонстрацією їх єдності і згуртованості навколо партії Леніна-Сталіна”¹, – зазначено у “Зверненні ЦК Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків) до всіх виборців...”. Газети зарясніли публікаціями про найдемократичнішу в світі сталінську Конституцію та щасливих громадян, які з величезним піднесенням готуються зустріти день виборів до Верховної Ради СРСР.

Проте газетна дійсність була оманливою. Виснажені голодом та іншими повоєнними проблемами громадяни майже не виявляли зацікавлення виборами, які, як вони уже встигли переконатися, не впливали на поліпшення якості життя в країні. Матеріали спецслужб фіксують численні випадки пасивного протесту та активних дій громадян, спрямованих на зрив виборчого процесу. Зокрема, в Українській РСР з 10 жовтня 1945 року по 10 лютого 1946 року органами НКДБ за перешкодження виборам заарештовано 717 осіб., з них у східних областях – 242, західних – 475².

Значно складніша ситуація у західноукраїнському регіоні була пов’язана з домінуванням тут антирадянських настроїв та національно-визвольним рухом під проводом ОУН і УПА, який активно перешкоджав радянзації краю та загрожував поширитися на інші регіони УРСР. На момент проведення перших повоєнних виборчих кампаній конфлікт між владою і населенням сягнув апогею, а кількість жертв з обох сторін не залишала шансів на його мирне врегулювання. Коли на більшості території Української РСР громадяни добровільно, хоча й без ентузіазму, брали участь у виборчому процесі, західні українці його масово бойкотували. Така ситуація у західноукраїнських областях не вписувалася у широко розрекламовану ідеологему про стабільність політичної системи СРСР та політичну монолітність радянського суспільства, тож владі якнайшвидше треба було залучити західних українців до виборчого процесу.

¹ Звернення ЦК Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків) до всіх виборців, до робітників і робітниць, селян і селянок, до воїнів Червоної Армії та Военно-Морського флоту, до радянської інтелігенції // Науково-довідкова бібліотека ім. В. Стефаника. – Київ, 1946. – С. 15.

² Докладная записка о проведенных органами НКГБ УССР мероприятиях по обеспечению выборов в Верховный Совет Союза ССР 1946. 21 февр. // Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф. 16. – Оп. 1. – Спр. 564. – Арк. 80.

Підготовка та проведення виборів у західноукраїнських областях влада взяла під пильний контроль. Успішний перебіг виборчої кампанії тут незмінно пов'язували з проведенням радянських заходів та ліквідацією націоналістичного підпілля. Зокрема, Постанова Пленуму ЦК КП(б)У від 14 грудня 1945 р. зобов'язувала партійні та радянські організації регіону посилити агітаційно-виховну та пропагандистську роботу серед населення, рішуче викривати усілякі спроби ворожих елементів перешкодити успішному проведенню виборів³. Від ЦК КП(б)У, обкомів, райкомів та крайкомів КП(б)У в райони і села скеровано тисячі працівників партійно-радянського і комсомольського активу для допомоги в організації виборчої кампанії та проведення масової політичної роботи на виборчих дільницях. Основними агітаційними гаслами стали: “визволення західних українців від польсько-панської неволі” та “возз'єднання українських земель в УРСР”.

Незважаючи на посилену увагу до західноукраїнського регіону з боку влади, тут не вдалося налагодити безпроблемний виборчий процес. У містах, де вплив ОУН був слабшим, чиновники за допомогою військових та адміністративних чинників зуміли залучити мешканців до виборчого процесу, створивши видимість підтримки ними владних заходів. Однак у багатьох селах не проведено жодної роботи стосовно підготовки виборів, адже з моменту звільнення від нацистів і до дня виборів у цих населених пунктах ніхто з керівних працівників області чи району не з'являвся. Посадовці панічно боялися виїжджати у села остерегаючись повстанців. Зокрема, випадки відмови окремих уповноважених з різних причин (відсутність одягу та взуття, транспорту, страх перед бандерівцями) їхати на наради у села були зафіксовані у Бурштинському, Білшевецькому, Рогатинському районах Станіславської області⁴. У результаті за два тижні до проведення виборів лише на Дрогобищині у 76 населених пунктах не було створено навіть виборчих дільниць, у 18 селах довелося встановлювати радянську владу (обирати голів сільрад та роз'яснювати їм їхні обов'язки)⁵.

Передвиборча агітація і пропаганда в середовищі західноукраїнського суспільства не знаходили відгуку. Західні українці чітко усвідомлювали антидемократичність радянських виборчих практик, а тому відмовлялися брати участь у передвиборчих заходах, ігнорували збори та мітинги, які влада проводила з метою агітації за висунувців від блоку комуністів та безпартійних, критично ставилися до передвиборчої пропаганди. Наприклад, у с. Юшківці на Львівщині під час мітингу селянин Микола Йордань, відповідаючи на слова керівника райвиконкому, який вихваляв дії радянської влади та закликав селян голосувати за ставлеників партії, сказав: “Ви, товаришу, усі гарно пишете і говорите, але на тім не кінчається. Ви дальше ходите, рабуєте, робите облави, стріляєте наших людей. Вас уже не тільки люди, але й собаки бояться. І ви хочете, щоб люде голосували?”⁶

³ Про політичну і агітаційно-масову роботу серед населення у зв'язку з підготовкою до виборів у Верховну Раду СРСР. 14 грудня // Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 690. – Арк. 20, 25.

⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 46. – Спр. 1611. – Арк. 10.

⁵ Стенограма зборів обласного партійного активу Дрогобицької парторганізації від 16 лютого 1946 р. // Державний архів Львівської області (далі – Держархів Львівської обл.). – Ф. 5001. – Оп. 7. – Спр. 20. – Арк. 3–20 (3032–3051).

⁶ Додатковий звіт з т. зв. “виборів” у Верховну Раду СРСР. 1946 р. // ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 38. – Арк. 286.

Активізувати роботу у селах представники режиму розраховували за допомогою військових гарнізонів, які з 10 січня були розташовані у кожному населеному пункті регіону. Начальник політичного управління Прикарпатського військового округу генерал-майор Л. Брежнев, доповідаючи про ситуацію з виборами на території Станіславської, Тернопільської та Чернівецької областей секретарю ЦК КП(б)У М. Хрущову, зазначав, що у багатьох селах лише з приходом військових розпочалась робота з роз'яснення “Положення про вибори до Верховної Ради СРСР” та утворення виборчих дільниць, адже нарешті партійний та радянський актив змогли працювати, не побоюючись нападів бандитів⁷.

Однак присутність військових лише посилила антирадянські настрої у регіоні, підкресливши окупаційний статус радянської влади, що активізувало спротив людей. Сільська адміністрація та члени виборчих комісій саботували підготовку до виборів з наказу підпільників ОУН, які, не зважаючи на “велику блокаду”, знаходили способи підтримувати зв'язок із населенням. Передвиборчі збори та мітинги, які за задумом влади мали відігравати чи не найважливішу роль у системі виборчих кампаній (з огляду на пропагандистську складову), у західноукраїнських областях проходили неорганізовано та з мінімальною кількістю учасників. Часто траплялися випадки, коли районне начальство, приїхавши у село для проведення мітингу, спілкувалося у приміщенні клубу лише із сільською адміністрацією або сторожею. Наприклад, 23 січня 1946 року було зірвано мітинг у с. Ракова на Станіславщині, а 3 лютого 1946 року – у с. Рогізно Яворівського р-ну Львівської обл.⁸ Передвиборчі збори масово ігнорувало також населення Тернопільської обл., де представники влади годинами очікували на прихід селян і врешті-решт “з нічим від'їздили до р-ну”⁹. На Премішлянщині та Поморянщині (Львівська обл.) представникам влади вдавалося зібрати на мітинги не більше 15-30 чоловік¹⁰.

У багатьох селах чиновники не могли сформувати виборчих комісій, адже селяни відмовлялися брати участь у їхній роботі. Зважаючи на ситуацію, уповноважені самі призначали склад комісій із сільської адміністрації та випадкових громадян, іноді навіть не ставлячи останніх до відома. Наприклад, у селах Хоросниця та Соколя Судовошишнянського р-ну на Львівщині районне начальство після кількох невдалих спроб зібрати людей на збори призначило виборчу комісію у складі 9 та 11 чоловік, на яких вказав голова сільради¹¹.

Незадовільно укладали списки виборців. Незважаючи на те, що згідно з “Положенням про вибори...” списки виборців мали бути готові й вивішені для ознайомлення за 30 днів до дня голосування, у багатьох населених пунктах вчасно цього не зробили. Громадян масово не вносили у списки виборців через неувважність реєстраторів

⁷ О ходе выполнения мероприятий по ликвидации банд украинских националистов. 1946. 27 січня // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 2958. – Арк. 23.

⁸ Протокол в справі большевицького виборчого терору, фальшування і надуживання виборчого закону під час довиборів у Верховну Раду СРСР в дні 10 лютого 1946 року в селі Рогізно Яворівського району // ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 38. – Арк. 295зв.

⁹ Велико-Глубічівський р-н. Вибори у Верховну Раду СРСР 10 лютого 1946 р. і більшовицька підготовка до них // ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 37. – Т. 38. – Арк. 53.

¹⁰ Додатковий звіт з т. зв. “виборів” у Верховну Раду СРСР. 1946 // ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 38. – Арк. 286.

¹¹ О ходе выполнения мероприятий по ликвидации банд украинских националистов. 1946. 27 янв. // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 2958. – Арк. 23.

чи прихований саботаж, такі факти зафіксовані у Мельнице-Подільському, Пробіжниському, Заложцевському та ін. районах Тернопільської обл.¹² Траплялися випадки, коли окремих громадян заносили до списків двічі або реєстрували неповнолітніх осіб. У м. Тернополі, наприклад, реєстратором Чаплинською було внесено у списки виборців прізвище військовополоненого німця¹³.

Формування списків виборців затримувалося також з огляду на активну протидію повстанців, які закликали селян не реєструватися, нищили уже виготовлені списки. Лише у Рогатинському р-ні Станіславської обл. наприкінці 1945 року відділи УПА спалили списки виборців у 7-ми сільрадах¹⁴. Масовим було явище, коли голови сільрад за наказом провідників ОУН зумисне затягували роботу з укладання списків виборців або реєстрували громадян під вигаданими прізвищами. Зокрема, такі факти зафіксовано у різних районах Станіславської обл. У селі Гренивка Богородчанського району голова сільради не вніс до реєстру виборців понад 100 мешканців, натомість вписав 30 невідомих осіб. У с. Небилівка Перегінського району було внесено до списків виборців 40 вигаданих прізвищ, а загалом по Перегінському р-ну вписано 150 “мертвих душ”¹⁵. Зважаючи на загальний саботаж, списки виборців уповноважені з району часто змушені були його виготовляти самі, використовуючи загальний реєстр мешканців населеного пункту, який зберігався у сільраді.

Офіційна звітність не відображала реального стану проведення передвиборчої роботи на місцях. Статистичні дані в інформаціях чи доповідних записках обкомів та райкомів, які стосувалися кількості передвиборчих зборів, агітаційних бесід із населенням та ін., як правило, завищували, адже вони водночас були показником ефективності роботи парторганізації, а отримувати критичні зауваження від начальства ніхто не хотів. Проте навіть найбільш оптимістичні показники не могли приховати незадовільного стану передвиборчої роботи у західноукраїнських областях. У результаті західноукраїнський регіон значно поступався іншим областям УРСР за кількістю, а головню за результативністю передвиборчих акцій.

Комплекс заходів щодо організації виборчої кампанії до ВР СРСР у західноукраїнських областях не дав владі бажаного результату. Тому з наближенням дати виборів представники режиму все частіше вдавалися до застосування сили. Залучали погрози на адресу тих, хто відмовлявся брати участь у виборах. Зокрема, на зборах у с. Пронятин агітатори чітко заявили: “Хто не піде голосувати, вивезем його в Сибір”¹⁶. У багатьох селах працівники НКВС заарештовували голову та членів виборчих комісій, щоб ті не втекли в ліс, тримали їх під вартою до дня

¹² ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 2958. – Арк. 54.

¹³ Звіт Тернопільського міськкому КП(б)У про підготовку і проведення виборів до ВР СРСР // Державний архів Тернопільської області (далі – Держархів Тернопільської обл.). – Ф.П-1. – Оп. 1. – Спр. 668. – Арк. 41зв.

¹⁴ О бандитских действиях украинских националистов в ноябре-декабре с. г. и мероприятиях войск округа по ликвидации банд. 1945. 28 декабря // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 2958. – Арк. 7–8.

¹⁵ О подготовке к выборам в Верховный Совет СССР по Станиславской области на 17 января 1946 года // Державний архів Івано-Франківської області (далі – Держархів Івано-Франківської обл.). – Ф.П-1. – Оп. 1. – Спр. 449. – Арк. 36.

¹⁶ Звіт провідників Велико-Глубічівського (тепер Зборівського) району Тернопільської області про ситуацію в терені під час проведення виборів до Верховної ради СРСР 16 лютого 1946 року // ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 39. – Арк. 54.

голосування. Коли не заставали вдома голову виборчої комісії, то заарештовували його дружину і дітей, застосовуючи принцип збірної відповідальності. Масовими були випадки, коли енкаведисти заарештовували найавторитетніших господарів села, погрожуючи застосуванням фізичної сили, змушували їх дати письмову згоду на участь у виборах, розраховуючи, що за їхнім прикладом проголосує все село. Однак населення продовжувало бойкотувати виборчий процес, що особливо яскраво виявилось у день виборів 9 лютого 1946 року.

* * *

У системі організації та проведення радянських виборчих кампаній представники режиму важливу роль відводили процесу голосування, який мав стати підсумком проведеної владою передвиборчої організаційно-політичної роботи. Влада у такі моменти хотіла не лише отримати переконливу перемогу, але й відчувати всенародну любов та схвалення своїх дій, що мало підкреслити її легітимний статус як серед міжнародної спільноти, так і в очах власного народу. Канадський дослідник С. Єкельчик стверджував, що Сталіну та його соратникам, які мали багато причин сумніватися у лояльності населення, потрібні були “не просто 99% демонстрації підтримки, а 99% підтримки з ентузіазмом і радістю”¹⁷. Тому вибори були оголошені всенародним святом, а акт голосування – почесним обов’язком кожного громадянина. Це у 1980-х роках на виборчій дільниці можна було побачити запізнілого виборця у спортивному костюмі чи хатніх капцях, а за часів сталінщини громадяни йшли голосувати організовано, у святковому вбранні, тримаючи в руках прапори, портрети вождя та агітаційні плакати. Більшість виборців голосували у першій половині дня, а на окремих виборчих дільницях процес голосування завершувався о 8 год. ранку, після чого люди долучалися до народних гулянь. Біля виборчих дільниць лунала музика, виступали самодіяльні колективи, працювали буфети з наїдками, організовували танці та спортивні змагання.

У східноукраїнських та південних областях УРСР вибори до ВР СРСР 10 лютого 1946 року відбулися за усталеним сценарієм, адже мешканці цих регіонів уже були при звичаєні до радянських політичних практик. Усвідомлюючи, що виборчий процес жорстко контролюється партійними органами та спецслужбами, люди остерігалися конфліктувати із владою, тому з самого ранку поспішали на виборчі дільниці. Явка на вибори тут наближалася до 99.9%, рівно ж за блок комуністів і безпартійних незмінно голосували 99,6-99,9% громадян, не підтримували висуванців менше 1%. Наскільки ширими були громадяни у вияві своїх політичних уподобань, сьогодні сказати важко, адже жодних соціальних опитувань у Радянському Союзі не проводили. Можна припустити, що незгідних із партійним вибором було значно більше, проте атмосфера терору змушувала людей тримати язик за зубами, голосувати формально.

Радянська преса, акцентувала, що голосування у західному регіоні УРСР також проходило організовано і навіть урочисто. Газети писали про нагови святково вбранних виборців, які з радісними обличчями поспішали віддати свій голос за ставлеників партії. У промовах під час імпровізованих мітингів люди дякували членам уряду і партії за визволення від польського гніту та можливість вільно жити у сім’ї братніх

¹⁷ Солодько П. Про політичне життя у повоєнному Києві (1945–53) – лекція Сергія Єкельчика / П. Солодько // Українська правда (Київ). – 2011. – 13 грудня.

радянських народів. Зокрема, у звіті секретаря Сокальського РК КП(б)У (Львівська обл.) Федоряченка зазначалося, що у с. Ільковичі один із найстарших господарів Кондратюк, опускаючи бюлетень в урну, промовив: “Я голосую за нашу рідну справу, за щастя і долю галицького народу, за радянську владу, за партію Леніна–Сталіна, за товариша Сталіна, і це з великою радістю зроблять всі наші виборці села”¹⁸.

Насправді ж день виборів 10 лютого 1946 року у західноукраїнських областях не лише не став “святом демократії”, але й перетворився на жорстке протистояння між владою і населенням. Незважаючи на потужну пропагандистську кампанію, адміністративний тиск та репресивні акції, влада так і не зуміла переконати західних українців взяти участь у голосуванні, тож у більшості населених пунктів на момент відкриття виборчих дільниць нікого, окрім членів виборчої комісії та уповноважених із районів і військових, не було. У багатьох селах були відсутніми голова та члени виборчої комісії, які, виконуючи вказівки провідників ОУН і УПА, заздалегідь втекли у ліс, виїхали до міста чи демонстративно відмовлялися виконувати свої функції.

Антирадянські настрої західних українців, підкріплені антивиборчою пропагандою ОУН та бойовими діями УПА, вилилися у масовий бойкот виборів. Особливо активно бойкотували вибори селяни. Щоб не йти до виборчих приміщень, люди ховалися на горищах, у льохах і стодолах, вдавали із себе хворих, розпочинали якусь невідкладну роботу тощо. Сміливіші відверто заявляли уповноваженим із районів про своє небажання голосувати за представників влади, яка довела їх до повного зубожіння, чинить насильства та репресії¹⁹. Усвідомлюючи неправомірність дій влади, яка застосовувала силу до своїх громадян під час виборів, від голосування відмовлялися навіть учителі-східняки, скеровані у Західну Україну з метою нав’язування у цьому регіоні ідеології тоталітарного режиму, а також червоноармійці, значна частина яких симпатизували місцевому населенню²⁰. Жодні вмовляння та обіцянки чиновників залагодити ті чи інші матеріально-побутові проблеми людей, випустити заарештованих та ін. на селян не діяли.

Усвідомивши, що виборчий процес опинився під загрозою, влада застосувала силу. Не дочекавшись добровільної явки населення на виборчі дільниці, уповноважені з районів та енкаведисти за допомогою військових зганяли людей до виборчих приміщень під багнетами та кулеметами. Людям погрожували арештами, вивозом на Сибір, нищили майно, спалювали хати та присадибні будівлі. Селян, що чинили спротив, виганяли з хат роздягнутими і босими, годинами тримали на морозі, били до каліцтва, навіть убивали, скатовані жертви помирили іноді за кілька днів у лікарні. Тих, хто намагався втекти з села і пересидіти день виборів у лісі, завертали назад завбачливо розташовані довкруг сіл застави, озброєні кулеметами і гарматами. Звіти провідників ОУН про перебіг виборів до ВР СРСР 9 лютого 1946 року фіксують тисячі таких випадків. Зокрема, у с. Братківці Стрийського р-ну Дрогобицької обл. людей вигнали з церкви, перервавши Богослужіння і, як злочинців, із піднятими руками конвоювали до приміщення сільради²¹. У с. Добрів-

¹⁸ Держархів Львівської обл. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 479. – Арк. 16–21 (2620–2625).

¹⁹ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 39. – Арк. 8–10зв.

²⁰ Там само. – Арк. 7–12.

²¹ Віктор П. Як проходили “вибори” до Верховної Ради СРСР в західних областях т. зв. Української РСР. 1947 р. // ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 38. – Арк. 52.

лянах на Станіславщині селян на вибори гнали танком²², в інших селах підганяли натовп, кидаючи позаду нього гранати²³.

Спротив населення викликав в окремих чиновників та силовиків приступи зоологічної люті. Масові випадки побиття людей зафіксовано на Львівщині, де, як стверджують документи ОУН, “доходило до трагічних випадків і нечуваних звірств”. З огляду на те, що найзатятіший опір чинили саме жінки, вони першими ставали жертвами побиття. Зокрема, у Твіржі за відмову голосувати енкаведисти побили вагітну жінку десятника Чижя, яка народила неживу дитину²⁴. У с. Ілем’я Рожнятівського р-ну Станіславської обл. дорогою до виборчої дільниці Явдосі Гаврилук пробили штиком груди, Марії Тріш відірвали вухо, а Марії Луцик висмикнули жмут волосся на голові²⁵.

Намагаючись зупинити беззаконня, окремі громадяни посилалися на відповідні статті Конституції УРСР, однак це лише провокувало подальше насилля з боку представників влади. Так, демобілізований червоноармієць Антон Скибич, відмовляючись голосувати, сказав: “Ваша конституція каже... , що ваші вибори є вільні. А чого ж ви нам силою кажете, щоб ми йшли голосувати та ще й б’єте?”²⁶. За це він був жорстоко побитий. Лише в окремих випадках рішучий опір селян стримував енкаведистів від подальшого застосування сили. Наприклад, у с. Грозьова Стрільківського р-ну Дрогобицької обл. один побитий господар ударив кривдника в обличчя кулаком, після чого уже ніхто з енкаведистів у цьому селі не наважувався бити людей²⁷.

Упродовж дня терор наростає. Побитих та переляканих людей групами заганяли до виборчих дільниць, де розгортався наступний етап протистояння. Про дотримання законності під час голосування не йшлося, адже партійці видали негласні вказівки вжити будь-яких засобів для “успішного завершення виборчого процесу”²⁸. Людей змушували голосувати, націливши на них дула автоматів. Виборцям, які не хотіли брати до рук бюлетенів, впихали їх силоміць. Найчастіше один із енкаведистів тримав руку виборця над урною, а інший бив по ній палицею, і бюлетень опинявся в урні. Кожний такий акт примусу представники влади супроводжували словами: “От, маладець, прагаласавал!” або “Ну, іді, сволочь, прогаласавал”²⁹.

До виборчих кабін майже ніхто не заходив, адже в умовах безальтернативної виборчої системи “кабінка для таємного голосування ставала тестом на лояльність”³⁰, до того ж селяни намагалися якнайшвидше залишити виборчу дільницю. Непоодинокими були випадки, коли людей, які довший час затримувалися у кабінах, заарештовували або змушували показувати бюлетені перед опусканням в урну членам виборчої комісії³¹. А мешканця с. Дідушків Стрийського р-ну Дрогобицької обл. Василя Мельника заарештували лише за те, що він намагався увійти

²² ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 38. – Арк. 136.

²³ Там само. – Арк. 50зв.

²⁴ Там само. – Т. 39. – Арк. 7–12.

²⁵ Не день голосування, а день торгорування // ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 38. – Арк. 276.

²⁶ День виборів в с. Тростянець // ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 38. – Арк. 275.

²⁷ Лицарський вчинок // ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 38. – Арк. 278–279.

²⁸ Віктор П. Як проходили “вибори” до Верховної Ради СССР ... – Арк. 45 зв.- 46.

²⁹ Там само. – Арк. 48зв.

³⁰ Кульчицький С. Подарунок Сталіна радянському електорату (До 70-річчя “великого терору”) / С. Кульчицький // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – Київ, 2007. – № 1(28). – С. 74.

³¹ Віктор П. Як проходили “вибори” до Верховної Ради СССР ... – Арк. 50–50зв.

до кабін³². В окремих селах кабін взагалі не було або вони були закриті марлею, за виборцем пильно стежили (с. Сморже Славського р-ну Дрогобицької обл.)³³. У м. Сколе біля кабін для голосування стояли бійці з автоматами, які відбирали від людей бюлетені і самі кидали їх до урн³⁴.

Не зважаючи на терор, більшість населення все ж уникала етапування на виборчі дільниці, влада змушена була відправити посильних із урнами, які ходили від хати до хати й збирали голоси виборців. Однак і цю ініціативу влади населення ігнорувало. Селяни відмовлялися голосувати, зачинялися у хатах або виштовхували посильних за двері. Наприклад, мешканець с. Тростянець Долинського р-ну Станіславської обл. Петро Кобльовський подер бюлетень на очах у енкаведистів³⁵, а Ксенія Свистун із с. Белеїв вкинула його у піч³⁶. Інколи траплялися курйозні випадки, як-от у селі Мостищі на Калушині, де 86-літня бабуся Явдоха Люнда лила на енкаведистів воду та біла їх кочергою³⁷. Однак найчастіше такі вияви протесту закінчувалися побиттям або й смертю протестувальників. Наприклад, у с. Яворів Станіславської обл. Параскевія Чулуб перешкоджала посильному вкинути за неї бюлетень до урни, за що він вистрілив у жінку з гвинтівки і продовжував бити ногами, поки вона не померла³⁸.

Часто протестна поведінка людей “детонувала ланцюгову реакцію саботування процесу голосування в окремих населених пунктах”³⁹. Наприклад, у с. Нягрин Долинського р-ну Станіславської обл. група жінок у день виборів зібралася біля сільради, вони вимагали пояснень від представників режиму з приводу незаконних методів голосування. Не отримавши відповіді, жінки палицями прогнали виборчу комісію та представників району з виборчої дільниці, зупинивши процес голосування. До протестувальниць приєдналися інші селяни, які висували претензії до влади: вимагали звільнити заарештованих, повернути односельців із Сибіру та ін. Розігнати натовп енкаведисти зуміли лише стріляючи понад голови юрби⁴⁰.

Зрозуміло, що про жодні народні гуляння тут не могло бути й мови. Також мало було охочих придбати товари першої необхідності, які напередодні виборів завезли до сільських магазинів, адже подібна форма агітації викликала у мешканців Західної України іронічні спогади про “виборчу ковбасу” під час виборів до польського сейму. У більшості випадків ці товари розподіляли між собою сільська адміністрація та гарнізонники. Про це повідомляв окружний провідник ОУН Дрогобицьчини Володимир Фрайт (Владан) у звіті від 19 липня 1947 року: “Не допомогло большевикам з’єднати собі населення і зібрати собі 100% голосів навіть те, що ще перед виборами привезли до кооператив деякі товари ширвжитку: сірники, цукор, трохи мануфактури, горілку, ковбасу, цукерки. До виборів цих речей не продавали.

³² Віктор П. Як проходили “вибори” до Верховної Ради СССР ... – Арк. 50зв.

³³ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 39. – Арк. 8-10зв.

³⁴ Віктор П. Як проходили “вибори” до Верховної Ради СССР ... – Арк. 50зв.

³⁵ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 38. – Арк. 158.

³⁶ Там само.

³⁷ Там само. – Арк. 174–180.

³⁸ Віктор П. Як проходили “вибори” до Верховної Ради СССР ... – Арк. 49зв.

³⁹ Стародубець Г. Особливості електоральної поведінки повстанського запілля в умовах радянської виборчої кампанії 1946 р. / Г. Стародубець // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль, 2016. – С. 70–75.

⁴⁰ Звіт з виборів у Верховну Раду СРСР. 1946р. // ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 38. – Арк. 145.

По виборах сам гарнізон розподілював це “добро” між собою та евентуально між сільську адміністрацію”⁴¹.

Застосовуючи терор та примус, влада, однак, не отримала бажаного виборця біля виборчих урн, тому під час підрахунку голосів змушена була вдатися до зловживань та фальсифікацій. Нестачу бюлетенів уповноважені з районів поповнювали самі, вкидаючи їх в урну по кільканадцять штук нараз. У результаті кількість бюлетенів часто перевищувала загальну кількість виборців. Наприклад, у с. Мос-тищі Калуського р-ну Станіславської обл. в урні виявили 100 зайвих голосів⁴², у с. Тростянець Долинського р-ну – 28⁴³, у с. Демінка Лісна Жидачівського р-ну Дрогобицької обл. – 63⁴⁴, у с. Семирівка Краковецького р-ну на Львівщині – на 16⁴⁵.

На багатьох виборчих дільницях під час підрахунку голосів дійсними вважали бюлетені із перекресленими прізвищами кандидатів та антирадянськими написами, стирали написане гумкою або підмінювали новим бюлетенем, у кожного уповноваженого з району було кількадесят бюлетенів “про запас”⁴⁶. У підсумкові протоколи вписували не справжні результати, а потрібну владі цифру, під страхом арешту примушували членів комісії засвідчити псевдорезультати своїми підписами. Якщо вони відмовлялися, фальшивий протокол затверджували енкаведисти з охоронців виборчої дільниці, і сфальсифікований документ відправляли в район. Членів виборчої комісії, які противилися беззаконно, заарештовували, били, або просто ігнорували.

Отже, лише застосування сили та численні фальсифікації під час підрахунку голосів дали змогу владі заявити про однаковість голосування населення Західної України на виборах до ВР СРСР 10 лютого 1946 року та переконливу перемогу блоку комуністів і безпартійних. Насправді ж ці вибори не мали ні демократичного, ні легітимного характеру і по суті були зірвані. У містах, зважаючи на більшу залежність населення від чиновників і партійного начальства, потужні гарнізони та слабші впливи ОУН, владі вдалося налагодити процес голосування. Хоча й тут не обійшлося без примусу та фальсифікацій, адже далеко не всі містяни прагнули виконати свій “почесний громадянський обов’язок”. Представники режиму не мали достатніх важелів впливу на селянина-одноосібника, соціальне та матеріальне становище якого з приходом радянської влади лише погіршувалося. Перебуваючи на найнижчому соціальному шаблі, селяни почувалися незалежними від влади. Відомий поет Борис Олійник писав, що “нема такого цабе на світі, котре б хлібороба з посади зняло”. Давався взнаки електоральний досвід, отриманий західними українцями у парламентських структурах Австрійської імперії та міжвоєнної Польщі, люди сподівалися відмовою від голосування анулювати виборчий процес і усунути ненависну владу. У багатьох селах ніхто не голосував, окрім представників адміністрації та гарнізонників, в інших – під примусом голосувало незначна кількість населення або лише кілька осіб. Тих, хто голосував добровільно, були одиниці.

Те, що вибори у західноукраїнських областях закінчилися провалом, визнавали і самі представники влади. Зокрема, підводячи підсумки голосування на виборчій

⁴¹ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 39. – Арк. 133–146.

⁴² Там само. – Т. 38. – Арк. 156–165 зв.

⁴³ День виборів в с. Тростянець // ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 38. – Арк. 275.

⁴⁴ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 38. – Арк. 66–69.

⁴⁵ Там само. – Арк. 324.

⁴⁶ Там само. – Т. 22. – Арк. 157–159.

дільниці у с. Блюдники Галицького р-ну Станіславської області, уповноважений з району оперпрацівник НКВС Коростельов сказав: “Ми маємо всього 12 голосів патріотичних”⁴⁷, він мав на увазі себе та бійців гарнізону, які єдині проголосували добровільно.

Посадовці у своїх звітах також підкреслювали, що отримати контрольовані результати голосування владі вдалося лише із застосуванням військової сили. Підсумовуючи голосування по області, перший секретар Дрогобицького обкому КП(б)У С. А. Олексенко підкреслив: “Я повинен сказати, що працівники армії, починаючи від командуючого, членів Військової Ради і кінчаючи рядовим, надали величезну услугу обласній партійній організації у підготовці і проведенні виборів у Верховну Раду СРСР і ліквідації решток українсько-німецьких націоналістів. Без допомоги армії ми справу провалили б”⁴⁸. Усвідомлюючи, що швидкої зміни у настроях населення не відбудеться, представники режиму наступні вибори також планували провести за допомогою Червоної армії. Зокрема, голова Ходорівського районного відділення НКВС на нараді обласного партійного активу Дрогобицької парторганізації 16 лютого 1946 року сказав: “Кажуть, що військової частини скоро підуть. Якщо це так, то нас чекає повний крах на наступних виборах до Верховної Ради УРСР”⁴⁹.

Політичні кампанії сталінської доби, до яких відносимо і вибори представницьких органів влади, вирізнялися пропагандистською складовою та величезними мобілізаційними заходами владних структур. З їх допомогою влада успішно вирішувала низку проблем та завдань загальнодержавного значення, підкреслювала свій легітимний статус та нагадувала громадянам про відсутність у них будь-якої альтернативи. На момент проведення перших повоєнних виборів багато політичних практик в СРСР стабілізувалися, не викликаючи помітного спротиву населення. Тож проведення виборів у західноукраїнських областях стало справжнім випробуванням для представників режиму, які звикли мати справу з лояльним населенням та не усвідомлювали до кінця причин, що змушували західних українців протестувати. Застосувавши у день голосування адміністративний примус і терор щодо мешканців Західної України, влада отримала формальне визнання легітимного статусу у регіоні, проте симпатії західноукраїнської людності залишалися на боці учасників українського національно-визвольного руху, які боролися за створення незалежної Української Держави.

Ставлення західних українців до процесу голосування зумовлювалося загальним ворожим сприйняттям радянського режиму, а також було віддзеркаленням непростой суспільно-політичної ситуації у регіоні, де влада, не зумівши приборкати самостійницьких прагнень населення, жорстко розправлялася з учасниками національно-визвольного руху. На відміну від мешканців Великої України, які уже давно не бачили виходу із ситуації, західні українці вчинили масовий бойкот сталінським псевдовиторам, створивши небезпечний прецедент, який, у разі поширення, міг загрожувати монолітності СРСР.

⁴⁷ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 376. – Т. 39. – Арк. 147–153.

⁴⁸ Стенограма зборів обласного партійного активу Дрогобицької парторганізації від 16 лютого 1946 р. // ДАЛО. – Ф. 5001. – Оп. 7. – Спр. 20. – Арк. 14(3044).

⁴⁹ Там само. – Арк. 6(3035).

Юрій ЗАЙЦЕВ

ВЗАЄМИНИ МІЖ ЛЮДИНОЮ І ПРЕДСТАВНИЦЬКИМИ ІНСТИТУЦІЯМИ В УРСР

Диктатура КПРС

Характеризувати зазначену проблему видається можливим через з'ясування основних складових державного устрою УРСР та місця людини в суспільній структурі. Державність України в складі СРСР мала умовний характер, адже більшість визначальних атрибутів незалежної республіки були “делеговані” Москві, тобто узурповані союзним керівництвом. Йдеться про відсутність усталених кордонів (узгоджуються донині), власної армії, незалежної служби безпеки, грошової одиниці, права на самостійну зовнішню політику та міжнародні взаємини, зовнішню торгівлю, керівництво основними галузями народного господарства й великими підприємствами, навіть на власну компартію. Порушення цих проблем вважали державним злочином. Наприклад, за пропаганду конституційного права України на вільний вихід з СРСР карали розстрілом або багатолітнім ув'язненням, у чому пересвідчилися Левко Лук'яненко, Дмитро Квецко, Микола Крайник та інші патріоти України.

Усупереч конституції джерелом влади в країні був не народ, а верхівка КПРС під назвою політбюро. Компартія України, як і інших республік, перебувала в складі КПРС на правах обласної організації Російської федерації, тобто була повністю підлегла московському центрові. Засади цієї підлеглості заклад вже перший з'їзд КП(б)У, проведений 5–12 липня 1918 р. в Москві. У резолюції з'їзду було зазначено: “І з'їзд Комуністичної партії України вважає, що завданням нашої партії на Україні є, рішуче розірвавши з помилками минулого, боротися за революційне об'єднання України з Росією на засадах пролетарського централізму в межах Російської Радянської Соціалістичної Республіки на шляху до утворення всесвітньої пролетарської комуні”. Одночасно резолюція наголошувала, що “ідея “самостійності” України... остаточно дискредитована в найширших трудових масах України”¹.

Підґрунтям створеної в СРСР політичної системи була марксистсько-ленінська теорія, а основним законом організації суспільства – Конституція з широкими громадянськими правами і свободами. Але соціальна практика докорінно відрізнялася від теоретичних і декларованих постулатів. Так, жодне з основних гасел жовтневого перевороту не було виконане. Владу замість трудового народу узурпувала компартійна еліта. Фабрики й заводи так і не потрапили до рук робітників, а стали власністю державної бюрократії в особі міністерств і відомств. На відібраній у народу землі селяни опинилися колгоспними наймитами. Права і свободи монопартійний режим ігнорував. Тих, хто намагався з'ясувати причини розходження

¹ Комуністична партія України: з'їзди і конференції. – Київ: Вид-во “Україна”, 1991. – С. 13–14.

між Конституцією та життям, кидали за ґрати або й знищували. Кадебісти відверто говорили заарештованим опозиціонерам, які вимагали її дотримання, що укладена вона не для власного народу, а для закордону. Суспільствознавству дозволялося лише коментувати, популяризувати та канонізувати виголошену черговим партійним лідером істину в останній інстанції, прославляти казарменно-бюрократичний соціалізм як найвище досягнення світової цивілізації. Панівним пропагандистським методом стала демагогія. Все разом це зумовило втрату партією авторитету в ошуканого народу, компрометацію соціалістичної ідеї радянського гатунку. Позбавлена будь-якої політичної конкуренції внаслідок винищення опозиційних сил, КПРС поступово деградувала в кланову організацію, вміло одурманюючи власні партійні маси й експлуатований народ. Усі кардинальні рішення державного та регіонального рівня парторгани приймали самочинно, лише зрідка прикриваючи їх формальними ухвалами Верховної та місцевих Рад. Але жодної відповідальності за наслідки цих рішень вони не несли. Навіть у партійному середовищі колегіальність часто підмінювали одноосібною безальтернативною думкою. Культ лідера КПРС множився на безліч місцевих культів, формуючи самовладних господарів міста, району, області. Пленуми партійних комітетів перетворилися в механізм формального санкціонування наперед вирішених питань. На них найпопулярнішими були самозвіти, загальні заклики, приймали неконкретні, малокомпетентні постанови.

За позірною самокритичністю партійних комітетів, заохоченням критики, найчастіше декларативної, санкціонованої апаратниками, приховували широко рекламовану рису непогрішності “розуму, честі й совісті” епохи. Успіхи зазвичай приписували мудрому партійному керівництву, а в провалах були винні об’єктивні обставини, погана погода, увільнені лідери або підступні імперіалісти. Коли з’ясувалося, що призначеного на 1980 р. комунізму не буде, то виявилось, що Хрущов погано читав Леніна, який передбачив історично тривалий перехідний етап до “світлого майбутнього” у вигляді розвинутого соціалізму. Відходили в засвіти покоління за поколіннями, та незмінними залишалися утопічні надії на краще життя. Їхні діти доживали (якщо доживали) до старості, а царство достатку й справедливості так і не наставало.

Всеваддя КПРС ґрунтувалося на конституційній нормі статті 6, яка встановлювала, що партія є керівною і спрямовувальною силою радянського суспільства, ядром його політичної системи, державних і громадських організацій². Реалізацію цих функцій забезпечувала її всепроникність в усі соціальні структури через партійні організації, партгрупи або окремих комуністів, яких у західних областях України на 1 січня 1986 р. налічувалося 433 199 (на Львівщині – 125 154)³. Партійні комітети добирали кадри й призначали їх, серед інших й на виборні посади, через формальне обрання не лише в парторганізаціях, а й у Радах усіх рівнів та їхніх виконкомах, у профспілках, комсомолі, громадських організаціях, творчих спілках, не кажучи вже про підприємства, колгоспи та інші господарські структури. Так, в СРСР відбулося зрощення партійного й державного апарату, підпорядкування державних органів

² Конституція (Основний закон) Української Радянської Соціалістичної республіки. – Київ: Політвидав України, 1982. – С. 6.

³ Испытанный отряд КПСС: К XXVII съезду Компартии Украины. – Киев: Политиздат Украины, 1986. – С. 15–17.

парткомам, перетворення партії в силу тоталітарну, в панівну привілейовану касту в особі її керівних органів. Для виконання управлінських функцій була створена потужна й розгалужена бюрократична система, яка поступово деградувала через прагнення керівників добирати в своє підпорядкування людей, які б за професійним та інтелектуальним рівнем не загрожували посадовцям підсиджуванням.

Вирішальний вплив на життєдіяльність областей мав обком КПУ. Усі найважливіші питання на правах повновладного правителя області розв'язував перший секретар, періодично формалізуючи свої вказівки постановами пленумів обкому та бюро. Майже диктаторські повноваження перших секретарів обкому прикривали вітринною демократією. Це виглядало так. Вищим органом обласної (як і міських та районних парторганізацій) була партійна конференція, яку проводили кожні два-три роки у складі делегатів, обраних міськими та районними конференціями. Вона формувала обласний комітет, пленуми якого відбувалися раз на чотири місяці. Компетенцією пленуму було обрання бюро та секретарів обкому, затвердження завідувачів відділів, голови парткомісії, редакторів партійних газет. Для розгляду поточних питань створювали секретаріат. В обкомах партії працювало кілька секретарів, яким підпорядковувалися відділи: загальний з трьох секторами, організаційно-партійної роботи з секторами партійного обліку, обліку керівних кадрів та партійної інформації, пропаганди та агітації з лекторською групою, науки та навчальних закладів, культури, промисловості, оборонної промисловості, легкої та харчової промисловості, транспорту і зв'язку, будівництва, сільськогосподарський, планово-фінансових органів, торгівлі та побутового обслуговування, адміністративних органів, який опікувався прокуратурою, судами, органами внутрішніх справ, пенітенціарними закладами, та фінансово-господарський. На правах відділу існували Будинок політичної освіти та партійна комісія. При обкомі функціонували вечірній університет марксизму-ленінізму й постійно діючі курси підвищення кваліфікації партійних і радянських працівників. Обком, міськкоми і райкоми займали великі, презентабельні будівлі, обладнані окремим, також і кодованим, зв'язком. Увійти до цих комітетів, як і до ЦК КПУ, можна було лише за партійним квитком або перепусткою.

У міськкомах КПУ відділи переважно дублювали обкомівські, але з об'єднанням суміжних функцій, наприклад, промислово-транспортний, будівництва і комунального господарства, адміністративних і торговельно-фінансових органів. Подібною була й структура райкомів партії.

У партійних органах була суворо регламентована система розстановки кадрів. Займалися цим, як і добром керівників усіх ланок державного та господарського управління, установ й організацій, навчальних закладів, організаційні відділи партійних комітетів відповідно до переданої в їхню компетенцію номенклатури посад. У партійних картках та особових справах було відображено весь життєвий шлях комуніста: характеристики, подання на просування, певна конфіденційна інформація, отримана переважно від спецслужб. За кандидатом на посаду деякий час спостерігали, розпитували про нього керівників та підлеглих, робили відповідний запит до КДБ, цікавилися сімейним життям. Врешті викликали на співбесіди у відповідні інстанції, часом аж до ЦК КПУ або й ЦК КПРС. І лише після цього відбувалося обрання чи призначення. Наступний етап – затвердження особи на

партійних бюро райкому, міськкому чи обкому згідно з номенклатурною належністю. Це ж бюро й увільняло працівників або задля формального дотримання законів “рекомендувало” відповідним структурам, наприклад, сесії Ради, виконкому, міністерству, відомству, виконати цю процедуру.

Традиційною залишалася недовіра КПРС до місцевих кадрів. Першими секретарями обкому, міськкомів і навіть райкомів призначали через бутафорську процедуру виборів вихідців з інших, переважно східних і центральних, регіонів України, а то й Росії. Для підтримки іміджу партії серед галичан приймали постанови про висування керівниками представників регіональної еліти, але чільних посад це, за окремими винятками, не стосувалося.

Особа, яка потрапляла до партійної номенклатури, могла розраховувати на певну опіку. При звільненні за незадовільну роботу більшість працівників скеровували на менш відповідальну, з партійного погляду, посаду – керівниками підрозділів у виконавчій владі, підприємств, навчальних закладів, профспілок, громадських організацій і товариств.

Навіть якщо хтось із комуністів порушував закон, притягти його до відповідальності було досить складно. Адже вони були непідсудними. Щоб заарештувати й віддати члена КПРС під суд, потрібна була згода райкому партії, який попередньо розглядав справу й за наявності переконливих доказів виключав його з КПРС. Якщо ж обвинуваченому оголошували партійне стягнення, то до суду справа вже не доходила. Постановою від 20.12.1962 р. ЦК КПРС скасував цей порядок, встановлений в СРСР 1938 р., але де-факто практика залишилася попередньою.

Для підготовки партійних кадрів партія мала власні навчальні заклади – Академію суспільних наук та Вищу партійну школу при ЦК КПРС у Москві, таку ж школу в Києві. В окремих регіонах, у Львові також, існували й обласні партійні школи.

У доборі кадрів суттєву роль відігравали суб’єктивні враження начальства. Інколи достатньо було вдало виступити на пленумі міськкому чи райкому, на партійно-господарському активі, зборах, сесії рай- чи міськради, “принципово” розкритикувати “справжні” недоліки, внести пропозиції щодо їхнього виправлення та ще згадати доленосні настанови компартійних зверхників, зокрема, присутнього, щоб потрапити “на олівець” високопосадовцю.

Часто для службового просування потрібні були не стільки професіоналізм, порядність і компетентність, скільки особиста відданість патронові, безхребетність, уміння підлещуватися, влаштувати помпезну зустріч, розкішний стіл, вдале полювання тощо. Заволодівши керівними посадами, посередності добирали собі в оточення таких, щоб на їхньому тлі виглядати мудрецьями, а ті, діставшись влади, вчиняли так само, що стрімко знижувало ефективність партійно-державних управлінських структур.

Ради – “параван” компартійного всевладдя

Жовтневий переворот 1917 р. здійснювали під гаслом “Вся влада Радам!” Але вже в роки громадянської війни в Радах владарювали більшовики, певний час співпрацюючи з меншовиками, есерами, боротьбістами, укапістами та ін., а після їхнього усунення й винищення – кермували самочинно. Попри подальші зміни функцій і компетенції органів влади, принцип фактичного підпорядкування

Рад та їхніх виконавчих комітетів партійним органам зберігався до 1990 р. Виправдовувалася ця підлеглість спершу статтею 106 Конституції СРСР та УРСР про КПРС як керівне ядро всіх громадських і державних організацій трудящих⁴, а з 1977 р. згаданою статтею 6.

Конституційно органами державної влади в областях, містах та районах були Ради депутатів трудящих (з 1977 р. – народних депутатів), сесії яких скликали щоквартально. Для підготовки питань на сесії й контролю за діяльністю державних органів, підприємств місцевого підпорядкування, установ і організацій Ради створювали постійні депутатські комісії.

Виконавчими й розпорядчими органами Рад народних депутатів були відповідні виконкоми, які обирали з числа депутатів у складі голови, заступників, секретаря і членів. Міськвиконком мав право скасовувати рішення й розпорядження райвиконкомів, як і облвиконком – міськвиконкомівські.

Підпорядкування виконкому і його голови Раді було суто формальним, номінальним, вони підпорядковувалися бюро парткому в особі першого секретаря, якоюсь мірою – другого, бо зазвичай голова виконкому був членом бюро відповідного комітету КПУ, а перший секретар – членом виконкому. Ця конструкція вкотре підтверджувала зрощення партійних органів з державними за домінування перших. Відділи та управління виконавчих комітетів керували дорученими їм галузями (комунальним господарством, освітою, культурою та ін.) і підпорядковувалися відповідній Раді та її виконкому, галузевому органу державного управління, а також позаструктурно відповідним відділам партійних комітетів.

Керівництво господарством з боку виконкому ускладнювала наявність великої кількості підприємств, підлеглих безпосередньо союзним і союзно-республіканським міністерствам. Принцип подвійного чи потрійного підпорядкування на них не поширювався. І тут знову ж у нагоді ставала керівна роль КПРС. Адже всі директори підприємств були комуністами й на партійному обліку перебували у відповідних райкомах КПУ. Власне через парторгани й можна було впливати на їхні дії. Переважно робили це дуже делікатно, адже в розпорядженні промислових гігантів були великі обсяги житла, закладів культури й соцкультпобуту, санаторії й бази відпочинку, піонерські табори й спортивні споруди, потужні ресурси, яких не мали місцеві органи влади. Тому останні виступали в ролі прохачів.

Міськрайвиконкоми безпосередньо впливали лише на підприємства комунального господарства, соціально-культурного будівництва, місцевої промисловості та побутового обслуговування населення, які мали подвійне підпорядкування. Вони становили незначну частку обсягів виробничої структури й давали невеликі прибутки до бюджету. Загалом місцевий бюджет формувався централізовано й залежав від волі московських і київських зверхників.

Маніпулювання думкою і правами людей особливо виразно виявлялося під час виборів депутатів до Рад різних рівнів. Партійні комітети, підганяючи під спущений згори розподіл, добирали кандидатів за віком, статтю, партійністю, національністю, спеціальністю, місцем та стажем роботи, кількістю нагород, навіть зовнішнім виглядом і дикцією, не турбуючись їхньою громадською активністю,

⁴ Конституція (Основний закон) Української Радянської Соціалістичної республіки. – Київ: Політвидав України, 1974. – С. 26.

умінням відстоювати інтереси виборців, по-державному мислити. Та цього й остерегіалися, бо розкуту думку вважали небезпечною. Адже основна функція депутатів полягала в тому, щоб у потрібний момент одностайно піднести руки.

Одіозною була й сама процедура виборів. Радянська Конституція, яку рекламували як найдемократичнішу в світі, надавала виборцям необмежене право обирати єдиного безальтернативного кандидата. Незалежно від їхньої явки кількість поданих голосів завжди наближалася до ста відсотків. Залишали, щоправда, кілька сотих відсотка на “диваків”, які могли заявити, що участі в голосуванні не брали. Обрані таким чином Ради освячували своїми ухвалами пропоновані партпаратом плани й завдання, деколи досить далекі від здорового глузду. Задля забезпечення потрібних парткомом ухвал з комуністів відповідних Рад створювали партійні групи. Вони в закритому режимі розглядали винесені на сесію складні питання, щоб потім скоординовано запропонувати чи нав’язати відповідне рішення депутатському корпусу. Без рекомендації бюро, парткомів не міг бути обраний жоден голова виконкому, його заступники чи призначені керівники відділів та управлінь. Звичайно, авторитет місцевої влади часто визначав ще й особистісний чинник, організаційні здібності й людські якості керівників, їхнє вміння балансувати між різними, часто полярними силами впливу.

Ще однією формою профанації участі трудящих в управлінні державними справами були створювані Радами народних депутатів та “обрані” трудовими колективами органи “народного” контролю, покликані вести боротьбу з порушеннями державної дисципліни, місництвом, безгосподарністю, бюрократизмом. Вони постали в грудні 1965 р., успадкувавши функції повоєнного міністерства державного контролю, створених згодом комісій держконтролю та органів партійно-державного контролю, які існували в 1962–1965 рр.⁵ Наявні в комітетах народного контролю важелі впливу на керівників підприємств і організацій парткоми використовували для демонстративного виявлення негативних фактів – марнотратства, розкрадань, зневаги до заяв громадян, тяганини – й публічного покарання винних доганами, штрафами чи й рекомендаціями щодо звільнення з посад. Але суттєвого впливу на економіку чи бюрократію вони не мали через неефективність усього суспільно-господарського механізму в СРСР.

Отже, місцеві органи державної влади в радянській Україні, по суті, влади не мали. Їхня роль зводилася до виконання партійних вказівок і розпоряджень, також і дріб’язкових, наприклад, щодо прибирання вулиць та їхнє прикрашання наочною політичною агітацією до свят і з’їздів партії, латання доріг і ремонту житла, постійної нестачі води й так само постійних її витоків через застарілі й поруйновані мережі, вивозу сміття й таке інше, що також потрібно робити, але тоді не треба було називати ці структури органами державної влади, яким, до речі, коштів навіть на ці справи не завжди вистачало. В країні Рад найбільшійшими структурами були саме місцеві Ради.

⁵ Становлення системи державного фінансового контролю за часів СРСР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: pidtuchniki.com/1794/buchgalterskiy_oblik_ta_audit

“Поплічники” КПРС

Допоміжну роль в управлінні певними структурними складовими радянського суспільства виконували профспілки, комсомол та інші громадські організації. Майже всі вони були побудовані за схемою компартії, тобто мали свої республіканські органи, обласні, міські, районні й первинні організації. Наймасовішими були професійні спілки, які об'єднували майже всіх, хто працював за наймом. Обласну раду профспілок очолював голова, який зазвичай входив до складу бюро обкому партії, і відповідальні секретарі. Рада мала відділи – загальний, оргмасовий, праці і зарплати, соціального страхування, охорони праці, житлово-побутовий, культурно-масової роботи, фізкультури і спорту, іноземного туризму, фінансовий, правову інспекцію та управління капітального будівництва. За галузями виробництва створювали обкоми, наприклад, робітників автотранспорту і шосейних шляхів, машинобудування та приладобудування, текстильної та легкої промисловості, будівництва та промбудматеріалів, а також працівників культури, держустанов, освіти, вищої школи і наукових установ, зв'язку, сільського господарства. В окремих галузях існували міські (в медицині) та районні (в освіті), а також групові (в геологорозвідці та житлово-комунальному господарстві) профспілкові комітети. На правах обласного існував дорожній комітет профспілки робітників залізничного транспорту. Об'єднані комітети були створені для працівників Рад народних депутатів юстиції, фінансових органів, наукових установ, робітників міських сільськогосподарських підприємств і організацій (зокрема, переробних) та інших.

За статутом профспілки повинні були захищати політичні та економічні інтереси своїх членів, організувати соціалістичне змагання, сприяти набуттю навичок управління й господарювання, стати, за висловом “класика” марксизму, “школою комунізму”. Насправді ж вони повністю підпорядковувалися партійним органам, перед керівниками підприємств і установ виступали в ролі прислужників, за ними не було законодавчо закріплено жодних реальних важелів тиску на працедавців⁶, наприклад, права на організацію страйку. Окремі спроби страйкової боротьби робітників за свої інтереси жорстоко придушувалися, аж до розстрілу її учасників, як це було у Новочеркаську 1962 р. Законодавчо закріплені права профспілок часто ігнорували й грубо порушували, зокрема, щодо звільнення з праці. За умовної добровільності вступу до профспілок у їхніх лавах були майже всі працівники, а також студенти, учні технікумів і профтехучилищ з 15 років. Приваблювали людей можливості впливу профспілок на отримання житла, організацію дозвілля, адже профспілки мали свою пресу, клуби, бібліотеки, спортивні й туристичні бази, будинки відпочинку та санаторії.

Профспілкові комітети великих підприємств і організацій очолювали комуністи, а головами профкомів малих, перед встановленням режиму Брежнєва, могли бути й безпартійні. Цим навіть хизувалися. Згодом ставлення до подібної практики змінилося. В інтерв'ю авторові цих рядків академік Ярослав Ісаєвич навів такий аргумент. Він став випадковим свідком розмови представника партбюро якоїсь установи в обкомі профспілки:

⁶ Звернення українських комуністів до комуністів усього світу [грудень 1964] // Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали. – Б. м.: Сучасність, 1983. – Т. 3 / [упоряд. Т. Гунчак і Р. Сальчаник]. – С. 196.

– Чи можна головою профкому обрати безпартійного? Дуже вже він сумлінний і порядний, шанують його в колективі.

– Ну, можна, можна, але краще хай буде наша людина⁷.

Хоча профспілки й були створені за виборним принципом, вони все одно не мали змоги впливати на суттєве поліпшення економічної ситуації. Адже ключовий чинник підвищення якості продукції та продуктивності праці – у сфері зацікавленості працівника в її результатах, можливої лише за умови приватної власності на засоби виробництва. Але це негайно призвело б до розвалу всієї штучно створеної комуністичної конструкції, утримуваної вкупі лише страхом і терором. Сурогат такої зацікавленості у вигляді соціалістичного змагання не давав і не міг дати потрібного ефекту. До цього додавалися й інші хвороби радянської економіки: застарілі технології, незначна частина замкнених виробничих циклів, велика її енерго- й ресурсомісткість, домінування військово-промислового комплексу, її “самоїдський” характер. Тобто замість задоволення потреб народу, вона споживала те, що виробляла, а часто нікому не потрібно планово чи надпланово виробленою продукцією були забиті склади підприємств. Трудові колективи замість гідної платні отримували пам’ятні чи перехідні прапори ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР та ВЦРПС, а також міністерств і відомств. Гордовито проголошували виробничу кооперація, єдиний народногосподарський комплекс, коли, наприклад, 580 підприємств із 13 союзних і автономних республік постачали комплектуючі деталі Львівському автобусному заводу, 140 підприємств із 73 міст семи республік створювали львівські автотранспортувачі, 1 175 – телевізори, а 853 – кінескопи⁸, свідчили не про доцільну організацію виробництва, а про штучне його розпорощення, щоб і думки не виникало про економічну, а за тим і політичну самостійність республік, яких неминуче чекатиме економічний колапс.

“Помічником і резервом комуністичної партії” вважали комсомол, на керівних посадах якого працювали тисячі комуністів. Через них КПРС контролювала молодіжні організації, диктувала їм свою волю, на відміну від ширшої самодіяльності комсомольців 1920–1930-х років. Комсомол брежнєвського стибу був покликаний проводити політику партії в молодіжному середовищі, займатися комуністичним вихованням на революційних і бойових традиціях, розвивати трудову й громадську активність юнаків і дівчат. Виробнича складова в діяльності комсомолу мала домінувати над іншими. У 1950–1980-х роках дармову працю в’язнів застосовували в незрівнянно менших масштабах, тому потреба в мобільній молоді, яку прагнули звабити “романтикою новобудов” і гаслами “героїчних буднів”, була дуже великою. Так, у 1954–1955 рр. ЛКСМУ послала до Казахстану на освоєння цілинних земель 80 000 молоді, серед неї 5 000 львів’ян, у 1956–1957 рр. на будівництво комсомольських шахт у Донбасі – 120 000, 1957 р. на спорудження тваринницьких ферм у колгоспах – 44 000, 1958 р. на прокладання каналу Донець–Донбас – 10 000 юнаків і дівчат. До числа згаданих входили й десятки тисяч комсомольців західних областей⁹. Вони виїздили на роботу в Тюмень, Сургут, Тольятті, Ульяновськ, Братськ, Ангарськ, брали участь у будівництві

⁷ Я на сповіді сказав би. Інтерв’ю Юрія Зайцева з Ярославом Ісаєвичем. Документи / [передм. і упоряд. Ю. Д. Зайцева, ред. Ю. Д. Зайцева та Я. Д. Ісаєвича]. – Львів, 2011. – С. 122.

⁸ Історія Львова. – Київ: Наукова думка, 1984. – С. 314–315.

⁹ Енциклопедія українознавства. – Львів: НТШ, 1994. – Т. 3. Перевидання в Україні. – С. 1094; Історія Львова. – 287.

Байкало-Амурської залізниці, працювали у студентських будівельних загонах. Тобто переважна більшість молоді зводила об'єкти в Росії і Казахстані. Наприклад, лише із Закарпаття за комсомольськими путівками на цілинні землі, на будови в різні райони СРСР та на Донбас виїхало понад 5 000 осіб¹⁰.

Комсомольські комітети намагалися залучати молодь до політичного навчання й економічної освіти, соціалістичного змагання, зокрема створювали комсомольсько-молодіжні бригади, запроваджували ленінські заліки та інші форми імітації бурхливої діяльності. Більш ефективною була культурно-масова робота. Створювали вокально-інструментальні ансамблі, проводили конкурси молодих співаків, музикантів, композиторів, акторів, поетів, художників. Зокрема, у 1962–1965 рр. при Львівському обкомі комсомолу діяв Клуб творчої молоді, розгромлений 1965 р. за опозиційність соціалістичному реалізмові. Відроджений 1969 р., він потрапив під пильну увагу обкому партії, однак і в цих умовах намагався завоювати авторитет серед молоді, підтримував перспективних митців. Відкрив широку стежину в світ мистецтва й популярності переможцям молодіжних конкурсів баяністу Ярославу Ковальчуку, який того ж 1969 р. став тріумфатором змагання музикантів в німецькому Клінгенталі, виконавцеві співаної поезії Вікторові Морозову, який після Львова двічі підкоряв Москву на конкурсах “Алло, ми шукаємо таланти” та “Ширше коло”, поетові-пародисту Остапові Федоришину, поетам Богданові Стельмаху та Марії Барандій, художнику Миколі Андрущенку, акторам театру ім. М. Заньковецької Наталі Міносян, Богданові Ступці, Святославу Максимчуку, композиторові Богдану Янівському. Тоді ж започатковано семінари творчої молоді, які проводили в Карпатах, у підміських Брюховичах, в інших мальовничих куточках. На них досвідчені ділилися секретами майстерності з молодими. Звичайно, озвучували й ритуальну доповідь секретаря обкому партії або іншого посадовця, яку учасники чемно пропускали повз вуха, очікуючи виступів метрів творчого цеху та розкутого спілкування¹¹.

Структура обкомів комсомолу корелювалася з поставленими перед ними завданнями. Окрім першого, другого та секретаря з пропаганди, були ще секретар для роботи з робітничою й сільською молоддю і секретар, який займався учнівською та студентською молоддю і піонерською організацією (за дорученням партії нею керував комсомол). У відділі робітничої і сільської молоді діяв сектор учнівської молоді профтехучилищ, відділ пропаганди та агітації мав у своєму складі керівника лекторської групи й референта для роботи з зарубіжними делегаціями. До речі, саме обкоми формували молодіжні тургрупи для поїздок за кордон. Їхній склад затверджувала комісія при обкомі партії на чолі з секретарем із пропаганди. Представник КДБ відповідав у ній за попередній перегляд списків і, по суті, мав вирішальний голос. До відділу студентської молоді входив сектор наукової молоді. Окремий відділ займався спортивною та “оборонно-масовою” роботою. Додатковими структурами обкомів вважали обласний штаб студентських будівельних загонів. Першого секретаря обкому переважно обирали кандидатом у члени бюро обкому

¹⁰ Із доповіді секретаря Закарпатського обкому КП України В. Повха на пленумі обкому про ідеологічну роботу // Культурне життя в Україні: Західні землі. Документи і матеріали. – Львів, 1996. – Т. 2 (1953–1966). – С. 280.

¹¹ Історія Львова: у 3-х т. / [редкол.: Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій]. – Львів: Центр Європи, 2007. – Т. 3. – С. 304.

партії, перших міськкому і райкомів – членами відповідних партійних комітетів, інколи й членами їхніх бюро.

Комсомол стилем роботи копіював партійні органи, що призводило до бюрократизації його керівних структур, формалізму в їхній діяльності, директивного керівництва, відриву від молодіжного середовища. Молодь шукала вихід у створенні неформальних груп. За компартійними “рекомендаціями” комсомольські комітети постійно боролися з відхиленнями від радянських стандартів життя, одягу й поведінки молоді – з так званими “стилягами” через їхні довгі зачіски й вузькі штани, з “сибаритами”, звинувачуваними в прагненні до розкошування і неробства, з “хіпі” через нерадянські музичні уподобання, ігнорування нав’язуваних канонів поведіння й невибагливості в одязі, з модернізмом у мистецтві і таке інше.

Формалізм комітетів виразно виявлявся в справі поповнення комсомольських лав. Існувало неписане правило: всі діти мають стати піонерами, всі підлітки – комсомольцями. Ті, хто відмовлявся, мали чимало клопотів особисто, як і їхні батьки. Без комсомольського квитка вступити до вишу було дуже проблематично. На бюро райкомів приводили вступників цілими класами. Члени бюро задавали одне-два формальні запитання, наприклад, коли виник комсомол чи яке прізвище генсека. Якщо вступник не знав, питали щось легше, але у вступі переважно не відмовляли.

Окрім згаданих громадських організацій (такою за конституційним статусом була й КПРС), існували й інші, зокрема, Товариство для поширення політичних і наукових знань (з 1963 р. – Товариство “Знання”), Добровільне товариство сприяння армії, авіації і флоту (ДТСААФ), спортивні товариства (“Авангард”, “Динамо”, “Спартак”, “Буревісник”, “Колос”, “Трудові резерви”, “Локомотив”); Товариство Червоного Хреста і Червоного Півмісяця, Товариство охорони пам’яток історії і культури, товариства винахідників і раціоналізаторів, охорони природи, мисливців і рибалок, культурних зв’язків з українцями за кордоном (нині – Товариство “Україна”), книголюбів, рятування на водах, творчі спілки – журналістів, письменників, кінематографістів, композиторів, художників та інші. Всі товариства створювали за ініціативою або згодою партійних комітетів. Вони ж добирали кадри для керівництва громадськими структурами, пропонуючи згодом ці кандидатури для обрання на конференціях, пленумах, зборах місцевих організацій товариств і спілок. Інструктор міськкому чи райкому КПУ, який їх “вів”, був для керівників об’єднань громадян інстанцією, вищою від статутних органів. Контроль за діяльністю цих організацій здійснювали також через працівників-комуністів, які нерідко об’єднувалися в партгрупи.

Демократія в межах Кримінального кодексу

Велика кількість громадських об’єднань мала засвідчувати демократизм комуністичної системи, реальне дотримання конституційних прав і свобод громадян, наявність громадянського суспільства. Але якнайменше відхилення від встановленого переліку цих об’єднань, утворення будь-якого несанкціонованого гуртка за інтересами або мінімальний самостійний крок формального товариства негайно викликали гостру реакцію партійних і правоохоронних органів. Так, молоді мешканці с. Ласківці Тербовлянського району на Тернопільщині вирішили створити таємну групу для поширення серед населення листівок із закликами протидії радянській владі. Поштовою послужила емігрантська газета “Посев” № 1 за січень 1960 р., яку

дістав Роман Яцентій. Ознайомив з нею Миколу Апостола та Івана Кушніра. Вирішили утворити групу й придбати друкарську машинку. До групи долучилися Іван Савицький та Володимир Левенець. Але розгорнути діяльність не вдалося. 13–14 квітня 1961 р. Тернопільський обласний суд у закритому режимі засудив Р. Яцентія та М. Апостола до 8 років позбавлення волі у виправно-трудовій колонії, а трьох інших учасників групи до 5 років кожного¹². Усі члени створеного В. Чорноволом у Львові в 1971 р. правозахисного Громадського комітету захисту Ніни Строкатої потрапили за ґрати¹³. Майже всіх учасників гуртка з поглибленого вивчення історії України на історичному факультеті ЛДУ 1973 р. виключили з університету¹⁴. Члени Львівської організації Спілки письменників України, які підписали листа про взяття на поруки заарештованого літературознавця Богдана Гориня 1966 р., отримали суворі партійні стягнення¹⁵. Вочевидь, згадані особи, перш ніж скористатися своїми правами й свободами, забули уважно вчитатися у відповідну статтю 106 Конституції УРСР, у якій зазначалося, що громадяни Української РСР мають право об'єднуватися в громадські організації “в їх боротьбі за побудову комуністичного суспільства”.

Схоже дотримували й інші конституційні норми. У статті щодо права на працю гарантувалося одержання “роботи відповідно до покликання, здібностей, професійної підготовки, освіти”. А Ірина Калинець після закінчення 1964 р. слов'янського відділу філологічного факультету ЛДУ і, як зазначалося в університетській характеристиці, маючи нахил до наукової роботи, після арештів і судів 1965–1966 рр. була звільнена з Будинку народної творчості, з великими перервами працювала підмінним вчителем молодших класів, бібліотекарем у школі, ткалею-надомницею, вихователем групи подовженого дня, примусово змінивши протягом 1966–1971 рр. вісім установ. А найповажнішим місцем праці опозиціонерів з вищою освітою після ув'язнення була котельня з посадою кочегара. Цієї честі удостоїлися журналіст В'ячеслав Чорновіл, мистецтвознавець і літературознавець Богдан Горинь, психолог Михайло Горинь, юрист Іван Кандиба, науковець Роман Крип'якевич. Кандидат філологічних наук Михайло Осадчий працював робітником у комбінаті глухонімих, історик Іван Гель – пастухом, а волинянин Євген Сверстюк – столяром. Своє право на відпочинок вони повною мірою “використали” в концтаборах. За те, що зазіхнули на право критикувати роботу державних органів, незважаючи на заборону переслідування за неї, вони відбули тривалі невірничі реченці. Спроба скористатися свободою слова і друку закінчилася арештами й позбавленням волі навіть за поетичні твори, як це було з Миколою Горбалем з Тернопілля. Законодавча охорона таємниці листування, телефонних розмов та недоторканність житла

¹² Витяг з вироку суду // Лук'яненко Л.Г. 3 часів неволі. – Київ: МАУП, 2007. – С. 199–201; Українські юристи під судом КГБ. – Мюнхен: Сучасність, 1968. – С. 75.

¹³ Докладніше див.: Архів управління Служби безпеки України у Львівській області (далі – Архів УСБУ ЛО). – Спр. П 19483. – Пакет № 8; *Зайцев Ю.Д.* Генеза правозахисного руху в Україні (Створення Громадського комітету захисту Ніни Строкатої) / Ю. Д. Зайцев // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Одеса, 26 жовтня 2007 р.). – Одеса: ВМВ, 2007. – С. 240–248.

¹⁴ *Будзінський Т. В.* Діяльність нелегальної групи студентів історичного факультету Львівського університету (1972–1973): дипломна робота / Т. В. Будзінський. – Львів, 1995. – С. 82–83.

¹⁵ Протокол партійних зборів Львівського відділення Спілки письменників України про підвищення ідейності і партійності в роботі письменників // Горинь Б. М. Не тільки про себе: док. Роман-колаж: у 3 кн. – Київ: Унів. Вид-во ПУЛЬСАРИ, 2008. – Кн. 2: 1965–1985. – С. 165–174.

“забезпечувалися” перлюстрацією кореспонденції, прослуховуванням телефонів та встановленням у помешканнях “жучків”.

Свобода зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій реалізувалася лише під час переважно вимушеного відвідування першотравневих і листопадових демонстрацій, нав’язаних партійним керівництвом мітингів на підтримку антиколоніальної боротьби народів Африки і зборів для одностайного схвалення пропонованого за рознарядкою парткомів кандидата в депутати. Ініціатива знизу виключалася. Навіть несанкціонована похоронна процесія наштовхувалася на низку перепон і заборон, як це було під час поховання композитора Володимира Івасюка в травні 1979 р.

Подібно ставилися партія і підвладна їй радянська держава, особливо силові структури, й до інших конституційних декларацій. Зокрема, під поняття усієї повноти соціально-економічних прав і свобод не підпадала приватна власність, на отримання житла найчастіше потрібно було чекати 20–25 років, “загальнодоступність цінностей вітчизняної та світової культури” визначали політичні вподобання КПРС та КДБ, свободу наукової і художньої творчості регламентувала жорстка цензура та ідеологічні межі, гідні концтабірної перестороги: “Крок вліво, крок вправо – стріляю без попередження!” Право на “участь в управлінні державними і громадськими справами” зводилося до участі у виборах без вибору, “всенародних обговореннях” нав’язаних компартією проблем.

Стаття про свободу совісті проголошувала право сповідувати будь-яку релігію чи не сповідувати жодної. Але стосувалося це право лише зареєстрованих церков, наприклад, Російської православної, Римо-католицької, деяких протестантських і нехристиянських течій. Заборона ж ведення релігійної пропаганди впливала з самої суті статті. А була ще низка підзаконних актів, які де-факто обмежували дію Конституції УРСР. Спроби греко-католицьких священників таємно провести обряди чи публічні проповіді в незареєстрованих протестантських громадах переважно завершувалися позбавленням волі священнослужителів. Так, 18 років (1945–1963) перебував у концтаборі митрополит УГКЦ Йосиф Сліпий, 10 років відсидів у Сибірі єпископ Миколай Чарнецький, 28 грудня 1945 р. після жорстоких допитів помер у київській слідчій тюрмі єпископ Станіславський Григорій Хомишин, 1 жовтня 1979 р. загинув у концтаборі в Казахстані єпископ Микита Будка. 1969 р. Львівський облсуд засудив на три роки колишнього ігумена монастирів у Коломиї, Станіславі та Тернополі підпільного єпископа УГКЦ Василя Величковського, який за вироком Київського облсуду у повоєнні роки вже відбув десятирічну кару за відмову перейти в православ’я під час погрому УГКЦ. Заарештований у січні 1975 р. священник Михайло Вінницький повернувся з таборів лише 1987 р. Священника Петра Городецького спершу за релігійну діяльність звільнили з посади електрозварювальника Львівського заводу автотранспорту, у жовтні 1968 р. провели в нього обшук, а 1969 р. батька двох малих дітей засудили на три роки позбавлення волі. Того ж року Івано-Франківський облсуд ув’язнив на 3 роки позбавлення волі і 5 років заслання священника з Коломиї Романа Бахталовського. У жовтні 1981 р. Львівський облсуд відправив на п’ять років у табори та на три роки заслання священника Романа Єсипа¹⁶.

¹⁶ Франко П. Репресоване духовенство УГКЦ / П. Франко. – Львів, 2008. – С. 156–159, 167–178, 180–184, 268–270, 467; Дещо про свободу совісті // Український вісник. Вип. 1–2. Січень 1970 – травень 1970. – Париж; Балтимор: Смолоскип, 1971. – С. 56–63.

І перелік прикладів переслідування на релігійному ґрунті невичерпний. Так, лише протягом 1939–1950 рр. московський режим ліквідував 5 Єпархій, 2 Адміністратури і Апостольські Візитатури, 3 040 парафій, зачинив 4 440 церков і каплиць, ліквідував 195 монастирів, усі вищі та середні духовні навчальні заклади, 41 греко-католицьке видання та 35 видавництв, заарештував та заслав до Сибіру 10 єпископів, 2 950 священників і монахів, 540 богословів. 20 відсотків духовенства перейшли в підпілля або емігрували, 30 – були змушені прийняти московське православ'я, 4 238 тис. вірян депортовано в Сибір на перевиховання¹⁷.

Поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову був формальним, декларативним. Безправність двох перших рівнів влади доповнювали зловживання на її третьому рівні. Прокурорів і суддів призначали й “обирали” лише за рекомендацією парткомів, а отже, й підкорялися вони своєму керівництву. Майже всі вони були комуністами, і виключення з партії або партстягнення відразу ж позбавляло їх посади чи перспективи у кар’єрі. Тому найповажнішим законом для правоохоронних органів було “телефонне право”.

Економічною основою бюрократії, її матеріальною базою було відчуження трудівника від засобів виробництва і перетворення їх у власність бюрократії під виглядом державної. Прибуток розподіляли за допомогою громіздкої, неповороткої адміністративної системи. Крім робочої сили, безсоромній експлуатації підлягав ентузіазм народу, його жертвність, віра у краще майбутнє, творчий потенціал. Проголошуючи людину метою і рушієм соціалістичного суспільства, її, по суті, перетворили у засіб, знаряддя, гвинтик бюрократичної машини. Остання через державні органи втручалася в усі сфери діяльності громадян, контролювала всі аспекти їхнього життя, включно з духовним та особистим.

За своє служіння народові бюрократія, крім високої платні, забезпечила себе ще й численними привілеями, масштаби яких зростали з кожним щаблем ієрархічної драбини. Це були авто зі спеціальними номерами (наприклад, 77 – для керівників партійних комітетів, 99 – для радянських органів, 66 – для директорів великих підприємств), сиренами та мигалками для номенклатурної еліти, окрема “обкомівська” лікарня з новітньою апаратурою, висококваліфікованим персоналом та поліпшеними палатами, спецдачі в мальовничих місцинах біля озер та річок, у заповідних зонах, спецсанаторії, ізольовані від звичайних пасажирів зали в аеропорту та на головному вокзалі (під виглядом депутатських), спеціальні магазини й квиткові каси, підвищеної комфортності квартири в престижних районах міста, навіть поховання на закритих для більшості людей цвинтарях. Певна група осіб отримувала за невисокими цінами продовольчі товари, виготовлені у “спеццехах” та вирощені на “спецполях” без застосування хімічних добрив.

Усе це вбирало в привабливі шати невтомної турботи про всенародне благо, боротьби за народовладдя, суспільний прогрес, мир, соціальну справедливість, високу мораль. А найважливішою вважали охорону цнотливої чистоти марксизму-ленінізму. Насправді, за гучними заявами про “всенародну підтримку”, партійну скромність, ідеологічну відданість і комуністичну принциповість часто приховувалися жадоба до наживи, некомпетентність, моральна й політична розбещеність,

¹⁷ Гелей С. Хресна дорога української Церкви / С. Гелей // Франко П. Репресоване духовенство УГКЦ. – Львів, 2008. – С. IX–XVI, 1–15.

переслідування інакодумців, корупція, формалізм, парадність, помпезність, самозвеличення, ювілеє- і рапортomanія.

Своєрідною ілюстрацією викладеного може слугувати справа першого секретаря Львівського міськкому партії Петра Овсянка, який дістався цієї посади після директорування на танкоремонтному заводі та праці головою міськвиконкому в 1956–1958 рр. Задля позитивного вирішення міських проблем у високих інстанціях тоді, як деколи й нині, доводилося їздити до Москви й Києва з дарунками, на які в партійному бюджеті коштів не передбачалося. За допомогою зверталися до керівників підприємств. Один із них, директор трикотажної фабрики (згодом – об'єднання “Промінь”), утворив цех з випуску необлікованої продукції й постачав Овсянка товарами й коштами. У вересні 1961 р. першим секретарем обкому втретє став Іван Грушецький. До нього дійшли чутки про підпільне виробництво, і він доручив розслідувати справу, а Овсянка кілька разів запрошував на відповідні “бесіди”. Після однієї з них Овсянка у власному кабінеті пустив собі кулю в скроню. Того ж дня вночі при світлі автомобільних фар і ліхтарів військовослужбовці танкового заводу поховали його на Личаківському цвинтарі. А директора фабрики було засуджено до розстрілу.

Юрій ЗАЙЦЕВ

КОМІТЕТ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ – РЕПРЕСИВНИЙ ОРГАН КПРС

Задля усвідомлення ролі КДБ у державній структурі СРСР треба спершу з'ясувати, в якій системі політичних координат існував цей союз так званих суверенних республік: демократичній чи тоталітарній. У спрощеному, популяризаторському викладі доктор історичних наук, професор Станіслав Кульчицький охарактеризував ці системи так: “Демократією слід вважати політичну систему, за якої суспільство дає корпорації державних службовців мандат на владу, а тоталітаризмом – ту систему, в якій суспільство цілком залежне від держави. Виходячи з такого зіставлення, панівний в СРСР політичний режим слід було б назвати тоталітарним і поставити його на один рівень із відомими в минулому іншими формами тоталітаризму – фашизмом і націонал-соціалізмом”¹.

Визначальними ознаками тоталітарного суспільства є узурпація всіх владних функцій однією партією на чолі з “вождем”, абсолютний контроль над усіма сферами життя й діяльності людини і соціуму унаслідок їх усебічної й наскрізної регламентації, підпорядкування свідомості особи і соціальної практики реалізації утопічних ідей, досягнення яких щоразу відсувається на прийдешній час. Головним інструментом управління є насильство, терор. Тому стрижневими владними структурами в СРСР були не ради народних депутатів, а силові відомства: міліція, прокуратура, суди, органи державної безпеки. Ключову роль з-поміж них виконували останні.

Власне Комітет державної безпеки при Раді Міністрів СРСР, як потужна й розгалужена державна структура, був створений 13 березня 1954 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР згідно з постановою ЦК КПРС від 12 березня 1954 р. “Про роботу органів державної безпеки”². Основне його завдання – боротьба із зовнішніми та внутрішніми загрозами радянському режимові. Фактично це був репресивний орган у системі влади, охоронний загін КПРС. У народі ця установа відома за абревіатурою КГБ (рос. – Комитет государственной безопасности). Комітет державної безпеки при Раді Міністрів УРСР хоча й позиціонував себе органом державної влади України, але діяв як структурний підрозділ КДБ СРСР, підпорядкований політбюро ЦК КПРС. Для осягнення місця й ролі КДБ у системі державного управління варто вдатися до історичної ретроспективи згаданої спецслужби.

Свій родовід КДБ веде від заснованої 20 грудня 1917 р. постановою Раднаркому Росії Всеросійської надзвичайної комісії (рос. – Всероссийской чрезвычайной

¹ *Кульчицький С.* Глиняні ноги колоса / С. Кульчицький // День. – 2012. – 13–14 січня.

² *Север А.* История КГБ / А. Север. – Москва: Алгоритм, 2008. – С. 11, 16.

комиссии – ВЧК, або більш поширеної назви місцевих комісій – ЧК) для боротьби з контрреволюцією і саботажем. Її появу “теоретично” обґрунтував В. Ленін: “Наукове поняття диктатури означає не що інше, як нічим не обмежену, ніякими законами, ніякими абсолютно правилами не зв’язану владу, що безпосередньо на насильство спирається”³.

У західних областях України структури держбезпеки СРСР почали діяти після анексії Галичини 17 вересня 1939 р., а також таємної зустрічі двох диктаторів у Львові 17 жовтня цього ж року. Запроваджені політвідділами Червоної армії тимчасові управління після Народних Зборів (26–28 жовтня 1939 р.) та прийняття Верховною Радою СРСР закону про включення Західної України до складу СРСР (1 листопада 1939 р.) та закону Верховної Ради УРСР про возз’єднання приєднаних територій із УРСР (14 листопада 1939 р.) були замінені призначеними КПРС виконкомом ще не діючих Рад депутатів трудящих та репресивними структурами НКВС. У лютому 1941 р. їх заступили самостійні органи НКДБ та НКВС. Через паспортизацію, прописку та вилучення церковних книг населення краю потрапило під тотальний контроль спецслужб. Зокрема, на 15 травня 1940 р. було прописано 1 514 342 особи. Відтак розпочався терор проти національно і соціально активної частини населення, зокрема після створення спеціальних оперативних та агентурно-бойових груп, які видавали себе за підпільні формування ОУН, організації відділів для боротьби з бандитизмом, розширення штатів слідчих частин, створення в цих областях широкої мережі з 19 в’язниць. У березні 1941 всі в’язниці були передані у відання НКДБ УРСР. З початком німецько-радянської війни за офіційним звітом тюремного управління у в’язницях Львівщини було розстріляно всіх, хто перебував під слідством, та засуджених за “контрреволюційні злочини”, загалом 2 464 особи. Їх закопали в ями, вириті на підвір’ях та в підвалах в’язниць, а в Золочеві – в саду. У Самборі та Стрию (Дрогобицька область) розстріляли 1 101, у Перемишлі – 267 в’язнів. У в’язницях Станіславської області розстріляли 1 000 в’язнів, у Луцьку – 2 000, у Ковелі – 194, у Дубно – 260. З евакуйованих із Чорткова 954 в’язнів 123 розстріляли по дорозі та 767 – в Умані. Іншим засобом масових репресій були депортації. Протягом 1940–1941 рр. у віддалені райони СРСР із західних областей України примусово вивезли близько 1080 тис. осіб, у т. ч. майже 30 тис. зі Львова. В дещо менших масштабах депортації відбувалися й у повоєнні роки (до 1952 р.)⁴.

Після закінчення Другої світової війни основним завданням сталінського режиму, зокрема спецслужб, було придушення національно-визвольного руху, головним рушієм якого виступали ОУН та УПА. Це була жорстока й тривала війна, яка провадилася значною мірою традиційними для радянських спецслужб підступними, провокаційними методами з використанням регулярних військ, зокрема НКВС, важкого озброєння, броневих автомобілів, танків та літаків, винищувальних батальйонів, спеціальних провокативно-розвідувальних груп, які діяли під виглядом загонів УПА та боївок служби безпеки ОУН і поводитися з населенням

³ *Ленін В. І.* До історії питання про диктатуру / В. І. Ленін // Повне зібрання творів. – Київ, 1974. – Т. 41. – С. 364.

⁴ *Білас І. Г.* Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: у 2 кн. / І. Г. Білас. – Київ: Либідь – Військо України, 1994. – Кн. 1. – С. 114–116, 120–129, 138.

надзвичайно жорстоко (на 20 квітня 1945 р. діяло 157 спецгруп із 1 808 бійцями⁵), а також фіктивної мережі ОУН. За даними НКВС УРСР лише від лютого 1944 р. до грудня 1945 р. в боротьбі з “бандитизмом” у західних областях УРСР проведено 39 773 чекістсько-військових операцій, під час яких вбито 103 313 “бандитів” (переважно мирних мешканців), затримано – 110 785, заарештовано учасників ОУН – 8 370, активних повстанців – 15 959, прийшли “з повинною” – 58 488⁶. (Це аргументи до дискусії щодо чисельності УПА). Загалом за роки збройної боротьби втрати УПА становили 20 тис. осіб, а військовослужбовців Червоної армії, внутрішніх військ та органів держбезпеки – 22 тис.⁷ Наказами МВС та МДБ від 21 січня 1947 р. та секретною постановою Ради Міністрів СРСР від 28 січня 1947 р. боротьбу з визвольним рухом було покладено на МДБ. В органи держбезпеки з МВС було переведено 1 617 оперативних працівників, агентурну мережу чисельністю 17945 осіб, передано картотеку на 12 714 учасників підпілля, понад 25 тис. бійців внутрішніх військ та винищувальні батальйони в складі 35 125 осіб⁸.

Президія ЦК КПРС 8 лютого 1954 р. схвалила виділення управлінь держбезпеки з МВС та утворення указом Президії Верховної Ради СРСР від 13 березня 1954 р. КДБ при Раді Міністрів СРСР. Його складовою частиною став і КДБ при Раді Міністрів УРСР, формально створений указом Президії Верховної Ради УРСР від 30 травня 1954 р., структура якого практично дублювала московську. Отже, датою народження власне КДБ є 13 березня 1954 р., але чекісти ФСБ і в сучасній Росії відзначають професійне свято 20 грудня – у день створення ВЧК, підтверджуючи цим успадковані сучасною спецслужбою традиції. Оновлена спецслужба СРСР діяла під жорстким партійним контролем⁹. В Україні ж Днем СБУ є 25 березня. Цього дня 1992 р. Верховна Рада ухвалила Закон “Про Службу безпеки України”.

Реорганізація державної безпеки СРСР у 1954 р. не змінила репресивно-злочинної суті спецслужби. Замість знешкодження небезпечних акцій іноземних розвідок, головним ворогом режиму вважали опозицію у власній країні, інакодумців, які “підступно” використовували в антирадянських цілях права й свободи, надані народові “найдемократичнішою” в світі сталінською Конституцією. Найбільше занепокоєння КПРС викликали національно-державницькі прагнення українців, які “підживлювалися” закордонними націоналістичними центрами. Нейтралізувати ці впливи партія й доручила КДБ, маючи на увазі відому сталінську формулу: “Нема людини – нема проблеми”. Головним об’єктом уваги спецслужби був лідер ОУН Степан Бандера, а також ідеолог українського демократичного націоналізму, редактор журналу “Український самостійник”, голова Політичної

⁵ Див.: Зайцев Ю. Спецзагони провокаторів / Ю. Зайцев // Високий Замок. – 2003. – 29 вересня; Те ж саме [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://duhvoli.com.ua/index.php?article=400>; Круцик Р. Коммунистическая инквизиция в Украине [Электронный ресурс] / Р. Круцик. – Режим доступа: <http://www.epochtimes.ru/content/view/7169/49>

⁶ Білас І.Г. Репресивно-каральна система... – С. 181.

⁷ Бондаренко К. Українська повстанська армія / К. Бондаренко, Ю. Киричук // Довідник з історії України (А–Я) / [за ред. І. Підкови, Р. Шуста]. – 2-ге вид., доопр. і доповн. – Київ: Генеза, 2001. – С. 940.

⁸ Білас І.Г. Репресивно-каральна система... – С. 280–281.

⁹ Север А. История КГБ. – С. 16–19; Окіпнюк В. Т. Комітет державної безпеки СРСР та Комітет державної безпеки УРСР / В.Т. Окіпнюк // Енциклопедія історії України. – Київ, 2007. – Т. 4. – С. 479–480.

Ради ОУН, професор права Українського вільного університету в Мюнхені Лев Ребет. Активність останнього, створення ним закордонних частин ОУН, розбудова структур ОУН в Україні зумовили невідкладну потребу ліквідації Ребета. Виконання цього завдання доручили агентів КДБ Богдану Сташинському, залученому до співпраці з НКВС ще 1950 р. Сташинського озброїли пістолетом, зарядженим ампулою з синильною кислотою. Після вдихання її парів людина негайно помирає. 12 жовтня 1957 р. Б. Сташинський виконав замах. Судмедексперти встановили, що Ребет помер від серцевого нападу¹⁰.

Щоб завдати українському національно-визвольному рухові ще відчутнішого удару, вище політичне керівництво СРСР доручило КДБ ліквідувати лідера українських націоналістів Степана Бандеру. Реалізувати це завдання знову наказали Сташинському. За перше вбивство його нагородили подякою та фотоапаратом. За друге пообіцяли орден. У квітні 1959 р. йому вручили досконаліший двоцивковий газовий пістолет. 15 жовтня Б. Сташинський проник до будинку на вул. Крайтмайра, 7, дочекався приходу Бандери на обід, пішов сходами йому назустріч і вистрелив в обличчя. Дорогою до лікарні Бандера помер. За цю акцію Сташинського в грудні 1959 р. нагородили орденом Червоного Прапора¹¹.

2 березня 1959 р. ЦК КІРС та РМ СРСР затвердили “Положення про КДБ при Раді Міністрів СРСР”, в якому зазначалося, що Комітет “працює під безпосереднім керівництвом і контролем” ЦК КІРС. Правовий статус спецслужби визначався також низкою таємних підзаконних актів. КДБ боролася з незаконними збройними формуваннями, незареєстрованими або забороненими громадськими організаціями, забезпечувало дотримання державної таємниці. Комітет мав право проводити оперативні заходи, зокрема, вербувати агентуру, створювати явочні й конспіративні квартири, здійснювати зовнішнє спостереження, перлюстрацію кореспонденції тощо. Наприклад, постановою старшого слідчого КДБ при РМ УРСР капітана Ткача 28 грудня 1971 р. було накладено арешт на поштово-телеграфну кореспонденцію поетеси Ірини Калинець¹².

Особливий острах у ЦК КІРС викликало наростання опозиційного руху в СРСР. У серпні–вересні 1965 р. було проведено низку арештів нонконформістської інтелігенції. Наступного року відбулися судові процеси. До позбавлення волі були засуджені у Львові Михайло Масютко, Іван Гель, брати Михайло й Богдан Горині, Михайло Осадчий, Мирослава Зваричевська, Ярослава Менкуш, в Івано-Франківську – Опанас Заливаха та Михайло Озерний, у Луцьку – Дмитро

¹⁰ *Бажан О. Г.* Вбивство Льва Ребета і Степана Бандери [Електронний ресурс] / О. Г. Бажан // Політичний терор і тероризм в Україні. – Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Сташинський_Богдан_Миколайович; XIX–XX ст. Історичні нариси / Д. В. Архирейський, О. Г. Бажан, Т. Б. Бикова та ін.; відп. ред. В. А. Смолій. – Київ: Наукова думка, – С. 793–794; *Гордасевич Г. Л.* Степан Бандера: Людина і міф / Г. Л. Гордасевич. – Львів: Піраміда, 2001. – С. 144–145.

¹¹ Московські вбивці Бандери перед судом. – Мюнхен, 1965 (Репринтне видання: Дрогобич, 1992). – С. 11–12, 22–23, 60–61; *Бажан О. Г.* Вбивство Льва Ребета і Степана Бандери. – С. 793–797; *Гордасевич Г. Л.* Указ. праця. – С. 131–136, 141–149; Електронний ресурс: http://uk.wikipedia.org/wiki/Сташинський_Богдан_Миколайович.

¹² *Окіпнюк В.Т.* Комітет державної безпеки СРСР та Комітет державної безпеки УРСР / В.Т. Окіпнюк // Енциклопедія історії України. – Київ: Наукова думка, 2007. – Т. 4. – С. 480; Архів Управління Служби безпеки України у Львівській області (далі – Архів УСБУ ЛО). – Спр. П 19483. – Т. 1. – Арк. 117–118.

Івашенко та Валентин Мороз. Але реакція громадськості на репресивні заходи КПРС і КДБ виявилася протилежною від очікуваної. В Україні, зокрема в Києві та Львові, відбулися акції солідарності з безпідставно звинуваченими, пікетування судів, колективні звернення до владних та правоохоронних інстанцій із протестами проти розправи над інакомислячими та вимогами звільнення заарештованих і засуджених. Однак карально-репресивні органи посилили переслідування опонентів режиму. 18 травня 1967 р. на політбюро ЦК КПРС було оголошено про звільнення з посади голови КДБ Володимира Семичасного й призначення на неї секретаря ЦК КПРС Юрія Андропова. 3-поміж низки структурних і кадрових змін він запропонував створити 5-те управління КДБ (ідеологічна контррозвідка) з відповідними підрозділами на місцях, що й було виконано постановою Політбюро від 5 липня 1967 р. Головним його завданням була “організація контррозвідувальної роботи по боротьбі з акціями ідеологічної диверсії на території країни”, а конкретніше – з національно-визвольним та дисидентським рухом. Зважаючи на такі “поважні” обов’язки, управління стало найчисельнішим підрозділом центрального апарату КДБ (у 1967 р. в його штаті працював 201 посадовець, у 1982 – 424). Загалом в СРСР у ньому служили 2,5 тис. співробітників. В областях у 5-му відділі працювали в середньому 10 осіб, які мали орієнтовно по 200 агентів¹³.

На порушення ст. 52 Конституції СРСР та ст. 50 Конституції УРСР про відділення церкви від держави КДБ не лише контролював діяльність церков, а й через дозвіл на призначення священників, не кажучи вже про хіротонію ієрархів, фактично керував церковним життям. Яскравим прикладом втручання держави та її спецслужб у діяльність церков був псевдособор 1946 р. з ліквідації УГКЦ, а потім багатолітнє кримінальне переслідування священників підпільної Церкви. Патріарх УГКЦ Йосиф Сліпий разом з іншими єпископами ще 11 квітня 1945 р. був заарештований і засуджений на 8 років ув’язнення. Згодом мав ще кілька судових процесів (у 1953, 1957 та 1962 рр.), 18 років відбував покарання в концтаборах. Звільнили його 1963 р. за наполегливими клопотаннями Папи Римського Іоанна ХХІІІ, Президента США Джона Кеннеді, королеви Великобританії Єлизавети ІІ та світової громадськості й вислали за межі СРСР¹⁴.

Через своїх працівників або агентів, які виконували обов’язки уповноважених у справах релігій при облвиконкомах, впливав КДБ на діяльність дозволених КПРС церков. Підпорядковувалися вони уповноваженим Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР по УРСР. У 1974 р. відповідну Раду було створено при РМ УРСР. Основні функції Ради – контроль за духовними особами всіх віровизнань, зняття з реєстрації релігійних громад та закриття храмів, інформування партійних органів про виконання віруючими обрядових та ритуальних треб. Без довідки уповноваженого про реєстрацію священник не міг обслуговувати парафію.

¹³ Див.: *Зайцев Ю. Д.* Політична опозиція // *Історія України* / [відп. ред. Ю. Сливка; керівник авт. кол. Ю. Зайцев]. – 4-те вид. – Львів: Світ, 2003. – С. 369–370; *Север А.* *История КГБ.* – С. 73–74; 76, 82–83, 184.

¹⁴ *Стула Б.* Науково-педагогічна і громадсько-просвітницька діяльність Патріарха Йосифа Сліпого / Б. Стула // *Українська історична біографістика: забуте і невідоме* / [за ред. проф. М.М. Алексієвця]. – Тернопіль, 2005. – Част. 1. – С. 261–264; *Опалко Н.* Йосиф Сліпий. Мученик за Христа й Україну / Н. Опалко // *Тернопілля 97. Регіональний річник.* – Тернопіль, 1997. – Кн. 3. – С. 168–169.

Частина священників писала доноси в КДБ, була його агентами. Без дозволу влади в особі КДБ, як зазначив Патріарх Української православної церкви Київського патріархату Філарет, неможливо було рукоположити єпископа. За відмову бути “стукачем” йому 1952 р. погрожували розстрілом¹⁵.

Звіт Ю. Андропова Л. Брежневу від 6 травня 1968 р. про роботу КДБ СРСР у 1967 р. дає уявлення про окремі наслідки діяльності багатотисячного колективу спецслужби (лише офіцерів у ній було 57 тис.). Зокрема, ворожим розвідкам було підставлено 31 агента, 12 з яких потрапили до їх поля зору, що мало дати змогу завершити формування агентурних позицій у зарубіжних центрах ідеологічних диверсій, а також в антирадянських, націоналістичних і релігійних організаціях, куди було вкорінено 7 агентів. Спецслужби проводили також дві оперативні гри “з закордонними центрами українських націоналістів”. У складі делегацій, туристичних груп та учасників виставок до капіталістичних країн виїздили 378 оперативних працівників, понад 2 200 агентів і 4 400 довірених осіб. У міжнародному поштовому зв’язку “було конфісковано більш як 114 тис. листів і бандеролей з антирадянською та політично шкідливою літературою”. В СРСР було зареєстровано розповсюдження 11 856 летинок і встановлено 1 198 анонімних авторів, з яких 114 притягнуто до кримінальної відповідальності. Органи КДБ завербували 24 952 агента, загальна чисельність їх становила понад 160 тис. За державні злочини віддано під суд 738 осіб, зокрема 121 зрадник і каратель періоду війни, 96 – за антирадянську агітацію і пропаганду, 227 – за нелегальний перехід кордону. 12 115 осіб було попереджено про відповідальність за “політично шкідливі” прояви. Водночас за шпигунство заарештували одного іноземця й одного громадянина СРСР¹⁶.

Центр доручив КДБ УРСР розвідку, пов’язану з використанням української діаспори. Наприклад, на початку 1980-х рр. відповідний підрозділ із 15 осіб у Львівському управлінні КДБ очолював Олександр Нездоля, згодом – генерал держбезпеки. Про діяльність цієї структури він у співавторстві написав книгу. Головним завданням вважалося “проникнення в зарубіжні націоналістичні центри”, зокрема, ОУН. Відтак, КДБ отримував інформацію про поїздки в Західну Україну її “емісарів”, постачання “літератури, матеріальної допомоги дисидентам і націоналістам”¹⁷.

Учасників опозиційного руху в Україні – прихильників її державного усамостійнення, дисидентів, шістдесятників, членів підпільних організацій – у Кримінальному кодексі УРСР трактували як “особливо небезпечних державних злочинців”. Для їх покарання за вказівкою КДБ суди застосовували низку статей, зокрема, 56 – Зрада Батьківщини, 62 – Антирадянська агітація і пропаганда, 64 – Організаційна діяльність, спрямована до вчинення особливо небезпечних державних злочинів, а так само участь в антирадянській організації, 138 – Порушення законів про відокремлення церкви від держави і школи від церкви, 187¹ – Поширення

¹⁵ Зінченко А. Рада у справах культів при Раді Міністрів УРСР / А. Зінченко // Енциклопедія українознавства. – Львів, 2003. – Т. 11. – С. 167–168; Ганус А. Патріарх Філарет: “Без дозволу КДБ єпископами не ставали” / А. Ганус // Експрес. – 2012. – 2–9 лютого. – С. 3, 30.

¹⁶ Север А. История КГБ. – С. 87–97, 103.

¹⁷ Разведка по-украински [Электронный ресурс] / С. Нестеренко, Э. Нестеренко, А. Нездоля // Досьє генерала госбезопасности Александра Нездоли. – Режим доступа: <http://www.agentura.ru/library/nezdolya/razvedkapo/>; Элитная агентура [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.agentura.ru/library/nezdolya/elitnaya/>

завідомо неправдивих вигадок, що порочать радянський державний і суспільний лад, 187³ – Групові дії, що порушують громадський порядок, 188¹ – Опір працівникові міліції або народному дружиннику при виконанні ними обов’язків по охороні громадського порядку, 209 – Посягання на особу та права громадян під приводом виконання релігійних обрядів чи іншим приводом тощо. Санкції за деякими з них були дуже суворі. Наприклад, ст. 56 передбачала позбавлення волі від 10 до 15 років із засланням до 5 років, або смертну кару. Таке ж покарання отримували засуджені за ст. 64. Опонентів режиму, борців за права людини, авторів й поширювачів самвидаву звинувачували за ст. 62 в наклепницьких вигадках про радянський лад, вони могли бути позбавлені волі в таборах суворого режиму від 6 місяців до 7 років із засланням до 5 років. Повторно звинувачені в антирадянській агітації і пропаганді потрапляли в колонії особливого режиму (з утриманням у камерах) на термін від 3 до 10 років і засланням до 5, їх вважали особливо небезпечними рецидивістами¹⁸. Часто присуди були максимальними. Так, чільні учасники підпільного Українського національного комітету, створеного у Львові 1957 р., Богдан Грицина, Іван Коваль, Роман Гурний та Володимир Гнот за статтями 56 та 64 КК УРСР в січні 1962 р. були засуджені до страти. Верховний Суд УРСР замінив вирок на 15 років лише двом останнім¹⁹. Керівник Української робітничо-селянської спілки (1959–1961) Левко Лук’яненко також отримав за цими статтями вищу міру покарання, пробув 72 доби в камері смертників, доки йому не оголосили ухвалу Верховного Суду про 15-літнє ув’язнення²⁰. За ст. 62 максимальними термінами були покарані Іван Гель, Михайло Горинь, Віталій Калиниченко, Іван Кандиба, Богдан Климчак, Юрій Литвин, Левко Лук’яненко, Мирослав Маринович, Валерій Марченко, Василь Овсієнко, Зорян Попадюк, Григорій Приходько, Євген Сверстюк, Іван Світличний, Іван Сокульський, Василь Стус, Олекса Тихий, Степан Хмара, Юрій Шухевич та ін.

Нещадне переслідування очікувало членів антикомуністичних, антирадянських організацій та адептів демократизації суспільства, а насамперед, – прихильників самостійної України, хоча вони, наприклад, члени УРСР Левка Лук’яненка, обстоювали законне, конституційно гарантоване право республіки на вихід із СРСР. Тому КПРС намагалася витравити з історичної пам’яті українського народу усталені часом та освячені звитягами й полеглими борцями національні символи: синьо-жовтий прапор, герб – тризуб та гімн “Ще не вмерла Україна”. Відомий український поет-політв’язень, а згодом і лауреат Шевченківської премії Ігор Калинець у 1970 р. охарактеризував складні історичні й політичні реалії такими рядками:

¹⁸ Міжнародний біографічний словник дисидентів країн Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР. – Харків, 2006. – Т. 1. Україна. – Част. 2. – С. 960–975.

¹⁹ Федик І. Розстріляні в 1962... / І. Федик // Українське слово. – 1992. – 19 березня; Українські політичні в’язні у ССРСР // Я нічого у вас не прошу: Лист В. Чорновола до секретаря ЦК КПУ П.Ю. Шелеста. – Торонто, 1968. – С. 113–119; Аудіоінтерв’ю Ю. Зайцева з Романом Гурним 27.01.1996 р.

²⁰ Вирок Судової колегії в кримінальних справах Львівського обласного суду від 20 травня 1961 р. // Лук’яненко Л. Вірую в Бога і в Україну. – Київ, 1991. – С. 32–40; Лук’яненко Л. Сповідь у камері смертників / Л. Лук’яненко. – Київ, 1991. – С. 8–22; Аудіоінтерв’ю Ю. Зайцева з Левком Лук’яненком 27 березня 2010 р.

“Всі герби знаті нашої
в чужинецьких музеях
всі герби ремісницькі
в чужинецьких руках
всі міста наші
з гербами зайд
навіть золоте дерево
і се у саді сусіда
навіть ся осінь
не за нашим календарем...”²¹

Одним із найефективніших способів демонстрації прагнення українського народу до незалежності було таємне вивішування національних прапорів. За такі вчинки карали позбавленням волі, однак такі акції в Україні відбувалися досить часто. Виконавців засуджували до тривалого ув'язнення не лише за dokonаний факт встановлення прапора, але й за намір. Переконливим прикладом може слугувати історія художника Веніаміна Дужинського – колишнього учасника Похідної групи ОУН на Волині (1941 р.), організатора постачання медикаментів для УПА. У 1947 р. він через секретаря посольства Аргентини в СРСР Альфреда Гофмана передавав на Захід відомості про злочини більшовиків та бойові операції УПА. Прикриттям слугувало удаване прагнення отримати візу для відвідин двоюрідного брата в Буенос-Айресі. 1949 р. В. Дужинського заарештували, звинуватили в намірі зрадити батьківщину й наступного року засудили на 25 років концтаборів²². Звільнили у серпні 1956 р. У ніч на 30 червня 1957 р. його знову заарештували при спробі вивісити у Львові національний прапор з тризубом та написом “Хай живе незалежна Україна!” і революційний червоно-чорний прапор ОУН із написами “Воля народам! – Воля людині!” Поряд із прапорами була табличка “Заміновано”. 12 вересня 1957 р. через скасування смертної кари Львівський облсуд ув'язнив Дужинського на 25 років “у суворо режимному таборі в далеких місцевостях СРСР”, а колишнього політ'язня 1948–1956 рр. Марію Василів, яка пошила ці прапори, – на 10 років²³.

Вивішування національного прапора було вагомим аргументом тези про перманентність, неперервність боротьби українського народу з московським тоталітарним режимом, стимулювало опірність державотворчих сил суспільства. Нині широко відомою є діяльність підпільного Українського національного фронту, заснованого 1964 р. вчителем історії Дмитром Квецком у Долинському районі на Івано-Франківщині. А безпосереднім поштовхом до реалізації задуму стало встановлення синьо-жовтого прапора 19 грудня 1961 р. над будинком сільради у с. Витвиці. Згодом з'ясувалося, що цю та інші акції виконав міліціонер Михайло Дяк спільно з курсантом школи міліції Миколою Федівим. Йдеться про березовий хрест, закопаний над зруйнованою більшовиками могилою борців за волю України, летючки “Хай живе самостійна Україна!”, поширені в м. Болехові, два національних

²¹ Архів управління Служби безпеки України у Львівській області (далі – Архів УСБУ ЛО). – Спр. П 19917. – Т. 2. – Арк. 44; *Калинець І.* Підсумовуючи мовчання / І. Калинець // Слово триває: Поезії. – Харків, 1997. – С. 152.

²² Архів УСБУ ЛО. – Спр. П 11796. – Т. 2. – Арк. 134–136.

²³ Архів УСБУ ЛО. – Спр. П 22845. – Т. 2. – Арк. 227–230; *Зайцев Ю.* За національний прапор – до буцегарні / Ю. Зайцев // Львівська газета. – 2007. – 13–15 липня.

знамена, встановлені в м. Моршині тощо. Створена М. Дяком група “Братство Тарасівців” увійшла до УНФ, а її керівник став одним із чільних діячів підпілля. Він дослужився до звання капітана міліції, виконував найризикованіші операції УНФ, зокрема й вивішування прапора 30 жовтня 1966 р. на автобусній зупинці біля с. Гошева на відзнаку чергової річниці створення ЗУНР, а потім “старанно” допомагав кадебістам шукати отих зухвалих “зловмисників”. Під час процесу над керівниками УНФ в Івано-Франківську в листопаді 1967 р. Верховний Суд УРСР покарав М. Дяка 5 роками в’язниці, 7 – таборів суворого режиму та 5 – заслання²⁴.

Подібних фактів в історії українського руху опору дуже багато. Згадаймо хоча б окремі з них. 22 січня 1973 р. на честь проголошення Четвертого Універсалу Центральної Ради про незалежність України (1918 р.) члени підпільної юнацької організації Володимира Мармуса з с. Росохач Чортківського району Тернопільської області вивісили в м. Чорткові чотири синьо-жовті прапори та поширили 19 листівок. Арешти розпочалися 19 лютого. До суду у вересні 1973 р. притягнули сім осіб. В. Мармуса позбавили волі на 11 років, Степана Сапеляка та Миколу Мармуса – на 8, Петра Винничука та Володимира Сеньківа – на 7, Миколу Слободяна та Андрія Кравця – на 5²⁵. 19 грудня 1974 р. в с. Дебеславці Коломийського району на Івано-Франківщині керівник підпільної організації “Національно-демократичний визвольний союз”, член КПРС, дільничний міліціонер лейтенант Михайло Слободян із с. Трач спільно з Василем Мельничуком вивісили на високій грушці біля церковного подвір’я синьо-жовтий прапор. Звільнившись із міліції, він став директором сільського клубу й у Великодну ніч 4 травня 1975 р. разом із Василем Слободяном вивісили один національний прапор на найвищій сосні біля Косівського райкому компартії, а другий – на старій березі біля церкви. 14 липня 1975 р. М. Слободяна заарештували, а 20 січня 1976 р. Івано-Франківський облсуд ув’язнив його на 11 років таборів суворого режиму та 3 роки заслання, а Василя Слободяна на 2,5 років²⁶. Проблему походження національних символів України та їх використання у боротьбі з московським тоталітарним режимом досліджує колишній науковий співробітник Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, відомий історик, доктор історичних наук, професор Львівського

²⁴ Архів УСБУ в Івано-Франківській області (далі – Архів УСБУ ІФО). – Спр. П 7536. – Т. 15. – Арк. 251, 258; Зі спогадів дружини Михайла Дяка Ганни 19 липня 1999 р. // Український Національний Фронт: Дослідження, документи, матеріали / [упоряд. М. В. Дубас, Ю. Д. Зайцев]. – Львів, 2000. – С. 641–643; *Зайцев Ю.* Синьо-жовті стяги підпільник у міліцейській формі вивішував навіть у 60-х роках / Ю. Зайцев // Молода Галичина. – 2001. – 4 жовтня.

²⁵ Вирок Тернопільського обласного суду у справі Мармуса В. В. та інших від 24 вересня 1973 р. // Особистий архів Юрія Зайцева; Юнаки з огненної печі / [упоряд. В. В. Овсієнко]. – Харків, 2003. – 144 с.; *Сапеляк С.* Хроніки дисидентські від головосіку. Невольничка мемуаристика / С. Сапеляк. – Київ, 2003. – С. 18–21.

²⁶ “Інформаційний бюлетень” Українського національного фронту за першу половину травня 1975 р. // Архів Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України. – Ф. 3. – Оп. 6. – Спр. 3. – Арк. 29; 5810. Надзорные производства Прокуратуры СССР по делам об антисоветской агитации и пропаганде. Март 1953–1991. Аннотированный каталог / [под. ред. В. А. Козлова и С. В. Мироненко; сост. О. В. Эдельман]. – Москва, 1999. – С. 768; *Гриньків Д.* Синьо-жовтий гомін у Карпатах / Д. Гриньків // Зона. – 2009. – № 25. – С. 139–151.

національного університету ім. Івана Франка Богдан Якимович ще з 1988 року. Перші результати досліджень він опублікував вже за кілька місяців²⁷.

Одним із найжорстокіших покарань, які застосовував КДБ, було примусове “лікування” інакходумців у психіатричних лікарнях, зокрема, спеціального, тобто в’язничного типу. У 1961 р. схвалено “Інструкцію про невідкладну госпіталізацію психічних хворих, які становлять суспільну небезпеку”. Ізоляцію в психлікарні застосовували переважно тоді, коли заарештовані з політичних мотивів наполягали на своєму конституційному праві мати власну думку щодо суспільних процесів, користуватися декларованою свободою слова та друку, відмовлялися давати свідчення, не виказували однодумців та джерел самвидаву, не підписували протоколи допитів, влаштовували голодування протесту, не погоджувалися на співпрацю з КДБ, констатували закритість судових процесів та замовний характер вироків тощо. До такого покарання вдавалися також за недостатністю доказів для судового переслідування. Якщо порушення кримінальної справи КДБ вважав небажаним, то скеровував піднаглядного на психіатричну експертизу через міліцію, прокуратуру чи іншу інстанцію. Експерти в зазначених випадках найчастіше діяли за “логікою” КДБ: тільки шизофренік може бути невдоволений існуючим ладом. “Лікували” політв’язнів набором нейролептиків, болючими уколами галоперидолу, аміназину, тизерцину, доки людина не ставала недієздатною. Якщо в’язень концтабору чи тюрми знав час свого звільнення (коли не сфабрикують нового терміну), то в’язня спецпсихушки могли утримувати безтерміново, тобто до повного “одужання”. Після 1961 р. в СРСР значно зросла кількість психлікарень. Для пацієнтів із психічними та нервовими захворюваннями протягом 1962–1974 рр. було споруджено стаціонарів на 167,4 тис. місць, відтак загальна їх кількість становила 390 тис. Навіть у 1986 р. лише в шести найбільших психлікарнях спеціального (тобто, в’язничного) типу МВС СРСР – Казанській, Ленінградській, Орловській, Сичовській, Черняхівській, Благовещенській перебувало 5 329 осіб. На примусове лікування були скеровані генерал Петро Григоренко, Леонід Плющ, Микола Плахотнюк, Йосип Тереля, Ганна Михайленко, Оксана Мешко, Василь Рубан, Віктор Монбланов, Борис Ковгар, В’ячеслав Ігрунов, Анатолій Лупиніс, Володимир Клебанов, Михайло Якубівський, Віктор Боровський, Леонід Сапа, Василь Сірий, Іван Коваленко, Зіновій Красівський, Віктор Рафальський, Михайло Луцик, Степан Бедрило та десятки інших, які були визнані психічно хворими, декого після кількомісячних експертиз відправляли на лаву підсудних²⁸.

З метою запобігання антирадянській діяльності указом Президії Верховної Ради СРСР від 25 грудня 1972 р. було запроваджено механізм “офіційного попередження”. Цю функцію виконували слідчі КДБ. Викликаному на “бесіду” пропонували підписати документ про оголошення попередження. Практику попередження застосовували й раніше, однак вона не мала зобов’язуючого характеру і

²⁷ Якимович Б. До питання про українську національну символіку / Б. Якимович // Пам’ятки України. – 1989. – № 3. – С. 44–48.

²⁸ Див.: Зайцев Ю. Політичний в’язень радянської психіатрії / Ю. Зайцев // Диагноз КГБ: шизофренія. – Львів, 2008. – С. 3–17; Спецпсихлікарня // Міжнародний біографічний словник дисидентів... – Т. 1.; Ч. 2. – С. 957; Прокопенко А. С. Безумная психиатрия / А. С. Прокопенко. – Москва, 1997. – С. 152.

“запрошені” не підлягали примусовому приводу до КДБ²⁹. Так, 14 грудня 1971 р. до прокуратури Львівської області “запросили” Ірину Калинець та запропонували підписати заготований документ: “Я ... попереджена про недопустимість поширювання в усній формі та розповсюдження в письмовій формі завідомо неправдивих, наклепницьких вигадок, що порочать радянський державний та суспільний лад. Я також попереджена про кримінальну відповідальність у разі розповсюдження зазначених вище вигадок”. Підписувати попередження І. Калинець відмовилася³⁰.

Система КДБ пронизувала все радянське суспільство. Практично за всіма підприємствами, установами, навчальними закладами, громадськими та релігійними організаціями були закріплені працівники спецслужби, а у великих колективах функціонували спеціальні відділи. Вони вивчали настрої людей, виявляли критично налаштованих, які мали власні погляди на явища політичного, економічного й духовного життя суспільства, доповідали про них в спецоргани, а керівники підрозділів та управлінь КДБ – першим секретарям партійних комітетів. Для прикладу, у звіті Львівського УКДБ за 1973–1974 рр. констатовалося значне поповнення агентурного апарату “по лінії інтелігенції і молоді”. Було завербовано 126 агентів, зокрема у вищих навчальних закладах – 114 та серед творчої інтелігенції – 12, наприклад, в університеті – 32 (стало 87), у політехнічному інституті – 43 (разом – 93). У 1975–1976 рр. Львів відвідало 32 “оунівських емісари”. Окремі з них “виходили” на художників Остафійчука, Патику, Бокотея. У довідці від 10 вересня 1979 р. зазначено, що “в місті Львові осіло 1 079 колишніх учасників ОУН” і частина з них мала контакти з іноземцями. В 1976–1980 рр. “набуто 366 агентів із середовища, родичів і близького оточення оунівців”, але в низці випадків “агентура не користувалася довірою об’єктів”. Тому у 1980 р. було здійснено 100 заходів з використанням “оперативно-технічних засобів” та служби зовнішнього спостереження³¹.

Безперервне стеження відбувалося не лише на волі, а й під час слідства та ув’язнення людини. Слідчі КДБ активно використовували запроваджений ще Феліксом Держжинським інститут “підсадних качок” – внутрікамерних “сексотів”-провокаторів. У концтаборі політв’язні перебували під постійним наглядом “кума” – працівника КДБ. Провокації були апробованим інструментом морального й психічного тиску на опозиціонерів, а часто за відсутності речових доказів і підставою для арештів. Членові Українського національного фронту Семену Корольчуку 12 квітня 1971 р. підкинули книжечку Івана Крип’якевича “Михайло Грушевський: життя й діяльність”, опубліковану 1935 р. Товариством “Просвіта” у Львові. Брат брошуру переховав, що кадебістів розлютило, але Корольчука від арешту не вберегло³². Подібно вчинили 1981 р., готуючи повторне ув’язнення Михайла Гориня за активну діяльність в Українській Гельсінкській групі. Під час

²⁹ *Север А.* История КГБ. – С. 273–275.

³⁰ Архів УСБУ ЛО. – Спр. П 19483. – Т. 4. – Арк. 41.

³¹ О некоторых направлениях организации работы 5 отдела Управления КГБ при СМ УССР по Львовской области с учетом складывающейся оперативной обстановки // За вільну Україну. – 1992. – 6, 15 лютого; Высокий Замок. – 1992. – 16, 18 января; *Зайцев Ю.* Держбезпека на службі КПРС / Ю. Зайцев // Історія Львова: у 3-х т. / [редкол. Я. Ісавич, М. Литвин, Ф. Стеблій]. – Львів, 2007. – Т. 3. – С. 308–309.

³² Архів УСБУ ЛО. – Спр. П 21659. – Т. 4. – Арк. 365–371; Український національний фронт. – С. 499–503.

обшуку в березні йому підкинули документ, сфабрикований від імені УГГ, а 28 листопада – 15-сторінковий текст про русифікацію в Україні, що й стало підставою для його арешту 3 грудня 1981р.³³

Намагаючись примусити В. Чорновола зізнатися в редагуванні позацензурного журналу “Український вісник”, у слідчій в’язниці КДБ йому погрожували розстрілом, залякували психушкою й арештом рідних, підсаджували до камери провокаторів і показували підроблені “зізнання” однодумців, врешті 10 серпня 1972 р. затримали дружину Атену Пашко й під конвоєм “ненароком” провели повз нього, а 12 серпня повідомили про арешт сестри Валентини. В’ячеслав Чорновіл пішов на “смертельне” голодування, тому жінок змушені були випустити³⁴. Під час заслання в Якутії 9 квітня 1980 р. його звинуватили в спробі звалтування (чергова провокація) й 6 червня 1980 р. засудили на 5 років ув’язнення в таборі суворого режиму. Щоправда, у 1983 р. звільнили за протестом прокурора Якутії³⁵.

Практично всім арештованим за опозиційну діяльність кадебісти пропонували погодитися на співпрацю або хоча б публічно (у пресі, на радіо чи телебаченні) покаятися, підписати зобов’язання не займатися критикою влади в обмін на свободу. Подібні умови висували політв’язням у концтаборах. Однак справжні патріоти на співпрацю не погоджувалися.

З прийняттям нової Конституції СРСР (7 жовтня 1977 р.) КДБ при Раді Міністрів СРСР 5 червня 1978 р. було перейменовано в КДБ СРСР. Згідно з ухвалою 20 квітня 1978 р. Конституцією УРСР указом Президії Верховної Ради УРСР від 20 липня 1978 р. КДБ при РМ УРСР перейменували в КДБ УРСР. Як союзно-республіканський комітет він мав підпорядковуватися РМ УРСР і КДБ СРСР. Однак фактично керував ним ЦК КІРС та його політбюро, а з оперативних питань – КДБ СРСР³⁶.

1984 р. став останнім роком життя кількох членів УГГ. 6 травня важко хворий після операції шлунка у пермській в’язничній лікарні помер Олекса Тихий. Після трьох операцій і кількох тривалих голодувань протесту проти нелюдських умов існування в концтаборі 4 вересня помер Юрій Литвин, а 7 жовтня у тюремній лікарні – Валерій Марченко. Від 1985 р. після зміни компартійного керівництва КДБ за інерцією використовував усталені методи, хоча й менш інтенсивно. Саме тоді Генріх Бьолль висунув поета й політв’язня Василя Стуса на здобуття Нобелівської премії, яка, як відомо, присуджується лише живим. Після цього знущання концтабірної адміністрації стали ще жорстокішими. На знак протесту В. Стус

³³ Аудіоінтерв’ю Юрія Зайцева з Михайлом Горинем 9 листопада 2004 р.

³⁴ Архів УСБУ ЛО. – Спр. П 19483. – Т. 1. – Арк. 2; Т. 4. – Арк. 117; *Косів М.* Немов негасимий вулкан / В. Косів // Чорновіл В. Твори: у 10 т. / [упоряд. В. Чорновіл; передм. М. Косіва]. – Київ, 2006. – С. 42–43; Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 877. – С. 53.

³⁵ До Верховного суду Якутської РСР гр. Чорновола В’ячеслава Максимовича, засудженого 6.VI.80 за сфабрикованим звинуваченням. Касаційна скарга // Українська Гельсінкська Група 1978–1982. Документи і матеріали / [упорядкував і зредагував Осип Зінкевич]. – Торонто; Балтимор, 1983. – С. 826–911.

³⁶ *Окіпнюк В. Т.* Комітет державної безпеки СРСР та Комітет державної безпеки УРСР [Електронний варіант] / В. Т. Окіпнюк. – Режим доступу: http://histans.com/index.php?termin=Komitet_derzh_bezpeky

28 серпня оголосив смертельне голодування, а 4 вересня один із найвизначніших поетів України відійшов у засвіти.

У 1987 р. під тиском внутрішньої опозиції та міжнародної громадськості переважна більшість українських політв'язнів була звільнена з концтаборів та заслань. 16 липня 1990 р. Верховна Рада УРСР ухвалила Декларацію про державний суверенітет України. Врешті 11 листопада 1990 р. вийшов на свободу останній український політв'язень – львів'янин Богдан Климчак. Україна стала державою, в якій не ув'язнювали за переконання. 17 квітня 1991 р. ухвалено Закон про реабілітацію жертв політичних репресій³⁷. КДБ втратив головну свою функцію – охорону КПРС від народу.

24 серпня 1991 р. Верховна Рада України ухвалила Акт проголошення незалежності України і вже 20 вересня 1991 р. визначилася щодо КДБ, ухваливши постанову “Про створення Служби національної безпеки України”, яку очолив Євген Марчук³⁸. Так закінчилася історія одного з найзловісніших репресивних органів радянського комуністичного режиму.

³⁷ Зайцев Ю.Д. Політична опозиція. – С. 379–381, 385.

³⁸ Лисюк Ю. Керівники органів державної безпеки України (1953–1991 рр.). Матеріали до біографічного довідника / Ю. Лисюк, В. Чисніков // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – Київ, 2001. – Вип. 2. – С. 429.

Юрій Зайцев

НАСТУП НА КОНСТИТУЦІЙНІ ПРАВА І СВОБОДИ ГРОМАДЯН

Маніпулювання суспільною свідомістю

Система політико-виховної роботи партійних та комсомольських організацій, державних освітніх і культурних установ, громадських і творчих об'єднань уособлювала глибоко ешелонований механізм управління соціальною свідомістю. Виховання комуністичного індивіда розпочиналося ще в дитячому садку розповідями про “доброго дідуся Леніна” та демонструванням картини із зображенням Ілліча, оточеного щасливими дітьми. Першокласники серед перших самостійно складених з літер слів старанно вимальовували: мама, тато і Ленін. Лець підписавши, з семи років усі вони ставали жовтенятами, тобто дітьми великого Жовтня, й мали носити на грудях зірочку з портретом В. Ульянова в дитинстві. Піонервожаті й учителі прищеплювали їм ази комуністичної ідеології й готували до вступу в піонерську організацію ім. В. Леніна. З десятирічного віку біля пам'ятників Леніну, в музеях, меморіальних місцях дітей урочисто приймали в піонери. Ветерани партії, Вітчизняної війни, інші почесні громадяни пов'язували їм червоні галстуки й виголошували гасло: “До боротьби за справу Комуністичної партії будьте напоготові!”. Піонери хором відповідали: “Завжди напоготові!”. Піонерські дружини під керівництвом старших піонервожатих з молодих вчителів чи комсомольців-старшокласників до 15 років займалися навчанням, патріотичним вихованням, дозволяям, суспільно-корисною працею дітей та підготовкою їх до вступу в комсомол. Піонери мали садити дерева та кущі, збирати металобрухт, макулатуру та лікарські рослини, вирощувати кроликів, їздили у колгоспи на збирання врожаю, чим зміцнювали економіку держави. Втім, дуже часто це були звіти, а не реальна робота. У кожній школі була піонерська кімната, де зберігалася атрибутика: прапор дружини, горн, барабан. Там відбувалися й засідання ради дружини. Існувала також розгалужена мережа позашкільних закладів – обласний палац і районні будинки піонерів, станції юних техніків, краєзнавців, натуралістів, літні піонерські табори.

З 14 до 28 років життя молоддю опікувалися комсомольські організації. Значною частиною з них керували комуністи, в тому числі усіма найбільшими, залишаючись на комсомольському обліку й поза граничним комсомольським віком. Всі секретарі обкомів, міськомів і райкомів були комуністами і мали вищу освіту. Секретарі великих первинних організацій отримували платню. Трудовий ентузіазм молоді комітети комсомолу намагалися підтримувати усілякими ювілейними вахтами, рухами за втілення в життя рішень чергових партійних з'їздів, низкою різноманітних починів до річниць народження Леніна, змаганням комсомольсько-молодіжних колективів,

боротьбою за звання “Відмінник якості”, запровадженням нових форм організації праці “за єдиним нарядом”, бригадним підрядом, методом наскрізних бригад, комплексних творчих колективів, за приз імені Василя Рагузова для молодіжних бригад у будівництві та іншими ерзацами зацікавленості трудівника в результатах своєї праці.

Виховною роботою серед молоді передбачалося домогтися формування марксистсько-ленінського світогляду, радянського патріотизму, пролетарського інтернаціоналізму, класової самосвідомості та непримиренності до “буржуазної” ідеології й моралі. Для цього мали використовуватися праці чергового партійного генсека, наприклад, Брежнєва з проблем комуністичного виховання, його “твори” “Мала земля”, “Відродження”, “Цілина” та “Спогади”. Доповненням до писанини новітнього “класика” слугували ленінські заліки, ленінські уроки, суспільно-політичні читання, “єдині політдні”, школи та семінари комсомольського політнавчання, молодіжні клуби, групи контрпропаганди, бюро політичної інформації та чимало інших, далеких від інтересів молоді, але нав’язаних їй форм впливу на свідомість. А ще ж існували лекційна пропаганда з сотнями лекторів і тисячами ідеологічних і пізнавальних лекцій, атеїстичні лекторії і кінолекторії, агітпоїзди, вечори запитань і відповідей, клуби інтернаціональної дружби, конкурси політичних малюнків і плакатів, “Марші миру і протесту”, під час яких від імені молоді відправляля президентові США тисячі листівок з вимогами “припинити гонку озброєнь”. Створені на початку 1970-х рр. суспільно-політичні клуби ім. Я. Галана мали б виховувати молоде покоління в дусі “дружби народів”, непримиренності до релігії та ідеології “українського буржуазного націоналізму” На початок 1980-х рр. таких, наприклад, у Львові за офіційними звітами налічувалося 128. Проводилися свята духової музики “Фанфари Перемоги”, хорової пісні “В сім’ї єдиній, радянській”, військово-патріотичної та комсомольсько-молодіжної пісні, фестивалі художньої самодіяльності. Львівський клуб творчої молоді в шести секціях об’єднавав понад 300 літераторів, художників, акторів, музикантів. Щороку митцям і науковцям за творчі досягнення присуджувалася обласна комсомольська премія ім. О. Гаврилюка.

До більшості подібних акцій, починів, засобів виховного та ідеологічного впливу молодь ставилася скептично, відвідувала різноманітні заходи з примусу, але відсутність об’єктивної інформації та загроза покарання за непослух примушували одних лицемірити, інших – змиритися з існуючим станом речей, третіх – займатися самоосвітою та самовихованням. Ті, хто прагнув зробити кар’єру в будь-якій царині, вступав до КПРС, де також існувала система підтримки політичного тону у вигляді політшкіл, теоретичних і методологічних семінарів, шкіл основ та університетів марксистсько-ленінізму. Не дуже грамотні в народногосподарській абетці навчалися в системі економічної освіти. Інші ставали агітаторами та політінформаторами, лекторами партійних комітетів чи товариства “Знання”.

Окрім політизованих громадських організацій, вихованням комуністичного індивіда займалися навчальні заклади – школи, професійні училища, технікуми й виші. В них діяла жорстка прив’язка політичної лояльності учнів і студентів до оцінки знань і поведінки. З низькими оцінками неможливо було вступити до вишу або його закінчити. У молоді формувалася подвійна мораль: цитатництво, політичне лицемірство для зовнішнього вжитку і доброчесність, успадкована національна гордість, інтелектуальна багатомірність – для внутрішнього.

Запрограмований вплив на свідомість людей здійснювали засоби масової інформації: преса, телебачення, радіо. Наприклад, у Львові видавалися три великоформатні газети – “Вільна Україна”, “Львовская правда” (органи обкому і міськкому КПУ та облради народних депутатів) і “Ленінська молодь” (орган обкому комсомолу) загальним одноразовим накладом на початок 1980 р. 557,5 тис. примірників, а також журнал Спілки письменників України “Жовтень” (нині – “Дзвін”) з його дев’ятнадцятитисячним тиражем. Щоправда, згадані наклади мали різне походження. На партійні та комсомольські видання райкоми щороку надсилали в первинні організації рознарядку, і кожного комуніста чи комсомольця зобов’язували передплатити хоча б один журнал (вони вишукували найдешевший, скажімо, “Блокнот агітатора”) і кілька газет, зокрема, центральні “Правду”, “Известия”, республіканську й обласну, приміром, “Закарпатську правду”. Народ слушно зауважав, що в “Правде” немає правди, а в “Известиях” – правдивих вістей. А “Жовтень” був популярний у колах української інтелігенції та національно свідомого загалу й без рознарядок. Окрім того, виходила ще газета Прикарпатського військового округу “Слава Родины”, а більшість великих підприємств та вишів мали власні “багатотиражки”, які, на відміну від стінгазет, друкувалися поліграфічним способом накладом, співставним з чисельністю трудового колективу. Але майже в усіх навчальних закладах, на підприємствах, в установах і організаціях випускали також стінгазети, зазвичай до офіційних свят, з переписаними з того ж “Блокнота агітатора” передовицями, статтями керівних осіб “Наші завдання” та звітними дописами “Наші досягнення” й часто недолугими карикатурами. Коли ж члени редколегії вкладали в цю справу душу, то стіннівки виходили цікавими, і біля них тривалий час юрмилися люди. З року в рік зростала аудиторія телебачення. Практично кожне помешкання було підключено до дротової радіомережі. Зміст передач народ влучно охарактеризував, назвавши репродуктори “брехунцями”.

Масові заходи, аж до зборів у трудових колективах, проводилися за заздалегідь розписаним сценарієм, у якому передбачалося все: від “почесної президії у складі політбюро ЦК КПРС на чолі з генеральним секретарем” до списку виступаючих, текстів виступів і ухвали. Якщо хтось, взявши за чисту монету партійну пропаганду, випадково виходив за традиційні обмежувальні фішки, то “начальственный” володар останнього слова в безапеляційній формі висловлював промовцю, що він про нього думає, і добре, коли на цьому закінчувалося. Але подібне траплялося рідко, бо всі відповідальні промови переглядалися, а то й готувалися партсекретарями, або апаратниками.

Перманентне втручання КПРС у майже всі сфери людського буття зумовлювало низький рівень соціальної активності індивіда й соціуму в цілому. Штучні, економічно невмотивовані методи стимулювання трудової діяльності працівників, позбавлених засобів виробництва, відчужених від розподілу виробленої продукції, байдужих до результатів своєї праці, не могли забезпечити необхідної ефективності господарювання, достатньої для задоволення матеріальних потреб суспільства. Громадсько-політична активність людей притлумлювалася антидемократичною системою однопартійного керівництва країною, коли від громадянина нічого не залежало. За умови повної відсутності важелів впливу на економічні, політичні і соціотворчі процеси, неможливо було очікувати змагання різновекторних політичних сил, апробації перспективних шляхів суспільного поступу.

Подібна ситуація панувала й у сфері пізнавальної функції особи. Давньоісторичне минуле, унікальні досягнення української духовної і політичної думки, літератури, мистецтва або приписувалися “старшому братові”, або замовчувалися. Українцям залишали хіба вихолощеного цензурою Шевченка, шароварний гопак для урядових концертів, врожайні досягнення “щасливих” колгоспників для зарубіжних виставок та борщ для внутрішнього вжитку. Режим керувався домігантою, що позбавлення народу історичної пам’яті неминуче нівелює його національну свідомість, тобто перетворює людей в аморфну й деморалізовану масу, яка втрачає здатність до самоідентифікації, а отже, й до незалежницьких змагань. Відсторонення від надбань пращурів і світочів українства доповнювалося ізоляцією від зовнішнього світу, від досягнень цивілізованих країн і народів.

Вибудувавши “залізну завісу” між СРСР і зовнішнім світом, комуністичний режим намагався через засоби масової інформації та армію пропагандистів переконати народ, що ліпшого життя, ніж у нас, у світі немає, а в “загниваючому” капіталістичному закордонні відсутня елементарна демократія, неухильно зростають безробіття, армія безпритульних і жебраків, ціни на товари першої необхідності, оплата житла, навчання, лікування, а зарплата “відносно” знижується, люди позбавлені соціального захисту, суспільство стрясають страйки та інші вияви народного обурення. Натомість у СРСР, як і обіцяла КППС, обов’язково буде побудовано комунізм, щоправда доведеться ще пройти передбачений Леніним, але “забутий” Хрущовим, тривалий етап “розвинутого соціалізму”. З часом держава, всупереч марксистській теорії, не відмиратиме, а посилюватиметься, як і роль КППС.

Цензура

У цих умовах ошчасливленій черговими обіцянками народ мав би виявляти в панегіриках партії свою культурно-творчу потугу. Але не склалося. Засоби масової інформації були переповнені матеріалами з’їздів, пленумів ЦК, промовами лідерів КППС. Директивні статті “Правди” дублювалися практично усіма газетами. Окрім того, публікувалися реляції про трудові подвиги, офіційна інформація, замовні статті. Державна цензура старанно вилучала будь-яку живу, нестандартну, правдиву думку, якщо вона не співпадала з канонізованими постулатами, чи могла внести сумнів щодо довершеності існуючих політичної та економічної систем. Інформаційний голод, викривлене відображення дійсності, теоретичний догматизм переконували людей у безперспективності тоталітарного режиму. Найталановитіша частина соціуму пішла у “внутрішню” еміграцію, замкнулася або працювала в “шухляду”. Інші примусово чи добровільно опинилися за кордоном й були негайно викинуті з громадянства, інформаційного простору й бібліотек. А чимало тих, хто зберіг сумління, сміливість і любов до України, потрапили за ґрати.

Водночас існували “клапани” для випуску надлишків пари суспільного невдоволення, якими опікувалася ліберальніша частина владної верхівки. (Ті “клапани” перекривалися під час загострення внутріполітичних ситуацій). Звичайно, Москва мала таких острівців свободи слова, свободи творчості набагато більше, ніж Львів чи Київ. Це – “Литературная газета”, журнал “Новый мир” (зокрема, О. Твардовського), пісні В. Висоцького, Б. Окуджави, “Театр на Таганці” та ін. Більшість, подібно до Суслова, була прихильницею закручування гайок, але дехто з політбюро

симпатизував фронді. Тому російська преса, російська естрада згаданого гатунку були більш популярними, бо виглядали вільнішими, розкутішими порівняно з українськими засобами масової інформації і мистецтвом. До винятків в Україні належали кінофільми “Сон” та “Тіні забутих предків”, згодом зняті з екрана.

Окрім концтабірно-тюремної імперії ГУЛАГу (Головного управління лагерьей), для неблагонадійних громадян, існував своєрідний ГУЛАГ для неблагонадійних книжок – спеціальні фонди, створені 1922 р. при великих наукових і університетських бібліотеках, якими за дорученням ЦК КПРС безконтрольно заправляла книжкова поліція (цензура) під назвою Головліт СРСР (Главное управление по делам литературы и издательств при Совете Министров СССР, з 1966 р. – Главное управление по охране государственных тайн в печати) з відповідними структурами в республіках і областях (Облліти). Без їх дозволу й печатки до 1990 р. у світ не могло з’явитися жодного друкованого тексту. А ті, що були видані поза контролем Головліту УРСР, наприклад, книжки й журнали Західної України до 1939 р., підлягали найприскіпливішому контролю і, переважно, знищенню за ознаками небажаного авторства або змісту. Кілька примірників видань (не всіх і не завжди) залишали в спецфондах бібліотек, які згодом могли бути звідти також вилучені й передані в макулатуру. У Львові, наприклад, спецфонди існували при двох бібліотеках – ЛНБ ім. В. Стефаніка АН УРСР і держуніверситету.

Головліт УРСР надсилав до бібліотек покажчики і списки “застарілих” або заборонених книг. Вони були пронумеровані й мали гриф “Для службового користування”, що забезпечувало їх утаємничення від громадськості. За втрату цих документів відповідальні особи підлягали притягненню до судової відповідальності. Масштаби діяльності цензури ілюструє один з покажчиків “застарілих видань”, випущених 1954 р. У ньому на 415 сторінках містилося понад 8 тис. назв книг і журналів, виданих у ХХ ст., але переважно в 20-30-х роках. Такі списки укладалися регулярно й охоплювали приблизно половину друкованої в Україні продукції. Особливо трагічною була доля західноукраїнських видань до 1944 р.: всі вони потрапляли до подібних списків і переважно знищувалися¹.

До числа проскрибованих письменників зарахували навіть Тараса Шевченка. За ґратами спецфондів опинилися всі галицькі, варшавські, чикагські та канадські видання його творів. З українських найчастіше вилучалися поеми та вірші національно-визвольного антиколоніального спрямування.

В інших Тарасових творах робили купюри тієї ж антиімперської тематики, які співпадали з цензурними вилученнями 1861 р. На шевченківських вечорах, програми яких обов’язково “літувалися” (цензурувалися), забороняли читання й пісенне виконання згаданих творів поета, а згодом – і “Заповіту”. В часи хрущовської лібералізації ще звучали окремі з них. Читав їх Анатолій Паламаренко, а відтак – Святослав Максимчук, який за це зазнав переслідувань. “Заповіт” до табуйованих потрапив після того, як люди почали вставати під час виконання цього твору й утримувалися від аплодисментів. Ці дії влада потрактувала як виклик режимові. Згодом не дозволяли проводити вже й самі Шевченківські вечори, окрім

¹ Мишанич О. Українська література під забороною: 1937–1990 / О. Мишанич // Літературна Україна. – 1994. – 18 серпня.

ритуальних, організованих владно-партійними структурами². Облліти перевіряли також усю літературу, яку закупували букіністичні магазини, і лише після цього вона потрапляла на прилавки.

Щодо нових та періодичних видань – газет, журналів, книжок – здійснювався подвійний, а часто й потрійний, цензурний контроль: попередній, коли перевіряли машинописні тексти й ставили дозвіл “До набору”, наступний – “До друку” і третій, коли вичитували гранки, верстки, контрольні примірники й позначали їх написом “В світ”.

Цензурі підлягали не лише згадані видання, а й вітальні адреси, іменні папки, візитні картки, екслібриси, запрошення, програми конференцій, симпозіумів, нарад, урочистостей, концертів, масова поліграфічна продукція – блокноти, записні книжки, альбоми для світлин, а також колективні договори, рапорти підприємств і організацій партійним і комсомольським з’їздам, ЦК КПРС та КПУ, міністерствам і відомствам, які виготовлялися лише в кількох примірниках, і навіть листівки про передовиків сільського господарства. Прискіпливо перевірявся репертуар театрів і філармоній, сценарії та створені за ними кінофільми, передачі радіо й телебачення. Власне в цьому була одна з головних причин майже повної відсутності прямих ефірів. Без дозволу Облліту не можна було відкрити жодної експозиції музею чи виставки. Щоб не потрапив на очі стороннім якийсь крамольний запис, інструкція вимагала: “Книги відгуків відвідувачів повинні складатися зі зйомних пронумерованих листів”³.

Інколи люди дивувалися різкому зростанню кількості аварій та жертв у незалежній Україні, хоча причина крилася в рівні поінформованості населення. В радянський період їх також було чимало, але існували цензурні обмеження на повідомлення про природні катаклізми, техногенні катастрофи (сповна це проявилось під час вибуху реактора на Чорнобильській АЕС), аварії літаків (в т.ч. вже в час “перестройки” дві великі на Львівському летовищі), суден, потягів і автобусів, численні жертви на шахтах і хімічних підприємствах, негативні (понаднормові) показники стану навколишнього середовища, заворушення й страйки робітників, вбивства, арешти й судові процеси політичного характеру й багато-багато подібного.

До найбільших державних таємниць належали відомості про справжнє ставлення українського народу до комуністичного режиму та КПРС, її деспотичних або інтелектуально й фізично немічних поводитирів, до власного історичного досвіду, національно-визвольних змагань та їх героїв, духовних надбань пращурів, національної еліти та вільних суспільств. Нецензуроване слово не повинно було проникати за межі колючих загорож великої невідьницької зони під назвою СРСР. А коли й проникало, наприклад, за допомогою іноземних кореспондентів, то потрібно було його негайно дезавуювати. З цією метою 7 березня 1961 р. ЦК КПРС ухвалив постанову, якою на органи цензури покладался обов’язок таємного контролю за інформацією, що передавалася за кордон. Реалізували доручення через підключення спецслужби Головліту СРСР до ліній зв’язку кореспондентів західних держав⁴.

² Див.: *Зайцев Ю.* Опозиційний рух 1960–1980-х років [Тарас Шевченко – національний символ нескореної України] / Ю. Зайцев // *Вісник НТШ.* – 2018. – Ч. 59. – С. 63–69.

³ *Баран В.* Україна: новітня історія (1945–1991 рр.) / В. Баран. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 2003. – С. 285.

⁴ *Шаповал Ю.* Україна: Особи та події в контексті важкої історії / Ю. Шаповал. – Київ: Генеза, 2001. – С. 162.

Дошкуляла компартії й зворотна інформація, яка оперативно й у великих обсягах надходила до країни через численні чужоземні радіостанції. Зокрема, українською, мовлення провадили радіовисильні: “Толос Америки”, “Визволення”, “Свобода”, “Радіо Ватикан”, “Радіо Канада” та інші. Для боротьби з ними в кожному обласному центрі були споруджені станції заглушування, яке здійснювалося потужними генераторами. Працювали також численні станції так званого місцевого захисту. Загалом в СРСР глушінням займалося 1,4 тис. таких об’єктів. У Львові вишки для глушіння було споруджено на пагорбі поруч зі Святоюрським собором. 1988 р. в умовах “перебудови” і “гласності” ЦК КПРС був змушений визнати свою поразку в інформаційній війні з народом, і з 1 грудня перешкоджання вільному обігові радіоінформації припинено⁵.

Подібний підхід було застосовано й щодо літератури, яка надходила з-за кордону. Контролю підлягали видання 30-ма мовами. Для прикладу, 1966 р. процензували 19,5 тис. найменувань періодики. Щоб врятувати суспільство від шкідливого впливу “загниваючого” заходу, обмежили доступ до 2,5 млн примірників зарубіжних видань, а 208 тис. конфіскували⁶.

Навіть, незважаючи на бурхливі перебудовні процеси, цензура продовжувала функціонувати, ледь послабивши зашморг на вітчизняній літературі. Так, наказом Головліту УРСР від 11 жовтня 1989 р. було повернуто із спецфондів у бібліотеки загального користування твори 27 осіб, зокрема, Володимира Винниченка, Сергія Єфремова, Ірини Калинець-Стасів, Аркадія Любченка, Івана Огієнка, Михайла Осадчого, Наталі Полонської-Василенко, Миколи Руденка, Євгена Сверстюка, Романа Смаль-Стоцького, Івана Сокульського, Василя Стуса, Миколи Хвильового, Олександра Шумського, Матвія Яворського та інших. Однак утрималися “до остаточного вирішення питання про можливу реабілітацію” від передачі творів Юрія Тютюнника та Григорія Чупринки. Водночас залишили в спецфондах всі публікації Івана Багряного, Ігоря Калинця, Валентина Мороза, Олександра Оглобліна, Івана Світличного, Василя Чапленка, В’ячеслава Чорновола, Юрія Шевельова⁷.

Львівський обліт за чисельністю був серед найбільших в Україні. Наприклад, 1970 р. він мав 13 працівників і під час попереднього контролю перевірів 4 879 назв підготовленої до друку продукції обсягом 9 518 друкованих аркушів, а під час наступного обстежив 44 224 видань обсягом 11 719 друк. арк.⁸ При цьому Львівське управління виявляло особливу прискіпливість і “принциповість”. Так, згаданого року воно зняло в журналі “Жовтень” три вірші Ірини Жиленко як “написані в стилі містики, надуманої алегорії і формалізму”, заборонило публікацію новели Василя Стефака “Фантазія” через зображення життя радянської людини в УРСР “безперспективним”, вилучило з музейних експозицій і книг відтуків 38 експонатів та записів, а з бібліотек і книгарень – 93 заборонених видання⁹.

⁵ *Стрекаль О.* Як глушили “голоси”, а вони, все ж, перемогли... [Розмова з Ю. Тереховим] / *О. Стрекаль // Заповіт.* – 1991. – 3 жовтня.

⁶ *Баран В.* Україна: новітня історія... – С. 282.

⁷ *Мишанич О.* Українська література під заборонаю...

⁸ *Баран В.* Україна: новітня історія... – С. 637.

⁹ Там само. – С. 287.

Загалом, згаданого року органи цензури західних областей України перед дозволом “В світ” піддали остаточному контролю 265 064 назви видань обсягом 55 140 друкованих аркушів¹⁰. (Для довідки: 1 друк. аркуш = 40 000 знаків).

1988 р. у Львові відбувалися велелюдні мітинги, звучало розкріпане слово, вільно поширювалася невідцензурна література та самвидавні журнали, а Облліт і далі, між іншим, як завжди – російською, намагався довести свою потрібність конаючому режимові. За команду з Києва він 27 грудня скасував свій наказ 1965 р. про вилучення всіх творів низки авторів, наприклад, Володимира Старосольського, Костя Левицького, Юліана Охримовича, Ісаака Мазепи, Степана Сірополка та інших, але все ж залишив у спецховках усі книги Дмитра Донцова, Юрія Горліс-Горського та Михайла Островерхи, а також окремі твори Осипа Думіна, Ростислава Єндика, Миколи Ковальока, Віталія Юрченка та Франца Коковського (“Наші соколята” і “Юнацькі серця”), присвячені визвольним змаганням ХХ ст., зокрема легіону УСС, Галицькій армії. Врешті 17 січня 1990 р. Головліт УРСР наказав: “Повернути із спецфондів до загальних фондів бібліотек усі видання, які підлягали виключенню з бібліотек і книготорговельної мережі за списками і наказами Головліту УРСР”, після чого спочив навіки¹¹.

Російщення

Одним з пріоритетів внутрішньої політики російсько-радянської імперії була домінанта з програми КПРС (1961) про “стирання національних відмінностей, особливо мовних”, через “зближення націй і досягнення їх повної єдності”, тобто перетворення в “нову історичну спільність – радянський народ” – безлику, аморфну російськомовну масу. Мета цієї тези прозора: довічне існування імперії. Інструмент реалізації цього проекту – русифікація. Повсюдна, систематична, цілеспрямована. За переписом 1989 р. поза межами України жили 6,8 млн українців, найбільше – в Росії (4,4 млн) і Казахстані (0,9 млн). Якщо в Австралії, де мешкало близько 30 тис. українців, функціонувало 12 шкіл, переважно недільних, з рідною мовою навчання, то в СРСР за межами України – жодної. У Північній Америці видавалися 300 газет українською мовою, а в Росії чи Казахстані – ні однієї. Успіхи асиміляції очевидні – в РРФСР 57,2 відсотка українців відмовилися від рідної мови, що якось ще можна пояснити¹². Але не набагато ліпше становище було й в Україні. Для “наукового” обґрунтування російщення на початку 1960-х років за ініціативою директорів академічних інститутів мовознавства та літератури Івана Білодіда та Миколи Шамоти виникла “теорія” двох рідних мов: українсько-російської двомовності¹³. За кілька років Іван Дзюба в праці “Інтернаціоналізм чи русифікація?” логічно запитував, чому ж тоді російський народ позбавлений такого “жаданого”

¹⁰ Баран В. Україна: новітня історія... – С. 637–638. (Підрахунок Ю.З.).

¹¹ Мишаник О. Українська література під забороною...

¹² Русанівський В. Задача про три труби... / В. Русанівський // Літературна Україна. – 1990. – 13 вересня.

¹³ Лобко В. Виступ на Всеукраїнській республіканській науковій конференції з питань культури української мови 12 лютого 1963 року в Києві / В. Лобко // Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали / [упоряд.: Т. Гунчак, Р. Сольчаник]. – [Б. м.]: Су-часність, 1983. – С. 181–182.

привілею?¹⁴ Та й зі здоровим глуздом “теорія” не дуже узгоджувалася: за аналогією у людини мало би бути дві рідних матері, дві батьківщини. 7 вересня 1965 р. Петро Шелест, доповідаючи ЦК КПРС про арешт 19 осіб за “антирадянську діяльність”, заперечив тезу опозиції щодо колоніального статусу України наступним прикладом: в республіці 17% росіян, поширюється 36 млн примірників газет і журналів, у т.ч. 34,8% українською мовою¹⁵.

Через жорстку прискіпливість цензури щодо публікацій на захист української мови, опозиціонери вдавалися до езопової мови, висловлюючи турботу про вимирання, скажімо, гагаузької чи аварської. Останню талановито боронив Расул Гамзатов, зокрема, в повісті “Мой Дагестан”, опублікованій наприкінці 1960-х років, в т.ч. й в українському перекладі. Багато читачів запам’ятали його розповідь про зустріч із земляком-художником, якого доля після революції закинула до Парижа. Після повернення додому Гамзатов розшукав родину художника. Мати запитала: “Ви розмовляли аварською?” “Ні. Ми розмовляли через перекладача. Я – російською, а твій син – французькою”. Мати закрила обличчя чорною фатою: “Ти помилився, Расул, мій син давно помер. Це був не мій син. Мій син не міг забути мови, якої його навчила я, аварська мати”¹⁶. Хвилюванням про долю рідного народу, його культури й мови сповнений весь твір поета. Чого лише варті слова:

*“... И если завтра мой язык исчезнет,
То я готов сегодня умереть”¹⁷.*

До честі українських науковців і письменників після критики культу особи Сталіна на XX з’їзді КПРС вони почали сміливіше обстоювати українську мову, літературу й культуру, заперечуючи прив’язування їх до націоналізму. Так, за інформацією КДБ завідувач відділу Інституту історії АН УРСР Ф. Шевченко публічно заявив, що “головною причиною відставання в розвитку суспільних наук на Україні є систематичне побиття національних кадрів “дугими” процесами, арештами, боротьбою з надуманим українським націоналізмом”. Навіть обережний О. Корнійчук на зборах у Спільці письменників України з обговорення з’їздівських матеріалів сказав, що марно шукають в Україні примару націоналізму і несправедливо критикували В. Сосюру за вірш “Любіть Україну”. Л. Вишеславський закликав покінчити з поясними поклонами “спасибі тобі, наш старший брате”, адже український народ не менш великий, ніж російський. А. Малишко запропонував “не ставити зверху вождя українському народу, а по-справжньому обирати навіть секретаря ЦК”. Д. Павличко зауважив, що молодь не знає історії України, а “розмови про розширення вжитку української мови так і залишаються розмовами”¹⁸.

На заході України опірність російщенню залишалася значно вищою, ніж на сході чи у центрі. Але наступ русифікаторів і тут був досить потужним. Одним з

¹⁴ Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? / І. Дзюба. – Київ: Сучасність, 1968. – С. 220.

¹⁵ Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 5991. – Арк. 116–119.

¹⁶ Гамзатов Р. Мой Дагестан / Р. Гамзатов. – Москва: Молодая гвардия, 1972. – С. 56, 59.

¹⁷ Гамзатов Р. Родной язык. // Там само. – С. 69.

¹⁸ Бажан О. Мовне питання в Українській РСР у дзеркалі XX з’їзду КПРС / О. Бажан // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: міжвід. зб. наук. праць. – в 2 ч. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2007. – Вип. 16. На пошану доктора історичних наук, професора С. В. Кульчицького / [відп. ред. В. А. Смолій]. – Ч. 2. – С. 390–392.

найважливіших показників стану й перспектив русифікації стала кількість російськомовних шкіл і учнів у них співвідносно з чисельністю росіян. Розглянемо цю ситуацію на прикладі Львова. За переписом населення станом на початок 1959 р. місто налічувало 410 тис. мешканців, у т. ч. близько 112 тис. росіян, тобто 27,3%. У 1958/1959 навчальному році тут функціонувало 58 шкіл, у тому 27 з російською мовою викладання, в яких навчався 61 відсоток школярів міста. Проте за три наступні десятиліття ситуація в цій царині значно поліпшилася. За переписом початку 1979 р. росіяни становили вже 19,3%, а 1989 р. – 16,07. Для прикладу, 1987 р. число шкіл збільшилося до 103. З них російських було 26, мішаних, тобто, переважно з російською мовою навчання – 11. Українською навчалися майже 74 відсотки учнів. Приблизно таке ж співвідношення спостерігалось й у дошкільних закладах. 1988 р. у Львові їх функціонувало 177. Українськомовних – 118, російськомовних – 41, мішаних – 18. Траплялося, що в російськомовних садках більшість дітей були українцями. (Наприклад, в садку № 36 – 70%). Це створювало конфліктні ситуації, коли вихователі вимагали: “Говори на правильном языке!”¹⁹.

Залишаємо поза рамками аналізу вкрай негативнее становище з українськомовним шкільництвом у східних і південних областях, коли навіть у Києві 1987 р. було лише 34 українських школи при 152 російських та 88 мішаних, тобто фактично російськомовних, але навіть у Чернівцях існувало всього 15 шкіл українських і 23 російських²⁰.

Ефективним інструментом російщення були засоби масової інформації, зокрема, найвпливовішим – телебачення. З кінця 1960-х років республіканський і місцевий телепростір почав жваво наповнюватися російськомовною продукцією, втрачаючи рештки українського колориту. Негативний вплив на мовну культуру українців справляло перебування молоді в армійському російськомовному середовищі. Нехіть до української культивувалася й на побутовому рівні, коли чужинецькою відповідали всілякі довідкові бюро, інформаційні служби, автовідповідачі, телефоністки, касири закладів культури, продавці, секретарки численних приймалень. До цього слід долучити російськомовні вивіски, рекламні щити й оголошення, вказівники на дорогах, написи на виробках, у транспортних засобах, наочну агітацію, зокрема, монументальну.

Ситуація з побутовим російщенням почала загострюватися з другої половини 1970-х років, зокрема, після виголошення В. Щербицьким доповіді на XXV з'їзді КПУ в 1976 р. російською мовою, що стало сигналом для витіснення української з державних установ, навчальних закладів, повсякденного вжитку. Навіть у Львові старі й нові готелі перетворилися в “гостиниці”: “Россия”, “Днестр”, “Турист”. У них не було жодного оголошення, вивіски, розпорядку, проспекту, адресної картки, газети чи журналу українською мовою. Новозбудовані кінотеатри називали “Октябрь” і “Орлёнок”, медичну установу на вул. Радянської Конституції (нині – Василя Симоненка) – “Детская поликлиника”, вмурувавши назву в цемент, а уточнення виконали в металі “Детская поликлиника от 1-й городской больницы

¹⁹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 31. – Спр. 1233. – Арк. 171; *Мельник М.* Про кількість українських шкіл у великих містах України / М. Мельник // *Український історик.* – 1987. – № 1–4 (93–96). – С. 140; *Вільна Україна.* – 1988. – 10 вересня; *Ленінська молодь.* – 1988. – 24 листопада.

²⁰ *Маркусь В.* Шкільництво на Україні / В. Маркусь // *Енциклопедія українознавства.* – Львів: НТШ у Львові, 2000. – Т. 10. Перевидання в Україні. – С. 3866.

Львовського горздравотдела МЗ УССР”. На залізничному вокзалі транзитні міжнародні потяги супроводжували оголошеннями російською, польською, чеською, словацькою, лишень не українською, мовами. “Міські залізничні квиткові каси” перетворилися на “Железнодорожные билетные кассы”, а поруч з’явилася “Блинная “У самовара”. Неонові написи “Львівторгреклами” переконували придбати “львовский хрусталь”, “львовские телевизоры”, “львовские сладости”. На “Світочі” знищили рулони обгорткового паперу з українськими написами, щоб перейти на російські. Газетні кіоски “Союздрук” перейменовано в “Союзпечать”, в них неможливо було придбати вітальні поштівки українською, а переважно “С Новым годом”, “Поздравляю”, “С днем рождения”. Подібне спостерігалось на кожному кроці: в магазині – “Вас обслуживает продавец”, а поруч на стіні – “Книга жалоб и предложений”, в трамваях і троллейбусах – “Незакомпостированные талоны недействительны”, в майстернях – “Производим мелкий ремонт обуви”. З’явилися “Дома образцового быта”, “Расчетные книжки за единые коммунальные услуги”²¹.

Нам не завадило б повчитися у французів. У їхній країні від 1977 року діє закон про чистоту французької мови, який забороняє вживати англійські вирази в усній і писемній торгівельній рекламі, на транспорті (порушників карають штрафом до 5 600 франків)²².

На хвилі демократизації та гласності другої половини 1980-х рр. В Україні розгорнулася потужна кампанія з вимогою державного захисту української мови, прийняття відповідного закону. Врешті 28.10.1989 р. Верховна Рада ухвалила закон “Про мови в Українській РСР”, яким мові титульної нації було надано статус державної. Чималі привілеї залишилися й за російською як мовою міжнаціонального спілкування, ведення технічної документації та оформлення науково-дослідних робіт (поряд з українською), обов’язковою для вивчення в усіх загальноосвітніх школах, пріоритетного використання в місцях компактного проживання російської меншини, вільного послуговування в засобах масової інформації. І все ж це був значний поступ у законодавчому забезпеченні захисту української мови від подальшого її упослідження й звуження сфери застосування до побутового рівня та суржику Верки Сердючки²³.

Політичні ритуали

З-поміж ідеологічних пріоритетів комуністичного режиму особливе місце займали різноманітні пропагандистські акції, церемоніали, атрибути та монументальні символи. Вони виконували роль своєрідного зомбування населення з метою переконати його в перевагах існуючої системи та її економіки, в мудрості вождів, об’єктивності марксистсько-ленінської теорії, безальтернативності курсу на побудову комуністичного суспільства, остаточному розв’язанні національних проблем, непохитності СРСР, історичній необхідності перетворення дружніх націй в єдиний радянський народ, а віруючих – в атеїстів. Потужна пропагандист-

²¹ Сало І. Суржики по-львівськи / І. Сало // Молодь України. – 1988. – 21 червня.

²² Масенко Л. Якою заговорить місто / Л. Масенко // Культура і життя. – 1990. – 23 вересня.

²³ Шевчук Ж. А. Процес русифікації в контексті гуманітарної політики (1960–80-і рр.) / Ж. А. Шевчук // Історія України: зб. статей. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2001. – Вип. 13. – С. 283; Про мови в Українській РСР // Вільна Україна. – 1989. – 4 листопада.

ська машина декларувала морально-політичну єдність суспільства, приховуючи опозиційну думку засобами цензури та за в'язничними й концтабірними дротами.

1983 р. в Москві з'явилася книга Даніїла Мельникова та Людмили Чорної "Преступник номер 1: нацистский режим и его фюрер". У ній переконливо відтворено механізм функціонування тоталітарного режиму з його однопартійною владою на чолі з вождем, потужним апаратом фізичного й ідеологічного терору, який перетворив народ у бездумну масу виконавців волі фюрера. Німецькі міста стали ареною гігантських парадів нацистської партії, її воєнізованих загонів, факельних походів, демонстрацій, зборів і мітингів. Під час інспірованих загальнонародних свят вулиці обвішувалися нацистськими прапорами, на площах грали оркестри, увечері влаштували грандіозні феєрверки, а вночі факельні походи. Гітлер усунув від влади парламент, розігнав усі політичні партії, окрім власної НСДАП, а після смерті Гінденбурга 1934 р. об'єднав посади канцлера і президента, став головнокомандувачем збройних сил. Були монополізовані всі засоби пропаганди, ліквідовані всі опозиційні видання, існував перелік заборонених тем для газет і журналів. Народ повністю ізолювали від джерел правдивої інформації, створили широку мережу донощиків, концтаборів, під час допитів застосовували тортури. На місцях, у землях створено інститут "імперських намісників", тобто завершено злиття партійної і державної влади, запроваджено систему привілеїв у залежності від сходинки в ієрархічній драбині. Належність до "арійської раси" надавала переваги порівняно з іншими націями. У кабінеті кожного керівника і в помешканні всіх членів НСДАП належало мати портрет фюрера. Нацистський переворот в Німеччині Гітлер називав революцією, здійсненою його соціалістичною "робітничою" партією. Знаряддями задурманення мас зробили літературу і науку. Літературну критику заборонили. Запровадили правило: "світогляд націонал-соціалізму повинен пронизувати всі науки". Одна з головних догм гітлеризму – фашизм як ідеологія вище права²⁴.

Цензура дозволила опублікувати цей твір з метою розвінчання нацизму й демонстрації переваг демократії в СРСР. Але навіть поверхового погляду достатньо, щоб упізнати у викладеному радянський тоталітарний режим, зокрема, сталінський. Та й по смерті "вождя всіх народів" чимало апробованого ним збереглося, а то й примножилося, зокрема, в часи брежнєвщини. Практично в кожному службовому кабінеті належало мати портрет Леніна й генерального секретаря ЦК КПРС. В усіх містах і селах, на підприємствах, в школах, у військових частинах встановлено пам'ятники, бюсти Леніна різноманітного мистецького рівня, як правило, стандартно-примітивного з бетону чи гіпсу. Одним з традиційних ритуалів стали покладання квітів до пам'ятника Леніну в дні його пам'яті 21 січня та народження 22 квітня, в День Перемоги, 6 листопада перед урочистим засіданням з нагоди Жовтневої революції, від делегатів партійних та комсомольських конференцій, учасників різноманітних зльотів, активів та інших великих зібрань, під час республіканських, союзних та міжнародних спортивних змагань, від високих гостей міста й зарубіжних делегацій. Як правило, в урочисті дні біля пам'ятника вишиковувалася почесна варта піонерів та комсомольців, у тому й воїнів зі зброєю.

²⁴ Мельников Д. Преступник номер 1: нацистский режим и его фюрер / Д. Мельников, Л. Чёрная. – Москва: Издательство АПН, 1983. – С. 176–184, 223–224, 228–230.

На День Радянської Армії 23 лютого відбувалися масові факельні походи молоді, покладалися вінки та квіти на могили полеглих.

Двічі на рік 1 травня та 7 листопада влаштовувалися військові паради (пізніше військові – лише 7 листопада) та масові (під контролем директорів підприємств і секретарів парткомів) демонстрації трудящих, за якими з трибуни спостерігали члени політбюро, бюро обкому й міськкому КПУ, керівники виконкомів, громадських організацій, передовики виробництва, розташовуючись у відповідних секторах за ієрархією. Копіюючи московські традиції й практику сталінських часів, піонери й жовтєнята вручали господарям центральних трибун букети квітів, а навзаєм отримували коробки цукерок. Під час державних свят вулиці були прикрашені прапорами СРСР та УРСР, згадана трибуна – величезними портретами Леніна і членів політбюро ЦК КПРС. Демонстранти зобов'язані були нести ті ж портрети, різноманітні політичні гасла, державні прапори СРСР, УРСР, інших республік, великі транспаранти з назвами підприємств і “трудохими рапортами”. Диктор щохвилини виголошував затвержені ЦК КПРС заклики, актуалізовані до кожного свята, чергуючи їх з вітаннями крокуючим колективам, а демонстранти повинні були кричати “ура”. Найголосніше відповідали на привіти підприємствам та навчальним закладам, а на партійні гасла – спроквола. Попереду колон великих фірм і об'єднань йшли оркестри, які до цього розважали демонстрантів під час тривалого очікування своєї черги на проходження перед трибуною. Хода була рваною – то повільною, то бігцем. Фізкультурники марширували зведеною колоною, імітуючи на ходу змагання з різних видів спорту. Демонстрацію завершував оркестр.

Свята й обряди

Монотонність щоденного життя прикрашали свята – традиційні релігійні і “радянські”, якими партійні ідеологи хотіли витіснити церковну обрядність. Для значної частини населення справжніми залишилися церковні свята, інша частина відзначала тільки радянські, але багато було й таких, які, зберігши релігійні звичаї, тією чи іншою мірою прийняли – вимушено або добровільно, щоб уподібнитися до інших – також святкування вільних від праці днів “жовтневих” (7–8 листопада) і першотравневих свят. Зі свят, які прийшли в західні області разом з радянською владою, найлегше закоренився Новий рік 1 січня, який в дорадянські часи не мав ритуального аспекту, втім більшість з числа “місцевих” й далі вважала святом і “старий (тобто за старим стилем) Новий рік”, інакше – день святого Василя (14 січня). Загалом, для зимового святкового сезону характерним було співіснування й змагання старого й нового. Дехто з тих, хто прибули зі сходу, перейняли від “місцевих” обдарування дітей “від св. Миколая” – 19 грудня. З середини 1950-х рр. напередодні першосічневого Нового року влада облаштовувала велику ялинку, прикрашену на верхівці п'ятикутною зіркою. Чималі гурти людей ходили з вертепами, збиралися під ялинкою колядувати, причому, співали, як правило, традиційні коляди, а не віршедаговані комуністами (отже, “син Божий народився”, а не “рік новий народився”), більше того, звучали й тексти з політичними акцентами: “Сумний Святий вечір в сорок шостім році, по всій нашій Україні плач на кожнім кроці”, “Просимо тя, Царю, просимо тя нині, даруй волю, щастя й долю нашій славній Україні”. Декого з організаторів вертепних дійств і колядувань брали на допити, були й арешти.

З релігійних свят найпомітнішими були великодні. На Великдень милували око довгі вервечки жінок, які поспішали святити паски до храмів з елегантними плетеними кошниками, накритими вишиваними рушниками або серветами. Спеціально на Великдень, щоб зануритись у світ невикорених ще традицій, приїжджали дехто з національно орієнтованої київської інтелігенції, окремі українці з Польщі.

Більшість мешканців хрестила дітей, брала церковні шлюби – прості робітники і селяни відверто, частина членів партії та інтелігенція таємно, відвідуючи священників вдома або запрошуючи їх до себе. Після 1956 р. більш охоче користувалися ритуальними послугами підпільних греко-католицьких священників, які не вели реєстрації і не повідомляли владу про тих, хто хрестив дітей і брав шлюби. Натомість легальні православні священники мусили вимагати від кривних покійника заяву з проханням “провести похорон за церковним обрядом”. Без сумніву, декого це могло відстрашити від наміру, щоб не “засвітитися” своїм контактом з релігією. За вказівкою ЦК місцева влада намагалася зробити світські весільні обряди привабливішими, щоб витіснити церковні шлюби. Тому для “палаців щастя” (місце реєстрації шлюбів) виділялися репрезентативні будівлі.

Подібна була й ситуація з похоронами. Робітники проводили поховання переважно зі священником, люди, які за своїми посадами мусили дотримуватись офіційної ідеології, відспівування зі священником часто мали вдома, а похорон був за радянським церемоніалом, з промовами на цвинтарі (в останні часи радянської влади впроваджено також платних промовців). Для тих, хто займав відповідальні посади, для визначних представників інтелігенції прощання (“громадянська панахида”) проводилися в репрезентаційних приміщеннях. У таких процесіях похорони супроводив оркестр, несли державні прапори. Після офіційної частини люди нерідко співали уривки з панахиди. Так, було, наприклад, у Львові на похоронах Олени Степанівни в 1963 р. і Олени Кульчицької у 1967 р. На другому з цих похоронів начальник обласного управління культури завернув оркестрантів, які вже йшли додому, щоб вони голосною грою заглушили релігійні співи.

Тільки люди, які не були пов’язані з виконанням “ідеологічних завдань” (як їх розуміла партія), могли собі дозволити встановити хрести на могилах своїх рідних. Після похорону академіка Івана Крип’якевича ректор поставив вимогу його синові Петру-Богдану, на той час доценту університету, під загрозою звільнення з праці, усунути хреста.

Звичайно, деякі з нав’язуваних владою звичаїв поступово проникали до різних середовищ населення. Певну роль відіграло й наслідування людьми, позиція яких в суспільстві вважалася менш престижною, тих “радянців”, які мали авторитет – керівників установ і їхніх підрозділів, службовців тощо. Прийнялося відзначення як “іменин” не днів своїх патрональних святих, а днів народження. Такий звичай, характерний для протестантських суспільств, де нема культу святих, мусив стати провідним і в країні, де атеїзм був політикою влади. Втім, відмова від святкування дня ангела не сприймалася як поступка атеїзмові, тим більше, що й далі вважались святковими дні головних церковних святих – Марії, Івана, Василя, Дмитра, Андрія. Василів чи Андріїв вітали з “їхніми” святами, які також відзначалися, хоч, можливо, не так повсюдно як дні народження.

Олег КОСТЮК

ВЗАЄМОДІЯ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ТА ЗМІ В УМОВАХ РОСІЙСЬКОЇ ІНФОРМАЦІЙНОЇ АГРЕСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ

Сучасні загрози національній безпеці України у сфері оборони не обмежуються лише силовим протистоянням. Значна роль у комплексі заходів, які в своїй сукупності отримали визначення “гібридної війни”¹, належить інформаційній агресії Росії проти України. Як результат тривалої геополітичної стратегії, спрямованої на ліквідацію української державності, російська інформаційна агресія щодо України давно вже набула глобального характеру. Інформаційні операції поруч із застосуванням регулярних частин армії РФ, військових найманців та колаборантів з числа місцевих мешканців стали важливими складовими російського сценарію війни проти України. Інспіровані Кремлем потужні атаки в інформаційній площині подекуди становлять більшу небезпеку для України, ніж військові операції. Завданням агресора є дестабілізація внутрішньополітичної ситуації, дезінформація населення, провокування внутрішніх конфліктів, серед іншого через пошук “внутрішніх ворогів”, зрештою, дискредитація в очах симпатиків на міжнародній арені.

Системна антиукраїнська кампанія російських ЗМІ, застосування Росією новітніх технічних можливостей та маніпулятивних технологій засвідчили вразливість вітчизняного інформаційного простору. Початок активної фази російської агресії проти України у лютому-березні 2014 р. продемонстрував слабкість комунікаційних зв'язків між органами державної влади, громадянським суспільством та науково-експертним середовищем. Україна виявилась не готовою оперативного відреагувати на шквал дезінформації та пропаганди, які надходили від РФ та її прихильників, а тому Кремль не відчув спротиву в Криму та з частковим успіхом утримував сприятливу для себе ситуацію в низці регіонів України. Лише завдяки самоорганізації громадянського суспільства та його взаємодії з органами нової постмайданної влади вдалось протистояти агресору як на силовому, так і на інформаційному фронті.

Станом на сьогодні Україна продовжує протистояти російській агресії. У сучасних умовах представники засобів масової інформації (далі – ЗМІ), по суті, стали одним із найдієвіших інструментів у протидії інформаційним диверсіям з боку РФ. ЗМІ виконують роль своєрідного “комутатора”, який формує суспільну думку щодо актуальних проблем різних сфер життя держави. Однак деяка пасивність інституцій державної влади та недосконалість, на наш погляд, українського законодавства в

¹ У загальному вигляді під терміном “гібридна війна” розуміють воєнні дії, які реалізуються шляхом поєднання мілітарних, квазімілітарних, дипломатичних, економічних та інших заходів з метою досягнення та втілення в життя стратегічних цілей.

інформаційній сфері поруч із низьким рівнем професійної відповідальності журналістів, які нині діють в інформаційному просторі України, а подекуди їхня zaangażованість становлять потенційну загрозу для національної безпеки. Відсутність злагодженого механізму взаємодії влади та ЗМІ в умовах військової агресії містить у собі небезпеку нових соціально-політичних потрясінь. Саме тому взаємодія органів державної влади та ЗМІ в інформаційній сфері потребує ретельного та всестороннього дослідження, головною метою якого є вироблення механізму такої взаємодії, його покращення та оптимізація. З високим рівнем імовірності можемо припустити, що в недалекому майбутньому це спровокує пошук нової парадигми співпраці органів державної влади і ЗМІ, яка, своєю чергою, тягне за собою переосмислення концепції управління суспільною інформацією, її подання громадськості.

Налагодження системи ефективної взаємодії інституцій державної влади та ЗМІ у протидії інформаційній агресії з боку Росії потребує з'ясування характерних особливостей російських інформаційних диверсій щодо України та шляхів їхнього впровадження в український інформаційний простір. Розглядаючи інформаційний вимір російсько-українського протистояння не треба забувати, що російська “гібридна війна” загалом та її інформаційна складова зокрема беруть свій початок задовго до військової агресії у лютому 2014 р. Пропагандистська робота РФ почалась майже відразу після відновлення Україною своєї державної незалежності. Її авторами були ті російські політики, серед них і вищі урядовці, які, незважаючи на розвал Радянського Союзу, відмовлялися приймати нову політичну реальність та вважали, що Україна має залишатися в зоні політичного контролю РФ. Антиукраїнська за своїм змістом риторика на рівні вищих органів державної влади РФ посилювалася на тлі загострення українсько-російських відносин (розподіл Чорноморського флоту, торговельно-газові війни) або ж під час реальних кроків української влади у напрямку налагодження співпраці з європейськими державами та США (вступ України до загальноєвропейських інституцій – Рада Європи, ОБСЄ; проведення військових навчань з державами-учасницями НАТО – “Сі-Бриз-97” та ін.). Такі інформаційні атаки залишались без відповіді з боку України.

Упродовж всього періоду незалежності в інформаційному просторі України були присутні як російські, так і відверто проросійські ЗМІ. Їхнє домінування під час президентства В. Януковича напередодні та під час подій Революції Гідності 2013–2014 рр. характеризувалося засиллям спеціальних інформаційних операцій антиукраїнського характеру, що створювало сприятливе підґрунтя для реалізації російської стратегії окупації України, названої в оточенні влади РФ “русская весна”. Російська пропагандистська кампанія проти України побудована на конкретних програмних документах-доктринах, які повністю профінансовані російським держбюджетом. У лютому 2017 р. указом Міноборони РФ було створено війська інформаційних операцій. Це рішення, по суті, легалізувало вже наявні російські підрозділи, які проводять інформаційні та кібератаки на українські державні, приватні установи й організації. Згадати хоча б наслідки комп’ютерного вірусу “Petya A” в червні 2017 р.², а також

² Через масштабну вірусну атаку не працюють банки, медіа, сервіси // Інтернет видання “Українська правда” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2017/06/27/7148069/>

масові атаки хакерів на енергетичні об'єкти України. За даними правоохоронних органів України, за ними стоїть Росія³.

На сучасному етапі українсько-російських відносин інспіровані Кремлем антиукраїнські кампанії в інформаційному просторі, які фінансуються з російського держбюджету та оточенням президента РФ В. Путіна, набули глобального масштабу. Вони мають комплексний характер та є диференційованими за змістом, стилістикою і формами залежно від цільової аудиторії в Україні та за її межами. Інформаційна складова повномасштабної агресії з боку РФ отримала своє визначення в Стратегії національної безпеки України від 26 травня 2015 р., у якій серед іншого йдеться, що це: "...інформаційно-психологічна війна, приниження української мови і культури, фальшування української історії, формування російськими засобами масової комунікації альтернативної до дійсності викривленої інформаційної картини світу"⁴.

Інформаційно-психологічні впливи РФ на Україну свідчать про їхню системність, координованість та плановий характер. Російські пропагандисти використовують різноманітні методи та засоби для досягнення своєї мети. Одним із ключових засобів пропаганди донедавна залишалося російське телебачення. Через ретрансляцію в українському інформаційному просторі низки російських телеканалів, серед яких особливо вирізнялися "Первый канал", "Россия 24", "Звезда", "РТР-Планета", Росія отримала можливість подавати неправдиву інформацію про події в Україні, закликати до її федералізації, поряд із антиукраїнськими гаслами розпалювати міжнаціональну ворожнечу.

Важливе місце у ворожій пропаганді також посіла друкована продукція – українські версії російської преси в Україні, а також книги та брошури. З їхньою допомогою поширювалися пропагандистські матеріали, що популяризували російський план розколу України, заперечували існування окремої від росіян української нації з власною мовою, культурою та історією. Крім цього, було поставлено під сумнів право української нації на створення національної держави, задекларовано повалення конституційного ладу, поглиблення конфлікту між різними групами населення, а сама українська незалежність була охарактеризована як сепаратизм та втеча від спільного "руського міра".

Вагомим інструментом Росії стали соціальні мережі, за допомогою яких активно й ефективно поширювали дезінформаційні матеріали (фейки) про події Революції Гідності та хід АТО на Донбасі. Щобільше, так звані "кремлівські тролі" розгорнули активну діяльність на міжнародній арені, де поширюють неправдиву інформацію про події в Україні, показують в негативному світлі її владу на населення.

Російська пропаганда поширювала свої ідеї за допомогою кінопродукції. Цілі, які переслідували її автори, нічим не відрізнялися від загальних цілей російської інформаційної війни. З їхньою допомогою відбувалося перекручування історичних

³ В СБУ прокоментували масові хакерські атаки на українські компанії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/News/195462>

⁴ Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 26 травня 2015 року "Про Стратегію національної безпеки України": Указ Президента України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/287/2015#Find>

фактів про Україну, висвітлення українців у негативному світлі, звеличування дій російських військових під час окупації частини українських земель тощо⁵.

Характер російської пропаганди залежить від політичної кон'юнктури на міжнародній арені, а тому російську загрозу для інформаційної безпеки України потрібно розглядати в короткостроковому та довгостроковому вимірах. У першому випадку вона локальна, спрямована на "інформаційну окупацію" окремих регіонів України та поширення значних обсягів дезінформації та пропаганди⁶. Натомість у довгостроковому вимірі російські пропагандисти ставлять собі за мету деморалізувати українське суспільство та спровокувати внутрішній конфлікт⁷. Кінцевою метою інформаційної агресії РФ на сучасному етапі російсько-української війни є намагання будь-якими засобами ослабити та розколоти українське суспільство зсередини, штучно загострюючи вже наявні політичні, соціально-економічні, регіональні, етнічні й інші суперечності та створюючи інші. Така мета передбачає реалізацію низки завдань російської інформаційної пропаганди, серед яких можна виокремити певні напрямки:

- історичне та правове обґрунтування права Росії на Кримський півострів і низку регіонів України, об'єднаних у т. зв. "Новоросію";
- провокування конфлікту між владою та населенням через радикалізацію будь-яких форм протестної активності;
- поглиблення розколу суспільства у ставленні щодо доцільності євроатлантичної інтеграції держави, поширення викривленої та недостовірної інформації про ЄС;
- критика будь-яких реформ, ініційованих владою, звернення особливої уваги на їхні невдачі, нав'язування поглядів про неспроможність української влади керувати державою та приймати раціональні рішення;
- пошук "винних" у соціально-економічній ситуації в Україні з виокремленням "головних проблем": олігархи, тотальна корупція, національні меншини;
- формування образу "внутрішніх ворогів-українців" для російськомовного населення України та поширення недостовірної інформації про начебто обмеження прав національних меншин;
- дискредитація України на міжнародній арені та формування негативного образу українця в європейському суспільстві (спекулювання на складних моментах історії українсько-польських відносин, зокрема: Волинській трагедії, Катині, історичній спадщині, ставленні до ОУН-УПА).

Події російсько-української війни вказали на провідну роль ЗМІ у налагодженні взаємодії між владою та громадськістю для протидії російській агресії. Антитерористична операція (АТО) на Донбасі засвідчила, що на проведення та результат бою впливають не лише військові засоби, але й злагоджене інформаційне

⁵ Петрик В. Методи гібридної війни Росії проти України. Напрями протидії / В. Петрик, Ю. Канарський // Information Technology and Security: collection of researchpapers. – 2015. – Vol. 3, Iss. 1(4). – P. 30–37.

⁶ Черниш В. Що відбувається на Сході України. Ще раз про термінологію [Електронний ресурс] / В. Черниш. – Режим доступу: http://osvita.mediasapiens.ua/media_law/law/scho_vidbuvaetsya_na_skhodi_ukraini_sche_raz_pro_terminologiyu.

⁷ Кравченко В. Психологічні аспекти "гібридної війни" Росії в Україні [Електронний ресурс] / В. Кравченко. – Режим доступу: <https://www.academia.edu/7229745>.

забезпечення операції. Взаємопов'язаність в інформаційному просторі дає змогу значно підвищити ефективність діяльності держави, уникнути поширення недостовірної інформації про ситуацію в зоні бойових дій, запобігти поширенню панічних настроїв серед населення. Завдяки спільній роботі представників громадськості та органів державної влади Україна зуміла дати гідну відсіч агресору на інформаційному фронті “гібридної війни”, а професійна та злагоджена робота медійників, волонтерів, громадських активістів дала змогу неодноразово документально підтвердити неправдивість інформаційних сюжетів про події в Україні, які поширювали російські інформаційні агентства.

Засоби масової інформації стали впливовим суспільним інститутом, який відіграє роль основного джерела інформації. Вони отримали цілковитий контроль не лише над формуванням настроїв населення, а й над виробленням механізмів для протидії будь-яким інформаційним викликам перед державою. Зважаючи на те, що ЗМІ мають значний кредит довіри з боку суспільства як суб'єкти з активною позицією й відносно незначною заангажованістю, журналісти отримали виключну здатність звертатися до населення безпосередньо та посіли провідну роль в механізмі комунікації влади й суспільства. Заразом через ЗМІ індивід зміг отримувати інформацію не тільки таку, що є корисною для пізнання явищ і процесів у державі, але й деструктивну. За її допомогою часто реалізовувався негативний вплив на психіку та свідомість окремих індивідів чи соціальних груп, що, своєю чергою, негативно відбивалося на національних інтересах держави⁸.

Захист інформаційної безпеки України є одним із основних завдань українського народу⁹, про що, зокрема, йдеться у ст. 17 Конституції України. Завдяки високому рівневі самоорганізації українське суспільство зуміло протистояти реалізації планів Кремля. Поруч із мобілізацією військових сил для відсічі ворогу почали формувати систему контрпропаганди, характерною рисою якої стала протидія російським інформаційним викликам, надання правдивої інформації про російську агресію міжнародним партнерам, захист українського населення від проросійських інформаційних впливів. З цією метою майже відразу після початку російської військової агресії було зроблено спробу впровадження низки нових правил для роботи українських ЗМІ. Втім, більшість із таких заходів мали обмежувальний характер. Зокрема, за активної співпраці населення та Нацради з питань телебачення і радіомовлення відбулися вилучення з прокату, відмови у реєстрації та скасування прокатних посвідчень на трансляцію телепродукції, виготовленої у державі-агресорі після початку її вторгнення на територію України, а також тих кінофільмів, що містили антиукраїнські гасла¹⁰. По суті, щомісяця поповнюється

⁸ Скулиш Є. Протидія негативному інформаційно-психологічному впливу екстремістів у сучасних умовах / Є. Скулиш, Ю. Ірха // Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика): наук.-практ. журн. – Київ: Міжвід. наук.-дослід. центр з проблеми боротьби з орг. злочинністю, 2014. – № 2(33) – С. 29.

⁹ Конституція України: закон від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР; поточна редакція від 15.03.2016 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>

¹⁰ Проект Закону про внесення змін до деяких законів України щодо захисту інформаційного телерадіопростору України № 1317 від 09.12.2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=52781

число заборонених до показу пропагандистських фільмів та зростає коло осіб, яким через їхню антиукраїнську діяльність заборонено в'їзд до України.

Створене у грудні 2014 р. Міністерство інформаційної політики, яке очолив Ю. Стець, одним із перших кроків спробувало об'єднати так званих “опініон-лідерів” з великою аудиторією в соціальних мережах “Вконтакте” та Facebook. Головною ціллю такого об'єднання була спільна відповідь на фейки й інформаційні “вкиди” Росії, формування т. зв. “патріотичного” порядку денного в онлайн-медіа. Така ініціатива стала першою публічною спробою протидії російській пропаганді спільними зусиллями держави та громадянського суспільства.

Завдяки взаємодії влади та ЗМІ Росії не вдалося впровадити визначення збройного конфлікту на Донбасі як “громадянська війна” – визначення, що саме собою стало риторичною провокацією та історичним фальсифікатом, спрямованим на руйнування євроатлантичних перспектив України та формування образу її громадян як предатників нації війни. Все це мало на меті інтерпретувати події в Україні як виключно внутрішнє явище, до якого Росія не має жодного відношення.

Поверхневий моніторинг ЗМІ дає підстави стверджувати, що станом на сьогодні з боку державних інституцій не було і немає достатнього контролю над діяльністю ЗМІ. Функції контролю держави над ЗМІ виконує низка державних установ, зокрема: Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення, Державний комітет телебачення і радіомовлення України, Держагентство з питань науки, інновацій та інформатизації України, Адміністрація Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сфері зв'язку та інформатизації. Попри таку розгалуженість державних інституцій, в українському інфопросторі часто лунають тези, співзвучні з кремлівською пропагандою. Переважно їх ретранслюють теле- та радіостанції, які орієнтовані на російськомовну аудиторію та є власністю проросійськи налаштованих політиків.

Значний вплив інформації та недостатня поінформованість населення й журналістів з боку інституцій державної влади стали причиною того, що рівень довіри до ЗМІ, як і до нової влади, після 2014 р. став падати. Проведені у березні 2015 р. опитування Центру Разумкова засвідчили надзвичайно високий рівень недовіри населення до українських ЗМІ: майже 43%¹¹ опитаних респондентів. Українська громадськість почала демонструвати тенденцію до зниження довіри до засобів масової інформації, заперечуючи їхню авторитетність як агентів впливу та протидії антиукраїнській інформаційній агресії (для прикладу – у 2014 р. рівень довіри до ЗМІ був трохи більшим за 39%¹²). Цілком імовірно, що таке явище було викликане деструктивною поведінкою самих медіа, які в умовах загострення політичної боротьби всередині країни нерідко вдавалися до публікації замовних матеріалів. Схожа ситуація була й на окупованих територіях. Зокрема, станом на 2016 р. більшість населення ОРДЛО взагалі не довіряли ані російським, ані

¹¹ Соціологічне опитування. Соціальні інституції. Якою мірою Ви їм довіряєте? / Центр Разумкова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=1030

¹² Соціологічне опитування. Якою мірою Ви довіряєте наступним державним і недержавним інституціям? / Центр Разумкова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=1000

українським медіа¹³. Це значно ускладнювало розробку спеціальної медійної стратегії, спрямованої на повноцінну інформаційно-психологічну реінтеграцію населення окупованих територій до загальноукраїнського простору.

Досить часто через неефективну роботу ЗМІ та відсутність контролю з боку державної влади серед населення поширювалися панічні настрої, а сама громадськість виступала не тільки активним суб'єктом контрпропаганди, а й пасивним об'єктом інформаційних атак. Відсутність консолідації ЗМІ та органів державної влади значною мірою вплинула на дезінтеграційні процеси в українському суспільстві.

Брак безперервного та щільного транслявання національного телерадіомовлення на території України у цифровому та аналоговому форматах, який спостерігався напередодні активної фази російської агресії, був і в розпал агресії – у 2016 р., про що свідчить доповідь Держкомтелерадіо, що побачила світ у червні 2016 р¹⁴. Це суттєво обмежувало доступ частини населення України до українських програм та змушувало використовувати ретрансляції телеканалів сусідніх держав.

У 2014–2017 рр. в Україні почало динамічно формуватися громадське середовище, що активно протидіяло російським викликам в інформаційній сфері. Зокрема, у березні 2015 р. було започатковано роботу інформаційного сайту UKRAINE UNDER ATTACK, який публікував виключно перевірену та достовірну інформацію про перебіг російської агресії щодо України, ситуацію на окупованих територіях Донбасу та Криму. Боротьба з російськими інформаційними “вкидами” активно розгорнулася у низці авторитетних ЗМІ, серед яких особливо активну участь взяли журналісти “Радіо Свободи” та їхнього проекту “Крым. Реалии”, “Громадського ТБ Донбасу”, “Голосу Донбасу”, “Армії FM”. Низка українських телеканалів та інформаційних інтернет-ресурсів розгорнула широку кампанію з їхнього виявлення та викриття. Серед них варто виокремити роботу журналістів телеканалів “24” та “1+1”, інформаційних сайтів stopfake.org, LB.ua, новинних агентств “Укрінформ”, УНН та низки інших.

Важливим джерелом протидії інформаційній пропаганді стали публікації громадських активістів та професійних журналістів, які на своїх сторінках у соцмережах активно висвітлювали перебіг російсько-українського конфлікту – InformNapalm та “Інформаційний спротив”, центр “Миротворець”. Зокрема, координатор групи “Інформаційний спротив” Дмитро Тимчук з березня 2014 р. поширював оперативну інформацію про анексію Криму та вторгнення російських військ на Донбас.

Згадаймо і про посилення інформаційних механізмів впливу на міжнародному рівні. Зокрема, в 2015 р. було підписано Закон України “Про іномовлення”, що започаткував роботу Мультимедійної платформи іномовлення України (МППУ) з

¹³ Медіаспоживання та довіра до ЗМІ на Донбасі: дослідження Internews [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://detector.media/infospace/article/113397/mediaspozhyvannia_ta_dovira_do_zmi_na_donbasi_doslidzhennia_internews/;

¹⁴ Державний комітет телебачення і радіомовлення України. Рішення Колегії від 23 червня 2016 р. м. Київ № 6/19 “Про стан телерадіомовлення в прикордонних областях України” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://comin.kmu.gov.ua/control/uk/publish/printable_article?art_id=129792

каналом іномовлення UA/TV, який українською, англійською, кримськотатарською, російською мовами транслює свої програми на понад 30 країн світу¹⁵.

У Доктрині інформаційної безпеки України від 25 лютого 2017 р. було визначено ключові державні пріоритети в інформаційній сфері. Зокрема, головними завданнями стало забезпечення інформаційної безпеки та конституційного права громадян на інформацію, захист та розвиток інформаційного простору України, відкритість та прозорість держави перед громадянами; формування позитивного міжнародного іміджу України¹⁶. Ухвалення вказаного документа було продиктоване потребою розробки інноваційних підходів у системі захисту та розвитку інформаційного простору в умовах військової агресії.

Зважаючи на окреслене коло пріоритетів, у документі звернено увагу на важливість реалізації державної інформаційної політики за такими напрямками:

- питання безпеки та впровадження новітніх інформаційних технологій (інформаційний простір є полем військових дій та інструментом проведення національної політики);
- питання іміджу України та владних інституцій (взаємодія влади та суспільства, популяризація національної культури та ідентичності, участь інституцій громадянського суспільства в процесі ухвалення рішень, тощо);
- питання гуманітарних пріоритетів в інформаційній сфері (розвиток бібліотечної, архівної, книговидавничої справи, суспільного телебачення і радіомовлення).

Як зауважив заступник міністра інформаційної політики Д. Золотухін, прийняття Доктрини стало абсолютно необхідною концепцією для протидії загрозам інформаційної агресії в гібридній війні, оскільки в Україні наявна значна кількість ЗМІ, що “публікують неправдиву інформацію, не несучи за це відповідальності”¹⁷, а тому безпека держави залежить від інституцій, які українським законодавством ніяк не врегульовані. Незважаючи на рекомендаційний характер та декларативність положень Доктрини, її ухвалення стало свідченням наявності політичної волі вищого керівництва держави впроваджувати комплексну, системну та дієву інформаційну політику всередині та поза межами країни.

Попри перелічені позитивні результати взаємодії влади та ЗМІ, доводиться констатувати, що інформаційна протидія російському агресору досі відбувається зі значним запізненням та часто не відповідає означеним викликам. Відсутність злагодженої і системної інформаційної політики у поєднанні зі значною масою російської пропаганди стали причиною того, що Україна змушена вести оборонну інформаційну кампанію аби протидіяти Росії, а її заходи у відповідь з перемінним

¹⁵ Найкраща контрпропаганда – це правда: аналіз роботи МІП за перші дев’ять місяців діяльності березень–листопад 2015 р. [Електронний ресурс] // Сайт Міністерства інформаційної політики (МІП) України. – Режим доступу: [http://mip.gov.ua/files/Presentation/ninemonth_report_041%20\(111\).pdf](http://mip.gov.ua/files/Presentation/ninemonth_report_041%20(111).pdf).

¹⁶ Про Доктрину інформаційної безпеки України введено в дію Указом Президента України від 25 лютого 2017 року № 47/2017 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/472017-21374>

¹⁷ Тепер жодних “розп’ятих хлопчиків”: чи зміниться український інтернет через Доктрину інформбезпеки [Електронний ресурс] // “Громадське”. – Режим доступу: <https://hromadske.ua/posts/doktrina-informacinoi-bezpeki>

успіхом протистоять “гібридним” загрозам. Заразом медіа-спільнота не демонструє оздоровлення інформаційного простору та суспільства, а навпаки – стала катализатором розвитку певних ризиків. Вочевидь, далася взнаки невідповідність журналістів боротися та боронити себе від тих загроз, які продукувала та продукує “гібридна війна”¹⁸. ЗМІ не мають єдиного позитивного сприйняття: поодинокі випадки поширення неправдивої інформації, отриманої від офіційних осіб, поглиблюють сумніви у середовищі європейського та американського політичного істеблішменту у відсутності пропаганди з боку України та підривають міжнародний імідж нашої країни¹⁹. Крім того, в цілому позитивна тенденція, яка спостерігається останнім часом, зростання співпраці між ЗМІ та державними органами влади зберігає в собі ризик бути політизованою та використаною як інструмент окремих політичними лідерами для отримання політичних дивідендів. Також засвідчила свою неефективність проста реакція українських ЗМІ на російську пропаганду, яка виявилася недостатньою та сприймалася як українська пропаганда.

Концепція взаємодії держави й ЗМІ в умовах російських інформаційних викликів на сучасному етапі становить розгалужену та складну систему кроків і дій, які в сукупності можуть слугувати надійним засобом протидії агресії.

Інформаційне протистояння Росії потребує асиметричних кроків у відповідь, зважаючи на більший ресурсний потенціал у РФ;

- прерогатива формування державної протидії інформаційній агресії з боку РФ має належати органам державної влади та науково-експертним інституціям;
- ЗМІ та журналісти виконують роль ретрансляторів, оскільки не мають належного рівня підготовки для протидії такій агресії;
- державна політика в сфері інформації потребує розроблення чіткої програми контрпропаганди, а також мотиваційних засобів для мобілізації власного населення;
- швидка та законна протидія випадкам поширення завідомо неправдивої інформації, яка підриває обороноздатність держави;
- робота з редакторами видань, усунення неефективності редакторського контролю в ЗМІ та встановлення самоконтролю в мережі Інтернет;
- формування та реалізація державної інформаційної політики потребує участі громадянського суспільства, що усуне загрозу перетворення пропаганди на “авторитарний засіб”;
- зменшення залежності інформпростору України від російського сегменту мережі Інтернет через виведення України з-під контролю московських офісів провідних інтернет-компаній світу.
- владним інституціям слід продовжувати вдосконалювати державну інформаційну політику на окупованих територіях АР Крим та Донбасу. Тут потрібне вироблення дієвого механізму інформаційного спілкування з російською аудиторією, попри складність роботи в російському інформаційному

¹⁸ “Гібридна” війна Росії – виклик і загроза для Європи. – Київ: Центр Разумкова, 2016. – С. 15.

¹⁹ Російське іномовлення як інструмент маніпулювання громадською думкою у трансатлантичному просторі. Аналітична записка. Національний інститут стратегічних досліджень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/1834/>

просторі, ізолюваність його від зовнішніх впливів, наявність законодавчих обмежень і цензури.

ЗМІ як державні, так і комерційні, загальноукраїнські, регіональні й місцеві повинні стати стратегічними союзниками влади в процесі інформування населення та забезпечення його конституційного права на інформацію. На державному рівні урядові структури та недержавні організації мають об'єднати свої зусилля в протидії російським фейкам. Попри активну боротьбу з дезінформацією та зменшення кількості фейкових новин від російських ЗМІ, треба розуміти, що агресор цілковито не відмовиться від їхнього продукування. Відтак, окрім боротьби з фейками, варто зосередити свою увагу на професійній роз'яснювальній роботі з різними категоріями населення та виробленні ефективної системи протидії.

Покращення взаємодії інституцій державної влади та ЗМІ вимагає від державних інституцій в майбутньому виконання низки положень.

- Впровадження просвітницьких заходів з протидії інформаційній загрози для населення не лише ОРДЛО, але й решти території України;
- Проведення консультацій влади з представниками провідних ЗМІ, діями громадянського суспільства задля вироблення основних прийомів подачі матеріалу;
- Організація тренінгів для журналістів та державних службовців, покликаних на практиці продемонструвати медійні інструменти для протидії інформаційній загрози;
- Постійний соціологічний моніторинг морально-психологічного стану населення України;
- Розгортання широкої інформаційної кампанії як в Україні, так і за її межами, у якій відбуватиметься висвітлення злочинів Росії та її колаборантів на Донбасі;
- Протидія російській інформаційній загрози в умовах “гібридної війни” формує потребу спільного для влади та ЗМІ вироблення дієвого державного механізму відповіді агресору. Через російські інформаційні виклики в Україні було оптимізовано нормативно-правове поле у сфері співпраці органів влади та інституцій громадянського суспільства. На законодавчому рівні затверджено нормативні акти, які дають можливість ефективно налагодити комунікацію ЗМІ з органами влади та встановити зворотний зв'язок.

Зважаючи на складові російської інформаційної агресії, можна з високим рівнем імовірності припустити, що протидія інформаційним викликам з боку України мусить мати виключно асиметричний характер. Це, своєю чергою, актуалізує потребу ефективного застосування потенціалу громадянського суспільства. Тому важливим напрямком державної політики має стати розробка системи взаємодії влади та ЗМІ в умовах інформаційної складової “гібридної війни” Росії проти України.

Системний захист інформаційного простору неможливий без ґрунтовного перегляду медіа-спільнотою свого місця та ролі в новій реальності інформаційних відносин. Виконання таких завдань можливе тільки в комплексі ефективної системи співпраці влади та ЗМІ. Розвиток стратегічних комунікацій в органах державної влади, формалізація їхньої системи, розбудова відповідної навчально-методичної бази потребує подальшої інституалізації та правового закріплення. Ефективна

протидія аж ніяк не означає, що Україна вийшла переможцем з інформаційної війни з Росією. Інформаційна безпека надалі залишається однією зі слабких складових національної безпеки країни і потребує до себе підвищеного рівня уваги. Військово-політична ситуація довкола України ставить вимогу цілковитого перегляду наявних підходів до формування всього сектора безпеки та оборони держави задля ефективної відповіді актуальним загрозам.

РОЗДІЛ 3. ІНСТИТУЦІЙНИЙ ВИМІР ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Володимир ПАШУК

ТОВАРИСТВО “ПРОСВІТА” І ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В ГАЛИЧИНІ (АВСТРІЙСЬКИЙ ПЕРІОД)

Виникнення і розвиток громадянського суспільства загалом, в Австрії зокрема, зумовлені вищим ступенем еволюції державних чинників, які передбачали зміну політичного устрою з авторитарного на республіканський та досягнення відповідної якості соціуму, що визначилася, серед іншого, зародженням і діяльністю громадських організацій. Це підтверджує приблизно одночасна поява на історичній арені й нових державних структур з інноваційними порівняно з попереднім періодом функціями і завданнями та громадських об'єднань. Тому дослідження питань, виведених у назву цієї розвідки, передбачає з'ясування характеру змін у політичній системі та внеску в цивілізаційний процес просвітнянського Товариства.

У цьому зв'язку потрібно насамперед звернути увагу на політичні зміни в Придунайській імперії у 60-х роках XIX ст., які визначили конституційні реформи, що заклали на державницькому рівні основи громадянського суспільства. Саме вони сформували правову базу для політики лібералізації, сприяли вільному творенню й функціонуванню громадських об'єднань, зокрема й таких, що ґрунтувалися на національній основі.

Політичні реформи, які започаткував жовтневий Диплом 1860 р. та лютневий Патент 1861 р., набули завершеної форми у конституції, проголошеній 21 грудня 1867 р. Самі конституційні документи мали декларативне значення, а прописані в них норми потрібно було вводити в життя за допомогою прийняття окремих законів, які б регламентували той чи той вид наданого права й діяльності. Такими документами стали виборчий закон з 1861 р. та “Закон про товариства” від 15 листопада 1867 р. Це означало, що вже з початку 60-х років населення Австрійської імперії за допомогою цих законів крок за кроком набувало політичних прав, що було початком практичного введення в дію окремих конституційних положень. Тому завдяки документу від 15 листопада 1867 р. ще до проголошення грудневої конституції австрійські громадяни отримали право творити громадські інституції. Він мав особливу вагу й значення для реалізації політичних свобод, відповідно, майже всі відомі нам галицькі організації, за винятком кількох, виникли саме завдяки цьому Закону. Тому він заслуговує на особливу увагу дослідників, адже допомагає зрозуміти тогочасні суспільно-політичні процеси, безпосередньо пов'язані з формуванням громадянського суспільства.

“Закон про товариства”¹ складався із трьох розділів і 39 параграфів, які визначали умови заснування і регламентували діяльність й припинення функціонування товариств і організацій. Основні положення “Закону” були розкриті у 28 параграфах (§§ 1–28) першого розділу під назвою “Про товариства взагалі”. Другий розділ “Про політичні товариства” налічував 7 параграфів (§§ 29–35) і стосувався тільки політичних організацій. Завершальний розділ “Карні приписи й інші постанови” мав 4 параграфи (§§ 6–39), в яких головню визначено покарання й функціонування товариств на випадок війни.

Згідно з § 1 і § 14, було дозволено створювати товариства, що мали право проводити публічні збори, а також (§ 10) вносити зміни до статуту, засновувати філії та об’єднуватися кільком товариствам між собою. Положення § 29 надавало право громадянам засновувати політичні організації.

Важливим у цьому були норми, що регламентували процес заснування товариств, виписуючи характер їхніх відносин з органами влади й оформлення необхідних організаційно-реєстраційних документів. Згідно з § 4, ініціатори створення товариств про свої наміри зобов’язані були повідомити політичну крайову владу і подати їй текст статуту. В цьому програмно-організаційному документі треба було вказати: мету, засоби (кошти) і спосіб їхнього зібрання, умови створення й відновлення товариства, адресу, права й обов’язки членів, керівні органи, вимоги щодо прийняття ухвал, листів, оголошень, спосіб вирішення суперечностей у межах товариства, репрезентацію товариства у зовнішніх зносинах, умови його розпуску. Статут потрібно було подавати у 5 примірниках, із ним могли ознайомитися всі охочі. У §§ 4 і 11 визначено державні інстанції, які мали право реєструвати товариства. Це – крайове намісництво, а у разі виникнення суперечностей або якщо організація поширювала свою діяльність на декілька країв – Міністерство внутрішніх справ.

Для політичних партій, крім вищезазначених, існували ще особливі (інші) умови регламентації, викладені у §§ 31 і 35. У першому з них керівництво політичних об’єднань мало складатися не менше як з 5 і не більше як з 10 осіб. Параграф 35 передбачав, що коли громадська організація вирішить займатися ще й політичною діяльністю, то на неї поширюються приписи щодо політичних товариств, що було у компетенції крайової влади й МВС.

Частина положень “Закону” передбачала функції контролю й заборони, особливої яких полягала в тому, що їх потрібно поділити на дві підгрупи, перша з яких передбачала компетенції державних і крайових органів щодо товариств, друга – визначала права організацій відстоювати свої інтереси перед офіційною владою. Тобто остання підгрупа враховувала певні демократичні засади, які загалом передбачали можливості обох сторін. Це було особливо важливим для народів, які перебували у подвійній залежності – загальнодержавній та крайовій, коли обидві сторони були представлені різними опозиційно налаштованими одна до одної національно-політичними силами. Так, українці, проживаючи в різних частинах Придунайської імперії, підпорядковувалися й австрійцям, в руках яких була зосереджена центральна влада, і полякам, угорцям, румунам, які контролювали місцеві, зокрема й крайові органи влади. Наявність можливості відстоювати свої

¹ Пашук В. Закон про товариства” від 15 листопада 1867 р. і його вплив на розвиток українського національного руху в Галичині / В. Пашук // Народознавчі зошити. – 2000. – № 6. – С. 966–975.

права у центральних органах посилювала позиції національних рухів і частково врівноважувала співвідношення сил на місцях. За цих умов покритвджена сторона мала реальні шанси добиватися своїх прав, а Відень міг контролювати ситуацію на місцях і втручатися у певні справи. Загалом такі закріплені законом можливості сприяли формуванню основ громадянського суспільства.

Водночас держава зберегла за собою функції контролю за діяльністю громадських об'єднань. Параграфи 12–13, 15–19, 32 передбачали: подавати органам влади списки членів товариств та їхні адреси протягом трьох днів після вступу в товариство (це ж стосувалося і членів філій – § 12), звіти з їхньої діяльності (§ 13), заздалегідь повідомляти владу про проведення зборів із зазначенням місця і часу для того, щоб висилати на них комісарів із широкими повноваженнями: отримувати інформацію про тих, хто виступатиме, ознайомлюватися із протоколами й ухвалами. Офіційна влада мала постійне право переглядати протоколи засідань організацій (§ 18).

“Закон” передбачав певні пільги і права для товариств. Так, за умови надсилання інформації до органів влади їх звільняли від поштової (steplowej) оплати (§ 16). За порядком на зборах товариства мало стежити його керівництво, яке також у разі потреби повинно було закривати зібрання (§ 17). На засідання проводу і контрольних органів делегата від влади не висилали (§ 19). Політичні організації підпадали під дію всіх “контрольних” параграфів, що стосувалися громадських товариств, а крім того, щодо них передбачали додаткові вимоги. Так, у § 32 продубльовано вимогу про подання до органів влади списків всіх членів (§ 12), серед них і новоприйнятих, і це потрібно було робити щорічно, чого не вимагали від звичайних організацій. Це означало посилену увагу до політичних організацій.

Функції заборони, передбачені в “Законі”, обмежували певні моменти, які стосувалися: заснування (§§ 6–10), діяльності товариств і проведення зборів (§§ 14, 20, 23, 30, 33, 34). Згідно з положеннями “Закону”, заборона засновувати товариства могла діяти за таких умов: коли мета, структура суперечили Законом і праву або були небезпечними для держави (§ 6). Ті ж вимоги стосувалися і внесення змін та доповнень до статутів, до заснування філій і об'єднань на базі кількох товариств. Окремі положення “Закону” зобов'язували органи влади повідомляти ініціаторів заснування товариств про факт заборони з обов'язковим переліком причин протягом чотирьох тижнів від часу подання. Відсутність заборони у вказаний термін або ж відповідне рішення крайової влади дозволяло новоствореному товариству розпочинати діяльність. Такі норми мали регламентаційний, а не карний характер й уможлилювали заснування інституції навіть за умов ненадання дозволу, оскільки передбачали інформування ініціаторів про причини відмови у реєстрації об'єднання, що створювало їм передумови для внесення змін і досягнення бажаного для них результату.

Такі міркування підтверджує норма “Закону”, в якій передбачено можливість товариствам відстоювати свої права на існування. У тому разі, коли намісництво приймало рішення про заборону заснування інституції, її організатори мали право протягом 60 днів звернутися з оскарженням до МВС. За умови відсутності заборони або позитивного рішення МВС крайова влада на вимогу товариства зобов'язана була видати письмове посвідчення, яке узаконювало легітимність його створення. Це давало інструментарій ініціаторам відстоювати свої ініціативи на основі принципу домінування закону.

Заборонні положення щодо проведення товариством зборів не передбачали можливості оскарження дій влади. “Закон” насамперед забороняв брати участь у зборах організації особам, які не були її членами або запрошеними як гості. Останнє речення § 14 забороняло з’являтися на зібрання зі зброєю. За цим мало стежити керівництво організації. Будь-якому товариству забороняли приймати ухвали, що суперечили б кримінальним законам або які втручалися в компетенцію законодавчої чи виконавчої влади. Загальне положення § 25 стосувалося регламентування подання звернень від товариств – петиції та адреси від організацій не могли вручати більш ніж 10 осіб.

Окремі “заборонні” положення стосувалися політичних товариств. Насамперед “Закон” забороняв вступати в політичні організації чужоземцям, жінкам і неповнолітнім. Також були суттєві обмеження щодо структури та інших аспектів функціонування політичних асоціацій. Їм забороняли: створювати філіали, союзи та об’єднуватися між собою або з іншими організаціями, контактувати (письмово чи через делегатів) з іншими товариствами. Також члени керівного проводу політичного утворення не мали права входити в керівний склад іншого політичного товариства. Окремим параграфом забороняли носити відзнаки будь-якого товариства.

Каральні положення “Закону” визначали покарання за можливі порушення. Незважаючи на те, що цим питанням було присвячено останній розділ документа з аналогічною назвою (§§ 36–37), більшість положень, які передбачали каральні санкції, були вміщені в першому розділі (§§ 13, 17, 21–28). Ці приписи стосувалися як конкретних порушень, так і видів покарань за них, а також умов, за яких наставав розпуск організацій. Каральні санкції, визначені у першому розділі, стосувалися недотримання норм щодо подання документів органам влади та можливих порушень під час проведення зборів товариства. У разі ігнорування норми, згідно з якою організації мали подавати до органів влади фінансові звіти, або вимоги щодо обов’язкового надсилання повідомлень, що призначалися для поширення між членами асоціації, передбачали штраф у 10 золотих ринських (з.р.). Наступний каральний блок стосувався зборів товариства. У цьому разі каральні норми передбачали заборону проведення зборів та їхній розпуск. Це діяло тоді, коли: збори суперечили положенням “Закону про товариства”, обговорювали питання, що виходили за межі, визначені статутом товариства, або набували характеру, що загрожує публічному спокою; ухвали та відозви зборів втручалися у сферу компетенції законодавчої та виконавчої влади і не відповідали правовим нормам, які регламентують їхнє існування. Параграф 22 зобов’язував усіх присутніх після прийняття ухвали про закриття зборів розійтися. У разі ігнорування цієї вимоги останнє положення цього параграфу передбачало використання “примусових засобів”. Право закривати збори мали: його керівництво, урядовий делегат, влада.

В останньому розділі сформульовано узагальнені каральні норми, згідно з якими, у разі порушень “Закону”, які не передбачали кримінальної відповідальності, наставало покарання за вироком суду арештом “аж до 6 тижнів або штрафом аж до 200 з.р.” (§ 36). Загалом каральні норми були досить чітко визначені і регламентовані. Водночас вони відкривали владі широке поле для маневру, однак не передбачали нищівних наслідків для товариств і здебільшого відповідали ліберальному духу.

Частина положень стосувалася розпуску товариств. У них вказано, які органи влади компетентні щодо цього та за яких умов це могло відбутися. Розпускати

товариства мали право: крайова влада, МВС, керівництво товариства. В екстремальних ситуаціях до призупинення діяльності могла вдатися й “нижча влада” (§§ 25, 28), керуючись нормами § 24 (суперечність із “Законом”, статутом, “законними умовам свого існування”), однак вона мусила була про це повідомити ті органи влади, які мали для цього належні повноваження. Умови, за яких наставало припинення діяльності товариств, подано надто загальною. Другий абзац § 28 практично дублював у дещо розширеній формі положення § 25. Головною умовою розпуску, яку визначив § 28, була “раптова небезпека, що загрожувала публічному і загальному спокоєві”. У такому разі будь-яка “влада” мала право “проти приписів цього закону” призупинити або розпустити товариства без врахування “правових норм”. Однак ці дії мали бути тимчасовими, оскільки потрібно було про це повідомити відповідні органи влади. Певний авторитаризм щодо визначення умов розпуску товариств пом’якшувало право організації подавати протест проти дій вади. Згідно з нормою § 25, товариства мали право внести апеляцію (rekurs) протягом 60 днів. Правда, оскаржувати можна було лише дії крайової влади. Аналогічні дії проти МВС “Закон” не передбачав. Параграф 27 визначав певну гласність владних дій, оскільки про кожен урядовий розпуск товариства мусили оголошувати в урядовій газеті. Також органи влади мали приймати ухвали щодо долі майна організації.

Три останні параграфи третього розділу виконували функцію розпорядження. Згідно з § 37, у разі війни або заворушень уряд мав право тимчасово і вибірково призупинити дію цього “Закону” – повністю або частково. Наступний параграф зупиняв дію прийнятих раніше законів про товариства, зокрема й “Закону про товариства” від 26.11.1852 р., які суперечили цьому “Законі”. Останній § 39 зобов’язував міністрів внутрішніх справ і справедливості виконувати цей документ. Тобто було надано йому юридичної сили й визначено відповідальних державних посадовців, які мали виконувати й впроваджувати новий “Закон про товариства”.

Оскільки цей “Закон” забезпечив правові умови для масового заснування громадських організацій у краї, то новими можливостями оперативного скористалися галичани. У цій розвідці звернемо увагу лише на народовські об’єднання, що стали основою національного руху в Галичині, який відіграв основну роль у формуванні громадянського суспільства. Першою виникла (а радше набула легітимності) “Січ” – організація, яку створили студенти-русини, що навчалися у Відні. Статут її затверджено 2 січня 1868 р.²³ Вона стала моральною основою, що сприяла активізації народовців Львова, які, розуміючи складність творення нової організації, намагалися в першій половині 60-х років опанувати керівництво “Галицько-Руської Матиці” й використовувати її для реалізації своїх ідей, однак безрезультатно. Тоді почала визрівати думка заснувати власну інституцію, що ґрунтувалася б на національно-просвітницькій ідеології і могла бути вагомою опорою у формуванні основ громадянського соціуму. Цією організацією стала “Просвіта”, заснована у Львові 8 грудня 1868 р. Важливість цієї події полягала в тому, що поєднання політики лібералізму з діяльністю громадських організацій забезпечувало основу зародження й розвитку громадянського суспільства. Відповідно, для цього потрібно

² “Січ”. Альманах в пам’ять 30-х роковин основання товариства “Січ” у Відні. – Львів, 1898. – С. 7.

³ “Січ”. Альманах в пам’ять 40-их роковин основання “Січ” у Відні. – Львів, 1908. – С. 8, 9.

окреслити діяльність цієї організації, спрямовану на формування громадянських основ в галицькому соціумі.

Уперше офіційно ідею про необхідність заснування нової організації поряд з «Галицько-Руською Матицею» висловив у газеті «Слово» за 6 січня 1868 р. о. Ст. Качала⁴. Її основні акценти стосувалися важливості розвитку громадянського суспільства за допомогою просвітницької праці. Про це свідчить політичний характер і спрямованість публікації. Сутність громадянської спрямованості висловлених міркувань визначено у кількох висловах о. Ст. Качали. Насамперед задекларовано, що «...до положительного поступу народности треба образования на народных началах...», тобто просвіту треба здійснювати на народній основі; далі уточнено, що таку справу можна зробити тільки «...через *стоваришенье*, цілію которого било би вспомоганье народного образования во взгляді моральном, материальном і політичном через выдаванье книг практичних, брошур і т. д. в том язицѣ, которим народ говоритъ»; ту саму думку о. Ст. Качала конкретизував іншим міркуванням, за яким просвіта мала виконати три завдання: «щоби народ поучался початкових знаній, приходил до познанья самого себе, яко народ русскій, і до познанья прав, до яких нині он допущений». Перше стосувалося загальноосвітнього навчання, два останніх мали політичне спрямування. Головну думку, яка визначала сутність громадянського суспільства, стосувалася активної позиції в нових обставинах, висловлено в інших публікаціях⁵: «В конституційной державі треба самому о себе старатися, отпираючи непріязненіи напори твердостію души і непоколебимостію волі. Если самі начнем сомніватися о нашем святом праві, то і другіи начнутъ еще більше сомніватися, а в рішетельной порі могут нас укоряти: Маловіре по что усомнілися еси?» Загалом вказані вислови означали, що громадянське суспільство становить вищий рівень розвитку соціуму й мусить саме про себе дбати, і цього за тодішніх обставин можна досягнути шляхом просвіти народу, піднесення його в моральному, матеріальному й політичному напрямках, зокрема, формування основ національної ідентичності та утвердження в політичних правах. Ці підходи були уточнені на Установчих зборах.

Про принципи творення громадянського суспільства, що ґрунтуються на національній основі і демократичний характер створюваного Товариства засвідчили ідеологічні основи, заманіфестовані на Установчих зборах насамперед у промовах А. Січинського і о. Й. Заячківського.

Правник Андрій Січинський у виступі⁶ насамперед наголосив на необхідності національного поступу, який поєднав із процесом формування основ громадянського суспільства. Тому на початку промови зосередив увагу на визначенні спрямування просвітньої праці й засобів, які мали б допомогти реалізувати задумане. Відповідно, А. Січинський достатньо прозоро й сміливо розкрив своє бачення суті й мети самої просвітницької праці, в основі якої визначено громадянську ідею: «Ставлю

⁴ Пашук В. Політична спрямованість просвітницьких ідей о. Ст. Качали / В. Пашук // Шляхами історії. Науковий збірник історичного факультету ЛНУ ім. І.Франка. – Львів: Вид-во «Піраміда», 2004. – С. 178–199.

⁵ Пашук В. Просвітницькі ідеї о. Ст. Качали / В. Пашук // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2010. – Вип. 19: «Просвіта» – оберіг незалежності та соборності України. – С. 345–380.

⁶ Справоздане з перших загальних зборів товариства «Просвіта» // Правда. – 1868. – № 44. – С. 525–526.

яко правду основну, що кожний народ, котрий до самостійности національної добити хочеся, найперше о те дбати мусить: низші верстви товариства, масу народу піднести до такої степені просвіти, аби тая маса народу пізнала себе членом народнього організму, почула своє обивательське и національне достоїнство, і узнала потребу існування своєї нації, яко окремішньої народної індивідуальности; – бо ніхто інчий, а тая маса народу, єсть підставою, єсть основою народнього здання”. Думки достатньо відкриті: правдивою, тобто реальною метою просвіти, яку мало реалізовувати засноване Товариство, була національна незалежність. Для того, щоб її досягнути, потрібно простий народ підняти за допомогою просвіти до такого ступеня розвитку, щоб він усвідомлював себе частиною нації із розвиненим почуттям громадянської й національної гідності та усвідомлював потребу національної незалежності і того, що він сам є підставою національної ідеї.

Промовець уточнив, що розуміє під нацією і обґрунтовує її ідеєю: “Ми, галицькі русини, становимо частину великої 15 мільйонної українсько-руської нації; тая нація має зі вигляду на свою численність, зі вигляду на свою минувшість неперечне право до самостійности національної; руська інтелігенція свідомо того права і рада б ёго осущити”⁷. Тобто націю подає в соборницькому баченні, а національну незалежність обґрунтовує чисельністю етносу та його історичним, тобто державницьким минулим і тим, що інтелігенція цю справу усвідомлює й готова її здійснити. З цього випливає, що основна мета просвіти, згідно з “правдою основною”, – готувати народ до здобуття національної незалежності, бо для цього є підстави і є цим займатися.

Далі прозвучали закиди “просвіченим” русинам, які за 20 років нічого путнього у цьому не зробили, бо дуже мало було створено книжок народно-просвітнього характеру, а їхня якість невисока. Доповідач заявив, що не вважає за доцільне з’ясовувати, що є причиною такого негативного стану і хто в цьому винен, а висловився за зосередження уваги на майбутній праці. Для цього радив наслідувати слов’ян, які зрозуміли “ідею нашого часу, ідею народности; усі напруженими силами добиваються своєї мети”. Лише одні русини досі перебувають у сплячці, забувши, що часи минають і що “за наші вчинки отвічати-мем перед судом історії”. У такий спосіб, акцентуючи увагу на бездіяльності представників старшого покоління, які мали б трудитися на благо народу, А. Січинський лаконічно обґрунтував потребу заснування Товариства.

Започатковувану просвітню справу назвав “великанською” як за обсягом, так і за характером реалізації. Зазначав, що її треба провадити згідно з “глибокою продуманою програмою”, яку і мав виробити обраний Виділ. Під програмою, очевидно, розумів концепцію діяльності, яку виклав у наступній частині виступу. У тому зв’язку промовець наголосив: “Річ ясна, що видавані нами книжки популярні”, хоч якими б вони були “найкращими”, “не принесуть ніякої користі, коли їх нарід читати не буде”. Далі розкрив своє бачення вирішення цієї проблеми. Для досягнення успіху потрібно, щоб ці видання народ “читати міг и аби їх читати хотів”. Перше пропонував досягнути за допомогою дешевої ціни й доступності видань. Однак зазначив, що це складне питання і його вирішення вимагає детальнішого розгляду.

⁷ Справозданє з перших загальних зборів товариства “Просвіта”... – С. 525.

Друге питання подав лаконічно й беззаперечно кількома основними блоками. Спочатку звернув увагу на мову та спосіб написання праць для народу. Видання мали бути написані “в чисто народнім язичі”, і автор повинен наближатися “до понятій простолюдина і писав о предметі, в котрім народ поученя потребує. Се правди неперечні”. Тобто для того, щоб народ мав охоту до читання, видання Товариства потрібно писати народною мовою, на теми, які необхідні для просвіти народу й викладені у доступній для читачів формі, що, очевидно, мало стосуватися і стилю, і термінології. Зауважимо, що доповідач уникнув питання про правопис.

Далі промовець аргументував свою позицію критичними заувагами щодо наявного стану речей у руській видавничій справі. За його твердженням: “у нас досі ані одна людяна книжка для народа не появилася, що отже наш народ доселі майже нічого не читав”, а книжки для шкіл народних – “така дрянь, такі не практичні і сухі, що дитина, висидівши кілька літ в школі... від всякої книжки... відхрещується”. Тому одним із найважливіших завдань мало стати – “охоту до читання розбудити”. Для цього радив передусім вдало підібрати проблематику видань і поступово їх розширювати.

Це мали стати, “з одної сторони, річі релігійні, як: життя святих, важнючі і інтересовніші події з библейної історії... ; з другої сторони, повісти моральної заснови”. Також ратував за друк добрих книжок для народних шкіл. Таким способом “розбудивши... в нашому народі достаточну охоту до читання”, можна буде перейти до важливої й дуже необхідної народові науки про господарство, а саме: “о хові товару, о рільництві, садівництві, городництві і т. д.”. Крім цього, вказав на важливість видання книжок “розбуджаючі духа промислово – спекулятивного, духа підприємливості і асоціації”.

У наступній частині виступу детальніше звернено увагу на ідеї, які стосувалися основ формування громадянського суспільства. На думку А. Січинського, “другий головний ряд становили б книжечки содержания юридичного в найобширнішій того слова змислі”. Причина такої уваги до видань юридичного змісту полягала в тому, що “мало розуміє наш народ своє становище в державі, в громаді і в родині, своє становище супротив урядам і властям... мало розуміє він своє становище соціальне і свої стосунки приватноправні”, з чого “для цілого народа виходять некористи”. Водночас промовець наголосив на важливості поширення відомостей із загально-освітнього характеру, при чому виклав своє бачення послідовності популяризації певних предметів і причину такого підходу. Вважав, що передусім треба видавати книжки з природничих наук: географії, фізики, астрономії, геології тощо. Лише після цього, “скріпивши наш народ морально, подавши йому всякі можливі способи двигнутися з недолі матеріальної, допровадивши у кінець, до почуття свого чоловічого і обивательського достоїнства, приступимо до популярного викладу історії. – Вона то розкриє перед народом ёго минувшість, роз’яснить ёго теперішність і вкаже і навчить ёго, якої будучности ёму треба”. Коли ж це народ добре засвоїть, “тоді устоїмо против всяким бурям, бо стоятиме за нами нерозбитою фалангою маса народу заможна, просвічена, загрита огнём патріотизму!

І збудуться слова народного Пророка:

В своїй хаті – своя правда, і сила і воля!”

Народ стане готовим до боротьби за національну незалежність і творення соціуму, що ґрунтується на засадах громадянства.

Загалом у виступі А. Січинського акцентовано увагу на національно-громадянській сутності просвіти, причім виокремлено правничий аспект й вивчення історії як важливу умову формування громадянського суспільства.

Сутність висловлених ідеологічних основ, що стосувалися формування громадянського суспільства і мали стати основою діяльності просвітянської організації, передбачала поєднання національного й соціального чинників. Відповідно, соціальних свобод, гарантованих всьому суспільству, як випливало із теоретичних основ, можна було досягнути лише через здобуття національного звільнення. За переконанням тодішніх ініціаторів і засновників Товариства, формування громадянського суспільства, а загалом його сутність виражалася (полягала) у тандемному атрибутивному поєднанні національної та соціальної сфери, з погляду їхнього розвитку, прогресу набуття загальнолюдських свобод. Згідно з цією концепцією, соціальне звільнення могло настати лише разом із національним. Це і мало зумовити складові діяльності майбутнього Товариства.

У своєму слові о. Заячківський значну увагу присвятив закликів до нової еліти – інтелігенції – не відступити від народу й саме для нього працювати: “маю друге слово від народу, а то: прошення, щоби й Ви пішли за прикладом старших братів Ваших и не змінилися ніколи народови своєму”. Та: “кобисьте годні опертися тому сильному напоріві, що Вас хоче відторгнути від Вашої народности”. Цей заклик повторив, завершуючи свій виступ, закликав молодь за будь-яких обставин не відступати від народу: “Так и Ви, Братчики, хоть як тяжка була би Ваша борба, хоть як високо піднесла би Вас доля, не дайтеся відорвати від Вашої матери, від народу. Втоді лише Ви будете сильні в народі, а народ Вами славний!”⁸.

Задекларувавши ідеологічні основи, визначивши їхню сутність, зміст і спрямування, потрібно було приступати до їхньої реалізації. Це мав здійснювати передусім Виділ як виконавчий орган Товариства.

Враховуючи ідеологічні основи та практичні кроки, можемо стверджувати, що “Просвіта” планувала впливати на формування громадянського суспільства в Галичині, насамперед, за допомогою друкованого слова. Відповідно, для з’ясування питань окреслених на початку цієї розвідки, звернемо увагу на ті видання, які стосувалися нашої теми. Простеживши видавничий репертуар, зазначимо, що просвітяни, спираючись на задекларовані ідеологічні основи, значну увагу надавали формуванню національної ідентичності, яка мала стати підґрунтям гуртування народу навколо ідеї творення демократичного суспільства, а також основ громадянської та господарської ініціативи, досягнення рівня самодостатності. До реалізації цього завдання “Просвіта” вдалася з першого року діяльності.

Про важливість розвитку народу на національній основі, що було запорукою його екзистенції, заявлено вже у відозві до народу – першій публікації новоствореного Товариства. Після обґрунтування доцільності заснування нової організації вказано на суспільні складнощі, які й спонукали молодих діячів краю до цього вкрай необхідного чину. У тому зв’язку наголошено, що галицькі русини, “зачавши

⁸ Справоздане з перших загальних зборів товариства “Просвіта” // Правда. – 1868. – № 45. – С. 538.

нове життя в 1848-ім році, через 20 літ... мало поступили наперед в розвою своєї народности”. Далі зазначено, що збільшення в тому часі кількості руської інтелігенції не принесло помітної користі через її хитку позицію в національній справі: “окрім руських священників маємо тепер руських учителів і урядників, маємо руські часописи, руські товариства і по части руський язик у школах; але цілий той поступ об’являється лиш в висших верствах народу... в котрих непостоянність при народнім прапорі історія давніших часів так сумно нам показала”⁹. У наступному абзаці окреслено сумну перспективу, до якої міг призвести такий стан: несприятливі для національної справи зовнішні чинники могли б у “кількох роках публичне життя русинів пригасити, а в кількох десятках літ руську інтелігенцію винародовити”. В останньому абзаці відозви викладено загальне спрямування діяльності Товариства, яке планувало формувати “... нове життя в Галицькій Руси”. Яке саме – вказано у перших публікаціях новоствореної інституції.

Тези про важливість національного розвитку, що мав стати основою формування громадянського суспільства, зокрема й через збереження мови та поширення її вжитку в краї, вміщено у відомій праці о. Ст. Качали п. н. “Що нас губить, а що нам помочи може”¹⁰. У ній через діалоги між селянами і священником окреслено стан справ тодішнього галицького суспільства та вказано на шляхи і засоби його поліпшення. Серед іншого, ієрей звернув увагу селян на політичні обставини, пов’язавши їх із питанням мови та статусу, зокрема й політичного, корінного населення краю.

Головний учасник “розговорів” закликав селян обирати на виборах не хлопа чи пана, а священника. На закид громади, що у сеймі депутати-священники тільки про мову говорять, парох пояснив значення мовного питання в Галичині. Наголосив, що свою мову потрібно відстоювати, бо “яка мова в хаті, такий там і господар: русин, мазур, німець. Так само: чия мова в уряді, – той господар в краю”. Та: “чи русини мають і на дальше позіставати рабами в своїй хаті? А знаєте, що коли чиею мовою говорять і пишуть, то той народ є поважаний в світі. Хто мою мову не поважає, той мене самого не поважає”. Після того автор устами сільського промовця виклав головну політичну ідею цієї розмови: “ми хочемо, щоб під Цісарем нашим уважано нас в нашім краю господарями. Хочемо, щоб так, як давніше за князів наших, ба ще в початках і за Польщі, мова руська була в урядах і школах, щоби народ руський був народом і ніхто щоб не цурався руського письма і слова. Тоді і сойм мусів би бути руський, а не польський”. І, звертаючись до громади, запитав: “розумієте же тепер, чому поляки так дуже гніваються на письмо руське?” У відповідь присутні відповіли: “тепер розуміємо, бо не хотять русина випускати з-під своєї опіки”. Це означало розуміння тісного зв’язку національного розвитку суспільства із усвідомленням його важливих складових. Насамперед політично-національного характеру, без якого поступ народу в будь-якому виразі був неможливим. Автор наголосив, що відстоювання своїх національних прав чи інтересів було умовою екзистенції, поваги у світі, що визначало міжнародний аспект, еволюцію від рабів до вільних громадян та здатність самим брати на себе справу вирішення власної долі. Водночас о. Ст. Качала не уникнув можливості поширення ідеї соборності, що було одним

⁹ Дороги Родимці! – Львів, 1869. – С. 1.

¹⁰ [Качала Ст.] Що нас губить, а що нам помочи може. Письмо для руских громад / [Ст. Качала]. – Львів: Видання Товариства “Просвіта”, 1869. – 56 с.

із важливих засобів формування сучасного громадянського суспільства. Тому, пояснюючи, серед іншого, доцільність заснування шпихлірів і розповідаючи про різні варіанти громадського зберігання зерна, навів приклад із Наддніпрянщини, наголосивши, що “за границею, під царем московським, жиє таких людей руських, як і ви, ще 13 мільйонів”.

Матеріал, який мав сприяти формуванню національної ідентичності, вміщено в іншій публікації. Важливим, з огляду на нашу тематику, була стаття В. Навроцького в альманасі “Зоря”, яка пояснювала читачам, що таке “Руський край”¹¹. Для надання особливої важливості цього питання автор використав прийнятний для того часу релігійний підхід. Він розпочав виклад своїх міркувань із церковної пісні, яка починалася словами:

“Пречиста Діво – Мати
Руського краю”

Після цього наголосив, що людям, щоб мати розум, зокрема й для хвали Божої, треба вчитися, для того щоб ті, хто співає такі пісні, могли розуміти співаний текст та ще й другим пояснити. Тобто люди мають знати, що Руський край – це той край “де ми, русини, живемо і до Господа по-руськи молимося”. А далі В. Навроцький подав загальний опис краю з врахуванням етнічного походження його мешканців.

Відзначивши масштаби нашої землі – “великий наш руський край”, – автор зупинився на описі західного регіону, окресливши його Карпатами, кількома містами – Жовква, Тернопіль, Львів, Золочів, Броди. Також перерахував етнічні групи, які населяли Карпатські гори: “гуцули, лемки, бойки – все русини, руської мови і руської віри”. Після того автор пояснив, що за тими горами, за угорською границею русинів небагато, “там вже кінчається наш руський край, а зачинається угорський” і що там проживає інший народ, який говорить іншою мовою – угорською – і має інші звичаї та обряди¹².

У наступній частині автор знайомив читачів із північною границею вітчизни, повідомивши, що там розташована границя з Росією: “по сім боці кордону панство нашого цісаря, по тамтім – панство московського царя”. Далі наведено важливе твердження в дусі соборності, згідно з яким, по обидва боки цього кордону: “на-рід по-руськи говорить, всюди наш руський на-рід, руська Україна. А так як весь той край руський, що під нашим цісарем, зовється Галицькою і Буковинською україною – так і ті наші краї, що під царем... московським мають свої імена”. Далі перераховано підросійські землі: “Волинська і Подільська україна припирає... до кордону, ... за ними, над... Дніпром... лежить наша гетьманська україна (гетьманщина), а за Дніпром україна Слобідська, або Задніпровська”.

Ознайомивши читачів із північно-східними українськими землями, В. Навроцький інформував про наших “тамтешніх” сусідів. Зазначив, що “на схід і від півночі сидить народ московський і зачинається край московський”. Далі подано масштаби руської землі. Для цього використано цифрові дані. Згідно з твердженням В. Навроцького, руський край від угорської границі до східного кордону тягнеться на 300 миль (миля – 1, 609 км, відповідно, 300 миль = 482 км, очевидно, неточні

¹¹ *Навроцький В.* Руський край / В. Навроцький // *Зоря*. Читаночка для сельських людей. – Львів, 1870. – Кн. 2. – С. 29–34.

¹² Там само. – С. 30–31.

дані). Далі автор продовжив пояснення: якби людина хотіла пройти цей шлях пішки, долаючи щодня 5 миль, то їй знадобилося б 2 місяці (300 миль). А цілу Землю можна було б пройти аж за 2 роки. Тобто, як зауважив автор, не так вже й багато потрібно було для проходження своїм краєм порівняно з цілою Землею, “але все ж таки наш руський край супроти інших країв і народів дуже статний і великий”.

Далі подано фрагментарні дані про західних сусідів і південну природну межу. Щодо першого зауважено: на заході проживали поляки, в яких “і хлопці, і пани говорять по польськи”, а щодо другого, то вказано: на півдні краю розташовано Чорне море. Автор високо оцінив природні багатства Русі, яка багата на рибні ріки, ліси й родючу землю. Наголосив, що “руські люди” живуть у селах і містах, де чути нашу руську мову. Тому “всюди тебе приймуть в гостину, як родина”. Також вказав, що бувають “по селах польські пани, тай іноді мазури, а по деяких містах самі... поляки та німці, що руською мовою цураються, та їх проти всего руського народу не багато: “шапками, як то кажуть, їх закидати можна”¹³. Тобто оптимізм автор бачив у перспективі. У кінці зауважив, що в інших краях, в Угорщині, Польщі, Московії, Італії, Німеччині не чути руського слова, хоч і там “краї багаті та красні, все ж банно за своєю мовою, за своїми піснями, за своїми людьми, за своїм рідним руським краєм”.

Загалом ця стаття мала чітку спрямованість – формувати етнонаціональну ідентичність. Для цього автор використав релігійний заділ, чим пояснив і одночасно облагородив пропоновану читачеві тему. Далі застосував атрибутивну схему формування ідентичності, за якою пояснював, хто ми є і ким ми не є. Навів етнічні межі, західні, північні, східні і Чорне море на півдні. Зауважив, що русини, які розмовляють однією мовою, жили у двох державах: Австрії та Росії, чим підтверджено етнотериторіальний принцип національної ідентифікації. Крім того, пояснив, хто є нашими сусідами, акцентував на тому, що в них інша мова та звичаї. Також важливим компонентом було формування почуття власної величі й оптимізму, за якими автор переконував, що руський край є одним із найбільших, а чужинців, які тут проживали, небагато і їх не потрібно остерігатися. На завершення пропагував ширі почуття до рідного краю, якого не можуть замінити інші, не менш привабливі й багаті, але чужі країни.

Частина публікацій, які Товариство друкувало в тому часі, стосувалася формування в галичан державницької позиції. Відповідно, деякі автори популяризували стародавню руську державу як зразок державницького, основаного на первісних демократичних засадах заможного суспільства, до якого, як можемо розуміти, потрібно було прагнути тодішнім русинам. До таких матеріалів належить і праця представника опозиційного до народовців табору І. Наумовича “О касах позичкових”, що була вміщена в просвітянському альманасі “Мотиль” (1874 р.)¹⁴. Написана у стилі оповідання, вона поєднувала і методи повчання, і пропаганди та агітації, застереження, критику. Автор розпочав із розповіді про княжі часи: “колись ми були славним народом, і не було багатшого краю, як наш руський край”. “У князів наших,

¹³ *Навроцький В.* Руський край... – С. 32.

¹⁴ *Наумович І.* О касах позичкових. (Письмо до руских громад) / І. Наумович // Мотиль. Читанка для руського народу уложена русинами перемискими. (Письмо для науки і забави). – Львів: Видання Товариства “Просвіта”, 1874. – С. 39–50.

у бояр наших були незміренні багатства і люди наші не були бідні, бо... кожний русин був тогди як не купцем, то земледільцем". Після такого дещо романтично-гіперболізованого трактування заможного життя народу за "наших князів" наведено оцінку "теперішнього" стану русинів, а, по суті, причину злиднів. "Наш руский нарід тепер не має своїх панів, а чужих, що не його язиком говорять і бридяться його язика". Вони "раді би, щоби руске письмо і руский язик не були на світі". Далі автор наголосив, що в інших народів інакше, бо всі свої: "як німці, то німці". Відповідно, "там німецький пан дбає о церков, о школі, о касу громадську, о все добро громадське, а у нас лише о корчми і о те, щоби люди мали що пити і голову чим запаморочувати". Кількість шинків, як вказано, така, що "ціле село смердить горівкою і нуждає". Це означало, що гаразду можна було добитися, лише коли буде своя держава, у якій свої пани і владоможді будуть дбати про народ і його розвиток, зокрема про церкву та шкільництво.

Важливим підґрунтям формування громадянського суспільства була популяризація історичних відомостей, зокрема тих, які вказували на відмінності між тоталітарним і демократичним політичними устроями. У цьому помітною була праця відомого тогочасного галицького історика Ісидора Шараневича, яку "Просвіта" опублікувала у першому власному "Календарі" в 1869 р. п. н. "Київ і Новгород в року 1470 і 1471 літопись". У ній вперше у просвітянських виданнях здійснено спробу пояснити походження русинів та росіян та відмінності у їхніх політичних традиціях. Для того, щоправда, дещо фрагментарно автор зіставив формування й політичний характер стародавньої Русі й Суздальської землі.

Після попереднього викладу історії північно-східних міст із тогочасними твердженнями щодо етнічного чинника, який стосувався розташування слов'ян і "чуцьких", тобто фіно-угорських племен і покороення першими останніх, автор вказав, що у XV ст. в "руских" землях відбулися великі перемиї¹⁵ і пов'язав їх із здобуттям князем Іваном III, який перемиг монголо-татарського хана Ахмета, незалежності Суздальсько-Володимирської держави. Зміцнивши свої позиції, Іван III розпочав наступ на Новгород. Цей крок автор потрактував як боротьбу між "двома можними державами – Новгородом і Москвою, з котрих перша оперта була на первісних устоях слов'янської громади, на засадах чисто республіканських, а друга на засадах абсолютистичного самовладства, котрого представителем був Іван III, прозваний Великим". Водночас зазначив, що ця боротьба закінчилася на "некористь свободи і Новгородської республіки". І вже у 1456 р. Новгород під натиском "В. князя московського прийняв його печать і узнав його на перший раз за найвисшого суддю свого". Автор назвав Київ матір'ю "руских городов і столицею князів руских", виділивши князів Володимира Великого, Ярослава Мудрого та Володимира Мономаха, за яких Київ торгував із Скандинавією, Царгородом, Грецією, що мало засвідчити велич староруської держави. Також наголосив, що саме Київ об'єднав навколо себе "слов'янські роди", був осередком духовного життя руского народу і що з Києва поширювалися віра й закони по цілій Русі¹⁶. Загалом, згідно з викладеним матеріалом, автор пов'язував походження Києва, Новгорода, Московії

¹⁵ Шараневич І. Київ і Новгород в року 1470 і 1471 літопись / І. Шараневич // Народний календар на рік звичайний 1870. – Львів, 1869. – С. 6–16.

¹⁶ Там само. – С. 9.

з різними етнічними групами та відмінними основами їхнього політичного устрою, відзначивши демократизм, права громад саме у слов'янських містах.

Цікавим матеріалом на історичну тематику, вміщеним у цьому альманасі, була стаття “Наші села”¹⁷. Незважаючи на літературно-етнографічний варіант назви і стиль оповідання, основні його теми стосувалися нашої минувшини. У ній О. Авдиковский в лаконічній формі подав огляд прадавніх часів, відтворивши деякі “образки” з життя та організації суспільства далеких наших предків. У перших рядках наголошено, що села на нашій землі виникли в далекому минулому: “Хто се може зміркувати, як давно взялися села на нашій святій Русі”, і що їх заснували наші предки.

Зокрема, звернено увагу на суспільний устрій, охарактеризовано побут, звичай тодішніх людей. Наголошено, що вони були гостинними до подорожніх і вели громадівський спосіб господарювання: “в полі всі разом робили і жнивими всі порівну ділилися”. Також разом оборонялися від хозар, печенігів, половців, татар, які нищили майно, посіви, грабували й “мордували” людей та палили їхні села. Тоді люди виробили своєрідний спосіб попередження співвітчизників про небезпеку: запалювали віхоть, який піднімали на жердині вгору. Ця частина закінчувалася висновком: “з таких от стародавніх осад повстали наші села”. В останньому блоці автор вивів мораль, згідно з якою, потрібно зберігати любов до предків, “до села і до... святої руської землі”.

Ця замітка, крім ознайомлення з давнім минулим, мала головну мету – формувати патріотизм – любов до своєї землі, минувшини, вивчення і збереження традицій, на основі яких будувалися засади громадянського суспільства, що, наголошував автор, мали давню історію. Відтак читач розумів, що “руські села” на Русі виникла здавна, русини є автохтонами, що це руська земля, на якій є руські села, і що наші предки змушені були боронити їх від ворогів з давніх-давен.

Окреслення природних історичних демократичних основ українського суспільства викладено у статті п. н. “Згадка про бувальщину” о. В. Ільницького, який тут виступив під псевдонімом Денис з Покуття¹⁸. Основна мета – ознайомити галичан із вітчизняною історією княжої доби. Цю “місію” відведено галицькому заможному господарю Якову із села Млинів, до якого люди любили сходитися вечорами. Цей господар виявився добрим оповідачем і розказував односельчанам різні історії. Зауважимо, що “багато розказував Яків о тій французькій війні, а таки найцікавіші речі розводив про нашу руську бувальщину”. Одного разу він “прочитав” їм “лекцію” з нашої галицької минувшини. Водночас наголосив на кількох головних суспільних цінностях: етнічна територія й етнічна монолітність суспільства, єдина церква і для постільства, і для можновладців, зокрема й князів, що були запорукою розвитку держави.

Розповідь почав з того, що раніше в нашім краї не було чужинців, “від угорських гір аж по Сян все лиш Русь та Русь” і що в ній всі люди – “і селяни-хлібороби, і міщани, і бояри – пани, і князь, що царював над цілим краєм – все було своє, всі були русини”. Далі автор устами Якова інформував своїх читачів, що в Галичі,

¹⁷ Авдиковский О. Наші села / О. Авдиковский // Зоря. Читаночка для сільських людей. – Львів, 1870. – Кн. 2. – С. 36–38.

¹⁸ Денис з Покуття. Згадка про бувальщину // Зоря. Читаночка для сільських людей. – Львів, 1870. – Кн. 2. – С. 38–45.

вгорі над містом, є розвалини старого замку, який збудовано ще за часів польського панування, а перед тим на тім місці стояв замок “наших питомих руських князів, що в Галичі мали свою столицю, та звідси над цілим галицьким краєм панували”¹⁹. Після того – оповідь з історії Галицького князівства.

А початок її такий: 700 років тому князь Володимирко переніс свою столицю з Перемишля до Галича. Він перший збудував замок і “церкву Пресвятої Богородиці, котра ще до нині стоїть”. Зауважено, що “наші руські князі... ту саму віру святу визнавали, що нарід руський донині визнає”. Цю частину завершено твердженням, за яким Галич був великим торговим центром, тому край був багатий за князів Володимирка і його сина Ярослава Осмомисла. Давши таку високу оцінку Галицькій державі за двох її князів, автор звернув увагу на зміни в житті тодішнього руського краю та окреслив їхні причини.

Він наголосив, що “сторонні князі та королі завидували щастю галицьким князям і раді були самі запанувати над нашим... багатим Галичем”. Це стало причиною частих воєн за нашу землю. Завдяки сміливості й мудрості державних мужів та відвазі народу вдавалося відбивати ворожі напади. У подальшій розповіді наведено опис одної з таких сторінок боротьби – перемогу над нападниками-уграми, яку здобув князь Володимирко в союзі з половецьким ханом Буняком. Завершував “мілітарну частину” висновок: отримавши поразку, угри “довший час... не важилися... нападувати нашого краю”. Це означало, що сильна держава забезпечувала мир своїй землі.

У подальшій частині автор розповідав про демократичний характер суспільно-політичного устрою в минулому. Почав з того, що: “свобідно було у нас за наших руських князів”, що в тих часах всі важливі справи (встановлення законів, суд) вирішували на вічах, на який народ “покликував перед свій суд найвищих урядників, а навіть і самих князів”, і що проти волі народу не могли протистояти ні окремі особи, ні “воля самого князя”. З того часу збереглася приповідка: “громада – великий чоловік”. Далі поінформовано, що такі ж вічові закони були і по інших краях. Для підтвердження цього наведено приклад Новгороду, на віче якого “цар московський Іван” прислав свого “міністра”, і той хотів звернутися до народу, але не зняв шапки з голови, що викликало обурення в новгородців, які вимагали покори, і “міністр” був вимушений вклонитися новгородцям. У кінці розповіді Яків зробив важливий підсумок, пригадав “слова нашого великого... Тараса Шевченка: “в своїй хаті своя правда, і сила, і воля”. Це засвідчило ностальгію за давніми державницькими часами і прагнення вільного майбутнього.

На завершення висловлено міркування, як треба чинити в цих бездержавних умовах. За версією оповідача, якби наш народ “щиро працював”, не марнував гроші, не вчашав до корчми, не позичав у лихварів, посилав дітей до школи, купував руські книжки, читав, цікавився, як живуть інші народи, то, можливо, наші люди, просвітивши свій розум, перестали б “занапащувати самі себе і своїх потомків”. Бо коли не зміняться, не стануть слухати порад “своїх просвічених братів русинів”, які їм щиро бажають добра, то, можливо, з часом стануть лихварям “панщину робити”²⁰. Стаття завершувалася роздумами селян-слухачів, які, йдучи додому, міркували: “що

¹⁹ Денис з Покуття. Згадка про бувальщину... – С. 40.

²⁰ Там само. – С. 45.

би то зробити, щоб наш нарід не пропав навіки, ще до того часу, заки усі люди у нас письмєнными стануть, як се є в Німеччині та в інших чужих краях”.

От же, о. Василь Ільницький, написав у стилі оповідання розповідь, у якій пропагував цінності княжого державницького періоду нашої історії, зосередивши увагу на Галицькому краї, згадуючи князя Володимирка та його сина Ярослава Осмомисла. Використавши у заголовку слово “бувальщина”, автор намагався переконати читача, що наведена інформація не була вигаданою, а відповідала дійсності. Для полегшення подання історичних даних автор застосував нескладний сюжет, в якому, очевидно, взяв на озброєння практику, за якою в тодішніх селах час від часу люди збиралися вечорами в поважного односельчанина на розмови. Для того автор вивів образ авторитетного, статечного господаря Яреми з вищою, очевидно, університетською освітою (оскільки вчився на священика), який, замість балачок на звичну господарську чи побутову тематику, вдався до історичних розповідей. Вони мали кілька напрямів. Перший стосувався пропагування історії власної державницько-князівської доби, яку господар подав як час руської державної потуги, що була здатна, хоч і в союзі з іншими, забезпечувати захист території й народу від нападників, за якої край жив у достатку, а також наголошував на вічевій демократії, оскільки в тих часах і князі були сильними, громада була “великим чоловіком”, тобто володіла силою права, з якою рахувалися можновладці, навіть князі, і що таке право у громади було в інших краях, зокрема й у Новгороді. Ці дані мали інформувати читача, головнo галицького селянина, що коли в нас, у Галичині, були свої князі, то і лад був наш, вічево-демократичний, і захист був від агресорів, і добробут для всіх був забезпечений. Цю думку мали засвідчити наведені слова Т. Шевченка. У цій статті використано методи історичного інформування та пропаганди особистого чину для вирішення власними силами власних і суспільних життєвих потреб, тобто, уміння самим в умовах відсутності національної держави налагоджувати своє життя.

На давності демократичних традицій Руської держави, які були закладені ще в додержавницькому часі та в період княжої доби, наголошено у першій комплексній “Історії Руси. Після І. Нечуя”, першу частину якої опублікувала “Просвіта” у 1879 р²¹. У першому підрозділі першого розділу цього видання п. н. “Нарід руський”, де подано огляд додержавного періоду, зауважено два важливі моменти: те, що предки русинів жили племенами і всі справи вирішували на вічах, а також те, що вони були змушені протистояти чужинцям – яких названо татарським народом, відбиваючи їхні напади²². Далі йшла розповідь про захоплення Києва варягами, про перших київських князів, їхні переможні походи й підкорення нових земель.

Формування передумов громадянського суспільства ще в період стародавньої Русі розглянуто в інших тогочасних комплексних публікаціях з історії України, зокрема в “Ілюстрованій історії Руси” яку підготував Олександр Барвінський. Крім подання історичних відомостей, автор зробив акцент на давності процесу формування громадянського устрою і в загальних рисах виклав його сутність. Ще на початку публікації в розділі, в якому йшлося про слов’янські племена, які населяли нашу землю й становили етнічну основу русинів, автор вказав, що в

²¹ Історії Руси від перших князів аж до нападу татарського. Після Івана Нечуя. – Львів, 1879. – 72 с.

²² Там само. – С. 3, 4, 8.

давнину тогочасні суспільні відносини мали демократичні основи. Наголосив, що “Підвалиною народного життя було віче, то є народна рада, що дбала про справи і потреби землі”. І далі уточнив: “як треба було налагодити громадські справи, тоді вічевим дзвоном скликали громаду, а на його гомін сходилися всі люди серед міста, або на майдані, на полі за містом”. Після того вказав на справи, що вирішували на цьому громадському зібранні. “На вічу розправляли про управу громади, про війну або спокій з сусідами, розсуджували суперечки і обвіщували засуди”. У наступній частині автор розкрив спосіб діяльності цього давнього протодемократичного громадського органу. “На вічу промовляли звичайно люде старші, поважні а інші слухали мовчки їх бесіди, відтак або притакували їм, або перечили. На що згодилася ціла рада, на тім мусіло стати, а як не могли згодитися на одно, то часто заводилася суперечка, а навіть війна межі незгідними сторонами, поки не взяла верх одна з них. Що постановило віче на головнім гóроді [тобто столиці. – В. П.], з тим звичайно згоджувалися і громади менших міст або пригородів і сіл. В громаді, отже, люди мусіли підчинятися громадській волі, громадському присудові і не міг оден робити сьак, а другий так. Тим то у такій громаді була велика сила і не дурно ще й нині кажуть: “Громада великий чоловік”²³. У трактуванні цього автора віче мало політичну (управління громадою, оголошення війни і миру), судову (полагодження суперечок, оголошення присудів) функції, а спосіб вирішення справ мав демократичний характер, правда, з ознаками, характерними для первісного устрою, в якому старійшина мала певні переваги у веденні громадських справ. Також відзначено наявність у той час централізованого суспільства з ознаками державницького устрою, яке мало столицю (головний гóрод) і право (очевидно, звичаєве), яке зобов’язувало всіх підкорятися ухвалам громади. Притім наголошено верховенство саме громади, що можна потрактувати як пропаганду громадянського суспільства.

Продовження і розвиток демократичних традицій у наших предків підтверджені наявністю відповідних інститутів і в княжу добу. Спочатку це подано з позицій надання важливого статусу княжим дружинникам, службу яких оплачували коштом князя. Але з часом, із політичними змінами у державі, змінювалося значення і княжих воїнів. За твердженням автора: “Щоб придбати собі більше сили і забезпечитись у своїх уділах, удільні князі роздають землі і села поміж дружинників і запевняють собі їх підмогу”²⁴. І це автор пов’язав із сутністю формування громадянства, що викладено в таких міркуваннях: “Тим способом стають дружинники людьми осілими (осадниками); власна їх користь і вигода в’яже їх з долею краю, они стають тепер громадянами краю. Они не називаються вже дружинниками, як перше але боярами..., значить людьми більшими, знатнішими громадянами в краю”. Далі автор вказав і на неоднозначність, певну суперечливість процесу формування громадянського суспільства в ті часи: “... ті більші права, та більша сила, якими користувалися бояре, звалилися тяжким гнетом на голову громад, а іменно громад сільських. Не дивно отже, що громади нераз повстають в обороні своїх прав громадських проти потуги княжої та боярської”²⁵. Це означало,

²³ Барвінський О. Иллюстрована история Руси від найдавніших до нинішніх часів після руских і чужих істориків / О. Барвінський. – Львів, 1890. – С. 9–10.

²⁴ Там само. – С. 38–39.

²⁵ Там само. – С. 39.

що процес зародження передумов громадянського суспільства, який виник ще в додержавницьку і продовжився у княжу добу, передбачав надання майнових і, як можна зрозуміти, і політичних прав боярам, через надмірне їх використання це викликало опір у громадах, які в боротьбі відстоювали свої права. Звідси можна вивести й передумови й певну сутність громадянського суспільства: надання громадянських прав означало турботу про свій край з боку елітарних верств в особі князів удільних та боярства і боротьбу за свої права з боку громад. Це зумовлювало поширення в тогочасному соціумі демократичних засад, зокрема й ідей, які означали – наявність власної еліти, яка повинна дбати про свій край, і готовність посполитих виборювати і відстоювати свої громадські права перед можновладцями. Це мало засвідчити, що основи громадянського суспільства зароджувалися ще в княжу добу і мали свою етнонаціональну природу й усталені традиції.

Автор праці зазначає, що віче як демократичний інститут княжої доби зазнавав із часом певних модифікацій, які, однак, не змінили його сутності: "... настали княжі часи на Русі, тоді віче стало більше залежати від князя. А все ж таки князь мусів не раз зважати на волю віча, бо через उसобиці та інші потреби мусів дбати про ласку народу". Водночас зауважено і зростання ролі цих народних зібрань. Зокрема, вказано, що в деяких міста "віче придбало собі силу, що від него навіть залежало, хто мав княжити. У Новгороді Великому віче мало таку силу, що стояло вище навіть від княжої власті; віче вибирає і проганяє князів, єпископів, осадників... і інших урядників...". Це означало, що цей демократичний орган був засобом політичної і судової влади тодішньої громади Новгородца, яка стояла вище від князя. Проте автор побачив і певні зміни в його статусі: "Велике народне віче не часто збиралося, а звичайно в часі яких розрухів або безвластя. Частіше скликав князь на малі віча людей старших до себе на двір, де радилися вкупі з боярами. Іноді запрошував на такі віча і духовенство, або людей з менших міст та сіл"²⁶.

Також у цій синтетичній "Ілюстрованій історії Русі..." вказано і на вічевий, тобто оснований на демократичних засадах лад у міських і сільських громадах у давнину, коли князі віддавали землю своїм боярам і посилювали визиск народу. Зазначено, що в цю добу "Сільські громади ще довго не відрізнялися своїм побутом від містових і держалися однакових вічевих звичаїв. По селах сходилася громада на раду про свої спільні господарські потреби". Наголошено на соціальній свободі тодішнього люду, яка, як можна припустити, була запорукою громадянської волі. Зокрема, автор вказує, що "... ні оден чоловік з громади не був прив'язаний до землі, на якій він сидів, кожному вільно було переселитися на вище, ліпше місце". Водночас зазначає, що поряд із вільними громадами були, але значно меншою мірою, "цілі села невільних людей, заселеними людьми полоненими у війні"²⁷.

Описуючи зміни на Русі, спричинені монголо-татарською навалою, автор визначає дві тенденції. З одного боку, характеризуючи події на Суздальщині, вказує на відхід тамтешніх владоможців, які безпосередньо потрапили під повний контроль золотоординського хана, від демократичного принципу відносин між суспільством і князівською владою. З цього приводу зауважує, що князям суздальським "... ярмо татарське було... вигідне; через те, що хан став верховним володарем,

²⁶ Барвінський О. Ілюстрована історія Русі від найдавніших до нинішніх часів... – С. 38–39.

²⁷ Там само. – С. 40–41.

[тому] втратили свою верховну власть і бояре, і віча, они не могли вже ані вибирати, ані проганяти князя”²⁸. Це, на думку автора, зміцнило їхні позиції, відтак “Судзальсько-Московські князі стали... залежними від хана татарського, однак они сиділи тепер міцніше на своїм престолі, бо кожного часу могли рахувати на підмогу татарську”. З іншого боку, автор, описуючи тогочасні події на українських землях, розповідав про зусилля галицько-волинських князів зберегти свій вплив на політичні процеси, враховуючи співвідношення сил. З цього приводу зазначав: “Залежність Данила від татар не була така важка, бо хан не присилав в галицьку Русь баскаків і не вибирав податків...”. Далі в тексті подано дії князя, спрямовані на визволення країни від монголо-татарського панування²⁹.

До держав із демократичним устроєм автор відніс і Новгород із Псковом. Він писав, що Ольгерд, який прагнув розширити межі своєї держави: “Передовсім звернув ... свою увагу на Великий Новгород і Псков, давні і багаті рускі держави на північ від Литви, що задержали у себе давній лад вічевий чи громадський, по своїй волі вибирали собі князя і тому звалися республіками або річі посполиті”. Однак, як зазначив автор, у цій справі перемогли “великі князі московські”³⁰. В іншій частині тексту, описуючи зміни в Галичині, зумовлені політикою польського короля Казимира після захоплення нашого краю, вказав на запровадження німецького магдебурзького права, яке давало певну автономію містам і заодно спричинило залюднення міста іноземцями, зокрема німцями³¹. Це загалом могло мати певний вплив на формування громадянської свідомості тодішніх галичан, оскільки магдебурзьке право становило одну з основ демократичного устрою, який формувався століттями.

Поряд із публікаціями, в яких наголошували на демократичних засадах державного устрою княжої доби, у виданнях “Просвіти” також подавали відомості про демократизм козаків, що можна сприймати як природне продовження національної демократичної традиції, яка таким способом була збережена і розвинена у подальших часах.

Однією із перших публікацій на козацьку тематику була стаття В. Навроцького “Дещо про козаків запорожців і про їх ради військові”³². Ця стаття складалася із двох основних частин: у першій подано загальну характеристику козацтва, а в другій основну увагу звернено на козацькі ради, їхні функції та спосіб проведення.

Спочатку автор, розкриваючи причини появи цього суспільного стану, розповів про місце розташування Коша, торкнувся господарської діяльності, пояснив його захисну функцію та структуру Січі. У цьому зв’язку пояснив, що козаки ділилися на курені, кожен з яких мав однойменне приміщення, а керували ними курінні отамани. Вони обирали старшину, яка мала командувати в бою і виконувати волю громади. А справи, які стосувалися всього козацтва, вирішували на військових Радах. Відповідно, друга частина статті була присвячена саме цьому козацькому інституту.

²⁸ Барвінський О. Ілюстрована історія Руси від найдавніших до нинішніх часів.... – С. 67.

²⁹ Там само. – С. 68.

³⁰ Там само. – С. 83.

³¹ Там само. – С. 92–93.

³² Навроцькій В. Дещо про козаків запорожців і про їх ради військові / В. Навроцькій // Народний календар на рік звичайний 1870. – Львів, 1869. – С. 17–23.

Спочатку вказано, що, згідно з тодішнім порядком, Раду скликали кілька разів на рік. Перша Рада відбувалася на Новий рік, під час неї ділили між куренями річки для риболовлі, обирали нову старшину. Далі йшла детальна розповідь про скликання цього важливого органу самоврядування та перебіг подій, пов'язаних із виборами старшини і “суперечностями”, які іноді виникали між козаками.

За твердженням автора, закликали козаків на Раду вистріли з гармати та звуки литаври. Після того, як козаки зібралися на майдані, виходила старшина, кожний із своїми клейнодами: кошовий із булавою, суддя з військовою печаткою, писар із чорнильницею. Про демократичний статус керівництва свідчив такий факт: “Старшина знімала шапки і кланялася козацтву на всі чотири сторони”. Тоді під проводом кошового козаки жеребкуванням ділили ріки й луки, а потім обирали нову старшину чи залишали при владі стару. Зазначено, що іноді під час виборів козаки сварилися, доходило до бійок. Автор навів опис тодішніх традицій: обраний мусив два рази відмовлятися від вибору і лише на третій раз приймав на себе обов'язки старшини. Рада могла відбуватися і в інший час – на Великдень чи у вересні, або коли виникала нагальна потреба, чи до цього рішення згоджувалося не менше 10 куренів. Також скликали Ради перед походом, коли прибувало посольство чи коли виникали інші важливі причини, тому що “жодне важливе діло не діялося без відома і без волі козацтва”. Очевидно, в цій останній фразі й закладено одну із складових ідеї статті: основна думка, яку хотів донести до читача автор, – козацтво мало демократичний устрій.

Далі, крім позитивної інформації про перебіг подій на Раді, де старшина дякувала козакам за послух, складала з себе повноваження тощо, автор подав розповідь і про можливі не найкращі риси характеру козаків, які могли виявлятися під час військових Рад й виливалися у виборчі пристрасті. Він писав, що під час виборів “іноді сильніша сторона не тільки біла людей, але і курені пустошила і все псувала, що лиш підпадало і тоді становила свою старшину”. Іншим разом обходилося без бійки, лише сваркою – “криком требувала одна сторона поставити нову старшину”. Тобто автор не оминув і критичної інформації про козаків. Правда, наприкінці публікації подав своє пояснення цьому явищу. Зазначив, що ніхто не буде хвалити козаків за бійки і сварки, наголосив, що козаки – це народ войовничий, який звик “оружною рукою боронити себе і свою Україну перед тяжким ворогом”. На завершення автор знову зазначив демократичні принципи, за якими існувала Січ: “Громада була у них – великий чоловік, управлялися і судилися самі, о всіх своїх ділах самі становили, а старшину вибирали на те, щоби робила волю громадську”. Тобто наголосив на самостійності, самодостатності й демократизмі козаків.

В останньому абзаці автор вказав, що “так було ще 94 літ тому назад; аж 1775 році московська цариця Катерина великим військом казала на Січ наступити. Січ зруйнували, а козаки розбіглися то по Україні, то у турка пішли шукати волі перед загребущою рукою Москви”.

Ця стаття мала, на перший погляд, інформаційний характер. Основна її мета – ознайомити галичан з козацтвом. Її структура, форма викладу, основні дані свідчать саме про це. Однак, взявши до уваги окремі міркування, твердження, наголоси, можемо припустити, що цей матеріал мав ще інші цілі. Перше – вказати на боротьбу козаків як складової народу за свою долю й волю; друге – пропагувати

усталені демократичні національні традиції, які засвідчує козацька Рада – продовження тенденцій з княжої доби, як основи суспільного устрою, який означав самостійність, самодостатність, виборність і підзвітність керівних органів громад. Третє – показати руйнівний характер дій цариці Катерини II, яка, знищивши Січ, зруйнувала організацію, що ґрунтувалася на демократичних засадах, а це означало в той час руйнування основ громадянського устрою українців. Очевидно, це було і пропагуванням терміна “Україна” й ідеї незалежності та боротьби за незалежність.

Наведений вище матеріал засвідчив дії “Просвіти”, спрямовані на пропаганду демократичного устрою українців-русинів, який був природним і традиційним для нашого народу й формувався ще із незапам’ятних часів, мав своє продовження, розвиток, модифікацію і у княжій добі, і в козацькій владній структурі. Це заклало етично-логічний фундамент, основу, на якій можна було здійснювати популяризацію відомостей щодо доцільності й важливості формування громадянського суспільства в нашому краї.

Пропагування цінностей громадянського суспільства, викладених в історичній ретроспективі, було важливим підґрунтям для розгортання масштабної популяризації заходів, дій, спрямованих на формування в Галичині у тогочаснім і майбутнім соціумі саме демократичних моделей. У виданнях “Просвіти” це стосувалося головню соціально-господарської і правової тематики. Нагадаємо, що про важливість економічного розвитку галичан наголошували у виступах на Установчих зборах. Очевидно, що за тодішніми ідеологічними уявленнями формування громадянського суспільства пов’язували з економічним поступом галичан. Саме тому частина видань мала на меті сприяти утвердженню раціонального, ґрунтованого на сучасних методах господарювання насамперед селян. За своєю тематичною структурою ці видання були рекомендаціями щодо вдосконалення рослинництва і тваринництва. Характер таких видань був інформаційно-повчальний і мав донести до галицького селянина важливі відомості та спонукати його до практичних дій.

Саме про такий характер спрямування просвітянських інтенцій викладено в першому виданні Товариства – альманаху “Зоря” за 1869 р., який підготував О. Партицький. У ньому в стислій формі пояснено важливість знань, науки в розвитку суспільства в різних його напрямках, зокрема й економічному. У першій вміщеній у ньому статті п. н. “Дещо про письменство”³³, написаній у формі оповідання, автор спочатку виклав етапи поступу людства. За його міркуванням, колись, у давнину люди “жили тільки по лісах, як звірята”. Головним їхнім “господарським” заняттям було полювання. З часом вони навчили “волів та коней ходити в плузі, почали орати”, винайшли різні знаряддя, як-от серп, косу тощо. Пояснивши поступ людства, який пройшов еволюцію від споживацького до відтворювального господарства, О. Партицький вказав, що пізніше було винайдено різноманітні машини, які допомагали людям у їхній праці: “тепер починають вже й орати, і сіяти, і в’язати, і молотити машинами”. А могло це статися тому, що “до цього всього подоходили люди своїм власним розумом, за поміччю мови, письменства та науки”. Пояснивши таким способом зв’язок інтелектуального, наукового розвитку із поступом суспільства, автор після з’ясування впливу освіченості на релігію,

³³ К. Г. [Партицький О.] Дещо про письменство / К. Г. [Партицький О.] // Зоря. Читаночка для сільських людей. – Львів: Видання Товариства “Просвіта”, 1869. – С. 3–9.

громадянський лад вказав на значення раціонального підходу для вдосконалення й сільського господарства. Воно, за міркуванням автора, вимагало науки, бо “орати землю можна як-небудь, або розумно: коли розумно, то і вродить добре; але і тут потрібна наука, щоб знати, як взятися за діло і з чим”. Тому так трапляється, що наш селянин “збере на своєму полі з одного зерна шість, а німець, сусід його, на такім самім полі збере вісімнадцять зерен з одного посіяного, отже в три рази більше проти нашого брата”. А це тому, що німець краще знав, як удобрювати землю, як краще її засівати, доглядати посіви, а зібраний урожай зберігати. Відповідно, в “німців завжди худоба буває ліпша, від нашої”, а це тому, “що у нас не знають, як ліпше доглядати худобу, ходити коло неї не вміють, та й користь з неї не велика”. На завершення цього блоку автор підсумував: “всі ці способи описуються в книжках, аби тільки хотіли вчитись, а користь буде”. Ця стаття, окрім того, що пояснювала важливість інтелектуального, наукового розвитку для суспільства, мала й чітко виражений пропагандистський характер. Для того, викладаючи роль науки в досягненні матеріального добробуту через порівняння раціональнішого господарювання німців із господарюванням галицьких селян, автор завершив виклад матеріалу твердженням, що вся необхідна інформація з цього є у книжках. Залишалось лише її засвоїти. Цьому були присвячені наступні відповідні видання Товариства, які мали на меті економічну просвіту галичан.

Зазначимо, що частина просвітянських видань пропагувала ідеї поєднання економічного поступу із загальним розвитком самоврядування галицько-українських громад як важливої основи громадянського суспільства. У цьому зв’язку виділяється своїм змістом і спрямуванням відома брошура о. Ст. Качали п. н. “Що нас губить, а що нам помочи може”³⁴.

Ця книжечка невеличкого формату складалася із п’яти розмов (“розговорів”), в яких у формі діалогів розглядали нужди тодішнього селянства в межах окремо взятої громади й окреслювали шляхи та засоби їх подолання. Наприкінці книжечки вміщено “Статут громадських шпихлірів”, який ухвалила Збаразька повітова рада.

Стиль написання простий, текст легко читати, а використаний діалоговий підхід нагадує катехитичний спосіб – питання-відповіді, що визнаний одним із найефективніших методів подання та сприйняття інформації. Цьому сприяли і звичні для селян учасників розмов – селяни, священик, які обговорювали насушні, отже, зрозумілі народні нужди.

У першій розмові два господарі, Павло і Василь, роздумували над становищем селянства після скасування панщини, нарікали на появу нових проблем, зумовлених отриманою “свободою”, і намагалися збагнути, що до цього призвело. Для з’ясування тих питань після висловлення власних відмінних поглядів – то селяни самі винні, оскільки зловживали алкоголем, то виною була неготовність селян до волі, бо були “темними” – за порадою звернулися до місцевого пароха. Священик у подальших розмовах підтвердив думку, що головною причиною занепаду селянських господарств є пияцтво, дурний розум і темнота простого народу, а їхнє походження звів частково до вигідної панам політики пропінації.

За сутністю перші три розмови охоплюють три основні положення: складне становище селянства, зокрема втрата ними землі, автор пов’язав це із об’єктивними

³⁴ [Качала С.] Що нас губить, а що нам помочи може / [Качала С.]. – Львів, 1869. – 56 с.

і суб'єктивними чинниками-причинами; перші пояснювали, що, отримавши соціальну свободу, колишні панщизняні селяни не були до неї готові, оскільки через вкорінене пияцтво, перешкоди з боку помістя в отриманні освіти призвели до нецтва (темноти, нерозуму). Тобто об'єктивні причини негараздів стосувалися дій доміній щодо своїх підданих і їхніх наслідків, що стали важливим чинником невваженої поведінки селянства після звільнення від панщини. Також вказано й на тогочасний політичний чинник, згідно із третім “розговором”, наголошено, що багатим є той, хто панує в краї. Це пов'язано із ностальгією за княжими часами і втратою русинами свого панівного становища на своїй землі та підведено читачів до розуміння потреби відстоювати свої інтереси, а звідси і порада – вибирати в депутати своїх природних, як на той час, заступників – священників, а не панів чи неосвічених селян.

Суб'єктивні причини наявних негараздів, на думку автора, “запозичені” з панщизняних часів й стосувалися негативних якостей селян, що збереглися в нових умовах: неготовність, відсутність бажання викоринювати власні вади, а звідси неосвіченість, пияцтво, неспроможність адекватно зреагувати на нові обставини; це вело до розпусти, відзначено схильність до розбишацтва, лінощів, марнотратства; наголошено на недостатньому розумінні політичної ситуації в краї й піддатливості селян-виборців “горілчанам” передвиборчим технологіям. У цьому зв'язку автор намагався поширити ідеї боротьби за зміцнення своїх національних позицій у краї: констатує факт домінування дідичів, переконував, що це сприяло збереженню непорушності попередніх “звичаїв” в алкогольній-сільській “політиці” доміній і в нових умовах.

Ці три розмови логічно підводили читача до другої частини брошури (четверта й п'ята розмови), в якій автор вказав на шляхи подолання складного становища. Наголосивши черговий раз, “що темнота” є причиною негараздів, зубожіння, яке веде до затягання лихви і втрати селянами власних маєтків, парох виклав поради, а по суті, перелік засобів, що мали допомогти селянам виправити своє становище, зокрема поліпшити матеріальний добробут. Він сказав: “Моя рада така: проти п'янства поставити мірність, проти лінивства – працьовитість, а проти марнотратності – ощадність. Або, коротше сказавши: наука, праця і ощадність урятують нас від лихви”. Подавши схему порятунку і розкриваючи її, душпастир, який волею автора-декана став громадським просвітителем, виклав свої поради, по чергово зупиняючись на кожній складовій.

Перша порада: освіта, яка стосувалася і дорослих, і дітей. Щодо перших, священник вказав, що вчитися ніколи не пізно, тому, замість йти до корчми, краще зібратися селянам у дяка або в якогось господаря і послухати (багато були неписьменними) прочитану кимось книжку чи газету, “які коштують 5 чи 10 кр.”. Для дітей радив заснувати школу, щоб діти “не були темні” і навчилися читати. Водночас навів переваги освіченої людини. У разі зменшення ґрунтів письменному легше влаштувати особисте життя, бо він може опанувати ремісничу професію чи стати священником. Крім того, освіта сприяє кращому розумінню природи, суспільства, пізнанню чужих народів, історії і має позитивний вплив і на господарську діяльність, і на формування громадянської позиції. Для посилення аргументів навів також приклад гарного господарювання німців, які, крім рільництва, займалися бджільництвом, садівництвом, вирощуванням овочів, що мали високу ринкову ціну.

Притім наголосив, що “німець собі і будинок ліпший поставить, і ліпше жити буде, як наші люди”. І повчальний підсумок: “А що сьому причиною? Наука, розумна праця і ощадність. Німцеві стане і школу оплатити, і на книжку для дітей... ніколи не жалує. Так би і нам учитися треба, як би дохід помножити можна”. Пояснив, що попередній досвід господарювання, яким послуговувалися колись селяни, вже не придатний: “Отже і до господарства потрібна наука, щоби землі, котра нас годує, не утратити”. Це означало, серед іншого, і важливість модернізації власного господарства, і застосування сучасних методів самовдосконалення через освіту на національній основі. Вказав і на ще одну важливу проблему – колонізацію шкіл. І це пов’язав із виною самих селян, оскільки вони не знали “Шкільного закону”, який дозволяв засновувати школи з народною мовою навчання. Тому “коли громада руська схоче мати руський язык викладовий, то ніхто їй того заборонити не може”. Тобто агітував за доцільність заснування по селах народних шкіл.

П’ята і завершальна розмова пояснювала читачам, що, крім науки, потрібна і раціональна праця. Для пояснення цього автор вдався до прикладів такого підходу в чехів і німців, які, крім належного ведення власного господарства, вдавалися до сторонніх заробітків. Далі, розглядаючи важливу тогочасну проблему – лихварство, священник вказав на засіб порятунку в подібних обставинах. Наголосив, щоб у складних ситуаціях “було звідки порятуватись, треба позаводити всюди шпихлірі громадські і каси”. Далі пояснив, що і як потрібно чинити для цього, зазначивши: “де буде шпихлір і каса, там не будуть знати люди ні голоду, ні лихви”. Після того священник пояснив, як мала б працювати ця громадська “установа” і яку можна мати з неї користь. Для цього він навів “механізм” руху збіжжя як засіб позики. За позичений “корець” зерна треба брати при поверненні не півтора, як корчмар, а лише “одну чвертку”. Тоді “таким способом з 12-х корців початкової зсипки зробиться нам за 10 літ більше як 100 корців, а за 15 літ більше як триста корців”. А за наявності у шпихлірі вже 200 центнерів можна зменшити процентну ставку “на 4 горці” (ймовірно, “гарців” – у царській Росії міра сипких тіл, що дорівнювала 3, 28 літра³⁵). А також, маючи надлишок зерна, можна його продати, а на виручені гроші заснувати громадську касу, за допомогою якої “мож буде рятуватися в потребі, також, на менший процент, щоб не лізти” у лихварські руки. Поряд з цим автор подав й інший спосіб заснування шпихліра, який застосовували у підросійській Україні, про що сказано вище.

Остання, п’ята, розмова стосувалася пояснення вигоди громадської каси з погляду “коректнішого” відсотка. Наголошено, що відсоток встановлює громада і що він має бути “не більше, як двадцять від ста”. Священник на закиди селян, що й такий є надто високим, пояснив, що лихварський становить 52 % річних, а свій відсоток із часом можна зменшити. Після цього наведено логічний висновок: “маючи шпихлір і касу, не знали би люди ні голоду, ні ... лихви, не потребували би збувати свого ґрунту, було би з часом на школу і на церков, та ще могли би, з часом, також заложити які фабрики, як те діється у німців, або чехів”.

У наступному блоці пояснено інший спосіб створення громадської каси. Автор зауважив: “громади мають... старі облигації, то можна би ужити на заклад каси проценти від них, а ні, то змінити їх на гроші”. Також вказав, у який спосіб можна

³⁵ Гарець // Словник української мови. – Київ, 1971. – Т. 2. – С. 31.

було б їх продати. Наводив інші можливості здобуття коштів на “касові” справи, які були під силу селянам, радив, як краще організувати ведення цих громадських “інститутів”, які мав би очолити “чоловік (стигатор), який має бути добрим”. На цю посаду рекомендував обрати грамотну людину, “що б він усе записував”, мав на увазі вчителя. На завершення розмови священник радив з літа чи осені приступити до заснування шпихліра та каси і головною умовою для цього вважав волю: “де кріпка воля, там і перешкоди уступити мусять”. Тобто не затягувати із вирішення власних справ, а діяти рішуче й швидко.

Цей перший зразок соціально-економічної просвіти був спрямований на обґрунтування ефективних дій, мав форму пропозицій для порятунку зубожілих селян від злиднів і безперспективності. За сутністю ця брошура мала багатозначний вираз, який стосувався соціально-економічних і громадсько-політичних проблем, відзначався пропагандистсько-агітаційним, інформаційним характером, прагматизмом. У ній економічні питання були тісно пов’язані із загальним станом суспільства та проблемами Галичини як коронного краю Австро-Угорщини. Вектор дії мав головно внутрішнє спрямування. Незважаючи на нарікання на зовнішні обставини, панщину і її спадок, виверти домінії та лихварів, головну увагу автор зосередив на внутрішніх вадах, які можна й потрібно було поборювати. Тому наголошено саме на особистісних хибах тодішніх селян, які призводили до породження матеріальних негараздів. Відповідно, основне призначення праці було спрямоване на переконання селян і громад самим вирішувати власні проблеми і вказано, в який спосіб це робити, що було основою формування громадянської свідомості. Для цього треба самим стати на шлях самовдосконалення, що означало викорінення поширених вад – пияцтва, марнотратності, лінивства, натомість автор пропонував розвиток в освітній сфері, радив призвичаюватися до раціональної праці, ошадливості, а також закликав посилювати роль громад за допомогою влаштування громадських шпихлірів та позичкових кас.

За своїм спрямуванням робота мала інформаційний, почасти дискусійний характер, сприяла розширенню світогляду, формуванню активної особистісної й громадянської позиції, частковій політизації селянства. Для посилення зацікавленості висловленими ідеями використано приклади вдалого господарювання німців і чехів, наведено прогнозовану користь від пропонованих заходів. Також у ненав’язливій формі пропаговано ідею національної соборності. Все це мало зміцнювало суспільні позиції тогочасних і окремих селян-господарів, і сільських громад як основи громадянського суспільства. В узагальненій формі основною ідеологемою була теза, за якою у громадянському суспільстві самим треба дбати за себе, давати собі раду у політичному, освітньому та економічному плані.

Цьому також сприяли публікації, в яких викладено рекомендації щодо поліпшення ведення власного господарства. У першому “Народному календарі на рік звичайний 1870” (1869 р.), в рубриці “Порадник господарський і лікарський” подано сім невеликих інформаційно-порадницьких матеріалів, що стосувалися поліпшення сільського господарства.

У першій замітці “Як найліпше тучити звірят”³⁶ викладено поради щодо раціональної годівлі тварин. У другій публікації під назвою “Як запобігти бракові

³⁶ Як найліпше тучити звірят // Народний Календар на рік звичайний 1870. – Львів: Видання Товариства “Просвіта”, 1869. – С. 37.

гною³⁷ наведено приклади того як розвинені європейські народи (німці, французи, англійці) використовували різні органічні добрива, вказано, як вони застосовували їх для підвищення родючості ґрунту. Третя замітка “Як ходити коло коней”³⁸ пояснювала раціональний спосіб годівлі коней і лошаг, догляд за ними, як привчати молодняк до запрягу. У четвертій публікації “Як позбутися хробацтва на городі”³⁹ наведено рецепти боротьби із шкідниками рослин, що розмножувалися у ґрунті. Поради “Як розводити добрі шпараги”⁴⁰ стосувалися підготовки ґрунту, впорядкування грядок, способу посіву, сівозміни цієї рослини. Шостий матеріал пояснював “Як і коли сіяти ячмінь”⁴¹. У ньому наведено дані про види ячменю і способи його посіву. В останній публікації перераховано найпоширеніші хвороби овець⁴² і пояснено способи їх діагностування та лікування. Ширший інструментарій вдосконалення власного господарства подано у “Практичній науці сільського господарства” І. Бічай⁴³. Пропаганді тверезого способу життя присвячена праця В. Барвінського п. н. “Трійцять літ тверезости”, яка побачила світ у 1876 р.⁴⁴

Загалом ці публікації в лаконічній формі подавали інформацію, яка мала краще зорієнтувати селянина у справі поліпшення ведення рільництва і тваринництва. Невеликий за обсягом матеріал мав, як можна припустити, більше моральний характер, адже заохочував селянство до раціональнішого ведення власних господарств і подавав інформацію, як це потрібно робити. Спосіб викладу матеріалу – описово-інформаційний та рекомендаційно-порадницький.

Важливим, хоч і менш представленим, ніж соціально-економічним, напрямом у виданнях Товариства була правова просвіта. Цій тематиці присвячено матеріали, що містилися в окремих виданнях і альманахах. Такими публікаціями були: книжечка В. Барвінського “Вексель і лихва наша біда” (1875 р.)⁴⁵, в якій пояснено походження і значення векселя, подано способи уникнення фінансової кабали, чи К. Левицького “Наша свобода або які ми маємо права”⁴⁶ (1888 р.), “Наш закон громадський або які ми маємо права і повинності в громаді”⁴⁷ (1889 р.), що сприяли формуванню правової грамотності галичан, посиленню їхнього правового захисту. Піднесенню політичної грамотності присвячене видання О. Нарата “Про вибори до сойму”⁴⁸ (1889 р.), зміцненню правових позицій у шкільництві – видання Є. Олесницького п. н. “Конкуренція шкільна на підставі обов'язуючих законів державних і краєвих, розпоряджень властей шкільних і рі-

³⁷ Як запобігти браковій гною // Там само. – С. 37–38.

³⁸ Як ходити коло коней // Там само. – С. 38–39.

³⁹ Як позбутися хробацтва на городі // Там само. – С. 40.

⁴⁰ Як розводити добрі шпараги // Там само. – С. 41.

⁴¹ Як і коли сіяти ячмінь // Там само. – С. 42.

⁴² О хробаках овець // Там само. – С. 43.

⁴³ Бічай І. Практична наука сільського господарства: у 3-х ч. / І. Бічай. – Львів, 1873. – Ч. 1. – 69 с.

⁴⁴ Барвінський В. Трійцять літ тверезости / В. Барвінський. – Львів, 1876. – 127 с.

⁴⁵ Його ж. Вексель і лихва наша біда. – Львів, 1875. – 88 с.

⁴⁶ Левицький К. Наша свобода або які ми маємо права / К. Левицький. – Львів, 1888. – 29 с.

⁴⁷ Його ж. Наш закон громадський або які ми маємо права і повинності в громаді. – Львів, 1889. – 122 с.

⁴⁸ Нарат О. Про вибори до сойму / О. Нарат. – Львів, 1889. – 43 с.

шень Трибуналу адміністраційного”⁴⁹ (1890 р.). А. Дольницький у виданні “Про новий процес цивільний”⁵⁰ та А. Заячковський у праці п. н. “О новых податках osobistich в Австрії”⁵¹ (1897 р.) знайомили просвітян із правовими новаціями у цій важливій ділянці.

Серед альманахів, які вміщували час від часу правові відомості, доцільно виділити “Календарі Товариства”, які під дещо видозміненими назвами виходили з 1869 р. і мали популярність у галичан. У них публікували як відповідні положення та коментарі, так і матеріали рекламного характеру, які могли бути корисними русинам у відстоюванні своїх інтересів. Саме такого характеру публікація була вміщена в “Календарі” на 1884 р., де оприлюднено відозву про передплату на “Руський правотар домовий”, який підготували Ю. Семигінівський та В. Лукич, і який почав виходити із 1885 р. У тексті наголошено, що з допомогою цього видання можна буде “... кожному обходитися без адвоката, робити собі самому в усіх справах правних, а особливо ж вносити подання і всякі просьби чи освідчення до властей судових українською мовою і на тій підставі придбати нашій мові приналежне становище”⁵². У цьому виданні, починаючи з 1887 р., вміщували інформацію про українських адвокатів, до яких можна було звертатися за правовою підтримкою. А у 1889 р. вперше знаходимо матеріал на правову тематику – “Дещо про вибори”, автор якої приховав своє прізвище під псевдонімом⁵³. Правові відомості, пояснення вміщено у матеріалі п. н. “Дещо про податки”⁵⁴ (1892 р.) Н. Срібнаренка (В. Левицький). Зазначимо, що Товариство публікувало, зокрема, у черговому “Календарі” на 1899 р., й інформацію, яка пояснювала галичанам сутність державного устрою, п. н. “Про державний лад австро-Угорської монархії”. У статті В. Будзиновського “Про звільнення від податків”⁵⁵ викладено норми, які допомагали галичанам реалізувати правові можливості пільгового оподаткування.

Загалом видання “Просвіта” сприяли формуванню основ громадянського суспільства. Це викладено і в ідеологічних засадах товариства, заманіфестованих на Установчих зборах, і в його діяльності. Основну увагу було зосереджено на пропагуванні ідей громадянського суспільства, зокрема, за допомогою вказівки на демократичність русинів, яку виводили ще з додержавницьких часів, наголошуючи, що принципи, які визначали суспільні взаємини, є і у княжій добі, продовжились у козацтві та були природними і для тогочасного галицького суспільства. Відповідно, саме такий підхід треба було застосовувати, формуючи основи суспільних відносин в епоху конституційної державності. Основні наголоси здійснено на етно-соціальному розвитку народу з помітним акцентом на

⁴⁹ Олесницький С. Конкуренція шкільна на підставі обов'язуючих законів державних і краєвих, розпоряджень властей шкільних і рішень Трибуналу адміністраційного / С. Олесницький. – Львів, 1890. – 50 с.

⁵⁰ Дольницький А. Про новий процес цивільний / А. Дольницький. – Львів, 1897. – 84 с.

⁵¹ Заячковський А. О новых податках osobistich в Австрії / А. Заячковський. – Львів, 1897. – 32 с.

⁵² Андрусак Т. Правова проблематика на сторінках Календарів “Просвіти” (австрійський період) / Т. Андрусак // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2010. – Вип. 19: “Просвіта” – оберіг незалежності та соборності України. – С. 169.

⁵³ Там само. – С. 170.

⁵⁴ Срібнаренко Н. [Левицький В.] Дещо про податки / Н. Срібнаренко [Левицький В.] // Ілюстрований календар Товариства “Просвіта” на рік звичайний 1893. – Львів, 1892. – 101 с.

⁵⁵ Андрусак Т. Правова проблематика на сторінках Календарів “Просвіти”... – С. 172.

громадсько-господарському характері, а також і популяризації правових знань. Основна ідеологема, яку виголосив о. Ст. Качала, – у правовій державі потрібно самим вирішувати і полагоджувати власні справи. А це можна було здійснювати за допомогою просвіти народу в різних суспільних напрямках.

У цьому зв'язку видання Товариства сприяли усвідомленню своєї етно-соціальної сутності, політичних прав та засвоєнню знань, які допомагали формувати громадянську позицію. Це і загальноосвітні справи, і спеціалізовані відомості, що сприяли зміцненню й розвитку господарства, громадянської свідомості, культури загалом і культури взаємин. Поширення відомостей з господарської, історичної, правової тематики, популяризація культури, естетики допомагали формувати розвинену особистість – громадянина. Важливу роль відводили діячі Товариства розвитку громад як основи громадянського суспільства. Вивчивши основи зародження та еволюцію відповідних державних інститутів і громадських організацій, можемо узагальнити, що саме ці самоврядні об'єднання були і є однією з атрибутивних основ демократичного устрою, сутність якого визначається реальною участю громадян, наділених чітко-окресленими правами в політичному й громадському житті держави і краю.

Узагальнюючи викладений матеріал, можемо стверджувати, що формування основ громадянського суспільства стосувалося двох площин – державно-політичної й громадянської. Унаслідок конституційних реформ Австрії було побудовано новий політичний уклад, в якому передбачено громадянські свободи, зокрема право на творення та функціонування самоврядних громадських організацій. Цим правом, окресленим у “Законі про товариства”, скористалися галицькі українці, які, створивши Товариство “Просвіта”, значну увагу звертали на побудову основ громадянського суспільства.

Це, на думку тогочасних просвітян, передбачало формування національної ідентичності, що включало пояснення, яким народом ми є і які народи були нашими сусідами, окреслення етнічної території руського краю, що в той час засвідчило актуальність і пропаганду ідеї соборності. Водночас відзначимо толерантність у ставленні до інших народів, зокрема сусідів.

Значною була пропаганда вдосконалення на засадах раціоналізму селянських господарств, що мало сприяти матеріальному піднесенню й економічній стабільності тодішніх громад, а також підвищення політичної грамотності і формування активної, вираженої політичної позиції. Загалом усі ці зусилля були спрямовані на продуктивне використання політичних свобод та досягнення вищого ступеня розвитку галичан, який мав гарантувати можливість самим успішно вирішувати власні справи.

Василь РАСЕВИЧ

НАЦІОНАЛЬНА Й ПОЛІТИЧНА МОБІЛІЗАЦІЯ АВСТРІЙСЬКИХ УКРАЇНЦІВ. РОЛЬ УНДП В ІНСТИТУЦІАЛІЗАЦІЇ ГРОМАДСЬКОГО ЖИТТЯ

Утворення наприкінці 1899 р. нової української політичної партії, що спиралася на модерну ідеологію та чітко визначені стратегію й тактику, змушувало її провід задуматися над оптимізацією структури та заходами, спрямованими на більш ефективну партійно-політичну мобілізацію. Оскільки українські народовці та радикали, з яких постанала нова партія, були раніше радше широким національно-політичним рухом, що склався як з партійних осередків, так і організацій “Прогресу”, її читалень та різного роду професійних організацій, то всьому цьому широкому потоку треба було надати організованих форм. Водночас потрібно було вважати, щоб під час “організаційних” заходів не зруйнувати інституцій, що виникли як ініціативи знизу. Тобто провід Української національно-демократичної партії (УНДП) мав поширити і зміцнити свої партійні структури, не зачіпаючи інститутів громадянського суспільства.

Саме тому дослідження формування партійної структури УНДП із одночасною розбудовою громадських інститутів дає змогу зрозуміти етапи переходу українського національно-політичного руху в масову фазу. Пошук методів масового залучення селян до політичного життя змушував активістів до оригінальних і дієвих методів комунікації із селянством. Одним із таких методів втягування селян у політичні процеси було надання їм безкоштовної юридичної допомоги. Завдяки роботі “Народної канцелярії” УНДП змогла не тільки ознайомитися з основними реперними точками з життя українських селян, але й налагодити з ними постійну комунікацію. Йдеться саме про комунікацію, оскільки це була взаємовигідна співпраця.

Зауважимо, що національні демократи від самого початку використовували два поняття для визначення своєї політичної структури – “партія” і “сторонництво”. Якщо “партія” означала чітко структуровану політичну організацію з програмою, тактикою, стратегією і членством, то “сторонництво” нав’язувало до широкого, розгалуженого руху. На відміну від партії, цей рух міг включати в себе не тільки партійних членів, а й симпатиків та прихильників з громадських інститутів. Отже, творення партійних структур та масова партійно-політична мобілізація, яку часто здійснювали через громадські інституції, були одночасними та взаємопов’язаними процесами. Їхнє дослідження дає можливість пролити світло як на національну мобілізацію, так і на формування елементів громадянського суспільства галицьких українців перших десятиліть ХХ ст.

Після закінчення установчих зборів УНДП не опублікувала остаточного варіанта статуту, обмежившись лише заміткою у “Ділі” про те, що поданий у часописі

“Діло” текст “Народної програми”, “Народної тактики” узгоджений з ухвалами першого народного з’їзду¹. Відсутність у повітових партійних осередках повної інформації про статут партії, робота головно згідно з циркулярами партійного проводу на практиці часто призводили до непорозумінь. За таких обставин багато залежало від конкретного організатора або помічника організатора. Тільки із січня 1903 р. “Діло” розпочало публікацію тексту “Народної організації” з доповненнями, які прийняв народний з’їзд 1901 р. і на додаток із поширеними коментарями².

Поштовхом до перегляду принципів партійної побудови націонал-демократів стала необхідність підготовки до проведення сеймових виборів. Питання винесли на розгляд Ширшого Народного комітету 25 січня 1901 р.³ та річного народного з’їзду 25 березня того ж року⁴.

Цей з’їзд провів часткову ротацію членів партійної екікутиви. До складу Тісного Народного комітету несподівано не увійшли Іван Франко, Михайло Грушевський та Володимир Охримович. Замість них ввели Володимира Шухевича, В’ячеслава Будзиновського та Лонгіна Цегельського. Головою партії знову обрали Юліана Романчука. Склад Ширшого Народного комітету остаточно сформувати не вдалося. А можливо, вакансії залишили для полегшення подальшої кооптації нових активістів. Відомо, що з’їзд рекомендував партійній управі під час кооптування членів комітету звернути особливу увагу на селян та міщан⁵.

Відчуваючи відносну слабкість своєї партійної організації та брак заходів на її поліпшення протягом останніх трьох років, Народний комітет призначив на травень 1903 р. з’їзд, на якому, крім корегування партійної тактики, мали відбутися зміни в організації⁶. Перед тим газета “Діло” помістила замітку, в якій закликала до негайного проведення організаційних змін у партії, покликаючись на високі політичні завдання, що стоять перед українцями Галичини. Потребу сильної організації газета назвала “категоричним імперативом, якому ми мусимо піддатися й мусимо його виповнити, коли не хочемо надаліше остати лише погноєм і підстількою для чужого культурного життя”⁷. У статті зазначено: “А в тій емансипаційній боротьбі головною підвалиною, що може дати сильну опору руській нації, що може й мусить зробити її непобідним витязем, єсть сковане цілого народу, єго міліонових мас, в одну нерозривну одноцільну й карну фаляngu, єсть вітхнене цілої суспільности одною душею, злучене єї в однодумну й організаційно зв’язану цілість”⁸. Така поспішність і пафос заклику були викликані рішеннями польського міжпартійного з’їзду, що відбувся 31 травня – 1 червня 1903 р. і прийняв рішення про потребу відбудови “історичної Польщі” як основного національно-політичного ідеалу польського руху.

Зважаючи на важливість моменту, Народний комітет розробив низку доповнень до організації партії. Вони, зокрема, стосувалися запровадження постійних агентур із

¹ Діло. – 1900. – 19(31) січня.

² Народна організація // Діло. – 1903. – 11(24) січня.

³ Діло. – 1901. – 4 січня.

⁴ Діло. – 1901. – 13 березня.

⁵ Там само.

⁶ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДАЛ України). – Ф. 372. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 2 (Обіжник НК УНДП, Ч.3).

⁷ Пора до діла // Діло. – 1903. – 5(18) квітня.

⁸ Там само.

платними агентами (партійними функціонерами), що “мають уділяти порад і помочи у всяких справах” для того, щоб не відчужувати від партії мешканців провінції. При цих агентурах потрібно були створити “питомі організації, як читальні, крамниці, товариства кредитові, агенції асекураційні, та товариства сторожей огневих”⁹. У такий спосіб партія намагалася забезпечити собі широку базу на селі та в містечках, а заодно уникнути елітаристських тенденцій у політичному русі українців.

Рішення про створення координаційного органу для роботи з населенням прийняв народний з’їзд ще в 1902 р.¹⁰ Працювати така інституція, під назвою “Народна канцелярія”, розпочала лише в лютому 1903 р. у межах реалізації “Народної організації”. Проте вже за два місяці роботи вона встигла розглянути 619 письмових звернень. Цікавою була проблематика звертань: 478 – стосувалося “зарібкової” (трудової, сезонної) еміграції, 32 – справ страйку, 6 – надання адвокатського захисту оскарженим за участь у сільськогосподарському страйку, 7 – шкільних зловживань, і лише 22 були пов’язані безпосередньо з партійною організацією¹¹. Отже, до “Народної канцелярії” звертались не лише у справах політичних або партійних, але й за практичною юридичною порадою. Надалі за кожен квартал газета “Діло” подавала звіт про роботу “Народної канцелярії”. Як видно зі звітів, популярність цієї установи швидко зростала, а з нею і самої партії. У другому кварталі того ж року до “НК” звернулося вже 1 018 осіб. Змінилася також проблематика звернень, значно зросла кількість справ політичного характеру¹².

Діяльність “Народної канцелярії” не лише сприяла поширенню інформації про роботу УНДП, але й популяризувала основні принципи партійної програми, а управу партії ознайомлювала з конкретними проблемами українців. “Народна канцелярія” намагалася заповнити прогалини у структурі УНДП, що виникли внаслідок неоперативного ознайомлення партійних осередків зі статутом та програмою партії. У публікаціях про успіхи “Народної організації” в “Ділі” читаємо: “Значно підняв авторитет “Народний комітет” через “Народну канцелярію”, скріпив зв’язки з цілим краєм, став найпоширенішою та найвпливовішою інституцією в краї, а тим самим підготував ґрунт для опанування всього краю”¹³.

Для створення партійної організаційної мережі в провінції Народний комітет розсилав різноманітні обіжники та циркуляри, у яких щодо кожної конкретної справи розкривали основні статутні та програмні принципи УНДП¹⁴. Серед повітів, де від початку українські національні демократи мали абсолютний вплив, були: Заліщики, Борщів, Долина, Стрий, Комарно та ін. Певних успіхів досягнула партія вже на 1904 р., в обіжнику для повітових організаторів повідомляли, що зі всіх повітових партійних осередків лише від трьох не поступило звіту¹⁵.

⁹ ЦДІАЛ України. – Ф. 372. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 3-4 (Обіжник НК УНДП, Ч. 3).

¹⁰ ЦДІАЛ України. – Ф. 146. – Оп. 8. – Спр. 125. – Арк. 81 (Донесення львівської дирекції поліції президії міністерства внутрішніх справ про річні збори “Народної Ради”).

¹¹ Народна канцелярія // Діло. – 1903. – 10(23) березня.

¹² Звіт Народної канцелярії за 2 квартал 1903 р. // Діло. – 1903. – 10(23) липня.

¹³ Народна організація // Додаток до “Діла”. – 1903. – 12(25) грудня.

¹⁴ ЦДІАЛ України. – Ф. 372. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 2-7; Спр. 18. – Арк. 1.

¹⁵ ЦДІАЛ України. – Ф. 372. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 6-7 (Обіжник НК УНДП від 7 червня 1904).

Партійне керівництво намагалося налагодити належний рівень дисципліни в організації. Однак це було дуже складно, адже в низовому партійному середовищі ще жива була пам'ять про устрій старої народовецької організації, а точніше про відсутність у ній будь-якої структури та дисципліни. Від повітових організацій вимагали, щоб вони перебували в постійному зв'язку з центральною партійною езекутивною, вчасно подавали звіти, реагували на заклики партії і, що найголовніше, реально створили постійний партійний осередок. У зверненні до повітових організацій Народний комітет зазначав: "Если ми знаєм наших мужів довір'я, то знаєм їх із переписки, із дописей до наших органів, але не знаєм сего зі справоздань повітових організацій"¹⁶. Отже, партійне керівництво вважало, що воно досягло певних успіхів в організації українського населення в повітах Східної Галичини. А ті негаразди, які ще траплялися, були, на думку Народного комітету, результатом відсутності практики діяльності в умовах централізованої організації.

Цілком інший висновок щодо успішності організаційної діяльності УНДП на повітовому рівні зробив директор львівської поліції. Підставою став рапорт поліційного комісара про річні збори "Народної Ради" за 1904 р. Він назвав поразкою національних демократів той факт, що частина повітів залишилася під впливом радикалів та русофілів¹⁷. Зараховуючи до контрольованих УНДП повітів Стрий, Городенку, Тернопіль, Скалат, Підгайці, він відзначив їхню блискучу організацію, але зазначив, що все це лише завдяки особистому авторитетові таких діячів, як Євген Олесницький, отці Богачевський, Тянячкевич та Войнарівський¹⁸.

Для розгляду питання про оптимізацію організаційної структури на лютий 1905 р. було призначено спеціальне засідання Ширшого Народного комітету. Виконавчий орган партії розробив свої рекомендації щодо поліпшення партійної структури і виклав їх в обіжнику-запрошенні до повітових організаторів та мужів довір'я. В засіданні взяли участь 25 представників від 16 політичних повітів. Збори Ширшого Народного комітету прийняли майже без змін резолюцію, яку підготував Народний комітет. Основні пункти резолюції передбачали такі заходи, як подання інформації у партійній пресі про активістів партії, планове ведення організації, розширення обсягу компетенції повітових організацій, запровадження єдиного дня зборів для звіту¹⁹. У такий спосіб здійснили спробу запровадити в партії систему громадського контролю через пресу.

Наступного разу перед Українською національно-демократичною партією виникла потреба у зміцненні організації в 1906 р., коли Народний комітет "рішив народну акцію у справі реформи скріпити, поглибити й зробити її більш видимою"²⁰. На порядку денному стала агітація за проведення виборчої реформи до австрійського парламенту. Для того, щоб виконати план вічевої агітації, який розробив Народний комітет, партія справді потребувала сильної організаційної опори в повітах. Адже

¹⁶ ЦДІАЛ України. – Ф. 372. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 6–7

¹⁷ Директор поліції назвав наступні повіти, що перебували під впливом інших партій: Броди, Жовква, Рава-Руська, Кам'янка Струмилова – під контролем Русофільської партії; Коломия, Городенка, Печеніжин, Перемишль – Радикальної партії (ЦДІАЛ України. – Ф. 146. – Оп. 8. – Спр. 309. – Арк. 147–151).

¹⁸ Там само.

¹⁹ ЦДІАЛ України. – Ф. 372. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 9–10.

²⁰ Там само. – Арк. 14 (Обіжник НК УНДП, Ч.1 від 17 січня 1906 р.).

цей план передбачав проведення масових вічей та демонстрацій у повітах Східної Галичини. Для проведення вічей “на 10000 – 20000 люда по 10 більших осередках гал[ицької] Руси, а іменно в Тернополи, Золочеві, Бережанах, Борщеві, Коломиї, Снятині, Станіславові, Стрию, Перемишли і Жовкви – з походами, таблицями, хоругвами і т. д., коли то віча мають відбутися по можности рівночасно [...]”, партія повинна була мати в цих повітах принаймні свої осередки²¹.

У березні 1906 р. партійна управа розробила нову “Інструкцію до переведення народної організації”²². “Інструкція” повторювала всі основні положення статуту партії, але й містила низку доповнень. Уперше структуру партії було поділено на три рівні: 1) Начальна організація; 2) Повітова організація; 3) Громадська організація. Було чітко визначено компетенцію кожної з них. Незмінною залишалася “начальна управа”, тобто крайовий народний з’їзд як вищий ухвальний орган та Тісніший і Ширший Народний комітети як виконавчі органи партії. Новим було те, що в “Інструкції” чітко регламентували структуру повітової організації. Уперше було застосовано назву “повітова рада”; вона мала складатися з 5–10 членів, а очолювати її мали повітовий організатор, його заступник та секретар. Сьомий пункт “Інструкції” так визначав компетенцію організації: “Повітова рада прибічна є органом дорадним повітового організатора, яку він скликає на наради в разі потреби. – В часі виборів творить рада прибічна разом із повітовим організатором, его заступником і секретарем постійний Повітовий комітет виборчий, котрий предкладає свої внески до порішення Народному комітетови”²³.

Цього разу також було враховано помилки, допущені під час селянських страйків 1902 р. Під час страйку провід УНДП особливо відчув, що не має добре налагодженого зв’язку із селянськими масами, а отже, не може суттєво впливати на їхню поведінку. Тому цього разу партія старалася сформувати свій низовий актив із місцевих селян та міщан “як найбільше освідомлених та знаних у громаді”²⁴. Ці люди мали створити громадську організацію, в межах якої вибрати громадського організатора, його заступника та “прибічну” раду з 3–5 членів²⁵. Інтелігенції, як духовній, так і світській, відводили роль наглядча, “аби громадська організація сповняла свої обов’язки народні та своїм впливом змагати до виображення характерних, карних і досвідних людей по громадах”²⁶.

В обов’язки громадського повітового організатора входило: створювати при читальнях “Просвіти” крамниці, шпихліри (елеватори), каси позичкові, дбати про те, щоб партійний осередок мав свій будинок, де б могли відбуватися збори та різні культурні заходи. Особливо цікавою була запропонована методика, спрямована на розширення соціальної бази партії у середовищі українського селянства: “Громадський організатор має своїм особистим впливом старатися, аби в читальні були все часописи та книжки (припоручені повітовим організаторам); аби над прочитаним ведено поважні розмови; аби в читальні як найчастіше відбувалися вистави аматорські і патріотичні обходи (вечорниці) та аби при читальні була школа для

²¹ ЦДІАЛ України. – Ф. 372. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 14.

²² Там само. – Арк. 20–21 зв.

²³ Там само. – Арк. 20.

²⁴ Там само. – Арк. 20 зв.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само. – Арк. 21.

неграмотних (анальфабетів)”²⁷. Українські національні демократи розробили також детальну програму залучення широких українських верств до політичної діяльності через створення при культурно-просвітніх організаціях економічно-господарських закладів. Таким способом їм вдалося тісно пов’язати політичну діяльність із повсякденними проблемами українських селян. Можна стверджувати, що з появою таких структур у провінції починається поглиблене формування інституційної бази українського політичного руху.

У грудні 1907 р., готуючись до річного народного з’їзду, Народний комітет підбив підсумки роботи, проведеної згідно з новою “Інструкцією”. Виявилось, що вибори партійних повітових рад відбулися у 56 повітах²⁸. Лише у трьох повітах не вдалося обрати ради. Тому там партійна організація далі спиралася на інститут мужів довір’я²⁹.

Українській національно-демократичній партії весь час доводилося розвивати й удосконалювати свою організаційну структуру як з огляду на її специфічну побудову, так і з огляду на особливості завдань, які ставила перед собою ця політична сила. Майже кожного року вносили якісь зміни й доповнення до статуту партії. Так, перед нарадами крайового народного з’їзду 1907 р. Народний комітет запропонував

²⁷ Детальний опис компетенції громадського організатора є яскравим свідченням поглиблення процесу інституціалізації українського громадського життя з виходом на політичну арену УНДП. Тому тут подаємо поширений уривок з інструкції, де описано ці повноваження:

“19. Громадський організатор має постарати ся, аби в громаді основано пожарниче товариство на статуті “Сокола” або “Січі”.

20. Він має дбати, аби в громаді було як найбільше передплатників “Свободи” та змагати, аби куповано і читано як найбільше книжок і брошур припоручених організацією сторонництва.

21. Також має він подбати, аби діти охочі до науки віддавати до шкіл та має збирати фонди на бурсу селянську.

22. Відтак є він обов’язаний збирати датки при всяких нагодах, як хрестини, весілля, поминки і й., та призбирані гроші передавати повітовому організаторови для народного фонду.

23. Громадський організатор має до сего змагати, аби загал населення громади був забезпечений в “Дністрі” та має справляти своїх громадян, аби удавали ся по кредит до руських товариств і складали свої ощадности лиш в руських інституціях.

24. Кожному в громаді має він служити порадою та справляти громадян до руських адвокатів, нотарів та лікарів.

25. Він має займатися справою зарібкової еміграції та громадян, що потребують зарібку посилати до нашого руського бюро в Найберуні, поінформовавшись наперед про условини зарібкові.

26. Громадський організатор наглядає діяльність управи громадскої, протиділає надужитям властей громадських, доносить про шкідну діяльність управи громадскої до повітової організації, як також подає до відомости сеї організації надужиття властей державних і наших противників політичних.

27. Він має стояти на сторожі руськості, та з’осібна старати ся, аби там, де є викладова мова польська в школі рада громадська ухвалила мову руську, натомість там, де виклад в школі відбуває ся в руській мові, аби такий на дальше оставав ся; слідити як вчать в школі і коли довідає ся, що в школі польщать діти, подавати се до відомости повітової організації; постарати ся, аби управа громадська проводила діловодство в руським язиці, як також щоби всі вивіски і оголошення в громаді були руські та письма до всіх властей вносили лише в руським язиці” (Там само. – Арк. 21–21 зв.).

²⁸ Ця цифра перевищувала кількість українських етнічних округів, оскільки повіти були розділені на політичні і судові.

²⁹ Перед народним з’їздом // Діло. – 1907. – 23 грудня.

впровадити такі два доповнення до партійної організації, як уведення контрольно-ревізійної комісії (“комісії провірочної”) та затвердження регламенту зборів і з’їздів партії³⁰. З’їзд 1907 р. відбувався на підставі цих інновацій, що значно мобілізувало й упорядкувало його роботу. Уперше з’явилася можливість врегулювати кількість учасників з’їзду, перевірити їхні повноваження і встановити регламент виступів. Такі, на перший погляд, дрібні нововведення не тільки зміцнювали дисципліну, але й наближали політичну організацію націонал-демократів до класичного визначення поняття “партія”.

У вересні 1908 р. відбулися збори Ширшого Народного комітету, цілком присвячені справам партійної організації. На них відзначили, що навіть після проведення змін структура УНДП не є достатньо відлагодженою, щоб протистояти польському та москвофільському натискові. З такими оцінками виступили секретар Народного комітету Володимир Бачинський та член НК Володимир Охримович. Для підтвердження своїх висновків вони назвали той факт, що на недавніх виборах до Галицького крайового сейму москвофілам удалось перехопити деякі мандати. До повітів, які контролювали русофіли, за результатами голосування на виборах, було віднесено: Сокаль, Раву Руську, Кам’янку Струмилову, Броди та частково Жидачів і Тереховлю³¹. На пропозицію Володимира Охримовича було прийнято рішення про відкриття в повітах представництв “Народної канцелярії”. Він також запропонував запровадити інститут директорів “НК” із чітко визначеним окладом в 2 400 корон і посади постійних організаторів для провінції³². Друга частина постанови на практиці так і не була реалізована через нестачу коштів.

Головні події з реорганізації структури УНДП розгорнулися на засіданнях Ширшого Народного комітету та народному з’їзді у вересні-грудні 1910 р.³³ На засіданні ШНК питання реорганізації УНДП підняли В. Бачинський та делегат М. Витвицький. Вони запропонували ввести до структури партії посаду “політичного інспектора”, але пропозиція була відхилена, знову ж таки через брак коштів³⁴. ШНК прийняв резолюцію про те, що партійна управа визнає необхідність “переведення доповнення і зміни організації національно-демократичного сторонництва та поручає Тіснішому Народному Комітетови виготовити проект зміни організації”³⁵. На цих нарадах обговорювали також питання щодо активізації діяльності повітових народних комітетів у таких напрямках: шкільний, просвітній, сокільський та господарський. На збори повітових НК із повноваженнями контролю було вирішено посылати сеймових і парламентських депутатів³⁶.

У грудні 1910 р. на річному з’їзді УНДП уперше заявила про себе опозиційна до офіційної стратегії і тактики група. Ще не оформлена організаційно, без точної кількості своїх прихильників, ця група першим пробним каменем обрала справу реорганізації партії. Під час затвердження персонального складу Народного

³⁰ Діло. – 1907. – 6 грудня.

³¹ Перед народним з’їздом // Діло. – 1907. – 23 грудня.

³² Там само.

³³ ЦДАЛ України. – Ф. 146. – Оп. 8. – Спр. 1114. – Арк. 7–9 (Донесення львівської дирекції поліції про засідання Народного комітету від 4.04.1910).

³⁴ Народи ШНК // Діло. – 1910. – 8–10 вересня.

³⁵ Там само.

³⁶ Там само.

комітету пропозицію вніс В. Будзиновський. Йшлося про кількісне співвідношення в Народному комітеті членів, делегованих від “Народної Ради” та обраних на з’їзді партії. Будзиновський запропонував вирішити цю справу кардинально. Для того, щоб остаточно усунути організаційну двоїстість в партії, він порекомендував увесь склад Народного комітету обирати тільки на народному з’їзді. Тільки так, на думку Будзиновського, можна було позбутися старого рудименту, а саме автономного існування старої народовецької організації – “Народна Рада”. Попри те, що в дискусіях виступили дуже авторитетні люди – Є. Левицький, Є. Олесницький, В. Бачинський, о. Онишкевич, о. Стефанович, пропозицію підтримали тільки В. Бачинський та Є. Левицький. Під час голосування з’ясували, що пропозиція не пройшла і тому її відкладають до наступного народного з’їзду³⁷.

До цього питання партія повернулася через рік. У вересні 1911 р. Володимир Охримович зробив пропозицію про “реорганізацію партійного проводу”. Але Народний комітет знову обмежився лише коротким роз’ясненням щодо запропонованого кількісного складу партійного виділу. Зі змісту цього роз’яснення випливало, що ТНК мав складатися з обраного на національному конгресі (з’їзді) голови НК, семи членів ТНК, яких також обирав народний з’їзд, і зі семи членів виділу товариства “Народна Рада”³⁸. Відповідно до пропозиції В. Будзиновського та Є. Левицького на попередньому народному з’їзді, наступний розпочали рефератом В. Охримовича про зміну партійної структури. Референт назвав аномалією той факт, що до партійної управи в повному складі входить виділ “Народної Ради” і що голова політичного товариства одночасно є і головою ТНК³⁹. Він зачитав також запропонований Народним комітетом варіант змін. Щодо ТНК пропозиції залишались такими, як їх прийняв Народний комітет у вересні 1911 р.⁴⁰

Додатково на з’їзді було визначено перелік категорій партійних функціонерів, що за статусом мали належати до Ширшого Народного комітету: весь тісніший комітет, сеймові і парламентарні послі сторонництва, редактори партійних видань, усі повітові організатори. Але тільки з тих судових повітів, де сформована партійна організація. До ШНК мали входити також 50 “мужів довір’я”, яких обирає народний з’їзд за рекомендацією повітових комітетів⁴¹. Цю пропозицію з’їзд прийняв без змін. Не набрала достатньої кількості голосів радикальніша пропозиція др. Сабата, що стосувалася зменшення до 1/3 кількості представників “Народної Ради” у Народному комітеті. Тобто знову не вдалося ліквідувати монопольний статус старої, закостенілої “Народної Ради”.

Аналізуючи хід нарад народного з’їзду 1911 р. бачимо, що суттєві зміни сталися в партійному просуванні у провінції. В роботі партійного форуму взяли участь делегати вже аж від 82 повітових партійних осередків⁴². Але таке чисельне

³⁷ Новинки // Діло. – 1910. – 27 грудня.

³⁸ ЦДІАЛ України. – Ф. 146. – Оп. 8. – Спр. 1201. – Арк. 4–9 (Донесення львівської дирекції поліції про засідання Народного комітету від 29-30.09.1911).

³⁹ Народний з’їзд // Діло. – 1911. – 26 грудня.

⁴⁰ ЦДІАЛ України. – Ф. 146. – Оп. 8. – Спр. 1201. – Арк. 4–9 (Донесення львівської дирекції поліції про засідання Народного комітету від 29-30.09.1911).

⁴¹ Народний з’їзд // Діло. – 1911. – 26 грудня.

⁴² Тут подаємо перелік місцевостей, де станом на грудень 1911 р. УНДП мала свої партійні осередки: “1) Балигород, 2) Белз, 3) Бережани, 4) Бібрка, 5) Броди, 6) Борщів, 7) Бурштин,

представництво на з'їзді завадило його продуктивній роботі. Щобільше, був нечітко визначений представницький принцип (народний з'їзд претендував на роль українського національного сейму), порядок денний охоплював 15 питань. Важко було сподіватися на ефективну роботу, маючи в розпорядженні для цього всього два дні. Проте робота цього з'їзду чітко продемонструвала, що УНДП опинилася на роздоріжжі між формуванням чіткої партійної структури і широким рухом, що представляв би інтереси всіх українців Австро-Угорщини.

Два наступні роки структура партії залишалася незмінною. Але з часом з'явилися перші натяки на можливе міжпартійне порозуміння, а отже, створення координаційних понадпартійних структур. Це ставало можливим унаслідок бурхливих змін у відносинах між Росією та Австро-Угорщиною. Конфлікт цих двох держав на Балканах спонукав українських діячів якнайшвидше визначитися зі своїми зовнішньополітичними орієнтирами. А вже 12 грудня 1912 р. всі українські політичні партії Галичини й Буковини зібралися на спільну нараду. Зібрання прийняло однозначну заяву про те, що в разі збройного конфлікту австрійські українці виступлять на боці більш демократичної держави Габсбургів⁴³. Ця подія стала згодом підґрунтям для створення координаційного понадпартійного утворення – Головної Української Ради, центральне місце в якій, відповідно до ваги і впливу в суспільстві, зайняла Українська національно-демократична партія.

У 1913 р. на УНДП чекало серйозне випробування – вибори до Галицького сейму. Під час виборів партія отримала можливість на практиці перевірити свої потенційні можливості. Як зазначив у своєму рефераті про організацію партії на народному з'їзді УНДП Степан Баран: “Особливо інтензивною була політична діяльність Народного комітету під час сегорічних сеймових виборів, під час яких наші повітові організації, загально беручи виказали доволі справности, завдяки якій наше сторонництво здобуло 23 мандати замість 9 як се було 1908 р.”⁴⁴.

Поряд із названими досягненнями С. Баран указав на малу активність деяких повітових організацій, і як результат – провал на виборах кандидатів від УНДП. Для виправлення недоліків доповідач запропонував Народному комітетові розробити на наступний рік положення про розширення партійної структури за рахунок створення в більших містах “окремих міських політичних організацій”⁴⁵.

8) Буськ, 9) Винники, 10) Вишнівчик, 11) Войнилів, 12) Галич, 13) Гвоздець, 14) Глиняни, 15) Городенка, 16) Городок Ягайлонський, 17) Грималів, 18) Гусятин, 19) Динів, 20) Доброміль, 21) Долина, 22) Дрогобич, 23) Жидачів, 24) Жовква, 25) Журавно, 26) Заліщики, 27) Збараж, 28) Зборів, 29) Золочів, 30) Калуш, 31) Камінка Струмилова, 32) Козова, 33) Комарно, 34) Коломия, 35) Копичинці, 36) Краковець, 37) Ліско, 38) Лопатин, 39) Любачів, 40) Лютовиска, 41) Львів місто, 42) Львів повіт., 43) Мединичі, 44) Медьниця, 45) Миколаїв, 46) Микулинці, 47) Мости Великі, 48) Мостиска, 49) Надвірна, 50) Нижанковичі, 51) Нове Село, 52) Олесько, 53) Отинія, 54) Перемишляни, 55) Перемишль, 56) Підбуж, 57) Підгайці, 58) Рава Руська, 59) Радехів, 60) Рогатин, 61) Рожнятів, 62) Рудки, 63) Самбір, 64) Скалат, 65) Сколе, 66) Сокаль, 67) Станиславів, 68) Старий Самбір, 69) Стрий, 70) Судова Вишня, 71) Тереховля, 72) Тернопіль, 73) Тисьмениця, 74) Турка, 75) Угнів, 76) Устрики Долішні, 77) Ходорів, 78) Цішанів, 79) Чортків, 80) Щирець, 81) Яворів, 82) Янів (Народний з'їзд // Діло – 1911. – 26 груд.).

⁴³ Лозинський М. Українська революція. Галичина в р.р. 1918–1923 / М. Лозинський. – Відень, 1922. – С. 13.

⁴⁴ Народний З'їзд // Діло. – 1913. – 26 грудня.

⁴⁵ Там само (Цей задум не вдалося здійснити через те, що не відбувся сам народний з'їзд. Почалася світова війна і партії довелося пристосовуватись до цілком інших умов роботи).

З'їзд затвердив також дещо змінений варіант партійної екекутиви. На цей раз до складу Народного комітету увійшли не тільки восьмеро обраних народним з'їздом членів, але й троє їхніх заступників і семеро членів виділу "Народної Ради", також із трьома заступниками. Тісніший Народний комітет відтепер складався з 15 членів і 6 заступників⁴⁶. Отже, за час від першого народного з'їзду в організаційній побудові Української національно-демократичної партії відбулися суттєві зміни. Пристосовуючись до умов політичного життя, а деколи навіть діючи на випередження, партії вдалось витворити адекватну до конкретних реалій структуру, яка змогла поєднати риси чітко структурованої партії та масового політичного руху.

Кадрова політика УНДП весь час наштовхувалася на дилему, вирішити яку було важко. Суть її полягала в тому, що відразу не було визначено принципу побудови й типу партії. Тобто чи це буде партія із суворою дисципліною, централізованою вертикаллю і фіксованим членством, чи це буде масовий політичний рух. Та й сам установчий з'їзд партії більше нагадував міжпартійний з'їзд, скликаний для утворення свого роду спільного блоку, що мав би характер широкого руху. А тому довший час питання про запровадження фіксованого партійного членства на з'їздах навіть не піднімали.

Готуючи статут нової партії у 1899 р., В. Охримович присвятив цьому питанню аж п'ять окремих пунктів у проєкті партійної організації. Ці принципи могли б певною мірою врегулювати проблему, але так і не потрапили до "Проєкту організації комунікованої". Володимир Охримович пропонував: 1) члени партії мали бути по можливості членами "Народної Ради"; 2) член УНДП не мав права належати до іншої партії; 3) член партії у своїй публічній діяльності не міг виступати проти основних засад, програми і проти ухвал та розпоряджень організації; 4) позбавлення партійного членства належало до виключної компетенції ТНК та ШНК, а в особливих випадках такі повноваження отримував народний з'їзд; 5) в обов'язки члена партії входило читати і по можливості передплачувати партійні часописи⁴⁷. До спільного (комунікованого) проєкту потрапили лише два з цих положень – перше й третє.

"Народна організація", змінена в 1901 р., містила дуже загальне формулювання належності до УНДП: "На основі народної програми і для її здійснення лучаться всі її сторонники в одно національно-демократичне сторонництво"⁴⁸. У 1903 р. в партії розпочався процес, спрямований на удосконалення її структури. Зміни торкнулися також і пунктів, які стосувалися партійного членства. Механізм впровадження нових елементів залишався традиційним – шляхом поширення постанов та циркулярів, які розробляв Народний комітет. У тому ж році, розсилаючи обіжник про порядок вибору делегатів на збори "Народної Ради", Народний

⁴⁶ Оскільки це був останній передвоєнний Народний комітет, який працював у цьому складі протягом воєнного часу, то тут подаємо його повний склад: "К. Левницький – голова партії, С. Баран – секретар; члени ТНК – Ю. Романчук, Є. Петрушевич, Є. Олесницький, Ю. Січинський, Л. Цегельський, о. А. Стефанович, М. Якимовський, І. Кивелюк, В. Охримович, В. Бачинський, Я. Вітошинський, о. Т. Войнаровський, М. Здерковський; та помічники – (С. Голубович, Г. Тершаківець, М. Заячківський, В. Панейко, С. Білик, Є. Коновалець" (ЦДІАЛ України. – Ф. 146. – Оп. 8. – Спр. 1578. – Арк. 6–7 (Донесення львівської дирекції поліції міністерству внутрішніх справ у Відні про з'їзд УНДП, 30 грудня 1913 р.).

⁴⁷ ЦДІАЛ України. – Ф. 372. – Оп 1. – Опр.13. – Арк. 3-зв.-4.

⁴⁸ Народна організація // Діло. – 1903. – 11(24) січ.

комітет спробував запровадити посвідчення про повноваження делегата: “О виборі делегатів просимо нас вчасно повідомити, аби ми могли вислати їм легітимацій, причім звертаємо увагу, що раз висланих легітимацій не будемо вимінювали ані не будемо узглядняли зголошень о легітимації на місці”⁴⁹. Це був перший крок до врегулювання статусу осіб, делегованих для участі в з’їзді.

Впровадження системи мандатів відкривало шлях до фіксованого партійного членства, але тут знову постала проблема. Оскільки УНДП взяла курс на розширення своєї соціальної бази завдяки залученню селян, міщан, службовців та інтелігенції, то будь-які спроби регламентації партійного членства могли йому зашкодити. Якщо інтелігенція вже звикла пов’язувати себе із членством в гуртках, товариствах та інших організаціях, то із залученням інших соціальних груп виникали труднощі. Державні службовці взагалі сторонилися відкритої участі в українських політичних структурах, оскільки це заважало їхньому службовому просуванню. А селяни могли присвятити лише частину свого вільного часу громадським та політичним справам. Такого часу в селянина було дуже мало, тому навіть партійні з’їзди призначали на час латинського Різдва. З огляду на ці обставини говорити про активну участь селян у політичній діяльності не доводиться, особливо в партії із твердою дисципліною і фіксованим членством. Отже, партія мусила зробити вибір: централізована організація або масовий політичний рух.

На перешкоді структурному вдосконаленню також стояла проблема, пов’язана з визначенням партійної приналежності тих політиків, які вважали себе до 1899 року народовцями або ж були членами народовецьких просвітніх, культурних чи господарських організацій, але не виконували приписів статуту УНДП. Тому важко, а точніше майже неможливо встановити кількісний склад УНДП. Деякі дослідники намагалися вивести загальний відсоток чисельності партії за кількістю обраних депутатів до Галицького сейму та австрійського парламенту⁵⁰. Проте такий принцип можна застосувати для визначення впливу, популярності і питомої ваги політичної структури в українському суспільстві, але він не допоможе встановити чисельності партії. Реально визначити лише терени найбільшого впливу національних демократів. Частково це можна зробити за списками передплатників партійних газет “Свобода” та “Діло”, за кількістю філій товариств “Сокол” і “Січ” і за чисельністю філій та читалень “Просвіти” у повітах⁵¹. Наближений результат можна отримати

⁴⁹ ЦДАЛ України. – Ф. 372. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 5 (Обіжник НК УНДП від 24 листопада 1903 р.).

⁵⁰ Наприклад, Іван Сохоцький у своїй праці пише: “Національно-демократична партія мала під своїм впливом коло 80% українського населення. Так, напр., при виборах до парламенту у 1911 р. було вибрано послами з Галичини: 18 націонал-демократів, 5 радикалів, один соціал-демократ і двох москвофілів. При виборах до галицького сойму у 1913 р. було вибрано 23 націонал-демократів, 6 радикалів, один “старорусин”, що прилучився до націонал-демократів, один безпартійний і один москвофіл” (*Сохоцький І. Історичні постаті Галичини XIX–XX ст. / І. Сохоцький. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1961. – С. 85*).

⁵¹ Негативним у цих підрахунках є те, що жоден із названих чинників, взятий окремо, не може дати навіть приблизної картини. Передплату на газети “Свобода”, а щобільше, “Діло” оформляли різні сфери українського громадянства, не тільки націонал-демократи, а й різні громадські організації та установи. За кількістю читалень та філій “Просвіти” можна визначити рівень впливу всього табору української орієнтації, але навіть у цьому разі результат буде досить загальним. Підрахунки за числом “Січей” і “Соколів” також мають свої хиби, оскільки під

також за кількістю повітових делегацій, представлених на річних народних з'їздах УНДП, відповідно до встановленої для повітових організацій квоти.

Контрольним часом для проведення підрахунків може бути відрізок від 1907 до 1908 р. Власне на ці роки припадає пік політичної активності в Галичині, який був зумовлений виборами до австрійського парламенту (на основі нового виборчого закону) та до Галицького крайового сейму.

Станом на 1907–1908 рр. газету “Діло” передплачувало 2 977 абонентів, а часопис “Свобода” – 4 276 абонентів⁵². Контрольованій національними демократами “Просвіті” вдалося протягом 1907 р. заснувати додатково 198 читалень (загальна кількість становила 1 893 читальні) і поповнити свої ряди 1 379 новими членами (загальна кількість членів на 1907 р. становила 21 464, а на 1908 рік – 23 164 особи). У 1909 р. вже існувало 488 філій товариства “Сокіл”. Ця організація охопила 49 повітів із 81, включаючи повіті Західної Галичини⁵³. Усі ці організації та товариства слугували опорою для партії, хоча й не були її структурними підрозділами. Отже, покликаючись на ці дані, робимо висновок, що УНДП мала найбільшу питому вагу в політичному й громадському житті галицького українського суспільства і була найбільш чисельною політичною організацією, яка за своєю побудовою нагадувала широкий політичний рух.

Із 1905 р., партійний провід робив спроби скласти хоча б приблизну картину чисельного складу партії. З цією метою Народний комітет розіслав спеціальний обіжник до повітових організаторів із вимогою подати повну статистику про склад організацій. Повітові керівники не змогли зібрати вичерпної інформації, їх зобов'язували надіслати відомості про персональний склад організації, тобто імена помічників організатора й мужів довір'я у повіті⁵⁴. Незважаючи на часті звертання подати найповнішу інформацію про чисельність повітових організацій, партії так і не вдалося відтворити повну картину.

Навіть після низки заходів, спрямованих на встановлення жорсткої регламентації структури низової організації, УНДП не вдалось отримати цілісної картини про свій персональний склад. У 1906 р. було розроблено спеціальну “Інструкцію до переведення народної організації”. У ній було вже точніше сформульовано компетенцію низової організації, а також передбачено виключення порушників із членів УНДП. До складу низової повітової організації НК зараховував такі категорії партійних функціонерів: “а) члени повітової організації; б) організатори громадські та їхні заступники; в) члени прибічних рад громадських; г) інтелігенти сторонництва з дотичного судового повіту”⁵⁵. Річний з'їзд УНДП 1906 р. був першим зібранням партії, коли до участі допускали делегатів лише на підставі

основним впливом УНДП перебували лише “Соколи”. Проаналізувавши всі ці позиції окремо і розмістивши за спадною повіті, ми помітили їхню певну повторюваність у всіх списках, а отже, можна хоча й наближено, але визначити вплив партії в повітах Східної Галичини.

⁵² ЦДІАЛ України. – Ф. 779. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 1–7 зв. (“Виказ пренумератів “Діла” і “Свободи” після амбулянтів станом на 1908 р.”).

⁵³ ЦДІАЛ України. – Ф. 146. – Оп. 6. – Спр. 1331. – Арк. 2390 (Інформація намісництва у Львові про кількість філій т-ва “Сокіл”, “Пожарних дружин ім. Качковського”, та “Русских дружин” в повітах Галичини).

⁵⁴ ЦДІАЛ України. – Ф. 372. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 9–10 (Обіжник НК УНДП від 4 березня 1905 р.).

⁵⁵ ЦДІАЛ України. – Ф. 372. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 20–21 зв.

мандатів, виданих Народним комітетом. У роботі з'їзду взяло участь 300 делегатів, що представляли 39 політичних повітів Східної Галичини⁵⁶.

На цьому з'їзді було висунуто тезу про те, що народний з'їзд одночасно є “неофіційним народним соймом”⁵⁷. Але вже у 1907 р. у “Ділі” з'явилася передова стаття із зауваженням, що підхід до партійного з'їзду як до всенародного віча завдає шкоди структурній цілісності партії: “Дотеперішня практика з “Народними З'їздами” вказує, що многі члени (або й не члени) нашого сторонництва трактують “НЗ” наче віче, на яке кожному “широму Русинowi” доступ повинен бути вільний, на яким справи мають трактуватися вічевим способом”⁵⁸. Тому національні демократи знову повернулися до пошуків оптимального варіанта побудови партії.

На цей раз вони узагальнили свій попередній досвід і на його основі підготували нову “Інструкцію” про партійну структуру. В ній було зроблено чергову спробу врегулювати хоча б статус учасника представницьких органів партії: “Так перш за все обіжник кладе натиск на те, щоби учасниками з'їзду були справді лише особи, управнені до сего постановами партійної організації, т. є. 1) усі полі сторонництва; 2) члени ШНК і ТНК; 3) редактори “Діла” та “Свободи”, та 4) по 10 делегатів із кожного політичного, згідно по 5 із кожного судового повіту, яких належить точно вибрати по інструкції”⁵⁹. Водночас уперше зазначено, що за порушення цієї “Інструкції” порушник буде позбавлений мандата на право участі в з'їзді. Урегулювавши проблему з визначенням статусу делегатів на партійні зібрання, автори “Інструкції” сподівалися також уникнути конфліктних ситуацій, пов'язаних із втручанням у роботу партійних зборів людей “непокликаних”⁶⁰.

Для запровадження чіткої системи фіксованого членства в партії ініціатори змін спробували пов'язати цю проблему із введенням обов'язкового партійного податку: “Лише той вважатиметься членом нашого сторонництва і тільки той матиме право вибирати членів заряду організацій у громаді, повіті і делегатів на народний з'їзд, хто буде точно платити, хоч би найдрібніший, партійний податок”⁶¹.

Але й такі нововведення не дали очікуваного результату. Врешті сама система фіксованого членства так і не була запроваджена до вибуху української революції в Галичині. Подальші дії, пов'язані з реорганізацією УНДП, такі як запровадження партійного податку, введення системи оплачуваних партійних функціонерів⁶² та ін., зумовили те, що в народному з'їзді 1911 р. взяло участь уже понад 600 делегатів, які представляли 82 повітові організації⁶³. Це свідчило про те, що навіть за умови посилення партійної дисципліни УНДП змогла поширити свою організацію на низку нових повітів і створити в них свої осередки. А Українська національно-демократична партія стає беззаперечним лідером в українському національно-політичному русі Галичини⁶⁴.

⁵⁶ Народний з'їзд // Діло. – 1906. – 14(27) грудня.

⁵⁷ Там само.

⁵⁸ Діло. – 1907. – 6 грудня.

⁵⁹ ЦДАЛ України. – Ф. 372. – Оп. 1. – Спр16. – Арк. 11–14 зв. (Тасмний обіжник НК УНДП від 28 грудня 1907 р.).

⁶⁰ Там само.

⁶¹ Там само.

⁶² ЦДАЛ України. – Ф. 146. – Оп. 8. – Спр. 1201. – Арк. 4–9.

⁶³ Народний З'їзд // Діло. – 1911. – 27 грудня.

⁶⁴ У політичному рефераті С. Барана на народному з'їзді Української народно-трудової партії в 1921 р. було зроблено такий висновок про форму організації УНДП: “Ми творили не тільки

Свідченням зростання впливовості цієї партії було суттєве зміцнення її матеріальної бази. Йдеться про збільшення партійного бюджету та нові фінансові можливості партії. УНДП успадкувала систему формування партійних фондів, що існувала в “Народній Раді”. Їх формували із прибутків від господарської діяльності, видань “Просвіти” та за рахунок окремих пожертвувань. Цей порядок діяв протягом чотирьох років.

Лише в 1903 р. починаються перші серйозні заходи, спрямовані на впровадження системи обов’язкового партійного податку. В березні 1903 р. для широкого обговорення було запропоновано питання запровадження “народного податку”⁶⁵. Це була спроба дізнатися думку української громадськості про можливе введення обов’язкового національного податку для українців у розмірі 2-х сотиків. За приклад було взято практику збору пожертв на національні справи в день св. Вацлава у чехів. Таким днем для галицьких українців, на думку авторів заклику, міг бути день скасування панщини⁶⁶. Отримавши перші позитивні відгуки, ці пропозиції для детальнішої розробки скерували в Народний комітет.

Хоча названий податок і планували як всенаціональний, Народний комітет поширив серед своїх повітових організаторів марки на “Народний фонд” як форму партійного податку⁶⁷. Водночас було запроваджено фінансові звіти в партії. Основу партійного фонду становив “Народний фонд”, а фінансовий рік партії починався й закінчувався 30 вересня⁶⁸. Проте спад фінансових надходжень до “Народного фонду” у 1904 р. змусив шукати додаткових доходів. Було вислано обіжник до повітових партійних організацій з детальним роз’ясненням мети й завдань “Фонду”. Партійному активу рекомендували пояснювати на всіх вічах і сходах значення цього “Фонду”, щоб розширити коло жертводавців серед міщан та селян.

Особливі надії покладали на духовенство, від якого сподівалися підтримки через збір пожертв шляхом добровільних внесків, а також у формі відправ акафісту один раз в рік, оскільки це був би найпростіший метод залучення селян до цієї справи. Партія закликала: “Просимо пояснити їм, що Народний Фонд покривати мусить усі видатки агітаційні брошурки, на друк ріжних петицій і протестів, на запомоги для потерпівших за народні справи, на агітацію виборчу, на піддержане зарібкової еміграції, на удержане Народної Канцелярії і т. д., а видатки ті чинять величезні суми; на жаль, дотепер тільки горстка нашої інтелігенції підпомагає наш Фонд, а датки від селян і міщан се хіба рідкі случаи”⁶⁹.

Спостерігаючи за різкою активізацією польського національно-політичного руху, особливо зміцненням його матеріальної бази, провідники партії дійшли висновку про доцільність знову скористатися досвідом своїх сусідів чехів і словенців і запровадити “національний монопол”⁷⁰. Саме в цей час виникло гасло купувати

політичну партію в звичайному розумінні, ми фактично творили збірну волю галицько-українського народу і її репрезентували” (Український вісник. – 1921. – 7 червня).

⁶⁵ Новинки. Народний податок // Діло. – 1903. – 10(23) березня.

⁶⁶ Там само.

⁶⁷ Звіт Народної Канцелярії // Діло. – 1903. – 10(23) липня.

⁶⁸ Звіт Народної Канцелярії за III квартал // Діло. – 1904. – 18(21) жовтня.

⁶⁹ ЦДІАЛ України. – Ф. 372. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 6–7 (Обіжник НК УНДП від 7 червня 1904 р.).

⁷⁰ Там само. – Спр. 16. – Арк. 234 (Заклик Народного комітету родимці” від 12 липня 1904 р.).

товари тільки в українських крамницях, засновувати при гімназіях українські ремісничі школи, збирати гімназійний фонд⁷¹. Таким способом сподівалися отримати від українського населення Галичини й Буковини 2 млн корон.

Активізація справи “Народного фонду” відбувалася в руслі агітації за загальну виборчу реформу. Значні кошти потрібні були для проведення виборчих кампаній. Кожна така акція потребувала не тільки опори на розгалужену організаційну мережу, але й серйозної матеріальної бази. Тому Народний комітет у своєму обіжнику з 1906 р. поставив вимогу збирати пожертви на “Боевий фонд” на конто крайового Союзу Кредитового у Львові⁷². Тільки виборча кампанія 1907 р. обійшлася для УНДП в 120 тис. корон⁷³.

Такі великі видатки змусили партійне керівництво почати суворо регламентувати справу збору матеріальних фондів. Готуючись до сеймових виборів 1908 р., партія достеменно розробила процедуру запровадження “постійного партійного податку”. Було встановлено нові суми податку, а саме: для інтелігенції у розмірі 1/2% місячної платні (тобто 1 кор. із 200); для селян по 10 сотиків на місяць. Податок від інтелігенції збирав повітовий організатор, збором внесків від селян займалася громадська організація, яка надсилала їх із поіменним списком повітовій організації. Через запровадження обов’язкового податку ексекютива УНДП намагалася врегулювати “приналежність партійну, яка досі була дуже невловима”⁷⁴. Окрім обов’язкового партійного податку, Народний комітет спробував завести також і спеціальну одноразову контрибуцію на виборчий фонд. Згідно з положенням про контрибуцію, повітовій організації мали сплачувати 1/4 суми, а для Народного комітету залишалася 3/4 від зібраної суми⁷⁵.

Із 25 грудня 1908 р. Ширший Народний комітет установив для своїх членів річний податок на рівні 10 кор., а для селян та міщан 2 корони⁷⁶. Таким способом партії вдалося вирівняти на певний час ситуацію з партійним фондом.

Після проведення парламентських виборів у 1911 р. дефіцит партійного бюджету знову зріс і становив 53 043 кор. Дефіцит зазвичай покривали наближені до національних демократів фінансово-господарські установи. Робили також спроби поліпшити ситуацію, змінивши систему оподаткування. Таку пропозицію висунув агітатор Б. Бурбела, запропонувавши замінити загальний фіксований податок на “евентуальний – прогресивний”⁷⁷. Але партія була не готова до таких змін, оскільки сам факт оподаткування був цілком новим явищем для українського суспільства.

Фінансові звіти партії дають можливість простежити пріоритетні напрями діяльності УНДП, а також окреслити основну сферу партійної роботи. Звіт директора “Народного фонду” Ярослава Вітошинського на народному з’їзді 1911 р. засвідчив,

⁷¹ ЦДІАЛ України. – Ф. 372. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 234.

⁷² Там само. – Спр. 14. – Арк. 15–17 (Обіжник НК УНДП від 10 березня 1906 р.).

⁷³ ЦДІАЛ України. – Ф. 146. – Оп. 8. – Спр. 699. – Арк. 24–26 (Донесення дирекції поліції у Львові про збори ШНК від 7 червня 1907 р.).

⁷⁴ ЦДІАЛ України. – Ф. 372. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 1144 зв. (Таємний обіжник НК УНДП до повітових організаторів з нагоди оголошення сеймових виборів від 28 грудня 1908 р.).

⁷⁵ Там само.

⁷⁶ Там само. – Арк. 33 (Обіжник НК УНДП від 15 травня 1909 р.).

⁷⁷ ЦДІАЛ України. – Ф. 146. – Оп. 8. – Спр. 1201. – Арк. 4–9 (Донесення дирекції поліції у Львові про збори НК від 29–30 вересня 1911 р.).

що партії вдалося значно збільшити свої фонди. Це був перший детальний звіт із часу заснування УНДП. Він показував реальну картину стану партійних фінансів та розкривав вагу кожної з ділянок партійної роботи. Отже, фінансові надходження за рік становили 31 874,30 кор. З цієї суми партійний податок становив – 3 439,63 кор. Основними джерелами надходжень до “Народного фонду” були: видавництво – 2 299,19 кор.; позички – 4 100 кор.; виборчий фонд – 21 389,20 кор.; внески “Народної Ради” – 466 кор.; марки “Народного фонду” – 173,6 кор.

Видатки партії за цей рік становили 27 925,63 кор. З них припадало на: виборчу організацію – 7 106,20; видавництва – 4 692,20; газету “Народне слово” – 7 448,52; борги – 3 200,06. Баланс мав такий вигляд: активи – 33,73 кор. – готівка; 200 кор. – позичка; 423,34 кор. – поштова щадниця. Також на той момент партія володіла такими пасивами: друкарня – 3 407,82; видрукувана брошура Л. Цегельського – 349,90; газета “Свобода” – 7 000; векселеві борги – 291,65; борг друкарні “Народне слово” – 45,62 кор. Фінансові видатки УНДП за рік становили суму в 43 820,65 кор.⁷⁸

Знову ж таки, щоб покрити дефіцит бюджету, пропонували не допускати до участі в партійних нарадах тих, хто не сплатив партійних внесків, або ж не ліквідував попередньої заборгованості. Таку пропозицію прийняли, тому надалі в нарадах УНДП могли брати участь лише ті делегати й організації, що сплатили членські внески⁷⁹. Головною причиною несплати і взагалі зволікань було переобтяження української інтелігенції різного роду податками й поборами. Пропозиції про збільшення розміру податку для селян, які часто намагалися взагалі стояти осторонь, партія відразу відкидала, щоб не відвернути їх у такий спосіб від політичної роботи⁸⁰.

Готуючись до народного з’їзду 1913 р., Народний комітет виступив із попередженням про недопущення до участі в нарадах тих організацій і членів, що мають заборгованості⁸¹. На цьому останньому передвоєнному з’їзді УНДП вжили додаткових заходів, спрямованих на поліпшення ситуації з партійними фінансами. Наприклад, ввели збір з усіх делегатів з’їзду по 1 короні за участь в нарадах (від селян по 30 сотиків). Партійний провід також оголосив, що для збільшення “Народного фонду” в залі, де відбуватиметься з’їзд, продаватимуть партійну літературу і партійні відзнаки по 3 і 1,5 корони за штуку⁸². Це стало останнім нововведенням, яким і обмежилася Українська національно-демократична партія у плані реформування джерел поповнення своїх фондів. Із початком війни наявна система порушилася. Утворилася низка нових фондів, припинилося надходження партійних внесків. Основними джерелами поповнення фінансових ресурсів партії стали державні субвенції, що виділяли для потерпілих унаслідок воєнних дій, та окремі пожертвування⁸³.

Як видно з наведеної вище статистики, партія приділяла значну увагу справі організації інформаційної та пресової служб. Без широко розгалуженої мережі поширення передплатних видань не можна було навіть мріяти про національну

⁷⁸ Народний з’їзд // Діло. – 1911. – 27 грудня.

⁷⁹ Там само.

⁸⁰ Народний з’їзд // Діло. – 1912. – 28 грудня.

⁸¹ Діло. – 1913. – 16 грудня.

⁸² Там само.

⁸³ Прослідкувати величину сум і встановити факти використання державних фондів на партійні цілі майже неможливо. Як підтвердження можуть служити лише часті закиди опозиції в УНДП про такі факти лідерам партії К. Левицькому та М. Василькові.

й політичну мобілізацію українців та формування масового українського руху. Головним пресовим органом, що готував теоретичну базу майбутньої УНДП, був часопис “Будучність”. Саме на сторінках “Будучності” велися основні дискусії між обома групами, що згодом, об’єднавшись, утворили УНДП. Саме цей часопис першим опублікував програму, тактику й статут нової партії. З утворенням УНДП “Будучність” виконала свою місію і припинила існування.

У січні 1900 р. Народний комітет оголосив у засобах інформації повідомлення про те, що дві основні газети галицьких народоців – “Діло” і “Свобода”, переходять у підпорядкування новоутвореної партії. “На основі уповноваження даного тим же з’їздом [1899 р. – *В. Р.*] і на основі порозуміння з видавництвом і редакціями “Діло” і “Свобода” постановляється, що обі ті часописи є органами народного сторонництва”, – повідомляв Народний комітет⁸⁴. “Діло” було єдиним щоденним виданням галицьких українців, “Свобода” виходила щотижня і була орієнтована головно на селян⁸⁵.

Хоча “Діло” й підпорядковувалося управі УНДП (розміщувало в себе партійні документи), але на загал зберігало свій особливий понадпартійний статус⁸⁶. Така ситуація не зовсім задовольняла Народний комітет. Народний з’їзд 1905 р. спробував узяти повністю під свій контроль “Свободу” і “Діло”. Унаслідок цих заходів “Діло” збільшило кількість публікацій вузькопартійного характеру, стало подавати детальніші репортажі із засідань та з’їздів партії⁸⁷.

Через подвійну підпорядкованість щоденника “Діло” часто виникали конфлікти між редакцією, видавничою спілкою та управою УНДП. У таких умовах редакції часопису потрібно було зважати не лише на думку видавничої спілки, але й на позицію Народного комітету, який усе частіше намагався використовувати пресу для організації широкої вічевої та мітингової кампанії. Особливо делікатна ситуація виникла під час виборів до сейму та парламенту, коли для підвищення ідейно-теоретичного рівня повітових активістів, а також для того, щоб зорієнтувати їх в актуальній політичній проблематиці, Народний комітет розробляв проблемні доповіді, які публікував у “Ділі”: “Матеріяли для рефератів найдуть бесідники легко в “Ділі” і можуть дуже добре користуватися поміщуваними там бесідами руських послів до кожної з вичислених вище справ”⁸⁸. У такий спосіб Народний комітет партії намагався контролювати не тільки тематику повітових вічей, але і їхню ідеологічну спрямованість. За вказаних обставин газеті було нелегко зберігати образ позапартійного щоденного видання усіх галицьких українців, який утвердився за нею в попередні часи.

З огляду на певні ускладнення з використанням “Діла” та з метою охопити ширшу аудиторію сільського електорату керівництво УНДП прийняло рішення

⁸⁴ Народний комітет // Діло. – 1900. – 19(31) січня.

⁸⁵ Редакторами “Діла” за період, що досліджується в цій роботі були: І. Белей, В. Охримович, Л. Цегельський, Я. Веселовський, В. Кушнір, В. Панейко.

⁸⁶ “Діло” хоч усе стояло на політичній платформі названої партії, та в справах активної політики нероз ставилося до неї критично: попри те “Діло” на своїх сторінках дає доступ людям різних поглядів” (Українська загальна енциклопедія. – Т. 1. – С. 1095–1096).

⁸⁷ ЦДАЛ України. – Ф. 146. – Оп. 8. – Спр. 448. – Арк. 78–84 (Донесення дирекції поліції у Львові про народний з’їзд УНДП від 29–30 вересня 1911 р.).

⁸⁸ ЦДАЛ України. – Ф. 372. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 4 (Обіжник НК до повітових організаторів УНДП від 6 листопада 1903 р.).

розпочати видання “Свободи” у збільшеному форматі. Збільшивши обсяг і тираж газети, партія сподівалася також покрити в такий спосіб дефіцит бюджету⁸⁹.

Розуміючи вагу й значення преси у політичній роботі, українські націонал-демократи старались зважати на зміст і спрямування статей, уміщуваних у партійній пресі, щоб уникати конфліктів з іншими українськими партіями. Прикладом може слугувати історія з висвітлення протистояння пожежно-спортивних товариств “Сокол” та “Січ” у національно-демократичній пресі. У 1905 р. УНДП спробувала вплинути на подолання конфліктної ситуації між цими організаціями⁹⁰. Щоб оминати можливі непорозуміння, з огляду на делікатність питання видали спеціальний обіжник, який визначав підходи у висвітленні цієї проблеми. Згідно з його приписами, партійна преса не могла містити повідомлень, що негативно оцінювали б діяльність “Січей”. Основним лейтмотивом статей мала бути ідея форсування злуки обох товариств. Загалом, партія закликала пресові видання однаково трактувати обидва товариства у своїх публікаціях⁹¹.

Іншим прикладом можуть бути відносини з москвофілами. Після парламентських виборів 1907 р. тактика УНДП щодо москвофілів кардинально змінилася. Ширший Народний комітет уперше не проводив цих виборів спільно з ними. Після виборів Комітет узагалі відмовив своїм депутатам створювати спільний із москвофілами клуб. Зважаючи на високу питому вагу москвофілів серед греко-католицького кліру на той час, митрополит Андрей Шептицький видав розпорядження про заборону священникам займатися політичною діяльністю. Це розпорядження митрополита деякі національно-демократичні політики потрактували як намагання відсторонити українське духовенство від національно-політичних справ. А приводом до конфлікту стала стаття “Ad maiorem Poloniae gloriam”, яку помістило редаговане Лонгином Цегельським “Діло”⁹².

Оскільки духовенство мало значний вплив і в Українській національно-демократичній партії, то її керівництво одразу розглянуло цю проблему на своєму засіданні. Результатом обговорення стало усунення з посади радикально настроєного редактора. Через те, що це був перший випадок примусового звільнення редактора з посади, питання винесли для колективного обговорення на нараді ШНК у вересні 1908 р.

У дискусії взяли участь співробітники та акціонери видань “Діло” та “Свобода”. Деякі учасники наради висловили побоювання, що заміна Цегельського на посаді редактора може викликати ланцюгову реакцію в редакції газети та особливо щодо зміни політичного курсу. Але Ширший Народний комітет прийняв рішення про те, “що зміни, dokonані з персоналом, не мають ніякого впливу на програму цих листків і, що зміни програми й тактики можуть відбутися лише на основі спеціальної постанови партійного керівництва”⁹³.

⁸⁹ ЦДІАЛ України. – Ф. 372. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 6–7 (Обіжник НК від 7 червня, 1904 р.).

⁹⁰ Суть конфлікту полягала в тому, що національні-демократи мали більший вплив у структурі “Сокола”, а радикали контролювали більшість “Січей”. Суперечки між двома організаціями, що мали однакову мету, призводили до розпорошення сил і компрометували саму ідею.

⁹¹ ЦДІАЛ України. – Ф. 372. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 9–10.

⁹² Баран С. Митрополит Андрей Шептицький. Життя і діяльність / С. Баран. – Мюнхен, 1947. – С. 33.

⁹³ ЦДІАЛ України. – Ф. 146. – Оп. 8. – Спр. 849. – Арк. 14–16 (Донесення дирекції поліції у Львові про засідання ШНК УНДП від 1–2 вересня 1908 р.).

Після залагодження конфлікту в редакції Народний комітет розпочав жваву агітаційну акцію проти москвофілів. Складовими цієї кампанії стали питання поширення партійної преси в контрольованих москвофілами повітах та призначення постійних агітаторів у ці повіти. Для цього Народний комітет погодився навіть на безплатне розповсюдження газети “Свобода” у повітах, де не передплачували національно-демократичної преси⁹⁴.

На цей час УНДП володіла чотирма пресовими виданнями: “Діло”, “Свобода”, “Народне слово” і “Ukrainische Rundschau” – німецькомовний журнал, що виходив у Відні. У 1909 р. УНДП перейняла під свою опіку часопис “Народне слово”, оскільки в того виникли серйозні фінансові проблеми. Тоді Народний комітет, “розуміючи вагу преси, подав помічну руку видавництву “Народного слова”, котре було поважно загрожено у своїм існуванню, через великі грошеві недобори і зангажував ся більшою сумою у тім видавництві”⁹⁵.

Перед “Народним словом” ставили завдання: “Будити національну свідомість по містах і рятувати міське населення від колонізації”⁹⁶. Зате “Свобода”, згідно з рішенням партійного з’їзду 1911 р., була зорієнтована головню на сільських мешканців⁹⁷. Крім того, цей партійний з’їзд постановив змінити підпорядкування “Народного слова”. Це була єдина газета в партії, яка мала від’ємний баланс. Навколо цього пресового органу стали також все більше гуртуватися опозиційні до офіційного партійного курсу політики. Тому з’їзд постановив доручити ведення нового часопису, утвореного на базі “Народного слова”, провідним партійним політикам, тобто Костю Левицькому та Євгенові Олесницькому, взагалі позбавивши опозиціонерів доступу до пресових видань⁹⁸. Політичний напрям нового видання мав визначити Народний комітет.

Невдовзі після заснування партія взялася за видання німецькомовної преси, ставлячи за мету інформування німецькомовного світу про українські справи, політику та здобутки української культури⁹⁹. Перше число такого журналу з’явилося у травні 1903 р. під назвою “Ruthenische Revue”. Головним редактором часопису став Роман Сембратович. Із введенням до редакції видання послів австрійського парламенту – Володимира Яворського та Андрія Коса “Ruthenische Revue” перетворилося на трибуну українського парламентського представництва. У 1906 р. після смерті Романа Сембратовича часопис став виходити під назвою “Ukrainische Rundschau”, змінилася також періодичність видання, із півмісячника він став місячником¹⁰⁰.

Для того, щоб виробити загальну лінію партії у пресовій сфері, це питання двічі вносили на розгляд народного з’їзду. В ухвалі з’їзду за 1911 р. було сформульовано нові принципи партійної політики, покликані підняти престиж преси. Йшлося про

⁹⁴ ЦДІАЛ України. – Ф. 372. – Оп. 1. – Спр. 16 (Таємний об’їзник НК УНДП від 12.02.1909).

⁹⁵ Там само. – Арк. 34 (Поклик, 19 листопада 1909 р.).

⁹⁶ НК вирішив замінити редакцію видання, збільшити його об’єм та зменшити ціну. Річна передплата “Народного слова” повинна була коштувати 12 корон // Там само.

⁹⁷ По народнім З’їзді // Діло. – 1911. – 28 грудня.

⁹⁸ Там само (Цей же з’їзд УНДП прийняв рішення про необхідність подальшого видання для закордонного світу часопису “Ukrainische Rundschau”).

⁹⁹ Расевич В. До заснування “Ruthenische Revue” / В. Расевич // Україна в минулому. – Київ; Львів, 1992. – Вип. 2. – С. 144–150.

¹⁰⁰ Von der Redaktion // Ukrainische Rundschau. – Wien, 1906. – Jännerheft. – № 1.

підходи до вирішення проблемних питань, які назріли перед всією українською пресою в Австро-Угорській державі. УНДП домагалася ліквідації заборони поширення українських пресових видань в угорській частині монархії, щоб розширити ареал впливу і поступово залучати закарпатських українців до національно-політичної роботи. Партія висунула також вимогу до австрійських властей про включення до складу Цісарсько-королівського пресового бюро українського журналіста, оскільки дотеперішня практика цієї установи хибувала частою необ'єктивністю і перекрученнями фактів.

ТНК подав вимогу і до крайових властей. Головно вони стосувалися поліпшення стану української преси, а саме: надання журналістам вільних залізничних квитків, вартість яких мала компенсувати публікація залізничних анонсів у пресі, заснування фонду підтримки преси. Парти́йний провід, своєю чергою, мав подбати про створення окремого пресового бюро для закордону, а також повітових пресових комітетів; підтримку преси статтями, а також загальну підтримку преси українськими фінансовими установами¹⁰¹.

Вдруге питання преси обговорювали вже на з'їзді 1912 р. Через нове загострення відносин між Російською та Австро-Угорською імперіями галицьким українцям довелося не тільки твердо визначитися зі своєю стратегічною політичною орієнтацією, але й показати, що вони здатні швидко та ефективно мобілізувати всі свої сили й засоби. Як зазначив у виступі на з'їзді Володимир Охримович: “Нарешті і ми відважилися виставити голову на верх, вилізти з калюжі нашої локальної галицької політики”¹⁰². Тому і перед пресою постало нове завдання – перебудувати свою роботу відповідно до нових обставин. Про ту особливу роль, яку відводила партія пресі в цей час, говорить вислів того ж Охримовича на з'їзді: “Силу і культуру народа міримо в теперішніх часах пресою”¹⁰³.

Актуальність справи преси викликала серед делегатів з'їзду бурхливе обговорення. На засіданні знову постало питання про те, чи може редактор партійного органу мати свою окрему позицію. Більшість настоювала на тому, щоб основний матеріал газети формували з дописів, які надсилали посли й депутати партії, а також партійні функціонери з місць. Головно йшлося про подолання дилеми, що подавати для загального обговорення, а що затримати, “аби критика не пошкодила народній справі, оскільки преса є репрезентантом на зверх”¹⁰⁴. Вирішення цієї проблеми було передано на розгляд самих редакцій партійних часописів.

Кардинальні зміни у пресовій політиці УНДП настали з вибухом війни. Окупація Львова російськими військами змусила провід УНДП залишити Галичину. Окупаційні власті заборонили не тільки діяльність всіх українських культурних, просвітніх та фінансово-господарських організацій, але й випуск друкованих видань. Останній номер “Діла” у Львові вийшов 5 вересня 1914 р. Згодом редакція відновила видання часопису у Відні.

Поряд з “Ділом” у Відні з вересня 1914 р. почав виходити “Ukrainisches Korrespondenzblatt”¹⁰⁵, видавцем якого став Кость Левицький, а відповідальним

¹⁰¹ Народний З'їзд // Діло. – 1911. – 26 грудня.

¹⁰² Народний З'їзд // Діло. – 1912. – 14 грудня.

¹⁰³ Там само.

¹⁰⁴ Там само.

¹⁰⁵ З 1907 р. у Відні працювало українське пресове бюро для закордону під назвою “Ruthenische Korrespondenz”, яке очолював В. Кушнір. Це бюро і послужило базою для нового видання.

редактором Володимир Панейко. У редакції часопису працювали депутати Євген Левицький, В'ячеслав Будзиновський, а співпрацювали з редакцією Станіслав Дністряньський та Михайло Лозинський¹⁰⁶. З відновленням видання “Свободи” в лютому 1915 р. у Відні знову вирівнялися позиції української національно-демократичної преси. Крім названих уже часописів, активісти УНДП мали можливість публікувати статті в інших українських виданнях. Заходами Союзу визволення України у Відні з початком війни почали виходити “Ukrainische Nachrichten”, “Вістник Союзу визволення України”, а в жовтні того ж року Дмитро Донцов розпочав у Берліні видання “Nachrichten des ukrainischen Pressbüros”.

У 1915 р.і до Львова стали повертатися редакції українських галицьких газет. У вересні переїхало “Діло”, а через місяць відновилося видання “Свободи”. Перед поверненням “Діла” ліва опозиція в Українській національно-демократичній партії хотіла скористатися моментом і замінити цей щоденник іншим, який підпорядковувався б їй. Опозиція планувала на цю роль газету “Українське слово”. Проте цей часопис не зміг скласти конкуренції “Ділу”. “Українське слово” стало основним репрезентантом думки внутрішньопартійної опозиції.

Такий розподіл сил проіснував у пресі УНДП до листопадових подій 1918 р., коли, як в калейдоскопі, стали змінюватися не тільки події, але й виконавці та друковані видання. Тільки “Діло” змушене було виходити під різноманітними назвами: “Громадська думка”, “Українська думка”, “Український Вістник”, “Громадський Вістник”.

Під час війни УНДП була вимушена цілком перебудувати свою структуру, пристосувавши її до роботи в умовах воєнного часу. Робота в умовах еміграції вимагала від усіх партій узгодженості дій та координації кожного кроку. В цей час з'явилися такі форми організації, як міжпартійні ради. Одночасно із просуванням австрійських військ на Схід і звільненням українських земель від російської окупації партія працювала над відновленням своєї структури в краю. Цей процес успішно тривав до часу розпаду Австро-Угорської монархії й утворення ряду незалежних держав. Поява на політичній арені Західно-Української Народної Республіки змусила партію відкласти партійні інтереси і спрямувати всю енергію на державне будівництво.

¹⁰⁶ *Левицький К.* Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914–1918 / К. Левицький. – Львів, 1928. – С. 46–47.

Ігор СОЛЯР, Петро ХМЕЛЬОВСЬКИЙ

УНДО І УСРП У МІЖПАРТІЙНІЙ БОРОТБІ В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ ЗА ВПЛИВИ НА НАЦІОНАЛЬНО- КУЛЬТУРНІ ТОВАРИСТВА (НА ПРИКЛАДІ “РІДНОЇ ШКОЛИ”) (1923–1939)

Незважаючи на розкол національного табору після березня 1923 р., навколо проблеми українського шкільництва, освіти загалом, провідні політичні партії були єдині – потрібно зупинити польський екстермінаційний похід, відкривати приватні школи з українською мовою викладання, всіляко допомагати громадським освітнім товариствам, передусім Українському педагогічному товариству.

З'їзд Української народно-трудової партії (УНТП), який відбувся 21 травня 1923 р. у Львові, ухваливши “домагання повної, одноцільної національно-територіальної автономії Галичини з Лемківщиною, Волиню, Холмщиною, Підляшшям і Поліссям з окремим повноправним сеймом і окремою автономною владою цих земель”, не обминув обговорення шкільної проблеми. З аналізом стану шкільництва в краї виступив проф. М. Галущинський, який наприкінці роботи з'їзду зачитав резолюції в шкільній справі. В них Народний з'їзд ствердив, що тимчасовий закон про устрій шкільної влади, ухвалений польським сеймом в 1921 р., “немає зобов'язальної сили для Східної Галичини”, протестував найрішучіше проти нав'язування цього закону українському населенню¹.

Народний з'їзд агітував українське громадянство до активної участі в діяльності культурних, освітніх, гуманітарних і спортивних установ. У 9 пункті резолюцій він закликав до заснування дитячих садків, опіки над школами і жертвності з метою заснування й утримання приватних шкіл, а в позашкільній діяльності – “до поборювання змагань та усування всіх тих признаков психіки народу, що є вислідом вікового рабства українського народу”².

Однією з позитивних тенденцій суспільно-політичного життя Західної України стало утворення 11 липня 1925 р. Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО) внаслідок злиття груп УНТП, УПНР та національної групи УПР³. Новоутворена партія у відозві від 11 липня 1925 р. розтлумачила свою основну політичну лінію – здобуття самостійної, соборної Української держави, та підкреслила, що “...від нинішнього дня весь український національний табір виступає як одна цілість, стає в одній оборонній і боєвій лаві, в одній суспільній

¹ Діло (Львів). – 1923. – 27 травня.

² Там само.

³ *Соляр І.* Українське національно-демократичне об'єднання: перший період діяльності (1925–1928) / І. Соляр. – Львів, 1995. – С. 17–27.

фалянзі”⁴. УНДО політичними акціями виражало не лише свої вузькопартійні, а й загальнонаціональні інтереси, на відміну від інших партій Західної України. Його впливи посилювались серед УПТ “Рідна школа”, “Просвіта”, “Сільський господар”, які підтримували позицію УНДО в протидії польському антиукраїнському наступу.

У відповідь на асиміляційний наступ польського уряду УНДО розгорнуло в краї масштабну антиполонізаційну акцію. Провід партії звернувся до українського населення масово виступити на захист української школи. 28 серпня 1925 р. на засіданні президії ЦК і представників освітніх установ було опрацьовано програму дій, яка передбачала організацію народних віч проти полонізації українських шкіл, бойкот утравкізації українських гімназій, залучення батьків до шкільних плєбісцитів, виступи українських послів і сенаторів у польських законодавчих органах, Лізі націй та інших міжнародних організаціях⁵.

З ініціативи УНДО 30 серпня 1925 р. у Львові відбулось народне віче на захист української школи, на якому виступив В. Целевич. У прийнятих резолюціях зазначалось: “Українські громадяни, зібрані на вічу 30 серпня у Львові, закладають якнайрішучіший протест проти шкільних законів, а зокрема проти розпорядків Львівської кураторії, які стремлять до обмеження і скасування прав українського народу на полі шкільництва, здобутих за часів австрійської влади”⁶.

31 серпня націонал-демократи спільно з радикалами провели протестаційне віче у Тернополі. Від УНДО на ньому виступили М. Струтинський, С. Баран, від УРП – Д. Лади́ка. У деяких місцевостях відбулись велелюдні протестаційні народні віча з участю українських послів і сенаторів, зокрема 6 вересня 1925 р. таке віче відбулось у Перемишлі. З критикою польської шкільної політики на українських землях на ньому виступив сенатор М. Черкавський. Народне віче в селі Дорогові Самбірського повіту, організоване В. Целевичем, пройшло під гаслом “Для українських дітей – українські школи, українській школі – українського вчителя”. Велике маніфестаційне віче відбулось у Львові 11 квітня 1926 р., на якому виступив голова УНДО Д. Левицький⁷.

Учителі й греко-католицьке духовенство брали найактивнішу участь в організаційній розбудові товариства “Рідної школи”. Станіславський воевода у звіті за грудень 1926 р. відзначив: “Українська інтелігенція працює над політичним пробудженням українського селянства. Активно ведеться акція “Домагаймося української школи” проти утравкізації. Вона має на меті зацікавити широкі маси справами “Рідної школи”. Греко-католицьке духовенство бере в цьому активну участь”⁸.

Проблеми українського шкільництва, культурно-освітні справи загалом не сходили з порядку дня керівних органів УНДО. Член Центрального комітету партії І. Ліщинський з цього приводу писав: “Нема майже жодного засідання ЦК УНДО та його ексекутиви, на якому не обговорювано би положення українського

⁴ Соляр І. Українське національно-демократичне об’єднання... – С. 26.

⁵ Діло. – 1925. – 26 вересня.

⁶ Діло. – 1925. – 2 вересня.

⁷ Кугутяк М. Історія української націонал-демократії (1918–1929) / М. Кугутяк. – Івано-Франківськ: Плай, 2002. – Т. 1. – С. 329.

⁸ Державний архів Івано-Франківської області (далі – Держархів Івано-Франківської обл.). – Ф. 69. – Оп. 1. – Спр. 498 (листування із Станіславським повітовим староством і спостерігачами державної поліції про діяльність політичних партій у зв’язку з виборами в Польський сейм, 27 травня 1935 – 31 жовтня 1935). – Арк. 30.

шкільництва і українського вчителства. Не було майже жодного з соток уладжених віч, на якому обов'язково не порушувалося би справи української школи й вчителства. Не будь названих заходів, справа була б ще гірша”⁹.

УНДО зараховувало “Рідну школу” (як і “Просвіту”) до національного добробку, до національних цінностей. “Можуть нам наші зовнішні вороги відобразити самостійність, відобразити державні школи, замкнути доступ до урядів і т. д., але як “Просвіта”, “Рідна школа” будуть успішно виконувати свої завдання, народ наш не щезне з лиця землі”¹⁰.

Наступ КПЗУ на національні товариства змусив задуматись, – писала газета “Свобода”, друкований орган УНДО, – над питанням: “чим є “Просвіта” і “Рідна школа” і кому вони мають служити – українському народови, чи інтернаціональним наймитам жидівсько-польсько-московського комунізму?”¹¹.

УНДО, згідно зі своєю програмою, захищало внутрішню автономію “Рідної школи” (як і “Просвіти”), її відмежування від політичних партій. Основні заходи культурно-освітньої політики УНДО були опрацьовані на II з’їзді партії. З рефератом на цю тему там виступив М. Галущинський. У доповіді він стверджував, що Польща веде політику послідовного й безоглядного нищення українського шкільництва. У зв’язку з цим Народний з’їзд заявив “перед усім культурним світом якнайрішучіший протест”, а український народ закликав до безперервної боротьби за скасування усіх законів і розпорядків, що мали на меті закріпити цю колонізаційну систему. Водночас з’їзд виголосив протест проти переведення українського вчителства на етнічні польські землі, поліцейського та адміністративного тиску на культурно-освітні установи, зокрема на Українське педагогічне товариство.

Народний з’їзд звернув увагу всього українського суспільства в Польщі на необхідність організації “витривалої боротьби за українську школу всіх типів, за національний її зміст”. При цьому особливий акцент було зроблено на створенні приватного українського шкільництва, організації дошкільного й позашкільного національного виховання, матеріальну підтримку освітніх товариств¹².

29 листопада 1929 р. відбулися “наради” НК УНДО. У рефераті “Організація УНДО” секретаря партії д-ра Л. Макарушки визначено ставлення УНДО до українських установ: “Все, що діється в установах, йде на карб УНДО. Хоч це й неслухне, але ми, як провідна партія нашого народу, мусимо з цим рахуватися. І саме тому нам необхідно здобувати в установах такий вплив, щоби ми могли цілком слухно за них відповідати”¹³. УНДО прагнуло співпраці в установах і з іншими партіями, але не хотіло допустити розвалу цих товариств. “Працюйте спільно і несіть спільну відповідальність за ту працю!” – закликав головний секретар УНДО Л. Макарушка.

“Рідна школа” була однією з тих установ, в якій для спільної справи виховання молодого покоління працювали представники різних політичних напрямків національного характеру. Були між ними розходження щодо способів і напрямів навчання та виховання. Не можна було у важких політичних умовах допустити, щоб у “Рідній школі” запанувала анархія. Громадськість краю мала зрозуміти,

⁹ Діло. – 1926. – 4 липня.

¹⁰ Свобода (Львів). – 1927. – 20 березня.

¹¹ Там само.

¹² Діло. – 1926. – 28 листопада.

¹³ Свобода (Львів). – 1929. – 30 листопада.

що товариство було одинокою організацією в краї, яке опікувалося приватним шкільництвом. “Не було б його, то наше шкільництво розбилося б на атоми, які порозліталися у польському просторі”¹⁴.

УНДО не могло допустити того, щоб громадськість краю пішла за голосом “деяких людей, які кажуть, що на “Рідну школу” не треба давати грошей, бо їм не подобається склад Головної управи, чи старшини кружка. Це голоси наших руйників”¹⁵. На думку симпатика УНДО К. Малицької, ““Рідна школа” не може, не сміє бути ареною для особистих чи партійних порахунків – вона аполітична, надпартійна. Її політика одна, ясна і проста: виховати молоде покоління на розумних, національно освідомлених українців, майбутніх творців нового, кращого життя. Хто хоче у “Рідну школу” впроваджувати іншу політику, хто хоче школу і молодь втягати у вир розбурханих партійних пристрастей, – той злочинець супроти тої молоді, супроти свого народу”¹⁶.

У другій половині 1920-х років боротьба за впливи в “Рідній школі” загострилась. Якщо раніше Головна управа складалася з представників УНТП, яку доповнювали представники УРП і УСДП, то після створення УНДО саме націонал-демократи, як найвпливовіша політична сила в Західній Україні, прагнули тримати під своїм повним контролем цю національну інституцію, що викликало зрозумілий спротив УСРП, КПЗУ, УПП та ін.

Абсолютна більшість керівництва повітових кружків, Головної управи та її Президії складалась з представників УНДО – найвпливовішої партії, яка зазнала репресій восени 1930 р. Та частина лідерів УНДО, що після арештів залишалась на волі, взяла курс на зміну політики партії. У листопаді-грудні 1930 р. в “Ділі” опубліковано десять передовиць І. Кедрина-Рудницького на тему політичної тактики УПР. Відкидаючи твердження деяких польських публіцистів про те, що українська політика полягає в “негації” до Польської держави, він підкреслював, що попри всю принциповість цієї політики, мета якої полягає у захисті українських інтересів, її тактичний аспект може змінюватись залежно від “цілої низки скомплікованих моментів внутрішнього і зовнішнього характеру”¹⁷. Увесь цикл статей проїнятий думкою про конечну потребу змінити відносини між польською державою, з одного боку, і українським населенням та його політичним проводом, з іншого. Автор, зокрема, рекомендував УПР, а отже, й УНДО, зійти з опозиційного становища супроти держави і стати на шлях “позитивної” співпраці з нею.

Серед керівної групи в УНДО спостерігалась готовність до поліпшення відносин з польським панівним режимом. Д. Левицький з цього приводу зазначав: “Свої перші виступи ставила УПР не під знаком боротьби і бажання сатисфакції за заподіяну кривду і зневагу, лише – під знаком рятування загрожених політичних, культурних і господарських добр та надбань українського народу”¹⁸.

Польська влада цинічно стверджувала: “Де УНДО атакує в своїй акції плебісцитовій школи польські і утравкістичні для їх українізації з ненависті до держави і культури польської – ми відповідаємо атакою на школи українські для їх утравкізації

¹⁴ Рідна школа (Львів). – 1927. – Ч. 3. – Вересень.

¹⁵ Рідна школа. – 1927. – Ч. 4. – Вересень.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Діло. – 1930. – 21 листопада.

¹⁸ Діло. – 1932. – 6 квітня.

з любові до народу українського і його мови”¹⁹. Організацію цієї акції здійснювало “Товариство школи людоєв” разом з іншими польськими “кресовими” товариствами.

Головна управа товариства підтримувала тісний контакт з представниками УНДО в Українській парламентській репрезентації (УПР), адже українські послы, використовуючи польську парламентську трибуну, могли найшвидше зреагувати чи вплинути на політику польської влади. Представники УНДО у виступах та законопроектах у польському парламенті розвінчували антиукраїнську політику Польщі, вимагали створення рівних з поляками умов для розвитку українського шкільництва. Наприклад, на засіданні сенатської бюджетної комісії 21 червня 1928 р. М. Галушинський виголосив промову, умовно поділивши її на три частини: стан вищого, середнього і початкового шкільництва. Свій виступ він закінчив зауваженням міністру освіти, який вимагав від української молоді більшої толерантності до Польської держави, навіть не пробуючи заглибитись в українські проблеми²⁰.

5 грудня 1928 р. українські депутати розпочали в стінах парламенту шкільну кампанію за національну школу²¹. УПР внесла законопроект про викладову мову навчання і загалом про школи національних меншин. Вона також виступила за перебудову шкільної адміністрації та реалізацію закону 1922 р. про український університет у Львові. Про активність українських послів може свідчити такий факт: тільки протягом одного засідання сейму 15 травня 1928 р. вони надіслали 17 запитів-інтерпеляцій, що стосувались закриття українських шкіл та гімназій, переведення українських учителів в інші регіони, нищення польською владою організаційних структур УПТ “Рідна школа”, “Просвіти”.

Коли було конфісковано брошуру І. Герасимовича “На тривогу! Основи української нації zagrożені!”, українські послы разом із лідерами громадських організацій рішуче виступили проти сваволі польської влади²². Д. Великанович, М. Рудницька та ін. використовували кожную нагоду, щоб полегшити стан українського шкільництва, зменшити адміністративний тиск польської влади на діяльність товариства “Рідна школа”.

Культурна, виховна, освітня боротьба в обставинах 1930-х років була набагато важча до виконання і, без порівняння, у наслідках важливіша, ніж якесь геройське несвоєчасне зусилля. Саме тим мирним героям-робітникам на кожній ділянці національних відтинків, – вважав І. Герасимович, – цим безіменним героям-воjakам необхідно схилити чоло, як перед тіннями фізичних невідомих воjakів, що впали в бою за святую справу, необхідно завдячувати результативність праці товариства.

Таких “героїв буднів, Франкових каменярів, що не дивились на ніякі перепони, жертви, і послідовно ламали скалу та рівняли шлях для нації, твердо витримували на своїх позиціях, розуміючи, що на кожному з них “мільонів стан стоїть і за всіх мають вони “дати отвiт” – таких робiтників намагалась виховати “Рiдна школа””²³.

¹⁹ Держархів Івано-Франківської обл. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 744 (щотижневi звіти Станiславського воєводського управління про політичну ситуацію у воєводстві, 20 вересня 1930 – 31 січня 1931). – Арк. 85–86.

²⁰ Дiло. – 1928. – 3 червня.

²¹ Там само. – 8 грудня.

²² Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДАЛ України). – Ф. 206. – Оп. 1. – Спр. 37 (Обіжники головної управи товариства, 1918–1924). – Арк. 1–17.

²³ Рідна школа. – 1936. – 15 вересня.

На своїх засіданнях Президія й Головна управа розглядали шкільно-виховні, видавничі, персональні, адміністративні та інші справи. На практиці важко провести чітке їхнє розмежування, адже всі вони взаємозв'язані.

Головна управа проводила докладні візитації шкіл, перевіряла звідомлення з місць через своїх представників, “інтервенювала у влади чи то за посередництвом своїх делегатів, чи висилаючи вияснення, представлення, меморіали, а то й відклики”²⁴.

Внутрішні відносини у школі вимагали від керівного органу товариства чимало уваги й часу. “Нераз перехрещувались – підкреслювали у звідомленні за 1937–1938 рр., – вимоги, диктовані престижем товариства, чи навіть річевими мотивами, або якісь чисто місцеві огляди з фінансовими можливостями, що могли б у будучині пошити шкідливі наслідки. Але бувало й наоборот: фінансові відносини диктували одне, а річевість – друге”²⁵. Такі суперечності вирішувала Президія чи Головна управа після порозуміння всіх їх членів.

Результативність праці товариства спиралась на правильну організаційну будову. Ця обставина, хоч у виховному товаристві не суттєва, вимагала особливої уваги, сміливості. “В тій ділянці різnorodні причини діють, то скріплюють і поширюють рамці праці, їх ослаблюють і звужують. Трапляються одиниці, що візьмуть на себе обов'язок – тягар, або вдається такі одиниці приєднати, тоді й діло йде, росте, розвивається, а нема їх – справа занепадає до часу, доки не наступить особова зміна. А її треба декуди підготовляти роками, виховними засобами, що діють не тільки з боку “Рідної школи”, але й з боку найрізніших чинників. Цей природний хід не завжди дається змінити по волі, чи перескочити. І тут саме тайна поступу в товаристві, чи нидіння, або й упадку”²⁶, – йшлося у звідомленні.

Головна управа в порозумінні з керівництвом УНДО брала такі моменти до уваги і своїми письмовими роз'ясненнями, друкованими у пресі, намагалась втримувати нормальне життя організації, “тримати її свіжою і живою, підсичувати свідомість і зацікавлення і заєдно справляти у властиве русло освідомлюючо – виховної праці”²⁷. Керівництво “Рідної школи” відвідувало часто місцеві кружки “Рідної школи” та їхні установи (382 рази протягом 1937–1938 рр.).

Законопроект 1932 р. про реформу шкільництва в Польщі став предметом обговорення на конференції 2 лютого 1932 р., в якій брали участь представники УНДО, рідношкільних і учительських організацій, приватних українських шкіл всіх типів та українських політичних партій, репрезентованих у варшавському сеймі, під проводом голови товариства “Рідна школа” І. Кокорудза. Після докладних рефератів Д. Великановича, В. Кузьмовича, В. Целевича і Г. Микитея, в яких розкритиковано новий законопроект, на конференції розпочалась широка дискусія. У ній взяли участь І. Кокорудз, В. Павлів, І. Юцишин, М. Коновалець, Д. Коренець,

²⁴ Рідна школа. – 1938. – 20 грудня; ЦДІАЛ України. – Ф. 309 (Наукове товариство ім. Т. Шевченка). – Оп. 1. – Спр. 368 (Листування із національними товариствами і організаціями, 1923–1928). – Арк. 3.

²⁵ Там само.

²⁶ Рідна школа. – 1938. – 20 грудня.

²⁷ Там само.

І. Герасимович, С. Хруцький та ін. Конференція доручила УПР взяти активну участь у комісійних і сеймових дебатах, внести доцільні поправки до законопроекту²⁸.

Під знаком об'єднання українських сил 17 березня 1932 р. відбулася нарада (анкета) представників українських приватних шкіл і вчительських організацій під проводом голови "Рідної школи" І. Кокорудза. Після реферату В. Кузьмовича про нову шкільну реформу та її нововведення відбулася дискусія, в якій промовці підкреслювали необхідність якнайтіснішого порозуміння й погодження всіх українських шкільних чинників для одноставного освітнього фронту. З цієї метою у резолюціях ухвалено: 1) створити комісію з представників Головної управи "Рідної школи", власників інших шкіл та фахових учительських організацій для розробки організаційного плану і сітки приватних шкіл у Львові і краї; 2) створити комісію для розробки нових навчальних планів відповідно до нової реформи шкільництва; 3) доручено Головній управі "Рідної школи" звернутися до всіх приватних шкіл для внутрішнього взаємного порозуміння як у внутрішніх організаційно-педагогічних справах, так і у відносинах із польською шкільною владою²⁹.

І. Герасимович із вдовolenням оцінив цю подію та підкреслив, що "українське громадянство мусить здати собі справу з грози положення і зробити все, щоби навіть серед найтяжчих обставин запевнити українському молодому поколінню доцільне національне виховання та постійний приріст інтелігентних і фахових сил, без яких нарід не є нацією"³⁰. Він ще раз звернув увагу на актуальність постанов наради від 3 червня 1920 р., адже за десятиріччя лише частково вдалося провести об'єднання всіх українських сил на шкільній і виховній ділянці.

Президія Головної управи "Рідної школи" розіслала обіжник до всіх своїх кружків із закликом провести наради, на яких розглянути нові шкільні закони і висилати свою позицію щодо таких проблем: а) можливості поширення наявних нижчекласових шкіл "Рідної школи" на вищекласові та закладання нових шкіл; б) можливості утворення дешевих бурс у тих місцевостях, де є приватні і державні 6 і 7-класові всенародні школи та гімназії³¹.

Головна управа провела широку нараду представників різношкільних діячів 22 листопада 1933 р.³² Під проводом посла Д. Великановича вона розбирала можливості кращої, повнішої і планової організації – головно в місті Львові, розглядала питання перебудови організаційної системи львівських шкіл і засоби для здобуття вищих доходів на потреби товариства.

У грудні 1932 р. з ініціативи Головної управи "Рідної школи" за сприяння повітових комітетів УНДО проведено низку анкет на всій території Східної Галичини, в Бучачі, Монастириську, Перемишлянах, Заліщиках і т.д. Вони мали на меті допомогти українському громадянству "...краще пізнати завдання Рідної школи, її діяльність та умови праці"³³. Результатом нарад було ухвалення постанов, які стосувались 1) відкриття нових кружків "Рідної школи"; 2) проведення шкільного

²⁸ Рідна школа. – 1932. – 1 лютого.

²⁹ Там само. – 1 березня.

³⁰ Там само. – 15 березня.

³¹ ЦДІАЛ України. – Ф. 206. – Оп. 1. – Спр. 37 (Обіжники головної управи товариства, 1918–1924). – Арк. 45; Діло. – 1932. – 1 березня.

³² Рідна школа. – 1934. – 15 грудня.

³³ Рідна школа. – 1933. – 1 січня.

плебісциту в тих місцевостях, де не було української державної школи; 3) перевірки можливостей заснування приватних шкіл (переважно в містах) та підготовки до заснування дитячих садків по селах; 4) заснування при кружках “Рідної школи” дитячих бібліотек; 5) організації “масової жертвенності”, коляди для потреб товариства.

Рівень нарад та велике зацікавлення з боку представників громадянства вселяли надію в те, що всі ці ухвали в найближчому часі будуть виконані. Навчальний 1932–1933 р. став дуже важливим для українського приватного й державного середнього шкільництва, оскільки мав закінчити першу фазу введення в життя нової шкільної реформи: а) ліквідацію 1 і 2 класів колишньої гімназії; б) організаційну й програмову підготовку до відкриття 1-го класу 4-класової гімназії нового типу.

В. Кузьмович підкреслював, “що при нашій громадській пасивності, ми будемо наражені на втрату даної суми кляс українського середнього шкільництва без ніякого рівноважника”³⁴. За його підрахунками, українське середнє шкільництво зменшувалось у такому випадку на 60 класів. Він запропонував всім громадським діячам, що опікуються шкільництвом, 1) “робити старання, щоби на місці тих кляс середніх шкіл, які мають бути зліквідовані, повстала бодай така сама скількість кляс нових середніх шкіл”; 2) “щоби шкільні і громадські чинники dokonче узгіднили свої старання. Бо може трапитись, що в одній місцевості піchnуться заходи довкола шкіл одного і того самого типу, що може довести не тільки до ослаблення акції, але, на випадок її успіху, до непотрібного зросту шкіл того самого типу”³⁵. В. Кузьмович закликав до порозуміння всіх власників шкіл, громадських діячів у цьому питанні. Він також запропонував використати зимовий і весняний період для організації цілої низки анкет і нарад громадських та шкільних установ. Їхнім завданням було би, з одного боку, “освідомити український загаль про потреби українського шкільництва в Польщі, а з другого – урухомити всі потрібні чинники для заходів довкола здійснення тих потреб”³⁶.

Після шкільної реформи 1932 р. проблема єдиного шкільного фронту стала особливо актуальною. Його відсутність шкідливо відбивалась на українському прилюдному, а особливо – на українському приватному шкільництві, яке опинилося у складнішому становищі, ніж до реформи. Головна управа “Рідної школи” за участю лідерів УНДО 5 червня 1934 р. скликала у Львові конференцію власників шкіл, куди прибули представники шкільних установ “Рідної школи”, шкіл СС Василіанок зі Львова, Яворова, Станиславова та малої семінарії Митрополичого Ординаріату у Львові³⁷. Наради проводив голова товариства проф. І. Галушинський. Змістовні реферати виголосили інспектори В. Кузьмович і М. Терлецький. Перший мотивував необхідність взаємного порозуміння й одного шкільного фронту зі становища шкільної політики, а другий – виступив з конкретними пропозиціями доцільного розподілу українських приватних шкіл відповідно до сучасних можливостей і потреб українського народу. Реферати викликали живу дискусію, в якій одностайно визнано слухність висновків інспектора В. Кузьмовича. До детального розподілу

³⁴ Рідна школа. – 1933. – 1 січня.

³⁵ Там само.

³⁶ Там само.

³⁷ Рідна школа. – 1934. – 15 червня.

рідношкільних і василіанських шкіл справа не дійшла через те, що представники шкіл СС Василіанок не мали мандату і права складати певні заяви.

Нарада власників українських приватних шкіл 5 червня 1934 р. висловила побажання, щоб Головна управа дала почин нав'язати сталий контакт з усіма представниками власників українських приватних шкіл з метою розбудови і співпраці на полі українського приватного шкільництва.

Заходами Головної управи “Рідної школи” у співпраці з ЦК УНДО 2–3 листопада 1935 р. у Львові відбувся перший український педагогічний з’їзд (конгрес), який відкрив голова товариства проф. І. Галушинський. Почесну президію з’їзду склали: проф. І. Раковський – голова НТШ, проф. І. Брик – голова “Просвіти”, о. митр. Й. Сліпий – ректор Богословської Академії, Р. Купчинський – голова Товариства письменників і журналістів ім. І. Франка, доц. д-р В. Січинський – представник Українського педагогічного інституту в Празі і д-р А. Річинський – представник Волині. До ділової президії увійшли (крім І. Галушинського): проф. В. Радзикович – голова “Учительської громади” та І. Лилик – голова “Взаємної помочі українського вчителства”. Роль секретарів з’їзду виконували І. Юцишин і М. Терлецький.

У своїй промові І. Галушинський підкреслив, що думка скликати Український педагогічний конгрес народилась ще у 1914 р., але Перша світова війна не дала змоги здійснити цей задум. Була спроба його реалізувати в 1930 р., але зовнішні умови (“пацифікація”) не дозволили цього зробити. Головним завданням з’їзду було, – на думку голови, – “устійнити напрямки виховання нашої молоді, яке своєю важливістю вибивається понад інші справи особистого чи громадського життя”³⁸.

Оцінюючи поточний політичний момент і значення з’їзду, І. Галушинський акцентував: “Ця дійсність важка тому, бо в наших очах провалюються дотеперішні форми громадського життя, обезцінюються давні вартости. Одночасно народжується щось нове. І ця дійсність важка ще й тому, бо наша нація, одинока в світі, почетвертована долею, переживає найгірші часи у своїй історії. Ось супроти такої дійсності життя і часу стоїмо тепер ми, тут зібрані. Ми становимо найвищу духову верхівку нашої нації. Нині нема над нами вже іншої установи, яку ми могли б обтяжити відповідальністю за виховання молодого покоління. І тому цей педагогічний з’їзд накладає на його учасників велетенську особисту відповідальність перед богом та історією, бо під нинішню пору він одинокий суверенний орган у справах нашого виховання”³⁹.

Сімдесят українських установ, товариств, організацій надіслали вітання з’їзду, чим засвідчили авторитет, повагу, підтримку його ухвалам. Цікаво, що Українська парламентська репрезентація привітала цей з’їзд, а від політичних партій вітання надіслали лише Українське національно-демократичне об’єднання та Українська соціалістично-радикальна партія⁴⁰.

У справах шкільної політики І український педагогічний конгрес звернувся до верховного політичного проводу українського народу в Польщі (вважаємо, що з’їзд за нього вважав УПР, національно-державницькі політичні партії) з низкою

³⁸ Рідна школа. – 1935. – 15 листопада.

³⁹ Там само.

⁴⁰ ЦДІАЛ України. – Ф. 309 (Наукове товариство ім. Т. Шевченка). – Оп. 1. – Спр. 368 (Листування із національними товариствами і організаціями, 1923–1928). – Арк. 15–16.

доручень: 1) добиватись відповідної кількості шкіл усіх категорій, типів і рівнів згідно з чисельним станом українського народу та його виховно-освітніми потребами; 2) уможливити для українських шкіл всіх категорій, типів “нормального допливу” потрібної кількості кваліфікованого українського вчительства⁴¹.

З'їзд доручив Науковому товариству ім. Т. Шевченка “поробити всі потрібні заходи для негайного заснування високих українських шкіл – зокрема університету і хліборобсько-економічної академії”⁴².

І український педагогічний з'їзд поставив вимогу до всіх українських культурно-освітніх установ, парламентського проводу, всього організованого громадянства добитись права українському народу “самоу дбати про виховання своєї шкільної молоді, зокрема, щоб тим вихованням керувала окрема, правно зорганізована українська автономна шкільна влада”⁴³.

Педагогічний з'їзд закликав все українство прийняти один клич рідної школи для всіх українських земель та української еміграції для реалізації ідеї національного виховання та прийняття у виховній практиці одноцілого проводу “Рідної школи”.

Учасники з'їзду висловились проти втягування української шкільної молоді в які-небудь політичні організації. Також вони закликали Головну управу ввійти у порозуміння з усіма власниками приватних українських шкіл для “узгіднення шкільної сітки під оглядом доцільного територіального розміщення шкіл, потрібної пропорціональності категорій і типів та відхилення непотрібної конкуренції”⁴⁴.

Педагогічний з'їзд, визнаючи в системі виховання молодого покоління вагу “доцільного плекання характерів”, висловився за те, щоб виховна практика подбала: а) про визначення тих рис особистості, розвиток яких був би бажаний з національного, загальнокультурного і суспільного огляду, б) про конкретний план виховання, який би уможлилював набуття зазначених рис і перевірку виховних досягнень. З'їзд вимагав від виховників української молоді розбуджувати і плекати в неї “психічні диспозиції, що є основою зовнішньої активності людини” та вважав за необхідне продовжувати наукові дослідження над “характером духовності” українського народу⁴⁵.

Після завершення дискусії з'їзд ухвалив резолюції. В основних тезах резолюцій з'їзд ствердив, що “право на національне виховання – це самозрозуміла життєва необхідність для розвитку нації. Місцем її здійснювання може бути тільки рідна виховна установа з рідним виховником”⁴⁶. Метою національного виховання української молоді з'їзд вважав всебічну підготовку її до здійснення найвищого ідеалу нації, до чинної творчої участі в розбудові рідної духовної і матеріальної культури, а через неї – світової культури.

Перший український педагогічний з'їзд визнав єдино доцільною таку систему виховання, яка б опиралась на християнську віру, науку і мораль.

Низку завдань з'їзд поставив перед “Рідною школою”: а) “поробити потрібні заходи в тому напрямі, щоб дати учням методу досліду вияву українського духа

⁴¹ Рідна школа. – 1935. – 15 листопада.

⁴² Там само.

⁴³ Там само.

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ Там само.

⁴⁶ Там само.

(синтеза українства)”; б) створити комісію для складання й апробації шкільних підручників для всіх типів шкіл із залученням до неї представників Наукового товариства ім. Т. Шевченка, “Взаємної помочі українського вчительства”, “Учительської громади”; в) видати серії більше 100 рефератів для бурсаків і селянського dorostу з українознавства, галереї портретів історичних діячів, уривки з літописів і билин в перекладах на сучасну мову; г) створити Центральний видавничий фонд для видання книжок з українознавства; д) вжити всіх заходів до шкільних властей, щоб українські дитячі журнали знаходилися у всіх школах і т.д.⁴⁷.

В умовах середини 1930-х років УНДО, боячись ескалації напруги в краї після низки терористичних актів (найрезонансніший – вбивство 1934 р. міністра внутрішніх справ Польщі Б. Перацького), будучи під враженням “паціфікації” та винищення українства на Наддніпрянщині, започаткувала нову спробу польсько-українського порозуміння. Ця концепція офіційно була проголошена головою УНДО та Українського клубу Д. Левицьким у лютому 1935 р. в польському сеймі під час дискусії над бюджетом. У своїй промові він заявив, що “лише нормалізація відносин, заспокоєння слухних потреб українського народу, створення в межах Польської держави П’ємонту для українських визвольних змагань принесе Польській державі велику користь”. Для всіх українських земель голова УНДО вимагав “територіальної автономії із власним сеймом і власною краєвою обороною”⁴⁸.

Однак урядові кола відкинули вимоги ундовців. Вибори 1935 р. змусили нове керівництво УНДО на чолі з В. Мудрим зайняти лояльнішу позицію. 29 травня 1935 р. українська делегація (В. Мудрий, О. Луцький, Ю. Павликовський) на зустрічі з міністром внутрішніх справ Польщі М. Косцялковським досягла угоди, за якою в 15 виборчих округах Галичини ундовці висували погоджені з Варшавою списки українських кандидатів. Польський уряд пообіцяв також подати субвенції та пільги низці українських фінансово-господарських установ. Українці вимагали розширення сфери застосування української мови в шкільництві, адміністративних органах, утворити український університет у Львові.

Конкурентом УНДО за впливи на національно-культурні товариства виступала Українська радикальна партія (УРП), яка відразу після рішення Ради послів країн Антанти відмежувалася від політики закордонного уряду Є. Петрушевича й УНТП. На своєму першому повоєнному з’їзді 1 квітня 1923 р. голова партії Л. Бачинський заявив про розрив стосунків з УХСП і УНТП, підкреслив соціалістичний характер партії та проголосив курс на створення єдиного фронту соціалістичних партій, що прагнули до повної державної самостійності українського народу в боротьбі з національним, соціальним і культурним поневоленням⁴⁹. Рішуче протестуючи проти польської політики на українських землях, з’їзд закликав членів партії до відновлення культурно-освітнього та економічного життя.

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ Кугутяк М. Українсько-польські стосунки 20–30-х років: від конфронтації до нормалізації // Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст.: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Івано-Франківськ, 21–22 листопада 1996 р.) / М. Кугутяк. – Івано-Франківськ, 1997. – С. 24.

⁴⁹ Його ж. Історія української націонал-демократії (1918–1929) / М. Кугутяк. – Івано-Франківськ: Плай, 2002. – Т. 1. – С. 329.

УРП підкреслювала, що “для всього нашого народу шкільна справа є першорядної ваги”⁵⁰. З жалем відзначалося, що “за кілька літ не своєї влади ми втратили біля 1300 шкіл”⁵¹. 29 вересня 1923 р. Головна управа УРП у своєму комунікаті констатувала важке становище українського шкільництва під польською владою та закликала українську суспільність, “щоби всякими засобами протидіяла нищенню української школи, а зокрема піддержала матеріально і морально українську молодь в її боротьбі за Українські високі школи”⁵².

Прагнучи розбити так званий “сокальський кордон”, УРП нав’язала тісні контакти з УПСР Волині. 30 грудня 1923 р. в Кременці відбувся з’їзд УПСР, де було запрошено двох делегатів УРП, на ньому ухвалили резолюції щодо шкільництва: “Краєвий уряд констатував, що на всій території українських земель, які найшлися під Польщею, іде безприкладний похід проти української школи від найнищої до найвищої; заявляє проти сього рішучий протест і кличе все українське громадянство до підпертя “Рідної школи””⁵³.

9 лютого 1924 р. орган УРП “Громадський голос” з жалем констатував, що “на протязі ледве кількох місяців закрила польська влада 17 приватних українських шкіл народної і середньої освіти. Рівночасно закрила також багато під покришкою, що або не відповідають приписам, або, що не зголошено про їх заложення у приписаній законом формі, адміністраційним чи поліційним властям”⁵⁴. Газета закликала громадянство з подвійною силою взятися до праці, щоб допомогти “Рідній школі”.

Михайло Возняк на сторінках “Громадського голосу” спонукав українське селянство до активної праці в освітніх товариствах, зокрема “Просвіті” і “Рідній школі”. Він підкреслював, що “до обидвох товариств повинні належати всі селяне, свідомі того, що вони є членами великого українського народу”⁵⁵.

Кожна подія, що стосувалася діяльності Українського педагогічного товариства, була в центрі уваги партії. 5 січня 1924 р. Після загальних зборів педагогічного товариства в 1923 р. “Громадський голос” надрукував своєрідне звернення “До нововибраної Головної управи “Рідної школи” члена УРП. У ньому зазначалось, що “УРП хоче будувати із здорового матеріалу. Преса має між іншим учити розрізняти прогріхи виділових від самої ж інституції, бо розумний чоловік не врубас ні руки, ні ноги через болячку, тільки стане болячку лічити. Коли б УРП мала кількох своїх представників у Головній управі, тоді могли би своїми домаганнями одні висказувати їхніми устами, другі обговорювати в Громадському голосі. Коли ж сталося інакше – то більше розмов лишилося для газети”⁵⁶.

Аналізуючи склад і діяльність Головної управи до 25 грудня 1923 р., автор цього звернення підкреслив: “Ніде правди діти: в попередній Головній управі “Рідної школи” побіч чесних робітних і тямущих людей засідали – нестійні, немічні тай такі, що працювали де-інде, а тут засідали від паради [...]. Дотепер давня Головна

⁵⁰ Громадський голос (Львів). – 1923. – 1 вересня.

⁵¹ Там само.

⁵² Там само. – 6 жовтня.

⁵³ Там само. – 1924. – 29 березня.

⁵⁴ Там само. – 9 лютого.

⁵⁵ Там само. – 22 березня.

⁵⁶ Там само. – 5 січня.

управа була тим [польським – *авт.*] властям послужна, за миску сочевиці, тобто за право прилюдности...”⁵⁷.

Попри серйозну критику, у зверненні висловлене своє бачення завдань “Рідної школи” і поставлено певні вимоги: “Послідні загальні збори зробили багато, бо викинули деяких з тих, що хотіли сидіти на двох парафіях, а працювати через сотрудників, тай то ще й лихих. Чого не зробили збори – повинна зробити Головна управа. Навіть почала уже робити, впроваджуючи ясне касове діловодство. Повинна ще покликати (кооптувати) трудящих людей на місце тих, що не мають часу ходити на засідання свої і Президії. Повинна зробити лад із педагогічною бібліотекою і т.д. Ми хочемо бути помічні Головнім управі, ставляючи до неї bliщі і дальші засадничі і практичні домагання”⁵⁸. Автор вважав, що тактика Головної управи повинна виходити з положення, що ““Рідна школа” є найбільшим скарбом цілого народу і головним нервом цілого організму, а не фільварком однієї партії, хоч би ся партія вважала себе за одно з народом”⁵⁹.

Говорячи про зміст виховання і навчання, автор підкреслив, що ““Рідна школа” має бути українська, а не школа з викладовою руською мовою, як се пишуть шкільні (для нас чужі) власти [...]. Треба уложити власний план науки і вчити з власних книжок, а закинути урядом накинени, бо після них виховуються українські діти на поляків, “мувйонцих по руску””⁶⁰.

Дописувач пропонував провести реформу середніх шкіл. Суть її зводилась до: 1) поширення впливу Головної управи на провінційні середні школи; 2) ліквідування впливу релігії та церкви на школи⁶¹. Проте редактор “Громадського голосу” Г. Гладкий зробив пояснення: “Містимо ту допись без змін, як дуже замітну своїми думками, хоч не з усім вона покривається з нашим поглядом на “Рідну школу” По нашій думці, “Рідна школа” мусить підготувати наш нарід до боротьби не лиш за національні, але й соціальні права працюючих людей”⁶².

З’їзд УРП, що відбувся 6 квітня 1924 р., закликав українське громадянство до найбільш рішучої оборони українського шкільництва “перед затіями, не помінаючи хоч би найменшого вкорочення набутих прав – а управи українських шкіл відкидати нищительські розпорядки”⁶³. Одноголосно з’їзд вважав за потрібне утворити окрему центральну установу, “котра з одного боку має дати зорганізовану й плянову оборону української шкільної справи, а з другого – будувати незалежне українське шкільництво згідно з сучасними культурними і економічними потребами українського народу”⁶⁴.

Проте ідея створення окремої центральної установи з проблем шкільництва залишилась не реалізованою. Наступний з’їзд УРП, що відбувся 1 лютого 1925 р. в Станіславі, не згадав про неї, а лише ствердив у своїх резолюціях, “що

⁵⁷ Там само.

⁵⁸ Там само.

⁵⁹ Там само.

⁶⁰ Там само.

⁶¹ Там само.

⁶² Там само.

⁶³ Там само. – 19 квітня.

⁶⁴ Там само.

українське шкільництво нищить шкільна влада всіма способами, не цураючись навіть фальшувань волі громад і населення”⁶⁵.

Проблема відносин УПТ і духовенства була актуальною як для УРП, так її друкованого органу “Громадський голос”. Критикуючи розбещеність, ворожість духовенства, “Громадський голос” підкреслював: “Багато духовенства ставиться байдуже до рідної школи так само, як до всіх народних справ, а дуже поважне число духовних – вороже і то на стільки вороже, що має відвагу прилюдно (як ось на головних зборах УПТ, та на численній анкеті університетській) виступати проти рідної школи, коли лише вона їм не по нутру”⁶⁶. Причину цієї ворожості автор бачив у вихованні священників у духовних семінаріях, де “... очищують молоді душі з усіх народних, українських ідеалів тай наливають отрутою”⁶⁷.

Церква, яка будує Україну, потрібна не менше, ніж рідна школа, “але рідної школи ми ще не маємо, а церква від віків є”⁶⁸. Тому дописувач вважав доцільним клич, який був проголошений на зборах УПТ 25 грудня 1923 р.: “Обмежіть збірки на церкву, а все й всюди збирайте на рідну школу”⁶⁹.

Агресивна політика польської влади не припинила стан роз’єднаності національно-державницьких сил Західної України у 1925 р. Позицію УРП з проблеми ставлення до інших українських партій виразно визначив “Громадський голос” у своїй передовиці ще після з’їзду УРП 1 лютого 1925 р.: “партія не може ставати до спільної політичної співпраці хоч би й з українськими буржуазними партіями. А чому? Бо вони інакші мають політичні цілі, а інакші – УРП. Наш ідеал це соціалістичний лад у власній державі і наші шляхи – це підготовка і виховання працюючих для скорішого осягнення тої цілі. Ми є проти верховодства клерикалізму і влади тьми, а вони – за ними. І много інших справ програмової і тактичної натури”⁷⁰.

Допустимою була співпраця у загальнонаціональних справах, освітніх та економічних установах (до певної міри); але політичного союзника шукала УРП між тими соціалістичними українськими і чужими партіями, які не виступали і не виступають проти всіх прав українського селянина, робітника чи трудового інтелігента⁷¹.

Головна управа УРП на засіданні 13 червня 1925 р., обговоривши становище в Західній Україні, прийняла постанову, в якій зазначила, що “ціле законодавство йде на припинення українського руху. Але навіть ті закони, які забезпечують скупі права українському, видаються на це, щоби їх не дотримувати. Помимо ясної волі українського народу, що він хоче мати свою українську школу, від найнищої до найвищої йде дальше нищення українського шкільництва: надужиття шкільних властей, переміна українських шкіл на польські, знесення українських середніх шкіл, перенесення українських учителів – це засоби, якими нищиться освіту українських працюючих людей”⁷².

⁶⁵ Громадський голос. – 1925. – 14 лютого.

⁶⁶ Там само. – 2 лютого.

⁶⁷ Там само.

⁶⁸ Батьківщина (Львів). – 1924. – 2 лютого.

⁶⁹ Громадський голос. – 1924. – 2 лютого.

⁷⁰ Там само. – 1925. – 28 лютого.

⁷¹ Там само.

⁷² Там само. – 20 червня.

Орган УРП “Громадський голос” підкреслював, що “для всього українського народу питанням свобідного існування українського шкільництва є питанням його всього життя”⁷³. УРП задовольняла школа, “яка би відповідала вимогам українських працюючих мас, вона мусіла б подати дійсну науку, вільну від всяких клерикальних і буржуазних впливів, мусіла би виховувати громадян свобідного народа, а не урядовців, що служать всякій державній машині і др.”⁷⁴. На думку УРП, протести, віча, бойкот тої чи іншої школи не дадуть потрібного успіху, коли український працюючий народ не творитиме організованої політичної сили. Тому УРП закликала збирати всі розпорошені сили в політичних організаціях, які єдині зможуть захистити українське шкільництво від його знищення⁷⁵.

На початку липня 1925 р. відбулися у Львові два з’їзди українського учительства середніх і народних шкіл. “Громадський голос” відреагував на них досить критично. Задаючи питання: чи маса українського вчительства стоїть на висоті завдання? – орган УРП категорично відповів: “Ні”. “Подавляюча його більшість є добрими польськими державними урядниками й не приймає навіть дуже віддаленої участі в змаганні за українську школу. Громадським життям власного народа не цікавиться. Організації українського вчительства не в силі навіть гідно захистити своїх професійних інтересів. В балянсі українського громадського життя їх значіння рівне нулю. Маса українського вчительства є безвольною й безрадною іграшкою в руках польської буржуазії. Вона робить з неї що хоче: перекидає на Мазури, гонить з місця на місце, до школи не приймає і т. д. А яку відповідь дістає польська буржуазія від цієї маси? Делегацію до Варшави зі скаргою на Собінського”⁷⁶.

Необхідність посилення впливів УСРП в масових організаціях на чолі з “Прогресією” та “Рідною школою”, за твердженням її голови Івана Макуха, зумовлювалася тим, що вони стали відходити від праці на селі, опинились на “грані добра і зла”⁷⁷ (йшлося, власне, про перевагу в них націонал-демократів та духовенства). Основою критики діяльності Головної управи Українського педагогічного товариства були закиди про те, що вона “не зробила майже нічого на терені українського національного шкільництва, бо свідомо й цілеспрямовано руйнувалася організаційна єдність і карність товариства”⁷⁸.

На з’їзді 14 лютого 1926 р. у Львові крайова організація УПСР на Волині й УРП об’єдналися в Українську соціалістично-радикальну партію (УСРП), на чолі якої став Лев Бачинський. У своїй програмі новостворена партія рішуче виступила проти соціального поневолення і національного утиску українців. У ній, зокрема, стверджувалось: “Як ти не поляк, то вже ти гірший, вже на тебе всяка поліційна фігура дивиться з підозрінням; вже ти під “оком”... Твоя дитина мусить в школі вчитись всього по-польськи, ходити на польські нарадові обходи, співати патріотичних польських пісень. Книжки, образи, мапи в школі польські, урядування в школі, ба навіть на парохії в уряді громадським має бути (ніби так хочуть) по-польськи”.

⁷³ Там само. – 5 вересня.

⁷⁴ Там само.

⁷⁵ Там само.

⁷⁶ Там само. – 18 липня.

⁷⁷ Батьківщина. – 1926. – 2 січня.

⁷⁸ Громадський голос. – 1926. – 25 грудня.

Партія неухильно закликала виявляти витримку в боротьбі за повну національну волю, складовою якої була ідея рідної школи.

Українське педагогічне товариство стало ареною гострих дискусій між УСРП і УНДО з питань практичної діяльності товариства.

Один із лідерів УНДО Дмитро Паліїв помістив у “Новому часі” дві статті про відносини в українських приватних школах. У цих статтях закинув він, що: 1) в приватних школах УПТ урядують по-польськи; 2) ті школи беруть добровільно до себе учителів поляків, щоби тим тільки сподобатися польській кураторії; 3) Президія УПТ видає одні накази, а інспектор середніх шкіл УПТ І. Громницький приватно інші. Д. Паліїв апелював до Президії чи Головної управи УПТ, щоби вона “перевела санацію тих скандальних відносин та закликав громадян, щоб прийшли йому в допомогу для оборони українського характеру тих шкіл”⁷⁹.

“Громадський голос” 5 червня 1926 р. передрукував висновки цих статей Д. Паліїва і визнав їх слушними. Але одночасно поставив такі запитання: “Хто так розпустив такі кружки і школи? Хіба не товариші п. Палієва, котрі голосували за тим, щоби погодитись з “фактичним” станом у школах і прийняти польське урядування. Хіба не пп. В. Целевич, Д. Левицький є президією УПТ? І чи це не деморалізація, коли прилюдно ставиться опозиційно, а рівночасно сидиться разом в однім Центральнім комітеті УНДО?”⁸⁰.

Ці запитання, на думку “Громадського голосу”, вивели “з рівноваги” Д. Паліїва і ЦК УНДО⁸¹. У статті “Проти бандитизму” “Новий час” назвав українських соціалістів-радикалів О. Навроцького і М. Матчака – членів Головної управи УПТ – “бандитами”, “нікчемниками” і т.д. у зв’язку з тим, що обидва члени УСРП своїми голосами перешили рішення в справі заведення в школах УПТ польського урядування. На доказ цього Д. Паліїв надрукував уривки з протоколів засідання Президії і Головної управи УПТ⁸². УСРП і “Громадський Голос” не погодились із цими звинуваченнями: “Все це явне фальшивування. Д. Паліїв просто припускає або свідомо фальшиво переповідає всі ті протоколи, в котрих говориться про дійсне рішення в тій справі”⁸³.

Орган УСРП так само проаналізував протоколи засідань Головної управи і Президії УПТ. Д. Паліїв наводив уривки протоколу засідань Президії УПТ 10 вересня 1924 р., на якому затверджено текст листа до кружків УПТ у справі урядової мови. (Президія була виконавчим органом Головної управи). Він сам ствердив, що власне чотири дні перед тим засіданням Президії відбулося засідання Головної управи УПТ, яке вирішувало про прийняття польського урядування. Але він пропустив, що на початку цього засідання ундівець Даниш запропонував ще раз справу урядової мови в школах розглянути першою в порядку наради перед іншими справами. Більшістю голосів цю справу було поставлено на кінець порядку наради. Після того інспектор І. Громницький запропонував дозволити гімназіям (крім урядової переписки з польською кураторією, яку деякі гімназії та учительські семінарії на той час вже виконували польською мовою) пересилати відповіді

⁷⁹ Громадський голос. – 1926. – 19 червня; Новий час (Львів). – 1926. – 30 травня.

⁸⁰ Громадський голос. – 1926. – 5 червня.

⁸¹ Там само. – 19 червня.

⁸² Новий час. – 1926. – 13 червня.

⁸³ Там само. – 19 червня.

вступних конференційних протоколів польською мовою, щоб у такий спосіб наші гімназії отримали право прилюдності.

У поіменному голосуванні за внеском інспектора Громницького, тобто за прийняття польської урядової мови, голосували Громницький, о. Стефанович, о. Цегельський, Даниш, Николишин, Біляк, Боднар, Біленький, Витвицька. Проти цього внесення голосували Герасимович, Попович, Калинович, Матчак, Біленька, Малицька (О. Навроцького на тому засіданні не було).

Опісля було доручено комісії з двох осіб: Громницькому і Біленькому, устилізувати й умотивувати лист до кружків у справі урядової мови в школах УПТ. Звичайно, що ця ухвала Головної управи від 6 вересня 1924 р. була вирішальною для позиції Президії УПТ як виконавчого органу Головної управи 10 вересня 1924 р., коли О. Навроцький і М. Матчак (так само, як і решта членів президії – членів УНДО) проголосували за те, щоб лист відредагувати з рішенням Головної управи УПТ.

Як твердив “Громадський голос”, це голосування не мало великого значення, адже всі провінційні школи УПТ на той час завели в себе польське урядування, а деякі кружки, як наприклад, у Городку (на чолі стояв націонал-демократ о. Цегельський), підписали навіть письмові зобов’язання, що урядуватимуть польською мовою⁸⁴.

Так, орган УСРП довів, що “не Навроцький і Матчак, які постійно обстоювали український характер шкіл УПТ, але ундівська більшість як в Головній управі, так і на місцях в школах і кружках заводила польське урядування”⁸⁵.

Історія дістала продовження, адже на 1926 р. українською мовою урядували лише львівські школи УПТ. Вже на засіданні Головної управи УПТ 20 лютого 1926 р. було ухвалено, що “в справі переписки зі шкільною владою вирішено й надалі обстоювати безнастанно права української мови аж до часу остаточного вирішення урядової мови в приватних школах, однак внаслідок репресій шкільної влади і з огляду на шкідливість для наших шкіл, поручається управам усіх шкіл послуговуватися в переписці зі шкільною владою польською і українською мовою разом”⁸⁶. Цією ухвалою заведено польське урядування у Львівських школах УПТ, які досі урядували українською мовою і польська шкільна влада їх не закривала. Проти цього рішення голосували Гаврилко, Білецька і Навроцький.

Щобільше, “Громадський голос” у відповідь на обурення Дмитра Паліїва, що українські школи беруть до себе добровільно учителів-поляків, щоб сподобатись шкільній кураторії, навів низку фактів, які свідчили про те, що якраз члени УНДО займалися цим. Наприклад, член УНДО Володимир Кузьмович взяв до гімназії УПТ в Дрогобичі члена “народовей організації” професора Заморського і платив йому 12 золотих за годину, тоді коли українські професори отримували 3 золотих⁸⁷.

Орган УСРП звернувся до Президії УПТ, аби вона “безсторонно” вияснила це питання. Перед Загальними зборами УПТ 24 грудня 1926 р. УСРП у своєму органі проаналізувала його річну діяльність. В ньому йшлося про те, що: “1) не видно великого поступу в цій ділянці життя нашого народу; 2) не відбулося корінної перебудови українського приватного шкільництва, не заступлено гімназії та семінари

⁸⁴ Громадський голос. – 1926. – 19 червня.

⁸⁵ Там само.

⁸⁶ Там само.

⁸⁷ Там само.

більше для працюючого народу потрібними школами фаховими – рільничими чи промисловими; 3) не поладнено справи урядової мови в українських приватних школах; 4) не припинено поширення клерикальної агітації; 5) не розбудовано організації на Поліссі, Волині, Холмщині”⁸⁸. Ця критика стала своєрідною програмою для тих членів УСРП, що брали участь у з’їзді.

На загальному з’їзді “Рідної школи” 24 грудня 1926 р. відбулась гостра дискусія навколо програми та діяльності товариства. Розпочав її посол Козицький, який вважав, що “школа є цінним вкладом в скарбницю людськості. По стані нашого шкільництва не високо можна б нас цінити, бо він супроти інших недержавних народів далеко остав по заді. [...] Нам потрібна школа чину, дієва, жива, трудова і її повинна лише Рідна школа пропагувати”⁸⁹. Посол закликав брати приклад з підходу євреїв до власного шкільництва та вніс резолюцію в справі зміни форм шкільництва.

Делегат Липкалюк з Косова закликав інтелігенцію, щоб вона “щиро занялась народом. Шкільна політика мусить бути планова та обдумана”⁹⁰. Він вніс пропозицію “виключити з-під своєї опіки школи, котрі не підчиняються розпорядкам Рідної школи”⁹¹.

Гостро критичним був виступ І. Калиновича, який вважав винною у всіх негараздах товариства його Головну управу: “Вже багато бесідників скаржилось на некарність кружків і всего громадянства. Причина лежить в самій Головній управі, котра перша була некарна; не виконувала рішень попередніх Загальних зборів; не перестерігала власних розпорядків. [...] Трудно щоби кружки могли шанувати се, чого не шанує сама Головна управа.”⁹² В іншому виступі на цьому з’їзді він вніс пропозицію, аби загальний з’їзд усунув “тих людей, які є шкідливі товариству”⁹³.

Делегатка О. Шепаровичева (“Союз українок”) ствердила, що в “дівочих школах “Рідної школи” рівень науки нижчий, чим у державних” і висловила побажання, щоб у жіночих школах вчили виключно жінки⁹⁴.

Критика діяльності товариства прозвучала також з уст А. Крушельницького: “Рідна школа занадто іде старим утертим шляхом. Дотепер держалась Рідна школа старих закостенілих форм, слід би звернути увагу на ті реформи, які переводяться саме на Вел.[икій] Україні”. Щобільше, він заявив: товариство “мусить перейти в нові руки і до нових напрямків”, закликав “звернути більше уваги на зміст, чим форму”⁹⁵. Критичні висловлювання на адресу Головної управи прозвучали у виступах Мартюка, Баб’юка, Богачевського, Кравчука та ін.

Лише М. Рудницька і С. Баран виступили проти несправедливих закидів щодо Головної управи. Зокрема, останній підкреслював: “Не будемо рахуватись з дійсністю, то ціле шкільництво стратимо”⁹⁶.

⁸⁸ Громадський голос. – 1926. – 25 грудня.

⁸⁹ ЦДАЛ України. – Ф. 206. – Оп. 1. – Спр. 110 (Книга протоколів загальних з’їздів товариства, 1922–1938). – Арк. 43.

⁹⁰ Там само. – Арк. 44.

⁹¹ Там само.

⁹² Там само. – Арк. 43.

⁹³ Там само. – Арк. 46.

⁹⁴ Там само. – Арк. 44.

⁹⁵ Там само.

⁹⁶ Там само. – Арк. 45.

Редактор Чернецький зачитав резолюції з'їзду, в яких вимагалось “знесення закону з 31 липня 1924 про деякі постанови в справі шкільництва на східних окраїнах Польщі і язикового закону з того ж дня для тих же областей, як незгідних з постановами міжнародних договорів і самої ж Польської конституції”, “знесення усіх інших шкільних законів і розпорядків, які відбирають змогу українському народови упорядкувати справу виховання відповідно до своїх потреб”⁹⁷.

Із аналізу протоколу з'їзду 24 грудня 1926 р. важко вловити інші акценти міжпартійної боротьби на ньому. Але національна партійна преса чітко визначила наступ лівих (комуністичних сил) на культурно-освітні товариства, зокрема – на “Рідну школу”.

Орган УСРП “Громадський голос” оцінив збори як “дуже оживлені, навіть бурхливі. Одначе помилявся би цей, хто думав би, що це над новими шляхами виховання української молоді так завзято і так голосно раджено на тих зборах. Головно сварилися о це, хто має бути вибраний до “комісії матки” чи до Головної управи”⁹⁸.

На думку УСРП, “Рідній школі” потрібно налагодити співпрацю з іншими культурно-освітніми установами. “Кружки “Рідної школи” поширюються щораз більше на села, де вже існують читальні “Просвіти”. Якщо згори не буде виготовлено ясного пляну співпраці тих двох організацій на селі, то або вони будуть собі взаємно перешкоджати, або в найкращому випадку одно з них буде розвиватися, а друге – існувати лише на папері”⁹⁹. Не налагоджено взаємин між “Рідною школою” і “Селянською спілкою” та “Сільським господарем”. Найбільшим лихом, на думку УСРП, товариства “Рідної школи” у 1926 р. був брак організаційної дисципліни: “Головна управа ухвалювала одно, а кружок “Рідної школи” в Самборі, чи Станіславі робив зовсім навпаки, а що більше, відважувався розсилати до інших кружків зазиви не слухати Головної управи”¹⁰⁰. УСРП вважала, що треба вигнати дух рабства і клерикалізму з українських приватних шкіл; знайти нові шляхи для збірки фондів на утримання “Рідної школи”, поширити свою видавничу діяльність¹⁰¹.

26 грудня 1926 р. відбувся 29 з'їзд УСРП, який поклав на своїх членів обов'язок “не допустити до “Лугів”, як і до інших неполітичних товариств (“Просвіта”, “Рідна школа” і т. д.) того унівського духа”¹⁰². Він засудив акцію УНДО, “що намагається при помочі відступника УСРП Дашкевича внести в “Луги” роздор, деморалізацію, отаманію та реакційного духа, щоби тим способом зробити “Луги” такими розсадниками буржуазної думки, як це зроблено з “Соколами”¹⁰³. З'їзд закликав “всюди своєю працею розвивати в них духа народоправства, рівності, братерства, товариських, поступу людства й посвяти для справи українського працюючого народу”¹⁰⁴.

Часто представники УСРП виступали з рішучою критикою певних діячів “Рідної школи”, але у всіх своїх виступах вони рахувались, з одного боку, з тим,

⁹⁷ ЦДІАЛ України. – Ф. 206. – Оп. 1. – Спр. 110 – Арк. 50.

⁹⁸ Громадський голос. – 1927. – 15 січня.

⁹⁹ Там само.

¹⁰⁰ Там само.

¹⁰¹ Там само.

¹⁰² Свобода (Львів). – 1927. – 30 січня.

¹⁰³ Громадський голос. – 1927. – 15 січня.

¹⁰⁴ Там само.

що партійне забарвлення кружків швидко змінити у тодішніх політичних умовах неможливо, а з іншого – зважали на те, щоб “не підкопати” самої установи.

Особливо представники УСРП не могли погодитись з тим, що в школах “Рідної школи” вчили (без потреби) державні учителі: “Ми все вимагали, – підкреслював “Громадський голос”, – аби в школах “Рідної школи” вчили передовсім її власні учителі. Ми добивалися того через те, що учитель, зайнятий працею тільки в “Рідній школі”, віддає їй усі свої сили та проявляє серед молоді творчу працю”¹⁰⁵.

На з’їзді 2 листопада 1927 р. виступив соціал-демократ А. Чернецький, який в довгій промові гостро розкритикував діяльність Головної управи, закидаючи їй, що: 1) звіт з діяльності товариства виголосив урядовець, а не член Головної управи, 2) в організаційних справах на провінцію виїздили тільки урядовці, а не члени Головної управи, 3) знехтувано і не проведено реформи шкільництва, а виховання молоді віддано в руки реакційного учительства, 5) не надіслано звітів до централі 100 кружків, 6) стан фінансів товариства поганий, а сама Головна управа “стратила довір’я селянсько-робітничих мас”¹⁰⁶. Свою промову він закінчив відчитом резолюцій, в яких домагався “відпольонізування шкіл “Рідної школи” через введення навчання всіх предметів і урядування в українській мові, переміни середніх шкіл “Рідної школи” (класичного і гуманістичного типу) на фахові середні школи, заміни учительства “Рідної школи” на більше поступове, притягнення в члени “Рідної школи” як найширших селянсько-робітничих мас” через зниження для них річних членських вкладок до 1 дол., очищення установ “Рідної школи” від тих елементів, які виявили вороже відношення до робітничо-селянської влади на Україні та нав’язання безпосереднього зв’язку поміж “Рідною школою” і відповідними установами Радянської України через висилку туди делегації “Рідної школи””¹⁰⁷.

Деякі його вислови викликали незадоволення учасників з’їзду, зокрема, те, що ““Рідна школа” через нав’язання зв’язку зі шкільними установами Радянської України переміниться зі знаряддя ундо-петлюрівської угоди і клерикальної реакції в знаряддя боротьби за українську державну школу” унеможливило його виступ¹⁰⁸.

Голова з’їзду переривав виступи Ярослава Цурковського, який в такому самому тоні промовляв, як Антон Чернецький. Євген Яворівський ствердив, що 1926/27 рік не був позитивним у діяльності Головної управи “Рідної школи”. Він домагався, щоб “усунено зі служби всіх урядовців і вчителів, які в “Рідній школі” шукають поживи, або на терені “Рідної школи” хочять полагоджувати свої особисті та партійні справи”¹⁰⁹.

Свій погляд на з’їзд “Рідної школи” у листопаді 1927 р. мала УСРП. “Громадський голос” вважав, що цей з’їзд мало відрізнявся від минулих. Він розкритикував позицію УНДО і виступ генерального секретаря УНДО Володимира Целевича. УСРП звертала увагу здебільшого на опозиційні виступи, що торкалися недисциплінованості кружків; виступи міських кружків проти постанов З’їзду і Головної

¹⁰⁵Громадський голос. – 1927. – 24 вересня.

¹⁰⁶ЦДАЛ України. – Ф. 206. – Оп. 1. – Спр. 110 (Книга протоколів загальних з’їздів товариства, 1922–1938). – Арк. 55.

¹⁰⁷Там само.

¹⁰⁸Там само.

¹⁰⁹Там само. – Арк. 57.

управи, духу лояльності щодо польських шкільних властей; партійної боротьби, яку вносять до “Рідної школи”, доводячи до страйку і бойкоту у власних школах.

Часопис вважав, що ці побажання не знайдуть відгуку в “Рідній школі”, оскільки до Головної управи було “...всаджено представників єпископських консисторій та заїдких ундівських партійників, котрі дотепер увесь час вносили тільки замішання в організацію”¹¹⁰. Та найбільше вразило УСРП те, що до Головної управи ввійшов представник єпископа Хомишина. Це, на думку часопису, означало, що “...ундівська інтелігенція віддала Головну управу під переважний вплив воюючого чорного римського інтернаціоналу”¹¹¹.

На знак протесту, “що при складанні листи членів Головної управи не річевими мотивами, але під кутом опанування установи для культурної та соціальної реакції, представники УСРП та її союзників відмовились прийняти членство в Головній управі, щоб своєю присутністю не одобрювати її рішень”¹¹².

Після з’їзду “Рідної школи” 1927 р. УСРП і її орган “Громадський голос” довгий час мовчали і не критикували господарки в “Рідній школі”, не бажаючи підривати довір’я “селянсько-робітничих мас” до цієї установи. Але 18 серпня 1928 р. “Громадський голос” на своїх сторінках помістив статтю ““Рідна школа” перед упадком”, де зауважив, що “мовчанкою нашою одначе ми справі не помогли, бо ті, що з волі зборів поставлені в проводі “Рідної школи”, не бачучи над собою бича публічної критики, з установи, удержуваної жертвами цілого народу, зробили собі свою лавочку”¹¹³.

УСРП критикувала діяльність керівництва товариства за “свідомо злочинну роботу”. Найбільшим лихом товариства партія вважала те, що “Рідна школа” попала у 1927 р. в руки одної політичної партії – УНДО. “Громадський голос” пов’язував результати з’їзду 1927 р. із виборами до польського сейму і сенату 1928 р.: “Ундівці знасилували статут і навіть нечленів повибирали до Головної управи, щоб при їх помочі не так ратувати “Рідну школу”, як радше переводити вибори! Вибрано до Головної управи не членів, каноніків з капітул, як казалось на зборах, щоб вони впливали на єпископів і при їх помочі придбали визначні фонди для “Рідної школи””¹¹⁴.

Радикальний часопис називав Головну управу товариства “ундівсько-клерикальною”, а результатом її діяльності вважав те, що митрополит і всі єпископи переберуть “Рідну школу” в свої руки, передадуть всі жіночі школи СС Василіанкам, чоловічі – ОО Василіанам.

Особливо критикували діяльність керівництва за те, що: 1) абсолютно позбавлені уваги народні та промислові школи; 2) референтом середнього шкільництва був д-р Макарушка, який, на думку радикалів, був найбільшим “шкідником” у “Рідній школі”; 3) львівське учительство не отримало ані сотика на час літніх канікул у 1928 р. УСРП закликала УНДО припинити опікуватися “Рідною школою”: ““Рідна школа” мусить бути всенародною установою”¹¹⁵.

¹¹⁰ Громадський голос. – 1927. – 12 листопада.

¹¹¹ Там само.

¹¹² Там само.

¹¹³ Там само. – 18 серпня.

¹¹⁴ Там само.

¹¹⁵ Там само.

Правна оборона “Рідної школи” восени 1928 р. оголосила на сторінках політичної преси інструкцію про внесення відкликів до польського міністерства освіти проти постанов кураторії в справі народних українських шкіл, що “вже впали і падуть даліше жертвою денационалізації на підставі ославленого закону з 1 липня 1924 р.”¹¹⁶.

Але “Громадський голос” засумнівався в їхній доцільності, адже “самі інструкції “Рідної школи”, якби вони по-мистецьки не були зложені, в справі боротьби за права української школи не доведуть до ніякої цілі”¹¹⁷. УСРП вважала “Рідну школу” немічною, непопулярною серед працюючих мас інституцією, що не здатна боротись із полонізацією та утравкізацією народної школи: “Бо хто ж повірить у серйозність “оборонної акції” в справі загроженого шкільництва такого кружка “Рідної школи”, в якого виділі засідає піп і учитель або затурканий часто й обдурений ними темний, несвідомий селянин чи міщанин?! А в складі виконавчих органів “Рідної школи” таких кружків 95%!”¹¹⁸.

Головна езекутива УСРП вирішила створити свій головний Краєвий партійний комітет Оборони української школи і поставила перед ним завдання: 1) створити повітові та місцеві органи згаданих комітетів зі спеціальними статистичними бюро про стан українського шкільництва; 2) зібрані матеріали використовувати всебічно в боротьбі за рідне шкільництво; 3) започаткувати вічеву акцію виключно в справі загрозового становища українського шкільництва; 4) “організувати українські маси на оборону української школи...”¹¹⁹.

Своїми статтями “Громадський голос” намагався показати становище “Рідної школи”. УСРП критикувала “УНДО-клерикалів за те, що вони різними способами забезпечували собі “верховодство” в “Рідній школі”, безцеремонно здавлювали або не звертали уваги на вимоги осіб, що не належали до їх табору, або й просто безпартійних. Вони різко проводили свою вузько партійну політику в “Рідній школі”...”¹²⁰.

Наслідком такої діяльності Головної управи, на думку органу УСРП, було: “сто тисяч дол. довгів, зменшення жертвенности на “Рідну школу”, зменшення числа вписаних дітей та плянове заведення установи перед загрозою неминучого упадку”¹²¹.

Ідея рідної школи була для УСРП програмною ціллю. Але партія не могла миритись з тим, що 1) відповідальні діячі “Рідної школи” “самочинно й без натиску влади, а з простого опортунізму, зменшували права рідної мови у внутрішнім урядуванні...”; 2) у школах “Рідної школи” “звиває собі кубелечко виключний клерикалізм, який до народного шкільництва ставиться з погляду власних класових інтересів, нехтуючи вимоги селян і робітників”¹²².

¹¹⁶ Громадський голос. – 1927. – 18 серпня.

¹¹⁷ Там само. – 1928. – 8 вересня.

¹¹⁸ Там само.

¹¹⁹ Там само.

¹²⁰ Там само. – 20 жовтня.

¹²¹ Там само.

¹²² Там само.

УСРП вірила, що ще не все знищено, ще не все, що перейшло через “руїницьку, вузько партійну ундоклерикальну руку” – пропало, і закликала до підтримки таких рідних шкіл і установ, які не заражені “ундоклерикальною виключністю”¹²³.

УСРП гостро критикувала “посягання наших клерикалів” на “Рідну школу”. Часопис “Громадський голос” бажав, щоб “ундівсько-клерикальна” Головна управа публічно дала інформацію: “скільки вплатили єпископи й митрополит від свого приватного й консисторіального маєтку і доходів – жертв на “Рідну школу” в цьому [1928. – авт.] році, коли їхня Головна управа при цермі Рідної школи”¹²⁴.

УСРП запропонувала, щоб “Рідна школа” поставила вимоги до всіх єпископів і митрополита Шептицького про те, щоб 1) греко-католицькі капітули складали на “Рідну школу” “...по одному долярові від морга проданих на парцеляції церковних ґрунтів”, 2) адвокати, які скріплювали “контра купна й продажі церковних маєтків, відступили на “Рідну школу”, одну четверту свого гонорару”¹²⁵.

Отже, ідея рідної школи, національної освіти була однією з програмних вимог УНДО і УСРП. Хоча українське політичне життя Західної України не відзначалося високим рівнем консолідації, а міжпартійні уособиці тривали в 1920–1930-х роках, на рідношкільній ділянці цей сумний стан найменше відбивався. Немов інстинктивно суспільство відчувало, що на рідношкільному терені не можна зводити партійно-політичних поррахунків, що рідношкільна ділянка вимагала об’єднання національних сил. УНДО з кінця 1920-х років утримувало панівні позиції. Поступаючись організаційно та ідеологічно УНДО в краї, радикали не змогли спрямувати своїх членів в керівні органи УПТ “Рідна школа” чи очолити повітові союзи кружків. Критика окремих напрямів діяльності товариства, його певних ідеологічних постулатів сприятливо відбивалась на поступі педагогічного товариства. Але критику заради критики лідери Головної управи не сприймали.

¹²³ Громадський голос. – 1928. – 20 жовтня.

¹²⁴ Там само. – 13 жовтня.

¹²⁵ Там само. – 27 жовтня.

Ігор Соляр, Петро Хмельовський

СПІВПРАЦЯ УПТ “РІДНА ШКОЛА” З НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНИМИ ОРГАНІЗАЦІЯМИ ТА УСТАНОВАМИ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ

Якщо у взаєминах політичних партій і УПТ “Рідна школа” переважала боротьба за впливи, то в стосунках між національно-культурними та економічними товариствами краю брали верх співпраця та взаємна допомога.

Діяльність різноманітних культурно-освітніх, господарських, молодіжних та інших за характером діяльності товариств і організацій становила інституційну основу розвитку структур громадянського суспільства, яке набрало в Західній Україні в 1920–30-х роках виразних форм. Позбавлене державної опіки, українське суспільство вбачало в розбудові мережі різноманітних громадських організацій запоруку збереження національного “стану посідання”. Через громадські товариства й організації українське національне та громадське життя розвивалось, взаємозумовлюючи і взаємодоповнюючи одне одного. Стійка структура громадських організацій була фортецею з розгалуженою системою укріплень, об яку розбивались наступи польської денационалізаційної політики.

У найскладніший період організаційного становлення УПТ “Рідна школа” в першій половині 1920-х років на допомогу йому прийшли представники “Просвіти”, “Сільського господаря”, “Союзу українок”, “Краєвого кредитового союзу”, “Союзу господарських спілок”, “Союзу українських адвокатів”, “Взаємної помочі українського вчителства”, “Міщанського братства”, міщанських та ремісничих товариств “Зоря”, “Воля”, “Праця”, які увійшли в організаційну комісію товариства. Їхнє завдання полягало в забезпеченні розширення мережі функціонування кружків, а також у проведенні акцій добровільних пожертвувань. Ця комісія, по суті, перетворилася на своєрідну репрезентацію національних установ, які гуртувалися навколо ідеї розвитку національної школи.

Тоді ж переважно при осередках “Просвіти”, “Сокола”, “Січі”, іноді кооперативах та інших установах під виглядом окремих секцій створювали комітети “Рідної школи”. Їхній склад і провід формально затверджувала Головна управа УПТ. На середину 1924 р. вони активно діяли в 39 місцевостях й об’єднували понад 2,7 тис. членів¹.

УПТ підтримало одне з найповажніших і наймасовіших товариств краю – “Просвіта”. Її загальні збори, що відбулись 2 квітня 1923 р., засвідчили, що загал членів читалень і філій розумів, що в цей період “...ще більше як коли небудь

¹ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДАІЛ України). – Ф. 206. – Оп. 1. – Спр. 75 (Звіт про діяльність товариства з 1.09.1923 по 31.08.1924). – Арк. 10.

освітня праця мусить бути основою і фундаментом нашого національного життя”². Спільні наради й обговорення актуальних проблем культурно-освітнього життя сприяли їхньому розв’язанню.

Прикладом доброї співпраці двох товариств стала нарада 19 червня 1923 р. в залі “Просвіти” у Винниках за участю 122 делегатів Винниківського судового повіту. На цій нараді виступив голова віділу товариства “Просвіта” М. Галуцинський, який вказав на потребу “доцільної, широко zakresної просвітно-культурної організації в повітах. Центральні установи у Львові будуть тільки тоді сильними, коли поодинокі клітини-читальні, Кружки УПТ, кооперативи і т. п. організації проявлять життєздатність, послідовну працю і жертвеність”³. Він же відчитав резолюції цієї наради, що: “1) у кожній місцевості судового Винницького повіту треба старатися оживити читальні “Просвіти” і кружки УПТ [...]; 2) приявні на зборах маюстя постаратися о те, щоби усе свідоме українське громадянство тут. повіту вписалося в найкоротшому часі в члени тов. “Просвіта” і УПТ у Львові”⁴.

Практикою співпраці стала участь делегацій “Рідної школи” у з’їздах “Просвіти”. Зокрема, на засіданні 17 вересня 1927 р. Президія Головної управи “Рідної школи” делегувала Михайла Галуцинського на загальні збори “Просвіти” до Рівного, а д-ра Лунева (адвоката в Борщеві), уповноважено було “заступити” товариство на загальних зборах кооперативу “Просвіти” в Борщеві⁵.

Спільно з Ревізійним союзом українських кооперативів (РСУК), “Сільським господарем”, “Маслосоюзом” та іншими економічними товариствами “Рідна школа” займалась кооперативним вихованням. УПТ перебрало від “Просвіти” й утримувало торговельну школу у Львові, де виховувало фахових кооператорів. Так само в кожній народній, середній чи фаховій школі УПТ звертали увагу на кооперацію. Для того, щоби шкільну дітвору й молодь завчасно привчити до єдності, злуки, гуртовної спільної праці, практичного виконання кличів: “Свій до свого” і “Свій для свого”, щоби виховати молоде покоління до спільних змагань, у школах УПТ діяли “шкільні кооперативи”. Іван Герасимович із приємністю підкреслював: “Яке величезне виховуюче значіння має така практична праця “Рідної школи” – не треба доказувати. Тому кооперативи й “Рідна школа” – це дві рідні сестри і повинні себе взаємно доповняти і спомагати”⁶.

Помітною подією в житті “Рідної школи” стали рішення Загальних зборів 1931 р. про введення кооперації у програму рідношкільного виховання, оскільки кооперація стала могутнім чинником відродження господарства багатьох народів світу, серед них і українського⁷. Для полегшення навчання кооперації вже в 1931/32 шкільному році Головна управа “Рідної школи” увійшла в порозуміння з Ревізійним союзом українських кооперативів” (РСУК), який згодився перевести заочним (кореспонденційним) способом підготовку учительства для ведення кооперативного навчання і виховання молоді.

² Діло. – 1923. – 25 квітня.

³ Там само. – 23 червня.

⁴ Там само.

⁵ Рідна школа. – 1928. – Вересень.

⁶ Новий час. – 1925. – 1 жовтня.

⁷ ЦДІАЛ України. – Ф. 206. – Оп. 1. – Спр. 108 (Статут кооперативу “Рідна школа”, 1924). – Арк. 104.

У заочному курсі РСУК розсилав щомісяця детальний методичний poradник з готовим матеріалом для розмов із молоддю на кооперативні теми, а крім того, незалежно від poradника – систематичні виклади (лекції) з теорії та історії кооперації та рахівництва шкільних кооператив.

31 грудня 1931 р. у будинку головної управи “Рідної школи” відбулась нарада управителів львівських шкіл “Рідної школи” під головуванням дир. В. Кузьмовича та за участю представників РСУК, де обговорено перші кроки практичної реалізації навчання кооперації. Відкриваючи її, референт фахового шкільництва інж. Лучишин з’ясував суспільну вагу цієї справи. Директор РСУК О. Луцький виклав становище кооперації та привітав почин “Рідної школи”, назвавши його “високо громадянським”, що в результаті скріпить моральні зв’язки між кооперацією та товариствами. Д-р Коберський обговорив хід вишколу учительства шляхом заочного курсу та його деякі недоліки. Секретар Головної управи д-р М. Коновалець від її імені заявив, що вона “вважає справу надзвичайно важною і з цілою енергією буде переводити її в життя”⁸.

Важливим кроком у поширенні ідей “Рідної школи” стало запровадження кооперативного навчання та виховання⁹. На думку К. Коберського, “Рідна школа” своєю постановою про заведення кооперації у всіх своїх школах, “висунулася між ряди піонерів цієї справи, чим дала доказ своєї великої здібності до поступу, своєї живучості”¹⁰. Головна управа “Рідної школи” у своїх засадничих об’їзниках влучно підкреслила, що метою навчання кооперації є головню морально-ідеологічне виховання в дусі високоетичних ідей спільництва і солідарності, а не вишколення дітей на знавців кооперативної науки, ані тим більше кооперативних практиків (для цього існували інші фахово-кооперативні школи і курси).

У справі забезпечення учительських сил Головній управі “Рідної школи” пішов назустріч “Ревізійний союз українських кооперативів” (РСУК), який взявся за проведення заочно-кореспонденційного курсу для тих осіб з учительства “Рідної школи”, які добровільно зголосились. Треба визнати, що на загал ідея Головної управи і Загального з’їзду “Рідної школи” зустріла серед суспільства краю належне розуміння, а в багатьох випадках – навіть ентузіастичне прийняття.

На 1935 р. українці мали кілька приватних фахових шкіл, але жодної державної. То ж перед товариством стояло подвійне завдання: “одне, застановитися зріло, в якому напрямі перебудувати наше приватне фахове шкільництво, бо без доброї фахової школи розбудова нашого господарського життя немислима; друге: якими засобами це вчинити”¹¹.

Якщо говорити про план та програму фахового шкільництва, то, на думку члена Головної управи Д. Коренця, потрібно було використати досвід насамперед власних фахових шкільництв, Міністерства освіти Польщі та досягнення зарубіжних фахових вчителів, і на цій основі (із залученням всіх зацікавлених шкільних і господарських чинників) “намітити плян нового уладу нашого фахового шкільництва, приміненого до потреб нашого народу”¹².

⁸ Рідна школа. – 1932. – 15 січня.

⁹ ЦДАЛ України. – Ф. 206. – Оп. 1. – Спр. 108 (Статут кооперативу “Рідна школа”, 1924). – Арк. 104.

¹⁰ Рідна школа. – 1932. – 15 березня.

¹¹ Рідна школа. – 1935. – 1 січня.

¹² Там само.

Щодо засобів будівництва цієї школи, то Д. Коренець вважав, що “слід іти двома дорогами: перше, розбудувати існуюче шкільництво власними засобами; друге, подбати, щоб тим зайнявся також уряд і у відповідних місцях заснував із прилюдних фондів потрібні нам школи”¹³.

Комісія для фахового шкільництва ще в 1933 р. запланувала відкриття цілої сітки фахових шкіл різних типів і ступенів у порозумінні із зацікавленими громадськими організаціями.

У пропаганді фахового шкільництва в пресі і на різних зборах часто чулися голоси, що, мовляв, треба ліквідувати гімназії “Рідної школи”, а на їхньому місці заснувати фахові школи. Головним аргументом було те, що приватні гімназії стиснені новими шкільними законами, розпорядженнями й безпосереднім наглядом державних чинників, це не давало їм можливості повести виховання рідношкільної молоді в бажаному напрямку. Тож беззмістовно утримувати гімназії та видавати на них гроші українського громадянства.

Співпраця з “Маслосоюзом” – централею українського молочарства, яка творила тверду економічну підставу народу шляхом кооперативного об’єднання українських народних мас, мала також давню добру традицію. Вітаючи з нагоди 25-ліття його праці Головна управа “Рідної школи” підкреслювала, що “...протягом свого існування “Маслосоюз” і як українська установа і як збір громадян-службовиків завжди стояв у рядах найбільших прихильників ідеї українського виховання, ідеї, яку переводить в українських масах “Рідна школа”. Це було безперечно вислідом переконання, що тільки сполука ідей: різьблення характерів та економічна независимість – запевнить нації належне місце”¹⁴.

Тісною була співпраця УПТ “Рідна школа” і “Союзу українок”. У першій половині 1920-х років останній вирішив створювати самостійні жіночі осередки при “Рідній школі”, “Просвіті” та кооперативах, які мали стати частиною його організаційної мережі. Але громадські товариства (серед них і педагогічне) прагнули підпорядкувати собі жіночі осередки, тому цей процес не набув масовості – у 1923–24 рр. їх виникло лише 20¹⁵.

Відповідно до зростання чисельності товариства (1923 р. – 20,5 тис.; 1939 р. – 103 тис.) збільшувався у ньому відсоток жінок (1923 р. – 11%; 1939 р. – 31 %), не враховуючи 5 тис. членкинь доросту, де гуртувалась молодь віком до 24 років¹⁶. Жіноцтво виступало найактивнішим неформальним чинником матеріальної підтримки “Рідної школи”.

Порівняно з “Просвітою” жінки в “Рідній школі” масовіше брали участь у діяльності Головної управи, очолювали філії та кружки. Зокрема, до головної управи у Львові належали Бланка Баранова, Марія Білецька, Іванна Витковицька, Іванна Кокорудз, Костянтина Малицька та ін.

Зусиллями “Союзу українок”, “Українського технічного товариства” при “Рідній школі” була створена “Українська порадня для вибору звання”. Для Західної Європи такі порадни та психологічні інститути стали невід’ємною частиною

¹³ Там само.

¹⁴ Рідна школа. – 1933. – 1 січня.

¹⁵ *Красівський О.* Галичина у першій чверті ХХ ст.: проблеми польсько-українських стосунків / О. Красівський. – Львів: УАДУ при Президентові України, Львівський філіал, 2000. – С. 123.

¹⁶ Рідна школа. – 1939. – 28 березня.

громадського життя. “Рідна школа” повідомляла, що “...у німців так високо розвинене довір’я до цих установ, що в кожному 20-тисячному містечку є свій психологічний інститут і порадня для вибору звання. Вершок розвитку й довір’я громадянства осягнув Психотехнічний інститут у Відні”¹⁷. Подібні порадні працювали в Польщі, зокрема у Львові існувало дві порадні: польська і єврейська.

Установчі збори Української психотехнічної порадні відбулись у Львові 4 лютого 1933 р. в будинку “Рідної школи” за участю 30 громадян. Відкриваючи їх від імені Головної управи “Рідної школи”, д-р Олена Степанів-Дашкевич у своїй промові зазначала, що ідея створення порадні на західноукраїнському ґрунті не нова: висунуло її Українське технічне товариство у 1930 р. і покликано до життя “Психотехнічний комітет”, який мав провести підготовчу роботу¹⁸.

6–8 листопада 1932 р. Головна управа “Рідної школи” заснувала у Львові психотехнічні курси для ознайомлення учительства зі справою ведення індивідуальних карт, на яких викладали проф. Кузьмів, д-р Довбуш і О. Тарнович. О. Степанів-Дашкевич запропонувала працювати психотехнічній порадні як окремій комісії при Головній управі, а “...коли діяльність Порадні розвинеться так, що Статут “Рідної школи” буде для неї за тісний, переорганізується вона в окреме товариство”¹⁹. З рефератом про завдання і значення Української психотехнічної порадні виступив на зборах інж. Роман Білинський, який висловив думку, що скромна “...у своїх початках психотехнічна порадня повинна зробитися зав’язком Українського психотехнічного інституту у Львові”²⁰. Інж. Іван Лучишин виголосив правильник “Психотехнічної порадні для вибору звання”, затверджений Президією “Рідної школи” 26 жовтня 1932 р.

Основними завданнями новоствореної організації стали: “а) пропагувати серед українського суспільства ідею організованого порадництва при виборі звання прилюдними відчитами й нарадами, брошурами і публікаціями в пресі, б) творити порадні у Львові і в краю; в) забезпечувати порадні матеріальними засобами; г) студіювати основні питання з області порадництва, давати напрямні для порадень і шкіл; д) дбати про фахову освіту порадників, стежити за розвитком психотехніки на чужині через збирання фахової літератури й участь у міжнародних з’їздах та скликувати з’їзди українців – працівників у порадництві; е) притягати до співпраці на полі порадництва всі зацікавлені чинники – інженерів, педагогів, лікарів, установи посередництва праці, а також освіти, господарські та професійні організації”²¹.

Товариство “Рідна школа” вітало скликання першого Українського жіночого конгресу (УЖК), який відбувся 23–27 червня 1934 р. в Станіславі. Від “Рідної школи” привітав конгрес її голова проф. І. Галушинський, який підкреслив, що “нинішнє торжество, це не звичаєве, традиційне свято, що рік-річно повторюється, а епохове, вікове, що важливим знаменем готово стати на промежку двох епох – “до нині... і від нині!”[...]. “Рідна школа” покликана до життя свідомою волею зорганізованого українського громадянства виконує в народі ту саму працю-чинність, яку в його найнижчих клітинах-родинах природа призначила

¹⁷ Рідна школа. – 1933. – 15 лютого.

¹⁸ ЦДАЛ України. – Ф. 206. – Оп. 1. – Спр. 160 (Обіжники головної управи, 1927–1938). – Арк. 32.

¹⁹ Рідна школа. – 1933. – 15 лютого.

²⁰ Там само.

²¹ Там само.

матері-громадянки, виховниці своїх дітей”²². Голова товариства запросив до співпраці все українське жіноцтво.

Конгрес не оминув проблем національного виховання. УЖК згідно зі засадами новітньої педагогіки визнав, що українська дитина і молодь має право на науку і молитву в рідній мові у своїй школі під опікою українських виховників. Він протестував проти законів і всіх засобів у шкільництві, що денационалізують українську дитину.

У ділянці дошкільного виховання УЖК закликав: 1) поширити у всіх містах і селах сітку дошкільних установ (ясла для немовлят, дитячі садки, захоронки, дошкілля, вакаційні півоселі та оселі); 2) подбати про дошкільні установи у справі їхньої відповідності до вимог сучасної педагогіки та гігієни. У зв'язку з цим УЖК поставив вимогу до “Рідної школи” заснувати семінарію для підготовки фахових дошкільниць-садівничок²³.

Щодо шкільного виховання, УЖК закликав громадянство вести послідовну й енергійну боротьбу за українську школу. Щоб запобігти денационалізаційним впливам державних шкіл, де вчилась переважна кількість української молоді, УЖК закликав свідоме українське жіноцтво розвинути над шкільною молоддю якнай-дбайливішу опіку шляхом: 1) творення і активної праці в батьківських шкільних кружках; 2) заснування дитячих бібліотек, світлиць і читалень; 3) ведення збірних та індивідуальних курсів українознавства.

Для дівчорі і молоді, яка перебувала в студіях поза межами осідку своїх батьків, українське жіноцтво мало би подбати за відповідні бурси, інститути та інші приміщення, ведені в національному дусі. УЖК закликав українське жіноцтво звернути пильну увагу на домашнє навчання та пристосувати його скрізь, де школа загрозувала денационалізації.

Що стосується дівочого шкільництва, УЖК домагався від “Рідної школи” та інших власників українських приватних жіночих шкіл, щоб управа і навчання у них були в руках жіночих українських сил. У ділянці позашкільної освіти УЖК рекомендував українським жіночим організаціям: 1) розвинути оживлену акцію за самоосвітою жіноцтва та культурно-освітньою працею над жіночим доростом по всіх містах і селах українських земель; 2) улаштувати курси для неграмотних і спільні читання, закладати рухомі бібліотеки й читальні, аматорські гуртки, хори, освітні курси, народні університети; 3) плекати народну традицію²⁴.

УЖК вважав фізичне виховання за один із важливих організаційних чинників у громадському житті і закликав українське жіноцтво стати до праці над піднесенням здорового стану нашого народу, зокрема, над поширенням засад гігієни жінки і дитини.

Виховна діяльність “Рідної школи” не обмежувалась традиційним, вузько обмеженим способом виховання і навчання. У порозумінні з іншими національно-культурними товариствами від 1930 р. кружки вели організацію гуртків доросту. При сильно “зрізничкованім” суспільнім житті молодь просто зобов'язана була проходити окремішій вишкіл громадського життя і виховання, щоб в найближчому майбутньому

²² Рідна школа. – 1934. – 1 серпня.

²³ Там само.

²⁴ Там само.

стати повновартісними членами української суспільності. Молодь інших націй, крім шкільного та військового виховання, проходила окремі вишкіл в окремих для цього створених виховних організаціях, де усталювався її світогляд і характер для майбутнього суспільного життя. Якщо взяти до уваги українське політичне становище, то цілком зрозуміло, що проблема виховання молоді набула великої ваги.

Сільська і міська молодь після шкільної лави стояла на роздоріжжі: “Кудю далі йти, яким богам поклонитися і котра дорога правильна”²⁵. Взаємні партійні тертя в українському суспільстві навіть на терені неполітичних установ не сприяли кристалізації світогляду молоді, її вихованню і виробленню характерів, мали тільки шкідливий вплив.

“Рідна школа” як керівний чинник українського виховання не могла залишити українську молодь “на поталу судьби, щоби не допустити ту молодь з невиробленим ще світоглядом до занархізування, до деморалізації, а навіть до ренегацтва”²⁶. Тому було вирішено створити автономну рідношкільну організацію з широкими правами – “Доріст Рідної школи при кружках “Рідної школи”. Вона поставила собі за мету: 1) охороняти молодь від різних шкідливих впливів, деморалізації; 2) спрямувати молоду енергію в позитивно-корисливому напрямі, щоби з тої молоді виростали здорові тілом та вироблялися чесні, свідомі, ідейні і характерні громадяни і громадянки з почуттям своїх прав і обов’язків”²⁷.

Сумніви, які висловлювали представники інших українських установ (мовляв, чи така рідношкільна організація молоді не викличе конфлікту з просвітянською, сільськогосподарською, сокільською чи якою іншою працею), життєва практика розвіяла. Не було жодного випадку конфлікту, а навпаки – “згідна співпраця з усіма українськими установами і організаціями, згідно з вимогою правильника Доросту Рідної школи”²⁸.

На другий день загального з’їзду – 26 грудня 1936 р. – відбулась краєва анкета (нарада) доросту. Її президію склали: проф. Галушинський, проф. Павлюк, В. Калинович. На ній ствердили, що товариство приступило до систематичної організації рідношкільного доросту на шкільнозаконних і педагогічних основах, передбачених для молоді 14–18 років. Цю акцію підтримав загальний з’їзд ухваленням резолюції: “Тому, що справа виховання з огляду на доцільність та однозгідність виховної політики мусить бути зосереджена в одних руках, тому, що силою конечности і річевих вимог, виховною загально-національною централею на українських землях є Рідна школа – Загальний з’їзд визнає Рідній школі право проводити в організації Доросту на основі порозуміння щодо програми з заінтересованими українськими центральними установами, що мають яке-небудь діло з доростом”²⁹. На нараді заслухали реферати проф. О. Тисовського – “Користи й труднощі гуртового виховання і навчання”; п. Є. Струка – “Практичні вказівки для організації”; д-р П. Осінчука – “Гігієна в рідношкільних установах”; проф. Сиротюка “Рідношкільні бібліотеки”.

Нарада відзначила актуальність дуже важливої ділянки виховання – організації виховання доросту, і ствердила, що лише “Рідна школа” могла займатись

²⁵ Рідна школа. – 1936. – 1 листопада.

²⁶ Там само. – 1935. – 15 вересня.

²⁷ Там само.

²⁸ Там само.

²⁹ Там само. – 1936. – 15 січня.

цією справою. Сама молодь шукала на місцях всяких способів самоосвіти і самовиховання, однак вони не завжди були доцільними. Тому “Рідна школа” поставила собі за завдання опрацювати всесторонню програму й методикау праці в дорості “Рідної школи”, щоб спрямувати та координувати працю всієї молоді.

Молодь, що була членами “Рідної школи”, створювала свої гуртки рідношкільного доросту. Це не перешкоджало існуванню гуртків молоді або доросту при “Просвіті”, “Сільським господарі” чи якомусь іншому товаристві, бо всі вони мали свої спеціальні завдання і потреби та, очевидно, бажали для цього підготувати собі нове поповнення. А “Рідна школа” – як верховна всенародна установа у справах шкільництва і виховання – готувала доріст для цілого українського народу, всіх його установ та організацій. Тому праця в інших організаціях чи установах мала тільки доповнювати й спеціалізувати молодь відповідно до їхніх завдань і потреб, але ніколи не суперечила рідношкільній виховній праці. Життєва практика розвіяла всякі сумніви, чи така рідношкільна організація молоді не викличе конфлікту з просвітлянською, сільськогосподарською, сокільською чи якоюсь іншою працею. “В ні одному випадку не було ніякого конфлікту, – стверджував В. Калинович, – а навпаки все і всюди була згідна співпраця з усіма українськими установами і організаціями згідно з вимогою правильника “Рідної школи””³⁰.

Після краєвої анкети в справі організації доросту діяльність кружків в цьому напрямі похвалилась. В. Калинович на сторінках часопису подав кілька важливих вказівок, які треба виконувати при заснуванні та діяльності гуртків доросту “Рідної школи”: “1) гуртки доросту можуть виступати на зовні лише за посередництвом управи кружка “Рідної школи”, який за діяльність гуртка доросту є відповідальний; 2) управа кружка “Рідної школи” іменує до нагляду над діяльністю і працею гуртка доросту комісію, яка за свою діяльність відповідає перед управою кружка “Рідної школи”; 3) до гуртка доросту “Рідної школи” можуть належати тільки члени кружка Р. Ш. від 14-18 літ, що мають на це письмовий дозвіл своїх родичів або правних опікунів; 4) до гуртка доросту “Рідної школи” не може належати шкільна молодь; 5) на сходинах гуртка доросту можуть бути тільки члени кружка “Рідної школи””³¹.

У міру можливості надавали допомогу спорідненим товариствам на виховні потреби. Зокрема, Головна управа доручила своїм кружкам підтримувати захоронки, а товариству “Українська захоронка” виділено з власних фондів 200 дол. на утримання півосель. “Товариству прихильників освіти” було виділено 175 дол. на “мешканеву” стипендію³².

Головна управа “Рідної школи” обіжником 9 листопада 1931 р. дала доручення старшинам кружків, управам і Учительським зборам всіх народних, середніх та фахових шкіл і курсів, зарядам бурс “Рідної школи” звернути увагу на шкідливість алкоголю і тютюну та подбати про поширення протиалкогольної і протинікотинової пропаганди між членами і шкільною молоддю. З цією метою було рекомендовано: а) при кружках та всіх шкільних і виховних установах “Рідної школи” позасновувати протиалкогольні і протинікотинні гуртки; б) постійними бесідами, лекціями, виставами для ширшого загалу членів і молоді змагати до зросту тих гуртків;

³⁰ Рідна школа. – 1936. – 15 квітня.

³¹ Там само. – 15 лютого.

³² Там само. – 1934. – 15 грудня.

в) подбати, щоб кожний гурток і поодинокі члени (по змозі) виписали орган українського протиалкогольного товариства “Відродження”, а також літературу з цієї проблеми через книгарню “Рідної школи”³³. Реальною була співпраця і порозуміння з відповідними спортивними товариствами.

15 січня 1932 р. Головна управа “Рідної школи” закликала в місяці лютому 1932 р. провести активну протиалкогольну і протинікотинну акцію, влаштовуючи т. зв. “протиалкогольні і протинікотинні тижні” з виставами, лекціями, дискусіями разом з українським протиалкогольним Товариством “Відродження” та “Союзом протиалкогольних гуртків молоді”. Гаслом цієї акції був клич: “замість на алкоголь і тютюн – гроші на “Рідну школу”!”³⁴.

У листопаді 1934 р. випав 25-літній ювілей заснування і праці українського протиалкогольного і протинікотинного товариства “Відродження”. Головна управа звернулася до всіх кружків, шкіл, курсів та установ “Рідної школи” з проханням влаштувати “приступні виклади для шкільної молоді і громадянства”³⁵.

І. Герасимович закликав 100-літній ювілей боротьби з алкоголем і 25-річний ювілей т-ва “Відродження” використати для якнайширшого освідомлення українського загалу про необхідність поборювання суспільних отрут: алкоголю і нікотину. На його думку, в наявних обставинах було важливо “кинути клич “замість на алкоголь і тютюн – гроші на “Рідну школу”!” Бо тільки 1% з того, що український нарід в Польщі видає на алкоголь і тютюн дав би Рідній школі 4 мільйони дол., а 10% приніс би 40 мільйонів, і ця квота дала б “Рідній школі” розбудувати українське приватне шкільництво відповідно до потреб української нації”³⁶.

У Львівській Духовній Академії богослови створили у квітні 1934 р. Гурток прихильників “Рідної школи”. У цьому гуртку співпрацювали всі богослови Духовної Академії, що були членами товариства (174 особи). Вони встановили собі свій провід в особі Андрія Шекерика-Доникового. Керівництво гуртка вважало за доцільне найдокладніше ознайомити всіх богословів-членів “Рідної школи” з ідеєю, змаганнями і діяльністю товариства, адже в їхніх руках після закінчення Академії опинявся провід села³⁷.

Головна управа “Рідна школи” прихильно сприйняла думку хору богословів Львівської Духовної Академії про те, щоб його силами влаштувало товариство при допомозі своїх кружків по містах Галичини прилюдні концерти на честь Маркіяна Шашкевича. Лев Ясінчук з цього приводу писав: ““Рідна школа”, що сама своїм змістом і діяльністю будить сонних, вливає національну свідомість і кристалізує духа народу, зраділа, що знаходить таке велике відчуття своїх змагань у кандидатів духовного стану, що незабаром стануть самостійними провідниками народу”³⁸. Пропозицію хору активно підтримали ректор Й. Сліпий, а також Митрополіча консисторія, звільняючи на час концертів від душпастирських обов’язків священників. Заходами Головної управи всі три східногалицькі воеводства дали дозволи на концерти. Хор під проводом свого диригента Володимира Жолкевича протягом

³³ Рідна школа. – 1932. – 1 січня.

³⁴ Там само. – 15 січня.

³⁵ Рідна школа. – 1934. – 15 листопада.

³⁶ Там само.

³⁷ Рідна школа. – 1935. – 1 квітня.

³⁸ Там само. – 15 вересня.

6–27 серпня 1935 р. об'їхав 20 міст, давши 20 вечірніх концертів. Цією акцією хор продовжив традицію львівських богословів 1910–1912 рр. коли їхній хор під керівництвом о. О. Осадци давав у галицьких містах концерти на дохід “Рідної школи”.

Ідею заснування “Гуртка прихильників “Рідної школи” у Львівській духовній Академії дав Кость Єзерський, невтомний діяч-організатор Львівського повітового союзу кружків “Рідної школи” в 1932–1933 рр. На одному засіданні Ради союзу було схвалено листа до ректора д-ра Й. Сліпого з проханням: заснувати кружок “Рідної школи” в Духовній семінарії. Коли ректор дав згоду, восени 1933 р. Микола Ластовецький виголосив рідношкільний реферат у стінах Академії. Після довгих нарад про форму членства богословів вирішили організувати секцію (гурток) прихильників “Рідної школи” при читальні (не “Просвіти”) ім. М. Шашкевича. Активну роботу у заснуванні цієї секції проводили В. Головацький, О. Буць, Жолкевич та ін.³⁹

Митрополит Андрей Шептицький завжди морально й матеріально підтримував товариство. 17 січня 1936 р. на Святоюрській Горі на святкуванні 35-літнього ювілею його вступлення на престол була присутня делегація “Рідної школи”. Журнал “Рідна школа”, присвятивши статтю цим урочистостям, зазначив: “Ми, рідношкільники, зокрема, схиляємо сьогодні голову перед великанським вкладом нашого Владики в розбудову рідношкільної ділянки в наших змаганнях”⁴⁰. Часопис нагадував, що в найскрутніші моменти історії товариства “йшли представники до Митрополита по... позичку. І за його попертям одержувала “Рідна школа” 10-15 тис. дол. “позички”, якої не потребувала сплачувати. А як прийшла внутрішня безпроцентова позичка Рідної школи, то завдяки відповідній оцінці Архипастора Капітула дала 10000 дол. позички, а 10000 дол. – подарувала”⁴¹. Коли в 1931 р. польські власті заборонили традиційну коляду, тоді завдяки ініціативі Владики отримала “Рідна школа” із самої Львівської архидієцезії більше, як іншими роками з цілого краю”⁴².

Йдучи за потребою часу і на вимогу членів товариства, Головна управа організувала низку викладів з українознавства від 1 березня 1935 р., співпрацюючи з Науковим товариством ім. Т. Шевченка. Їхня програма була надзвичайно насичена і викликала великий резонанс в українському суспільстві. Зокрема, лекції з мови читав д-р Василь Сімович; літератури – д-р Юрій Полянський; антропології і праісторії – д-р Ярослав Пастернак; історії – д-р Іван Крип'якевич і д-р Омелян Терлецький; етнографії – д-р Філарет Колесса і д-р Іван Раковський; мистецтва – д-р Михайло Драган; культури – д-р Ілларіон Свенціцький; законодавства – д-р Микола Чубатий; соціології – д-р Володимир Старосольський, економіки – сенатор Юрій Павликовський; зовнішньої торгівлі – д-р Карл Коберський; сільського господарства – д-р Євген Храпливий. Сам перелік імен говорить про високий науковий рівень цих курсів⁴³.

Курси мали дати основи українознавства для українських студентів, що закінчили польські школи. На жаль, незважаючи на цікаву наукову програму, “...з курсів користали головню старші, а в першій мірі львівське вчителство “Рідної школи”.

³⁹ Рідна школа. – 1936. – 1 лютого.

⁴⁰ Там само. – 15 січня.

⁴¹ Там само.

⁴² Там само.

⁴³ Рідна школа. – 1935. – 1 березня.

Студентів і загалом молодих людей, для яких вони передовсім призначені – майже не було”⁴⁴.

Завдяки порозумінню і співпраці товариств “Рідна школа” і “Бойківщина” у Самборі були організовані “популярні виклади для молоді і ширшого громадянства”: Адв. Д-р М. Галушинський “Психічні підстави суспільного життя” (4 виклади); дир. Д-р М. Скорик “Нариси з історії України” (Козацька доба, 3 виклади), проф. Д-р А. Княжинський “Вибрані питання з укр. Письменства” (3 виклади); проф. М. Кинасевич “Напрямки сучасної психології” (4 виклади); проф. Г. Мартинець “Радіотелеграфія” (2 виклади); лікар д-р В. Кобільник “Звідки походимо” (1 виклад); проф. І. Филипчак “Вагання економічних ідей” (1 виклад), лікар д-р Хомин “Життєва здібність тканин” (2 виклади).

У пошуку джерел матеріальної допомоги для утримання приватного шкільництва “Рідна школа” зверталась до таких засобів, які, крім матеріальної користі, могли дати громадянству моральне задоволення, душевну розраду й насолоду, спричинялися до освідмлення, національного виховання найширших мас. Тому товариство плекало традицію дитячих свят, театральних вистав, святкових поминків національних провідників, визначних особистостей і т. д. Представники всіх українських центральних товариств і організацій ухвалили з нагоди 50-річчя ювілею “Рідної школи”, щоб кожного року в жовтні влаштувати рідношкільні свята у річницю заснування товариства.

Конструктивною стала у 1930-х роках співпраця з пресовими органами краю. Часто Головна управа проводила прес-конференції, зокрема, 14 лютого 1935 р. відбулася прес-конференція, на якій були представники майже всієї української преси. Голова товариства проф. І. Галушинський відкрив конференцію короткою промовою, з’ясовуючи її завдання. Президія Головної управи скликала її у зв’язку з деякими новими постановами керівництва товариства. Він зазначив, що становище Головної управи доволі складне: “з одної сторони – завеликі вимоги громадянства, з другої – натиск противної сторони”⁴⁵. Преса довідалась про труднощі Головної управи правового і матеріального характеру. З доповідями на конференції виступали інспектор В. Кузьмович, директор О. Радковський. Останній, зокрема, зазначив, що “річні видатки “Рідної школи” на удержання шкіл, бурс, дитячих садків, збірних лекцій, бібліотек і т.п. перевищують один мільон золотих, не вчисляючи в це видатків удержання централі. Бюджет “Рідної школи” дефіцитовий. Впливи до каси Головної управи зменшуються. Коли порівнювати з впливами попередніх років, доводиться ствердити спадок на 36 і більше відсотків”.

На жаль, однією з найбільших вад або недоліків діяльності товариств (в т. ч. і УПТ) став брак “ділової роботи” за висловом “Нового часу”. “Богато покликується їх до життя, але хіба лише на те, щоби зараз на другий день після їх створення, вони переставали жити. Звичайно одна чи дві активні одиниці в місцевості потворять цілу масу товариств і організацій, в яких один з них головою, а другий – містоголовою, і в той спосіб доведуть до того, що їм бракує часу навіть на самі засідання, не говорячи вже про саму роботу – на це в них часу таки не стає і – товариства

⁴⁴ Рідна школа. – 1935. – 15 грудня.

⁴⁵ Там само. – 15 лютого.

всі, а е їх всюди доволі – сплять”⁴⁶. Важлива доцільність існування тих чи тих товариств, поділ праці між ними, підбір кваліфікованих працівників, які би повели їхню роботу. На думку “Нового часу”, цю роботу мали провести канцелярії народної оборони, які було утворено майже в кожному повіті.

Співпраця УПТ “Рідна школа” з національними товариствами краю сприяло й те, що керівниками першого обирали переважно тих, хто самовіддано працював у товариствах “Просвіта”, “Сільський господар”, “Пласт”, “Сокол”. Зокрема, Омелян Терлецький, обраний у грудні 1923 р. головою УПТ, був дійсним членом товариства наукових викладів ім. П. Могили, політичним діячем “Учительської громади” і “Просвіти”. Бронислав Янів, який був обраний на загальних зборах товариства 8 листопада 1924 р. головою, до 1930 р. очолював товариство взаємних забезпечень на життя і ренти у Львові “Карпатця”. Одногослоно залучався до роботи у товаристві “Просвіта”, де був головою філії “Просвіти” ім. Т. Шевченка у Львові. У 1927 р. Б. Янів виступив засновником і першим головою “Товариства охорони воєнних могил”. Іван Галушинський, який двічі (1933–1935 рр. і 1938–1939 рр.) очолював Головну управу “Рідної школи”, на початку 1930-х років працював у Тернопільській філії товариства “Просвіта”, був керівником освітньо-кооперативних курсів, які проводила філія. Микола Заячківський, який очолював товариство у 1935–36 рр., працював головою “Міщанського братства” в Тернополі, головним директором товариства “Народна торговля”, головою Товариства опіки “над емігрантами”, головою “Сокола-Батька”.

У багатьох повітових містах один діяч міг одночасно бути головою філії “Просвіти”, заступником голови “Сокола”, касиром кружка УПТ, головою Надзірної ради додаткової каси, повітовим політичним організатором, який виступав на всіх зібраннях із промовами, відвідував усі крайові з’їзди у Львові. Така ситуація не задовольняла групу Д. Палієва (з 1933 р. – Фронт Національної Єдності) і його “Новий час”. Газета з цього приводу писала: “Це не карикатура діяча, а правдиві факти на жаль і ще раз на жаль. Бо що ж він може вдіяти? Чи його діяльність може бути успішна? Ні, хіба шкідлива. Бо завдяки такому становищу покликані до життя товариства нидіють, не приносячи користі, що більше їх існування в таких відносинах приносить шкоду. Бо громадянство зражується до таких товариств і раз воно існує і гине, то вдруге його куди тяжче відновити і поставити на відповідну стопу”⁴⁷.

Так, поряд із “Просвітою” педагогічне товариство “Рідна школа” перетворилось на масове громадське об’єднання Західної України. В українському суспільстві завдяки ентузіазму рідношкільних діячів утверджувалось бачення національної школи як одного з вирішальних чинників збереження національної окремішності та протистояння наступу польських урядових структур. З усіма українськими товариствами та інституціями підтримувала “Рідна школа” належний зв’язок і співпрацю як у централі, так і в своїх кружках. Представники Головної управи бували на спеціально скликаних нарадах і, навпаки, представники інших установ входили в тісну співпрацю з “Рідною школою”.

⁴⁶ Новий час. – 1924. – 22 червня.

⁴⁷ Український вісник (Львів). – 1924. – 22 червня.

Оксана ПАСИЦЬКА

ІНСТИТУЦІЙНО-ОРГАНІЗАЦІЙНІ ФОРМИ УКРАЇНСЬКОГО ПРИВАТНОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА

Наприкінці XIX – першій третині XX ст. у Галичині простежувалося становлення національної економіки загалом і її складових – кооперації та приватного підприємництва, зокрема. З метою вираження та відстоювання своїх прав та інтересів “підприємливі люди” (ремісники, купці, промисловці, кооператори) об’єднувались у соціально-професійні товариства, як-от товариство українських ремісників, промисловців і торговців “Зоря”, Товариство українських кооператорів при РСУК (далі – ТУК), Союз українських купців та промисловців (далі – СУКіП), філії яких діяли в різних містах і селах Галичини.

Українське приватне підприємництво почало формуватися з другої половини XIX ст. Представниками українського купецько-промислового середовища були М. Димет та В. Товарницький, а такі діячі, як М. Желехівський, В. Навроцький, В. Барвінський, В. Нагірний, А. Ничай, спричинилися до заснування соціальних організацій. Вперше об’єднати українських міщан запропонували К. Сушкевич та М. Желехівський, які у 1872 р. заснували товариство рукодільників “Побратим”, його головою став львівський купець М. Димет. Однак товариство проіснувало недовго, а проблема об’єднання українців вільних професій залишалася актуальною. У 80-х роках XIX ст. почав виходити перший галицький економічний журнал “Господар і промишленник”, навколо нього гуртувалися відомі галицькі купці та промисловці, які у 1883 р. долучилися до заснування “Народної торгівлі”. Шляхом створення крамниць вона сприяла формуванню генерації українських купців.

У період до Першої світової війни, незважаючи на низку спроб, окремих станових організацій для українських купців чи промисловців створити не вдалось. Проте львівські міщани й представники інтелігенції у 1884 р. заснували товариство “Зоря” – першу українську соціальну організацію, яка об’єднала ремісників, промисловців та торговців. Очолив організацію В. Нагірний, М. Сембратович став заступником, К. Левицький – секретарем. Створення цієї організації свідчило про розмежування інтересів між українськими, польськими та єврейськими ремісниками. Товариство відіграло не лише економічну, а й суспільно-політичну роль. Тогочасна українська преса зазначала: “...із повстанням “Зорі” спольщення наших ремісників майже припинилося”¹. Статут 1907 р. зафіксував зміни в товаристві, оскільки членами організації були не лише ремісники, а й промисловці, а з 1927 р. – торговці. З ініціативи членів товариства було створено Руську ремісничо-промислову бурсу, товариство “Міщанське братство”, “Міщанський

¹ Батьківщина. – 1934. – 8 листопада.

ремісничо-промисловий союз”, які стали центрами об’єднання українського міщанства та осередками господарського розвитку регіону².

Члени товариства активно формували приватне підприємництво. У “Зорі” функціонувала промислово-інформаційна комісія, яку очолював власник поліграфічного підприємства та магазину церковного реманенту Є. Спожарський. Комісія надавала організаційно-юридичні консультації щодо створення та діяльності підприємств, популяризувала наявні підприємства та відомих майстрів-ремісників: А. Оприска, П. Стедика (столяри), М. Стефанівського (слюсар), А. Монастирського, Л. Горбачевського, Т. Галету (малярі), Л. Кочоровського (лякувальник), В. Гресяка, С. Ференцевича (кравці), А. Андрейчина (літограф). Крім цього, члени “Зорі” тісно співпрацювали з промисловою спілкою “Труд”, польськими ремісничими об’єднаннями “Гвязда” та “Скала”, членами кооперативу “Народна торгівля” тощо.

У перші повоєнні роки та упродовж 1920-х років “Зоря” було організаційним центром українського галицького міщанства, завдання якого полягало в “організуванні ремісничо-промислового стану, його національному усвідомленні, матеріальній допомозі і матеріальному задоволенні”³. Члени товариства допомагали вирішувати господарські проблеми в регіоні. Наприклад, у 1922 на запрошення воеводського уряду брали участь у конференції щодо створення “Надзвичайного комісаріату для поборювання дорожнечі”, на якій розглядали питання подолання інфляції, регулювання цін. У 1936 р. членів “Зорі” запросили на світовий конгрес молоді в Женеві для обговорення актуальних соціально-економічних та політичних інновацій та подій.

“Зоря” послідовно реалізовувала гасло “Свій до свого по своє”. Товариство підтримувало створення та діяльність українських приватних та кооперативних підприємств, рекламувало українські товари. Результативною була співпраця “Зорі” з Союзом українських купців та промисловців. Спільно товариства організували виставки української продукції, реєстрували ремісників і промисловців, надавали консультації для відкриття підприємств, співпрацювали з економічним часописом “Торгівля і промисл”. Крім цього, “зоряни” долучалися до діяльності інших соціальних організацій. Брالی участь у роботі Комітету допомоги українським безробітним, який діяв при товаристві українських робітників “Сила”, співпрацювали з Товариством опіки над українськими емігрантами, допомагаючи реєструвати українських безробітних, організувати матеріальну допомогу. “Зоря” опікувалася малозабезпеченими дітьми та сиротами.

У міжвоєнний період під керівництвом Ю. Сидорака, М. Кліща, О. Бикаловича, С. Гевака та М. Стефанівського товариство розширило сферу своєї діяльності в напрямку культурно-освітньої роботи. У структурі “Зорі” функціонували секції: організаційна, опіки над ремісничою молоддю, освітньо-розважальна, музична, спортивна та жіноча. Велику увагу приділяли роботі з молоддю, а з 1921 р. при товаристві розпочала діяти Секція опіки над ремісничою молоддю ім. В. Нагірного, яка у 1924 р. об’єднала близько 500 осіб. У спогадах члена товариства І. Стефанівського згадується, що упродовж 1921–1937 рр. у секції зареєструвалось більше 2 000 осіб.

² Пасіцька О. Львівська “Зоря”: – товариство українських ремісників, промисловців і торговців (1884–1939): історичний нарис / О. Пасіцька. – Львів: Інститут українознавства м. І. Крип’якевича НАН України, 2013. – С. 5–55.

³ “Зоря”. Її минуле і сучасне: Пам’ятна книга з нагоди сорокових роковин існування Товариства українських ремісників і промисловців “Зоря” у Львові. – Львів, 1924. – С. 22.

Періодично з ініціативи ремісників, промисловців та торговців “Зорі” відбувалися наради, на яких обговорювали питання опіки та виховання української фахової молоді разом із представниками Народної організації м. Львова, культурно-освітніх та економічних установ. Уповноважений у справах професійної молоді “Комітет опіки над ремісничою молоддю” ініціював об’єднання української молоді в українських фахових організаціях. У “Зорі” для членів товариства та всіх охочих проводили систематичні виклади на різноманітні актуальні економічні, соціальні, історичні, політичні та культурно-освітні теми, як-от: “Держава та її розвиток”, “Наука про працю” (В. Старосольський), “З життя нашого ремісництва в Америці” (В. Целевич), “Наука про кооперацію” (О. Охрим), “Психотехніка та її застосування у промислі і торгівлі” (Р. Білинський), “Джеймс Ват – винахідник парової машини” (І. Кучер), “Ремесло, промисл і торгівля в теперішності і їх вигляд на будуче” (М. Творидло), “Про організаційні проблеми середнього стану” (М. Галушка). Крім цього, на вечірніх курсах викладали кооперацію, історію селянського руху, соціологію та економіку⁴.

Значущим, з господарського погляду, був перший краєвий з’їзд української товариства “Зоря” у 1933 р., в якому взяли участь близько 50 делегатів філій товариства з Бучача, Бурштина, Жидачева, Жовкви, Надвірної, Перегінська, Перемишля, Рогатина, Стрия, Сокаля, Самбора, Яворова та інших галицьких міст. На з’їзді економіст Є. Храпливий у порівняльному контексті проаналізував господарське положення у світі та на українських землях, а також роль ремісничого стану для господарського розвитку регіону. Доповідач акцентував увагу на особливостях економічного розвитку та основних причинах світової економічної кризи (американська індустріалізація, насильницька індустріалізація та колективізація в СРСР). Є. Храпливий був переконаний, що запорукою майбутнього економічного положення є відродження та розвиток приватного підприємництва. На його думку, приватний бізнес мав функціонувати у співпраці з кооператорами. Прелегант закликав ремісників до застосування форм і методів кооперативної праці.

Наступний доповідач М. Творидло зацентрував увагу на положенні та значенні ремесла в минулому та сучасному. Прелегант констатував, що ремісники в минулому були захисниками господарських, національних і церковних прав. Занепад українського ремісництва він пов’язував із розвитком фабричного виробництва та домінуванням євреїв у містах та містечках. М. Творидло у численних своїх виступах та публікаціях закликав до об’єднання українських міщан, підвищення їхнього престижу та кваліфікації, наголошував на потребі видання фахових часописів, створення та розвитку цехів, надання професійної підготовки молоді. Внаслідок обговорень та дискусій представники першого краєвого з’їзду зробили висновок, що важливо, аби ремісників підтримувала інтелігенція, потрібно фінансувати ремісничі підприємства, дотримуватися гасла “свій до свого по своє”, підвищувати кваліфікацію ремісників, покращувати якість ремісничих виробів, створити український Центральний ремісничий банк, а також готувати ремісників відповідно до потреб ринку⁵.

Важливими засобами комунікації та обміну інформації між членами товариства та громадськістю були тогочасні професійні часописи, як-от: “Молоді робітники”, “Новітній ремісник”, “Фаховий вісник”, “Торгівля і промисл”, “Наш прапор”.

⁴ Пасіцька О. Львівська “Зоря”... – С. 5–66.

⁵ Там само. – С. 42–43.

Крім професійних часописів, “зоряни” публікували свої розвідки у популярних галицьких часописах “Діло”, “Новий час”, “Батьківщина”, “Комар” тощо.

Упродовж 1884–1939 рр. товариство “Зоря” було першою інституційно-організаційною формою для галицьких ремісників, промисловців і торговців. Організація відстоювала права та інтереси своїх членів, підносила їхній матеріальний добробут та економічний розвиток регіону. Товариство вело свою діяльність в кількох напрямках: економічно-організаційному, культурно-освітньому, патріотичному, що часто було причиною неприхильного ставлення влади та польської поліції до “зорян”. На середину 1930-х років львівська “Зоря” об’єднала близько 250 фахівців різних спеціальностей та мала понад 30 філій у галицьких містах та містечках. Особливою активністю виділялися філії у Станіславові, Дрогобичі та Тернополі. Зокрема, з ініціативи станіславівських “зорян” у місті функціонувала Ремісничо-промислова бурса та український робітничий цех, а з ініціативи дрогобицьких “зорян” працювала кооперативна пекарня “Якір” та ремісничо-кредитний кооператив “Зоря”. Активною в організаційно-економічному плані була також філія у Бурштині, яка організувала виставки українського промислу, торгівлі та ремесла, а з ініціативи жовківської філії функціонував кооператив “Шевська будучність”.

Розвиток кооперативного руху сприяв створенню організаційного центру для українських кооператорів – Товариства українських кооператорів. Організація діяла у Львові впродовж 1936–1939 рр. з ініціативи РСУК, була першою та єдиною спробою об’єднання галицьких кооператорів у міжвоєнний період. У діяльності ТУК брали участь громадські діячі, кооператори, економісти: Остап Луцький, Кость Левицький, Юліан Павликовський, Денис Коренець, Андрій Палій, Михайло Лазорко, Володимир Темницький, Іван Мартос, Карло Коберський, Захар Рудик, Іван Лучишин, Євген Храпливий, Андрій Жук, Юліан Шепарович, Йосип Раковський та адвокат Володимир Старосольський⁶. Станом на жовтень 1936 р. у товаристві налічувалося близько 200 членів⁷.

Спочатку Товариство діяло на території українських земель у складі Польщі, але згодом за вказівкою уряду було обмежене до трьох воєводств: Львівського, Станіславівського й Тернопільського. Товариство займалося вивченням досвіду народного господарства, особливо кооперації; пропагандою реформ і методів економічного та кооперативного розвитку; організацією лекцій (Ю. Павликовський “Роля кооперації в державному будівництві на Великій Україні”, К. Коберський “Планова господарка”, О. Луцький “Кооперативний і приватницький світогляд”) та видання книг, портретів діячів кооперативного руху (В. Нагірного, К. Паньківського, О. Нижанковського, Г. Галагана, М. Зібера, М. Левинського, В. Доманицького, М. Туган-Барановського); створенням філій за територіальним принципом або за видами діяльності кооперації; підготовкою урочистостей до Дня кооперації. Цю роботу виконували секції товариства: наукова, видавничо-рекламна, імпрезова та організаційна. В інформаційно-організаційній діяльності прикладом для ТУК було Товариство польських кооператорів. За весь час свого існування Товариство, будучи фактично додатком до РСУК, не виявляло ініціативи в пропагандистській та видавничій діяльності через брак коштів та перешкоди політичного й цензурного характеру.

⁶ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДАЛ України). – Ф. 569. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 6; Спр. 5. – Арк. 1–7.

⁷ Там само. – Спр. 2. – Арк.10.

За таких умов у вересні 1939 р. товариство увійшло в стадію примусової ліквідації, тому було вирішено передати його майно в грошах РСУК, ділові акти – до бібліотеки НТШ, а портрети кооперативних діячів, які вдалось видати – до музею НТШ⁸.

Основною інституційно-організаційною формою українського приватного підприємництва у міжвоєнний період був СУКіП. Вперше товариство українських купців спробували створити на з'їзді 12 лютого 1906 р. у Львові, в якому взяли участь понад 20 купців з Галичини та Волині. За словами редактора часопису “Торгівля і промисл” В. Несторовича, це була “перша спроба піонерів нашого купецтва і її треба вписати золотими буквами в історію”⁹. Ця подія сприяла подоланню стереотипу про те, що торгівля й промисел недосяжні для українців, а купецько-промисловий стан є чужим. Другу спробу об'єднання зробили в 1918 р., але вона теж не вдалася через невизначеність формату товариства (станове чи торговельне) та події польсько-українською війни¹⁰.

В українському купецько-приватницькому середовищі другої половини ХІХ – першої третини ХХ ст. своєю активністю виділялися галицькі купці: Макарій Тучапський, Михайло Димет, Василь Товарницький, Клим Рогозинський, Іван Борис та його родина, Ярослав Скопляк та інші. Однак станову організацію вдалося утворити лише в середині 1920-х років. До об'єднання їх спонукала складна економічна ситуація, пов'язана з нестабільністю валюти, максимальними тарифами, новими законами, що негативно впливало на становище купців.

З метою відстоювання своїх інтересів українські купці у 1923 р. у Львові організували свою організацію – СУКіП. Зауважимо, що представники СУКіП були тісно зв'язані з кооперацією, а серед членів-засновників були навіть кооператори, наприклад, начальник складу “Народної торгівлі” у Львові М. Лазорко. Зокрема, перший голова СУК Є. Мартинець близько 20 років працював у “Народній торгівлі”, а згодом відкрив свій магазин. Другий голова СУК Р. Зубик був власником підприємства європейського зразка, працював в “Народній торгівлі”, Промбанку, ЗБГ. Р. Зубик опікувався молоддю, заснував Секцію студентів високих торговельних шкіл. Третій голова Г. Гануляк був власником видавництва “Русалка”, публіцистом, який писав статті під псевдонімом М. Марусин, започаткував друкування листівок. Часопис “Український міщанин” писав: “Гануляк був перший, котрий масово пустив у світ українську листівку. До війни видав він більше 300 зразків українських листівок, котрими зацікавив весь торговельний світ даної галузі, а під час великої світової вистави в Києві у 1913 р. Гануляк мав там окремий кіоск і дістав за свої видання на ній похвальний диплом”¹¹. Як голова СУКіП та радник Торговельно-промислової палати він працював під гаслом: “творім третій стан нашої нації”. Четвертий голова Я. Скопляк також представляв інтереси в Торговельно-промисловій палаті, був співвласником львівської промислової фірми “О. Левицька і С-ка” та працював в українських економічних, серед них і кооперативних інституціях. У 1930-х роках

⁸ ЦДІАЛ України. – Ф. 569. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 1; Спр. 4. – Арк. 10.

⁹ Несторович В. Українські купці і промисловці в Західній Україні 1920–1945 / В. Несторович. – Торонто; Чикаго: вид. Клуб Українських Професіоналістів і Підприємців, 1947 – С. 17.

¹⁰ Державний архів Львівської області (далі – Держархів Львівської обл.). – Ф. 454. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 1–2.

¹¹ Григорій Гануляк // Український міщанин. – 1934. – 1 січня; Григорій Гануляк // Український купець. – 1929. – Квітень.

радниками Торговельно-промислової палати також були й інші активні члени товариства, зокрема директор фабрики паперів і туток “Калина” в Тернополі С. Чумак, директор ПСК у Станіславові І. Семянчук. Ярослав Скопляк ставив насамперед завдання об’єднати всіх купців і промисловців, відповідно до гасла “в єдності сила”. Станом на 1937 р. СУКіП мав п’ять представників у Торговельно-промисловій палаті. Почесними членами СУКіП були митрополит Андрей Шептицький, бізнеследі О. Левицька, громадські діячі та економісти К. Левицький, М. Заячківський, С. Федак, Д. Коренець, купець С. Лавров¹².

У 1934 р. внаслідок приєднання промисловців організація отримала назву СУКіП. Наприкінці 1930-х років СУКіП нараховував близько 4 тис. осіб, 35 філій та мав свій друкований орган “Торгівля і промисл”. Загалом на українських землях у складі Польщі налічувалося понад 9 000 купців-українців. Мережа філій СУКіП функціонувала у більшості міст та містечках Галичини. Натомість українські купці та промисловці Волині, Холмщини, Підляшшя та інших українських земель у складі Польщі не були об’єднані у станову організацію. Незважаючи на низку спроб волинських купців заснувати станову купецьку організацію, польський уряд відмовляв у реєстрації.

Програма-мінімум СУКіП полягала в тому, щоб в українському підприємстві все робилося руками українського робітника, щоб український купець обслуговував українського споживача. Програма-максимум передбачала постати поза конкуренцією¹³. Завдяки таким закликам кількість українських кооперативних і приватних промислових і торговельних підприємств збільшувалася, а українська продукція користувалася попитом не лише серед українців. У 1935 р. вийшов у Львові перший номер “Провідника до українських фірм і установ”, у якому економіст М. Творидло зазначав: “тому, хто переглядав цей далеко не повний ще покажчик, напевно зазнали лице радістю, що так багато є вже наших підприємств”¹⁴.

Де-факто товариство відіграло важливу роль у розвитку українського бізнесу: надавало матеріальну та організаційно-правову допомогу своїм членам (купцям і промисловцям), зокрема рекламувало виробы українських підприємств шляхом організації виставково-ярмаркових заходів. Пресовий орган Союзу поміщав на пільгових умовах оголошення та рекламу українських промисловців. Товариство захищало приватників від конкурентної боротьби з боку потужного єврейського купецтва, а також непорозумінь з боку української кооперації. Особливо складним для підприємців було питання кредитування. З метою його вирішення створили власну банківсько-кредитну систему, зокрема, у 1927 р. започаткували Торговельно-промисловий банк, діяльність якого набрала обертів з середини 1930-х років унаслідок співпраці з УТТ. Крім цього, товариство ставило за мету створення Крайової економічної ради, яка б визначала напрям економічного розвитку та забезпечувала співпрацю з іншими економічними установами. СУКіП мав налагоджені контакти з Торговельною українською школою та “Рідною школою” щодо вишколу купецької молоді, економічними товариствами та установами в регіоні й за кордоном. Підприємці розглядали співпрацю з Союзом українських бізнесменів в США щодо

¹² Держархів Львівської обл. – Ф. 454. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 37; Скопляк Я. В обличчі наших завдань / Я. Скопляк // Торгівля і промисл. – 1934. – 15 листопада.

¹³ Наш шлях і наші завдання // Торгівля і промисл. – 1934. – 1 жовтня.

¹⁴ Провідник до українських фірм і інституцій в краю й закордоном. – Львів: Накладом видавництва “Українська реклама”, 1935. – С. 25.

експорту продуктів та виробів українського промислу (наприклад, гриби, килими, гудульські вироби) та імпорту американської продукції. Товариство брало участь у різноманітних заходах та нарадах з питань зменшення купецького податку. Працювало також в напрямку створення філій та гуртівень у кожному повітовому місті. Поширеною була практика надання Виділом письмових фахових порад та інформації купцям і промисловцям. Керівництво Союзу відстоювало інтереси українських приватників у Торговельно-промисловій палаті, а члени товариства виступали серед громадськості з рефератами на актуальні економічні теми¹⁵.

25 грудня 1929 р. відбувся Перший загальний з'їзд членів СУК. Програма заходу включала Богослужіння в Успенській церкві, урочисте відкриття з'їзду в приміщенні Народного дому, виголошення рефератів: "Значення організації купецтва" (Д. Конюх), "З історії українського купецтва" (М. Голубець), "Торгівля і промисл в національному житті" (Д. Паліїв), "Купецтво і промисел в економічному житті після Першої світової війни" (С. Біляк), "Значення реклами в розвитку торгівлі і промислу" (І. Чепига). Реферати викликали низку дискусій. Після прийняття резолюції і офіційного закінчення з'їзду присутні зібралися на спільну вечерю у "Народній гостинниці". З нагоди Першого з'їзду купців видали "Торговельно-промислового одноднівку", яка містила інформацію для гостей Львова (адреси професійних, економічних, культурно-освітніх та інших інституцій), статті про купецтво як окремий соціальний стан та його роль в економічному та національно-культурному житті українського народу¹⁶.

З метою ефективної діяльності у СУКіП працювало п'ять секцій: торговельної молоді, споживчих товарів (корінників), "група промисловців", секція гастрономії та секція палива. Велику увагу товариство приділяло фаховому вишколу молоді. Секцію торговельної молоді очолював Є. Говиківич, О. Левицький, під їхнім керівництвом проводили реєстр українських учнів-практикантів з усіх торгових фірм, організовували фахові курси. Згодом було створено Секцію студентів високих торговельних шкіл з метою підготовки молодих підприємницьких кадрів, зміцнення контактів в купецькому середовищі. На початку 1930-х років цю секцію реорганізували в самостійне кооперативне товариство "Торговельник". Секція проводила лекції на актуальні соціально-економічні теми, як-от: "Коротка історія нашого купецтва від найдавніших часів, його занепад і нові проби піднесення його та заснування станової організації купецтва у Львові" (М. Лазорко). Багато професійних рефератів виголошували на зборах: "Значення організації купецтва", "Добрий купець, купець-горожанин і українець" (Д. Конюх); "Історія українського купецтва по нинішню пору" (М. Голубець), "Торгівля і промисл у національному житті" (Д. Паліїв), "Купецтво і промисл в економічному житті після світової війни", "Значення рідного промислу і торгівлі для нації", "Торговельне законодавство" (С. Біляк), "Значення реклами в розвитку торгівлі і промислу" (І. Чепига), "Історія українського купецтва від найдавніших часів" (Р. Зубика), "Реклама в торгівлі і промислі під сучасну пору" (М. Творидло), "Купецькі книги в світлі податкових приписів і нового торговельного і правового закону" (В. Несторович), "Історія

¹⁵ Несторович В. Українські купці і промисловці в Західній Україні... – С. 162; Який хосен мають купці і промисловці, приступаючи в члени своєї станової організації // Торгівля і промисл. – 1929. – 15 січня.

¹⁶ З'їзд членів "Союзу українських купців" у Львові // Торговельно-промислова одноднівка. – 1929. – 25 грудня.

українського купця” (В. Целевич), “Підставові відомості купця” (Л. Шанковський), “Організація бюро посередництва місць практики для торговельної і промислової молоді” (І. Лучишин). Крім лекцій, відбувалися зустрічі-презентації про відомих економістів світового рівня, наприклад, про М. Туган-Барановського¹⁷.

Секція споживчих товарів була найчисельнішою і займалася створенням власних та спільних гуртівень з “Народною торгівлею”, їхнім ефективним використанням. Упродовж 1937–1939 рр. у Галичині виникає низка українських приватних гуртівень, як-от у Львові – “Центроторг” П. Прибитківського та “Українська гуртівня” С. Герасимовича, у Перемишлянах – гуртівня СУКіП Білоуса, в Копичинцях – “Селянський базар” Білана, в Коломиї – “Купецька основа” Будиньчука, в Тернополі – гуртівня Трача та Дзюбановського, у Станіславові – гуртівня “Купецька поміч”, у Глинянах – “Українська гуртівня” М. Сеника та в інших містах¹⁸. Крім цього, секція споживчих товарів у співпраці з “Народною торгівлею” організовувала “Самопомічну касу”, яка надавала вигідні позики. На зібраннях члени секції обговорювали низку виробничих питань, серед іншого й проблему фальсифікації споживчих товарів та їхнє розпізнавання.

Секція гастрономії ставила за мету розвинути готельно-ресторанний бізнес. Члени секції надавали фахові консультації щодо створення та роботи ресторанів, готелів, кав’ярень, “Бюро посередництва праці”. Досягненням у цьому напрямку стало відкриття 1938 р. ресторану “Гастрономія” поблизу “Народної гостинниці”, який користувався популярністю серед львів’ян, студентів та гостей міста. Окрему секцію при товаристві зуміли організувати підприємці паливної галузі промисловості. Перед ними стояло завдання налагодити створення складів та гуртовий закуп палива.

Групу промисловців очолювали львівські підприємці Є. Нагірний та Я. Скопляк, згодом Ю. Крохмалюк. Вона об’єднувала 30 промислових фірм, а метою її діяльності було “об’єднати весь український індивідуальний промисл”. Членом міг бути кожний український промисловець. Товариство співпрацювало з близькими за інтересами до Союзу установами та товариствами, як-от: “Зоря”, “Праця”, “Міщанське братство”. Взаємно корисною була співпраця з УТТ, при якому діяла “Група промисловців” та КРУП¹⁹. Зауважимо, що УТТ працювало з 1908 р. під проводом Р. Залозецького та об’єднувало інженерів, здебільшого з закордонною освітою, які реалізовували низку економічних проектів, зокрема видавали “Технічні вісті”. Деякі з членів УТТ належали до СУКіП, наприклад, голова УТТ, інженер Василь Рижевський. Саме членам УТТ належить ідея щодо заснування промислового банку та створення спільно з Союзом організацій інженерів на еміграції Федерації українських інженерських організацій. При УТТ існувала Торговельно-економічна секція, до складу якої входили торговельники з вищою економічною освітою, яку здобули у Празі та Відні²⁰.

¹⁷ Держархів Львівської обл. – Ф. 454. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 16–20, 39; Ювілей 10-літнього “Союзу українських купців” // Український міщанин. – 1933. – 24 грудня; Трьох референтів про актуальні справи // Торгівля і промисл. – 1934. – 1 грудня.

¹⁸ Вербова О. Національний господарський рух на західноукраїнських землях впродовж 1848–1944 років: монографія / О. Вербова. – Львів: ПАІС, 2009. – С. 213.

¹⁹ Держархів Львівської обл. – Ф. 454. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 60–63; Несторович В. Українські купці і промисловці в Західній Україні... – С. 47–50.

²⁰ Держархів Львівської обл. – Ф. 454. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 63.

На початках своєї діяльності СУКіП не мав власного друкованого органу, тому члени товариства публікували свої розвідки, звернення в часописі “Український купець”, який поширював ідеї організаційної єдності купецько-промислового стану, роз’яснював роль бізнесу для українського народу: “Бо всі ми прийшли до переконання, що без власних фабрик, торговельних заведень, банків і промислових фахів, ми, яко нація, не зможемо вибороти й заняти у всесвітній сім’ї народів такого місця й становиська, яке належить нам як 40-мільоновому народові”²¹.

Діяльність товариства фрагментарно висвітлювали галицькі часописи “Новий час”, “Діло”, “Український міщанин”. Згодом Союз спромігся на створення власного друкованого органу “Торгівля і промисл”, редактором якого був В. Несторович, йому належить більшість публікованих статей, перекладів, оглядів фахової преси тощо. Крім редактора В. Несторовича, над газетою “Торгівля і промисл” працювали співробітники-референти, кожний з яких був відповідальний за певну тематику: І. Грицай – податкові поради, А. Мілянич та В. Яцишин – банкова справа і Промбанк, О. Миколайський, В. Островський, М. Абрамчук – актуальні питання купців та промисловців і господарство на Волині; С. Орський – ремісничка справа та ін.²² Часопис ставив за мету налагодити контакти між торговельними й промисловими фірмами, надавати їм потрібну інформацію, за допомогою часопису встановлювали контакти з українськими купцями та промисловцями за кордоном, зокрема з США та Канади. Часопис не обмежувався лише співпрацею з приватним бізнесом, а прагнув “служити всяким фірмам, так кооперативним як й приватним, всім нашим фірмам, що займаються торгівлею або промислом”²³.

“Торгівля і промисл” виконувала роль інформатора, ідеолога, репрезентанта, захисника українських купців і промисловців. Прикладом у видавничій сфері для членів СУКіП була прогресивна фахова преса в Німеччині, Франції, США. Насамперед у США, де на урядово-державному рівні цінували роль фахової торговельно-промислової преси, зокрема видання часопису “Journal of Industrial and Engineering Chemistry”. У США розвиток фахової преси розглядали як один із напрямків виходу з післявоєнної господарської кризи. Міністерство торгівлі тісно співпрацювало з представниками фахової преси, яка виконувала роль посередника між урядом та торговцями й промисловцями, а плани уряду формувалися відповідно до потреб та зацікавлень купецтва й місцевого виробництва²⁴.

Офіційний друкований орган СУКіП “Торговля і промисл” спочатку виходив у Коломиї накладом видавництва “Трембіта” за фінансової підтримки кількох приватних підприємств, а згодом у Львові. У часописі друкували статті про успішних світових підприємців, роль реклами в бізнесі, особливості податкової політики тощо. Зауважимо, що оскільки на Волині не було створено станової купецької організації, часопис періодично публікував матеріали про Волинь, а згодом навіть виділив окрему “Волинську сторінку”. Ось як відреагував митрополит Шептицький на вихід у світ часопису “Торговля і промисл”: “Дуже дякуємо за лист, яким повідомляєте про видання часопису, який постановив собі за ціль об’єднати українське

²¹ Ковалюк М. Наші завдання / М. Ковалюк // Український купець. – 1929. – Березень.

²² Несторович В. Українські купці і промисловці в Західній Україні... – С. 148–149.

²³ До наших читачів // Торговля і промисл. – 1929. – 15 січня.

²⁴ Там само. – С. 1–2.

міщанство наших міст на засадах Католицької Церкви. Мило мені прийняти це до відома і тому радо буду його пренумерувати для Вашої праці і старань, щоб часопис служив для добра української Католицької Церкви і народу, пересилаю моє архієрейське благословення”²⁵.

Секція торговельної молоді при СУКіП видавала газету “Молодий підприємець”, в якій акцентувала на розвитку купецько-промислового стану та його ролі в суспільстві: “Український промисл і торгівля ростуть розростаються, охоплюють щораз ширші ділянки. Твориться стан людей, що вже в близькій будучині забиратиме рішуче слово в справах національного життя”. Редактори часопису були переконані, що саме цей стан покликаний творити професійну, духовну єдність, з метою створення та розвитку “найвищого організму, яким є нація”²⁶.

До видавничих здобутків СУКіП треба також віднести “Торговельно-промислово-одноднівку”, книгу В. Несторовича “Упрощене книговодство і податки” (1936) накладом 3 500 примірників. Планувалося також монументальне видання у друкарні оо. Василян “Енциклопедії українського підприємця” об’ємом 800–900 сторінок, написаної у співавторстві 10 фахівців за редакцією В. Несторовича, однак Друга світова війна перешкодила реалізації цього видавничого проекту.

Зауважимо, що серію книг про економіку та приватних підприємців публікував “Український видавничий інститут”, а УТТ з нагоди виставково-ярмаркових заходів видав у 1937 р. книгу “Можливості розвитку рідного промислу”. Над виданням книги працювали члени Комітету розбудови українського промислу при УТТ та студенти політехнічного товариства “Основа”²⁷. Важливу роль для приватного підприємця мало рекламне бюро “Центрорекляма”, яке займалося розміщенням оголошень в українських часописах. Бюро також видавало однойменний рекламний журнал “Центрорекляма”, в якому пояснювало роль реклами для розвитку промислу і торгівлі, публікувало різноманітні оголошення українських товарів тощо. Важливим досягненням у видавничій та промисловій сферах стало видання “Провідника до українських фірм і інституцій в краю й закордоном” у 1935 р. (збірник адрес, хоч і не зовсім досконалий: з багатьма помилками та інформаційними неточностями), яке видало видавництво “Українська реклама” за редакцією Івана Шавеля. У ньому містилися цікаві статті, інформація про всі тодішні українські організації та підприємства²⁸.

Завдяки активній діяльності філій СУКіП зумів активізувати та організувати купецтво та промисловців Галичини. Філії працювали в кількох напрямках: популяризація фахового вишколу та опіки над молоддю, надання безвідсоткового кредиту членам, об’єднання всього українського купецтва в Союзі, створення купецької статистики, співпраця купців і ремісників на регіональному та світовому рівнях, ведення Фонду будови дому СУК, меценатство й участь у громадському та культурному житті, рекламування українських підприємств та їхньої продукції.

²⁵ Архієрейське благословення Їх Ексцеленцій Митрополита Кир Андрея і Єпископа Кир Григорія для нашого почину // Український міщанин. – 14 січня. – 1934.

²⁶ Молодий підприємець. – 1937. – № 1. – С. 1.

²⁷ Можливості розвитку рідного промислу. – Львів: УТТ. Друкарня Наукового Т-ва ім. Т. Шевченка у Львові, 1937. – 80 с.; Гануляк Г. З фахової літератури / Г. Гануляк // Торгівля і промисл. – 1934. – 15 листопада.

²⁸ Провідник до українських фірм і інституцій... – С. 1–194.

Наприклад, у Перемишлі українським промислово-купецьким поступом займався найбагатший перемишльський купець Іван Борис. У місті працювала низка крамниць, пекарень, м'ясарень, молочарень, крім цього, гуртівні І. Мадея та "Гурт". Важливим досягненням членів перемишльської філії було заснування "Безвітсоткової каси", тісна співпраця з Промбанком²⁹. Не менш прогресивною була діяльність станіславівської філії. У місті діяла українська торговельна спілка "Фарболь", членами якої були купці на чолі з В. Яновичем. На кінець 1930-х років станіславівська філія нараховувала 182 члени, серед яких найбільше було власників споживчих крамниць (129), а також співвласники кооперативних крамниць, власники пекарень, фабрики пасти, підприємства мінеральної води. Коломийська філія займалася видавництвом часопису "Український купець". Тут діяли українські друкарні та видавництво, а члени СУК організували гуртівню "Купецька основа"³⁰.

З ініціативи самбірського аптекаря Д. Ручки-Кульчицького заснували філію СУКіП у Самборі. Популярністю користувалася крамниця "Залізний базар". Добре зорганізованим було також купецтво Теревовлі. Їхнім осередком була гуртівня споживчих товарів "Іван Миковський і С-ка", коштом купецьких спілок Я. Галанджія та В. Старика (мануфактурна), М. Курочки й В. Качорівського (залізних товарів) побудовано триповерховий "Купецький дім" для українських крамниць і крамниці чеської фірми взуття "Батя". Однією з найчисельніших була тернопільська філія, до якої належали досвідчені купці та підприємці В. Трач, Б. Метельський, М. Гусак, Г. Бойців та інші. Купецтво Стрийщини – власники крамниць, здебільшого споживчих, – ініціювало створення філії львівського Промбанку в Стрию³¹. Успішною була також діяльність українських купців на Сокальщині, Коломийщині, Надвірнянщині, Підгаєччині. Українські купці мали свої об'єднання за кордоном. Зокрема, в Чикаго діяло "Українське товариство бізнесменів і професіоналістів" (Кіндрат Саняк, М. Белегай, Богдан Пелехович, Роман Смука), а в Канаді українські купці та промисловці належали до "Союзу об'єднаних торговців Альберти" (П. Турко, Я. Ясенчук, В. Челядин, В. Демчук)³².

СУКіП намагався охопити своєю роботою всі етнічні українські землі в Польщі, однак польський уряд обмежив діяльність товариства лише трьома галицькими воєводствами. Часто українська громадськість, зокрема кооператори, публічно звинувачувала членів СУКіП, що ті мало співпрацюють з купцями північно-західних та інших українських земель, обмежившись лише Галичиною, й не прагнуть "ширших організаційних горизонтів" СУКіП³³. Однак ці звинувачення не знаходили підтвердження, адже СУКіП робив спроби відкрити філії на Волині, поширював свій офіційний часопис, українські промислові товари, брав участь у волинських

²⁹ *Вербова О.* Національний господарський рух на західноукраїнських землях... – С. 216–217.

³⁰ *Держархів Львівської обл.* – Ф. 454. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 11–12, 59.

³¹ *Бандера О.* Економічний розвиток Стрия / О. Бандера // Стрийщина: історико-мемуарний збірник / [ред. І. Пеленська, К. Баб'як]. – Нью-Йорк: Комітет Стрийщини. 1990. – С. 443–446.

³² *Сергієвич І.* В єдності – сила / І. Сергієвич // Український купець. – 1929. – Березень; *Гануляк Г.* Організація купецтва / Г. Гануляк // Український купець. – 1929. – Травень; *Бандера О.* Економічний розвиток Стрия... – С. 443–446; *Несторович В.* Українські купці і промисловці в Західній Україні... – С. 72–73.

³³ Ах ті північно-західні землі // Торгівля і промисл. – 1934. – 15 жовтня.

торгах 1935 р. та в низці інших заходів, щоб українізувати волинський ринок та купецько-промислове середовище³⁴.

Упродовж своєї діяльності СУКіП не реалізував низки завдань та проектів. Надзвичайно гострою в СУКіП була проблема власного приміщення. Проект “Дім українського купця і промисловця”, для реалізації якого був створений спеціальний “Будівельний комітет”, не вдалося втілити в життя. Потреба у зберіганні документів СУКіП вимагала створення “Музею-архіву української торгівлі й промислу”. Ця ідея належала Я. Скопляку, однак не реалізувалася. Представники СУКіП працювали над серією видань “Фахова бібліотека” (проект П. Мандюка), першою публікацією якого було “Упрощене книговодство” В. Несторовича. Не до кінця реалізованою була концепція А. Дерев’янка щодо налагодження співпраці купців з покупцями. Компромісними питаннями мала займатися Українська господарська асоціація на засадах суспільної солідарності³⁵. СУКіП не вдалося покращити кредитову політику й забезпечувати купців та промисловців стабільним безвідсотковим чи маловідсотковим кредитом³⁶.

Посилення авторитаризму польської держави в економічній сфері – створення Головної Господарської Ради, зміни у промисловому законодавстві та низка інших дій (наприклад, пацифікація) не призупинили українського купецько-промислового поступу³⁷. З цього приводу часопис “Торгівля і промисл” писав: “Нас не сміють відстрашувати ніякі перешкоди, ні ворожі затії, ні задрі високи, чи незречість своїх. Кожна крамниця, кожний верстат – це не тільки особиста, а й національна цінність... Якби обставини в майбутньому не складались – ми знаємо одне: мусимо заодно прямувати до господарської зрілості українського народу...”³⁸.

У своїй діяльності товариство досягло успіхів. Насамперед об’єднало українських приватників – сконсолідувало купців і промисловців за допомогою філій у всій Галичині, відстоювало та популяризувало їхні інтереси на державному рівні та в пресі, створило власні економічну пресу, організувало національне приватне виробництво, каси та Промбанк, налагодило співпрацю з українським купецтвом Польщі та закордоном. На прикладі норвезького досвіду прямувало в напрямку забезпечення ремісників сировиною та кредитом, трансформації ремісничого виробництва у велике фабричне виробництво. Про роль організації в тогочасному суспільстві об’єктивно висловився на загальних зборах СУКіП у Львові 6 лютого 1938 р. фінансист Теофан Глинський: “Не забуваймо, що наша організація – відзеркалення сили українського купецтва і що тільки сильна організація здвигнена збірним зусиллям цілого українського купецтва свідомого свого великого

³⁴ Миколайський О. За ринок для українського промислу на Волині Олександр Миколайський // Торгівля і промисл. – 1935. – 1 серпня.

³⁵ Несторович В. Українські купці і промисловці в Західній Україні... – С. 155.

³⁶ Ольховий І. Проблема промислового кредиту / І. Ольховий // Торгівля і промисл. – 1935. – 1 грудня.

³⁷ Несторович В. Господарська дійсність і майбутність // Торгівля і промисл. – 1936. – 15 вересня; Його жс. Українські купці і промисловці в Західній Україні... – С. 223–226.

³⁸ Несторович В. Назустріч активності в новому році / В. Несторович // Торгівля і промисл. – 1938. – 1 січня.

покликання в економічному розвитку нашого народу свідчитиме про його зрілість та національну вартість”³⁹.

Отже, інституційне становлення національного господарського руху в Галичині формувалося у зв’язку з розвитком кооперації та приватного підприємництва, українізації міст та зростання кількості “підприємливих людей” (ремісників, промисловців, купців). Основними організаційно-інституційними формами українських підприємців були станові організації “Зоря”, Товариство українських кооператорів, СУКІП, досвід діяльності яких засвідчив потребу об’єднання зусиль для покращення добробуту українців та економічного розвитку краю.

³⁹ Держархів Львівської обл. – Ф. 454. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 63.

Сергій КОТОВ

ВЗАЄМИНИ ТОВАРИСТВА “СОКІЛ-БАТЬКО” З УПР, ІНСТИТУЦІЯМИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Упродовж міжвоєнного періоду ХХ ст. товариство “Сокіл-Батько” налагодило тісні відносини з громадсько-політичними інституціями краю, які розподілимо на декілька груп: 1) спортивні й молодіжні ідейно споріднені товариства; 2) національно-культурні організації; 3) нелегальні громадські інституції націоналістичного спрямування; 4) легальні політичні партії національно-державницького табору; 5) українське представництво у сеймі й сенаті Другої Речі Посполитої.

В умовах польського владного режиму “Сокіл-Батько” намагався нав’язати співпрацю з “Січачами” та “Лугами” на ґрунті спільної національно-просвітницької діяльності. Зокрема, уже на засіданні старшини “Сокола-Батька” 28 листопада 1923 р. ухвалено рішення про скликання спільної конференції представників товариств “Січ” і “Сокіл-Батько” після порозуміння зі всіма секціями товариства “Сокола-Батька”¹.

Подібні рішення “давалися” вкрай нелегко, зважаючи на конкуренцію обох товариств. Про напружені відносини обох товариств свідчить, зокрема, підготовка до спільного проведення Шевченківських днів у 1924 р. На засіданні старшини “Сокола-Батька” 2 січня 1924 р. було вирішено звернутися за допомогою до академічної молоді під час організації Шевченківського свята. Водночас ухвалено провести 20 січня 1924 р. спільну конференцію з представниками товариства “Повітова Січ” (від “Сокола-Батька” – С. Гайдучок, П. Зимак, М. Левицький)². На засіданні старшини 22 січня 1924 р. С. Гайдучок інформував, що спільна нарада з “Повітовою Січчю” не відбулася, оскільки від цього товариства “явився п. Попель і урядник Цурковський – член “Повітової Січи” і “Сокола-Батька”. В виду сього, уважаючи їх некомпетентними, зажадано з нашої сторони, щоб засідання скликала “Повітова Січ” і висилала членів старшини своєї”³.

На засіданні старшини 27 лютого 1924 р. вирішили відправити на спільну конференцію, яка мала вирішити питання спільного проведення Шевченківського здигу 3 березня, делегацію “Сокола-Батька” у складі П. Зимака, М. Левицького, В. Ігната, Т. Франка⁴. На відміну від конференції 20 січня, “Повітова Січ” спрямувала на переговори “компетентних осіб”.

¹ ЦДІАЛ України. – Ф. 312. – Оп. 1. – Спр. 51. – Арк. 92.

² Там само. – Арк. 96.

³ Там само.

⁴ Там само. – Арк. 101.

19 березня 1924 р. на засіданні старшини Т. Франко проінформував про результати спільної наради з представниками “Повітової Січі”⁵. Він констатував, що представники “Січі” погодилися на одну спільну вправу на Шевченківському здвизі, а також на деякі спільні видатки (реклама свята). Водночас вони не погодилися на побудову степенниці (трибуни) та лавок на спільний рахунок.

У дискусії, що розгорнулася навколо цього питання, першим взяв слово С. Гайдучок, який ствердив: ““Січ” чується за слабою уладити Краєвий здвиг. При тім не знати: чи делегати “Повітової Січі” репрезентують край (Січовий Союз) чи повіт”⁶. Водночас він підкреслив потребу великих видатків на краєве свято, а саме: 1) виготовлення афіш; 2) побудову роздягальні для учасників свята. М. Волошин ствердив, що проведення спільного свята вимагає й спільних видатків. М. Заячківський наприкінці дискусії заявив, що видатки можуть бути покриті касою “Сокола-Батька”, у такому разі відпадає потреба спільного проведення свята⁷.

26 березня 1924 р. на засіданні старшини М. Левицький знову інформував, що “Повітова Січ” не погоджується на спільну побудову степенниці, лише – “на дрібні видатки, а чистий дохід по половині”⁸. П. Зимак додав, що “Повітова Січ” не погодилася на спільні жіночі вправи. Врешті-решт він запропонував укласти програму “Сокола-Батька”, а “Повітова Січ” нехай організує окреме свято⁹.

2 квітня 1924 р. на засіданні старшини “Сокола-Батька” М. Левицький, В. Ігнат звітували про переговори з “Повітовою Січчю”. Старшина обурилася, що представники “Січі” на пожежному курсі оголосили, що 22 червня 1924 р. відбудеться січове свято, а не спільне – січово-сокільське. С. Гайдучок поведінку “Повітової Січі” назвав нещирою. Представники делегації “Сокола-Батька” інформували, що “Січ” не погоджується “ні на спільні жіночі вправи, ні на спільні видатки до гладження площі. Відстоюють термін 22 червня с. р.”¹⁰. Щоб не затягувати переговори, старшина визначила директиви представникам “Сокола-Батька” на чергову спільну нараду з метою приступити до позитивної праці, а саме: “а) спільні видатки; б) спільні вправи, так жіночі як і мужеські; в) гладження площі спільними коштами; г) пересунення речинця на вересень так, як всего два місяці до речинця 22 червня”¹¹.

На надзвичайному засіданні старшини 5 квітня 1924 р. М. Левицький, П. Зимак і Т. Франко прозвітували про спільну нараду з представниками “Повітової Січі”, що відбулася 3 квітня. За їхніми словами, “нарада розбилася наслідком опору “Січі” і рішучої відмови причинитися до кінцевого для здвигу упорядкування площі: себто установки огорожі і примітивних, бодай, провізоричних сиджень для публіки”¹². Водночас М. Волошин повідомив, що 4 квітня 1924 р. до його бюро прийшов кошований Роман Дашкевич від “Січі” й заявив, що “Січ” погодиться на спільні жіночі вправи й на дальші уступки¹³. Старшина “Сокола-Батька” вирішила теж піти на

⁵ ЦДІАЛ України. – Ф. 312. – Оп. 1. – Спр. 51. – Арк. 101.

⁶ Там само. – Арк. 102.

⁷ Там само.

⁸ Там само. – Арк. 103.

⁹ Там само.

¹⁰ Там само. – Арк. 105.

¹¹ Там само.

¹² Там само. – Арк. 109.

¹³ Там само.

поступки, погодилася з терміном проведення Шевченківського здвигу – 22 червня 1924 р. Проте настирливо вимагала спільної побудови степенниці. Цю ухвалу вирішено в письмовій формі передати товариству “Січ” і вимагати швидкої відповіді¹⁴.

7 травня 1924 р. на засіданні старшини “Сокола-Батька” зачитано лист-відповідь від “Повітової Січі”, яка не зрікалася ідеї спільного проведення свята, але вимагала спільних видатків і спільного доходу¹⁵. П. Зимак у дискусії піддав сумніву спільне проведення свята. М. Волошин, який з самого початку переговорів відстоював ідею спільного проведення Шевченківського здвигу, підсумовуючи перебіг переговорів, заявив: ““Січ” ніяких коштів немає і хоче, аби публіка на святі конче стояла. Коли є свято повітове, то “Соколови” не випадає в нім брати участь навіть з одною вправою. Спільне свято було би можливе лише у вересні і то, коли б не умови “Сокола-Батька” зараз погодилися і зараз дали відповідь”¹⁶. О. Навроцька підтримала виступ М. Волошина і заявила проти участі “Сокола-Батька” в святі “Повітової Січі”. Т. Франку старшина доручила підготувати лист-відповідь¹⁷.

Значно краще склалися відносини “Сокола-Батька” з ЦЕСУС. Зокрема, на засіданні старшини 20 грудня 1923 р. розглянуто звернення ЦЕСУС до “Сокола-Батька” про долю приладдя спортивного кружка в Йозефові, який припинив свою діяльність. Вирішено звернутись до ЦЕСУС, “щоби подано які є прилади та в якій вони стані, щоби евентуально даром не викидати грошей”¹⁸.

“Сокіл-Батько” виступив співзасновником “Спортового Союзу”. 27 лютого 1924 р. на засіданні старшини “Сокола-Батька” І. Вінцковський повідомив, що спортивна секція скликала “ширші сходи” на 16 березня 1924 р. з метою створення “Спортового Союзу”¹⁹. 19 березня 1924 р. С. Гайдучок інформував, що спортивна секція на ширших сходинах в зазначений день обрала Спортивну (Спортову) Раду та ухвалила правильник “Спортового Союзу”. До Спортивної Ради увійшли, зокрема, О. Навроцький, Т. Франко, М. Левицький, Ю. Лавірський і І. Вінцковський. Спортивна Рада на першому ж засіданні ухвалила рішення про організацію “Спортового чайного вечора” 5 квітня 1924 р.²⁰.

В окремих повітах Галичини у міжвоєнний період ХХ ст. склалися доволі приятельські відносини “Сокола-Батька” і “Лугу”. Старшина товариства повідомляла, що “ми не стараємося і на будуче не будемо старатися виступати проти лугової організації, а противно всіма силами стремітимемо винайти спільні напрямні до порозуміння і співпраці обох організацій. У повищій справі ми згідні йти по лінії бажань Вашої організації та об’єднати у Перемишлянському повіті тільки сокільські товариства”²¹.

Зокрема, 1 червня 1928 р. організаційна секція “Сокола-Батька” звернулася до Центральної ради “Лугів” у Львові з листом, в якому від імені старшини “Сокола-Батька” інформувала, що Євстахій Свитенко з Городка-Ягелонського “із-за

¹⁴ Там само. – Арк. 109.

¹⁵ Там само. – Арк. 117.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само. – Арк. 120.

¹⁸ Там само. – Арк. 94.

¹⁹ Там само. – Арк. 101.

²⁰ Там само.

²¹ Там само. – Арк. 145.

некарности рішення старшини товариства “Сокіл” в Городку-Ягелонським зівстав виключений із членів сокільської організації, що затвердила старшина “Сокола-Батька” рішенням 30 травня 1928 р. Організаційна секція просила: “Вимагає добро всіх українських організацій, щоби даної людини не допустити до котрої-небудь із них, як руїницького елемента”²².

У 1930 р. польська влада заборонила діяльність “Пласту”, внаслідок чого велика частина “пластового членства” перейшла до “Сокола-Батька”. З цих причин “товариство “Сокіл” почасти взяло на себе ще й функції “Пласту”, який австрійські та польські політичні кола заборонили, вважаючи небезпечним”. Зауважимо, що товариство й раніше підтримувало “Пласт”. Пластуни “один раз на тиждень вони приходили в зал “Сокола-Батька” і, за дозволом канцелярії, відбували свої сходи, побудовані за пластово-козацькою програмою. Влітку вся молодь виїжджала в колишні козацькі табори до Підлютого на Остодір чи до Старяви поблизу Хирова”.

На відміну від “Січі”, “Лугу”, “Пласту”, соколи критикували комсомольські організації, комуністичну ідеологію. У відповідь останні намагалися розбити український молодіжний патріотичний рух. Зокрема, у “Летючці”, що побачила світ напередодні Сокільського здвигу, наголошено на спільній меті обох товариств: “Чи ви чули про ваших братів, найкращих синів українського народу – Козака, Середу, Міранюка й других. Вони хотіли хліба й праці, хотіли так важкої волі, а кулі дістали з рук окупаційних посіпак... А чи про барикаду, про 3-тижневий страйк будівельних робітників, заслужені права до життя – чи Ви чули. Чи ж це не Ваші й цілого молодого покоління кличі боротьби. Чи ж їх жертвенна боротьба не є й Вашою боротьбою. Спільна єднає нас звязь і спільний обов’язок...”.

Комсомольці закликали соколят не піддаватися “на провокації” і не виступати проти Радянського Союзу, а “тим, що братаються з польськими й німецькими панамі, тим, які кажуть, що Ваш ворог Радянський Союз чи жидівський бідняк, тим усім зрадникам: Целевичам з УНДО, Коновальцям з ОУН, Паліївим з розбивацького “Фронту Національної Єдності”, скажіть: не станемо загонами фашизму й польського окупанства, не підемо до братовбивчої війни проти українського народу Радянської України! Хочемо боротьби з гнобителем, а не угоди з ним. Хочемо миру, а не війни! Це польські і жидівські борці – вороги українського народу, а окупант-поліцай і власний зрадник”.

Комуністи запитували соколів: “Кудою підете?”. “Чи ж не шляхом, який кров’ю значила львівська робітничка молодь, – продовжували молоді комуністи. – Станьте на цей єдиний шлях боротьби за волю, права молоді до життя й науки, за визволення! Станьте на цей єдиний шлях об’єднаних сил молодого покоління без різниць націй і переконань! Вашу фізичну і моральну тугість і справність віддайте справі боротьби, для добра й визволення народу!”.

Комсомольці відзначали, що є “національно-визвольною організацією молоді Західної України, яка виростила юних борців – Ліду Мосійчук 16-літню героїню катованої Волині, Міронюка – героя Львівського зриву й тисячі мучених окупантом по тюрмах...” і закликали “приступити до боротьби у Фронті Молодого Покоління, в якому вся гноблена й визискувана, позбавлена прав до радощів і освіти молодь бореться за краще вільне завтра”.

²² ЦДІАЛ України. – Ф. 312. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 42.

Інші національно-культурні організації також підтримували ділові контакти із «Соколом-Батьком». Про масштаби співпраці товариства з іншими громадянськими інституціями можемо скласти уявлення на підставі спогадів голови товариства М. Хроновята, який зазначав, що «не хотів прийняти ту посаду, адже, окрім того, що був начальником організаційного відділу у Крайовому Молочарському Союзі «Маслосоюз» у Львові, належав до проводу різних центральних організацій і мав дуже мало вільного часу, щоб виконувати обов'язки ше й голови Крайової сокільської централі»²³.

Серед національно-культурних товариств чимало уваги «Сокіл-Батько» приділяв співпраці з «Рідною школою». У листі від 19 липня 1929 р. головна управа «Рідної школи» (за підписами містоголови О. Базюка, секретаря М. Коновальця) звернулася до старшини «Сокола-Батька» з метою налагодження співпраці щодо заснування приватних шкіл, «захронок», збірних лекцій, дитячих садків. Управа «Рідної школи» виготовила 8 липня 1929 р. відповідну інструкцію – «Поучення» разом з готовими зразками подань і практичними порадами у питаннях домівок для цих виховних установ. Старшині «Сокола-Батька» надіслано 50 таких «Поучень» з проханням передавати їх громадянам, які звертатимуться з такими проблемами²⁴.

Нерідко лідери товариства «Рідна школа» критикувала соколів. Зокрема, у 1936 р. старство в Коломиї розв'язало товариства «Сокіл» і «Довбуш» через те, що товариства записували до своїх організацій шкільну молодь. Головна управа «Рідної школи» звернулася до старшини «Сокола-Батька» з листом від 28 листопада 1936 р., в якому підкреслила: «Тому, що участь молоді в житті таких товариств не бажана, бо як виходить з повищих подій приносить це шкоду так товариствам, як і самій молоді. Звертаємося з проханням, щоби Хвальне Товариство як Центральна видало відповідний наказ до своїх організацій в краю щоби ті місцеві організації не втягали шкільної молоді. Це тим більше злишне, що кожна школа має свої організації фізичного виховання, щороку уряджує так по провінції, так в Централі свято молоді, на яких відбувається міжшкільні чи міжклясові гуртові змагання і тому подібне»²⁵. Водночас Головна управа «Рідної школи» готова була сприйняти вказівки чи зауваження щодо фізичного виховання в українських школах²⁶.

Із «Соколом-Батьком» дружні відносини підтримувала «Просвіта». 14 листопада 1933 р. Управа «Просвіти» звернулася з листом до товариства «Сокола-Батька», в якому повідомляла, що висунула клич «Всі українці у Львові стають членами товариства «Просвіта» у цьому році!». Головна управа «Просвіти» просила припинувати це питання і надіслати список членів Управ, Наглядової ради, службовців для перевірки їхнього членства в «Просвіті». До листопада 1933 р. старшина «Сокола» такого списку не надіслала. Тому керівництво «Просвіти» прохало: «З огляду на те, що справа нами порушена дає запоруку кращого розвитку і інших

²³ Хроновят М. «Сокіл-Батько» Руханково-спортове товариство у 1934–1939 роках / М. Хроновят // Сокіл-Батько. Спортивно-рахункове товариство у Львові. Альманах. 1894–1994. – Львів: РВО «Основа», 1996. – С. 13.

²⁴ ЦДАЛ України. – Ф. 312. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 63.

²⁵ Там само. – Арк. 87.

²⁶ Там само.

установ, тому в імені цей співпраці просимо хвальну управу переслати нам потрібний список у найкоротшому часі”²⁷.

Ці товариства неодноразово спільно проводили заходи національно-культурного характеру. Наприклад, у 1926 р. голова товариства “Сокіл” М. Заячківський інформував українські національно-культурні товариства, зокрема, сокільські організації на місцях, про організацію 3 червня 1926 р. свята з нагоди 10-ліття смерті Івана Франка. У програму свята увійшли: 1. Покладання вінків на могилу Івана Франка (8:00 год); 2. “Символічне засадження Франкового дуба на площі Сокола-Батька за Стрийською рогачкою, відкриття пропам’ятної плити під дубом, збірні вправи руховиків і руховичок Львова та сокільських гнізд повіту”²⁸.

Доволі непрості відносини склалися в “Сокола-Батька” з націоналістичним підпіллям. Основна причина – члени ОУН намагалися поширити свій вплив на товариство. “Були намагання з боку націоналістів опанувати сокільською організацією, але вони не вдалися, бо не мали підтримки більшості на Загальних Зборах “Сокола-Батька”, – зазначав М. Хроновят. – Тоді був створений т. зв. Спортовий Союз, у якому вирішальне слово мали крайні елементи, а на сокільську організацію почали тиснути не тільки поляки, але й свої ура-патріоти. Знайшлися й такі, яким сокільська організація видавалася малолояльною до влади, і вони створили нову спортивно-руханкову організацію під назвою “Луг”. На чолі тієї лояльної до польської влади організації став Роман Дашкевич. Отже, доводилося нам відбивати атаки з усіх боків, а що найприкріше – від своїх зліва і справа!”²⁹.

Свого апогею протистояння “Сокола-Батька” й ОУН сягнуло у 1934 р., коли під час Здвигу у Львові частина соколів відмовилася виконувати ухвали організаторів заходу. “Коли лави Соколів вишикувалися на площі “Сокола-Батька” у Львові 1934 року в присутності численної публіки та деяких гостей з-за кордону і почала награвати музика до перших вправ, частина Соколів вчинила “бунт” – стояли непорушно, ігноруючи команду, – згадував голова товариства М. Хроновят. – Вправи було зірвано. Це був прикрий і досі нечуваний у молодечих лавах випадок несубординації. Слідство довело, що бунт на площі “Сокола-Батька” підготували і провели наші “націоналісти...”³⁰.

Товариство “Сокіл-Батько” декларувало позапартійництво. “Сокіл не сміє стати тереном партійної боротьби. Кожний сокіл повинен старатись виробити собі таке політичне переконання, яке б не йшло врозріз зі сокільськими ідеями. Та на терені “Сокола” є він тільки соколом та українцем. На шляху до осягнення найвищих ідеалів Нації всі соколи мусять найти спільну площину порозуміння”³¹. Все ж, починаючи з 1930-х років, соколи все більше уваги приділяли налагодженню співпраці з партіями національно-державницького табору, УНР.

1 червня 1935 р. почав діяти закон про пожежництво, що “зорганізував проти-пожежну акцію в окремих покликаннях до того пожежних сторожах і виключив від проти-пожежної діяльності інші товариства, а в їх складі около 200 сокільських гнізд, основаних на статутах пожарно-руханкових”. Сучасники подій згадували:

²⁷ ЦДАЛ України. – Ф. 312. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 72.

²⁸ Там само. – Арк. 28.

²⁹ Хроновят М. “Сокіл-Батько” Руханково-спортове товариство... – С. 13.

³⁰ Там само. – С. 13.

³¹ ЦДАЛ України. – Ф. 312. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 4.

щоб “не наразити себе на розв’язання ті сокільські гнізда перевели в травні ц. р. зміну пожежно-руханкового статуту на руханково-спортовий тип і внесли перед червнем ц. р. до воєводства”³².

У вересні й жовтні 1935 р. багато гнізд “дістало відповіді з домаганням доповнити внесені статuti поправками. В тій справі інтервеніювали відпоручники старшини “Сокола-Батька” у Львівськiм воєводствi, а вислiдом цієї інтервенції було те, що воєвідський референт товариств нагодився відложити полагодження зміну статутів гнізд як тимчасових (поки Сокіл-Батько не діб’ється затвердження свого Статуту) не пізніше щоби з одного боку заощадити непотрібної писанини при узгiднюванні поодиноких статутів, а з другого боку – не наражувати гнізда на високі реєстраційні оплати при затвердженню цих тимчасових статутів, коли й так будуть мусіли вони примінити свої статuti до нового статута Сокола-Батька”³³.

Водночас старшина констатувала складне становище товариства: “Попри 100 гнізд основаних на руханково-спортових статутах, яких число постійно убуває через розв’язування і завішування. Існує около 200 гнізд, що повносили зміну з пожежно-руханкового на руханково-спортовий тип і жиє в непевности (деяким повітові старства заборонили вести діяльність, доки не буде затверджений статут – Станиславів) і попри це неможність оснувати яке-небудь нове сокільське гніздо з браку відповідних статутів”³⁴.

Отже, у зв’язку зі створенням у Польській державі окремих “пожежних сторожей” пожежно-руханкові гнізда були змушені у травні 1935 р. змінити свої статuti на пожежно-руханковий тип. Польська влада ці статuti відкинула і вимагала інший тип статутів. Старшина “Сокола-Батька” просила президію УНДО сприяти найшвидшому затвердженню нових статутів, які внесені у листопаді 1935 р. (“Сокіл-Батько” прагнув перейти на систему триступеневої організації, яка дала б змогу ефективніше виконувати завдання товариства, але затягування із затвердженням статутів було перешкодою щодо реалізації цих планів, – йшлося у листі)³⁵.

9 жовтня 1935 р. старшина “Сокола-Батька” звернулася до сенатора Остапа Луцького з проханням “о ласкаву інтервенцію в Міністерстві внутрішніх справ відносно затвердження сокільських статутів”³⁶. Водночас інформовано, що на загальних зборах у квітні 1934 р. “Сокіл-Батько” ухвалив зміну статуту для узгодження його з новим законом про товариства і “вніс у травні 1934 р. його за посередництвом Городського Старства у Львові до Воєводства”³⁷.

3 грудня 1935 р. старшина “Сокола-Батька” звернулася з листом до Президії УНДО, в якому інформувала про стан сокільської організації та проблеми відносин з місцевою владою. Зокрема, констатувала, що на терені Галичини у 1935 р. існувало 226 діяльних сокільських гнізд, які утримували ідейний, ідеологічний та організаційний зв’язок зі “Соколом-Батьком”. Водночас існувало 100–120 недіяльних гнізд, які лише в окремих випадках виявляли ознаки діяльності. З огляду на статут були між сокільськими товариствами відмінності. У листі стверджувалося,

³² Там само. – Арк. 1.

³³ Там само.

³⁴ Там само.

³⁵ ЦДІАЛ України. – Ф. 312. – Оп. 1. – Спр. 51 – Арк. 2.

³⁶ ЦДІАЛ України. – Ф. 321. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 1.

³⁷ Там само.

що з 346 діяльних і недіяльних гнізд 146 були пожежно-руханковими, а решта – гнізда руханкового або спортивно-руханкового характеру³⁸.

Щодо юридичного статусу “Сокола-Батька”, тільки декілька гнізд “є відділами “Сокола-Батька”, а переважна частина існуючих – так звані “самостійні гнізда”, а їх підпорядкованість сокільській централі має джерело виключно у спільній ідеології”³⁹.

Уже 24 вересня 1936 р. старшина “Сокола-Батька” надіслала листа до Президії УПР про допомогу “в справі виведення у влади затвердження внесеного “Соколом-Батьком” ще в 1934 р. проекту зміни статуту та проекту однострою і прапору. Ухвалу про звернення до УПР прийнятого на засіданні старшини 23 вересня 1936 р.”⁴⁰.

2 січня 1937 р. на адресу В. Целевича й УПР надійшов лист, в якому ще раз інформували про всі етапи затримки затвердження статуту. Старшина вважала: “Коли б взяти під увагу завдання, які має сокільська організація перед собою, а саме: плекання фізичної культури, вироблення характерів, ширення засад гігієни і т. п. могло б здаватися, що органи адміністраційної влади повинні йти на руку нашій організації, однак в практиці справа представляється зовсім інакше. Закладання нових сокільських гнізд є получене з великими труднощами й грошовими видатками, а в деяких місцевостях з причини неприхильної постави влади зовсім неможливе. Внесені прохання за затвердженням статутів влада передержує роками. Що більше навіть зміну статутів з пожежно-руханкового на спортивно-руханковий тип, спричинену нововведеним законом про пожежництво, влада деяким сокільським гніздам дотепер не полагодила, через то льокальні органи влади не дають цим гніздам вести нормальної статутувої діяльності. Як причину розв’язання сокільських гнізд влада подає такі мотиви: брак дозволу родичів для молоді нище 18 літ належати до товариства (Мальчиці, пов. Городок Ягайлонський), вибір в члени старшини товариства людей, що не покінчили 21 літ (Бориничі, повіт Бібрка), організування шкільного доросту та військові справи (Коломия) і т. п. – мотиви ці дуже часто не є згідні з дійсним станом речей”⁴¹.

“Сокіл-Батько” намагався залучати галичан до світового спортивного руху, закликав долучатися до участі в Олімпійських іграх. Серед спортсменів на “Іграх Олімпіад” у Берліні (Німеччина, 1936 р.) Польщу представляли вісім спортсменів зі Львова, серед яких – В. Власевич у бігу на короткій дистанції стала олімпійською чемпіонкою, а К. Кухарський у фінальному забігу на 800 м посів 4-те місце)⁴².

У грудневому номері “Сокільських вістей” І. Боберський наголошував на необхідності заохочення туристичних поїздок до Німеччини, яка давала “60% опусту на залізницях, коли хтось задержиться на німецькій землі 7 днів. Знаменита нагода видіти світові змагання і глянути дещо німецького поступу. Вже наперед мусять учасники подорожі старатися о пашпорт і відпустку із служби на серпень 1936 р. “Сокіл-Батько” міг би дати провід поїздки, в якій взяли б участь охочі до

³⁸ ЦДІАЛ України. – Ф. 321. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 2.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Там само. – Ф. 312. – Оп. 1. – Спр. 51. – Арк. 4.

⁴² Окун Ю. Участь львівських спортсменів в Олімпійських іграх / Ю. Окун // Здоров’я і освіта: проблеми та перспективи: матеріали III Всеукр. наук.-практ. конф. – Донецьк, 2004. – С. 42–44.

поїздки. Товариство дає свою фірму, а роботу могло б зробити підприємство, яке займається подорожами. Чи у Львові є таке підприємство?»⁴³.

Сам І. Боберський говорив про свою обов'язкову присутність в Берліні в серпні 1936 р. на Олімпійських іграх, «які доказують, як високо цінять свідомі народи тілесне виховання. Коли хочемо удержатися на поверхні життя, мусимо співбучатися з другими народами і дбати про наше здоров'я, силу і тілесну відпорність, які потрібні кожному чоловікові, чи він кравець, чи столяр, чи адвокат, чи купець або господар»⁴⁴.

У відповідь 13 грудня 1935 р. старшина «Сокола-Батька» надіслала І. Боберському листа, в якому інформувала про нереальність (через значні матеріальні витрати) участі представників «Сокола-Батька» з краю на XI Олімпіаді в Берліні (1936 р.) навіть в ролі глядачів. Водночас повідомила про намір Союзу українського сокілства за кордоном визначити І. Боберського представником українського сокілства на Олімпійських іграх, принаймні на тіловиховному конгресі XI Олімпіади⁴⁵.

У відповідь І. Боберський у листі до старшини «Сокола-Батька» у Львові підкреслював значення олімпійського руху: «Олімпіада в Берліні дає нагоду вказати на обставину, як другі народи цінять виховання тіла рухом. Для того треба про неї більше говорити, як це «Сокільські вісті» дотепер робили. Тепер має «Сокіл-Батько» нагоду прийти до слова. Бесідувати до людей, чіпатися кожного: «А видиш, як люди пильнують здоровля, сили, витревалости, лучности, товари скости», «Ідьте до Берліна, погляньте на міста, села, на Берлін і на заступників всіх народів при змаганнях»⁴⁶.

І. Боберський був переконаний, що на 6 млн українців знайдеться щонайменше 6 осіб, які поїдуть на Олімпіаду. Водночас він просив «не улекшувати собі роботу в цей спосіб, шоби «репрезентував» руханкові товариства на з'їзді руховиків в Берліні. Відвоттно: прошу шукати репрезентанта і говорити людям, що їдуть як репрезентанти українців. Це є спосіб, щоб їх заохотити і переконати «Сокіл-Батько» має спонукати українців, щоб їхали в Берлін і щоб як українці приглянулися і запізналися з перебігом змагань та їх ви слідом. Мене пригнобило предложення, яке вчитав я тепер в письмі «Сокола-Батька»⁴⁷.

23 грудня 1935 р. у листі до старшини товариства поділився своїми враженнями про грудневий номер «Сокільських Вістей»: «Число уложене цікаво, цілком не нудить, як це звичайно діється при цього роду часописах». У наступному номері він радив зробити пояснення: «Що це за олімпійські змагання в лютім і в серпні 1936 р. Добре було б заохотити людей, щоб поїхали подивитися, подати ціну їзди III-тою клясою з Львова і Станиславова до Берліна. Що ж це шкодить дати пояснення так, неначе їхала одна тисяча українців. Такі пояснення про подорож також цікаві для читача»⁴⁸.

Інформовано І. Боберського про пропаганду товариства за виїзд на Олімпіаду: «Призначено до тої цілі одного члена Старшини, який має за цею справою

⁴³ ЦДІАЛ України. – Ф. 312. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 16.

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ Там само. – Арк. 17.

⁴⁶ Там само. – Арк. 19.

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ Там само. – Арк. 20.

стежити, розвідувати про всі можливості виїзду, а що найважливіше вести пропаганду за виїздом”⁴⁹. Інформацію розмістили не лише в “Сокільських Вістях”, але й в щоденній пресі.

Старшина відповіла на закиди І. Боберського в справі репрезентації на Олімпіаді: “Нашу просьбу репрезентувати нас на Олімпіаді видвигнули ми з престижєвих мотивів і не думали тим самим сискатися цієї справи. Незалежно від того думали ми даліше агітувати між українцями за виїздом на Олімпіаду. Тому зроблений нам закид, немов би то ми своєю пропозицією хотіли позбутися обов’язку “заховавшись в затишке Дністрового дому” – є для нас болючий”⁵⁰.

7 січня 1936 р. І. Боберський у листі до “Світлого товариства” для прикладу розповів, що 12 січня 1936 р. в Югославії проходитиме “прилюдна збірка на фонд для участі в Олімпійських змаганнях в Німеччині. Коже місто і село збиратиме на вулицях і від хати до хати. Чи не дало б ся щось подібного zorganizувати від Буга до Збруча? Треба б приготувлятися цілий рік до такої збірки, щоб вона удалася. Треба приготувити і розіслати відповідні відзнаки із стежок, щоб за це зібрати датки. Тут це легко виконати, бо люди підготовані і живуть у своїй державі”⁵¹.

І. Боберський відповів на критику в свій адрес у минулому листі старшини (від 3 січня 1936 р.): “Простіть, що справив я Вам біль, неначе, нехотячи, приступив на ногу. За притуплення ноги мушу перепросити. Однак я думав, коли я писав. Це не є ніяка образа з моєї сторони. Хочу вас спровокувати, щоб ви спонукали людей до подорожі в Німеччину і немилосерно агітували. Нехай ці ідуть, що не хотять нічо не дати на цілі виховання громадянства руханкою і змагом, а могли би дати. Нехай ідуть “для своєї приємности”, а там навчаться чогось пожиточного. Коли ви спровоковані, це дуже добре. Я не писав до панночок на балевій салі, але до пуховиків – борців, що глядять дійсности сміло в очі. Рухте слимаків з місця. Нехай повзають із своїми шкаралущами між людей і переміняться в людей”⁵².

8 серпня 1936 р. І. Боберський надіслав поштову картку з “щирим привітом з XI Олімпійських змагань в Берліні! Здоров’я, силу, витревалість, співпрацю можна впоїти в народ лише при помочі тілесного виховання молоді”⁵³. На першій сторінці картки поміщена фотографія Берлінського стадіону. У відповідь старшина “Сокола-Батька” запропонувала видати спеціальний т. зв. “олімпійський” номер “Сокільських Вістей” і І. Боберському надіслати невеликий репортаж з олімпійських ігор⁵⁴. 29 грудня 1936 р. І. Боберський підтвердив написання “жмуту вражінь” для “Сокільських вістей” і похвалив вихід у світ “олімпійського” номера часопису.

Так, упродовж міжвоєнного періоду ХХ ст. “Сокіл-Батько” налагодив відносини з провідними українськими громадсько-політичними інституціями краю, серед яких молодіжні (“Пласт”, “Луг”) та національно-культурні товариства (“Просвіта”, “Рідна школа”), політичні партії (УНДО), представництво українців у вищому законодавчому органі Польщі. На жаль, доволі напружені відносини склалися з ОУН, члени якої спробували підпорядкувати собі організацію.

⁴⁹ ЦДІАЛ України. – Ф. 312. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 26.

⁵⁰ Там само. – Арк. 26 зв.

⁵¹ Там само. – Арк. 27.

⁵² Там само. – Арк. 27.

⁵³ Там само. – Арк. 34.

⁵⁴ Там само. – Арк. 35.

Юрій ЗАЙЦЕВ

ДОТРИМАННЯ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ – ВАЖЛИВИЙ АТРИБУТ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Перша правозахисна організація в Україні

У другій половині ХХ століття публічний захист прав людини і громадянина став однією з ефективних форм національно-визвольної боротьби українського народу. У ситуації, коли збройне протистояння компартійно-тоталітарному режимові було неможливим, тривав пошук нових, адекватних часові, форм руху опору. Від силових методів здобуття незалежності довелося перейти до мирних, конституційних. Це дало змогу значно розширити географію спротиву, залучити до нього більшу кількість населення. Саме це відіграло вирішальну роль на заключному етапі національно-державного відродження України.

У мирному, поступівському відтинку історії відновлення нашої незалежності простежується чотири детермінованих суспільно-політичними обставинами етапи: самостійницький, представлений підпільними групами й організаціями, які успадкували програмні засади ОУН та окремі тактичні прийоми УПА, національно-культурницький – в його організаційних та індивідуальних формах, правозахисний, зокрема й рух євреїв за вільний виїзд за межі СРСР, передусім в Ізраїль, та демократизаційний – із масовими робітничими страйками, мітингами, самвидавною пресою, несанкціонованими громадськими, а згодом – і політичними, організаціями. Український правозахисний рух відіграв важливу роль у контексті національно-визвольних змагань.

Формально-правовим, а фактично лише моральним підґрунтям правозахисної діяльності були прийняті Генеральною асамблеєю ООН Загальна Декларація Прав Людини (1948 р.) та Міжнародний Пакт про громадські і політичні права (1966 р.), ратифікований СРСР та УРСР лише 1973 р., з набуттям чинності в 1976 р., хоча на практиці вимоги цих документів владні структури ігнорували.

Правозахист як тактичний прийом першою в повоєнній Україні використала Українська робітничо-селянська спілка (УРСС) Левка Лук'яненка (1959–1961). Так, для розв'язання головного питання української історії – здобуття незалежності УРСС пропонувала скористатися правом України на вихід з Радянського Союзу згідно з відповідними статтями Конституції СРСР та УРСР. Українська робітничо-селянська спілка прагнула наповнити декларовані конституціями права і свободи реальним змістом. Правозахисним можна вважати і поставлене нею питання про визнання боротьби ОУН–УПА визвольною і справедливою. Адже окрім загальнополітичного аспекту права кожної нації на незалежне державне існування, така вимога була ще й важливим чинником правової реабілітації десятків тисяч учасників визвольних змагань,

припинення дискримінації членів їх сімей, суспільного порозуміння. На відміну від переважно селянського контингенту повстанських загонів, у групі Лук'яненка були інтелігенти, зокрема кілька юристів. У руслі правозахисту можна розглядати й пропозицію УРСС вирішити питання самостійності України через референдум. Члени Української робітничо-селянської спілки обстоювали державний суверенітет України. А правозахист був одним із важелів досягнення цієї мети. Окрім того, члени УРСС діяли таємно, чим також різнилися від пізніших правозахисників¹.

На проблемі прав і свобод людини, які є визначальними у вільному суспільстві, акцентував і таємний Український Національний Фронт (УНФ) Дмитра Квєцка та Зіновія Красівського (1964–1967). У проєкті програми УНФ, опублікованому в № 5 підпільного часопису “Воля і Батьківщина”, зазначалося: “Свобода полягатиме в поважанні й гарантуванні тих невід’ємних природних прав людини й громадянина, які визнані конституціями цивілізованих і вільних суспільств, записані і проголошені в Загальній Декларації Прав Людини”². Проєкт програми УНФ гарантував надання всім громадянам незалежної України можливості вільно висловлювати свої думки, а також декларував повагу держави до їх політичних переконань і релігійних почуттів: “Свобода друку, слова, думки, переконань, віри й світогляду”³. У зверненні до ХХІІІ з’їзду КПРС (березень 1966 р.) УНФ вимагав надати змогу насильно депортованим українцям повернутися на батьківщину, забезпечивши їх житлом та працею, припинити переслідування інтелігенції за патріотизм, покласти край необґрунтованим арештам і закритим судовим процесам, звільнити всіх заарештованих і засуджених з політичних мотивів, повністю реабілітувати жертви сталінсько-більшовицького терору, зберегти й увічнити їх імена, опублікувати їхні твори⁴.

Низку правозахисних вимог проголосила і нелегальна Українська загальнонародна організація (УЗНО) Миколи Крайника (1961–1991), яка за спонукою одного з очільників УНФ Михайла Дяка на початку 1965 р. також перейняла самоназву УНФ. (Задля уникнення плутанини у дослідженнях називаємо її УНФ–2). У програмній заяві організації (жовтень 1966) зазначено: “Головне наше завдання – визволення українського народу від усіх форм гноблення і побудова на українській землі суспільства загального добробуту, рівності, демократії, правди, свободи, людських прав у рамках Української Самостійної Держави... Виходячи з переконання, що всі люди Землі від народження рівні перед Богом і Природою, мають право жити, дихати повітрям, так і повинні бути рівні перед законом, мати рівні економічні, політичні, культурні права. Тому ми боремося за рівність всіх людей без засилля диктатури бюрократичної верхівки, без насильницької асиміляції націй панівною нацією, без насильства над релігією”⁵.

¹ Розширений проєкт програми Української робітничо-селянської спілки (УРСС) // Лук'яненко Л. Не дам загинуть Україні / Л. Лук'яненко. – Київ, 1994. – С. 20; Зайцев Ю. Антирежимний рух (1956–1991) / Ю. Зайцев // Львів: Історичні нариси. – Львів, 1996. – С. 557–560.

² Програмові вимоги Українського Національного Фронту (проєкт) // Український Національний Фронт: Дослідження, документи, матеріали / [упоряд. М. В. Дубас, Ю. Д. Зайцев]. – Львів, 2000. – С. 26.

³ Там само. – С. 160.

⁴ Меморандум Українського Національного Фронту ХХІІІ з’їзду КПРС // Там само. – С. 274–275.

⁵ Декларація групи українських патріотів // Українська загальнонародна організація (УНФ–2): Дослідження, документи, матеріали: у 2 т. / [упоряд. і відп. ред. Ю. Д. Зайцев]. – Львів, 2005. – Т. 1. – С. 41.

Обґрунтовуючи правомірність позацензурного видання постчорноволівського журналу “Український вісник”, підпільники УНФ-2 у зверненні до читачів наголошували, що вони своїми публікаціями запроваджують те, що дозволено радянською Конституцією, але порушується правлячою верхівкою держави. Адже “народ живе не з ласки цензури та диктатури”⁶.

В Україні у формі самвидаву поширювали чимало творів з чіткими правозахисними мотивами, найяскравішими з яких були “Інтернаціоналізм чи русифікація?” Івана Дзюби (1965 р.), “Приєднання чи возз’єднання” Михайла Брайчевського (1966 р.), “Лихо з розуму (Портрети двадцяти “злочинців”)” В’ячеслава Чорновола (1967 р.), “Більмо” Михайла Осадчого (1968 р.), “Собор у риштуванні” Євгена Сверстюка (1968 р.), “Відкритий лист до депутатів Рад УРСР” Василя Лісового (1969 р.), “Репортаж із заповідника імені Берія” Валентина Мороза (1969 р.) та багато інших.

Після нетривалого затишся наприкінці 1960-х років радянська каральнорепресивна система на початку 1970-х збільшила оберти. Широке розповсюдження “самвидаву”, протести, заяви та звернення на захист переслідуваних, заарештованих і засуджених викликали роздратування партійної верхівки в Москві. Кадрові зміни 1970 р. у керівництві українським КДБ (призначення головою українофоба Віталія Федорчука) зумовили нову хвилю репресій. Першою жертвою посилення боротьби з інакодуманням став історик Валентин Мороз, котрий за дев’ять місяців перебування на волі після попереднього ув’язнення встиг “заробити” новий невільницький реченець – 14 років. Це сталося в Івано-Франківську в листопаді 1970 р.

Справа Мороза зумовила зливу листів, телеграм, клопотань, апеляцій, відкрито підписуваних небайдужими людьми, творчою інтелігенцією, громадськістю. Такі дії засвідчували появу нового явища в русі опору: поєднання прихованих форм протестної діяльності з публічними, гласними, здатними впливати на широку аудиторію людей. Тому повідомлення про затримання 6 грудня 1971 р. в Нальчику Ніни Строкатої (Караванської) та її арешт викликало не лише обурення втаємничених, а й утворення неznаної раніше організаційної структури – Громадського комітету захисту Ніни Строкатої.

Мікробіолог з Одеського медінституту Ніна Строката не лише не відмовилася від свого чоловіка (одружені з 1961 р.), колишнього політв’язня (1944–1960) Святослава Караванського, як цього вимагало керівництво та партком інституту, а й активно захищала його, звинувачувала організаторів нових розправ над ним. У листопаді 1965 р. науковця, літератора і перекладача, автора “Словника українських рим” С. Караванського заарештували за написання двох статей на захист української мови в Україні та звернення до керівників компартії Польщі і Чехословаччини з приводу політичних арештів та відправили досиджувати 8 років і 7 місяців 25-ти річного вироку 1945 року за участь в ОУН. У Владимирській в’язниці він зібрав свідчення засуджених свідків розстрілу польських офіцерів енкаведистами в Катині та підготував викривальну статтю, за що влітку 1969 р. у тюрмі заарештований і в квітні 1970 р. засуджений “відкритим” судом додатково на 5 років в’язниці і 3 роки таборів. Окрему ухвалу з вимогою покарати Строкату за енергійний захист чоловіка під час свідчення на процесі суд скерував до медінституту. Тривале цькування закінчилося звільненням у травні 1971 р., а відсутність роботи змусила

⁶ До читачів // Там само. – С. 67.

її наприкінці літа виїхати в Нальчик, де влаштувалася викладачем у медучилищі. Восени обміняла квартиру, в якій поселилася 5 грудня 1971 р. разом із сім'єю Юрія Шухевича, котрий не мав дозволу повернутися в Україну і мешкав у Нальчику⁷.

9 липня 1971 р. в Одесі за розповсюдження самвидаву було заарештовано лікаря Олексія Притику, який розповів про обмін невідцензурною літературою з учителем української мови, поетом Олексієм Різниківим та Ніною Строкатою. 11 жовтня в Одесі затримали Різниківа, а 6 грудня – Ніну Строкату⁸.

Те, що Громадський комітет захисту Ніни Строкатої виник саме у Львові, не було випадковим. Між одеськими та львівськими опозиціонерами налагодилися досить плідні зв'язки, підкріплені щирими особистими стосунками. Наприклад, на весіллі львів'янки Стефанії Гулик та художника з Одещини Валерія Гнатенка, яке святкували влітку 1970 р. у помешканні Строкатої, були присутні Ірина Калинець та Людмила Шереметьєва (Дашкевич). Свідком у Валерія був його доармійський приятель Володимир Магінський із Нальчика – однокурсник з Одеського художнього училища. Разом вони приїхали до Львова вступати в інститут прикладного та декоративного мистецтва, однак Володимир став студентом значно пізніше й залишився львів'янином⁹.

Ніна Строката, коли приїжджала до Львова, зупинялася найчастіше в Олені Антонів, гостювала у Гнатенків, Дашкевичів та Калинців, зустрічалася з В. Чорноволом, С. Шабатурою, М. Осадчим, О. Горинь, М. Масютком, А. Пашко.

Гостював у Львові і близький знайомий Строкатої, матрос буксиру “Рекорд” одеського морського порту Леонід Тимчук, котрий власне у її помешканні влітку 1968 р. познайомився з В. Чорноволом. Тимчук зупинявся у Гнатенків, відвідував Калинців, де з Іриною жваво дискутував щодо індійської філософії¹⁰. Львів'яни й одесити активно поширювали самвидав, підписували листи та звернення до владних інстанцій з вимогами культурологічного характеру, брали участь у протестних акціях під час переслідування інакомислячих.

Повідомлення Стефанії Гулик про арешт Ніни Строкатої стурбувало її колег та друзів. Чимало з них мали намір надіслати телеграми протесту. Проте попередній досвід засвідчував безрезультатність таких кроків. Власне тоді у В'ячеслава Чорновола виникла думка об'єднати зусилля одинаків у відкритій правозахисній організації, діяльність якої ґрунтувалася б на радянських конституційних нормах та міжнародних документах щодо прав людини. Він поділився намірами з Іриною Калинець.

Організаторів цієї акції не зупинив гіркий досвід подібного об'єднання у Москві – Ініціативної групи захисту прав людини в СРСР, створеної у травні 1969 р. з 15 “підписантів” скарги в ООН за участю Генріха Алтуняна з Харкова, Леоніда Плюща з Києва та М. Джемілева з Криму. На час арешту Строкатої 8 членів цієї групи опинилися за ґратами тюрем і “психушок”, у тому числі Г. Алтунян та М. Джемілев. Л. Плюща заарештували 15 січня 1972 р. Група на два роки призупинила діяльність¹¹.

⁷ Архів управління Служби безпеки України у Львівській області (далі – Архів УСБУ ЛО). – Спр. П 19483. – Пакет № 8; Аудіоінтерв'ю Ю. Зайцева з Юрієм Шухевичем 21.12.1996 р.

⁸ Архів УСБУ ЛО. – Спр. П 19483. – Т. 4. – Арк. 81–82.

⁹ Там само. – Т. 1. – Арк. 188; Аудіоінтерв'ю Ю. Зайцева з Людмилою Дашкевич (Шереметьєвою) 16 грудня 1996 р.

¹⁰ Архів УСБУ ЛО. – Спр. П 19483. – Т. 2. – Арк. 183, 186–188.

¹¹ *Алексеева Л. М.* История инакомыслия в СССР. Новейший период / Л. Алексеева. – Вильнюс; Москва, 1992. – С. 215–216; Аудіоінтерв'ю Ю. Зайцева з Леонідом Плющем 8 листопада 1995 р.

Натомість у листопаді 1970 р. фізики Валерій Чалідзе, Андрій Твердохлебов та академік Андрій Сахаров створили Комітет прав людини в СРСР. У червні 1971 р. цей Комітет став філією Міжнародної Ліги прав людини. Зважаючи на відомі багатом імена його членів (до названих приєднався математик, член-кореспондент АН СРСР Ігор Шафаревич, експертами були Олександр Вольпін і Борис Цукерман, кореспондентами – Олександр Солженіцин і Олександр Галич), на міжнародний авторитет Комітету, на перебування його в столиці “найдемократичнішої” держави світу на очах кореспондентів провідних інформаційних агентств, арешти серед його членів почалися лише в середині 70-х років¹². Насмілитися на щось подібне в Україні могли лише відчайдушні люди.

І все ж В'ячеслав Чорновіл підготував установчі документи групи. Разом з Іриною Калинець погодили назву: Громадський комітет захисту Ніни Строкатої. Сподівалися, що владні структури не переслідуватимуть відкриту правозахисну організацію, хоча передбачали й найгірший варіант. Вирішили запропонувати документи для підпису правозахисникам із Москви, Києва та Одеси. У столицю СРСР делегували Стефанію Гулик (Гнатенко). Вона зустрілася з Валерієм Чалідзе та Петром Якіром, які досить скептично поставилися до пропозиції українців, вважаючи, що подібне може ініціювати лише Москва. Чалідзе заявив: “Ну, вот вас всех и посадят”. Якір заяву про створення Комітету все ж підписав. Дав згоду увійти до складу Комітету також Віктор Красін¹³.

З підписом Василя Стуса жодних проблем не виникло. Він сам підтвердив це на допиті 22 лютого 1972 р.: “Я вважав би себе негідником, якби мені було зовсім байдуже про долю самотньої зацькованої жінки, що опинилася у нещасті”¹⁴. Погодився підписати установчі документи і одесит Леонід Тимчук.

Заяву про створення Громадського комітету захисту Ніни Строкатої та довідку “Хто така Н. А. Строката (Караванська)” було об’єднано в Бюлетень № 1 з грифом новоствореної організації, змістом та датою – 21 грудня 1971 р.¹⁵.

У Заяві констатовано, що чимраз більша кількість судових переслідувань за переконання має антиконституційний характер. Відсутність правдивої інформації про політичні процеси в СРСР та сподівання, що цілеспрямовані дії громадськості можуть вплинути на моральне оздоровлення радянського суспільства, спонукують авторів Заяви вдатися до організованих дій для захисту громадян СРСР, переслідуваних із політичних мотивів. Власне таким особливо серйозним випадком є арешт Одеським УКДБ Ніни Антонівни Строкатої (Караванської). Адже йдеться про арешт людини, відомої демократичній громадськості принциповим відстоюванням здорових засад суспільного життя і суспільної справедливості, про можливе підневільне утримання Жінки, про арешт дружини політв’язня за відстоювання інтересів свого чоловіка.

Сподіваючись вберегти себе від погрому, правозахисники наголосили у Заяві: “Громадський комітет захисту Ніни Строкатої створюється на основі гарантій

¹² *Алексеева Л. М.* История инакомыслия в СССР. – С. 217–218, 246.

¹³ Архів УСБУ ЛО. – Спр. П 19483. – Т. 1. – Арк. 190–191; Аудіоінтерв’ю Ю. Зайцева з Людмилою Дашкевич (Шереметьевою) 16 грудня 1996 р.

¹⁴ Архів УСБУ ЛО. – Спр. П 19483. – Т. 2. – Арк. 179.

¹⁵ Ця дата власне і вважається часом створення Комітету, вона зафіксована у зарубіжних та вітчизняних виданнях, зокрема й автором цих рядків. Див. *Зайцев Ю.* Громадський комітет захисту Ніни Строкатої / Ю. Зайцев // Воля і Батьківщина. – 1997. – № 3 (8/24). – С. 31–38.

Конституції СРСР, Загальної Декларації Прав Людини та Пакту про громадянські і політичні права. У своїх діях він дотримуватиметься радянських законів”¹⁶.

Комітет планував збирати факти, документи та матеріали щодо особи та справи Строкатої, знайомити з ними державні і правові інстанції, а також громадськість; збирати підписи під зверненнями на її захист та кошти для допомоги їй та ув'язненому чоловікові; домагатися реалізації права на судовий захист та гласність процесу, на обґрунтоване оскарження обвинувального вироку, якщо такий буде винесено. Комітет мав самоліквідуватися після звільнення Строкатої. Наприкінці заяви містився заклик до громадськості підтримати зусилля Комітету, а запити, копії звернень чи протестів надсилати на адреси його членів.

Про масштабність та серйозність намірів Комітету свідчить такий епізод. Під час допиту свідка Зіновії Франко у слідчому відділі КДБ УРСР 13 січня 1972 р. виявилось, що, перебуваючи у Львові на новорічних та різдвяних святах у сестри Віри 5–6 січня 1972 р., вона зустрічалася з В. Чорноволом на зупинці тролейбуса, неподалік залізничної станції Скнулів. В'ячеслав дорікнув їй за відмову стати членом Комітету захисту Строкатої і підтвердив отримання проекту Статуту (підкреслюю: Статуту) цього Комітету, який Зіновія після ознайомлення повернула В. Чорноволу через Ярослава Кендзьора¹⁷.

Але у січні 1972 р. відбулися скоординовані арешти учасників опозиції, затримали майже всіх членів Комітету. Зокрема, 12 січня у слідчій в'язниці КДБ опинилися В'ячеслав Чорновіл, Ірина Калинець та Василь Стус. Згодом заарештували Петра Якіра та Віктора Красіна. Лише Л. Тимчук був у цій справі в ролі свідка і то, вочевидь, лише тому, що документів Комітету у нього не знайшли, а від даної ним усної згоди на їх підпис він на допитах категорично відмовився¹⁸. Обрана тактика: не чув, не бачив, не підписував – у цьому випадку була успішною. Однак 1975 р. його все ж заарештували й ув'язнили.

Архівні кримінальні справи тих років, що стали доступними дослідникам завдяки цивілізованим крокам парламенту незалежної України та новим підходам в СБУ, переконливо засвідчують посилену цікавість КДБ до Громадського комітету захисту Ніни Строкатої. На кожному з допитів слідчі намагалися з'ясувати конкретні факти. Для прикладу, Ірину Калинець з приводу Комітету захисту Строкатої, передачі документів Стусу, контактів з Якіром та Чорноволом, присвячених Строкатій віршів допитували 8, 14, 15, 19, 22, 25 лютого, 7, 20, 24 березня, 25, 31 травня, 5, 28, червня 1972 р.

В'ячеслав Чорновіл відмовився від участі в слідстві, на запитання не відповідав, протоколи допитів не читав і не підписував. Він зауважив, що діяльність Комітету не виходила за межі гарантій Конституції УРСР та радянських законів¹⁹.

Василь Стус на допиті підтвердив домовленість із В'ячеславом Чорноволом про створення Комітету та свою згоду підписати установчі документи. А на запитання щодо авторів Заяви сказав, що не знає, хто був автором, але “давши згоду

¹⁶ Заява про створення Громадського комітету захисту Ніни Строкатої // Архів УСБУ ЛО. – Спр. П 19483. – Пакет № 8. – Громадський комітет захисту Ніни Строкатої: Бюлетень № 1. – С. 2.

¹⁷ Архів УСБУ ЛО. – Спр. П 19483. – Т. 2. – Арк. 230–232.

¹⁸ Історія України / [керівник авт. кол. Ю. Зайцев]. – Львів, 1996. – С. 382; Архів УСБУ ЛО. – Спр. П 19483. – Т. 2. – Арк. 184–186.

¹⁹ Архів УСБУ ЛО. – Спр. П 19483. – Т. 2. – Арк. 211–213.

на підпис, я маю право вважати автором такого звернення і себе”²⁰. І це при тому, що документів Комітету у Стуса не знайшли, формальних підписів його члени не ставили, отже, була можливість заявити, як Тимчук, про непричетність.

До речі, Ірина Калинець під час слідства взяла на себе відповідальність за передачу документів Комітету Василеві Стусу у львівському аеропорту 9 січня 1972 р., хоч це у її присутності зробив Чорновіл. В. Стус на допиті 25 квітня 1972 р. на запитання щодо стосунків з Іриною власноручно написав: “Оскільки це питання – поза сферою справжніх занять КДБ, на нього не відповідатиму”. А щодо передачі нею документів Комітету додав: “Документами” І. Калинець не займається. Вона пише вірші”²¹.

Подібну тактику обрав і Віктор Красін на допиті 23 травня 1972 р. у Єнісейську Красноярського краю, відмовившись свідчити щодо Черновола, Калинець, Строкатої та власного підпису під заявою Комітету, створеного для її захисту²². Щоправда, пізніше Красін з Якіром публічно у телеєфірі розкалявся.

Незважаючи на численні протести, листи і заяви на захист Строкатої, відмову визнати себе винною, Одеський обласний суд 19 травня 1972 р. засудив її за розповсюдження самвидаву на 4 роки таборів суворого режиму. Олекса Різників тоді ж отримав 5,5 років, Олексій Притика, зважаючи на співпрацю із слідством, – 2 роки²³. Відбувши ув’язнення, Ніна Строката знову займалася опозиційною діяльністю, у листопаді 1976 р. стала членом-засновником відомої правозахисної організації – Української Гельсінкської групи (УГГ). Після повернення з ув’язнення чоловіка разом із ним 30 листопада 1979 р. емігрувала до США, померла вона 2 серпня 1998 р.²⁴.

Радянський тоталітарний режим жорстоко розправився з першою правозахисною організацією в Україні – Громадським комітетом захисту Ніни Строкатої. Однак започаткована засновниками Комітету справа не пропала намарно.

Потужного імпульсу правозахисному рухові надала Народа з питань безпеки та співробітництва в Європі, яка відбулася у серпні 1975 р. в Гельсінкі, зокрема її підсумкові документи – гуманітарні статті Прикінцевого Акту. СРСР зобов’язався їх дотримуватися за визнання непорушності кордонів у повоєнній Європі. У листопаді 1976 р. виникла Українська Громадська група сприяння виконанню гелсінкських угод – нова правозахисна організація, одним із засновників якої була Ніна Строката, а членами згодом стали Святослав Караванський, Василь Стус, В’ячеслав Чорновіл²⁵.

Без сумніву, дотримання прав і свобод людини – це важливий атрибут демократичного громадянського суспільства. У другій половині ХХ ст. український правозахисний рух трансформував поступово від боротьби за права людини у боротьбу за права нації.

²⁰ Архів УСБУ ЛО. – Спр. П 19483. – Т. 2. – Арк. 178–180.

²¹ Там само. – Т. 1. – Арк. 195; Аудіоінтерв’ю Ю. Зайцева з Іриною Калинець 9 грудня 1996 р.; Архів УСБУ ЛО. – Спр. П 19483. – Т. 2. – Арк. 181–182.

²² Архів УСБУ ЛО. – Спр. П 19483. – Т. 2. – Арк. 191.

²³ Там само. – Т. 4. – Арк. 82.

²⁴ Український правозахисний рух: Документи й матеріали Української Громадської Групи Сприяння виконанню Гельсінкських Угод. – Торонто; Балтимор: Смолоскип, 1978. – С. 14.

²⁵ Див.: *Зайцев Ю.* Беззбройний опір тоталітарному режимові / Ю. Зайцев // *Історія Львова: у 3-х т. / [редкол.: Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій]. – Львів, 2007. – Т. 3. – С. 334, 340–342.*

Українська Гельсінкська група (1976–1988)

Внаслідок великомасштабного погрому опозиційних сил в Україні у 1972–1975 рр. компартійній владі вдалося значною мірою виконати поставлене перед репресивними органами завдання: більшість учасників руху опору опинилася за ґратами, річище самвидаву майже висохло, припинився вихід низки підпільних видань, значну частину інтелігенції приневолено пригальмувати творчу активність, письменники та науковці – нонконформісти були змушені писати “в шухляду”. Політичний спротив режиму переважно перемістився у табори.

Зразком непримиренності учасників національно-визвольного руху в боротьбі з комуністичним режимом у жорстоких концтабірних умовах стала ґрунтовна програмно-теоретична праця Івана Геля “Грані культури”. Вона була написана 1976 р. на цигарковому папері дрібненькими літерами після стоденного голодування протягом двох місяців у камері-одиночці Мордовського концтабору особливого режиму. Дружина Марія Гель у власному шлунку вивезла її на волю і передрукувала. Згодом поширювану самвидавом працю частинами перенесли на фотоплівку, передали на Захід, де її опублікували у пресі. Високий теоретичний та аналітичний рівень твору викликав сумнів щодо його концтабірного походження, тому поява цілісної книжки затрималася до 1984 р., коли вона з’явилася у Лондоні підписана псевдонімом Степан Говерля.

Засвідчуючи наростання національно-визвольних рухів у європейських сателітах російської імперії – Чехо-Словаччині, Польщі, Румунії, Угорщині, – Гель стверджував, що відцентрові процеси в них набиратимуть прискорення аж до “реалізації повного суверенітету цими народами”. Щодо СРСР констатувалася нагальна потреба демократизації суспільства з наступним невідкладним завданням – “утворення суверенних держав: України, Литви та її сусідів, Вірменії, Грузії і т. д..., встановлення з ними дипломатичних відносин у рангах послів”. У сфері економічних відносин зазначалася свідомо орієнтація Росії на виснаження природних ресурсів України з далекоглядним прицілом “на повний розвал економіки... у випадку здобуття Україною незалежності”²⁶. Сьогодні, під час російської агресії супроти України, особливо актуально сприймається наступне твердження автора: “Внаслідок історичного нарощування території імперії шляхом загарбницьких війн росіяни селекціонували як природну національну рису смак до експансії та привласнення чужих територій”²⁷. Характеризуючи радянське тоталітарне суспільство, І. Гель висловив тезу, що більшовицька і нацистська системи подібні одна до одної, немов дві краплі води, а комунізм і нацизм – ідентичні за своєю суттю моделі імперіалізму. При цьому вимога другого Нюрнберга над російським комунізмом співіснує у нього з толерантним ставленням до носіїв різних політичних поглядів, “адже і комуністи, і демократи, і католики, і православні – усі рівні для нас. Це наші люди, не якісь зайди, чужинці. Ми повинні однаково ставитись до них”²⁸.

Водночас, опозиціонери, які залишилися на волі, вирішили вдатися до нової тактики. Умови для її зміни заклав Заключний Акт Наради з безпеки та співробітництва в Європі, підписаний 1 серпня 1975 р. у Гельсінкі й опублікований в

²⁶ Гель І. (Степан Говерля). Грані культури / І. Гель. – Львів: НТШ, 1993. – С. 75, 110–113.

²⁷ Там само. – С. 119.

²⁸ Там само. – С. 138, 201.

СРСР. В обмін на визнання повосенних кордонів Радянський Союз зобов'язався дотримуватися вимог згаданого Акта, які не допускали переслідування людей за політичні переконання. Це дало поштовх новому піднесенню опозиційного руху в Україні, зокрема його правозахисного варіанту. Міжнародні зобов'язання СРСР видавалися надійною гарантією легалізації інакомислення або принаймні створювали підстави для тиску демократичного зарубіжжя на комуністичну владу в разі їх порушення.

Спершу у постгельсінкський період виникла московська правозахисна організація, склад якої на скликаній академіком Андрієм Сахаровим пресконференції для західних журналістів 12 травня 1976 р. оприлюднив професор Юрій Орлов. З-посеред 11 підписантів установчого документа Московської Гельсінкської групи (МГГ) пролунало прізвище українця, генерал-майора Петра Григоренка, розжалуваного 1964 р. за опозиційність урядові²⁹. Серед національних груп першою заявила про своє створення Українська Громадська група сприяння виконанню Гельсінкських угод, або скорочено – Українська Гельсінкська група (УГГ). Вона продовжила традиції Громадського комітету захисту Ніни Строкатої. Її діяльність ґрунтувалася на Загальній декларації прав людини ООН, ухваленій 10 грудня 1948 р., зокрема, на 19-й статті, в якій зазначалося: “Кожна людина має право на свободу переконань і на вільне їх виявлення; це право включає свободу безперешкодно дотримуватися своїх переконань та свободу шукати, одержувати і поширювати інформацію та ідеї будь-якими засобами і незалежно від державних кордонів”³⁰.

Ініціаторами створення УГГ були письменники Микола Руденко (за походженням з Луганщини, керівник) й Олесь Бердник з Миколаївщини, вчителька хімії Оксана Мешко з Полтавщини, військовик Петро Григоренко з Запоріжжя та юрист Левко Лук'яненко з Чернігівщини. До них долучилися мікробіолог Ніна Строката (Караванська) з Одеси та юрист Іван Кандиба з Холмщини. Співзасновниками Групи стали також історик Микола Матусевич з Київщини, інженер Мирослав Маринович з Львівщини та вчитель Олекса Тихий з Донеччини. Це черговий раз переконливо засвідчило неподільність, соборність нашої країни. Через відсутність в Україні корпунктів західних держав М. Руденко 9 листопада 1976 р. зачитав Декларацію про створення УГГ на прес-конференції в помешканні Олександра Гінзбурга в Москві. Головною її метою проголошувалося ознайомлення урядів країн-учасниць Гельсінкської Народи та світової громадськості з фактами порушень прав людини на теренах УРСР. УГГ зазначала, що керується в своїй діяльності не політичними, а гуманітарно-правовими мотивами, приймає міжнародні правові документи “без бюрократичних перекручень та свавільних урізань з боку службових осіб чи державних установ”³¹. Декларацію, вказавши власні адреси мешкання, підписали всі члени-засновники УГГ. Очолив організацію відомий поет і прозаїк, учасник Другої світової війни, колишній секретар парткому СПУ Микола Руденко. Інтереси українських правозахисників у Москві погодився представляти член УГГ Петро Григоренко. Вже за дві години

²⁹ *Алексеева Л.* История инакомыслия в СССР: Новейший период / Л. Алексеева. – Москва: Хельсинкская группа, 2006. – С. 269, 271.

³⁰ Права людини (основні міжнародно-правові документи): зб. док. / [упоряд. Ю. К. Качуренко]. – Київ: Наук. думка, 1989. – С. 13.

³¹ Український правозахисний рух: Документи й матеріали Української Громадської Групи Сприяння виконанню Гельсінкських Угод. – Торонто; Балтимор, 1978. – С. 12–13.

після прес-конференції наспіла реакція спецслужб у Києві. У вікна хатини Руденка в Кончі-Заспі, де перебували його дружина Раїса (неоголошений секретар УГГ) й О. Мешко, полетіли уламки цегли, поранивши Мешко в плече.

Відкритим листом “До людей доброї волі” 14 листопада 1976 р. Група дистанціювалася від можливого підпорядкування МГТ: “Наші відносини є побудовані на приязні й співпраці, але не на підлеглості”³². 14 жовтня 1977 р. поданням до Ради Міністрів УРСР Група зробила спробу офіційно зареєструватися як громадська організація, але відповіді на клопотання не одержала³³.

У підписаному 6 грудня 1976 р. Меморандумі № 1 визначалися напрямні діяльності УГГ. Про програмний характер цього документа свідчила теза, що “боротьба за Права Людини не припиниться доти, доки ці Права не стануть щоденною нормою суспільного життя”. Як попередження можливих репресій викривалися злочини комуністичного режиму: розкуркулення, голод 1933 р., розстріли 1937 р., винищення УПА та мирного населення, у тому чекістами, переодягненими у “повстанців”, російщення, ігнорування національних прав України в СРСР, розгром УРСС (групи Левка Лук’яненка) та шістдесятництва. Зазначалася конституційна правомірність ймовірного виходу України з СРСР, констатувалося ігнорування з боку КПРС і КДБ не лише міжнародних угод та декларацій щодо прав людини, а й державних законів. У меморандумі висловлено передбачення, що “найближче десятиліття стане періодом великих демократичних перетворень в нашій країні”. У документі опубліковано також список українських політичних в’язнів у тюрмі, концтаборах, психіатричних в’язницях та на засланні³⁴.

Суттєвим доповненням програмних положень, викладених у Меморандумі № 1, став документ УГГ від 15 лютого 1977 р. “Україна літа 1977-го”, відомий як Меморандум № 5, адресований країнам-учасникам Белградської наради керівників європейських держав. Одночасно з реверансом у бік режиму, що Група не бореться за повалення радянського ладу, пропонувалося, щоб її ідеї були стверджені або відкинуті всенародним референдумом. (Відчувається перегук з постулатами попередніх етапів національно-визвольної боротьби, зокрема з програмними начерками УРСС). Існування опозиції визначалося як атрибут цивілізованої держави. Серед найвагоміших пунктів декларувався такий: “Не людина для держави, а держава для людини”. У розділі прав людини висувалися вимоги вільного виїзду з країни та в’їзду до неї. Безперешкодного поширення ідей в Україні та поза її межами, створення неконтрольованих державою наукових, творчих, мистецьких та інших об’єднань, ліквідації цензури, звільнення усіх політв’язнів, скасування смертної кари. УГГ запропонувала ООН “затаврувати будь-яку державу або особу, що прагне здійснити свої наміри з допомогою вбивства (війни) – як ворогів людства, що не мають права ввійти в спільне градуще”³⁵. Пора ООН розглянути цю пропозицію стосовно очевидного агресора – Російської Федерації.

³² Український правозахисний рух... – С. 17.

³³ Овсієнко В. Правозахисний рух в Україні (середина 1950-х – 1980-і роки / В. Овсієнко // Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінкських угод: в 4-х т. – Харків: ТОВ “Видавництво “Права людини””, 2016. – Т. 1: Особистості / “Харківська правозахисна група”; [упоряд.: Є. Ю. Захаров, В. В. Овсієнко]. – С. 29.

³⁴ Український правозахисний рух. – С. 63–97.

³⁵ Там само. – С. 19–28.

Низкою інших документів УГГ захищала права віруючих та заборонених Церков, право депортованих кримських татар повернутися на Батьківщину, право євреїв на еміграцію, а також соціально-економічні права. Вона оприлюднила 30 меморандумів, декларацій, маніфестів, звернень та інформаційних бюлетенів (видавалися з лютого 1978), надсилаючи їх урядам 32-х країн Європи, США й Канади, а також СРСР. Кожен з цих документів ставив перед національною та світовою демократичною громадськістю важливі проблеми майбутньої української державності, політичної, економічної та духовної самостійності нашого народу, захисту прав людини. УГГ не обмежувалася національними кордонами – інформувала про створення і діяльність Гельсінкських груп в інших республіках СРСР, висловлювала протести проти переслідування інакомислячих на всій території російської імперії. А вже після української групи 25 листопада 1976 р., виникла Литовська, 14 січня 1977 р. – Грузинська, 1 квітня того ж року – Вірменська³⁶. Створення вашингтонського Комітету гельсінкських Гарантій для України на чолі з Андрієм Зваруном (11 листопада 1976 р.) та Закордонного представництва УГГ, заснованого громадянства СРСР Петром Григоренком (жовтень 1978 р.)³⁷, додавало впевненості дисидентам, що їхні заяви, імена й долі стануть відомими світові, а значить більш захищеними.

Однак, у відповідь на з'яву організованого правозахисного руху офіційна влада вдалася до масових репресій. Переслідування і провокації розпочалися вже з дня оголошення Декларації. Вночі з 23 на 24 грудня відбулися перші обшуки у Миколи Руденка, Олесь Бердника, Левка Лук'яненка, Івана Кандиби, Олекси Тихого та інших членів Групи³⁸. За поданням Генпрокурора СРСР Р. Руденка та голови КДБ Ю. Андропова від 20 січня 1977 р. Секретаріат ЦК КПРС 25 січня дав згоду на арешт М. Руденка, лідерів Московської Групи Юрія Орлова і О. Гінзбурга та дозвіл на виїзд за кордон з подальшим позбавленням громадянства лідера Литовської Гельсінкської Групи Томаса Венцлови³⁹. Державні гарантії дотримання прав людини в СРСР, скріплені підписом Л. Брежнєва 1975 р. в Гельсінкі, черговий раз було потоптано. Розпочалася п'ятирічка погрому правозахисного руху. 5 лютого 1977 р. заарештували Миколу Руденка й Олексу Тихого, 23 квітня – Мирослава Мариновича й Миколу Матусевича, 12 грудня – Левка Лук'яненка. Руденка і Тихого 1 червня засудили відповідно на 12 та 15 років таборів і заслання (максимальні терміни), 27 березня 1978 р. Маринович і Матусевич також одержали по 12 років ув'язнення, Лук'яненко 20 липня – 15 років⁴⁰. Але на місце заарештованих приходили нові правозахисники. Керівництво Групою перебрав на себе Олесь Бердник.

1977 року в УГГ вступили Петро Вінс, Ольга Гейко-Матусевич, Віталій Калиниченко, Леонід Плющ і Василь Стрільців, а наступного – Василь Січко, Петро

³⁶ Алексеева Л. М. История инакомыслия... – С. 272.

³⁷ Рух опору в Україні: 1960–1990. Енциклопедичний довідник. – 2-ге вид. / [передм. О. Зінкевича, О. Обертаса]. – Київ: Смолоскип, 2012. – С. 344, 262.

³⁸ Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987) / Б. Захаров; Харківська правозахисна група. – Харків: Фоліо. – С. 109.

³⁹ Rozprawa: Do KPZR. O krokach mających na celu przerwanie przestępcze działalności Orłowa, Ginzburga, Rudenki i Vencłowy // Karta 16. – 1995. – S. 46–48; Данилюк Ю. З. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. XX ст.) / Ю. Данилюк, О. Бажан. – Київ: Рідний край, 2000. – С. 203; Руденко М. Найбільше диво – життя: Спогади / М. Руденко. – Київ; Едмонтон; Торонто: Вид-во ТАКСОН, 1998. – С. 444.

⁴⁰ Овсієнко В. Правозахисний рух в Україні... – С. 27–29.

Січко, Юрій Литвин, Надія Світлична, Володимир Малинкович, Михайло Мельник, Василь Овсієнко. Водночас ув'язнили П. Вінса. Протягом 1979 р. членами УГГ стали Святослав Караванський, Оксана Попович, Богдан Ребик, Василь Романюк, Ірина Сенік, Стефанія Шабатура, Данило Шумук, Юрій Шухевич, В'ячеслав Чорновіл, Йосиф Зісельс, Зіновій Красівський, Ярослав Лесів, Петро Розумний, Іван Сокульський, Василь Стус, Микола Горбаль (частина з них уже перебувала в таборах або на засланні). Відтак, внаслідок репресивних акцій більшість членів УГГ опинилася за ґратами. Комуністичний режим фабрикував справи не лише за "політичними", але й за суто кримінальними статтями, намагаючись дискредитувати правозахисників в очах громадськості, створити їм репутацію звичайних карних злочинців. Зокрема, ув'язнювали їх за хуліганство, опір міліції, спробу зґвалтування, зберігання наркотиків, порушення паспортного режиму, дармоїдство, незаконне зберігання зброї. 1979 р. були засуджені О. Берджик (керівником УГГ з 6 березня 1979 р. стала О. Мешко), Й. Зісельс, М. Горбаль, Ю. Литвин, В. Овсієнко, П. Розумний, В. та П. Січки, В. Стрільців. 1980 р. на 15 років ув'язнили хворого В. Стуса, який з осені 1979 очолював УГГ. У жовтні 1980 р. заарештовано і засуджено до 6 місяців таборів і 5 років заслання 75-річну О. Мешко. До в'язниць потрапили В. Калиниченко, З. Красівський, В. Чорновіл, Михайло Горинь, Р. Руденко, Я. Лесів, О. Гейко-Матусевич. Після арешту в березні 1981 р. І. Кандиби УГГ майже в повному складі опинилася в таборах, на засланні або у вигнанні⁴¹.

Щоб мати змогу працювати більш-менш тривалий час, окремі з учасників УГГ перебували в статусі неоголошених членів. Такими були Раїса Руденко, Олесь Шевченко, М. Горинь, Ганна Михайленко, М. Мельник, Стефанія Петраш (Січко)⁴². Але троє перших не уникли концтаборів, Г. Михайленко – спецпсихлікарні (психотюрми), а М. Мельник наклав на себе руки.

Внаслідок репресивних заходів КГБ Московська Гельсінкська група, яка налічувала 19 осіб, з них 16 на той час ув'язнених, підписами трьох осіб (Є. Боннер, С. Каллістратової та Н. Меймана) 6 вересня 1982 р. оголосила про припинення своєї діяльності⁴³. Незабаром так вчинили й інші групи в СРСР. Лише УГГ не заявила про саморозпуск, її члени в таборах продовжували виступати за право людини на свободу слова, інші демократичні свободи, відстоювали право на відновлення незалежної української держави. Наприклад, 1978 р. політ'язні, співзасновник УГГ Олекса Тихий та священник, майбутній Патріарх Української Православної Церкви Київського Патріархату Василь Романюк взяли на себе важливу місію обґрунтувати необхідність й теоретичну правомірність антирежимного опору українців у контексті світового національно-визвольного руху. Зокрема, вони зазначили: "Ми вдячні всім народам, урядам, партіям і поодиноким громадським діячам в усьому

⁴¹ Див.: *Зайцев Ю.* Політична опозиція / Ю. Зайцев // *Історія України* / [відп. ред. Ю. Сливка, керівник авт. кол. Ю. Зайцев]. – 4-те вид. – Львів: Світ, 2003. – С. 378–379.

⁴² Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінкських угод // *Міжнародний біографічний словник дисидентів країн Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР*. – Харків: Права людини, 2006. – Т. 1. Україна. – Част. 2. – С. 986.

⁴³ О прекращении работы Московской группы "Хельсинки": Документ № 195 // *Документы Московской Хельсинкской группы* / [сост. Д. И. Зубарев, Г. В. Кузовкин]. – Москва: Моск. Хельсинк. группа, 2006. – С. 555; *Строката Н.* Лист для преси двох членів Української Групи Гельсінки / Н. Строката, С. Караванський // *Америка*. – 1982. – 29 вересня.

світі за підтримку боротьби за незалежність народів, зокрема українського. У першу чергу ми вдячні народам, громадськості і урядові США і Канади.

Ми віримо, що зусиллям самого українського народу при моральній підтримці інших народів СРСР, у тому числі і російського, народів демократичних країн і ООН, Україна швидко здобуде незалежність і займе належне їй місце в колі великих демократичних країн світу⁴⁴. Ці тези актуальні й нині, через чотири десятиліття від часу їх проголошення.

В умовах жорстокого політичного терору в УГГ продовжували вступати нові члени. 1982 р. у концтаборі в Кучино у Групу прийняли Михайла Гориня, іноземними членами організації стали естонський правозахисник Март-Олав Ніклус та литовський – Вікторас Пяткус; 1983 р. в УГГ вступив Валерій Марченко, 1985 – Петро Рубан. Але й надалі тривав погром правозахисників. 1982 р. засудили Ю. Литвина (15 років), 1983 – В. Овсієнка (15 років), повторно – В. Стрільціва (11 років), О. Гейко-Матусевич та В. Січка (по 3 роки), 1984 – В. Марченка (15 років), Й. Зісельса (3 роки), 1985 – П. Рубана (13 років) та повторно М. Горбала (11 років), Г. Сокульського (3 роки). У радянських концтаборах загинули члени УГГ О. Тихий, Ю. Литвин, В. Марченко (всі 1984 р.) та В. Стус (1985 р.). Вчитель Михайло Мельник під загрозою арешту 9 березня 1979 р. покінчив життя самогубством⁴⁵.

З метою інформування світової громадськості про діяльність УГГ, про порушення прав людини в Україні, в т. ч. шляхом переслідувань та репресій, у жовтні 1978 р. створено Закордонне Представництво (ЗП) УГГ з осідком у Нью-Йорку, яке очолив позбавлений громадянства СРСР П. Григоренко. До його складу увійшли вислані за кордон Л. Плющ та Н. Світлична. В листопаді 1979 р. представництво поповнила Н. Строката (Караванська), а в січні 1980 до них приєднався Володимир Малинкович. ЗП УГГ видавало у 1980–1985 рр. українською та англійською мовами “Вісник репресій в Україні” (упорядник і редактор Н. Світлична, видавництво “Смолоскип” ім. В. Симоненка). Матеріали УГГ та повідомлення про репресії систематично друкувалися в українській та іншомовній пресі, їх передавали радіо “Свобода” та інші радіостанції⁴⁶.

Діяльність УГГ підтримували демократичні організації різних країн, зокрема, Міжнародна амністія (Лондон), Вашингтонський Комітет гельсінкських гарантій для України (створений за ініціативою Української інформаційної служби “Смолоскип” у листопаді 1976 р.), організація “Американці в обороні людських прав в Україні” (США, 1980 р.) та ін. Конгрес США резолюцією № 205 від 21 червня 1982 р. оголосив 9 листопада 1982 р., днем вшанування УГГ. Відповідну заяву зробив Президент США Рональд Рейган. Подібну резолюцію Конгрес США ухвалив і на відзнаку десятиріччя

⁴⁴ Тихий О. Історична доля України. Лист українських політв'язнів / О. Тихий, В. Романюк // Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінкських угод: в 4 т. – Харків: ТОВ “Видавництво “Права людини””, 2016. – Т. 3: Документи і матеріали. Серпень 1977 – 10 грудня 1978 / [упоряд. В. Овсієнко]. – С. 130.

⁴⁵ Овсієнко В. Рух українських правозахисників призвів до краху російської радянської імперії та проголошення самостійної української демократичної держави / В. Овсієнко // Самостійна Україна. – 1996. – Ч. 22(209). – Вересень.

⁴⁶ Строката Н. Українська Гельсінкська Група: від заснування (1976) до виарештування (1980) / Н. Строката // Сучасність. – 1980. – Ч. 10. – С. 63–69; Доручення / Бердник О., Калиниченко В., Кандиба І. та ін. // Сучасність. – 1987. – Ч. 4. – С. 123–124.

УГГ (1986 р.). В ній пропонувалося Президенту та Держсекретарю США наполягати на негайному звільненні з ув'язнення членів УГГ та інших гельсінкських груп⁴⁷.

1987 р. з таборів та заслання почали повертатися політичні в'язні. В серпні В. Чорновіл відновив видання журналу "Український вісник". 30 грудня 1987 р. редколегія оголосила часопис органом УГГ, а її члени (Василь Барладяну, Богдан Горинь, Анатолій Муратов, Степан Сапеляк, Павло Скочок, Віталій Шевченко) вступили до Групи. 11 березня 1988 р. "Зверненням Української Гельсінкської групи до українства та світової громадськості" М. Горинь, З. Красівський і В. Чорновіл від імені 19 членів УГГ, які підтвердили свою належність до Групи, формально проголосили активізацію її діяльності. Головою визнали Л. Лук'яненка, який до січня 1989 р. перебував на засланні, а підписанти "Звернення" утворили Виконавчий комітет УГГ, де працювали робочими секретарями⁴⁸. 7 липня 1988 р. УГГ увійшла складовою частиною у новостворену Українську Гельсінкську спілку.

Діяльність УГГ, яка в своїй боротьбі з комуністичним режимом спиралася на Гельсінкський Заключний акт, поставила національно-визвольну боротьбу українського народу на міжнародну правову основу, ввела її у контекст світового демократичного процесу.

9 листопада 2006 р. під час державних урочистостей з нагоди 30-річчя УГГ Президент України Віктор Ющенко нагородив 42 членів УГГ (живих і помертно) орденами "За мужність" I ступеня.

Українська Гельсінкська Спілка (1988–1990)

Українська Гельсінкська Спілка (УГС) як легальна опозиційна неформальна загальноукраїнська організація партійного типу була заснована 7 липня 1988 р. у Львові за ініціативою В'ячеслава Чорновола з членів Української Громадської Групи сприяння виконанню Гельсінкських угод (Українська Гельсінкська група, УГГ), які повним складом (19 осіб) увійшли до УГС, та новостворених осередків в областях України. Програмний документ "Декларацію принципів" та "Статутні принципи УГС" у квітні–травні 1988 р. уклали В. Чорновіл, Богдан та Михайло Горині. Друкованим органом УГС став журнал "Український вісник". Факт створення УГС згаданого дня було оприлюднено на багатотисячному мітингу у Львові, скликаному громадським Ініціативним комітетом під приводом обговорення місця встановлення пам'ятника Тарасові Шевченку та збереження історичних пам'яток, а фактично – задля обміну думками щодо створення за прикладом Прибалтійських республік Демократичного фронту сприяння перебудові. Його засновниками виступали УГГ, Товариство Лева, Товариство української мови ім. Т. Шевченка, Міський дискусійний клуб, Комітет захисту Української католицької церкви, редколегії опозиційних видань тощо. Першим про Фронт і УГС промовляв Б. Горинь. Через організований владою галас, крик і свист запросив зацікавлених пройти з ним на майдан біля оперного театру, де виклав зміст установчих документів УГС та роздав їх бажаним. Відтак біля пам'ятника Франкові вдалося виступити ще

⁴⁷ *Ольшанівська Б.* УГГ в боротьбі за людські права / Б. Ольшанівська // Час. – 1997. – 27 березня – 2 квітня.

⁴⁸ *Горинь М.* Звернення Української Гельсінкської Групи до української та світової громадськості / Горинь М., Красівський З., Чорновіл В. // Шлях перемоги. – 1988. – 17 квітня.

В. Чорноволові, М. Гориню та Ірині Калинець, а співведучий мітингу Іван Макар назвав склад засновників Фронту⁴⁹.

Те, чого не вдалося докладно викласти на мітингу 7 липня, було реалізовано в Клубі журналістів 15 липня 1988 р. на зустрічі керівників УГС В. Чорновола, Б. та М. Горинів за присутності І. Макара та співредактора самвидавного культурологічного альманаху “Євшан-зілля” поета Ігоря Калинця з кореспондентами союзних, республіканських та місцевих ЗМІ, зокрема, АПН та Агентства преси “Карпати”, газет “Комсомольская правда”, “Советская культура”, “Советская торговля”, “Советский спорт”, “Слава Родины”, “Робітничая газета”, “Молодь України”, “Культура і життя”, журналу “Україна”, Львівського та Ужгородського радіо й телебачення⁵⁰. Присутнім роздали установчі документи УГС та ознайомили їх із завданнями Спілки. Зокрема наголошено, що УГС конституювалася як федеративне об’єднання самоврядних правозахисних груп і організацій. Основним напрямом діяльності проголосила захист національних прав, зокрема, права націй на самовизначення, у тому й “відновлення української державності”. Передбачалося перетворити СРСР на конфедерацію незалежних держав, запровадити окреме громадянство України, передати владу від КПРС демократично обраним Радам народних депутатів. Політичні права громадян мали гарантуватися демократією з багатопартійною системою, а економічні – ринковою економікою через приватну власність, акціонування й кооперацію, прямі зв’язки підприємств із закордонними фірмами. На селі заохочувався вихід селян з колгоспів із землею та спадкове користування нею. УГС виступала за надання українській мові статусу державної, відновлення автономії Криму через повернення кримських татар на місця колишнього проживання, широку співпрацю з українською діаспорою, встановлення дипломатичних стосунків з іншими країнами на рівні посольств і консульств, різке скорочення бюрократичного апарату й скасування всіх його привілеїв, встановлення пенсій не нижче середньої зарплатні з надбавкою на рівень інфляції, впровадження альтернативних джерел енергії, створення незалежних громадських організацій, у тому й опозиційних, з пропорційним доступом до державних ЗМІ, створення незалежних видань, вільний доступ до інформації, у тому й закордонної, вилучення з Кримінального кодексу статей з покараннями за антирадянську агітацію і пропаганду, наклепи на державний лад, за релігійну діяльність, дармоїдство, порушення паспортного режиму. Декларація передбачала також реорганізацію КДБ й позбавляла його функцій політичної поліції, запровадження суду присяжних, звільнення всіх політв’язнів

⁴⁹ *Горинь Б.* Подія історичної ваги / Б. Горинь // Не тільки про себе: докум. роман-колаж: у 3 кн. – Київ: Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ, 2006. – Кн. третя (1985–1990). – С. 94–103; *Чорновіл В.* [З інтерв’ю офіційній пресі з приводу проголошення УГС] / В. Чорновіл // Чорновіл В. Твори: у 10-ти т. / [упоряд. В. Чорновіл]. – Київ: Смолоскип, 2009. – Т. 6: Документи і матеріали (Листопад 1985 – квітень 1990). – С. 359; *Горинь Б.* В’ячеслав Чорновіл – ініціатор створення УГС / Б. Горинь // Вітчизна. – 2003. – № 7–8. – С. 134–136; *Лук’яненко Л.* З історії створення та діяльності Української Гельсінської Спілки / Л. Лук’яненко // Українська Гельсінська Спілка (1988–1990 рр.) у світлинах і документах; концепція і упоряд. О. Ткачука. – Київ: Смолоскип, 2009. – С. 5–6; *Камінський А.* На перехідному етапі: “Гласність”, “перебудова” і “демократизація” на Україні / А. Камінський. – Мюнхен, 1990. – С. 128–131.

⁵⁰ *Чорновіл В.* [З інтерв’ю офіційній пресі з приводу проголошення УГС]. – Т. 6. – С. 359, 380; *Горинь Б.* Зустріч з офіційною пресою / Б. Горинь // Не тільки про себе. – Кн. третя. – С. 116–131.

та їх реабілітацію, ліквідацію спеціальних психіатричних лікарень (психотюрем), скорочення армії та переведення її на контрактну основу, вільне створення незалежних профспілок, релігійних громад, легалізацію УГКЦ й відновлення УАПЦ, безперешкодний вибір місця мешкання, ліквідацію паспортної системи й прописки, проведення всенародних референдумів із найважливіших питань життя країни⁵¹.

Статут УГС визначав, що Спілка створюється на основі індивідуально-колективного членства без огляду на належність до іншої організації чи партії, “перебуває в становищі конструктивної демократизації опозиції до адміністративно-бюрократичної системи” СРСР, захищає політичні, соціальні та економічні права народу, будується на принципах федералізму із широким самоврядуванням автономних організацій. Її діяльністю керує Всеукраїнська координаційна рада (ВКР), яка формує Виконавчий комітет (ВК) у складі трьох секретарів та керівників секцій. При Виконкомі ВКР створюється пресова служба УГС, яка діє на базі журналу “Український вісник”. У преамбулі статуту констатувався правозахисний характер УГС, але через очевидні політичні пріоритети “Декларації” її до Міжнародної гельсінської федерації влітку 1989 не прийняли⁵².

Розпочата навесні 1988 праця з розгортання структур УГС дозволила утворити філії та осередки в усіх областях України. Першими 29 жовтня 1988 р. за участі 60 осіб відбулися установчі збори Львівської обласної організації, проведені в помешканні колишнього політв’язня Ярослава Малицького на вул. Хасанській. Її головою обрали Б. Гориня⁵³. 20 листопада 1988 р. на установчих зборах головою Київської філії УГС обрали Олеса Шевченка, а 26 січня 1989 р. головою Тернопільської філії – Левка Горохівського. Заочно оголошений 11 березня 1988 р. головою Виконкому УГГ Левко Лук’яненко, перебуваючи на засланні до січня 1989 р., продовжував виконувати цю функцію і в УГС. Практичну роботу здійснювали секретарі виконкому В. Чорновіл (фактично керував ВК та очолив прес-службу УГС), М. Горинь та Зіновій Красівський. Через зайнятість іншими політичними проектами (відновлення структур ОУН в Україні) останній послабив діяльність в УГС. Тому за пропозицією Чорновола на засіданні ВКР 20 листопада 1988 р. до складу ВК обрали Степана Хмару. Восени того ж року Чорновіл залучив до роботи в Спілці Миколу Горбала та Євгена Пронюка, а з поверненням в Україну Л. Лук’яненка їх обрали секретарями УГС. У грудні 1989 р. ВКР кооптувала до виконкому Комміра Крижанівського (члена Московської філії УГС), О. Шевченка (голову Київської філії) та Петра Розумного (голову Дніпропетровської філії)⁵⁴.

⁵¹ Українська Гельсінська Спілка. Деклярація принципів // Самостійник: Вісник Українського Національного Демократичного Союзу. – 1988. – Ч. 5–6(14–15). – С. 23–32; Деклярація принципів Української Гельсінської Спілки // Українська Гельсінська Спілка (1988–1990 рр.). – С. 18–22.

⁵² Статутні принципи Української Гельсінської Спілки // Русначенко А. М. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років. – Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 1998. – С. 641–643.

⁵³ Батенко Т. Опозиційна особистість: друга половина ХХ ст. Політичний портрет Богдана Гориня / Т. Батенко. – Львів: Кальварія, 1997. – С. 133–136.

⁵⁴ Лук’яненко Л. Звітна доповідь з’їздові Української Гельсінської Спілки / Л. Лук’яненко // Шлях до відродження: в 13 т. – Київ: ТОВ “Юрка Любченка”, 2014. – Т. 1. – С. 462–464, 468; Його ж. Українська Гельсінська Спілка в боротьбі за демократію і незалежність України / Л. Лук’яненко // Молода нація: альманах. – 2011. – № 51. – С. 7–8.

В. Чорновіл вважав, що на вибори до Верховної Ради УРСР та місцевих Рад у березні 1990 р. УГС повинна йти перетвореною в партію, яку сподівався очолити. З цією метою пропонував провести установчий з'їзд 23 листопада 1989 р., їздив у Вільнюс, домовився про приміщення, озвучення, синхронний переклад, технічне забезпечення, готель. Л. Лук'яненко наполягав, що увагу УГС слід зосередити лише на виборах, а з'їзд провести після них. Голоси ВКР розділилися практично навпіл, з'їзд перенесли, а Чорновіл зосередив увагу на заснуванні Української незалежної видавничо-інформаційної спілки (УНВІС). 1 січня 1990 р. радіостанція “Свобода” повідомила про її створення. Намір виокремити її з УГС розглядало виїзне засідання виконкому у Львові (в помешканні Ганни Садовської). Чорновіл зазначив, що УГС зупинилася в розвитку, досвідчені кадри розходяться, вона розчиняється в Русі. Однак зійшлися на тому, що УНВІС залишається видавничою структурою УГС, яка випускатиме тижневик “Інформаційний бюлетень” на базі однойменного місячника Львівської обласної організації. 16 березня 1990 р. Чорновіл все ж подав заяву про вихід з виконкому⁵⁵.

Загалом, мережа видань УГС була досить розгалуженою. Очоловав прес-службу В. Чорновіл. Від 11 серпня 1988 р. вона публікувала Листки прес-служби УГС. Готували їх В. Чорновіл, Б. та М. Горині, О. Шевченко, Василь Барладяну, Анатолій Щербатюк, Володимир Яворський, Надія Світлична (від Закордонного представництва УГС) та інші. Того ж дня телефоном з помешкань В. Чорновола, Б. Гориня, Г. Садовської та Марії Бочарської у Львові й О. Шевченка в Києві їх передавали на радіо “Свобода”. В ефірі їх оприлюднено близько 150. У березні 1989 р. створено Інформаційний центр УГС, який очолив Є. Пронюк. Тоді ж почала виходити щомісячна газета УГС “Голос відродження” (відповідальний за випуск Сергій Набока). Від квітня 1989 р. до квітня 1990 р. виходив також “Інформатор” – щотижнева хроніка пресової служби УГС. ВКР видавала для внутрішнього вжитку “Обіжник” (1989–1990 рр.). 27 січня 1990 р. з'явилося позацензурне видання УГС – місячник “Центральна Рада” (вийшло 5 чисел). Доповнювали їх видання місцевих філій: Львівської – місячник “Львівські новини: Інформаційний бюлетень” (відповідальний редактор Б. Горинь, число 1 з'явилося 20 серпня 1988 р., виходив до грудня 1989 р.), “Інформатор” – щотижнева хроніка Львівської ради УГС (листопад 1988 р. – березень 1989 р.), “Львівські новини: Експрес-хроніка” (тижневик, число 1 опублікували 11 грудня 1989 р., число 21 – 24 квітня 1990 р., а від числа 22 з 09 травня 1990 р. видання стало органом Львівської обласної організації УРП за редакцією Галини та Мирослава Левицьких). З-поміж інших регіональних видань виокремимо “УГС – південь” (Запоріжжя), “Вільна думка” (Луцьк), “Вісті” (Черкаси), “ Шлях до волі” (Рівне), “Самостійна Україна” (Кам'янець-Подільський). Окрім Києва, прес-центри УГС було створено у Москві та Львові. Закордонне представництво УГГ перетворено в ЗП УГС у складі Миколи Руденка (голова), Леоніда Плюща, Надії Світличної, Ніни Строкатої, Володимира Малинковича, Петра

⁵⁵ *Kitiani V.* Українська Гельсінська Спілка: політичні дискусії та долі лідерів [Електронний ресурс] / В. Кіпіані // Історична правда. – 2011. – 25 квітня. – Режим доступу: www.istpravda.com.ua; *Чорновіл В.* Виступ на Установчому з'їзді УРП. 30 квітня 1990 р. / В. Чорновіл // Установчий з'їзд Української республіканської партії. – Київ: Рухінформ, 1990. – С. 81–82.

Рубана, Раїси Мороз, о. Василя Романюка та ін. Представництва УГС засновано в Прибалтиці та Москві⁵⁶.

Поступово Спілка перетворилася у вагому політичну силу. Члени УГС брали участь у демократизації суспільства, створенні та діяльності неформальних об'єднань (Товариство української мови ім. Т. Шевченка, Меморіал, Народний рух України, Всеукраїнське товариство політичних в'язнів і репресованих), у формуванні незалежної преси, проведенні мітингів і робітничих страйків, збагаченні їх політичними вимогами, в організації 17 вересня 1989 р. живого Ланцюга смутку за жертвами радянського терору та 21 січня 1990 р. – Всеукраїнського Ланцюга Злуки, в легалізації УГКЦ⁵⁷.

У вересні 1989 р. в "Декларації принципів" головну політичну мету УГС щодо конфедеративного об'єднання незалежних держав було замінено запропонованою В. Чорноволом на засіданні ВКР 7 травня 1989 р. тезою про необхідність виходу України з СРСР й утворення окремішньої самостійної держави. ЦК КПУ та парткоми на місцях з допомогою спецслужб розгорнули шалену кампанію з дискредитації УГС та її лідерів, викликали їх у прокуратуру, вдавалися до провокацій, розгону мітингів та побиття їх учасників, арештів найактивніших, позбавлення праці, виключення з вишів, підслуховування розмов, перлюстрації кореспонденції. За інформацією КДБ протягом 1988–1989 рр. арештові до 15 дів і штрафу від 50 до 1000 рублів було піддано 74 члени УГС, 28 – офіційно попереджено, 43 – "запрошено" на профілактичні бесіди. За участь у мітингах покарано понад 800 осіб. Однак це лише підносило авторитет Спілки в очах народу. На виборах у березні 1990 р. 12 членів УГС стали народними депутатами України, чимало – депутатами місцевих рад⁵⁸.

У сфері міжнародних взаємин УГС брала участь у проведенні Нарад представників національно-демократичних рухів народів СРСР, у роботі з'їздів, конференцій дружніх партій, об'єднань, спілок, розширила контакти з опозицією в Польщі, демократичними інституціями західних держав⁵⁹. У квітні 1990 р. УГС налічувала 2 300 членів, у тому 290 жінок, мала 28 філій та 19 осередків у всіх

⁵⁶ Колісник Ю. Інформаційна діяльність Української Гельсінкської Спілки та її значення у здобутті державного суверенітету / Ю. Колісник // Молода нація. – 2006. – № 3(40). – С. 35–36; Кіпіані В. Видавнича діяльність Української Гельсінкської Спілки / В. Кіпіані // Молода нація. – 2012. – № 51. – С. 46–48; Шереметьєва-Дашкевич Л. Національна платформа українських неформальних об'єднань / Л. Шереметьєва-Дашкевич // Кафедра. – 1989. – № 8; [Передрук]: Торонто; Балтимор: Смолоскип, 1990. – С. 9; УГС у боротьбі за свободу слова. Видання УГС // Українська Гельсінкська Спілка (1988–1990). – С. 40.

⁵⁷ Лук'яненко Л. Українська Гельсінкська Спілка в боротьбі за демократію... – С. 13–14; Деркач І. Львів, 17 вересня / І. Деркач // Голос відродження. – 1989. – Ч. 6; 1988 р. – створення Української Гельсінкської Спілки // Шлях перемоги. – 2008. – 24 грудня; Шевченко О. Перший постріл переможної революції / О. Шевченко // Молода нація. – 2011. – № 51. – С. 19.

⁵⁸ Деревінський В. Питання широкої автономії чи незалежності України у програмових документах УГС / В. Деревінський // Молода нація. – 2011. – № 51. – С. 167–172; Горинь Б. Відмінність між УГГ і УГС / Б. Горинь // Не тільки про себе. Кн. третя. – С. 136; Його ж. Закручування гайок // Там само. – С. 147–148; Його ж. КГБ нагнітає напруження // Там само. – С. 156–160; Його ж. Боротьба за звільнення Івана Макара // Там само. – С. 170–175; Його ж. Побойще 12 березня // Там само. – С. 320–323.

⁵⁹ Горинь Б. Наради представників національно-визвольних рухів // Не тільки про себе. Кн. третя. – С. 76–80; Місяць у Польщі // Там само. – С. 400–412; Таллін–Рига // Там

областях України. Окрім українців, до Спілки входили росіяни, євреї, вірмени, угорці, молдавани, татари, поляки, білоруси. Відіграючи роль політичної партії, вона започаткувала політичний плюралізм та багатопартійність в Україні. 17 березня 1990 р. конференція Спілки в Києві визнала необхідним перетворити “УГС в масову партію, що буде спроможна привести в дію широкі верстви українського населення для боротьби за самостійну українську демократичну республіку”. 29–30 квітня 1990 р. відбувся установчий з’їзд, який на базі УГС утворив Українську республіканську партію⁶⁰. Низка програмних положень “Декларації принципів” увійшла до ухвалених Верховною Радою України “Декларації про державний суверенітет України”, проголошеної 16 липня 1990 р. та Конституції України, прийнятої 28 червня 1996 р.

само. – С. 491–496; УГС у боротьбі за світову підтримку // Українська Гельсінська Спілка (1988–1990 рр.). – С. 50–57.

⁶⁰ Русначенко А. Місце УГС в українській революції на межі 1980-х – 1990-х років / А. Русначенко // Молода нація. – 2011. – № 51. – С. 43–45.

Олег МУРАВСЬКИЙ

“НЕФОРМАЛЬНІ” ТОВАРИСТВА ЯК СЕГМЕНТ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В ОСТАННІ РОКИ ІСНУВАННЯ СРСР

Звичний для демократичного устрою сегмент громадянського суспільства – громадські організації, які функціонують у всіх сферах суспільно-політичного, соціокультурного, соціально-економічного життя країни, визначають базові вектори її внутрішньої та зовнішньої політики. В останні роки існування СРСР його керівництво спробувало дещо демократизувати наявний політичний лад, “привідкрити двері” для громадських ініціатив, що на практиці вилилося в цькування “неформалів” та переслідування активістів через їхні опозиційні настрої.

Констатуємо – на початку липня 1987 р. в УРСР було близько двадцяти тисяч “неформальних” об’єднань, створення яких вважали вагомим здобутком гласності¹. В окремих областях західної частини УРСР їхня кількість могла сягати декількох тисяч². Проте на практиці новостворені товариства, на думку історика В. Литвина, “не виходили за межі тієї політики, яка декларувалася на державному рівні”³.

Критерій “неформальності” поступово набував реальних обрисів. Зокрема, в червні 1989 р. у Львівській області діяло більше ста громадських організацій, які підпадали під визначення “неформальні” у класичному розумінні цього слова⁴. Перший секретар Львівського обкому Компартії Я. Погребняк зауважив, що комуністи області їх підтримували та намагалися спрямувати діяльність в русло перебудови. Засновниками “неформальних” товариств у цей період здебільшого виступали творчі спілки, відділення Фонду культури, профспілки, ЛКСМУ тощо⁵.

Зміни, ініційовані державно-партійними органами влади, викликали бурхливу реакцію в середовищі дисидентів. Улітку 1987 р. В. Чорновіл, І. Гель, М. Горинь відновили видання “Українського вісника”, що не виходив друком із 1972 р. Зусиллями дисидентів у березні 1988 р. Українська гельсінська група (УГГ) була реорганізована в Українську гельсінську спілку (УГС). Очолив організацію Л. Лук’яненко.

У програмному документі – “Декларації принципів” – передбачалося перетворити СРСР на конфедерацію незалежних держав, передати владу демократично

¹ Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі – ЦДАГО Україна). – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2658. – Арк. 76.

² ЦДАГО Україна. – Ф. 1. – Оп. 11. – Спр. 2051. – Срк. 15.

³ *Литвин В.* Політична арена України: Дійові особи і виконавці / В. Литвин. – Київ: Абрис, 1994. – С. 97.

⁴ Державний архів Львівської області (далі – Держархів Львівської обл.). – Ф. П. 3. – Оп. 62. – Спр. 458. – Арк. 26.

⁵ Там само. – Арк. 26.

обраним радам, легалізувати заборонені церкви тощо. Неоціненне значення програми УГС полягало в тому, що вона “згодом була перейнята більшістю неформальних груп на ранніх стадіях руху за реформи в Україні і яка зрештою в своїх основних пунктах була втілена Декларацією про суверенітет (липень 1990 р.)”⁶.

У цей же період у регіоні організаційно формується низка громадських організацій, які підпадають під визначення “неформальних” (опозиційних до влади). Їхніми зусиллями упродовж 1989 – на початку 1990 рр. організовано мітинги, акції непокори, вуличні маніфестації. Населення краю поступово поринуло у вир т. зв. “мітингової демократії”. В умовах тотального партійного контролю над засобами масової інформації (ЗМІ) вуличні зібрання поряд із поширенням самвидавної періодики залишалися для “неформальних” громадсько-політичних організацій здебільшого єдиним способом донести до широкої громадськості інформацію про свою діяльність, реалії політичного життя у республіці та світі.

Зважаючи на значну кількість “неформальних” організацій у західноукраїнському регіоні в досліджуваній період, зосередимо увагу на громадських ініціативах, які здобули значну підтримку серед населення краю або ж діяльність яких викликала значний резонанс у суспільстві. Однією з перших впливових “неформальних” організацій Львова стало Товариство Лева, члени якого надали імпульс до відродження заборонених владою національних звичаїв та традицій. Поштовхом до організаційного оформлення львівської молоді в громадську організацію послужила стаття Ф. Братишина “Занедбана могила” (“Жовтень”, 1987 р.), у якій автор повідомляв про акти вандалізму на Личаківському цвинтарі та руйнування могил відомих постатей історії України⁷. З квітня 1987 р. активісти розпочали упорядкування занедбаних та зруйнованих могил.

Ініціативу молоді підтримав міськком Комсомолу. Опіка ЛКСМУ була вигідна обом сторонам – товариство отримало можливість “легалізуватись”, а Комсомольська організація, підхопивши “неформальну” ініціативу, продемонструвала вміння пристосуватися до вимог часу та йти в авангарді суспільно-політичних процесів. Організаційне оформлення молоді завершилося в жовтні 1987 р. створенням Товариства Лева (перший голова – інструктор міськкому Комсомолу О. Шейка)⁸. При товаристві також було створено ансамбль “Не журишь”.

Культурницький період у діяльності Товариства виразно простежується упродовж 1987–1988 рр. Найрезонансними акціями організації стали: опитування громадської думки у Львові про місце для пам’ятника Т. Г. Шевченка (грудень 1987 р.); різдвяний вертеп та вечори пам’яті В. Симоненка (січень 1988 р.); налагодження контактів із українською діаспорою (травень 1988 р.); етнофольклорна експедиція “Дністер” (червень–серпень 1988 р.) тощо.

Відхід від культурницької та перехід до політичної діяльності в завуальованій формі відбувся під впливом лібералізації суспільно-політичного життя, а саме завдяки виборчій кампанії 1989 р. до Верховної Ради СРСР. Після виборів поступово екологічна, історична, мовна проблематика відходить на “другий план”. У таємній доповідній записці Львівського обкому УПУ до ЦК КПУ підкреслювалося, що з

⁶ Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації / Я. Грицак. – Київ: Генеза, 2000. – С. 299.

⁷ Волощак Ю. 20 років Товариству Лева / Ю. Волощак // Мікроскоп pana Jurka. – 2007. – № 19. – С. 6.

⁸ Там само. – С. 6.

квітня 1988 р. Товариство Лева перебувало “на особливому контролі” партії, зважаючи на бурхливу діяльність⁹.

Члени товариства впливали на організаційне оформлення інших історико-культурних, історичних, мистецьких товариств у західному регіоні. Зокрема, левенята брали участь в установчих конференціях товариства “Рух” (Івано-Франківськ, березень 1989 р.), Товариства ім. В. Кубільника (Самбір, липень 1989 р.), Товариства “Дзвін” (Рогатин, серпень 1989 р.), Товариства “Паростки” (Стрий) тощо. Перераховані організації відзначалися своєю спорідненістю, усі вони приблизно однаково визначали суспільно-політичну мету своєї діяльності, однак відрізнялися ідейним обґрунтуванням цілей, методами і шляхами їхнього досягнення¹⁰.

Однією з найчисельніших у структурі товариства стала луцька філія, яка уже на момент створення налічувала понад 50 осіб. Під час виникнення об’єднання ініціативна група відмовилася від назви “Луцьке братство”, виступаючи проти “створення дрібних, численних організацій”, тож об’єднання стало членом більшого структурно та організаційно впливовішого Товариства Лева¹¹.

Членом Товариства Лева на конфедеративних засадах було й молодіжне товариство “Вертеп” (створене в Тернополі на початку 1989 р.). Організація зосередилася на вирішенні проблем культурно-історичного напрямку, а після створення осередків НР члени товариства втягнулися в політичне протистояння з місцевою владою¹².

Як колективний член Товариства Лева розпочинало роботу молодіжне товариство “Спадщина” (Львів). Однак після затвердження власного статуту 15 грудня 1989 р. організація відокремилася від левенят, вбачаючи головне своє завдання у сприянні “прискоренню національного відродження українського народу”. Для реалізації поставленої мети члени товариства збирали інформацію про події Першої світової війни, історію ЗУНР, перипетії національно-визвольного руху, організували концерти стрілецьких і забутих народних пісень, ставили Вертеп у Різдвяні свята, відновлювали повстанські, стрілецькі могили¹³.

На Івано-Франківщині на початку 1988 р. засновано культурно-наукове товариство “Рух”. Очолив організацію М. Чучук¹⁴. Друкованим органом товариства стала газета “Крок”. Історико-культурологічні та екологічні організації виникли також на Тернопільщині. Серед найактивніших виділимо такі товариства, як “Громада подільського краю – Тернопільщина”, соціально-екологічний клуб “Неосфера”. Водночас в усіх західноукраїнських областях діяли місцеві осередки республіканських організацій (“Меморіал”, УАНТІ, “Зелений світ”).

Упродовж другої половини ХХ ст. україномовне населення УРСР, особливо її західної частини, швидкими темпами русифікувалося. Відсутність потреби у вивченні української мови призвела до втрати її конкурентоспроможності, а обмежені можливості в усній та письмовій сфері позначилися на престижі, який неухильно

⁹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 11. – Спр. 1845. – Арк. 102.

¹⁰ Коліушко І. Товариство Лева у виборох’ 90 / І. Коліушко // Поступ. – 1989. – № 16.

¹¹ Інтерв’ю з головою луцької філії Товариства Лева Олегом Покальчуком // Поступ. – 1989. – № 8.

¹² Пасічник А. Наші в Тернополі / А. Пасічник // Поступ. – 1989. – № 14.

¹³ Товариство “Спадщина”: ціль, шляхи досягнення // Спадщина. – 1989. – № XII.

¹⁴ Статут культурно-наукового товариства “Рух” // Крок [Б. Р.]. – С. 3.

падав через витіснення її з усіх сфер суспільно-політичного життя російською – мовою міжнаціонального спілкування.

У другій половині 1980-х років перед республіканською інтелігенцією поста- ло складне завдання – законодавчо закріпити провідні позиції української мови у всіх сферах суспільно-політичного життя республіки, використовуючи позитивні надбання політики “гласності” та “перебудови”. 11 лютого 1988 р. академік АН УРСР В. Русанівський на сторінках “Літературної України” запропонував створити Товариство рідної мови. Ініціативу академіка підтримали у Львові.

“Першопрохідцями” у створенні організації стали робітники львівського за- воду “Кінескоп”, які зібрали шістдесят підписів з вимогою до республіканського керівництва посприяти створенню товариства. На думку робітників, товариство “повинно стати активним чинником розвитку культури, розширення сфери функ- ціонування української мови, вивчення і популяризації її в нашій республіці та за її межами”¹⁵. Згодом робітників підтримали близько півтисячі львів’ян, про що своїх читачів повідомила “Літературна Україна”.

Ініціативу окремих національно свідомих мешканців республіки підтримала Спілка письменників України, члени якої утворили ініціативну групу Товариства шанувальників української мови. Згодом “Літературна Україна” надрукувала “По- ложення про Товариство шанувальників української мови ім. Т. Г. Шевченка”, в якому зазначалося, що майбутня організація “покликана сприяти вивченню і по- ширенню сфери вживання рідної мови, виховувати в людей почуття патріотизму та інтернаціоналізму, боротися за піднесення культури міжнаціональних відносин”¹⁶.

Незважаючи на публікацію “Положення...”, надалі жодних практичних кроків щодо створення товариства письменницькими колами зроблено не було. З іншо- го боку, проект потребував суттєвого доопрацювання, оскільки в пропонуваній редакції “Положення...” товариство було приречене на бездіяльність та забуття. Зокрема, суттєвим огріхом “Положення...” стала спроба підпорядкувати його діяльність Раді народних депутатів. Інша помилка – відсутність згадки про дру- кований орган Товариства, без якого воно “залишилося б німим і було б віддане на проталу різним чуткам і домислам”¹⁷. Потребувала вдосконалення структура майбутньої організації.

Загалом національносвідома громадськість західних областей УРСР пози- тивно оцінила задекларовані наміри членів СПУ. Протилежні думки лунали з антиукраїнського табору. Один із засновників товариства Друзів українського мистецтва та літератури ім. О. Пушкіна С. Сокуров висловлював здивування: “Чи можна собі уявити, що наприклад, у Франції виникла необхідність захищати від когось чи чогось французьку мову? А на Україні можливість такого захисту гро- мадською організацією подається як велике досягнення...”¹⁸.

Практичні кроки щодо реалізації “Положення про Товариство шануваль- ників української мови ім. Т.Г. Шевченка” були здійснені не в столиці УРСР,

¹⁵ Відкритий лист академікові АН УРСР В.М. Русанівському // Літературна Україна. – 1988. – 14 квітня.

¹⁶ Положення про Товариство шанувальників української мови ім. Т.Г. Шевченка // Літературна Україна. – 1988. – 21 липня.

¹⁷ Ми – за товариство! // Літературна Україна. – 1988. – 8 вересня.

¹⁸ ЦДАГО України. – Ф. 270. – Оп. 1. – Спр. 42. – Арк. 52.

а на Львівщині, де був створений ініціативний комітет. Його очолив інженер-конструктор виробничого об'єднання "Кінескоп" І. Мельник. Зібравши однодумців, заручившись підтримкою львівської обласної організації СПУ (Р. Лубківський) та львівського відділення Фонду культури (Е. Мисько), ініціативний комітет розпочав підготовку до установчого з'їзду Товариства рідної мови на Львівщині. Захід було заплановано на 13 червня 1988 р.

Згадуючи перебіг підготовки до Установчих зборів, І. Мельник із сумом зауважував: "... десь так наприкінці травня все було готове: установчі документи, майбутні вожді, оголошення, приміщення, Іванка Крип'якевич позичила оригінальний портрет Шевченка для оформлення сцени, бракувало лише майбутніх членів. Хоч я весь час посилався на якийсь ініціативний комітет, він складався з однієї особи, бо навіть [письменник Юрій] Винничук, втягнувши мене в цю авантюру, сам відійшов від справи, зайнявшись організацією театру "Не журись!". Люди радо брали запрошення, обіцяли прийти, але ніхто не поспішав задекларувати свою підтримку – мабуть, приглядалися до мене, не дуже довіряючи. Лише десь на початку червня почали приєднуватись – Василь Репетило, Марія Базелюк, Богдан Вовк, Марія Бабій, Ярослав Рибак, Олександра Бик та інші, в останній вечір приєдналася група науковців Інституту суспільних наук – Ольга Кровицька, Євген Жеребецький, Ганна Войтів, Всеволод Іськів, Петро Мавко. І аж тоді я й сам повірив, що процес, як-то кажуть, пішов"¹⁹.

Однак у день проведення установчої конференції несподівано виникли проблеми з приміщенням. Перший секретар Львівського міськкому КПУ А. Мартинюк заборонив проводити збори в Будинку культури будівельників. Учасники зборів вирушили до пам'ятника І. Франку, біля якого відбувся не санкціонований місцевою владою велелюдний мітинг. Під час стихійного вуличного зібрання його учасники задекларували створення осередку Товариства рідної мови у Львові²⁰.

На мітингу, модератором якого був І. Мельник, виступили: Я. Путько, В. Репетило, Р. Крип'якевич, П. Шеремета, Є. Гринів, М. Горинь, І. Калинець, І. Макар, В. Процюк, М. Бабій, А. Косинчук, Н. Новосад, Н. Дідчук, Г. Іваницька, Ю. Волощак та ін. "Деякі з людей почали відходити від пам'ятника й прогулюватись на безпечній відстані, – зауважував І. Мельник, – вдаючи, що не мають відношення до цієї події, тим паче, що слабенький дощик давав можливість з чистою совістю залишити збори. Але одночасно надходили нові люди. Тож загальна кількість присутніх вже перевищувала тисячу осіб"²¹.

Юридично організація оформилася 20 червня 1988 р. Тоді ж було прийнято Статут Товариства та обрано керівні органи. Очолив львівську обласну організацію Р. Іваничук (заступники – М. Косів та І. Мельник, відповідальний секретар – Ю. Зима). До першого складу Ради Товариства увійшли: М. Байко, О. Бик, Р. Братунь, Б. Вовк, Г. Войтів, М. Голярчук, Б. Горинь, О. Захарків, Р. Зорівчак, І. Кархут, М. Кацал, М. Колесса, І. Кудин, І. Литвин, І. Макар, М. Петренко, П. Романюк,

¹⁹ Мельник І. Мої рухівські пригоди 20 років тому [Електронний ресурс] / І. Мельник. – Режим доступу: www.gi4.lviv.ua

²⁰ Інтерв'ю з одним із засновників Товариства української мови ім. Т. Г. Шеченка Ігорем Мельником // Архів автора.

²¹ Мельник І. Мої рухівські пригоди... [Електронний ресурс].

П. Скочій, В. Репетило, Р. Тертула, М. Чумарна, М. Шунь, о. І. Швець. Головою ревізійної комісії обрано В. Іськіва.

Розпочалася клопітка праця зі створення низових ланок Товариства рідної мови. Напередодні установчого з'їзду, який відбувся на початку 1989 р., осередки організації діяли більше ніж в половині районів Львівської області, зокрема в Червонограді, Стрию, Дрогобичі, Трускавці, Бродах, Самборі. Щодо підприємств та організацій, активністю відрізнялися низові ланки Інституту суспільних наук АН УРСР, Інституту геології АН УРСР, Львівського автобусного заводу, Автонавантажувача тощо. Наприкінці 1988 р. організація згуртувала близько трьох тисяч активістів. Найчисельнішою львівська делегація (близько 150 осіб із 405 делегатів) була на Всеукраїнському установчому з'їзді 11–12 лютого 1989 р. у Києві²².

Члени організації надавали допомогу зі становлення організації товариства в інших областях республіки, зокрема Тернополі, Івано-Франківську, Чернівцях, Луцьку, Рівному²³. На час проведення звітно-виборної конференції 8 липня 1989 р. в області налічувалося 247 первинних осередків товариства (близько 30 тис. членів). На конференції уперше в Україні під час офіційного заходу в залі для оформлення сцени використали синьо-жовтий прапор²⁴.

Товариство української мови стало провідною організацією національно-демократичних сил, кількість та мережа осередків якої перевищувала наявні в цей період «неформальні» об'єднання. Наприкінці 1989 р. тільки у Львівській області діяв 1141 осередок, 31 міське і районне формування, що об'єднували в своїх лавах 80 тис. членів²⁵.

Упродовж 1989 р. організаційно оформлюються інші громадсько-політичні організації національно-державницького табору. Зокрема, в обласних центрах західноукраїнського регіону місцеві органи державно-партійної влади створили осередки «Меморіалу». 27 травня 1989 р. у Львові відбулася установча конференція львівської регіональної організації «Меморіал». Її учасниками стали 707 осіб. До складу Ради товариства увійшли: М. Осадчий, В. Чорновіл, Б. Котик, С. Сокуров, О. Піскорський, Р. Ланцман та ін. Напередодні скликання установчої конференції у Львові вже діяло 150 осередків організації²⁶.

21 жовтня 1989 р. у Львові відновило діяльність заборонене у 1940 р. Наукове товариство ім. Т. Шевченка. Завдання, що стояли перед організацією, не втратили своєї актуальності і залишалися незмінними на зламі 1980–90-х років: «... консолідувати творчу енергію наукової інтелігенції західноукраїнського регіону, що сприятиме піднесенню авторитету науки на Україні та за її межами»²⁷. Головою товариства обрали О. Романіва, заступниками – Я. Ісаєвича та Ю. Бабея.

Значно радикальніше в західноукраїнських областях розвивався молодіжний та студентський рух. Одним із найбільших вузівських центрів країни була

²² ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 1658. – Арк. 11.

²³ Ухвала звітно-виборної конференції львівської обласної організації Товариства української мови ім. Т.Г. Шевченка // Віче. – 1989. – № 5.

²⁴ Мельник І. Мої рухівські пригоди... [Електронний ресурс].

²⁵ Базелюк М. Відроджено товариство «Просвіта» / М. Базелюк // За вільну Україну. – 1990. – 7 жовтня.

²⁶ Іськів В. Початок діяльності Львівського Руху // Форум. – 2009. – № 2. – С. 20.

²⁷ Наукове товариство імені Т.Г. Шевченка у Львові відновлено // Віче. – 1989. – № 10.

Львівщина. У 12 вузах області навчалося 67,5 тис. студентів (36,8 тис. – на денній формі). Навчально-виховну роботу проводили 5,2 тис. викладачів, серед яких 280 докторів і 2,6 тис. кандидатів наук²⁸. Серед основних причин, що спонукали молодь до об'єднання, можна виділити дві найважливіші: “пробудження” суспільства, що супроводжувалося пожвавленням суспільно-політичного життя у краї, та незадовільне вирішення соціально-побутових проблем студентства.

На зламі 80–90-х років ХХ ст. молодіжний “неформалітет” не тільки вирішував власні наболілі проблеми, але й активно залучався “старшими” (представниками національно-демократичних сил) до політичної діяльності. Особливість молодіжного руху в західноукраїнських областях полягала не в функціонуванні значної кількості “неформальних” громадсько-політичних організацій, а в їхній розгалуженій структурі. Передусім йдеться про Студентське Братство, Спілку незалежної української молоді (СНУМ), Українську студентську спілку (УСС). Інші організації (Пласт, Січ, молодіжні підрозділи політичних партій) значно поступалися їм у чисельності.

Як уже зазначалося, у жовтні 1987 р. на установчій конференції у Львові було створено “Товариство Лева”. Дещо повільніше організаційно оформлялося Студентське Братство. Навесні 1988 р. серед студентів Львівського університету виникла ідея створити “Комітет відродження комсомолу” (аналог Студентського Братства). Однак ініціатива особливої підтримки у студентській молоді не здобула. Лідери прототипу Студентського Братства виступили на загальній комсомольській конференції Львівського державного університету ім. І. Франка, проте не зуміли знайти підтримки в членів керівного складу комсомольського осередку²⁹.

У запропонованій студентським активом організації комсомольці побачили небезпечного конкурента. Такий висновок напрошується після ознайомлення з рекомендаціями відділу з питань освіти Львівського обкому ЛКСМУ. У таємному документі зазначалося: “В теперішній момент керівництво “Братства” не ставить перед своїми членами питання про обов’язковий вихід із ВЛКСМ. Виходячи з цього, можна зробити висновок, що “Братство” постарається використати комсомол для свого організаційного становлення”³⁰. Однак партапарату й комсомолу не вдалося загальмувати об’єднавчих зусиль студентів.

Ініціативу створення Студентського Братства підхопили студенти факультету журналістики того ж університету – О. Пограничний, Ю. Лобан, В. Фрунзе, А. Подгаєвський, М. Дашкович, І. Ткаленко Є. Петракеєв та ін. У жовтні 1988 р. на факультеті з’явився перший номер стінгазети “Точка зору”, навколо якої об’єдналися “неформали”. Критичні статті стінгазети додавали популярності виданню. Зокрема, в одному з номерів була поміщена стаття В. Андреевої, яку зняли з друку в “Ленінській молоді” (у ній йшлося про те, що міськком Комсомолу підтримує проведення мітингів національно-демократичних сил у Львові). Після оприлюднення цієї статті у студентів, що були причетні до її публікації, розпочалися проблеми з навчанням³¹.

²⁸ Держархів Львівської обл. – Ф. П. 3. – Оп. 62. – Спр. 579. – Арк. 31.

²⁹ Там само. – Арк. 29.

³⁰ Там само. – Арк. 28.

³¹ Інтерв’ю з одним із засновників Студентського Братства О. Пограничним // Архів автора.

Ідея створення організації, яка б захищала права студентів, знаходила все більше прихильників серед студентів інших вищих навчальних закладів Львова. Як наслідок, наприкінці травня 1989 р. з метою “забезпечення активної участі студентів в докорінному оновленні суспільства, відстоюванні їхніх конституційних прав і інтересів, формуванню демократичної народної інтелігенції”³² виникло Студентське Братство (автор назви – О. Кузан). У цей період разом із активними членами і т. зв. “співчуваючими” громадська організація налічувала близько 1,5 тис. осіб³³. Влітку 1989 р. у Львові осередки товариства діяли в медичному, політехнічному, лісотехнічному, поліграфічному інститутах, університеті, Інституті прикладного і декоративного мистецтв. У цей же період були перші спроби поширити діяльність Братства на інші західноукраїнські обласні центри³⁴. Налагоджується робота власних друкованих органів (“Братство”, “Грюндік”, “Віко”).

Розбудова товариства супроводжувалася участю його членів у мітингах та демонстраціях, які організовували національно-демократичні сили. Братство висунуло близько двадцяти кандидатів у депутати обласної та міської Рад під час березневих виборів 1990 р.³⁵, адже студенти усвідомлювали, що вирішення їхніх матеріально-фінансових проблем неможливе без реформ політичного та соціально-економічного сектора країни.

Іншою впливовою молодіжною організацією зі значною кількістю осередків у західних областях УРСР була Спілка незалежної української молоді (СНУМ). Ініціатором її утворення виступила УГС, при якій у серпні 1989 р. відбулося організаційне оформлення товариства³⁶. Чверть членів молодіжної організації були одночасно членами УГС³⁷. Наприкінці 1989 р. осередки організації діяли у Львові (серпень 1989 р.), Луцьку (жовтень 1989 р.), Чернівцях (жовтень 1989 р.)³⁸. СНУ-Мівці ставили за мету “залучити широкі кола юнаків та дівчат до політичної діяльності”, а також виступали за політичний, економічний, соціальний суверенітет як перехідний етап до повної державної незалежності; плюралізм поглядів, ідей, політичних структур; відновлення на державному рівні національної символіки українського народу; утвердження української мови тощо³⁹.

Патріотичний рух і національно-демократичні сили підтримував Пласт (створений у січні 1989 р. при Українському християнсько-демократичному фронті (УХДФ) та товариство “Січ” (засноване при УНП). Водночас відроджуються інші пластунські організації, які “основували свою діяльність на загальнопластунських засадах, а не на політичній програмі”⁴⁰. Мережу осередків у вищих західної України розгорнула Українська студентська спілка (УНП), заснована в грудні 1989 р. Упродовж 1990 р. виникла низка молодіжних організацій релігійного

³² Статут Студентського Братства // Архів автора.

³³ Інтерв'ю з одним із засновників Студентського Братства О. Пограничним // Архів автора.

³⁴ Бусол О. Захистить студента Братство? / О. Бусол // Молодь України. – 1989. – 14 листопада.

³⁵ Голосуйте за кандидатів Студентського Братства // Братство. – 1990. – № 3.

³⁶ Деркач І. Історія, завдання, мета / І. Деркач // Молода Україна. – 1989. – № 1.

³⁷ Там само.

³⁸ Хроніка СНУМУ // Молода Україна. – 1989. – № 2.

³⁹ Молода Україна. – 1989. – № 1.

⁴⁰ Камінський А. На перехідному етапі. “Гласність”, “перебудова”, “демократизація” на Україні / А. Камінський. – Мюнхен: Сучасність, 1990. – С. 481.

напряму – Комітет української католицької молоді, “Українська молодь Христові” та ін.⁴¹.

Активність молодих “неформалів” згубно впливала на республіканську Комсомольську організацію, яка не витримувала конкуренції з новоствореними молодіжними громадсько-політичними об’єднаннями. У вітальній телеграмі ЦК КПУ з нагоди 70-річчя ЛКСМУ (1989 р.), наголошено на авангардній ролі Комсомолу в житті тогочасної молоді, відзначено, що курс на поглиблення перебудови “відкривав нові можливості для розвитку ініціативи і творчої думки юнаків і дівчат, розширення їх участі у державних і суспільних справах”⁴².

Однак, на думку секретаря львівського обкому Комсомолу Н. Зінкевич, Комсомол переживав кризу. Занепад організації став можливим через те, що Комсомол безнадійно відставав від політичних запитів молоді, оскільки “проблеми мови, символіки, виборів попервах вирішувалися неформалами, а вже потім комсомольцями. А в результаті – зниження кількісного і якісного складу вузівського комсомолу”⁴³.

Наприкінці жовтня 1990 р. XXV позачергова конференція Львівської обласної організації ЛКСМУ прийняла рішення про розпуск комсомолу й утворення Демократичної Спілки молоді Львівщини (ДСМЛ). До першого лютого 1991 р. тривав перехідний період (організацією керувала Тимчасова Рада, яку очолював О. Шлапак⁴⁴). ДСМЛ продовжувала залишатися у складі ЛКСМУ (МДС), зважаючи на два чинники: бажання зберегти матеріально-технічну базу та підтримати ЛКСМУ “із середини”, а отже – спонукати її до саморозпуску.

Однак політичні події в республіці прискорили довгоочікуване для національно свідомої молоді рішення. 11 травня 1991 р. одинадцята конференція ДСМЛ проголосила вихід організації зі складу ЛКСМУ. Упродовж перехідного періоду було перереєстровано і прийнято нових 20 542 члени ДСМЛ. Понад 4,5 тис. членів виявили бажання залишитися в Комсомолі. “Політичне обличчя” організації залишалося невизначеним, незважаючи на те, що проголошувалася ідея суверенітету української держави та демократичних свобод⁴⁵.

Так, поява “неформальних” організацій – закономірний підсумок багаторічної експансії чужої за своєю суттю для українців політики радянського керівництва в етномовній, культурній, духовній, політичній сфері. Незважаючи на важкі умови функціонування, що пов’язано з тиском карально-репресивних органів, більшість невідконтрольних партійно-державним органам товариств не тільки не припинили свого існування, але й значно активізували роботу та сприяли розбудові громадянського суспільства. У цьому їхня неоціненна роль.

⁴¹ Тарасенко Т. Церква і молодіжні організації в Україні / Т. Тарасенко // Релігія і церква в національному відродженні України: Тези наукової конференції (Тернопіль, 11 грудня 1993 р.). – Тернопіль, 1993 – С. 76–77.

⁴² Ленинскому Коммунистическому Союзу молодежи Украины // Львовская Правда. – 1989. – 23 июня.

⁴³ Соціально-економічні і громадсько-політичні проблеми студентства і завдання комітетів комсомолу для їхнього вирішення // Молодь України. – 1990. – 21 лютого.

⁴⁴ Прощай Комсомоле! // За вільну Україну. – 1990. – 30 жовтня.

⁴⁵ Бєсяда І. Комсомолу позбулись. Що далі? / І. Бєсяда // За вільну Україну. – 1991. – 16 травня.

Юрій ЗАЙЦЕВ

НАРОДНИЙ РУХ УКРАЇНИ (1989–1991) – ПЕРЕДТЕЧА СТРУКТУРНИХ СКЛАДОВИХ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Ідея консолідації всіх самостійницьких, антиімперських сил задля відновлення державності України, здобуття її політичної незалежності була домінантною на всіх етапах визвольної боротьби після поразки української національно-демократичної революції 1917–1920 років. Зокрема, в документах Конгресу українських націоналістів, який відбувся у Відні 28 січня – 3 лютого 1929 р., зазначалося, що “двигнутись зі стану недержавности зможе політично поневолена нація тільки шляхом найтіснішого з’єднання всіх своїх сил під прапором *єдиної спільної політичної ідеї...*”¹. Зважаючи на за давнену хворобу українського політикуму, яку народ влучно охарактеризував афоризмом “Де два українці – там три гетьмани”, всеукраїнський представницький орган політичного керівництва визвольною боротьбою в 1940–1950-х роках – Українська головна визвольна рада на своєму Першому великому зборі 11–15 липня 1944 р. констатувала: “Всі політично активні українські чинники повинні сконсолідуватися в боротьбі за самостійну українську державу, усунути всякі суперечливі питання соціально-політичного порядку, які без здобуття власної держави не мають під собою реального ґрунту”². При цьому УГВР заявила, що вона “об’єднує всі провідні політичні елементи незалежно від їх ідейного світогляду та політично-групової приналежності, що стоять на ґрунті політичної суверенности Української держави”³.

Десятилітній опір УПА імперській мілітарній потузі не розв’язав головного питання – звільнення України від багатолітніх “братерських обіймів” російських імперіалістичних сил, але залишився в пам’яті нащадків. Натомість визрів висновок: зброєю повинно стати слово. На політичній мапі України з’явилася низка підпільних організацій і груп, які прагнули здійснити нову хвилю народного спротиву тоталітарній системі та конституційним шляхом здобути незалежність. Молоді львівські робітники з Українського національного комітету (1957–1961) вирішили власними силами піднести національну свідомість мешканців Великої України⁴. Українські

¹ *Василян Ю.* Ідеологічні Основи Українського Націоналізму / Ю. Василян // Конгрес Українських Націоналістів 1929 р.: Документи і матеріали / [упоряд. В. Муравський]. – Львів: НАН України. ЛНБ ім. В. Стефаника; Центр досліджень визвольного руху, 2006. – С. 183–184.

² Платформа Української Головної Визвольної Ради // Літопис Української Повстанської Армії. – Львів: “Літопис”, 1992. – Т. 8: Українська Головна Визвольна Рада. Документи, офіційні публікації, матеріали. Книга перша, 1944–1945 / [ред.: П. Потічний і Є. Штендера]. – С. 36.

³ Там само.

⁴ *Федик І.* Розстріляні в 1962... / І. Федик // Українське слово. – 1992. – 19 березня.

політв'язні інтинських концтаборів у Комі АРСР створили таємне “Об’єднання” (1956–1959) для згуртування революційних елементів в Україні, зокрема планували підняти молодь “до максимального рівня національної і політичної свідомості”. З цією метою у власноруч змайстрованій друкарні випускали тисячі листівок та поширювали їх у Центральній Україні⁵. Спробувала створити альтернативну щодо КПРС політичну організацію під проводом Левка Лук’яненка Українська робітничо-селянська спілка (1959–1961). У проекті програми УРСС було визначено й механізм здобуття незалежності: “Ми кажемо союзному керівництву: проведіть референдум, поставте на голосування всього українського народу питання: бути Україні у складі Союзу чи вийти з нього і утворити самостійну державу”⁶. Подібну вимогу ставила Українська загальнонародна організація (УЗНО, УНФ-2, 1961–1991), очолювана Миколою Крайником, яка мала своїх членів у 16 областях України та за її межами. У програмному “Зверненні до українського народу на Україні й у всьому світі” (грудень 1974 р.) зазначалося: “Сила наша в єдності. Вимагайте проведення дійсно вільних і демократичних, без тиску з боку КПРС, виборів у Ради, які дійсно виявляли б волю більшості українського народу. Вимагайте проведення загальнонаціонального референдуму з присутністю представників ООН і міжнародної преси, згідно якого можна б визначити – бажає український народ і далі перебувати в колоніальній залежності чи бажає жити в своїй суверенній самостійній державі”⁷. Особливістю Українського національного фронту Дмитра Квечка (1964–1967) був власний пресовий орган – машинописний журнал “Воля і Батьківщина” та ґрунтовна розробка стратегії і тактики новітнього етапу визвольних змагань. Мета – вихід України з СРСР та утворення самостійної демократичної держави. Соціальна база – “всі шари української нації – селяни, робітники, інтелігенція”. Задля їх консолідації підпільники зосередили зусилля “на створенні міцної, дисциплінованої, політично зрілої організації патріотичних сил українського народу”⁸. Всі згадані організації повністю або частково (УЗНО) були розгромлені, їх учасники засуджені на тривалі терміни або й страчені (Богдан Грицина й Іван Коваль із УНК), але зусилля їхні не були марними. Національна ідея стала провідною в середовищі шістдесятників, здобувала все ширше коло adeptів з-поміж патріотично налаштованих громадян.

Позитивну роль у процесі визрівання рушійних сил демократизації суспільства та його державного усамостійнення відіграли й зовнішні чинники. Народи Східної Європи не мали наміру миритися з репресивним режимом, нав’язаним СРСР державам т. зв. соціалістичного табору. В червні 1953 р. потужний страйк прокотився промисловими центрами НДР. На його придушення було кинуте дві радянських дивізії та німецьку поліцію. Понад два десятки страйкарів було вбито, сотні – поранено, понад 400 – ув’язнено, 16 – страчено. Наприкінці червня 1956 р. страйкуючі робітники польської Познані захопили низку державних установ. Влада застосувала війська. В результаті 74 особи загинули, кількасот – поранено, понад

⁵ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Спр. П 69861. – Т. 14. – Арк. 118, 121, 145, 146, 149; Т. 20. – Арк. 189–194, 223–272.

⁶ Розширений проект програми Української робітничо-селянської спілки (УРСС) // Лук’яненко Л. Не дам загинути Україні / Л. Лук’яненко. – Київ: Софія, 1994. – С. 20.

⁷ Архів Управління Служби безпеки України в Івано-Франківській області (далі – Архів УСБУ ІФО). – Спр. 7535 П. – Т. 15. – Арк. 6.

⁸ Політика Українського Національного Фронту // Воля і Батьківщина. – 1965. – Ч. 6. – С. 14.

300 – засуджено. Навесні 1956 р. виникла опозиція в Угорщині. Одним із центрів формування політичних вимог стала Спілка письменників. У жовтні проти демонстрантів та мітингуючих служба безпеки застосувала зброю. Розпочалося народне повстання. 4 листопада радянські війська ввійшли до Будапешта. Близько трьох тисяч учасників руху опору загинуло, кілька тисяч – поранено, близько 500 – страчено, майже 6 тисяч – ув'язнено, понад 100 тисяч емігрували. В 1968 році керівництво компартії Чехословаччини розпочало перебудову політичної та економічної структури суспільства з метою створення нової моделі соціалістичної демократії, часткового впровадження ринкових відносин, утвердження реальної незалежності країни. Ініціатором цих процесів була інтелігенція, яка виступала за “соціалізм з людським обличчям”. У червні 1967 р. з'їзд письменників та журналістів гостро засудив тоталітарний режим, повернення цензури. Низка літераторів зазнала репресій. Оновлений ЦК КПЧ, який у січні 1968 р. очолив О. Дубчек, ліквідував цензуру, дозволив створення реформаторських громадсько-політичних організацій. В ухваленій “Програмі дій” заперечували керівну роль компартії в державі і суспільстві, придушення спецслужбами свободи слова, монополізацію влади однією політичною організацією. 20 серпня Чехословаччину окупували війська п'яти держав Організації Варшавського договору, соціалізм і надалі залишався без “людського обличчя”. Згодом з вимогою демократичних змін та дотримання прав людини виступили відомі діячі науки й культури Чехословаччини, створивши 10 грудня 1976 р. громадську ініціативу “Хартія-77”, оголошену 1 січня 1977 р. за підписом 242 осіб. Для придушення робітничих страйків на суднобудівних підприємствах у Польщі в грудні 1970 р. було кинуте бронетанкові війська. Робітничі страйки 1976 р. в цій країні стимулювали виникнення низки незалежних громадських рухів та об'єднань⁹.

Особлива роль у стимулюванні громадсько-політичного руху в Україні належала польській “Солідарності”. Заснована 17 вересня 1980 р. як вільна профспілка, вона за рік перетворилася у майже десятимільйонну суспільно-політичну опозиційну організацію, яка не визнавала керівної ролі ПОРП. Перед загрозою вторгнення радянських військ ЦК ПОРП на чолі з В. Ярузельським 13 грудня 1981 р. запровадив воєнний стан та заборонив діяльність “Солідарності” (8 вересня 1982 р.). Близько 5 тис. її членів було заарештовано. “Солідарність” перейшла в підпілля. Нова хвиля страйків у травні–серпні 1988 р. примусила уряд у лютому–квітні 1989 р. піти на переговори з опозицією в рамках “Круглого столу”. В результаті “Солідарність” було легалізовано, призначено вільні парламентські вибори, на яких у червні того ж року вона здобула перемогу, створила парламентську коаліцію й сформувала демократичний уряд. 1990 р. лідер профоб'єднання Лех Валенса був обраний президентом Польщі. Однак після кількох розколів на дострокових парламентських виборах 1993 р. “Солідарність” не набрала мінімальних 5 % голосів і не здобула жодного мандата до сейму¹⁰. На жаль, цього уроку український демократичний політикум не засвоїв.

⁹ Яровий В. І. Новітня історія країн Східної Європи. 40-ві – 90-ті роки ХХ ст. / В.І. Яровий. – Київ: Либідь, 1997. – С. 132–134, 137, 141–145, 158–166, 168, 173; Friszke A. Opozycja polityczna w PRL 1945–1980 / Andrzej Friszke. – Londyn: Aneks, 1994. – S. 71, 278, 283–284, 338–401.

¹⁰ Как начиналась солидарность / [составление, перевод и примечания Л. Шагунова]. – London, 1981. – С. 9–25; Кені П. Карнавал революції: Центральна Європа 1989 року / Педрик Кені. – Київ: Критика, 2006. – С. 300–310, 321–328, 343–349; Яровий В. І. Новітня історія країн Східної Європи... – С. 174–179, 186–187, 219–221.

Безпосереднім взірцем для наслідування й об'єктом плідної співпраці з опозицією в Україні стали антиімперські народні рухи в радянських республіках Прибалтики. Наприклад, ініціативну групу литовського руху за перебудову “Саюдіс” створено 3 червня 1988 р., а вже 18 травня наступного року Верховна Рада Литви прийняла Декларацію про державний суверенітет республіки. На перших демократичних парламентських виборах 24 лютого 1990 р. “Саюдіс” виборів майже 72% мандатів. За півмісяця парламент проголосив відновлення державного суверенітету Литви, державної символіки та Конституції 1938 р. Остерігаючись ланцюгової реакції парад суверенітетів, імперське політбюро ЦК КПРС 13 січня 1991 р. санкцінувало спробу за допомогою армії та міліції захопити стратегічні об'єкти країни, зокрема, телецентр. Під час штурму загинуло близько двох десятків патріотів. 9 лютого 1991 р. всенародний референдум голосами понад 90% виборців підтвердив згадані ухвали парламенту. 6 вересня 1991 р. Верховна Рада СРСР визнала суверенітет Литви, тобто її вихід зі складу СРСР¹¹.

Подібні державотворчі процеси, де діяли Народні фронти, відбувалися у Латвії та Естонії. В середині травня 1989 р. у Таллінні з метою координації їх діяльності було створено Балтійську асамблею. А в п'ятдесяту річницю підписання пакту Молотова–Ріббентропа 23 серпня 1989 р. було створено двомільйонний “живий ланцюг”, який з'єднав Таллінн, Ригу та Вільнюс на знак непохитності народів Прибалтики у боротьбі за незалежність їхніх держав¹².

Найбільш предметно й органічно ідею самостійності України сприймали в західних областях республіки, які увійшли до складу радянської імперії значно пізніше від східних. Тут ще не вивітрився дух десятилітньої визвольної боротьби українських повстанців, в якій десятки тисяч сімей зазнали втрат, були репресовані та депортовані у віддалені райони СРСР. Національна ідея мала багато прихильників і в різноликому Києві, зокрема, в середовищі творчої інтелігенції. Тому не дивно, що проект програми Народного Руху України з'явився у Києві, а перші його осередки – у Львові.

Владні чинники в Україні усвідомлювали загрозу поширення антиімперських та антикомуністичних рухів із теренів Східної Європи та Прибалтики на “заповідник застою” під аббревіатурою УРСР. Тим паче, що Москва, сподіваючись опанувати Народні фронти Литви, Латвії та Естонії, спершу не перечила їх появи. Граючи на випередження, ЦК КПУ вирішив створити в республіці провладний фронт сприяння перебудові. На зборах російськомовної громади в Києві у червні 1988 р. було засновано “Народный союз содействия перестройке”, до якого входило близько 100 осіб. Його діяльність позитивно оцінив КДБ УРСР. Але спроби цього “Союзу” провести кілька мітингів виявилися мильною бульбашкою, з їх учасниками успішно дискутували члени Українського культурологічного клубу, уже наприкінці того ж року від “Союзу” залишилися лише прикрі згадки¹³.

¹¹ Прибалтика: Сообщает ТАСС // Советская молодежь. – 1989. – 20 мая; Світова історія ХХ століття. Енциклопедичний словник / [за ред. І. Підкови та Р. Шуста]. – Львів: Літопис, 2008. – С. 481.

¹² Світова історія ХХ століття. – С. 64, 469; Авдевич О. Балтійський путь: Некоторые итоги Ассамблеи народных движений Эстонии, Латвии и Литвы / О. Авдевич, А. Шейнин // Советская молодежь. – 1989. – 20 мая.

¹³ Бажан О. Г. Спроби протидії КДБ УРСР становленню та функціонуванню Народного руху України за перебудову / О. Г. Бажан // Укр. іст. журн. – 2010. – № 1. – С. 37; Камінський А. На перехідному етапі: “Гласність”, “перебудова” і “демократизація” на Україні / А. Камінський. – Мюнхен, 1990. – С. 127–128.

У політбюро ЦК КПУ розуміли, що створення НРУ призведе до появи масової політичної організації, яка в найближчій перспективі усуне КПРС від влади й стимулюватиме відцентрові процеси аж до незалежної України. Найнепримиреннішим противником будь-яких поступок ініціаторам НРУ був В. Щербицький. Л. Кравчук згодом згадував, що “директива була однозначна: поховати Рух. Зробити все можливе через засоби масової інформації, аби дискредитувати його й потім поховати. Народ, так би мовити, не сприйняв і не підтримав... Пам’ятаю, коли Щербицький прочитав проект Руху, то чітко і ясно сказав: це не рух, це партія. А... партія може у нас бути лише одна – комуністична”¹⁴.

Настрій Щербицькому дещо зіпсував Михайло Горбачов. Генсек у лютому 1989 р. зібрався з візитом в Україну. Відвідав Київ, Львів, Донецьк, розмовляв із людьми на вулицях, вивчав ситуацію в республіці. Окрім офіційної інформації, мав певну уяву про політичні тенденції з листа, якого завбачливо надіслав йому до Москви Олесь Гончар. Йшлося про гальмування демократизації в Україні, про Рух, як загальнодемократичну течію, який ЦК хоче знищити, про те, що з ним прагнуть зустрітися письменники Гончар, Драч, Мушкетик, Павличко, Олійник та інші. 24 лютого наприкінці зустрічі в залі засідань політбюро Горбачов повідомив Щербицькому про намір порозмовляти з письменниками. Олесь Гончар докладно розповів про Народний рух. Виступили інші літератори. Господар кабінету Щербицький наполягав: це не рух, це партія. Але генсек до Руху поставився спокійно: “Пусть работают”¹⁵.

Пріоритет у розгортанні опозиційного руху в Західній Україні традиційно належав Львову. Радянську владу в регіоні встановили 1939 р., а утвердилася вона 1944-го. Висока опірність російщенню забезпечила тут домінування української мови. Живою була пам’ять про боротьбу УПА проти всіх окупантів України, зокрема й московських. Потужною протестною силою були колишні політв’язні часів збройного протистояння радянському режимові та його мирного етапу. Відтак Львів став лідером національно-визвольного руху післяповстанського періоду не лише на заході, а значною мірою в усій Україні. Важливу роль відіграла традиційна духовність, європейська інтелігентність і масова релігійність мешканців. Взірцем стоїцизму в служінні народові була заборонена 1946 р. Українська греко-католицька церква. Позитивним був фактор прикордоння. Чимало публікацій української діаспори та передруків самвидаву на шляху із Заходу до СРСР осідало у Львові. Ліберальніший режим у сусідній Польщі спонукав до плідних контактів із тамтешньою опозицією, яка мала багато напівпідпільних видань виразно патріотичного, а то й антиімперського спрямування, у багатьох випадках прихильних до України, подібних до паризької “Kultury” Ежи Гедройца. Українська опозиція ґрунтовно вивчала, зокрема й через особисті контакти, досвід “Солідарності”, яка 1980 р. струснула польський режим, а 1989-го зруйнувала його.

Протягом 1987 та на початку 1988 р. в Україну повернулися політв’язні новітньої доби. Вони відразу влилися в активну політичну боротьбу під гаслами дотримання прав людини, свободи слова, друку, зібрань, вільного об’єднання в громадські

¹⁴ *Чемерис В.Л.* Президент: Роман-есе / В. Л. Чемерис. – Київ: Вид-во СП “СВЕНАС”, 1994. – С. 150.

¹⁵ Там само. – С. 151–153.

організації. В'ячеслав Чорновіл у серпні 1987 р. відновив у Львові видання журналу “Український вісник”. 16 жовтня створено культурологічне молодіжне Товариство Лева. 7 грудня постанала альтернативна офіційним творчим спілкам Українська асоціація незалежної творчої інтелігенції. Виник дискусійний політичний клуб, подібний до створеного в Києві 16 серпня 1987 р. Українського культурологічного клубу. Зусиллями комітету захисту УГКЦ на чолі з Іваном Гелем у серпні 1987 р. група греко-католицьких священників оголосила про вихід Церкви з підпілля. Через спротив міськкому партії щодо проведення установчих зборів Товариства української мови 13 червня 1988 р. у Львові відбувся перший в Україні протестний мітинг, який започаткував низку велелюдних зібрань опозиційного спрямування¹⁶. Установчі збори ТУМ відбулися за тиждень – 20 червня. На 50-тисячному мітингу 7 липня було оголошено про створення легальної опозиційної загальноукраїнської організації партійного типу – Української Гельсінкської спілки. На цьому ж мітингу, скликаному під приводом обговорення місця встановлення пам'ятника Тарасові Шевченку, було проголошено створення за прикладом Прибалтійських республік Демократичного фронту сприяння перебудові. Його засновниками стали згадані громадські організації та редколегії опозиційних видань, представники яких увійшли до Ініціативного комітету Фронту. Але спровокований владою галас, свист, підсилені мегафонами, завадили довершити справу, й організатори призначили наступний мітинг на 4 серпня¹⁷.

Чимало громадян потай слухали передачі радіо “Свобода”, “Голос Америки”, “Німецька хвиля”, дехто, зокрема й автор цих рядків, передплачували менш жорстко цензуровані видання українців Польщі “Наше слово”, газети прибалтійських республік, наприклад, “Советская молодежь” (Латвія), “Советская Литва”, надходили до нас “Вестник Народного фронта Эстонии”, “Альманах: Вестник литовского движения за перестройку “Саюдис” та інші. Відбувалися жваві обговорення публікацій цих видань.

У національно свідомих осередках нуртували думки щодо згуртування розпорошених антирежимних, самостійницьких сил у широкому громадсько-політичному об'єднанні за прикладом Польщі та прибалтійських республік. Наймення “фронт” було надто конфронтаційним, навіть агресивним, що могло відштовхнути значну частину людей. Українському менталітету більше відповідала назва “Рух”, вже достатньо апробована в історичній ретроспективі: козацький рух, національний рух, національно-визвольний рух, повстанський рух, рух опору, опозиційний рух, селянський рух, робітничий рух. Тому вже влітку 1988 р. у Львові обговорювали варіант іменування масового здвигу небайдужих до долі України – Рухом. До речі, в Івано-Франківську на той час вже діяло культурологічне товариство “Рух”. У Києві публічне схвалення ідеї створення Народного руху відбулося на багатотисячному екологічному мітингу 13 листопада 1988 р. за пропозицією Дмитра Павличка та поетеси з Черкас Людмили Тараненко. Першим осередком Руху у Львові стала ініціативна група з восьми членів обласної ради ТУМ на чолі з В. Іськівим, створена

¹⁶ Зайцев О. Центр національного відродження (1987–1991) / О. Зайцев // Історія Львова: у 3х т. / [редкол. Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій]. – Львів: Центр Європи, 2007. – Т. 3. – С. 400–404; Чорновіл В. Десять днів, що сколихнули Львів / В. Чорновіл // УВ-Експрес, № 8 (Видання “Українського Вісника”). – К. – Львів, серпень 1988 року. – Нью-Йорк, 1989. – С. 5.

¹⁷ Кені П. Карнавал революції... – С. 320; Камінський А. На перехідному етапі... – С. 128–131.

8 грудня 1988 р. задля координації праці з формування первинних організацій Руху в трудових колективах області¹⁸.

Зважаючи на жорсткий опір владних структур створенню Народного фронту, В. Іськів вирішив вивчити досвід їх діяльності безпосередньо в Прибалтиці. Відтак, у другій половині грудня він вирушив до Вільнюса. Згуртовану українську громаду у Вільнюсі очолив активний член “Саюдісу” Василь Капкан. За його сприяння Іськів відвідав штаб-квартиру організації, ґрунтовно ознайомився з її діяльністю, спілкувався з очільниками та керівниками підрозділів. Окреслилося коло ключових кроків національно-політичного визволення України. Крім того, він виступив з лекцією про рух опору в Україні перед працівниками швейної фабрики, а також на правах гостя взяв участь в Установчому з’їзді Білоруського народного фронту, який відбувався у Вільнюсі 24–25 грудня 1988 року. Спілкувався В. Іськів із Зеноном Позняком, обраним головою БНФ. Десятиденне перебування у Вільнюсі допомогло згодом під час вирішення організаційних питань щодо створення НРУ, плідній співпраці (у столиці Литви друкували орган Львівської регіональної організації НРУ – газету “Віче”). Через литовських друзів у січні 1989 р. В. Іськів завізнався з українською громадою в Ризі, перебував там кілька днів, познайомився в Єлґаві з ініціатором відновлення УАПЦ о. Богданом Михайлечком та запросив його до Києва на установчу конференцію ТУМ¹⁹.

Загалом широкій громадськості відома роль Львова в русі опору комуністичному режимові та становленні громадсько-політичних інституцій у перехідний період від тоталітаризму до демократії. Той, хто глибше вивчає ці процеси, обов’язково зауважить особливе місце колективу науковців Інституту суспільних наук АН УРСР (нині – Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України) в реалізації найвагоміших державотворчих проєктів. Йдеться про участь у створенні Товариства української мови ім. Т. Шевченка, Народного руху України, “Меморіалу” та інших патріотичних структур. Так, до складу Ради ТУМ, обраної на Установчих зборах 20 червня 1988 р., яку очолив відомий письменник Роман Іваничук, увійшли науковці Інституту Ганна Войтів та Олександра Захарків, а ревкомісію очолив Всеволод Іськів²⁰. До Ради “Меморіалу” Установча конференція 27 травня 1989 р. обрала 12 співробітників інституту, з них до Правління увійшли Євген Гринів, Володимир Голяк, Юрій Зайцев, Михайло Косів, Лариса Крушельницька та Віктор Сусак²¹.

Первинний осередок НРУ в Інституті суспільних наук було сформовано в першій половині березня 1989 р. й офіційно затверджено 16 березня в складі 75 осіб (в інституті у той час працювало 136 осіб). Очолив осередок Микола Драк²². Членами

¹⁸ Іськів В. Початок діяльності Львівського Руху / В. Іськів // Форум. – 2009. – № 2(17). – С. 5; Бойко О. Д. “Нове мислення” / О. Д. Бойко, В. М. Литвин // Політична історія України. ХХ століття. – Київ; Генеза, 2003. – Т. 6. Від тоталітаризму до демократії (1945–2002). – С. 357.

¹⁹ Іськів В. Початок діяльності Львівського Руху. – С. 6, 8, 22; Зайцевська Л. Громада українців Литви / Л. Зайцевська // Литва–Україна: історія, політологія, культурологія / [упоряд. Н. Непорожня]. – Вільнюс: Амжос, 1995. – С. 261; Розмова автора з В. Іськівим 16.10.2009 р.

²⁰ Нарис історії “Провіті” / Р. Іваничук, Т. Комаринець, І. Мельник, А. Середяк. – Львів; Краків; Париж: Провіта, 1993. – С. 90–91.

²¹ Поклик сумління. – 1989. – № 1. – Липень; Там само. – № 2. – Серпень; Члени правління // Особистий архів Ю. Зайцева.

²² Заява співробітників Інституту суспільних наук АН УРСР; Протокол установчих зборів відділення Народного Руху України за перебудову в Інституті суспільних наук АН УРСР від

Ради Львівської регіональної організації НРУ установча конференція 7 травня 1989 р. обрала Ярослава Грицака, Всеволода Іськіва, Ларису Крушельницьку, Володимира Парубія, Миколу Сергеева та Марію Хомишин, а Любомир Сенік увійшов також до складу її Президії. Згодом він очолив регіональну організацію НРУ. Як голова оргвідділу (виконкому) до Президії увійшов також В. Іськів. 22 травня 1989 р. до складу Ради було кооптовано голову відділення НРУ інституту М. Драка²³.

Шлях від ідеї створення НРУ до її реалізації на обласних установчих конференціях та з'їзді в Києві був тернистим. Довелося здолати опір потужного компартійного апарату та витримати численні репресивні заходи: розгони мітингів і демонстрацій, побиття людей, арешти й судилища, провокації й звільнення з роботи, виключення з вишів, КППС та комсомолу, порушення прав людини на свободу думки, слова, зборів, на створення об'єднань та громадських організацій, релігійних громад.

Особливу загрозу компартійна влада вбачала у спробах за прибалтійським взірцем створити у Львові Демократичний фронт сприяння перебудові. Те, що не вдалося довершити на мітингу 7 липня, мало відбутися на одному із щотижневих четвергових мітингів біля пам'ятника Іванові Франку, а саме 4 серпня. Проте задовго до цього було опубліковано й оголошено по радіо про заборону велелюдних зібрань біля пам'ятника. Задля "переконливості" майдан і частину парку перекопали ровами, обгородили високим парканом, а Франка "одягли" в риштування. Однак 28 липня понад тисяча осіб все ж зібралася, щоб обговорити проблему створення Фронту й обмеження свободи слова. Громаду оточила міліція з вівчарками. Людям викручували руки й тягли до "воронків". 3-поміж півсотні затриманих були Я. Путько, подружжя Калинців, І. Макар, Я. Лишега, син Ірини Вільде М. Полотнюк та інші. Суди покарали затриманих штрафами, арештами на 15 діб, примусовими роботами до двох місяців²⁴.

4 серпня кілька тисяч небайдужих зібралися біля пам'ятника Франкові, але їх не підпустили навіть до огорожі. Штурмовики з роти спецпризначення жорстоко били людей, за волосся й ноги тягнули до машин, а собаки дерли їх одяг і кусали. Мітингувальники вирушили до оперного театру, співали пісень, однак треновані бойовики знову влаштували побоїще. Боячись розголосу протиправних дій, вони засвічували плівки фотоапаратів, або й відбирали їх. Львівську бруківку скропила перша кров обуреного розправою люду. Відтак кілька місяців місто перебувало в стані справжньої облоги. Влада перешкоджала будь-якому зібранню, де могло бути проголошено створення Народного фронту²⁵. Так, 1 вересня міліція не лише розігнала мітинг, а й вдалася до побиття двох молодих його учасників безпосередньо в Ленінському райвідділі. Стеження й переслідувань зазнавали львівські учасники

16 березня 1989 р. // Особистий архів М. Драка; Штатний розпис Інституту суспільних наук АН УРСР станом на 1 квітня 1989 р. // Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

²³ Поступ. – 1989. – № 3. – Травень; Віче. – 1989. – № 1. – Червень; *Іськів В.* Початок діяльності Львівського Руху. – С. 16.

²⁴ Справжнє нутро львівської влади // УВ-Експрес, № 9: Листки прес-служби УГС за липень–серпень 1988 року. – Київ; Львів, 1988. Передрук Закордонного представництва УГС. – С. 23–24.

²⁵ Кривавий четвер перебудови // Там само. – С. 25–26; *Чорновіл В.* Виступ на установчому з'їзді НРУ 10 вересня 1989 року / В. Чорновіл // Установчий з'їзд Народного руху України на перебудову. Сучасність. – 1989. – Ч. 12 (344). – С. 140.

опозиційного руху не лише у Львові, а й за його межами. Наприклад, 28 січня 1989 р. в Калуші на чотири години було затримано авто, в якому до Івано-Франківська на мітинг, присвячений жертвам сталінізму, їхали В. Чорновіл, його дружина поетеса Алена Пашко, Василь Куйбіда та науковець і поет з Івано-Франківська Микола Симчич. Затримання аргументували тим, що нібито на межі областей якесь авто смертельно травмувало людину. Насправді такої аварії не було²⁶.

Чергову погромну акцію щодо учасників мітингу у Львові влада влаштувала 12 березня 1989 р. оголосивши його забороненим, хоча він був передвиборчим, отже не потребував дозволу на проведення. Після побиття людей міліцією та загоном спеціального призначення організатори запропонували перетворити мітинг у демонстрацію протесту. Колону очолили члени Ініціативного комітету Народного Руху, львівської філії УГС та товариства “Милосердя”. Учасникам роздали синьо-жовті стрічки та прапорці. Вони вирушили на майдан біля міськради. До кількатисячної громади звернувся голова Львівської філії УГС Богдан Горинь. Він констатував грубе порушення права народу на передвиборче зібрання, підкреслив, що Ради не мають реальної влади, яку узурпувала партійна бюрократія, наголосив на необхідності відновлення національної символіки, як це відбулося в республіках Прибалтики, зачитав звернення облради УГС про ставлення до виборів. Міліціонери знову накинулися на людей, викручували їм руки, затягали в автобуси, били ногами. Щільне кільце мітингуючих тоді врятувало Б. Гориня від арешту, але за три дні його забрали з місця роботи і засудили на 15 днів адмінарешту. Затриманого Івана Макара люди визволили від нападників. Загалом міліція відвезла до райвідділів понад 300 осіб. Багатьох із них там били, а згодом 118 притягли до адміністративної відповідальності²⁷.

Незважаючи на репресивні заходи влади, зупинити пробудження суспільства вже було неможливо. Тому КПУ спробувала перехопити ініціативу. Жорстко протидіючи намаганням громадськості створити Народний фронт, ЦК змушений був лояльніше поставитися до ініціативи Спілки письменників України та науковців Інституту літератури ім. Т. Шевченка АН УРСР заснувати Народний рух України за перебудову. Підкорегувавши проект Програми НРУ, зокрема, щодо “керівної ролі Комуністичної партії в соціалістичному суспільстві”, він навіть не перечив її публікації в органі СПУ “Літературній Україні”, що й було зроблено 16 лютого 1989 р. Хоча в документі декларувалася мета “домагатися справжнього суверенітету України”, але йшлося лише про економічний суверенітет та “відродження і зміцнення на ленінських засадах справжньої федерації союзних республік”²⁸. І все ж це був революційний пролам у глухій стіні компартійного всевладдя та імперської всемогутності, потужний стимул дальшого поступу суспільства до реального народовладдя, економічної самодостатності та політичної самостійності.

²⁶ Експрес-хроніка // Львівські новини. Інформаційний бюлетень. Орган Львівської обласної ради УГС. – 1989. – № 1 (3). – С. 20.

²⁷ *Левицька Г.* Події 12 березня у Львові / *Г. Левицька* // Львівські новини. – 1989. – № 3. – С. 4–5; *Борщ Я.* Судова розправа над учасником мітингу 12 березня, головою Львівської філії УГС Богданом Горинем / *Я. Борщ, І. Жулинчук, Г. Левицька* // Там само. – С. 6–7; Щотижневі хроніки Української Гельсінкської спілки: Інформатор. – 17, 21–27 березня // Там само. – С. 14.

²⁸ Програма Народного Руху України за Перебудову: Проект // Літературна Україна. – 1989. – 16 лютого.

Україною прокотилася хвиля з формування первинних осередків НРУ, які згодом об'єднувалися в районні, міські та обласні організації Руху. Дещо спонтанно першою в республіці 24 березня 1989 р. постала Тернопільська крайова організація НРУ. Поети Михайло Левицький та Георгій Петрук-Попик скликали в Клубі літераторів зібрання інтелігенції та молоді з обговорення проекту Програми НРУ. Виступили близько 30 осіб. Активність присутніх спонукала ініціаторів поставити на голосування пропозицію щодо створення організації. “За” висловилися 208 із присутніх, “проти” – три працівники обкому КПУ, двоє утрималися²⁹.

Але установчу конференцію НРУ першими в Україні провели львівські рухівці. Їхній шлях до неї був складним. По-перше, треба було утворити на підприємствах, в організаціях та населених пунктах первинні й територіальні осередки НРУ. По-друге, підготувати необхідні документи – проекти програмної декларації та резолюції про створення організації, пропозиції щодо складу Ради та її Президії, а також розв'язати низку організаційних питань. І по-третє, все це треба було робити в конфіденційному порядку. Восьмигодинне засідання відбулося 7 травня 1989 р. в Будинку архітектора. Відкрив його голова оргкомітету Всеволод Іськів. На зібранні були присутні представники Руху з Товариства української мови, Товариства Лева, Товариства російськомовних друзів української культури, асоціації “Зелений світ”, Етнографічного товариства, тимчасової координаційної Ради НРУ за перебудову, дискусійного клубу, Товариства “Меморіал”, Асоціації адвокатів, Спілок письменників, художників, архітекторів, Товариства ім. В. Кобільника в Самборі та інших. Підтримали НРУ на Львівщині й закликали до проведення установчої конференції понад 30 тисяч осіб. Голова мандатної комісії Богдан Якимович оголосив про підтвердження права ухвального голосу в усіх 188 делегатів. Зареєструвалися також 12 запрошених. Три особи представляли членів Руху з Івано-Франківської області. Звідси термін “регіональна” в назві Львівської організації НРУ³⁰.

У вступному слові поет Ростислав Братунь назвав конференцію історичною подією, а перебудову – революцією. Він констатував, що коли є революція, то є і контрреволюція. Тому доля нашого народу в наших руках.

Доповіді виголосили член-кореспондент АН УРСР Михайло Голубець, кандидат економічних наук Михайло Швайка та літературознавець Михайло Косів. Під час їх обговорення академік АН УРСР Ігор Юхновський наголосив, що головна умова створення економічно й культурно розвинутої республіки – свобода і власна державність. Робітник Володимир Фурманов запропонував реабілітувати національні символи – тризуб і синьо-жовтий прапор, подавати правдиву інформацію про нашу історію, про Гельсінкську спілку, а також організувати опозицію до компартії. Секретар виконкому УГС Михайло Горинь звернув увагу делегатів, що зібралися вони для того, щоб створити могутню організацію, яка могла б впливати на політичний клімат країни, підкреслив, що право виходу республіки з СРСР є конституційним, а об'єднувати народи танками не можна, що наш народ дозрів до того, щоб своєю долею керувати самостійно. Науковець Інституту суспільних наук Ярослав Грицак

²⁹ Іськів В. Початок діяльності Львівського Руху. – С. 12; Камінський А. На перехідному етапі... – С. 229.

³⁰ Установча конференція Народного руху України за перебудову, 7 травня 1989 р. / [упоряд.: О. Іванусів, З. Матчак, Ю. Зайцев] // Відеоархів Ярослава Лемика. DVD – диск № 1/1.

акцентував на тому, що при всій важливості екологічних, соціальних, національних питань єдиним механізмом їх вирішення є політична боротьба. Поетеса, співзасновник Марійського жіночого товариства “Милосердя” Ірина Калинець зазначила, що доля жінки віддзеркалює долю України і боротьба за свободу жінки є одночасно боротьбою за свободу нації. М. Драк зауважив, що Україна – не багатонаціональна республіка, а однонаціональна, в якій живуть представники інших націй. Ми ставимо питання про повернення суверенних прав народові, адже національний суверенітет є основою демократичного поступу України. Голова Комітету захисту УГКЦ Іван Гель засудив імперську політику Москви, підкреслив, що кожен народ має свою історичну місію, що мовою міжнародного спілкування в Україні повинна бути українська³¹.

Проект резолюції про створення Львівської регіональної організації НРУ за перебудову виголосив Л. Сенік. Ухвалено її було одностайно. Делегати схвалили також Декларацію, тобто програму діяльності ЛРО НРУ. З-поміж проголошених у ній принципів виокремимо такі: “Рух – це одна із форм здійснення громадянами своїх конституційних прав і свобод”; “Головний зміст діяльності організації – ... громадський контроль за всіма сферами суспільного життя”; “Організація виступає за відновлення державного суверенітету республіки..., проти будь-якої монополії на політичну владу..., бореться за запровадження інституту громадянства Української РСР., гарантію права на вільну еміграцію..., скасування всіх форм цензури..., республіканську власність на засоби виробництва, природні та матеріальні ресурси..., зрівняння у правах усіх видів власності..., відновлення національної символіки як історичної та культурної пам’яті народу..., об’єктивне висвітлення та відновлення замовчуваних і незаслужено забутих періодів в історії та культурі України”. Містила Декларація й актуальну на той час тезу щодо “перетворення СРСР у Союз суверенних республік на засадах федерації”³², хоча вона й дисонувала з усім духом документа.

Низка ідей та пропозицій, висловлених учасниками конференції, які не ввійшли до Декларації, були відображені в наступних документах організації, внесені до документів Установчого з’їзду НРУ та реалізовані в процесі будівництва незалежної Української держави.

Завершилася конференція обранням Ради Львівської регіональної організації НРУ в складі 57 осіб та її Президії, до якої увійшли народні депутати СРСР поет Ростислав Братунь та професор Львівського університету Іван Вакарчук, а також професор цього ж університету Орест Влох, керівник Львівського відділення Інституту ботаніки АН УРСР Михайло Голубець, колишній політ’язень Михайло Горинь, працівник кооперативу “Знадоба” Петро Качуй, заслужений художник УРСР Володимир Патик, робітник Володимир Пилипчук та старший науковий співробітник Інституту суспільних наук АН УРСР Любомир Сенік. Співголовами Президії стали О. Влох, М. Голубець та Л. Сенік³³.

³¹ Установча конференція Народного руху України за перебудову, 7 травня 1989 р. / [упоряд. О. Іванусів, З. Матчак, Ю. Зайцев] // Відеоархів Ярослава Лемика. DVD – диск № 1/1; Руху народного поступ сталевий // Поступ. – 1989. – № 3. – Травень.

³² Декларація Львівської регіональної організації НРУ // Віче. – 1989. – № 1. – Червень.

³³ Президія Львівської регіональної Ради Народного Руху // Поступ. – 1989. – № 3. – Травень; *Іськів В.* Початок діяльності Львівського Руху. – С. 16; *Голубець М.* Вказ. праця. – С. 11; Установча конференція Народного руху України за перебудову, 7 травня 1989 року // Відеоархів Ярослава Лемика. DVD-диск № 1/2.

Невдовзі відбулися установчі конференції інших територіальних організацій НРУ. Зокрема, в липні – Київської (1-го), Чернігівської (9-го), Сумської (12-го), Рівненської (22-го), у серпні – Вінницької (5-го), Івано-Франківської (12-го), Волинської, Миколаївської та Дніпропетровської (19-го), Донецької (20-го), Одеської (у Кишиневі) та Чернівецької (26-го), згодом – решти областей та Криму (1 квітня 1990 р.). Перша в Україні міська організація НРУ була створена 8 квітня 1989 р. у Бориславі на Львівщині³⁴.

Отже, Народний рух України, зокрема й Львівська регіональна організація були створені під час очевидного поступу демократично й державницьки налаштованої громадськості на шляху консолідації суспільних зусиль у мирному розв'язанні низки назрілих економічних, культурно-духовних, конфесійних та соціально-політичних проблем. Так, чітко було зазначено позицію ЛРО НРУ щодо політичної перспективи України – відновлення державного суверенітету республіки. Тобто, йшлося про те, що після поразки Української Народної Республіки в 1920 р. Україна фактично не мала своєї державності, а тим паче – самостійності, окрім спроби її відновлення 30 червня 1941 р. Слушно охарактеризував трансформацію позиції НРУ відомий історик, професор Станіслав Кульчицький, зазначивши, що Народний рух України став “одним із чинників, які перетворили бюрократичну горбачовську “перебудову” на революційний процес”³⁵. Заперечення будь-якої монополії на політичну владу означало запровадження багатопартійності, плюралізму політичних програм, конкурентність кандидатів на один мандат, свободу волевиявлення народу. Громадський контроль за всіма сферами суспільного життя передбачав відкритість ухвалення рішень, підзвітність усіх гілок влади народові, реальні шляхи відкликання обранців, які втратили довіру людей, чесність, справедливість і непідкупність судів і всього державного виконавчого апарату. Зрівняння у правах усіх видів власності передбачало, насамперед, запровадження приватної власності як рушія світової економічної системи. Державність української мови, відновлення національних символів, повернення народові правди про його власну історію й культуру повинні були стати стрижневими компонентами відродження української нації. На жаль, навіть через три десятиліття деякі з окреслених НРУ завдань є актуальними.

³⁴ *Іськів В.* Початок діяльності Львівського Руху. – С. 11, 12, 23, 24, 28; *Сушко Р.* Хроніка Народного руху України. 20 років боротьби і перемог. 1989–2009 / Р. Сушко, І. Ольховський. – Брошнів; Одеса: МПП “Талія”, 2009. – С. 11–19; *Тиский М. Г.* Історія виникнення Народного руху України на Волині / М. Г. Тиский. – Луцьк: Ініціал, 2001. – С. 74, 161.

³⁵ *Кульчицький С. В.* Народження Народного руху України / С. В. Кульчицький // Укр. іст. журн. – 2010. – № 1. – С. 10.

РОЗДІЛ 4.

ЖІНКА І ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО

Іванна ЧЕРЧОВИЧ

ЕМАНСИПАЦІЯ ЖІНОК В ГАЛИЦЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ: УЯВЛЕННЯ І ПРАКТИКА

Питання жіночої емансипації в Галичині набуло актуальності з останньої третини ХІХ ст. Процес кристалізації його основних ідей припав на період перших конституційно-парламентських практик, дедалі більшої політизації суспільного життя українців краю, пошуків національних ідеалів і шляхів для їхнього втілення. Перебуваючи в обставинах постійних порівнянь із польським суспільством (панівним в межах визначеної для нього у краї владі за конституційними реформами в імперії Габсбургів 1860-х років) тогочасний український провід не міг визначитися з тим, якими рисами його жіноча половина має володіти, щоб бути суспільно корисною. Продовжувати ігнорувати необхідність виводити жінок зі стін лише дому й родини, в яких їх активно консервувала дотеперішня традиція, не стало можливим як з огляду на соціально-економічні виклики нового часу, так і з перспективи національного проекту, в якому жінкам було надано окрему роль.

Водночас відповідати модерним вимогам було не завжди просто. Радикальні феміністичні гасла про кардинальне знищення традиційних патріархальних порядків ніколи повною мірою не були в Галичині апробовані. Із розширенням можливостей жінок у здобутті освіти, збільшенням кількості жінок, які працюють і самі дбають про своє забезпечення, загалом із демократизацією суспільного життя становище, статус і роль жінок змінювалися. У цьому дослідженні простежимо процес цих змін, їхні інтерпретації на сторінках тогочасної преси, у публіцистиці та художній літературі, з одного боку, і сприйняття цих змін у приватних практиках людей того часу – крізь призму проаналізованих особових джерел (листування, щоденників, спогадів) – з іншого¹.

¹ Досі минуле українців у Галичині цього періоду цікавило дослідників, зазвичай у контексті розвитку жіночого руху, ідеології фемінізму, його відносин з національним рухом або ж було зосереджено на вивченні окремих особистостей. Насамперед потрібно згадати роботи Ірени Книш (Детальніше див.: *Книш І. Іван Франко та рівноправність жінки*. – Вінніпег, 1956. *Її ж.* Смолоскип у темряві: Наталя Кобринська й український жіночий рух. – Вінніпег, 1957), Марти Богачевської-Хом'як (*Богачевська-Хом'як М. Дума України – жіночого роду*. – Київ, 1993; *Її ж.* Білим по білому: Жінки в громадському житті України 1884–1939. – Київ, 1995), Бориса Савчука (*Савчук Б. Жіноцтво у суспільному житті Західної України (остання третина ХІХ ст. – 1939 р.)*. – Івано-Франківськ, 1998), Оксани Маланчук-Рибак (*Маланчук-Рибак О. Ідеологія та суспільна практика жіночого руху на західноукраїнських землях ХІХ – першої третини ХХ ст.: типологія та європейський культурно-історичний контекст*. – Чернівці, 2006; *Її ж.* Ідеї емансипації жінки в художній культурі Галичини: від Романтизму до Модернізму // *Жінка в мистецтві / [під ред. О. Маланчук-Рибак]*. – Львів, 2008. – С. 123–134), Тетяни Журженко

Жінки і їхні статуси

Аби означити конструйований навколо жінок дискурс в тогочасній Галичині найперше потрібно зрозуміти середовище їхнього існування – загальний *background*. Галицьке товариське життя мало свої особливості. Найвиразніше їх ілюстрували спогади сучасників, які відвідували Галичину і на контрастах дивувалися тутешній консервативності, традиційності чи навіть старосвітськості². Суспільне становище жінок серед таких згадок нерідко знаходило окремий наголос. Чи не найбільш кардинальні спогади про галичанок залишив Дмитро Дорошенко. Відвідавши Львів на початку 1900-х років, він відзначав особливо непривабливий статус жінок, що радше відігравали ролі “ляльок” і “окрас”, аніж “рівнорядних і рівноправних членів суспільства”³. На його думку, найбільше ця різниця була відчутною у зіставленні з рештою України – територіями, що входили до складу Російської імперії. Схожою в оцінках була також і Леся Українка. В одному з листів до О. Кобилянської вона писала, що “у галичан [...] чудне, непросте відношення до жінок, все вони дивляться на нас або з гори вниз, або з низу вгору, а щоб так просто, нарівні – зроду”⁴. Про “особливості” галицького товариського життя згадував також Федір Вовк, описуючи те, як у 1876 р. його дружина (племінниця Володимира Антоновича) шокувала галичан, пропагуючи рівність між статями, розлучення й цивільні шлюби для розлучених. За його свідченням, якщо для наддніпрянців ці питання перестали вже бути дискусійними, галичани їх вперто заперечували⁵.

Таку консервативність закордонні оглядачі й місцеві критики пояснювали впливами польського середовища⁶, а також клерикальним походженням тутешньої

(Zhurzenko T. Ukrainian women in Galicia: Origins of the Feminist tradition and Challenges of Nationalism // *Frauenbilder, feministische Praxis und nationales Bewusstsein in Österreich-Ungarn 1867–1918* / [Hrsg. W. Heindl, E. Király, A. Millner]. – Tübingen, 2006. – S. 257–268).

² Властиву львівському побуту стриманість, переїхавши сюди в 1895 р. відзначав Здзіслав Дембіцький. Порівняно з Варшавою, на його думку, життя у Львові “було набагато скромніше”, а “товариські стосунки дуже обмежені” (*Strugińska K. Miasto kilinczyków, indywidualistów i feministek – Lwów końca XIX wieku w świetle wspomnień Zdzisława Dębickiego // Modernistyczny Lwów: teksty życia, teksty sztuki* / [pod. red. B. Bobrowskiej, M-J. Olszewskiej]. – Warszawa 2009. – S. 33).

³ “Ми звикли у Росії і в Україні, – писав Д. Дорошенко, – до свобідніших, вільніших товариських відносин. У нас жінка завоювала вже собі зовсім рівне місце поруч з мужчиною і була вже не лялькою, не “окрасою”, а рівнорядним і рівноправним членом суспільства. Тут же, у Львові ми побачили, що вона живе ще під опікою “мами” або “тьоті”, не сміє появлятися на вулиці в товаристві чужого мужчини, хіба що це був уже її наречений; не могла заходити до помешкання мужчини або приймати в себе візити мужчин” (*Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле (1901–1914)*. – Київ, 2007. – С. 83). Позиція Д. Дорошенка щодо становища жінок в Російській імперії могла бути перебільшеною, однак вказує на існування тієї різниці у статусах жінок у Галичині і Наддніпрянщині, яка для автора видавалася очевидною.

⁴ Леся Українка. Зібрання творів у 12 томах. – Київ, 1978. – Т. 11. – С. 118–119.

⁵ *Богачевська-Хом'як М.* Білим по білому... – С. 162.

⁶ Цікаво, що консервативність тутешніх поляків також нерідко критикували їхні співвітчизники з-поза австрійських територій колись поділеної Речі Посполитої. Зводячи громадські ролі жінок головно до виховання національно-свідомого покоління, харитативно-благодійної чи просвітньої роботи, феміністичний рух отримував тут слабкий успіх. “Нужду” Галичини чи її звичну відсталість в ідейному і модернізаційному розвитку, зокрема, польське суспільство для себе пояснювало традиційно консервативною позицією власної шляхти і Костелу, що звично стримували процеси змін, почасти політикою офіційної австрійської влади, а також

української інтелігенції, яку формували і довгий час поповнювали вихідці з сімей греко-католицького духовенства. Відтак великим авторитетом Церкви і роллю, яку вона відігравала в суспільному житті⁷. З огляду на обставини такого походження вимоги до жінок виражали загальну настанову на несприйняття будь-яких змін.

Низка аналогій, які асоціювали з жінкою чи жіночою культурою загалом, під грифом традиційних норм моралі і суспільної поведінки статей, мала цілком реальне юридичне підґрунтя. Австрійський цивільний кодекс, чинний у Габсбурзькій монархії від 1811 р., трактував жінку як особу несамостійну, яка потребувала постійної опіки чоловіка як у приватному, так і в публічному житті. Правову недієздатність жінок пояснювали “природним” поділом між статями, за якими сильніший (чоловік) своїм правом і обов’язком мав опікуватися слабшою (жінкою) і заступати її в усіх справах. На практиці ця норма була реалізована в опіці батька, а після заміжжя – чоловіка. До повноліття (за австрійським законодавством, із 24-річного віку) батьківська влада була настільки сильною, що деколи суд міг сам вирішувати, чи передавати жінку в опіку чоловіка, чи залишити в батьківській⁸. Шляхи виходу з-під цієї влади могли набувати різних форм, серед них, як варіант, було і заміжжя. Свій шлюб із Володимиром Озеркевичем, до якого намовляли родичі, Ольга Рошкевич – перше кохання Івана Франка, трактувала і як позбавлення від батьківського контролю⁹.

У побутовій культурі сприйняття жінок як таких собі “великих дітей”, яких треба постійно контролювати, виховувати і скеровувати, загалом фігурувало доволі часто. Михайло Павлик не без критичного узагальнення писав, що зі сучасною ймою жінкою можна було поговорити лише на три теми: весілля, заваби і погоду¹⁰. Ця “дитиняча” наївність, яку приписували дорослим жінкам, особливо виразно простежувалася в тогочасній пресовій белетристиці. Жінки в ній нерідко поставали особами надто ексцентричними, надміру емоційними, а сюжети за участі таких персонажів майже ніколи не були позбавлені іронії¹¹. Очевидно, саме через такі конотації мам, тіток чи гувернанток “яко конечну опіку” ще до перших десятиліть ХХ ст. вважали нормою для кожної порядної галицької панночки¹². Юлія Шнайдер (майбутня поетеса Уляна Кравченко) згадувала, якою неоднозначною в

сусідством русинів – “неповного суспільства”, якому бракувало власної еліти (*Hüchtker D. Zacoфаніe, postępi i historia. Retoryka polityki kobiecej na przykładzie Galiцji* [Електронний ресурс] // *Historyka. Studia metodologiczne*. – 2012. – XLII. – Режим доступу: http://historyka.edu.pl/fileadmin/user_upload/news/Historyk_42_preprint/11.pdf).

⁷ *Химка І.* Греко-Католицька Церква і національне відродження у Галичині 1772–1918 / І. Химка // *Ковчег: збірник статей з церковної історії*. – Львів, 1993. – Ч. 1. – С. 91–92.

⁸ *Маланчук-Рибак О.* Права жінок у контексті суспільно-правової культури Галичини ХІХ – початку ХХ ст. / О. Маланчук-Рибак // *Вісник Львівського університету. Серія історична*. – Львів, 1999. – Вип. 34. – С. 187.

⁹ В одному з листів до І. Франка користь свого шлюбу з іншим вона пояснювала тим, “щоб мати волю, щоб працювати в добрім напрямі, щоб зноситись з тобою свобідно, а не крадьком, як от переписка наша від двох літ”. Мотиви О. Рошкевич, звісно, могли бути продиктовані суттєвішими чинниками, але сам факт такої аргументації є показовим (Детальніше див.: *Луки-янович Д.* Листи Ольги Рошкевич до Івана Франка // *Іван Франко. Статті і матеріали*. – Львів, 1958. – Т. 6. – С. 16).

¹⁰ *Книш І.* Іван Франко та рівноправність жінки... – С. 74–75.

¹¹ *Мандичевській С.* Жъночи примхи / С. Мандичевській // *Дѣло*. – 1901. – Ч. 70; Француз про Українки // *Діло*. – 1905. – Ч. 172.

¹² От такі сезонні уваги // *Жіноче діло*. – 1912. – 30 червня.

очах львівської публіки виявилася її – молодій дівчині – розмова з мужчиною на вулиці. Після цього їй доводилося чути про те, що, аби уникнути компрометації її дівочої честі, єдиним логічним виходом було б їхнє одруження¹³.

Контроль над суспільною поведінкою жінок чи не найбільше контрастував із романтичним поцінуванням їхньої начебто вищих (порівняно з чоловіками) моральних чеснот¹⁴. Показовим є те, що в наріканнях на деморалізацію молоді, атмосферу безвір'я, в якій виховували майбутнє покоління (до слова, доволі популярних тем публіцистики зламу XIX–XX ст.), жінки рідко фігурували як об'єкти критики (винятком може бути лише проституція). Релігійна преса, яка найчастіше відіграла роль морально-етичного цензора в широких публічних дискусіях, під молоддю, яку критикувала, розуміла головню чоловіків, а саме тих, хто під впливом “університету, професорів, письменників, часописів, товаристів” ставали атеїстами, матеріалістами і вільнодумцями¹⁵. Така риторика, з одного боку, ідеалізувала жіночу високоморальність, апелюючи до “вищості” її духовних чеснот на протигагу чоловіків, а з іншого – підтверджувала цивілізаційну “нижчість” жіночого досвіду у процесі модернізації, розвитку чи культури загалом, закріплюючи традиційну патріархальну дихотомію: жінка – природне, чоловік – соціальне¹⁶.

З огляду на такий поділ головним у життєвій реалізації жінок традиційно вважали заміжжя. Спроби феміністок будувати престиж / авторитет жінок на інших підставах, насамперед на громадській активності чи професійних здобутках, незалежно від сімейної ситуації трактували в дещо жартівливому тоні. Обурюючись звичкою оцінювати жінок з позиції заміжжя, анонімна дописувачка до газети “Діло” у 1905 р. зазначала, що “розділ жінок на замужних і незамужних постав задля вигоди муштин і еманципантка повинна не признавати его, подібно як муштини в своїй науковій, суспільній і всякій инший праці зовсім з тим не числять ся, чи котрий з них жонатий, чи ні...”¹⁷. Усе ж, попри поодинокі критики, критерій “заміжньої жінки” ще довго визначав головні жіночі “здобутки”. Відтак пошуки відповідної партії ставали дуже важливим етапом у житті кожної дівчини. Нерідко, наштотвхуючись на різного роду критику з причини такого бажання, вони, по суті, реалізували, прищеплювану їм вихованням, школою та середовищем ідею обов'язковості заміжжя.

Позицію жінок як означених “моральних авторитетів” проголошували важливим чинником збереження суспільного ладу, традиції в широкому розумінні. Нею було зручно пояснювати як виключення жінок з публічного життя, так і їхню правову нерівність із чоловіками, які, за такою логікою, були менш обтяжені маральними зобов'язаннями, а тому більш вправні в політиці, економіці й решті сфер публічного життя, що вимагали прагматики і розрахунку.

¹³ *Грицак Я.* Пророк у своїй вітчизні: Франко та його спільнота / Я. Грицак. – Київ, 2006. – С. 315.

¹⁴ *Маланчук-Рибак О.* Ідеологія та суспільна практика жіночого руху... – С. 380.

¹⁵ *Садовський Н., о.* Рятуймо молодіж! / о. Н. Садовський // *Нива: часопись посвячена справам церковним і суспільним.* – 1914. – Ч. 1–3. – С. 47–48.

¹⁶ *Ортнер Ш.* Чи співвідноситься жіноче з чоловічим як природа з культурою? / Ш. Ортнер // *Гендерний підхід: історія, культура, суспільство* / [за ред. Л. Гентош, О. Кісь]. – Львів, 2003. – С. 134.

¹⁷ *Еманципантка.* Деякі замітки з приводу “Зазиву до загалу українських дівчат” // *Діло.* – 1905. – Ч. 258.

Якими ж з огляду на усталені думки були можливості жінок у громадському житті? “Природа речей”, якою найчастіше пояснювали жіночу упослідженість у правовому полі, для жінок означала, зокрема: неможливість з поодинокими винятками бути опікуном (§§ 192, 198, 211), куратором (§ 281), свідком (§§ 591, 597, 624). До 1914 р. у відповідній статті (§ 591) цивільного кодексу зазначено: “ченці, люди молодші 18 років, жінки, безумні, сліпі, глухі або німі, а також ті, що не розуміють мови покійника, не можуть бути свідками при заповітах”¹⁸. Певні обмеження для жінок накладали і в судочинстві. Вони головно стосувалися одружених жінок, чий права в суді мали репрезентувати їхні чоловіки (§ 1034)¹⁹.

Більшість жінок була позбавлена виборчого права. Міністерський рескрипт 1862 р. повідомляв, що жінки в курії міст і сіл від виборчого права були звільнені, а в курії великих землевласників правом цим володіли, однак здійснити його могли лише за посередництвом чоловіка, юридичних представників чи уповноважених чоловічої статі. Законом про місцеве самоврядування від 12 серпня 1866 р. право голосу було надане кожному повнолітньому громадянину держави, що мешкав на цій території не менш ніж рік і сплачував податки безпосередньо від свого нерухомого майна, підприємницької діяльності чи інших доходів. Кількість виборців додатково обмежував і фіскальний ценз: права голосу було позбавлено 1/3 виборців, які сплачували найнижчий податок у цій місцевості. Наявність у тексті закону слова “кожний” (німецькою *jeder*) давала привід для майбутніх семантичних уточнень про те, чи означало воно лише чоловіків, чи громадян взагалі²⁰. Однак до Першої світової війни суттєвих змін у виборчому законодавстві для жінок так і не відбулося, попри намагання представниць жіночого руху, які активно включали виборче законодавство в емансипаційні гасла необхідних реформ.

Пояснення, якими аргументували нерівноправність між статями у виборчому законодавстві, ґрунтувалися на відмінних від чоловіків психологічних особливостях жінок, понятті “жіночої логіки” і заданих традицією гендерних нормах. Професор, доктор Станіслав Сташинський надрукував на цю тему публічний виклад у польському щоденнику “Słowo Polskie” за 1898 р. Неможливість жінок голосувати на рівні з чоловіками він пояснював їхніми “іншими поняттями про слушність”, “гарячковістю почуттів”, “іншим потоком логічного мислення”, браком або ж, навпаки, надміром рішучості тощо. До причин, що, на його думку, заперечували можливість загального і рівного виборчого права для жінок, автор називав і їхній “гарячий патріотизм” (тут, очевидно, йшлося насамперед про польок), що в жінок завжди ґрунтувався на жертві й посвяті, а у справах прагматичних, якими є політика, надмір цих почуттів буває шкідливим. Автор був переконаний, що “політична пристрасть” жінок схожа до почуттів, що викликає у них кохання: “вони здатні заради нього вознестись на вищий

¹⁸ Цивільний кодекс / [видав С. Дністрянський]. – Відень, 1919. – Т. 1. – С. 174–175, 66.

¹⁹ Маланчук-Рибак О. Ідеологія та суспільна практика жіночого руху... – С. 107.

²⁰ Najdus W. O prawa obywatelskie kobiet w zaborze austriackim / W. Najdus // Kobieta i świat polityki. Polska na tle porównawczym w XIX i w początkach XX wieku / [pod. red. A. Żarnowskiej, A. Szwarcza]. – Warszawa, 1994. – S. 101–102.

щабель цнот і самопосягати, аніж можуть це зробити чоловіки, але водночас і опуститися аж до злочину”²¹.

Основні державні закони 1867 р. (австрійська конституція) проголошували, що жінки (разом із чужинцями й неповнолітніми) не могли бути прийнятими у члени політичних товариств і займати урядові посади, окрім шкіл, пошти і телеграфу²². Заборона участі жінок у політичних організаціях у Галичині утрималася до 1912 р²³. Чимало громадських організацій, що діяли тут у другій половині XIX ст., також не передбачали членства жінок. Так, наприклад, було з українськими ремісничими об’єднаннями (“Зоря”, “Міщанське братство”), товариствами взаємодопомоги (“Побратим”), які чітко регламентували винятково чоловічий склад організації, допускаючи жінок лише як гостей. Закритим для них було і львівське товариство “Академічний кружок”, головню через відсутність юридичного права на вищу освіту²⁴, яку вимагало членство в цій організації. Просвітне і розважальне товариство “Руське казино” також не передбачало жінок у своїх лавах, а їхня присутність на заходах товариства могла відбуватися тільки під особисту відповідальність дійсних членів²⁵.

У більшості культурно-просвітніх організацій жінки таки могли брати участь. Їхнє членство передбачали: “Просвіта”, “Руська бесіда”, “Галицько-руська матиця”, “Руський народний дім”, “Товариство для розвою руської штуки”, “Наукове товариство Шевченка”, “Руське педагогічне товариство”, гімнастичні товариства “Січ” та “Сокіл”. Найдоступнішими для жінок були благодійні організації, що головню займалися опікою над дітьми, дівчатами, які шукали працю в місті, самотніми матерями і вдовами (Товариство опіки над слугами та робітницями, Товариство вакаційних осель, “Руська захоронка” та ін.). Членство жінок у цих організаціях традиційно було найбільш чисельним, а діяльність філантропічного характеру вважали найвідповіднішим для них заняттям.

Аналіз звичаєвого трактування жінок і їхніх прав у межах офіційного законодавства дають можливість стверджувати, що головню різниця, за якою визначали суспільні статуси жінок, ґрунтувалася на тезі про “природний поділ” ролями, з огляду на який за чоловіками визнавали активність і владу, а за жінками – пасивність і підлеглість.

²¹ *Starzyński S.* O udziale kobiet w wyborach do ciał reprezentacyjnych w Austrii i w ogólności. (Wykład publiczny, wygłoszony we Lwowie dnia 29 marca 1898, na rzecz Towarzystwa biblioteki słuchaczy prawa) / S. Starzyński // *Słowo Polskie*. – 1898. – Nr. 187.

²² *Огоновський О.* Австрійське право приватне / О. Огоновський. – Львів, 1880. – С. 94–97.

²³ *Żarnowska A.* Prywatna sfera życia rodzinnego i zewnętrzny świat życia publicznego – bariery i przenikanie (przełom XIX i XX wieku) / A. Żarnowska // A. Żarnowska. *Kobieta i rodzina w przestrzeni wielkomięskiej na ziemiach polskich w XIX i XX wieku* / [pod red. A. Janiak-Jasińskiej, K. Sierakowskiej, A. Szwarca]. – Warszawa, 2013. – S. 197.

²⁴ Можливість навчатися в університетах Галичини жінки здобули лише у 1890-х рр. Першим у свої стіни жінок впустив Ягеллонський університет у 1894 р. У Львівському університеті жінкам було дозволено навчатися з 1897 р. (Детальніше про це див.: *Благий В.* Студентки Львівського університету в 1897–1914 роках // *Вісник Львівського університету*. Серія історична. – Львів, 1998. – Вип. 33. – С. 132–138).

²⁵ *Маланчук-Рибак О.* Ідеологія і суспільна практика жіночого руху... – С. 108–110.

Емансипація: різночитання

Означений поділ, однак, з останньої третини XIX ст. щораз більше критикували. Пасивність жінок як культивована в них риса дедалі очевидніше суперечила соціально-економічним та світоглядно-культурним змінам нового часу, що вимагали від них ініціативи й наполегливості, рівної суспільним характеристикам чоловіків. Каталізатором, який допоміг українській еліті усвідомити необхідність “виводити” жінок зі стін “дому і родини”, стали міжнаціональні, польсько-українські, стосунки. Саме на тлі постійних порівнянь з поляками українська інтелігенція побачила фактичну відсутність жінок як у громадському житті, так і у власній програмі національного розвитку. Ситуація була особливо поганою через те, що українки, незнайомі зі стратегічними національними планами своєї еліти, підтримували чужу польську культуру. Чи не найвиразнішим доказом цього була польська мова домашнього спілкування, якою до 80-х років XIX ст. користувалася більшість сімей української інтелігенції²⁶. А оскільки дім і організацію його простору вважали цілкомовито жіночою сферою відповідальності, то жінок звинувачували в національній несвідомості і невиконанні їхніх патріотичних обов’язків.

Виправляти такий стан речей була покликана “національна емансипація” українок, яку на початку 1870-х років обґрунтував народовець Володимир Барвінський і сформував у своїй концепції “органічної праці”. За задумом автора, зробити з жінок “свідомих українок” мала освіта рідною мовою та їхнє активніше залучення у громадсько-політичне життя²⁷. Наслідки цих процесів мали спонукати жінок робити правильний (тобто український) вибір національної ідентичності. Він був необхідний найперше з огляду на сімейні обов’язки жінки і материнство. Оскільки саме жінки, за концепцією автора, мали відповідати за національний дух в родині та “розпалювати патріотичні серця” своїх дітей – майбутніх будівників самостійної української держави. В межах національної риторики жіночу емансипацію, що в цей час ґрунтувалася головню на вимогах розширення можливостей жінок у здобутті освіти, професії, а відтак самостійного матеріального забезпечення, вважали також актуальною. Проте доречною вона була лише тією мірою, коли її ідеї не підважували позицій інституту сім’ї чи загальноприйнятих гендерних норм щодо “чоловічих” і “жіночих” ролей.

Еклектизм, з яким тогочасне українське суспільство дивилося на емансипацію та її можливі наслідки, найвиразніше виявився в обговореннях на тему освітньої реформи. Визнаючи необхідність розширення можливостей жінок навчатися, допуск їх до кожного зі щаблів вищої школи супроводжували неоднозначними дискусіями. Попри здоровий скепсис, побутувало принаймні на рівні звичаєвих норм упередження про те, що освічена жінка не зможе належно реалізуватися в сім’ї, бо “утомлений домашною опозицією і боротьбою съ умною и ученою женою, онъ (чоловік – *І. Ч.*) не сохранитъ въ душѣ свойй нужного равновѣсія”²⁸. Освіченість як передумова і наслідок емансипації за таких умов мала бути контрольованою, не надмірною. Очевидно, через такі упередження посол до Галицького сейму Теофіл Окуневський, аргументуючи у 1893 р. необхідність створення першої жіночої

²⁶ Новинки // Дѣло. – 1880. – Ч. 52.

²⁷ Матеріали до історії українсько-руського життя і письменства (Листи Володимира Барвінського до панни Ольги Гузарівни (тепер пані Левицької) // Правда: місячник політики, науки і письменства. – 1892. – Ч. 43.

²⁸ Ученныя женщины // Галичанинъ. – 1893. – Ч. 90.

гімназії в Галичині, уточнював, що в нього “немає на думці створювати емансипанток з короткими стрижками і папіроскою в устах; таких ексцентричних жінок я за допомогою науки не хочу створювати”²⁹.

Консервативна більшість часто сприймала емансипаційні вимоги як посягання на найвищі святості – шлюб, родину, батьківський авторитет, який зазвичай асоціювали з авторитетом великої і незрушної духовної традиції³⁰. За цією традицією метою жіночого навчання мало бути не так плекання знань чи ерудиції, як виховання релігійних і високоморальних майбутніх матерів. За словами Северина Зарицького, учителя дівочого інституту й директора жіночого ліцею в Перемишлі, “з жіночих інституцій виходить рікрічно молоде покоління, що має колись в суспільности відограти так важну роль; звідси виходять ті, що мають стати колись освітаними жинами і матерями”³¹. З огляду на такі трактування закономірним було те, що першими освітними закладами для жінок у Галичині опікувалися монахині (зазвичай сестри-василіянки) і навіть з появою світських навчальних інституцій релігійний ухил отримуваної жінками освіти був привілейованим.

Такий стан речей на зламі XIX–XX ст. усе частіше критикували. Головно це робила молодь. У дискусіях на тему коєдукації (спільного навчання хлопців і дівчат) чи секуляризації освіти для жінок не обходилося без політики. Недостатня освіченість українок, на думку критиків, зумовлювала те, що значна частина представників української інтелігенції обирала собі за дружин польок, які на тлі схоластичного “чернечого” виховання українок виглядали більш ерудованими і загалом цікавішими³². Відтак змішані українсько-польські сім’ї з огляду на щоразу глибшу політичну кризу у відносинах між поляками й українцями на початку XX ст., могли мати дуже негативні наслідки для української справи в Галичині³³. Бо діти, народжені в таких шлюбах, за побоюванням критиків, в майбутньому матимуть проблеми з визначенням власної національної ідентичності, а тому не зможуть бути ефективними борцями за українські права. Отже, з огляду на національно-політичну доцільність добра освіта для жінок з української інтелігенції була обґрунтована, серед іншого, й необхідністю їхньої конкурентоспроможності в “боротьбі” за чоловічі серця.

²⁹ Женскіи гимназії въ Галичинѣ // Галичанин. – 1893. – Ч. 91. Розмови про вагу жіночого мозку і його можливості досягнути матеріал вищої школи ніхто, очевидно, серйозно не сприймав, однак те, що такі спростування мали місце в офіційних промовах на тему освітньої реформи, засвідчувало загальне тло обговорень. У згаданому виступі в сеймі Теофіл Окуневський серед іншого зазначав, що розмови “скільки важить мозок у жінки і яка його пропорція до ваги тіла” – це дурисвітство, а “всі жінки, завдячуючи нам [чоловікам – І. Ч.], є дилетантками і як же жадати щоби стали на рівні в науці з мущинами” (Stenograficzne sprawozdania z IV. sesyj 6. peryodu Sejmu krajowego Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem w roku 1893. – [Lwów, 1893]. – S. 512).

³⁰ Агеєва В. Жіночий простір: феміністичний дискурс українського модернізму / В. Агеєва. – Київ, 2003. – С. 9.

³¹ Зарицький С. Дівочий ліцей в Перемишлі / С. Зарицький // Руслан. – 1904. – Ч. 165; Там само. – Ч. 166.

³² Соколик. Наші соколи і панни (Окреме виховування хлопців і дівчат. – Наші забави і родини. – Соколи із селянського роду. Наші панни) // Дѣло. – 1901. – Ч. 281; Там само. – Ч. 279; Там само. – Ч. 280.

³³ Детальніше про це див.: Черчович І. “Не дружи́ся Русин з Полькою – буде суперечка”: до історії змішаних шлюбів у Галичині другої половини XIX – початку XX століття / І. Черчович // Історичні та культурологічні студії. – Львів, 2014–2015. – Вип. 6–7. – С. 81–88.

Активне обговорення у пресі недоліків українських жінок, а також постійне порівняння їх із польками спричинили формування своєрідного суспільного жіночого ідеалу – національно-свідомої українки. Такий образ “патріотичної жінки” схематично поєднував високоморальну матір-дружину-господиню та в міру освічену й емансиповану (хоч і винятково через національний вибір) громадську діячку. Спектр очікуваної від жінок активності у суспільному житті найчастіше включав: створення та участь у різних благодійних, культурно-просвітніх чи опікунських товариствах, збір коштів на українські фундації (наприклад, пам’ятник Шевченку чи український театр), організацію товариських вечорів, вистав чи інших забав тощо. На переконання польської дослідниці Алісії Кусяк-Бровнштейн (Alicja Kusiak-Brownstein), майже кожна національна культура в Європі XIX ст. витворила свій патріотичний образ жінки-лицаря. Українці в цьому не були винятком. На думку дослідниці, такі моделі становили традиційний патріархальний концепт жіночності, чітко обрамлений, спровокований зазвичай політичними кризами. Вони функціонували як національні метафори лояльності щодо батьків, чоловіків, братів чи громадських або політичних інституцій, які вони репрезентували³⁴.

Акцентованими ставали навіть зміни в жіночому гардеробі. Зацікавлення українських часописів реформою жіночого одягу відбувалося в межах запланованих національних економій. Тобто “українки, – за словами тогочасної преси, – доньки народу бідного, котрий нужда виганяє за море” (натяк на активну в цей час еміграцію – *І. Ч.*) не мали морального права одягати дороге вбрання. Одна жіноча сукня в середньому обходилося сімейному бюджету в 150 крон, а якщо взяти до уваги, що на сезон таких потрібно було не менше як дві для кожної з доньок, видатки на догоду моді виявлялися чималими. Як альтернатива ці гроші могли піти на допомогу одній з українських фундацій. “А на вечорниці, – писало “Діло” – досить для заміжніх одяг вовняний ясний, а для дівчат стрій народний, або легенькі ясні, муслинові сукні, які звичайно в літі носить”³⁵.

Конструйований дискурс навколо жіночих ідеалів впливав також на практики приватного життя інтелігенції. Як свідчать еґо-документи, чоловіки – тодішні українські політики, громадські чи культурні діячі – дуже часто вимагали від своїх дружин відповідати конструйованим національним ідеалам, наслідувати чи принаймні їх помічати. Іван Джиджора в листі до нареченої, а згодом дружини Наталі Навроцької, доводячи необхідність її самоосвіти, як приклад для наслідування подавав образ дівчини з драми Володимира Винниченка “Великий молох”, яка саме тоді (у 1907 р.) з’явилася друком. “Поглянь но яка там є сильна гарна дівчина Катря, яка навіть мушин рятує від занепаду, – писав І. Джиджора. – О такі дівчата є і повинні бути не тільки в літературі але в жизни [...] особливо для нас в тих тяжких критичних часах. Ти ж, сказати правду, дуже мало старала ся мені помагати, навпаки я мусів з Тобою те робити”³⁶. У спогадах

³⁴ Kusiak-Brownstein A. Płeć kulturowa, “doświadczenia” i wojna – kilka metodologicznych uwag o wykorzystaniu relacji wspomnieniowych / A. Kusiak-Brownstein // Kobieta i rewolucja obyczajowa. Społeczno-kulturowy aspekt seksualności. Wiek XIX i XX / [pod. red. A. Żarnowskiej i A. Szwarca]. – Warszawa, 2006. – Т. 9. – S. 417.

³⁵ Русинка з Підгіря. До руского жіноцтва (В справі жіночих одягів) // Діло. – 1905. – Ч. 15.

³⁶ Центральний державний архів України, м. Львів (далі – ЦДАЛ України). – Ф. 309 (Наукове товариство ім. Шевченка, м. Львів). – Оп. 1. – Спр. 2317. – Арк. 26 зв. (Листування Івана Джиджори з дружиною Наталею Навроцькою, 20.10.1904 – 27.05.1919).

суспільні ініціативи дружин, їхні національна чи громадська позиція згадували охоче. Олександр Барвінський з неприхованою гордістю розповідав про діяльність дружини Євгенії в українських культурно-просвітніх товариствах, де знаходила застосування її музична освіта³⁷. Роман Заклинський відзначав активну громадську позицію своєї племінниці Ольги, яка була, за його словами, “фанатичною москвофілкою”, але “в останніх часах знаю Українка бо давнішими роками запрошувала мене на відкриття читальні Просвіти в Делієві, куди я їздив з викладом”³⁸.

Щоправда, більшість ініціативність жінок вважала лише тоді позитивною рисою, коли вона була вмотивована національно-патріотичним запалом та, що найголовніше, не суперечила тогочасним стандартам жіночності. З їхнього погляду, громадські ініціативи жінок мали закінчуватися в межах філантропії чи благодійності, але аж ніяк не у політиці. Ілюстрацією цієї тези є сприйняття тогочасним галицьким суспільством діяльності Наталі Кобринської – жінки, ім’я якої традиційно пов’язують із початком українського жіночого руху в Галичині. Значна частина її сучасників висловлені нею ідеї асоціювала з “переверненими головами”, твори котрих “труїли душу молодим дівчатам”³⁹. Попри те, що її ініціативи мали дуже прагматичне значення. Головно вони стосувалися самостійної видавничої діяльності жінок, а також заснування колективних селянських кухонь та дитячих садків як нагальних передумов зменшення завантаженості жінок із робітничої верстви і селянок. Н. Кобринська для більшості своїх сучасників і сучасниць залишилася незрозумілою. Таке ставлення до неї, на нашу думку, було пов’язане з тим, що вона “голосніше” за інших активних жінок свого часу говорила про жіночі права, а вже опісля про національно-патріотичну діяльність.

Організація – “Товариство руських жінок в Станіславові” яку вона створила в 1884 р., попередньо своєю метою проголошувала просвіту українських жінок шляхом видання літератури, однак заснований для такої мети фонд дуже швидко знайшов своє застосування на інші цілі. В новоствореній організації виокремилися три течії: Кобринська та її прихильниці, що акцентували на жіночому питанні й організаційній праці; консервативно налаштовані жінки, які надалі вбачали найбільшу користь своєї самоорганізації у філантропії, а також група жінок, захоплених соціалізмом, які вважали, що фемінізм не на часі, а головною є боротьба за національне визволення українців, а не за жіночі права⁴⁰. Як показало майбутнє, перевагу здобули останні. Усі наступні організації українок в Галичині виразно декларували несприйняття фемінізму як єдиної причини для свого об’єднання. Однак найпоказовішим у концепті “жінки і політика” були стосунки Н. Кобринської зі, здавалось би, однією з найпрогресивніших у питаннях жіночої емансипації політичною партією тогочасної Галичини – Радикальною. Задум Кобринської створити в її лавах окреме жіноче угруповання так і не знайшов підтримки⁴¹.

³⁷ Барвінський О. Спомини з мого життя / О. Барвінський. – Нью-Йорк; Київ, 2004. – С. 311.

³⁸ ЛННУ ім. В. Стефаника НАН України. – Ф. 48 (Заклинські). – Спр. 15 / п. 4. – Арк. 20 (Запис у спогадах Р. Заклинського).

³⁹ ЦДАЛ України. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 1327. – Арк. 17 (Робота Дучимінської Ольги “Весняні дні”).

⁴⁰ Богачевська-Хом’як М. Білим по білому... – С. 119.

⁴¹ Там само. – С. 123.

Ідеологія тодішніх українських партій не розглядала жіночу аудиторію як потенційно дієву, попри те, що не гребувала агітаційною роботою жінок на свою користь. До найбільш резонансних судових справ проти жінок, звинувачених у політичній агітації, належали процеси Анни Павлик (1878, 1879, 1881–1882) та її сестри Параски, а також процес Ольги Грабар (1882). Перші були обвинувачені за підозрою в належності до таємних товариств, образі маєстату і порушенні публічного спокою⁴², інша – у підривній антидержавній діяльності⁴³. Про несерйозність, з якою політики звично пов’язували жіночий інтерес до своєї діяльності, свідчить й те, якими аргументами вони пояснювали жіночу упослідженість у громадянських правах. У грудні 1912 р. на таємних зборах українських політичних партій щодо курсу майбутньої підтримки у війні відсутність жінок мотивували тим, що “нарада мусить заховати поважний, серйозний і діловий настрій і тому не можуть мати доступу жінки”⁴⁴. Обуреним таким рішенням найактивнішим діячком тогочасного жіночого руху (Костянтині Малицькій, Марії Білецькій, Олімпії Лучаківській, Євгенії Вергановській) довелося увірватися в зал засідань силоміць.

На переконання багатьох сучасників, ідеї емансипації серед більшості жінок приживались із великою пересторогою. Головною причиною такої ситуації, на думку Михайлини Рошкевич, було те, що галицькі жінки переймалися цими ідеями доти, доки це не загрожувало їхньому “спокійному проживанню”⁴⁵. Зі страхом наштотхнутися на критику чи насмішки з боку свого оточення процес емансипації галичанок пов’язував також Іван Макух, пишучи, що “треба було жінкам знести багато насміхів і наруги від реакційних своїх і чужих чоловіків заки громадянство звикло до думки, що жінка також повноправна людина”⁴⁶. Схожими реляції навколо емансипації були й у Ольги Дучимінської. За спостереженням письменниці, заміжні або навіть заручені жінки втрачали будь-яке зацікавлення до громадських справ. “Вони дивляться що “він” скаже, як “він” думає, чи це “йому” подобається... – писала О. Дучимінська. – І цей “він” у всіх відмінках, і то жінки, які вже самі на себе працюють!”⁴⁷. Причинами такого несприйняття емансипації авторка статті на цю тему в жіночому журналі “Мета” у 1908 р. називала те, що більшості її сучасниць здається, нібито, емансипація вимагатиме від них обов’язкової паперової роботи, а також що вона призведе до “збурення подружнього життя”⁴⁸. Певною мірою такі побоювання мали сенс. Оскільки ідеї емансипації актуалізували суспільні дискусії навколо інституту сім’ї та його патріархальних рис. Зокрема, проблему існування стандартів “подвійної моралі”, яка звично пробачала чоловікам більше, аніж жінкам, а відтак було озвучено чимало “незручних тем”.

⁴² ЦДІАЛ України. – Ф. 152 (Крайовий суд, м. Львів). – Оп. 2. – Спр. 15088. – Арк. 67 (Справа про звинувачення кравчині Павлик Анни у виступі в пресі зі статтю “Мої і людські гріхи, а панська і попівська правда”, 1881–1882 рр.).

⁴³ *Барвінський О.* Спомини з мого життя... – С. 303.

⁴⁴ *Степанів О.* На передодні великих подій / О. Степанів // Олена Степанів. Наукові праці. Есе. Спогади / [за ред. О. Шаблія]. – Львів, 2003. – С. 487.

⁴⁵ *Рошкевич М.* Таку вже Бог долю судив. Оповідання, спогади / М. Рошкевич; [упоряд. Р. Горак]. – Львів, 1993. – С. 80.

⁴⁶ *Макух І.* На народній службі / І. Макух. – Дітройт, 1958. – С. 41.

⁴⁷ ЦДІАЛ України. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 1327. – Арк. 19 (Робота Дучимінської Ольги “Весняні дні”).

⁴⁸ *Д. С.* Ідеї емансипації жінок / Д. С. // Мета. – 1908. – Ч. 3.

Висновки

Погляд на жінок у галицькому суспільстві другої половини XIX ст. формувався на контрастах, з одного боку – традиції, з її уявленням про непорушність і незмінність суспільних ролей, закріплених окремо за кожною статтю, а з іншого – на вимогах нового часу і продиктованих ним викликів. Чи не найбільше дискусій на тему жіночої емансипації викликало застереження щодо втрати традиційних сімейних цінностей. На думку консервативної більшості, наслідками емансипації найчастіше ставали нещасливі родини, недоглянуті діти і загалом деморалізоване суспільство. Протилежним цьому дискурсу стало обговорення емансипації як чинника розвитку всього українського суспільства. Позитивним результатом емансипації жінок українська інтелігенція вважала їхню активну участь у громадському житті свого народу: у заснуванні благодійних, харитативних чи культурно-просвітніх організацій, що неодмінно мали б декларувати свій український характер. Публікації на теми ролі жінки в суспільстві й родині, її національних обов'язків ближче до кінця XIX ст. ставали щоразу популярнішими на сторінках преси різних ідеологічних спрямувань. Сприяли таким обговоренням умови політичного життя Галичини, польсько-українські антагонізми, що в цей час набирали нових обертів. У реакціях на ці антагонізми українське суспільство, серед іншого, мало змогу оцінювати себе і свою жіночу половину населення, зокрема. Дедалі частіше ставало помітно, що культивовані в жінках риси моральних, але пасивних авторитетів малоприсади у намічених національних цілях у майбутньому.

Мирослава ДЯДЮК

УКРАЇНЬСЬКА РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ В МІЖНАРОДНОМУ ЖІНОЧОМУ РУСІ

Історія українського жіночого руху міжвоєнного періоду, його досвід і традиції є інтегральною частиною історичного досвіду української нації. Українки виявляли достатні внутрішні сили для збереження своєї національної ідентичності та демонстрували невпинний поступ у контексті тогочасних реалій.

Історична ретроспектива переконаливо свідчить, що український жіночий рух був носієм соціальних трансформацій, динамічно розвиваючись, впливав, без перебільшення, на всі сфери українського буття, поступово позбувався усталених моделей поведінки патріархального суспільства, розбудовував потужну інфраструктуру, ставив перед собою суспільно значущі цілі й займався їхньою практичною реалізацією. Чи не найактивнішим з-поміж жіночих організацій Галичини було товариство “Союз українок”. Серед усього розмаїття галицьких громадських жіночих організацій у сфері релігії, культури, освіти, окремих секцій у національних товариствах (“Просвіта”, “Рідна школа”, “Сільський господар” тощо) саме воно стало найбільш репрезентативною спільнотою того часу. “Союз українок” не обмежувався культурно-освітньою та економічною діяльністю. Його виразною прикметою, зазвичай властивою феміністським організаціям, було функціонування у суспільно-політичній сфері. Товариство здійснювало кроки в напрямку вироблення стратегії щодо активного використання юридичних прав, наданих офіційним законодавством II Речі Посполитої, зміни політичних процесів на користь жінок, формування нових типів поведінки, демонстрації для широкого загалу шляхів упровадження оригінальної концепції організаційного розвитку, ідеологічного становлення та реалізації емансипаційних прагнень на рідних теренах, культивування зв’язків з емігрантками та міжнародним жіночим рухом.

Зокрема, одночасно зі зростанням і розбудовою мережі СУ в краї провід товариства звертав чималу увагу на потребу його організаційного входження до міжнародних жіночих інституцій. Зусилля в цьому напрямі здійснювали переважно в порозумінні з українками, які перебували на еміграції. СУ як організація, що вела діяльність на етнічних українських землях, мав усі шанси репрезентувати український жіночий рух на міжнародному рівні. Основну роботу в цій ділянці провадили референтки спеціально створеної секції міжнародних зв’язків. У різний час цю секцію очолювали М. Рудницька (1921–1925, 1935, 1937)¹, Валентина

¹ Матеріали про роботу з’їзду товариства у Львові 1935 р. (програма, протоколи) // Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДАІЛ України). – Ф. 319. – Оп. 1. – Спр. 78. – Арк. 1-1 зв.; Книга протоколів засідань за 1936–1939 рр. // Там само. – Спр. 85. – Арк. 63 зв.

Завадська (1926), Іванна Левицька (1927)², Дарія Дзерович (1929–1934)³, Марія П'ясецька (1936)⁴.

Входження до складу міжнародних жіночих організацій вимагало значних зусиль. Важливою перешкодою на цьому шляху був державницький принцип, що його дотримувалися Міжнародна жіноча рада (*dali* – МЖР) (International Council of Women), Міжнародний жіночий союз (*dali* – МЖС) (International Suffrage Alliance) та Міжнародна жіноча ліга миру і свободи (*dali* – МЖЛМіС) (League of Women for Peace and Freedom), з якими мали намір співпрацювати українки. Практика входження до кожної з названих організацій була різною.

МЖР належала до найстарших та найвпливовіших міжнародних організацій. Заснована 1888 р., вона об'єднувала жіноцтво з усіх частин світу, всіх рас і релігій, ставши міжнародною жіночою федерацією. Її називали “жіночим союзом народів”. Уже сама назва характеризувала сфери діяльності організації, в якій налічувалося 48 національних секцій та 35 мільйонів жінок. Однією з таких національних секцій, яка увійшла до складу МЖР, стала Українська жіноча рада.

Політична ситуація, що спричинила еміграцію значної кількості українок, а відтак їхнє перебування у великих культурних центрах світу, давала змогу встановлювати міцні зв'язки з місцевими жіночими спільнотами. За сприянням українських емігранток у Лондоні й Парижі такі представниці національних рад жінок Великої Британії та Франції, як маркіза Абердін і Темер, Жюль Зігфрід (голова Національної ради Франції), Авріль Сент-Круа (голова Міжнародної комісії моралі), підтримали почин українок. Уже на початку 1920 р. було створено окремі українські комітети-філії в європейських центрах: у Лондоні (голова – М. Олесницька, секретар – П. Зеленівська); у Парижі (голова – Галіпова, секретар – О. Савченко); у Відні (голова – М. Грушевська, секретар – Н. Суворцова)⁵.

Улітку того ж року в Кам'янці-Подільському відбулися перші загальні збори УЖР. Головою було обрано С. Русову, її заступницями – З. Мірну, М. Грушевську й Л. Старицьку-Черняхівську, генеральною секретаркою – М. Зархій. До УЖР вступили також “Український жіночий союз у Відні”, “Союз українок у Тарнові”, західно-українські жіночі організації: СУ у Львові, кружок ім. Г. Барвінок при Українському педагогічному товаристві, “Краєве товариство охорони дітей”. Того ж 1920 р. на конгресі МЖР у Християнії були присутні М. Зархій, Г. Келлер-Чикаленко як представниці Української Народної Республіки. УЖР увійшла до складу міжнародного об'єднання. У зв'язку з російською окупацією Кам'янця-Подільського, подіями у Галичині контакти з МЖР відчутно послабилися. Зв'язок із національними жіночими радами підтримував лише “Український жіночий союз у Відні”. Взимку 1922 р. його члени, зокрема голова УЖР С. Русова, намагалися знову активізувати діяльність УЖР. Уже в травні 1922 р. Русова брала участь у засіданні президії МЖР і голів

² Книга протоколів загальних зборів членів товариства та засідань Головного відділу Союзу українок (1923–1927 рр.) // Там само. – Спр. 15. – Арк. 71, 173.

³ Циркуляр за 1931 р. // Там само. – Спр. 47. – Арк. 17; Книга протоколів засідань 1932–1934 рр. // Там само. – Спр. 52. – Арк. 53.

⁴ Книга протоколів засідань за 1936–1939 рр. // Там само. – Спр. 85. – Арк. 1 зв.–2.

⁵ Матеріали про боротьбу жіночих організацій за покращення політичного та економічного становища жінок, резолюції, запрошення, листування (1920–1936 рр.). // ЦДІАЛ України. – Ф. 319. – Оп. 1. – Спр. 169. – Арк. 1–1 зв.

усіх національних жіночих рад у Гаазі. Від імені УЖР вона виголосила доповідь про попередню роботу, роздала присутнім меморіал про становище жінки в Україні⁶.

У листопаді 1922 р. у Відні пройшли чергові загальні збори УЖР. Вони затвердили тимчасовий статут, пристосовавши його до нових політичних умов. Було офіційно змінено назву – з “Національна рада українських жінок” на УЖР – та окреслено завдання організації, покликаной координувати діяльність українських жіночих товариств, “щоби вибороти ліпше становище українській жінці в родиннім і громадськім життю” та об’єднати жіночі організації для співпраці на благо рідного народу, аж до “боротьби за визволення України”. До управи ввійшли: голова С. Русова (Подебради, Чехо-Словаччина), 1-й замісник голови К. Малицька (Львів), 2-й замісник З. Мірна (Берлін), генеральний секретар Г. Келлер-Чикаленко (Берлін), 1-й секретар М. Рудницька (Львів), 2-й секретар О. Залізник (Відень), касир М. Білецька (Львів). Членами Головної управи стали М. Донцова (Львів), Л. Садовська (Тарнів), членами контрольної комісії – О. Галаган (Прага), А. Жук (Відень), С. Савицька (Львів). Опрацьований правильник визначав компетенцію окремих членів управи: К. Малицька та М. Рудницька отримали право виступати від імені УЖР у Галичині та на інших українських землях, окупованих Польщею, а також надсилати до МЖР, її секцій, закордонних громадських установ, політичних діячів та органів преси листи, меморіали, протести, відозви тощо про події на західноукраїнських теренах⁷.

4–14 травня 1925 р. у Вашингтоні на конгресі МЖР Г. Келлер-Чикаленко (Німеччина), О. Лотоцька та Ю. Ярема (американські емігрантки) мали виконати надзвичайно важливе завдання – здобути право подальшого представництва України в МЖР. Після втрати українською нацією своєї державності та вступу (1924) до МЖР представниць Польщі були спроби позбавити Україну офіційної участі в Вашингтонському конгресі та загалом виключити УЖР із членів МЖР, яка формувалася шляхом представництва від держав. Українське питання було порушене вже в перший день цього конгресу. На захист УЖР енергійно виступила Г. Келлер-Чикаленко, внаслідок чого, на пропозицію віце-президентки Форхгаммер, справу афіліації УЖР передали на розгляд спеціальної комісії, яка – значною мірою завдяки тактовності й витримці українських делегаток – ухвалила рішення на користь нашої делегації. Це було значним успіхом українського жіноцтва у справі збереження його позицій на міжнародній арені⁸.

1925 р. президія МЖР запропонувала на посаду почесної віце-президентки кандидатуру С. Русової, голови УЖР. З одного боку, це свідчило про авторитет українок у МЖР, з іншого ж – означало, згідно зі статутом МЖР, автоматичну ліквідацію національної ради, яку представляла досі новообрана віце-президентка. С. Русова висловила готовність прийняти пропозицію, і цей факт, як дізнаємось з листування між Г. Келлер-Чикаленко та провідом СУ, насторожив українок – і в самому краю, і в еміграційних осередках⁹.

⁶ Громадський вістник. – 1922. – 12 серпня.

⁷ Українська Жіноча Рада // Громадський вістник. – 1923. – 13 січня.

⁸ Успіхи Українок на Міжнародньому Конгресі // Діло. – 1925. – 19 червня.

⁹ Книга протоколів загальних зборів членів товариства та засідань Головного виділу Союзу українок (1923–1927 рр.) // ЦДІАЛ України. – Ф. 319. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 48; *Богачевська-Хомяк М.* Українська жінка та міжнародний фемінізм // Сучасність. – Мюнхен, 1984. – Ч. 7–8. – С. 146–173.

У МЖР українки офіційно співпрацювали до 1926 р., згодом брали участь у конгресах як гості. Так, 2 червня 1930 р. М. Рудницька за сприяння діячок МЖС, зокрема президентки Корбет Ешбі, як гість була присутня на нарадах конгресу МЖР. Разом із С. Русовою, яка приїхала під кінець цього форуму, вони намагалися здобути українкам право членства. Однак питання довелося відкласти до наступного року, до збору спеціальної комісії для розгляду справ афіліації недержавних народів. Загалом МЖР була дуже консервативною за своїм характером інституцією, в якій українок трактували як польську меншину, а УЖР – як еміграційну¹⁰.

На відміну від МЖР, ставлення Міжнародного жіночого союзу до українок було прихильним. Ініціатива заснування МЖС вийшла з кіл американських суфражисток у перших роках ХХ ст. МЖС першим висунув радикальну на той час вимогу виборчих прав для жінок. Ця організація була запроєктована на жіночому з'їзді за участю делегаток США, Англії, Данії, Швеції та Норвегії 1902 р. (Вашингтон), а остаточно затверджена 1904 р. в Берліні за участю представниць семи держав. Тоді ж опрацювали перший статут і визначили напрями роботи. Мета МЖС полягала у виборенні для жінки виборчого права. Це завдання домінувало до початку Першої світової війни. Рівноправні умови праці, опіка над материнством і родиною, соціальне та правове становище незаміжньої матері та її дитини, боротьба з проституцією й торгівлею жінками – над цими проблемами працювали жінки, об'єднані в МЖС, і після закінчення війни¹¹. Цілі МЖС зафіксовано в статуті: здобути жінкам усіх народів належне суспільне становище шляхом надання їм політичних прав через реформи, які забезпечать їхню рівність з чоловіками; підготувати жінок до ролі громадянок і збільшити їхній вплив на суспільне життя.

МЖС діяв через національні філії та постійні міжнародні комісії. Ці комісії займалися різними питаннями соціальної, юридичної та господарської рівноправності жінок (єдиної моралі, однакових умов праці тощо), створюючи передумови для зміни становища жінки в цивільному законодавстві. Представниці цих структур збирали статистичні матеріали, складали й розповсюджували опитувальники та анкети, готували петиції до урядів держав і Ліги Націй, формували громадську думку щодо шляхів вирішення проблем жінок. МЖС належав до найбільш впливових міжнародних організацій, а його провідні діячки – до найбільш інтелектуальних верств жіноцтва. Серед активісток МЖС були парламентарі та працівники міністерств, вони як делегати своїх урядів засідали на сесіях Ліги Націй, Міжнародного бюро праці. Очолювала МЖС його президент Корбет Ешбі. Згідно зі статутом, кожні три роки відбувалися конгреси, що ставали подією світового значення¹².

У травні 1923 р. на конгресі в Римі зусиллями українок-емігранток – Н. Онацької (Рим), С. Русової (Прага), П. Зеленівської – було досягнуто успіху у справі прийняття галицького СУ до МЖС: “Сталося несподівано для нас усіх і навіть для самих делегаток, які мало орієнтовані в заходах СУ і, ідучи на конгрес, не знали, що постане таке завдання”. Не зоставалося нічого іншого, як підготувати відповідний статут нової організації. Терміново створені комітет і управу розглядали

¹⁰ Протоколи засідань та загальних зборів (1929–1931) // ЦДІАЛ України. – Ф. 319. – Оп. 1. – Спр. 42. – Арк. 59–60.

¹¹ Книга протоколів загальних зборів членів товариства та засідань Головного віділу Союзу українок (1923–1927 рр.) // ЦДІАЛ України. – Ф. 319. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 114 зв.

¹² Міжнародний Жіночий Конгрес у Царгороді // Жінка. – 1935. – 15 квітня.

як тимчасові. Відразу виникло питання, як реально виглядатиме нова організація, як пристосувати її до вже наявних ланок українського жіночого руху, щоб якнайпродуктивніше використати статут. На думку представниць українського жіноцтва в Берліні, оскільки СУ вживав заходів для прийняття його до МЖС, було б справедливо залишити йому внутрішньоорганізаційні справи. Натомість запропонували обрати президію новоствореної організації, яка мала б управу на етнічних українських землях. Одночасно мав би існувати зв'язковий пункт (Берлін), а чинні місцеві організації (у Львові, Відні та ін.) могли б влитися in corpore, приблизно так само, як Українська жіноча рада в МЖР¹³.

Урешті-решт дійшли висновку, що нової організації засновувати не потрібно – її функції повністю виконуватиме СУ. Так, галицький СУ став членом МЖС, п суті, на правах самостійного представника українського жіноцтва – це була “конкретна перемога”¹⁴. СУ повинен був дотримуватися положень прийнятого статуту, використовувати зареєстровану назву й обрати управу. Для дотримання всіх формальностей він мав утворити нову фіктивну секцію під назвою “Союз оборони прав жінки”, яка би безпосередньо співпрацювала з управою в Лондоні й загалом була “ніби міністерством закордонних справ”¹⁵.

На цьому ж конгресі засновано Комітет охорони української жінки у складі представниць Фінляндії, Швеції, Голландії, Англії, Італії та США¹⁶. Членами його виділу стали П. Зеленівська і Г. Келлер-Чикаленко, а також референтка міжнародних зв'язків СУ, єдина на той час українка-сенатор польського парламенту О. Левчанівська з Волині. Статут, запропонований засновницями комітету, регламентував діяльність секції міжнародних зв'язків СУ¹⁷.

До 1935 р. українські жінки регулярно мали своє представництво під час конгресів МЖС, у наступні ж роки перед українками поставали різноманітні перепони. З одного боку, доступ до цієї організації українському жіноцтву юридично закривав статут МЖС, за яким передбачалося членство лише для незалежних держав. З іншого – позакулісні інтриги польського представництва в МЖС та безпосередньо на терені Польщі (ускладнення процедури оформлення паспортів, віз, невдоволення тим, що в складі української делегації була М. Рудницька тощо). Так, 1935 р. українські делегатки не поїхали на міжнародний форум до Царгорода, бо не отримали паспортів, попри відповідні клопотання перед Міністерством внутрішніх справ у Варшаві, що їх безуспішно здійснював СУ емігранток у Варшаві. Після цього виник затяжний конфлікт між галицьким СУ та СУ емігранток (багато зусиль для цього докладала і С. Русова)¹⁸. Напруженість міжорганізаційних стосунків посилювалася тим, що провід СУ у Львові

¹³ Листування з товариствами Союзу українок в Австрії, Чехословаччині та ін. країнах (1921–1939 рр.) // ЦДІАЛ України. – Ф. 319. – Оп. 1. – Спр. 178. – Арк. 39–40.

¹⁴ Там само. – Арк. 96 зв.

¹⁵ Там само. – Арк. 37–38.

¹⁶ Звіт секретаріату про діяльність товариства за 1922–1923 рр. // ЦДІАЛ України. – Ф. 319. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 7–8.

¹⁷ Книга протоколів загальних зборів членів товариства та засідань Головного виділу Союзу українок (1923–1927 рр.) // Там само. – Спр. 15. – Арк. 6 зв.

¹⁸ Матеріали про роботу з'їзду товариства у Львові 1935 р. (програма, протоколи) // Там само. – Спр. 78. – Арк. 14.

був переконаний у цілеспрямованій провокації з боку варшавського СУ й довго опирався примиренню, звинувачуючи членів варшавського СУ у відсутності “відваги признати, що вина за неприсутність української делегації в Царгороді паде на особу з-поза жіночої організації та що вони, солідаризуючись з цією особою, спричинили цілий цей прикрий конфлікт”¹⁹. Відмова у видачі паспортів надійшла в останні дні перед виїздом делегаток, тож виправити ситуацію вже не вдалося. Обсерватором від СУ на цьому конгресі була С. Мурська²⁰.

Незважаючи на відсутність української делегації, Царгородський конгрес залишив за СУ право репрезентувати все українське жіноцтво, без огляду на його державну належність. СУ мав уважатися організацією з управою у Варшаві. Інші правові умови не ставили українок у залежність від аналогічних польських жіночих товариств: СУ зберігав право звертатися до МЖС безпосередньо, скеровувати на міжнародні конгреси самостійні делегації. У своїй резолюції Царгородський конгрес висловив “гаряче признання та вдячність Союзові Українок за його лояльну співпрацю впродовж довгих літ в усіх справах МЖС і за його щире відданість нашим спільним ідеалам. Конгрес жалує глибоко, що політичні обставини, на які не має впливу ні МЖС, ані Союз Українок, привели до нового розгляду правового становища Союзу Українок. Конгрес прохає Союз Українок залишитись надалі членом МЖС на нових правових умовах і тим самим співпрацювати з жіноцтвом цілого світу по думці ідей великого світового феміністичного руху”²¹. Так, хоча Україна й зникла зі списку афілійованих націй-держав, але СУ зберіг своє членство в МЖС.

Не менш драматичні події розгорнулися напередодні міжнародної конференції МЖС у Цюриху (Швейцарія) 1937 р. Львівське староство за дорученням Міністерства внутрішніх справ відмовилося видати паспорт делегованій від СУ голові товариства М. Рудницькій. Мотиви такого рішення були непередбачувані: “видача паспорту (М. Рудницькій. – М. Д.) може наразити на шкоду важний державний інтерес або загрозити безпеці, спокоєві або публичному порядку”. На діячок МЖС така позиція польської влади справила відповідне враження, й вони відмовилися від попередніх планів провести чергову конференцію МЖС у Варшаві²². К. Ешбі звернулася до польського амбасадора²³, той відповів, що “польський уряд є все готовий допомагати СУ в співпраці з жіночими організаціями на міжнародньому терені, а пашпорту не видано М. Рудницькій з чисто особистих причин”, кожна інша делегатка СУ, щодо “якої не будуть існувати застереження анальогічного характеру, може числити на одержання пашпорту”. МЖС подав навіть до польського уряду запит про те, які саме конкретні застереження є проти особи лідера СУ М. Рудницької²⁴.

¹⁹ Листи М. Рудницької до С. Русової // ЦДАВО України у м. Києві. – Ф. 3889. – Оп. 2. – Спр. 23. – Арк. 178-179, 181-182, 185.

²⁰ Конгрес у Царгороді без нас // Жінка. – 1935. – 1 травня.

²¹ Українок не виключили з Міжнароднього Жіночого Союзу // Жінка. – 1935. – 1 червня; Особисті документи Дзерович Дарії (чорновиків статей, листи та ін.) // ЦДІАЛ України. – Ф. 319. – Оп. 1. – Спр. 217. – Арк. 146 зв.

²² Циркуляри за 1937 р. // ЦДІАЛ України. – Ф. 319. – Оп. 1. – Спр. 93. – Арк. 4-4 зв.

²³ Листи М. Рудницької до С. Русової // ЦДАВО України у м. Києві. – Ф. 3889. – Оп. 2. – Спр. 23. – Арк. 204-205.

²⁴ Книга протоколів засідань за 1936-1939 рр. // ЦДІАЛ України. – Ф. 319. – Оп. 1. – Спр. 85. – Арк. 71.

Українкам не вдалося побувати й на наступному конгресі МЖС, що проходив у липні 1939 р. в Копенгагені²⁵. Не наполягала на тому й М. Рудницька, оскільки польське Міністерство закордонних справ виразно дало зрозуміти, що її “за кордон не пустять”²⁶.

Суфразистський рух, що його репрезентував на міжнародній арені МЖС, не зводився до самої лише боротьби за виборчі права для жінок, тим паче, що більшість країн такі права гарантували. Показовою в цьому плані є одна з промов німецького посла в Парижі Гертруд Боймер, у якій вона підкреслювала, що завдання парламентаристок полягає в обороні не тільки жінок, а й усього народу, який вони представляють. Г. Боймер закликала жінок різних націй та політичних переконань згуртуватися і вести відповідну діяльність²⁷. Очевидно, що співучасть українського жіноцтва в такій впливовій міжнародній організації мала для пропаганди української справи за кордоном першочергове значення. Засобами цієї пропаганди ставали прилюдні виступи, приватні розмови, література, присвячена українському питанню, тощо.

Міжнародний конгрес у Берліні 12–25 червня 1929 р. для МЖС був ювілейним. Під гаслом “25-ліття жіночої праці” відбувалися вступні засідання, наради комісії та засідання екзекутиви разом з головами афілійованих товариств. Українську делегацію сформували галичанки О. Федак-Шепарович, І. Макух-Павликовська, М. Рудницька, до них приєдналися також дві українки, які перебували на еміграції в Берліні: Ольга Федак-Коновалець та Ольга Островська. Голова делегації М. Рудницька напередодні конгресу мала низку розмов з президенткою К. Ешбі, секретарем Гоурд та з іншими членами екзекутиви, брала участь у нарадах міжнародного відділу, співпрацювала у двох комісіях: комісії миру та політичної праці жінки. 14 червня на засіданні комісії миру українська діячка внесла поправку до резолюції у справі роззброєння і засудження всякого насильства (ця поправка стосувалася питання “винародовлення чужою школою”). 20 червня на ще одному засіданні тієї ж комісії, М. Рудницька запропонувала звернути увагу на Східну Європу, де ідея самовизначення народів ще не була зреалізована. 15 та 19 червня на нарадах комісії політичної праці жінки голова української делегації виступала тричі. За дорученням цієї комісії вона також реферувала на пленумі конгресу 22 червня. Зокрема, заторкнула справу участі жінок у політичних партіях, вказала на шкідливість і недоцільність творення при партіях окремих жіночих секцій. 18 червня М. Рудницька виголосила промову у залі Рейхстагу, де говорила про умови діяльності жіноцтва поневоленого народу та про завдання його представниць у парламенті, наголошуючи, що для політичної діячки недержавної нації боротьба за права жінки рівнозначна обороні національних прав. О. Федак-Шепарович, секретар та касир делегації, співпрацювала в комісіях моралі та боротьби з торгівлею жінками, комісії жіночої поліції, була членом лічильної комісії на виборах екзекутиви. І. Макух-Павликовська долучалася до роботи в

²⁵ Листування з Воеводським управлінням, дирекцією поліції, гродським староством та ін. про причини ліквідації товариства, дозвіл на відкриття курсів та ін. (15 травня 1924 – 28 червня 1939 рр.) // ЦДІАЛ України. – Ф. 319. – Оп. 1. – Спр. 22. – Арк. 65.

²⁶ Листи М. Рудницької до С. Русової // ЦДАВО України у м. Києві. – Ф. 3889. – Оп. 2. – Спр. 23. – Арк. 205 зв.

²⁷ Книга протоколів загальних зборів членів товариства та засідань Головного відділу Союзу українок (1923–1927) // ЦДІАЛ України. – Ф. 319. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 114 зв.–115.

комісії незаміжньої матері та дитини, комісії законодавчої рівноправності жінки, займалася вона й українським столом на Міжнародному базарі. О. Федак-Коновалець була учасницею засідань комісії для рівних умов праці; їй доручено також пронести урочистим маршем на чолі делегації український прапор під час маніфестації. О. Островська, студентка торговельної школи, брала участь у молодіжних нарадах. Крім ділових нарад, українки мали нагоду вести приватні розмови та зав'язувати знайомства, інформуючи таким чином про українську справу. Офіційні конгресові звіти та берлінські органи преси присвячували багато уваги українській делегації, зокрема виступів М. Рудницької²⁸.

Поїздка делегаток від України на конгрес 1932 р. у Марселі (Франція) була унеможливлена матеріальними труднощами, тож проблема оформлення віз відпала²⁹. Напередодні цього міжнародного зібрання М. Рудницька перебувала в Римі й по дорозі назад заїхала до Марселя. Разом з нею Україну репрезентувала Г. Келлер-Чикаленко (фінансову допомогу надали емігрантки з Канади, які висловили бажання, щоб на конгрес поїхали саме ці представниці³⁰). У листі до Євгена та Ніни Онацьких М. Рудницька зізнавалася, що на цей форум “поїхала не дуже радо, залишивши в краю безліч великої занедбаної праці”. Писала також про те, що “широкого політичного значення такий феміністичний конгрес для нас, очевидно, не має, але для пропаганди і цей терен треба використати”. Українські делегатки виступили успішно. М. Рудницькій на засіданні комісії миру навіть “вдалося провалити резолюцію в справі роззброєння”, зрадагану під впливом французької делегації. На черговому засіданні цієї комісії було прийнято пропозицію окремо зупинитися на питанні перегляду мирних договорів³¹.

Після завершення Першої світової війни новопосталу Міжнародну жіночу лігу миру і свободи очолила американська громадська діячка Джейн Адамс. МЖЛМіС діяла в Європі, Азії, Австралії та США. До її складу входили національні секції й місцеві групи³², постійно діяли комісії Сходу Європи, національних меншин, роззброєння, економіки тощо. Генеральний секретаріат МЖЛМіС мав постійне міжнародне бюро “Maison Internationale” у Женеві³³.

Українська секція була прийнята до МЖЛМіС на третьому конгресі в липні 1921 р. (Відень). Українки працювали у цій організації поруч із представницями США, Англії, Франції, Ірландії, Німеччини, Китаю, Японії, Шотландії, Чехо-Словаччини, Угорщини, Польщі, Болгарії, Вірменії, Греції, Югославії, Румунії та ін.³⁴ У МЖЛМіС існували дві течії – національна й “чисто пацифістична”. Українська секція, поряд з англійською, американською, болгарською та литовською,

²⁸ Звіт про роботу української делегації на міжнародному жіночому конгресі в Берліні // ЦДІАЛ України. – Ф. 319. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 1–2.

²⁹ Циркуляри за 1933 р. // Там само. – Спр. 54. – Арк. 1 зв.

³⁰ *Онацький Є.* У вічному місті. Записки українського журналіста. 1933 рік / Є. Онацький. – Торонто: Новий шлях, 1985. – Т. 3. – С. 113.

³¹ Особисті документи Дзєрович Дарії (чорновиків статей, листи та ін.) // ЦДІАЛ України. – Ф. 319. – Оп. 1. – Спр. 217. – Арк. 140; *Онацький Є.* У вічному місті... – Т. 3. – С. 136–137.

³² Міжнародна Жіноча Ліга Миру і Свободи // Жіноча доля. – 1926. – Червень. – Ч. 6.

³³ *Баранова Б.* Із діяльності Міжнародної Жіночої Ліги Миру та Свободи / Б. Баранова // Діло. – 1932. – 24 травня.

³⁴ Резолюції, промови, протоколи засідань та ін. документи української секції Міжнародного жіночого конгресу в Відні 1921 р. // ЦДІАЛ України. – Ф. 581 (Колекція документів про

репрезентувала національний принцип³⁵. Голова Західноукраїнського товариства Ліги Націй Роман Перфецький назвав створення української секції великою подією в житті української еміграції, “в котрій то секції дуже важну роль відігравали галицькі українки”³⁶. Він також уважав обов’язком української секції МЖЛМіС спрямовувати свою організаційну діяльність на об’єднання всього українського жіноцтва³⁷. Відразу ж із прийняттям українок до МЖЛМіС вони отримали право делегувати до міжнародного виділу своїх представниць³⁸.

Українська секція, зокрема галицьке представництво, перебувала в тісному зв’язку з МЖЛМіС. Про активну роботу, наприклад, протягом 1926 р., свідчило постійне листування (276 листів) з Генеральним секретаріатом МЖЛМіС у Женеві, а ще були звіти, донесення, меморіали, участь у засіданнях виділу та ширших сходах³⁹. Кожні три роки МЖЛМіС скликала міжнародні конгреси, на яких проводили огляд її діяльності та накресливали перспективи на майбутнє. На двох із цих конгресів – 1929 і 1937 рр. – українкам довелося докласти значних зусиль, щоб зберегти свою секцію в МЖЛМіС. Уперше загрозлива ситуація склалася на Шостому міжнародному конгресі у Празі 1929 р. Делегатки (Б. Баран, О. Залізник, І. Лоська, Ю. Зеленівська, О. Галаган, Х. Кононенко, М. Рудницька) вживали заходів, щоби відхилити пропозицію про внесення змін до статуту, згідно з якими право створювати самостійні секції у МЖЛМіС залишалося тільки за державними націями⁴⁰. Упродовж 16 років українська секція діяла в межах своїх можливостей, долаючи численні труднощі. Так, 1932 р. на конгресі МЖЛМіС у Греноблі були “помітними сильні большевицькі впливи завдяки французькій секції”. Як згадувала учасниця конгресу С. Русова, атмосфера була настільки ворожою, що українки навіть завагалися, чи не вийти з МЖЛМіС⁴¹.

У 1937 р., на Дев’ятому міжнародному конгресі МЖЛМіС у Лугачовицях (Luhačovice) в Чехо-Словаччині (з 25 секцій, що входили до складу МЖЛМіС, прибули делегатки від 19 націй), на порядку денному стояло питання про ліквідацію української секції. Таке рішення обґрунтовувалося начебто абсолютною бездіяльністю українок. Перед емігрантками (С. Русова, О. Галаган) постало завдання спростувати це звинувачення⁴². На засіданні Генерального секретаріату, на якому було порушено справу подальшого членства українок у МЖЛМіС, С. Русова та О. Галаган

діяльність урядів і армій Української Народної Республіки та Західноукраїнської Народної Республіки). – Оп. 1. – Спр. 106. – Арк. 35, 40.

³⁵ Баранова Б. Із діяльності Міжнародної Жіночої Ліги... // Діло. – 1932. – 24 травня.

³⁶ Енциклопедичні статті до розділу “Україна”: Стаття Р. Перфецького “Політична еміграція Західно-Української Народної Республіки” // ЦДІАЛ України. – Ф. 328 (Редакція Української Загальної Енциклопедії). – Оп. 1. – Спр. 91. – Арк. 461.

³⁷ Резолюції, промови, протоколи засідань та ін. документи української секції Міжнародного жіночого конгресу в Відні 1921 р. // ЦДІАЛ України. – Ф. 581. – Оп. 1. – Спр. 106. – Арк. 35.

³⁸ З приводу участі українок на III Конгресі міжнародної жіночої Ліги миру і свободи // Український вісник. – 1921. – 24 серпня.

³⁹ П’ятий Конгрес Міжнародної Жіночої Ліги Миру і Свободи // Діло. – 1926. – 15 липня.

⁴⁰ Конгрес Міжнародної Ліги Миру і Свободи в Празі // Жіноча доля. – 1929. – 1 жовтня.

⁴¹ Русова С. Довкола Конгресу Ліги миру і свободи. Чи слушно мене обвинувачують? / С. Русова // Жінка. – 1937. – Жовтень. – Ч. 19–20.

⁴² Баранова Б. Із діяльності Міжнародної Жіночої Ліги Миру та Свободи... // Діло. – 1932. – 24 травня.

аргументовано довели, що існування української секції важливе як для українського жіноцтва, так і для самої МЖЛМіС. За їхніми словами, закриття національних секцій вестиме до обмеження простору для пропаганди ідей МЖЛМіС та послаблення її впливу⁴³. На пленарному засіданні конгресу 31 липня було ухвалено залишити українську секцію. Для ознайомлення з умовами праці українок конгрес постановив скерувати двох делегаток від Генерального секретаріату в Галичину⁴⁴. У самому краї ці події розцінювались як дискредитація українського організованого жіноцтва⁴⁵. Розуміючи важкі умови роботи української секції на Галицьких теренах, З. Мірна, яка перебувала на еміграції в Празі, закликала галичанок не припиняти участі у МЖЛМіС і використовувати всі можливості для пропаганди національної справи⁴⁶.

Уперше політичну активність на міжнародному рівні українки виявили 10–17 липня 1921 р. у Відні, де відбувався Третій міжнародний жіночий конгрес, скликаний МЖЛМіС. На той час питання державно-правового статусу Галичини ще не було остаточно вирішене і “вся еміграція з ентузіазмом почала захищати інтереси України на міжнародній арені”⁴⁷. Учасниками форуму стали представниці як державних, так і поневолених народів світу. Доволі численна була й українська делегація, до якої ввійшли: Валерія О’Коннор-Вілінська (голова), Оксана Храпко-Драгоманова й Надія Суровцова (заступники голови), Ганна Келлер-Чикаленко та Івга Лоська (секретар), Ольга Галаган (касир). Українська секція становила єдину організацію, а не сукупність “територіальних груп”, тому серед делегаток були також галичанки: Бланка Баран, Олена Залізник, Марія Донцова, Мілена Рудницька, Софія Дністрянська, Олена Левицька і Стелла Гавришевич⁴⁸.

За перебігом нарад конгресу, зокрема діяльністю української делегації, уважно стежили члени ЗУТЛН⁴⁹. Шеф канцелярії уряду президента Євгена Петрушевича у Відні та секретар ЗУТЛН доктор Олександр Марітчак стверджував: “Конгрес, інтересний надзвичайно сам собою, викликавав у нас, (членів ЗУТЛН. – М. Д.) спеціальне заінтересовання тим, що брали в нім участь по раз перший делегатки українських жінок, які творять осібно українську секцію, репрезентували собою соборну Україну”⁵⁰. Голова ЗУТЛН Р. Перфецький підкреслював, що МЖЛМіС є важливим міжнародним чинником і тому українське жіноцтво зобов’язане вести планову міжнародну інформаційну та пропагандистську діяльність, однією з найефективніших форм якої є постійні меморандуми до центрального бюро МЖЛМіС:

⁴³ Русова С. Гарні ідеї і важка дійсність. З приводу ІХ Конгресу Міжнародної жіночої Ліги миру і свободи / С. Русова // Жінка. – 1937. – Серпень. – Ч. 15–16.

⁴⁴ Галаган О. ІХ Конгрес Міжнародної Жіночої Ліги Миру і Свободи / О. Галаган // Жіноча доля. – 1937. – 15 серпня.

⁴⁵ Русова С. Гарні ідеї і важка дійсність... // Жінка. – 1937. – Серпень. – Ч. 15–16.

⁴⁶ Мірна З. Чи треба українкам працювати в Лізі миру і свободи? / З. Мірна // Жінка. – 1937. – Жовтень. – Ч. 19–20.

⁴⁷ Русова С. Гарні ідеї і важка дійсність... // Жінка. – 1937. – Серпень. – Ч. 15–16.

⁴⁸ Резолюції, промови, протоколи засідань та ін. документи української секції Міжнародного жіночого конгресу в Відні 1921 р. // ЦДАЛ України. – Ф. 581. – Оп. 1. – Спр. 106. – Арк. 3–4.

⁴⁹ Західноукраїнське товариство ліги націй (ЗУТЛН) було засноване у 1921 р. Головою товариства був Роман Перфецький, членами Головної ради – Ю. Бачинський, О. Марітчак, А. Вітошинський, А. Жук, М. Гаврилович, Й. Коранович, О. Кулаковський, О. Левицька, Л. Петрушевич, Б. Баран та ін.

⁵⁰ ЦДАЛ України. – Ф. 581. – Оп. 1. – Спр. 106. – Арк. 59.

“З особна, повинно це наступити в національних питаннях з освітленням відносин на українських землях і Сході Європи”⁵¹. Українська делегація за підтримки членів ЗУТЛН уживала всіх можливих заходів, щоб українське питання висунути на перший план. З міжнародної трибуни делегатки сигналізували про проблеми загальноукраїнського значення. Особливо гостро зазвучали вони (як відзначали згодом О. Марітчак і Р. Перфецький) у виступах О. Храпко-Драгоманової, М. Донцової, Н. Суровцової, Б. Баран, С. Дністряньскої, М. Рудницької. У дебатах над питанням самовизначення народів сказала своє слово М. Донцова. Справу погромів в Україні порушила Н. Суровцова, зауваживши, що вони відбулися там, де національно-визвольні змагання зазнали поразки. Україна закликала не допускати до Союзу Народів ті нації, які спровокували ці міжнаціональні конфлікти, заявивши також, що на території України український народ відповідальності за погроми не несе, оскільки вони були спричинені політикою завойовників. Б. Баран висунула пропозицію щодо реалізації права на самовизначення народів під чужим правлінням за допомогою постанов Союзу Народів (арт. 23 статуту), зазначивши при цьому, що одні народи перебувають під чужою владою на підставі мирних договорів або міжнародних мандатів, інші ж опинилися фактично під військовою окупацією внаслідок насильницького завоювання. До таких окупованих територій належать західноукраїнські землі (Галичина, Холмщина, Волинь, Підляшшя і Полісся) та західно-північна частина Буковини і Бессарабії, а також частина білоруських та литовських земель. Теоретично цим питанням Союз Народів займався, однак досі не вжив жодних практичних заходів у справі Східної Галичини та Вільна. Тому МЖЛМіС як рівноправний член Союзу Народів повинна спонукати його негайно зацікавитися долею цих поневолених земель. У своєму виступі Б. Баран запропонувала деякі способи вирішення цієї проблеми: виступити в обороні автохтонного населення, вплинути на зміну законів і розпорядків, вимагати втілення у життя прийнятих в інтересах місцевого населення постанов у відповідних резолюціях⁵². С. Дністряньська на засіданні комісії національних справ, вказуючи на відсоткове співвідношення українців з іншими народами, які жили на етнічних українських землях, доводила, що Україна має всі підстави для державної самостійності. Нотуючи промови членів української делегації, Р. Перфецький як найбільш значущі виділив такі запропоновані ними резолюції: надіслану на розгляд виконавчого комітету загальну резолюцію (Н. Суровцової) щодо Сходу Європи; спеціальну резолюцію (Б. Баран) у справі Галичини, обговоренням якої, за дорученням конгресу, мав зайнятися виконавчий комітет⁵³. Підсумовуючи, Р. Перфецький наголосив, що для українців цей форум мав першорядне значення, оскільки викликав велике зацікавлення становищем українського народу: “І в тій праці наших жінок належить глибока подяка від всієї суспільності”⁵⁴. Подаючи проект резолюції до відома “Високодостойного Пана Диктатора” Є. Петрушевича, Р. Перфецький одночасно звернувся з проханням скликати нараду “уповноважених” та запросити на нараду делегаток галицького СУ – учасниць конгресу МЖЛМіС⁵⁵.

⁵¹ ЦДІАЛ України. – Ф. 581. – Оп. 1. – Спр. 106. – Арк. 37, 41.

⁵² Там само. – Арк. 37–39.

⁵³ Там само. – Арк. 1–4.

⁵⁴ Там само. – Арк. 4.

⁵⁵ Там само. – Арк. 74.

Політичне становище Галичини постійно перебувало у полі зору членів української секції МЖЛМіС. У грудні 1922 р. вони підготували спеціальний меморіал і надіслали його на міжнародний жіночий конгрес, який проходив у Гаазі. Автори цього документа вказували на непослідовне (в інтересах тільки окремих держав) застосування на практиці засад самовизначення народів. У зв'язку з укладенням Версальського, Ризького і Сан-Жерменського договорів українки нагадували про Східну Галичину, на прикладі якої повною мірою виявилось ігнорування інтересів східноєвропейських народів. Згідно з меморіалом, плебісцит “заряджено” в інтересах упривілейованих держав, однак і ті тітко сформовані постанови та зобов'язання цілковито не виконуються. Така практика не може бути основою миру – навпаки, вона спричинить міжнародні непорозуміння, які найближчим часом можуть призвести до кривавих конфліктів. Наведені твердження були ґрунтовно аргументовані: 1) Версальським договором (28 червня 1920 р.) при встановленні меж Польської держави по лінії етнічного розселення польського народу не було визначено східних кордонів. Скориставшись цим, Польща, усупереч зобов'язанням, підписаним на конференції у бельгійському місті Спа (10 липня 1920 р.), щодо визнання т. зв. лінії Керзона, окупувала корінні західноукраїнські та білоруські землі; 2) в артикулі 91 Сан-Жерменського договору (2 вересня 1920 р.) Австрія відмовилася від прав на окремі терени колишньої Австро-Угорської імперії, проте стосовно Східної Галичини не було прийнято жодних рішень; 3) держави Антанти у договорі (10 серпня 1920 р.), укладеному з Польщею, Чехо-Словаччиною та Румунією, не дотрималися засад самовизначення народів, залишивши поза означеними кордонами Східної Галичини територію Лемківщини та північно-західної Буковини, “яких населення проявило волю увійти в склад галицької (західно-української) держави”; 4) держави Антанти не протестували проти Ризького договору (30 березня 1920 р.) між Польщею та Росією, нехтуючи правом самовизначення українського і білоруського народів та інкорпорувавши їхні національні території проти волі автохтонного населення; 5) держави Антанти, скасовуючи Версальським договором Брестський мирний договір, яким визнано суверенність Української держави, проігнорували її подальшу долю, тим допустивши більшовицьку окупацію її території. Задля збереження миру в Східній Європі члени української секції МЖЛМіС пропонували ухвалити такі резолюції: 1) Міжнародний жіночий конгрес підтримує український народ у його змаганнях до державної незалежності та визнає за ним повне право національного самовизначення; 2) конгрес констатує, що в мирних договорах, укладених союзними державами Антанти, народам Сходу Європи не було забезпечене право національного самовизначення, внаслідок чого їхні землі перебувають під окупацією; 3) з огляду на порушення Польщею прийнятих зобов'язань, конгрес вимагає негайного виконання договорів та встановлення східного кордону Польщі по лінії етнічного розселення польського народу; протестує проти масових арештів польською окупаційною владою автохтонного українського населення Східної Галичини і наполягає на створенні відповідної міжнародної контрольної комісії, яка повинна працювати, поки остаточно не внормується державно-правовий статус окупованих Польщею територій; настійливо радить справу політичного становища України винести для полагодження на Міжнародний європейський конгрес⁵⁶.

⁵⁶ Листування з еміграційними товариствами, членами партій та об'єднань // ЦДІАЛ України. – Ф. 581. – Оп. 1. – Спр. 100. – Арк. 1–4.

Національне питання перебувало також у центрі уваги українських делегаток на четвертому конгресі МЖЛМіС, який відбувся у Вашингтоні 1–8 травня 1924 р. О. Храпко-Драгоманова поінформувала учасників зібрання про складні умови праці української жіночої секції, зокрема зазначила, що на західноукраїнських землях до її членів вороже ставиться польський уряд, а в еміграції їхні можливості обмежені. Н. Суровцова, беручи участь у дебатах про “новий міжнародний порядок”, поставила під сумнів досягнення в Європі тривалого миру без вирішення українського питання. Згадавши про гіркий досвід українців, здобутий у період війни і революції, українські делегатки висловили переконання, що для забезпечення миру передусім потрібно полагодити національні та соціально-економічні проблеми, згідно з етнічним принципом Сходу Європи. Українки заявили, що важким становищем українського народу, як власне, і будь-якого іншого, унеможлиблюється існування світового миру і свободи народів, – недарма, незважаючи на п’ять років після закінчення війни, у Європі все ще панують ненависть і взаємні образи⁵⁷.

П’ятий конгрес пройшов 8–16 липня 1926 р. в Дубліні (Ірландія) під гаслом: “Найближчий шлях до мира”. Попри відповідне звернення МЖЛМіС до Міністерства закордонних справ у Варшаві, клопотання сенаторки О. Левчанівської, посла Черкавського, не отримали потрібних документів для виїзду за кордон Б. Баран, О. Левчанівська та М. Рудницька. Передбачаючи таку ситуацію, галичанки спільно з місцевими політичними чинниками заздалегідь підготували реферат про становище національних меншин, зокрема про політику Польщі щодо українського народу від 1919 р. У червні реферат був надісланий до Генерального секретаріату МЖЛМіС (президентові Джейн Адамс), а також до представниць п’яти національних секцій: англійської, ірландської, данської, шведської та бельгійської. Члени української секції МЖЛМіС передали також організаторам форуму проект резолюцій, в яких висунули вимоги практичної реалізації права на самовизначення всіх народів⁵⁸.

Працький конгрес (23–30 серпня 1929 р.) відбувався під гаслом: “Війна засуджена – що далі?”. Мета цього зібрання полягала у виробленні практичних засобів мирного врегулювання внутрішньодержавних суперечностей і непорозумінь. Запрошена управою МЖЛМіС М. Рудницька виголосила доповідь “Національне питання і його мирна розв’язка”. Підкресливши велике значення питання і його роль як у внутрішній, так і в закордонній політиці, українська діячка констатувала, що світова війна не тільки не вирішила національних проблем, а ще більше їх загострила: “Мирові договори перерізали живі організми живих народів і створили довгу низку вулканічних пограничних смуг, на яких іде безпощадний наступ переможців проти переможених”. За словами М. Рудницької, лише зміна карти Європи, причому мирним шляхом, забезпечить міцний мир без національних кривд і несправедливості, мир, за якого буде погоджено суперечливі інтереси різних націй та повністю згармонізовано дві могутні сили – батьківщину і людство. Єдиним засобом мирного полагодження національних конфліктів, на думку М. Рудницької, була реалізація ідеї самовизначення народів: “Дозволити нації рішати про свою

⁵⁷ На американській землі. 4 Конгрес Інтернаціональної Жіночої Ліги Мира і Свободи // Діло. – 1924. – 19 червня.

⁵⁸ Книга протоколів загальних зборів членів товариства та засідань Головного виділу Союзу українок (1923–1927 рр.) // ЦДІАЛ України. – Ф. 319. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 114.

долю, державну приналежність, віддати їй в руки цілий державний апарат” – закликала українка. Вказуючи на те, що всі дотеперішні засоби вирішення цього питання дуже примітивні й недостатні, вона обговорила мирні способи втілення ідеї самовизначення народів через плебісцит, “роз’ємчі суди”, комісії фахівців тощо. Акцентуючи на різниці між автохтонними народами, які заселяють компактною масою територію Східної Галичини і становлять у ній більшість населення, та розсіяними національними “відломками”, М. Рудницька зупинилася окремо на проблемі національних меншин. Вона звернулася до МЖЛМіС із пропозицією пропагандистськими методами створити тривку психологічну основу для реалізації свободи всіх народів, бо “лише через свободу веде шлях до миру”. Виступ М. Рудницької підтримала представниця Угорщини Швіммер, яка наголосила, що миру не буде доти, доки кожен народ світу не матиме своєї незалежної держави. Ідея з’єднаних держав Європи – Пан’Європи – може здійснитися за умови, що на цьому континенті не буде ні панівних, ні поневолених націй⁵⁹. Під час поїздки сенаторки О. Кисілевської до Женеви на зустрічі з Г. Келлер-Чикаленко вона дізналася, що М. Рудницьку високо оцінила секретар МЖЛМіС, висловивши захоплення, що українки мають таку “гідну, повну такту заступницю”. На цьому ж конгресі Рудницьку було обрано референткою для справ національних меншин⁶⁰.

На терені МЖЛМіС члени української секції повели також боротьбу проти радянوفільських тенденцій. На конгресі у Греноблі (Франція) 1932 р. проф. С. Русова та д-р Х. Кононенко яскраво змалювали становище українського народу під московською окупацією, згуртувавши довкола себе антибільшовицьки налаштованих учасників конгресу. Текст виступу С. Русової був опублікований у часописі “Пті Дофінуа”. Під час конгресу номер часопису з цією статтею розійшовся до останнього примірника. МЖЛМіС, що завжди декларувала свій політичний нейтралітет, прийняла безпрецедентну резолюцію, в якій стверджувалося, що ця міжнародна організація протестуватиме проти будь-якого національного гніту, незалежно від того, чи з фашистського, чи з комуністичного боку він походить. Члени української делегації вважали ухвалення цієї резолюції своєю великою перемогою.

На дев’ятому конгресі МЖЛМіС 26–31 липня 1937 р. українську секцію репрезентували С. Русова та О. Галаган. Головним на цьому зібранні було питання нового міжнародного порядку, також розглядали проблему колоній. “Колоніальне питання дуже важливе, – писала згодом С. Русова, – воно торкається мільйонів людей. На жаль, зміст слова “колонія” зовсім не означений. Чи кожна держава стає колонією тої держави, яка його завоювала? Мій край не є колонією, але він силою завойований і експлуатований гірше всякої колонії”. Авторка вказувала на те, що в Україні продукується величезна кількість збіжжя, але населення ним обділене. У краю, найбагатшому в Європі, майже щороку голод косить тисячі жертв. С. Русова звернулася до членів МЖЛМіС із проханням з’ясувати, “яка різниця між колонією і завойованою країною”. На форумі також було порушене питання політичної еміграції. Делегатка з України, описавши жахливе становище емігрантів, особливо дітей, як приклад представила зразкову позицію щодо політичних емігрантів уряду Чехо-Словаччини. Українка висловила побажання, щоб у великих еміграційних

⁵⁹ П’ятий Конгрес Міжнародної Ліги миру і свободи в Празі... // Діло. – 1926. – 15 липня.

⁶⁰ *Кисілевська О.* З моїх мандрівок (В Женеві) / *О. Кисілевська* // Жіноча доля. – 1929. – Жовтень.

центрах було відкрито національні школи й надано гарантії прав на працю⁶¹. У резолюціях конгресу вимоги української делегації були враховані. Перша з них “домагалася права на азиль і на працю для людей, переслідуваних за їх політичні і релігійні переконання, або ж за їх расову приналежність”. Друга резолюція вимагала від урядів звільнення політичних в’язнів, які сидять у тюрмах і концентраційних таборах “за своє прив’язання до свободи”. Резолюції МЖЛМіС були надіслані до урядів СРСР, Італії, Німеччини, Польщі, Югославії, Греції, Румунії, Болгарії⁶².

Усупереч всім перешкодам, які заважали поширенню діяльності СУ на міжнародній арені, українки зуміли-таки зберегти своє членство у міжнародних жіночих організаціях: у консервативній МЖР та більш поступових міжнародних жіночих структурах – МЖС та МЖЛМіС. Докладаючи задля цього великих зусиль, українські діячки брали до уваги не тільки специфічні суспільні обставини, але й політичні реалії, які не давали змоги “переводити усі вказівки дослівно в життя”⁶³. Ознаки суспільно-політичної активності українського жіноцтва виразно проявилися і на етнічних українських землях, і в місцях еміграційних поселень. Українки-емігрантки вважали своє перебування за кордоном тимчасовим явищем, яке рано чи пізно зміниться, і не могли залишитися байдужими до всього, що відбувалося на території України. Часто трагічні у своїх наслідках події в “суверенній УССР”, і на західноукраїнських землях – в “українському П’ємонті”⁶⁴, спонукали українське жіноцтво до спільних виступів і об’єднаних акцій.

На всіх міжнародних жіночих форумах українки не втрачали надій покращити становище українського народу – як у Східній, так і в Західній Україні. Велику загрозу для урядів “суверенної УССР” та II Речі Посполитої становили артикульовані українськими міжнародними діячками питання, що стосувалися т. зв. особливостей суспільно-політичного життя українців у складі цих держав. Ідеться насамперед про спільні виступи українок щодо голодоморів 1921–1923 і 1932–1933 рр., “справи О. Басараб” (1924 р.), “пацифікації” 1930 р. та ін., що відчутно шкодили іміджу цих держав на міжнародному рівні. Цілеспрямовано інформував про різні форми репресій щодо українців СУ. Переважно це відбувалося за одним сценарієм: справу порушували в СУ, після обговорення приймали рішення і за першої нагоди озвучували за кордоном. Якщо на той час не передбачався черговий міжнародний жіночий форум, то члени СУ видавали відповідні меморіали, заклики, розповсюджували інформацію через пресу, повідомляли міжнародні жіночі організації, спеціальні комісії, національні жіночі секції. Якщо ж справа потребувала розгляду в Лізі Націй, українки завжди могли розраховувати на підтримку активісток міжнародного руху.

Першою українською акцією, що з теренів Східної Галичини потрапила на міжнародну арену, стала справа Ольги Басараб – члена Головного відділу СУ. 28 лютого 1924 р. у Відні відбулися збори членів УЖС, Організації жіночої молоді при академічному товаристві “Січ”, української секції МЖЛМіС та Української секції МЖР з приводу трагічної смерті О. Басараб – члена виділів названих

⁶¹ Русова С. Гарні ідеї і важка дійсність... // Жінка. – 1937. – Серпень. – Ч. 15–16.

⁶² Її ж. Довкола конгресу Ліги миру і свободи. Чи слушно мене обвинувачують? // Жінка. – 1937. – Жовтень. – Ч. 19–20.

⁶³ Особисті документи Дзерович Дарії (чорновики статей, листи та ін.) // ЦДАЛ України. – Ф. 319. – Оп. 1. – Спр. 217. – Арк. 119 зв.

⁶⁴ Кедрін І. Життя – Події – Люди. Спомини і коментарі / І. Кедрін. – Нью-Йорк, 1976.

жіночих організацій. Після рефератів В. Жукової й О. Залізняка збори ухвалили такі резолюції:

“1) Піднести рішучий протест перед цілим культурним світом проти нелюдського і нечуваного в культурній державі поступовання польських поліційних властей в Галичині з арештованими українцями взагалі, а зокрема проти замордовання Ольги Бесараб.

2) Звертаються до всіх міжнародних жіночих організацій з домаганням ужити всіх заходів перед Союзом Народів в Женеві, щоби він звернув увагу, нарешті, на ці неможливі відносини, які панують в Галичині і на інших українських землях під Польщею. Для вшанування пам’яті О. Бесараб відправити панахиду в церкві св. Варвари у Відні та провести серед української колонії у Відні грошову збірку для будівництва пам’ятника на могилі покійної і створити стипендійний фонд ім. О. Бесараб”⁶⁵.

На 22 квітня 1924 р. українці у Відні зібрали з цією метою півтора мільйона австрійських корон. Місцева німецька преса подала комунікати про цю страшну подію. “Назагал, – повідомлялося з Відня, – культурні люди жахаються, а багато просто не хоче вірити, що щось подібного може трапитися в наші часи”⁶⁶.

Окремий комітет вшанування пам’яті О. Басараб був створений у Празі (Ю. Сірий, П. Палійчук, М. Лозинський, Л. Макарушка, М. Качмар, Р. Зелений, М. Яремова). 2 березня 1924 р. комітет надіслав родині О. Басараб листа зі співчуттям. 8 березня відбулася панахида в греко-католицькій церкві, а 9 березня – жалобні еміграційні збори в залі Народного дому. Українське студентське товариство “Січ” у Граці 1 березня 1924 р. провело надзвичайні збори, прийняло резолюції та зібрало гроші на український університет⁶⁷. Комітет Національної ради українських жінок у Берліні опублікував повідомлення у пресі англійською мовою та видав французькою мовою брошуру “До жінок цивілізованого світу”. На IV конгресі МЖЛМіС (1-8 березня 1924 р.) у Вашингтоні про трагічну смерть О. Басараб згадала у своєму виступі голова Ліги Джейн Адамс⁶⁸. Того ж року українські делегатки, зокрема О. Левчанівська, порушили справу О. Басараб на з’їзді ексекютиви МЖР в Копенгагені. Після цього з’їзду “наробила багато крику і вереску” у Варшаві сенаторка Юзефа Шебеко, яка “накинулася на сенаторку О. Левчанівську”⁶⁹. У 1925 р. польки, “які не могли простити українкам видвигнення на комісії Ради справи покійної О. Бесарабової”, домоглися позбавлення України представництва у МЖР⁷⁰.

4 січня 1925 р. директор львівської поліції Райлендер надіслав до Головного відділу СУ чергове “остре застереження”. Йшлося, зокрема, про те, що розгорнута СУ діяльність, пов’язана зі смертю О. Басараб, засвідчує “переступлення статуту культурно-економічно-товариського товариства”, що може спричинити його заборону⁷¹. В кожну річницю загибелі Ольги Басараб греко-католицькі священники

⁶⁵ Листуванн Союзу Українок у Львові // ЦДАЛ України. – Ф. 319. – Оп. 1. – Спр. 178. – Арк. 2.

⁶⁶ Там само. – Арк. 1.

⁶⁷ Відгомін трагічної смерті бл. п. О. Басараб...

⁶⁸ О. Д. На американській землі. IV Конгрес Інтернаціональної Жіночої Ліги Мира і Свободи / О. Д. // Діло. – 1924. – 19 червня.

⁶⁹ Не сміємо її позабути // Діло. – 1924. – 11 березня.

⁷⁰ Жінка як громадський радник // Новий Час. – 1927. – 24 червня.

⁷¹ Матеріали діяльності Союзу Українок // ЦДАЛ України. – Ф. 319. – Оп. 1. – Спр. 22. – Арк. 2.

відправляли урочисту панахиду. Активно підтримувані галицьким жіноцтвом, ці заходи набували характеру антидержавних маніфестацій.

Трагедія О. Басараб була жакликим зразком надуживань польської влади щодо українського населення в Галичині. Вона привернула увагу світової громадськості до політичних арештів українців у Польщі⁷². Так, філадельфійський “The Evening Bulletin” 16 квітня надрукував велику статтю про політичне становище українського та інших народів під польською владою. Її автор засуджував в’язничний режим у Польщі та, як приклад відносин у країні, наводив трагічну долю О. Басараб. Він також згадував, що американські українці подали державному секретареві Гюзу меморіал про надуживання польського уряду щодо українського населення Галичини. Американський часопис підсумовував, що “довір’я до женевської Ліги Націй з боку поневоленних народів не виправдалося”⁷³.

Друга акція політичного характеру, яка вийшла далеко поза межі Галичини за безпосередньої участі СУ, була зумовлена драматичними подіями, що розгорнулися в Галичині від літа 1930 р. й увійшли в історію як пацифікація. “В краї склалася кризова ситуація, яка характеризувалася різким ужорсточенням урядового політичного курсу супроти українців, численними відплатними акціями підпільних українських організацій, загостренням польсько-українських взаємин”⁷⁴. Уже в жовтні 1930 р. українки засигналізували про це на зборах ексекютиви МЖЛМіС, які проходили в Амстердамі. Галичанки інформували жіночі представництва у МЖЛМіС про “тисячі покалічених і зневажених людей, кількадесят випадків смерті, сотні пограбованих сіл, сплюндровані громадські установи”⁷⁵, а також звернулися з проханням уповноважити окреме представництво МЖЛМіС для поїздки до Галичини, щоб ознайомитися з ситуацією безпосередньо на місці. Рішення українок запросити представництво було зваженим, адже МЖЛМіС вела інтенсивну боротьбу з насильством, терором, диктатурою й упродовж усього свого існування – за співучасті найвизначніших жінок світу, політиків, парламентарів, суспільних діячок – позитивно впливала на уряди й політичні чинники окремих держав, які відігравали вагому роль у Лізі Націй. У відповідь на таке прохання до Галичини невдовзі прибули генеральний секретар МЖЛМіС Мері Шіпшенкс і член цієї організації Оппенгайм. Делегатки особисто їздили до Східної Галичини (Львів, Тернопіль та околиці), вивчаючи питання польських погромів. Антипацифікаційна акція М. Шіпшенкс, проведена після повернення не тільки в англійській пресі, а й в англійському парламенті (вона була членом лейбористської партії) та в Женеві, стала відома громадськості з крайової та закордонної періодики. МЖЛМіС значною мірою спричинилася і до моральної підтримки української справи на міжнародному форумі Ліги Націй. Впливова англійська газета “Манчестер Гардіен” 29 грудня 1930 р. опублікувала звіт М. Шіпшенкс, в якому було підтверджено слушність усіх закидів української сторони щодо насильницьких дій польських жандармів і каральних військових відділів по селах. Проаналізувавши зібраний під час поїздки

⁷² Чужинна преса про смерть бл. п. О. Бесарабової // Діло. – 1924. – 18 березня; Після трагічної події // Діло. – 1924. – 28 березня.

⁷³ Вязничний режим (Відгомін подій у Галичині) // Діло. – 1924. – 29 травня.

⁷⁴ Швагуляк М. “Пацифікація”. Польська репресивна акція у Галичині 1930 р. і українська суспільність / М. Швагуляк. – Львів, 1993. – С. 3.

⁷⁵ Мілена Рудницька. Статті. Листи. Документи... – С. 347.

матеріал (відомості про те, як польські каральні експедиції катували українських селян, нищили майно, руйнували читальні, кооперативи, чинили інші насильства, а також свідчення жертв і очевидців погромів – лікарів (яким влада забороняла надавати жертвам погромів будь-яку медичну допомогу), адвокатів, послів та сенаторів, священників, єпископів та ін.), генеральний секретар МЖЛМіС дійшла певних висновків. Вони відображені у таких пунктах звіту: 1) пацифікація була проведена із жорстокістю, яку можна порівняти хіба що зі звірствами, доконуваними на початку XIX ст. турецькими “башибожуками”; 2) те насильство не було карою за провини – воно мало антинародний характер; 3) пацифікаційні дії плановані та здійснені за наказом польського уряду; 4) жертвам погромів відмовляли у наданні лікарської допомоги; 5) з польського боку вжито усіх заходів, щоб запобігти розголошенню статистики репресій. Кількість “спацифікованих” сіл, як вказувала у звіті Шіпшенкс, – від 500 до 800. Не вдалося також точно встановити чисельність постраждалих селян і робітників, “але їх число йде з певністю в сотки, а може навіть в багато тисяч”. Далі у звіті подана цікава ремарка: якби справді було так, як кажуть польські оборонці, “що цілу справу занадто перебільшується, то було б дивно, що поляки ставлять опір всім заходам, щоби ствердити докладні факти”⁷⁶.

17 січня 1931 р. в Женеві відбувся з’їзд протестаційних комітетів, на який прибули представники українських еміграційних організацій Відня, Берліна, Парижа, Рима, Брюсселя і Женеви. Наступного дня декілька учасників цього з’їзду брали участь у конференції, скликаній МЖЛМіС. М. Шіпшенкс – за присутності емігрантів з Наддніпрянщини С. Русової, Є. Онацького, Д. Андрієвського, галицької репрезентантки М. Рудницької, генерального секретаря Конгресу меншин Аменде, польського кореспондента Смогоржевського – виклала свої враження від подорожі до Галичини, де “на власні очі бачила покалічених і скатованих людей”. Шіпшенкс зазначила, що речі, які вона спостерігала, “дуже сумні, бо свідчать про те, скільки ще варварства можна знайти в самому майже осередку Європи”⁷⁷. Після її виступу присутні на конференції широко дискутували над проблемою польсько-українських взаємин. Зокрема, С. Русова заявила, що поки польська влада продовжуватиме так ставитися до українського населення, “ніколи не буде миру в цій нещасній країні світу”. Розуміння цієї трагедії виявив також Аменде, він зауважив, що жоден уряд не може вимагати від національної меншини лояльності доти, поки не виконає щодо неї власних зобов’язань⁷⁸. Результати цієї конференції надзвичайно високо оцінили діячі ОУН⁷⁹.

Показово, що організовані заходи на міжнародному терені з усіх галицьких представництв одним із перших здійснював саме СУ. Серед іншого це пояснюється й тим, що у той період галицьких суспільно-політичних діячів від організованих акцій протесту відволікала передвиборча кампанія. Бездіяльною тоді була й УПР – її новий склад був сформований щойно після виборів у листопаді 1930 р. Дебати у справі пацифікації в польському сеймі відбулися тільки на початку 1931 р. Тим часом, як констатувала М. Рудницька, “жодна інша справа не підірвала так сильно опінії міжнародного світу та морального кредиту Версальської Польщі,

⁷⁶ Інформації, листи, вирізки з газет та ін. документи про пацифікацію українського населення в Галичині (1930-ті рр.) // ЦДІАЛ України. – Ф. 392. – Оп. 1. – Спр. 24. – Арк. 1.

⁷⁷ Онацький Є. У вічному місті... – Т. 3. – С. 13.

⁷⁸ Там само. – С. 14–15.

⁷⁹ Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен, 1974. – С. 150.

як пацифікація. І в жадній іншій акції... українська політика не виявила стільки активності і не придбала так багато приятелів, як власне з приводу пацифікації”⁸⁰.

Українські емігрантки та члени СУ негайно відреагували на повідомлення преси про голодомор у радянській Україні 1932–1933 рр. Вони брали активну участь в акціях протесту, намагаючись привернути увагу жінок світу до трагічної долі українського народу в умовах більшовицької окупації. Їхні неодноразові виступи були присвячені становищу селян у радянській Україні та населення Буковини. Зокрема, С. Русова (Гренобль, 1932 р.) рішуче вимагала, щоб Ліга Націй відкрито висловила своє ставлення до радянського уряду, “який є урядом терору та насильства над народами, що мають нещастя належати до совітів”⁸¹. Х. Кононенко у своїй промові торкнулася подій на Дністрі, зокрема розстрілу радянськими прикордонниками селянок, дітей та літніх людей, які намагалися дістатися до Румунії, щоб уберегтися від голодної смерті. Попри такі кричущі факти, відчувається, як відверто стверджували українські делегатки небажання представниць низки європейських країн виступати проти дій уряду СРСР, з якими тоді шукали порозуміння конформістські лідери їхніх держав⁸².

21 червня 1932 р. УЖР прийняла ухвалу про необхідність звернутися до Міжнародного Червоного Хреста із закликом про допомогу голодуючим в Україні. Голова УЖР С. Русова та секретар Х. Кононенко у спільній статті висвітлили труднощі, які ускладнювали надання такої матеріальної підтримки. Вони писали, що українські жінки-емігрантки “безсильні подати нещасному населенню більшовицькими загрозами – ні звідти до нас, ні від нас на Україну не перелетить і пір’ячко”. Було зазначено і те, що будь-які спроби надіслати рідним за Збручем з Галичини харчі або грошові перекази викликали жорстокі переслідування та оберталися репресіями⁸³. Під час засідань 76-тої сесії Ради Ліги Націй у вересні 1933 р., було заперечено спростування представників офіційної влади СРСР про існування голоду та засуджено політику голодомору не лише самими українськими делегаціями, але й солідарними з українським народом країнами (Ірландія, Німеччина, Іспанія). Українська жіноча національна рада під головуванням С. Русової листовно висловила подяку за солідарність президентові Швейцарської Конфедерації Мотта і членам англійського парламенту⁸⁴.

Львівський СУ, очолюваний М. Рудницькою, вів жваву пропаганду серед інших жіночих товариств, зокрема в Лондоні, Женеві й Парижі. У наслідок такої діяльності десять міжнародних організацій подали свої меморандуми з приводу голодомору до голови Ради Ліги Націй Й.-Л. Мовінкеля. Від імені згаданих жіночих організацій було надіслано й спільного листа (за підписом Корбет Ешбі), в додатку до якого був окремий меморандум про голод. У тій же справі М. Рудницька та голова Українського жіночого союзу в Празі З. Мірна відвідали відому чеську діячку, сенаторку Пламінкову, яка теж підтримала протест проти голодомору Об’єднаного комітету міжнародних жіночих організацій у Женеві⁸⁵.

⁸⁰ Мілена Рудницька. Статті. Листи. Документи... – С. 356.

⁸¹ Тризуб. – 1932. – Ч. 5–6. – С. 24–25.

⁸² Там само. – С. 25.

⁸³ Тризуб. – 1933. – Ч. 2/3. – С. 38–39.

⁸⁴ Листи М. Рудницької до С. Русової // ЦДАГО України. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 190. – Арк. 31 зв.

⁸⁵ Книга протоколів засідань, 1932–1933 рр. // ЦДІАЛ України. – Ф. 319. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 37–37 зв.

Восени 1933 р. видано відозву “До жіноцтва культурного світу”, що також стосувалася голоду на Великій Україні. У зв’язку із започаткованими акціями УГКРУ, рішення про її укладення було прийняте на засіданні управи СУ (виконати ухвалу уповноважено Марію Струтинську). Згідно з протоколом СУ від 11 вересня 1933 р., М. Струтинська підготувала відозву, наступним кроком стало її поширення через публікації в періодичних виданнях, також і в перекладі іноземними мовами⁸⁶. СУ у Львові надрукував відозву у формі листівки, розіслав її міжнародним жіночим організаціям, вмістив у закордонній пресі. У ній наведено статистику смертності від голоду в Україні та висвітлено перебіг національно-визвольної боротьби українського народу. Відозва закінчувалася зверненням “до жінок всіх націй, країв, континентів, всіх клас, партій і конфесій” із проханням розворушити “сонні сумління” чоловіків, синів і братів, які займають у цих країнах відповідальні державні посади, і зажадати від них “того почуття міжлюдської солідарності і справедливості, які не дозволяють брататися” з убивцями мільйонів людей у радянській Україні. Голова МЖС К. Ешбі передала відозву до Об’єднаного комітету міжнародних жіночих організацій, а після обговорення, в якому взяла участь М. Рудницька, було ухвалено звернутися до президента Ради Союзу Народів. Українки, усупереч намаганням більшовицького уряду приховати перед світом правду про голодомор, закликали жіноцтво всіх країн виступити з підтримкою та допомогою. Навівши дані із різних повітів Центральної України, прізвища осіб, які померли від голоду та виснаження, українські жінки доводили, що ці незаперечні факти промовисто засвідчують: голодує все населення на всьому просторі радянської України. До такого жакливого стану цю країну довела безвідповідальна і страшна своїми наслідками більшовицька економіка “божевільних експериментів”: під час будівництва Біломорського каналу загинуло понад 200 тис. українських селян; на каторжних роботах у концентраційних таборах, у місцях ув’язнення безневинно засуджених було закатовано кількост тисяч; ще десятки тисяч представників інтелігенції замордовано в катівнях НКВС. “Аранжовано монстр-процеси, на яких морально і фізично стортуровані вчені й діячі мусіли опльовувати самих себе”. Усе це діється, – загострювали українки увагу міжнародного співтовариства, – під мовчання цивілізованого світу, який очікує, чим закінчиться більшовицький експеримент. Тимчасом як потрібна скоординована та планова діяльність силами різних націй, країн і континентів – лише так вдасться змінити ставлення до більшовиків та змусити радянський уряд припинити ганебне винищування українського народу.

Улітку 1934 р. на основі резолюцій УЖК проведено другу протестаційну акцію щодо прийняття СРСР до Союзу Народів. За посередництва К. Ешбі відповідну відозву передано Об’єднаному комітетові міжнародних жіночих організацій, який у час засідань Союзу Народів завжди збирався у Женеві. Комітет представив цю відозву голові Ради Союзу Народів.

Цілком очевидно – читаємо в одному з документів, який безпосередньо торкався міжнародної діяльності, що – “коли б СУ не був членом СУФРАЖУ (Міжнародного жіночого союзу. – *М. Д.*), він не міг би використати цих зв’язків для справ

⁸⁶ Книга протоколів засідань, 1932–1933 рр. // ЦДІАЛ України. – Ф. 319. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 64.

такої загальнонаціональної ваги. Якби міжнародне жіноцтво не підтримало нашу відозву, Рада Ліги Націй би не брала її під увагу на своєму засіданні”⁸⁷.

Так, завдяки власним зусиллям та активним заходам еміграційних жіночих представництв, СУ інтегрувався у склад міжнародних жіночих організацій, фігуруючи як: Українська жіноча рада – у МЖР (з 1920 р.), українська секція – у МЖЛМіС (1921), “Союз оборони прав української жінки” – у МЖС (1923). Ставши співучасником світового жіночого руху під час визвольних змагань, СУ і після їхньої поразки зберіг свої позиції на міжнародній арені, практично монополізувавши цю ділянку національної зовнішньої політики. Українське представництво на міжнародному рівні засвідчувало високий рівень розвитку та достатній ступінь згуртованості організованого українського жіноцтва. Жіноча репрезентація в міжнародному жіночому русі мала соборний характер. Разом з еміграційними жіночими товариствами СУ, по суті, виконував функції національного представництва в тогочасній Європі. Солідаризуючись з протестами краян проти розчленування етнічних земель, за значної підтримки ЗУТЛН, українки зосереджувалися й на питаннях врегулювання державно-правового статусу Східної Галичини. На міжнародних жіночих форумах вони формували позитивну думку світової громадськості щодо прав України на державну незалежність. Незважаючи на державницький принцип представництва в міжнародних жіночих організаціях, СУ разом з еміграційними жіночими товариствами демонстрував на міжнародному рівні його загальноукраїнську модель. Він став повноправним партнером у таких організаціях, як Міжнародна жіноча рада, Міжнародна жіноча ліга миру і свободи, Міжнародний жіночий союз. Членство у цих структурах свідчило про високий рівень розвитку українського руху та давало змогу пропагувати українське питання у міжнародному співтоваристві. На терені міжнародних жіночих організацій представниці національного жіночого руху наполегливо обстоювали право українського народу на державне самовизначення, привертали увагу світової громадськості до порушень громадянських прав українців у Радянському Союзі, Польщі та Румунії.

⁸⁷ Особисті документи Дзерович Дарії (чорновики статей, листи та ін.) // ЦДІАЛ України. – Ф. 319. – Оп. 1. – Спр. 217. – Арк. 135–135 зв.

Марта ГАВРИШКО

ПОНЯТТЯ “ГРОМАДСЬКОГО” І “ПРИВАТНОГО” В СЕРЕДОВИЩІ ПІДПІЛЛЯ ОУН ТА УПА У 1940–1950-х РОКАХ

Ідеологія і практика ОУН вимагали від своїх членів і членкинь повної самопосвяти, зречення власних, “еґоїстичних” мрій і бажань на користь колективним, організаційним інтересам. Відтак особисте життя переставало бути головною цінністю, воно поступалося ідеї визвольної боротьби. Перша заповідь націоналістичного Декалогу “Здобудеш українську державу або згинеш у боротьбі за неї” стала головним кредом для багатьох членів ОУН, яке визначало не лише триб їхнього життя, але й умови прощання з ним. Усе, що не відповідало загальним інтересам (з погляду провідників), мало припинити своє існування, навіть якщо суперечило бажанням кожної окремо взятої особи, члена/членкині підпілля ОУН. З цією метою керівництво підпілля вживало низку дисциплінарних заходів. Найбільші вимоги висували до заприсяглих членів ОУН. Однак під контроль потрапляли і симпатичні ОУН, а також усі цивільні, які мали тісні, зокрема, романтичні контакти з підпільниками і повстанцями.

Нижче на прикладі різних чинників простежимо, чому приватне в підпіллі розглядали в категоріях “політичного” і які механізми впливу на особисте життя підпільників і підпільниць використовувало керівництво ОУН, перетворюючи його на сферу владних відносин.

Кохання, шлюб і дисципліна

Невід’ємною частиною виховання членів ОУН було прищеплення відповідальності за долю цілої організації і за свої дії зокрема. Дотримання суворих правил дисципліни, особливо в армії, на думку керівництва і командування, було запорукою успішної діяльності ОУН і боєздатності партизанки. Низка командирів вважала, що особисті симпатії повстанців до протилежної статі могли згубно впливати на вояцьку дисципліну, шкодити братерству. Шкідливий вплив романів на продуктивність праці відзначено і в документації підпілля. У звіті коменданта Клеванського району за 27 жовтня 1947 р. зазначено: “22 на 23 вночі я проїжджав тереном і зайшов до майстра, якій ладив машинку і застав там пропагандистів, які собі забавлялись з дівчатами. Досьогодні від них нема звіту праці. Пропаганда не проходила, тільки у загрожених селах”¹. В інформаційному звіті СБ за жовтень 1943-го по Корецькому району на Рівненщині зазначено: “друзі Гурок і Кручок,

¹ Літопис УПА. Нова серія. – Київ; Торонто, 2007. – Т. 11: Мережа ОУН(б) і запілля УПА на території ВО “Заграва”, “Турів”, “Богун” (серпень 1942 – грудень 1943 рр.). – С. 582.

напившись, взяли в господарів коні і поїхали до дівчат замість того, щоб коні відправити до станичного”².

Командири вважали, що прив’язаність вояків до певного терену, де проживає їхня сім’я або кохана, підриває боєздатність і шкодить вишколам. “Стрілець, віддалений від хати, є кращим вояком як той, що другий день іде на відпустку до дівчини чи мамуні”, – йшлося в одній з інструкцій від 1 червня 1944 р.³ Проблеми з дисципліною часто були в одружених чоловіків. Зокрема, у хроніці загону ім. Остапа (Батурицького) згадано про те, як у березні 1944-го, попри заборону відпусток, козак “Дунай” просив командира Лебедина відійти до жінки і дітей. Отримавши відмову, сказав: “Кину кріс і таки піду”. Важливим аргументом для кількох членів польового суду, які виступали за кару смерті для “Дуная”, було те, що він ставить “особисте вище загального”. Зрештою його відіслали в інший відділ⁴. Рядові бійці Загону УПА ім. Колодзінського “Вихрик” і “Огірок” отримали покарання у вигляді 100 долів (відтискань від землі) за те, що намагалися організувати зустрічі з дружинами без відома командування⁵. Аргументація вояків, які щосили прагнули потрапити додому, і протидія цьому командирів ставали предметами повстанського гумору⁶.

Бажання побачитися з рідними, сум за ними були причинами порушення дисципліни і в підпільних осередках. Невідомий оунівець на псевдо “Ромб” у березні 1947 р. писав про свого підлеглого: “Коли всі ознаки на небі і на землі вказували на те, що наближається сувора зима, “Х” покинув територію і пішов у свою місцевість. Само собою зрозуміло, що біля дружини і революція краща”⁷. Траплялися випадки, коли чоловіки не витримували розлуки з сім’єю, дезертирували з підпілля і переховувалися зі своїми дружинами⁸.

Листуючись з Миколою Козаком (“Смоком”), Ніл Хасевич (“Зот”) висловлював побоювання, що один із його підлеглих може дезертирувати. Адресант радив “Зоту”: “Цілим нещастям, яке його спихає з революційного шляху, є жіноча спідниця, в якій він бачить цілу ідею. “Втріскався”, неборака, по вуха і через це занедбався з своїх обов’язків. Вірю, що відповідна Ваша постійна гутірка в тому напрямі, постійна праця над ним, постійне пригадування обов’язків революціонера приведе його знову до рівноваги. Навантажуйте його постійно працею, щоби не мав часу думати про дурниці”⁹. “Смок” наголошував, що в разі, якщо б цей чоловік

² Літопис УПА. Нова серія... – С. 681.

³ Літопис УПА. Нова серія. – Київ; Торонто, 2009. – Т. 13: Воєнна округа УПА “Буг”. Документи і матеріали. 1943–1952. – Кн. 2. – С. 914.

⁴ Літопис УПА. Нова серія. – Київ; Торонто, 2010. – Т. 14: УПА і запілля на ПЗУЗ 1943–1945. Нові документи. – С. 238.

⁵ Державний архів Рівненської області (далі – Держархів Рівненської обл.). – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 28. – Арк. 5.

⁶ Зокрема, у гуморесці “Стрілець” відтворено вигаданий діалог стрільця і командира: “Друже командир, стрілець просить на відпустку додому, на відвідини хворої жінки. – Друже, чи ви є лікар? – Ні, я лише так подивитись хочу! – Як так, до ідть наперед на студії медицини, вертайтесь лікарем до сотні, а тоді шойно дістанете відпустку домів!” // Літопис УПА. Нова серія. – Київ; Торонто, 2009. – Т. 13: Воєнна округа УПА “Буг”. Документи і матеріали. 1943–1952. – Кн. 2. – С. 738.

⁷ Галузевий архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф. 5. С-9079. – Т. 50. – Арк. 178.

⁸ Архів Центру досліджень визвольного руху (далі – АЦДВР). – Ф. 9. – Т. 12. – Спр. 29. – Арк. 25.

⁹ Літопис УПА. Нова серія. – Київ; Торонто, 2011. – Т. 16: Волинь і Полісся у невідомій епістолярній спадщині ОУН і УПА 1944–1954 рр. – С. 455.

не виправив своєї поведінки, “ми з ним розрахуємося” (ймовірно, мається на увазі ліквідація).

До тих, хто порушували накази, керуючись особистими інтересами, могли застосовувати жорсткі покарання. Колишня друкарка Головного осередку пропаганди Дарія Малярчин-Шпиталь розповідає, що одного з підпільників “Верховинця” СБ стратило через те, що зимувати самовільно вирішив у своєї коханої¹⁰.

Конфлікт особистого і приватного був вагомою проблемою для керівництва ОУН, тому воно намагалося впливати на рішення підлеглих щодо їхнього власного сімейного стану. Важливою сферою регулювання були шлюбні відносини. Укладення шлюбів передбачало складну процедуру, основу на дозвільній системі. Ініціатором укладення шлюбу був чоловік, який клопотав перед своїм начальством у цій справі. Останнє самостійно або з допомогою СБ перевіряло біографії “заявників” та їхній реальний сімейний статус. У разі отримання згоди керівництва відбувався церковний шлюб, який мали засвідчити кілька осіб. В умовах підпілля офіційно зареєструвати шлюб у державних установах було не лише важко через брак документів, але й небезпечно. Тому подружні пари могли самі виготовляти свідоцтва про шлюб. Свої імена зашифровували¹¹. Підпільники згадують і про існування так званого організаційного шлюбу, коли функції уповноваженої особи, яка могла зареєструвати шлюб, брав на себе провідник. Дарія Малярчин-Шпиталь (“Дарка”) розповідає, що влітку 1947 р., згідно з пропозицією свого провідника Петра Федуна (“Полтави”), вона повинна була укласти такий шлюб з Іваном Корчинським (“Корчаком”), однак він не відбувся через смерть нареченого¹². Ініціативу в укладенні шлюбу керівництво виявляло також за умови вагітності дівчини. Наприклад, у 1947 р. зв’язкового “Пташку” примусили одружитися з підпільницею “Галею”, яка очікувала народження дитини від нього¹³.

Про значущість інституту шлюбу для міжособистісних взаємин у підпіллі свідчить і наявність випадків, коли дозвіл на шлюб давали вже одруженим особам, попри неправомірність цих дій та їхню відверту суперечність із моральними нормами. Це могло відбутися за потреби легітимізувати реальні шлюбні відносини осіб, щоб “не деморалізувати” інших. Наприклад, у церкві села Жаб’є (тепер Верховина) у 1944-му повінчалася пара підпільників: медсестра Надія Кузьменко (“Тиха”) і лікар Дмитро Костащук (“Поліщук”). Обряд виконав 34-річний отець Богдан Одинський, член ОУН на псевдо “Лісовик”¹⁴. Близька подруга нареченої Олександра Слободян, повітова жіночої сітки Косівщини, звернула увагу священика на порушення церковного права, позаяк офіційна дружина Поліщука “Розалія” на той час була виселена разом із сином у східні райони СРСР через політичну діяльність свого чоловіка. “Лісовик” виправдовувався: “Краще так, аніж будуть

¹⁰ Інтерв’ю з Дарією Малярчин-Шпиталь, записане у м. Трускавець 1 квітня 2017 р. // Домашній архів М. Гавришко.

¹¹ Ковальчук В. Документування шлюбів в ОУН та УПА / В. Ковальчук // Український археологічний щорічник. – Київ, 2010. – Вип. 15. – С. 692–697.

¹² Інтерв’ю з Дарією Малярчин-Шпиталь, записане у м. Трускавець 1 квітня 2017 р. // Домашній архів М. Гавришко.

¹³ ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 67426. – Т. 1. – Арк. 150.

¹⁴ Слободян-Ковалюк О. За Україну! За її волю / О. Слободян-Ковалюк. – Коломия: Вік, 2011. – С. 99.

жити в гріху”. Також отець додав, що наречений визнав наявність дружини, але наголосив, що вона “живе з радянським офіцером”¹⁵.

Інколи повторне одруження ставало можливим через ретельне приховування інформації про сімейний стан, а також неможливість її верифікувати. Особливо це характерне для вихідців зі східних областей України чи Росії, які діяли в ОУН і УПА. Перевірити їхні біографічні дані було важко або й зовсім неможливо. Уродженець хутора Полтавського Безейківського району Куйбишевської області (РРСФР) Микола Кожухівський (“Безрідний”) примкнув до підпілля ОУН у 1944 р., а через три роки просив керівництво дозволу на шлюб з підпільницею. Хоча на той час був одружений і мав 12-річного сина, які проживали у радянській Росії¹⁶.

Часом процедуру одруження в підпіллі запускали без відома самої нареченої. Секретарка Стрийського повітового проводу ОУН Катерина Гаврилів згадує: “Після курсів я поїхала у село Держів, де мене зустріла провідниця “Галичанка” і каже, що 11 березня буду брати шлюб з провідником “Романом”. Це для мене було несподіванкою”¹⁷. Були випадки, коли добровільність шлюбу викликала великі застереження. Д. Шумук згадував про спробу командування примусово видати заміж санітарку Катю за одного узбецького командира в 1943 р. Коли автор спогадів виступив проти цього й переховував дівчину, командир “Володимир” йому роз’яснював: ““Ташкент” нам потрібний, він робить у нас добру справу, я б йому не пожалів навіть і сестри рідної”¹⁸. Наречені, які посідали важливі позиції у владній вертикалі ОУН, мали більші шанси не лише уникнути примусу, а й розірвати шлюбні домовленості. Ганна Зелена розповідає, як сестра сотенного Сергія Дятела Надія після заручин з повстанцем Степаном Потішуком зірвала підготовку до вінчання, позаяк закохалася в іншого командира¹⁹.

Окремі підпільники використовували ресурс влади для того, аби влаштувати сімейне життя своїх близьких. У донесенні від 5 грудня 1949 р. агент “Крук” писав, що підпільник “Довбня” силою одружив Підгородецького Дмитра зі своєю рідною сестрою Анною. Вона була вдовою із двома дітьми. Її попереднього чоловіка у 1942-му розстріляла німецька влада. Агент свідчив, що батьків Дмитра “Довбня” запідозрював у зв’язках з радянською владою. Дмитро у той час перебував на примусових роботах у Третньому Райху. “З приїздом Дмитра в село Підгородці “Довбня” намагався і його ліквідувати. При зустрічі з ним “Довбня” сказав Дмитрові, що якщо він одружиться з його сестрою Анною, то може проживати у селі спокійно. Після чого Дмитро заради збереження свого життя женився з Анною і тепер проживає з нею в Підгородцях”²⁰.

¹⁵ Інтерв’ю з Олександром Слободян, записане 7.05.2016 р. у с. Запрудтя Снятинського р-ну Івано-Франківської обл. // Домашній архів М. Гавришко.

¹⁶ ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 110. – Спр. 2. – Т. 5. – Арк. 170.

¹⁷ Гаврилів К. З чистою совістю / К. Гаврилів // Борис М. Нескорена Долинщина. – Івано-Франківськ, 2008. – Т. 2. – С. 315.

¹⁸ Шумук Д. За східним обрієм / Д. Шумук. – Париж; Балтимор, 1974. – С. 75.

¹⁹ Інтерв’ю з Ганною Зеленою, записане у с. Скулин Ковельського р-ну Волинської обл. 4 червня 2016 р. // Приватний архів М. Гавришко.

²⁰ ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-9158. – Т. 1. – Арк. 272.

Адюльтер і авторитет ОУН

Позашлюбні сексуальні відносини в підпіллі та у повстанській армії не просто підлягали моральному осуду, вони були криміналізовані. Подружню зраду часом виокремлювали додатковим пунктом у списку обвинувачень повстанців і підпільників, яких судили так звані організаційні (революційні) суди ОУН. 28 жовтня 1947-го до смертної кари засуджено члена однієї з боївок ОУН Івана Пончка (“Ваньку”). Серед доведених злочинів у вирокі зазначено: “За неморальні поступки і заламання присяги релігійного закону вірності своїй дружині”²¹. У смертному вирокі, який виніс один із референтів СБ воєнного надрайону на Рівненщині за 28 вересня 1943-го, серед іншого зазначено: “Обвинувачений Чайка, прибувши на відпуск додому, систематично впивався і ходив до чужих жінок”²². Випадки адюльтеру, які стосувалися високопоставлених керівників підпілля чи УПА, намагалися ретельно приховати, а коханців розлучити або примусово одружити. Адже оприлюднення таких фактів могло завдати великої шкоди їхньому авторитету. У листі керівника Острожецького районного проводу ОУН Якова Ковжука (“Тараса”) до Василя Галаси (“Орлана”) від вересня 1951 р. адресант повідомляв про розслідування справи інтимного зв’язку своєї дружини, машиністки “Палажки”, і підпільника “Аркада”. Просив дати йому розлучення без розголошення суті справи і дозволити коханцям проживати без шлюбу, який вони брати не хотіли²³. Адресант наголошував: “Проводити гласні розлучення не можна. Сьогодні, коли вирішується питання життя або смерті ОУН, не можна і не дозволено займатися такими речами. Це вбивчо діє на людей”²⁴.

Однак повсякденне приватне життя учасників українського визвольного руху не завжди сприяло дотриманню подружньої вірності. Одружені члени ОУН та УПА не могли жити повноцінним сімейним життям. Жінок, які свідомо пішли за своїми чоловіками, окремі командири повстанських відділів намагалися відправити додому, вважаючи їх тягарем для армії. Наприклад, Василь Мізерний (“Рен”) понизив у посаді одного зі старшин за відмову “позбутися” своєї дружини²⁵. Лише невелика частка подружніх пар, у яких обоє працювали в підпіллі, могла мати умови для спільного перебування, які до того ж були дуже специфічними. Бо чоловік з дружиною практично не мали можливості залишатися наодинці. Лише окремі провідники нетривалий час могли мати окрему кімнату в одній зі своїх криївок. Таку, наприклад, мав Ярослав Мельник (“Роберт”) і його дружина Антоніна Король²⁶.

Відсутність можливостей для усамітнення і тісне спілкування з іншими могло породжувати випадки адюльтеру. “Серед деяких членів районного проводу брак моралі. Наприклад, др(уг) “Вихор”, рай(онний) орг(анізаційний), женатий, має двох дітей. За жінкою його дуже шукають большевики – він вмісто опікуватися

²¹ Повідомлення революційного суду ОУН про суд над членом ОУН Іваном Пончком. 10 січня 1948 р. // АЦДВР. – Ф. 72 (Архів референтури СБ ОУН Созівського району).

²² Держархів Рівненської обл. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 33. – Арк. 267.

²³ Літопис УПА. Нова серія. – Київ; Торонто, 2011. – Т. 16: Волинь і Полісся у невідомій епістолярній спадщині ОУН і УПА. 1944–1954. – С. 389.

²⁴ Там само. – С. 210.

²⁵ Дмитрик І. У лісах Лемківщини / І. Дмитрик. – Нью-Йорк: Вид-во “Сучасність”, 1976. – С. 42.

²⁶ Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто; Львів: Літопис УПА, 2002. – Т. 13: Потічний П. Й. Архітектура резистансу: криївки і бункри УПА в радянських документах. – С. 256.

жінкою опікується бувшою районною жіночої сітки “Зіркою”. Постій свій має в Гніздчеві, де має там відповідні бункри, до яких кожної ночі запрошує собі “Зірку”, що служить йому за жінку. Поведінка ця взагалі не має позитивних впливів на низи. Жінка його зверталася до наших кругів, щоб звернути йому увагу або відповідно покарати”, – йшлося в одному зі звітів Служби безпеки ОУН за 1945 р.²⁷. Інколи саме жінок звинувачували в подружній невірності. “Жінка, коли зійшла у підпілля та побачила багато більш інтелігентних повстанців і розумніших, часто ішла йому на манивці – любила других”, – записав співробітник СБ “Холодний” у матеріалах справи на члена ОУН Петра Сала (“Загірського”) про його дружину²⁸.

Зважаючи на низку об’єктивних труднощів, пов’язаних з участю в підпільному русі, багато дружин членів ОУН і УПА відмовлялися смакувати “лісове життя”, особливо за наявності дітей. Здебільшого вони жили легально або напівлегально (за фіктивними документами) і переховувалися від радянської влади. Зустрічі подружжя, яке проживало відокремлено, відбувалися з різною частотою, інколи вони не бачилися по кілька місяців або й років. Час і місце таких зустрічей регулювали відповідні вказівки, за порушення яких притягали до відповідальності. В одному з наказів членам ОУН за вересень 1946 р. зазначено: “Кожного повстанця зобов’язує організаційно-військово-підпільна дисципліна. Нікому з повстанців не вільно стрічатися з цивільними людьми (мамою, братом, батьком, сестрою, жінкою, дівчиною і т.д.). В скрайности дозволяється побачення раз в місяць, але й тоді не можна говорити одинцем”²⁹.

Тривала розлука подружніх партнерів призводила до відчуженості між ними, згасання почуттів і неможливості задовольнити духовні, емоційні й фізичні потреби. Підпільниця з Бережанщини Михайлина Костів (“Лінка”) на допитах СБ ОУН 27 січня 1948 р. згадувала: “Доля розказував, що жінка Альоші була арештована, що при цьому її дуже збили, а відтак звільнили. Альоші навіть не в голові це, бо він має інших бабів”³⁰. Надрайонний провідник ОУН “Андрій”, залицяючись до підпільниці Марії Паночко-“Марійки”, відповідав на її питання про свій сімейний стан: “Хоч одружений, але жінки не маю”. Роз’яснював, що давно з нею “не живе”³¹.

Сепаратне проживання подружжя створювало сприятливий ґрунт для встановлення паралельних інтимних відносин. Найчастіше (напів)таємні романи виникали між особами, які тісно співпрацювали і часто бачилися або ж тривалий час разом перебували у криївках. Спільність ідей, завдань, умов проживання створювали атмосферу емоційної близькості між ними. Перейшовши у підпілля в кінці 1944 р., референт (керівник) відділу друкованих видань Карпатського крайового проводу ОУН Михайло Дяченко-“Гомін” фактично втратив можливість бачитися з дружиною Марією і сином Святославом, які проживали на Рівненщині. Він же постійно перебував у лісах Івано-Франківської області. Майже через рік він розпочав інтимний зв’язок зі своєю машиністкою (секретаркою) Ольгою Чемерис (“Дніпровою”), який тривав чотири роки (до її арешту НКВД 31 грудня 1949 р.). Цей роман не був звичайним фліртом і не мав виключно гедоністичного підґрунтя. “Гомін” не лише

²⁷ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 57. – Арк. 113.

²⁸ Літопис УПА. Нова серія. – Київ; Торонто, 2013. – Т. 23: Золочівська округа ОУН: Документи і матеріали референтури СБ. 1945–1951. – С. 1093.

²⁹ ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-9079. – Т. 53. – Арк. 50.

³⁰ АЦДВР. – Ф. 8. – Т. 2. – Спр. 3. – Арк. 80.

³¹ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 22. – Арк. 491.

писав вірші новій пасії, а й вступив через неї у гострий конфлікт зі своїм керівництвом. Після затримання “Дніпрової” Управлінням МГБ у Львівській області у 1948 р. вона підписала згоду на співпрацю з чекістами. Тому, повернувшись назад у підпілля і розказавши про це, повинна була пройти перевірку у СБ ОУН. “Томін” боявся, що її ліквідують як агентку радянських спецслужб, тому перешкоджав слідству і переховував коханку³². За це поплатився своєю високою посадою – його перевели у Станіславівський обласний провід ОУН. Протягом усього часу життя “на дві сім’ї” Дяченко матеріально підтримував свого сина і законну дружину. Остання через кілька років розлуки зі своїм чоловіком знайшла нового партнера, з яким жила фактичним шлюбом у місті Дубно Рівненської області. “Томін” покінчив життя самогубством 22 лютого 1952 р. біля с. Дзвиняч Станіславської області під час проведення військово-чекістської операції, аби не здатися живим у руки влади³³.

Іншою причиною фактичного припинення шлюбних відносин учасників підпілля чи вояків УПА був арешт їхніх дружин. Більшість таких жінок була засуджена й отримала тривалі строки ув’язнення: від 10 до 25 років виправно-трудових таборів. Частина з них була звільнена достроково лише завдяки частковій амністії політичних в’язнів, що розпочалася в СРСР після смерті Сталіна у березні 1953 р. Ймовірно, що роман Крайового референта Служби безпеки ОУН на Північно-західних українських землях Миколи Козака (“Смока”) і членкині ОУН Людмили Фої розпочався після арешту його дружини Ніни Беліченко (“Аніченко”) на початку серпня 1945 р.³⁴ Членкиня ОУН Анна Попович (“Ружа”) вступила у сексуальний зв’язок з Лукою Гринішаком (“Довбушем”) після засудження його дружини Анни у 1945 р.³⁵ Після повернення дружини “Довбуша” додому у 1954 р. “Ружа” намагалася припинити роман. Вірогідно, це стало однією з причин того, що “Довбуш” видав радянським спецслужбам місцезнаходження криївки, у якій перебувала “Ружа” та інші підпільники. 17 травня 1954 р. їх арештували³⁶.

Адюльтер у підпіллі мав і інші специфічні причини. Конспірація, що була головною умовою функціонування підпільних структур українського визвольного руху, мала деструктивний потенціал в контексті дотримання подружньої вірності. Один із чільних діячів ОУН, пізніше останній командир УПА Василь Кук, розпочав інтимні стосунки з керівницею Юнацтва Бережанського окружного проводу ОУН Галиною Скасків (“Уляною”) через кілька місяців після свого одруження у 1944 р.³⁷

Ревнощі, заздрість і помста у підпільному повсякденні

Багато підпільників і підпільниць були молодими, неодруженими людьми, які закохувалися, фліртували, заводили короткочасні чи тривалі романи. Одні провідники ставилися до цього лояльно, інші всіляко перешкождали таким стосункам.

³² ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 67826. – Арк. 38–42.

³³ *Ишук О.* Життя та доля Михайла Дяченка. – “Марка Боєслава” / О. Ішук // Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто; Львів: “Літопис УПА”, 2010. – С. 70. – (Серія “Події і люди”, кн. 9).

³⁴ ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 72068ФП. – Арк. 3.

³⁵ Архів УСБУ у Івано-Франківській області. – Спр. 32603. – Т. 9. – Арк. 38.

³⁶ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 85. – Арк. 340.

³⁷ *Ніколаєва Н.* Уляна Крюченко-“Оксана” / Н. Ніколаєва // Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто: “Літопис УПА”, 2013. – С. 32. – (Серія “Події і люди”, кн. 23).

Найбільшу небезпеку вбачали у нестатутних стосунках чоловіків і жінок у підпіллі, які могли призвести до зниження їхньої працездатності, а також незадоволення з боку інших. Тому існувала низка механізмів, покликаних боротися зі “службовими” романами: превентивні заходи (роздільне проживання хлопців і дівчат, звертання на “Ви”, виховні розмови, погрози, усунення жінок із повстанських відділів) і різноманітні покарання (догани, фізичні засоби впливу, відсторонення від посади або пониження в посаді, кара смерті). Тривалі й серйозні стосунки викликали менші застереження керівництва. Закоханим рекомендували їх офіційно оформити, керуючись засадами суспільної моралі. Підпільниця Марія Хомин (Цибульська) згадувала про свій шлюб зі зв’язковим “Андрійком”: “Ми взяли з ним підпільно шлюб, щоб могли бути разом. Бо в підпіллі дуже строго дивились за моральністю. Як хлопці чи дівчата велись неморально, могли дістати й розстріл”³⁸.

Одним із негативних наслідків “службових” романів стало суперництво. Окремі особи не приховували свого ставлення до конкурентів, відкрито бажаючи їм смерті. Ярослав Голубович (“Місько”) свідчив: “В тих днях “Переможець” мені признався, що він любиться з Карою Емілією. Рівно ж казав, що “Ярий” хоче, щоб його большевики застрілили, а тоді він міг би до неї ходити, бо він також її любить”³⁹. Деякі вдавалися до радикальних дій з метою усунути своїх противників. Нерідко в особистих порухах використовували владний ресурс, тож, відповідно, жертвами ставали переважно ті, хто займав нижче становище у владній ієрархії, аніж їхні конкуренти. Цікавою в цьому контексті є історія “любовного трикутника” “Арети”, “Говерлі” та “Зорича”. Останній, будучи надрайонним провідником, доніс на свого підлеглого районного провідника “Говерлю”, звинувативши його у невиконанні наказів, “занедбанні обов’язків”, привласненні підпільних фінансових фондів та підготовці дезертирства у Чехословаччину. Під час арешту “Зорич” смертельно поранив “Говерлю”, який нібито намагався втекти. На думку Івана Лика (“Скали”), перший діяв невинувато, доказом чого стало пізніше переведення “Зорича” за вказівкою Проводу ОУН в більш небезпечні терени на Холмщині⁴⁰. Наклепи, фальсифікації матеріалів були поширеними інструментами розправи зі суперниками. Під час допиту СБ 18 листопада 1947 р. Стефанія Дулеба говорила про ймовірну причину вбивства її брата Петра: “Я завважила, що брат залицяється до вищезгаданої “Христі”... “Михайло, щоб позбутися реваля до своєї коханки “Христі”, яку він також любив, виготовив з “Климом” акт на брата нібито він вкрав золото і розстріляли його. Розстрілював його “Юлько””⁴¹. “Клим” таким чином переслідував і власний інтерес – помститися за те, що Петро рік перед тим розстріляв його брата за мародерство.

³⁸ Свідчення Хомин Марії [Електронний ресурс] // АЦДВР. – Ф. 11. – Т. 31. – Режим доступу: <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/23940/>

³⁹ Протокол допиту Ярослава Йосифовича Голубовича // Літопис Української Повстанської Армії. – Львів; Торонто: Літопис УПА, 2006. – Т. 43: Боротьба з агентурою: Протоколи допитів Служби Безпеки ОУН в Тернопільщині, 1946–1948 / [ред. П. Й. Потічний]. – Кн. 1. – С. 1048.

⁴⁰ Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто; Київ, 2002. – Т. 37: Іван Лико (“Скала”, “Богдан”): На грані мрій і дійсності (спогади підпільника). Микола Терещенко (“Медвідь”): На грані двох світів (спогади) (1945–1955). – С. 115.

⁴¹ Протокол допиту Стефанії Ільківної Дулеби // Літопис Української Повстанської Армії. – Львів; Торонто: Літопис УПА, 2006. – Т. 43: Боротьба з агентурою: Протоколи допитів Служби Безпеки ОУН в Тернопільщині, 1946–1948 / [ред. П. Й. Потічний]. – Кн. 1. – С. 86.

Не гребували владним ресурсом і жінки. Підпільниця Ванда Горчинська (“Домовина”) розповідає про те, як її зверхниця “Лет” закохалася в її залицяльника. Щоб усунути суперницю, “Лет” донесла Службі безпеки ОУН про неконспіративну поведінку “Домовини”, мовляв, та у її присутності назвала одного підпільника на ім’я, замість використати псевдо. За припущенням респондентки, “Лет” очікувала найсуворішого покарання для порушниці, позаяк повідомивши, що її викликають до “карного звіту”, попросила зняти її (“Домовину”) хустку, припустивши, що більше її не побачить. Справа виглядала настільки серйозною, що слідчий “Ярий”, який вів справу, побачивши “Домовину” живою через кілька місяців після слідства, не міг приховати свого здивування тим, що вона досі жива і радісно вітав її⁴².

Ще однією проблемою, яку доводилося вирішувати керівництву підпілля, була помста закоханим через невзаємність. Яскравою ілюстрацією такої ситуації може слугувати історія Олександри Слободян (“Дарина”). У той час, коли вона була зв’язковою, до неї почав залицятися хлопець на ім’я Кирило. Його родина була можливою і матеріально допомагала підпіллю, а сам він, ймовірно, був інформатором СБ. Через нерозділене кохання “Кирило” написав на дівчину анонімний донос. Справу взяв під контроль провідник Василь Андрусак (“Різун”), який у той час зустрічався з її сестрою. І тільки завдяки його втручанню Олександра unikнула суду й покарання. Досі для Олександри Слободян це є одним із найяскравіших і найболючіших спогадів з її підпільного життя. Вона пригадує всі хвилювання, які пережила, очікуючи результатів слідства. Достеменно не відомо, чи Кирила покарали за наклеп, однак він ще деякий час переслідував Олександру, проникав у її квартиру, порпався у її приватних речах, писав у її записнику. Скаржитися Олександра не наважувалася⁴³.

Венеричні хвороби й контроль сексуальності

Венеричні хвороби були серйозною проблемою у підпіллі та УПА і стали однією з причин непрямих втрат. Тож пропаганда сексуального утримання відігравала практичну роль: зменшувала ризики поширення інфекційних захворювань, які передавалися статевим шляхом. Виявлення цих недуг було важливим завданням усіх провідників, командирів та інших уповноважених для цього осіб. Характерно, що це питання перебувало в полі зору Служби безпеки ОУН. Тому воно спливає навіть у справах, які прямо його не стосуються. У щоденнику ліквідованого у 1945-му НКВД районного провідника “Давида” записано зміст таємного наказу від 12 листопада 1945 р. В одному з його положень зазначено: “Провести боротьбу з венеричними хворобами. Виявляти венерично хворих обох статей і повідомити українське населення. Про венерично хворих повідомити УЧХ і СБ”⁴⁴.

У разі спалаху епідемії венеричних захворювань керівництво підпілля й УПА вдавалося до жорстких методів. Такі випадки робили гласними, хворих ізолювали⁴⁵. Якщо в окремих загонах виявляли кілька хворих, то оголошували карантин і перевіряли усіх інших вояків і місцеве населення в районі постою бійців⁴⁶.

⁴² Інтерв’ю з Вандою Горчинською, записане 11.11.2016 р. у м. Копичинці Тернопільської обл. // Домашній архів М. Гавришко.

⁴³ Інтерв’ю з Олександрою Слободян, 1922 р. н. // Домашній архів М. Гавришко.

⁴⁴ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 23. – Арк. 81.

⁴⁵ Там само. – Т. 20. – Арк. 27.

⁴⁶ Там само. – Спр. 376. – Т. 28. – Арк. 179.

Окремих членів підпілля усували від роботи. На допиті МДБ 21 серпня 1951 р. член Карпатського крайового проводу ОУН Петро Іванишин (“Курява”) свідчив: “Спочатку була думка, що всіх венериків з підпілля усувати, але враховуючи, що у Надвірнянщині це має масовий характер і проведення цих заходів оголить кадри, погодилися осіб, хворих венеричними недугами, залишити в підпіллі”⁴⁷.

На перших стадіях недуги хворим давали шанси на одужання. Лікування в умовах підпілля було складним. Відчутним був брак кваліфікованого медичного персоналу і ліків від цих недуг. Тому часом використовували “підручні засоби”. Медик сотні “Біра” Іван Богуславський (“Співак”) згадував, що робив венеричним хворим уколи гарячим коров’ячим молоком протягом 10 днів і давав пити горілку з олією в однаковій пропорції та закусувати квашеною капустою. Також рекомендував пацієнтам споживати велику кількість води⁴⁸. Одним із способів запобігання венеричним недугам була просвітницька кампанія шляхом так званих “виховних гутірок”⁴⁹. Однак сексуальне виховання у підпіллі і партизанці було на досить низькому рівні. Тому венеричні хвороби ставали вагомим чинником повсякдення.

Коли шанси хворого на одужання були мізерними, найчастіше йому загрожувала смерть. В інструкції для надрайонних провідників СБ від 16 березня 1947 р. йшлося про необхідність лікувати членів СБ. Вбивати лише невиліковних і “деморалізованих”⁵⁰. Подібне читаємо в інструкції для підпільників від 27 березня 1949 р.⁵¹. У листі “Богуна” до “Зова” з вересня 1946 р. багато місця присвячено питанню поширеності венеричних захворювань серед членів і симпатиків ОУН, повстанців, місцевого населення. Адресант наголошував: “Якщо хвороба запущена – дати пістолет і гранату, нехай він йде і вбиває більшовицьких керівників. Він і так для нації втрачений. Нехай хоча б цим змиває з себе пляму ганьби”⁵².

Лікар УПА Модест Ріпецький згадує, що курінний загону “Лемківщина” Василь Мізерний (“Рен”) був безкомпромісним у цих питаннях і видав усний наказ одразу ліквідувати усіх венерично хворих. Будучи противником таких жорстких заходів, Ріпецький приховував факт хвороби у трьох вояків УПА, які проходили вишкіл у військовому таборі на Буковому Берді в Карпатах⁵³. Іван Лико у своїх спогадах розлого описує долю командира боївки на псевдо “Зима”. Лико отримав наказ вбити його як невиліковно хворого. “Я йшов у великій нервовій напрузі і пробував вже кілька разів витягати з кишені пістоль, але “Зима”, ведучи дуже активну розмову, щоразу оглядався на мене. Аж от стежка стала нерівною, легко було пошпортнутись, отже, “Зима” глядів під ноги перед себе. В одному моменті я приложив цівку пістоля майже до потилиці “Зими”, у віддалі кільканадцяти

⁴⁷ ГДА СБУ. – Ф. 65. – Аг. Спр. “Переправа”. 1746. – Арк. 27.

⁴⁸ АЦДВР. – Ф. 9. – Т. 12. – Спр. 62. – Арк. 1.

⁴⁹ Літопис УПА. Нова серія. – Київ; Торонто, 1999. – Т. 2: Волинь і Полісся: УПА та запілля. Документи і матеріали. – С. 63.

⁵⁰ АЦДВР. – Документи ІПН. ВУ_1554-15.

⁵¹ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 29. – Арк. 322.

⁵² ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 22. – Арк. 27.

⁵³ Ріпецький М. (“Горислав”). Санітарна служба УПА в курені В. Мізерного (“Рена”): нарис / М. Ріпецький // Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто; Львів: Вид-во “Літопис УПА”, 1992. – Т. 23: Медична опіка в УПА. – С. 116.

сантиметрів і дрижачи пальцем натиснув пуск... ледве відчутне цокнення і пістоль не випалив”⁵⁴.

Знаючи про практику ліквідації венерично хворих, деякі підпільники і повстанці приховували інформацію про свою недугу, наскільки це було можливим. Після викриття вони могли дезертирувати. У матеріалах слідства СБ щодо Василя Малика (“Богдан”), яке вели з червня по вересень 1949-го, серед іншого зазначено, що через кілька місяців після вступу в ОУН у грудні 1946 р. він занедужав. Спершу лікувався самостійно, тоді у квітні наступного року звернувся до лікаря у Львові, де пробув місяць. Після повернення у свій терен, “побоюючись, щоб повстанці його не ліквідували з приводу тих його потягнень (поїздка до Львова, венерична недуга), він самовільно залишив ряди підпілля і скривався на власну руку”. Слідчий також зауважує, що “Богдан” мав “психозу страху”⁵⁵. Врешті 27 вересня 1949-го “Богдана” розстріляли, виконавши вирок заочного суду, однак не за венеричну недугу, а за нехтування наказів і переховування.

Оскільки венеричні недуги розглядали в розрізі питань національної безпеки, то часто вели ретельне слідство з кожного факту. Під час нього намагалися з’ясувати обставини зараження затриманих, а також можливу кількість інфікованих. Наприклад, під час допиту Службою безпеки ОУН селянки Мілі Моти 23 вересня 1946 р. (Томашівський повіт, тепер Польща) затриману розпитували про її біографію, вступ “у дівочий стан”, тобто початок статевого життя, і про всіх її інтимних партнерів, зокрема повстанців. Прикметно, що 18-річна Міля соромилася зізнатися, що її згвалтував вояк Війська Польського під час затримання, що, найімовірніше (з зауваг слідчого СБ), стало причиною її хвороби. Наприкінці протоколу допиту СБ міститься “підписка” Мілі такого змісту: “Отсим мене повідомлено, що оскільки б я допустилася б до спокуси по підписанню цієї заяви і заразила когось, принижую на себе кару смерті”. З аналізу інших подібних документів бачимо, що такі письмові зобов’язання були способом контролю поширення венеричних захворювань⁵⁶. У разі порушення обіцянки жінок чекала страта. У примітці до протоколу допиту Службою безпеки ОУН Львівщини працівниці УЧХ Оксани Позняк від 26 жовтня 1945 р. зазначено: “Цю санітарку зліквідовано з причини, що яко хвора перебувала з муштинами, ховаючись від більшовиків, вела себе неморально, в той спосіб поширювала хворобу”⁵⁷. Зі змісту цього документа не зрозуміло, чи Оксану попереджали про неприпустимість цієї поведінки, чи підпільники прийняли рішення, зважаючи лише на факти масового зараження чоловіків, які мали з нею контакти.

Спалахи венеричних недуг у певних місцевостях розглядали як форму біологічної зброї проти підпілля і партизанки, яку використовувала радянська влада. В одному з наказів штабу загону “Яворейко” УПА від 6 листопада 1944 р. зазначено: “Уважно стежити за появою венеричних захворювань в підрозділі, звертати увагу на те, що це є спеціальна робота НКВД, яка через зараження хоче добитись знищення

⁵⁴ Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто; Київ, 2002. – Т. 37: Іван Лико (“Скала”, “Богдан”): На грані мрій і дійсності (спогади підпільника). Микола Терепенко (“Медвідь”): На грані двох світів (спогади) (1945–1955). – С. 210.

⁵⁵ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 22. – Арк. 401.

⁵⁶ АЦДВР. – Документи ІПН. ВU_1554-75. – Арк. 79.

⁵⁷ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 54. – Арк. 41.

українського народу”⁵⁸. Один з лікарів тактичного відтинку УПА “Лемко” Богдан Гук (“Скала”) у своїх спогадах писав про це: “У тому ж 1946 р. кілька зловлених енкаведистів У 1-ім районі “Холодного Яру” виявили ще одну підлу методу боротьби Кремля з українським резистансом. Вони розповіли, що венерично хворі бійці НКВД могли діставати право на лікування на державних коштах тільки після того, як цими недугами заразили точно означене число т. зв. “неблагонадьожних” жінок та дівчат. Більше упривілейовані виконували свою норму у “тюрмах”, концентраційних таборах і під час допитів на станціях міліції”⁵⁹. У підпіллі вважали, що через малі шанси хворих одужати в умовах підпілля вони є потенційними зрадниками, позаяк готові надати будь-яку інформацію взамін на кваліфіковану медичну допомогу⁶⁰.

Усвідомлюючи проблему цільового зараження венеричними хворобами дівчат під час військово-чекістських операцій, арештів, допитів, керівництво підпілля намагалася вирішити це питання заборонаю ліквідовувати потерпілих⁶¹. Однак такі накази не завжди виконували. Підпільниця Ванда Горчинська (“Домовина”) згадує, що під час однієї з військово-чекістських операцій в районі міста Копичинці на Тернопільщині десятки затриманих дівчат захворіли на сифіліс через згвалтування. Серед них – молода дівчина, зв’язкова Текля. Після того, як від неї заразилися двоє підпільників, СБ її розстріляла⁶².

Приватне як поле бою з “ворожими” спецслужбами

Після вигнання німецьких військ з території Західної України у 1944 р. і встановлення тут радянського режиму розпочалося його жорстке протистояння українському підпільному рухові. Радянська влада використовувала найрізноманітніші методи. Серед них – створення широкої мережі інформаторів та агентів. Також діяли так звані агентурно-бойові групи, що склалися з офіцерів НКВД і колишніх учасників ОУН і УПА, які здалися владі добровільно або погодилися на співпрацю з примусу. АБГ діяли під виглядом боївки ОУН чи відділів УПА і мали на меті не лише знищити українське підпілля, а й дискредитувати його серед населення, позбавивши таким способом матеріальної підтримки. Такі методи роботи радянських органів держбезпеки сіяли недовіру в середовищі ОУН, призводили до масових чисток серед його членів, ліквідації невинних осіб. Тому з другої половини 1940-х років поширеною стала практика заборони ходити членам ОУН чи УПА поодинокі⁶³. У таких умовах людей взагалі позбавляли приватності, а питання сексуальності ставало питанням безпеки цілого визвольного руху. Тотальна підозрілість доходила до того, що члени ОУН і УПА не могли вірити навіть найближчим родичам і друзям, бо частішали випадки, коли останні ставали інструментами радянських спецслужб. Дані про них скрупульозно збирали

⁵⁸ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 3. – Арк. 136.

⁵⁹ Гук Б. Лікарі та медичний персонал Тактичного Відтинку УПА “Лемко” / Б. Гук // Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто; Львів: Вид-во “Літопис УПА”, 1992. – Т. 23: Медична опіка в УПА. – С. 157–167.

⁶⁰ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 28. – Арк. 179.

⁶¹ Там само. – Спр. 372. – Т. 20. – Арк. 27.

⁶² Інтерв’ю з Вандою Горчинською, записане 11.11.2016 р. // Домашній архів М. Гавришко.

⁶³ Інтерв’ю з Любою Лось. 4.03.1995 р. // Архів Інституту історичних досліджень Львівського національного університету імені Івана Франка.

і вносили до сотень розшукових, контрольно-наглядових, агентурних справ на учасників українського підпільного руху. В інструкції для організаційних клітин ОУН від березня 1950 р. зазначено: “З метою розробки поодиноких повстанців МГБ веде точну розвідку за всіма дівчатами, що мають зв’язки з повстанцями (в МГБ заведені описи дівчат, які любляться з повстанцями, вийшли за них заміж чи мають з ними діти)⁶⁴. У брошурі “Які прийоми щодо молоді стосує більшовицька агентура і як перед нею оборонитися” є заувага: “Особливо стережіться “наречених”. Коли МГБ пронюхає, що ви співпрацюєте з повстанцями, то зараз підпишає такого “нареченого” чи “наречену”⁶⁵.

Водночас підозри могли викликати надто близькі стосунки командирів/провідників з підлеглими жінками. У навчальних матеріалах для працівників СБ йшлося: “Коли органи поліції визнають, що провідник, якого вони хочуть розробити, любить жінок, тоді стараються підослати йому на зв’язкову чи машиністку якусь гарну дівчину, щоб ця, здобувши собі в нього довіря і симпатії, мала змогу його краще розробляти. Така агента може викрадати чи відписувати інструкції і її ніхто не перечислює, агентові доручають викрадати по одному примірникові⁶⁶. В одному з листів “Богуна” з вересня 1946 р. читаємо: “НКВД практикує також таке: висилає жінок-агентів і дівчат, які дістають завдання кокетувати стрільців, а то й провідних людей, а також старатися доводити це “залицяння” навіть до суто інтимних стріч. Очевидно до цього використовують большевики гарних, а головню “уздібнених у свому фаху” повій. І так за таку милу розмову, чи за хвилину приємности агентка довідається про все від свого “любого”: про його пост, його друзів, про зв’язки, найбільш таємні доручення і т. д. Звіряючись коханій – звіряється одночасно і районному чи обласному НКВД. Таких і подібних випадків є багато в терені”⁶⁷.

Інколи радянські спецслужби примушували агентку до численних сексуальних контактів з різними чоловіками, особливо тоді, коли вона тривалий час не могла роздобути необхідної інформації. Відтак увагу СБ могли привертати передусім сексуально розкуті жінки і найперше ті, які мали інтимні контакти з провідниками різного рівня. За словами зв’язкової Ольги Паламарчук, заарештованої органами НКВД 1 грудня 1944 р., їй наказали, “щоб якнайбільше кохалась з Ромком і щоб слідила, де він ховається, щоб потім його віддати для НКВД”⁶⁸. “Роман” на той час був одним із керівників підпілля в Торчинському районі на Волині. Під час чергового інструктування 23-річної таємної інформаторки МГБ – зв’язкової Євгенії Скушки – працівник спецслужб наголошував: “Погодися з ним [провідником “Яром”. – М. Г.] на все, навіть на те, щоб він мав з тобою зносини. Ти дівчина молода, тобі це шкодити не буде”⁶⁹. “Не жалуй себе, віддайся йому вповні, а тоді успіх

⁶⁴ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 29. – Арк. 378.

⁶⁵ ГДА СБУ. – Ф. 372. – Т. 21. – Арк. 402.

⁶⁶ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 21. – Арк. 53.

⁶⁷ ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-9079п. – Т. 53. – Арк. 50.

⁶⁸ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 52. – Арк. 154.

⁶⁹ Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто; Київ: Вид-во “Літопис УПА”, 2006. – Т. 44: Боротьба з агентурою: Протоколи допитів Служби Безпеки ОУН в Тернопільщині 1946–1948. – Кн. 2. – С. 140.

напевно будеш мати”, – наголошував оперуповноважений у розмові з агенткою Анною Василів, схилиючи її до інтимних стосунків із працівником СБ “Тарасом”⁷⁰.

У процесі підготовки агентки до виконання визначеного завдання їй докладно розповідали про способи добитися прихильності чоловіка. “Треба добре жити з Бурянном, жалувати його, коли звідки прийде і в тракті його розпитувати про все потрібне. Питати його, як чується на здоровлю, контролювати чи він є ідейний. Все це тісно переплітати любовними сценами, щоб не дати йому в тому час і думати над питанням, які йому буду ставити”, – наказував оперативник агентці МГБ “Бурі” у березні 1950 р.⁷¹. “Коли я вже з ним стрінуся, повинна подавати розмову початково на любовні теми, при тому давав мені докладний інструктаж як таку розмову вести, подавав ряд чутливо-любовних слів, фраз, зворотів, які я повинна була в цій розмові вживати”, – свідчила на допитах СБ у серпні 1948 р. 20-річна підпільниця Марія Каляндрук (“Одарка”) щодо інструкцій полковника МДБ Шереметьєва у справі її контактів зі сотенним “Павлом”⁷².

Затримання, допити, арешти наречених або дружин підпільників були поширеним явищем. Надалі їх могли використовувати як агенток, інформаторок МГБ з метою схилити їхніх коханих до співпраці з державними спецслужбами, виявити перебування інших підпільників тощо. Частина жінок, усвідомлюючи абсолютну залежність від радянських каральних органів і малі шанси ефективно їм протистояти, змушені були прийняти запропоновані умови. Сам факт затримання коханих підпільників/командирів компрометував їх в очах Служби безпеки, посилював недовіру до них і часто ставав підставою для слідства. У радянських документах зафіксовано випадки вбивства жінок та їхніх дітей з боку ОУН, запідозрених у співпраці з владою. Зокрема, у січні 1946 р. працівники Людвипольського РО НКГБ викликали на співбесіду Федору Дудар – дружину керівника місцевої боївки СБ “Кармелюка”. Через деякий час після повернення Федори додому в її будинок прийшли боївки СБ і розстріляли жінку, її чотирьох дітей і сестру. Внаслідок цього, як вказано у доповідній записці НКДБ, “Кармелюк” почав мстити⁷³.

Дружин і близьких людей повстанців/підпільників радянська влада розглядала не лише як джерело інформації та інструмент маніпуляції їхніми чоловіками, але й як дієвий спосіб демонстрації своєї переваги і символічного покарання цих чоловіків. Адже тисячі їхніх жінок постійно жили у страху бути арештованими, засудженими чи виселеними. Навесні 1943 р. німецька поліція арештувала батьків Ольги Костів, яка була дружиною командира загону УПА “Котловина” Степана Ковалюка. Вона врятувалася втечею, перейшла в УПА санітаркою⁷⁴. Сімейне заручництво стало широко практикованою методикою радянської влади в боротьбі з українським підпіллям у 1944–1953 рр. За цей час із Західної України у північні

⁷⁰ Протокол допиту Анни Василів // АЦДВР. – Ф. 79 (Архів референтур СБ ОУН, знайдений у Бережанському р-ні Тернопільської обл.).

⁷¹ Літопис УПА. Нова серія. – Київ; Торонто, 2013. – Т. 23: Золочівська округа ОУН / [упоряд. М. Романюк]. – С. 519.

⁷² Протокол допиту Марії Каляндрук // АЦДВР. – Ф. 79 (Архів референтур СБ ОУН, знайдений у Бережанському р-ні Тернопільської обл.).

⁷³ ГДА СБУ. – Ф. 16. – Спр. 558. – Арк. 96.

⁷⁴ Там само. – Спр. 75175-фп. – Т. 1. – Арк. 77–78.

та східні райони Радянського Союзу виселено 187 893 члени родин учасників підпілля ОУН і УПА⁷⁵.

Отже, межі “приватного” і “громадянського” у підпіллі можна вважати доволі розмитими. З одного боку, іманентною ознакою підпільного повсякдення була посилена конспірація, використання псевд замість справжніх імен, ввічливих звертань, превалювання ділових стосунків, боротьба з фамільярністю, уникання особистих тем у спілкуванні. З іншого – приватність стала сферою реалізації владних відносин. У націоналістичній ідеології і практиці ОУН право на приватність, особливо якщо воно йшло в розріз із загальними інтересами, суттєво обмежували через низку попереджень, заборон і покарань. Відтак особи, які ставили власні інтереси вище за інтереси організації, могли поплатитися за це не лише посадами, здоров’ям, майном, але й життям.

Зацікавлення керівництва ОУН особистим життям підпільників починалося вже на початку ангажування їх до підпільної діяльності (через докладне з’ясування біографії, інформації про родину) і залишалось стійким до її закінчення. Будь-які зміни сімейного статусу мали відбуватися з відома і за згодою керівництва або командування. Інколи ці зміни ініціювали самі провідники чи командири, що дає змогу робити припущення про умовно-добровільний характер певних шлюбних союзів і домінування корпоративних інтересів над особистими.

Головною метою, яку переслідувало керівництво ОУН, був підбір високо-ефективних кадрів, тому все, що могло перешкоджати їхній продуктивності, розглядали як перепони, які потрібно усувати. Серед важливих чинників, які змушували керівництво ОУН втручатися у приватне життя підпільників і повстанців, були: непорозуміння, конфлікти, ревності і суперництво в колективі, втрата авторитету командирів і керівників через сексуальну поведінку, яка суперечила моральним нормам, невиконання обов’язків, саботаж наказів і порушення дисципліни через самовільні відлучення в особистих справах, “службові романи” і бажання проводити час з сім’єю, небойові втрати, причиною яких стали венеричні захворювання.

Одним із найбільш значущих чинників досліджуваного явища була інструменталізація приватності з боку радянських спецслужб. Розвідування інформації про особисте життя учасників/ць підпілля та використання її в оперативних і каральних цілях з боку радянських органів влади було вагомою підставою контролю приватності в ОУН і УПА. Репресивні заходи могли передбачати не лише обмеження частоти, умов і характеру побачень з коханими/близькими, а й вимогу цілковито припинити такі стосунки.

⁷⁵ *Вронська Т.* Упокорення страхом: сімейне заручництво у каральній практиці радянської влади (1917–1953 рр.) / Т. Вронська. – Київ: Темпора, 2013. – С. 431.

РОЗДІЛ 5. СУСПІЛЬНІ ЦІННОСТІ

Наталія КОЛБ

“...ВІТЦЕВІ НІЧО НЕ Є ЧУЖЕ, ЩО СИНІВ, ДІТЕЙ ЄГО ОБХОДИТЬ”: ВНЕСОК ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОГО ДУХОВЕНСТВА У ФОРМУВАННЯ ЗАСАД ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В ГАЛИЧИНІ (КІНЕЦЬ ХІХ СТОЛІТТЯ)”

Наприкінці ХІХ ст. Греко-католицька церква була впливовим учасником життя українського суспільства в Галичині. Це випливало з природи і місії цієї духовної інституції – через різні види служіння людству закладати християнські правди як підвалину приватного і суспільного життя. Свою роль відігравала також незмінна потреба людини у вірі, релігії, яка ставала “вираженням найсокровеннішої сутності людського буття”¹. Проповідуючи принципи свободи особистості та її вибору, відповідальності, самореалізації, любові, милосердя, толерантності, справедливості, людської гідності, Церква традиційно була однією з ключових інституцій в житті суспільства, своєрідним моральним запобіжником, регулятором і цензором, арбітром між громадянським суспільством і державою².

У 1890-х рр. релігія, Церква творили невід’ємну складову життя українського населення краю. До звичних потреб пересічного українця-галичанина належала участь у недільних і святкових богослужіннях, численних паралітургійних практиках (такі відправи ставали для громади могутнім засобом не тільки релігійної, а й національної ідентифікації). Традиційно важливі миті приватного (хрестини, одруження, поховання) та громадського життя (заснування й загальні збори товариств, відкриття нових закладів та інституцій тощо) супроводжувалися богослужіннями. Протягом 1890-х рр. Церква неодноразово була ініціатором або учасником масових суспільних акцій. Через можливість залучити широкі верстви населення такі заходи мали неабиякий психологічний вплив, сприяли національній і духовній

¹ Рибачук М. Громадянське суспільство і Церква [Електронний ресурс] / М. Рибачук // Режим доступу: lib.chdu.edu.ua/pdf/pidruchnuku/21/4.pdf. – С. 3.

² Там само. – С. 5–6. У пастирському листі “О квестії соціальній” митрополит Андрей Шептицький наголошував: “Демократичний рух [...] не єсть для Церкви чужим, – противно, єсть для духовенства всіх країв симпатичним, бо і дух Христового Євангелія єсть духом широ і широко демократичним. Опіка над убогими і оборона тих, що самі себе боронити не вміють, рівність-братерство людей – се лиш право справедливості і любови ближнього, на котрім стоїть цілий євангельський закон. [...] Він (Христос. – Н. К.) бажає пхнути і цілий устрій суспільности і наклонити всіх людей до праці над добром убогих. Підносить достоїнство чоловіка, двигас з упадку родину, могучих віка сего обов’язує до справедливості і наклонює до милосердя” (О квестії соціальній. Пастирське послання до духовенства. Крехів, 1902–1904 // Митрополит Андрей Шептицький. Пастирські послання. 1899–1914 рр. – Львів, 2007. – Т. 1. – С. 513).

консолідації, демонстрували присутність і силу українців у краї та їхні претензії на здобуття політичних впливів³.

Назагал серед греко-католицького духовенства існувало глибоке розуміння важливості духовного й суспільного покликання верстви. У постановах Львівського провінційного собору 1891 р. зазначено, що душпастир мав бути прикладом і центром духовного життя парафії, виявляючи “печаливість о всѣмъ, що проводить до спасення народа, ставши ся всѣмъ для всѣхъ, учителями молодежи, ѓтцями убогих, порадиниками нещасливих, покровителями сирѣтъ и вдовиць, оборонителями утисненихъ, поспѣшниками побожнихъ товариствъ и защитниками релігійныхъ звѣчаѣвъ”⁴. Як впливає з наведеного, природними доменами діяльності Церкви традиційно вбачали насамперед духовно-релігійну, освітньо-просвітницьку й харитативну діяльність. Церква звертала увагу на різні засоби, які давали їй змогу комунікувати з вірними, впливати на формування їхньої релігійної та громадянської свідомості. Серед них важливе місце займали проповіді, уроки катехизації, особистий приклад душпастиря⁵ та його активна й різнопланова участь у житті громади.

Прагнення якнайповнішого сповнення свого служіння, а також консолідованого захисту інтересів і прав Церкви й кліру спонукало священників вдосконалювати наявні й створювати нові станові об’єднання, планувати спільні акції. 1890-ті роки стали початком цілої низки таких ініціатив⁶. Так, потреба в “майданчику” для ширшого обговорення методів релігійно-пастирської й національно-політичної діяльності та вироблення спільної стратегії в них спонукала окремих пресвітерів запровадити практику щомісячних священницьких конференцій. Перша така конференція відбулася 24 липня 1894 р. в Олеську⁷, а на середину 1895 р. в Олеському деканаті вже діяло чотири конференційні гуртки⁸.

³ Колб Н. Громадські акції Греко-католицької церкви у Львові в 90-х роках XIX століття / Н. Колб // Львів: місто – суспільство – культура: зб. наук. праць. – Львів, 2007. – Т. 6: Львів – Краків: діалог міст в історичній перспективі. – С. 359–387.

⁴ Чинности и рѣшеня руского провинціального Собора въ Галичинѣ ѓтбувшого ся во Львовѣ въ році 1891. – Львѣвъ, 1896. – С. 204.

⁵ Ілюстрацією ваги особистого прикладу священника на життя громади є постать пароха с. Ясенів Брідського повіту о. Йосифа Авдиковича. В організації свого щоденного життя та виконанні душпастирських обов’язків священник демонстрував надзвичайну організованість і впорядкованість аж до педантизму. Таке ж відповідальне ставлення – навички до утримання порядку в селі, у своїх помешканнях, дбалості про власну зовнішність та гігієну, – він методично прищеплював парафіянам. Відтак завдяки його праці “село виглядало так, як і він”, тобто було гарним, чистим і охайним, а люди – доглянутими, вихованими і освіченими (*Тарнавський Ф. о. Спогади. Родинна хроніка Тарнавських як причинок до історії церковних, священницьких, побутових, економічних і політичних відносин у Галичині в другій половині XIX сторіччя і першій декаді XX сторіччя.* – Торонто, 1981. – С. 137).

⁶ До таких належало створення товариств для реставрації наявних і будівництва нових церков: фонду з аналогічною назвою (1893 р.) і Товариства запомоги вбогих русько-католицьких церков імені св. Ап. Петра (1896). Завданням цих товариств було, зокрема, зняти тягар витрат на реставраційні чи будівельні роботи в храмі та парафіяльних будинках з плечей громад, що нерідко ставало причиною гострих конфліктів між ними і парохами, а навіть призводило до зміни вірянами обряду (див.: Колб Н. “З Богом за Церкву і вітчизну”: греко-католицьке парафіяльне духовенство в Галичині у 90-х роках XIX століття. – Жовква, 2015. – С. 117–120).

⁷ [Д.] Зъ Олеська / [Д.] // Душпастьрь. – 1894. – Ч. 14 и 15. – 1 (13) вересня. – С. 366–368.

⁸ *Дуткевичъ Т. о.* Конференція душпастьрска въ часѣ осмотра канон. въ олескъмъ деканатѣ дня 9 червня 1895 / о. Т. Дуткевичъ // Душпастьрь. – 1895. – Ч. 12 и 13. – 8 (20) липня. – С. 342–345.

Налагоджувати взаємодопомогу в пастирському вдосконаленні та праці над релігійно-моральним піднесенням народу було метою створеного у 1891 р. у Львові Товариства св. Ап. Павла. Засобами для цього творці товариства обрали проведення реколекцій і духовних місій, видавництво й розповсюдження духовних часописів і літератури, заснування церковних хорів і пропаганду церковного співу, підтримку дяків, надання матеріальної та інформаційної допомоги біднішим церквам⁹.

Одним із важливих та найуспішніших напрямів діяльності Товариства стала організація і проведення духовних місій та реколекцій. Практику проведення реколекцій широко застосовували в містах, часто вона була орієнтована на об'єднання представників котроїсь із соціальних верств. Спеціальну увагу клір звертав на роботу з нижчими верствами українського міського населення, яке з огляду на виклики соціального й національного життя потребувало особливої духовної опіки. Так, у Львові відбувалися великопосні духовні вправи для членів ремісничого товариства “Зоря” та їхніх родин, для міщан, слуг, служниць, заробітчан, бідняків і жебраків. Також формат реколекцій широко практикували як засіб налагодження більш довірливих і близьких взаємин з національною інтелігенцією¹⁰. Успішно розпочавши цю практику зі Львова, Церква поступово поширила її на провінцію.

Водночас для духовно-релігійної роботи зі сільським населенням використовували духовні місії – масштабний кількадекденний захід, який щоденно включав по чотири проповіді, богослужіння, акафісти, катехизацію для молоді, сповідь і причащення вірних. На місію зазвичай сходилося багато вірян зі сусідніх парафій, тож загальна кількість учасників могла сягати кількох тисяч. Духовні вправи ставали ефективним методом зміцнення духовної та суспільної свідомості громадян, формування відповідальної життєвої позиції. Місії сприяли поборюванню шкідливих звичок серед населення. Наприклад, у день завершення місії в Гумниськах Олеського деканату (Теребовельського повіту) шинкар продав лише три пачки тютюну і жодного алкогольного напою. Під впливом місії майже всі мешканці Слободи Теребовельського деканату (цього ж повіту) присягли не пиячити. Очевидно, що настільки великий ефект не міг бути довготривалим, однак усе ж зумовив відчутні зрушення. Також місії давали поштовх до активізації суспільного життя краян. Часом проповіді місіонерів спонукали громадську старшину спільно з парохами створювати громадські крамниці, читальні, сприяли пробудженню національної свідомості, насамперед полонізованих українців. Були спроби за допомогою місій врегулювати еміграційний рух населення. Усе це давало підстави вважати проведення місій надважливою справою не лише в церковному, а й у національному та

⁹ Колб Н. Практика проведення духовних місій і реколекцій греко-католицьким парафіяльним духовенством Галичини у 90-х рр. XIX ст. / Н. Колб // Історія релігій в Україні. – Львів, 2007. – Кн. 1. – С. 505–520.

¹⁰ Наприкінці XIX ст. священники визнавали брак довірчих близьких взаємин з українською світською інтелігенцією, значну провину в чому покладали на саме духовенство. Один із дописувачів часопису “Прапор” зазначав: “съ свѣтскою рускою інтелігенцією [...] мы мало патріотично маємо стычности, а сли вже зѣткнемо ся съ нею, то поводи́мо ся такъ екслюзивно и нетактовно, що вѣдпыхаємо на просто вѣдь себе, и слушно чи неслушно представляемо ся въ ѣѣ очахъ не братьми, а [...] чужимъ элементомъ”. Він закликав священників долати негативно-стереотипне сприйняття інтелігенції як критично налаштованої до священства, намагатися глибше пізнати і зблизитися з нею (Організація повѣтова Клиру // Прапоръ. – 1898. – Ч. 2 і 3. За лютый і марть. – С. 57–66).

суспільному житті галицьких українців¹¹. “Треба було чути, – писало “Діло” про одну з таких місій, – тото невысказане одушевлене, зь якимь перенятї громадяне [...] складали обьты тверезости, чистоты, любви ближнього”, щоб зрозуміти, “що зможе слово Боже зь усть вдохновеного проповідника и яку силу чувства и волѣ можна видобути изь забѣдженныхъ грудей нашего селянина, коли до него промовити рѣднымь его та щирымь словомь! [...] яку неоцѣнену прислугу для усамосвѣдомленя народного можуть принести такї взѣрцево переведенї и добре обдуманї всенароднї місії духовнї”¹².

Прикметно, що саме духовна місія дала поштовх до заснування чернечого згромадження Сестер Службниць Пречистої Діви Марії Непорочно Зачатої, до головних завдань якого належало просвітницько-доброчинне служіння в громадах. Одним з напрямів діяльності Службниць було створення дитячих садків (захо-ронок) та опіка ними. Це стало відповіддю на гостру потребу в таких закладах, яку підтверджували непоодинокі нещасні випадки з дітьми через брак догляду. Проблема мала й національний аспект: через відсутність українських садочків батьки були вимушені віддавати дітей до закладів під керівництвом польських Службниць, виховання в яких відбувалося в польському національному дусі. Перший садок українських Службниць почав працювати у 1893 р. при домі згро-мадження в с. Жужіль Сокальського повіту. До садочків приймали дітей від трьох до шести років. Малюки вчилися читати, писати, рахувати, звикали до охайності й ввічливості. В теплі пори року відводили час для роботи на присадибній ді-лянці. Неодмінним аспектом щоденного виховання дітей була релігія, що мала пронизувати як ігрові, так і навчальні моменти, сприяти вихованню особистості на християнських засадах. Сферами діяльності Службниць були також догляд за недужими та спільна праця із селянами в полі. Медичну допомогу сестри поєд-нували з духовною розрадою. Завдяки допомозі Службниць селяни отримували елементарні медичні знання й навички, менше зверталися до знахарів. Своєю ж ретельною і дбайливою господарською працею черниці показували селянам при-клад сумлінності в роботі й побожності¹³.

Наприкінці XIX ст. духовенство як верства демонструвало активну грома-дянську позицію, здатність до мобілізації та самоорганізації задля відстоювання інтересів і прав священницької верстви та її гідності, а також прав та гідності укра-їнського народу, з одного боку, даючи суспільству приклад взаємодії з владою і тиску на неї винятково шляхом законності, а з іншого – привчаючи не розрахову-вати тільки на опіку держави, а формувати альтернативні інституції й товариства, гуртуватися, діючи шляхом самопомочі.

Одним із прикладів такої позиції духовенства були заходи щодо матеріаль-ного забезпечення священницьких сімей, які втратили свого годувальника. Під-тримка таких родин лежала головню на вдовичо-сирітських фондах – благодійних епархіальних товариствах, які формувалися зі внесків усіх священників. На кінець

¹¹ Колб Н. Практика проведення духовних місій і реколекцій...

¹² Членъ Рады Хлопскои. Зь Подѣля пишуть намъ // Дѣло. – 1897. – Ч. 255. – 10 (22) падолиста.

¹³ Колб Н. Чин Службниць Пречистої Діви Марії в Галичині: заснування та основні напрями діяльності (1891–1898 рр.) / Н. Колб // Історія релігій в Україні. – Львів, 2004. – Кн. 1. – С. 294–300; Сапеляк А., еп. Отець-прелат Кирило Селецький засновник монарших згромаджень / еп. А. Сапеляк. – Львів, 2004. – С. 29–39.

XIX ст. стан цих фондів викликав чимало зауважень. Через значну заборгованість пресвітерів у сплаті внесків допомога фондів священницьким родинам була дуже незначною. Вживаючи заходів для оптимізації діяльності цих благодійних товариств, реальним вирішенням проблеми душпастирі вважали запровадження для священницьких вдів і сиріт сталої державної пенсії. Задля цього у 1896 і 1898 рр. в усіх деканатах митрополії духовенство провело збір підписів під відповідною вимогою до парламенту. Одночасно душпастирі піднімали це питання перед міністром освіти й віросповідань і міністром фінансів, а також на вічі австрійського духовенства у Відні. Відтак активна позиція кліру змусила владу збільшити рівень державної опіки над овдовілими священницькими родинами. З 1899 р. зросла сума державної допомоги на виховання священницьких сиріт (для цього міністерство фінансів виділило галицькому релігійному фонду 150 000 зол. рин. допомоги). Також суттєво (з 50–60 до 200 зол. рин. у рік) зріс розмір т. зв. “дару з ласки” – цісарської допомоги для окремих священницьких родин, затверджених міністерством віросповідань і освіти. Проте головна вимога кліру – запровадження державних пенсій для вдів і сиріт – так і не була виконана, що спонукало верству не припиняти заходів у цьому напрямі. Одночасно душпастирі створювали альтернативні товариства для допомоги таким сім’ям. Так, у 1893 р. почало діяти Товариство виробу і продажу церковних риз у Самборі (з 1899 р. – Ризниця), для якого стратегічний курс на формування ринку національного виробництва релігійно-обрядових товарів став нагодою для підтримки неповних священницьких родин. 40 % річного прибутку товариство розподіляло між вдовичо-сирітськими фондами, також надавало можливість постійного працевлаштування 8–10 священницьким вдовам і сиротам, а в 1898 р. при товаристві почав діяти “Приют для вдів і сиріт по руско-католицьких священниках”¹⁴. Іншою ініціативою став створений у 1896 р. парохом Лапшина (Бережанський повіт) Левом Джулинським фонд “Братський союз”, завданням якого було надавати одноразову допомогу родині померлого священника-члена фонду¹⁵.

Засадничим принципом правдивого втілення Церквою свого духовного служіння, а також збереження нею позицій повноцінного і впливового чинника громадянського суспільства незмінно була її незалежність від державної влади. Попри дію в Австро-Угорській імперії принципу відокремлення Церкви від держави, світські сили мали чималий вплив на низку важливих аспектів внутрішнього життя цієї духовної інституції. Зокрема, це стосувалося призначення ієрархів¹⁶ і парафіяльного кліру (т. зв. право патронату)¹⁷. Також, згідно із засадами йосифінської системи

¹⁴ Колб Н. Матеріальне забезпечення вдів і сиріт греко-католицьких священників у Галичині наприкінці XIX ст. / Н. Колб // Історія релігій в Україні. – Львів, 2006. – Кн. 1. – С. 321–331.

¹⁵ Братській Союз // Посланникъ. – 1897. – Ч. 3. – 1(13) лютого.

¹⁶ Гентош Л. Передумови та процедура призначення Андрея Шептицького на єпископський, а згодом митрополичий престол у світлі ватиканських документів / Л. Гентош // Ковчег. Науковий збірник з церковної історії. – Львів, 2015. – Ч. 7. – С. 42–43, 49; Колб Н. “Хочемо мужів для Церкви, а не для продовження політичних експериментів з Церквою”: призначення галицького греко-католицького митрополита і станіславівського єпископа в 1898–1899 роках / Н. Колб // Історичні та культурологічні студії. – Львів, 2014–2015. – Вип. 6–7. – С. 201–203.

¹⁷ Колб Н. Дискусії про соціальний статус і матеріальне становище греко-католицького парафіяльного духовенства в Галичині наприкінці XIX століття / Н. Колб // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2008. – Вип. 16: Ювілейний збірник на пошану Івана Патера. – С. 199–202.

державного управління, священників трактували як чиновників нижчого рангу,¹⁸ і на цій підставі вони мали виконувати низку обов'язків: на вимогу різних установ надавати дані з метричних книг для судових, медичних, військових чи освітніх потреб, повідомляти парафіянам про нові закони та пояснювати їх тощо. В іпостасі чиновників священники підпадали під частковий контроль органів державної влади¹⁹. Так, згідно з урядовим розпорядженням від 26 лютого 1856 р., намісництво або ж повітове староство могли вимагати від митрополичого ординаріату винесення догани, покарання, або й усунення пароха, служба якого не задовольняла. Проте державні органи не мали права карати священників самочинно²⁰. Прикметно, що за виконання священницьких обов'язків парафіяльне духовенство мало визначену державою дотацію, яку частково покривав державний релігійний фонд²¹.

Залежність від державної влади викликала в греко-католицького духовенства неабияке занепокоєння, адже несла серйозний ризик обмеження автономії Церкви. Додатковим важливим аспектом у цьому контексті стало польсько-українське національне протистояння. В Галичині чиновницькі посади різних рангів займали головно поляки. Потужний вплив на суспільне і політичне життя краю також зберігала польська шляхта. Свій вплив на життя Греко-католицької церкви й духовенства ці кола непоодинокі використовували як інструмент національної боротьби з українським рухом. Так, під час обрання священника на парафію часто визначальним чинником для поміщика-поляка ставали не душпастирські якості претендента, а його політичні погляди і рівень соціальної активності. Кращі парафії зазвичай отримували священники, здатні до національних і політичних компромісів, аполітичні чи з прийнятними для влади поглядами. Щобільше, після обрання патроном священник мусив також отримати схвалення Галицького намісництва, яке “з державних міркувань” могло затримати призначення душпастиря або відмовити в ньому. Відтак приватний патронат був одним із найболучіших виявів залежності Церкви від світських сил і належав до актуальних проблем священницької верстви. В обставинах, коли Церква, обряд відігравали роль головних ознак і оберегів національної ідентичності галицьких українців, а духовенство (насамперед парафіяльне) залишалося основним організатором національного життя в краї, проблеми Церкви значною мірою набували національного значення, ставали предметом широкого обговорення українського суспільства, спонукали постійно тримати цю сферу в полі своєї прискіпливої уваги і бути готовим повсякчас згуртовано виступити на захист духовенства. Клерикальні й національні мотиви незмінно тісно перепліталися у свідомості та діяльності самого духовенства.

На арену боротьби за автономію Церкви перетворилася акція кліру за право парафіяльних урядів провадити адміністративне листування українською мовою²²,

¹⁸ Турій О. Греко-католицький священник в Австрійській монархії середини XIX ст.: державний службовець чи душпастир? / О. Турій // Другий міжнародний конгрес українців Львів, 1994. – Ч. 1. – С. 182; Також див.: Заярнюк А. Ідіоми емансипації. “Визвольні” проекти і галицьке село у середині XIX століття / А. Заярнюк. – Київ, 2007. – С. 92–93.

¹⁹ Чинности и рѣшена... – С. 229.

²⁰ Свящ. А. – С. Б. Кому подвѣдомственны приходскіи уряды? / Свящ. А. – С. Б. // Галичанинъ. – 1901. – Ч. 25. – 2 (15) лютого.

²¹ Колб Н. Дискусії про соціальний статус... – С. 193–194.

²² Відповідно до урядового розпорядження від 5 червня 1869 р. парафіяльні уряди (як і громади та корпорації) не підпадали під приписи про мову урядування, якою в краї

яке розпочалося в окремих деканатах митрополії як виступ за станіві й громадянські права духовенства (початок 1890-х рр.). Методом протесту обрали повернення без відповіді неукраїномовної урядової кореспонденції, що значною мірою блокувало налагоджений механізм справочинства в краї. На тиск влади – штрафування і примусове вручення урядових листів через жандармів – священники відповідали скаргами до Галицького намісництва. Хоча не всім пресвітерам стало відваги на рішучу позицію, однак значна їхня частина була непохитною²³, завдяки чому вдалося досягнути широкого суспільного резонансу мовної справи та змусити владу реагувати. У квітні 1897 р. галицький намісник Євстахій Сангушко зобов'язав державні установи, відповідно до чинних мовних розпоряджень, використовувати рідну мову сторони, а греко-католицька духовна влада закликала священників повідомляти вищі інстанції про випадки порушення цього розпорядження.

Успішний розвиток мовної акції надав священникам сміливості й поштовху до поширення її на всю верству. У січні 1898 р. священницький часопис “Прапор” оголосив про початок узгодженої акції греко-католицького духовенства за права української мови. Її метою було безстрашне відстоювання права народу на рідну мову в родинному й товариському житті. Часопис закликав не приймати й не відсилати жодного документа, “котрый бувъ бы въ чїихъ нибудь рукахъ свѣдоцтвомъ легковаженя и погорды для мовы власного народу”²⁴. Деканати масово приймали відповідну присягу, про яку повідомляли сусідні деканати, органи адміністративної, судової, шкільної та фінансової влади. Аби контролювати перебіг акції, були запроваджені звіти деканів на соборчиках про кількість повернутих листів, а ті, що ухилилися від акції, ризикували викликати несхвалення насамперед серед самого ж кліру. Нерозкриті кореспонденції парохі відсилали до консисторії або ординаріату, передаючи таким способом справу під контроль духовної влади.

Розмах мовної акції спонукав окремі староства й повітові суди перейти в листуванні з парафіяльними урядами на українську мову. Проте назагал староства не мали наміру миритися з таким станом речей і врешті винайшли “правове” обґрунтування для цього. Воно було сформульоване так: надаючи метричні дані, священник стає урядовцем і як такий, відповідно до закону, мусить використовувати польську мову як офіційну мову діловодства в Галичині. Це положення було затверджене як справедливе рішеннями президента Вищого крайового суду, Галицького намісництва, а відтак – Міністерства внутрішніх справ. Такі аргументи влади стали для духовенства та й всього українського суспільства тривожним сигналом. “Зведеня душпастьєря хоч-бы лишь на хвилю до свѣтского урядника вѣдь метрицькѣ було бы тяжкимъ ударом для независтмости католицкои церкви”, – наголошувало

була польська (*Левицькій К., д-р.* В справѣ уживаня руского языка / *д-р.* К. *Левицькій //* Дѣло. – 1898. – Ч. 163. – 24 липня (5 серпня)).

²³ Займати принципову позицію у мовному питанні священників спонукав також прискіпливий контроль з боку української громадськості. Так, виступ польською мовою почесного крилошанина і тернопільського декана о. Василя Фортуни викликав такий обурений коментар очевидця: “Чи Вы Полякъ? Чи Вы польскій ксьондзь? Чи Вы може не чули, що въ соймѣ засѣдає на 150 послѣвъ лише кольканацять Русинѣвъ, а однакъ [...] говорять по-руски [...]. Тяжко согрѣшили Вы, о. канонику, – покайте ся бодай и не грѣшѣтъ такъ на будущее” (*Мѣщане тернопільскій. Дописи “Дѣла” //* Дѣло. – 1892. – Ч. 109. – 15 (27) мая).

²⁴ К्लирь – народови въ 1898 р. // *Прапорь.* – 1898. – Ч. 1. За сѣчень. – С. 1–8. Борба о права рѣднои мовы въ урядахъ // *Прапорь.* – 1899. – Ч. 6. За червень. – С. 178–185.

“Діло”²⁵. Відтак політичне товариство народовців “Народна Рада” у спеціальній відозві (серпень 1899 р.) заклиало парафіяльні уряди об’єднатися з громадами і продовжувати мовну акцію як складову боротьби за права української мови в публічному житті. Духovenство не мало наміру відмовлятися від своїх вимог. У травні 1900 р. часопис “Прапор” оприлюднив позицію греко-католицького духовенства в мовному питанні. У ній зазначено, що парафіяльні уряди підзвітні тільки Церкві та мають право послуговуватися лише мовою її урядування, тобто українською. Заперечення цього права трактували як насилля над автономією Церкви. Тому священники мали не відповідати на листи, адресовані до них як до “метрикальних урядів”, а в разі порушення своїх мовних прав звертатися з протестами до вищих органів політичної та духовної влади. Наступним кроком священницької акції було проголошено “українізацію” метричних книг²⁶.

Демонстрацією таких засадничих принципів громадянського суспільства як здатність до самоорганізації та ефективної самооборони стала акція кліру і світських українських сил проти зазіхання державних органів на приниження станової честі духовенства. У 1892 р. галицьке намісництво видало урядовий циркуляр, в якому поклато значну провину в поширенні масової еміграції галицьких селян до Росії на греко-католицьких священників, закидаючи їм брак моральних засад і цінностей, меркантильність, заполітизованість та симпатії до православ’я²⁷. Розцінюючи такі закиди як вивірений крок польських політичних кіл для дискредитації кліру й усунення його з впливових суспільних позицій, українські політичні кола розгорнули в пресі активну кампанію на захист свого духовенства. Клір зі свого боку також розпочав активні заходи. Не отримавши дієвої допомоги від своїх єпископів, парафіяльні священники вдалися до акції самозахисту. Її метою було за посередництвом українських депутатів Галицького сейму і Державної ради надати справі образи честі греко-католицького духовенства широкого розголосу й вивести її на політичний рівень. На деканальних соборчиках священники складали колективні петиції до українських сеймових і парламентських депутатів, прохаючи про правовий захист та забезпечення запевнених чинним законодавством засад: самостійності церковної влади у вирішенні внутрішніх питань; невтручання сторонніх сил у церковно-релігійне життя й діяльність духовенства; захисту корпоративної й особистої честі духовенства перед неправдивими звинуваченнями та інсинуаціями влади²⁸. Озброєний священницькими петиціями, депутат Омелян Підляшецький у грудні 1892 р. з парламентської трибуни виступив із протестом проти дій галицьких державних органів та вимогою до уряду вжити заходів для унеможливлення в майбутньому випадків образи честі українського народу і його станів²⁹. Винесення справи на парламентський рівень надало їй широкого розголосу, зокрема з’явилися публікації на захист греко-католицького духовенства у віденській пресі. Це змусило

²⁵ *Священикъ*. Въ оборонѣ рѣдной мовы / Священикъ // Дѣло. – 1899. – 5 (17) липня.

²⁶ *Колб Н.* Захист прав української мови як вияв громадсько-патріотичної позиції греко-католицького духовенства Галичини в 90-х роках XIX століття / Н. Колб // *Історія релігій в Україні*. – Львів, 2008. – Кн. 1. – С. 385–397.

²⁷ *Циркуляръ противъ галицко-русского духовенства* // *Галицкая Русь*. – 1892. – 12 (24) ноября.

²⁸ *Русское духовенство въ своей защитѣ* // *Галицкая Русь*. – 1892. – 15 (27) ноября.

²⁹ *Интерпеляція посла Подляшецкого и тов.* // *Галицкая Русь*. – 1892. – 8 (20) декабря.

галицькі урядові кола відмовитися від своїх попередніх звинувачень і визнати головною причиною еміграції українських галичан до Росії економічну скруту³⁰.

Особливим джерелом впливу духовенства в українському галицькому суспільстві та високого рівня довіри до нього була тривала традиція активної й відданої діяльності священників у всіх важливих сферах життя народу: політичній, економічній, культурно-освітній. Після втрати сполонізованої світської еліти пресвітери надовго залишилися чи не єдиними представниками української національної інтелігенції. В умовах національного пробудження вони почали усвідомлювати таку діяльність як обов'язок верстви і його особливу місію. Своєю чергою, у громадській думці вкорінилося сприймання священника як “природного проводиря народу”, для якого громадсько-політична робота є обов'язковою.

Із часом у кліру з'являлися нові вагомі аргументи для активної присутності верстви в громадсько-політичному житті народу. Ними стали секуляризація суспільного життя, формування й зміцнення нових суспільних ідеологій, зокрема й опозиційних щодо Церкви (лібералізм, радикалізм, соціалізм), формування національних рухів. Нової гостроти набувало соціальне питання. У цих умовах Греко-католицька церква мусила відповідати на виклики часу, майже наново шукати своє місце в українському національному русі³¹. Під впливом нових обставин духовенство почало усвідомлювати громадську діяльність не стільки як національний, скільки як душпастирський обов'язок кожного пресвітера, як новітній засіб захисту віри. Існувало розуміння, що тільки тісний зв'язок із народом і захист його інтересів дасть змогу духовенству ефективно протидіяти антисвященницькій агітації лівих сил та сприяти будівництву життя суспільства на християнських засадах. Тому пасивна громадянська позиція парохів викликала гостру критику в середовищі самого духовенства³². Загалом Греко-католицька церква відчувала ті самі проблеми, що й Католицька церква в Європі³³, і відповіді на них шукала в її ж світоглядній системі. Вселенська церква декларувала активну, небайдужу суспільну позицію, спрямовану на захист своєї фундаментальної ролі в житті суспільства, доведення помилковості соціалістичних і ліберальних віянь. Водночас, будучи змушеною реагувати на вимоги часу, Церква виступала у співпраці з державою за забезпечення³⁴ справедливих і гармонійних умов життя суспільства. Декларацією соціальної доктрини Католицької церкви стала енцикліка Папи Лева XIII “*Recurramus ad Christum*”

³⁰ Колб Н. Еміграція з Галичини в Росію 1892–1893 рр. і греко-католицьке духовенство / Н. Колб // Історія релігій в Україні. – Львів, 2005. – Кн. 1. – С. 297–308.

³¹ Himka J.-P. Galician villagers and the Ukrainian National Movement in the Nineteenth Century / J.-P. Himka. – Edmonton, 1988. – P. 125; Галицьке правительство – а рускій Клирь // Прапорь. – 1898. – Ч. 10. За жовтень. – С. 297–303.

³² Ôть редакції // Душпастьрь. 1892. – 3 (15) сѣчня. – С. 1–6; Що робити дальше? // Прапорь. 1897. – Ч. 3. За марець. – С. 89–95; Панасъ Маланчинъ. Въ справѣ карности у насъ. [Письмо священника зъ краю] / Панасъ Маланчинъ // Дѣло. – 1897. – 16 (28) цвѣтня.

³³ Лортц Й. История Церкви рассмотренная в святы с историей идей / Й. Лортц. – Москва, 2000. – Т. II. Новое время. – С. 332–333.

³⁴ Corrigan R. The Church and the Nineteenth Century / R. Corrigan. – Milwaukee, 1938. – P. 253–258.

(1891)³⁵, де було сформульовано позицію Католицької церкви щодо принципів “соціальної, економічної і політичної справедливості”³⁶.

Найбільш контроверсійною ділянкою “світської” діяльності духовенства була політична. Наприкінці XIX ст. стало очевидним, що Церква остаточно втратила позиції провідного фігуранта українського політикуму, поступившись місцем українським політичним течіям. Свідченням цих процесів стали неодноразові невдалі спроби митрополита Сильвестра Сембратовича (1882–1898) створити клерикальну партію, яка б очолила український політикум та об’єднала в своїх лавах все духовенство. Підставою для таких дій ієрархія називала необхідність відновити конструктивний характер національної політики, зруйнований русофільською (що почала тяжіти до москвофільства) і народовецькою (еволюціонувала в бік радикалізму) течіями³⁷. Проте українські політичні кола і саме парафіяльне духовенство в більшості цей проект сприйняли різко негативно. В ньому вбачали втілення польського плану на розбиття, послаблення, а відтак – знищення українського національного руху. Прагнення об’єднати священиків в одній політичній силі розцінювали як спосіб розірвати тісний і довірливий зв’язок між ними й народом, перетворивши духовенство на касту. У спеціальній резолюції представники кліру від кожної з трьох галицьких греко-католицьких єпархій офіційно заявили про відмову верстви від об’єднання в окремій політичній силі. Водночас священики висловили застереження щодо здійснення тиску “зъ якои бы то не було стороны” на політичні переконання кліру³⁸. У жовтні 1896 р. консервативні сили українського політикуму за підтримки греко-католицької ієрархії таки створили проурядову клерикальну партію Католицький русько-народний союз, однак за час свого нетривалого існування вона так і не знайшла вагомої підтримки ні серед парафіяльних священиків, ні в українському суспільстві³⁹. У діяльності митрополита Сильвестра Сембратовича участь у створенні Союзу стала останньою спробою утвердити Церкву як впливового фігуранта політичного життя Галичини. Уже його наступник на митрополичому престолі Юліан Сас-Куїловський виступив як категоричний противник участі духовенства в політичному житті, наголошуючи на обов’язку зосередитися на релігійній діяльності⁴⁰.

Хоча церковна ієрархія втратила чільні позиції в українському політикумі, нижче духовенство залишилося активним учасником політичного життя краю, обіймаючи позиції від депутатів Державної ради і Галицького сейму до діячів

³⁵ Святейший Отець Нашъ Левъ XIII Папа Римскій выдавъ подъ днемъ 15 Мая 1891 до всѣхъ Епископовъ католического свѣта слѣдуючу Енциклику о станѣ работничомъ // Львовско-Архієпахіяльнй Вѣдомости. 1891. Ч. XIV. 9 студня. – С. 129–202.

³⁶ Коваль Ф. Кооперація – феномен національно-духовного відродження України / Ф. Коваль. – Львів, 2006. – С. 12. Також див.: Злупко С. Християнсько-демократична течія в українській економічній думці першої половини XX століття / С. Злупко // Київська Церква. Альманах християнської думки. – Київ; Львів, 2000. – № 3 (9). – С. 94.

³⁷ Послѣднй вѣсти // Дѣло. – 1896. – 28 падолиста (10 грудня).

³⁸ Зѣѣздъ руского духовенства // Дѣло. – 1896. – 29 падолиста (11 грудня).

³⁹ Аркуша О. Український християнсько-суспільний рух у Галичині на початку XX століття: політичне товариство “Руська Громада” / О. Аркуша // Шляхами історії. Науковий збірник історичного факультету ЛНУ ім. І. Франка на пошану професора Костянтина Кондратюка. – Львів, 2004. – С. 63–65.

⁴⁰ Приѣздъ митроп. Куиловского // Дѣло. – 1899. – 20 серпня (1 вересня).

місцевих осередків та організаторів національного руху на місцях. Спеціальні очікування суспільство висувало до активної позиції кліру під час виборів. В умовах польсько-українського протистояння вибори до австрійського парламенту, Галицького сейму, місцевих представницьких органів проходили у вкрай напруженій атмосфері. Особливо гостро виборчі баталії розгорталися саме в 1890-х роках, коли було найбільше порушень законності на користь провладних польських кандидатів. Греко-католицьке парафіяльне духовенство відіграло вагомую роль в організації виборчих кампаній на місцях. Неучасть парафіяльного священика у виборах розцінювали негативно, як вияв боягузтва, підлабузництва або запродавства⁴¹.

Не менш категоричним було ставлення до пасивності верстви у виборах й серед самого духовенства. Таку діяльність священики вважали і громадсько-патріотичним, і душпастирським обов'язком. Так, австрійський католицький єпископат у пастирських листах закликав вірних сприяти обранню побожних депутатів, які будуть обстоювати християнські принципи в суспільному житті та захищатимуть незалежність Церкви від держави⁴². З огляду на демонстративне порушення з боку органів влади виборчих прав українців, спроби перешкоджання у праві вільного волевиявлення, підкупу, фальсифікації результатів, байдужість до цих процесів священики трактували як гріх. Тож значна частина пресвітерів під час виборчих акцій демонструвала активну, жертвону й безстрашну позицію: вели підготовчу й агітаційну роботу зі селянами, писали відозви, організували збори активістів, наради духовенства для обговорення виборчої тактики, створювали й очолювали місцеві виборчі комітети, були організаторами й учасниками передвиборчих віч, ставали правиборцями й виборцями. Серед завдань священиків було стежити за дотриманням законності й протестувати проти її порушення, контролювати списки виборців, організувати їхню максимальну явку, підтримувати моральний дух в умовах підкупів, залякувань і тиску, подавати офіційні протести. За активну й жертвону позицію під час виборів поширеним було здійснення морального, матеріального і фізичного тиску на пресвітерів з боку місцевої влади і польських кіл. Такі дії спонукали священиків публікувати в пресі спростування, підписувати протести, вирушати в складі української делегації до Відня. Особливо масштабна акція проти порушень на виборах розгорнулася в березні 1897 р. Тоді духовенство паралельно з українськими світськими силами організувало збір доказів виборчих зловживань влади⁴³.

Після провалу програми австрійсько-польсько-українського порозуміння “нова ера” українські політичні сили робили непоодинокі спроби для налагодження співпраці народовської й русофільської течій. Однак всі ці заходи зазнавали невдачі⁴⁴. У світлі цих подій серед греко-католицьких священиків визріло переконання, що

⁴¹ Допись. З Косівщини // Руслан. – 1899. – Ч. 267. – 27 падолиста (9 грудня); Выборы до радъ повѣтовыхъ // Дѣло. – 1890. – Ч. 153. – 9 (21) липня.

⁴² Пастирське посланіє австрійського єпископату // Дѣло. – 1891. – Ч. 27. – 4 (16) лютого; Пастирскій листъ Преосв. Єпископату Австрійського до всѣхъ вѣрныхъ Католикъ Австріи въ справѣ выборѣвъ до Думы державной // Львівско-Архієпархіальнїй Вѣдомости. – 1897. – Ч. II. – 30 сѣчня. – С. 13–22.

⁴³ Колб Н. “З Богом за Церкву і вітчизну”... – С. 154–160.

⁴⁴ Лисяк-Рудницький І. Польсько-українські стосунки: тягар історії / І. Лисяк-Рудницький // Історичні есе. – Київ, 1994. – Т. 1. – С. 93; Аркуша О. Галицький сейм: виборчі кампанії 1889 і 1895 рр./ О. Аркуша. – Львів, 1996. – С. 82–83.

тільки духовенству під силу відродити колишню єдність українського політикуму (щоправда, тільки за умови ідеологічного об'єднання самого кліру). Обставинами, що спонукали священників максимально мобілізувати свої сили для втілення цього плану, стали вищезгадані заходи ієрархії для об'єднання верстви в окремій клерикальній партії. На противагу до зусиль митрополита Сембратовича делегати зборів усіх деканатів провели переговори з українськими політичними силами, внаслідок чого було створено народовсько-русофільський Крайовий руський виборчий комітет для парламентських виборів 1897 р. Із цього приводу “Діло” зазначало: “день 10 грудня 1896 має по́дъ тымъ взглядомъ эпохальне для насъ значѣне. Имена тыхъ 150 священико́въ [...] запише історія на вічну памятку, бо они доконали того, чого не могли доконати численні зъѣзды, анкеты и т. д., аранжовані зъ горы”⁴⁵. Однак надовго втримати консолідацію політичних сил було неможливо. Логіка політичних процесів вела не до об'єднання, а до диференціації політичних сил.

Також і духовенство не зуміло стати осередком консолідації для українського політикуму, адже на практиці дедалі більше втягувалося у процеси політичних поділів. Будучи організаторами й активними учасниками громадсько-політичного життя краю, духовенство за ідеологічними переконаннями поділилося на прихильників русофільської й українофільської ідеологій. Наростання конфронтації між цими політичними силами, спричинене політикою “нової ери”, повною мірою позначалося на священницькій верстві. Наприкінці XIX ст. для духовенства ставало дедалі очевиднішим, що залучення верстви до різних політичних сил руйнувало її єдність, закладало неприпустимі тенденції ворожнечі й протистояння. Священники визнавали, що політичні чвари стали головною причиною зниження потенціалу духовенства у відстоюванні інтересів Церкви й народу, падіння його суспільного авторитету. Відтак нагальною потребою духовенство називало об'єднання верстви на основі християнських цінностей.

Фундаментальну роль у цьому процесі душпастирі вбачали у заснуванні станового часопису, який би став організаційним і координаційним центром для всієї верстви, формуючи оцінки, а також спільні засади її церковно-релігійної й національно-політичної діяльності. З цією метою група перемишльських священників у 1897 р. створила часопис “Прапор”⁴⁶. Видавці часопису закликали священників різних політичних орієнтацій об'єднатися навколо суспільно-християнських принципів, трактуючи утиски українців у національному й релігійному житті не крізь призму будь-якої політичної ідеології, а глобальніше – як порушення засад християнської справедливості, даного Богом кожному народові права на вільний розвиток на своїй землі. Об'єднані таким баченням священники мали одностайно виступати у суспільному житті, добиваючись відновлення позитивного сприйняття

⁴⁵ Народна карнѡсть и си екекутивна // Дѣло. – 1897. – Ч. 73. – 31 марта (12 цвѣтня).

⁴⁶ Важливо наголосити, що цей часопис мав чітке соціальне спрямування, на що вказував підзаголовок видання “місячник суспільно-політичний и економічний для русько-католицького Духовенства”, і метою закладав “дуже рішучо і одверто вказувати на завдання і обов'язки духовенства на церковнім і національно-політичнім полі [*См.*] о. Іван Негребецький // Нива. – 1927. – Ч. 6. – С. 229). “Прапор” може слугувати яскравою ілюстрацією використання духовенством релігійних засобів масової інформації як потужного чинника розвитку громадянського суспільства та формування ним “оцінки соціально-політичного життя держави” (*Рибачук М.* Громадянське суспільство і церква... – С. 13).

Церкви й духовенства. Однак приклад “Прапора” засвідчив, що ідеологічні протиріччя стали майже неподоланною перешкодою на шляху консолідації верстви. Попри важливість та актуальність заторкуваних часописом проблем, серйозне, кваліфіковане трактування їх і оцінку крізь призму духовно-релігійних цінностей, часопис не знайшов достатньої підтримки серед духовенства. Не маючи необхідної кількості передплатників, редакції все важче було покривати витрати видавничого процесу, і на початку 1900 р. часопис припинив своє існування. Очевидність негативного впливу політичної діяльності на стан священницької верстви та авторитет Церкви в суспільстві, а також розуміння неспроможності духовенства подолати ідеологічні протиріччя спонукали верству все частіше говорити про необхідність цілком відмежуватися від політичної діяльності, зосередившись у сфері суспільній винятково на економічній, освітньо-просвітницькій і культурній роботі⁴⁷.

Водночас збереження впливу на вказані ділянки суспільної діяльності духовенство здебільшого трактувало як обов’язкову складову свого служіння⁴⁸. Головним поштовхом для цього стало зростання популярності ліво-радикальних сил. Радикали виступали проти вчення Церкви, провокували в суспільстві недовіру й навіть агресію до кліру як верстви. Так, члени партії твердили, що духовенство загальмувало розвиток українського національного руху, що священники є консерваторами, нездатними обіймати провідні суспільні позиції. Приклади успішної громадсько-політичної діяльності душпастирів вони трактували як створення священниками видимості заради задоволення своїх меркантильних інтересів і збереження монопольного впливу на селянство⁴⁹. Занепокоєння духовенства викликали й твердження радикалів, що релігія є приватною справою. “Боїмося безбожної науки – зовсім противної науці Христа, – зазначав у пастирському посланні Станіславівський єпископ Андрей Шептицький. – Боїмося науки соціалістів, тих, що підкопують основи християнської родини, що не признають приватної власности, а релігію уважають приватною справою кожної людини зокрема”. Галицькі радикали, підтримуючи ці гасла (щоправда в не такій категоричній формі), намагаються “відтягнути народ від Церкви, щоб тим способом склонити його до прийняття їхньої науки”⁵⁰. Відтак владики наголошували, що священники не мають права залишатися бездіяльними, мусять постійно засвідчувати любов до народу і щирю опіку ним.

⁴⁷ Колб Н. “З Богом з Церкву і вітчизну”... – С. 152–154.

⁴⁸ Роздумуючи над тим, якою має бути роль духовенства в громадському житті, митрополит Андрей Шептицький був категоричним: “Рішучо фальшивим і шкідливим єсть напрям занедбування сторони суспільно-економічної. Церков тих річей дочасних і матеріальних не занедбує, бо через них веде до віри і моральности. Священик, що навіть на жаданне парохіян не хоче утворити читальні, склепику, шпихліра громадського і прочих і всім подібним установам єсть противний, не відповідає свому становиську. Се майже річ неможлива, щоб мав в селі правдивий вплив і щоби не мав противниками найліпших з-поміж своїх парохіян [...]”. При тому архієрей наголошував, що громадська діяльність ніколи не має стати для священника пріоритетом, який би відводив душпастирську роботу на другий план (О квестії соціальной... – С. 547).

⁴⁹ Франко І. Наше повіство і цивілізація / І. Франко // Народ. – 1893. – 2 нр. 22 януарія. – С. 17; Данилович С., др. Чи можлива і потрібна солідарна політична акція всіх руских партій? / др. С. Данилович // Народ. – 1894. – 1 нр. 1 января. – С. 1; Павлик М. На чім стоїмо / М. Павлик // Народ. – 1892. – Ч. 22 і 23. – 8 декабря. – С. 235; Шкраб’юк П. Ми, українські радикали... (Михайло Павлик і Радикальна партія) / П. Шкраб’юк. – Львів, 2012. – С. 107.

⁵⁰ Наша програма. Пастирське послання до духовенства. Станіславів, 1899 // Митрополит Андрей Шептицький. Пастирські послання. 1899–1914. – Львів, 2007. – Т. 1 – С. 23.

“Бо нема сильнішої зброї на противника, як справжня любов і щира праця для його добра! [...] всіми способами треба людей до себе пригортати!”⁵¹

Погляди нижчого духовенства в цьому питанні цілком збігалися з позицією станіславівського владыки. Протягом 1890-х років духовенство неодноразово вказувало, що боротьба з радикалізмом є одним із головних обов’язків кожного священика. Метою цієї боротьби було проголошене відновлення авторитету душпастиря у громаді як турботливого “батька”, а засобом – активна, уважна і максимально повна участь священика в різних ділянках життя своєї громади⁵².

Одним із важливих напрямів громадської діяльності греко-католицьке духовенство вважало господарсько-економічну сферу. Священики добре усвідомлювали значення економіки для можливості розвитку народу як впливової національної одиниці, процвітання в ньому засад громадянського суспільства та вирішення соціального питання. Однак насамперед пресвітери вбачали в цій роботі різновид душпастирського служіння, спираючись на переконання, що добробут населення впливатиме на його побожність та нейтралізуватиме вплив ліво-радикальних гасел⁵³. Наприкінці XIX ст. духовенство розвивало різні напрями господарського й економічного життя краю. Ініціативи священиків сприяли підвищенню економічно-господарської грамотності населення, його матеріальній стабільності, вмінно заощаджувати, планувати завтрашній день, закладали принципи самоорганізації та взаємодопомоги, поваги до праці й чужого майна.

Із метою поглиблення, збагачення та модернізації господарських знань і навичок селян гурт священиків заснував в Олеську товариство “Сільський Господар” (1898). Стараннями цього товариства в селах почали розвиватися рільництво, садівництво, городництво, пасічництво, господарі отримували інформацію про техніку, знаряддя праці й допомогу в їх закупівлі. Для налагодження ефективного поширення господарської інформації цього ж року клір заснував рільничий часопис “Господар”. Були серед душпастирів ентузіасти розвитку скотарства, які ставили за мету виведення расових порід худоби та забезпечення рентабельності цього напрямку господарського життя для українського селянина. Виконувати ці завдання були покликані спілка селян-скотарів і товариство “Підгірська Спілка,” яких створили парохі. Активну просвітницько-господарську діяльність серед населення священики проводили також в межах заходів товариства “Просвіта”: виступали з доповідями на господарських вічах, висували пропозиції економічної організації, ділилися господарським досвідом, розповсюджували селекційне насіння, щепи, городні й господарські знаряддя, видавали спеціальну літературу.

Священики ставали засновниками й активними діячами численних місцевих господарських осередків – економічних спілок, громадських складів, позичкових кас, спілок ощадності, українських крамниць (пропагували національну продукцію, подекуди складаючи конкуренцію єврейським крамницям), входили до складу крамарських осередків (надавали селянам допомогу в закупівлі продукції). Також

⁵¹ Наша програма. Пастирське послання до духовенства... – С. 24.

⁵² *Вербицькій М., о.* Дописи. Зъ пѣдъ Горлиць / о. М. Вербицькій // Посланикъ. – 1894. – Ч. 1. – 1 (13) сѣчня.

⁵³ Християнські основи в хліборобскім руху // Руслан. – 1897. – Ч. 37. – 15 (27) лютого; *Яцкевичь М., о.* Необроблене поле нашої праць / о. М. Яцкевичь // Душпастьрь. – 1894. – Ч. 10. – 30 мая (11 червня). – С. 241.

духовенство сприяло розвитку системи кредитування, долучаючись до організації й діяльності сільських і міських кредитних товариств для надання дешевих позичок на господарські чи заробітчанські потреби та вигідного розміщення й захисту ощадних внесків своїх членів. Нерідко священники допомагали селянам у питаннях збереження і придбання майна. Непоодинокими були випадки, коли завдяки порадам і підтримці (зокрема матеріальній) духовенства селяни ставали власниками єврейських і польських поміщицьких наділів, а також зберігали землі, яким загрожувало відібрання через лихву⁵⁴.

Духовенство було другою після світської інтелігенції суспільною групою, яка підтримала засноване у 1892 р. перше українське страхове товариство “Дністер”⁵⁵, надавши таким способом потужну підтримку процесам націоналізації українського капіталу. Священники страхували в “Дністрі” церкви й ерекційні будівлі, також пропагували товариство серед своїх парафіян. Щоправда, досягнути максимальної підтримки верствою “Дністра” не вдалося. Значною мірою цьому завадило ідеологічне протистояння у верстві. Душпастирі-русофіли сприймали “Дністер” як українофільське товариство, тож не тільки самі не підтримували його, а й не інформували про його діяльність вірян⁵⁶.

У 1890-х роках поширеним серед українського селянства явищем стала заробітчанська еміграція до Росії, Бразилії, Канади, Америки. Священники ставали членами австрійського товариства св. Рафаїла у Відні, завданням якого була релігійно-моральна й матеріальна опіка над емігрантами⁵⁷. Також душпастирі були інформаторами створеного в 1896 р. політичним товариством Народна Рада комітету у справі еміграції, який мав контролювати й стримувати еміграцію українців до Бразилії, захищати емігрантів від визиску⁵⁸. Кореспонденти української преси закликали парохів дбати про збереження земель емігрантів у власності української громади⁵⁹.

Головним осередком спілкування парафіяльного священника з вірними поза церквою стали читальні. Вони були своєрідним епіцентром суспільно-політичного

⁵⁴ Колб Н. Господарсько-економічна діяльність греко-католицького парафіяльного духовенства Галичини наприкінці XIX ст. / Н. Колб // Історія релігій в Україні. – Львів, 2010. – Кн. 1. – С. 472–480. Одним із найактивніших організаторів парцеляції між українськими селянами поміщицьких наділів був о. Тит Войнаровський. Поштовхом до такої діяльності для священника стали спостереження, що “малоземельні селяни помимо всіх зусиль не можуть підвестися економічно”, натомість господар, який має достатньо землі, “держиться заппадливим, роблящим, ощадним, тверезим, приступним до культури, а що найважливіше, стає релігійним”. Домовившись із Крайовим банком про надання селянам іпотечної позики на вигідних умовах для закупівлі розпарцельованих земель, протягом 90-х років XIX ст. отець провів низку вигідних акцій, сприяючи матеріальному зміцненню галицького селянства й протидіючи соціалістичній пропаганді радикалів (*Войнаровський Т., о. мітр.* Спогади з мого життя / мітр. о. Т. Войнаровський // Історичні постаті Галичини XIX–XX ст. Наукове товариство ім. Шевченка. Бібліотека українознавства. – Нью Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1961. – Ч. 8. – С. 21, 22–23, 31–33).

⁵⁵ Вѣдозна до Русинѡвъ // Дѣло. – 1892. – Ч. 195. – 29 серпня (10 вересня).

⁵⁶ Зъ пѡдъ Комарна // Дѣло. – 1892. – Ч. 226. – 7 (19) жовтня.

⁵⁷ Поручаеся къ вспомогагьню ВСЧ. Духовенствьу ново завязане “Австрійске стоваришенье им. св. Рафаила въ Вѣдни” для охорони катол. емигрантѡвъ // Львѡвско-архієпархіальни Вѣдомости. – 1890. – Ч. X. – 25 серпня. – С. 158–162.

⁵⁸ Справа еміграційна // Дѣло. – 1896. – Ч. 53. – 7 (19) марта.

⁵⁹ Якѡвъ Суходольскій. Не пускаймо ґрунту въ чужѡ руки / Якѡвъ Суходольскій // Дѣло. – 1898. – Ч. 71. – 30 марта (11 цвѣтня); Еміґрация нашихъ селянь // Дѣло. – 1899. – Ч. 73. – 1 (13) цвѣтня.

та просвітницько-культурного життя на місцях, тож справляли великий вплив на формування світогляду, поглядів, звичок і переконань населення. Відтак для духовенства було надзвичайно важливим стати їхнім головним рушієм – керівниками, опікунами, активними учасниками їхньої діяльності, товаришами і радниками селян, “пружиною, котра би все порушувала і в русі утримувала...”⁶⁰. Особливої актуальності це набувало у світлі поширення в краї ліво-радикальних гасел. У 1890 р. митрополит Сильвестр Сембратович пастирським листом закликав священників активно працювати в читальнях, аби вони діяли в релігійному дусі. “По-неже зле уряджені або Вами занедбані Читальні, – йшлося у листі, – стануть перешкодою великою для Вашого душпастирництва, а съ часомъ усилившися, могутъ статися для Васъ непоборимыми”⁶¹. На важливості ретельного особистого контролю над розвитком читальні наголошував також Корнило Устиянович у листі до пароха с. Буцнів (Тернопільський повіт) Исидора Глинського: “Читальню заложили? Дуже ладно! Однак тямте, що читальня, без частих заходин попа, обертає ся з часом против него. Заходіт, толкуйте – а виховате собі гвардію в селі. [...] За рік побачите, як Вас будут всі парафіяни на руках носити. Оплатит ся”⁶². Священникам, які через надмір обов’язків не встигали особисто займатися читальнями, рекомендували обрати для цього відповідних помічників. Однак і тоді священник мусив зберігати керівництво осередком і якнайчастіше його відвідувати⁶³.

Дописи в часописах і статистичні дані свідчать, що значна частина священників займала діяльну позицію щодо читальень (хоча не бракувало й таких, які не включалися в цю роботу або ж, офіційно перебуваючи членом читальні, реально не брали участі в її житті). Побутувало переконання, що така діяльність є ефективним способом засвідчити патріотизм духовенства, зміцнити/відновити авторитет верстви і Церкви в суспільстві, можливістю скеровувати життя громади в християнському дусі й ефективно протидіяти радикалам. Особливо активними в читальняному русі були душпастирі народовської орієнтації. Вони часто ініціювали створення читальень і філій “Просвіти”, а також зазвичай входили до їхнього правління. Так, на кінець 1895 р. 7 із 10 наявних філій “Просвіти” очолювали священники⁶⁴. Численним і активним було також священницьке представництво у русофільських читальнях ім. М. Качковського: станом на 1891 р. душпастирі очолювали абсолютну більшість філій товариства⁶⁵.

У читальнях священники опікувалися організацією лекцій (авторами яких нерідко були самі), культурно-мистецьких заходів (вечорниць, забав для молоді, аматорських вистав, виступів колективів-гастролерів, мистецьких вечорів, зокрема на честь М. Шашкевича, Т. Шевченка, Ю. Федьковича). Також читальню розглядали як

⁶⁰ *І. Бартошевскій, дръ.* Читальни народні / дръ. І. Бартошевскій // Душпастьрь. – 1894. – Ч. 19. – С. 467–472.

⁶¹ Всечестному Духовенству Нашои Архіепар. мирь о Господѣ и Наше Архіерейске благословеніе! // Львівско-архієпархіальни вѣдомости. – 1890. – Ч. IX. – 1 серпня. – С. 140.

⁶² Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, відділ рукописів. – Ф. 159. – Спр. 307. – Арк. 14.

⁶³ Духовный въ читальнѣ // Прапоръ. – 1899. – Ч. 2. За лютий. – С. 45–48.

⁶⁴ Справоздане зъ дѣяльности товариства “Просвѣта” за часъ вѣдь 1 сѣчня 1894 по 31 грудня 1895 р. // Дѣло. – 1896. – Ч. 3. – 4 (16) сѣчня; Ч. 4. – 5 (17) сѣчня.

⁶⁵ Общество им. Качковского // Галицкая Русь. – 1891. – № 110. – 20 августа (1 сентября).

потужний осередок громадсько-політичного виховання селян, прищеплення їм почуття власної гідності, самостійності, усвідомлення громадянських прав. Саме з відсутністю чи недостатньою кількістю читалень у повітах значною мірою пов'язували поразки українців на виборах, відповідальність за що покладали на місцеве духовенство.

Неабияку увагу духовенство звертало на вміст фондів читальняних бібліотек, усвідомлюючи потужність впливу літератури на формування свідомості й переконань людини. Священники часто долучалися до поповнення бібліотечних збірок читалень, даруючи їм книги, власним коштом передплачуючи для них пресу. Поширення атеїстичної, антикатолицької, антиклерикальної літератури породило приписи церковній владі, які зобов'язували душпастирів до особистого дуже прискіпливого контролю за характером літератури в читальнях. Дбаючи, щоб у читальні зберігалася література з різних цікавих і корисних для народу галузей науки й знань (господарська, історична, пізнавальна, про основи медицини і ветеринарії тощо), пресвітери мали звертати особливу увагу на поповнення фондів духовно-релігійною літературою⁶⁶.

Душпастирі дбали також про розвиток культурно-мистецького життя народу, виховання його естетичних смаків та рівня інтелігентності, водночас сприяли налагодженню спадкоємності “політично-соціальних і духовно-культурних традицій” українців і “безперервності культурно-історичного процесу”⁶⁷. Одним із пріоритетних напрямів культурної діяльності пресвітерів був розвиток хорового мистецтва. Історія кінця XIX ст. дає чимало прикладів, коли священники ставали засновниками й керівниками парафіяльних хорових колективів. Репертуар таких хорів традиційно включав церковно-релігійні й народно-патріотичні твори, що зміцнювало прив'язаність вірних до східного обряду та їхні патріотичні почуття⁶⁸.

Утримували душпастирі в полі зору й духовно-культурний вплив театрального мистецтва. Священники самі відвідували театри та заохочували до цього парафіян, часто ставали ініціаторами й організаторами селянських аматорських вистав, писали музичний супровід до п'єс, були жертводавцями на будівництво українського театру та членами “Товариства будови русько-народного театру ім. Котляревського”. Щоправда, значний вплив духовенства на театральне мистецтво викликав в українському суспільстві неоднозначні оцінки. Так, І. Франко вважав його надзвичайно шкідливим для розвитку справді якісного, глибокого, відповідного до запитів часу й суспільства національного театру. Через залежність від духовенства він опинявся заганим в певні межі, виявляючи “склонність до мілкої моралізації і проповідництва, до мальованя іділлічних сцен підпушених солодковатим сентименталізмом”, а з іншого боку – “страшенну дразливість на все “неестетичне” т. є. не підхоже під старосвітські вузкопарафіянські погляди, на приличність, нехить до смілої аналізи і навіть до зображуваня явищ прикрих, вражаючих нерви ніжних пансіонерок”⁶⁹.

⁶⁶ Колб Н. Греко-католицьке парафіяльне духовенство у читальняному русі в Галичині (кінець XIX ст.) / Н. Колб // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2010. – Вип. 19: “Просвіта” – обертг незалежності та соборності України. – С. 329–335.

⁶⁷ Рибачук М. Громадянське суспільство і церква... – С. 13–14.

⁶⁸ Колб Н. Національно-просвітницька і культурна діяльність греко-католицького парафіяльного духовенства Східної Галичини в 90-х роках XIX століття / Н. Колб // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – Івано-Франківськ, 2009. – Ч. 15–16. – С. 177–181.

⁶⁹ Франко І. Наш театр / І. Франко // Народ. – 1892. – Ч. 10. – 15 мая. – С. 136.

Завдання душпастирського служіння, які передбачали обов'язок дбати про належний стан храмів та їхнє оздоблення, робили священників безпосередньо дотичними до співпраці з національними мистецькими кадрами, їхньої підтримки, а відтак – підтримки і розвитку національного малярства, скульптури, архітектури⁷⁰. Кращих майстрів парохі рекомендували іншим громадам, а обдарованій молоді сприяли в отриманні фахової освіти. Духовенство було серед засновників, членів і замовників продукції “Товариства для розвою руской церковной и свѣтской штуки” (1898 р.), завданням якого було розвивати українську малярську школу, забезпечувати кадри місцем праці, а також формувати в українських мистецьких колах засади професійної солідарності й національної свідомості⁷¹.

Запорукою формування свідомого, відповідального, патріотичного і високоморального громадянського суспільства незмінно була система виховання й освіти молоді. Вона забезпечувала процес соціалізації молодого покоління, формування його особистого і суспільного досвіду та трансформації їх “в особисті якості, світоглядні установки, вміння й здібності”, забезпечувала тяглість історичних традицій, національних та світоглядних цінностей народу⁷². Будучи учасником державного освітнього процесу, Церква чинила безпосередній вплив на нього.

До обов'язків священників входило викладання у школах основ релігії. Курс включав уроки богочестя й церковного співу, вивчення щоденних молитов, основних подій біблійної історії, передбачав відвідування учнями недільних і святкових богослужінь, релігійних практик свого обряду, встановленої кількості сповідей і, відповідно, прийняття Пресвятої Євхаристії. Оскільки курс був складовою державного навчального процесу, формування засад його викладання перебувало в компетенції державних шкільних органів⁷³. Учителі релігії підпорядковувалися розпорядженням шкільної влади і могли бути усунені від викладання під приводом політичної ненадійності. Підпорядкування уроків релігії державному контролю й водночас практично повне позбавлення Церкви права впливати на них, а також формування в молоді ставлення до цього предмета як другорядного (релігія не належала до переліку обов'язкових в атестаті зрілості дисциплін) викликали занепокоєння й протест католицького духовенства⁷⁴.

Із посиленням уваги українського суспільства до національного питання священники нерідко використовували уроки релігії також і для патріотичного виховання

⁷⁰ Так, плани будівництва церков душпастирі замовляли в архітекторів Василя Нагірного, Івана Левинського, Сильвестра Гавришкевича, а при оздобленні храмів вдавалися до послуг малярів Юліана Панькевича, Петра Петравського, Михайла Лісикевича, Корнила Устияновича й інших (*Колб Н. Національно-просвітницька і культурна діяльність...*).

⁷¹ Товариство для розвою руской штуки // Прапоръ. – 1898. – Ч. 7. За липень. – С. 201–204; *Vivant sequentes!* // Дѣло. – 1898. – Ч. 260. – 21 падолиста (2 грудня).

⁷² *Рибачук М. Громадянське суспільство і церква...* – С. 10–11.

⁷³ Останнім належало вирішальне слово у виборі підручників, призначенні вчителів, катехитів; вони мали право визначати кількість годин для вивчення основ християнства, скасовувати релігійні заходи, якщо їх не вдавалося погодити із загальним шкільним порядком.

⁷⁴ Послание Австрійского католического Епископата въ справѣ школы конфесійной // Львівско-архієпархіальні вѣдомости. – 1890. – Ч. VII. – С. 97–107; Пастырскій листъ Преосв. Епископату Австрійского до всѣхъ вѣрныхъ Католикѣвъ Австрійи въ справѣ выборѣвъ до Думы державной // Львівско-архієпархіальні вѣдомости. – 1897. – Ч. II; Возлюбленіи во Христвѣ братья! // Львівско-архієпархіальні вѣдомости. – 1897. – Ч. XVIII. – С. 198–209.

молоді. “Ціль мойого навчання в школі, – згадував о. О. Пристай, – була подвійна: передусім я учив дітей пізнавати Бога і Його предвічну правду, а водночас збуджував у їхніх серцях любов до всего, що є рідне українській дитині. Крім того учив церковного співу й світських патріотичних пісень”⁷⁵. Способом захисту релігійних і національних інтересів українців у шкільництві священники вважали поділ Крайової шкільної ради на українську та польську секції, а також дотримання конфесійного принципу, за яким учитель був би того ж віросповідання й обряду, що й більшість учнів. Українське суспільство очікувало від духовенства рішучої позиції в питанні викладання катехизму українською мовою та відведення належного місця урокам церковного (насамперед літургійного) співу. Численні протести українців проти порушення права учнів вивчати основи релігії відповідно до своєї конфесійної належності зумовили появу в квітні 1896 р. розпоряджень Крайової шкільної ради, за якими діти у школі мали молитися згідно зі своєю традицією, ходити до своєї церкви, вчителям було заборонено змушувати учнів до релігійних практик іншого обряду, натомість зобов’язано їх однаково поважати обидві конфесії і прищеплювати таку повагу дітям⁷⁶.

Одним із важливих завдань греко-католицького духовенства вважали участь у формуванні майбутнього покоління української інтелігенції. Священик мусив подбати про виховання у християнському й національному дусі власних дітей, а також навчання своїх парафіян, виявляючи серед них особливо обдарованих і забезпечуючи їм максимальну підтримку для продовження освіти. Також священники надавали фінансову підтримку українським освітнім закладам і товариствам, були засновниками стипендійних фондів для здібної молоді, допомагали з працевлаштуванням українським учителям. Невиправдано малим наприкінці XIX ст. уважали представництво священників в освітніх товариствах, що зменшувало потенціал впливу українських кіл на цю сферу⁷⁷.

Наприкінці XIX ст. греко-католицьке духовенство було активним учасником чи не всіх ділянок громадського життя українського народу в Галичині. З одного боку, це випливало зі самої природи Церкви і її місії – словом і дією проповідувати Євангельські правди як єдину правдиву підвалину дочасного життя і запоруку щасливої вічності. Християнські засади толерантності та взаєморозуміння, свободи вибору, поваги до закону, людської гідності та права власності, відповідальної життєвої позиції, самоорганізації та взаємодопомоги органічно поєднувалися з принципами громадянського суспільства, які все міцніше утверджувалися в модерному європейському соціумі. З іншого боку, бути впливовим учасником і модератором суспільного життя Церкву спонукали численні виклики часу: породжене стрімким економічним розвитком соціальне питання, загострення національного протистояння, а головне – зростання популярності ліво-радикальних учень. В обставинах підважування ролі релігії як фундаментальної бази суспільного життя духовенство почало розглядати громадську діяльність як обов’язкову складову душпастирського служіння і спосіб захисту віри. Тож пасивність священника в цій сфері (якої також не

⁷⁵ Пристай О., о. З Трускавця у світ хмародерів. Спомини з минулого й сучасного / о. О. Пристай. – Львів; Ньюорк, 1935. – Т. 2. – С. 157.

⁷⁶ Катихитъ. Приписы ц. к. красвой рады шкѣльной въ справѣ науки релігіи и практикъ релігійныхъ въ школахъ народныхъ / Катихитъ // Дѣло. – 1896. – Ч. 74. – 4 (16) цвѣтня.

⁷⁷ Колб Н. “З Богом за Церкву і вітчизну”... – С. 205–206.

бракувало) викликала осуд не тільки в суспільстві, а насамперед серед самого духовенства. Самовіддано працюючи в політичному, економічному, господарському, культурно-просвітницькому й освітньому напрямках, пресвітери стали ініціаторами численних громадських ініціатив, привчали громадян до самоорганізації, самопомоги, дисциплінованості, консолідації задля захисту своїх прав, поваги до людської та національної гідності, відстоювали права народу перед державною владою. Завдяки активній громадсько-політичній діяльності духовенству вдавалося зберігати доволі високий рівень довіри до Церкви й духовенства, залишаючись складовою трикутника “державна – Церква – громадянське суспільство”, а також ефективно протистояти радикалам. Водночас греко-католицьке духовенство демонструвало значний рівень станової організації, почуття станової гідності й готовності до її консолідованого захисту, засвідчувало глибоке розуміння душпастирського покликання та свідомість відповідальності за його належне виконання. Одним із важливих завдань верстви на зламі ХІХ–ХХ ст. було відстоювання автономії Церкви перед державою та невтручання світської влади у її внутрішнє життя й адміністрування.

Назар КІСЬ

НАРОДНА ІНСТИТУЦІЯ УКРАЇНЦІВ ЧИ НАЙБІЛЬШИЙ ЗЕМЛЕВЛАСНИК КРАЮ? ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА І ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО (1900–1914)

На початку і навіть у першій половині ХХ ст. про якесь конкретне визначення громадянського суспільства не йшлося. Проте діяли окремі суб'єкти, яких сьогодні ми вважали б елементами громадянського суспільства. До того ж у цей період в суспільному житті домінував націоналізм і всі більш-менш дієві інституції сучасники розглядали крізь призму “народного життя”.

Важливим аспектом є також те, що Церква для українців греко-католиків була головною національною інституцією. Себто наріжним каменем їхнього громадянського суспільства.

Не можна ігнорувати й факт поширення лівих (соціалістичних) ідей у галицькому суспільстві. В цьому контексті Церква постає вже як “найбільший землевласник” Габсбурзької монархії. Зважаючи на переважно аграрний характер краю, в якому більшість селян були українцями, це треба було враховувати.

На початку ХХ ст. греко-католицьке духовенство відіграло важливу роль у суспільному житті, особливо в сільській місцевості, де жила більшість українського населення. Довгий час до обов'язків священика належало оголошення і роз'яснення державних законів, указів і розпоряджень. Таким способом Церква виконувала роль посередника між світською владою і населенням¹. Греко-католицька церква була єдиною українською інституцією Галичини, яка більш-менш повно охоплювала все суспільство. Під керівництвом митрополита Шептицького цю структуру було вдосконалено й розширено, зокрема через реорганізацію навчання духовенства.

Церква брала участь у розвитку початкового шкільництва, заснуванні та діяльності читалень, товариств, кас взаємодопомоги тощо. Одним із найяскравіших прикладів того, як священик виконував не лише душпастирські обов'язки, є життя о. мітрата Тита Войнаровського. У своїх спогадах він згадує, що був для вірних не лише парохом, але й фінансовим управителем, засновником і меценатом школи, керівником хору і товариства тверезості, навіть лікарем. Обирався послом до парламенту та керував парцеляцією земель у кількох повітах².

¹ Єгрешій О. Єпископ Григорій Хомишин: портрет релігійно-церковного і громадсько-політичного діяча / О. Єгрешій. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2006. – С. 16.

² Войнаровський Т. Спогади з мого життя / Т. Войнаровський // Історичні постаті Галичини XIX–XX ст. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1961. – Ч. 8. – С. 15–75.

Духовенство тісно співпрацювало з “Рідною Школою” та Руським Педагогічним Товариством. Хоча українське шкільництво зазнавало дискримінації з боку польської адміністрації краю, його піднесення було очевидним. У 1900 р. в Галичині нараховували 1 932 українські школи, напередодні Першої світової війни близько 3 000. З 1900 по 1914 р. у Галичині відкрито 2 000 нових читалень, 430 будинків “Просвіти” та Народних Домів. Всього ж у краї функціонувало 2 664 бібліотеки та 2 944 читальні, які очолювали здебільшого священники. Для масової освіти українські видавництва видрукували близько 1,5 млн книг³. Ініціативи Церкви в благодійній, науковій та економічній сферах втілювалися у заснуванні “Народної лічниці” (1902), страхового товариства “Дністер” (1892), покровителями якого традиційно були львівські греко-католицькі митрополити. У 1904 р. під патронатом вищого духовенства було засновано “Українську щадницю” (Перемишль), у 1905 р. – “Земельний банк гіпотечний” та Національний музей (Львів). Станом на 1912 р. у краї діяло 257 позичкових кас при товариствах “Просвіта”, близько 400 “Райф-файзенок”, 339 кооперативів Краєвого Ревізійного Союзу. Активну участь у їхній діяльності брали греко-католицькі священники.

Митрополит Греко-католицької церкви був не тільки духовним зверхником, але й суспільним лідером, тому зазвичай виконував роль репрезентанта інтересів українців і в релігійній сфері, і в політичних, освітніх та економічних справах⁴. Дуже часто Церква на початку ХХ ст. виконувала невластиві для неї функції, передусім у політичній сфері. Зокрема, Андрей Шептицький як посол Галицького сейму і австрійської Палати Панів 28 червня 1910 р. виступив з доповіддю у парламенті про відкриття у Львові українського університету⁵, а також брав участь у політичних нарадах щодо сеймової виборчої реформи. У січні 1906 р. митрополит очолював українську депутацію до цісаря в справі зміни виборчого законодавства⁶, а в січні 1914 р. був одним з промоторів підписання угоди між українцями та поляками щодо краєвого статуту й виборчої реформи⁷.

Через таку особливу роль Церкви в суспільстві ставлення державної влади до Церкви сприймали як політику стосовно “народу”. Відносини церковної ієрархії з владою громадськість трактувала як відносини українців із державою.

Втручання місцевої адміністрації у церковні справи український політикум вважав однією з головних проблем краю. Зокрема, народовці звинувачували місцевих чиновників у сприянні відкриттю “латинських” та гальмуванні відкриття греко-католицьких парохій, а також у спротиві призначенню священників на вільні парохії через зловживання правом патронату (правом на затвердження пароха місцевим землевласником)⁸. Одним із методів тиску місцевої влади на греко-католицький

³ *Rzemieniuk F.* Unicy polscy 1596–1946 / F. Rzemieniuk. – Siedlce, 1998. – S. 139.

⁴ *PogrzebMetropolity* // *Kurier Lwowski*. – 1900. – № 122, 124, 127, 128.

⁵ *Gromnicki S.* Kilka uwag w sprawie ruskiej albo “Co miara, to wiara” / S. Gromnicki, A. Rokosz. – Lwów, 1901. – S. 23.

⁶ *Липинський В.* Релігія і церква в історії України / В. Липинський. – Київ: ПБП “Фотовідео-сервіс”, 1993. – С. 52.

⁷ *Баран С.* Митрополит Андрей Шептицький: життя і діяльність / С. Баран. – Мюнхен: Вернігора, 1947. – С. 118.

⁸ *Перехід руської громади на латинський обряд* // *Діло*. – 1907. – Ч. 47.

клір було кримінальне переслідування “за образу віросповідання”. Образом могло бути будь-яке висловлювання, яке постраждала сторона вважала образливим⁹.

Попри часто напружені стосунки між парохіяльним духовенством і місцевою владою, ставлення вищої церковної ієрархії до монархії і панівної династії було лояльним. Митрополит Шептицький часто наголошував, що Церква в Австро-Угорській державі розвивається вільно¹⁰, тож українці повинні бути вдячними Габсбургам за можливість розвитку своєї національної культури¹¹. Наприклад, на початку Першої світової війни у “Ділі” було опубліковано пастирське послання греко-католицьких єпископів, де ієрархи закликали народ зберігати вірність династії та виявити вдячність до держави, в якій йому було надано можливість розвивати культуру, зберегти мову, віру і традиції¹².

Зазначимо, однак, що ситуація була далекою від ідилічної. Відносини всередині самого українського суспільства, яке переживало трансформацію під час переходу до масової політики, були позначені щораз більшою конкуренцією еліт за вплив на маси. Відповідно, на початку ХХ ст. намітилася тенденція до суперництва між світською інтелігенцією та духовенством. Сільські парахи були незамінні на початковому етапі національної мобілізації (яка для українського національного руху в Галичині у ХІХ ст. була доцільною передусім на селі), коли засновували перші газети, читальні, товариства. У селах кістяк українських організацій становило саме духовенство, тому між національним рухом і селянством не було ідеологічної прірви, як у підросійській Україні, де місцевий клір не був ангажований у національне життя¹³. Із ростом національної свідомості селянства, поширенням грамотності, зростанням кількості світської інтелігенції священники дедалі частіше ставали опонентами політичних лідерів. Особливо якщо останні поширювали ідеї та літературу, яка ставила під сумнів авторитет Церкви¹⁴. На кінець ХІХ – початок ХХ ст. можна говорити про “адвокатський” період національного руху, який прийшов на зміну “професорському” (1870–1880-ті рр.), що розпочався після “попівського”¹⁵.

На початку ХХ ст. у Галичині поряд із зростанням політичної активності та популярності ідей націоналізму відбувався процес “націоналізації” церковного питання, коли проблеми церкви (целібат, календар, літургія) трактували крізь призму інтересів народу. Одночасно національні (мовні та культурні) проблеми набули сакрального характеру. Це призвело до перетинання інтересів партійних лідерів

⁹ З переслідувань руського духовенства // Діло. – 1907. – Ч. 40.

¹⁰ 1908 р., листопада 2, Львів. Спільний Пастирський лист митр. Андрея Шептицького та ін. єпископів до духовенства й вірних “О Цісарським ювілею” // Митрополит Андрей Шептицький: Життя і діяльність. Документи і матеріали 1899–1944 [гол. ред. А. Кравчук]. – Львів: Місіонер, 1998. – Т. 2, кн. 1. – С. 428–431.

¹¹ 1914 р., липня 29, Львів. Пастирський лист митр. Андрея Шептицького до вірних, написаний з приводу початку І Світової війни // Там само. – С. 439–442.

¹² Війна і гр.-кат. єпископат // Діло. – 1914. – Ч. 173.

¹³ *Himka J.-P.* The Transformation and Formation of Social Strata and Their Place in the Ukrainian National Movement in Nineteenth-Century Galicia / J.-P. Himka // *Journal of Ukrainian Studies*, 1998. – Vol. 23. – №2. – P. 3–22.

¹⁴ *Ejusdem.* Priests and Peasants: The Greek Catholic Pastor and the Ukrainian National Movement in Austria, 1867–1900 / J.-P. Himka // *Canadian Slavonic Papers*, 1979. – Vol. 21. – P. 1–14.

¹⁵ Янишин Б. Українська міська політична еліта в Галичині й народовський рух останньої третини ХІХ ст. / Б. Янишин. – Київ, 2008. – С. 52.

та греко-католицької ієрархії, коли обидві сторони претендували на роль головної, репрезентативної сили. Через конкуренцію партій та Церкви за вплив на маси їхні публічні стосунки часто зводилися до взаємних обвинувачень. Представники клерикальних кіл закидали націонал-демократам лівизну та “антипопівство”, останні звинувачували ієрархію в угодовстві. В цьому контексті логічними були звинувачення на адресу УНДП у прагненні “політичної монополії”, а на адресу Церкви – у намаганні втручатися в “політичні справи”. Щоправда, через значний авторитет Церкви та активність духовенства в громадсько-політичному житті, особливо серед прихильників УНДП, її лідери не могли відкрито виступити проти впливу вищого кліру на політику. Водночас націонал-демократів і Церкву на загал вважали союзниками.

Взаємні звинувачення духовенства і лівих спричинили до розширення “агітаційного арсеналу” обох таборів, що мали на меті залучити до своїх лав нових прихильників. Наприклад, у контексті боротьби з радикалізмом клерикальна преса розміщувала матеріали соціального спрямування (про право робітників на страйк). Натомість у лівих виданнях йшлося про первісне християнство і захист малої приватної власності.

Симпатичні націонал-демократичного табору вважали, що священники не повинні були стояти осторонь проблем парохіян у національній та політичній сферах, в економіці, освіті та системі судочинства¹⁶. За своїм душпастирським обов’язком духовенство, насамперед сільські священники, які навіть вільний час проводили з парохіянами, мали більше можливості для безпосередньої праці з населенням. Тому клір мусив би більше часу і старань спрямовувати в русло національної роботи, а не “відгороджуватися китайським муром авторитету від народу”¹⁷. Від парохів очікували активності у громадсько-політичному житті, тому політику частини єпископату, спрямовану на обмеження участі священників у політичних процесах, часто сприймали як діяльність, ворожу національному рухові¹⁸. Вважали, що оскільки українці у своєму суспільному й політичному розвитку дещо відстали від сусідніх народів, то священники повинні були захищати інтереси своїх парохіян у суперечках із місцевою адміністрацією, римо-католицьким кліром, брати активну участь в антиалкогольній кампанії¹⁹.

Зауважимо, що активність парохіяльних священників у політичному житті могла стати причиною конфліктів з вірними та світською інтелігенцією, коли ті були їхніми політичними опонентами²⁰. Через те у пресі з’являлися матеріали, в яких підтримка “правильного” духовенства перепліталася із критикою “ворожого” залежно від спрямування видання та політичних симпатій конкретних парохів. Найбільше таких публікацій друкували в газетах лівої Радикальної партії. Радикали звинувачували “відсталий” парохіяльний клір та місцеву владу в тому, що вони чинили перепони для заснування і діяльності сільських організацій “Січі”, фінан-

¹⁶ Всечесному Духовенству під розвагу // Діло. – 1902. – Ч. 81. – С. 1.

¹⁷ В історії не раз дещо повторюєся // Діло. – 1902. – Ч. 119. – С. 1.

¹⁸ Передвиборчий рух // Діло. – 1907. – Ч. 86. – С. 1–2; Письма з громад і повітів // Громадський Голос. – 1913. – Ч. 42. – С. 7–8.

¹⁹ Право патронату // Нива. – 1913. – С. 221–224; Русини в XIX. століттю // Руслан. – 1900. – Ч. 2, 4, 11, 12.

²⁰ Камо грядете! // Руслан. – 1913. – Ч. 83. – С. 2.

сових зловживаннях²¹. Священики, на їхню думку, за допомогою народовецьких читалень “Просвіти” створювали конкуренцію радикальним “Народним спілкам”²², а окремі навіть перетворювали читальні на корчми чи клуби для гри в карти, сприяючи деморалізації селянства, закриттю церков і побудові костелів тощо²³. На думку духовенства, сільські парохі повинні були проводити громадську роботу. Проте не тоді, коли сільські організації були створені як “антипопівські” чи в них переважав вплив антиклерикальних чинників²⁴ [199].

Помилкою було б говорити про Церкву як щось монолітне, з чітким баченням того, яким має бути це громадське життя. Не було визначеності, ким власне є греко-католики, тривали дискусії щодо “східної” чи “західної” моделі розвитку Церкви, а отже, і всього суспільства.

Священики-українофіли, які були прихильниками ідеології “західництва” та “восточництва”, мали різні погляди на участь кліру в громадсько-політичному житті. Лояльніше до влади крило (т. зв. станіславівська група, згодом Християнсько-суспільний союз), чиїм друкованим органом був часопис “Руслан”, вважало духовенство головним та керівним учасником політичного процесу. Згідно з такими поглядами, клір мусив очолити легальну боротьбу галицьких українців за свої права в Австро-Угорській державі. У міжвоєнний період єпископ Григорій Хомишин так само виступав за те, щоб Церква в політиці діяла як самостійна інституція, водночас обов’язком кожного католика мала бути участь у політичному житті на засадах “християнського патріотизму”²⁵. На думку єпископа, ієрархи не мусили бути популярними в суспільстві особами, їхній авторитет мав впливати з їхнього становища, а не навпаки²⁶. Ідеальним, з погляду єпископа Григорія, був такий тип політика, який декларував би лояльність до держави, позитивно мислив (тобто був спрямованим на продуктивну і мирну працю, а не на конфронтацію з опонентами) та дотримувався би засад католицької віри²⁷. Восточницька частина кліру, яка гуртувалася навколо “Ниви”, виступала за діалог і активну співпрацю на рівних зі світською інтелігенцією, зокрема Націонал-демократичною партією, не претендуючи на провідну роль як окрема суспільна група²⁸. На думку митрополита Андрея Шептицького, священики могли бути політиками лише за межами церкви. Вони не повинні були використовувати церкву як політичну трибуну, оскільки в такому разі відбувалася профанація Богослужіння (коли політичні тези подають під виглядом сакрального, відповідно, сакральне починають сприймати

²¹ Московсько-клерикальний зубобийник лютить ся // Громадський Голос. – 1907. – Ч. 81. – С. 3.

²² Піп – ворог просвіти! // Громадський Голос. – 1900. – С. 135.

²³ Християнсько-суспільний кандидат Надвірнянщини // Громадський Голос. – 1913. – Ч. 25. – С. 4–5.

²⁴ Наш боляк // Руслан. – 1907. – Ч. 132, 133, 134, 135.

²⁵ Завдання і обов’язки католиків // Нова Зоря. – 1937. – Ч. 1. – С. 14–17; Церква й політика // Нова Зоря. – 1931. – Ч. 9. – С. 1–2.

²⁶ Хомишин Г. Пастирський лист Про політичне положення українського народу в Польській державі / Г. Хомишин // Нова Зоря. – 1931. – Ч. 21. – С. 5–9.

²⁷ Там само.

²⁸ Листи українських спортивних товариств “Сокіл-Батько”, “Луг”, “Степ” у Львові і його філіях в Галичині про надання матеріальної допомоги, прийняття участі в ювілейним святкуванню і інші питання. 1911–1937 рр. – Ф. 358. Митрополит Андрей Шептицький. – Оп. 1. – Спр. 124. – 29 арк.

як політичну пропаганду)²⁹. У міжвоєнний період ця проблема постала настільки гостро, що митрополит змушений був видати окреме послання, в якому наголосив на недопустимості політичної агітації в греко-католицьких храмах³⁰. Окрім того, кліру потрібно було дотримуватися такої моделі поведінки, щоб ніхто з вірних не міг вважати священника своїм політичним противником. Так само парох не повинен був змінювати своє ставлення до парохіян залежно від політичної позиції останніх. Священик міг, на думку митрополита, бути політиком у приватному житті чи поділяти якісь політичні погляди, але в церкві він мав лишатися тільки священником. Так само священник не міг бути політиком щодо до інших священників, оскільки всередині Церкви як інституції мала зберігатися повна солідарність³¹. Солідарність духовенства, з погляду митрополита, мусила відрізнити його представників від парохіян. Останні, “як діти”, могли “бавитися” в політичні ігри, які, на його думку, були нещастям галицького суспільства³². Особливо небезпечними митрополит вважав політичні розходження між священниками та єпископами³³. Після Першої світової війни ситуація дещо змінилася, і митрополит публічно висунув тезу про те, що не лише представники духовенства мають відстоювати спільну позицію. Священик мусить дотримуватися тих самих поглядів, що і його парохіяни. У цьому разі йшлося радше про поміркований націоналізм, оскільки було уточнено, що священник не може “проти національних почувань народу працювати”³⁴.

Така ситуація свідчить про кардинальну зміну свідомості самого кліру, частина якого погоджувалася на роль рядових членів партії, політичних агітаторів, підпорядкованих світському керівництву. Для таких священників-активістів виникла проблема подвійної, партійно-церковної, субординації. Оскільки позиції церкви і політичних партій часто взаємно заперечувалися, то такі священники поставали перед проблемою вибору, який був неприйнятний для однієї зі сторін. Тому Церква намагалася, наскільки це було можливо, обмежити участь духовенства в політичних процесах, тоді як політичні партії пропагували ідею “священицької роботи заради народу”. У міжвоєнний період позиція митрополита в оцінках ролі кліру в політичному житті стала більш близькою до ідей єпископа Григорія Хомишина. Просто участь духовенства у світських політичних проєктах уже не вважали достатньою, і в 1930 р. під патронатом митрополита було утворено Український Католицький Союз, який сам

²⁹ 1906 р., січня 11, Перемишль. Спільне пастирське послання митр. Андрея Шептицького та ін. єпископів до духовенства про солідарність у громадському житті // Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльність. Документи і матеріали 1899–1944 [гол. ред. А. Кравчук]. – Львів: Місіонер, 1998. – Т. 2, кн. 1. – С. 349–357.

³⁰ 1934 р., серпня 15. “Богослуження для світських цілей” // Митрополит Андрей Шептицький: Твори (морально-пасторальні) / [відп. ред. М. Янів]. – Львів: Свічадо, 1994. – С. 29.

³¹ 1902 р., липня 15, Прилбичі. Пастирське послання митр. Андрея Шептицького до духовенства “О місіях і духовних вправах” // Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльність. Документи і матеріали 1899–1944 / [гол. ред. А. Кравчук]. – Львів: Місіонер, 1998. – Т. 2, кн. 1. – С. 104.

³² 1902 р., липня 26, Крехів. Пастирське послання митр. Андрея до духовенства “О канонічній візитації” // Там само. – С. 127.

³³ 1923 р., липня 12, Рим. Пастирське послання митр. Андрея Шептицького до духовенства та вірних з закликом до єдності й солідарності // Там само. – С. 213.

³⁴ 1918 р., 21 лютого, Львів. Спільне Пастирське послання митр. Андрея Шептицького та ін. єпископів до духовенства й вірних про завдання Церкви і народу в післявоєнний період // Там само. – С. 447.

Андрей Шептицький назвав “надпартією”. Ця структура була покликана об’єднати всіх поміркованих політиків, її не позиціонували як конкурента наявних організацій³⁵.

Для західників католицькі та християнські принципи в політиці не могли бути проігноровані на угоду національним чи політичним інтересам. А оскільки на початку ХХ ст. жодна з українських політичних сил в Галичині не стояла на таких позиціях, то членство кліру в наявних партіях чи підтримку однієї з них не толерували. Намагання “західників” на чолі з єпископом Григорієм Хомишином обмежити участь парохіяльного духовенства в наявних політичних чи громадських інституціях, а також лояльність до влади викликали гостру реакцію з боку націонал-демократів, лівих та русофілів. Значна кількість священників Станиславівської єпархії заявила про свою підтримку політики єпископа ще до організаційного оформлення структури, таким способом послаблюючи позиції наявних політичних сил. Останні звинувачували таких священників у пристосуванстві та кар’єризмі, а єпископа – у тиску на підлеглих. Напередодні створення клерикальної партії, у 1907 р., націонал-демократи, прогнозуючи долю нової політичної сили, заявили, що до новоствореної партії священники будуть змушені належати, навіть залишаючись симпатиками інших політичних сил. Добровільними прихильниками, на їхню думку, могли бути угодовці та кар’єристи³⁶. Духovenство як суспільна група не могло самостійно впливати на голосування, оскільки, йшлося в “Ділі”, священники розсіяні серед населення і не утворюють компактної групи. Ті ж священники, які раніше здобували мандати, перемагали як представники певних політичних сил, а не як представники духовенства. Клерикальна партія, на думку націонал-демократів, була приречена програвати “світським” партіям, оскільки “народ перестав бути отарою овець” та обиратиме радше соціалістів чи радикалів, ніж клерикалів³⁷.

Крім того, клерикалізм асоціювався з латинською (тобто польською) політичною культурою, тому західників звинувачували не просто в угодовстві, а в наслідуванні польської політичної традиції – практично у національній зраді. З клерикалізмом асоціювалися всі ініціативи щодо впровадження целібату та зміни календаря, які мали наблизити Греко-католицьку церкву до латинських зразків.

На думку восточників – прихильників ідеї створення клерикальної організації, клір, що був цілком заангажованим у громадсько-політичні справи в структурах світських політичних партій, адекватно не зреагував на поширення в суспільстві ідей радикалізму та соціалізму, що пропагували під виглядом патріотизму. “Восточницьке” духовенство виступало за створення організації, яка не репрезентувала б нової політичної, економічної чи національної програми, а лише виступала на захист інтересів Церкви в суспільстві. Партія, на думку “восточників”, відмежовувала б священників від решти суспільства, для якого вони повинні були працювати. Духovenство мусило об’єднатися в єдиній організації незалежно від політичної орієнтації

³⁵ 1930 р., жовтня 22, Львів. Звернення митр. Андрея Шептицького до вірних про важливість організації Католицького Союзу, опубліковане в часописі “Нива” // Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльність. Документи і матеріали 1899–1944 [гол. ред. А. Кравчук]. – Львів: Місіонер, 1999. – Т. 2, кн. 2. – С. 803–805; 1930 р., жовтня 27, Львів. Інтерв’ю митр. Андрея Шептицького з представниками львівської укр. преси про організацію Католицького Союзу // Там само. – С. 805–806.

³⁶ Замітки над проектом засновання клерикальної партії // Діло. – 1907. – Ч. 246. – С. 1–2.

³⁷ Там само.

та україно- чи русофільських поглядів. Водночас участь у партійній діяльності, громадській роботі в школах і читальнях, політичних друкованих виданнях, на думку редакції восточницького часопису “Нива”, мала поєднуватися із членством в клерикальній структурі³⁸. Потреба у створенні клерикальної організації з жорсткою дисципліною гостро виникла під час виборної кампанії 1907 р., коли стало зрозуміло, що для значної частини духовенства політичні переконання та партійна заангажованість важать більше, ніж церковна субординація та позиція вищої ієрархії. Такі парохі ставали учасниками, а подекуди ініціаторами “хуліганських дій”, різко виступали проти інших священників, які не поділяли їхніх політичних переконань³⁹.

У питанні створення клерикальної організації “західники” (“станиславівська група”) займали менш компромісну позицію, ніж “восточники”. Як йшлося в “Руслані”, було мало шансів на спільну роботу духовенства зі світською інтелігенцією на засадах християнської моралі⁴⁰. Радше навпаки, така співпраця могла б спричинити зростання популярності радикальних ідей у середовищі духовенства: “ті священники, що пішли самопас, без внутрішньої організації, в ряди світської інтелігенції, не те що не проникнули єї Христовим духом, а й самі сего духа загирили”. Спільна діяльність кліру та світської інтелігенції була можлива, на думку “західників”, до певної межі, доки ця співпраця не суперечила інтересам Церкви. В іншому разі клір мав працювати окремо або проти “радикальної” інтелігенції⁴¹.

“Восточники” і “західники” сходилися на думці, що духовенству потрібна станова організація. Політичні партії критикували таку ініціативу, оскільки подібна організація робила нелогічним перебування священників у світських організаціях, а клір у цьому разі виходив з-під керівництва партійних лідерів. У час масової політики втрата однією із партій підтримки священників-активістів, які мали значний вплив на своїх парохіян, означала серйозне послаблення її позицій. Для того, щоб не допустити відтоку своїх членів у станову клерикальну організацію, партійні лідери як аргументи використовували історичну традицію та патріотичну риторіку. На їхню думку, виокремлення кліру означало “замах на народні звичаї”, ініційований польськими політичними колами. Те, що головними апологетами заснування клерикальної партії були “західники” на чолі з єпископом Григорієм Хомишиним, націоналісти трактували як продовження латинізаційної (тобто колонізаційної) політики, частиною якої були також спроби запровадження целібату, впровадження григоріанського календаря тощо.

Світські політичні діячі називали клерикальну партію єпископа Хомишина угодовою та пропольською через прихильність до ідеї українсько-польського порозуміння. Клерикали-“західники”, трактуючи політику решти партій як популістську, закликали до т. зв. позитивної роботи і претендували на те, щоб бути виразниками інтересів “всього народу”. Через це вони самі часто були змушені апелювати до національних почуттів та використовувати риторіку захисту прав “працюючого люду”.

Суперечності всередині кліру не дали змоги Християнсько-суспільному союзу стати партією всього греко-католицького духовенства. Фактично продовжували

³⁸ Партія чи організація? // Нива. – 1907. – С. 97–102.

³⁹ До хвилі // Нива. – 1907. – С. 609–612.

⁴⁰ Наш боляк // Руслан. – 1907. – Ч. 132, 133, 134, 135.

⁴¹ Там само.

існувати дві групи, одна з яких після 1911 р. була організаційно оформлена. Це виявилось, зокрема, через діяльність клерикальної преси, що відображала позиції “західників” і “восточників”. Існування таких видань їхні засновники аргументували потребою “католицьких часописів”, які б протистояли впливам “ліберальної преси”. Проте значна частина матеріалів цих видань була присвячена не боротьбі зі соціалізмом, а відстоюванню позицій “західництва” чи “восточництва”, дискусіям про історичну роль східного обряду, целібату, богослужбову мову, зміни в літургії тощо.

Серед духовенства, яке було активно залучене до політичних процесів, найбільшу групу становили члени та прихильники Української націонал-демократичної партії (УНДП). Тому саме націонал-демократи були головними опонентами клерикалів-західників щодо участі парохіяльного кліру в громадському житті. Вони не заперечували, що представники кліру можуть очолити національний рух. Але не через свій статус, а лише завдяки особистим здібностям: “Я не противний тому, щоби священник був проводирем партії. Хай буде і священник (ось був у нас бл.п. Качала!) тільки не тому, що він священник, а лиш тому, що має до того хист”⁴².

Отже, визначаємо дві проблеми у загальний період, що стосуються теми громадянського суспільства: узгодження християнського вчення з потребою національної мобілізації, а також роль духовенства як самостійного суб’єкта чи рівноправної частини соціуму.

Розбіжності в поглядах щодо ролі й місця духовенства були принциповими, але не визначальними. Насправді корінь питання був глибше.

На відміну від “восточницького” кліру, який був прихильником політики митрополита Андрія Шептицького, спрямованої на “очищення обряду від латинських запозичень” та наближення його до православних зразків, “західники” наголошували на католицькому характері Греко-католицької церкви в Галичині, а також виступали проти участі духовенства в політичних проектах, у яких духовенству відводили допоміжну роль. На думку “західників”, клір через свій політичний досвід, чисельність та статус в українському суспільстві мав займати керівні позиції в політичних процесах, а не йти на компроміси зі світською, часто антиклерикальною, інтелігенцією.

Звідси, ймовірно, і різні уявлення про роль священнослужителів у суспільстві. Не варто недооцінювати силу традиції західної і східної церков з їхніми історіями співжиття зі світською владою, а також уявленнями про роль вірян (яка є значно більшою саме у східній традиції).

Розбіжності між західниками і восточниками збурили цілий пласт проблем і суперечок церковного характеру (візантинізація, українська мова, целібат, календар), в які включилися суб’єкти “громадянського суспільства” з-поза Церкви.

Не забуваймо, що початок ХХ ст. – це час активного поширення не лише націоналізму, але й соціалізму, а також загострення українсько-польських відносин. І ці проблеми для Галичини є дуже взаємопов’язаними.

Поширення в суспільстві модерних ідеологій, привабливих через пропагування соціальної та національної справедливості, змусило греко-католицький клір реагувати на нові виклики: звертати більше уваги на такі питання, як стосунки робітників із працедавцями, справедлива оплата праці та участь місцевих парохів

⁴² Замітки над проектом засновання клерикальної партії // Діло. – 1907. – Ч. 246. – С. 1–2.

у громадсько-політичному житті. Загострення суперечностей між русофілами та українофілами відобразилося на стосунках в середовищі духовенства. Ієрархія Греко-католицької церкви виступала проти екстремізму в будь-яких його виявах, а також проти насильницьких методів ведення політичної боротьби. Важливим для життя Церкви було те, що згадані процеси відбувалися на тлі загострення українсько-польських відносин, коли взаємини між римо-католицьким та греко-католицьким духовенством стали індикатором міжнаціональних взаємин у краї.

Ставлення вищої греко-католицької ієрархії до соціалістичних рухів виражалося у пастирських листах, зокрема в посланнях Андрея Шептицького “Християнська робота”⁴³ та “Наша програма”⁴⁴. Соціалізм вважали неприйнятним як з ідеологічних міркувань, так і через критику кліри представниками лівого табору. Шептицький наголошував на двох головних ідейних конфліктах соціалізму та вчення Церкви: заперечення лівими ідеологами приватної власності та пропаганда ними ідеї свободи совісті⁴⁵. У 1904 р. було опубліковано пастирський лист “О квестії соціальной”⁴⁶, що стосувався інститутів шлюбу та державної влади у житті християн.

На початку ХХ ст., коли конфесійна належність продовжувала значною мірою визначати національну, плюралізм у трактуванні Греко-католицької церкви перестав бути питанням виключно канонічного права чи предметом обрядових дискусій. Оскільки Церкву вважали головною українською національною інституцією, її часто наділяли державотворчими функціями. Дуалізм Греко-католицької церкви визначив існування двох альтернативних поглядів (“західницького” і “восточницького”) щодо її майбутнього, а отже, і щодо пошуків зовнішніх орієнтирів.

Незважаючи на певну залежність від місцевої світської влади, яка захищала інтереси польської верхівки, греко-католицькому духовенству вдалося стати головним промотором національного, культурного, громадського і політичного життя. Ієрархія Греко-католицької церкви, які репрезентували вірних перед державною владою, українське й польське суспільство вважало “представниками і захисниками народу”, його аристократією за умови відсутності чисельного прошарку політичної, земельної чи фінансової еліти.

⁴³ 1899 р., серпня 2, Станіславів. Пастирське послання Станіславівського єп. Андрея Шептицького до вірних “Християнська робота” // Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльність. Документи і матеріали 1899–1944 / [гол. ред. А. Кравчук]. – Львів: Місіонер, 1998. – Т. 2, кн. 1. – С. 1–16.

⁴⁴ 1899 р., серпня 2, Станіславів. Пастирське послання єп. Шептицького до духовенства “Наша Програма” // Митрополит Андрей Шептицький: Життя і діяльність. Церква і церковна єдність. Документи і матеріали 1899–1944 / [гол. ред. А. Кравчук]. – Львів: Свічадо, 1995. – Т. 1. – С. 1–9.

⁴⁵ Там само. – С. 6.

⁴⁶ 1904 р., травня 21, Крехів. Пастирське послання митр. Андрея Шептицького до духовенства “О Квестії Соціальной” // Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльність. Документи і матеріали 1899–1944 / [гол. ред. А. Кравчук]. – Львів: Місіонер, 1998. – Т. 2, кн. 1. – С. 137–177.

Анна ВАРАНИЦЯ

ОСВІТНІ СТРАТЕГІЇ В МУЛЬТИКУЛЬТУРНОМУ СУСПІЛЬСТВІ: ПРИКЛАД ШКІЛЬНИЦТВА ПІДАВСТРІЙСЬКОЇ ГАЛИЧИНИ

Однією з характерних рис європейської культури завжди була беззаперечна повага до освіти. Рівень освіченості пересічних людей не мав значення – усі визнавали авторитет того, хто володіє знанням. Значною мірою це пояснюється тим, що протягом століть питання освіти перебувало в компетенції Церкви, яка інтерпретувала всі свої функції в житті суспільства і держави як певний сакрамент. Освіта в цьому контексті перетворювалася в одкровення, доступне тільки обраним. За таких умов складно було б говорити про практичне значення здобутих знань, це був радше привілей та атрибут статусу. Зрештою в традиційному соціумі більшість і не відчувала необхідності вчитися, адже універсальним світоглядним орієнтиром виступав досвід поколінь. Переломом стало “довге ХІХ століття”. У цей період освіта вперше почала привертати увагу держави й виконувати роль інструмента, а не самоцілі, поступово стаючи необхідною умовою виживання кожного в нових реаліях.

Процес поширення освіти в Галичині вписувався в ширші контексти європейської модернізації. Нові галузі, професіоналізація ринку праці, поява соціальних ліфтів та зміни ідейного клімату були головними чинниками, що змушували владу, суспільство й окремих людей переоцінити можливості, які дає знання. Проте становлення освітнього простору Галичини мало низку особливостей. Йдеться про те, що наприкінці ХVІІІ ст. Галичина стала частиною значно розвиненішої держави, де вже існувала освітня політика і стратегії її використання на користь монархії. Новоприєднана провінція не просто відставала від центру, їх розділяла своєрідна прірва, для подолання якої знадобилося більше ніж півстоліття. Друга особливість полягала в багатоетнічності Галичини. На тлі націотворення в ХІХ ст. конфлікт інтересів навколо школи виявився невідворотним, а домінантність Відня надавала гостроти. Третьою відмінністю був аграрний характер провінції. Більшість населення становило селянство, яке останнім приходило до усвідомлення потреби вчитися. Ці особливості визначили специфіку розвитку освіти в Галичині, що схематично вписується у трикутник: Відень – місцеві еліти – пересічна людина. Стратегії кожної зі сторін неодноразово змінювалися й еволюціонували, залишаючись при цьому в нерозривному зв'язку аж до 1914 р.

Die Schule ist ein Politikum

“Освіта – це політика” – такий новаторський принцип проголосила Марія Терезія у травні 1770 р., затверджуючи склад комісії з опрацювання першої шкільної

реформи, що передбачала створення мережі державних німецькомовних початкових і середніх шкіл із стандартизованою програмою¹. Ідея реорганізації освіти була частиною ширшого проекту *Gesammtsstaatsidee*, який зводився до перетворення монархії в централізовану державу. Реформа була покликана розв'язати декілька питань: забезпечити Австрію численним корпусом освіченої бюрократії, обмежити впливи Церкви в соціально-політичній сфері, інтегрувати й уніфікувати етнічно різні регіони імперії та покращити рівень життя широких суспільних верств².

Відповідно концепції *Gesammtsstaatsidee*, чиновництво мало стати опорою держави. З бюрократією вищого рівня проблем не було – в період правління Марії Терезії при дворі була значна кількість фахових світських службовців. Складнішою виявилася ситуація з чиновниками середніх і нижчих щаблів. Передбачалося, що ними ставатимуть представники середнього класу, від яких Відень очікував небагато – лояльності в стосунку до влади і скрупульозності у виконанні розпоряджень. Службовці такого рівня не мусили бути особливо освіченими, вистарчало базових знань і німецької мови, тобто їхня фахова підготовка могла обмежуватися новою державною школою. Не менш важливим питанням шкільництва поставало в контексті конкуренції монарха і вищого кліру. Обмеження і згодом знищення церковної монополії на освіту було шляхом до секуляризації суспільства, тому, як підкреслював Владислав Хотковський, “школа була сіллю в оці новаторів двору Марії Терезії. Вони добре знали, що той, в чиїх руках знаходиться освіта, може розпоряджатися майбутнім народу”³.

“Майбутнє народу” творці реформи вбачали в перетворенні етнічно й культурно відмінних груп населення Австрійської імперії у єдину цілість. Кращого інструменту уніфікації, ніж обов'язкова для усіх школа з німецькою мовою, проавстрійським ідеологічним підходом та насадженням спільних культурних цінностей, бути не могло⁴. З іншого боку, така школа мала показати турботу монарха про народ, адже людина отримувала більше шансів на фінансове благополуччя в нових економічних реаліях за умови освіченості. Користь з цього була і для Відня – елементарно освічений громадянин міг працювати якісніше на добробут імперії. Це підпорядковувалося *Gesammtsstaatsidee*, що передбачала спільну відповідальність за державу.

Опрацювання реформи затягнулося на чотири роки і врешті 6 грудня 1774 р.⁵ Марія Терезія затвердила Загальний шкільний регламент для німецьких

¹ Tomczyk R. Pierwszy projekt systemu szkolnego w nowożytnej Austrii w okresie panowania Marii Teresy / R. Tomczyk // Edukacja Humanistyczna / Wyższa Szkoła Humanistyczna TWP. – Szczecin, 2011. – Nr. 2(25). – S. 13–22.

² Gruński S. Dzieje szkolnictwa ludowego w Galicyi (Czasy przed zaprowadzeniem autonomii 1772–1861) / S. Gruński. – Lwów: nakł. Polskiego Towarzystwa Pedagogicznego, 1916. – Cz. 1. – S. 10–18.

³ Chotkowski W. Historia polityczna Kościoła w Galicyi za rządów Maryi Teresy / W. Chotkowski. – Lwów: G. Gebethner i Spółka, 1909. – T. 1. – S. 170.

⁴ Łoziński W. Galicjana – kilka obrazków z pierwszych lat historii galicyjskiej / W. Łoziński. – Lwów: Nakładem Karola Wilda, 1872. – S. 61; Napierała P. Konflikt dwóch światów. Terezijscy i józefińscy biurokraci w Galicji (1772–1790) / P. Napierała // Polacy wobec wielości kultur. Wczoraj-dzisiaj. – Gniezno, 2009. – S. 100.

⁵ Pelczar R. Szkoły parafialne na pograniczu polsko-ruskim (ukraińskim) w Galicji w latach 1772–1869 / R. Pelczar. – Lublin: KUL, 2009. – S. 21.

тривіальних і нормальних шкіл (*Allgemeine Schulordnung*)⁶. Цей закон передбачав передачу шкільництва усіх рівнів державі, а контроль на місцях мали здійснювати австрійські чиновники. Впроваджували загальний шкільний обов'язок для усіх дітей віком 6–13 років. Школи було розділено на три типи – тривіальні, головні та нормальні, або зразкові. Тривіальні школи мали діяти в селах і містечках, головні повинні були існувати в усіх містах, принаймні одна на адміністративний округ. Нормальна школа передбачалася одна – в столиці кожної провінції. Зміст освіти в кожній зі шкіл був орієнтований на те, чим надалі будуть займатися її випускники, хоча станових меж формально не існувало. Так, тривіальні школи були призначені для робітників, ремісників та селян, а головні школи мали готувати майбутніх службовців нижчого рівня. Нормальні школи були відкритими лише для еліти й мали передувати подальшому навчанню в університетах. Обов'язок утримання всіх типів шкіл і оплата праці вчителів лягала на домінії та громади⁷.

Хоча Галичина стала частиною монархії Габсбургів на два роки раніше, ніж проведено освітню реформу, тут *Schulordnung* було впроваджено тільки 1777 р.⁸ Це пов'язано зі специфічним ставленням Відня до новоприєднаної провінції в перші роки. Річ у тім, що Марія Терезія свої володіння розділяла на дві категорії – провінції, пов'язані зі збагаченням держави, які становили особливу цінність, і ті, які можуть бути корисними в разі їхнього обміну на кращі території⁹. До першого типу належали такі частини монархії, як Ломбардія чи Трієст. Галичину, натомість, зараховували до другого. Тому займатися впровадженням шкільного проекту в *Bärenland* (*країна медведів*) імператриця не вважала за потрібне. Іншої думки був Йосиф II. Він, виходячи з просвітницьких ідей гуманізму й раціоналізму, бачив у “темній провінції” простір для реалізації цивілізаторської місії. За його наполяганням *Schulordnung* було поширено на Галичину. По суті, він став першим культуртрегером і творцем освітньої політики монархії власне щодо Королівства Галіції і Лодомерії¹⁰.

Попри те, що шкільна реформа поширилася на Галичину, її майже не виконували. Причин було багато – починаючи від неготовності широких суспільних верств наприкінці XVIII ст. приймати освіту, закінчуючи непродуманим виконавчим апаратом і механізмом фінансування. Хоча відповідальність за справи елементарної і середньої освіти було покладено на губернатора й спеціальну шкільну комісію (яка, по суті, складалася тільки з графа Йосифа фон Галленберга)¹¹, результати були

⁶ Voltelini H. Eine Denkschrift des Grafen Johann Anton Pergen in Gesamtdeutsche Vergangenheit. Festgabe für Heinrich Ritter von Srbik zum 60. Geburtstag am 10. November 1938 / H. Voltelini. – München: Bruckmann, 1938. – S. 68–158; Tomczyk R. Pierwszy projekt systemu szkolnego w nowożytej Austrii... – S. 16–21.

⁷ Die allgemeine Schulordnung der Kaiserin Maria Theresia und J.J. Felbigers Forderungen an Schulmeister und Lehrer. – Leipzig: Richter, 1896. – S. 1–79.

⁸ Pelczar R. Szkoły parafialne na pograniczu polsko-ruskim (ukraińskim) w Galicji w latach 1772–1869... – S. 21.

⁹ Zwiędineck-Südenhorst H., Wolf A. Maria Theresia, Josef II. und Leopold II. 1740–1792 / H. Zwiędineck-Südenhorst, A. Wolf. – Berlin, 1884. – S. 116–122; Gruński S. Dzieje szkolnictwa ludowego w Galicyi (Czasy przed zaprowadzeniem autonomii 1772–1861)... – S. 17.

¹⁰ Magenschab H. Josef II. Österreichs Weg in die Moderne / H. Magenschab. – Wien: Amalthea, 2006. – S. 188–192.

¹¹ Wolff L. The Idea of Galicia: History and Fantasy in Habsburg Political Culture / L. Wolff. – Stanford: Stanford University Press, 2010. – S. 56.

мізерними. Вдалося створити тільки чотири головні школи (у Ярославі, Перемишлі, Кросно та Станіславові) та нормальну школу у Львові. Натомість до сільських парафіяльних шкіл реорганізація у тривіальні не дійшла, їхня кількість не збільшилася, а там, де вони існували, діяли далі під повним підпорядкуванням духовенству¹².

Після того, як 1780 р. Йосиф II отримав одноосібну владу, освітня політика Відня перейшла на новий рівень. Цісар не впроваджував іншої шкільної реформи, але в тому, що стосувалося реалізації *Schulordnung*, пішов далі, ніж Марія Терезія. Першим кроком був патент від 20 січня 1781 р., що встановлював шкільний примус для всіх дітей віком 6–12 років. Тут важливо зазначити, що в документі Йосифа II йшлося про *примус*, тоді як в терезіанському указі – про *обов'язок*¹³. Шкільний обов'язок означав, що кожен громадянин Австрії в певному періоді життя повинен пройти мінімальний курс навчання, байдуже вчиться він публічно чи приватно, а примус зобов'язував навчатися тільки у державній школі.

Незважаючи на власні антиклерикальні погляди, Йосиф II розумів значення церковних інституцій в житті широких суспільних верств. Цей чинник цісар планував використати для залучення більшої кількості учнів до тривіальних шкіл. Тому патентом від 22 вересня 1782 р. він зобов'язав парохів заохочувати батьків записувати дітей до школи¹⁴. 7 лютого 1787 р. Йосиф II створив систему шкільного патронату. Згідно з цим документом, відповідальність за будівництво, утримування та відвідування шкіл покладалася на церковний клір¹⁵. Такі патронати мали бути в кожній місцевості, де є 90–100 дітей шкільного віку. Паралельно цісар видав указ про ліквідацію “порожнього духовенства”, за яким монастирі, які не вели жодної суспільної корисної роботи, наприклад, освітньої, мали бути розпушені.

Суттєвою вадою терезіанського шкільного проекту Йосиф II вважав неврегульоване фінансове питання. Вже на початку 80-х років стало зрозуміло, що ніякої конкуренції за школу між громадами й домініями в Галичині не буде: і першим, і другим це не потрібно. Проблема частково мали розв'язати шкільні патронати, проте цього, очевидно, було замало. Тож указ від 30 травня 1788 р. накладав на домінії обов'язок надавати територію під будівництво школи й надалі утримувати її на 1/3. Громади, своєю чергою, мусили надавати допомогу при будівництві, забезпечувати обігрів шкіл і оплачувати роботу вчителя. У містах створенням шкільної мережі мали займатися бургомістри¹⁶.

У період правління Йосифа II Галичина вже не була такою *terra incognita*, як за часів Марії Терезії. Цісар досить добре розумів етнічну строкатість провінції. Важливо було переламати польський опір. Відповідно, одне з головних завдань йосифінської школи полягало в тому, щоб “галичанин перестав бути поляком”. На

¹² *Gruński S.* Dzieje szkolnictwa ludowego w Galicyi (Czasy przed zaprowadzeniem autonomii 1772–1861)... – S. 19.

¹³ *Mutschlechner M.* Joseph II.: Reformkaiser oder aufgeklärter Despot? [Електронний ресурс] / M. Mutschlechner // Die Welt der Habsburger. – Режим доступу: <http://www.habsburger.net/de/kapitel/joseph-ii-reformkaiser-oder-aufgeklaerter-despot?language=en>; *Gruński S.* Dzieje szkolnictwa ludowego w Galicyi (Czasy przed zaprowadzeniem autonomii 1772–1861)... – S. 20.

¹⁴ *Ibidem.*

¹⁵ *Pelczar R.* Szkoły parafialne na pograniczu polsko-ruskim (ukraińskim) w Galicji w latach 1772–1869... – S. 22.

¹⁶ *Röskau-Rydel I.* Rozwój szkolnictwa ludowego we Lwowie w latach 1772–1848 / I. Röskau-Rydel // *Zeszyty naukowe uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace historyczne.* – Kraków, 1997. – S. 371–389.

цьому шляху Йосиф II здійснив три кроки: запровадив німецьку мову як єдину викладову, заборонив виїзд на навчання за кордон і дозволив приймати на навчання ремесла і службу тільки тих, хто мав свідоцтво про закінчення державної школи. Заборона навчатися за кордоном мала для польських еліт особливе значення, адже не бажаючи давати дітей до німецьких шкіл, вони часто відправляли їх до Варшави, де активізувала свою діяльність Комісія Едукаційна¹⁷. Натомість заборона приймати до ремесла і служби осіб без шкільного свідоцтва німецького зразка забезпечувала германізацію низів. З боку русинів Йосиф II не очікував спротиву, їхню лояльність мали забезпечити інші реформи, зокрема релігійна й селянська. Окрім цього, вони не мали ностальгії за втраченою державою, як це було в поляків. Цісар передбачав, що вони самі включаться в процес германізації через школу, коли усвідомлять переваги нової влади і користь від освіти¹⁸.

Щодо германізації галицьких євреїв, Йосиф II мав плани їхньої повної і швидкої асиміляції¹⁹. Певна логіка тут була: по-перше, для євреїв будь-яка держава була чужою і ставлення до неї залежало від вигоди, яку вона несла, або шкоди, яку завдавала, по-друге, перебуваючи в ізоляції, євреї були “незіпсовані” ворожою щодо Австрії польськістю, і, по-третє, розмовною мовою був їдиш, що на 70% складался з германізмів, тож “хох дейч” євреї освоювали без особливих труднощів. Ця стратегія була продиктована досвідом взаємодії з австрійськими євреями, які вже переживали власне Просвітництво²⁰. Подібні процеси Йосиф II очікував і в Галичині. Проте ситуація виявилася протилежно. Відсутність чітких указів цісаря щодо залучення єврейських дітей до німецьких шкіл свідчить про його нерозуміння обставин. Дії Йосифа II були опосередковані: він встановив квоту у Віденській рабиністичній семінарії (від абітурієнтів вимагалось свідоцтво про закінчення німецької головної школи), а також видав розпорядження про обов’язковий іспит з німецької мови перед вступом у шлюбу (на практиці цього ніколи не реалізовано)²¹.

Незважаючи на те, що Йосиф II створив далекоглядну стратегію розвитку освіти в Галичині, його проект на практиці зазнав невдачі. Основні укази цісар видав в період 1787–1789 рр. і до його смерті в 1790 р. вони ще не встигли дати бажаний ефект. Як зазначив польський історик другої половини XIX ст. Станіслав Груїнський, “в жодній сфері терезіансько-йосифінських реформ не наступив такий

¹⁷ Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1777, 1790. – Warszawa: Wyd. Zpomoga Kasy im. J. Mianowskiego, 1910. – S. 180.

¹⁸ Мудрий М. Австрорусинство в Галичині: спроба окреслення проблеми / М. Мудрий // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2000. – Вип. 35–36. – С. 571–604.

¹⁹ Монолатій І. Галицькі євреї в австрійський період (1772–1918 рр.) // Незалежний культурологічний часопис “І”. – Львів, 2008. – № 51 (Гебрейський Львів); Soboń M. Polacy wobec Żydów w Galicji doby autonomicznej w latach 1868–1914 / M. Soboń. – Kraków: Verso, 2011. – S. 38–46.

²⁰ לטרב לארשי הפוריא-חרומב הלכשה תענת: “ברעמב יבל”. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lib.cet.ac.il/pages/item.asp?item=7741>; Mendelssohn M. Ueber die Frage: was heißt aufklären? / M. Mendelssohn // Berlinische Monatsschrift (Berlin). – 1784. – № 4. – September.

²¹ Jak w Galicji z Żydów robiono Niemców // Zgoda (Lwów). – 1877. – Nr. 1. – 3 sierpnia; Jak w Galicji z Żydów robiono Niemców (ciąg dalszy) // Zgoda. – 1877. – Nr. 2. – 17 sierpnia; Jak w Galicji z Żydów robiono Niemców (ciąg dalszy) // Zgoda. – 1877. – Nr. 3. – 31 sierpnia; Jak w Galicji z Żydów robiono Niemców (ciąg dalszy) // Zgoda. – 1877. – Nr. 4. – 14 września; Jak w Galicji z Żydów robiono Niemców (ciąg dalszy) // Zgoda. – 1877. – Nr. 5. – 28 września; Jak w Galicji z Żydów robiono Niemców (dokończenie) // Zgoda. – 1877. – Nr. 6. – 12 października.

розкол між тим, що старалися зробити, і тим, що насправді вийшло, – як власне у справі шкільних реформ...”²². Спадкоємець династії реформаторів, Леопольд II, мало цікавився проблемою освіти і не продовжив справи своїх попередників. Окрім цього, жодної ініціативи не було і в самій Галичині. Тож дискусії навколо шкільництва припинилися на п’ятнадцять років.

Наступним спробував реформувати освіту Франц I. Його метою було покращення взаємин зі світською та церковною елітою монархії, тому всі нововведення цісаря нівелювали прогресивні шкільні закони Йосифа II. Йшлося про повернення духовенству монополії на елементарну освіту і збереження статус-кво вищих верств²³. Розробку реформи було доручено Генріху Франсу фон Роттенхану²⁴, проект якого затверджено 11 серпня 1805 р. під назвою “*Політична конституція для німецьких шкіл*” (*Politische Verfassung der deutschen Schulen*)²⁵. Усі школи Австрійської імперії мали перетворитися у станові, а паралельно із тривіальними, головними і нормальними школами мали діяти також реальні училища і навчальні заклади для жінок. Впровадження станового характеру шкільництва означало, що тривіальна школа більше не передбачала переходу на рівень середньої школи. Загалом це не було чимось новим, на практиці так було й раніше, своїм указом Франц I просто зафіксував реальний стан речей. Відповідно, тривіальні школи призначалися для нижчих верств, головні – для середнього класу, нормальні й реальні школи були відкритими для еліти. Щодо шкіл для жінок, то до цих закладів могли вступати тільки дівчата з вищих сфер суспільства.

Політична шкільна конституція зберігала церковні патронати. Окрім цього, вплив духовенства на початкові школи посилювався через передання кліру адміністративних функцій. Виконавча вертикаль на рівні кожного коронного краю тепер виглядала так: губернаторство – кафедральний схоласт на рівні дієцезії – декан – парох. Оскільки шкільна реформа 1805 р. стосувалася цілої монархії, специфіку Галичини в ній не було враховано, зокрема її етнічну неоднорідність. Наслідком цього стало те, що тільки католицьке духовенство отримало широкі повноваження в управлінні усім початковим шкільництвом провінції. Ні греко-католицький клір, ні рабинат не мали такого впливу. Аналогічні права до католиків греко-католицькому духовенству було надано тільки 1815 р.²⁶, а Правління єврейських громад отримали певні повноваження лише в 1869 р.

Консервативний характер реформи 1805 р. був пов’язаний із реакційним курсом Франца I. Під враженням від революційних потрясень у Франції цісар прагнув зміцнити традиційні оплоти імперії, якими власне були аристократи й духовенство. Суспільні низи здавалися джерелом потенційної загрози, тому важливо

²² *Gruński S.* Dzieje szkolnictwa ludowego w Galicyi (Czasy przed zaprowadzeniem autonomii 1772–1861)... – S. 21.

²³ *Scheipl J.* Die Entwicklung des österreichischen Schulwesens von 1750–1938 / J. Scheipl, H. Sell. – Graz: Leykam Verlag, 1987. – S. 41.

²⁴ *Weitensfelder H.* Studium und Staat: Heinrich Graf Rottenhan und Johann Melchior von Birkenstock als Repräsentanten der österreichischen Bildungspolitik / H. Weitensfelder. – Wien: WUV-Universitätsverlag, 1996. – S. 69–83.

²⁵ *Politische Verfassung der deutschen Schulen in den k. auch k. k. deutschen Erbstaaten.* – Wien: Joannis Gaffe, 1806. – 112 s.

²⁶ *Pelczar R.* Szkoły parafialne na pograniczu polsko-ruskim (ukraińskim) w Galicji w latach 1772–1869... – S. 23.

було втримати їх на “місці”. Хоча політична логіка в цьому і була, проєкт виявився винятково провальним. Його негативний вплив поглиблювався з часом, оскільки *Політична шкільна конституція* з незначними змінами залишалася в силі до середини 60-х років XIX ст. Цю ситуацію влучно охарактеризував Йосиф Дітль: “Закон становить єдину непорушну цілість і застиглу нерухомість, він ніби на віки освячений, не допускає впливу людей фахових, оточений непробивним муром самовладства духовенства, замкнутий сам в собі, стиснутий, він став механічною мантрою однотайного керунку шкільництва і тому перешкодою для будь-якого розвитку в галузі народної освіти, і це коли майже в усій Європі проявляється величезний поступ у цій справі”²⁷.

Наступним важливим моментом в освітній політиці Відня став період 1848–1849 рр. Якщо раніше розвиток шкільництва залежав від двох чинників – політичної волі монарха та інтересів духовенства, то на хвилі “Весни народів” додався третій – національні рухи. Їхні вимоги щодо освіти зводилися до загальної лібералізації школи, тобто ліквідації станового принципу та впровадження крайових мов викладання²⁸. Слабкий і несамостійний цісар Фердинанд I був готовий йти на поступки заради спокою, проте власного уявлення про напрям освітньої реформи він не мав. Її розробку він доручив Міністерству публічної освіти, створеному патентом від 23 березня 1848 р.²⁹ Перший міністр, Франц Зоммаруга, декларував реорганізацію шкільництва Австрії за пруським зразком. Рушієм змін мав стати розрив школи із церквою та повний контроль над всіма рівнями освіти з боку держави як гаранта успішності реформи³⁰. 4 березня 1849 р. новий цісар Франц-Йосиф I видав патент, який проголошував, що навчання є вільним, створювати школу має право кожен громадянин монархії, до навчальних закладів впроваджуються крайові мови, викладання релігії перебуває в компетенції релігійних громад, найвищий нагляд над школами належить державі³¹.

Хоча проголошені в патенті принципи мали примирливий характер, їх складно назвати актом доброї волі Відня, особливо в питаннях припинення германізації. Намагаючись втримати абсолютну владу в монархії, Франц-Йосиф I доволі вдало маніпулював протиріччями між різними національними рухами. У випадку Галичини на користь цісаря зіграв польсько-руський конфлікт. Однією з ключових вимог діячів польського руху у сфері шкільництва була його повна полонізація, проте цьому протистояли руські еліти, домагаючись впровадження до шкіл Східної Галичини української мови викладання. Національний рух русинів у період революції ще формувався і не мав таких загрозливих форм, як польський. Зважаючи на це, цісар обрав стратегію підтримки слабшого заради послаблення сильнішого: ніби для захисту русинів від полонізації Франц-Йосиф I зберіг у школах Галичини німецьку мову

²⁷ Dietl J. O reformie szkół krajowych. Szkoły ludowe / J. Dietl. – Kraków: Druk. Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1885. – S. 48.

²⁸ Baranowski M. Pogląd na rozwój szkolnictwa ludowego w Galicji / M. Baranowski. – Kraków: 1897. – S. 9.

²⁹ Schaffung eines eigenen Ministeriums des öffentlichen Unterrichts // Politische Gesetze und Verordnungen sämtliche Provinzen des Oesterreichischen Kaiserstaates, mit Ausnahme von Ungarn und Siebenbürgen. – Wien, 1851. – S. 53–54.

³⁰ Dutkova R. Polityka szkolna w Galicji między autonomią a centralizmem (1861–1875) / R. Dutkova. – Kraków: Instytut Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1995. – S. 10.

³¹ Ibidem.

викладання з формальним застереженням, що перехід на крайові мови відбудеться одразу після того, як в руській мові виробиться відповідний науковий апарат³².

Шкільна реформа 1849 р. була суто теоретичною, втілювати її в життя не збирався ні сам цісар, ні Міністерство, ні бюрократія на місцях. Певні її засади було впроваджено тільки через двадцять років у зовсім іншій політичній ситуації. Шлях від декларації до перших кроків у напрямку реалізації проходив через меандри ультраконсервативної діяльності кабінету Александра Баха та чергову хвилю клерикалізації шкільництва після конкордату Австрії з Ватиканом у 1855 р. Конкордат, що слугував “доказом союзу вітваря і трону”³³, передавав у руки духовенства всі школи монархії з метою “посилити релігійність молоді і відвести її від революційних ідей”³⁴.

Зміни освітньої політики Відня у другій половині 60-х років XIX ст. були пов’язані з проектом перебудови монархії та еволюцією політичних поглядів самого Франца-Йосифа I. Конституційні реформи, децентралізація і розширення національних прав лягли в основу нової суспільно-політичної концепції, в якій центральна влада ставала вищим арбітром, а лояльність меншин мало забезпечувати їхнє свідоме бажання належати до цієї держави. У цьому контексті виникла модель нового громадянина з новочасним способом мислення. Йшлося про відчуття внутрішньої свободи і рівності можливостей, здатність орієнтуватися в інформаційному просторі й реалізовувати себе в умовах модернізації. Це був перший крок демократизації, а необхідна передумова для нього – загальна освіченість громадян.

Невдалі експерименти зі шкільництвом у першій половині XIX ст. засвідчили, що модернізація освіти в Галичині можлива лише за підтримки місцевих еліт, тобто діячів польського і руського національних рухів. Пріоритетом був компроміс із поляками, які вже встигли продемонструвати свою впливовість у Державній раді, успішно добиваючись широкої автономії. Та через свіжу пам’ять про Січневе повстання для цісаря було актуальним умиротворення неспокійної провінції. У цей період польські політики мали значно конкретніші вимоги, ніж у 1848 р., наприклад, впровадження польської мови та створення Крайової шкільної ради – найвищого виконавчого органу у справах освіти під керівництвом намісництва. Після певних дискусій Франц-Йосиф I пішов на поступки і 25 червня 1867 р. затвердив статут Крайової шкільної ради – першої в монархії інституції, якій належало “адміністративне управління школами й науковими закладами в межах повноважень, що належать політичній владі краю, і в рамках обов’язкових законів”³⁵. Це була перша велика перемога польських еліт у боротьбі за національну освіту.

³² Protokół narad Bajratu o szkołach ludowych // Dodatek. Gazeta Lwowska. – 1848. – Nr. 57. – 15 maja.

³³ *Weinzier-Fisher E.* Die Kirchenpolitische Lage in der Donaumonarchie um 1867 / *E. Weinzier-Fisher* // Gesellschaft, Politik und Verwaltung in der Habsburgermonarchie 1830–1918; [Hrsg. von Glatz F.]. – Stuttgart, 1987. – S. 143.

³⁴ *Vocelka K.* Verfassung oder Konkordat / *K. Vocelka* // Studien zur Geschichte der österreichisch-ungarischen Monarchie. – Graz; Köln, 1988. – S. 21.

³⁵ Statut organizacyjny, dotyczący się ustanowienia Rady szkół krajowej w Królestwie Galicji i Lodomerji z Wielkim Księstwem Krakowskim // Dziennik Ustaw i Rozporządzeń Krajowych dla Królestwa Galicji i Lodomerji z Wielkim Księstwem Krakowskim. – Lwów, 1867. – S. 18.

Питання мови викладання також вирішили на користь національних рухів монархії. § 19 Основного державного закону про загальні права громадян від 21 грудня 1867 р. постановляє: “Усі народи держави рівні у правах, і кожен народ має беззастережне право на збереження й плекання своєї національності та мови. Держава визнає рівноправність усіх мов, що вживаються у краях, у школі, адміністрації та громадському житті. У краях, де проживають декілька народів, публічні освітні заклади мають бути організовані так, щоб кожний із тих народів отримав однакові можливості для навчання рідною мовою без примусового вивчення другої крайової мови”³⁶. У § 19 не було прописано практичного механізму впровадження рівноправності, тому в кожній провінції його можна було трактувати відповідно до внутрішньої розстановки сил³⁷. Проте відсутність практичних приписів з позиції цісаря навряд чи була недоліком, радше навпаки – це звільняло Відень від потреби маневрувати між інтересами різних етнічних груп і замикало міжнаціональні протиріччя в регіональній площині. Отож, польсько-руські антагонізми навколо шкільництва тепер ставали суто галицькою проблемою, а Франц-Йосиф залишав за собою право рефері.

Ще одним недоліком була клерикалізація школи. Духовенство показало свою неспроможність і незацікавленість у провадженні шкільництва, а навчання під егідою кліру вирізнялося тенденційністю і спрямованістю тільки на релігію. Тому потрібно було звільнити освітній простір від безпосереднього впливу духовенства, адже прихильників секуляризації школи ставало дедалі більше в усій Європі. Так, Адольф Дістервег стверджував: “Церква прагне передусім віруючого народу, ми натомість – я і мої ідейні товариші – хочемо мислячого народу, хоча й не без релігії. Клерикали прагнуть люду, який сліпо підпорядковується авторитету Церкви, ми – прагнемо люду критичного. Вони хочуть народу, який залишається без руху, ми – прагнемо живого, який крокує вперед”³⁸. Хоча в Галичині створення Крайової шкільної ради вже де-факто означало передачу шкільництва світській владі, закону бракувало де-юре. Тому 25 травня 1868 р. вийшов “Державний закон про відносини церкви і школи”, що передбачав відокремлення шкільництва від церкви і запроваджував рівне право на навчання в державній школі для всіх, незалежно від віровизнання. Релігія залишалась лише предметом вивчення³⁹.

Освіта, що слугувала би практичним потребам громадян і держави, мусила бути систематизованою та уніфікованою. Раніше жодних освітніх стандартів не існувало. Хоча і реформа Йосифа II, і *Політична шкільна конституція* 1805 р. встановлювали перелік предметів вивчення для кожного типу навчальних закладів, не було визначено, які власне знання має отримати людина, навчаючись у школі. Тож стандарт освіти треба було створювати від початку. Результати закріплював

³⁶ Staatsgrundgesetz vom 21 December 1867 über die allgemeinen Rechte der Staatsbürger für die im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder // Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Österreich Jahrgang 1867. – Wien, 1867. – S. 394–396.

³⁷ *Левіцький К.* Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914 / К. Левіцький. – Львів: Накладом власним з друкарні оо. Василян у Жовкві, 1926. – С. 104.

³⁸ *Źródła do dziejów wychowania i myśli pedagogicznej* / [red. S. Woloszyn]. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1965. – S. 94.

³⁹ Gesetz vom 25. Mai 1868, wodurch die grundsätzlichen Bestimmungen über das Verhältnis der Schule zur Kirche erlassen werden // Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Österreich. Jahrgang 1869. – Wien, 1868. – S. 336–341.

“Державний шкільний закон” від 14 травня 1869 р.⁴⁰, який став підсумком освітніх реформ. Згідно з § 1–2, школа мала слугувати просвітницьким цілям усіх народів монархії і забезпечувати всі верстви потрібним для життя рівнем знань, тобто закон уперше декларував соціальну секуляризацію як мету освіти. Також впроваджувалася нова класифікація шкіл з чіткими навчальними планами: початкову освіту мали забезпечувати народні школи (обов’язкові для всіх дітей віком 6–14 років незалежно від статі, соціального походження, національної та релігійної приналежності), середню – гімназії, реальні і виділові школи, професійну – учительські семінарії і торгово-промислові училища. Закон вперше регулював службове становище вчителів, зокрема щодо посадових обов’язків і кваліфікації, а у випадку недобросовісної роботи передбачалися санкції.

У таких законодавчих межах шкільництво Галичини функціонувало до кінця австрійської доби. Передавши крайовій владі широкі повноваження у сфері початкової і середньої освіти, Відень, по суті, абстрагувався. Підтвердженням цього став скандал, що розгорівся навколо так званої *Новели шкільної*⁴¹ в 1882–1883 рр. Тоді клерикально-консервативна фракція, намагаючись посилити зв’язок школи і церкви, ініціювала розгляд питання про зміни деяких положень закону 1869 р., зокрема, § 48 про віросповідання вчителя. За новим проектом учитель мав належати до того ж віросповідання, що й більшість учнів⁴². Виходячи з політичних інтересів, польські депутати, які становили більшість представництва Галичини в Державній раді, були змушені підтримати впровадження цих поправок. Польське коло було зацікавленим у тому, щоб уряд Едуарда Таффе втримався при владі. Сформувавши проурядову більшість без підтримки клерикально-консервативної фракції було неможливо, а остання вимагала прийняття змін до § 48 як обов’язкової умови своєї лояльності до уряду. Проте поправка до закону не відповідала інтересам польських еліт на рівні Галичини, тож за їхнім наполяганням нова редакція Державного шкільного закону Галичини не стосувалася⁴³.

Загалом освітня політика Відня щодо Галичини протягом століття пройшла по замкнутому колу – від байдужості до розвитку шкільництва у *Bärenland* Марії Терезії та самоусунення від цих питань Франца-Йосифа I в межах децентралізації. Невдалі спроби Йосифа II і Франца I включити Галичину в загальноавстрійський освітній проект засвідчили, що без співпраці з вищими верствами місцевого населення впровадження реальних змін неможливе і, за влучним висловлюванням Адама Потоцького, “надання керунку шкільництву і публічному вихованню мало залежить від законів і приписів, залежить воно, передусім, від доброї волі людей,

⁴⁰ Gesetz vom 14. Mai 1869, durch welches die Grundsätze des Unterrichtswesens bezüglich der Volksschulen festgestellt werden // Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Österreich. Jahrgang 1869. – Wien, 1867. – S. 277–289.

⁴¹ Ustawa z dnia 2 maja 1883, zmieniająca niektóre przepisy ustawy z dnia 14 maja 1869 (Dz. u. p. Nr 12) // Dziennik ustaw państwa dla królestw i krajów w Radzie Państwa reprezentowanych. Część XIX. – Wydana i rozesłana dnia 5 maja 1883. – Wiedeń: 1883. – S. 199–206.

⁴² Stenograficzne sprawozdania z drugiej sesji drugiego peryodu Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomerji wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem w 1882 roku. – (Lwów, 1882). – S. 12–13, 338–342, 494–498.

⁴³ Ustawa z dnia 2 maja 1883, zmieniająca niektóre przepisy ustawy z dnia 14 maja 1869... – S. 206.

яким ці приписи належить виконувати”⁴⁴. Так, на перший план вийшли внутрішні галицькі кон’юнктури.

Школа – се народ

Еліти – каталізатор суспільних процесів. Від них як від найбільш ресурсної в інтелектуальному й матеріальному плані соціальної групи залежить форсування чи гальмування змін. Вони або рушій культури, або головний чинник консервації старих моделей. На момент включення Галичини у склад монархії Габсбургів елітарна верства складалася із двох основних прошарків – шляхти та духовенства. Представників шляхти у провінції було майже 120 тисяч, тобто 8% усіх мешканців Галичини⁴⁵. Незважаючи на те, що шляхетське середовище було неоднорідним, його об’єднувала самоідентифікація із культурою Речі Посполитої. “Перша Польща” виглядала з їхньої перспективи джерелом стабільності та гарантом привілеїв. Відповідно, перехід Галичини під владу Австрії розглядали як загрозу статус-кво. Страх і нерозуміння нових політичних реалій лягли в основу пасивного неприйняття австрійських порядків, ностальгії за втраченим та бажання максимально втримати все в такому стані, як це було раніше. Така стратегія поведінки шляхти поширювалася також на освіту.

Шкільні закони Марії Терезії і Йосифа II більшість світських еліт зустріла неприхильно. Незадоволення викликав обов’язок співфінансування. Питання про користь освіти для селянства не було аргументом, з позиції землевласника потреби селянства виглядали по-іншому, ніж гадав собі Відень: ні селянин, ні шляхтич не мислили категоріями загального блага й прогресу⁴⁶. Ще один чинник становила ідея збройного відновлення Польщі. Увага аристократії була настільки прикута до “великого повстання”, чи радше фантазій про нього, що проблеми розвитку культури й освіти опинилися поза її кругозором. Не менш суттєвим було внутрішнє несприйняття Австрійської монархії, її просвітницьких починань і курсу на германізацію. Проголошене Віднем “благо” галицька аристократія сприймала як підступ. Казимир Королінський писав: “Підступна Австрія витягнула лапи до землі тих, хто 89 років тому боронив Відень і Габсбурзьку державу від загибелі, і була настільки поштива, що надіслала лист зі словами: “В ім’я Святої Трійці забираємо вам край, бо ми сильніші”. Вже від початку Габсбурги зі своїми служакми намагалися надати загарбаному краю рис німецько-австрійських, між іншим через горезвісні шкільні закони”⁴⁷. Складно сказати, наскільки тогочасна шляхта усвідомлювала асиміляційний потенціал шкільництва, досвіду масової державної освіти вона не мала. Йшлося радше про сам факт появи німецьких шкіл.

У роботі Галицького Станового Сейму питання шкільництва піднімали двічі – у 1790 р. і 1842 р. 1790 р. Сейм відправив до Відня делегацію у складі Станіслава Ябронського, Миколая Потоцького, Юзефа Оссолінського і Яна Батовського. 19 серпня делегація представила Леопольду II меморіал про зміну політичного

⁴⁴ Sprawozdania Stenograficzne z posiedzeń Sejmu Krajowego Galicyjskiego we Lwowie w roku 1865. – (Lwów, 1865). – S. 114.

⁴⁵ *Marcinek R., Ślusarek K.* Materiały do genealogii szlachty galicyjskiej (Szlachta w Galicji w XVIII–XIX wieku) / R. Marcinek, K. Ślusarek. – Kraków: Historia Jagellonica, 1996. – S. 156.

⁴⁶ *Cesarz E.* Chłopi w polskiej myśli historycznej doby porozbiorowej 1795–1864 / E. Cesarz. – Rzeszów: Wyd-wo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 1999. – S. 19–20.

⁴⁷ *Króliński K.* Galicja / K. Króliński. – Stanisławów: Księg. R. Jasielskiego, 1922. – S. 4.

устрою в Галичині⁴⁸. В одному з пунктів йшлося про те, що Сейм просить надати йому право формування шкільного бюджету і наглядові функції над закладами освіти як посереднику між Віднем. Відповідь, яку дав цісар, перегукувалася з уявленнями Марії Терезії про “*Bärenland*”: “...долею цього люду залишається глибоке незнання, а рідкісні винятки тільки підтверджують правило. Неправильно вважати цей брак освіти за вину люду, адже він не мав досі жодної можливості її отримати, однак було б просто нерозумно довіряти йому за таких обставин освіту інших”⁴⁹. Друга спроба Сейму вплинути на напрямок шкільної політики в 1842 р. також закінчилася невдачею: на вимогу впровадження польської мови викладання і видання польськомовних підручників Відень відповів короткою відпискою: “справу буде взято до уваги”⁵⁰. Як і в 1790, так і в 1842 р. вимоги Сейму щодо освіти не були особливо наполегливими і відмови цісаря не спровокували ширших дискусій.

Хоча більшість аристократії першої половини ХІХ ст. не надавала ваги поширенню освіти, представники окремих родів активно спонсорували шкільництво. Зважаючи на те, що перший статистичний звіт про стан освіти датується лише 1841 р., неможливо точно визначити, скільки шкіл з’явилося завдяки меценатству шляхти. Єдиним джерелом виступають шкільні хроніки. Так, завдяки хроніці тривіальної школи в Новому Вишнічі, неподалік Бохні, відомо, що її засновником був Александр Потоцький. Будівництво він фінансував двічі – вперше за часів Йосифа ІІ, вдруге – у 1818 р.: “Кільканадцять років перед роком 1818 школа в Вишнічі Новому існувала, однак жодних тогочасних актів немає. Заснування цієї школи сягає часів Найяснішого Цісаря Йосифа ІІ, а її засновником також був граф Александр Потоцький, спадкоємець земель Вісліцьких”⁵¹. Про самого Александра Потоцького у хроніці школи Бохні написано: “Невтомний у прославленні Бога і в опіці над своїми підданими як турботливий батько і справжній друг люду сам заклав під школу тутешню перший камінь...”⁵². Подібно і в Андрухові коло Вадовіч фундатором школи став граф Роман Бобровський, який 1833 р. передав під її облаштування свою кам’яницю⁵³. Проте такі приклади – радше винятки.

Активнішими у питаннях освіти були релігійні еліти. Їхні погляди на розвиток шкільництва відрізнялися залежно від віровизнання. Найвпливовіший римо-католицький клір вважав школу традиційно своїм полем діяльності⁵⁴. Головне завдання освіти він вбачав у християнському вихованні молоді. Базова грамота, передусім вміння читати, мала стати допоміжним інструментом пізнання релігії⁵⁵. З іншого боку, поступово збільшувалася кількість нижчого кліру, що походив із простолюду, тому в поширенні освіти римо-католицьке духовенство вбачало крок

⁴⁸ *Gruński S.* Dzieje szkolnictwa ludowego w Galicyi... – S. 28.

⁴⁹ *Ibidem.* – S. 29.

⁵⁰ *Ibidem.*

⁵¹ Archiwum Narodowe w Krakowie. – Zesp. 1349 (Akta szkolne i kroniki szkół podstawowych województwa krakowskiego). – Sygn. 148 (Teczki z wyciągami kronik szkolnych. Teczki zbiorcze). – K. 14–15.

⁵² *Ibidem.* – Sygn. 51 (Kronika Szkoły Ludowej w Bochni). – Bez numerów.

⁵³ Archiwum Narodowe w Krakowie. – Sygn. 148. – K. 517.

⁵⁴ *Kumor B.* Szkolnictwo ludowe w Diecezji Tarnowskiej 1786–1750 / I. Kumor // *Z dziejów oświaty w Galicji* / [red. A. Meissner]. – Rzeszów, 1989. – S. 116.

⁵⁵ *Pelczar R.* Szkoły parafialne na pograniczu polsko-ruskim (ukraińskim) w Galicji w latach 1772–1869... – S. 32.

на шляху до формування нової генерації душпастирів. Греко-католицький клір був пасивнішим, оскільки не мав впливу на освіту до 1818 р. Підвищення інтересу уніатів до школи пов'язане з діяльністю Івана Могильницького, що, за висловлюванням Івана Франка, був “перший муж на Галицькій Русі, котрий намагався розвіяти пануючу тут у погляді на національну справу єгипетську темряву за допомогою світла науки, який, озброєний арсеналом ґрунтовних знань... намагався спонукати священників до практичної діяльності на полі освіти та розумового розвитку народу”⁵⁶. Іван Могильницький вперше подивився на школу не тільки як на інституцію релігійного виховання, але як на інструмент посилення руського елемента, що означало послаблення ризику асиміляції, а отже, збереження сильних впливів греко-католицької церкви в Галичині. Тут ще не можна говорити про ідею поширення національної свідомості через освіту, проте це був один з її витоків.

Активну, але одночасно войовничу позицію щодо загального шкільництва займав рабинат. Ворожість ортодоксальних еліт була пов'язана зі специфічним світоглядом, де вартість людини оцінювали через призму її релігійної освіти⁵⁷. Кожен єврей мусив знати біблійний іврит і зміст священних текстів, інакше він переставав бути частиною громади. Мінімум забезпечували хедери і школи “Талмуд-Тора”, далі здібні могли продовжити навчання в ешиві⁵⁸. Біблійний іврит був дуже далекий від ідишу, тому опанування Тори, Талмуду, Галахи і Гамари вимагало років щоденного навчання: “Через постійну і майже неймовірну пильність доходять більш здібні до того, що не тільки читають і розуміють Талмуд без допомоги вчителя, але й в питаннях, які ставлять, і у відповідях, які дають, виявляють гострий розум. Потім кілька годин щодня слухають лекції видатних Рабинів, долучаються до якихось молодих талмудичних геніїв, з якими кільканадцять років з найбільшою віддачею працюють над талмудичними науками. Потім одружуються”⁵⁹. Такий підхід до освіти виключав можливість поєднання релігійного навчання зі світським. Впровадження шкільного примусу означало буквальну втрату покоління.

Категорично проти шкільних реформ виступали хасиди Галичини. Хасидизм, по суті, заперечував навчання. Раціональному пізнанню він протиставив емоційне сприйняття, екстаз і авторитет цадика. Цадика проповідували принцип, за яким “знання навіть одної єдиної букви латинської є на душі плямою не до змиття”⁶⁰. Окрім цього, вони зверхньо ставилися до німецької мови, зокрема, ребе Нафталі з Ріпчиць стверджував: “Це правда, що *дач* схожий на наш ідиш, але тільки так, як мавпа схожа на людину”⁶¹. Позиція хасидських еліт була однозначною: хасид не може навчатися у загальній німецькій школі. Категоричний опір можна пояснити специфікою ролі цадика: він був лідером нового типу, який не підпорядковувався ієрархії (поняття

⁵⁶ Франко І. Зібрання творів у 50-и томах / І. Франко. – Київ: Наукова думка, 1980. – Т. 27. – С. 130–148.

⁵⁷ Starkel J. Jak Żydom postępować należy czyli rozmowa starego Szmula z przyjaciółmi / J. Starkel. – Lwów: Przemierzy Braci, 1891. – S. 17.

⁵⁸ Markstejn M. Kilka słów o szkołach izraelickich / M. Markstejn. – Brody, 1872. – S. 12.

⁵⁹ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. – Zesp. 253 (Centralne władze oświatowe Księstwa Warszawskiego). – Sygn. 40 (Memoriał istniejącej od 33 lat Szkoły Rabinów, opracowany przez Abrachama Buchnera). – K. 19–20).

⁶⁰ Langer J. 9 bram do tajemnic chasydów / J. Langer. – Kraków: Społeczny Instytut Wydawniczy ZNAK, 1987. – S. 38.

⁶¹ Ibidem. – S. 112.

ієрархії в хасидизмі не існувало), його вважали єдиним джерелом будь-якого правдивого знання⁶². Елементарна освіченість, яку намагався нав'язати *кіре (цісар)* ставала в цьому контексті неправдивим знанням, оскільки вона не походила від цадика.

На початку XIX ст. в середовищі євреїв Галичини з'явилися перші *маскілім* (*маскіл* – מַשְׁקִיל – той, хто зрозумів), прихильники єврейського просвітництва і жовто-чорної асиміляції. Зміст їхньої філософії зводився до трьох тез: по-перше, світ не є ворожим для євреїв, вони мусять увійти в нього й зайняти активну позицію на рівні зі всіма; по-друге, щоб вийти з ізоляції, євреї мають солідаризуватися з Австрією; по-третє, загальнообов'язкова світська освіта є головною передумовою покращення соціального, економічного, правового й культурного стану євреїв Галичини⁶³. Проте авторитет маскілім в Галичині не міг дорівнятися до впливу рабінів і цадиків, а результати їхньої пропаганди навчання були незначними.

Новий етап у побудові освітніх стратегій еліт розпочався в середині XIX ст. На думку Станіслава Гродзиського, переломом стала поразка революції 1846 р., коли польська аристократія мусила переосмислити значення соціальних нівів: “Переконавання польської шляхти, що селяни – до того моменту обтяжені панщиною – на заклик панів і їхніх економів схоплять коси і підуть на австрійського загарбника, було наївним. Повстанські гасла не доходили до селян, вірних цісарю, який зрештою ще наприкінці XVIII ст. намагався покращити їхню долю”⁶⁴. Стало зрозуміло, що потрібне “запрошення” до національного проекту широких верств. Ціною підтримки стала соціальна емансипація. Однак для перетворення нівів у народ треба було створити також ідейний клімат. Це завдання лягало на нову категорію світської еліти – інтелігенцію. “Клас освічених людей”⁶⁵ мав об'єднати “низи” і “верхи” на основі спільної національної ідентичності, важливішої, ніж соціальні розбіжності⁶⁶. Проте апелювати до неосвіченого натовпу з політичними гаслами було неможливо, для нього все це було абстракцією. Зробити селянина досяжним для агітаційної риторики могла освіта, при чому з акцентом не на релігію, а на національну ідею. Так, в середині XIX ст. інтелігенція стала першим промоутером національного шкільництва під гаслом “освіта людини, становлення громадянина, виховання народу – триєдине завдання”⁶⁷.

Хоча процес переосмислення поняття народу розпочався в межах польського національного руху, схожі тенденції швидко з'явилися і в середовищі русинів. Руські еліти також усвідомлювали необхідність освіти для широких суспільних

⁶² Assaf D. Chasydyzm: zarys historii [Електронний ресурс] / D. Assaf. – Режим доступу: <http://www.tau.ac.il/~dassaf/articles/Chasydyzm.pdf>

⁶³ Rędziński K. Żydowskie szkolnictwo świeckie w Galicji w latach 1813–1918 / K. Rędziński. – Częstochowa: Wyd-wo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 2000. – S. 7–11. Soboń M. Polacy wobec Żydów w Galicji doby autonomicznej w latach 1868–1914 / M. Soboń. – Kraków: Verso, 2011. – S. 6.

⁶⁴ Grodziński S. Habsburgowie. Dzieje dynastii / S. Grodziński. – Kraków: “Secesja”, 2013. – S. 224.

⁶⁵ Колоницкий Б. Интелигенция в XIX – начале XX века: Самосознание современников и исследовательские подходы / Б. Колоницкий // Из истории интеллигенции: Сборник материалов и статей к 100-летию со дня рождения В. Р. Лейкиной-Свирской / [ред. П. Ш. Ганелин]. – Санкт-Петербург: Ин-т истории РАН, Научное общество историков и архивистов, 2003. – С. 181–200.

⁶⁶ Cackowski Z. Społeczne problemy inteligencji polskiej [Електронний ресурс] / Z. Cackowski. – Режим доступу: <http://www.kulturaswiecka.pl/node/167>.

⁶⁷ Balicki Z. Zasady wychowania narodowego / Z. Balicki. – Warszawa: Druk Edwarda Nicza i S-ki, 1909. – S. 3.

верств. Йшлося не тільки про доступність агітації (цю роль міг виконувати близький і зрозумілий для селян парох), скільки про бажання протистояти полякам, які вже були на шляху до колонізації шкільництва. У цьому контексті польський національний рух почав відігравати для освіти русинів подвійну роль: з одного боку, як загроза спольщення, з іншого – як приклад для наслідування, адже для протидії полякам руські еліти запозичували власне польські моделі.

Польсько-руські антагонізми навколо шкільництва загострилися в атмосфері 1848 р. Серед вимог польської Центральної Ради Народової знаходився пункт, який передбачав впровадження польської мови до всіх навчальних закладів. Вже через місяць Головна Руська Рада повторила це щодо української мови у відозві: “Першим нашим завданням буде заховати віру... розвивати і підносити народність нашу у всіх її частих вдосконаленням язика нашого, запровадженням його в школах нижчих і вищих”⁶⁸. Джерелом посилення позицій русинів був губернатор Франс Стадіон, який підтримував Головну Руську Раду і так ускладнював діям польського руху тиск на Відень. Він був першим австрійським чиновником вищого рангу, який відкрито заявляв про конфлікт інтересів. Поляки, своєю чергою, заперечували конкуренцію національних рухів і стверджували, що поява польсько-руського протистояння, серед іншого навколо освіти й мови, є результатом “просякнутої наскрізь деспотичної політики” губернатора, який маніпулює “упослідженим руським обрядом”⁶⁹. Звідси впливала позиція польського національного руху щодо шкільництва: у школах повинна бути польська мова, руська – є локальним діалектом селян, який не надається для викладання в навчальних закладах; вимоги русинів – фікція австрійських бюрократів, а для самих русинів краще навчатися польською, що відкриває доступ до вищої культури.

Формально для врегулювання справи мовного рівноправ'я у школах, а фактично для підтримки руських інтересів, Франс Стадіон 9 травня 1848 р. скликав у Львові нараду, *Beirat*⁷⁰. Позицію польської сторони висловив Агенор Голуховський: “Слушно, щоб у сільських школах була руська викладова мова, натомість на дальших рівнях навчання – польська, без знання польської мови учень не зможе приступити до подальшого навчання...”⁷¹. Такий компроміс не влаштував ні русинів, ні губернатора. Григорій Яхимович був проти будь-яких компромісних варіантів, відстоюючи запровадження руської мови на усіх рівнях освіти. Унаслідок дискусій декларативно було прийнято консенсус, накинутий губернатором, за якого встановлювалася рівноправність польської і руської мови в початкових школах, а німецька залишалася викладовою в середніх і вищих: “В школах елементарних... прийнята засада, щоб навчання відбувалося тією мовою, яка є рідною для громади. А тому, де тільки польська спільнота, всяка наука буде тільки польською мовою, де спільнота тільки руська, то тільки руською; де є мішана й існує тільки одна спільна школа, навчання буде як польською, так і руською мовою, без обов'язку для молоді вчитися обома мовами. Щоб учні, які після закінчення тривіальної школи хотітимуть іти до головної школи, могли отримати необхідне приготування

⁶⁸ Одозва до руського народу // Зоря Галицка (Львів). – 1848. – Ч. 1. – 15 мая.

⁶⁹ Sprawy polskie // Gazeta Narodowa (Lwów). – 1848. – Nr. 119. – 18 września.

⁷⁰ Pawlikowski G. Rzecz domowa. Odezwa do moich rodaków / G. Pawlikowski // Gazeta Lwowska. – 1848. – Nr. 57. – 15 maja.

⁷¹ Protokół narad Bajratu o szkołach ludowych // Dodatek. Gazeta Lwowska. – 1848. – Nr. 57. – 15 maja.

з німецької мови для подальшого навчання, з другого класу школи тривіальної буде наука німецької мови як предмета надобов'язкового"⁷².

Запропонований компроміс викликав неприйняття в обох боків. У середовищі поляків з'явився іронічний перифраз Давидового псалма на цю тему: "Благословенний, хто на згубу світу не дав себе втягнути до Байрату, ані також коли на зраду вітчизні не сів у крісло в Святоюрську раду"⁷³. Русини теж залишилися невдоволеними і радикалізували свої вимоги щодо шкільництва на хвилі ідеї поділу Галичини на польську й руську частини. Так, Григорій Яхимович заявляв: "...національні відмінності між поляками і русинами свідчать на користь поділу Галичини... В поляків і русинів різна мова, різний алфавіт. Оборона руської мови в школах і державних інституціях вимагає розподілу провінції"⁷⁴. Дискусії, однак, виявилися нетривалими. Аргументів Ф. Стадіона вистарчило для того, щоб переконати Франца-Йосифа I нічого не змінювати в цілях збереження справедливості: якщо є два народи і рівність обох забезпечити не вдається через слабкість одного, треба зачекати, доки можливості зрівняються. Призначення губернатором Галичини Вацлава Зелеського не змінило ситуації, хоча він в ультимативній формі заявляв, що прийме посаду тільки за умови впровадження польської мови в усіх навчальних закладах⁷⁵. Фактичним результатом освітньої акції 1848 р. і польсько-українського протистояння навколо мови викладання стало збереження германізації⁷⁶.

На маргінесі дискусій залишилися євреї. Хоча асиміляторські тенденції поступово посилювалися, єврейські еліти зберігали байдужість до питань освіти, доки вони не стосувалися їх безпосередньо. Польсько-руські протиріччя щодо мови викладання не викликали серед рабинату і хасидських лідерів особливої реакції, адже не загрожували релігійній системі освіти: "Щодо єврейських шкіл треба залишити теперішнє становище без змін, оскільки спільного навчання з учнями християнськими для відмінних релігійних і родинних стосунків євреїв запровадити не можливо"⁷⁷. З іншого боку, середовище маскілім займало проавстрійську позицію і висловлювалося за збереження німецької мови в усіх навчальних закладах, тобто було задоволене невдачею діячів польського і руського національних рухів.

50-ті роки XIX ст. пройшли для польських еліт під знаком боротьби за автономію. Проект автономії розширював вимоги щодо шкільництва. Тепер йшлося не тільки про мову викладання, але про передачу управління навчальними закладами на рівень провінції. Одним із творців концепції був Агенор Голуховський, який ще 1849 р. говорив про те, що "потрібно створити своєрідне крайове міністерство освіти,

⁷² Protokół narad Bajratu o szkołach ludowych // Dodatek. Gazeta Lwowska. – 1848. – Nr. 57. – 15 maja.

⁷³ "Błogosławiony, co na zgubę świata nie dał się nigdy wciągnąć do Bajratu, ani też kiedy ku ojczyźnie zdradzie zasiadał krzesło w Świętojurskiej radzie". – Цит. за Франко І. Боротьба губернатора проти ради. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.i-franko.name/uk/History/ZhyttjaIvanaFedorovycha/Revolution1848/Struggle.html>.

⁷⁴ Springer A. H. Protokolle des Verfassungsausschlusses im Oesterreichischen Reichstage 1848–1849... – S. 24.

⁷⁵ Dutkova R. Polityka szkolna w Galicji między autonomią a centralizmem (1861–1875)... – S. 11.

⁷⁶ Do szanownych panów nauczycieli // Strażnica Polska. – 1883. – Nr.20. – 27 stycznia.

⁷⁷ Protokół narad Bajratu o szkołach ludowych // Dodatek. Gazeta Lwowska. – 1848. – Nr. 57. – 15 maja.

яким була в Речі Посполитій Комісія Едукаційна⁷⁸. Створення цього органу дозволило б вирішити мовне питання, вести кадрову політику і формувати зміст освіти, надаючи шкільництву конкретного національного напрямку. На посаді губернатора Агенор Голуховський спробував реалізувати проект, створивши при губернаторстві шкільну комісію. Завданням комісії мала стати реорганізація середніх шкіл. Проте ініціативи А. Голуховського нашоувхнулися на спротив Міністерства освіти. Кабінет Александра Баха взагалі не допускав можливості розширення прав недержавних народів у сфері освіти. Ситуацію ще більше законсервував Конкордат з Ватиканом.

Освітню політику А. Голуховського русини сприймали вороже. Пропозицію створення крайової шкільної адміністрації діячі руського національного руху трактували як спробу дискримінації. У відповідь на загрозу колонізації вони закликали широкі верстви населення “возродится тьмь, чимь створилъ Богъ, возродится Русыномъ”⁷⁹. Інструментом такого відродження мала стати руська школа для сільської молоді, оскільки у містах небезпека спольщення була значно вищою: “Русинами надлежить имь быти, но къ сожалѣнію, Русинами не всегда они бывають. И не диво: въ городахъ не помнятъ люди про Русиновъ, тамъ все идетъ на польскій ладъ... И якъ же дѣтинѣ руской, привезенной туда родителями на воспитаніе не приняты нѣкоторыи ихъ нравы, обычаи, особливо же ихъ бесѣду”⁸⁰. Але проблема полягала у тому, що ідеї еліт не доходили до руського селянства, єдиним посередником міг бути парафіяльний клір, який не відповідав новочасним тенденціям польських світських діячів, тобто був не конкурентоспроможним. Власного проекту загальної освіти руська інтелігенція не змогла запропонувати, що де-факто означало їхню згоду на збереження германізації.

Переломним моментом став 1861 р., коли в Галичині почав діяти Крайовий сейм. Питання школи остаточно перейшло з культурно-освітньої площини у політичну. Вже на першій сесії 26 квітня Октав Петруський виніс пропозицію про утворення шкільної ради⁸¹. Проте ініціатива залишилася поза увагою, до неї повернулися лише на останньому засіданні Сейму 31 січня 1863 р. Тоді з доповіддю виступив Юзеф Дітль, який уперше запропонував цілісний проект реформування шкільництва. Його основна теза звучала так: “Управління школами краю, на мою думку, має бути передане Крайовій освітній комісії. До складу цієї Комісії мають входити, окрім представників уряду, представники провінції і також фахові особи в такій кількості, щоб у тій Комісії були представлені всі відділи народної освіти”⁸². Але того ж дня Сейм був змушений припинити свою роботу через введення військового стану. Тому опрацювання проекту було відкладено на невизначений термін.

⁷⁸ *Łoziński B.* Agenor hr. Gołuchowski w pierwszym okresie rządów swych / *B. Łoziński.* – Lwów, 1901. – S. 163.

⁷⁹ Рускій приходникъ изъ Соломянки // *Зоря Галицкая.* – 1853. – Ч. 5. – 18 (30) марта.

⁸⁰ Там само.

⁸¹ *Sprawozdania Stenograficzne z posiedzeń Sejmu Krajowego Galicyjskiego we Lwowie w roku 1861.* – (Lwów, 1861). – S. 8, 11, 13, 16, 29.

⁸² *Sprawozdania Stenograficzne z posiedzeń Sejmu Krajowego Galicyjskiego we Lwowie w roku 1863.* – (Lwów, 1863). – S. 226 (4).

Активна розробка проекту шкільної реформи розпочалася з відновленням діяльності Сейму⁸³. Основні дискусії проходили по лінії інтересів польських і руських депутатів. Найбільш конфліктними були питання мови викладання у державних школах і національний склад Крайової шкільної ради. Складність полягала у тому, що на державному рівні права національних мов ще не були закріплені, а процеси децентралізації вже тривали, освітній простір поступово звільнявся від германізації і за таких умов шанси полонізації ставали вищими, ніж будь-коли раніше. Тому руські депутати апелювали до рівноправності. Так, на засіданні Сейму 27 грудня 1866 р. Григорій Гинилевич заявив: “Руський народ зазнав великого поступу, щоб бути використаним як матеріал для чужих цілей. Як кожен індивід для себе є цілістю, так кожен народ існує для себе як моральний індивідуум”⁸⁴. Йому заперечив Флоріан Земляковський: “Рівноправ’я є правом тяжіння до рівних прав, але ще не рівність прав. Кожен з нас, панове, може прагнути до того, щоб стати губернатором, але з цього не випливає, що право стати губернатором він має сьогодні... Якщо йдеться про те, що Крайова шкільна рада денационалізує, асимілює русинів, то цього я вже цілком зрозуміти не можу, хіба таким чином, що проект спрямований на навчання простого народу, вони бояться, щоб репрезентований ними русинізм не загинув... Нехай русини не бояться освіти, освіта їх, мабуть, не вб’є”⁸⁵.

Дискусія завершилась тим, що до складу Крайової шкільної ради було включено представника греко-католицького духовенства, а формальні права руської мови як мови викладання затвердив § 19 Основного державного закону⁸⁶ та § 26 Державного шкільного закону⁸⁷. Створення 25 червня 1867 р. Крайової шкільної ради відкрило нову перспективу розвитку шкільництва. Вже не підлягало сумніву, що масова освіта може слугувати інтересам національних рухів. Формальна рівноправність крайових мов стала аргументом русинів на користь українізації значної частини початкових шкіл. Це становило проблему для станьчиків, адже постійні домагання руських депутатів і блокування їхніх вимог подоляками помітно дестабілізувало ситуацію. Складність становища краківських консерваторів полягала в тому, що, з одного боку, вони відстоювали інтереси власного національного руху, а з іншого – були змушені виконувати вимоги Відня, які полягали в порозумінні з русинами.

Компромісом було створення широкої мережі народних шкіл з українською мовою викладання у селах, де проживала переважна більшість русинів. Так, кількість руських початкових шкіл в Східній і Західній Галичині дорівнялася і навіть перевищила кількість польських: на 1875 р. народні школи з руською мовою викладання становили 49,7% (1395 шкіл), з польською – 40,09%

⁸³ *Bobrzyński M.* Statut Rady Szkolnej Krajowej Galicyjskiej: studium prawno-polityczne / M. Bobrzyński. – Kraków: Druk. Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1903. – S. 151–152; *Alegaty do Sprawozdań Stenograficznych z czwartej sesji Sejmu Galicyjskiego z roku 1866.* Alegat 4. – (Lwów, 1866). – S. 1–8.

⁸⁴ *Stenograficzne Sprawozdania z czwartej Sesji Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskim w roku 1866.* – (Lwów, 1866). – S. 369.

⁸⁵ *Ibidem.* – S. 375–376.

⁸⁶ *Staatsgrundgesetz vom 21 December 1867 über die allgemeinen Rechte der Staatsbürger für die im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder...* – S. 394–396.

⁸⁷ *Gesetz vom 14. Mai 1869, durch welches die Grundsätze des Unterrichtswesens bezüglich der Volksschulen festgestellt werden...* – S. 281.

(1 125 шкіл)⁸⁸, у 1880 р. руських шкіл було 52% (1 489 шкіл), польських – 41,4% (1 186 шкіл)⁸⁹, на 1886 р. руські школи склали 52,02% (1 760 шкіл), польські – 43,8% (1 483 школи)⁹⁰. Проте більшість шкіл в селах були одно- і двокласними, тобто рівень знань, який вони забезпечували, був недостатнім для продовження навчання. Три- і чотирикласні школи існували зазвичай у містах і містечках й були переважно польськими. У Львові, наприклад, руська державна чотирикласна школа існувала тільки одна, імені Маркіяна Шашкевича⁹¹. Це означало, що русини, аби здобути середню освіту, в кожному разі мали пройти через польську школу. Компромісом були незадоволені ні поляки, ні русини – перших обурювало непропорційне збільшення кількості руських шкіл, другі постійно вимагали створення власної повноцінної освітньої вертикалі.

З початку 1880-х років боротьба щодо шкільництва почала набувати радикальніших рис⁹². Стимул дискусіям дала розробка шкільної реформи 1882–1883 рр. Польські депутати, підтримуючи кабінет Едуарда Таффе, не могли блокувати прийняття реформи. Проте на крайовому рівні вона йшла врозріз із курсом на полонізацію, адже збільшувала ризик втрати впливу на школи польсько-українського етнічного пограниччя. Русини з цього приводу тріумфували, бо вбачали в реформі “постанову, котра може бути охороною ихъ народности”⁹³. Їхній тріумф переравав Евзебіуш Черкавський⁹⁴. Розв’язання проблеми Польського кола він бачив у включенні пункту про “особливі стосунки” в Галичині, що дав би змогу обмежити дію положень закону в провінції. Так можна було б задовольнити свої інтереси у

⁸⁸ Sprawozdanie c. k. Rady szkolnej krajowej o stanie wychowania publicznego w roku szkolnym 1875/1876. – (Lwów, 1877). – S. 5.

⁸⁹ Sprawozdanie c. k. Rady szkolnej krajowej o stanie wychowania publicznego w roku szkolnym 1880/1881. – (Lwów, 1882). – S. 6.

⁹⁰ Sprawozdanie c. k. Rady szkolnej krajowej o stanie wychowania publicznego w roku szkolnym 1886/1887. – (Lwów, 1887). – S. XV.

⁹¹ Miasto Lwów w okresie samorządu 1870–1895. – Lwów: Nakł. Gminy król. Stólicy miasta Lwowa, 1896. – S. 627.

⁹² Борба Русинѡвъ о руску школу народну во Львовѡ // Дѣло. – 1880. – Ч. 4. – 12(24) сѣчня; Quousque tandem? // Дѣло. – 1880. – Ч. 3. – 21 (9) сѣчня; Новинки (Руській языкъ выкладовый “на паперы”) // Дѣло. – 1880. – Ч. 56. – 19 (31) липня; Памятаймо на наши права // Дѣло. – 1880. – Ч. 59. – 30 липня (11 серпня); Гадки подолянина V // Дѣло. – 1880. – Ч. 59. – 30 липня (11 серпня); Гадки подолянина IV // Дѣло. – 1880. – Ч. 54. – 12 (24) липня; Самоволя // Дѣло. – 1880. – Ч. 42. – 31 мая (12 червня); Дописи Зъ всхѡдной Галичины // Дѣло. – 1880. – Ч. 88. – 15 (27) листопада; Голось зъ краю // Дѣло. – 1880. – Ч. 82. – 22 жовтня (3 листопада); Допись зъ села // Дѣло. – 1881. – Ч. 8. – 28 сѣчня (9 лютого); Родимць // Дѣло. – 1881. – Ч. 85. – 31 жовтня (12 падолиста); Наслѣдства польонизації школь // Дѣло. – 1881. – Ч. 93. – 28 падолиста (10 грудня); Свобода руского народа а нашѡ польонизаторы // Дѣло. – 1881. – Ч. 94. – 2 (14) грудня; Якъ виховуваты нашѡ дѣти? // Дѣло. – 1882. – Ч. 6. – 23 сѣчня (4 лютого); Якъ виховуваты нашѡ дѣти (дальше)? // Дѣло. – 1882. – Ч. 7. – 27 сѣчня (8 лютого); Якъ виховуваты нашѡ дѣти (дальше)? // Дѣло. – 1882. – Ч. 8. – 30 сѣчня (11 лютого).

⁹³ Петиція “Руской Рады” и львовскихъ Русинѡвъ до рады державной въ справѡ шкѡльной новелѡ // Дѣло. – 1883. – Ч. 14. – 5 (17) лютого.

⁹⁴ Alegata do Sprawozdań Stenograficznych z piątej sesji czwartego peryodu Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem z roku 1882. Alegat 127. – (Lwów, 1882). – S. 1–4; Stenograficzne sprawozdania z drugiej sesji drugiego peryodu Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem w 1882 roku... – S. 494–498.

Державній раді й одночасно зберегти позиції на крайовому рівні, як про це влучно написала газета “Діло”: “і вовкъ сытый и коза ціла. Клерикалы вдоволені тымъ, що въ новели поставлена засада релігійного вихованя въ народних школахъ въ цѣлѣй державѣ, а Поляки зновъ вдоволені, що при такѣй засадѣ въ школахъ народныхъ въ всхѣднѣй Галичинѣ не буде перешкоды для польонизаційной системы”⁹⁵. Цей варіант було затверджено і § 48 постановляв: “Служба при народній школі є правом громадянина і рівнодоступною для всіх громадян держави, котрі засадами, передбаченими законом, до цієї служби надаються. Відповідальними керівниками шкіл можуть бути тільки ті вчителі, які належать до того ж обряду, що й більшість учнів школи, з огляду на середній показник п’яти попередніх років... Керівники школи зобов’язані брати участь у нагляді за молоддю під час релігійних практик за посередництвом вчителя того самого обряду”⁹⁶, але, за § 75, “з огляду на особливі взаємини, королівству Далмації та Галицько-Лодомерському з Великим королівством Краківським дозволено відступити від виконання припису 48”⁹⁷. Ініціатива Е. Черкавського щодо введення параграфу про “особливі взаємини” для руських діячів була несподіванкою⁹⁸. Її сприйняли як черговий підступ та антируську акцію. Зрештою, так воно й було, адже найбільша проблема з § 48 для поляків полягала у тому, щоб не дозволити за його рахунок діячам руського руху посилити позиції у Східній Галичині.

Польсько-руські протиріччя негативно позначилися на якості освіти. Відкриття на вимогу русинів широкої мережі одно- і двокласних шкіл в селах призвело до браку вчителів, приміщень і фінансування. Це стало відчутним наприкінці XIX ст. Так, на 1894 р. однокласні школи становили 64,6%, двокласні – 24%, а трикласні – всього 0,6%, решта – школи з більшою кількістю класів, що існували тільки в містах⁹⁹. На одного вчителя могло припадати 120–80 учнів, яких він навчав всім предметам шість днів на тиждень. Таку кількість дітей різного віку і з різним рівнем підготовки об’єднати в клас було неможливо. Тому вчитель часто мусив розділяти учнів на два відділи, кожен з яких щодня відбував три години шкільної науки замість шести¹⁰⁰. Наслідком стало відставання сільських шкіл від програм. Розрив виявився настільки значним, що переведення до міської школи було недосяжним бар’єром для вихідців з сільських місцевостей. Вирішенням стало впровадження двотиповості¹⁰¹. Автором проекту був віце-президент Крайової шкільної ради Міхал Бобжинський. Ідея полягала у поділі шкіл на сільський і міський тип. Для

⁹⁵ Новела шкѣльна а Русины // Дѣло. – 1883. – Ч. 13. – 3 (15) лютого.

⁹⁶ Ustawa z dnia 2 maja 1883, zmieniająca niektóre przepisy ustawy z dnia 14 maja 1869... – S. 205.

⁹⁷ Ibidem. – S. 206.

⁹⁸ Шкѣльне образованье и пѣдступъ владъ шкѣльныхъ // Дѣло. – 1882. – Ч. 23–24. – 24 марця (5 цвѣтня); Шкѣльна новела // Дѣло. – 1883. – Ч. 9–10. – 27 сѣчня (8 лютого); Новела шкѣльна а Русины // Дѣло. – 1883. – Ч. 13. – 3 (15) лютого.

⁹⁹ Sprawozdanie c. k. Rady szkolnej krajowej o stanie wychowania publicznego w roku szkolnym 1893/1894. – (Lwów, 1895). – S. 23.

¹⁰⁰ Regulamin dla szkół ludowych pospolicitych i wydziałowych Królestwa Galicyi i Lodomerji wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem. – Kraków: Nakł. c. k. Wydawnictwa książek szkolnych, 1915 – S. 68 (§ 147).

¹⁰¹ Nasze szkolnictwo ludowe // Słowo Polskie. – 1903. – Nr. 469. – 9 października.

сільських шкіл передбачалися спрощені навчальні плани¹⁰². З 1907 р. двотиповість було також поширено на учительські семінарії¹⁰³.

У системі двотиповості русини вбачали механізм національної дискримінації¹⁰⁴. Головна критика була скерована в сторону Міхала Бобжинського. Зокрема, газета “Прапор” приписувала йому слова: “Освіта се двосічний меч, не можна його давати в руки ворогови. Хлоп є ворогом нашим і краю, тож мусимо бути обережними з ширенем освіти серед люду... У маломіщанських і сільських синів не повинні повстати навіть аспіранції відістати ся з тих відносин, серед яких находять ся... Тому треба стреміти всіма силами і способами до здержання, а в крайній мірі до обмеження освіти”¹⁰⁵. Міхал Бобжинський нічого подібного насправді не говорив, реформа стосувалася також і польських шкіл. Заперечуючи закиди русинів, він писав: “Народні школи не можуть мати єдиного наукового плану, а мусять пристосовуватися до кількості дітей і вчителів... Свою критику й агітацію проти двотиповості шкіл руські депутати винесли до селянства, в якому вона знайшла придатний ґрунт, звісно, не з освітніх причин”¹⁰⁶. Опонентом був Іван Макух, який стверджував, що “так погано поставленого шкільництва, як у Галичині, здається, ніде не було на світі”¹⁰⁷, а “двотипові школи – се школи кастові, навчальні пляни двотипових шкіл народних ігнорують найважливіші засади педагогії”¹⁰⁸. За ініціативи Івана Макуха 1909 р. Сейм і Крайова шкільна рада задекларували готовність ліквідувати двотиповість¹⁰⁹. Освітня комісія ухвалила провести анкетування вчителів народних шкіл, гімназій та професорів учительських семінарій і на основі їхніх відповідей створити альтернативу. Проте анкетування не принесло результатів і Освітня комісія відмовилася від розробки реформи¹¹⁰. Двотиповість початкових шкіл збереглася аж до 1914 р.

¹⁰² Sprawozdanie c. k. Rady szkolnej krajowej o stanie wychowania publicznego w roku szkolnym 1904/1905. – (Lwów, 1905). – S. 23.

¹⁰³ Alegata do Sprawozdań Stenograficznych z trzeciej sesji ósmego peryodu Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi... z roku 1907. Alegat 74. – (Lwów, 1907). – S. 2.

¹⁰⁴ Двотипові семінарії // Прапор. – 1908. – Ч. 7. – 10 жовтня; Ще про двотипові семінарії // Прапор. – 1909. – Ч. 2. – 15 січня; Ще про двотипові семінарії (кінець) // Прапор. – 1909. – Ч. 3. – 25 січня; Бесіда п. посла Макуха, виголошена на Загальних зборах тов.. “Вз. Пом. Уч.” 7 цвітня 1909 // Прапор. – 1909. – Ч. 13. – 5 травня; Школа – се народ // Прапор. – 1909. – Ч. 14. – 14 травня; Школа – се народ (кінець) // Прапор. – 1909. – Ч. 15. – 21 травня; Реформа галицького народного шкільництва?! // Прапор. – 1909. – Ч. 15. – 21 травня; Проти двотиповості народних шкіл // Прапор. – 1909. – Ч. 19. – 18 червня; Справа двотиповості шкіл народних і семінарій учительських // Прапор. – 1909. – Ч. 29. – 12 жовтня; Хто як нас виховує // Учительське слово. – 1914. – Ч. 9–11. – Січень–лютий.

¹⁰⁵ Проти галицької системи оглуплювання // Прапор. – 1908. – Ч. 8. – 15 жовня.

¹⁰⁶ *Bobrzyński M. Z moich pamiętników / M. Bobrzyński. – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich. – Wydawnictwo, 2006. – S. 160–165.*

¹⁰⁷ *Макух І. На народній службі / І. Макух. – Детройт: Видання Української вільної громади Америки, 1958. – С. 167.*

¹⁰⁸ Бесіда п. посла Макуха, виголошена на Загальних зборах тов.. “Вз. Пом. Уч.” 7 цвітня 1909 // Прапор. – 1909. – Ч. 13. – 5 травня.

¹⁰⁹ Stenograficzne Sprawozdania z pierwszej sesji dziewiątego peryodu Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem z roku 1909 i 1910. – (Lwów, 1910). – S. 4136.

¹¹⁰ Alegata do Sprawozdań Stenograficznych z pierwszej sesji dziewiątego peryodu Sejmu Galicyjskiego z roku 1909/1910. Alegat 650. – (Lwów, 1910). – S. 1; *Nauczycielstwo ludowe // GŁos (Kraków). – 1909. – Nr 9. – Wrzesień.*

Щодо середньої освіти польсько-руські протиріччя виявилися не менш гострими. Якщо в питаннях народного шкільництва поляки були готовими шукати компроміс, то щодо середніх шкіл будь-які поступки русинам сприймали як поразку. Зміст дискусій в основному замикався на мові. На засіданні Сейму 31 грудня 1866 р. Евзебіуш Черкавський представив проект закону про викладову мову в середніх школах, за яким усі державні гімназії й реальні школи повинні були перейти на польську мову навчання, винятком Академічної гімназії у Львові з руською мовою і Другої львівської гімназії з німецькою мовою¹¹¹. Незважаючи на опір руських депутатів, законопроект було схвалено і 22 червня 1867 р. його затвердив цар. З цього моменту відкриття кожної нової середньої школи у Східній Галичині перетворювалося буквально у війну між польськими і руськими елітами. Особливо це стосувалося гімназій, адже власне їх вважали джерелом формування інтелігенції¹¹².

Постійні вимоги щодо створення руських гімназій ставили діячів польського національного руху в ситуацію, коли вже не йшлося про поглиблення колонізації, а про збереження досягнутого досі рівня. Одним із способів лавірування було впровадження утраквістичності, що формально мало б задовольнити русинів, зберігаючи при цьому польський характер школи. Польські еліти виправдовували утраквістичність тим, що “в гімназіях таких, коли від юних років сидітимуть поряд поляк і русин, син селянина, міщанина коло сина службовця, адвоката, купця, шляхтича, священника – то мусять одне одного ближче пізнати, допомагати собі навзаєм в школі і поза школою, – а хоч би мали часом і почубитися, то потім почнуть цінувати один одного і затоваришують... Треба звернути з дороги тої ворожості й ненависті, яку створюють окремі руські гімназії з руською викладовою мовою”¹¹³. Окрім аргументу національної згоди, польські політики апелювали також до того, що утраквістичність розширює горизонти учнів середніх шкіл і дає їм більше можливостей реалізувати себе в майбутній професії. На користь цього свідчила практика двомовності в торгово-промислових школах та учительських семінаріях – випускники таких закладів, володіючи польською і руською мовами, могли швидше знайти місце праці як у Східній, так і в Західній Галичині.

Хоча спроби русинів розширити мережу середніх шкіл частіше закінчувалися невдачами, в кількох випадках досягти бажаного їм вдалося. 1901 р. на базі утраквістичної гімназії у Тернополі була створена окрема руська гімназія імені Франца-Йосифа I. Це було, передусім, заслугою Олександра Барвінського і його добрих контактів у Відні. Так само 1901 р. руські гімназії було виділено з польських у Коломиї та Перемишлі. У 1905 р. з'явилася ще одна гімназія з українською мовою викладання у Станіславові. Її поява стала наслідком тривалої, майже трирічної боротьби руських депутатів у Сеймі з польськими націонал-демократами. Так у Галичині з'явилося п'ять державних українських гімназій, які, звичайно, не могли забезпечити потреб усього руського населення. З іншого боку, небажання польських політичних діячів йти на поступки русинам і відкривати нові українські середні школи було пов'язане з

¹¹¹ Stenograficzne Sprawozdania z Czwartej Sesji Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem w roku 1866. – (Lwów, 1867). – S. 509.

¹¹² Śliwa L. Gimnazja galicyjskie w procesie kształtowania się inteligencji polskiej / L. Śliwa // Galicja i jej dziedzictwo. – T. 3. Nauka i oświata. – Rzeszów: Wyd-wo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 1995. – S. 163–170.

¹¹³ W sprawie utrakwizmu // Słowo Polskie. – 1904. – Nr. 16. – 11 stycznia.

чутками про радикальні антипольські й соціалістичні настрої молоді в руських гімназіях, наприклад, Львівська академічна гімназія мала репутацію “кузні соціалізму”¹¹⁴.

Ще однією темою для дискусій було викладання німецької мови. Після затвердження цісарською канцелярією закону про польську мову в середніх школах Галичини в 1867 р. Сейм зосередився на викладанні німецької. Це був реверанс у бік Відня. Кількість навчальних годин збільшили до 10¹¹⁵. На тлі підвищення вимог і перевантаження навчальних планів погіршувалася якість освіти. 18 січня 1879 р. Міністерство освіти і визнань видало розпорядження про перегляд планів і підготовку реформи викладання німецької мови¹¹⁶. В результаті кількість годин німецької мови було зменшено, адже “німецька мова не може мати в Галичині такого самого застосування, як польська, тому не можна тут чекати рівних ефектів. Марно сподіватися, що слов’янин буде мислити і відчувати на німецькій”¹¹⁷. Проте частина діячів польського руху залишилася незадоволеною, вимагаючи в принципі звести вивчення німецької до мінімуму, оскільки вона загрожувала, на їхню думку, поверненню до германізації: “Ціла освітня система, привезена з Пруссії, пристосована до політичних цілей Габсбургів, зверху легко помальована польщиною... Гімназії Галичини – це філологічні школи, основу яких становлять мови, а за основу потрібно брати польську, тим часом її трактують по-мазошному і вона на кожному кроці поступається панівній німецькій”¹¹⁸. Незважаючи на голоси радикалів, германізація середнім школам Галичини об’єктивно не загрожувала, що підтверджувала статистика: в 1890 р. в Галичині існувала 31 середня школа – 28 з польською мовою, 1 – з руською, 2 – з німецькою¹¹⁹; на 1895 р. середніх шкіл було 33, хоч кількість руських і німецьких шкіл не змінилася¹²⁰; у 1901 р. середніх шкіл налічувалося 38, кількість руських зросла до 4, а німецька залишилася одна¹²¹; на 1905 р. із загальної кількості 45 середніх шкіл руських було 5, німецьких стало 3¹²²; у 1910 р. кількість середніх шкіл зросла до 54 при незмінній кількості руських і німецьких шкіл¹²³, у 1913 р. додалося ще дві польські гімназії. Так, до 1913/14 н. р.

¹¹⁴ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАЛ України). – Ф. 178. – Оп. 1. – Спр. 10906. – Арк. 5–6 (Protokół spisany dnia 18 grudnia 1889 z powodu podania Tytusa Budzynowskiego celem sprawdzenia niektórych szczegółów w petycji zawartych).

¹¹⁵ *Czerkawski E.* Uwagi o nauce języka niemieckiego w gimnazjach i szkołach realnych z językiem wykładowym polskim i ruskim / E. Czerkawski. – Lwów: Przewodniku Naukowym i Literackim, 1880. – S. 1.

¹¹⁶ *Bobrzyński M.* W sprawie naszych gimnazjów / M. Bobrzyński. – Kraków: Drukarnia “Czas”, 1883. – S. 1.

¹¹⁷ *Czerkawski E.* Uwagi o nauce języka niemieckiego... – S. 43.

¹¹⁸ *Stempelowska S.* Niedola młodzieży w szkole galicyjskiej. Kilka słów o narodowej szkole w Galicji / S. Stempelowska. – Kraków: Naprzód, 1902. – S. 3, 5.

¹¹⁹ Sprawozdanie c. k. Rady szkolnej krajowej o stanie szkół średnich galicyjskich w roku szkolnym 1890/91. – (Lwów, 1891). – S. 10.

¹²⁰ Sprawozdanie c. k. Rady szkolnej krajowej o stanie szkół średnich galicyjskich w roku szkolnym 1895/96. – (Lwów, 1896). – S. 1.

¹²¹ Sprawozdanie c. k. Rady szkolnej krajowej o stanie szkół średnich galicyjskich w roku szkolnym 1901/02. – (Lwów, 1902). – S. 4.

¹²² Sprawozdanie c. k. Rady szkolnej krajowej o stanie szkół średnich galicyjskich w roku szkolnym 1905/06. – (Lwów, 1906). – S. 4–5.

¹²³ Sprawozdanie c. k. Rady szkolnej krajowej o stanie szkół średnich galicyjskich w roku szkolnym 1910/11. – (Lwów, 1911). – S. 3.

польські державні середні школи становили 85,71% (46 шкіл), руські – 8,93% (5 шкіл), німецькі – 5,36% (3 школи)¹²⁴.

Через повторне впровадження загального шкільного примусу активізувалися євреї. Вони поділилися на два табори – ортодокси і хасиди проти маскілізм і прихильників асиміляції. Перші були противниками світської освіти, другі – її популяризаторами. Позиція ортодоксів звучала так: “Залиште нас євреями, ми не дамо себе вихрестити. Нащо нам географії та інші предмети, що служать тільки тілу? Маємо Святу Тору і Талмуд, там є всі науки для нашої душі, нічого більше не потребуємо... Біда тим вухам, які це слухають”¹²⁵. Світська школа вела до порушення релігійних приписів, зокрема святості шабату: “Меламед у хедері вказує дитині на заповідь, що забороняє виконувати будь-яку роботу в суботу, батьки також цього вчать, а вчитель світський у школі змушуватиме дитину ламати заповідь”¹²⁶. Схожі аргументи були в хасидів. Так, 29 серпня 1895 р. хасиди Дуклі вийшли з протестом проти відкриття школи. У відозві говорилося: “Божий народе, тримайся віри і будемо сильні! Діти Ізраїлю, змилюйтеся над душами, які ви привели на світ. Не дайте себе ошукати розмовами про школу. Не записуйте, борони Боже, дітей до школи. Бо побожні і богобоязні знають, що діти відійдуть від Закону. Влада підступом хоче збити з вірного шляху святих овечок. Тому будьте уважні, стережіться і слухайте цадиків, як написано: “І вірили в Бога і в слугу його Мойсея”¹²⁷. Хасиди Белза відлучали від громади тих, чий діти були записані до світської школи.

З іншого боку, єврейські просвітники й асимілятори проголошували принцип: “Вихід у світ не через хрест, а через школу”¹²⁸. Вони часто співпрацювали з місцевою шкільною адміністрацією. Ефективність залежала від розстановки сил в межах кагалу. Найскладнішим було порозуміння в штетлях. Натомість у великих містах готовність вийти із внутрішнього гетто була вищою. Одним із зразків компромісного рішення були школи імені Тадеуша Чацького та імені Станіслава Конарського у Львові, які формально були польськими, але де-факто належали євреям і функціонували за окремим регламентом¹²⁹. Іншим варіантом була діяльність віденської організації “Ізраїльський Альянс”, яка фінансувала створення єврейсько-польських народних шкіл¹³⁰. Мовою викладання була польська, але педагогічний підхід – “єврейський”. Організація фінансувала розробку окремих підручників, зміст яких був пристосований до юдаїзму. З 1891 р. усі школи, створені “Альянсом”, перейшли під опіку Фонду барона Мауріція Хірша.

На початку ХХ ст. в дискусії про шкільництво включилися сіоністи. В основі сіонізму лежала ідея автоемансипації. Концепція власної новочасної національної школи з івритом набула в цьому контексті особливої ваги: “Гасло освіти

¹²⁴ Sprawozdanie c. k. Rady szkolnej krajowej o stanie szkół średnich galicyjskich w roku szkolnym 1913/14. – (Lwów, 1914). – S. 1.

¹²⁵ עמנו יכנא תנוע לוק ריעמ וואס לוק // Światło Hamaor. – 1895. – Nr. 5. – 1 sierpnia.

¹²⁶ Nasze żądanie // Głos żydowski. – 1907. – Nr. 2. – 19 kwietnia.

¹²⁷ שדקהל רפסה תבב ת'רבעה וושלה רומ לש // Światło Hamaor. – 1895. – Nr. 6. – 1 września.

¹²⁸ Nordau M. Żydowska emancypacja a wiara w Mesjasza / M. Nordau // Almanach żydowski. – Lwów, 1910. – S. 194–195.

¹²⁹ ЦДІАЛ України. – Ф. 701 (Єврейська релігійна громада). – Оп. 3. – Спр. 204. – Арк. 3–5 (Звіти рабина Гуттмана про перевірку діяльності початкових шкіл у Львові).

¹³⁰ Archiwum Akt Nowych w Warszawie. – Zbiór zespołów szczątkowych. – Sygn. 330 (Israelitische Allianz zu Wien). – K. 1–7.

одноголосно визнано сіоністами за постулат відродження народу. Навчати маси означає давати рідний єврейських духовний харч, адже тільки він може ушляхетнити серця”¹³¹. Цю ідею проповідував один із головних теоретиків галицького сіонізму рабин Озіаш Тон, який стверджував: “Освіта є для нас необхідною і корисною, було б злочином противитися їй. Захопив нас вихор поступу, тож – вперед Ізраїлю!.. В наших силах керувати напрямом виховання, щоб наші діти зростали в дусі єврейства, щоб розвивалися в єврейському світогляді і полум’яній любові до Ізраїлю. Завдання це може виконати новочасна єврейська школа”¹³². Але проблема полягала у неприсосованості івриту до світських наук. Процес форсованого уновочаснення мови проходив дуже інтенсивно, що дало змогу 1908 р. відкрити першу в Галичині сіоністичну школу в Кракові¹³³. Вона спиралася на концепцію національного виховання і була єдиним закладом, де учні-євреї засвоювали власну національну, а не релігійну окремішність.

Загалом еліти Галичини у своєму ставленні до шкільництва пройшли еволюцію від повної амбівалентності до активної і подекуди войовничої позиції. Зміни були пов’язані з формуванням і розвитком національних рухів. Однозначними лідерами в побудові освітніх стратегій на користь національної ідеї були поляки. Польська інтелігенція для протиставлення германізації вперше перенесла проблеми школи з культурної площини у політичну. Русини розглядали польські ініціативи як загрозу і приклад. Їхня концепція національної освіти буквально повторювала польські стратегії. Єврейські еліти в основному зберігали нейтралітет, доки реалії не змусили їх прореагувати на зміни. Всі протиріччя були сконцентровані в межах єврейського середовища, тобто євреї не висловлювали претензій до поляків, німців чи русинів, вони критикували інших євреїв. Зациклені на внутрішній боротьбі єврейські еліти опинилися на маргінесі загального напрямку шкільної політики. Надання Галичині автономії остаточно замкнуло дискусії про школу на рівні провінції. Це означало підвищення градусу протиріч, адже перемога одного з проєктів ставала реальнішою.

Nauka kształtuje życie

За словами Войцеха Альберта Гочалковського, на початку австрійського періоду “Галичина була собі в найконкретнішому розумінні другим під сонцем щасливим царством божим. Ніхто нічого не знав і не читав. Про власну історію мало хто зі старших і ніхто з молодших не мав поняття! Добре, якщо один з громади в міру правильно вмів писати польською”¹³⁴. Анальфabetизм наприкінці XVIII ст. був загальним явищем, що пов’язано з декількома чинниками. По-перше, соціальна стратифікація все ще проходила за горизонтальним принципом, тобто перехід з однієї верстви в іншу був неможливим. Людина не мусила вибудовувати стратегій, коли її місце визначено наперед. Відповідно, підвищення статусу через кваліфікацію не могло бути стимулом вчитися. По-друге, традиційна система навчання була непрактичною. На її ґрунті кар’єра не складалася, тому з позиції родини,

¹³¹ Z Lwowskiej szkoły izraelskiej // Wschód. – 1901. – Nr. 16. – 18 stycznia.

¹³² *Ozjasz Thon. Pisma i Kazania 1895–1906 / Thon Ozjasz.* – Kraków: Wyd-wo dr. Szymona Siedena, 1938. – S. 102, 140.

¹³³ לארש'ב בוקרק 'אצו' ורגר'א: ב'בא-לת. – תנוורכוז תורוק. בוקרקב 'רבעה רפסה-ת'ב ה'ה הז' 1969. – מ. 69

¹³⁴ *Goczalkowski W. A. Wspomnienia lat ubiegłych / W. A. Goczalkowski.* – Kraków: “Czas”, 1862. – T. 1. – S. 69.

наука дітей видавалась сумнівною інвестицією в майбутнє. По-третє, селянство, що домінувало в соціальній структурі, за характером своєї діяльності не мусило володіти грамотою, вистарчало досвіду поколінь¹³⁵. В основі анальфabetизму було нерозуміння практичної користі від освіти.

На початку XIX ст. ставлення до навчання почало змінюватися. До першого покоління тих, хто формував життєву перспективу, виходячи з освітнього рівня, належали вихідці з родин, чий статус-кво опинився під загрозою. Йдеться про дрібну й середню шляхту, змушену шукати свою нішу на службі цісарю¹³⁶. Сам Відень декларував готовність прийняти нових підданих до бюрократичного апарату. Система початкових і середніх шкіл австрійського зразка відкривала таку перспективу. З іншого боку, поява в Галичині чиновників з центральних районів монархії стала прикладом до наслідування і приводом до суперництва: діти німецьких і чеських службовців навчалися в державних школах, що було викликом для польських еліт. Так поляки включилися в новий навчальний процес.

Поступово межі соціального та національного складу учнів розширювалися. Цей процес проходив насамперед за рахунок вихідців з родин міщан. Всупереч рабинату доволі активну позицію зайняло єврейське міщанство, що також було пов'язано зі зміною економічної ситуації. У Речі Посполитій євреї були окремим станом з правами і монополіями на підприємницьку діяльність у містах. Натомість в Австрії формування нової буржуазії створювало конкуренцію і підштовхувало до виходу за межі внутрішнього гетто¹³⁷. Основним механізмом пристосування стала спільна школа, що певною мірою вирівнювало можливості. Русини входили в освітній простір повільніше, адже здебільшого належали до селянства і ще не відчували зв'язку між матеріальним становищем і рівнем знань, виняток становило греко-католицьке духовенство, яке потребувало свідоцтва про закінчену державну школу для подальшої науки¹³⁸.

Шкільна освіта складалася з двох рівнів – початкового і середнього. Початковими навчальними закладами були головні школи у великих містах і тривіальні у менших місцевостях¹³⁹. Завдання тривіальних шкіл полягало в ознайомленні широких суспільних верств із азами польської грамоти та німецької мови, що в майбутньому могло б полегшити взаємодію австрійських чиновників із місцевим населенням. Вони були досить численними (на 1869 р. – 1961 школа¹⁴⁰) і відкритими для всіх, проте самі собою ще не відкривали професійних перспектив. Через це випускникам тривіальних шкіл нерідко доводилося переїжджати до міста, щоб отримати шкільне свідоцтво. Так, у Галичині з'явилося нове явище – освітня міграція, що мало велике значення в контексті формування модерного способу

¹³⁵ Zaleski S. Ciemnota Galicyi w świetle cyfr i faktów: 1772–1902: czarna księga szkolnictwa galicyjskiego / S. Zaleski. – Lwów: Polskie Towarzystwo Nakładowe, 1904. – S. 4.

¹³⁶ Kraszewski K. Ze wspomnień Kasztelanica: przyczynek do historii obyczajów, życia domowego i wychowania w końcu 18 w. (na podstawie rękopisu Biesiekierski, Antoni) / K. Kraszewski. – Kraków: W. L. Anczyc, 1896. – S. 24.

¹³⁷ Soboń M. Polacy wobec Żydów w Galicji doby autonomicznej w latach 1868–1914... – S. 63.

¹³⁸ Pelczar R. Szkoły parafialne na pograniczu polsko-ruskim (ukraińskim) w Galicji... – S. 54.

¹³⁹ Die allgemeine Schulordnung der Kaiserin Maria Theresia und J. J. Felbigers Forderungen an Schulmeister und Lehrer... – S. 3.

¹⁴⁰ Rocznik statystyki Galicji. Rok II 1887–1888. – Lwów: Krajowe biuro statystyczne, 1889. – S. 98.

мислення. Якщо після тривіальної школи випускник не продовжував навчання, зрештою так переважно і було, він залишався в межах соціального стану родини і здобуті знання в кращому разі ставали допоміжними в повсякденному житті¹⁴¹. Але з дистанції кількох поколінь ефект тривіальних шкіл виявився суттєвим, адже утворювалася традиція освіти. Загальна закономірність виглядала так, що навіть малоосвічені батьки завжди намагалися дати освіту своїм дітям. Цього не було в родинях анальфabetів, де переконання, що “мій батько до школи не ходив, я не ходив і діти ходити до школи не мусять”¹⁴² було стійким і протрималося до кінця XIX ст.

Головні школи були платними. Кількість навчальних закладів такого типу була обмеженою, на 1841 р. – всього 43 школи, а до 1869 р. – 88¹⁴³. Такий дефіцит створював репутацію закладів для заможних¹⁴⁴. Хоча відповідно до задуму законодавця, основним завданням головних шкіл була германізація власне середнього класу та інтеграція місцевої буржуазії в австрійські суспільно-економічні умови. Траплялося, що в цих школах нарівні з дітьми навчалися дорослі люди, тому що доступ до ремісничих і службових професій був відкритим через свідectво з головної школи¹⁴⁵. Німецькій мові серед предметів вивчення належав абсолютний пріоритет, вона була не тільки викладовою, а й примусово розмовною в межах школи. За вживання в розмові польської, руської чи ідишу карали: на шию порушника вішали дерев’яну дошку, так званий “*Sprachzeichen*”. Зняти його можна було, лише передавши іншому учневі, який провинився наступним, тому Мечислав Опалек зауважував, що “ця метода псувала характери, творила провокаторів і вносила в ряди молоді недовіру у незгоду”¹⁴⁶.

Після закінчення головної школи перед випускником відкривалося декілька можливостей. Він міг на цьому завершити своє навчання. Шкільне свідectво давало право працевлаштування на посаді службовця нижчих рангів у всіх державних цісарсько-королівських інституціях¹⁴⁷. Альтернативою була подальша освіта у середніх школах або на педагогічних курсах, згодом названих препарандами. Препаранди діяли на базі головних шкіл і готували майбутніх учителів¹⁴⁸. Для роботи у тривіальних школах достатньо було пройти тримісячний курс теорії та

¹⁴¹ *Wilkoński A.* Wspomnienia szkolne. Pomyłki: ułamek starej gawędy / A. Wilkoński. – Kraków: G. Gebethner i Spółka, 1907. – S. 2; *Karpiński F.* Pamiętniki Franciszka Karpińskiego / F. Karpiński. – Warszawa: Drukarnia Granowskiego i Sikorskiego, 1898. – S. 12; *Hordyński Z.* Brodzińskiego lata szkolne / Z. Hordyński. – Lwów: Z druk. Wł. Łozińskiego, 1888. – S. 8–10.

¹⁴² Archiwum Narodowe w Krakowie. – Zesp. 1349 (Akta szkolne i kroniki szkół podstawowych województwa krakowskiego). – Sygn. 148 (Teczki z wyciągami kronik szkolnych. Teczki zbiorcze). – K. 217.

¹⁴³ Rocznik statystyki Galicji. Rok II 1887–1888... – S. 98.

¹⁴⁴ ZNiO we Wrocławiu. – Rkps. Ossol. 12112/II. (Mochnecki K. Pamiętnik spiskowca i nauczyciela z lat 1811–1883). – K. 2.

¹⁴⁵ *Dunikowski E.* Tęczowe dni w szkołach Brzeżańskich / E. Dunikowski // Galicyjskie wspomnienia szkolne / [red. A. Knot]. – Kraków: Wyd-wo literackie, 1955. – S. 347.

¹⁴⁶ *Opalek M.* Z dziejów szkolnictwa... – S. 24.

¹⁴⁷ *Karbowiak A.* Listy w sprawie wystawy rzeczy szkolnych narodowych. List V. Dzielnica austriacka 1772–1867 / A. Karbowiak // Muzeum. – 1894. – Z. 3. – S. 184–186.

¹⁴⁸ *Маслій Г.* Підготовка вчителів у жіночих середніх навчальних закладах: західноукраїнський контекст (друга половина XIX – початок XX ст.) / Г. Маслій // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Педагогіка: збірник. – Тернопіль, 2009. – № 1. – С. 81.

практики, для головних – підготовка розширювалася до шести місяців, з 1840 р. навчання було продовжено до року¹⁴⁹. Суть фахової підготовки зводилася до повторення раніше вивченого і проведення практичних занять в головній школі під контролем викладачів. Віковий ценз для вчителів тривіальних шкіл становив 16 років, для головних – 20. Часто такий шлях обирали особи, яким з певних причин доводилося покинути заклади середньої освіти.

До закладів середньої освіти в першій половині XIX ст. належали гімназії та реальні училища. Гімназії, їх ще іноді називали ліцеями, мали філологічно-гуманітарний профіль і їхнім логічним продовженням було навчання в університетах. Реальні училища робили акцент на точних дисциплінах, їхні випускники нерідко продовжували освіту в політехніках. Середні школи поділялися на вищі, першого рангу, які мали вісім класів, та нижчі, другого ранку, чотирикласні. Нижчі класи називали граматичними, вищі – латинськими. Для вступу до вищого навчального закладу потрібно було завершити усі вісім класів, проте після нижчих чотирьох відкривалася можливість подальшої військової і релігійної освіти¹⁵⁰.

Більшість учнів середніх шкіл були вихідцями з заможних родин польської шляхти і німецького чиновництва. Навіть ті представники польської аристократії, які відмовлялися від державних початкових шкіл на користь домашнього навчання, змушені були давати своїм дітям середню освіту австрійського зразка. Євреїв було мало. Вони нечасто продовжували навчання після головних шкіл, оскільки здобутих знань вистарчало для ведення традиційної діяльності. Окрім цього, у Відні діяла Рабиністична семінарія з квотою на навчання для євреїв з Галичини. З погляду юдейських родин, це була найкраща з можливих освітніх стратегій. Ті учні єврейського походження, які навчалися в середніх школах, часто належали до середовища маскілім і ставали першим-другим поколінням світських еліт в межах своїх громад. Русинів було також небагато через порівняно гірше матеріальне становище. Учнями-русинами нерідко були сини греко-католицьких священників, що планували йти шляхом батьків.

Вихідці з незаможних сімей, незалежно від етнічної приналежності, в середніх школах були рідкістю, адже оплачувати слід було не тільки навчання, а й проживання та утримання в містах. Та якщо батьки приймали рішення інвестувати в освіту синів, то зазвичай чітко планували їхній професійний шлях. Анджей Юзефчик згадував: “Було постановлено, що я стану священником. Але як до того дійти, якщо фінансів батьків бракувало навіть на гімназію. Зробили це у великій вірі, що добрих намірів Бог не залишить”¹⁵¹. Проблемою було також те, що незаможним досить важко було “прижитися”. Елітарне середовище учнів і вчителів доволі ревно обороняло свої межі. Войцех Альберт Гочалковський згадував: “В школі, як і в житті, загальноприйнятою була засада: *як тебе бачать, так тебе пишуть* – і тому мене у вічно сірому кожуху, часто з подертими ліктями і полатаними чоботами, багатші і краще одягнені хлопці уникали, соромилися, іноді дошкульно ображали. Професор

¹⁴⁹ *Zwiercan-Witkowska A.* Działalność prywatnego seminarium nauczycielskiego żeńskiego Towarzystwa szkoły ludowej im. Franciszka Preisendanza w Krakowie / *A. Zwiercan-Witkowska.* – Kraków: Tow. Miłośników Historii i Krakowa, 2004. – S. 16.

¹⁵⁰ *Stinia M.* Państwowe szkolnictwo gimnazjalne w Krakowie w okresie autonomii Galicyjskiej / *M. Stinia.* – Kraków: “Historia Jagellonica”, 2004. – S. 12–17.

¹⁵¹ *Józefczyk A.* W szkołach małego miasteczka i w gimnazjum Tarnowskim / *A. Józefczyk // Galicyjskie wspomnienia szkolne / [red. A. Knot].* – Kraków: Wyd-wo literackie, 1955. – S. 54.

звав мене *вірусом*. Цього вистарчило, щоб вже на початку навчання я знеохотився і, попри здібності, пішов поганим шляхом”¹⁵². Зрештою, він не зміг втриматися у школі довше, ніж чотири роки. Подібний досвід мав Казимир Бродзінський¹⁵³. Відчуття неприйняття з боку колективу на рівні з матеріальним чинником вело до того, що вищі класи середніх шкіл майже виключно склалися з представників аристократії. Тобто спільна школа не нівелювала традиційної статусної градації.

Ситуація змінювалась з наближенням революційних подій 40-х років. У цей період соціальні розбіжності почали відходити на другий план, важливішою стала національна приналежність. Зигмунд Качковський писав: “У той час дух, а радше бездух, що панував в Галичині до Листопадового повстання, вже змінився до невпізнання – а зміну цю видно було передусім на шкільній молоді... Ідеальний патріотизм, знаменням якого була жертовність і самопосягата, а головним гаслом – триматися разом, так поширився серед молоді, що зайняв всі їхні серця та умисли”¹⁵⁴. Польсько-українські протиріччя, які стали лейтмотивом другої половини XIX ст., були ще мало актуальними: руська молодь нерідко об’єднувалася з польськими колегами. Формувався новий поділ між “своїми” і “чужими”, коли неприйняття адресували німцям. Згодом співвідношення змінилося, але явище українського полонофільства часто виростало в юності. Покоління молоді 30-х і 40-х років отримувало в середніх школах перший досвід патріотичної діяльності в таємних організаціях. Значна частина учасників таких товариств в 60-х – 70-х активно включалася в національний рух.

Жіноче шкільництво в першій половині XIX ст. було слабо розвинутим. Для жінок освіта ще не була стратегією. Аристократичні родини запрошували для доньок приватних вчителів для польської, французької та німецької мов, а також гри на музичних інструментах. Це не мало практичного значення й слугувало лише атрибутом статусу. З 1805 р. в Галичині почали з’являтися пансіонати для дівчат зі шляхетських родин, які тільки за способом організації відрізнялися від домашнього навчання. Завдання цих закладів полягало у вихованні й контролі. 1815 р. при головній школі у Львові було відкрито педагогічний курс для жінок, що давав перспективу вчительської праці¹⁵⁵. Дівчата, які вступали до таких препаранд, розраховували отримати місце приватної вчительки. Рідше жінка мала шанс на працевлаштування в тривіальних школах. Ян Смолка згадував, що в селі Дзикові Тарнобжеського повіту школу для дівчат заснувала графиня Габрієлла Тарновська і “сама привела вчительку, яка звалася Павліковська, і зібрала кільканадцять дівчат з села, щоб їх пані навчила читати, писати і ручної праці”¹⁵⁶. Проте більшість жінок в Галичині залишалася поза освітнім процесом.

¹⁵² *Goczałkowski W. A.* Wspomnienia lat ubiegłych... – S. 38.

¹⁵³ *Brodziński K.* Lata szkolne poety / K. Brodziński // *Galicijskie wspomnienia szkolne*; [red. A. Knot]. – Kraków: Wyd-wo literackie, 1955. – S. 12.

¹⁵⁴ *Kaczkowski Z.* Młodość szkolna w dobie spisków i Metternichowskiej reakcji / Z. Kaczkowski // *Galicijskie wspomnienia szkolne*; [red. A. Knot]. – Kraków: Wyd-wo literackie, 1955. – S. 106; 109.

¹⁵⁵ *Zwiercian-Witkowska A.* Działalność Prywatnego Seminarium Nauczycielskiego Żeńskiego Towarzystwa Szkoły Ludowej im. Franciszka Preisendanza w Krakowie... – S. 1.

¹⁵⁶ *Smolka J.* Pamiętnik włocianina od pańszczyzny do dni dzisiejszych / J. Smolka. – Kraków: Krakowska drukarnia nakładowa, 1912. – S. 13.

У другій половині XIX ст. освіченість набула нового значення. Це пов'язано з хвилею соціально-економічної модернізації. На тлі появи нових галузей промисловості попит на кваліфікованих робітників зростав. З іншого боку, знижувалася дохідність сільськогосподарського сектора, селянська праця втрачала вартість. Це означало, що селянин більше не міг прогодувати чисельної родини. Відповідно, своїх дітей він змушений був пристосовувати до тої діяльності, яка могла забезпечити фінансово¹⁵⁷. Оскільки ринок праці вимагав кваліфікації, виходом ставала освіта. Для міської буржуазії користь від знань була вже очевидною. Поступово лібералізувався склад студентів вищих навчальних закладів¹⁵⁸. Університети ставали доступними для широких верств. Тобто освіта вела до підвищення соціального рівня у випадку низів чи середнього класу і була необхідною умовою збереження статусу еліти для верхів. Так, структура суспільства “перевернулася” з горизонтального у вертикальне положення, а освіта стала рушієм соціальних ліфтів.

Важливими були політичні обставини. Державний закон 1869 р., що знову вводив загальний обов'язок відвідування школи, цього разу був підкріплений системою нагляду і виконавчою вертикаллю з місцевих еліт, яка була зацікавленою в реалізації проекту масової освіти. Так, батькам, які ще не вбачали в навчанні дітей необхідності, складніше було ігнорувати шкільний примус, адже в будь-який момент інспектор міг накласти штраф або кількадесятиденний арешт. Сховатися від шкільної адміністрації виявлялося доволі непросто, тому що мережа місцевих шкільних рад (найнижчої виконавчої ланки) була розгалуженою. Можливі санкції ставали причиною включення в навчальний процес найбідніших верств. Окрім цього, з можливістю творити власне шкільництво місцеві еліти активізували агітацію. Широка пропаганда впливала на масову свідомість, поступово карбуючи засаду, що освіта потрібна й корисна. Така агітація зменшувала опір тих, хто ще мислив категоріями постсередньовіччя.

Освітні стратегії у другій половині XIX ст. нерідко залежали від національної приналежності. Ситуація поляків і русинів була вигідною, тоді як німці та євреї опинилися в доволі скрутному становищі. Нове шкільне законодавство стояло на сторожі прав лише польського й руського населення. Німці, які раніше розглядалися як джерело германізації, тепер ставали об'єктом колонізації. Усі державні школи могли бути тільки з польською або руською мовою викладання. Німецька ставала лише одним із предметів вивчення. У такій ситуації німецькі родини мали три можливості: або відсилати дітей навчатися у центральні райони монархії (нерідко це був виїзд цілої родини), або оплачувати приватні школи, або погоджуватися на польську школу. Перший варіант призначався для вихідців з родин чиновників вищого рівня, зрештою самі батьки радо покидали Галичину. В приватних школах навчалися також діти заможних батьків. Проте школи для євангелістів існували тільки в більших містах. Тим, хто мешкав у менших місцевостях, доводилося або переїжджати з дитиною, або відправляти її саму, що у шестирічному віці було проблематично. Зі загальними школами теж були складності: навчання проходило польською мовою.

¹⁵⁷ ЦДІАЛ України. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 6768. – Арк. 1.

¹⁵⁸ Banach A. K. Synowie chłopów na katedrach Uniwersytetu Jagiellońskiego od połowy XIX wieku do roku 1918 / A. K. Banach // Kraków i Galicja wobec przemian cywilizacyjnych (1866–1914) – Kraków, 2010. – S. 73–85.

Учні, чії родини не належали до асимільованого середовища, стикалися з мовним бар'єром. Незрозуміла мова негативно впливала на ефект навчання, через це німецьке населення намагалось уникати народних шкіл. На 1875 р. з усіх дітей німецької національності у віці 6–14 років державні початкові школи відвідувало 35,27%¹⁵⁹, а вже в 1887 р. – всього 11,14%¹⁶⁰. Різке зменшення учнів-німців свідчить про неприйняття колонізації освіти, на що, крім мовного бар'єру, впливав поширений стереотип про нижчість крайових культур порівняно з німецькою.

Особливою була ситуація єврейського населення. Загроза штрафів змушували записувати дітей до народних шкіл всупереч власним переконанням. Важливим був не розмір штрафу, а те, що єврейські родини були особливо чисельними і кошт за усіх дітей відчутно зростав і ставав непосильним. Тому багатьом євреям доводилося підкорятися шкільному примусу. Треба враховувати, що бути записаним до школи не означало регулярно ходити. Іноді втручалися хасидські цадики, яким через особисті взаємини зі старостами і місцевою шкільною адміністрацією вдавалось “обійти” необхідність відвідування школи дітьми зі своєї громади. Ціною привілеїв була підтримка вигідних для локальних властей кандидатів на виборах до Сейму. Така ситуація була на початку XX ст. в Белзі, Чорткові і Сокалі¹⁶¹. Паралельно збільшувалася кількість євреїв з прогресивними поглядами. Вони записували свої дітей до польських народних шкіл, виходячи з логіки, що без володіння польською в новій соціально-політичній ситуації віднайти неможливо.

Підхід до початкової освіти русинів і поляків був схожим. Різниця полягала у соціальному статусі, а не національній приналежності. Переважно що ближче було до міста, то далекоглядніші будували освіти стратегії. Оскільки поляки домінували в містах, а русини – в селах, статистичні дані засвідчують порівняно вищий рівень освіти польського населення. Сільські школи не забезпечували повної чотирикласної освіти, без якої здобуття професії було неможливим. Тому для селян було два варіанти: або обмежитися навчанням, яке надавали місцеві школи з розрахунком, що діти залишаться в статусі селян, або відправити їх до міста, що відкривало ширші перспективи. Останнє траплялося нечасто, зважаючи на кошт і психологічну важкість прийняття рішення, яке означало відрив дитини від сім'ї. Ян Кубіш згадував: “Коли в школі дізналися, що я йду на науку до міста, я став предметом захоплення, пошанування, подиву. І вчитель мене від цієї хвилини інакше трактував. Я був гордим. Але це відчуття гордості було тільки неприродним хвилинним поривом... Стало мені нараз ясно, що мушу йти з дому, може, назажди. Я мав таке відчуття, ніби дивлюся на приготування до власного похорону, тож захопив мене великий смуток”¹⁶².

Характерно, що до міських шкіл частіше переходили учні-русини, які в селах ходили до народної школи з польською мовою. Кількість руських чотирикласних

¹⁵⁹ Sprawozdanie c. k. Rady szkolnej krajowej o stanie wychowania publicznego w roku szkolnym 1875/1876. – (Lwów, 1875). – S. 39.

¹⁶⁰ Sprawozdanie c. k. Rady szkolnej krajowej o stanie wychowania publicznego w roku szkolnym 1887/1888. – (Lwów, 1888). – S. 62.

¹⁶¹ *Lehrfreud M.* Wrażenie z Galicji. Polityczny powiat Sokal / M. Lehrfreud // *Wschód* (Lwów). Tygodnik poświęcony politycznym, ekonomicznym i umysłowym sprawom żydów. – 1900. – Nr. 3. – 19 października.

¹⁶² *Kubisz J.* Pamiętnik starego nauczyciela... – S. 97.

шкіл була невеликою – всього 83 з 626 на цілу провінцію в 1911 р.¹⁶³ – і майже повністю зайнятою вихідцями з родин міської інтелігенції. Через це руські громади іноді свідомо обирали польську мову. Зокрема, громада села Лодина Сяноцького повіту 19 вересня 1888 р. надіслала до Крайової шкільної ради листа про те, що школа, яка мала бути створена через рік, повинна стати польськомовною, хоча в громаді налічувалося 60 руських дітей і 8 польських. Рішення мотивувалося розрахунком на подальшу освіту¹⁶⁴. Міські чотирикласні школи вирівнювали стартові можливості. Якщо в першій половині століття передбачався певний соціальний ценз, то з 70-х років уніфікована програма й безкоштовне навчання об'єднувало в межах одного класу різні середовища.

Випускники міських народних шкіл могли продовжити навчання у закладах середньої освіти. Збільшення кількості середніх шкіл робило їх доступнішими, а можливість отримання стипендії допускала в гімназії і реальні школи дітей селян та міського робітництва. Відмінності між гімназіями й реальними школами були такими, як і раніше. Гімназії належали до гуманітарних закладів і готували майбутніх студентів університетів, реальні школи орієнтувалися на природничі науки й продовження навчання в політехніці. У середніх школах в етнічному плані домінували поляки. В 1891 р. вони становили 62,37% (з них 7 063 учні навчалося в гімназіях і 790 в реальних школах), тоді як євреї становили 14,42% (2 180 учнів гімназій, 146 – реальних шкіл) русини – 5,04% (2 204 учні гімназій, 51 – реальних шкіл), німці – 0,78% (79 учнів гімназій, 20 – реальних шкіл)¹⁶⁵. Подібні показники були і за наступні роки, хоча кількість русинів поступово зростала. Так, на 1911 рік в гімназіях навчалося 53,4% поляків, 23,1% – євреїв, 22,8% – русинів і лише 0,5% німців¹⁶⁶. Невелика частка учнів-русинів при майже однаковій кількості населення пов'язана з повільною урбанізацією. Значна кількість євреїв пояснюється специфічною ситуацією, в якій вони опинялися після народних шкіл. Про повернення в ізольоване єврейське середовище говорити було складно, тому що, навчаючись у світській школі, вони пропускали більшу частину того, що мав би знати єврей, аби реалізуватися серед інших євреїв. Йдеться не про перспективи стати талмудистом, а про менш престижні заняття. Він просто мусив отримати подальшу світську освіту і здобути фах. Рідше траплялося навпаки, що єврей після закінчення ешиви сам доходив до думки про необхідність світської освіти. Так, Озіяш Тон у двадцятирічному віці хотів вступити у шостий клас гімназії, щоправда був прийнятий тільки до четвертого, бо талмудична освіта не співвідносилася з вимогами світської школи. Його донька згадувала: “Він мусив комбінувати відповіді про рослини і тварини, яких ніколи в житті не бачив і не знав. Професори мали клопіт, бо мали перед собою дорослу людину з великими філософськими знаннями, яка не вміла

¹⁶³ Sprawozdanie c. k. Rady szkolnej krajowej o stanie szkół średnich galicyjskich w roku szkolnym 1910/1911. – (Lwów, 1912). – S. 69.

¹⁶⁴ ЦДІАЛ України. – Ф. 178. – Оп. 1. – Спр. 1088 (Листування з Окружними шкільними радами про заснування і будівництво початкових шкіл, 1899). – Арк. 1–28.

¹⁶⁵ Sprawozdanie c. k. Rady szkolnej krajowej o stanie szkół średnich galicyjskich w roku szkolnym 1891/1892. – (Lwów, 1893). – S. VIII.

¹⁶⁶ Sprawozdanie c. k. Rady szkolnej krajowej o stanie szkół średnich galicyjskich w roku szkolnym 1910/1911. – (Lwów, 1912). – S. XI.

писати польською і ніяк не могла пояснити, як росте картопля”¹⁶⁷. Світська середня освіта йому дуже знадобилася, бо дозволила вступити на філософський факультет Берлінського університету.

Середні школи зберігали поділ на вищі й нижчі класи. Після закінчення чотирьох (згодом трьох) класів можна було продовжити навчання у закладах професійної освіти. До них належали учительські семінарії й торгово-промислові школи. Це був вдалий варіант для вихідців із незаможних родин, оскільки гімназії та реальні школи фаху не давали, а навчання в університетах означало витрати і необхідність ще тривалий час утримувати дітей. Натомість підготовка у професійних закладах тривала чотири роки й прирівнювалася до закінченої середньої освіти, при цьому випускник мав професію та гарантоване місце праці. Учительська семінарія була привабливою з погляду підвищення соціального статусу, адже народний учитель належав до інтелігенції, хоча й останньої ланки. Серед учнів учительських семінарій 43,07% становили вихідці з родин селянства і робітників, 33,73% – діти службовців нижчих рангів¹⁶⁸. Тобто професія вчителя для широких верств була бажаним сценарієм. Професійні школи були виходом з проблеми “вовчих білетів”. Якщо учня гімназії або реальної школи за грубі порушення у вищих класах виключали і видавали “вовчий білет”, він втрачав право на навчання у цих закладах в межах монархії і не мав доступу до вищої освіти¹⁶⁹. Але зі свідомством нижчих класів він міг вступити до учительської семінарії чи торгово-промислової школи. Мечислав Опалек згадував: “Мене записали до учительської семінарії у Львові... Сумний, безвольний, задерев’янілий у беспорядності я прийняв вирок”¹⁷⁰. “Приймати вирок” було не обов’язково, на підставі свідомства з професійної школи можна було вступати до вищих навчальних закладів.

¹⁶⁷ *Nelli Thon-Rostowa*. *Ozjasz Thon. Wspomnienia córki / Nelli Thon-Rostowa*. – Lwów: Cofim, 1937. – S. 10–11.

¹⁶⁸ Державний архів Львівської області (далі – Держархів Львівської обл.). – Ф. 62. (Жіноча учительська семінарія у Львові). – Оп. 1. – Спр. 2 (Класний каталог I–IV класів за 1886/87 навчальний рік). – Арк. 1–211; *Archiwum Państwowe w Przemyślu*. – Zespół 357. (I Seminarium Naucz. Żeńskie w Przemyślu). – Sygn. 39. (Katalog klasy I w roku szkolnym 1875). – S. 1–108; ДАЛО. – Ф. 96. (Чоловіча учительська семінарія у м. Львів). – Оп. 1. – Спр. 78 (Каталог успішності учнів підготовчого класу 1982/93 навчальний рік). – Арк. 1–48; Там само. – Спр. 124 (Каталог успішності IV класу за 1904/5 навчальний рік). – Арк. 1–62; Там само. – Спр. 137 (Каталог успішності IV класу за 1908/9 навчальний рік). – Арк. 1–46; *Archiwum Państwowe w Rzeszowie*. – Zespół 258. (Państwowe Seminarium Naucz. Żeńskie w Rzeszowie). – Sygn. 6 (Katalog główny III klasy w roku szkolnym 1908/1909). – S. 1–63; *Ibidem*. – Sygn. 5 (Katalog główny I klasy w roku szkolnym 1908/1909). – S. 1–65; *Idibem*. – Sygn. 4 (Katalog główny II klasy w roku szkolnym 1907/1908). – S. 1–43; *Ibidem*. – Zespół 414 (C.K. Seminarium Nauczycielskie męskie w Rzeszowie). – Sygn. 7 (Katalog ocen kl. I–III, za rok szkolny 1887/1888). – S. 1–197; *Ibidem*. – Sygn. 20 (Katalog główny kursów przygotowawczego, kl. I, II, III, IV w roku szkolnym 1909/1910). – S. 1–233; *Archiwum Narodowe w Krakowie*. – Zesp. 489 (C.K. Seminarium Nauczycielskie Męskie w Krakowie). – Sygn. SNK 69. (Katalog główny 1871/72) – K. 1–16; *Ibidem*. – Sygn. SNK 69. (Katalog główny 1880/81) – K. 1–412. *Ibidem*. – Sygn. SNK 97. (Katalog główny 1900/01) – K. 1–378; *Ibidem*. – Sygn. SNK 107. (Katalog główny 1910/11) – K. 1–508.

¹⁶⁹ *Archiwum Narodowe w Krakowie*. – Zesp. 489 (C.K. Seminarium Nauczycielskie Męskie w Krakowie). – Sygn. SNK 15. (Korespondencja seminarium w sprawach personalnych nauczycieli, uczniów, w sprawach administracyjnych, 1880–81). – K. 9.

¹⁷⁰ *Opalek M.* *O Lwowie i mojej młodości: kartki z pamiętnika 1881–1901 / M. Opalek*. – Wrocław: Wyd-wo Ossolińskich, 1987. – S. 150.

Поширення освіти приводило до того, що досвід багатокультурності за шкільною партою отримував майже кожен. Міжнаціональні стосунки склалися по-різному. В народній школі вирішальною була позиція вчителя. Існувало три моделі поведінки. Перша полягала в заохоченні до толерантності. Болеслав Барановський згадував вчителя-русина, який особливо карав за антисемітизм, чим “дав усвідомити, що на світі панує грізне право справедливості”. Він із симпатією ставився і до поляків, згладжуючи можливі конфлікти. Інша модель – дискримінація з боку вчителя. 1903 р. в Жовкві вчитель-поляк Антоній Яворський не пускав до школи русинів, бо “вони є хлопами, а в школі повинні вчитися діти, що мають здібності і потреби”¹⁷¹. 1906 р. вчитель-русин з Цешанова Михайло Чабак змушував польських учнів вчити уривок з “Гайдамаків” про вбивство Гонтою дітей-католиків¹⁷². Альтернативою була нейтральна позиція, хоча вона оберталася мовчазною згодою на ворожість. 1912 р. польські учні школи ім. Ст. Стащиця у Львові закидали камінням однокласників-євреїв, що призвело до значних травм. Дисциплінарне слідство довело, що вчитель це бачив, але не втрутився¹⁷³.

У середніх школах важливішим було оточення, яке складалося волею випадку. Тадеуш Фобіанський писав: “Однокласники-русини розмовляли між собою руською, але з нами польською. Не пригадую, щоб між нами виникали непорозуміння, ми жили разом у згоді... Євреїв був у нас чималий гурт... Як і русини, євреї завжди виступали з нами пліч-о-пліч, коли йшлося про інтереси однокласників”¹⁷⁴. Мечислав Опалек згадував: “Попри різниці національності, співжиття поляків з русинами було ознаменовано взаємною доброзичливістю... Поширений потім націоналізм не займав думок, не отруював серце. Ми були єдиною групою, яку оживляло почуття дружнього зв’язку. Не залишилось в моїй пам’яті жодного конфлікту на тлі різниці національностей”¹⁷⁵. Проте траплялося, що націоналістична риторика негативно впливала на взаємини молоді. Так, Віктор Баліцький стверджував про існування чіткого поділу на “своїх” і “чужих”¹⁷⁶, а Іван Баран згадував про дискримінацію в гімназії і “не було кому поскаржитися. Шкільна рада в польських руках, директор – поляк, Відень – далеко, а Пан-Біг – високо! Надії на справедливість не було”¹⁷⁷. Тобто форми взаємин різнилися, а вплив багатокультурного досвіду нерідко визначав національно-політичні погляди на все життя.

Шкільний примус включив в освітній проект жінок. Йшлося вже не тільки про еліту, а про широкі суспільні верстви. Змінювалася структура ринку праці і батькам-селянам, чії родини були найчисельнішими, ставало важче утримувати

¹⁷¹ ЦДІАЛ України. – Ф. 178. – Оп. 1. – Спр. 3110. – Арк. 1–6 (Справа про звинувачення вчителя народної школи в Жовкві в образі національних почуттів учнів-українців).

¹⁷² ЦДІАЛ України. – Ф. 178. – Оп. 1. – Спр. 3948. – Арк. 1–45.

¹⁷³ ЦДІАЛ України. – Ф. 701. – Оп. 3. – Спр. 123. – Арк. 2 (Листування з Окружною та Крайовою шкільними радами про зміни в релігійно-моральному вихованні учнів, 1912 р.). – Арк. 3–7.

¹⁷⁴ *Fabiański T. Ze wspomnień / T. Fabiański // Wspomnienia o Kazimierzu Wierzyńskim / [red. P. Kądziała]. – Warszawa: Wieź, 2001. – S. 69.*

¹⁷⁵ *Opalek M. O Lwowie i mojej młodości: kartki z pamiętnika 1881–1901... – S. 154.*

¹⁷⁶ *ZniO we Wrocławiu, dział Rękopisów. – Rkps I. 13254. – K. 119.*

¹⁷⁷ *Баран І. Закінчив утраквістичну гімназію / І. Баран // Бережанська гімназія. Де минули юні дні, там душа вовік остане. – Бережани; Тернопіль: Джура, 2007. – С. 156.*

донець, тим більше шлюбний вік підвищувався. Виникла необхідність давати фах дочкам, щоб вони змогли самі себе забезпечувати¹⁷⁸. Часто навчання дівчат обмежувалося народною школою. Після її закінчення вони могли розпочинати роботу, проте далеко від престижу, зокрема від фабричних робітниць вимагали свідоцтво народної школи. Альтернативою для заможніших були середні школи. Характерно, що подальше навчання донець у гімназіях родини не пов'язували з професією, а керувалися новим ідеалом освіченої матері й дружини¹⁷⁹. Натомість батьки, які прагнули, щоб дочка отримала практичний і престижний фах, частіше зупиняли свій вибір на учительських семінаріях. Для жінки професія вчительки була найкращою з можливих, адже вводила її в середовище інтелігенції і не суперечила традиційній ролі жінки-матері й виховательки. Специфічним було ставлення до жіночої освіти євреїв. Ортодокси і хасиди, намагаючись зекономити на штрафах, часто приймали рішення "пожертвувати дочкою" заради традиційної освіти синів¹⁸⁰. Тобто донець ходили до народних шкіл, а за синів платили штрафи. Так, серед єврейських жінок світська освіта набула масового характеру значно раніше, ніж серед чоловіків. Це створювало культурний розрив у гендерній площині, авторитет чоловіка почав різко падати. Щоправда, в польок, русинок чи німкенів освіта також спрацьовувала як чинник емансипації, бо ставила жінку в конкурентоспроможне становище¹⁸¹.

Загалом індивідуальні життєві стратегії містили дуже багато чинників, що впливали на їхню побудову. У першій половині XIX ст., коли освіта замикалася на вузьких середовищах, навчання однозначно пов'язували з певними планами, які нерідко визначали за соціальною належністю. Після впровадження загального шкільного обов'язку в 60-х роках склад учнів початкових і середніх шкіл суттєво розширився, як і вибір можливих професійних сценаріїв. Риторика місцевих еліт переконувала у практичній користі освіти для кожного, що підтверджувала життєва практика, адже в другій половині XIX – на початку XX ст. не походження, а власне кваліфікації впливали на місце людини в суспільстві. На тлі загальної модернізації відсоток освічених людей стабільно зростає. Якщо в 50-х роках XIX ст. анальфабетами було більше двох мільйонів мешканців провінції¹⁸², то на 1875 р. 39,30%

¹⁷⁸ *Majchrzyk-Mikula J.* Die Frauen im polnischen schulwesen um die Wende des 19. und 20. Jahrhunderts / J. Majchrzyk-Mikula. – Piotrków Trybunalski: Naukowe wydawnictwo Piotrkowskie, 2012. – S. 17–43; *Dzieduszycka A.* Listy nauczycielki poświęcone nauczycielkom ludowym i uczennicom seminaryów nauczycielskich żeńskich / A. Dzieduszycka. – Kraków: Nakł. ks. K. Bartoszewicza. – S. 10.

¹⁷⁹ Споминки про жите і діяльність Володимира Барвінського. Коштом і заходом товариства "Просвіта". – Львів: З друкарні товариства ім. Шевченка, 1884. – С. 42.

¹⁸⁰ *Zvi Yavetz.* Wo Mensch und Bücher lebten / Zvi Yavetz. – München: Verlag C. H. Beck oH.G., 2007. – S. 28.

¹⁸¹ Справа жіночої рівноправности // Жіноче Діло. – 1912. – 30 червня (літо); Гроші в подружжю // Жіноче Діло. – 1912. – 15 вересня (осінь).

¹⁸² *Danielak M.* 3.765.702 analfabetów: Śląsk, Galicya, W. Ks. Krakowskie / M. Danielak. – Kraków: Wyd-wo Towarzystwa "Szkoły Ludowej", 1984. – S. 3.

усіх дітей шкільного віку навчалися¹⁸³, в 1887 р. – 55,79%¹⁸⁴, на 1902 р. – 80,12%¹⁸⁵, у 1911 р. – 86,59%¹⁸⁶. Це дає змогу говорити про відчутний культурний стрибок.

Висновки

Розвиток освіти у підавстрійській Галичині з перспективи кожної зі сторін, що мала на нього якийсь вплив, доволі виразно поділяється на два якісно відмінні етапи, умовно названі першою і другою половиною XIX ст. Проте безпосередні часові межі в побудові освітніх стратегій дещо різняться. Для Відня поворотним моментом були 60-ті роки, коли освітня політика Габсбургів повернулася у вихідну точку невтручання. Терезіанське уявлення про *Bärendland* трансформувалося в політику самоусунення Франца-Йосифа I. Хоча Австрійська монархія створила поняття шкільної політики в Галичині і заклала перші правові рамки, власне її спроби тримати освіту під власним контролем призвели до повного фіаско далекоглядних і амбітних спроб Йосифа II та Франса I. Натомість готовність Франса-Йосифа I відпустити ситуацію в межах децентралізації дало неочікувано позитивний ефект. Основною причиною такого феномену стало те, що Відень був занадто далеко від Галичини, при чому як у територіальному, так і в цивілізаційному сенсі.

Для локальних еліт Галичини переломом у ставленні до шкільництва стали 40-ві роки XIX ст. Представники світського істеблішменту в першій половині століття не бачили цього питання, адже раніше не мали досвіду використання освіти в ширших, ніж приватні, цілях. Поняття навчання заради блага мас для шляхти було абстракцією, бо вона не завжди розуміла, навіщо освіта потрібна навіть її власним нащадкам. Зрештою, це був світоглядний спадок Речі Посполитої. В 40-х роках “маси” стали “народом”. Підтримка широких верств була найважливішою умовою виживання національних рухів, що в цей період народжувалися. Запросити до національного проекту можна було, тільки витлумачивши значення національних цінностей. Але орієнтація в інтелектуальному просторі без елементарної освіти була неможливою. Саме тоді розпочалася боротьба з Віднем за “свою” школу, яка загострювалася конкуренцією польського і руського національних рухів. Перемога проекту автономії Галичини виключила з цієї боротьби австрійський чинник, але підвищила градус внутрішніх протиріч. У контексті польсько-руських змагань за національний характер освіти активізувалася модернізація Галицьких євреїв. Вони, перебуваючи в позиції спостерігачів, стали буквально втягнутими в проект масової світської освіти, що, безумовно, мало вплив на формування нового світогляду.

Найбільш заплутаними були освітні стратегії пересічних людей, бо кожен окремих випадок визначався особистими мотивами, індивідуальним соціальним і інтелектуальним потенціалом. Статистика дає змогу говорити про певний освітній стрибок у 70-х роках XIX ст., коли впроваджені наприкінці 60-х років шкільні

¹⁸³ Sprawozdanie c. k. Rady szkolnej krajowej o stanie wychowania publicznego w roku szkolnym 1875/1876. – (Lwów, 1877). – S. III.

¹⁸⁴ Sprawozdanie c. k. Rady szkolnej krajowej o stanie wychowania publicznego w roku szkolnym 1886/1887. – (Lwów, 1887). – S. 14–15.

¹⁸⁵ Sprawozdanie c. k. Rady szkolnej krajowej o stanie wychowania publicznego w roku szkolnym 1902/1903. – (Lwów, 1903). – S. XIV–XIX.

¹⁸⁶ Sprawozdanie c. k. Rady szkolnej krajowej o stanie wychowania publicznego w roku szkolnym 1911/1912. – (Lwów, 1913). – S. XIV–XIX.

закони почали діяти на практиці. Раніше навчання було привілеєм, добре продуманим планом на майбутнє або елементом статусу. Своєю чергою, шкільний обов'язок 1869 р. включив у проєкт масової освіти всі верстви суспільства. Це привело до широкої соціальної емансипації, коли особа, незалежно від статусу, походження чи статі, отримувала життєвий шанс на реалізацію.

Ігор СОЛЯР

ІДЕЯ КОНСОЛІДАЦІЇ В ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ В 1920–1923 РОКАХ

Українське населення Західної України не визнавало польської влади. Негація тодішнього режиму ставала основою консолідації суспільства. Проблема об'єднання національних сил була головною в діяльності політичних партій. Українська політична палітра краю відзначалась різнобарвністю. Можна виділити чотири політичні табори – комуністичний, москвофільський, національно-державницький та угодовський (полонофільський).

Комуністична партія Східної Галичини (КПСГ), утворена в лютому 1919 р. у Станиславові, виступала за “єдиний пролетарський фронт” польських, українських та єврейських робітників у боротьбі за соціалізм і возз'єднання з радянською Україною¹. Проте відсутність єдності думок щодо національної програми партії призвела до розколу КПСГ і напружених відносин із Комуністичною робітничою партією Польщі (КРПП). Група Осипа Крілика (Васильківа), яка діяла серед найбільш радикально настроєних українських селян, висловлювалась за більшу самостійність КПСГ, ставила більший акцент на вирішенні національного питання. Однак на цьому етапі партія, як і весь комуністичний табір, була малочисельною і не виявляла великої активності.

Недостатньо впливовим був і москвофільський табір. Найбільший його представник – Галицько-Руська організація – переживала глибоку ідеологічну еволюцію.

Політично вагомими були національно-державницькі сили – партії, організації, культурно-освітні та економічні товариства, які виступали за побудову незалежної держави. Саме вони мали найбільшу підтримку в українського населення.

Серед партій цього табору національно-державницьку ідеологію сповідувала найвпливовіша в краї Українська народно-трудова партія (УНТП). Її провідними діячами були Володимир Бачинський (голова), Володимир Охримович, Федь Федорців, Михайло Галуцинський, Іван Куровець та ін.

Консервативний напрям національно-державницького табору репрезентувала Українська християнсько-суспільна партія (УХСП), яку очолювали Олександр Барвінський, Кирило Студинський та ін. Вона спиралась загалом на греко-католицьке духовенство, однак не виявляла великої активності.

Українська радикальна партія (УРП) представляла соціалістичний напрям народницького характеру. Висуваючи соціальну програму, зокрема зрівняльний

¹ Карпенко О. Ю. Утворення Комуністичної партії Східної Галичини / О. Ю. Карпенко // Актуальні проблеми історії КПЗУ. – Львів, 1990. – С. 73.

розподіл землі між селянами, реалізацію її ставила поряд із вирішенням національно-визвольних завдань. На чолі партії були Лев Бачинський, Іван Макух.

У середовищі українського робітництва Галичини діяла Українська соціал-демократична партія (УСДП), яка переживала еволюцію в бік радянофільства і більшовизму. Свідченням цього є розкол у партії в першій половині 1922 р.: із Головної ради УСДП усунуто Лева Ганкевича, Івана Квасницю і Порфира Буняка, а на їхньому місці опинились: Іван Кушнір (голова), Олекса Панас, Антін Чернецький і Михайло Матвій².

Важливу роль у політичному житті краю відіграла Греко-католицька церква – один із головних осередків консолідації національних сил. Духовенство підтримувало тісний зв'язок із керівництвом політичних партій, особливо УНТП і УХСП (чимало священників активно працювало в керівних органах цих партій). Сам митрополит Андрей Шептицький на початку 1920-х років всіма доступними йому засобами домагався вирішення міжнародно-правового статусу Східної Галичини. У листі до українського народу від 15 лютого 1921 р. він наголосив: “Най же ся велика ціль стане днесь кличем цілого нашого народа”³. У пошуках справедливого ставлення до українських проблем з боку західних держав митрополит звернувся до Римського Архієрея, щоб “останній став судією і сторожем міжнародного права і як Голова і Отець Християнського світа нехай стане головою правдивого Союзу народів”⁴.

На Західній Волині, Холмщині, Поліссі і Підляшші партійно-політичне життя не було таким активним, як у Східній Галичині. Представниками національного табору стали місцеві організації Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР) та Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП).

До національно-державницького табору належала також Українська військово-організація (УВО), яка виникла у 1920 р. На чолі її Начальної Команди стояв полковник Євген Коновалець. Діючи нелегально, застосовуючи тактику терору (замахи на польських державних і політичних діячів, підпали польських маєтків, напади на державні й поліцейські установи), УВО демонструвала непримиренність українського населення Західної України до польської влади.

Культурно-освітні, спортивні та економічні товариства: “Просвіта”, “Рідна школа”, “Луг”, “Сільський господар”, у важких післявоєнних роках зуміли залучити різні кола української суспільності до пропаганди державницької ідеології та виховання національної свідомості народу на місцях. У цьому процесі, незважаючи на перешкоди польської влади, товариствам допомагали партії самостійницької орієнтації. Особливу роль “Просвіти” в цих умовах відзначав Федь Федорців: “... з одного боку – поглиблювати й поширювати змагання до незалежності, вщипити в найширші маси почуття національної гідності й гордості, а з другого боку – всіма силами і засобами виказати, що ми є старою культурною нацією, що ми здатні до власної внутрішньої організації та що і на тій основі нам належить державна незалежність”⁵.

² Koko E. *Українцы соціалдемократи галицйскы в okresie міжвоєнним (1918–1939)* / E. Koko // *Українська думка політична в XX столітті*. – Kraków, 1993. – S. 134–135.

³ Письмо Святейшого Отця до українського народу. – Львів, 1921. – С. 4.

⁴ Там само.

⁵ *Ф[едь] Ф[едорців]*. На поміч “Просвіти” / Ф[едь] Ф[едорців] // “Просвіта” до українського народу. – Львів, 1921. – С. 21.

Полонофільський табір репрезентували прихильники державного центру УНР, Українська партія хліборобів, Партія українського народного єднання (ПУНЄ). Усі вони були маловпливові та діяли в окремих регіонах. Якщо прихильники Симона Петлюри та його державного центру орієнтувались на Польщу, сподіваючись на допомогу у визволенні України від більшовизму, то ПУНЄ стояла на ґрунті лояльності до Польської держави з метою національного відродження українського народу через співпрацю з польським народом, висуваючи гасло “Рівний з рівним”⁶. Безперечно, що до заснування українських партій пропольської орієнтації залучали й польські урядові кола.

На всеукраїнське політичне порозуміння негативно впливало розмежування і поглиблення суперечностей між урядами УНР і ЗУНР. Відомий політичний діяч Іван Кедрин писав: “Галицько-наддніпрянська распря проходила в атмосфері взаємної демагогії, в якій раз-у-раз падали слова “зрадник” і “зрада”: наддніпрянці таврували цими словами галичан за Зятківський договір УГА з Денікіним, в якому галичани “продали” Москові Україну, галичани наддніпрянців – за Варшавський договір з 21 квітня 1920 р., в якому ніби Петлюра “зрадив” Галичину, “продавши” її Польщі”⁷.

Незважаючи на це, все ж робились спроби створити єдиний всеукраїнський державний центр чи всеукраїнське міжпартійне об’єднання. Перший ініціативний комітет для скликання Всеукраїнського Національного конгресу восени 1920 р. з осідком у Женеві та Відні 30 червня 1920 р. повідомив: “Наслідком нарад між деякими колами громадянства в Женеві, Празі, Берліні й Відні склався міжпартійний ініціативний комітет для скликання Всеукраїнського Національного Конгресу, одна частина якого працює в Женеві, а друга у Відні”⁸. Однак тоді цей задум не вдалося реалізувати.

Успішнішим було створення 4 січня 1921 р. Всеукраїнської Національної Ради для “скріплення внутрішнього українського фронту і для оборони інтересів української державності”⁹. У ній були представлені партії та організації як з Наддніпрянщини – партії соціалістів-революціонерів, соціалістів-самостійників, соціалістів-федералістів, так і з Галичини – народно-трудова і радикальна партії, а також представники Буковини¹⁰.

Діяльність Всеукраїнської Національної Ради була короткотривалою через відчутні розходження галицьких та наддніпрянських політиків. Найчіткіше вони виявились у декларації представників українських партій і організацій від 14 березня 1921 р., за підписами ген. Грекова, Андрієвського, Макаренка, в якій було проголошено прагнення увійти в політичний союз із Польщею та Францією. У сьомому пункті вони заявили: “З погляду на те, що справа Східної Галичини є внутрішньою справою Польської Республіки, Національний Український уряд визнає в цьому питанні повне незаінтересування”¹¹. Така заява поглибила розмежування галицьких та наддніпрянських політиків.

⁶ Державний архів Волинської області (далі – Держархів Волинської обл.). – Ф. 46. – Оп. 9. – Спр. 240. – Арк. 5.

⁷ Кедрин І. Життя–події–люди. Спомини і коментарі. – Нью-Йорк, 1976. – С. 73.

⁸ Цит. за: Сосновський М. Шляхами реалізації концепції всеукраїнської єдності / М. Сосновський // Перший світовий Конгрес Вільних Українців. Матеріали. – Вінніпег; Нью-Йорк; Лондон, 1969. – С. 11–12.

⁹ Український вістник. – 1921. – 25 січня.

¹⁰ Там само.

¹¹ Воля (Відень). – 1921. – Ч. 2. – Квітень. – С. 149.

Після цієї заяви національно-державницькі сили Галичини почали діяти окремо від наддніпрянських. На початку 1921 р. утворилась Міжпартійна Рада, в яку ввійшли УНТП, УРП, УХСП. Однозгідною маніфестацією протесту проти польської національної політики були три крайові Міжпартійні з'їзди. Так, Третій з'їзд (як і попередні), що відбувся у Львові 28 січня 1922 р., рішуче протестував “проти варварського режиму польської окупаційної влади у Східній Галичині, що заключається в позбавленню громадян української народності свободи зборів, преси, організації політичної, культурної, економічної, а навіть гуманітарної ...”, стверджуючи, що “єдиною легальною владою Східної Галичини є уряд ЗУНР”¹². У цей період Міжпартійна Рада виконувала вказівки голови уряду ЗУНР Євгена Петрушевича, щоб не зашкодити йому на міжнародній арені.

У другій половині 1922 р. польські панівні кола зробили рішучий поворот у політичному курсі щодо “вирішення” східногалицької проблеми. Ухвалення польським сеймом 26 вересня 1922 р. закону про надання самоврядування Львівському, Тернопільському та Станіславівському воєводствам справляло на міжнародній арені враження готовності Польщі задовольнити прагнення українського народу. З іншого боку, проведенням виборів до сейму і сенату в листопаді 1922 р. польський уряд прагнув ствердити суверенітет Польщі над цим краєм. На засіданні Політичного Комітету Ради Міністрів прем'єр Ю. Новак зазначив: “У Східній Галичині вибори будуть своєрідним плебісцитом ...”¹³.

Позиція офіційних кіл УСРР, хоча її спеціально не декларували, усе ж була на боці національно-державницького табору Західної України. У доповідній записці Наркомату закордонних справ (НКЗС) УСРР від 20 вересня 1922 р. про політику щодо Польщі та ставлення до парламентських виборів наголошено, що боротьбу за владу в ній будуть вести головню “ендеки” і “пілсудчики”. Тому в умовах, що склалися, вирішено підтримувати в цій боротьбі партію Національної демократії, оскільки вона проводила щодо радянських республік мирну політику, на відміну від прихильників Юзефа Пілсудського, які намагалися “...завоювати радянську Україну для Петлюри чи іншого васала Польщі”¹⁴. Щодо проведення виборів на території Східної Галичини, то позиція НКЗС УСРР була така: “... з одного боку, ми повинні бути готові виконати прийняті на себе зобов'язання по Ризькому мирному договору, що торкаються Східної Галичини, але, з другого боку, повинні взяти участь у вирішенні долі багатомільйонного населення в окупованих Польщею територіях, якщо це питання буде вирішуватись Лігою Націй або Великими Державами”¹⁵. Водночас не виключали дій, які б спрямовували боротьбу українських політичних груп Західної України у вигідне для УСРР русло.

Заступник голови НКЗС УСРР Яковлев 25 вересня і 3 жовтня 1922 р. настирливо пояснював про необхідність дипломатичного протесту уряду Польщі у зв'язку з оголошеними ним виборами: “Наш дипломатичний виступ з приводу Східної Галичини ми повинні побудувати не у формі претензій на неї, а у формі

¹² Український прапор. – 1922. – 18 лютого.

¹³ Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Rzezydium Radu Ministrow (далі – ААН РРМ), Protokoły posidzen komitetu Politycznego Rady Ministrów protokół. № 23. 25.08.1922. – S. 99.

¹⁴ Центральний державний архів вищих органів України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 591. – Арк. 78 зв.

¹⁵ ЦДАВО України. – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 591. – Арк. 80.

зацікавленості у вирішенні її долі тобто, що для України не однаково, хто буде управляти Галичиною і як буде управляти, хоча вона (радян. Україна – *I. C.*) не має ніяких прав і не бажає мати Галичину у своїх межах”¹⁶. Таку ноту протесту НКЗС УСРР підготував 3 жовтня 1922 р., у ній рішуче засуджував загарбницькі дії польського уряду на території Східної Галичини¹⁷.

Саме в цей період загострились відносини закордонного уряду ЗУНР і крайової Міжпартійної Ради. У виборах до польського сейму і сенату вирішила взяти участь частина крайових діячів національно-державницького табору. Оскільки цей акт означав би автоматичне визнання окупаційної влади, Євген Петрушевич виступив проти участі у виборах і вимагав від Міжпартійної Ради зайняти аналогічну позицію. Для усунення незгод між урядом ЗУНР і Міжпартійною Радою в липні 1922 р. до Відня виїхав Володимир Бачинський – один із прихильників переговорів з польським урядом та участі у виборах. Під час віденських розмов Євгенові Петрушевичу вдалося переконати Володимира Бачинського в недоцільності брати участь у виборах до польського сейму. Внаслідок цього національно-державницькі сили, об’єднані в Міжпартійній Раді, відмовились 27 серпня від участі у виборах. Таку ж позицію зайняли УСДП, КПСГ (“васильківці”), Руський виконавчий комітет. 2 вересня рішення про бойкот ухвалила Українська Національна Рада у Львові¹⁸.

16 вересня 1922 р. у повіті було розіслано “Інструкцію для повітових і місцевих українських діячів в справі виборів до варшавського сейму і сенату”, в якій наголошено: “Всі українські партії Східної Галичини вирішили, що український народ має не брати участі в виборах до варшавського сейму і сенату. В тій цілі слід розвинути інтенсивну діяльність, щоби перевести повну абсенцію українського населення так при самому голосуванні, як і приготовних працях і виборчих комісіях. Бойкот виборів мусить бути повний, значить: українському населенню не вільно віддавати своїх голосів на ніяких кандидатів чи то соціалістичних, чи німецьких, жидівських або комуністичних”¹⁹.

Незважаючи на терор і репресії, у виборах до сейму не брало участі 60%, а до сенату – 63% виборців Східної Галичини, тобто, по суті, все українське населення краю²⁰.

Політична ситуація на Волині, Холмщині, Підляшші і Поліссі була іншою, оскільки суверенітет польської держави над цими землями був закріплений Варшавським (1920 р.) і Ризьким (1921 р.) договорами. Участь українського населення цих земель у виборах до польських законодавчих органів була об’єктивно необхідною.

Створений блок національних меншостей, до якого, крім українців, увійшли білоруси, євреї, німці та росіяни, виступив із програмою, яка для українського населення була конкретизована у відозві “Чого хоче список 16?”. Не проголошуючи гасла відокремлення Західної України і Західної Білорусії від Польщі, в ній все ж поряд із соціально-економічними і культурними вимогами зазначили: “Щоб усі

¹⁶ ЦДАВО України. – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 591. – Арк. 190.

¹⁷ Сливка Ю. Ю. Боротьба трудящих Східної Галичини проти іноземного поневолення / Ю. Ю. Сливка. – Київ, 1973. – С. 175–177.

¹⁸ Громадський вістник. – 1922. – 30, 31 серпня; Діло. – 1922. – 5, 7, 8 вересня.

¹⁹ AAN, zespół Polska i Ukraina: Kolekcja opracowań i odpisów dokumentów. – Sygn. 58. – S. 240.

²⁰ Возз’єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною... – С. 118–119.

народи: й Українці, й Німці, й Білорусини, й Жиди, й Росіяни, Чехи мали однакові, рівні права з поляками...”²¹.

Завдяки активності українського населення північно-західних земель блок національних меншостей (БНМ) отримав перемогу: до сейму увійшло 20 українців, до сенату – 6.

Отже, політичне життя Західної України на початку 20-х рр. ХХ ст. характеризувалось досить високим рівнем консолідації українського суспільства на ґрунті неґації польської влади та підтримки зусиль уряду Євгена Петрушевича на міжнародній арені. Це виявилось у масовому бойкоті українцями перепису населення (1921) та сеймових виборів у Східній Галичині, перемозі у виборах на північно-західних землях, бойкоті набору в польську армію. Формами співпраці національних сил були Міжпартійна Рада та Міжпартійні з’їзди. Об’єктивно національно-державницький табір у цей період підтримували державні органи УСРР, а також частина комуністичного та москвофільського таборів, про що, зокрема, говорить солідарність у бойкоті виборів 1922 р.

З іншого боку, розуміння ваги всеукраїнської єдності політичних сил штовхало українських політиків Західної України до порозуміння із наддніпрянськими, однак спроби скликання Всеукраїнського Національного Конгресу та короткотривалої діяльності Всеукраїнської Національної Ради у Відні не дали бажаних результатів. Причиною такого становища, на нашу думку, були: 1) політичні розбіжності між наддніпрянськими і галицькими політиками, що збереглися ще з часів війни; 2) відсутність продуманої концепції всеукраїнського об’єднання. Ці чинники змушували національно-державницькі сили Західної України почати діяти незалежно.

Анексія Східної Галичини Польщею стала черговим етапом в утвердженні окупаційного режиму і дальшій колонізації Західної України. Польська влада агресивніше почала проводити політику національно-культурної асиміляції українців.

Українське населення, всі українські політичні сили Західної України протестували проти ухвали послів країн Антанти. Виявом незмиренності українців стала 20-тисячна демонстрація у Львові, де проф. Юліан Романчук, 82-літній сідоглавий патріарх українського народу Галичини, відчитав сильним голосом присягу, яку присутні повторювали поодинокими реченнями, піднісши праву руку до гори. Текст її звучав: “Ми, український нарід, клянемося, що ніколи не погодимося на панованне Польщі над нами й кожду нагоду використаємо, щоб ненависне нам ярмо неволі зі себе скинути, та злучитися з цілим українським народом в одній, незалежній, соборній державі”²².

Із заявами протесту проти приєднання Східної Галичини до Польщі виступили Президент Української Національної Ради Східної Галичини Євген Петрушевич (15 березня 1923 р.)²³, Українська парламентська репрезентація у польському сеймі

²¹ Наше життя. – 1922. – 22 жовтня.

²² Український прапор. – 1923. – 24 березня; Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали / [ред. Т. Гунчак, Р. Сольчаник]. – Б. м.: Сучасність, 1983. – Т. 2. – С. 52.

²³ Там само. – С. 50–51.

та сенаті (17 березня 1923 р.)²⁴, Українська Національна Рада на засіданні у Львові 21 березня 1923 р.²⁵, політичні партії, товариства тощо.

Відомі українські політики Степан Баран і Степан Витвицький (діячі УНТП і УНДО) детальніше пояснювали причини ухвали Ради послів Антанти: “Ризький договір, ріст впливів полонофільської Франції у Чехословаччині, Румунії, Югославії, Польщі, консолідація внутрішніх відносин у Польщі, зміна уряду в Англії з приходом консервативного кабінету Бонара Лоу, стабілізація советського режиму, проти якого тодішня західноєвропейська Антанта намагалася виставити одностайний, так званий санітарний кордон, раз-у-раз повторювані перед авторитетними міжнародними чинниками польські аргументи, що українці, мовляв, нічого не мають проти приєднання Галичини до Польщі...”²⁶.

Не змирившись із приєднанням до Польщі, українці Східної Галичини, Волині, Полісся, Підляшшя, Холмщини, які опинились в однакових умовах окупації, продовжували національно-визвольну боротьбу.

Перед західноукраїнським суспільством в краї і на еміграції постала проблема ідейної, політичної і територіальної консолідації українського визвольного руху. Аналіз діяльності національно-державницьких сил Західної України відразу ж після 14 березня 1923 р. дає підставу твердити, що, попри єдину мету побудови соборної Української держави, існували розбіжності з питань тактики, а також щодо: 1) ставлення до польського окупаційного режиму; 2) доцільності створення єдиного “національного фронту”; 3) ролі й місця президента Української Національної ради Євгена Петрушевича та очолюваного ним уряду; 4) оцінки процесів у радянській Україні та зовнішньополітичної орієнтації.

Міжпартійне порозуміння початку 20-х років у 1923 р. зникло. На думку М. Швагуляка, вирішальну роль у цьому “відіграло зникнення основного елемента, на який спиралась політична платформа співпраці, розрахунків на допомогу держав Антанти у відбудові української державности на терені Галичини”²⁷.

Однією з головних причин цього процесу було також непорозуміння наприкінці 1922 – на початку 1923 рр. Міжпартійної Ради та екзильного уряду ЗУНР у Відні. Затягування вирішення східногалицької проблеми і питання розподілу повноважень між краєм та еміграцією стало своєрідним каталізатором розширення прірви між ними. Євген Петрушевич відмовився від ідеї парламентаризації уряду та співпраці з трудовиками в краї на чолі з Володимиром Бачинським, зробивши ставку на УХСП на чолі з Олександром Барвінським. Остання 21 січня 1923 р. вийшла з Міжпартійної Ради. Із шпальт тижневика “Слово”, який перебував під впливом УХСП, посипались неперевірені звинувачення на адресу голови УНТП та Міжпартійної Ради. Саме на ці моменти звернув увагу Володимир Бачинський у своєму листі

²⁴ Український прапор. – 1923. – 24 березня; Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. – Т. 2. – С. 51–52.

²⁵ ЦДІАЛ України. – Ф. 581. – Оп. 1. – Спр. 112. – Арк. 1; Український прапор. – 1923. – 31 березня; Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. – Т. 2. – С. 53–54.

²⁶ Баран С. Екзильний уряд ЗУНР / С. Баран, С. Витвицький // Енциклопедія українознавства. – Мюнхен, 1949. – С. 535–536; Кедрин І. Життя-події-люди... – С. 100.

²⁷ Швагуляк М. Партійні поділи і загальнонаціональні інтереси. Проблема політичної консолідації українського національного руху Галичини (1919–1939) / М. Швагуляк // Сучасність. – 1994. – № 2. – С. 78–79.

до Євгена Петрушевича 27 січня 1923 р., наголосивши, що “в роз’єднанню краю добачують (члени Міжпартійної Ради – *I. С.*) руку Уряду, який одержує зносини з малъпотентами, настроює їх проти краєвого проводу, та започаткував роздвоєння в трудовій партії і горожанську війну в лоні українського громадянства”²⁸.

У відповідь Євген Петрушевич в листі до керівництва УХСП (на руки Олександра Барвінського), звинувативши крайових діячів у неінформуванні про події в Західній Україні та відкинувши (не завжди аргументовано) звинувачення на свою адресу, “прийшов остаточно до переконання, що дальше піддержування зв’язку не лише ... з огляду на достоїнство Уряду і моє власне неможливим, но і цілком безхосенним, ба навіть шкідним для загальної справи і тому заявляю, що дотеперішній наш зв’язок з Міжпартійною Радою – застановляю”. Далі президент все ж запропонував, щоб на найближчому засіданні Української Національної Ради було створено Головну комісію, яка допомогла б порозумітись еміграційному уряду ЗУНР з краєм²⁹.

Сам Євген Петрушевич не полишав до останнього надій на позитивне вирішення східногалицької проблеми. У листі до Олександра Барвінського від 5 березня 1923 р. він просив, щоб: 1) партії та Українська Національна Рада ухвалили відповідні резолюції з вимогою визнання незалежності Східної Галичини і вислали їх “до держав Антанти на руки варшавських амбасадорів, а рівночасно на наші руки”; 2) вибрати одного-двох авторитетних делегатів на конференцію послів країн Антанти; 3) вислати для уряду інформацію про стан колонізації краю та стан шкільництва; 4) допомогти фінансово українській делегації. Євген Петрушевич просив вплинути на редакцію “Вісника”, “щоби щонайменше в теперішню переважну хвилю залишила атаки проти Росії”. Президент у цей час надіявся також на допомогу уряду СРСР у недопущенні анексії Східної Галичини Польщею³⁰.

Однак новий статус Східної Галичини поглибив суперечності в національно-державницькому таборі: розпалася Міжпартійна Рада, Українська Національна Рада після 21 березня 1923 р. не збиралась на засідання у Львові (лише закордонна Українська Національна Рада продовжувала свою діяльність до кінця літа 1923 р.). У зв’язку з цим розпочався перегляд програм українських політичних партій з метою “модифікувати свою ідеологію до нових внутрішньополітичних та міжнародних обставин”³¹.

Найвиразніше ці процеси виявились в УНТП. На засіданнях Народного Комітету партії (березень–травень 1923 р.), а також на сторінках преси жваво дискутували щодо проблем подальшої тактики. Вже 30 березня 1923 р. Володимир Охримович заявив про зміну тактики, однак зазначив: про це “не можна видавати комунікату”³².

Першу апробацію нова політична лінія партії отримала на засіданні Народного Комітету 19 квітня 1923 р. Володимир Охримович, виступаючи з рефератом про тактику УНТП, наголосив на таких основних моментах: 1) “занадто переоцінюється

²⁸ Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника (далі – ЛНБ ім. В. Стефаника). – Ф. Барв. 5137/323.

²⁹ Там само.

³⁰ Там само.

³¹ Швагуляк М. Партійні поділи... – С. 79.

³² ЦДІАЛ України. – Ф. 581. – Оп. 1. – Спр. 111. – Арк. 12.

одноцілий фронт... Ми уважаєм тактику не як засіб до ціли, тільки як спосіб психологічної сугестії”; 2) “... в нашій тактиці числити на найгіршу евентуальність”; 3) “Тактика публичної явної, легальної боротьби. Засоби легальної боротьби можуть бути ріжні – парламентарні і позапарламентарні”³³.

Реферат “Відношення до уряду і до других політичних партій” виголосив Михайло Струтинський, який акцентував на тому, що “мусимо перевести основну ревізію нашої постави до уряду. До тепер він фактично, а не край, вів політику. Уряд давав інструкції, прикази, а ми їх виконували”. Вважаючи, що центр ваги політичної роботи переноситься в край, Михайло Струтинський висловився за створення міжпартійного уряду³⁴.

У третьому рефераті “Відношення до поляків” Альфред Говикович розділив цю тему на кілька питань. Щодо Польщі як держави, то її потрібно “втягати в такі комбінації, які могли б її значно ослабити, а тим самим нас зміцнити”. У ставленні до польських партій зайнято позицію, що уможливлувала б співпрацю з деякими з них у відповідний момент для розкладу одноцілого польського фронту. В цей момент такою партією було “Визволення”, вона не мала впливів у Галичині, але могла бути нам поміччю проти “П’яста”. Крім цього, Альфред Говикович висловився за створення спільної комісії з Українською парламентською репрезентацією для вироблення проекту автономії. Розуміючи нереальність прийняття його сеймом, пропонували вийти зі стану пасивності на шлях легальної боротьби “чи то через громадську самоуправу, поширення язикових прав і т. і.”³⁵.

Обговорення цих рефератів засвідчило, що з багатьох питань тактики серед керівництва УНТП не було єдиної думки.

Завершенням вироблення нової програми партії був з’їзд УНТП 21 травня 1923 р. у Львові. Відстоюючи позицію самостійності та соборності Української держави, трудовики висунули “домагання повної, одноцільної національно-територіальної автономії Галичини з Лемківщиною, Волинною, Холмщиною, Підляшшям і Поліссям з окремим повноправним сеймом і окремою автономною владою цих земель”³⁶. Повністю порвавши із закордонним проводом і відкинувши ідею “спільного фронту” українських партій, голова партії Володимир Охримович заявив: “Треба зірвати з поглядом одної тактики для ріжних груп і партій”³⁷. Негативно ставлячись до радянської влади в Україні і орієнтуючись передусім на власні сили, УНТП все ж наголосила: “мусимо орієнтуватись на наш національний центр, на Київ”³⁸.

Закордонна група УНТП (ЗГ УНТП) накреслила іншу політичну лінію, яку подала 20 квітня 1923 р. у зверненні до Народного Комітету УНТП. Обстоюючи принцип державної незалежності, керівництво закордонної групи висловлювалося за збереження всієї організаційної системи політичного проводу з поширенням її на Західну Волинь, Холмщину, Полісся, Підляшшя: Української Національної Ради; Міжпартійної Ради; західно-українського уряду. Останній мав би репрезентувати

³³ ЦДІАЛ України. – Ф. 581. – Оп. 1. – Спр. 111. – Арк. 23.

³⁴ Там само. – Арк. 42.

³⁵ Там само. – Арк. 17.

³⁶ Головні точки програми Української Народньої трудової партії. – Львів, 1923. – С. 4.

³⁷ Діло. – 1923. – 24 травня.

³⁸ Там само. – 20 травня.

край на міжнародній арені і бути відповідальним перед Українською Національною Радою.

Головною орієнтацією цієї групи був Схід, хоча не виключали і “власних сил народу і чужої (західної – *I. С.*) допомоги: “поки що можемо надіятись кооперації лише з Литвою, Білорусією, Радянськими Республіками, Німеччиною і зарисовуючою-їся можливістю помочі зі сторони Англії на випадок її скооперування із Совітами”³⁹.

Сам Євген Петрушевич, під впливом якого була закордонна група УНТП, все ж надіявся на координацію зусиль екзильного уряду ЗУНР і крайових політичних діячів. У квітні 1923 р. у Данцігу відбулись його переговори з представниками краю. Голова уряду напередодні від'їзду до Берліна 28 квітня 1923 р. надіслав листа Народному Комітету УНТП, в якому роз'яснив свою позицію. Насамперед він вважав доцільним зберегти закордонну репрезентацію краю з ним на чолі та Українську Національну Раду. Він наводив такі аргументи: 1) існування закордонного уряду підтримувало б ідею державності в краї, 2) всі держави надалі визнають екзильний уряд і розмовляють з ним⁴⁰. Порозуміння і співпрацю з краєм Євген Петрушевич поставив у залежність від проведення краєм політичної лінії ЗГ УНТП – лінії незалежності Західної України⁴¹.

Проте в краї нікого з еміграційних діячів не слухали. Народний Комітет УНТП 30 червня 1923 р. ухвалив резолюцію, в якій стверджено, що “дотеперішній галицький уряд перестав існувати з днем 15 березня 1923 р.” та припинено діяльність закордонної групи партії у Відні⁴².

На таке рішення вплинула відверта радянофільська орієнтація Євгена Петрушевича. Перехід до неї історик Сидір Ярославин пояснює такими причинами: “1. З уваги на безвиглядну тодішню ситуацію нашого народу в Галичині з одного боку, а з другого боку з уваги на великий розвиток усіх ділянок українського життя на Радянській Україні під час українізаційного курсу; 2. Сподіваючись тією акцією знову активізувати галицьку справу на міжнародному полі. 3. Уважаючи, що большевизм є хвиливим явищем та довго не вдержиться, а через те не встигне спричинити глибшої шкоди для української духовності”⁴³.

Загальна конференція ЗГ УНТП 15 червня 1923 р. не погодилася з рішенням Народного з'їзду УНТП, особливо в питанні про територіальну автономію західно-українських земель, і закликала “тих членів української трудової партії, які стали вірними національно-державницькій партійній ідеології, щоби підняли заходи для переведення в організаційній партійній формі тої політично-державницької програми, яка досі була політичною метою”⁴⁴.

Розкол в УНТП спонукав багатьох, особливо молодих членів, до переходу в інші партії або організації нових груп. Так утворилася група, що гуртувалася навколо журналу “Заграва”, редактором якого був Дмитро Донцов. У редакційній статті “Наші цілі” 1 квітня 1923 р. наголошено, що “Заграва” є органом гурту людей,

³⁹ ЦДІАЛ України. – Ф. 581. – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 75.

⁴⁰ ЦДІАЛ України. – Ф. 372. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 53.

⁴¹ ЦДІАЛ України. – Ф. 581. – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 54.

⁴² Там само. – Спр. 15. – Арк. 21.

⁴³ *Ярославин С.* Визвольна боротьба на західно-українських землях у 1918–1923 рр. / С. Ярославин. – Філадельфія, 1956. – С. 78.

⁴⁴ ЦДІАЛ України. – Ф. 581. – Оп. 1. – Спр. 95. – Арк. 99.

що не належать і не хочуть належати до жодної з існуючих партій, єднає сей гурт те націоналістичне “Вірую”, яке мов молотом залізо кується в нас в огні остатніх десятих років”⁴⁵. У цій групі об’єдналися ті, хто не сприймав ні “автономічної” резолюції УНТП, ні радянськості настроїв закордонної групи партії.

Українська військова організація теж шукала своє місце у політичному спектрі національно-державницького табору. Існування двох українських урядів ускладнювало її діяльність, бо “вона не могла ані вибрати одного з них, ані підпорядкуватися відразу обом державно-політичним центрам”⁴⁶. Однак УВО намагалася підтримувати стосунки з обома центрами. Після 14 березня 1923 р. Начальна Команда УВО усамостійнювалася, вбирала в себе націоналістичний елемент і під його впливом почала політично орієнтуватися на український націоналізм, “хоч ще ідеологічно й не зовсім вироблений та організаційно не оформлений”⁴⁷. Проведено зміни в організаційній структурі на території Східної Галичини; створено тринадцять округів: Львів-місто, Львів-округа, Бережани, Тернопіль, Чортків, Станіславів, Перемишль, Коломия, Стрий, Самбір, Рава-Руська–Любасів–Чесанів, Сокаль–Радехів–Кам’янка Струмилова, Золочів–Броди. Округи ділилися на повіти (за австрійським поділом)⁴⁸.

УВО та її лідер Євген Коновалець намагалися підтримувати (і це вдавалось) тісні контакти з діячами партій національно-державницького табору. Окремі з них були одночасно і повітовими комендантами УВО.

Українська християнсько-суспільна партія не виявляла і в цей час великої активності. До неї увійшли частково члени УНТП, які не прийняли “автономічної” резолюції. Голова партії Олександр Барвінський у листі до президента ЗУТЛН Романа Перфецького 11 червня 1923 р. зазначив: “Наше сторонництво, обстоюючи від засновання УНРади (Української Національної Ради) ідею укр[аїнської] державности і даліше непохитно стоїть на сім становищі і вважає існування Уряду і НУРади конечною потребою, отже не може входитьи на яку небудь дорогу, котра би вела а признання поль[ської] державности”⁴⁹.

Українська парламентська репрезентація (УПР) також переживала важкий процес формування своєї політичної програми. В період січня-березня 1923 р. українські послы намагалися уможливити співпрацю з польською владою. Тодішній прем’єр-міністр Польщі В. Сікорський обіцяв голові УПР Антону Васильчуку низку поступок для українців у господарській та культурній сферах, якщо їхні послы визнають польську державність і голосуватимуть за державний бюджет. У лютому 1923 р. УПР проголосувала за довір’я урядові В. Сікорського, однак він не дотримав обіцянок. Дискусії щодо політичної платформи призвели до відставки голови клубу Антона Васильчука; новим головою обрано 22 березня того ж року Самійла Підгірського.

Новообраний голова висунув таку програму: “1) домагатись практичних результатів праці по програмі: “Чого хоче список 16”; 2) свою політику оперти на потребах широких народніх українських мас та тісному зближенні організацій з

⁴⁵ Заграва. – 1923. – 1 квітня; Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. – Т. 2. – С. 58.

⁴⁶ Книш З. Становлення ОУН / З. Книш. – Київ, 1994. – С. 18.

⁴⁷ Там само. – С. 19.

⁴⁸ Книш З. Власним руслом. Українська військова організація від осені 1922 до кінця літа 1924 року / З. Книш. – Торонто, 1964. – С. 20–21.

⁴⁹ ЦДІАЛ України. – Ф. 355. – Оп. 1. – Спр. 54. – Арк. 17.

українськими громадянами Галичини; 3) для скріплення тактичних позицій поновити єднання з клубами меншостей”⁵⁰.

Налагодження контактів з Народним Комітетом УНТП, безперечно, було позитивним чинником у виробленні єдиної програми українського визвольного руху, однак інші політичні сили не підтримували її.

20 червня на засіданні українського сеймового клубу Самійло Підгірський запропонував скликати Національний Конгрес всіх українських земель під Польщею. Незважаючи на різниці партійних програм, він наголосив: “Ніхто соціального елемента не затирає і затерти не може, але бідний і багатий однаково відчують національний гніт і при цьому всі об’єднуються... Але яке велике моральне значіння, глибоке і історичне, буде мати Національний Конгрес, на котрому під одним дахом зустрінеться Коломиєць з Підлящукком, коли тисячі 2 людей, представників всіх українських земель під Польщею, скажуть своє слово”⁵¹.

Однак через заборону польської адміністрації, яка бажала збереження т. зв. “сокальського кордону” між Галичиною і північно-західними землями, недопущення впливів першої на інші етнографічні українські території, Конгрес не відбувся.

Українська Радикальна партія на своєму першому повоєнному з’їзді 1–3 квітня 1923 р., заявивши, що “осягнення повного соціалістичного визволення українського народу є неможливим без здобуття національної самостійності”, зазначила: “... український народ буде все зміряти до якнайскорішого осягнення повної незалежності на всіх своїх землях і буде боротись проти всіх сусідів, котрі розшматували на четверо українську територію”⁵². Відмежувавшись від політики уряду Євгена Петрушевича і відкинувши будь-які орієнтації на Польщу чи радянську Україну, вона проголосила політику “власних сил”. Водночас з’їзд УРП висловився: а) за утворення “спільного фронту всіх українських соціалістичних партій, які стремлять до повної державності українського народу в боротьбі з національним, соціальним і культурним поневоленням”⁵³; б) за налагодженням тісних відносин із Волинню, Підляшшям, Поліссям і Холмщиною; в) проти окупаційного режиму польської влади.

Українська соціал-демократична партія на з’їзді, який відбувся 18 березня 1923 р., стала на комуністичні позиції. Висловивши протест проти анексії Східної Галичини, з’їзд зазначив, що “... мимо всіх присудів капіталістичного імперіалізму український пролетаріат почуває себе в цілковитій єдності з пролетаріатом нашої матері Соціалістичної Радянської України й Спільки Соціалістичних Радянських республік”⁵⁴. У польському сеймі представники УСДП Яків Войтюк, Андрій Пашук, Осип Скрипка та Хома Приступа, створивши 23 травня 1923 р. автономну соціалістичну фракцію в Українському сеймовому клубі⁵⁵, виступили з подібною за змістом декларацією і вимагали визнання права на возз’єднання з радянською Україною. УСДП стала першою галицькою українською партією, яка “змінити

⁵⁰ ЦДІАЛ України. – Ф. 392. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 21.

⁵¹ Там само. – Арк. 55.

⁵² Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. – Т. 2. – С. 56.

⁵³ Там само.

⁵⁴ ДАЛЮ. – Ф. 121. – Оп. 2. – Спр. 187. – Арк. 14.

⁵⁵ *Зайцев О. Ю.* Представники українських політичних партій Західної України в парламенті Польщі (1922–1939 рр.) / *О. Ю. Зайцев* // Український історичний журнал. – 1993. – № 1. – С. 74.

віхи”, перейшла на виразну радянфільську позицію, ставши легальною прибудівкою КПЗУ. Однак створення окремої фракції соціалістів не сприяло єдності як у самій УПР, так і у визвольному русі краю.

Отже, у період березня-вересня 1923 р. посилювалось розмежування сил серед національно-державницького табору. Ухвала 14 березня 1923 р. спонукала політичні сили Західної України до об’єктивного процесу – пошуку нових програм, форм і методів національно-визвольних змагань. Характерною особливістю періоду стала активність і динамічність партійного життя, радикалізація настроїв українського суспільства, що привело до утворення нових організацій (“Заграва”) та поширення діяльності УВО на націоналістичній платформі.

Михайло Грушевський, даючи оцінку ухвалі Ради послів, писав: “Фатальна постанова Ради Амбасадорів в Парижі 14 марта в справі східних границь Польщі повинна стати поворотною точкою не тільки в тактиці, айв самім політичним думанню західноукраїнського громадянства. Вона кладе кінець, може таки вже остаточно і безповоротно політичним думкам, які виростили на ґрунті приналежносте Західної України до Австрії”⁵⁶.

Однак у цей історичний відрізок спостерігалось збільшення кількості політичних сил, які дотримувались концепції тимчасового примирення з польським режимом за ціну різних поступок: національно-територіальна автономія і т. п.

Анексія Східної Галичини Польщею суттєво вплинула на політичну орієнтацію значної частини української еміграції в бік радянської України, що призвело до незгод серед національних сил у краї.

Внутрішньопартійна криза охопила всі партії. Найвиразніше це виявилось у найвпливовішій на той час УНТП, яка розкололась на групи. Запропонована трудовиками вимога національно-територіальної автономії та негація процесів у радянській Україні були нереальними. Недієздатною в умовах панування ендеків була програма і тактика роздільної діяльності українських партій.

Усі галицькі партії організаційно поширили свою діяльність на інші українські землі, що опинились під польською владою. Своєю чергою, УПР та політичні партії Волині, Холмщини, Полісся і Підляшшя нав’язували контакти з ідеологічно близькими партіями та організаціями Галичини. Це створювало позитивні умови для пошуку шляхів згуртування національних сил Західної України.

⁵⁶ Громадський голос. – 1923. – 2 червня.

Оксана РУДА

РОЛЬ КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІХ ТОВАРИСТВ У ФОРМУВАННІ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ НАСЕЛЕННЯ МІЖВОЄННОЇ ГАЛИЧИНИ

Здобуття освіти рідною мовою відіграє важливу роль у процесі утвердження й усвідомлення національно-культурної окремішності, формуванні національної свідомості народів. Адже відомо, що нація, яка дбає про розвиток освіти, за жодних обставин не втратить своєї самостійності. Розбудова шкільництва, його зміст і характер, доступність для всього населення визначають ступінь культури народу. Українське, німецьке та єврейське шкільництво міжвоєнної Галичини, яка входила до складу Другої Речіпосполитої, розвивалося у складних політичних умовах. Держава спрямувала чималі зусилля на колонізацію місцевого населення, намагаючись через систему освіти реалізувати політику національної асиміляції (проголошену ендеками) чи державної асиміляції (підтримувану режимом “санації”), навіть усупереч взятим на себе міжнародним зобов’язанням щодо ставлення до національних меншин. Натомість докладала значних зусиль до розвитку польськомовного державного та приватного шкільництва в краї.

Згідно з розпорядженням міністерства віросповідань та освіти від 18 серпня 1923 р. польську мову почали вивчати в усіх середніх навчальних закладах краю як окремий предмет. Циркуляри кураторії Львівського шкільного округу (далі – ЛШО) від 12 і 24 вересня 1923 р. зобов’язали всіх директорів українських приватних і державних учительських семінарій запровадити вивчення польської історії, географії та науки про Польщу польською мовою, а також залучити до викладання цих предметів учителів-поляків. 31 січня 1924 р. кураторія ЛШО циркуляром запровадила в усіх українських гімназіях вступні та випускні іспити з польської мови. Циркуляри 9 травня, 29 жовтня 1923 р. і 2 березня 1924 р. заборонили вживання в школах термінів “український”, “українець”, їх замінили на “руський”, “русин”, а циркуляри від 13 вересня 1923 р. і 21 березня 1924 р. остаточно запровадили польську мову у внутрішнє та зовнішнє урядування шкіл з українською мовою навчання¹. Найбільший спротив української громадськості викликав шкільний закон 31 липня 1924 р., відповідно до якого більшість українських навчальних закладів краю було перетворено на утраквістичні або замінено польськими, в яких влада вбачала ефективний засіб виховання польського державного патріотизму, а надалі асиміляції непольських

¹ Archiwum Polskiej Akademii Nauk (далі – Archiwum PAN). – Zesp. III–180 (Materiały Ludwika Eckerta). – Sygn. 78 (Referat na temat szkolnictwa ukraińskiego w Polsce w okresie międzywojennym). – K. 15; Archiwum PAN. – Zesp. III–180. – Sygn. 79 (Uwagi i notatki o szkolnictwie i polityce szkolnej na Wołyniu i Małopolsce Wschodniej oraz dane ze zjazdu kuratorów w 1928 r.). – K. 13–15.

народів. Відповідно до навчальних програм ці школи мали насаджувати учням польський національний дух, популяризувати польську історію та культуру.

Примусове вивчення польської історії за працями, в яких польський народ вивищувався над українським, спроба влади виховувати українську молодь в польськомусі викликали спротив з боку українців. За словами громадсько-політичного діяча Володимира Макара, “наймаркантнішим виявом того шовіністичного гону поляків в ділянці літератури було накинення нам, українцям, як обов’язкової лектури, історичної трилогії Генрика Сенкевича, зокрема першої її частини – “Огнем і мечем””. Він наголошував, що примусове читання такої літератури викликало в серцях української молоді “тільки скріплення почуття власної образи, власної національної і людської гідности, подразнення, лють і ненависть, впарі з погордою до всього польського”².

Вихованню в дітей польського патріотизму та національної свідомості, на думку влади, також мали сприяти польські національні символи, якими оточували дитину в утравквістичній та державній школі: польський герб, портрети керівників країни, співання польського гімну, відзначення державних свят та історичних дат, зокрема, Конституції 3-го травня, річниці Листопадового повстання 1830–1831 рр., “Чуда над Віслою”, Дня Незалежності 11 листопада, іменин маршала Юзефа Пілсудського тощо³. В. Макар у спогадах про шкільні роки писав, що “головним “камнем преткновения” були державні свята, до участі в яких нас щораз сильніше змушували”⁴. Дослідник М. Гон наголошує, що відзначення державних свят Польщі означало для етнонаціональних спільнот Галичини демонстрацію готовності до символічного єднання на засадах громадянсько-територіальної ідентичності. Однак за умов поліетнічності державні урочистості міжвоєнної доби виявилися не стільки засобом до формування громадянської єдності, скільки навпаки. Тому більшість українців ігнорували участь у них⁵.

Через утиск національних прав українців Галичини надання дітям і молоді доступу до освіти рідною мовою було одним із найважливіших завдань. Громадсько-просвітницькі діячі добре усвідомлювали зв’язок між національною ідеєю, формуванням патріотизму та шкільною освітою. Школа ставала запорукою формування національної свідомості українців, мала протистояти колонізації. На необхідності розвитку приватного національного шкільництва неодноразово наголошували в українській пресі. Акцент робили на тому, що оскільки Польща не в змозі забезпечити дітей-українців школами з рідною мовою навчання, то держава повинна дати суспільству можливість власними силами розвивати приватне шкільництво⁶.

² Макар В. Пройдений шлях. Спомини. – Торонто: “Гомін України”, 1983. – Т. 1: Від Бистриці до Бугу (1911–1929). – С. 301. – (Бібліотека “Гомону України”, ч. 56).

³ Федик Л. Б. Національна пам’ять як засіб конструювання національної свідомості: на прикладі Галичини міжвоєнного періоду / Л. Б. Федик // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2011. – Вип. 30. – С. 234.

⁴ Макар В. Пройдений шлях... – С. 409; Федик Л. Б. Національна пам’ять... – С. 235.

⁵ Гон М. М. Особливості міжетнічної взаємодії в контексті політичних процесів на західно-українських землях у міжвоєнний період: монографія / М. М. Гон. – Рівне: Волинські обереги, 2006. – С. 73–74.

⁶ Archiwum Akt Nowych w Warszawie (дали – AAN). – Zesp. 1185 (Urząd Wojewódzki we Lwowie). – Sygn. 23 (Sprawozdania miesięczne z ruchu społeczno-politycznego i mniejszości narodowych. Styczeń-grudzień 1936 r.). – К. 29–30.

Усвідомлюючи значення національної школи для українського населення, члени культурно-освітніх товариств зосередили зусилля на піднесенні рівня освіти місцевого населення. Найактивнішу просвітницьку діяльність у краї провадили товариства “Просвіта” (засноване 1868 р.) та Українське педагогічне товариство (створене 1881 р., з 1926 р. – товариство “Рідна школа”), головною метою яких було формування національної свідомості молодих українців. У контексті вирішення цієї проблеми важливе значення надавали заснуванню українських шкіл і впровадженню у них рідної мови навчання⁷.

Сприяння культурно-освітньому розвитку українців цілком відповідало зміненню 1924 р. статуту товариства “Просвіта”, яке обмежило свою діяльність просвітницькою роботою: “Метою товариства є просвіта і піднесення культури українського народу у всіх його верствах і напрямках життя”. В умовах колонізованої школи, неписьменності серед молоді та дорослого населення просвітяни зосередили увагу на формуванні інтелектуально розвинутого, духовно багатого українця⁸.

Члени товариства доклали чималих зусиль, аби охопити своєю діяльністю не лише Галичину, а також Волинь, Лемківщину, Надсяння, Підляшшя, Полісся та Холмщину, де влада намагалася штучно сформувати прихильну до Польщі національну свідомість серед бойків, лемків, гуцулів, поліщуків, які, на думку поляків, не мали чітко визначеної національної приналежності. Значну увагу просвітяни приділяли створенню й утриманню початкових і середніх шкіл, курсів для неписьменних, короткотермінових повітових курсів для вишколу організаторів читалень, доповнювальних та підготовчих курсів, господарських, торговельних, ремісничих і промислових шкіл з українською мовою навчання, бібліотек, підтримці добродійних закладів для навчання і виховання талановитої молоді з малозабезпечених сімей, боротьбі за впровадження української мови у середні та вищі навчальні заклади. Товариство активно діяло на ниві позашкільної освіти та виховання в національному дусі. Головний виділ “Просвіти” був переконаний, що першим ступенем освітньої праці є формування національної свідомості, а другим – організація самоосвітніх гуртків (значну увагу приділяли вивченню історії України). Такі гуртки діяли при читальнях “Просвіти”, а також при Львівській богословській семінарії⁹.

Завдяки “Просвіті” значного розвитку набула фахова національна освіта, яка стала важливим засобом подолання відсталості у сільському господарстві та кооперації, сприяючи економічному розвитку українського села. Як зазначає дослідник І. Зуляк, відновлення фахового шкільництва було зумовлене як власною потребою, тому що економічний і культурний поступ вимагав фахівців, так і соціально-економічною політикою польської влади, оскільки праця за фахом у державних польських структурах для українців була малодоступною¹⁰.

⁷ Савчук Б. Українські освітні товариства в Західній Україні у 20–30 рр. XX ст. / Б. Савчук, Г. Білавич // Молодь і ринок. – 2012. – № 7. – С. 8–12.

⁸ Ковба Ж. М. “Просвіта” – світло, знання, добро і воля українського народу / Ж. М. Ковба. – Дрогобич: Відродження, 1993. – С. 30.

⁹ Зуляк І. С. Діяльність “Просвіти” у Західній Україні в міжвоєнний період (1919–1939) / І. С. Зуляк. – Тернопіль: “Воля”, 2005. – С. 191, 193.

¹⁰ Зуляк І. С. Товариство “Просвіта” у Західній Україні в міжвоєнний період: організаційні засади, господарське становище та культурно-просвітня діяльність: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / І. Зуляк. – Чернівці: Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, 2006. – С. 14–15.

Просвітяни поширювали шкільні підручники, книги, журнали й газети українською мовою, проводили літературно-музичні акції, просвітницькі віча, концерти, аматорські театральні вистави, відзначали національно-культурні свята. Польська влада всіляко перешкождала відзначенню українських національних свят, зокрема, проголошення ЗУНР 1 листопада, бою під Крутами, Шевченківських урочистостей тощо і навіть заборонила їх. За непокору у 20-х роках було передбачено покарання у формі штрафу, а у 30-х – організаторів та учасників цих урочистостей арештовували. Влада добре розуміла, що національні свята, а також щорічні святкування на честь полеглих стрільців УСС на Маківці, ювілеїв Тараса Шевченка, Івана Франка, які нерідко використовували для націоналістичної пропаганди та об'єднання якнайширших мас українського суспільства, були одним із найефективніших засобів формування національної свідомості українців¹¹.

Попри перепони з боку польської влади, спрямовані на закриття філій “Просвіти”, переслідування активістів і розгром читалень під час “паціфікації” 1930 р., зменшення кількості членів товариства через неможливість сплати членських внесків у часи економічної кризи кінця 20-х – початку 30-х років, “Просвіта” продовжувала функціонувати. Своєю діяльністю просвітяни спричинилися до виховання нової української сільської інтелігенції, яка з часом сама почала провадити культурно-освітню й економічну діяльність на місцях¹².

Яскравим свідченням того, що діяльність “Просвіти” позитивно вплинула на піднесення рівня національної свідомості українців є те, що лави товариства щорічно поповнювалися новими членами, збільшувалася кількість філій, читалень, а також щораз більше українців долучалися до проведення культурно-освітніх акцій. Так, якщо в 1928 р. товариство мало 2 713 читалень, 1 779 бібліотек, 37 філіальних бібліотек, 1 500 аматорських кіл, 500 хорів, 100 освітніх кіл, 100 жіночих секцій, 25 дитячих садочків, то в 1936 р. уже налічувалося 82 філії, 275 324 члени, об'єднані у 3 071 читальню. Читальні й філії організації перетворилися на важливі центри формування національної самосвідомості¹³.

Внесок “Просвіти” у формування національної свідомості українців, на думку І. Зуляка, полягає в тому, що впродовж своєї діяльності товариство виховувало свідомих, політично грамотних осіб, які діяли з урахуванням конкретних умов, потреб духовного й фізичного збереження і розвитку нації, були тією силою, що формувала навколо себе представників усіх соціальних верств українського суспільства¹⁴.

¹¹ AAN. – Zesp. 9 (Ministerstwo Spraw Wewnętrznych w Warszawie 1918–1939). – Sygn. 963 (Sprawozdanie Wydziału Spraw Narodowościowych MSW z życia mniejszości narodowych za kwartały: IV 1935; I, III, IV 1936). – К. 310; Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів (далі – ЛНБ ім. В. Стефаника. Відділ рукописів). – Ф. 48 (Заклинські). – Спр. Зак. 66-и / п. 12 (Заклинський Б. Р. “Що треба знати про Шевченка”, 1919). – Арк. 1–7.

¹² Kamińska-Kwak J. Inteligencja województwa łwowskiego w okresie międzywojennym / J. Kamińska-Kwak. – Rzeszów: Wyd-wo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2005. – S. 329; Ковба Ж. М. “Просвіта” – світло, знання, добро... – С. 31.

¹³ AAN. – Zesp. 9. – Sygn. 962 (Sprawozdanie Wydziału Spraw Narodowościowych MSW z życia mniejszości narodowych za miesiąc wrzesień–październik 1928 r.). – К. 12; Люзьяк М. Читальні товариства “Просвіта” Західної України у боротьбі за виховання національної свідомості та політичного мислення (поч. ХХ ст.) / М. Люзьяк. – Львів: ЛДКФ “Атлас”, 2000. – С. 31.

¹⁴ Зуляк І. Участь “Просвіти” у формуванні національної свідомості українців у Східній Галичині (кінець 60-х рр. ХІХ – початок ХХ ст.) / І. Зуляк // Україна – Європа – Світ: міжнародний

Розвитком українського національного шкільництва, піднесенням культурно-освітнього рівня і національної свідомості українців Галичини поряд із “Просвітою” займалося Українське педагогічне товариство “Рідна школа”. Провідні ідеологи товариства І. Герасимович, М. Галущинський, К. Малицька, С. Громницький, І. Калинович, О. Терлецький та ін. головну мету “Рідної школи” вбачали у задоволенні потреб українців на ниві початкового, середнього і професійного шкільництва, формуванні національної свідомості, патріотичних почуттів учнів засобами патріотичного виховання. Ще 3 червня 1920 р. у Львові відбулася нарада українських культурно-освітніх, економічних і політичних організацій, учасники якої зійшлися на тому, що українська громадськість визнала Українське педагогічне товариство (далі – УПТ) національною шкільною владою. З огляду на що: усі українські приватні навчальні заклади мали підпорядковуватися товариству, жодна приватна школа не могла бути заснована без його відома, питаннями приватного шкільництва мав опікуватися окремих секретаріат, а до його складу входили секції народної школи, учительських семінарій, середніх і фахових шкіл. Ці ухвали дали змогу товариству очолити всю організаційну, навчально-виховну, фінансово-економічну роботу щодо розбудови національного шкільництва в Галичині¹⁵.

Наступним поштовхом до розвитку української освіти стало внесення у 1924 р. змін до статуту УПТ, унаслідок яких товариство звільнилося від надмірної зацентралізованості, ширші можливості для створення приватних навчальних закладів надавали кружкам (гурткам) товариства. Як зазначають дослідники Б. Савчук і Г. Білавич, основою розвитку розгалуженої структури “Рідної школи” стали засади демократизму та націоцентризму – орієнтація на цінності й інтереси народу. Існуючи виключно на кошти меценатів, “Рідна школа” фінансувала приватні початкові та середні навчальні заклади, інститути для молоді, надавала стипендії дітям із незаможних родин. Члени товариства організували з’їзди, вистави, проводили фахові курси (промислові, торговельні, ремісничі, рільничі, господарські), доповнювальні, підготовчі, гімназійні курси, курси для неосвіченого дорослого населення, лекції. “Рідна школа” оснащувала публічні та приватні бібліотеки, видавала шкільні підручники, літературу з галузі освіти, шкільництва та виховання, літературні твори, засновувала бібліотеки та музеї¹⁶.

“Рідна школа” організувала чимало дошкільних закладів (у 1937/38 н. р. 604 такі заклади відвідувало 22 000 дітей), в яких вихованцям забезпечували не лише належну опіку, а й основи національного виховання, готували до навчання у школах. Загалом вони були “першим і найважливішим щаблем формування в дитини національної свідомості”. Засновуючи дитячі садки (захоронки) переважно в селах, члени товариства в такий спосіб намагалися з часом перетворити пасивні елементи у національно свідому українську масу. Намагання прищеплювати дітям

збірник наукових праць на пошану проф. М. М. Алексієвця / [редкол.: Ю. М. Алексєєв, Л. М. Алексієвєць, М. М. Алексієвєць та ін.] – Тернопіль, 2010. – Вип. 5: Україна – Європа – Світ: історико-політичні та гуманітарні аспекти розвитку: у 2 ч. – Ч. 1. – С. 120.

¹⁵ Соляр І. Культурно-просвітницька діяльність національно-державницьких партій Західної України у 1920-х рр. / І. Соляр // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / [за ред. І. С. Зуляка]. – Тернопіль, 2010. – Вип. 2. – С. 76.

¹⁶ Савчук Б. Українські освітні товариства... – С. 9.

український патріотизм неодноразово ставали причиною неотримання дозволів на їхнє відкриття¹⁷.

У 1923/24 н. р. під керівництвом УПТ діяло 28 українських приватних початкових та 4 неповних середніх школи зі 129 вчителями та 4 440 учнями. З 28 початкових приватних шкіл 19 були в містах. Загалом одна школа товариства припадала на 2 українські повіти. Така невелика кількість шкіл пов'язана з тим, що в окреслений період кураторія ЛШО не дозволила відкрити нові навчальні заклади, натомість закрила 19 наявних, головню через спротив УПТ проти запровадження польської урядової мови в школах та через звинувачення вчителів-українців у нелояльності до влади¹⁸. У 1929/30 н. р. товариство вже мало 81 початкову школу, третина з яких була розташована у містах¹⁹.

Члени “Рідної школи” проводили різноманітні акції, спрямовані на залучення українських дітей до власних навчальних закладів. Зокрема, поширювали відозви, в яких висували гасла на зразок “Всі діти до української школи!” чи “Хто минає свою рідну школу та посилає дитину до чужої школи той є ворогом своєї дитини і української нації!”. При кружках товариства діяли “Комітети опіки й оборони української шкільної молоді”, які заохочували батьків віддавати дітей у національні школи. Оплата за навчання залежала від платоспроможності кожного конкретного учня. Так, діти з заможних родин сплачували повну вартість за навчання, менш заможні платили до половини, третини чи четвертини її вартості, незаможні звільнялися від шкільної оплати. Водночас дітей з бідних родин забезпечували підручниками, одягом та взуттям, харчуванням та ліками²⁰.

Учнів у цих школах виховували в національному дусі, навчали української мови, ознайомлювали з українською культурою та національними традиціями. Особливу увагу приділяли вивченню предметів з українознавства, української мови та літератури, історії та географії України, які утворювали цілісну систему навчальних предметів, що мала на меті дати необхідні знання та виховувати в дусі

¹⁷ AAN. – Zesp. 322 (Ministerstwo Spraw Zagranicznych w Warszawie [1915–1917] 1918–1939). – Sygn. 2349 (Sprawozdania o ruchu mniejszościowym w Polsce, głównie komunikaty Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, 1935–1936). – К. 273; Білавич Г. Товариство “Рідна школа” (1881–1939 рр.) / Г. Білавич, Б. Савчук. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1999. – С. 101; Семчишин М. Тисяча років української культури. Історичний огляд культурного процесу / М. Семчишин. – 2-е вид. – Київ: Фенікс, 1993. – С. 489.

¹⁸ Archiwum Zakładowe Biblioteki Narodowej w Warszawie – “Archiwum Towarzystwa Naukowego im. Tarasa Szewczenki” (далі – ATNS). – Mikrof. 68732 (Українська освіта і szkolnictwo w granicach Rzeczypospolitej Polskiej. Działalność Ukraińskiego Towarzystwa Pedagogicznego. Odwołania i interpelacje do Ministerstwa WRiOP i Najwyższego Trybunału Administracyjnego, plebiscyt szkolny i inne materiały z lat 1923–1928). – S. 413–414; ATNS. – Mikrof. 68730 (Українська освіта і szkolnictwo początkowe, średnie i wyższe w granicach Rzeczypospolitej Polskiej. Działalność “Ridnej Szkoły”, interwencje Ukraińskiej Reprezentacji Parlamentarnej i inne materiały z lat 1923–1926). – S. 67–70.

¹⁹ ATNS. – Mikrof. 68731 (Українська освіта і szkolnictwo początkowe, średnie i wyższe w granicach Rzeczypospolitej Polskiej. Działalność “Ridnej Szkoły”, postawa władz polskich i inne materiały z lat 1927–1938). – S. 181; Левандовська Л. М. Українські культурно-освітні товариства Перемишля як чинник громадсько-політичного життя Галичини (1867–1939 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. / Л. М. Левандовська. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2015. – С. 93–94.

²⁰ ATNS. – Mikrof. 68732. – S. 445.

любові до України²¹. Загалом в основу національного виховання були покладені культура, історія, традиції, звичаї рідного краю, повага, шанобливе ставлення до культури і спадщини інших народів, усвідомлення своєї власної гідності, внутрішньої свободи, гордості за свою землю і свій народ²².

Місцева влада переслідувала як учителів, які навчали у приватних школах української мови, національної історії та українознавства, так і учнів, які відвідували ці уроки. Також були випадки конфіскації засобів наочності, наприклад, фізичних карт українських земель тощо²³. У приватних початкових школах учні навчалися не за двома типами програм – для сільських і міських школярів, як це було у державних школах, а за єдиними програмами й планами, що значно покращувало рівень освіти сільських дітей²⁴.

Оскільки у міжвоєнній Галичині питання здобуття українською молоддю середньої освіти залишалося невирішеним, то “Рідна школа” активно взялася за організацію приватного середнього шкільництва. У 1934 р. під опікою товариства перебувало 12 гімназій із 1 576 учнями, а в 1935 р. з 1 835 школярами, 66 класами та 72 відділами. Основний контингент учнів становили вихідці з сіл, порівняно з попередніми роками дещо збільшилася кількість дітей робітників, ремісників і приватних службовців²⁵. Натомість станом на 1939 р. товариство мало 12 загальноосвітніх, 2 купецькі гімназії та 11 ліцеїв, в яких навчання провадилося за програмами державних шкіл. Українську мову вивчали за програмою, виданою Головною управою товариства 1909 р.²⁶ Одним із найважливіших предметів, поряд з українською мовою, була історія, яка мала виконувати навчальну, розвивальну та виховну функції, а також, як зазначала громадська діячка та педагог Олена Цегельська, мала виступати посередником розвиваючого навчання²⁷. Учителі українських гімназій докладали зусиль, аби зміст цього предмета був проїнятий національним духом і сприяв формуванню в учнів національної самосвідомості й особистої гідності, на відміну від державних гімназій, де предмет історії мав зацікавити школярів минулим польського народу та сприяти формуванню польської національної свідомості²⁸. Школярі українських приватних гімназій уже з першого

²¹ Чепіль М. Формування національної свідомості учнівської молоді Галичини (1848–1939 рр.) М. Чепіль. – Дрогобич: Коло, 2005. С. 251.

²² Завгородня Т. Теорія і практика навчання в Галичині (1919–1939 роки): монографія / Т. Завгородня. – Івано-Франківськ: ПНУ, 2007. – С. 91, 99.

²³ АТНС. – Mikrof. 68731. – S. 195.

²⁴ Федорович К. Українські школи в Галичині у світлі законів і практики / К. Федорович. – Львів, 1924. – С. 45; Білавич Г. Товариство “Рідна школа”... – С. 110–114; Syrnyk M. Ukraińcy w Polsce 1918–1939: oświata i szkolnictwo / M. Syrnyk. – Wrocław: Krynica Design Studio, 1996. – S. 77–79; Sanojca K. Relacje polsko-ukraińskie w szkolnictwie państwowym południowo-wschodnich województw Drugiej Rzeczypospolitej / K. Sanojca. – Kraków: Historia Jagellonica, 2013. – S. 373–374.

²⁵ ААН. – Zesp. 9. – Sygn. 963. – K. 35.

²⁶ Білавич Г. Товариство “Рідна школа”... – С. 115, 118, 122; Mauersberg S. Szkolnictwo powszechnie dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939 / S. Mauersberg. – Wrocław; Warszawa; Kraków: Wyd-wo Polskiej Akademii Nauk, 1968. – S. 89–101.

²⁷ Цегельська О. Наука історії в школі народній, як середник розвиваючий характер дитини / О. Цегельська // Шлях навчання і виховання. Педагогічно-методичний додаток до “Учительського слова” Органу Товариства “Взаїмна Поміч Українського Учительства”. – Львів, 1929. – Ч. 6. Червень. – С. 4–5.

²⁸ Чепіль М. Формування національної свідомості... – С. 244.

класу мали змогу вивчати українські народні перекази, легенди, оповідання про видатні події минулого, на відміну від державних, де українську історію вивчали з четвертого класу і навчання велося польською мовою. В українських гімназіях навчання історії переважно розпочиналося за підручником Б. Барвінського “В справі підручника рідної історії для I класи середніх шкіл”²⁹, у якій автор подав власну інтерпретацію подій, фактів, явищ минулого українського народу, що значно розширило краєзнавчий аспект предмета і привело до зміцнення національного складника в змісті освіти українських гімназій³⁰.

Формуванню національної свідомості учнів як початкових, так і середніх шкіл, сприяли підручники, підготовані українськими педагогами, які відзначалися національним змістом. З-поміж них варто згадати такі: “Руська читанка для вищих клас середніх шкіл” О. Барвінського (1870), “Руська читанка для гімназій і учительських семінарій” О. Партицького (1886 р.), “Писанка. Читанка для II класу” (1911), “Читанка для II класи” (1919) та “Букварева читанка” (1919) Б. Заклинського, “Перша читанка (Буквар) для народних шкіл” А. Крушельницького (1918) та інші, деякі з них перевидавали із змінами та доповненнями³¹. Як зазначав Б. Заклинський, метою читанок було “дати українській дитворі національне виховання”³². Ці підручники знайомили школярів і з творами українських письменників, які подавали найважливіші відомості з минулого українського народу, зокрема, про Українську державу, рідний край, історію козаччини, національні свята, деякі з них містили національний гімн. Загалом вони стали “початком перевиховання української молоді в національному дусі”³³. Однак у міжвоєнні роки не у всіх з перелічених читанок зміст і мова викладу відповідали тогочасним вимогам. Зокрема, підручники О. Барвінського та А. Крушельницького були непридатними через старий правопис, довоєнну мову, відсутність ілюстрацій тощо, тому гостро постала потреба в нових. З-поміж підручників, рекомендованих до вжитку міністерством віросповідань та освіти в міжвоєнні роки, варто згадати такі: “Зірка: Буквар і перша читанка для шкіл” В. Полтавця, “Моя перша книжечка” І. Петрової та О. Рожанської, які містили багатий українознавчий та народознавчий матеріал про рідний край і стали втіленням національної ідеї. Історію українського народу школярі вивчали за підручниками, зокрема, Б. Барвінського “Оповідання з рідної історії” (1911), І. Крип’якевича “Коротка історія України для початкових шкіл” (1918) та “Огляд історії України: Repetitorium для вищих класів середніх шкіл та вчительських курсів” (1919), географію – за підручниками С. Рудницького “Коротка географія України: фізична географія” (1910) та “Україна – наш рідний край” (1917), Р. Заклинського “Опис рідного краю” (1913). Ці підручники отримали схвальні відгуки в тогочасних

²⁹ Барвінський Б. В справі підручника рідної історії для I класи середніх шкіл / Б. Барвінський. – Львів: Печатня оо. Василян, 1911. – 80 с.

³⁰ Савшак Т. Історія як засіб виховального навчання в українських галицьких гімназіях від середини XIX ст. – до початку Другої світової війни в аспекті національно-мовної освіти / Т. Савшак // Рідне слово в етнокультурному вимірі. – Дрогобич, 2016. – С. 447.

³¹ Ченіль М. Формування національної свідомості... – С. 273–274.

³² ЛНБ ім. В. Стефаника. – Ф. 48. – Спр. Зак. 66-з / п. 12 (Заклинський Б. Р. “Читанка для II класи”, 1919). – Арк. 83; ЛНБ ім. В. Стефаника. – Ф. 48. – Спр. Зак. 75 / п. 13 (Заклинський Б. Р. Про нові читанки. Доповідь. 1915). – Арк. 1–21.

³³ ЛНБ ім. В. Стефаника. – Ф. 48. – Спр. Зак. 66-з / п. 12. – Арк. 43–44, 62, 68–71, 77.

учених та педагогів, оскільки наповнені національним змістом, вони прищеплювали дітям любов до рідного краю та виховували національно свідому молодь. Однак у міжвоєнні роки через брак коштів, неналежне зацікавлення в оновленні шкільної літератури з боку держави, перешкоджання влади у виданні підручників, які за формою та змістом відповідали втіленню української ідеї, невідповідність українськомовних підручників міністерським програмам, не всі школи з українською мовою навчання вдалося забезпечити українськомовними підручниками³⁴.

Пробудженню в школярів національної гідності сприяли також численні культурно-освітні заходи, приурочені до відзначення пам'ятних подій з історії українського народу, ювілеїв видатних українців, зокрема Тараса Шевченка, Івана Франка, Маркіяна Шашкевича тощо³⁵. Водночас учні змушені були брати участь також у відзначенні польських національних і державних свят, зокрема, Конституції 1921 р., Віденської битви 1683 р., у поминальних богослужіннях та жалобних заходах із вшанування пам'яті Президента Габрієля Нарутовича, іменин Президента Ігнація Мосціцького, іменин маршала Юзефа Пілсудського тощо³⁶. Колишній учень приватної початкової школи ім. Шашкевича в Станиславові Орест Корчак-Городиський у своїх спогадах писав, що "вчителі старалися прищепити нам правдиву любов до України, дати потрібне знання, не забуваючи також освідомлювати нас у тому, що ми, на жаль, живемо в чужій, наскрізь ворожій нам державі"³⁷.

Попри всі перешкоди, які чинила влада, заснування українських приватних гімназій мало особливе значення для української громадськості, оскільки сприяло вихованню майбутнього покоління освіченої української інтелігенції, якої так потребував український народ. Оскільки в міжвоєнні роки українська інтелігенція становила лише близько 1% (15000 осіб) усього працюючого західноукраїнського населення, при тому що серед поляків аналогічний показник дорівнював 5%³⁸.

У місцевостях, де польська влада заборонила державні школи з українською мовою навчання, при гуртках "Рідної школи" діяли "збірні лекції", що спиралися на програму державної школи. Одночасно на них навчалася близько 9 дітей. У 1934/35 н. р. товариство організувало 13 таких лекцій з 118 слухачами³⁹. Польські урядники не лише не надавали "збірним лекціям" офіційного статусу школи, а й переслідували учнів, накладали штрафи на батьків школярів в розмірі 10 зл., а вчителів

³⁴ Трагедія з українським шкільним підручником // Діло. – 1938. – 20 жовтня; *Чепіль М.* Формування національної свідомості... – С. 281–289.

³⁵ Archiwum Państwowe w Przemyślu (далі – APPrz). – Zesp. 1084 (Instytucje, stowarzyszenia i organizacje ukraińskie na terenie miasta Przemyśla – Zbiór szczątków zespołów w zasobie Archiwum Państwowe w Przemyślu, 1882–1951). – Sygn. 28 (Кружок "Рідної школи" в Перемишлі, 1936–1937). – К. 1; Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДАЛ України). – Ф. 179 (Кураторія Львівського шкільного округу, м. Львів, 1921–1939 рр.). – Оп. 3. – Спр. 862 (Звіти про діяльність приватної жіночої гімназії ім. Кокорудзів у м. Львові, 1934–1938 рр.). – Арк. 7.

³⁶ ЦДАЛ України. – Ф. 179. – Оп. 3. – Спр. 862. – Арк. 7.

³⁷ *Корчак-Городиський О.* Народна школа ім. Маркіяна Шашкевича в Станиславові / *О. Корчак-Городиський* // Альманах Станиславівської землі: збірник матеріалів до історії Станиславова і Станиславівщини / [ред. М. Климишин]. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто: Вид. Центрального Комітету Станиславівщини, 1985. – Т. 2. – С. 82.

³⁸ *Завгородня Т.* Теорія і практика... – С. 30.

³⁹ ААН. – Zesp. 9. – Sygn. 963. – К. 35.

арештовували на 10 днів чи відпускали під заставу в розмірі 100 зл., конфісковували книжки з учнівських та вчительських бібліотек, карти, портрети Тараса Шевченка тощо⁴⁰. Часто ці лекції переростали у приватні початкові школи товариства.

“Рідна школа” також організувала так звані гуртки доросту – виховні інституції для молоді віком від 14 до 24 років, яка не мала змоги після закінчення початкової школи продовжити здобуття освіти. У 1936 р. їх налічувалося 873, де гуртувалося 6 188 юнаків і дівчат. Задля забезпечення в дорості належного рівня виховної роботи Головна управа товариства створила комісію позашкільної освіти, запросивши туди компетентних громадських діячів. Серед завдань, які стояли перед доростом, були “всесторонній фізичний і духовний розвиток молоді, плекання в неї особистих і громадських чеснот, поглиблення фахових знань”. Доріст сприяв вдосконаленню шкільної та домашньої освіти українців, а також займався навчанням неграмотних⁴¹.

Захищаючи права рідної мови в освітній сфері, товариство спільно з українськими політичними партіями національно-державницького табору, зокрема УНДО та УСРП, долучалося до організації та проведення акцій шкільного плебісциту в Галичині, на Волині, Поліссі, Холмщині та Підляшші. Під час цих акцій українці висловлювалися за переведення утраквістичних чи польських шкіл на українську мову навчання. Для координації акцій діяли місцеві плебісцитові комітети, покликані інформувати батьків про правові постанови та умови проведення плебісцитів. Члени товариства поширювали шкільні декларації, надавали батькам та опікунам правову допомогу тощо. У 1937 р. товариство видало роз’яснення щодо проведення шкільного плебісциту, в якому зазначено, що будь-які обмеження чи перешкоджання проведенню плебісцитної акції суперечать чинному законодавству, наведено зразки скарг та оскарження рішень нижчих адміністративних інстанцій і рекомендовано в разі виникнення будь-яких перешкод надсилати відповідні депеші до міністерства внутрішніх справ⁴². Як наслідок, українці подали 188 відповідних скарг до міністерства внутрішніх справ, з яких 87 надійшло з Львівського воєводства, 56 – зі Станиславівського, 42 – з Тернопільського, 2 – з Волинського, 1 – з Краківського. Однак ці скарги не мали юридичного підґрунтя, оскільки здебільшого стосувалися тих населених пунктів, в яких не було передбачено проведення шкільного плебісциту⁴³. Попри це, завдяки акціям шкільного плебісциту членам “Рідної школи” вдалося запобігти утраквізації чималої кількості навчальних закладів, і, що важливіше, згуртувати українців навколо боротьби за національне шкільництво.

Члени “Рідної школи” долучилися до розвитку приватного фахового шкільництва, що сприяло формуванню прошарку купців, ремісників і рільників, а також дбали про освіту українських педагогів. Це робилося з метою протиставити

⁴⁰ ATNS. – Mikrof. 68731. – S. 197–203.

⁴¹ Білавич Г., Савчук Б. Товариство “Рідна школа”... – С. 110–112; Савчук Б., Білавич Г. Українські освітні товариства. – С 9.

⁴² Archiwum Państwowe miasta Krakowa i Województwa Krakowskiego (далі – APmKiWK). – Zesp. 208 (Akta Starostwa Grodzkiego Krakowskiego). – Sygn. StGKr 138 (Sprawy stowarzyszeń, organizacji i związków niemieckich i ukraińskich). – K. 991–993; AAN. – Zesp. 322. – Sygn. 2351 (Sprawozdania o ruchu mniejszościowym w Polsce, głównie komunikaty Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, 1937–1938). – К. 6; Поміха О. Б. Роль УНДО в діяльності Західноукраїнських педагогічних товариств (1930–1935) / О. Б. Поміха // Інтелігенція і влада: наук. зб. Серія: Історія. – Одеса, 2012. – Вип. 27. – С. 156.

⁴³ AAN. – Zesp. 322. – Sygn. 2351. – К. 28.

полонізаційній освітній політиці польської влади національні педагогічні кадри, потреба в яких була настійною. Нерідко в школах українських учнів навчали вчителі-поляки, які втілювали засади офіційної польської політики денационалізації та прищеплювали дітям почуття відданості Польській державі, що нівелювало саме поняття національного виховання. У справі відкриття українських приватних учительських семінарій “Рідна школа” стикалася зі значними труднощами, оскільки польське освітнє законодавство обмежувало право вживання рідної мови не лише у державних, а й приватних закладах відповідного типу. Українська мова залишалася робочою мовою у приватних учительських семінаріях “Рідної школи” (Коломиї, Самборі, Стрию, Станіславові, Винниках, Тернополі) та сестер чину св. Василя Великого (Львові, Яворові, Станіславові, Дрогобичі). Усі ці семінарії діяли за єдиними навчальними програмами. Процес виховання тут був на належному рівні, педагоги звертали особливу увагу на виховання патріотичних почуттів і пошани до рідного краю. Попри заборони з боку польської шкільної влади, у семінаріях навчали історії та географії України, вивчали твори українських письменників, майбутніх учителів надихали український Гімн і національна символіка⁴⁴.

Після освітньої реформи 1932 р. мовою навчання вчителів стала польська. Остаточно були ліквідовані українські приватні в семінарії, водночас українцям було утруднено доступ до польських навчальних закладів відповідного типу. У 1934/35 н. р. єдиним закладом у Галичині з українською мовою викладання була вчительська семінарія, в якій навчалися майбутні вихователі дошкільних закладів, нею опікувалися сестри чину св. Василя Великого⁴⁵. Загалом у Польщі в 1937/38 н. р. з 15 педагогічних шкіл (12 державних і 3 приватних) залишилася лише 1 приватна українська та чотири семінарії сестер чину св. Василя Великого⁴⁶. Станом на 1938 р. з 670 учнів, які здобували педагогічну освіту в Галичині, лише 100 були греко-католиками⁴⁷.

Фахові школи та педагогічні навчальні заклади “Рідної школи” сприяли не лише піднесенню господарської культури, професійної освіти, плеканню власних кваліфікованих учительських кадрів, але й захисту української молоді від денационалізації, сприяли вихованню свідомих, всебічно розвинених громадян⁴⁸.

Важливе значення у розвитку системи національної освіти мали вчительські професійні організації, зокрема товариство “Взаємної помочі українського учительства” та “Учительська громада”, які тісно співпрацювали з “Просвітою” і “Рідною школою”⁴⁹. Однією зі сфер діяльності “Взаємної помочі українського учительства”, заснованої 1905 р., була матеріальна допомога українським педагогам. При товаристві діяв “допомоговий фонд”, який надавав учителям кредити, безвідсоткові позики, матеріальні виплати в разі нещасних випадків. Товариство створило 65 структурних підрозділів, найчисленніші з яких діяли в Тернополі, Яворові, Коломиї, Жидачеві,

⁴⁴ Білавич Г. Товариство “Рідна школа”... – С. 140–141, 147.

⁴⁵ Семчишин М. Тисяча років української культури... – С. 489; *Syrnyk M. Ukraińcy w Polsce...* – S. 75–76.

⁴⁶ Герасимович І. Українські землі під Польщею / І. Герасимович // Енциклопедія українознавства: перевидання в Україні. – Київ, 1995. – С. 945.

⁴⁷ *Ступарик Б. М. Шкільництво Галичини (1772–1939)* / Б. М. Ступарик. – Івано-Франківськ: ІСДО, 1994. – С. 136.

⁴⁸ Савчук Б. Українські освітні товариства... – С. 10.

⁴⁹ Семчишин М. Тисяча років української культури... – С. 489.

Дрогобичі. При місцевих осередках товариства діяли підручні каси, секції правового захисту вчителів, аматорські, туристичні, етнографічні гуртки та бібліотеки. На початку 30-х років товариство нараховувало понад 3 тисячі членів⁵⁰.

В “Учительській громаді” гуртувалися переважно українські педагоги середніх і вищих навчальних закладів. У 1920-х роках товариство очолювали С. Громницький, С. Кархут, О. Терлецький, з 1929 р. – В. Радзикович. У 1939 р. воно налічувало понад 490 членів і 12 філій. “Учительська громада” спрямувала свою діяльність на боротьбу з утраквізацією середнього шкільництва, з поширенням польських підручників, стала на захист назв “українець”, “український” тощо. При товаристві діяли фахові секції для складання навчальних програм з української мови, історії, географії та національного виховання⁵¹.

Українські громадські діячі добре усвідомлювали, що всебічний розвиток народу неможливий без організації вищого навчального закладу. Через відсутність українського університету, застосування принципу “numerus clausus”, який призвів до витіснення українців з вищих навчальних закладів Польщі, молодь змушена була продовжувати освіту в європейських університетах. Ініціаторами заснування у 1920 р. нелегальних університетських курсів з філософським, правничим і медичним відділами, які 1921 р. були реорганізовані в Таємний український університет у Львові, виступили члени Наукового товариства ім. Шевченка, “Просвіти”, “Рідної школи”, Товариства українських наукових викладів ім. П. Могили, Ставропігійського інституту у Львові. В університеті діяли медичний, філософський, юридичний і факультет мистецтва. Заняття відбувалися в приміщеннях Академічного дому, Наукового товариства ім. Шевченка, “Просвіти”, “Кола правників”, Національного музею, закладів “Рідної школи”, підвалах собору св. Юра, на приватних квартирах викладачів і студентів. Станом на 1921/22 н. р. тут навчалось 1 028 студентів (на філософському та юридичному факультетах навчання тривало чотири роки, на медичному – два), які мали змогу продовжити навчання у вищих навчальних закладах Чехословаччини, Австрії, Німеччини, Югославії⁵². Однак постійні переслідування з боку польської влади, заборона службовцям державних установ працювати в університеті, дискримінація випускників, недостатня матеріальна база та брак коштів призвели до припинення діяльності університету в 1925 р.⁵³

Подібна доля спіткала й Високу (таємну) політехнічну школу, яка існувала з 1922 до 1925 р. і була технічним відділом Таємного університету. На загальному, машинному (машинобудівному), лісничому (лісничо-агрономічному), хімічному і мистецькому відділах у 1921/22 н. р. навчалось 112 осіб, 1922/23 н. р. – 156, 1923/24 н. р. – 100⁵⁴. На теологічному та філософському відділах у греко-католицькій

⁵⁰ *Потіха О. Б.* Роль УНДО... – С. 158–159.

⁵¹ *Савчук Б.* Українські освітні товариства. – С. 11; *Потіха О. Б.* Роль УНДО... – С. 159–160.

⁵² *Гетьманчук М. П.* Між Москвою та Варшавою: українське питання у радянсько-польських відносинах міжвоєнного періоду (1918–1939 рр.): монографія. – Львів: Вид-во Національного університету “Львівська Політехніка”, 2008. – С. 244.

⁵³ *Там само; Качмар В.* Проблема українського університету у Львові в кінці XIX ст.: суспільно-політичний аспект: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / М. П. Гетьманчук. – Львів: Львівський державний університет імені Івана Франка, 1999. – С. 4–16.

⁵⁴ *Сурдук М.* Ukraińcy w Polsce... – S. 107.

Теологічній академії у Львові, яка проіснувала до 1944 р., у 1929/30 н. р. навчалося 159 осіб, у 1934/36 н. р. – 365⁵⁵.

У міжвоєнні роки на протривагу діяльності українських освітніх товариств Галичини виступили польські культурно-освітні організації, які спрямували основні зусилля на поширення польської культури та традицій, протистояли денационалізації польської молоді, натомість сприяли асиміляції непольського населення краю⁵⁶.

Найактивніше серед польських культурно-освітніх товариств поширенням освіти й утвердженням національної свідомості польського населення опікувалося засноване 1891 р. Товариство школи людової (Towarzystwo Szkoły Ludowej, ТШЛ) з центром у Кракові. На початку Першої світової війни ТШЛ було найчисленнішим польським освітнім товариством у Галичині. Воно займалося освітньою, виховною та культурною діяльністю, запобігало українізації польського населення та протидіяло поширенню впливів українських культурно-освітніх товариств на поляків, а також докладало зусиль до реполонізації родин римо-католицького віросповідання українською національністю. Відповідно до статуту, затвердженого 12 вересня 1921 р., метою ТШЛ було піднесення рівня національної культури польського суспільства шляхом поширення освіти, зокрема, організації культурно-освітніх інституцій по містах і селах, виховання молоді в громадянському та державному дусі, налагодження й утримання культурних контактів з поляками з-поза меж держави⁵⁷. На Загальному з'їзді делегатів товариства в Кракові 25 вересня 1933 р. до статуту було внесено зміни. Замість словосполучення “підвищення кваліфікації народних учителів” вжито ширше за значенням – “навчання освітніх працівників”, яке мало відбуватися “шляхом надання стипендій, організації курсів, відкриття бібліотек, забезпечення часописами та іншими науковими засобами... заснування та утримання середніх шкіл, гімназій і ліцеїв з польською мовою навчання”. Певних змін зазнала й структура товариства: первинною організаційною ланкою залишилося коло, вищою – новостворений повітовий союз, ще вищою – окружний союз і найвищою – Головна управа. У міжвоєнні роки Головну управу очолювали Ернест Бандровські (1896–1920), Ернест Адам (1921–1926) та Вітольд Островські (1927–1939). Серед членів товариства найбільшою активністю вирізнялося польське вчителство. У своїй діяльності ТШЛ користувалося значною підтримкою польської громадськості, економічних установ краю, крайовими державними субсидіями⁵⁸.

Серед членів товариства переважали представники Безпартійного блоку співпраці з урядом – майже 60% (35% – Народної партії, 5% – Християнської

⁵⁵ Семчишин М. Тисяча років української культури... – С. 491–492.

⁵⁶ Krzyżanowski T. Zagadnienia kulturalno-oświatowe na Kresach wschodnich / T. Krzyżanowski // Oświata Polska. – 1929. – № 3. – S. 149–155.

⁵⁷ Народня освіта чи польонізація // Діло. – 1923. – № 26. – 8 травня; Żmichrowska M. Towarzystwo Szkoły Ludowej (1891–1939) / M. Żmichrowska. – Olsztyn, 1992. – S. 18, 38, 53; AAN. – Zesp. 88/78 (Towarzystwo Szkoły Ludowej). – Sygn. 286 (Sprawozdania, okólniki, protokoły i przepisy dotyczące powstania kół Towarzystwa Szkoły Ludowej, instrukcje dla kół, rezolucje na Walnym Zjeździe Towarzystwa Szkoły Ludowej, deklaracje członkowskie, zaproszenia, druki ulotne, korespondencja). – K. 15, 20–23, 67, 176–178.

⁵⁸ Żmichrowska M. Towarzystwo Szkoły Ludowej... – S. 39; Надрага М. С. Бібліотеки педагогічних установ і товариств м. Львова 1918–1939 рр.: організація, структура, діяльність: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / М. С. Надрага. – Львів: Львівський державний університет імені Івана Франка, 2016. – С. 21.

демократії)⁵⁹. За словами активного діяча ТШЛ Станіслава Римара, значна частина членів і симпатиків товариства була прихильниками ендеків. Вплив цього політичного угруповання часто ставав приводом до загострення полеміки всередині товариства, до розпалювання міжетнічних конфліктів і суперечок між українськими та польськими освітніми організаціями⁶⁰.

Організаційно ТШЛ поділялося на дві секції: Західну з центром у Кракові та Східну – з центром у Львові. Східній секції, яку очолював суддя львівського Окружного суду Броніслав Чухайовські, підпорядковувалися 78 осередків у містах і 19 – на території повітів⁶¹. Метою цієї секції був захист польськості на теренах Львівського (за винятком восьми західних повітів), Станіславівського та Тернопільського воєводств, запобігання згубному впливові денационалізації на поляків, подолання наслідків “багатолітнього і дуже сильного змішування з іншою національністю”, які “привели до втрати великою кількістю польського населення почуття власної окремішності. Робота над поверненням цієї людності для Держави та народу, а також Римо-католицької церкви і усвідомлення нею польськості”⁶². На засіданнях Східної секції (у 1924 р. їх було 29) часто порушували питання, успішне вирішення яких дало б змогу вберегти місцевих поляків від денационалізації. Зокрема, йшлося про відбудову та заснування польських шкіл (на них поклали обов’язки патріотичного виховання молоді, навчання польської мови та збереження національної ідентичності), народних домів, читалень, каплиць і костелів, бібліотек, бурс, дошкільних закладів, пробудження в місцевого польського населення прагнення до національної та релігійної окремішності⁶³. Наголошували на важливості відзначення національних свят і річниць як форми зміцнення патріотичного духу поляків, популяризації знань з національної історії. Під час святкувань рекомендували проводити агітацію за вживання в побуті польської мови, виховання дітей у мішаних шлюбних у польському дусі тощо⁶⁴. Водночас члени товариства намагалися нав’язати свої впливи українцям Галичини привабливістю умов у власних шкільних і позашкільних закладах (низька оплата, високий рівень навчання, протекція влади)⁶⁵.

При Східній секції діяло шість комісій: бібліотечна, бурсова, фінансова, організаційна, освітня й іпотечна⁶⁶. Окружні союзи очолювали в Станіславові – Генрик Орлінські, у Львові – Казимир Козловські, у Тернополі – Стефан Ухма. Польська дослідниця М. Жміхровська зазначає, що завдяки активній праці членів і симпатиків товариства багато місцевих громад Галичини, які раніше були цілковито українізованими,

⁵⁹ Державний архів Львівської області (далі – Держархів Львівської обл.). – Ф. 110 (Львівське міське староство). – Оп. 4. – Спр. 473 (Інформація про діяльність польських товариств і організацій у місті Львові). – Арк. 3–27; Держархів Львівської обл. – Ф. 110. – Оп. 4. – Спр. 555 (Справа про діяльність польського педагогічного товариства “Товариства школи людowej” у Львові). – Арк. 2–80; *Kamińska-Kwak J.* Inteligencja województwa lwowskiego... – S. 322–323.

⁶⁰ *Żmichrowska M.* Towarzystwo Szkoły Ludowej... – S. 19–20.

⁶¹ Держархів Львівської обл. – Ф. 110. – Оп. 4. – Спр. 555. – Арк. 3–84.

⁶² *Żmichrowska M.* Towarzystwo Szkoły Ludowej... – S. 58.

⁶³ Sprawozdanie Zarządu Głównego TSL z działalności Towarzystwa Szkoły Ludowej za rok 1924. – Kraków: Nakładem Zarządu Głównego TSL, 1925. – S. 8.

⁶⁴ AAN. – Zesp. 88/78. – Sygn. 286. – K. 15, 20–23.

⁶⁵ *Надрпага М. С.* Бібліотеки педагогічних установ... – С. 21.

⁶⁶ Sprawozdanie Zarządu Głównego TSL z działalności Towarzystwa Szkoły Ludowej za rok 1935. – Kraków: Nakładem Zarządu Głównego TSL, 1936. – S. 65.

перетворилися на польські. Осередками польськості в них зазвичай були костел чи римо-католицька каплиця, польська школа, народний дім, читальня, бібліотека, коло ТШЛ. Завдяки належному фінансуванню (кошти меценатів, громадських фондів, членські внески, субвенції від різноманітних інституцій, у тому числі державних, благочинні пожертвування тощо) товариству вдалося розбудувати розгалужену організаційну структуру, мережу кіл і читалень⁶⁷. Більшість кіл ТШЛ діяли у селах, де здебільшого були єдиними центрами культурно-освітнього життя. Усього в 1924 р. на теренах, які підпорядковувалися Східній секції, діяло 71 коло, 1935 р. їх вже було 268, а 1937 р. – 288, з них у Львівському воєводстві діяло 118 з 11 427 членами, у Станіславському – 51 та 5 330, відповідно, у Тернопільському – 119 з 11 419 членами⁶⁸. Однак, як зазначає Я. Ісаєвич, “Товариство школи людowej”, яке в Галичині поєднувало функції “Просвіти” – читальні, хори, оркестри, драматичні гуртки – з функціями товариства для шкільної освіти, ніколи не стало “настільки масовим, ніколи воно не мало таких досягнень, як наша “Просвіта”, хоча поляки мали набагато більше державних можливостей, а їхній освітній рух мав багатших опікунів...”⁶⁹.

Основними своїми завданнями ТШЛ вважало розширення мережі польськомовного шкільництва та поживлення освітньої діяльності задля забезпечення польського населення, яке проживало на територіях, заселених представниками різних етнічних груп, від втрати національної ідентичності. Освітня діяльність товариства проходила під гаслом “Кожній польській дитині – навчання польською мовою”. За організацію навчання відповідали шкільна секція, яка діяла при Головній управі. Вона опікувалася будівництвом нових шкільних об’єктів, утриманням приміщень, нагородженням учителів, забезпеченням шкіл підручниками та методичними матеріалами, відкриттям читалень, бібліотек, розвитком видавничої справи⁷⁰.

Польськомовні початкові школи ТШЛ засновували переважно у тих населених пунктах, де через малу кількість учнів-поляків (менше як 20) польських державних навчальних закладів не було, або там, де активну освітню діяльність розгорнули українські товариства “Просвіта” та “Рідна школа”. Це робили з метою запобігання українізації шкільництва та денационалізації польської молоді, яка через відсутність польських навчальних закладів змушена була навчатися в україномовних школах⁷¹.

Зауважмо, що члени ТШЛ засудили “кресовий шкільний закон” 1924 р., відповідно до якого більшість навчальних закладів краю стали утраквістичними. Вони зазначали, що “великою турботою наповнив усе Товариство школи людowej,

⁶⁷ *Żmichrowska M.* Towarzystwo Szkoły Ludowej... – S. 58, 60, 63; Towarzystwo Szkoły Ludowej w Krakowie w latach 1891–1928. Krótki rys działalności. – Kraków: Nakładem Zarządu Głównego Tow. Szkoły Ludowej, 1929. – S. 24.

⁶⁸ Держархів Львівської обл. – Ф. 110. – Оп. 4. – Спр. 555. – Арк. 3–84; *Kamińska-Kwak J.* Inteligencja województwa lwowskiego... – S. 322; Sprawozdanie Zarządu Głównego TSL z działalności Towarzystwa Szkoły Ludowej za rok 1924... – S. 10–11; Sprawozdanie Zarządu Głównego TSL z działalności Towarzystwa Szkoły Ludowej za rok 1935... – S. 68.

⁶⁹ *Ісаєвич Я.* Ювілей “Просвіти” і просвітництва. Виступ на відкритті наукової академії “Товариство “Просвіта” в національно-культурному житті України” з нагоди 140-річчя Товариства 27 січня 2009 р. / Я. Ісаєвич // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2010. – Вип. 19: “Просвіта” – оберіг незалежності та соборності України. – С. 714.

⁷⁰ *Żmichrowska M.* Towarzystwo Szkoły Ludowej... – S. 42.

⁷¹ *Piątkowski K.* Szkoła ludowa a stosunki narodowościowe w Galicyi // Przewodnik Oświatowy. – 1910. – Zesz. 4–6. – S. 142; *Kamińska-Kwak J.* Inteligencja województwa lwowskiego... – S. 325.

а зокрема Східну секцію, новий мовний закон, який набирає чинності в школах на тих теренах, де проживає мішане населення. Багато польських шкіл, з яких частина існувала вже протягом віків, зазнали атак. І саме тут виявилася користь від зусиль, докладених суспільством, за посередництвом нашого товариства, з метою забезпечення на довгі віки польської школи для польської громадськості⁷².

Східна секція ТШЛ видала декілька письмових рекомендацій, спрямованих проти утравізації шкільництва. У них стверджувалося, що навіть за умов існування в населеному пункті двомовних шкіл місцеві поляки повинні вимагати від влади відкриття польських навчальних закладів. Якщо в певній місцевості українці подали 40 декларацій з проханням запровадити українську мову навчання, то поляки мали зібрати 20 контрдеклараций з вимогою запровадити навчання державною мовою. Там, де діяли школи з виключно українською мовою навчання, члени товариства закликали поляків подавати декларації за польську мову навчання. У тих населених пунктах, де кількісно переважали українці, а членам ТШЛ не вдалося відкрити польськомовні школи, дітей з польських родин навчали мандрівні вчителі. Ці ж педагогічні організували курси для неписьменних і всіляко заохочували місцевих жителів використовувати польську мову в повсякденному житті⁷³.

Заснованих товариством навчальних закладів з часом стало дедалі більше, вони локалізувалися переважно в тих воєводствах, де поряд з поляками проживав значний відсоток українців, зокрема в Львівському, Станіславівському, Тернопільському воєводствах, а також на Лемківщині. Так, якщо 1918 р. було 47 початкових шкіл з 4 087 учнями, то 1923 р. – 105 з 4 287 школярами. Загалом у 1923 р. товариство опікувалося 474 початковими школами. У середньому на одну школу припадало близько 30 учнів. Найменшою була школа в селі Поплави Бережанського повіту Тернопільського воєводства, де навчалось 12 учнів. І хоча такі заклади були нерентабельними, однак відіграли важливу роль у патріотичному вихованні польської молоді⁷⁴. У 1935 р. у Галичині було 286 шкіл, частину з них заснувало саме товариство, а решті виділило приміщення у народних домах чи інших установах⁷⁵.

ТШЛ фінансувало не лише власні навчальні заклади, а й фінансово підтримувало публічні загальноосвітні школи, надавало стипендії дітям з малозабезпечених сімей, субвенції учителям, працевлаштовувало безробітних освітян. Товариство також дбало про те, щоб засновані ним школи не поступалися за якістю навчання школам інших національностей. Навчальні заклади ТШЛ, основним завданням яких було, поряд з організацією навчально-виховного процесу, формування національної свідомості учнів, нерідко відвідували діти інших національностей. Так, 1937 р. у трьох галицьких воєводствах у цих школах навчалось 78,65% учнів римо-католицького віросповідання; 20,14% – греко-католицького; 0,84% – юдейського; 0,37% – євангельського. Це послужило українським громадсько-політичним діячам підставою для звинувачення навчальних закладів ТШЛ у спробі колонізації

⁷² Sprawozdanie Zarządu Głównego TSL z działalności Towarzystwa Szkoły Ludowej za rok 1924... – S. 9.

⁷³ *Żmichrowska M.* Towarzystwo Szkoły Ludowej... – S. 32, 80.

⁷⁴ Народня освіта чи польонізація // Діло. – 1923. – 8 травня; *Żmichrowska M.* Towarzystwo Szkoły Ludowej... – S. 80–81.

⁷⁵ Sprawozdanie Zarządu Głównego TSL z działalności Towarzystwa Szkoły Ludowej za rok 1935... – S. 88.

українського населення Галичини. Спростовуючи звинувачення, члени товариства стверджували, що більшість учнів цих шкіл греко-католицького віросповідання походили зі змішаних українсько-польських родин, батьки яких прагнули виховувати дітей у польському національному дусі⁷⁶.

Підтримувані членами ТШЛ середні навчальні заклади, подібно до початкових шкіл, сприяли утвердженню польськості в Галичині та колонізації місцевих українців. Так, 1928 р. товариство утримувало 2 гімназії з 792 учнями та 7 учительських семінарій з 1 055 слухачами. Після шкільної реформи 1932 р. і запровадження польської мови навчання у всіх педагогічних ліцеях потреба в окремих учительських семінаріях відпала, і вони поступово були перетворені на чотирирічні загальноосвітні гімназії. У 1937/38 н. р. діяло 6 шкіл гімназійного типу, в яких поряд із польськими учнями навчалися діти інших національностей, найчастіше – українці та євреї. Відсоток єврейських дітей у цих школах був значним через те, що ремесло, торгівля і так звані вільні професії тоді були зосереджені переважно в руках євреїв і водночас антисемітизм польської молоді перешкоджав навчанню більшої кількості єврейських дітей у державних навчальних закладах. За таких умов єврейські учні безпечніше почувалися в приватних навчальних закладах⁷⁷.

Належну увагу члени ТШЛ зосередили на відкритті професійних шкіл і курсів для молоді та дорослого населення з початковою освітою. У 1923 р. товариство загалом опікувалося 117 курсами для неписьменного дорослого населення, 55 фаховими школами та доповнюючими професійними курсами⁷⁸. З 1918 по 1928 р. товариство організувало 1 198 загальноосвітніх і 164 професійних (практичних) курси, 25 887 лекцій і бесід⁷⁹. У трьох галицьких воєводствах у 1935 р. діяв 121 курс з 3 135 слухачами, з яких початкових курсів – 22 з 809 учнями, загальноосвітніх – 87 та 2215, відповідно, для працівників освітньої сфери – 12 та 111, відповідно, недільних сільських університетів – 24 з 1 164 слухачами⁸⁰. У 1937 р. у Львівському воєводстві діяло 49 професійних курсів з 1 202 слухачами, у Станіславівському – 23 і 524, відповідно, у Тернопільському – 23 і 634. Також діяли загальноосвітні курси, зокрема, у Львівському воєводстві їх налічувалося 75 з 1 087 слухачами, у Станіславівському – 14 і 392, відповідно, у Тернопільському – 51 і 909⁸¹.

Належну увагу в навчальних закладах ТШЛ відводили патріотичному вихованню молоді: учителі влаштовували різноманітні національні урочистості, зокрема, вшанування пам'яті Листопадового та Січневого повстань, відзначення річниці Конституції 3 травня, Дня Незалежності 11 листопада, іменин президента Ігнація Мосціцького, маршала Юзефа Пілсудського тощо. Усього з 1918 по 1928 р. члени товариства організували 5 325 національних святкувань, 6 034 театральні вистави за творами польських класиків. Для прищеплення молоді патріотизму важливе значення

⁷⁶ *Żmichrowska M. Towarzystwo Szkoły Ludowej...* – S. 82–83.

⁷⁷ Там же. – S. 58, 69–71, 80–85.

⁷⁸ Народня освіта чи польонізація // Діло. – 1923. – 8 травня.

⁷⁹ *Żmichrowska M. Towarzystwo Szkoły Ludowej...* – S. 85–86, 88, 89; *Towarzystwo Szkoły Ludowej w Krakowie...* – S. 21.

⁸⁰ *Sprawozdanie Zarządu Głównego TSL z działalności Towarzystwa Szkoły Ludowej za rok 1935...* – S. 71–72.

⁸¹ *Żmichrowska M. Towarzystwo Szkoły Ludowej...* – S. 58, 60, 63; *Towarzystwo Szkoły Ludowej w Krakowie...* – S. 24.

мали лекції з громадянської тематики, на яких учнів навчали їхніх обов'язків і прав як громадян держави, поваги до закону, послуху владі, любові до Вітчизни⁸².

З метою матеріальної підтримки школярів і забезпечення їм належного національно-патріотичного виховання товариство заснувало бурси. У 1935 р. ТШЛ утримувало 11 бурс з 350 вихованцями, зокрема, в Бучачі (24 вихованці), Чорткові (49), дві у Львові (61 та 85 вихованців), Яворові (18), Коломиї (17), Жовкві (14). У бурсах сільська молодь могла отримати освіту за невеликі гроші – утримання тут коштувало від 25 до 35 зл.⁸³

Для дітей віком від 3 до 11 років ТШЛ не лише відкривало навчально-виховні заклади у тих місцевостях, де їх не було, а й надавало субвенції чинним, якими опікувалися інші товариства та організації⁸⁴. Намагаючись не допустити денационалізації наймолодшого покоління місцевих поляків, товариство готувало дошкільнят до навчання в школах з польською мовою викладання, виховувало в них почуття патріотизму, спираючись на приклади з історії Польської держави, повстанського руху тощо. Водночас дітей навчали народних пісень, молитов польською мовою, організовували краєзнавчі мандрівки, залучали до участі у відзначенні національних свят і річниць (зокрема, річниці Конституції 3 травня, Листопадового та Січневого повстань, “Чуда над Віслою”). Для підготовки виховательок дошкільних закладів ТШЛ організувало десятимісячні та п'ятимісячні курси. На перших навчалися кандидатки з закінченою неповною середньою освітою, а на других – випускниці середніх шкіл. Кількість дошкільних закладів за міжвоєнні роки значно зросла: якщо в 1918 р. їх було 7 з 247 вихованцями, то в 1935 р. на теренах трьох галицьких воєводств їх стало 22 з 807 дітьми⁸⁵.

Відбудовуючи зруйновані та відкриваючи нові польські початкові та професійні школи, бурси, дошкільні заклади, ТШЛ тісно співпрацювало з Товариством підтримки будівництва публічних загальноосвітніх шкіл (*Towarzystwo Popierania Budowy Publicznych Szkół Powszechnych*)⁸⁶. Члени товариства також співпрацювали з кураторією ЛШО. Так, спільно з інструкторами підвідділу позашкільної освіти вони забезпечували польські родини краю польськомовною літературою та пресою, організували доповнювальні та освітні польськомовні курси, заснували приватні навчальні заклади, забезпечували курси та школи польськомовними підручниками, заснували бібліотеки та читальні (станом на 1923 р. їх налічувалося 3 176)⁸⁷, у такий спосіб зміцнюючи польськість у краї та пробуджуючи в українсьованих поляків польську національну свідомість⁸⁸.

⁸² APPrz. – Zesp. 391 (Prywatne Żeńskie Gimnazjum Krawieckie Towarzystwa Szkoły Ludowej w Przemysłu, 1922–1946). – Sygn. 18 (Pierwsze Sprawozdanie za lata 1924–1928). – K. 46; APPrz. – Zesp. 391. – Sygn. 19 (II. Sprawozdanie za lata 1928–1932). – K. 21–22.

⁸³ Sprawozdanie Zarządu Głównego TSL z działalności Towarzystwa Szkoły Ludowej za rok 1935... – S. 95.

⁸⁴ Ibidem. – S. 89.

⁸⁵ *Żmichrowska M.* Towarzystwo Szkoły Ludowej... – S. 95–97.

⁸⁶ Sprawozdanie Zarządu Głównego TSL z działalności Towarzystwa Szkoły Ludowej za rok 1935... – S. 128.

⁸⁷ Народня освіта чи польонізація // Діло. – 1923. – № 26. – 8 травня.

⁸⁸ ЛНБ ім. В. Стефаніка. – Ф. 62 (Купчинський Т.). – Спр. Куп. 202/п. 7 (Кураторія Львівського шкільного округу. Звіт про роботу з метою зміцнення польської суспільності. Львів, 1937 р.). – Арк. 3–7.

ТШЛ також самостійно організувало освітні курси для молоді та неосвіченого дорослого населення, провадило підготовку вчительських кадрів, організувало лекції з історії, яку вважали основою національного виховання, з географії, утримувало бібліотеки, читальні, заснувало театральні гуртки, видавало польською мовою навчальну літературу та періодику, організувало обходи, відзначення державних і національних пам'ятних дат і ювілеїв, відкривало народні доми. Члени товариства провадили роз'яснювальну роботу серед поляків, обґрунтовували необхідність виховання молоді в національно-патріотичному дусі. Важливого значення вони надавали підготовці активних членів товариства, спроможних у майбутньому застосовувати набуті знання задля утвердження національної свідомості польської спільноти краю. До пропагандистської діяльності залучалася місцева польська інтелігенція, найчастіше – вчителі. Вони організували акції шкільного плебісциту щодо розбудови мережі польського шкільництва, закликали батьків віддавати дітей у польськомовні школи⁸⁹, популяризували польську історію та культуру серед громадськості Галичини⁹⁰.

Важливе значення для патріотичного виховання дітей, пробудження у них національних і релігійних почуттів мала започаткована в 1933 р. Східною секцією акція зі створення літніх півколоній. Півколонії створювали в тих населених пунктах, де проживали представники різних національностей, їх утримували локальні кола товариства за громадські кошти. Метою літніх півколоній було не лише зміцнення здоров'я і відпочинок дітей, а й формування в них національної свідомості, виховання з них справжніх громадян, які б вирізнялися високим патріотизмом, освіченістю та моральністю⁹¹. Учасники цих заходів молилися, співали та розмовляли лише польською мовою. Залучаючи дітей до спілкування польською мовою, члени товариства намагалися заохотити і їхніх батьків вживати її в повсякденному житті⁹². Матеріальну підтримку цих акцій здійснювала Римо-католицька церква, яка, зокрема, забезпечувала учасників продуктами харчування⁹³. Належну опіку дітям надавали вихователі та вчителі, які не лише забезпечували їм догляд і харчування, а й навчали польських народних пісень, молитов польською мовою, ознайомлювали з польською літературою тощо. Участь у цих заходах також брали діти-поляки, які проживали за межами Польської держави, зокрема в Берліні, Гамбурзі, Ганновері, Дрездені. У 1935 р. у Львівському воєводстві діяло 152 півколонії з 6 613 вихованцями, Станіславівському – 55 і 2 320, відповідно, Тернопільському – 98 і 3 735, відповідно. Усього було 305 півколоній з 12 668 вихованцями⁹⁴.

⁸⁹ AAN. – Zesp. 88/78. – Sygn. 286. – K. 67.

⁹⁰ Держархів Львівської обл. – Ф. 1 (Львівське воєводське управління 1921–1939 рр.). – Оп. 58. – Спр. 93 (Towarzystwo Szkoły Ludowej). – Арк. 1–20; ДАЛО. – Ф. 1. – Оп. 54. – Спр. 1119 (Академічне коло польського Товариства народної школи у Львові). – Арк. 1–30; Towarzystwo Szkoły Ludowej w Krakowie... – S. 22.

⁹¹ Sprawozdanie Zarządu Głównego TSL z działalności Towarzystwa Szkoły Ludowej za rok 1935... – S. 91

⁹² AAN. – Zesp. 88/78. – Sygn. 286. – K. 83–84, 87–88.

⁹³ ЦДІАЛ України. – Ф. 197 (Римо-католицька митрополічна капітула м. Львів, 1417–1939). – Оп. 1. – Спр. 1942 (Прохання добродійних організацій, товариств, академічних організацій про надання їм матеріальної допомоги). – Арк. 11.

⁹⁴ Sprawozdanie Zarządu Głównego TSL z działalności Towarzystwa Szkoły Ludowej za rok 1935... – S. 92–94.

Важливу роль у популяризації польської історії та літератури, а також поширенні знань серед поляків Галичини відіграли народні доми, бібліотеки, читальні, які почали з'являтися з ініціативи ТШЛ ще до початку Першої світової війни. Станом на 1935 р. у Львівському воєводстві було 83 бібліотеки та 600 бібліотечних пунктів з книжковим фондом 128 508 томів, які обслуговували 8 409 читачів, у Станиславівському – 63 та 265, відповідно, з книжковим фондом 65 154 томів, які обслуговували 4 412 читачів, у Тернопільському – 80 і 685, відповідно, з книжковим фондом 10 620 томів, які обслуговували 13 513 читачів⁹⁵.

Бібліотеки та бібліотечні пункти переважно були в народних домах – важливих культурно-освітніх осередках краю. Там само містилися місцеві управи кіл ТШЛ, театральні, хорові та музичні трупи, проводилися різноманітні відчити, лекції, курси для неписьменних, вечорниці, театральні вистави, концерти, національні святкування тощо. У 1935 р. у трьох галицьких воєводствах також діяло 1366 читальень та світлиць⁹⁶. У 1937 р. було 116 народних домів, з них 42 – у Львівському воєводстві, 24 – у Станиславівському та 50 – у Тернопільському⁹⁷. З метою пропаганди польського слова члени товариства активно розвивали видавничу справу: видавали пісенники, молитовники, художню та науково-популярну літературу, часописи тощо⁹⁸.

До піднесення рівня національної свідомості та патріотизму польського населення Галичини долучився також заснований у 1921 р. Християнсько-національний союз учителів загальноосвітніх шкіл (далі – ХНСУЗШ) (*Stowarzyszenie Chrześcijańsko-Narodowe Nauczycielstwa Szkół Powszechnych*), який з часом став другим за кількістю членів серед польських учительських організацій. Метою товариства було об'єднання польських педагогів загальноосвітніх шкіл, піднесення їхнього кваліфікаційного рівня, захист професійних, службових і громадянських прав учителів, надання їм матеріальної допомоги та правової підтримки, сприяння економічному та культурному розвитку держави. Задля досягнення цієї мети ХНСУЗШ організувало лекції, відчити, наукові курси, фонди з надання матеріальної допомоги педагогам, бібліотеки, налагодило співпрацю з іншими товариствами, брало участь в освітніх і виховних комісіях, організованих органами державної та місцевої влади тощо. Серед провідних діячів та організаторів союзу були Станіслав Глапінські, який з 1921 по 1925 р. очолював товариство, Міхал Сіцінські, з 1925 по 1939 р – голова організації, Фердинанд Щуркевіч, Шимон Качмарек, Роман Павельські та ін. Друкованим органом товариства був часопис “Польський учитель” (“*Nauczyciel Polski*”)⁹⁹.

⁹⁵ AAN. – Zesp. 88/78. – Sygn. 286. – K. 62–63; Sprawozdanie Zarządu Głównego TSL z działalności Towarzystwa Szkoły Ludowej za rok 1935... – S. 86–87.

⁹⁶ Sprawozdanie Zarządu Głównego TSL z działalności Towarzystwa Szkoły Ludowej za rok 1935... – S. 68.

⁹⁷ *Żmichrowska M.* Towarzystwo Szkoły Ludowej... – S. 127–128.

⁹⁸ Sprawozdanie Zarządu Głównego TSL z działalności Towarzystwa Szkoły Ludowej za rok 1935... – S. 105.

⁹⁹ Statut Stowarzyszenia Chrześcijańsko-Narodowego nauczycielstwa szkół powszechnych. – Warszawa, 1928. – S. 3–4; *Michalski G.* Działalność Stowarzyszenia Chrześcijańsko-Narodowego nauczycielstwa szkół powszechnych 1921–1939 / G. Michalski. – Łódź: Wyd-wo Uniwersytetu Łódzkiego, 2001. – S. 32–33.

Якщо у перші міжвоєнні роки члени ХНСУЗШ зосереджувалися на боротьбі з неписьменністю польського населення, а в першій половині 20-х років активно долучалися до розбудови мережі польськомовного шкільництва та впровадження національного виховання в школах, то наприкінці 20-х – на початку 30-х років ХХ ст. доклали чимало зусиль до забезпечення єдності польського суспільства з національною культурою. На так званих східних кресах вони акцентували увагу на зміцненні польськості, формуванні опорності чужим впливам і усвідомленні себе членом загальнонаціональної спільноти. Маючи на меті захистити польськість на південно-східних теренах, члени товариства, зокрема Львівського окружного відділу, який серед восьми окружних відділів (Львівський, Волинський, Познанський, Поморський, Варшавський, Краківський, Віленський і Сілезький), що діяли з 1932 р., посідав третє місце за кількістю членів, активно долучилися до підняття рівня освіти місцевого польського населення та збереження його національної свідомості. Однак через відсутність зацікавлення молодих учителів у діяльності цієї організації, вихід на пенсію старших педагогів, залучення Союзом польських учителів до свого лона членів організації, лави Львівського окружного відділу почали рідіти. Так, якщо 1922 р. тут діяло 18 кіл з 1 490 членами, 1926 р. – 33 і 1 866 відповідно, то 1937 р. – лише 21 коло з 594 членами. Свою діяльність Львівський окружний відділ зосередив на різних формах навчання, зокрема організували курси та школи для дорослого населення, загальноосвітні університети, сільські народні університети, лекції, бібліотеки, читальні, аматорські театри, хори, народні доми тощо, які знайомили з минулим Польщі та всесвітньою історією, з найвишнішими творами польських письменників, а також подавали базові відомості із загальноосвітніх предметів. Товариство ставило перед позашкільною освітою подвійну мету – ідеологічну, пов'язану з поглибленням національної свідомості та вихованням поляка-громадянина, і прагматичну, яка передбачала надання дорослому населенню та молоді допомоги у підвищенні рівня знань¹⁰⁰.

Загалом завдяки активній культурно-освітній діяльності та підтримці з боку влади польські товариства долучилися до піднесення рівня освіти та національної свідомості польського населення Галичини.

Традиційно освіта відігравала важливу роль у єврейській культурі. Пошанування освіченості як однієї з визначальних складових системи єврейських культурних цінностей зумовило те, що потреба в освіті стала однією з найважливіших у житті кожного єврея. Обов'язкове навчання хлопчиків розпочиналося з дитинства і тривало впродовж усього життя, це частково сприяло формуванню в молоді відчуття приналежності до власного народу. Згодом дедалі частіше почали з'являтися жіночі школи¹⁰¹.

У міжвоєнні роки єврейські діти мали можливість навчатися в школах державної та приватної форми власності. Єврейські державні школи з польською мовою навчання різнилися від польських лише двогодичним курсом іудаїзму і тим, що учні були звільнені від занять у суботу та в єврейські свята. У 1922/23 н. р. у Польщі діяла 191 єврейська державна польськомовна школа, в якій навчалос

¹⁰⁰ Michalski G. Działalność Stowarzyszenia Chrześcijańsko-Narodowego... – S. 33, 47–48, 186–187.

¹⁰¹ Кержнер А. Традиції та побут євреїв України / А. Кержнер // Нариси з історії та культури євреїв України. – Київ: Дух і літера, 2005. – С. 296.

34 200 учнів і працювало 1 046 учителів, поступово кількість шкіл зменшувалася через об'єднання їх із польськими навчальними закладами¹⁰².

Своєрідним поштовхом до активної розбудови приватного єврейського шкільництва стала освітня політика польської влади, спрямована на асиміляцію єврейського населення. Польська держава не лише не дотримувалася зобов'язань, що випливали з постанов так званого Малого Версальського договору від 28 червня 1919 р. у питанні організації початкових шкіл з рідною мовою навчання на теренах компактного проживання євреїв, а й запровадила "numetus clausus", тобто відсоткову норму для непольських студентів у вищих навчальних закладах. Усвідомлюючи негативні наслідки цієї політики для молоді, єврейські політичні партії, культурно-освітні товариства та громадські організації спрямували значні зусилля на розвиток приватного національного шкільництва. Зокрема, сіоністи закликали організувати товариства самопомочі для розбудови приватних навчальних закладів, аби "забезпечити молодому поколінню належні умови для здобуття освіти"¹⁰³.

До приватних єврейських навчальних закладів належали: релігійні школи, які займали провідні позиції, оскільки традиційна освіта євреїв була спрямована на пізнання релігії; мішані школи (приймали на навчання учнів різних національностей, працевлаштовували світських учителів і духовенство); світські школи (усунули з навчального та виховного процесу релігійні доктрини та обмежили вивчення релігії), де навчання проводили на івриті, мовами ідиш, польською та на івриті, польською та ідиш¹⁰⁴.

Запровадити єврейську школу з єдиною мовою навчання було нелегким завданням з огляду на різні мовні тенденції, які панували в єврейському середовищі (ідиш, іврит, польська, польська та ідиш, ідиш та іврит, польська та іврит). У 20-х – першій половині 30-х років XX ст. переважали школи з навчанням мовою ідиш. Через низький рівень навчання та невідповідні побутові умови польська влада нерідко закривала ці школи, що чимало єврейських політиків трактувало як спробу ліквідувати шкільництво з цією мовою навчання. З другої половини 30-х років розширилася мережа шкіл, де навчання проводили на івриті, що було безпосередньо пов'язано з поживленням сіоністського руху в Польщі. Натомість наприкінці міжвоєнного періоду більшої популярності набули двомовні школи (навчання проводили на ідиш та івриті, ідиш та польській мові, польській та івриті)¹⁰⁵. Популярність двомовних шкіл була виявом розуміння важливості, з одного боку, навчання рідною мовою, а з іншого – державною, що уможлиблювала подальші

¹⁰² *Mauersberg S.* Szkolnictwo powszechne... – S. 163.

¹⁰³ AAN. – Zesp. 1186 (Urząd Wojewódzki w Stanisławowie). – Sygn. 1 (Sprawozdania sytuacyjne z ruchu społeczno-politycznego i zawodowego za IX, XI, XII i część sprawozdania z IV, 1923 r.). – K. 26–29.

¹⁰⁴ *Szarkowska A.* Absolwent prywatnej świeckiej szkoły żydowskiej jako obywatel Drugiej Rzeczypospolitej / *A. Szarkowska* // *Etniczność i obywatelskość w Nowej Europie. Konteksty edukacji międzykulturowej* / [pod red. J. Nikitorowicza, D. Misiejuk, M. Sobockiego]. – Białystok: Trans Humana, 2007. – S. 118.

¹⁰⁵ Archiwum PAN. – Zesp. III–180. – Sygn. 95 (Zagadnienie języka Żydów i języka nauczania w szkołach dla dzieci żydowskich, fragment pracy). – K. 1–6; *Jaskóła A.* Sytuacja prawna mniejszości żydowskiej w Drugiej Rzeczypospolitej. Praca licencjacka [Електронний ресурс] / *A. Jaskóła*. – Wrocław, 2010. – S. 51. – Режим доступу: <http://www.bibliotekacyfrowa.pl/Content/35560/004.pdf> (дата звернення: 25.08.2016).

студії єврейської молоді. Загалом у 1937/38 н. р. у всій Польщі діяло 452 приватні школи для учнів єврейського походження, з них з мовою навчання ідиш – 57, іврит – 162, ідиш та іврит – 7, польською та ідиш – 112 з 11 567 учнями, польською та іврит – 114 з 16 899 учнями. У Львівському воєводстві діяло 6 польсько-івритських шкіл з 1 160 школярами¹⁰⁶. Єврейському приватному шкільництву, яке фінансували культурно-освітні товариства та громадські організації, політичні партії, приватні особи, належала важлива роль у вихованні єврейських дітей і молоді. Водночас євреї мали власні легальні вищі навчальні заклади та наукові інститути (Єврейський науковий інститут у Вільні, Інститут юдаїстичних наук у Варшаві)¹⁰⁷.

Найпоширенішим типом єврейських навчальних закладів у Галичині залишалися релігійні школи, однак вони не відіграли важливої ролі у формуванні національної свідомості єврейського населення, натомість долучилися до збереження “закритості” єврейської спільноти на підставі релігійної окремішності¹⁰⁸. Релігійними освітніми закладами з мовою навчання ідиш (хедери, талмуд-тори, ешиви) опікувалася ортодоксальна політична партія “Агудас Ізраель” (Agudas Yisroel), а з 1929 р. – Центральна освітня організація “Хорев” (Chojrew). Відповідно до закону 1919 р. про обов’язкову шкільну освіту організація “Хорев” розпочала активну роботу з реформування хедерів. Так, у школах було запроваджено спеціальну навчальну програму, яка охоплювала світські предмети та підлягала державному контролю, а також створювали відповідні умови для навчання (багато зі шкіл діяли у непристосованих приміщеннях). Зауважмо, що релігійні предмети (на них відводилося від 27 до 37 годин на тиждень) викладали мовою ідиш за власними навчальними програмами, а світські предмети (близько 12 годин) – польською мовою відповідно до навчальних програм, затверджених міністерством віросповідань та освіти. У 1934/35 н. р. під керівництвом товариства по всій Польщі діяло понад 400 шкіл із близько 50 600 учнями, а також освітні курси та вечірні школи з 1 590 слухачами. Головну увагу в цих навчальних закладах приділяли релігійному вихованню юнаків, вивченню мови ідиш, юдаїзму, єврейської культури, звичаїв і традицій¹⁰⁹.

Питаннями освіти займалося також створене в 1927 р. культурно-освітнє товариство “Ябне” (Jabne), яким опікувалася релігійна сіоністська організація “Мізрахі” (Histadrut Mizgachi), виховна концепція якої базувалася на поєднанні сіоністських ідей з цінностями юдаїзму та традиціями єврейської культури. У 1933 р. під керівництвом товариства діяли 134 навчальні заклади (81 початкова школа, 4 середні, 5 семінарій для вихователів дошкільних закладів, 27 релігійних курсів для хлопців і 17 для дівчат) з 14 461 учнем і 544 учителями. Метою цих шкіл було поширення івриту, культури й освіти серед євреїв у національно-релігійному дусі. За змістом освіти навчання тут вели на івриті та польською мовами, основний акцент робили на вивченні предметів юдаїстики та івриту, натомість менше годин

¹⁰⁶ Archiwum PAN. – Zesp. III–180. – Sygn. 91 (Zagadnienie żydowskie w szkolnictwie w Polsce Odrodzonej w okresie międzywojennym 1914–1939. Szkic historyczno-statystyczny opracował Ludwik Eckert). – K. 60; *Mauersberg S.* Szkolnictwo powszechne... – S. 170.

¹⁰⁷ *Chalupeczak H.* Mniejszości narodowe w Polsce: 1918–1995. – Lublin: Wydaw. Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1998. – S. 179–183.

¹⁰⁸ AAN. – Zesp. 322. – Mikrof. B. 18479. – Sygn. 2276 (Mniejszość żydowska w Polsce. Monografia A. H. Jonisha “Żydzi w Polsce”. – Warszawa, 1930). – K. 49.

¹⁰⁹ *Mauersberg S.* Szkolnictwo powszechne... – S. 175.

(24, а не 36 годин як у державних школах) відводили на вивчення загальноосвітніх предметів¹¹⁰. З метою популяризації єврейської культури та поширення освіти товариство організувало вечірні курси, народні університети, читальні та бібліотеки.

Під впливом політичної сили “Мізрахі” перебувало також єврейське культурно-освітнє товариство “Мітет” (Місујон тејсе Тога). Товариство організувало курси з вивчення івриту, утраквістичні релігійно-національні школи (навчання предметів юдаїстики вели на івриті, загальноосвітніх предметів – польською мовою). Зокрема, під керівництвом товариства з 1920/21 н. р. у Львові почала діяти семирічна загальноосвітня коедукційна школа, яка давала світську і релігійну освіту, базовану на вивченні івриту та давньоєврейської культури. У 1938 р. у школі навчалося 280 учнів і працювало 12 вчителів¹¹¹. Загалом товариства “Мітет” і “Ябне” зосередилися на піднесенні рівня освіти та культури населення, поширювали постулати національного відродження євреїв, створення єврейської держави в Палестині¹¹².

Активного розвитку єврейське приватне шкільництво набуло з часу створення 1921 р. найбільшої світської шкільної інституції, якій підпорядковувалися всі єврейські школи з мовою навчання ідиш, – Центральної єврейської шкільної організації (Centrale Jidisze Szul Organizacje). На її діяльність значною мірою впливали єврейські соціалістичні партії “Бунд” (Algemajner Jidischer Arbajter Bund) і Поалей Ціон (Jidisze Socjalistisz-Demokratisze Arbeter Partaj “Poalej Cion”). Засноване у 1927 р. львівське відділення шкільної організації зосередилося на розбудові єврейського приватного шкільництва, яке фінансували за допомогою батьківської плати за навчання, членських внесків і коштом меценатів. Школи мали світський характер і зосереджували увагу на вивченні природничих і гуманітарних предметів, обов’язковим було вивчення польської мови та літератури, географії та історії Польщі, натомість історію євреїв висвітлювали в курсі загальної історії, мова іврит була факультативною. На вивчення івриту відводилося по 4 години на тиждень в 3-х і 4-х класах, і по 3 години в 5–7-х класах. Навчання вели польською мовою (з 2-го по 4-й клас – по 6 годин, з 5-го по 7-й клас – по 5 годин на тиждень) та ідиш (у 1-му класі 8 годин, з 2-го – 6, у 3-му і 4-му по 5 годин, у 5-х–7-х класах – по 4 години)¹¹³. Шкільна мережа організації мала на меті виховувати дітей і молодь як у дусі світської єврейської національної культури, так і запізнити їх із польською культурою, літературою та історією, формувати в них світський світогляд, поширювати соціалістичні ідеї. Тобто, з одного боку, в молоді формували єврейську національну свідомість, а з іншого – сприяли соціально-економічній та громадсько-політичній інтеграції євреїв у Польську державу на правах її рівноправних громадян. У цих школах навчалися вихідці з єврейських незаможних

¹¹⁰ *Dachówna D.* Szkolnictwo hebrajskie w Polsce / *D. Dachówna* // *Sprawy Narodowościowe*. – 1935. – R. 9. – Nr 3–4. – S. 265.

¹¹¹ *Wierzbieniec W.* Społeczność Żydowska Przemysła w latach 1918–1939 / *W. Wierzbieniec*. – Rzeszów: Wyd-wo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 1996. – S. 239, 241–242; *Żebrowski R.* Po-Lin. Kultura żydów polskich w XX wieku (*Zarys*) / *R. Żebrowski, Z. Borzymińska*. – Warszawa: AMARANT, 1993. – S. 96–97.

¹¹² *Jaskóła A.* Sytuacja prawna mniejszości żydowskiej... – S. 60.

¹¹³ Archiwum P.A.N. – Zesp. III–180. – Sygn. 96 (Szkolnictwo żydowskie – szkoły z żydowskim językiem nauczania). – K. 2; A.A.N. – Zesp. 322. – Sygn. 2349. – K. 339; *Szarkowska A.* Absolwent prywatnej świeckiej szkoły żydowskiej... – S. 122.

сімей, переважно діти робітників. Товариство також опікувалося дошкільними закладами, сиротинцями, гімназіями, учительськими семінаріями, вечірніми школами, провадило курси для неосвіченого дорослого населення, курси для вчителів, організувало загальнопольські учительські конференції¹¹⁴. У 1934/35 н. р. під керівництвом товариства діяло 169 навчальних закладів (11 дошкільних устав, 86 початкових шкіл, 2 гімназії, 70 вечірніх шкіл) з 15 486 учнями¹¹⁵.

Культурно-освітнє товариство сіоністів “Тарбут” (Tarbut, “Культура”), діяльністю якого керували окружні комітети у містах Вільно, Гродно, Бресті-над-Бугом, Рівному, Седльці, Кракові, Львові та Центральний комітет у Варшаві, постулювало на повернення євреїв до староеврейської культури та належне володіння івритом. Наприкінці 20-х років у державі налічувалося понад 300 відділів товариства, які займалися організацією початкового та середнього шкільництва з мовою іврит та дошкільних закладів, а в 1938 р. їх було вже близько 600. До Львівського відділу “Тарбуту” належали такі знані діячі, як Макс Лесер, Леон Гуттман, Міхал Шварц. Зауважмо, що у Львові організація налічувала близько 200 членів¹¹⁶.

Головним завданням товариства було виховання молоді в національно-релігійному дусі за допомогою новітніх здобутків педагогіки. Задля цього були створені дошкільні заклади, початкові та середні школи (більшість занять були на івриті, зокрема, староеврейська література, історія єврейського народу, географія і культура Палестини, решта польською мовою), учительські семінарії, дворічні педагогічні курси, курси з вивчення івриту для молоді та дорослого населення, методичні конференції для вчителів, лекції зі староеврейської літератури. Серед напрямів діяльності товариства було також заснування читалень і бібліотек, видання шкільних підручників, художньої літератури, періодичних видань на мові ідиш, популяризація театрального мистецтва на івриті¹¹⁷.

У 1927/28 н. р. під керівництвом “Тарбуту” діяли 234 навчальні заклади (141 початкова школа, 15 гімназій, 5 учительських семінарій, 2 педагогічні курси, 71 семінарія для вихователів дошкільних закладів) зі 24 099 учнями та 970 учителями. У Львівському воєводстві діяли 4 семінарії для вихователів дошкільних закладів, 7 початкових шкіл, 1 гімназія, 2 учительські семінарії; Тернопільському – 2 семінарії для вихователів дошкільних закладів, у Станіславівському – 1 семінарія для вихователів. На вивчення івриту в цих школах відводили в 1-му класі – 18 годин, у 2-му – 6, з 3-го по 7-й класи – 5 годин. Польську мову учні вивчали з 2-го класу по 7 годин, у 3-му і 4-му – 6, у 5-му і 6-му класах – 5, а в 7-му – 4 години. На вивчення загальної історії та історії євреїв відводили по 2 години в 5-х і 6-х класах, і 3 години в 7-му класі. Польську мову, історію Польщі та географію Польщі

¹¹⁴ Держархів Львівської обл. – Ф. 1. – Оп. 58. – Спр. 856 (Справа про реєстрацію діяльності Львівського відділення Союзу Єврейських шкіл у Польщі). – Арк. 1–5; *Jaskóła A.* Sytuacja prawna mniejszości żydowskiej... – S. 57–58; *Szarkowska A.* Absolwent prywatnej świeckiej szkoły żydowskiej... – S. 118, 122.

¹¹⁵ *Eisenstein M.* Jewish schools in Poland, 1919–39. Their Philosophy and Development / M. Eisenstein. – New York: King’s Crown Press, 1950. – P. 36.

¹¹⁶ Archiwum PAN. – Zesp. III–180. – Sygn. 91. – K. 54; *Kamińska-Kwak J.* Inteligencja województwa lwowskiego... – S. 328.

¹¹⁷ *Chalupeczak H.* Mniejszości narodowe w Polsce... – S. 180; *Хонигсман Я.* Городок Львовский и Мостиска – еврейские общины, которых нет: монография / Я. Хонигсман. – Львов: Львовское общество еврейской культуры им. Шолома Алейхема, 2003. – С. 56–57.

викладали державною мовою. Товариство організувало також освітні курси, курси для неписьменних. Зокрема, у Львові такі курси діяли в приміщенні єврейської релігійної гміни, яка надала його безкоштовно¹¹⁸.

Школи товариства “Тарбут” мали національно-світський характер, основний акцент тут робили на вивченні івриту, пізнанні світської єврейської культури, історії та традицій, натомість менше годин відводили на предмети юдаїстики. Школи сприяли як формуванню єврейської національної свідомості учнів, так і збереженню їхньої релігійної ідентичності. У другій половині 20-х років ХХ ст. у цих школах навчалася третина школярів єврейських приватних початкових навчальних закладів¹¹⁹.

Створене 1928 р. Товариство з підтримки єврейського шкільництва та єврейської культури (Idiszer Szuł- un Kultur-Farband) перебувало під впливом політичних партій Поалей Ціон-правиця та Єврейської народної партії в Польщі (Jidisze Folks-Partaj in Pojlen). Головною метою діяльності товариства були розвиток і підтримка єврейського національного шкільництва, поширення освіти серед широких верств єврейської спільноти¹²⁰. Товариство утримувало освітні та виховні заклади: початкові та середні школи (з мовами навчання ідиш та іврит), учительські семінарії, курси для неписьменного населення, народні університети; організувало відчити й лекції, концерти, народні забави; створювало та підтримувало спеціальні установи для артистичних, культурних і освітніх цілей: бібліотеки, театри, видавництва, музеї; видавало та розповсюджувало підручники, наукові й періодичні часописи мовами ідиш, польською та на івриті¹²¹. У школах товариства поряд із загальноосвітніми предметами, які викладали мовою ідиш, учні мали змогу на івриті вивчати єврейську культуру, староеврейську літературу, палестинографію, демографію, дисципліни релігійного циклу, які сприяли формуванню в них єврейської національної свідомості. У цих освітніх закладах навчалася переважно молодь з незаможних ремісничих, робітничих і дрібноміщанських єврейських родин. Через протидію з боку польських панівних кіл товариству не вдалося створити розгалуженої мережі шкільництва. У 1930 р. під його керівництвом діяли лише 40 навчальних закладів з 4 451 учнем і 131 учителем¹²².

Світські школи як сіоністів, так і соціалістів, нав’язували до єврейської традиції, давали змогу зберегти – чи навіть пробуджували – національну свідомість, одночасно ламаючи мури інтелектуального гетто, в якому закривалися консерватори, які пропагували релігійне шкільництво¹²³.

Створена 1918 р. у Києві Єврейська культурно-просвітницька організація “Культур-Ліга” (Kultur-Lige) мала розгалужену мережу осередків на всій території Польщі (як загальнопольська організація зареєстрована в 1926 р.). Відповідно до

¹¹⁸ Archiwum PAN. – Zesp. III–180. – Sygn. 91. – K. 54–55; *Chajes W.* Gmina Żydowska we Lwowie // *Miesięcznik Żydowski*. – 1930. – Zesz. 1–6. – S. 533.

¹¹⁹ *Dachówna D.* Szkolnictwo hebrajskie... – S. 250–259; *Eisenstein M.* Jewish schools in Poland... – P. 56.

¹²⁰ *Towarzystwo Popierania Szkolnictwa Żydowskiego i Kultury Żydowskiej “Szułkult”*. Statut. – Warszawa, 1928. – S. 1.

¹²¹ *Ibidem*. – S. 3–4.

¹²² *Jaskóła A.* Sytuacja prawna mniejszości żydowskiej... – S. 60; *Dachówna D.* Szkolnictwo hebrajskie... – S. 246, 267; *Крамар Ю. В.* Освітнє життя єврейської громади на Волині у міжвоєнний період / Ю. В. Крамар // *Архіви України*. – 2014. – Вип. 6(294): листопад–грудень. – С. 136–137.

¹²³ *Najnowsze dzieje Żydów w Polsce w zarysie (do 1950 roku) / [pod red. J. Tomaszewskiego]*. – Warszawa: Wyd-wo Naukowe PWN, 1993. – S. 242.

статуту, організація дбала про поширення єврейської культури в усіх галузях людської творчості, зокрема, літератури, мистецтва, музики, театру, а також сприяла розширенню мережі єврейського шкільництва з мовою навчання ідиш, підтримувала діяльність просвітницьких установ. З огляду на різні напрями діяльності, “Культур-Ліга” виділила зі свого складу літературну, музичну, театральну, художню та педагогічну секції. Велику увагу організація приділяла допомозі єврейським дітям. Так, товариство заснувало дитячі будинки, сиротинці, дошкільні заклади, початкові та середні школи з мовою навчання ідиш, навчальні заклади для молоді у віці від 13 до 17 років і дорослого населення, професійні та вечірні курси. У школах “Культур-Ліги” учні вивчали загальноосвітні предмети та єврейську історію, а по суботах тут проводилися літературно-наукові читання. Товариство також утримувало бібліотеки, видавництва, книгарні, учительські семінарії¹²⁴.

Значну роль у поширенні освіти серед молоді та дорослого єврейського населення відіграли такі організації, як “Фрайхайт” (Frajhajt), “Гебронія” (Hebronia), “Гехалуц” (Hechaluc), “Кадіма” (Kadimah). Так, культурно-освітнє товариство “Фрайхайт”, яке перебувало під політичним впливом Поалеї Ціон-правиці, заснувало школи, провадило лекції та відчити для дорослого населення, професійні та загальноосвітні курси, концерти, театральні вистави тощо. Сіоністська міжнародна організація “Гехалуц”, метою якої була підготовка єврейської молоді до поселення в Палестині, провадила сільськогосподарські та ремісничі курси, курси з вивчення івриту, лекції з єврейської історії та літератури, заснувала бібліотеки, видавала газети й журнали, чим долучилася до формування національної свідомості в єврейській молоді. З 1924 р. товариство опікувалося сільськогосподарською фермою в Сигнівці біля Львова та утримувало промислово-ремісничу школу¹²⁵.

Через брак кваліфікованих кадрів і активних громадських діячів деякі єврейські просвітницькі організації не змогли належним чином розвинути свою діяльність: організації “Мікве Ізраель” (Mikwe Jisra’el) і “Гатхія” (Hatchijah) припинили своє існування у 1924 р.¹²⁶, а “Хевра Маламдім” (Chewra Malamdim) – у 1935 р.¹²⁷.

Активну культурно-освітню діяльність серед єврейського населення Галичини провадило створене 1918 р. у Львові Єврейське товариство початкової та середньої школи (Żydowskie Towarzystwo Szkoły Ludowej i Średniej), в лавах якого переважали представники інтелігенції, купці та підприємці. Першим головою товариства був сенатор Польщі та головний рабин Варшави Мойжеш Шорр, згодом у різні роки його очолювали д-р. Ізраель Мюнцер, сенатор Давід Шрайбер¹²⁸. Метою товариства

¹²⁴ Доценко В. О. Історія Єврейської культурно-просвітницької організації Культур-Ліга / В. О. Доценко // Гілея: науковий вісник: зб. наук. праць. – Київ, 2014. – Вип. 84. – С. 197–198.

¹²⁵ Archiwum PAN. – Zesp. III–180. – Sygn. 91. – К. 84; ЦДІАЛ України. – Ф. 457 (Товариство освіти єврейської молоді “Hechaluc”, м. Львів, 1920–1939 рр.). – Оп. 1. – Спр. 1 (Статут). – Арк. 1; ЦДІАЛ України. – Ф. 457. – Оп. 1. – Спр. 2 (Звіт про діяльність за період від 5 травня 1936 р. по 29 січня 1939 р.). – Арк. 1.

¹²⁶ Держархів Львівської обл. – Ф. 1. – Оп. 58. – Спр. 364 (Справа про ліквідацію єврейського товариства “Mikwa Israel”). – Арк. 1–3; ДАЛЮ. – Ф. 1. – Оп. 58. – Спр. 372 (Справа про ліквідацію єврейського культурно-просвітницького товариства “Hatchijah”). – Арк. 1–2.

¹²⁷ Там само. – Спр. 92 (Справа про ліквідацію діяльності єврейського товариства “Chewra Malamdim”). – Арк. 48.

¹²⁸ Przed jubileuszem Żyd. Towarzystwa Szkoły Ludowej i Śr. we Lwowie // Chwila. – 1929. – Nr 3606. – 8 kwietnia. – S. 5.

було створення початкових і середніх навчальних закладів, в яких учнів навчали іврити та виховували в сіоністському дусі. Товариство мало філії у всіх галицьких воєводствах. У Львові завдяки зусиллям його членів діяли загальноосвітня школа, 4 гімназії, учительська семінарія, а також різноманітні мовні курси. У Перемишлі товариство опікувалося приватною коєдукаційною гімназією та загальноосвітньою школою. У Станіславівському воєводстві існували Станіславівська єврейська приватна гімназія і Коломийський загальноосвітній жіночий ліцей. Навчання у гімназіях провадили польською мовою за програмами, затвердженими міністерством віросповідань та освіти¹²⁹. Поряд із тим, що учениці мали змогу 4–5 годин на тиждень вивчати іврит, вони ще 1–2 години вивчали єврейську історію¹³⁰. Зауважмо, що у виховній діяльності цієї гімназії головні акценти робилися на моментах етичних, культурно-естетичних, державному вихованні та вихованні в дусі єврейської традиції¹³¹. Значну роль відіграло відзначення державних обходів, організація виховних бесід, краєзнавчих та наукових екскурсій тощо¹³².

З 1922 р. під опіку Єврейського товариства комерційних училищ у Львові (*Żydowskie Towarzystwo Szkoły Handlowej we Lwowie*) перейшла трикласна коєдукаційна торгова школа, яка була єдиним навчальним закладом такого типу в Галичині. Метою товариства було заснування та утримування у Львові, а також в інших населених пунктах Галичини торговельних шкіл, організація торговельних курсів, популярних лекцій зі сфери торгівлі, заснування бурс, видавництво підручників для торговельних шкіл¹³³. У 1924/25 н. р. у школі навчалося 190 учнів, а на однорічному курсі – 74 слухачі, а в 1927/28 н. р. – 155 і 48, відповідно¹³⁴. У підпорядкуванні товариства також була комерційна гімназія. У цих освітніх закладах навчання провадили польською мовою за програмами, затвердженими міністерством віросповідань та освіти, а щорічно навчалося близько 500 юнаків і дівчат. Релігійно-моральне виховання відбувалося на основі єврейських традицій та релігійних свят. Громадянсько-державне виховання на підставі діяльності

¹²⁹ ApmKiWK. – Zesp. 208. – Sygn. StGKr 249 (Sprawy stowarzyszeń, związków, organizacji (żydowskich) – rejestracja i nadzór. Żyd. Klub Sport. “Hagibor” – Żydowskie...). – К. 1072; Орач Б. Єврейська освіта у Львові до початку II світової війни / Б. Орач // Збірник матеріалів Наукових конференцій “Збереження єврейської історико-культурної спадщини, як частки української та світової культури: правові, історичні, мистецькі та музейні аспекти” (Львів, 12–14 листопада 2007) та “Україно-єврейські взаємини: культурологічні, історичні, соціологічні аспекти”, присвячена 90-й річниці проголошення ЗУНР (Львів, 27–28 жовтня 2008). – Львів, 2010. – Ч. 2. – С. 161; *Konieczny Z. Szkolnictwo średnie miasta Przemysła w latach 1918–1939 / Z. Konieczny. – Przemysł: Zakłady Graficzne w Rzeszowie, 1985. – S. 32.*

¹³⁰ ЦДІАЛ України. – Ф. 179. – Оп. 3. – Спр. 855 (Звіти про діяльність приватної жіночої гімназії Єврейського товариства народної і середньої школи в м. Львові, 1933–1939 рр.). – Арк. 21.

¹³¹ Там само. – Арк. 3.

¹³² Там само. – Арк. 161.

¹³³ ЦДІАЛ України. – Ф. 701 (Єврейська релігійна громада, м. Львів 1785–1939 рр.). – Оп. 2. – Спр. 875 (Статути, інвентарний опис, листування про діяльність єврейського Товариства торговельної школи у м. Львові, 1906–1924 рр.). – Арк. 1–3.

¹³⁴ ЦДІАЛ України. – Ф. 179. – Оп. 4. – Спр. 2284 (Звіт про діяльність торговельної школи єврейського товариства торговельної школи в м. Львові, 1928–1930 рр.). – Арк. 12; *Łapot M. Żydowskie szkolnictwo handlowe we Lwowie w okresie międzywojennym / M. Łapot // Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Pedagogika. – 2014. – Т. 23. – S. 435–436.*

полоністичного та історичного кіл, а також відзначення державних урочистостей¹³⁵. Зауважмо, що випускники єврейських гімназій Львова отримували атестат зрілості такого ж зразка, як і в польських державних гімназіях. Однак єврейські гімназії змушені були здобувати “право публічності” щорічно, шляхом проведення державними інспекторами тестувань учнів з основних предметів навчального курсу¹³⁶.

Представники єврейської національної меншини Польщі мали змогу розширити свої знання в заснованому 1936 р. у Львові Єврейському народному університеті ім. Альберта Айнштайна. Керівництво університету – відомі вчені та громадські діячі – вважали за необхідне знайомити студентів з найновішими досягненнями в галузі науки та техніки, новинками культури, зокрема, єврейської. Задля цього організовували мовні курси, відчити, концерти, надавали стипендії здібній молоді із малозабезпечених сімей. До читання лекцій залучали спеціалістів з різних галузей, які працювали на громадських засадах, безоплатно¹³⁷.

Просвітницьку діяльність провадили також “Коло єврейських жінок” (Koło Kobiet Żydowskich), “Єврейська народна читальня” (Żydowska czytelnia ludowa), товариство “Освіта” (Oświata). Зокрема, “Освіта”, яка перебувала під політичним впливом Поалей Ціон-лівіці, долучилася до організації приватних професійно-технічних шкіл. Однак “Освіта” не розвинула активної діяльності, у 1937 р. діяло лише 13 кіл товариства. Зауважмо, що “Єврейська народна читальня” і товариство “Освіта” співпрацювали з українською “Просвітою”, організовуючи спільні культурно-освітні заходи¹³⁸.

Учительські кадри для єврейських шкіл готував Єврейський педагогічний інститут у Львові, до програми якого входило вивчення Танаха (Старого Завіту), Талмуду, а також івриту, єврейської історії та сучасної єврейської літератури¹³⁹.

Єврейська громада утримувала також власні професійні школи та курси. Вагому підтримку професійному шкільництву надавало засноване 1921 р. у Галичині Товариство з поширення професійної та сільськогосподарської діяльності серед євреїв у Польщі (Towarzystwo Szerzenia Pracy Zawodowej i Rolnej wśród Żydów w Polsce, це польська назва світового союзу товариств Organizacja Rozwoju Twórczości Przemysłowej, Rzemieślniczej i Rolniczej Wśród Ludności Żydowskiej w Polsce (“ORT”). Станом на 1937 р. товариство утримувало 12 професійних шкіл, 8 курсів для дорослих, 2 фахові курси для ремісників, 9 курсів для підмайстрів, де

¹³⁵ *Łapot M.* Żydowskie szkolnictwo. – S. 442.

¹³⁶ Держархів Львівської обл. – Ф. 110. – Оп. 4. – Спр. 240 (Справа про діяльність єврейського культурно-просвітницького товариства “Єврейський народний університет ім. Альберта Айнштайна”). – Арк. 1–34; *Орач Б.* Єврейська освіта у Львові... – С. 164–165.

¹³⁷ *Орач Б.* Єврейська освіта у Львові... – С. 164.

¹³⁸ Держархів Львівської обл. – Ф. 121 сч (Львівська воєводська команда державної поліції, м. Львів). – Оп. 3 сч (Слідчий відділ). – Спр. 26 (Звіти повітових староств та управлінь поліції Львівського воєводства про діяльність політичних партій і організацій, а також про кримінальні злочини за січень-листопад 1924 р.). – Арк. 1–119; Держархів Львівської обл. – Ф. 121 сч. – Оп. 3 сч. – Спр. 31 (Звіти повітових староств та управлінь поліції Львівського воєводства про діяльність політичних партій і організацій, про страйки робітників за серпень–вересень 1924 р.). – Арк. 4–78.

¹³⁹ *Меламед В.* Між двома Світовими війнами (1919–1939 р.) [Електронний ресурс] / В. Меламед // Незалежний культурологічний часопис “І”. – Львів, 2008. – Ч. 51. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n51texts/melamed6.htm> (дата звернення 20.02.2015).

загалом навчалось 3 948 учнів. У міжвоєнні роки в навчальних закладах товариства професійні знання отримало близько 18 300 осіб¹⁴⁰.

Підвищенням освітнього рівня ремісників займалося створене в 1933 р. у Львові Товариство ремісників сіоністів “Cionim Baalej Miksoa”. Товариство організувало лекції на соціально-економічні теми, курси івриту, вистави, заснувало бібліотеки, пропагувало сіоністські ідеї¹⁴¹.

У Галичині діяли також єврейські просвітницькі товариства, зокрема Академічне товариство “Союз” (Towarzystwo Akademickie “Zjednoczenie”), з 1924 р. – Союз об’єднаної академічної молоді (Związek Akademickiej Młodzieży Zjednoczeniowej), які пропагували виховання єврейської молоді у польських національно-культурних традиціях, поширювали полонізаційні впливи серед єврейської молоді¹⁴².

Представники німецької національності, які компактно проживали в окремих воєводствах Другої Речіпосполитої (Познанському, Поморському, Сілезькому, частково Лодзькому, Варшавському, а також Волинському, Станіславівському, Львівському та Любеліському), повсякчас перебували під впливом польської культури. Всіляко намагаючись захиститися від цього впливу, німецька меншина доклала чималих зусиль, аби не лише зберегти свою національну окремішність, а й утримувати безперервний духовний зв’язок з німецькою культурою. “Німці охопили організаційною мережею всі сфери свого публічного життя, а там, де внаслідок місцевих умов послуговуються польськими організаціями, створюють окремі німецькі секції, щоб у такий спосіб унеможливити впливи оточення та польської культури на своїх земляків”, – йшлося у рапорті відділу у справах національностей при міністерстві внутрішніх справ за 10 січня 1927 р.¹⁴³. На досягнення цих цілей, а також збереження національної ідентичності, була спрямована вся культурно-освітня діяльність німців Польщі, яка розвивалася в двох напрямках. По-перше, акцент робили на поширенні німецької культури та національних традицій серед якнайбільшої кількості німецьких колоністів; по-друге, на чільне місце висували проблему “внутрішнього самовдосконалення” індивідів, намагалися актуалізувати літературу та матеріали, які слугували різним формам навчання, аби ознайомити всю німецьку спільноту Польщі з цінностями німецької культури, залучити до самоосвіти, виховати духовного лідера для кожного окремо взятого середовища. Підґрунтям своєї культурно-освітньої діяльності німецька меншина вважала власне шкільництво, покликане забезпечити виховання в дусі національної окремішності та вберегти від денационалізації¹⁴⁴.

¹⁴⁰ AAN. – Zesp. 9. – Sygn. 961 (Sprawozdania Wydziału Narodowościowego MSW z życia mniejszości narodowych w Polsce za okres od grudnia 1926 do grudnia 1927 włącznie). – K. 47–48; Archiwum PAN. – Zesp. III–180. – Sygn. 96. – K. 5.

¹⁴¹ ЦДІАЛ України. – Ф. 454 (Центральний комітет єврейської організації ремісників “Cionim Baalej Miksoa”). – Оп. 1. – Спр. 8 (Листування з виконавчим комітетом Крайової сіоністської організації у Львові про обрання Центральної ради товариства, проведення засідань, зборів та ін.). – Арк. 1–15.

¹⁴² Держархів Львівської обл. – Ф. 1. – Оп. 58. – Спр. 1438 (Справа про реєстрацію єврейського молодіжного товариства “Zjednoczenie”). – Арк. 1–6.

¹⁴³ AAN. – Zesp. 9. – Sygn. 1021 dopływy (Sprawozdania miesięczne i okresowe z życia mniejszości narodowych w Polsce (od VIII. 1926 r. do VIII. 1928 r.)). – K. 3.

¹⁴⁴ Dąbrowski R. Mniejszość niemiecka w Polsce i jej działalność społeczno-kulturalna w latach 1918–1939 / R. Dąbrowski. – Szczecin: Wydawnictwa Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 1982. – S. 136–137.

Труднощі розвитку німецької громади Галичини були зумовлені тим, що польський уряд провадив тут дещо відмінну національну та освітню політику щодо місцевого німецького населення, аніж у західних воєводствах. Так, новостворені польські органи влади в Галичині відразу розпочали наступ на права німців, проводячи активну асиміляційну політику. Населення німецьких колоній південно-східних воєводств зазнало значного рівня як добровільної асиміляції (змішані шлюби і переписування німецьких прізвищ на польські та українські), так і примусової (обов'язкове вивчення польської мови в німецьких школах, заміна німецьких духівників католицьких громад особами польської національності, зміна назв німецьких поселень на польські (лише 1938 р. міністерство внутрішніх справ розпорядилося не перешкоджати німецькому населенню відновити попередні назви поселень з огляду на те, що поляки в Німеччині користуються таким правом¹⁴⁵), примусова полонізація держслужбовців, встановлення контролю за виданням газет, журналів і книг німецькою мовою тощо). Найбільше від примусової асиміляції потерпали німці католицького віровизнання – мешканці малих німецьких колоній та українських сіл: що більшою була колонія німців-католиків, то менше вона зазнавала асиміляції. Водночас мешканцям німецьких колоній – лютеранам і кальвіністам, рівень національної свідомості та політичної активності яких був вищим і які підтримували постійний і духовний і матеріальний зв'язок з Німеччиною, – вдалося зберегти свою історичну та етнокультурну ідентичність¹⁴⁶.

Попри те, що більшість звітів повітових старост, зокрема, зі східних воєводств, свідчили про лояльність основної маси німців до Польщі¹⁴⁷, а певне пожвавлення в середовищі німецької меншини на тлі зростання рівня національної свідомості, розвитку шкільництва та кооперативної діяльності спостерігалася лише у західних воєводствах, антинімецький курс тривав зі середини 20-х і до кінця 30-х років ХХ ст. Польська влада вважала за доцільне діяти шляхом залучення німецького населення до польських громадсько-політичних і культурних акцій¹⁴⁸. Так, місцева адміністрація заснувала німецькі осередки молодіжних і воєнізованих товариств, залучаючи до них осіб німецького походження, натомість всіляко перешкоджала діяльності німецьких культурно-освітніх товариств¹⁴⁹.

Подібно до українців, німецьке населення Галичини, намагаючись протистояти полонізаційній політиці влади, бойкотувало польські проурядові та культурно-освітні організації та заходи. Від початку ХХ ст. німецька інтелігенція краю

¹⁴⁵ Державний архів Івано-Франківської області (далі – Держархів Івано-Франківської обл.) – Ф. 2 (Станіславське воєводське управління, м. Станіславів). – Оп. 1 (Президіальний відділ. Підвідділ преси та громадської безпеки). – Спр. 1564 (Листування з міністерством внутрішніх справ і з повітовими старостами про діяльність на території воєводства німецько-фашистських організацій). – Арк. 2.

¹⁴⁶ Держархів Івано-Франківської обл. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 1564. – Арк. 11; *Середжук П.* Асиміляційні процеси в середовищі німців Східної Галичини (XIX ст. – 30-ті роки ХХ ст.) / *П. Середжук // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис.* – 2005. – № 11. – С. 176.

¹⁴⁷ Держархів Івано-Франківської обл. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 1564. – Арк. 14, 17–32.

¹⁴⁸ Там само. – Арк. 3–5.

¹⁴⁹ *Середжук П.* Соціально-економічне становище і культурне життя німецької меншини Східної Галичини (20–30-ті роки ХХ ст.) / *П. Середжук.* – Тернопіль: Економічна думка, 2008. – С. 139–145.

розгорнула активну діяльність з відродження національного громадського життя, створення просвітницьких і молодіжних осередків. Примітно, що всі німецькі культурно-освітні товариства мали одну просвітницьку мету та подібні обов'язки, що в майбутньому допомогло їм об'єднати зусилля.

Активну культурно-освітню діяльність серед німецькомовних протестантських і католицьких громад Галичини провадила заснована 1907 р. “Спілка німців-християн Галичини” (Bund der Christlichen Deutschen in Galizien), 1922 р. перейменована у “Спілку німців-християн Малополющі” (близько 80 осередків). Провідними діячами спілки були Юліус Пернгофер, Едлен фон Біренкрон, Йосиф Шмідт, Пауль Нойбек, Георг Кауфманн, Теодор Цьоклер та ін.¹⁵⁰. Відповідно до статуту товариства, основна його мета полягала у піднесенні національної свідомості німецького населення, виховання меншини на національних традиціях, ознайомленні її з надбаннями вітчизняної культури, вихованні патріотизму, любові до рідної землі¹⁵¹. Зокрема, у § 1 статуту йшлося про піднесення національної свідомості німецької меншини, забезпечення духовного та економічного добробуту німців Галичини. Відповідно до § 3, мета товариства мала бути реалізована шляхом згуртування німецької меншини краю, поширення німецького мистецтва, науки, створення та підтримки німецьких читалень, народних бібліотек, проведення лекцій, розповсюдження німецькомовної друкованої продукції, створення неполітичних організацій (у тому числі мандрівних) і товариств, покликаних зміцнювати німецькі селянські господарства, промисли та торгівлю, підтримувати зубожіле німецьке населення, а головне – зберігати міцні контакти з матірною організацією¹⁵².

Як на початку ХХ ст., так і в міжвоєнні роки, товариство зосереджувало увагу на відкритті та утриманні шкіл, бібліотек, “німецьких домів”, відзначенні німецьких національних свят і визначних дат, проведенні театралізованих виступів аматорських і хорових колективів, які сприяли формуванню національної свідомості німецької меншини, виданні “Східногалицької народної газети” з місячним додатком “Німецький рільник Малополющі”. Члени спілки самотужки збирали кошти на ремонт шкільних будівель, костелів, “німецьких домів”, дитячих будинків, відродження хорових колективів тощо¹⁵³. Одним із найактивніших серед низових організацій спілки був стрийський осередок на чолі з Йосифом Гохом, Георгом Гайбом, Йоганном Дехером, Карлом Спіссом, Філіпом Шмаленбергом та ін. Зокрема, 21 квітня 1923 р. його члени у Стрию організували свято національної пісні, в якому взяли участь оркестр стрийських німців і мішаний хор німецької громади зі Львова¹⁵⁴. У Княгинин-колонії, передмісті Станиславова, яка в 1925 р.

¹⁵⁰ *Середжук П.* Соціально-економічне становище і культурне життя німецької меншини... – С. 295–296.

¹⁵¹ ЦДІАЛ України. – Ф. 863 (Спілка німців-християн Галичини, м. Львів, 1907–1937 рр.). – Оп. 1. – Стр. 40 (Справа про реєстрацію філії німецького релігійного товариства “Бунд дер христліхен деутшен ін Галіцієн у к. Маріагільф, 1922 р.). – Арк. 6.

¹⁵² ЦДІАЛ України. – Ф. 863. – Оп. 1. – Спр. 30 (Справа про реєстрацію філії німецького релігійного товариства “Бунд дер христліхен деутшен ін Галіцієн у к. Махлинець, 1923 р.). – Арк. 7.

¹⁵³ ЦДІАЛ України. – Ф. 863. – Оп. 1. – Спр. 3 (Листування з Дирекцією поліції у Львові, німецькими спілками та ін. про діяльність спілок, навчання німецької молоді, пересилку навчальних посібників та ін. питань, 1921–1923). – Арк. 295–297.

¹⁵⁴ Там само. – Арк. 34, 267–268; ЦДІАЛ України. – Ф. 863. – Оп. 1. – Спр. 6 (Листування з повітовими комітетами та членами спілки про діяльність комітетів, навчання дітей, перерахунок

остаточно була включена в систему міста, члени місцевого осередку товариства створили одну з найбільших у краї бібліотек, книжковий фонд якої в 1933 р. становив 1 581 том. У цій же колонії з 1903 р. виходила національна газета місцевих німців “Евангелістський гмінний листок”, де висвітлювалося життя евангелістських громад не лише Галичини, а й Буковини¹⁵⁵. Водночас траплялися випадки, коли поліція конфіскувала кошти, зібрані під час різноманітних заходів, організованих товариством. Так, в гміні Обліска (Долина) поліцейський конфіскував 22 600 зл., зібраних на потреби товариства під час танцювальної забави під приводом нібито нелегальної діяльності “Спілки німців-християн Галичини”¹⁵⁶.

Спілка співпрацювала з німецькими культурно-освітніми товариствами Польщі, Австрії та Німеччини: “Спілкою німців-християн Буковини”, “Спілкою німців за межами Німеччини”, “Німецькою шкільною спілкою” у Відні та ін. Від цих організацій спілка отримувала наукову, науково-популярну, художню, технічну та дитячу літературу для місцевих бібліотек, натомість надсилала їм картини місцевих художників, карти, літературу про життя німецької меншини Галичини¹⁵⁷.

Просвітницька діяльність німецьких культурно-освітніх товариств польську владу не влаштовувала, місцевим осередкам спілки часто відмовляли у перереєстрації. Так, у березні 1923 р. Дирекція поліції у Львові, посилаючись на § 1 і 3 статуту товариства, звинуватила засновників організації у спробах відокремити місцеву німецьку меншину від польського суспільства і створити в Польській державі організовані групи громадян, які національно, культурно, економічно тяжіють до нації поза межами Другої Речіпосполитої, що може становити загрозу для держави. Зазначалося, що така діяльність суперечить тим правам, які, згідно зі ст. 100 Конституції 1921 р., отримали представники національних, мовних і релігійних меншин¹⁵⁸. На цій самій підставі у квітні 1923 р. відмовлено у реєстрації осередків товариства в селах Махлінці та Корнелівці Жидачівського повіту¹⁵⁹, в Маріагільфі Коломийського повіту¹⁶⁰. Формальною причиною відмови у реєстрації осередку товариства в Збоїсках Сокальського повіту в лютому 1923 р. послужила некомплектність поданих документів та невідповідність їх ст. 4 закону про товариства¹⁶¹. На початку 1923 р. товариству вдалося перереєструвати 71 місцевий осередок: 38 – у Львівському воєводстві, 21 – у Станіславівському та 12 – у Тернопільському¹⁶².

коштів та ін. питань, 1923 р.). – Арк. 36–37; *Середжук П.* Соціально-економічне становище і культурне життя німецької меншини... – С. 299.

¹⁵⁵ *Грабовецький В.* Нарис історії Княгинина / В. Грабовецький. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2000. – С. 69.

¹⁵⁶ ЦДІАЛ України. – Ф. 863. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 137.

¹⁵⁷ Там само. – Арк. 349; *Середжук П.* Соціально-економічне становище і культурне життя німецької меншини... – С. 297–298.

¹⁵⁸ ЦДІАЛ України. – Ф. 863. – Оп. 1. – Спр. 10 (Справа про реєстрацію філії німецького релігійного товариства “Бунд дер хрістліхен деутшен ін Галіцієн у к. Бургталь, 1923 р.). – Арк. 2.

¹⁵⁹ Там само. – Спр. 30. – Арк. 4; Там само. – Спр. 32 (Справа про реєстрацію філії німецького релігійного товариства “Бунд дер хрістліхен деутшен ін Галіцієн у к. Корнелівка, 1922–1923 р.). – Арк. 2.

¹⁶⁰ Там само. – Спр. 40. – Арк. 2.

¹⁶¹ Там само. – Спр. 3. – Арк. 135.

¹⁶² *Середжук П.* Соціально-економічне становище і культурне життя німецької меншини... – С. 298.

Намагаючись відновити справедливість, німецька спільнота посилалась на права, гарантовані меншинам ст. 108, 109 і 110 Конституції 1921 р., а також на звернення прем'єр-міністра В. Сікорського до населення східних теренів, на закон про об'єднання і про збори від 15 листопада 1867 р. Попри протести німецької меншини, "Спілку німців-християн Малопольщі" 24 квітня 1923 р. було ліквідовано¹⁶³.

Задля об'єднання представників німецької меншини католицького віросповідання Польщі було створено культурно-освітню організацію "Спілка німців-католиків Польщі" (Verband-Deutscher Katholiken in Polen), яка увійшла до складу партії "Народний союз" (Volksbund). Станом на 1929 р. організація налічувала 52 місцеві осередки в Сілезькому воеводстві, 24 осередки на Помор'ї та в Познанському воеводстві, 26 у Галичині, які утримували 11 німецькомовних шкіл¹⁶⁴. Основним завданням спілки була культурно-освітня діяльність серед німецьких католиків з оперттям на католицький світогляд і з тенденцією до збереження їхньої національної окремішності. Громадські діячі, у тому числі вчителі, активно агітували представників німецької меншини католицького віросповідання віддавати дітей у школи з німецькою мовою навчання, оскільки побоювалися, що через ототожнення національності з релігією багато німців-католиків нададуть перевагу польським навчальним закладам¹⁶⁵. Члени товариства організували лекції та різноманітні курси, культурно-розважальні заходи, аматорські театральні вистави, скликали збори, розповсюджували німецькомовну друковану продукцію, співпрацювали з католицькою пресою тощо. На загальних зборах товариства, які починаючи з 1926 р. скликали щорічно, з-поміж іншого обговорювали проблеми виховання німецької молоді та благодійності. Поза межами своєї статутної діяльності товариство провадило культурно-освітні заходи й на інших теренах Польщі. Зокрема, завдяки зусиллям і підтримці спілки на південно-східних теренах було відкрито вісім приватних німецькомовних шкіл і один дошкільний заклад. На відміну від державних шкіл, у яких використовували навчальні програми, які не враховували національних особливостей учнів-німців, приватні навчальні заклади, які визнавали ті самі ідеали, що й учні, які в них навчалися, забезпечували виховання національно свідомого німецького населення. Члени товариства долучалися до відкриття бібліотек. Так, у 1931 р. бібліотека в станіславівському окрузі зросла з 1 675 томів до 2 289. Для учнівської та академічної молоді з різних регіонів держави товариство організувало різноманітні наукові та літні табори, святкування тощо, покликані об'єднувати молодь з усіх куточків держави та прищеплювати їм німецький національний дух¹⁶⁶.

Активну культурно-освітню діяльність зі збереження національної самобутності німецької католицької меншини Галичини провадила "Спілка німців-католиків Малопольщі" (Verband-Deutscher Katholiken in Kleinpoleen), заснована 1925 р. у передмісті німецької колонії Маріївка Коломийського повіту Станіславівського воеводства з ініціативи знаних німецьких громадських діячів Якоба Райнпольда,

¹⁶³ ЦДІАЛ України. – Ф. 863. – Оп. 1. – Спр. 12 (Справа про реєстрацію філії німецького релігійного товариства "Бунд дер христліхен деутшен ін Галіціен у к. Вайнсенберг). – Арк. 2–3.

¹⁶⁴ Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za lipiec, sierpień i wrzesień 1929 r. – Warszawa: Wydział Narodowościowy, 1929. – S. 74.

¹⁶⁵ AAN. – Zesp. 9. – Sygn. 961. – K. 54.

¹⁶⁶ Dąbrowski R. Mniejszość niemiecka w Polsce... – S. 156–157; Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za II kwartał 1931 r. – Warszawa: Wydział Narodowościowy, 1931. – S. 97.

Фердинанда Бауманна, Карла Вебера, Фердинанда Блехіндера, Йоганна Штауба, Фердинанда Легнера та ін. Головними завданнями спілки були підвищення культурного та освітнього рівня всіх верств німецького католицького населення краю, співпраця з іншими німецькими католицькими організаціями Польщі¹⁶⁷. У статуті спілки зазначалося, що для реалізації цих завдань необхідно проводити курси для подолання неписьменності і малограмотності, різноманітні лекції, засновувати для юнаків і дівчат розмовні (недільні) школи, а для дітей – національні школи, публічні бібліотеки, народні музеї, організувати туристичні, краєзнавчі мандрівки, хорів та театральні колективи, музично-літературні, тематичні вечори, вечори відпочинку у національному дусі. Станом на 1937 р. у Галичині діяло 34 осередки спілки з 2 640 членами. Зокрема, у Станиславівському воєводстві – 22 осередки з 1 902 членами, а у Львівському – 12 з 738 діячами¹⁶⁸.

У рефератах щодо діяльності національних меншин у Польщі неодноразово наголошували на активній просвітницькій діяльності товариства, яка була спрямована на підтримку німецького національного духу та розвитку німецькомовного шкільництва з метою запобігання асиміляції німецької меншини краю. Зокрема, формуючи національну свідомість місцевого німецького населення спільчани організували вечори німецької пісні, вечори читання творів класиків німецької літератури, а також влаштовували інші заходи національного характеру¹⁶⁹. Значну роль у заснуванні місцевих осередків організації відіграли мандрівні вчителі, які здобували свою кваліфікацію на спеціальних курсах для “мандрівних учителів”. Вони мали не лише навчати молоде покоління, а й були свого роду інструкторами з культурної діяльності. Мандрівні вчителі свій внутрішній національний дух через рідну мову передавали молоді та долучалися до формування у них національної свідомості¹⁷⁰.

Розвиток освіти в краї був пріоритетним напрямом діяльності спілки. На зібраннях неодноразово обговорювали питання культурно-освітніх заходів, утвердження німецького національного духу, протистояння асиміляційним процесам, боротьби за школи з німецькою мовою навчання, виховання учнів і молоді в німецьких національних традиціях. Члени спілки агітували місцеве німецьке населення бойкотувати польські державні школи, закликали створювати приватні школи з німецькою мовою навчання, оскільки лише рідна мова може виховувати національний характер та формувати національну свідомість, відкривати бібліотеки, провадили роз’яснювальну роботу серед німецької меншини про її права. Аби вберегти місцеве німецьке населення від асиміляції, члени спілки всіляко перешкоджали відвідуванню дітьми німецьких колоністів шкіл з польською мовою навчання. Так, у 1924 р. голова спілки Я. Райнпольд спрямував учнів німецької національності католицького віросповідання в євангелістську школу у Станиславові, щоб не допустити відвідування ними польської школи в Коломиї¹⁷¹.

¹⁶⁷ Федик Л. Німецькі етноконфесійні спільноти Галичини на тлі етнополітики Польщі (1919–1939 рр.) / Л. Федик // Краєзнавство. – 2013. – № 4. – С. 182.

¹⁶⁸ Сіреджук П. Соціально-економічне становище і культурне життя німецької меншини... – С. 300–301.

¹⁶⁹ Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za lipiec, sierpień i wrzesień 1929 r. – S. 12.

¹⁷⁰ Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za kwiecień, maj i czerwiec 1929 r. – Warszawa: Wydział Narodowościowy, 1929. – S. 7.

¹⁷¹ Федик Л. Німецькі етноконфесійні спільноти... – С. 182–183.

Чи не найбільше уваги спілчани приділяли створенню приватних національних шкіл і дитячих садків. Так, у Станиславівському воєводстві спілка завдяки допомозі “Спілки німців-католиків Польщі” опікувалася одним дитячим садком і вісьмома приватними навчальними закладами німецьких католицьких громад, де станом на 1928 р. навчалася 226 учнів, а в 1930 р. – 360¹⁷². У 1935 р. в німецькій колонії села Мервичі Жовківського повіту спілка відкрила початкову німецькомовну школу, яку відвідували 34 учні. Дві приватні початкові школи – в німецьких колоніях Яммерсталь і Тересівка Долинського повіту також були відкриті на кошти спілки¹⁷³.

Підтримку національних шкіл, кошти на їхнє будівництво та ремонт надавала віденська шкільна спілка. За її матеріальної підтримки існували школи у Маріягільфі Коломийського, Пьохерсдорфі, Тересівці і Яммерстали Долинського та Волі Облазницькій, Контраверсі, Корнелівці Жидачівського повітів Станиславівського воєводства¹⁷⁴.

Одним з важливих напрямів діяльності спілки була робота з німецькою молоддю католицького віросповідання. Так, у 1931 р. вона провела акцію “Молодь”, завдяки якій до лав організації вдалося залучити значну частину юнацтва. Як свідчать поліцейські звіти у першому кварталі 1936 р. у низових молодіжних організаціях спілки налічувалося 715 членів. Найактивнішими були молодіжні осередки в Аннаберзі, Маріягільфі, Новому селі, Розенгеці, Феліціенталі, Флеберзі, Яммерстали – Станиславівського воєводства; Ебенау, Кайзердорфі, Кьонігсау, Львові, Михайлівці, Мюнхенталі – Львівського воєводства. Задля піднесення рівня національної свідомості та освіти німецької католицької меншини у Галичині вони залучали дітей і молодь до вивчення рідної мови, організували різноманітні вечори, зокрема вечори німецької пісні, національних танців, вечори читання творів класиків німецької літератури, залучали молодь до сценічного мистецтва, відкривали бібліотеки. Станом на 1937 р. у краї налічувалося 33 бібліотеки з книжковим фондом близько 5 000 томів: у Львівському воєводстві – 14, Станиславівському – 18, Тернопільському – 1. Спілка надавала допомогу дітям з малозабезпечених багатодітних німецьких родин, організувала туристичні поїздки тощо. Так, за сприяння німецької туристичної агенції “Німецька туристка” у Познані спілка щорічно організувала поїздки німецької молоді Галичини до Німеччини та на Познаньщину, а для учнів молодших класів – мандрівки туристичними місцями краю. На кошти спілки, які здебільшого надходили з Німеччини та Австрії, здібна німецька молодь навчалася в освітніх закладах Німеччини та Чехії¹⁷⁵.

Як і у випадку зі “Спілкою німців-християн Малополющі”, місцеві органи влади, виконуючи вказівки “згори”, всіляко перешкоджали діяльності спілки, знаходили формальні підстави, щоб не реєструвати чи закривати її осередки на місцях. Утиски з боку влади тривали попри те, що німецька спільнота Галичини не виявляла жодних антипольських настроїв і була мало заангажована в політичну діяльність. Діячі спілки, навпаки, постійно демонстрували своє лояльне ставлення до держави

¹⁷² Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za II i III kwartał 1930 r. – Warszawa: Wydział Narodowościowy, 1930. – S. 115.

¹⁷³ *Середжук П.* Соціально-економічне становище і культурне життя німецької меншини... – С. 304.

¹⁷⁴ *Truchim S.* Działalność kulturalno-oświatowa mniejszości niemieckiej w Polsce ze szczególnym uwzględnieniem województw poznańskiego i pomorskiego / S. Truchim. – Warszawa, 1933. – S. 23.

¹⁷⁵ Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za II i III kwartał 1930 r... – S. 115; *Середжук П.* Соціально-економічне становище і культурне життя німецької меншини... – С. 302–305.

та її органів, зокрема відзначали польські державні свята, як от День Незалежності 11 листопада, іменини Ю. Пілсудського, жалобну академію пам'яті маршала¹⁷⁶.

Загалом у німців не було підстав нехтувати календарем державних свят, оскільки вони не мали територіальних претензій на західноукраїнські землі, оскільки, як зазначає М. Гон, подумки споглядали на Захід до своєї "зовнішньої батьківщини"¹⁷⁷. Попри цю позірну лояльність німецької меншини, влада звинувачувала діячів спілки у спробах відокремити місцеву німецьку меншину від польського суспільства, у розпалюванні міжнаціональних конфліктів, зокрема між поляками та німцями, в антипольській агітації, у протидії польським культурно-освітнім організаціям тощо. Аби послабити вплив спілки, місцева влада всіляко сприяла розвитку польських товариств та організацій, зокрема, організації "Стрілець" ("Strzelec"). Однак, попри спроби влади залучити німецьку молодь до лав польських організацій, кількість німців серед їхніх членів поступово ставала дедалі меншою. Завдяки активній протидії членів спілки, їхній агітаційній діяльності та, зокрема, зростанню національної свідомості німецьких колоністів краю, значна їхня частина припинила членство в "Стрільці"¹⁷⁸. Як наслідок, органи державної поліції встановили пильний нагляд за діяльністю членів спілки.

З-поміж німецьких організацій і товариств, які опікувалися шкільництвом, зокрема, засновували приватні школи, організовували навчальні лекції, рільничі, помислові та торговельні гуртки, надавали стипендії, грошову допомогу дітям з малозабезпечених сімей, найактивнішим був "Німецький культурний союз Верхньої Сілезії" (Deutscher Kulturbund für Oberschlesien), створений наприкінці 1921 р. Його метою було вселяти в кожну особу німецької національності переконання у вищості німецької культури та пробуджувати в неї почуття єдності з німецькою культурною спільнотою (deutsche Kulturgemeinschaft). Завдяки фінансовій підтримці з Німеччини союз активно провадив культурно-освітню діяльність, достосовуючи її до рівня і потреб окремих суспільних груп, зокрема релігійних, професійних, які прагнули зберегти зв'язок з німецькою культурою. У 1933 р. союз об'єднав 36 різноманітних німецьких організацій Польщі (деякі професійні спілки, спортивно-гімнастичні, молодіжні організації, співочі, релігійні (католицькі та євангельські) спілки), а також підтримував зв'язки з частиною німецьких організацій з інших регіонів держави, в тому числі Галичини. Союз налічував близько 45 тисяч членів, у тому числі 10 тисяч молоді. Він поширював німецьку культуру через національне початкове шкільництво, книгарні, бібліотеки, театри, опіку над музичними та співочими колективами, утримування німецьких гімнастичних спілок. У своїй культурній діяльності союз застосовував різноманітні форми роботи: літературно-авторські вечори, науково-популярні лекції, виголошені серед інших вченими з Німеччини та Австрії, на економічні, політичні, філософські та мистецькі теми, педагогічні сесії, вечорниці, навчальні курси, художні виставки, туризм і молодіжні екскурсії тощо¹⁷⁹.

¹⁷⁶ Федук Л. Німецькі етноконфесійні спільноти... – С. 183.

¹⁷⁷ Гон М. М. Особливості міжетнічної взаємодії... – С. 74.

¹⁷⁸ Федук Л. Німецькі етноконфесійні спільноти... – С. 183.

¹⁷⁹ Sieradzka D. Niemieckie organizacje kulturalne na terenie województwa śląskiego w okresie międzywojennym / D. Sieradzka // Kwartalnik Historyczny: organ Towarzystwa Historycznego. – 1981. – Т. 88. – № 3. – С. 692–694, 702; Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za II i III kwartał 1930 r... – S. 119.

Оскільки головною метою діяльності союзу було утвердження в середовищі німецької меншини “вищої цінності” німецької культури та пробудження почуття єдності з громадянами Німеччини, а цього, на думку членів союзу, можна було досягти лише за умови, що німецька меншина буде спілкуватися національною мовою у повсякденному житті, то саме на збереженні німецької мови в середовищі представників німецької національності в Польщі зосередили свої зусилля члени союзу. Задля цього вони організували двотижневі курси в Катовіце і Бельську, в яких брали участь до 350 слухачів з усіх польських теренів. Запрошені переважно з Німеччини професори читали лекції на різноманітні теми, наприклад: “Німецька культура та сучасність”, “Європа після світової війни”, “Становище німців у світлі європейської та міжнародної політики”, “Основні напрями німецької політики на найближчі роки”. На різноманітні курси для аматорських театрів, вечори казок для дітей, тижні пісень, літературні, музичні та акторські вечори також запрошували поетів, співаків, музикантів і акторів з Німеччини. Для молоді союз влаштовував туристичні мандрівки, організовував німецькі дні молоді, які мали закласти підвалини німецького національного духу¹⁸⁰.

Німецьке шкільництво Польщі мало міцні зв’язки з Німецькою державою. На шкільництво легально та нелегально впливала “Німецька спілка за кордоном” (“*Verband für das Deutschtum im Ausland*”), зокрема через обмін кореспонденцією між німецькими школами Польщі та школами в Німеччині, надання матеріальної допомоги німецьким навчальним закладам у Польщі, забезпечення їх підручниками, забороненими до вжитку в навчальному процесі польською освітньою владою, поїздки школярів німецької національності до Німеччини, а звідти – до Польщі, матеріальну опіку над кращими учнями німецьких шкіл тощо. Саме завдяки цій іноземній допомозі німецьке приватне шкільництво отримало можливість розвиватися та розширювати мережу німецькомовних навчальних закладів на всіх теренах Польщі¹⁸¹.

У міжвоєнні роки організаторами навчального, виховного та культурного життя в німецьких колоніях здебільшого були вчителі, які своєю громадською активністю намагалися вберегти німецьке населення від польських асиміляційних впливів. Педагоги не лише знайомили школярів з історією, культурою та традиціями свого народу, прививаючи їм у такий спосіб патріотичні почуття до Вітчизни, а також брали участь в діяльності товариств, організували віча, ознайомлювали німецьку спільноту з минулим свого народу, проводили різноманітні заходи національно-патріотичного характеру. Влада прискіпливо стежила за діяльністю активних у громадському житті та патріотично налаштованих німецьких учителів, вважаючи їх ворогами польської державності, оскільки національно свідомий, висококваліфікований, обізнаний з історією свого народу, його традиціями та культурою педагог мав визначальний вплив на формування національної свідомості місцевої німецької спільноти¹⁸². З другої половини 20-х років XX ст. поширення набуло так зване мандрівне навчання (“*Wanderschulen*”), тобто здобуття освіти вдома, що практикувалося переважно в тих місцевостях, здебільшого в селах, де бракувало німецькомовних шкіл. Сформувався навіть окрема група “мандрівних учителів”. У 1928 р. такою формою нелегального

¹⁸⁰ *Dąbrowski R.* Mniejszość niemiecka w Polsce... – S. 139–140.

¹⁸¹ *Mauersberg S.* Szkolnictwo powszechne... – S. 155.

¹⁸² *Сіреджук П.* Соціально-економічне становище і культурне життя німецької меншини... – С. 253.

навчання були охоплені 1 336 місцевостей і понад 11 тисяч учнів¹⁸³. Однак ці учителі, які не лише навчали учнів, а й подекуди надавали юридичні консультації чи писали замість німецьких колоністів різноманітні звернення до органів влади тощо, зазнавали постійних переслідувань з боку влади¹⁸⁴.

Учителі німецьких шкіл Краківського, Львівського, Станіславівського і Тернопільського воєводств мали свою громадську організацію – “Спілку німецьких учителів і вчительок Малополющі” (“Verband deutscher Lehrer und Lehrerinnen in Kleinpolen”), яка провадила просвітницьку діяльність серед німецької меншини краю. Вона підпорядковувалася створеній 26 липня 1920 р. “Загальнодержавній спілці німецьких вчителів і вчительок Польщі” (“Landesverband deutscher Lehrer und Lehrerinnen in Polen”) з центром у Бидгощі. Цю спілку очолював Пол Єндріке. У 1922 р. організація складалася з 7 округів (Наднотецький, Познанський, Поморський, Сілезький, Бельсько-Цешинський, Лодзьський і Малопольський¹⁸⁵) і налічувала 1450 членів, з них 27 – у Малопольському окрузі (з трьома окружними відділами у Стрию, Львові, Станіславові). Цей округ поділявся на дві місцеві філії (Zweiglehrervereine): в Отинії (Тлумацького повіту) та в Стрию¹⁸⁶. Члени товариства за участі пасторів “боролися за виховання національно свідомої молоді генерації”. Щомісяця вони організовували спільні читання (Lesegemeinschaften) з метою підвищення як кваліфікації членів, так і їхньої національної свідомості, запрошували професорів з Німеччини читати лекції, зокрема на світоглядні та релігійні теми¹⁸⁷. Організація співпрацювала з німецькими освітніми товариствами – засновниками приватних шкіл і політичними партіями. Завдяки такій співпраці в місцевостях, де не було німецькомовних навчальних закладів, з’являлися так звані материнські школи (Mütherschulen), в яких навчалися діти після занять у польських школах. Навчальний процес тут відбувався під контролем професійних учителів¹⁸⁸.

Спілка дбала про поширення німецького національного духу, підвищення кваліфікації та наукового рівня педагогів, про їхній правовий захист, уніфікацію процесу навчання, про згуртування своїх членів, налагодження контактів з педагогами з Німеччини, провадила просвітницьку діяльність серед німецького населення, пропагувала національне театральне мистецтво тощо. Для цього використовували різні форми роботи: лекції, відчити, ремісничі та промислові курси, доповнювальні та підготовчі курси, вчительські конференції, екскурсії, мистецькі виставки, концерти, національні театральні вистави, літературно-вокальні вечори, святкування, створювали консультаційні центри з питань народної освіти, педагогічні бібліотеки та читальні, комісії для опрацювання шкільних підручників¹⁸⁹.

¹⁸³ Jurek T. *Kultura fizyczna mniejszości niemieckiej w Polsce w latach 1918–1939* / T. Jurek. – Gorzów: Wlkp.; Poznań: MAGNUM, 2002. – S. 51.

¹⁸⁴ AAN. – Zesp. 9. – Sygn. 964 (Komunikaty dzienne Wydziału Narodowościowego MSW, n-ry: 14, 18–36, 38–39. 1938 r.). – K. 16; AAN. – Zesp. 322. – Sygn. 2351. – K. 54.

¹⁸⁵ Truchim S. *Działalność kulturalno-oświatowa mniejszości niemieckiej...* – S. 17–20; *Dąbrowski R.* *Mniejszość niemiecka w Polsce...* – S. 138.

¹⁸⁶ Truchim S. *Działalność kulturalno-oświatowa mniejszości niemieckiej...* – S. 20.

¹⁸⁷ AAN. – Zesp. 9. – Sygn. 963. – K. 355.

¹⁸⁸ Chalupczak H. *Mniejszości narodowe w Polsce...* – S. 142.

¹⁸⁹ ЦДІАЛ України. – Ф. 179. – Оп. 2а. – Спр. 473 (Звіти шкільних інспекторів про результати перевірки початкових шкіл Станіславського воєводства. 1937–1938). – Арк. 33; *Potocki S.* *Położenie mniejszości niemieckiej w Polsce 1918–1938* / S. Potocki. – Gdańsk: Wyd-wo Morskie,

Активну діяльність товариство провадило на ниві позашкільної освіти та виховання в національному дусі. До виховної роботи були залучені як батьки та опікуни, так і учнівська молодь¹⁹⁰. Усі ці заходи сприяли відродженню німецьких традицій, культури, національного шкільництва, а також мали велике значення для зміцнення національної свідомості німецького населення Галичини.

Організацією приватних німецьких шкіл у Польщі, в тому числі у Галичині, займалося також засноване у Відні у 1880 р. Німецьке шкільне товариство (Deutscher Schulverein). Товариство створювало приватні школи з німецькою мовою навчання переважно на тих теренах, де не було німецьких державних шкіл, надавало субсидії вчителям, виділяло кошти, переважно пасторам, на підтримку дітей, які опинялися під загрозою колонізації, покривало фінансові витрати на облаштування початкових і середніх шкіл, навчально-методичні посібники, організовувало лекції з різних галузей знань. Частина підручників, якими товариство забезпечувало приватні німецькомовні школи надходила з Німеччини. Деякі з них, як-от підручник “Підготовка до підпілля” (“Vorbereitungen für den erdkundlichen Unterricht”), виданий у Лейпцигу, був конфіскований владою через “політико-ревізійні тенденції”¹⁹¹. Водночас товариство організовувало під час літніх канікул зібрання директорів і вчителів німецьких приватних шкіл, на яких обговорювалися професійні проблеми, навчальні програми, а також виголошувалися реферати зі сфери шкільництва¹⁹². Члени товариства організовували також екскурсійні поїздки дітей німецьких колоністів до Німеччини, які мали сприяти ознайомленню молоді з культурою, традиціями та звичаями свого народу; а також формувати в них почуття причетності до історії Німецької держави, пробуджувати патріотичні почуття. Діяльність товариства фінансувалася з благодійних та інших добровільних внесків членів, а також з-за кордону¹⁹³. Фінансування Німеччиною Німецького шкільного товариства чи надання матеріальної допомоги німецьким учителям і виділення німецькій молоді стипендій на навчання у Німеччині польська влада сприймала як антидержавну діяльність¹⁹⁴.

Освітньо-шкільну діяльність німецької меншини Польщі, а також Галичини у міжвоєнні роки влада намагалася обмежити. Неодноразово шкільництво ставало об'єктом реторсії у відповідь на заходи німецької влади щодо польського шкільництва в Німеччині. Запроваджували обмеження на відкриття нових навчальних закладів, створювали труднощі з визнанням “права публічності” німецьких гімназій, отриманням дозволів на будівництво чи ремонт шкільних приміщень, від учнів, які вступали до німецькомовної школи, вимагали знання німецької мови, чинили тиск на педагогів. Натомість німецька меншина, яка диспонувала власним

1969. – S. 234–235; *Середжук П.* Соціально-економічне становище і культурне життя німецької меншини... – С. 254.

¹⁹⁰ *М. Н.* Praca kulturalno-oświatowa w obozie niemieckim / *М. Н.* // *Strażnica Zachodnia.* 1923. – R. 2. – Nr 1-3. – S. 126–129.

¹⁹¹ AAN. – Zesp. 9. – Sygn. 963. – K. 198; AAN. – Zesp. 322. – Sygn. 2351. – K. 55.

¹⁹² AAN. – Zesp. 9. – Sygn. 963. – K. 354.

¹⁹³ *Potocki S.* Położenie mniejszości niemieckiej... – S. 235; *Truchim S.* Działalność kulturalno-oświatowa mniejszości niemieckiej... – S. 20.

¹⁹⁴ AAN. – Zesp. 474 (Ambasada Rzeczypospolitej w Berlinie). – Sygn. 3870 (Położenie, stan organizacyjny, działalność (informacje władz polskich, raporty placówek polskich w Niemczech, korespondencja, sprawozdanie, instrukcja, notatki, statut, wycinki prasowe). – K. 59–60.

організаційним і матеріальним потенціалом, завдяки допомозі Німеччини на місці ліквідованих державних шкіл створювала приватні навчальні заклади¹⁹⁵. Приватне німецьке шкільництво Галичини успішно виконало поставлене перед ним завдання: збереження національної ідентичності німецької меншини краю¹⁹⁶.

Важливим засобом поширення німецької культури серед представників німецької меншини в Польщі була німецькомовна література та преса. Саме тому німецькі просвітницькі товариства та організації приділяли так багато уваги розвитку бібліотек і читалень в усіх регіонах держави, в тому числі в Галичині. Створені ними бібліотеки мали чітко окреслену суспільно-культурну мету, яка полягала у зміцненні почуття приналежності до німецької національної спільноти. Заснована 1921 р. “Спілка німецьких народних бібліотек у Польщі” (Verband deutscher Volksbüchereien in Polen) з центром у Катовіцах відкривала бібліотеки у Верхній і Цешинській Сілезії, в Галичині, а з 1933 р. – на Волині. У міжвоєнні роки спілку спочатку очолювали Паул Цьоклер, а згодом Віктор Каудер¹⁹⁷. У 1928 р. ця спілка ввійшла до складу “Німецького культурного союзу Верхньої Сілезії”¹⁹⁸. Станом на 1 квітня 1930 р. вона мала 264 бібліотеки, понад 120 000 томів книг і 20 000 читачів. У Галичині того ж року діяли 74 публічні бібліотеки, 5 шкільних бібліотек і 3 читацькі кола (Lesezirkel), а у 1936 р. на цих теренах вже було 106 національних бібліотек спілки з книжковим фондом 20 638 томів, з яких 47 з книжковим фондом 9 882 томів були в Станиславівському воеводстві, 44 та 8 977, відповідно, – у Львівському, 15 та 1 779 – у Тернопільському¹⁹⁹. Усі вони працювали для досягнення спільної мети – зміцнити національний дух німецької меншини і почуття приналежності до німецької національної спільноти, забезпечити меншину від впливів польської культури та зберегти духовний зв’язок із культурою та історичним минулим Німеччини²⁰⁰.

Отже, за умов наступу польської влади на права українців, німців та євреїв Галичини, культурно-освітні товариства цих меншин перебрали на себе державницькі функції по збереженню рідної мови, освіти, культури й національної свідомості власного народу. Спільним для них було те, що основні зусилля вони зосередили на розвитку приватного шкільництва, організації національно-культурних заходів, видавничій справі, що стало запорукою збереження національної ідентичності.

З-поміж культурно-освітніх товариств Галичини найактивнішу освітню діяльність провадили українські та німецькі товариства. Завдяки створенню приватних шкіл, видавничій діяльності, заснуванню бібліотек та читалень, організації просвітницьких віч вони сприяли формуванню у власних середовищах національної свідомості та почуття національної гідності, прагнення до освіти й самоствердження. Важливим виявом цих процесів стала активізація боротьби українців з утраквізацією шкільництва та організація акцій шкільних плебісцитів, а також участь все більшої кількості населення у політичних процесах. Німецька меншина католицького та протестантського віросповідання злягоджено працювала

¹⁹⁵ Chalupczak H. Mniejszości narodowe w Polsce... – S. 142–143.

¹⁹⁶ Сіпеджук П. Соціально-економічне становище і культурне життя німецької меншини... – С. 252.

¹⁹⁷ Dąbrowski R. Mniejszość niemiecka w Polsce... – S. 147–149.

¹⁹⁸ Sieradzka D. Niemieckie organizacje kulturalne... – S. 696.

¹⁹⁹ Сіпеджук П. Соціально-економічне становище і культурне життя німецької меншини... – С. 308.

²⁰⁰ Potocki S. Położenie mniejszości niemieckiej... – S. 262–263; Truchim S. Działalność kulturalno-
oświatowa mniejszości niemieckiej... – S. 7.

для досягнення спільної мети: сприяти утвердженню національної свідомості німецьких колоністів, все активніше долучаючись до культурно-освітньої та політичної діяльності.

Єврейському населенню Галичини також вдалося організувати мережу релігійного, світського та національно-релігійного приватного шкільництва з мовами навчання ідиш, іврит, польською, польською та ідиш, ідиш та іврит, польською й іврит. Єврейські культурно-освітні товариства, які перебували під впливом сіоністів, фолкістів чи партій соціалістичного спрямування через поширення приватних навчальних закладів намагалися вберегти молодь від польських асиміляційних впливів і забезпечити належний рівень освіти, а також піднести рівень її національної свідомості та зберегти релігійну ідентичність. Натомість релігійні школи, якими опікувалися товариства, що перебували під впливом євреїв-ортодоксів, слабо впливали на формування національної свідомості, зате заклали важливі підвалини життя відповідно до настанов Тори.

Польські культурно-освітні товариства Галичини, які провадили свою діяльність у найсприятливіших політичних умовах, зосередилися на збереженні польськості в краї та піднесенні рівня національної свідомості місцевих поляків. Вони протистояли денационалізації польського населення та протидіяли поширенню на них впливів українських культурно-освітніх товариств, а також доклали значних зусиль до асиміляції непольського населення краю. Програму національного виховання вони реалізували насамперед шляхом створення польськомовного шкільництва: навчальні заклади відкривали навіть у тих місцевостях, де кількість дітей-поляків не перевищувала 20. І хоча такі школи були нерентабельними, вони відіграли важливу роль у патріотичному вихованні польської молоді. Засновуючи бібліотеки, читальні, народні доми, товариства зробили вагомий внесок у справу піднесення рівня національної свідомості та патріотизму польського населення Галичини.

Ігор СОЛЯР

ВПЛИВ ІДЕЙ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ НА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ В 1920–30-х РОКАХ

Суспільно-політичне життя Західної України 1920–30-х років розвивалось під впливом ідей української революції, передусім державності та соборності України. Партії національно-державницького табору – Українська народно-трудова партія (УНТП), Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО), Українська радикальна партія (УРП, з 1926 р. – Українська соціалістично-радикальна партія (УСРП)), національно-культурні та економічні товариства (“Просвіта”, “Рідна школа”, “Луг”, “Сокіл” та ін.) – у різних формах ставили своїм завданням реалізацію цих ідей. Москвофільські партії та організації, як і конформістські, таких завдань перед собою не ставили. Комуністичні партії та організації вбачали реалізацію ідеї соборності у формулі возз'єднання Західної України з УСРР (УРСР) після здійснення соціалістичної революції в Польщі. Водночас зазначимо, що комуністичний, москвофільський та конформістські політичні табори Західної України суттєво поступалися своїм впливом національно-державницькому табору.

У 1920–1930-х роках українська громадськість Західної України щороку вшановувала події української революції 1914–1923 рр.: героїчний шлях Українських січових стрільців (УСС), роковини 1-го листопада, трагічного бою під Крутами, героїчної смерті кількох сот вояків під Базаром та ін. “Всі ці дати, – підкреслювало “Діло”, – знаходять у нас щораз більше розуміння; і сумні вони чи веселі – проте всі вони виконують те найбільше діло, яким є зв'язок минулого з сучасним”. Проте жодна з них не могла рівнятися з датою 22 січня, “бо що може бути більшого над реалізацією національного ідеалу, того ідеалу, що його признають і в своїх працях леліють всі живі, мертві й ненароджені, на Україні і поза нею суцільні українці й українки?!¹”.

Незважаючи на конфронтаційний характер взаємин наддніпрянських та галицьких політичних сил, ідея державності та соборності, проголошена 22 січня 1918 і 1919 р., була визначальною в суспільно-політичному житті Західної України в міжвоєнний період ХХ ст. З 1922 р. в краї започатковано традицію святкування найважливіших історичних подій української революції 1914–1923 рр. Особливо урочисту атмосферу створювала присутність на них учасників української революції – політиків і військовиків.

Поза цитуванням історичних актів – ІV універсалу Центральної ради та Акту злуки, заслуховуванням рефератів, з якими виступали науковці, політики,

¹ Кедрин І. 22. І. 1918 – 22. І. 1919 / І. Кедрин // Діло. – 1938. – 23 січня.

журналісти, провідною темою святкувань 22 січня були два питання: “чому українці програли визвольні змагання?” і “хто винен?”. Вагомий вплив на формування відповіді на ці питання мало становище українців Галичини в міжвоєнній Польщі ХХ ст., події в Українській Соціалістичній Радянській Республіці (УСРР) (з 1936 р. – Українській Радянській Соціалістичній Республіці (УРСР), взаємини наддніпрянців і галичан в українських еміграційних осередках.

Реорганізація партійного життя Західної України після Рішення Ради послів від 14 березня 1923 р. не зачепила стратегічної мети політичних партій – здобуття незалежності та соборності України. У 1924–1925 рр. – період створення УНДО, виник навіть символічний проєкт Партії 22 січня. “Головним завданням партії, – йшлося у проєкті програми, – є звільнення всіх українських земель від соціального й політичного панування чужинців і створення на українській території незалежної, з ніким не сфедерованої окремої Національної держави, в якій ціла не залежала б не поодиноким верствам, але цілій Нації”². Визнаючи республіканський принцип, партія не вбачала свого ідеалу “ні в гетьманщині, ні в монархії, ні в УНР, ні в Радянстві”³. Проте організаційних зусиль виявилось замало, щоб створити нову партію і цей проєкт виявився нереалізованим.

Відновлене 3 квітня 1923 р. “Діло” підтримувало традицію святкування 22 січня. У 1924 р., в п’яту річницю проголошення Акту злуки, в редакційній статті “Великі роковини” відтворено атмосферу січня 1919 р., а також надруковано історичні документи про об’єднання українських земель. У статті критично проаналізовано п’ятирічний період після 22 січня 1919 р.: “В реально-позитивному, в політично-державному розумінню мало що лишилося з того акту. Україну почвертовано, вбиваючи острі граничні палі в живий організм нації. Не досягнуто ні самостійності, ні соборності [...] Такі акти, як умови з Денікіним, варшавська декларація, а опісля варшавський договір з квітня 1920 р., свідоме розторження всіх об’єднуючих починів на еміграції, розклад громадських сил і т.п. і явилась запереченням Акту злуки”⁴.

Водночас вказано на факти, які були підтвердженням єдності українського народу, його змагань до самостійності та соборності: “Кожний прояв має свідчити про те, що український народ постійно змагає до угрунтування свого національно-політичного “я”. Беззупинна боротьба українського селянства з ворожими окупаціями, жертвування всім для справи державності, відчуття нашої спільної неволі, взаємна допомога – все те говорить про єдину українську націю в найширшому розумінню того слова. Коли заперечення акту 22 січня 1919 проводилося здезорієнтованнями, здрібничковими політиками, та його підтвердження засвідчували українські маси. Похід галицької армії, похід українських селянських мас на звільнення Києва, боротьба Січових стрільців, стихійна допомога Галичини в часі страшного голоду на Вел[икій] Україні, гомінкі протести Києва, Харкова, Полтави і інших великоукраїнських осередків з приводу рішення Ради Амбасадорів є найкращими показниками, що Акт злуки вийшов з глибин всього українського народу”⁵.

² Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАЛ України). – Ф. 581. – Оп. 1. – Опр. 98. – Арк. 10.

³ Там само.

⁴ Великі роковини // Діло. – 1924. – 24 січня.

⁵ Там само.

У 1925 р. начальний редактор “Діла”, голова УНДО Д. Левицький у передовиці “Акт злуки 22 січня 1919” розкритикував концепцію самостійної Галицької республіки (Галицько-Волинської держави) чи ЗУНР, яку в 1921–1923 рр. обстоював Є. Петрушевич: “Акт з’єднання всіх наших земель в одну соборну державу повинен приводити нам на пам’ять ті помилки у закордонній політиці, які ми повторяли за весь час нашої історії, коли хилились то в один, то в другий бік. Якщо з’єднання Наддніпрянщини з Наддністриящиною було би потривало довше, тоді воно мало би ще й те значіння, що було би усунуло ідеологічні різниці між земляками, переділеними надто довго кордонами. Ці дві частини народу жили сотки літ під впливом двох, а навіть трьох культур: московської, польської та німецької. Не дивно, що витворились у нашій народі два культурних типи, різні вдачами, світоглядами, нахилами. Завдяки державному з’єдненню ці різниці затерлись би. Досить вказати на Наддніпрянців, що довгий час жили в Галичині, або Галичан, що перейнялись психікою Наддніпрянців”⁶.

Д. Левицький акцентував на значенні Акту злуки в контексті подій, які відбулися в 1919–1921 рр.: “Його розуміли люде доброї волі вже в момент проголошення державної влади, добачаючи з острахом небезпеку в тому, що деякі провідники українського народу, ставали грою долі його керманичами, ставились до цього акту не дуже широ. У Кам’янці-Подільській, у славнім “чотирикутнику смерті”, де вперше з’єдинидься de facto дві українські армії, та обі вітки українського народу – розігрався останній період трагедії”⁷. Трагізм полягав, на думку голови УНДО, у тому, що “сили тоді, коли майже обі території української землі були окуповані, коли оба наші уряди та їх армії топталась безсильно на одному місці, коли геройські війська мусіли сидіти бездільно... без одежі та поживи [...], – саме тоді, ні наддніпрянські, ні галицькі провідники не найшли в собі досить моральної сили, щоб зрозуміти весь жах та вагу моменту, і не вміли зняти понад загумінковий партикуляризм, провінціальну дрібничковість, партійне засліплення і особисту ворожнечу та з’єдинитись до спільної оборони загроженої батьківщини! Почались суперечки та сварки, дьяльність вражених амбіцій, навсуперечки собі, обвинувачення, орієнтації то надто на право, то надто вліво”⁸.

Як колишній дипломат УНР, Д. Левицький спробував проаналізувати невдачі в зовнішній політиці УНР, зокрема прорахунки української делегації на Паризькій мирній конференції: “Вже під час мирової делегації у Версалю наша мирова делегація у Парижі розбилася на дві частини і замість стати на праві до само означення українського народу і домагатися для нього одної держави, наші делегати почали домагатися двох держав: одні – наддніпрянської; другі – галицької, при чому наддніпрянці виявили охоту ввійти в союз поляками, а галичане з москалями. Чужинці не могли ніяк второпати, як може один нарід домагатися двох держав і як одна його половина може вважати когось своїм приятелем, коли одночасно друга вважає цього своїм смертельним ворогом. Ясно, що в такому стані дипломатичної праці не можна було мати ніяких успіхів”⁹. Тоді вихід із ситуації

⁶ *Левицький Д.* Акт 22 січня 1919 / Д. Левицький // Діло. – 1925. – 22 січня.

⁷ Там само.

⁸ Там само.

⁹ Там само.

голова УНДО у солідарній антибільшовицькій позиції керівництва УНР: “І нема сумніву, що коли би наші дипломати були поставили тоді нашу справу під знаком соборності і боротьби проти більшовиків, тоді Союзні Держави прийшли би нам з допомогою, моральною і матеріальною”¹⁰.

Того ж дня 22 січня 1925 р. “Діло” опублікувало спогади Й. Пеленського “Свято з’єдинення”, які нагадали, що проголошенню Акту передували похорони 19 січня 1919 р. чотирнадцяти галицьких стрільців, які полягли в бою під Мотовилівкою в листопаді 1918 р. “14 металевих трун, перев’язаних червоною китайкою. Перевезено на 14 гарматах з головного двірця до Царського саду високо над Дніпром і там їх зложено кількома переділами в глибокій могилі. Був державний проєкт поставити там величавий пам’ятник [...]”¹¹.

У 1927 р. “Діло” надрукувало спогади Я. Олесницького “Перед семи роками. День 22 січня 1919 р. в Києві”¹². У 1928 р. святкування 10-річчя проголошення незалежності УНР IV універсалом Центральної Ради відбувалося в найактивніший період виборчої кампанії до польського парламенту 1928 р. політичних партій Західної України. Тому святкові заходи політичних партій та громадських організацій краю мали передвиборчий характер. “Діло” у передовиці “22 січня” підкреслило живучість ідеї державності та соборності: “Ці великі, переломові хвилі поза нами – минули! Десять літ ділить нас від одної, а дев’ять – від другої. Та вони тільки в часі минули, щоби стати світляними датами на скрижалях історії української. Але в нас живуть вони перманентні. Вони нас пройняли наскрізь, брешуть безупину в нашому організмі як складова частина нашої крові і наших м’язів, діють і запліднюють усім найкращим наш мозок і різьблять наші душі. Йдемо вперед наповнені часом тих історичних актів з яких категоричними імперативами, що вселилися в нас органічно. Йдемо без упину”¹³.

З нагоди 10-тої річниці Акту злуки 26 січня 1929 р. відбулося святкове засідання ексекутиви УНДО, присутніх у Львові членів ЦК партії, сенаторів, послів Об’єднання та представників преси. Це засідання відкрив промовою голова партії Д. Левицький, який передусім віддав пошану борцям за акти 22 січня 1918 і 1919 рр. Реферат про історичне значення Акту злуки виголосив І. Гижа¹⁴.

Через рік, 22 січня 1930 р., святкове засідання у Львові відкрив В. Мудрий, а реферат про “вагу Акту 22 січня 1919 р.” виголосив О. Луцький. Аналізуючи обставини й події 11-ї річниці державності, “Діло” в 1930 р. заклиало “вибрати з них для себе до наслідування усе те, що приспішувало реалізацію цього акту, а відкидати все, що стало на перешкоді не тільки при його реалізації, але й при петрифікації”¹⁵. Редакція “Діла” на чолі з В. Мудрим розцінила Акт 22 січня 1919 р. як “найпозитивніше досягнення наших національно-визвольних змагань

¹⁰ *Левицький Д.* Акт 22 січня 1919 / Д. Левицький // Діло. – 1925. – 22 січня.

¹¹ *Пеленський Й.* Свято з’єдинення. Спомин / Й. Пеленський // Діло. – 1925. – 22 січня.

¹² *Олесницький Я.* Перед семи роками. День 22 січня 1919 в Києві / Я. Олесницький // Діло. – 1927. – 22 січня.

¹³ 22 січня // Діло. – 1928. – 22 січня.

¹⁴ Роковини з’єдинення. Святочне засідання УНДО дня 26 січня // Діло. – 1929. – 22 січня.

¹⁵ В роковини 2 січня. Святочне засідання в УНДО // Діло. – 1930. – 25 січня.

та державно-творчих зусиль, а крім того як переломовий здобуток нашої історії у XX столітті”¹⁶.

22 січня 1933 р. у товаристві “Молода громада” відбулися святкові сходи на нагоди роковин 22 січня 1918 і 1919 рр. Реферат, присвячений головно проголошенню соборності, виголосив лідер УСДП В. Старосольський. За словами дописувача “Діла”, “референт цілою низкою фактів доказував психологічну невідповідність українського народу до акту 22 січня 1919 р. Проголошення соборності було лише формальним актом, який не переломив психічного наставлення наддніпрянців, а особливо галичан”¹⁷.

Зупиняючись детальніше на психологічних відмінностях між галичанами та наддніпрянцями, які, на думку В. Старосольського, “не є занадто глибокі і які можна при добрій волі легко побороти”, референт дійшов до висновку, що наддніпрянці були більше українцями, ніж галичани. Він зазначив: “Натомість обі вітки українського народу мають кожна свої великі цінності, що могли би відвернути від нас дальші події по 1918 і 1919 роках, коли б українці вміли були ті цінності використати. Зокрема підкреслив, що добрий наддніпрянський козак і освічений вишколений галицький старшина і підстаршина дали б добру українську армію. Державницький спосіб думання наддніпрянця з працездатністю на зазначеному пості галичанина дали б Україні державний апарат”¹⁸.

Цікавими були зауваги В. Старосольського про ставлення до державності наддніпрянців і галичан: “Наддніпрянці мали безпосередню стичність з державою. Всі лиха, яких вони зазнавали, йшли від держави. Тому там витворилася ненависть до держави і тому наддніпрянці не мали по тім належної пошани й до своєї власної держави. Зате та безпосередня стичність з державою навчила їх думати по-державницькому. Галичани ніколи не мали безпосередньої стичности з державою. Між ними й державою був їх політичний противник і тому в українців зродилося спеціальне поняття про своє становище. Всі лиха приписувалися політичному противникові, за яким стояла держава з прихильністю для українців. З того зродилась у галичан пошана до держави, яка потім перенеслась на власну державу. Зате галичани в тих умовах не навчились по-державницьки дивитися на свої справи”¹⁹.

Дуже часто святкування 22 січня кожного року давало привід пошуку причин винуватців нереалізації цих актів, механізмів розв’язання українського питання. У 1934 р. “Діло” у передовиці “Роковини 22 січня 1918 р.” спробувало оцінити 15-річний період після проголошення Акту злуки: “Тих 15 літ, що ділять нас від тої історичної дати, видаються нам нині майже пів століттям. Події, що прийшли після лиховісної війни і химерної революції, відгородили нас від мрій, з якими брали ми участь у великому зриві, які відгородять нас від недавнього минулого великі розчарування та нежданні удари. Прийшло життя зі своїми невблаганними законами, що глузує з мрій і топче пориви. Той Київ, що ще недавно був символом

¹⁶ Там само.

¹⁷ Роковини 22 січня 1919 р. // Діло. – 1930. – 23 січня.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Там само.

об'єднання земель, закрила перед нашими очима червона стіна, що надто живо нагадувала одну зі стін передвоєнної тюрми народів”²⁰.

Громадськість Західної України усвідомлювала, що українство ділять не тільки кордони, але й погляди на те, яким шляхом і засобами реалізувати спільну мету: “Можна різно дивитися на причини, що заважали на долі наших земель, а проте важко не погодитись з тим, що одною з тих причин були суперечні, якнайбільш ворожі погляди між нашими провідниками: з ким станули поруч і проти кого йти. Рідкі моменти спільної думки і співпраці пропадали серед різноголосої метушні”²¹. Цей стан у взаєминах наддніпрянських і західноукраїнських політичних сил, за невеликими винятками, продовжувався протягом всього міжвоєнного періоду ХХ ст. “Шукаємо між собою винуватців лиха і скликаємо вину на зовнішні обставини, а рідко, – підкреслювало “Діло” у 1934 р., – дуже рідко у роздумуваннях над майбутнім шукаємо тієї спільної нитки, що могла би всіх об'єднувати, замість відмежовувати”²². Водночас констатовано: “Чим більше зовнішніх чисто фізичних причин і внутрішніх, психологічних, роздїймає нарід, тим важче знайти корінь лиха і спільну підставу для його нормального розвитку. Свідомість цих труднощів навісла нині над нами”²³.

Відомий політик і журналіст І. Кедрин звернув увагу на безпрецедентно швидкий шлях, який здолала Центральна Рада від I до IV універсалу та проголошення Акту злуки. Ставлячи запитання “Чи раптовий упадок української державности був доказом незрілості нації?!” , автор статті зауважив: “Не є стидом признаватись до колишньої слабости. Але іспит зрілості, що його здавав український нарід у рр. 1917–21, не скінчився і по нинішній день. Кожний день є пробним каменем української зрілості і це наш іспит ще далеко не скінчений”²⁴.

22 січня 1938 р. у Львівському “Лузі” відбулося святкування 20-ї річниці державности. У домівці “Лугу” воно розпочалося звітом голови “Великого Лугу” Р. Дашкевича. Після звіту він звернувся до львівських луговців та луговичок з промовою, в якій “пригадав він молодому поколінню наші визвольні змагання з-перд 20 літ, роль Січевого Стрілецтва в нашому національному зриві та обов'язки... Лугової організації”. Опісля луговики стоячи слухали текст IV універсалу Центральної Ради. З рефератом виступив І. Кедрин-Рудницький. Коментуючи його реферат, “Діло” підкреслило: “Образи тогочасних великих подій, пригадувані референтом, западали глибоко в душі молодих слухачів та викликували в них відповідні рефлекції й бажання дальше працювати над здійсненням національних ідеалів батьків для добра Батьківщини”²⁵. З нагоди 20-ї річниці проголошення УНР, УНДО 22 січня 1938 р. в приміщенні Крайової Народної Канцелярії провело Святочні Сходини. Їх відкрив короткою промовою голова УПР В. Мудрий, який підкреслив велику вагу традиції та особливе значення 22 січня. Після вступної промови член ЦК УНДО С. Біляк виголосив реферат, в якому схарактеризував

²⁰ Роковини 22 січня 1918 р. // Діло. – 1934. – 22 січня.

²¹ Там само.

²² З великих роковин – роковини найбільші // Діло. – 1939. – 22 січня.

²³ Роковини 22 січня 1918 р. // Діло. – 1934. – 22 січня.

²⁴ Кедрин І. 22. І. 1918–22. І. 1919 / І. Кедрин // Діло. – 1938. – 23 січня.

²⁵ Свято 22 січня у львівському “Лузі” // Діло. – 1938. – 23 січня.

хід української революції, виділяючи її етапи²⁶. Того ж дня товариство “Молода громада” відсвяткувало роковини проголошення самостійності України. Святкові сходи відкрив голова товариства А. Палій. Опісля виступив А. Мельник, який підкреслив значення обох актів 22 січня. Святкові сходи відбулися в товаристві “Зоря”, “Сила”, читальнях “Просвіти”. 22 січня 1938 р. у кожному повітовому осередку пройшли святкові заходи з нагоди 20-річчя самостійності УНР. Зокрема, в Городку святкували в домівці місцевої читальні “Просвіти”; у Коломиї – в приміщенні “Народного дому”.

У Станиславові програма святкувань була відмінною. Вранці о 7 годині 15 хвилин о. Луцик відправив урочисте богослужіння, під час якого о. Салевич виголосив промову. Ввечері о 20-й годині в будинку “Сокола” відбулися “святочні сходи, на яких виголосив промову магістр Микитюк, д-р М. Глушкевич деклямував, а стан[ові] “Боян” і “Думка” відспівали відповідні пісні”²⁷. “Діло” інформувало про святкування 20-х роковин проголошення самостійності УНР у Варшаві, Празі, Берліні, Белграді, Берні.

У 1939 р. “Діло” передрукувало статтю 1935 р. Єдина зміна, яку дозволила собі редакція – “це вписати в одному місці замість “події з-перед 16 і 17 років” – “20 і 21 років”, замість “1935 рік” – рік 1933!”²⁸. Редакція вибачилася перед своїми читачами. Причиною цього була зайнятість редакції аналізом міжнародних подій в Європі, зокрема – подій в Карпатській Україні. З іншого боку, “Діло” проілюструвало відсутність суттєвих змін у становищі українців на Наддніпрянщині: “Замість звуку дзвонів і всієї революційно-романтичної декорації, з якою відбувалися тодішні величні акти волі, минають у пивницях московських експозитур на Україні, стріли, від яких гинуть українські культурні діячі. Самої згадки про тодішні часи й події досить, щоб наразитися на розстріл. Поворот хвилі воюючого комунізму, поворот хвилі терору проти всього українського, глум над національним ідеалом – це політична дійсність у двадцятиліття тих величних актів. Хто не знав би всесвітньої історії і самої історії України – міг би справді попасти в розпуку: як страшенне змарновано велику історичну нагоду і до якого ступеня дійшла наша програма. Коли на софійському майдані відбулася святочна церемонія у 1918 і 1919 році, то до Києва доходили вже відгуки гарматних вистрілів і на вулицях міста царила вже атмосфера непевності: тому й серед учасників тодішнього свята було чимало одиниць, які з найбільшою журбою гляділи у будучність. А проте напевне не було нікого, хто припускав би, на дно якого провалля докотиться у такому короткому часі для народу. Єдиною розвагою може бути пригадка, що на кілька літ перед прокламуванням соборности й суверенности не було ні одного українця, який вірив би у таке чудо”²⁹.

Наприкінці 1950-х років І. Лисяк-Рудницький звернув увагу на те, що у 20–30-х роках на західноукраїнських землях був поширений тип “критики” визвольних змагань, який нічого не давав ані для історичного пізнання, ані для розвитку нашої політичної думки. Ось приклад такої горе-критики: “Чому Центральна Рада не-

²⁶ День 22 січня у Львові // Діло. – 1938. – 25 січня.

²⁷ Свята 22 січня. Станиславів // Діло. – 1938. – 29 січня.

²⁸ З великих роковин – роковини найбільші // Діло. – 1939. – 22 січня.

²⁹ Там само.

гайно не проголосила української самостійности? Але сьогодні вже хіба ясно, що політична вартість голих проголошень, поки не дозріли реальні передумови, дуже проблематична. Інший “аргумент” усе лихо бачить у тому, що діячі Центральної Ради були переважно соціалістами. Але уявім собі, що якимось чудом хтось вийняв би був із їхніх голів соціалістичні ідеї, а на їх місце поклав зовсім інші, наприклад, націоналістичні. Чи це гарантувало б перемогу української справи? Новіші досвіди навчили, що різні руїнницькі громадсько-політичні явища – братовбивство, отаманія, панування кулачного права, можливі під несоціалістичними прапорами. У політиці “як” часто не менше важливе, ніж “що”. Немає сумніву, майже неподільна гегемонія соціалізму в 1917 р. віддзеркалювала політичну незрілість тодішнього українства. Але те, що тут основне, це власне факт незрілості і соціалістична мода була тут наслідком і симптомом, а не причиною”³⁰.

Так, ідеї державності і соборності, проголошені українською революцією 1914–1923 рр. стали ідеологічною основою суспільно-політичного життя Галичини в міжвоєнний період ХХ ст. Партії національно-державницького табору, національно-культурні та економічні товариства пропонували формат святкувань, їхню ідеологічну наповненість відповідно до мінливих політичних тенденцій цього періоду.

³⁰ *Лисяк-Рудницький І. Українська революція з перспективи сорокаліття / І. Лисяк-Рудницький // Лисяк-Рудницький І. Історичні ессе. – Київ, 1994. – Т. 2. – С. 45.*

Олег МУРАВСЬКИЙ

ПЕРЕБУДОВА, ГЛАСНІСТЬ, ДЕМОКРАТИЗАЦІЯ: РЕАЛІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РСР (1985–1991)

У 1985 р. СРСР зусиллями генерального секретаря ЦК КПРС М. Горбачова вступив до нового епохального періоду, визначальними рисами якого стали перебудова, гласність та демократизація. Іншими словами – у тоталітарній державі здійснено спробу перенести акценти у суспільно-політичному житті на контрольовану демократизацію наявного політичного ладу. Здавалось би, Компартія створила передумови для формування основ громадянського суспільства. Чи так це було насправді?

На жаль, говорити про розбудову комуністами інституцій громадянського суспільства у досліджуваній період ми не можемо, зважаючи на низку об'єктивних причин, перша та найважливіша з яких – *“монополія на владу” Компартії*. Де-юре окреслена монополія була закріплена в Конституції СРСР, де-факто упродовж попередніх десятиліть Компартія вибудувала вертикаль влади, яка не передбачала *“інакомислення”*, громадських ініціатив поза межами ухвал та рішень *“керівної та спрямовуючої”*. Гласність та демократизацію місцеві обкоми Компартії розуміли *“по-своєму”*, що призвело до її двоякого трактування і як підсумок – до наростання конфронтації з громадськими активістами.

“Перші паростки” відкритого протистояння між державно-партійними органами влади та національносвідомою громадськістю регіону виявилися під час виборчої кампанії 1989 р. до Верховної Ради СРСР. У СРСР, як, зрештою, в інших тоталітарних державах, вибори до органів влади були формальною, обов'язковою для кожного мешканця країни процедурою. Монополія КПРС, безальтернативність кандидатів, тотальні репресії над *“неугодними”* та страх перед системою робили народне волевиявлення прогнозованим для населення та партійного керівництва. Проте в умовах задекларованої демократизації суспільно-політичного життя маніпулювати суспільною свідомістю комуністам ставало дедалі важче.

Виборча кампанія 1989 р. була використана опозиційними до партійно-державної системи силами для проведення низки антикомуністичних заходів, поширення національно-патріотичних ідей. *“Передвиборча кампанія... була могутнім поштовхом, який розворушив малорухомі пласти суспільства, – зауважив Т. Батенко, – політичною школою для мільйонів та бойовим хрещенням для активістів нових організацій, що провістили народження української багатопартійності”*¹.

¹ Батенко Т. Львівська філія УГС – балансування на вістрі ножа / Т. Батенко // Республіка – 1995. – № 2. – С. 48.

Згідно з Конституцією УРСР, законом СРСР “Про вибори народних депутатів СРСР”, інструкціями Центральної Виборчої Комісії (ЦВК) та ЦК КПУ, право висувати кандидатів у депутати до Верховної Ради СРСР надавалося Комуністичній партії України (КПУ), її складовим структурам (ВЛКСМ, Профспілкам, осередкам у трудових колективах тощо) та громадським об’єднанням². Громадськість отримала право висувати декілька кандидатів на один мандат. Незважаючи на деяку демократизацію виборчого процесу, перебіг виборчої кампанії засвідчив протилежні тенденції.

Основним “ситом для просіювання небажаних кандидатів” стали окружні передвиборчі збори, що представляли кандидатів до реєстрації. Рішення про проведення окружних передвиборчих зборів приймала окружна виборча комісія, яка утворювалася відповідною крайовою, міською або ж обласною Радою народних депутатів³. Окружна комісія встановлювала норми представництва для трудових колективів⁴. Так, КПУ надалі зберігала важелі управління виборчим процесом. Запевнення партійців про те, що громадяни будуть не просто голосувати, але й вибирати⁵, відзначалося декларативністю, спробою видати бажане за дійсне.

Дестабілізації суспільно-політичної ситуації у краї сприяли поширені Львівським обкомом КПУ заяви, в яких “екстремістів” звинувачували в “протиправних діях”, зокрема в “погрозах особам неукраїнської національності, закликах до збройної боротьби, глумленням над державним гербом і прапором”⁶. Щоб запобігти можливим провокаціям, напередодні візиту Першого Секретаря ЦК КПРС М. Горбачова до Львова 21 лютого 1989 р. ув’язнили учасників правозахисного руху: І. Геля, Б. Гориня, Г. Приходько, М. Гориня, І. Кандибу, Я. Путька, Ірину Калинець. Загалом тільки упродовж чотирьох місяців (21 листопада 1988 – 20 березня 1989 рр.) засуджено 12 представників УГС, незаконно затримано більше 30 осіб⁷.

Під час передвиборчої кампанії низка організацій закликала бойкотувати вибори, організувати акції протесту⁸. Зокрема, члени УГС пропонували бойкотувати вибори шляхом: неявки; перекреслення бюлетенів; написом слова бойкот у виборчих бюлетенях; забиранням бюлетенів із виборчої дільниці⁹. Крім УГС, бойкотувати народне волевиявлення пропонувала громадська організація “Виборче право”, активісти якої поширювали у Львові листівки з ідентичними до УГС закликами, збирали підписи, організували зустрічі з трудовими колективами великих підприємств¹⁰. На жаль, національно свідома громадськість Львова не виробила чіткої (єдиної) стратегії дій під час проведення передвиборчої кампанії.

² Конституція СРСР. – Москва: Изд-во политической литературы, 1977. – С. 34.

³ Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 271. – Оп. 2. – Спр. 3. – Арк. 12.

⁴ Державний архів Львівської області (далі – Держархів Львівської обл.). – Ф. П. 3. – Оп. 62. – Спр. 564. – Арк. 12.

⁵ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2540. – Арк. 29.

⁶ Там само. – Арк. 127.

⁷ Батенко Т. Львівська філія УГС... – С. 46.

⁸ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2540. – Арк. 28.

⁹ ЦДАГО України. – Ф. 271. – Оп. 2. – Спр. 3. – Арк. 3.

¹⁰ Держархів Львівської обл. – Ф. П. 4. – Оп. 49. – Спр. 49. – Арк. 6–7.

Особливе обурення національно свідомих жителів регіону викликала відмова в реєстрації поета Р. Братуня¹¹ та відомого громадсько-політичного діяча І. Драча¹². Під час подання документів на реєстрацію кандидатом у народні депутати СРСР окружна виборча комісія Львівсько-Залізничного територіального виборчого округу № 487 відхилила кандидатуру Р. Братуня, яку висунув Інститут прикладних проблем механіки і математики АН УРСР.

У підсумковому протоколі зазначено, що основною причиною ухвалення подібного рішення була “відсутність чіткої реєстрації учасників зборів та порушення процедури голосування під час висунення кандидатів у народні депутати СРСР, в результаті чого немає можливості встановити правомочність зборів...”¹³. Збори на підтримку Р. Братуня у львівських філіалах Інституту ботаніки АН УРСР та Інституту теоретичної фізики АН УРСР окружна комісія визнала недійсними, оскільки наукові установи не мали статусу юридичної особи¹⁴. Загалом визнано недійсними шість зборів трудових колективів (2 – через порушення процедури голосування; 2 – через відсутність реєстрації; 2 – через відсутність статусу юридичної особи)¹⁵.

Вибори, незважаючи на відсутність сформованого табору національно-демократичних сил, засвідчили настрів протиборства між партійно-державним апаратом та опозиційно налаштованими жителями західних областей УРСР. Згідно зі ст. 61 Закону СРСР “Про вибори народних депутатів СРСР” ЦВК, прийнято рішення про проведення повторних виборів 14 травня 1989 р. у тих округах, де не було обрано народних депутатів¹⁶.

Повторне голосування 14 травня 1989 р. викликало значний суспільний резонанс. Напередодні, 2 квітня 1989 р., у Києві відбулося засідання Всеукраїнської Координаційної Ради УГС, на якому вирішили відмовитися від бойкоту виборів та взяти активну участь в передвиборчій агітації¹⁷. Розгорнулася кампанія з висуненню в народні депутати кандидатів від демократичних сил. Згодом ЦВК призначило чергові повторні перевибори у тих округах, де ще не обрали народних депутатів СРСР.

Крім бойкоту виборів, поширеними засобами пасивного спротиву були написи на бюлетенях. Тільки 26 березня 1989 р. члени виборчих комісій Залізничного району м. Львова зафіксували 311 написів на бюлетенях (214 – негативного і 97 – позитивного для Компартії змісту). Загалом написи на бюлетенях можна розділити на декілька груп. Першу становлять написи зі схваленням політики перебудови (наприклад: “Голосую за Ради і мир”, “Голосую за щасливе життя народу” тощо). До другої групи відносимо бюлетені з написами, у яких висловлені побажання майбутньому кандидату (наприклад: “Бажаю успіху в боротьбі з бюрократизмом, тунєядцями, підлабузниками” тощо). Третя група написів присвячувалася соціально-економічним проблемам (наприклад: “Коли буде вода по графіку у всі зміни, тоді й буду голосувати” та ін.). Четверта група написів яскраво демонструвала ставлення

¹¹ І знову вибори // Поступ. – 1989. – № 4.

¹² ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2555. – Арк. 20.

¹³ Держархів Львівської обл. – Ф. П. 3. – Оп. 62. – Спр. 564. – Арк. 98.

¹⁴ Там само. – Арк. 113.

¹⁵ Там само. – Арк. 114.

¹⁶ У Центральній виборчій комісії по виборах народних депутатів СРСР // Ленінська молодь. – 1989. – 1 квітня.

¹⁷ Батенко Т. Львівська філія УГС... – С. 48.

виборця до проведення голосування (наприклад: “Вибори не демократичні, бойкотую!”; “Геть недостойних!”; “Нема за що!”; “Немає програми дій!” тощо)¹⁸.

Загалом на території УРСР участь у виборах взяло 93,4% виборців, що стало одним із найвищих показників у СРСР¹⁹. Депутатами Верховної Ради СРСР обрано 231 особу²⁰. Під час виборчої кампанії національно-демократичні сили виявили низку порушень стосовно порядку висунення кандидатів; проведення окружних передвиборчих зборів; процесу голосування²¹.

Під час виборів 1989 р. до Верховної Ради СРСР народними депутатами обрано низку “екстремістів”, що стало вагомим здобутком національно свідомої громадськості західних областей УРСР. Незначним позитивом виборчої кампанії 1989 р., на думку дописувачів інформаційного вісника Товариства Лева газети “Поступ”, стало те, що “вперше за багато літ ми (населення – *О. М.*) відчули себе громадянами своєї землі, здатними впливати на хід суспільних процесів, а не просто бездумними гвинтиками й коліщатами єдиної союзної державно-бюрократичної машини, виконавцями центральних наказів її вищих функціонерів”²².

Інша не менш важлива причина гальмування розвитку громадянського суспільства в УРСР – *бажання Компартії протидіяти утворенню незалежних громадських організацій, перших політичних партій*. Особливо яскраво “демократизація” та “гласність” виявилися у спробі утворення національно-свідомою громадськістю осередків Руху. Ще влітку 1988 р. у Львові та інших містах західних областей УРСР уперше пролунали заклики до створення всеукраїнської опозиційної організації (за зразком прибалтійських Народних Фронтів). Проте пропозиції не підтримала національно свідомо еліта, яка зайняла вичікувальну позицію. Спроби УГС створити Демократичний Фронт у Львові (липень 1988 р.) теж не увінчалися успіхом, оскільки давалися взнаки значні проблеми організаційного характеру. Зрештою, як слушно зауважив А. Русначенко, влада не сприйняла б Народний Фронт, засновником якого виступили дисиденти²³.

25 липня 1988 р. у Львові в приміщенні клубу “Данко” відбулися збори національно-свідомої громадськості міста, на яких утворили ініціативну групу Демократичного Фронту сприяння перебудові (до її складу увійшли представники Товариства Лева, Товариства рідної мови ім. Т. Шевченка, Міськкому комсомолу тощо). У жовтні 1988 р. установчі документи Народного Фронту було передано на реєстрацію до Львівського міськвиконкому, проте в. о. голови міськвиконкому Панцюк відхилив пропоновану громадську ініціативу.

Ситуація докорінно змінилася у листопаді 1988 р. У цей період низка науковців Спілки письменників України та Інституту літератури АН УРСР наважилася виступити з пропозицією створення демократичного фронту в УРСР. Ідея набула суспільного розголосу. Проте республіканське партійне керівництво вкотре

¹⁸ Держархів Львівської обл. – Ф. П. 4. – Оп. 49. – Спр. 49. – Арк. 43.

¹⁹ Об итогах выборов народных депутатов СССР // Львовская Правда. – 1989. – 5 апреля.

²⁰ Литвин В. Політична арена України: дійові особи і виконавці. – Київ: Абрис, 1994. – С. 139.

²¹ Резолюція № 1 мітингу громадян м. Львова від 17 червня 1989 р. “Про підсумки виборів народних депутатів СРСР” // Віче. – 1989. – № 2.

²² І знову вибори! // Поступ. – 1989. – Квітень. – № 4.

²³ Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950 – початок 1990-х років / А. Русначенко. – Київ: В-во ім. Олени Теліги, 1998. – С. 263.

розкритикувало наміри письменників та науковців, оскільки, на думку партчиновників, пропонується громадсько-політична організація “не бажала брати відповідальності за політичну ситуацію в країні”²⁴. Відзначимо, що керівництво КПУ не враховувало суспільних настроїв: соціологічні опитування засвідчували, що Рух міг розраховувати на підтримку близько 12 млн осіб²⁵. Щобільше, основною причиною вступу до громадсько-політичної організації опитані назвали незадовільну роботу партійних, радянських, громадських організацій (62% респондентів)²⁶.

Політичні настрої перших осіб республіки (В. Щербицького, Л. Кравчука та ін.) закономірно дуже швидко поширилися на обкоми КПУ західних областей УРСР, перші секретарі яких мусили дотримуватися ідентичних переконань. На місцях були мобілізовані ЗМІ, силові структури, репресивно-каральні органи.

В арсеналі влади залишалися перевірені десятиліттями засоби: для контрагітації використовували листи, телеграми обурених громадян; по телебаченню, радіо транслювали “справжнє обличчя і наміри тих, хто рвався до влади”²⁷. Однак в умовах нищівної критики 16 лютого 1989 р. у “Літературній Україні” опублікували проект “Програми Народного Руху України за перебудову”, у якому визнавали “керівну роль партії”. Незважаючи на тактичний компроміс, основну мету націонал-демократів було досягнуто – перед ідейними засновниками Руху відкривалася можливість розпочати легальне створення громадсько-політичної організації.

Одразу після опублікування програмних положень у підконтрольних владою ЗМІ “дописувачі розпочали шумливу розгнuzдану кампанію проти авторів проекту, українських письменників та науковців”²⁸. Проект отримав клеймо “антирадянського” та “антиконституційного”. За словами одного з дописувачів інформаційного вісника Товариства Лева газети “Поступ”, “складається враження, що зараз в Україні для робітників, селян і службовців немає важливішої проблеми, ніж за судження проекту програми Народного Руху України в підтримку перебудови. Є люди, які це роблять з власної ініціативи... Поки НРУ немає, тиснути на людей є чим – премією, відпусткою, місцем роботи”²⁹.

Оскільки 60% членів НРУ під час установчого з’їзду 8–10 вересня 1989 р. представляли західні області УРСР³⁰, зрозуміло, що особливі сподівання ініціатори створення Руху покладали власне на цей регіон. Соціологічні опитування виявили, що найбільшу кількість прихильників Рух міг здобути у Львівській та Київській областях³¹. Набувала поширення думка, що на Львівщині “неформали” вдосконалювали та відпрацьовували тактику дій із захоплення влади на всій території республіки. Страх комуністів був зумовлений стрімким поширенням мережі осередків “неформальних” товариств, поступовим, хоча й надто повільним, зростанням рівня національної свідомості серед населення області та сповільненою реакцією на ці процеси Львівського обкому КПУ, який очолював Я. Погребняк.

²⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2658. – Арк. 34.

²⁵ Там само. – Арк. 198.

²⁶ Там само. – Арк. 203.

²⁷ Там само. – Оп. 11. – Спр. 2166. – Арк. 6.

²⁸ ЦДАГО України. – Ф. 270. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 12.

²⁹ Олекса В. Бійтесь бумерангу / В. Олекса // Поступ. – 1989. – № 4.

³⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2658. – Арк. 198.

³¹ Там само. – Арк. 203.

Основні зусилля ініціаторів створення львівської регіональної організації НРУ були спрямовані на “живий діалог” з населенням регіону. Задовго до опублікування проекту “Програми НРУ за перебудову”, 8 грудня 1988 р. у Львові, серед членів львівської обласної Ради Товариства рідної мови ім. Т. Шевченка було сформовано одну з перших в Україні ініціативних груп для створення осередків Руху. До неї увійшли: В. Іськів (керівник), Р. Крип’якевич, І. Мельник, Я. Путько, М. Бабій, М. Базелюк, Г. Войтів, М. Драк³².

Надалі кількість прихильників Руху зростала в геометричній прогресії. В. Іськів зауважував: “Ми намагались гуртувати до цієї справи кого тільки могли й активно відстежували визвольні процеси як в Польщі, Прибалтиці, так і в інших республіках... Пошуки однодумців були найважливішим завданням з усіх посталих. Хто на чому стоїть, хто – свій, хто – ні? Хто що може робити, на що здатен і чи має для цього волю, сміливість та знання? Ці та інші питання постійно роїлися в голові. А ще ж постійно потрібно було остерігатись кагебістів, сексотів та дивитись, щоб не повестись на провокаторів”³³.

Упродовж березня-квітня 1989 р. рухівці провели зустрічі з робітниками майже всіх великих підприємств та організацій Львова, що, без сумніву, приносило результати. Серед організацій, де трудові колективи підтримали програмні засади НРУ за перебудову, а також були створені первинні осередки, незважаючи на утиски дирекції, потрібно виокремити: “Кінескоп”, ЛАЗ, “Львівський ізоляторний завод”, Об’єднання ім. В. Леніна³⁴, “Львівтеплокомуненерго”, ВО “Електрон”, ВО “Львівелектрокомуненерго” та ін.³⁵. Крім трудових колективів підприємств, Рух підтримали демократичні громадсько-політичні організації Львова. Зокрема, проект програми НРУ 27 лютого схвалила львівська філія УГС (за винятком пункту про керівну роль партії), 5 березня – Львівське обласне товариство української мови ім. Т. Шевченка, 27 березня – львівське відділення Спілки письменників України³⁶.

“Інтелектуальним ядром” Руху, своєрідними “генераторами ідей” були працівники Інституту суспільних наук АН УРСР (Л. Сенік, В. Парубій, В. Іськів, М. Сергеев, М. Драк та ін.). Загалом тільки упродовж квітня 1989 р. у Львові представники опозиційних сил провели більше десяти мітингів та демонстрацій, у підсумкових резолюціях яких висловлювали підтримку Руху. Згідно з інформацією Ініціативної координаційної Ради (Київ), на початку квітня 1989 р. на Львівщині понад 30 тис. осіб письмово підтримали НРУ за перебудову й закликали провести установчу конференцію³⁷.

Водночас зауважимо, що підтримка була відносною, адже за найменшого тиску обкому КПУ або ж відповідних структурних підрозділів значна частина нещодавніх прихильників відмовлялась від задекларованих раніше намірів. З цих причин створення первинних осередків проходило хаотично, без визначених юридичних процедур і тільки згодом набуло організованих форм. Навіть на час

³² Іськів В. Початок діяльності Львівського Руху / В. Іськів // Форум. – 2009. – № 2. – С. 5.

³³ Там само.

³⁴ ЦДАГО України. – Ф. 270. – Оп. 1. – Спр. 44. – Арк. 34, 181.

³⁵ Іськів В. Початок діяльності Львівського Руху // Форум. – 2009. – № 2. – С. 14.

³⁶ Русначенко А. Пробудження: Робітничий рух на Україні в 1989–1993 роках. – Київ, 1995. – Кн. 2. – С. 265–266.

³⁷ Рух народного поступу сталевий // Поступ. – 1989. – № 3.

створення республіканської організації в західноукраїнських областях первинні осередки Руху майже не функціонували на селі, на слабкому рівні проходила агітаційна робота щодо їхнього створення на підприємствах³⁸.

18 березня 1989 р. на пленумі Львівського міськкому КПУ за участю другого секретаря міськкому партії О. Грибана розглядали проблему участі комуністів у роботі осередків НРУ, обговорювали суспільно-політичну ситуацію на Львівщині. Пленум відхилив та розкритикував ідею виникнення Руху, вважав “недопустимим участь членів КПРС у створенні осередків народного руху, оскільки окремі положення проекту програми суперечили вимогам статуту та програми КПРС”³⁹. Згодом, із плином часу, позицію міськкому партії розкритикували окремі активісти, оскільки комуністи області ізольовалися від конструктивної співпраці з опозицією, ядро якої становили члени Руху.

У звіті, що був підготовлений для ідеологічного відділу ЦК КПУ “Про громадсько-політичну ситуацію в м. Львові”, містилося застереження: “Процеси (перебудови – О. М.) широко проникали в трудові колективи, сільську місцевість, де опозиційні неформальні структури активно створювали свої первинні організації, які все більше отримували підтримку серед населення. У багатьох колективах і громадських організаціях їм не чиниться опору, як було раніше, прослідковуються пасивність та байдужість. Падає активність ЗМІ”⁴⁰. Не приносили бажаних результатів традиційні арешти, “запрошення на розмову” до обкому та міськкому партії.

7 травня 1989 р. 188 делегатів відкрили роботу установчої конференції Львівської регіональної організації Народного Руху України у приміщенні Будинку архітектора (Порохова вежа). Її учасники представляли первинні осередки Руху, Товариства української мови ім. Т. Шевченка, Товариства Лева, російського товариства Друзів українського мистецтва та літератури, асоціацію “Зелений світ” та інші громадсько-політичні організації⁴¹.

Під час восьмигодинного засідання обрали Президію конференції (В. Іськів (головуючий), Р. Братунь, І. Гринів, М. Сергеев), мандатну, лічильну комісію та секретаріат, заслухали доповіді відомих громадсько-політичних діячів, обговорили наболілі тогочасні проблеми. “Ця конференція вже не була передусім емоційним вибухом, пробудженням совісті, криком довго гнобленої української душі, що нарешті, через багато десятиліть заводала словом правди, як це було 11–12 лютого в київському Будинку кіно, – зауважував В. Іськів, – Тут досить спокійно, вільно й демократично йшла серйозна розмова грамотно зібраної тодішньої опозиції”⁴².

На окрему увагу заслуговує склад учасників конференції. Програмні положення Руху та ідею проведення установчої конференції підтримали представники творчої та наукової інтелігенції, молоді неформали, представники національних меншин (І. Юхновський, Р. Іванчук, О. Влох, І. Гель, подружжя Калинців, О. Романів, М. Голубець, Б. Білинський, В. Патик, М. Косів, Я. Грицак, М. Драк та ін.).

Після тривалих дебатів було створено Львівську регіональну організацію НРУ, обрано її керівні органи, якими стали Конференція, Президія та Рада (48 осіб).

³⁸ Проблеми та перспективи // Віче. – 1989. – № 8.

³⁹ ЦДАГО України. – Ф. 270. – Оп. 1. – Спр. 42. – Арк. 44.

⁴⁰ Там само. – Оп. 32. – Спр. 2616. – Арк. 186.

⁴¹ Там само. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2658. – Арк. 68.

⁴² Іськів В. Початок діяльності Львівського Руху. – С. 15.

Співголовами організації обрали Л. Сеніка, О. Влоха, М. Голубця, які разом із Р. Братунем, І. Вакарчуком, М. Горинем, П. Кагуєм, В. Патиком, В. Пилипчуком та головою Виконкому В. Іськівим утворювали Президію.

Практична робота організації проходила в комісіях⁴³. До прийняття Статуту республіканським установчим з'їздом вирішено у повсякденній роботі використовувати проект “Програми Народного Руху України за перебудову”. На конференції також прийняли “Декларацію Львівської регіональної організації НРУ за перебудову”, в якій відкинули керівну роль партії, натомість делегати з'їзду запропонували перетворити СРСР “у Союз суверенних республік на засадах федерації”⁴⁴.

Реакція обкому та міському партії була показовою. Згідно з інструкцією ідеологічного відділу ЦК КПУ було вирішено спробувати ліквідувати небажану громадсько-політичну організацію шляхом морально-психологічного тиску на співголів та членів президії Руху. Рухівців викликали “на розмову” до Я. Погребняка та В. Волкова, які намагалися переконати опонентів у тому, що “перебудова під розумним керівництвом партії набула значного розмаху і йде в необхідному напрямку”⁴⁵. Активістам Руху вкотре нагадали про постанову міському партії, яка забороняла комуністам входити до альтернативних КПУ громадсько-політичних організацій.

Спроби “перетягнути рухівців на свій бік” не припинялися. 27 травня 1989 р. відбулася установча конференція Львівської регіональної організації “Меморіал”. Її очолив академік І. Юхновський, однак фактичним керівником та головою правління новоствореної громадської ініціативи став завідувач відділу атеїзму Інституту суспільних наук АН УРСР Є. Гринів. На відміну від Руху, місцева влада підтримувала та надавала допомогу “Меморіалу”, що викликало упереджене ставлення окремих рухівців до цієї організації. “Дивним було також і те, – констатував В. Іськів, – що нам, рухівцям, з великим трудом вдалося залучити в регіональну Раду Руху І. Юхновського, а тут він став головою обласної організації... видно, що туди (у “Меморіал” – О. М.) були включені максимально багато членів Ради Руху. Складається враження, що ті, хто моделював “Меморіал”, хотіли зробити з нього ліберальний дубль регіональної Ради НРУ”⁴⁶.

Отже, не “придушивши” в зародку саму ідею створення Руху, Львівський обком КПУ зазнав чергової поразки, яка, можливо, стала тією останньою краплею, що підірвала авторитет комуністів у регіоні. По-перше, про установчу конференцію львівської регіональної організації НРУ обком та міськом КПУ дізналися зі значним запізненням. Я. Погребняк констатував: “Ніхто з членів партії не лише не прийшов порадитись до обкому, але навіть не повідомив про довершений факт створення організації”⁴⁷.

По-друге, чільні керівники КПУ, які рішуче виступали проти створення Руху, у підсумку були ізольовані від процесу створення цієї організації. Голова львівського міськвиконкому Б. Котик у жовтні 1989 р. зазначав: “Ми мали змогу організувати могутню підтримку політики партії, значно прискорити демократичні процеси в

⁴³ ЦДАГО України. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 34.

⁴⁴ Гончарук Г. Народний Рух України: Історія / Г. Гончарук. – Одеса: Астропринт, 1997. – С. 35.

⁴⁵ Голубець М. Народний Рух України: Львівщина. Рік перший / М. Голубець. – Львів: ПОЛЛІ, 1998. – С. 16.

⁴⁶ Іськів В. Початок діяльності Львівського Руху. – С. 20–21.

⁴⁷ Голубець М. Народний Рух України... – С. 16.

суспільстві. Не вийшло. Буквально до останнього часу не дозволяли комуністам співробітничати з “Рухом”, подекуди навіть казали про несумісність членства в партії з участю в роботі цієї вельми впливової в народі організації. Що ж тепер дивуватися, що нині першу скрипку в “Русі” граємо не ми?”⁴⁸.

Згодом обком партії прийшов до висновку, що рішення пленуму Львівського міськкому партії про несумісність перебування в Русі членів партії було помилковим і “нанесло суттєвої шкоди пошуку шляхів співробітництва”. Надалі комуністи області намагалися порозумітися з демократичними силами. Водночас у таємній доповідній записці Львівського обкому Компартії ідеологічному відділу ЦК КПУ від 31 серпня 1989 р. повідомлялося, що після створення Львівської регіональної організації НРУ в області порушуються питання “про надання українській мові статусу державної, про офіційну реєстрацію регіональних підрозділів НРУ за перебудову, про легалізацію УГКЦ й утвердження української національної символіки”⁴⁹.

У кожній з областей організаційне оформлення організації Руху мало свої особливості, проте спільною рисою стала нищівна критика місцевих обкомів КПУ. Першою в УРСР була утворена Тернопільська крайова організація НРУ за перебудову. 24 березня 1989 р., майже відразу після опублікування проекту програми НРУ за перебудову в “Літературній Україні”, у приміщенні обласної організації СПУ відбувся установчий з’їзд, який завершився створенням обласної організації Руху. Її очолив поет М. Левицький⁵⁰. Згодом під тиском обкому КПУ окремі громадсько-політичні діячі були змушені вийти зі складу крайової організації Руху⁵¹.

Після створення обласної організації НРУ Тернопільський обком компартії України прийняв постанову “Про посилення впливу на політичну обстановку в області”, в якій для “упередження націоналістичних та інших антигромадських проявів” передбачено створення групи з координації дій партійних, радянських та правоохоронних органів. Стабілізувати політичну ситуацію в області мали такі заходи: взаємне інформування обкому партії та партійних комітетів на місцях; проведення соціологічних досліджень та постійних діалогів зі студентами вузів та місцевими жителями; налагодження “індивідуальної виховної роботи з лідерами політизованих самодіяльних формувань” тощо⁵².

Упродовж серпня 1989 р. відбулися установчі конференції Руху в інших обласних центрах західної України. Зокрема, 13 серпня установча конференція НРУ за перебудову в Івано-Франківську. В її роботі взяли участь 110 делегатів, які обрали керівний орган осередку – Координаційну Раду у складі 11 осіб та прийняли низку звернень. Надалі Івано-Франківська обласна організація НРУ виявилася однією з найбільш життєздатних, а її чисельність на момент скликання Других Всеукраїнських зборів НРУ становила близько 15 тис. осіб⁵³. Для прикладу, ідентична за кількістю населення Сумська область налічувала в цей період 900 активістів НРУ.

⁴⁸ *Гарань О.* Від створення Руху до багатопартійності / О. Гарань. – Київ: Знання України, 1992 – С. 8.

⁴⁹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 11. – Спр. 2051. – Арк. 55.

⁵⁰ *Квасновський В.* Народний Рух України на Збаражчині: у 2-х кн. / В. Квасновський. – Тернопіль: Лілея, 1997. – Кн. 1: Історія зародження і становлення, 1997. – С. 34.

⁵¹ *Його ж.* Пробудження: 1989 / В. Квасновський. – Тернопіль: Термо-граф, 2005. – С. 46.

⁵² ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 11. – Спр. 2051. – Арк. 77–78.

⁵³ Там само. – Ф. 270. – Оп. 1. – Спр. 89. – Арк. 52.

Біля витоків крайової організації Руху Івано-Франківська були: Ю. Андрухович, Н. Стефурак, З. Дума, Л. Боброва, О. Бобкевич, Р. Гладис та ін. Станом на 1 грудня 1990 р. в області діяло близько 400 осередків Руху⁵⁴. Аналізуючи процес розбудови НРУ за перебудову, зазначимо, що серед західноукраїнських областей найбільший партійний спротив рухівці одержали на Закарпатті, а найменший – на Волині, де установча конференція проходила за участю представників обкому КПУ⁵⁵.

Так, упродовж перших років перебудови задекларована партійно-державними органами влади політика “гласності” та “демократизації” почала набувати реальних обрисів, що частково засвідчила виборча кампанія 1989 р. до Верховної Ради СРСР. Об’єднавчим центром “неформалів” стали осередки Руху, під час створення яких їхні ідейні натхненники допустили низку помилок: 1) ілюзія про можливу співпрацю з КПУ⁵⁶; 2) осередки організовували форсовано, через що до їхнього складу потрапляли “випадкові люди” з сумнівним минулим. Це дискредитувало організацію, значно звужувало її соціальну базу, обмежувало організаційні можливості; 3) за висновками місцевих обкомів партії, “до складу керівництва цих політизованих самодіяльних формувань (більшості організацій національно-демократичного табору – О. М.) входили одні і ті ж особи”⁵⁷. Непродумана кадрова політика спрощувала завдання місцевим обкомам КПУ, які “у виховній роботі основний акцент переносили на індивідуальний підхід, діалогічні форми”⁵⁸; 4) недостатня агітаційна робота під час створення осередків у сільській місцевості, на промислових підприємствах та серед національних меншин регіону, які побоювалися погіршення міжнаціональних відносин. Проте КПУ виявилася неспроможною ліквідувати провідну організацію національно-демократичного табору.

Одна з умов функціонування громадянського суспільства – вільна, незалежна преса. Політика гласності, на жаль, не сприяла інакомисленню. *Компартія виявилася не готовою до критики та появи незалежних ЗМІ – одного зі стовпів громадянського суспільства*. Активна діяльність “неформальних” організацій привела до швидкого поширення самвидавної “неформальної” періодики. Її друкували не завжди на якісному папері, у кустарних умовах (ротопринтерним способом). Проте цінність самвидавної періодики полягала в іншому – інформацію, яку знаходимо на сторінках цієї преси, неможливо знайти в офіційних ЗМІ з огляду на критично-викривальний зміст статей. Так, незалежна періодика стала одним із засобів боротьби національно-демократичних сил із наявним режимом, а швидке збільшення читацької аудиторії стало можливим тільки після створення “неформальних” громадсько-політичних об’єднань, члени яких поширювали самвидавну періодику.

На початку 1991 р. на території УРСР налічувалося близько 186 незалежних періодичних видань, які за джерелом походження можна розділити на декілька груп: 1) друквані органи громадсько-політичних організацій (підрозділи НРУ – 46 одиниць,

⁵⁴ Державний архів Івано-Франківської області (далі – Держархів Івано-Франківської обл.). – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 5596. – Арк. 3–4.

⁵⁵ Волинь на зламі століть: історія краю (1989–2000). – Луцьк: Ред. вид. від. “Вежа” Волинського державного університету ім. Лесі Українки, 2001. – С. 15.

⁵⁶ *Осадчий М.* Сучасне політичне становище на Україні і на Львівщині / М. Осадчий, Л. Сенік // *Визвольний шлях.* – 1990. – № 8. – С. 930.

⁵⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 11. – Спр. 2051. – Арк. 78.

⁵⁸ Там само. – Арк. 36.

УРП – 23, інші політичні партії – 28); 2) молодіжні видання – 25; 3) релігійні – 4; 4) загальні – 23; 5) часописи національних меншин – 6; 6) освітньо-літературні – 21⁵⁹.

Чверть усього самвидаву припадала на осередки Руху. Більшість періодики НРУ (65%) друкували в центрально-східних областях України і тільки 16 періодичних видань (35%) – на заході країни, що пояснюється необхідністю популяризації серед населення сходу й півдня програмних засад та ідей провідної організації демократичного табору республіки.

Серед інших громадсько-політичних організацій активну видавничу діяльність розгорнула УРП. На відміну від Руху, основне вістря своєї агітаційно-пропагандистської діяльності республіканці спрямовували на читачів західних областей УРСР – 11 видань (46%) припадає на цей регіон. “Інформатор”, “Львівські новини” поширювалися серед львів’ян. Заслужують на увагу видання Українсько-християнсько-демократичної партії (УХДП) – “Воскресіння” (Івано-Франківськ), “За віру і волю” (Тернопіль); об’єднання Державна самостійність України (ДСУ) – “Поклик волі”, “Самостійність” (обидві – Львів), Української соціал-демократичної партії (УСДП) – “На повний голос”, “Реформа”, “Альтернатива” тощо.

Географія поширення молодіжних видань яскраво ілюструє загальну картину розвитку молодіжного руху – 69,5% із них друкували й розповсюджували в західному регіоні. Серед видань національних меншин переважали друковані органи російських, польських, єврейських національно-культурних товариств⁶⁰. Більшість самвидаву друкували в Прибалтійських республіках. Видання в УРСР поширювали активісти організацій шляхом вільного розповсюдження або ж за символічну плату. Виручені кошти спрямовували на нові тиражі.

Значення самвидаву важко переоцінити, оскільки непідцензурні офіційним органам влади видання піднімали рівень національної свідомості населення, здебільшого пропагували державницькі гасла, спрямовані на відновлення забутої історії, піднесення культурного рівня населення. Відзначимо, що серед самвидавної періодики значно переважали політичні видання, які стали основною ударною силою в боротьбі з панівною КПУ, поступово трансформувалися у своєрідну “трибуну”, на якій, вперше за багато років, отримали змогу висловити власну думку провідні діячі національно-демократичного табору.

Громадянське суспільство немислиме без т. зв. “мітингової демократії”. *Заявлено на найвищому рівні політика гласності, демократизації, перебудови не передбачала поширення вуличних зібрань з альтернативними до Компартії гаслами, що призвело до численних заборон на їхнє проведення, силових зіткнень із мітингувальниками тощо. У цей же період в лексиконі комуністів з’являється термін “несанкціоновані владою зібрання”.*

Упродовж 1985–1988 рр. несанкціоновані владою вуличні зібрання не набули масового характеру передусім через відсутність розгалуженої мережі “неформальних” громадсько-політичних організацій, а також завдяки контролю Компартії над суспільно-політичними процесами в регіоні. Поодинокі стихійні зібрання громадян наражалися на протидію силових структур у випадку пропагування відмінних від “офіційної лінії” Компартії думок.

⁵⁹ Кузьо Т. Самвидавна преса в Україні / Т. Кузьо // За вільну Україну. – 1990. – 14 жовтня.

⁶⁰ Там само.

Виборча кампанія квітня-травня 1989 р. розбурхала суспільство, яке втомилося від диктату партії, замовчування наболілих проблем у соціально-економічній, екологічній, національно-культурній сфері. Висунення кандидатів трудовими колективами, створення виборчих комісій, передвиборча агітація сприяли політизації населення. "... Львів бурлить, наче ріка, що вийшла з берегів. Мітинги, демонстрації, політичні дискусії – це реалії сьогодення, – зазначав дописувач часопису "Поступ", – свідомо чи несвідомо бюрократія йде по шляху нагнітання напруженості. Врешті, активність квітневих мітингів, порушення закону й брутальна поведінка представників влади на виборах 14 травня, напади преси й нові затримання активістів руху – ось доказ цьому. Обурена до краю громадськість вдалася до радикальних форм протесту. Різниця поточного моменту з літом мин.[улого] року лише в тому, що народ після перемоги на виборах 26 березня, на решті, відчув свою силу й навчився протистояти бюрократії"⁶¹.

Відповідно до "Інформації про стан виконання в республіці законодавства про порядок організації проведення зборів, мітингів, вуличних зібрань і демонстрацій" прокуратури УРСР, упродовж серпня 1988 – липня 1989 рр. тільки у Львівській області проведено 24 не санкціоновані владою заходи (у м. Львові – 13). Прокуратура області була стурбована тим, що у Львові, Стрию, Червонограді, Дрогобичі поширювалися несанкціоновані мітинги й демонстрації "з використанням націоналістичної символіки, які супроводжувалися акціями екстремістського характеру, поширенням листівок і плакатів несоціалістичного змісту"⁶². Серед порушників громадського порядку, які перебували на особливому обліку в Прокуратурі Львівської області, виділимо: В. Чорновола, С. Хмару, І. Макара, І. Деркача, С. Романюка, П. Кагуя та ін.

Тривожною для Компартії залишалася ситуація в районних центрах та містечках Львівщини. Незважаючи на порушені адміністративні та кримінальні справи проти організаторів мітингів, "порушники" здебільшого залишалися без покарання. Наприклад, 18 червня 1989 р. сім жителів м. Миколаєва організували вуличну маніфестацію з використанням синьо-жовтих прапорів за участю близько 500 осіб. 22 червня матеріали адміністративної справи були передані до суду, проте "без будь-яких пояснень ні письмових, ні усних повернуті повторно... невіршеними". Після чергового судового розгляду і консультацій з обласним відділом юстиції справу було закрито⁶³.

Обкоми західноукраїнських областей неодноразово безуспішно намагалися вплинути на суспільно-політичну ситуацію у краї, перехопити ініціативу в демократичних організацій, діяльність яких виходила з-під контролю партії. Спроби зупинити поширення "гласності" й "демократизації" або ж спрямувати перебудовчі процеси в правильне русло напередодні виборів до Верховної Ради УРСР залишалися одним із першочергових завдань для західноукраїнських обкомів КПУ. Арсенал засобів вражав різноманітністю: від розгону демонстрацій за допомогою силових структур до організації альтернативних вуличних зібрань, які створювали ілюзію повноцінних⁶⁴.

⁶¹ Владі авторитетів – владу аргументів // Поступ. – 1989. – Травень. – № 4.

⁶² Держархів Львівської обл. – Ф. П. 3. – Оп. 62. – Спр. 521. – Арк. 53.

⁶³ Там само. – Арк. 56.

⁶⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2676. – Арк. 89.

23 серпня 1989 р. в більшості обласних центрів західної та центральної України національно-демократичні сили провели мітинги, присвячені черговій річниці підписання Пакту Молотова-Рібентропа. У Львові організоване філією УГС вуличне зібрання завершилося живим ланцюгом із запаленими свічками у центральній частині міста⁶⁵. 2 вересня 1989 р. представники демократичних організацій Львівщини зібрали мітинги у восьми районах області, під час яких обговорили перспективи перемоги національно-демократичних сил на березневих виборах 1990 р. у західноукраїнському регіоні. На мітингу у Львові В. Чорновіл, М. Горинь та інші учасники виступили з різким осудом проекту Закону про вибори народних депутатів УРСР⁶⁶.

17 вересня 1989 р. державно-партійні органи Львівщини урочисто відзначали 50-річчя “золотого вересня 1939 р.”. У цей же день львів’яни утворили “живий ланцюг”, який простягнувся від Театру опери та балету до пр. Т. Шевченка. Згодом учасники акції, що використовували українські національні прапори із чорними стрічками, запалили свічки, які мали символізувати “тишу скорботи”⁶⁷.

“Мітингова демократія” суттєво ускладнила непросту для партапарату політичну ситуацію в західному регіоні УРСР. Значний резонанс не тільки у Львові, але й в республіці загалом отримали події 1 жовтня 1989 р. Під час святкування дня міста представники СНУМУ на проспекті В. Леніна біля т. зв. “клумби” організували у присутності близько півтисячі осіб театралізоване дійство, що мало символізувати “насадження радянського рабства” у 1939 р. Згодом мітингувальники пройшли центральними вулицями міста до Музею народної архітектури і побуту. Увечері загонами міліції розігнали демонстрацію, що зібралася біля міського управління внутрішніх справ. Унаслідок силового зіткнення у важкому стані було госпіталізовано 44 демонстранти⁶⁸. Зауважимо – 70% потерпілих жінки та діти⁶⁹.

2 жовтня 1989 р. біля “клумби” зібрався велелюдний стихійний мітинг, учасники якого закликали провести двогодинний попереджувальний страйк та зібрати біля пам’ятника І. Франку несанкціонований мітинг. Пропозицію, яку виголосив Б. Горинь, підтримали представники Товариства Лева, “Меморіалу”, Товариства української мови ім. Т. Шевченка, Студентське Братство та інші “неформальні” організації.

Водночас в обкомі партії, за посередництва Б. Котика, відбулася зустріч М. Голубця, О. Батога, Б. Гориня, Є. Гриніва, І. Гриніва, І. Калинця, Р. Братуня, Р. Федоріва, І. Геля, Р. Дідули з Я. Погребняком. Останній висловив стурбованість, зважаючи на неухильне наростання конфронтації у відносинах партапарату і національно-демократичних сил. Перший секретар обкому партії повідомив, що у випадку проведення повторного несанкціонованого мітингу в місті буде введено військовий стан. Однак після тригодинної дискусії та безрезультатного пошуку відповіді на риторичне запитання “хто винен?” сторонам вдалося досягти хиткого порозуміння⁷⁰.

Протестуючи проти свавілля органів місцевої влади, демократичні сили, по суті, паралізували роботу великих промислових підприємств Львова, було

⁶⁵ Батенко Т. Львівська філія УГС... – С. 54.

⁶⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2676. – Арк. 63.

⁶⁷ Батенко Т. Львівська філія УГС... – С. 55.

⁶⁸ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2676. – Арк. 107.

⁶⁹ Гринів Є. Кому заважає спокій у місті / Є. Гринів // Поклик сумління. – 1989. – № 5.

⁷⁰ Там само.

припинено навчання у декількох вищих навчальних закладах⁷¹. Розпочалися страйки робітників “Автонавантажувача”, “Конвеєра”, “Орбіти”. На мітингу 3 жовтня 1989 р. біля пам’ятника І. Франку за участю близько п’яти тисяч осіб пролунали вимоги притягнути до кримінальної відповідальності винних у трагедії та створити міський страйковий комітет⁷². Наступного дня для “захисту людських прав всіх громадян” з представників страйккомів підприємств і громадських організацій такий комітет було утворено⁷³.

У “Програмних принципах Львівського комітету захисту прав громадян” (Страйккому) наголошувалося, що “забезпечити оптимальні умови для існування і розвитку народу України, а в сучасну пору навіть біологічне виживання, може тільки незалежна демократична українська держава”. Комітет підтримував: проведення демократичних виборів до Рад всіх рівнів; усунення ст. 6 конституції СРСР; незалежну від держави діяльність церков; конституційні гарантії діяльності усіх громадських і політичних організацій; організацію ринкової економіки з рівноправними юридичними гарантіями для всіх форм власності та ін.⁷⁴

15 жовтня 1989 р. секретаріат НРУ ініціював проведення вуличних демонстрацій у Рівному, Чернівцях, обласних центрах центральної та східної України. 16 жовтня 1989 р. на мітингу, що був організований національно-демократичними силами біля пам’ятника І. Франку у Львові, М. Горинь зауважив, що масове побиття львів’ян – це “провокація партійно-бюрократичного апарату”. Його брат зачитав підсумки розслідування громадської комісії⁷⁵. Водночас шквал критики на адресу міськкому та обкому Компартії лунав на сторінках неформальних ЗМІ. Стихійні мітинги відбулися у Бориславі, Дрогобичі, Бродах, Самборі, Червонограді та інших містах і районних центрах Львівщини.

В “Орієнтовці про події 1 жовтня 1989 р. у Львові” міськком КПУ, законмірно, покладав відповідальність за масові заворушення з правоохоронними органами на представників неформальних організацій, зокрема активістів СНУМу. У документі висловлено застереження, що після того, як події “набрали непередбаченого характеру і стало зрозуміло, що наявний факт злісної негідності властям, було прийнято рішення задіяти сили загонів міліції особливого призначення. З їх допомогою, а також інших підрозділів УВД вдалося нейтралізувати конфлікт і поновити громадський порядок”⁷⁶.

Громадська Комісія, створена представниками національно-демократичних сил для незалежного, неупередженого розслідування деталей побиття громадян у м. Львові 1 жовтня 1989 р., дотримувалася інших поглядів. В оприлюдненому документі її члени констатували, що “безперечна вина за драматичні події... лягає на республіканське і обласне партбюрократичне керівництво, яке постійно нагнітало напружену ситуацію в республіці і області, звальюючи свої біди на неформальні організації, зокрема Рух і УГС”⁷⁷.

⁷¹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2676. – Арк. 111.

⁷² Там само.

⁷³ Там само. – Ф. 271. – Оп. 2. – Спр. 9. – Арк. 43.

⁷⁴ Держархів Львівської обл. – Ф. П. 3. – Оп. 62. – Спр. 976. – Арк. 1–2.

⁷⁵ Там само. – Спр. 525. – Арк. 30.

⁷⁶ Там само. – Арк. 24–25.

⁷⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 8. – Арк. 3.

Громадськість Львова вимагала: законодавчого закріплення права на проведення мітингів, зборів, демонстрацій; розформувати львівський загін МОП; звільнити із займаних посад голову львівського облвиконкому М. Кирия, начальника УМВС у Львівській області, генерала В. Попова та командира загону МОП Л. Ізосімова⁷⁸. У відповідь місцевий обком КПУ вкотре відзначив, що події 1 жовтня 1989 р. у Львові були перетворені національно-демократичними силами в “об’єкт політичної спекуляції”⁷⁹.

Надії національно-демократичних сил на справедливе вирішення наболілої проблеми остаточно розвіялися після появи низки статей у підконтрольній Львівському обкому і міському КПУ пресі. У статті “На пути к обновлению” (“Правда”, 21 жовтня 1989 р.) кореспондент видання констатував: “Як відомо, у Львові розгук явно націоналістичних елементів поки що не отримав належного опору з боку партійних організацій, радянських і правоохоронних органів”⁸⁰. В іншій статті (“Куда они метят?”) журналіст пропонував “в судовому порядку забороняти і розпускати націоналістичні, шовіністичні й інші екстремістські організації”⁸¹. Так, у ролі “цапа-відбувайла” врешті опинився Львівський обком Компартії.

Події 1 жовтня 1989 р. насторожили не тільки місцевий обком КПУ, але й чільних діячів національно-демократичного табору. Представники львівської регіональної організації Руху спробували опанувати хаотичні акції Страйкового Комітету, адже подальші провокації обкому партії загрожували напередодні виборів непередбачуваними наслідками. “Якщо ми в політиці далі залишатимемось бунтарями і будемо займатися киданням шапок на сонце, – констатував Т. Стецьків, – про здобуття суверенітету треба забути... Страйкком дав у руки апарату козири, які той, очевидно, спробує використати проти страйккому і Руху”⁸². Проте представники радикальних націоналістичних сил, члени молодіжних організацій не погоджувалися із подібними твердженнями.

Загалом за даними МВС УРСР у республіці із січня по жовтень 1989 р. “неформальні” організації провели 927 масових заходів, у яких взяло участь понад півмільйона осіб⁸³. Майже половина з них – не були санкціоновані владою (48%). Особливо напруженою залишалася суспільно-політична ситуація в західноукраїнських областях. Зокрема, на Львівщині проведено 201 несанкціонований захід, Тернопільській області – 44, Івано-Франківській – 34⁸⁴.

Упродовж жовтня-грудня 1989 р. кардинальних змін не відбулося – хвиля мітингів прокотилася у всіх обласних центрах західного регіону. Виходити людей на вулицю змушували, на жаль, не тільки патріотичні почуття, бажання проживати в незалежній державі, але й скрутні матеріально-побутові умови. Звіти різних управлінь, структурних підрозділів КПУ подекуди фіксували панічний стан населення. Висловлено застереження, що “люди доведені до відчаю вкрай

⁷⁸ ЦДАГО України. – Ф. 271. – Оп. 2. – Спр. 9. – Арк. 20.

⁷⁹ Держархів Львівської обл. – Ф. П. 3. – Оп. 62. – Спр. 525. – Арк. 70.

⁸⁰ Танцюй враже // Віче. – 1989. – Жовтень. – № 8.

⁸¹ Львович Р. Куди ж мітить “Правда”? / Р. Львович // Віче. – 1989. – Жовтень. – № 8.

⁸² Стецьків Т. Страйк, страйк!!! / Т. Стецьків // Поступ. – 1989. – Листопад. – № 14.

⁸³ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2616. – Арк. 237.

⁸⁴ Там само. – Арк. 143.

негативними умовами, оплатою праці, відсутністю перспективи, переборами в постачанні, дефіцитом робочої сили і фінансових ресурсів”⁸⁵.

Дієвою формою протесту залишалися відмови від роботи та страйки робітників. Подібні способи вияву невдоволення не знайшли однозначної оцінки серед представників національно-демократичних сил. З одного боку, подібні акції завдавали шкоди економіці регіону, з іншого – допомагали залучити робітництво до національно-демократичного руху. У підсумку страйковий рух набув надзвичайно широкого поширення, незважаючи на руйнівний вплив на економіку. Наприклад: у березні 1990 р. у м. Стрий Львівської області діяло 35 страйкових комітетів, які проводили акції непокори згідно з ухвалами Крайової організації НРУ⁸⁶.

У Львові потужні страйккоми діяли на ВО “Ім. 50-річчя жовтня”, Інструментальному заводі, ВО “Укрторгмонтаж-техніка”, Фабриці “Карпати”, ВО “Львівдерев”, ВО “Львівхімсільгоспмаш”, ВО “Мікроприлад”, ВО “Іскра” та ін.⁸⁷. Представникам національно-демократичних сил вдалося очолити профспілкові комітети на низці великих підприємств (Завод фрезерних верстатів, Ізоляторний, Фабриці ім. Л. Українки, СПТУ-33, ВО “Іскра” та ін.)⁸⁸.

Загалом у 1989 р. тільки у Львівській області проведено 273 заходи, із них 182 – несанкціоновані (88 – у Львові, із них 72 – несанкціоновані). Серед них: 100 мітингів (70 несанкціоновані); 7 (4) зібрань; 1 демонстрація; 24 (24) вуличні походи; 73 (68) молебні; 12 (7) інших масових заходів. У 156 випадках учасники заходів використовували “націоналістичну атрибутику”. У заходах, що проводили на території області, взяло участь близько 557 тис. осіб, з них 341 тис. – у не санкціонованих владою. За порушення законодавства УРСР затримано й притягнуто до адміністративної відповідальності 394 особи⁸⁹.

Початок 1990 р. ознаменувався масштабною акцією національно-демократичних сил, що увійшла в історію як “живий ланцюг між Києвом та Львовом” (акція єдності між заходом країни і столицею). Захід був приурочений до чергової річниці злуки УНР та ЗУНР. Упродовж століть поневолений український народ, що проживав по обох боках Збруча, прагнув до соборності. 22 січня 1919 р. на Софійській площі у Києві споконвічні прагнення багатьох поколінь українців були реалізовані – представники Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР) та Української Народної Республіки (УНР) підписали Акт Злуки, що ознаменувало створення єдиної держави. Незважаючи на нетривалий союз, подія залишила вагомий слід в історії українського державотворення, а на зламі 80–90-х років ХХ ст. національно-демократичні сили використовували її для пробудження національної свідомості, боротьби з комуністичним режимом.

Ідея проведення акції єднання “Українська хвиля” не виникла спонтанно. Подіям 21–22 січня 1990 р. передувала тривала, клопітка організаційна робота національно-демократичних сил, що гуртувалися навколо НРУ. Серед інтелектуальних кіл цієї громадсько-політичної організації у листопаді 1989 р. виникла ідея організувати акцію, що, з одного боку, в умовах виборчої кампанії засвідчила б

⁸⁵ Держархів Львівської обл. – Ф. П. 3. – Оп. 62. – Спр. 525. – Арк. 55.

⁸⁶ Установча конференція // Гомін Волі. – 1990. – 28 вересня.

⁸⁷ Держархів Львівської обл. – Ф. П. 3. – Оп. 62. – Спр. 525. – Арк. 65.

⁸⁸ Там само. – Арк. 59.

⁸⁹ Там само. – Спр. 521. – Арк. 55.

вплив Руху на населення західноукраїнського регіону, а з іншого – продемонструвала можливості новоствореної організації, деморалізувала місцеві обкоми КПУ.

Відповідальним за проведення акції єднання у західному регіоні УРСР призначили Б. Гориня. Водночас кожна з областей отримала закріпленого координатора. Крім символічного значення єднання, “живий ланцюг” мав продемонструвати силу та вплив опозиційних сил на населення областей західної України, організаційні можливості національно-демократичних сил, послабити вплив КПУ на суспільно-політичне життя республіки.

Залишається відкритим питання: чому ідеологічний відділ ЦК КПУ, силові структури майже не протидіяли розгортанню й підготовці до масштабної акції, яка заклала фундамент поразки комуністичних сил на виборах до Рад всіх рівнів у західноукраїнських областях у березні 1990 р.? Щобільше, окремі міськкоми, райкоми партії своїми ухвалами підтримали її проведення, надавали технічну допомогу організаторам. Найрезонансніший приклад співпраці комуністів і націонал-демократів – Львівський міськвиконком, який очолював В. Волков.

Те, що силові структури задовго до проведення акції отримали інформацію про деталі її проведення, не викликає жодного сумніву. 9 січня 1990 р. Львівське обласне управління Комітету Державної Безпеки (КДБ) у таємній доповідній записці “Про заплановані антигромадські акції 21–22 січня 1990 р.” повідомляло обком Компартії про намір національно-демократичних сил провести акцію єднання (“живий ланцюг”) 21 січня 1990 р.

У документі йшлося, що для проведення акції буде залучено близько 500 автомобілів з екіпажами по п’ять людей з жовто-блакитними прапорами. “Відстань між атомашинами від 250 до одного кілометра, проміжки будуть заповнюватися за рахунок вищезгаданих п’яти людей і задіяних допоміжних сил, що повинні прибути на закріплені ділянки арендованими у підприємств та автогосподарств автобусами або ж поїздами. Для забезпечення нерозривності “ланцюга”, у випадку недостатньої кількості людей, заготовляються жовто-сині ленти довжиною до 50 м. Крім того, виготовляється близько 20 тисяч націоналістичних прапорів”⁹⁰.

Незважаючи на “косметичний” спротив Компартії, 21 січня о 12.00 розпочалася акція єднання. Упродовж години (передбачалося у випадку морозної погоди скоротити час її проведення) сотні тисяч людей з національними прапорами по маршруту Івано-Франківськ – Львів – Тернопіль – Рівне – Житомир – Київ утворили “живий ланцюг”. Згідно з офіційними підрахунками ЦК КПУ та силових структур, акцію єднання підтримало понад 450 тис. осіб, із них у Київській області – 7200, Житомирській – 5000, Рівненській – 8700, Тернопільській – 60 000, Івано-Франківській – 65 000 і Львівській – 300 000. На території областей у цей день було проведено 30 мітингів за участю близько 95 тис. осіб⁹¹. Проте можна з впевненістю констатувати, що підрахунки силових структур не відповідають дійсності. Правдоподібно, під час проведення “Української хвилі” у “живому ланцюгу” об’єдналося декілька мільйонів осіб.

Незаперечним залишається факт – найбільшу підтримку серед населення “Українська хвиля” отримала на Львівщині. На території області “живий ланцюг”

⁹⁰ Держархів Львівської обл. – Ф. П. 3. – Оп. 62. – Спр. 773. – Арк. 6–7.

⁹¹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2767. – Арк. 2.

протягнувся від с. Лисовичі Стрийського району через центр міста Львова до с. Плуґів Золочівського району (загальна довжина 230 км). Було задіяно 14 тис. легкових автомобілів та 450 автобусів. Відповідно до інформації обласного управління КДБ, під час проведення акції “будь-яких ворожих чи хуліганських проявів не зафіксовано”⁹².

Того ж дня біля пам’ятника І. Франку у м. Львові за участю близько п’яти тисяч осіб – представників національно-демократичних сил, керівників міста, чільних партійних діячів – було проведено мітинг, присвячений 71 річниці Акту Злуки. На ньому підвели перші підсумки акції “Українська хвиля”, проаналізували історичні передумови Злуки УНР і ЗУНР.

Зокрема, член крайової Ради Руху, секретар обласної організації Спілки письменників УРСР Р. Лубківський зауважив, що український народ тривалий час “ніс на собі ланцюги сталінізму... тепер настав час скинути ці ланцюги і сказати своє слово про єдність народу і його незалежність”. Голова міськвиконкому м. Львова Б. Котик зазначив, що проведена акція не мала аналогів в історії. Попередника підтримав перший секретар Львівського міськкому партії В. Волков, який констатував, що проведена акція продемонструвала єдність, національну свідомість, організованість львів’ян, “їх готовність до боротьби за економічну і політичну незалежність”⁹³.

Більшість виступів відзначалися емоційністю, ворожістю до Компартії та її сучасної мовної, національно-культурної політики. В. Чорновіл підкреслив, що “22 січня – подвійне свято соборності й незалежності України”. Голова страйккому Львівщини В. Фурманов виголосив, що утворену у 1919 р. Українську Республіку знищила “комуністична орда на чолі з комісарами”. Він зауважив, що єдиноможливий спосіб боротьби з комуністичною владою – акції непокори, вуличні маніфестації. На мітингу були присутні представники демократичної партії Литви, єврейського національно-культурного товариства, вірменського товариства “Ахпюр”, інших національно-культурних товариств та громадсько-політичних організацій. У Львівській області події акції висвітлювали представники десяти українських та закордонних телерадіокомпаній⁹⁴.

У підсумковій резолюції мітингу, яку зачитав голова львівської крайової Ради Руху О. Влох, запропоновано: щорічно 22 січня відзначати День соборності України; 22 січня 1990 р. вивісити на вікнах будинків синьо-жовті стяги; на Високому замку вивісити синьо-жовтий прапор. Того ж дня організовані національно-демократичними силами мітинги пройшли в Самборі, Городку, Радехові, Червонограді. Напередодні, 20 січня 1990 р., масові заходи відбулися в Яворові, Сокалі, Бориславі та інших містах області⁹⁵.

22 січня 1990 р. у приміщенні театру ім. М. Заньковецької провели урочисті збори, які приурочили до 71 річниці Акту Злуки УНР і ЗУНР. До Президії зборів увійшли: Р. Іваничук, О. Влох, Б. Котик, Р. Лубківський, Е. Мисько, Ю. Сливка та ін. У вступній доповіді Р. Іваничук підкреслив: “Відбулася злука, яка була здушена зі всіх боків, але не задушили пам’ять про неї. Ми прийняли естафету та передамо її

⁹² Держархів Львівської обл. – Ф. П. 3. – Оп. 62. – Спр. 773. – Арк. 8.

⁹³ Там само. – Арк. 11–14.

⁹⁴ Там само. – Арк. 9.

⁹⁵ Там само.

наступному поколінню. Роки були нелегкими. Ми перенесли і зневагу, і депортації, і зневагу від тих, які сьогодні повинні від сорому ховати очі”⁹⁶.

М. Косів, який напередодні опублікував статтю у “Львівській Правді”, присвячену злуці УНР і ЗУНР, продовжив думку попередника: “Хто його знає, чого б ми досягли, якби ЗУНР була анексована? Але, мабуть, не було б НЕПу, продрозверстки, голоду тридцять третього, депортацій, масової русифікації”⁹⁷. Ю. Сливка констатував, що соборність стала першою основою консолідації нації. Основною причиною поразки національно-визвольних змагань 1928–1923 рр. він вважав відсутність підтримки з боку світової громадськості.

Львівське обласне управління КДБ, проаналізувавши у січні-лютому 1990 р. суспільно-політичну ситуацію на Львівщині, було змушене констатувати подальше наростання конфронтації у відносинах опозиційних та комуністичних сил, оскільки “в області повністю ігнорувалися діючі правила проведення мітингів..., демонстрацій, під час яких відкрито використовувалася націоналістична символіка, виголошувалися заклики до необґрунтованих страйків, пікетувань будівель радянських, партійних і адміністративних органів. Будь-які заходи впливу на організаторів і активних учасників протиправних заходів не здійснювалися”⁹⁸. Напружена ситуація спостерігалася в інших обласних центрах західної України.

Так, “мітингова демократія” досягла поставленої мети – послабила страх суспільства перед системою, показала ідейну слабкість Комуністичної партії, засвідчила готовність українського народу до боротьби за власну державність, продемонструвала значні організаційні можливості представників національно-демократичного табору. Вагомі здобутки у морально-психологічній площині – ідеологам комуністичної системи ставало все важче маніпулювати свідомістю народу, спекулювати на історичних фактах.

Отже, політика “перебудови”, “гласності”, “демократизації” хоча й була поклика на лібералізувати суспільно-політичні процеси у державі, однак на практиці не сприяла розвитку громадянського суспільства, про що свідчать: (а) заборона на створення невідконтрольованих влади громадських організацій, (б) протидія у поширенні незалежної від Компартії преси, (в) розгони та / або спроби протидіяти поширенню масових демонстрацій, організованих опозиційними силами, (г) бажання комуністів контролювати виборчий процес тощо. Після виборів до Верховної ради УРСР та місцевих органів влади у західноукраїнських областях (1990) ситуація з розбудовою інституцій громадянського суспільства докорінно змінилася – демократичні місцеві ради робили все можливе для появи реальної демократизації та гласності, що привело до очікуваного результату – розвалу тоталітарного СРСР.

⁹⁶ Держархів Львівської обл. – Ф. П. 3. – Оп. 62. – Спр. 832. – Арк. 15.

⁹⁷ Там само. – Спр. 832. – Арк. 16.

⁹⁸ Там само. – Спр. 773. – Арк. 23.

Богдан ЛЕВИК

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ТА ПРОФЕСІЙНІ ЗБРОЙНІ СИЛИ – ЗАПОРУКА НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Розбудова громадянського суспільства у кожній з країн визначається не тільки внутрішніми детермінантами, але й залежить від зовнішньополітичних чинників, національної безпеки країни. “Реформування системи забезпечення національної безпеки є на сьогодні одним із найактуальніших питань для України, оскільки під час протидії агресії Російської Федерації стало очевидним, що ця система нині не здатна ефективно виконувати свої функції... Існує необхідність наукового аналізу взаємодії органів державної влади та неурядових громадських організацій у системі забезпечення національної безпеки країни, розробки обґрунтованих пропозицій для їхньої ефективної співпраці, використання позитивного досвіду розвинених країн світу в цій сфері”, – зазначають учені¹.

Жоден із президентів України не брався за кардинальне вирішення проблеми національної безпеки держави, особливо її складової – військової. Саме армія – один із основних гарантів національної безпеки. В умовах економічної кризи та політичної нестабільності питання військової безпеки, як і модернізації збройних сил, тривалий час залишалися другорядними, що ослабило обороноздатність держави. До цих питань Президент, Уряд, парламент серйозно не ставились.

Створенню дієвої системи національної безпеки, здатної забезпечити стабільність у розбудові громадянського суспільства в Україні, має передувати визначення її концепції та стратегії, чинників, які перешкоджають формулювати національні пріоритети, вивчення зарубіжних надбань у цій сфері. Чітко визначені національні пріоритети допомагають обрати правильний внутрішній та міжнародний стратегічний курс. Проте й сьогодні законодавство України, яке опікується національною безпекою та національними інтересами (на концептуальному, стратегічному, доктринальному, програмному та плановому рівнях), залишається доволі “строкатим”².

¹ Павлюк К. Взаємодія органів державної влади та неурядових громадських організацій у системі забезпечення національної безпеки України: дис. ... канд. наук з державного управління: спец. 25.00.01 / Катерина Степанівна Павлюк. – Київ, 2014. – С. 2, 5.

² Указ Президента України. Про Збройні Сили України. від 12. 12. 1991 р. ГДА МОУ. – Ф. 3697 – накази Міністра оборони України. – Оп. 34747. – Спр. 1.– Арк. 90–91; Концепція (Основи державної політики) національної безпеки України // ВВР України. – 1997. – № 10. – С. 85; Указ Президента України від 17 квітня 2002 р. № 347 “Про Воєнну доктрину України” // Офіційний вісник України. – 2004. – № 30. – С. 205; Закон України “Про основи національної безпеки України” 2003 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc/?code=964-15>; Указ Президента України від 2 лютого 2007 р. № 105/2007 “Про Стратегію національної безпеки України” // Офіційний вісник України. – 2007. – № 11. – С. 389; Закон

Конституція України 1996 р. стала логічним продовженням Акту незалежності України. В основоположному документі нашої держави зазначено, що головним суб'єктом оборони України є Збройні сили, а забезпечення суверенітету й територіальної цілісності України є найважливішою функцією держави. Ст. 106 Конституції України прямо вказує, що Президент України забезпечує державну незалежність, національну безпеку, “здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави”, він же є Верховним Головнокомандувачем Збройних сил України та реалізує керівництво у сферах національної безпеки та оборони держави, очолює Раду національної безпеки й оборони України, вносить подання до парламенту про оголошення війни, приймає рішення про використання ЗСУ в разі агресії проти держави, відповідно до закону приймає рішення про загальну мобілізацію, уведення військового та надзвичайного стану³.

Ст. 65 Конституції України встановлює, що захист Вітчизни є обов'язком громадян України (сьогодні положення реалізується відповідно до ЗУ “Про військовий обов'язок і військову службу” від 25 березня 1992 р.). Ст. 85 чинної Конституції визначає повноваження Верховної Ради України щодо законодавчого та парламентського управління і контролю за оборонною сферою. Ст. 89 Основного закону передбачає створення Комітетів ВРУ з питань, які входять до повноважень Верховної Ради, зокрема з питань безпеки та оборони України. Ст. 92 чинної Конституції містить вичерпний перелік питань, встановлених винятково законами України. У сфері оборонної політики це: основи національної безпеки, організації Збройних сил, правовий режим воєнного стану. Тільки Законом України можна встановити порядок скерування ЗСУ до інших держав; порядок допуску та умов перебування підрозділів збройних сил інших держав на території України; присвоєння військових та спеціальних звань. Ст. 107 Конституції декларує, що РНБО є координаційним органом з питань національної безпеки й оборони при Президентові України⁴.

Тривалий період Міністерство оборони України розробляло Концепцію та Державну комплексну програму реформування і розвитку ЗСУ на 2012–2017 рр., однак її остаточний варіант не було подано для обговорення. Причиною було те, що 2011 р. не затверджено Стратегію національної безпеки й оборони України як базовий оборонний документ, що унеможливило розробку та впровадження програм розвитку армії, озброєнь, оборонно-промислового комплексу. Тільки 2012 р. вийшов Указ Президента України № 389/2012 “Про рішення РНБОУ від 8 червня 2012 р. “Про нову редакцію Стратегії національної безпеки України”, в якій Україна

України “Про основи національної безпеки України” // ВВР України. – 2003. – № 39. – С. 351; Новицький Г. В. Теоретико-правові основи забезпечення національної безпеки України: монографія. / Г. В. Новицький. – Київ: Інтертехнологія, 2008. – 496 с.; Демократичний цивільний контроль над сектором безпеки: актуальні джерела” / [під ред. Ф. Флурі, В. Бадрак]. – Київ: Центр дослідження армії, конверсії та розбудови, 2011. – 428 с.; Постанова ВРУ. Про порядок введення в дію Закону України “Про Збройні Сили України”. № 1935-ХІІ від 6.12.1991 р. ГДА МОУ. – Ф. 3697 – накази Міністра оборони України. – Оп. 34747. – Спр. 1.– Арк. 13; ЗУ “Про оборону України. 1992 р. // Відомості ВРУ. – 1992. – № 9. – С. 106.

³ Євграфов П. Б. Конституція України: коментар змін (2004–2007). Теоретичні та практичні аспекти: науково-практичний посібник / П. Б. Євграфов. – Київ: Всеукраїнська асоціація видавців “Правова єдність”, 2007. – 204 с.; Конституція України. Українська правнича фундація. – Київ: Вид-во “Право”. 1996. – 63 с.

⁴ Конституція України. Українська правнича фундація. – С. 21, 26–29, 31–33.

затверджувала свій позаблоковий статус і нові завдання для української армії, яка повинна будувати стратегічні плани, покладаючись лише на власний військовий потенціал. Останнє вимагало збільшення оборонного бюджету, що не було зроблено. Нова редакція Стратегії національної безпеки України “Україна у світі, що змінюється” втратила чинність на підставі Указу Президента № 287/2015 від 26.05.2015⁵.

Фундаментом нормативно-правової бази захисту національних інтересів у сфері національної безпеки України, крім Стратегії, є Воєнна доктрина та пакет законів з питань безпеки й оборони. Суттєвим блоком також є документи, які визначали процедуру реалізації військово-політичного курсу України на євроатлантичну інтеграцію. Головними серед них є “Хартія про особливе партнерство між Україною і НАТО” 1997 р.⁶, Декларація про її доповнення від 21 серпня 2009 р., Державна програма співробітництва України з НАТО, рішення РНБОУ про Стратегію щодо Організації Північноатлантичного договору, План дій Україна – НАТО, Цільові та Річні національні програми⁷.

Попередня Військова доктрина 2004 р. (була спроба прийняти нову редакцію 2012 р.) мала оборонний характер, чітко перелічувала реальні та потенційні, внутрішні та зовнішні загрози національній безпеці. Під час її обговорення у парламенті з проекту було вилучено загрозу можливого нападу з боку військових підрозділів, дислокованих на території України (йшлося про військові підрозділи ЧФ Росії у Криму). Доктрина спочатку була спрямована на політику євроатлантичної інтеграції, посилення співробітництва з наявними системами безпеки, дотримання оборонної достатності, впровадження механізмів демократичного цивільного контролю, продовження розвитку військово-політичного партнерства з НАТО і ЄС, поглиблення відносин з названими безпековими міжнародними організаціями аж до повноправного членства. Однак її положення припинили виконувати вже після зміни президентської влади 2010 р., а положення про євроатлантичну інтеграцію були вилучені⁸.

25 травня 2015 р. Указом Президента України № 287/2015 було затверджено нову редакцію Стратегії національної безпеки України. На відміну від попередніх, ця Стратегія називає Росію окупантом та агресором, державою, яка знехтувала міжнародним правом і підірвала основи міжнародної безпеки. Стратегія розроблена на період до 2020 р. і кореспондується з Угодою про асоціацію між Україною і ЄС, а також Стратегією сталого розвитку “Україна – 2020”. Стратегія передбачає створення нової системи забезпечення національної безпеки з максимальним рівнем сумісності Збройних сил України з країнами НАТО шляхом запровадження

⁵ Указ Президента України № 389/2012 “Про рішення РНБОУ від 8 червня 2012 р. “Про нову редакцію Стратегії національної безпеки України”; Указ Президента України Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 р. “Про Стратегію національної безпеки України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/287/2015#n9>.

⁶ Хартія про особливе партнерство між Україною та Організацією Північно-Атлантичного договору [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_002

⁷ Радецький В. Г. Деякі підходи до визначення змісту Воєнної доктрини України / В. Г. Радецький: зб. наук. праць // Труды академії. – Київ: НАОУ, 2005. – № 63. – С. 272–279; Богданович В. Ю. Воєнна безпека України: методологія дослідження та шляхи забезпечення / В. Ю. Богданович. – Київ, 2003.

⁸ Указ Президента України від 15 червня 2004 р. № 648/2004 Про Воєнну доктрину України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/648/2004>.

стандартів Північноатлантичного альянсу з досягненням довгострокової цілі входу у загальноєвропейську систему безпеки⁹.

Саме такий крок незалежної України гарантуватиме їй державний суверенітет і територіальну цілісність, демократичний розвиток, подальшу розбудову громадянського суспільства. Стратегічним партнером у глобальному масштабі України є США у відповідності до умов Хартії Україна-США про стратегічне партнерство від 19 грудня 2008 р.¹⁰. Стратегія передбачає повну відмову від співпраці з Росією в галузі оборони й безпеки. Стратегія є обов'язковою до виконання на території України, вона залишається основою для розроблення відповідної концепції сектора безпеки й оборони, воєнної доктрини, галузевих стратегій. Для реалізації Стратегії передбачено щорічно виділяти з державного бюджету 5 % ВВП на потреби сектора безпеки й оборони. Науково-експертне забезпечення покладено на Національний інститут стратегічних досліджень.

Услід за Стратегією національної безпеки України 2015 р. у вересні було прийнято нову Військову доктрину¹¹. Цей документ оцінює події на сході України як військовий конфлікт, а анексію Криму як тимчасову окупацію. Доктрина визначає Російську Федерацію воєнним противником. Військова доктрина розроблена на принципах достатньої оборони і без'ядерного статусу. Документ констатує факт посилення глобальної воєнно-політичної нестабільності, активізації дестабілювальної зовнішньої політики й політики безпеки РФ щодо України. В цих умовах Україна може розраховувати на власні сили, допомогу США, країн ЄС та НАТО.

Думка військових експертів з Національного університету оборони є такою: воєнна доктрина як система офіційних поглядів (це не нормативно-правовий документ) на суть, цілі, характер можливої майбутньої війни повинна відповідати духові часу. Україна в недавньому минулому проголосила свій позаблоковий статус та продовжила термін базування в Криму ЧФ РФ, що вимагало відповідного коригування оборонної політики. На той час українська армія обмежено була готова до виконання оборонних функцій, військова техніка застаріла. Сектор безпеки вимагав модернізації в умовах позаблоковості, що потребувало втричі більших фінансових надходжень. Україна визначила воєнні загрози, не прив'язавши їх до конкретної країни чи організації. На сьогодні Військова доктрина, як і Стратегія національної безпеки, встановила щорічне бюджетне фінансування сектора безпеки й оборони на рівні 5% ВВП, а сектора оборони не менше 3 % (норма для країн НАТО становить 3%).

Після Військової доктрини та Стратегії національної безпеки 4 березня 2016 р. Президент України затвердив Концепцію (система поглядів) розвитку сектора безпеки й оборони України, яка замінила попередню Концепцію реформування і розвитку ЗС України на період 2017 р. (2012)¹². Концепція передбачає створення національної системи реагування на кризові ситуації. У документі чітко визначені

⁹ Указ Президента України № 555/2015 Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 2 вересня 2015 року "Про нову редакцію Воєнної доктрини України".

¹⁰ Хартії Україна-США про стратегічне партнерство від 19 грудня 2008 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/840_140

¹¹ Указ Президента України № 555/2015...

¹² Указ Президента України 92/2016 Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 4 березня 2016 року "Про Концепцію розвитку сектору безпеки і оборони України" [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.president.gov.ua/documents/922016-19832>

складові сектора безпеки й оборони, до яких відносять 17 суб'єктів (центральных державних органів). Концепція допускає функціонування недержавних дослідних інституцій, що фахово опікуються проблемами безпеки й оборони. Серед найпріоритетніших загроз визначено агресію Росії, дестабілізацію в Балто-Чорноморсько-Каспійському регіоні, окупацію частини Донецької та Луганської обл., нарощування військових угруповань з боку РФ на кордоні з Україною, розміщення тактичної ядерної зброї в Криму, руйнування системи міжнародної безпеки, втручання Росії у внутрішні справи України. Концепція визнає факт ведення гібридної війни проти України. Документ ставить конкретні завдання перед суб'єктами сектора безпеки й оборони у мирний, кризовий та особливий періоди. Концепцією передбачено створення національної системи територіальної самооборони. Реформування та розвиток (удосконалення) суб'єктів системи безпеки й оборони України передбачено в два етапи: до 2017 р., до 2020 р. Доцільно навести приклад, що концепція національної безпеки Франції – це три томи. Два з них відкриті для доступу, а третій під грифом таємності. Наша Концепція охоплює 54 сторінки.

6 червня 2016 р. Президент України ввів у дію Стратегічний оборонний бюлетень (Указ № 240/2016), розроблений МО і внесений на розгляд міністром оборони¹³. Попередній Стратегічний бюлетень 2012 р. втратив чинність. В оборонному бюлетені Російську Федерацію визнають як військово-політичного противника, який здійснив збройну агресію проти України, окупував частину території, розв'язав і підтримує збройний конфлікт на частині території Донецької і Луганської обл. Стратегічний оборонний бюлетень – дорожня карта оборонної реформи до кінця 2020 р., документ визначає стратегічні й оперативні цілі оборонної реформи. На його основі розробляють державні програми розвитку ЗСУ, інших складових оборони. В розробці документа брали участь і зарубіжні фахівці на рівні експертів Спільної робочої групи Україна-НАТО, офісу зв'язку НАТО в Україні. Оборонний бюлетень висуває вимогу до посади міністра оборони як до найвищої цивільної посади в МО України, що має забезпечити демократичний цивільний контроль за силовим відомством (термін виконання до 2018 р.).

Проте в руслі досліджуваних подій зауважимо, що в Законі України “Про основи національної безпеки України” (2014) серед загроз національній безпеці України інститутів громадянського суспільства не згадано. Стратегія національної безпеки України “Україна у світі, що міняється” серед загальних проблем забезпечення національної безпеки розвиток громадянського суспільства не розглядає. Так, “на рівні нормативно-правової бази національної безпеки має місце декларування пріоритетності розвитку громадянського суспільства, яке в подальших положеннях цих нормативно-правових документів не набуває необхідного розвитку та конкретизації”, – констатують політологи¹⁴.

Отже, якісний стан військової безпеки прямо залежить від прийнятих адекватних військово-політичних концепцій та стратегії, відповідно підсилених економічним потенціалом та реальними державними видатками у цій сфері. Системи

¹³ Указ Президента України № 240/2016 Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 20 травня 2016 року “Про Стратегічний оборонний бюлетень України” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.president.gov.ua/documents/2402016-20137>

¹⁴ Сидорчук О. Залучення ресурсного потенціалу громадянського суспільства до забезпечення соціальної безпеки України / О. Сидорчук // Україна: аспекти праці. – Київ, 2015. – Вип. 2. – С. 30.

військової безпеки пострадянських республік технічно застарілі, слабо адаптовані до сучасних загроз і не адаптовані до наявних регіональних та глобальних систем безпеки. Вони не спроможні реалізувати воєнно-політичні рішення з нейтралізації наявних загроз і небезпек. Воєнні доктрини більшості незалежних держав пострадянського простору не визначають потенційного противника, що утруднює розбудову їхніх збройних сил і системи військової безпеки.

Процес створення національних армій у країнах СНД відбувся в умовах економічної кризи, обмеженого фінансування оборони, відсутності чіткої стратегії національної оборони, скорочення чисельності (руйнування) військових підрозділів та озброєння, заміни державної ідеології на національну, де основним мірилом є добробут людини. Система військової безпеки всіх пострадянських республік потребує модернізації та проведення її сучасної оцінки для вироблення ефективної концепції і стратегії воєнно-оборонної політики.

Щодо України, то в її оборонній сфері відбувається розрив між політичною метою, фактичним фінансуванням збройних сил та їхньою реальною спроможністю. Оборонний бюджет країни був менший від мінімальних потреб армії. Держава не могла профінансувати задекларованих військових реформ. Оборонна сфера не була серед державних пріоритетів. Армію змушували заробляти гроші на приватизації, продажу та оренді власного майна й техніки, що не входить до її функцій. Військово-промисловий комплекс низькорентабельний, не завантажений вітчизняними замовленнями, потребує модернізації.

Наголосимо, що взаємозв'язок "громадянське суспільство – національна безпека" має й геополітичний вимір. Якщо "громадянське суспільство є невід'ємною частиною громадського, суспільно-політичного, духовного та культурного життя ЄС", а "важливість його розвитку і засади взаємодії з керівними інституціями Європейського Союзу й держав-членів об'єднання були визнані й визначені ще в 50-х рр. XX століття"¹⁵, то в Радянському Союзі громадянське суспільство було ліквідоване у 20-х роках XX ст., а в сучасній Російській Федерації має формальні ознаки. Саме тому вибір зовнішніх пріоритетів Української держави має вирішальний вплив на розбудову інституцій громадянського суспільства.

"Сильне та активне громадянське суспільство є одним зі стовпів національної стійкості та, відповідно, національної безпеки", – йдеться у дослідженні "Стійка Україна: підтримка громадянським суспільством зміцнення національної стійкості та безпеки в Україні"¹⁶. Закінчення "холодної війни", розпад СРСР та соціалістичної системи суттєво змінило геополітичне становище світу. Після розпаду СРСР не тільки перед Україною, а й перед кожною новою незалежною державою постало питання вибору шляху дальшого розвитку. Конституційно всі пострадянські республіки обрали демократичну модель. Кожна з новопроголошених незалежних республік розпочала пошук забезпечення своєї безпеки. Більшість обрала входження до наявних військово-політичних блоків (ОДКБ – Білорусь, Вірменія, Казахстан, Узбекистан, Киргизстан та НАТО – Литва, Латвія, Естонія), меншість – політику позитивного

¹⁵ Громадянське суспільство і Європейський Союз: функціонування й співпраця [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://veche.kiev.ua/journal/4544/>.

¹⁶ Стійка Україна: держава, громадянське суспільство та національна безпека [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://uploads.icds.ee/>.

нейтралітету (Туркменістан, Молдова) та достатньої оборони, решта провадила особисту багатовекторну зовнішню політику (Україна, Азербайджан). Закономірність геополітичного вибору в конкретних історичних умовах залежала від географічного розташування країни, внутрішньої політико-партійної ситуації, державної форми правління, економічної та військової спроможності, наявності стратегії національної безпеки, входження у колективні системи безпеки регіонального і глобального рівня, наявності та впливу єдиної політичної нації на державну стратегію.

Власне сьогодні на Європейському континенті формується нова система колективної регіональної безпеки, з одного боку – це НАТО і ЄС на чолі з США, з іншого – СНД й ОДКБ на чолі з Росією. Російська Федерація прагне створити військово-політичний союз з Шанхайською організацією співпраці (ШОС), куди входить Китай та п'ять центральноазіатських республік, на протиположній політиці НАТО в Азії, однак КНР протиставляє цьому. Всі сім країн ОДКБ, як і 29 держав-членів НАТО, мають схожі воєнні доктрини. В обох військово-політичних блоках уніфікований підхід до питань безпеки й оборони. В обох блоках визнані країни-лідери за їхнім військовим потенціалом. Усі країни-учасники ОДКБ активно співпрацюють з Північноатлантичним альянсом у межах програми “Партнерство заради миру”. Існує суттєвий дисбаланс між НАТО й ОДКБ на користь першого у питанні військової сили й спроможності. Обидва блоки не поспішають зближуватися. На сьогодні військова політика Росії не отримує активної підтримки членів ОДКБ.

У недалекому минулому наша країна задекларувала статус позаблоковості та майбутнього нейтралітету, закріпила його в Конституції, але не домоглася світового визнання цих статусів. Для цього нічого не було зроблено в законодавчій сфері, не було відповідного звернення до ГА ООН. Відсутні міжнародно-правові гарантії національної безпеки від зовнішньої агресії, не було двосторонніх політичних договорів про взаємодопомогу у військовій сфері. Навпаки, проголосувавши у парламенті й підписавши у квітні 2010 р. Угоду про продовження перебування ЧФ РФ на території Кримського півострова (Харківські угоди) ще на 25 років, Україна виявила свою алогічність у побудові національної безпеки й перекреслила питання нейтральності, залишивши на своїй території реальну воєнну загрозу, яка згодом переросла в анексію Кримського півострова.

Отже, в умовах посиленого тиску мілітаризованої Росії на Україну наша держава залишається за межами наявних систем колективної безпеки. Самостійно свою безпеку Україна не захистить. Відмовившись в односторонньому порядку від ядерної зброї і знищивши стратегічну авіацію, наша держава не отримала міжнародних договірно-правових гарантій. Україна повинна стати власником високоточної зброї, ефективність якої зупинить будь-якого агресора. Держава повинна вступити в НАТО як єдиний і найбільш ефективний військово-політичний союз. Україна зобов'язана виступити ініціатором створення регіональної системи безпеки на зразок Балто-Чорноморського союзу. Наша держава має підписати двосторонні та багатосторонні воєнно-політичні угоди з країнами-світовими лідерами та державами-сусідами, увійти в об'єднані системи ПРО і ППО. Без системи колективної безпеки Україна (європейської, регіональної) не зможе існувати. Геостратегічний вибір держави не повинен змінюватись разом зі зміною Президента чи Уряду. Таке рішення має бути закріплене в Конституції і відповідати волі народу як єдиного носія влади в демократичному суспільстві.

Відсутність своєчасної адекватної військово-політичної реакції на виклики запускає логічно-ланцюгову реакцію: виклик—ризик—загроза—небезпека—конфлікт—агресія—війна. Загрози невійськового характеру при їхній ескалації мають тенденцію переростання у військову небезпеку й конфлікт. Військово-політичні кризи пострадянських республік у багатьох випадках стали наслідком внутрішнього політичного й економічно-соціального стану. Пострадянська військова історія свідчить, що під час виникнення воєнного конфлікту військова складова домінує над превентивною дипломатією. Воєнні конфлікти у пострадянських республіках так і не були остаточно врегульовані, вони залишаються у латентному стані (Придністров'я, Південна Осетія, Абхазія, Нагірний Карабах, Таджикистан, з лютого 2014 р. – Україна).

Порушення військового балансу та відсутність політичної стабільності проважують реалізацію наявних воєнних загроз і небезпек в агресію. Політичне протистояння, етнотериторіальні претензії, релігійно-екстремістська складова стали основною причиною виникнення воєнних конфліктів. Пострадянські воєнні конфлікти набули нового характеру, вони здебільшого були внутрішніми з подальшим залученням зовнішньої сили. Будь-які поступки у питаннях національних інтересів на догоду зовнішньому партнеру послаблюють національну безпеку та посилюють вплив на країну, що вповні можна віднести до політики Росії щодо нових незалежних держав. Застосування військової сили проти слабшого стало нормою у вирішенні міждержавних конфліктів у Придністров'ї, Нагірному Карабаху, Південній Осетії, країнах ЦА, Грузії, Україні. Російські операції з примушення до миру, підтримання миру, захисту російськомовного населення суперечили принципам суверенітету, територіальної недоторканості та цілісності втягнутих у конфлікт держав. По суті, це був диктат сильнішого над слабшим, що спотворювало рівність членів міжнародного співтовариства, не відповідало засадам демократії та свободи. Досвід залучення великих і сильних держав до врегулювання внутрішніх воєнних конфліктів малоєфективний. Історія суверенізації нових незалежних держав свідчить, що цей процес не завершився подоланням етнічних, територіальних та релігійних протиріч. Держави “великої сімки/вісімки” готові втручатись у конфлікт на превентивній стадії з метою недопущення його ескалації за умови реальної загрози міжнародній безпеці.

У цьому контексті чимало запитань викликає зовнішня політика Української держави. “Хоча теоретично процес прийняття рішень та реалізації зовнішньополітичного курсу детермінується громадянським суспільством, практично зовнішня політика традиційно належить до тих сфер, на які вплив недержавних організацій незначний, а стратегію і тактику поведінки країни на міжнародній арені визначають і реалізують бюрократичні структури й інституції. Вплинути на державно бюрократичний апарат міністерств, відомств, комітетів, установ тощо організаціям громадянського суспільства надзвичайно важко і це потребує чималих зусиль”, – констатують науковці¹⁷.

Зовнішня політика України, будучи продовженням внутрішньої, часто змінює свої стратегічні напрямки разом зі зміною президентів. Відсутність конструктивних міжпартійних дебатів з питань національної безпеки тільки посилює теперішні й майбутні загрози. Так, Стратегією національної безпеки України було визначено три

¹⁷ Громадянське суспільство і зовнішня політика [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://veche.kiev.ua/journal/4542/>.

стратегічні партнери України: Польщу, США та Росію як гаранті нашої країни у сфері міжнародної та регіональної безпеки. Однак не було міжнародних договорів, де б ці країни брали на себе такі зобов'язання. Однією з форм захисту національних інтересів Стратегія пропонувала вважати активну міжнародну інтеграцію. Через відсутність внутрішньополітичної та економічної єдності існувала невизначеність та напруженість України у зовнішньополітичних відносинах зі стратегічними партнерами, тож останні починали самі визначати місце України на геополітичній карті. Окрім того, сусідство з РФ вимагало від України надзвичайної уважності та послідовності у відстоюванні власних інтересів, чим було знехтувано.

Від 2007 р. Україна на практиці декларувала своє прагнення до євроінтеграції в межах програми “Східне партнерство”, до якої долучилися Азербайджан, Білорусія, Вірменія, Грузія, Молдова¹⁸. Основна мета програми – мінімізація російського впливу на пострадянському просторі та нейтралізація міжурядових інституцій СНД, Євразійського союзу та ОДКБ. Шість країн-учасниць програми ЄС “Східне партнерство” у травні 2011 р. у Будапешті вирішили майбутню програму, основний бюджет якої становив 450 млн євро з можливою перспективою збільшення у 2013 р. до 785 млн євро. Однак через світову економічну кризу “Східне партнерство” припинило підтримувати деякі з 28 європейських країн. Україна ж, одночасно декларуючи прагнення до євроінтеграції, спрямовувала вектор зовнішньої торгівлі на Росію, Китай, Індію, Туреччину і тільки згодом на країни ЄС. 2015 р. Європейська політика сусідства 28 країн ЄС та 6 країн-сусідів ЄС відновила свою роботу.

Після президентських виборів 2010 р. Україна відмовилась від курсу на євроатлантичну інтеграцію, що було відображено у Законі “Про засади внутрішньої та зовнішньої політики”. Проте Революція Гідності повернула нашу державу у європейський суспільно-політичний простір, який відповідає національним інтересам України.

Сучасні політологи справедливо зауважують, що “громадянське суспільство його цінності та пріоритети формують національні інтереси держави. Вони полягають у забезпеченні національної безпеки, економічного розвитку, поширення духовних та культурних цінностей... Ведення ефективного діалогу між державою та суспільством сприяє формуванню ефективної системи забезпечення національної безпеки держави”¹⁹. Національні інтереси є своєрідним компромісом, консенсусом між державою та народом, державою і громадянським суспільством задля утвердження національних цілей. Це сукупність інтелектуальних, історичних та моральних цінностей нації. Вони відображають потреби держави, про яку треба судити за її кінцевими стратегічними цілями. “Розум держави” визначений в її національних інтересах. Ядром національних інтересів є національна безпека як колективна здатність суспільства і держави протидіяти очікуваним викликам, ризикам, загрозам, небезпеці, агресії.

Однак не потрібно ототожнювати національний і державний інтереси. Ці поняття кореспондують між собою і є підпорядкованими. В Україні не застосовують методології пріоритетності, що ускладнює формування національних

¹⁸ Східне партнерство [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.kmu.gov.ua/ua/diyalnist/evropejska-integraciya/shidne-partnerstvo>.

¹⁹ Гревцова Л. Становлення громадянського суспільства в Україні як суб'єкта національної безпеки держави [Електронний ресурс] / Л. Гревцова. – Режим доступу: <http://social-science.com.ua/article/1039>.

інтересів. Через це трапляються випадки фальсифікації національних інтересів, які підмінюють вузькопартійними, олігархічно-клановими інтересами окремих осіб і соціальних груп. Такий стан дає підстави для маніпулювання. “Ідеологічна” боротьба політичних сил України – основна причина відсутності єдності у визначенні пріоритетності національних інтересів.

Серед загроз, які шкодять реалізації національних інтересів України і які визначені в Стратегії національної безпеки 2010–2015 рр. (Указі Президента України від 12.02.2007 р. № 105 та від 8 червня 2012 р. № 389) найбільш небезпечними були:

- можлива агресія, територіальні претензії;
- регіональне або локальне військово-політичне протистояння поблизу кордонів;
- підрив конституційного ладу, суверенітету, незалежності; активізація закордонних спецслужб на території України;
- загострення економічної та внутрішньополітичної кризи;
- неефективність державного управління, наявність корупції в усіх ешелонах влади;
- загострення енергетичних проблем;
- спроби вплинути на інфраструктуру національної безпеки України за кордоном та в міжнародних організаціях та ін.

Як підкреслюють українські вчені, “громадські організації в Україні... мають досить потужний потенціал, вже мають неабиякий досвід роботи, мають потужну інформаційну підтримку та, відповідно, повинні бути каталізатором демократичних перетворень, які відбуваються в системі державного управління”²⁰. XXI ст. несе нові нетрадиційні загрози для громадянського суспільства та національної безпеки, які визнають глобальний характер – міжнародний тероризм, неконтрольоване поширення зброї масового ураження, транснаціональну організовану злочинність та наркоторгівлю, етнічні конфлікти, а також супутні чинники (збільшення кількості населення, неконтрольована міграція, руйнування навколишнього середовища, бідність, голод, політична нестабільність, зростання економічних криз, боротьба за енергетичні джерела та ін.).

Військова безпека – пряме віддзеркалення стану національної безпеки. Її складові трансформуються разом з усіма іншими сферами українського суспільства. Відсутність національної та політичної єдності не давала змоги визначити єдиний зовнішньополітичний курс країни упродовж багатьох років, виділити пріоритети національних інтересів у сфері національної безпеки. Аналітики зазначають, що “...під час подій кінця листопада 2013 р. – лютого 2014 р. громадянське суспільство реально довело, що воно здатне виступати надійним гарантом незворотності демократичних перетворень в Україні. Цей безпрецедентний досвід та аналіз подальшого перебігу суспільно-політичних процесів дає підстави розглядати громадянське суспільство в Україні як вагомий суб’єкт протидії зовнішній агресії та забезпечення національної безпеки”²¹.

²⁰ Дементов О. Громадські організації в Україні: вплив на прийняття соціально-відповідальних рішень [Електронний ресурс] / О. Дементов. – Режим доступу: <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/tpdu/2010-4/doc/5/06.pdf>

²¹ “Використання потенціалу громадянського суспільства для забезпечення національної безпеки України в умовах зовнішньої агресії”. Аналітична записка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/1565//>

27-річна історія незалежної України довела, що всілякі поступки в питаннях національних інтересів на угоду зовнішнього партнера послаблюють національну безпеку та посилюють зовнішній вплив на країну, що вповні відображає російсько-українські відносини періоду 1991–2018 рр. Попередні політичні системи України були далекі від демократичних західноєвропейських моделей за своєю суттю. Структура влади була орієнтована на лідера, який вийшов переможцем у міжкласовій чи міжгруповій боротьбі.

РОЗДІЛ 6. ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА У ВОЄННИЙ ПЕРІОД

Іван ПАТЕР

УКРАЇНСЬКІ ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

На зламі XIX–XX ст. геополітичну ситуацію в Європі визначало прагнення великих держав – Німеччини, Франції, Великої Британії, Австро-Угорщини та Росії – задовольнити свої власні цілі та інтереси. У Європі створено два потужні військові блоки: Троїстий союз (Німеччина, Австро-Угорщина й Італія) і Антанта (Франція, Росія та Велика Британія). Європейський мир став крихким і непевним¹.

Характеризуючи тогочасне міжнародне становище, І. Франко наголошував: “У другій половині 80-х років зайняли у нас і наших сусідів деякі події, що мали значний вплив на дальший розвій нашого національного життя. Була це пора політичного напруження між Австрією і Німеччиною, з одного, та Росією, з другого боку, пора заснування (спочатку потайно) так званого потрійного союзу для проти-ваги Росії, з одного, і Франції, з другого боку”².

Українські землі опинилися у вирі геостратегічних інтересів цих двох таборів, найбільше з боку Росії й Австро-Угорщини. Російські плани зводилися до загарбання Галичини, Буковини і Закарпаття й у такий спосіб завершення столітніх експансіоністських зусиль московських самодержців щодо “собирания русских земель”, на яких жив би один “великий русский народ” від Карпат аж до Камчатки. Австро-Угорщина, прагнучи зберегти у своєму складі Галичину, Буковину й Закарпаття, мала намір збільшити свою територію за рахунок інших українських етнічних земель – Волині та Поділля.

28 червня 1914 р. фатальні постріли в Сараєво запалили полум’я Великої війни. Вибух війни 1 серпня 1914 р. докорінно змінив національно-політичне життя українців. Галичани і наддніпрянці проголосили лояльність до держав, під пануванням яких вони перебували. Так українці опинилися між двома ворожими державами, що поставило їх у протилежні воєнні сторони. Щобільше, примусова мобілізація наддніпрянців до російської армії (від 3,5 до 4,5 млн осіб) і галичан до австрійського війська (250–350 тис. осіб) зробила їх частиною ворожих армій³. У таких драматичних умовах український політичний провід взяв на себе велику відповідальність за визначення оптимальних шляхів своєї діяльності у такий переломний період.

“Що нам робити, було зовсім ясно, – зазначав Михайло Лозинський. – Коли Росія рушилася, щоби своєю багатомільйонною армією розбити Австро-Угорську

¹ *Реснт О.* Перша світова війна і Україна / О. Реснт. – Київ, 2004. – С. 4.

² *Франко І.* Молода Україна. Часть перша. Приватні ідеї й епізоди / І. Франко. – Львів, 1910. – С. 47.

³ *Литвин В.* Історія України / В. Литвин. – Київ, 2008. – С. 396; *Субтельний О.* Історія України / О. Субтельний. – Київ, 1992. – С. 296.

монархію, ми добре знали, що одною з причин, які спонукали Росію до війни, є бажання Росії знищити те огнище українського національного життя, яке ми маємо в Австрії, розширити російську державну владу на всю галицьку землю, щоб могли на цілім її просторі однаково давати українське національне життя. Це вказувало нам ясну дорогу: дорогу боротьби при Австрії проти Росії”⁴.

Політичну орієнтацію галичан на Центральні держави висловив й відомий громадсько-політичний діяч, кооператор і філантроп Кость Паньківський: “Коли в Австрії проголошено війну проти Сербії, а відтак і проти Росії, в Галичині переважав погляд, що Росія буде побита, москалів ніхто не боявся, а серед українців прокинулася надія на визволення російської України при помочи Австрії і Німеччини”⁵.

Галицькі українці та наддніпрянці, що опинилися на еміграції, зорієнтувалися в тогочасній ситуації і взяли національно-політичну справу в свої руки. Галичани організували Головну Українську Раду (ГУР) і створили військову формуацію Українських Січових Стрільців (УСС), а наддніпрянці заснували Союз визволення України (СВУ).

1 серпня 1914 р. у Львові з ініціативи Михайла Павлика та Лонгіна Цегельського відбулася нарада трьох українських політичних партій: національно-демократичної (Кость Левицький, Степан Баран, Володимир Бачинський, Іван Боберський, Іван Кивелюк, Василь Панейко, Лонгін Цегельський), радикальної (Михайло Павлик, Микола Балицький, Микола Лагодинський, Кирило Трильовський) і соціально-демократичної (Микола Ганкевич, Теофіл Мелень, Володимир Темницький, Володимир Старосольський), а також відпоручників “Сокола-Батька”, “Українського Січового Союзу” і товариства “Українські Січові Стрільці”⁶. На засіданні покликано до життя політичну організацію, яка уконституювалася 2 серпня 1914 р. і за традицією 1848 р. прийняла назву Головна Українська Рада (ГУР). Того ж дня обрано президію: К. Левицький – голова, М. Павлик і М. Ганкевич – заступники, С. Баран – секретар, а від 29 серпня 1914 р. В. Бачинський та І. Ковалюк – скарбники.

Утворення ГУР підтверджувало єдність та успіх блоку українських партій на перших загальних виборах до австрійського парламенту. Власне мета Ради полягала у необхідності об’єднання партій в одну коаліцію для вирішення важливих загальнонаціональних політичних справ, представлення галицьких українців перед австрійським урядом і на міжнародній арені, здійснення керівництва новою українською мілітарною організацією – Українські Січові Стрільці. Партії, що входили до ГУР, надалі проводили свою самостійну роботу, однак підпорядковували її загальноновизначеному напрямку діяльності організації. Щоправда, серед галицьких українських партій із початком і під час війни найбільш зорганізованою, впливовою та дієвою була національно-демократична. Радикальна та соціал-демократична не виявляли ніякої самостійної діяльності, особливо в період вимушеної еміграції⁷.

⁴ *Л(озинський) М.* Рік 1914-й в нашім життю / М. Л(озинський) // Віденський ілюстрований календар товариства “Просвіта” на звичайний рік 1915. – Відень, 1915. – С. 133–134.

⁵ *Паньківський К.* Східна Галичина (Галицька Україна) на початку Великої Європейської війни 1914 р. / К. Паньківський // Наше минуле. – Київ, 1918. – Ч. 2. – С. 58.

⁶ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 3807. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 16.

⁷ *Баран С.* Австрійські українці на военній еміграції у Відні в рр. 1914/15 / С. Баран // Ілюстрований народний календар товариства “Просвіта” з термінатором на переступний рік 1916. – Львів, 1916. – С. 164.

Першим політичним кроком ГУР було проголошення маніфесту від 3 серпня 1914 р., в якому визначено мету українського народу – державна самостійність. Війною за визволення України вона закликала український народ звернути проти Росії всі матеріальні та моральні сили⁸.

3 серпня 1914 р. Союз українських парламентних і сеймових послів Буковини також видав маніфест/відоzву “До українського народу Буковини”, в якому закликав українців “стати однодушно проти царської імперії... І чим більше буде пораження Росії, тим швидше виб’є година визволення України”⁹.

Австрофільські позиції займала чи не найвпливовіша українська сила в Галичині – греко-католицька церква, до якої переважно належало українське населення краю. Митрополит А. Шептицький і духовенство проводили чітку антиросійську політику та були беззаперечними авторитетами як у церковному, так і в громадсько-політичному житті. 21 серпня 1914 р. у зверненні “До українського населення Галичини з приводу австроросійської війни” А. Шептицький наголошував, що у цій страшній війні “чекає нас краща і ліпша будучність”¹⁰.

Головна Українська Рада як найвища політична інституція краю взялася також до утворення українського війська. Для цього створено Українську бойову управу (УБУ), яка 6 серпня видала разом з ГУР мобілізаційний заклик до українського народу “Війна за волю України”. З таким національно-сборницьким кличем вступили галицькі українці у війну. В ньому закликали всіх українців бути готовими віддати життя за волю своєї Вітчизни та “зі зброєю в руках вигнати Росію з нашої землі, нехай Україна знову запишається свободою та щастям”¹¹.

Уже в серпні 1914 р. до Українських Січових Стрільців (УСС) зголосилося 28 тис. національно свідомих добровольців, багато з яких належали до організацій “Січ”, “Сокіл” і “Пласт”. До Стрия прибуло близько 10 тис. чоловік. Стурбовані можливістю утворення великих українських військових формувань, впливові польські чинники у Відні не могли допустити, щоб Український легіон чисельно перевищував їхні два легіони, утворені у Львові та Кракові, які налічували понад 10 тис. осіб кожний¹². Тому вони доклали всіх зусиль, щоб до Українського легіону прийняли лише 2,5 тис. добровольців. “Прийшов приказ військової команди розпустити охотників, – писав відомий український письменник Петро Карманський, – а здержати тільки дві тисячі інтелігентів. Більша частина цих, що в уяві вже рубали відвічного ворога України, мала покинути табор і вертати домів. І зачалось пайоване. Сльозами обливали молоді парубки руку головнокомандуючого і благали, щоб їх задержав при собі. Та годі. А з Коломиї і з Долини надтягала ще звиша тисячка нових охотників... Слідуючої днини повели оставших до читання “воєнних постанов” і “до присяги”¹³.

⁸ Діло (Львів). – 1914. – 3 серпня.

⁹ Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали / [ред. Т. Гунчак, Р. Сольчаник]. – Б. м.: Сучасність, 1983. – Т. 1. – С. 212. – (Бібліотека Прологу і Сучасности; ч. 157).

¹⁰ Діло. – 1914. – 26 серпня.

¹¹ Там само.

¹² *Holzer J.* Polska w pierwszej wojnie światowej / J. Holzer, J. Molenda. – Warszawa, 1966. – S. 361.

¹³ *Карманський П.* З днів грози і великих надій / П. Карманський // Віденський ілюстрований календар товариства “Просвіта” на звичайний рік 1915. – Відень, 1915. – С. 58.

Засідання ГУР протягом серпня 1914 р. відбувалися у Львові (останнє 29 серпня) за участю представників Української боевої управи і Союзу визволення України. ГУР надсилає різні меморіали до відповідних урядових чинників Центральних держав щодо українського питання, яке виникло з вибухом війни і стало однією з найактуальніших проблем європейської політики, домагалася його вирішення з урахуванням думки і політичних стремлінь українського народу. На ці звернення ГУР отримувала позитивні відповіді від урядів обидвох Центральних держав¹⁴.

Крім згаданих політичних організацій, у серпні 1914 р. у Відні було утворено окрему делегацію українських парламентарних послів, які в той час там проживали. До її складу ввійшли: Євген Олесницький, Євген Левицький, Станіслав Дністрянський і Микола Василько. Вона представляла українські справи перед віденським центральним урядом і працювала до листопада 1914 р. під головуванням К. Левицького. Це була перша українська організація на еміграції, якій можна завдячувати й першими тогочасними здобутками, зокрема в утворенні окремого Українського допомогового комітету для біженців, талергофській справі, полагодженні стрілецьких питань.

На першій спільній нараді українських парламентарних послів Галичини і Буковини 15 вересня 1914 р. було ще раз підтверджено проавстрійську орієнтацію українців, обговорено наслідки москвофільської діяльності, зловживання польських властей щодо українського населення краю, воєнні невдачі. Українські послі зосереджували свою діяльність на таких завданнях: видавати у Відні українські газети “Діло”, “Свобода”, “Буковина”, “Ukrainisches Korrespondenz blatt”, українські календарі; інформувати іноземців через австрійську і німецьку пресу про український народ; подавати меморандуми, звернення до урядових кіл Австро-Угорщини про політичне та економічне становище українців краю; вимагати звільнення незаконно заарештованих та інтернованих; захищати українське духовенство; піклуватися про біженців та надати їм можливість повернутися додому; наполегливо домагатися утворення окремого українського коронного краю в межах Габсбурзької монархії та незалежної української держави із зайнятих військами Центральних держав територій, що перебували під займанщиною Російської імперії тощо¹⁵.

У жовтні 1914 р. українські політичні представництва у Відні – Українське парламентне заступництво Галичини (К. Левицький – голова Українського парламентського клубу, Ю. Романчук – віце-президент Палати послів, Є. Олесницький – член парламентної комісії), Головна Українська Рада (К. Левицький, В. Бачинський), Українська парламентарна репрезентація (М. Василько, Є. Олесницький, Є. Петрушевич, І. Семака), Союз визволення України (В. Дорошенко, О. Скоропис-Йолтуховський) – висловили свої рішучі протести проти дій російської окупаційної влади у Східній Галичині та Буковині: “Проти московського насильства!” У цих протестах звертали увагу європейської громадськості щодо ганебних актів російської адміністрації проти українського населення краю, спрямованих

¹⁴ Патер І. Пролог нової доби: Головна Українська Рада / І. Патер // Літературний Львів. – 1994. – Ч. 13. – Вересень.

¹⁵ Добржанський О. Українські депутати австрійського парламенту та місцевих сеймів у роки Першої світової війни / О. Добржанський // Перша світова війна: історичні долі народів Центральної та Східної Європи. – Чернівці, 2000. – С. 43.

на знищення всіх його національно-культурних надбань, що не узгоджуються з поняттями правової держави і нормами міжнародного права¹⁶.

Найважливішою справою, якою займалися члени Головної Української Ради у Відні, стала перебудова цієї інституції, створення з неї справді загальної української національної організації, в якій були би представлені всі галицько-буковинські партії та посольські клуби, а також наддніпрянські політичні сили. Потрібно було показати світовій громадськості українську політичну думку, волю й змагання українців до своєї державності.

На засіданні ГУР 26 жовтня 1914 р. СВУ ініціював скликання загальноукраїнської політичної конференції, яка мала вирішити питання про створення інституції з правом репрезентації загальнополітичних інтересів українського народу під час війни, здатної влаштувати політичні виступи загальноукраїнського характеру, координувати діяльність українських політичних організацій без огляду на кордони. “Треба було створити тіло, – писав В. Темницький, – що з’єднувало б усі українські політичні чинники, що мало б дійсно змогу, річеве усправедливлення й формальне право говорити голосом цілої України”¹⁷.

В той час у Відні діяли три основні політичні організації українців: ГУР репрезентувала Галичину, СВУ – Наддніпрянщину, Буковинський парламентарний і сеймовий клуб – Буковину, тобто практично було представництво більшості українських земель.

У листопаді 1914 р. українські політичні діячі на основі факту існування ГУР, яка об’єднувала три головні галицькі партії і до складу якої входили представники СВУ з дорадчим голосом, хотіли її розширити за рахунок репрезентантів буковинських політичних партій і Союзу, але вже з вирішальним голосом.

На засіданнях ГУР, на яких розглядали питання її реорганізації, через різні погляди щодо повноважень і прав делегатів СВУ, неоднакові погляди на прийняття до Ради буковинців справа не налагодилася.

Особливо відчувалася відсутність взаєморозуміння СВУ з керівництвом галицько-буковинського проводу – К. Левицьким, М. Васильком. До намагань не допустити Союз до участі в новій Раді додався ще й протест колишніх членів СВУ Олекси Назарієва, Дмитра Донцова і Володимира Степанківського, надісланий голові ГУР К. Левицькому в кінці листопада 1914 р. У ньому вони виступали проти компетенцій керівництва СВУ представляти в Раді інтереси Наддніпрянщини. Однак це не стало на перешкоді загалом українських політиків і громадянству в Австрії підтримувати з наддніпрянцями добрі стосунки. Особливо сильну підтримку мав Союз з боку опозиції національно-демократичної партії, що протиставляла себе диктаторським манерам К. Левицького і М. Василька та не погоджувалася з їхньою лінією. Опозиція гуртувалася навколо Є. Петрушевича та С. Голубовича, які до “впливових” тоді не належали. До неї входили також Євген Левицький, о. Йосип Фолис, Лонгин Цегельський, колишні сеймові послы – Володимир Бачинський і Роман Перфецький¹⁸. Підтримували Союз радикали, яких очолював Лев

¹⁶ Вістник Союзу визволення України (далі – Вістник). – Відень, 1914. – № 3–4. – С. 1–3.

¹⁷ Темницький В. Загальна Українська Рада / В. Темницький // Пам’яткова книжка Союзу визволення України і Календар на 1917 рік. – Відень, 1917. – С. 356.

¹⁸ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАЛ України). – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2761. – Арк. 8.

Бачинський, галицькі та буковинські соціал-демократи Володимир Старосольський, Микола і Лев Ганкевичі, Осип Безпалько, Євген Гуцайло, а також Січові Стрільці.

Зазначимо, що головною силою в опозиції до К. Левицького став Український парламентарний клуб, який на своїх засіданнях гостро критикував голову ГУР за авторитарний стиль керівництва, занедбання справи захисту українського населення від воєнних гонінь, провали в інформаційно-дипломатичній діяльності та в нереалізації вимог українців щодо поділу Галичини – на східну (українську) і західну (польську).

Під тиском опозиції Український парламентський клуб на засіданні 20 грудня 1914 р. обрав комісію (Є. Левицький, Є. Петрушевич і Л. Цегельський) для підготовки проекту статуту Загальноукраїнської Національної Ради¹⁹. Головна засада цього проекту полягала в тому, що Національну Раду творять усі громадсько-буковинські партії й організації з пропорційною участю своїх представників, а також делегати від СВУ.

15 грудня 1914 р. старійшина українських послів Юліан Романчук скликав у Відні нараду парламентської і сеймових послів Галичини і Буковини для обговорення та прийняття статуту нової Національної Ради. З рефератом виступив Є. Левицький, який наголосив на потребі утворення на час війни всеукраїнської національної репрезентації. Однак проект зустрів опір М. Василька і прибічників К. Левицького. М. Василько заявив, що буковинці відмовляться ввійти до Ради, якщо буде прийнято цей проект статуту, оскільки до її складу залучено представників Союзу як “людей ненадійних, легковажних, непевних, над якими потрібний контроль, особливо грошева опіка”²⁰. Буковинські політики погоджувалися на участь у Раді наддніпрянців тільки з дорадчим голосом. На їхню думку, представники Союзу могли розраховувати на повноцінне законне представництво в ГУР лише зі вступом австрійських військ у Наддніпрянщину. Після тривалих дискусій нараду було перенесено.

Уже 17 грудня 1914 р. члени депутатської комісії Є. Левицький, Є. Петрушевич і Л. Цегельський висловилися проти представництва галицьких українців, тобто ГУР, вважаючи, що всі її функції виконує Український парламентський клуб. 24 грудня 1914 р. ця комісія запропонувала новий проект реорганізації ГУР, в основу якого лягли пропозиції СВУ щодо майбутньої Загальноукраїнської Національної Ради з відповідним галицько-буковинським і наддніпрянським представництвом. Керівним органом нової Загальної Української Національної Ради мала стати президія, до якої входили репрезентанти всіх українських сил, що перебували у Відні. У відносинах з австрійським урядом, на міжнародному рівні, з іншими організаціями Раду мала репрезентувати “звужена президія”, що складалася з голови та чотирьох заступників, серед яких мав бути і представник СВУ²¹.

Однак і цей проект не був реалізований. К. Левицький розцінив його як фактичну ліквідацію ГУР, а не її реорганізацію і звинуватив Союз у провалі ідеї утворення загальнонаціональної організації. Народний Комітет УНДП також виступив проти цього проекту і запропонував залишити Раду в попередньому складі з тими ж повноваженнями, які були у неї до того часу, тобто представляти інтереси тільки галичан²².

¹⁹ ЦДАВО України. – Ф. 3808. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 14–16.

²⁰ ЦДАЛ України. – Ф. 581. – Оп. 1. – Спр. 91. – Арк. 8.

²¹ ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 20–21.

²² Там само. – Арк. 39–40.

Так, наради українського політикуму з приводу реформування ГУР, проекти з цього питання, які пропонувала комісія, не принесли бажаних результатів. Сталося це через розбіжності поглядів щодо створення загальноукраїнської організації між трьома групами українських політиків. Соціал-демократи пропонували утворити таку організацію як репрезентацію всієї України (Галичини, Буковини і Наддніпрянщини) і виступали за розширення ГУР буковинцями і наддніпрянцями. Проти цього були буковинські націонал-демократи і праве крило галицьких націонал-демократів (С. Баран, І. Кивелюк, В. Панейко та ін.), які бажали утворити спільну організацію тільки з австрійських українців без наддніпрянців. Опозиційне крило галицьких національних демократів (С. Голубович, Є. Петрушевич, Й. Фолис, Л. Цегельський) вважало за необхідне зміцнити ГУР представниками галицько-українських парламентарів, погоджувалося на прийняття СВУ без буковинців. Радикали підтримували і позицію соціал-демократів, тобто Загальноукраїнську Раду, і проект утворення Ради тільки з австрійських українців. СВУ зберігав нейтральність, бо як організація закордонних українців волів триматися далі від суперечок між австрійськими українцями, хоч принципово був за форму, яку пропонували соціал-демократи. У зв'язку з такими розбіжностями в поглядах щодо реформування ГУР в українському політикумі реорганізаційна комісія, по суті, припинила свою діяльність, мотивуючи це відсутністю на її засіданнях достатньої кількості представників від різних політичних організацій, а через те й неправомірність її рішень²³.

У Відні й надалі функціонували Український парламентський клуб (галицький національно-демократичний), Союз парламентарних і сеймових послів Буковини, Народний Комітет УНДП і СВУ. Радикальні послы у Відні (Л. Бачинський, М. Лагодинський, К. Трильовський) не проводили окремих засідань свого клубу. Соціал-демократичний посол С. Вітик, який також перебував в австрійській столиці, активної участі у громадському житті не брав. ГУР після цих нарад, як писав С. Баран, “вже більше не оказала знаків життя”²⁴.

Попри певні розбіжності в політичних організаціях, протягом січня–квітня 1915 р. у загальних політичних справах панувало “одноцільне поступування”, яке внаслідок багатьох зустрічей, консультацій, дискусій, нарад між різними українськими політичними організаціями та завдяки активній позиції Українського парламентарного клубу щодо консолідації національно-демократичних сил привело до утворення Загальної Української Ради.

Важлива роль у згуртуванні українських політичних сил в боротьбі за державну незалежність у період Першої світової війни належала Союзу визволення України, який створили 4 серпня 1914 р. у Львові політемігранти з Наддніпрянщини, колишні члени Революційної Української партії (РУП), а потім Української робітничої соціал-демократичної партії (УСДРП) – Д. Донцов, В. Дорошенко, О. Назарієв і А. Жук.

Головою Союзу було обрано Д. Донцова, секретарем – В. Дорошенка. Вже 5 серпня О. Назарієв залишив організацію, а в її ряди прийняли Миколу Залізняка. Про заснування Союзу А. Жук і В. Дорошенко сповістили голову ГУР К. Левицького і митрополита А. Шептицького, які позитивно поставилися до цього повідомлення, пообіцявши своє сприяння і підтримку організації.

²³ ЦДІАЛ України. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2020. – Арк. 41.

²⁴ Баран С. Австрійські українці на воєнній еміграції у Відні. – С. 167–168.

15 серпня 1914 р. у часописі “Діло” з’явилася інформація про створення СВУ, в якій наголосили на антиросійській позиції Союзу, що “відповідала становищу значної частини політично активної української суспільності в Росії”.

СВУ був безпартійною політичною репрезентацією національно-політичних та економічних інтересів українського народу в Росії. Це була єдина політична організація Наддніпрянщини, яка основним своїм постулатом проголосила державну самостійність і соборність України, виробила концепцію щодо ролі українського питання в європейській політиці. Реалізацію своїх національних змагань Союз пов’язував із поразкою Росії у війні та поваленням царизму, внаслідок чого “на руїнах російської імперії, цієї тюрми народів, встане Вільна Самостійна Україна”²⁵.

У Відні Союз опублікував відозви до болгарського, румунського, турецького, шведського і чеського народів. У них наголошено, що СВУ є організацією українців, які поневолені великою державою найближчого їм слов’янського народу і не мають захисту та умов для національного розвитку на споконвічній землі своїх дідів і прадідів. Лише повернення Росії до її етнічних кордонів Московщини покладе кінець російському імперіалізмові на українській землі і захистить сусідів від російської інвазії. У зверненнях зазначено, що СВУ бере на себе великий історичний обов’язок викрити брехню московського панславізму, боронити культуру, добробут і мир Європи від московського варварства, вирішити долю України.

Ці відозви, передані до дипломатичних представництв окремих держав, що перебували у Відні, розіслані до пресових агентств, важливих періодичних видань та окремим політикам і дипломатам, дали поштовх до зацікавлення українською справою з боку широких кіл західноєвропейської громадськості. Це перші акти української закордонної політики від часів мазепинської еміграції, відкритий виступ на міжнародній арені наддніпрянців у ХХ ст. як представництва українського народу.

Після виходу Д. Донцова зі СВУ, усунення М. Залізняка від керівництва організації, з листопада 1914 р. роботу Союзу здійснювала колективна Президія – В. Дорошенко, А. Жук, М. Меленевський і О. Скоропис-Йолтуховський.

У СВУ було представлено всі тогочасні політичні напрями, наявні у Наддніпрянщині. Понад 40 галичан і буковинців різної політичної спрямованості та ідейних переконань були активними співробітниками Союзу²⁶. Відповідно до списку, який склав А. Жук, СВУ за весь час існування нараховував у своїх рядах понад 250 членів, співробітників і активу з військовополонених українців російської армії²⁷. Але всі вони сприймали основний постулат Союзу – самостійність України.

У Відні Союз видав свої періодичні часописи – “Вістник Союзу визволення України” (з 1918 р. – “Вістник політики, літератури й життя”), німецькомовний тижневик “Ukrainische Nachrichten”, а у Лозанні (Швейцарія) – франкомовний місячник “La Revue Ukrainienne”.

Для популяризації української справи в Європі, окрім періодики, Союз публікував іноземними мовами спеціальні брошури, статті, листівки, відозви. У 1914–1916 рр. він видрукував українською мовою близько 50 книжок загальним

²⁵ Наша платформа // Вістник. – 1914. – № 1. – С. 2.

²⁶ ЦДАВО України. – Ф. 4405. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 31–32.

²⁷ Патер І. Г. Союз визволення України: проблеми державності і соборності / І. Г. Патер. – Львів, 2000. – С. 77.

тиражем більш як 200 тис. примірників, а за весь період діяльності – понад 150 книг і брошур українською та іноземними мовами²⁸.

Наріжним каменем політичної платформи СВУ було утворення Української самостійної держави, зміцнення її економічної системи. Форма правління – конституційна монархія, побудована на демократичних засадах. Демократичний устрій самостійної держави мала забезпечувати однопалатна система законодавства з виборним народним представництвом, громадянськими, мовними й релігійними свободами населення України для всіх національностей і віросповідань.

До політичної декларації Союзу включено й самостійність української церкви, яка мусить відкинути чужі ворожі нашарування, а взяти для організаційного устрою все найкраще, створене протягом свого існування в Україні²⁹.

Фундаментом незалежності Союз вважав проведення радикальної земельної реформи на користь селянства, яке становило 80 % населення України³⁰. Вона мала оздоровити соціальні відносини на селі та ґрунтуватися на необхідності конфіскації великої земельної власності як наслідку російського панування, яке гальмувало економічний розвиток України, призвело її до зубожіння, не давало можливості шукати більш відповідних культурно-економічних засобів для піднесення добробуту населення українських земель.

Здобуття державної незалежності СВУ пов'язував із міжнародною підтримкою народів і країн Європи. “Ми, українці з Росії, що злучилися в Союз визволення, – йшлося у відозві “До громадської думки Європи!” від 25 серпня 1914 р., – звертаємося з цим покликом до цілого цивілізованого світа, нехай світ pomoже нашій слухній справі. Ми звертаємося з тим глибоким переконанням, що українська справа є рівночасно справою європейської демократії”³¹. Ця відозва, перекладена майже усіма європейськими мовами, викликала велике зацікавлення українською справою, особливо в Австрії та Німеччині, де її надрукувала повністю або з деякими скороченнями більшість часописів.

Для досягнення своєї мети СВУ орієнтувався на Центральні держави. Діячі Союзу вважали, що Австро-Угорщина й Німеччина в ході війни займуть якщо не всю, то хоч частину Наддніпрянської України і не захочуть віддати цю територію Росії, прагнучи забезпечити свої кордони. Союз обдумував також можливість утворення на українських землях Австро-Угорщини правно-державної одиниці, йшлося про окремий український коронний край зі Східної Галичини й Буковини. У цьому разі, на думку Союзу, наддніпрянці не мають пасивно спостерігати за діями Центральних держав, а робити рішучі кроки для втілення в життя своїх визвольних стремлень. Зрештою, наголошували діячі Союзу, якщо постулат державної самостійності України спрямований проти Росії, то цим визначено політичну орієнтацію українців бути на боці противників Росії³².

Орієнтуючись на Центральні держави, СВУ хотів від них небайдужого ставлення до українського питання, щоб вони розглядали його не як внутрішньоросійську, а міжнародну проблему. “Ми гадали, – зазначав згодом один із чільних діячів

²⁸ Пам'яткова книжка... – С. 379.

²⁹ Наша платформа // Вістник. – 1914. – № 1. – С. 1–2.

³⁰ ЦДІАЛ України. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2020. – Арк. 160.

³¹ Вістник. – 1914. – № 1. – С. 2.

³² Пам'яткова книжка... – С. 368.

СВУ О. Скоропис-Йолтуховський, – що величезне нещастя, яке до коріння стрясло цілим старим світом, розкриє очі німецькій дипломатії на колосальне значення для Німеччини у цій війні та й для мирного дальшого розвитку людства взагалі, яке має українська проблема, коли поставити її у весь зріст”³³.

Політична орієнтація СВУ на Центральні держави свідчила про реальне оцінювання організацією міжнародної ситуації, вироблення власної концепції щодо ролі українського питання в європейській політиці.

У своїй діяльності СВУ велику увагу приділяв становищу українців Галичини й Буковини. Разом із ГУР і УПР Союз дуже гостро і рішуче виступив проти російської займанщини цих країв, викривав ганебні та злочинні дії окупаційної влади проти українського населення. Такі спільні декларації наддніпрянського і наддніпрянського політичних проводів тільки посилювали зв'язки між ними, зміцнювали підґрунтя для їхньої тіснішої співпраці. Співробітництво виявилось і у спільному виїзді в жовтні 1914 р. делегатів ГУР (С. Баран і Л. Цегельський) і СВУ (Л. Ганкевич і М. Меленевський) на Балкани з метою домогтися від урядів балканських країн підтримки українських національних прагнень, ознайомити ближче суспільство цих держав з українським питанням, налагодити безпосередні зв'язки.

У Болгарії, де найдовше перебував Л. Ганкевич, до співпраці зі Союзом долучився професор Іван Шишманов, а в Румунії – професор Земфір Арбде. Обидва були найвідомішими популяризаторами українського питання у своїх країнах, активними дописувачами до видань СВУ.

Інтенсивна українська пропаганда в Туреччині С. Барана, Л. Цегельського і М. Меленевського охопила широкі верстви суспільства. Останній під час свого перебування у Константинополі зустрівся з міністром внутрішніх справ Туреччини Талаатбеєм, який від імені уряду визнав самостійницько-державницькі інтереси українців і пообіцяв їм допомогу³⁴. Це було визначним дипломатичним успіхом СВУ у пропаганді українського питання, яке ставало міжнародним чинником.

Представництва СВУ в Болгарії (Л. Ганкевич), Німеччині (Є. Левицький), Швеції та Норвегії (М. Січинський, О. Рев'юк, О. Назарук), Італії (О. Семенів), Чехії (І. Пулуй, О. Бочковський), США (Д. Раффалович і О. Рев'юк) та інших країнах, безперечно, зробили багато користі – завдяки їм українці ввійшли у безпосередні відносини з громадсько-політичним і журналістським світом цих країв і нав'язали потрібні в політичному житті особисті зв'язки, використовуючи їх для української справи.

Союз приділяв значну увагу тогочасним подіям у Наддніпрянщині, надавав великого значення поширенню тут самостійницьких ідей і розгортанню національно-визвольного руху.

Діячі СВУ прагнули, незважаючи на складні воєнні обставини, будь-що встановити контакти з національно-політичними силами, нехтуючи навіть упередженим ставленням до своєї діяльності окремих політичних діячів та організацій. Зазначимо, що як за кордоном до лав Союзу влилися найкращі представники політичних сил, так і в Наддніпрянщині активні самостійницькі елементи стали під прапори Союзу.

³³ *Скоропис-Йолтуховський О. Мої “злочини” / О. Скоропис-Йолтуховський // Хліборобська Україна. Збірник. – Відень, 1920–1921. – Ч. II, III, IV. – С. 195.*

³⁴ *Вістник. – 1915. – № 9–10. – С. 18.*

Політична нарада українських діячів у квітні 1915 р. в Києві схвалила національно-політичну платформу СВУ та його діяльність і постановила налагодити з ним тісніші відносини. Для цього за кордон нелегально виїхав Євген Голіцинський, один із колишніх визначних діячів РУП, який мав наради у Відні з Президією СВУ, побував на Балканах, де його разом з Л. Цегельським прийняв граф Тіса.

Хоч успіхи в залученні українського громадянства Наддніпрянщини до своєї акції були загалом не надто високими, все ж праця Союзу відновила діяльність Української соціал-демократичної робітничої партії, зокрема найвпливовіших на той час Катеринославської, Київської, Полтавської і Харківської організацій УСДП, які підтримували зв'язки зі СВУ й перебували під його ідейним впливом.

Союз завжди покладав надії на народний рух в Україні, знаючи, що без нього годі збудувати національну державу, вірив у той рух, який рано чи пізно мусить “прийти і розколисати ціле російське царство”. “Як би не складались далі воєнно-політичні події, – наголошував М. Меленевський, – нам, російським українцям, що не схилили вниз народного українського прапору і не кинули в болото цього прапору... шлях нам лишається таким же – в ім'я життєвих потреб широких шарів українського народу кликати його до організації і йти вкупі з народом – власними силами з шабля на щабель аж до повного освідомлення всього народу і підйому його тоді за незалежність України”³⁵.

Лютнева революція 1917 р. наблизила плани українців. У новій ситуації Союз намагався поглибити боротьбу за повну політичну незалежність народу. Він вважав, що Україні потрібно повернути правно-державні основи Переяславського договору 1654 р. із зазначенням етнічних меж заселення українців, провести демократизацію місцевих органів влади, що сприятиме реалізації національних вимог. Національно-державницька думка, яку СВУ пропагував під час війни за межами України, тепер відкрито поширювалася на рідній землі.

Із перемогою революційного народу над царизмом продовження війни Союз визнавав шкідливим, оскільки це загрожувало поверненням реакції. Тому він виступив за якнайшвидше укладення миру.

Нову платформу СВУ було розглянуто на засіданні 20 травня 1917 р. і прийнято такі ухвали: у справі ставлення до війни, Тимчасового уряду Росії, Центральної Ради, Українських політичних репрезентацій в Австрії, про роботу серед полонених³⁶. Союз наголошував, що й надалі стоятиме на платформі повної державної самостійності українського народу і всю роботу координуватиме з діяльністю “покликаних волею революційного українського народу національних репрезентацій на Україні”, тобто з Центральною Радою, яка також визначатиме тепер його політичну орієнтацію. Тому він “зложив” свій мандат³⁷. Водночас Союз продовжував репрезентувати українські справи за кордоном, визначати форми і напрями своєї діяльності у погодженні з компетентними політичними організаціями в Україні, проводити національно-освідомлювальну і культурно-просвітню працю серед полонених українців російської армії в Австро-Угорщині та Німеччині.

³⁵ Меленевський М. Власними силами / М. Меленевський // Вістник. – 1915. – № 15–16. – С. 1–2.

³⁶ Вістник. – 1917. – № 19. – С. 289–290.

³⁷ Нова Рада (Київ). – 1917. – 5 червня.

Союз вітав проголошення Центральною Радою 24 січня 1918 р. Четвертого Універсалу, який став втіленням у життя національної ідеї. Національно-державну самостійність України СВУ вважає коштовним скарбом, високою цінністю, до якої прагнуть менші, порівняно з українцям, нації³⁸. Надзвичайно високо оцінив Союз Берестейський мирний договір між Українською Народною Республікою та Почвірним союзом, вважаючи цілком оправданою свою політичну орієнтацію на Центральні держави для реалізації національного ідеалу. «Нас наповнює вдовolenням обставина, – зазначав А. Жук, – що ми були першими піонерами цієї думки в часі війни, що наша організація – Союз визволення України – не тільки виставила прапор державної самостійності, але й відважилася піти з тим прапором у ворожий табір. І тепер ми дожили до перемоги нашої орієнтації, дожили до жнив з нашого посіву. Але чи знайдуться жєнці, чи зуміють по-господарськи походити коло поля?»³⁹.

Зауважимо, що, хоча Центральна Рада не визнавала Союзу, не хотіла мати з ним будь-яких відносин, все ж таки між ними налагодилися контакти з приходом австро-німецьких військ в Україну.

До гетьманського перевороту СВУ поставився досить стримано, критично оцінював склад нового уряду, зокрема його дії щодо впорядкування аграрних відносин і запровадження російської мови як другої державної, але підтримував заходи уряду щодо розвитку науки та освіти, врегулювання церковних справ, встановлення дипломатичних відносин з іншими країнами.

Важливого значення надавав СВУ культурно-освітній праці на зайнятих влітку 1915 р. Центральними державами українських північно-західних землях – Волині, Холмщині, Підляшші та Поліссі. Союз самостійно та разом із Загальною Українською Радою робили заходи для забезпечення розвитку національного життя на окупованих землях.

У серпні 1915 р. у Львові було засноване Бюро культурної помочі для українського населення окупованих областей, яке спочатку очолював Іван Крип'якевич, а згодом – Володимир Дорошенко. Бюро підпорядковувалося вищезгаданим організаціям і займалося налагодженням українського шкільництва, збиранням для нього фондів і загалом національно-культурним життям на цих землях.

Завдяки діяльності СВУ, ЗУН, Бюро культурної помочі, галицьких і місцевих учительських сил, Січових Стрільців на Волині всередині 1917 р. працювало 40 шкіл, в яких викладало 48 вчителів і навчалося близько 3 тис. дітей⁴⁰.

На Поліссі та Підляшші культурно-освітню роботу започаткували полонені українці з таборів Німеччини, які прибули на початку травня 1917 р. до м. Білої в кількості 200 чоловік на чолі з Микитою Шаповалом. Отримавши з великими труднощами від німецької адміністрації дозвіл на ведення роботи, січовики (від назви Першого Запорізького полку імені Тараса Шевченка табору Раштат) роз'їхалися по повітах краю. Розпочата всередині червня 1917 р. національно-просвітня робота січовиків у надзвичайно важких матеріальних умовах і складному духовному становищі населення за короткий час дала блискучі результати. У січні 1918 р.

³⁸ Вістник політики, літератури й життя (далі – Вістник політики). – Відень, 1918. – № 11. – С. 153.

³⁹ Там само. – № 7. – С. 81.

⁴⁰ Патер І. Г. Союз визволення України... – С. 204.

кількість українських народних шкіл нараховувала на Підляшші 25 (крім 19 шкіл грамоти з 200 дітьми), а на Поліссі – 89 одиниць, у яких навчалось 6 003 дітей⁴¹. Крім того, 23 червня 1917 р. у м. Білій з'явилося перше число українського часопису “Рідне Слово”, тираж якого у листопаді 1917 р. сягнув 2 тис. примірників⁴². У Білій також була організовано громадську установу “Українська Громада”, яка охоплювала понад 300 народних просвітніх працівників Підляшшя і Полісся, створено видавничу спілку, працювали друкарня та книгарня.

Із призначенням Центральною Радою після Берестейського миру члена Президії СВУ Олександра Скорописа-Йолтуховського губернським комісаром Холмщини і Підляшшя розпочався процес українізації цих теренів. Згідно з розпорядженням Міністерства освіти Української держави, з нового шкільного року навчання в початкових класах мали вести тільки українською мовою. У Бересті 15 червня 1918 р. за державний кошт почали працювати українознавчі курси. 3 серпня 1918 р. тут засновано Учительську спілку Холмщини, Підляшшя й Західної Волині, а Міністерство віросповідань затвердило Холмську духовну колегію з представників всіх північно-західних українських земель як тимчасовий церковний орган⁴³.

Національно-патріотичні сили України докладали максимум зусиль для налагодження культурно-освітнього життя в північно-західних землях в екстремальних умовах воєнної доби, а діяльність СВУ, ЗУР і Бюро культурної помочі в цьому напрямі мала значний вплив на піднесення національної свідомості населення та залучення його до визвольних змагань у загальноукраїнському вимірі.

Вагоме місце в діяльності СВУ займала національно-освідомлювальна та культурно-просвітня праця серед полонених українців у таборах Австро-Угорщини та Німеччини. Українські політики добре розуміли, що здобуття державної самостійності можливе лише за допомогою збройної сили. Організувати власне військо стало історичною необхідністю⁴⁴.

Завдяки клопотанням СВУ перед австро-угорським і німецьким урядами полонених українців було виділено в окремі табори: Фрайштадт (листопад 1914 р., Верхня Австрія), Раштат (травень), Вецляр (вересень) і Зальцведель (листопад 1915 р.) у Німеччині. Крім того, існували ще два українські табори (1917 р.) полонених українців-старшин у Йозефштадті та Ганновер-Мюндені.

Для налагодження національно-культурної роботи в таборах було створено Просвітні відділи СВУ; очолювали їх представники української інтелігенції, яких призначала Президія СВУ у Відні, а в Німеччині – Централья Союзу в Берліні. Завдяки величезній культурно-освітній праці Просвітніх відділів полонені пройшли велику еволюцію – від несміливості та непевності до розуміння та усвідомлення національної справи. “І так поволеньки, – писав згодом В. Дорошенко, – спільними силами було виконане велике діло національного освідомлення й перевиховання

⁴¹ Рідне Слово (Біла). – 1918. – 26 січня.

⁴² Вістник. – 1917. – № 48. – С. 758.

⁴³ Пастернак Є. Нарис історії Холмщини і Підляшшя / Є. Пастернак. – Вінніпег; Торонто, 1968. – С. 177; Вістник політики. – 1916. – № 26. – С. 404; № 35–36. – С. 501, 510.

⁴⁴ Ріпецький С. Початок нової доби / С. Ріпецький // За волю України. – Нью-Йорк, 1967. – С. 23.

полоненого вояцтва”⁴⁵. Своєю культурно-просвітницькою працею СВУ виховав “для України цілі шеренги національно свідомих горожан”⁴⁶.

Після проголошення Четвертим Універсалом Центральної Ради незалежності України, а також підписання Берестейського мирного договору в таборах полонених почали створювати українські військові відділи. За короткий час було сформовано з полонених українців дивізії: Сірожупанників в Австро-Угорщині та Синьожупанників у Німеччині. У цьому, вважав генерал Віктор Зелінський заслуга передусім Союзу визволення України⁴⁷.

Про створення українських військових частин із полонених у Центральних державах Дмитро Дорошенко писав: “Так і не вдалося використати збройну українську силу, яка організувалася на чужині в полоні, в той час, коли ця сила була найбільш потрібна. Сталося трагічне непорозуміння: влада Центральної Ради боялася “самостійництва” полонених, влада гетьманська – їх “революційності”⁴⁸. Окупаційні австро-німецькі війська, які в той час перебували в Україні, відстоювали інтереси своїх держав і боялися, щоб відроджена Українська держава не мала власної сильної армії, і тому розпустили військові частини, сформовані та організовані за їхньою участю на своїх територіях. Синьожупанники і Сірожупанники, незважаючи на різні перешкоди, до кінця виконували свою клятву на вірність Батьківщині.

Після набуття Україною незалежності дипломатичним представництвом у Центральних державах СВУ обмежив свою роботу культурною допомогою полоненим і виселенцям, а з виїздом із таборів близько 20 тис. вояків Синьо- і Сірожупанної дивізії союз майже повністю припинив свою діяльність. Зауважимо, що через табори військовополонених українців в Австро-Угорщині та Німеччині за весь період їхнього існування перейшло близько 200 тис. чоловік.

1 липня 1918 р. члени Союзу визволення України ухвалили рішення припинити діяльність, бо вважали його програму виконаною. Вони наголошували: “нині ми стоїмо перед докраною подією – самостійна Українська держава повстала й ця подія світової ваги являється нашим оправданням”⁴⁹.

Діячі СВУ вважали: мету було досягнуто! Настав новітній етап у боротьбі за українську державність у нових формах і умовах. Після закінчення визвольних змагань 1917–1921 рр. більшість членів Союзу визволення України, не зраджуючи своїм переконанням, доклала багато зусиль для відновлення Української держави.

30 квітня 1915 р. у Відні відбулася нарада представників галицьких і буковинських національних демократів, радикалів, соціал-демократів і Союзу визволення України, на якій вирішено реорганізувати Головну Українську Раду в Загальну Українську Раду – спільну організацію всіх політичних чинників соборної України, які своєю остаточною метою визначили утворення вільної самостійної Української держави. В. Темницький з цього приводу писав: “У переломову добу, коли у світовій завірюсі рішається доля українського народу, наступила вільна сполука політичних

⁴⁵ *Дорошенко В.* Союз визволення України / В. Дорошенко // Свобода. – Нью-Йорк, 1954. – № 155.

⁴⁶ Громадська думка (Вецляр). – 1917. – 17 травня.

⁴⁷ *Зелінський В.* Синьожупанники / В. Зелінський. – Берлін, 1938. – С. 50.

⁴⁸ *Дорошенко Д.* Історія України / Д. Дорошенко. – Нью-Йорк, 1954. – Т. 1. – С. 39.

⁴⁹ Вільне Слово (Зальцведель). – 1918. – 17 серпня.

партій і груп без огляду на державні кордони, постав речник політичних інтересів нашого народу в його нерозривній і неподільній цілості”⁵⁰.

Перше засідання Загальної Української Ради відбулося у Відні 5 травня 1915 р. У прийнятому на засіданні статуті організації наголошено на всеукраїнському політичному представництві Ради українського народу під час війни аж до встановлення нормальних повоєнних відносин. Рада визначала головні вектори в політичних, економічних і культурних справах українського народу.

Кількісне представництво складу ЗУР затверджували за територіальним принципом – 34 делегати: 14 галицьких і 5 буковинських націонал-демократів, 6 радикалів, 5 соціал-демократів, один від Української народної партії з Буковини і 3 від СВУ.

Виконавчим органом ЗУР була президія: К. Левицький – голова (галицький націонал-демократ), заступники: М. Василько (буковинський націонал-демократ), М. Ганкевич (соціал-демократ), Л. Бачинський (радикал), Є. Петрушевич (галицький націонал-демократ) і О. Скоропис-Йолтуховський (СВУ). До секретаріату обрані: В. Козловський (СВУ), О. Назарук (радикал), І. Семака (буковинський націонал-демократ), В. Темницький (соціал-демократ) і Л. Цегельський (галицький націонал-демократ).

Для успішної праці Ради утворено 5 секцій: правно-політичну, економічну, еміграційну, культурну і пресову. Найважливішою була діяльність правно-політичної секції – підготовка і подання на розгляд офіційних урядових чинників Центральних держав низки рефератів і меморандумів з питань національно-політичного становища українського народу в Австрії та в зайнятих австро-німецькими військами північно-західних українських земель. Інші секції відігравали роль посередників між ЗУР та українськими інституціями з подібними завданнями⁵¹.

Так, економічна секція вела разом із “Сільським Господарем” справу господарської відбудови української частини Галичини, а також всі споріднені з цими завданнями економічні питання. Еміграційна спільно з Українським допомогивим комітетом заопікувалася долею українських біженців і виселенців, культурна у спілці із Загальною Українською Культурною Радою займалася культурно-освітніми інтересами українського народу. На жаль, пресова секція, окрім кількох засідань, не розвинула ніякої роботи, головню через брак фінансування.

Українську Бойову Управу (займалася поповненням рядів УСС) визнано автономною організацією ЗУР і керівним органом Українських Січових Стрільців. У політичних справах УБУ керувалася вказівками Ради. Вона затверджувала й кадрові призначення в Начальній команді УСС⁵². ЗУР розглядала Січових Стрільців як важливий політичний чинник українського народу в боротьбі за національну ідею, джерело сил нації, наріжний камінь, на якому опиратиметься “будівля кращого завтра”⁵³.

На засіданні 12 травня 1915 р. ЗУР прийняла свою політичну програму у вигляді декларації-маніфесту “До всіх народів цивілізованого світу!”, яку підписала Президія Ради – К. Левицький, М. Василько, Л. Бачинський, М. Ганкевич, Є. Петрушевич, О. Скоропис-Йолтуховський. У декларації ЗУР підтвердила свою

⁵⁰ Темницький В. Загальна Українська Рада // Пам’яткова книжка... – С. 360.

⁵¹ ЦДІАЛ України. – Ф. 440. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 2.

⁵² Там само. – Спр. 1. – Арк. 3.

⁵³ Вістник. – 1915. – № 7–48. – С. 14.

політичну орієнтацію на Центральні держави для здобуття самостійності України, визначила головну мету української нації – повна національна свобода розвитку; щодо українських земель під російською займанщиною – вільна, самостійна Україна і в межах Австро-Угорщини – національно-територіальна автономія та об'єднання українських земель в один автономний край; на теренах, де українці становлять меншість, – культурно-національна автономія, так само і для інших національних меншостей на українській автономній території. Зазначено також, що у разі закінчення війни в перехідному періоді Рада повинна мати вирішальний голос у реалізації своїх домагань щодо територіальної та національно-культурної автономії в межах Австро-Угорщини. Вона звертала увагу світової громадськості на те, що передусім на Сході Європи метою є визволення народів, поневолених царом, особливо українського, найбільш безпощадно гнобленого, якому в Російській імперії відібрано найпримітивніші людські та національні права. “Визволення це, – наголошено в заяві, – є конечне в інтересі людності, цивілізації, демократії і волі”⁵⁴.

ЗУР як найвище тогочасне представництво українського народу подавала австро-угорському урядові низку аналітичних матеріалів, зокрема, у справі поділу Галичини та утворення окремого українського коронного краю (Є. Олесницький), щодо діяльності галицьких повітових рад (С. Дністрянський), необхідності реформи галицької адміністрації (Л. Цегельський), ставлення австро-угорського війська до цивільного населення краю (В. Темницький), визначення західних етнографічних українських земель (В. Темницький, С. Рудницький).

Крім письмових подань, Президія Ради, здебільшого К. Левицький, М. Василько та Є. Олесницький, обговорювала різні питання соціального та політичного характеру на зустрічах із прем'єр-міністром Австрії К. Штургом, міністром внутрішніх справ Гогенльоге, угорським прем'єр-міністром С. Тісою, галицьким намісником Колярдом і Діллером, а також вищими австро-угорськими військовими колами⁵⁵.

Із зайняттям австро-німецькими військами Волині, Холмщини, Підляшшя і Полісся ЗУР зверталася до вищого армійського командування Центральних держав з матеріалами, що стосувалися важливих завдань національного, культурного та економічного характеру цих країв. Це були переважно узагальнювальні документи та матеріали про політичну та церковну справи на Холмщині та тогочасні національно-культурні відносини, вимоги до воєнної адміністрації якнайширше залучити до цивільних керівних органів краю місцевих і галицьких українців, щодо приєднання українських повітів Холмщини до Люблінського генерал-губернаторства, про національно-культурні проблеми на полі українського шкільництва, церковних справ, видання українських часописів, заснування кооперативів, читалень тощо.

ЗУР добивалася від цивільних і воєнних властей вирішити питання в справі реквізицій та відшкодувань населенню за воєнні знищення на цих територіях, рішуче протестувала проти антиукраїнських виступів польських легіоністів, їхнього негативного ставлення до місцевого українського населення. Зауважимо, що всі

⁵⁴ ЦДІАЛ України. – Ф. 682. – Оп. 1. – Спр. 80. – Арк. 1–2.

⁵⁵ Темницький В. Загальна Українська Рада / В. Темницький // Український ілюстрований календар товариства “Просвіта” на звичайний рік 1917. – Львів, 1917. – С. 171.

ці різного роду пропам'ятні листи, меморіали та подання були, головно готували С. Томашівський, В. Темницький та І. Крип'якевич⁵⁶.

Серед освітніх справ найважливішою була засаднича вимога ЗУР щодо реформи галицького середнього і народного шкільництва та шкільної адміністрації. На зустрічі з міністром освіти Австро-Угорщини М. Гуссарекком українські діячі в кінці червня 1915 р. подали меморіал “Галицькі адміністративні проблеми у перехідний період” (С. Дністрянський), в якому йшлося й про організацію шкільництва. У ньому пропонувалося призупинити діяльність галицької Шкільної краєвої ради на час перехідного періоду, утворити українську шкільну комісію у Східній Галичині для керівництва та організації народного, середнього та фахового шкільництва, заснувати українську шкільну секцію у Міністерстві віросповідань і науки⁵⁷.

Надзвичайно важливим завданням для ЗУР було заснування українського університету у Львові. Це питання завжди перебувало в центрі уваги Ради, яка за кожної нагоди підносила його як вагомий національний постулат. У зв'язку з цим К. Левицький, Є. Олесницький і В. Темницький у листопаді 1915 р. передали австро-угорському урядові пропам'ятний лист, у якому обґрунтовували заснування університету як найважливішу культурну потребу української нації: “Рівноправність української мови в уряді, школі та церкві, – наголошено в документі, – стає пустим словом, як українська нація не має осідку культури, що підносить розвій української науки, письменства і штуки та дбає про виобрання українських урядовців, професорів, духовників”. Рада настирливо просила уряд у найкоротшому часі заснувати університет у Львові з українською мовою викладання⁵⁸.

Від компетентних урядових чинників ЗУР отримувала кількакратні запевнення про позитивне вирішення питання. Так, 18 червня 1916 р. міністр освіти М. Гуссарек заявив делегації на чолі з К. Левицьким, що “українці вже сьогодні стоять перед дверима університету”. Однак це питання так і ніколи не було втілене в життя через воєнні події та подальший розпад Габсбурзької монархії.

Рада також організувала навчання в українських школах дітей емігрантів у Відні та Празі, у таборових школах для виселенців, заопікувалася українськими приватними школами і бурсами.

Старання ЗУР щодо воєнних виселенців принесли бажаний успіх, вдалося полегшити їхню долю. Опікувалася Рада невинно інтернованими українцями в Талергофі. Завдяки заходам ЗУР багато українців було звільнено з табору. Члени Ради сподівалися, що в найближчий час вдасться провести такі дії, що “та болюча рана, якій ім'я Талергоф, засклепиться”⁵⁹.

ЗУР періодично заслуховувала звіти про діяльність Української Боевої Управи. Спільно готували відповідні матеріали для австро-угорського військового командування і дотичних міністерств. Під час зустрічі з головнокомандувачем

⁵⁶ Патер І. Діяльність Івана Крип'якевича в Союзі визволення України / І. Патер // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2001. – Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. – С. 267–305; Темницький В. Загальна Українська Рада. – С. 172.

⁵⁷ Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914–1918 / К. Левицький. – Львів, 1929–1930. – Ч. 1–3. – С. 191.

⁵⁸ Там само. – С. 259–262.

⁵⁹ Темницький В. Загальна Українська Рада. – С. 174.

австро-угорської армії архикнязем Фрідріхом 19 березня 1916 р. К. Левицький і М. Василько вручили йому пропам'ятний лист із домаганням виділення Легіону УСС в окрему військову одиницю та подальшого його доцільного використання в бойових діях⁶⁰. Рада підтримувала тісний зв'язок з українським стрілецьством на фронті, обмінювалася листами з командою Легіону, зверталася до загалу Січових Стрільців у важливих тогочасних моментах, всіляко намагалася тримати контакти з національним військом.

Значну увагу приділяла ЗУР питанням економічного характеру, які зокрема, виклав 11 березня 1916 р. член Ради Є. Олесницький у рефераті “Біжучі питання й наші завдання на економічному полі”. Він зазначав, що український народ, пройшовши культурне й національно-політичне відродження, тепер мусить пройти й економічне. Наголошував, що в нових політичних умовах потрібне зацікавлення й далекоглядне розуміння суспільністю ваги і значення економічної справи для українського народу⁶¹.

Влітку 1915 р. унаслідок наступу австро-німецьких військ більша частина Східної Галичини і Буковини була звільнена з-під російської окупації. У відозві ЗУР від 24 червня 1915 р. “До українського народу Галичини і Буковини” наголошено: “Воєнне лихоліття спричинило величезні шкоди нашому краю. Похід воєнний, який розпочав царат, щоби знищити нарід, приніс страшні нещастя; господарська руїна прийшла на наш край слідом за війною”. Рада закликала населення до відновлення роботи всіх довоєнних українських інституцій. “Дбайте про те, – говорилося у відозві, – щоби там, де щез вже наш ворог, наново повставали наші давні українські політичні, економічні та культурні організації”⁶².

Після звільнення Львова 22 червня 1915 р. утворено “Комітет українців міста Львова” на чолі з Андрієм Чайковським – відомим громадсько-політичним діячем і письменником. Комітет оприлюднив відозву з приводу звільнення Львова, закликав українців відновити роботу в національних інституціях. Члени Комітету в листі до ЗУР від 7 липня 1915 р. скаржилися на брак фахових сил для щоденної копійної роботи. Вони наголошували, що в місті вже працюють польські посліи і багато громадських діячів, тоді як українські відсиджуються у Відні⁶³.

На нараді ЗУР 1 серпня 1915 р. К. Левицький заявив, що праця Комітету має тимчасовий характер, що викликало бурхливу реакцію опозиції. Як результат – “Комітет українців міста Львова” став осередком опозиційної групи УНДП, яка стала розробляти плани поетапного перепідпорядкування собі повітових партійних організацій та заміни контрольованого К. Левицьким “Діла” новим пресовим органом “Українське слово”. Однак на перешкоді опозиційній групі УНДП стала відсутність коштів на видання свого щоденного органу та політична інертність громадянства, що запанувала в краї після російської окупації. Саме відсутність матеріальних засобів змусила опозицію повернутися до боротьби за лідерство в

⁶⁰ *Левицький К.* Історія визвольних змагань. – С. 317.

⁶¹ *Вістник.* – 1916. – № 83–84. – С. 196.

⁶² Там само.

⁶³ *Андрухів І.* Кость Левицький: сторінки життя / І. Андрухів. – Івано-Франківськ, 1995. – С. 54.

українських представницьких органах у Відні. Основною її опорою став Український парламентський клуб, а головне протиборство розгорнулося у ЗУР⁶⁴.

Опозиція з парламентського клубу звинувачувала керівництво ЗУР у посиленні впливу поляків у Східній Галичині, зникненні сотень українських громад, вказувала на відсутність українських урядників і віце-президента- українця при наміснику краю, скасуванні написів на залізничних станціях і вилученні залізничних квитків українською мовою, масових конфіскацій у газетах за будь-яку згадку про самостійну Україну чи полеміку з поляками в українських виданнях. Водночас значно активізувалася боротьба поляків за включення українських земель, зокрема Холмщини, до майбутньої Польської держави. Австрійська влада всіляко попірала набір до польських легіонів, одночасно будь-яка спроба збільшити українське військо натикалася на відмову урядових чиновників⁶⁵. До цього додалося ще й відправлення до австрійської армії відібраних січовиками рекрутів, які мали поповнити ряди УСС-ів⁶⁶.

Ці втрати українців, на думку опозиції, були спричинені пасивністю К. Левицького і М. Василька, безмежною довірою до прем'єр-міністра К. Штюргка, політичною боротьбою всередині ЗУР, деморалізацією політики і тим, що вона була "галицька, загумінкова, а не загальноукраїнська". Рада поділилася на дві частини.

У цих умовах опозиція з парламентського клубу оголосила бойкот і залишила ЗУР. Першими зі складу Ради вийшли Є. Петрушевич, Т. Войнаровський, Л. Цегельський, але деякі представники опозиції з метою перешкодити самоліквідації ЗУР усе ж її не покинули. СВУ, незважаючи на недоброзичливе ставлення до нього частини галицьких і буковинських політиків, віддав перевагу співпраці з ними в межах ЗУР, виступив із закликом "до єдності, до спільної праці", яку трактував як "координацію діяльності і поділ праці"⁶⁷.

30 березня 1916 р. В. Темницький запропонував проект утворення комітету ЗУР для Львова з поділом на окремі департаменти і утворення її місцевих комітетів в краю. У такий спосіб опозиція намагалася перебрати владу в Раді. Однак К. Левицький відстоював думку, щоб Президія ЗУР залишалася у Відні. До ідей опозиції прихильно поставився СВУ, який прагнув унаслідок майбутнього реформування Ради утвердити за собою департамент окупованих країв⁶⁸.

Щоб виграти час, керівництво ЗУР віддало проект на розгляд партій. На засіданні Народного Комітету УНДП 5 квітня 1916 р. під тиском опозиції К. Левицький змушений був винести на обговорення зміни до структур і складу ЗУР. Однак він виступив проти представництва Ради у Львові, вважав недоцільним створювати такий орган, а вдало використавши протиріччя в опозиційному таборі, ще на деякий час забезпечив своїй групі провідне становище⁶⁹.

Цього разу голові ЗУР вдалося отримати підтримку Українського парламентського клубу та Народного Комітету УНДП, і на засіданні Ради 19 травня 1916

⁶⁴ *Расевич В.* Діяльність українських політичних організацій у Відні під час Першої світової війни / В. Расевич // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1999. – Вип. 34. – С. 326.

⁶⁵ ЦДІАЛ України. – Ф. 440. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 9.

⁶⁶ ЦДІАЛ України. – Ф. 582. – Оп. 1. – Спр. 91. – Арк. 20–21.

⁶⁷ ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 12а. – Арк. 10.

⁶⁸ Там само. – Оп. 2. – Спр. 3. – Арк. 241–242.

⁶⁹ *Расевич В.* Діяльність українських політичних організацій у Відні... – С. 326.

р. було прийнято рішення залишити її в попередньому складі, не розширюючи представництва поза Віднем. Тільки восени 1916 р. постійні організації ЗУР почали діяти лише у Львові та Перемишлі. На цьому ж засіданні К. Левицький уперше поставив питання про розмежування повноважень між ЗУР і Українським парламентським клубом⁷⁰.

На початку травня 1916 р. у ЗУР стався розлом, який спричинив вихід із складу її Президії представників радикальної та соціал-демократичної партій, що мало великий резонанс у польській і австро-німецькій пресі. Парламентський клуб на засіданнях 7 і 9 травня 1916 р. прийняв рішення про співпрацю з українськими парламентськими фракціями шляхом проведення спільних нарад у загальнонаціональних справах. Ця позиція офіційно була доведена до австрійського уряду і отримала з його боку підтримку.

9 травня 1916 р. серед депутатського корпусу виникла ідея про створення нової політичної організації – Загальної української парламентської репрезентації, до якої мали увійти всі депутати нижньої та верхньої палат парламенту. Втілення у життя цього плану покладалося на Ю. Романчука, К. Левицького та члена Палати послів І. Горбачевського. Нова політична структура, за задумом політиків, не мала втручатися у сферу компетенції ЗУР, а існувати на “підставі відповідного поділу чинностей”⁷¹. Такі рішення Українського парламентського клубу насправді стали ще однією спробою усунути від влади керівництво ЗУР.

Згадані події отримали широкий розголос у пресі. “Діло” розцінило реформування Українського парламентського клубу як спробу узурпувати повноваження ЗУР у сфері “справ загальнонаціональної політики”⁷². Водночас опозиційне “Українське слово” назвало доукомплектування ЗУР довершеною подією (до складу Президії Ради кооптовано заступника голови парламентського клубу Є. Левицького) і вітало перехід влади до Українського парламентського клубу, “яко дальший етап у праці коло будівлі нашої будуччини”⁷³.

Надмірно лояльна позиція керівництва ЗУР щодо австрійських властей, які не дуже прагнули виконувати українські вимоги, привела до скликання 17 і 23 червня 1916 р. спільних нарад представників українських парламентаріїв національних демократів, радикалів та соціал-демократів. Наслідком цих нарад стало рішення створити загальне парламентське представництво, яке мало займатися відносинами з центральною владою Австро-Угорщини, а ЗУР – усіма іншими питаннями в державі та поза її межами. Розпочалася робота щодо вироблення плану дій нової організації.

У такій ситуації ЗУР визнала право українських парламентаріїв щодо різноманітних акцій у справі захисту українського народу, а також об’єднання парламентських груп. Рада висловила сподівання про подальшу співпрацю з об’єднаним галицько-буковинським парламентським клубом відповідно до розподілу повноважень⁷⁴.

У цьому разі СВУ зайняв всеукраїнську позицію, спрямовану на збереження повноважень ЗУР, вважав, що партійне керівництво загальноукраїнськими справами

⁷⁰ ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 2. – Спр. 3. – Арк. 253.

⁷¹ Вістник. – 1916. – № 100. – С. 347.

⁷² Діло. – 1916. – 12 травня.

⁷³ Українське слово. – 1916. – 13 травня.

⁷⁴ Вістник. – 1916. – № 101. – С. 375–376.

матиме лише “шкідливий вплив на справи”. Діячі Союзу передбачали, що утворення загальноукраїнської парламентської організації, яка діяла б паралельно з ЗУР “не зустріло б ніяких перешкод у мирних часах”.

Проте актуалізована у травні–червні 1916 р. справа з утворення загальноукраїнського парламентського представництва так і не була реалізована, що дало змогу ЗУР продовжувати роботу в повному обсязі. Це засвідчили липневі 1916 р. засідання ЗУР, на яких обговорювали різні українські справи в Австро-Угорщині й на зайнятих українських північно-західних землях, зокрема, йшлося про переговори з намісником Галичини, міністрами внутрішніх справ, землеробства та залізниць, військовою та цивільною адміністрацією у справах Холмщини та Волині⁷⁵.

Здавалося, що діяльність українського політикуму ввійшла в нормальне русло. Однак наступ російських військ влітку 1916 р. поставив Австро-Угорщину у важке геополітичне становище. У цей час з новою силою виплило питання утворення Польської держави, яку уряд хотів вирішити в дусі австро-польської розв’язки. Це означало утворення триалічної монархії з входженням всіх етнічних українських земель Галичини, Волині, Холмщини до майбутньої Польської держави. Українські політики в такій ситуації провели низку переговорів з урядовими чинниками Австро-Угорщини, які тепер ще більше переконувалися у потребі згуртування власних сил. Щобільше, на цьому етапі війни все сильніше зростали тенденції до розвалу Російської й Австро-Угорської імперій. Виявом дій українського політикуму стала відозва ЗУР “До всіх культурних народів світу” від 15 вересня 1916 р. У ній Рада захищала права українського народу на свою державність, покликаючись на “внутрішній потребі національного розвитку і незабутній традиції національної боротьби”, домагалася таких відносин з іншими європейськими державами, які б давали українському народові “повну спромогу вільного національно-політичного розвитку, вільного від верховодства сусідніх народів”, “бути самостійними господарями своєї землі...”, розвивати свої духовні сили й матеріальні багатства для себе та для людства”⁷⁶.

Значну активність ЗУР розгорнула у жовтні 1916 р., зокрема виступила ініціатором наради всіх галицько-буковинських послів, яка одночасно прийняла ухвалу про скликання австрійського парламенту⁷⁷. У жовтні – на початку листопада представники ЗУР і парламентської репрезентації на зустрічах з урядовими колами рішуче не погоджувалися з намірами уряду змінити правно-державне становище Галичини, наголошували, що таке важливе питання для українського народу вирішується без нього й віддається на поталу його національному противникові й вимагали поділу краю на дві частини – українську і польську. Однак, крім урядових обіцянок, справа далі не рухалася.

Надалі події для українців розгорталися у зовсім не потрібному для них руслі. 5 листопада 1916 р. за підписами німецького кайзера Вільгельма II і австро-угорського цісаря Франца-Йосифа II були опубліковані маніфести з приводу проголошення Польського Королівства і відокремлення Галичини, які перекреслювали державницькі стремління українців. Незважаючи на рішучі протести і чітке

⁷⁵ *Левцицький К.* Історія визвольних змагань... – С. 366–370.

⁷⁶ *Вістник.* – 1916. – № 58. – С. 634–635.

⁷⁷ *Там само.* – № 64. – С. 742.

ставлення до цих актів ЗУР, Української парламентарної репрезентації, СВУ – “До боротьби, до оборони!”, останні події викликали гостру кризу українських політичних сил та їхнє перегрупування⁷⁸.

6 листопада 1916 р. відбулося надзвичайне засідання ЗУР. На ньому члени Ради звинуватили К. Левицького і М. Василька в тому, що вони мали знати про зміну правно-державного становища краю, не заспокоювати суспільство, а закликати його до боротьби.

7 листопада 1917 р. на засіданні національно-демократичного і радикального парламентських клубів (без буковинців) Л. Цегельський вніс пропозицію припинити діяльність ЗУР у зв'язку з “конфліктами з Українським парламентським клубом і через багато занедбань”. Тоді ж зложили свої мандати члени Президії ЗУР, а парламентський національно-демократичний клуб відкликав з Ради всіх своїх делегатів. Подали у відставку з посад голови парламентського клубу і голови ЗУР К. Левицький і М. Василько з посади віце-президента ради.

29 листопада 1916 р. відбулося останнє засідання Загальної Української Ради, на якому прийнято ухвалу про припинення її діяльності і передання уповноважень Українській парламентарній репрезентації як заступництву інтересів українського народу в Галичині⁷⁹.

Загальна Українська Рада – перша спроба консолідації українських національно-демократичних сил. Репрезентуючи загальнонаціональні змагання українського народу в період війни, Рада доклала багато зусиль, щоб стати справжнім виразником і заступником всіх життєвих інтересів українців, вважала головним у своїй діяльності розв'язання українського питання. Однак несприятливі зовнішні обставини, пов'язані з політикою Центральних держав у вирішенні польського питання та повному ігноруванні українського, неоднакові підходи керівництва Ради до СВУ, зокрема його акцій у Наддніпрянщині і подеколи недоброзичливе ставлення до Союзу, внутрішньо-особистісні конфлікти, опозиція з боку парламентського представництва, відірваність від національного місцевого середовища у краю, призвели до її ідейно-організаційної кризи та припинення діяльності.

Українську парламентарну репрезентацію (УПР) було утворено 8 листопада 1916 р. на засіданні двох українських клубів (національно-демократичного і радикального), які з огляду на складне становище українського народу вирішили завершити діяльність та утворити на основі спільних інтересів всіх українських послів і членів Палати панів спільну клубову організацію. Головою новоорганізованої репрезентації одноголосно обрали Ю. Романчука, заступниками – Л. Бачинського і Є. Петрушевича, секретарем – Л. Цегельського. Членами парламентарної комісії вибрали Є. Левицького і К. Трильовського, а їхніми заступниками – В. Сінгалевича і М. Лагодинського. По уконституюванні ухвалено видати звернення до українського народу із закликом об'єднатися навколо УПР з метою національного захисту. До парламентарської репрезентації входив також соціал-демократичний посол С. Вітик⁸⁰.

⁷⁸ Вістник. – 1916. – № 58. – С. 731; *Дорошенко Д.* Історія України. 1917–1923 рр. / Д. Дорошенко. – Нью-Йорк, 1954. – Т. 1. Доба Центральної Ради. – С. 28.

⁷⁹ ЦДАЛ України. – Ф. 440. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 29.

⁸⁰ Вістник. – 1916. – № 65. – С. 748.

Політичний проєкт, який опозиція розпочала ще на весні 1916 р. і який передбачав концентрацію всіх політичних повноважень у руках депутатів та усунення від керівництва групи К. Левицького і М. Василька, було реалізовано. Тепер УПР прагнула якнайшвидше розширити свої повноваження, створювала структури, які, по суті, повторювали будову Загальної Української Ради. 9–14 листопада 1916 р. на засіданнях УПР утворено депутатські комісії для господарських справ і відбудови краю, у справах біженців і евакуйованих, а також Фонд національної оборони, кошти з якого мали забезпечити фінансову незалежність українських політиків.

13 листопада 1916 р. Українська парламентарна репрезентація видала маніфест до українського народу “З приводу відокремлення Галичини”. У ньому наголошено, що цей акт “порушує найглибше історичні та здобуті права українців й віддає четвертий по кількості народ держави під необмежене панування його національного противника. “Український народ, – зазначено в маніфесті, – ніколи не признає відокремлення Галичини під польським пануванням і ніколи не зречеться права автономії своєї національної території й утворення окремого українського коронного краю в рамках Австрії”⁸¹.

Остаточне організаційне оформлення Української парламентарної репрезентації відбулося на засіданнях 24–25 листопада 1916 р. Було вирішено розширити представництво УПР за рахунок депутатів Галицького сейму, а також по одному представникові від політичних партій. Українські депутати з Буковини через одіозність М. Василька залишилися поза межами організації⁸². Всі суперечності між галицькими і буковинськими політиками стосувалися не тільки ставлення до австрійської влади, але й мали також особистий характер, а саме: несприйняття галичанами М. Василька як можливого лідера депутатського представництва, невизнання його обіцянок домовитися з владою⁸³.

Невдалою виявилася спроба Ю. Романчука об’єднати всіх українських депутатів в одну загальну організацію. На зборах УПР 7 червня 1917 р. більшість її членів, незважаючи на згоду Л. Бачинського і В. Загайкевича, заблокувала рішення прийняти буковинців до спільної організації. 28 червня 1917 р. члени УПР погодилися створити разом із буковинцями Загальне Українське парламентське представництво. Проте до вироблення статуту майбутньої організації так і не дійшло. До того ж малоефективна діяльність УПР спонукала її членів до заміни голови репрезентації – замість Ю. Романчука було обрано Є. Петрушевича.

Із початком 1917 р., по суті, не відбулося ніяких змін у національно-політичних змаганнях українців, які залишилися на позиціях, що пропагувала Загальна Українська Рада. В УПР змінилися хіба що особи, але в ніякому разі не методи діяльності. Як перед тим українські політики вірили словам К. Штюрґка, так тепер – запевненням кожного нового прем’єр-міністра, тішилися добрими прийняттями цісаря. Хоч українські послі й заявляли, що їхньою тактикою стануть гостріші виступи проти австрійського уряду, проте, як і раніше, головним мотивом їхніх політичних ходів була думка уникати з ним конфліктів. Вони зазначали, що хоч Австрійська

⁸¹ Вістник. – 1916. – № 65. – С. 747.

⁸² Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920 / М. Лозинський. – Нью-Йорк, 1970. – С. 21.

⁸³ Добржанський О. Українські депутати австрійського парламенту та місцевих сеймів у роки Першої світової війни / О. Добржанський // Перша світова війна та історичні долі народів Центральної та Східної Європи. – Чернівці, 2000. – С. 44–45.

держава занадто слабка, щоб виграти війну, однак все ще сильна, щоб за допомогою поляків знищити українців. Ця мотивація опанувала український політичний провід аж до останньої хвилі існування Габсбурзької монархії.

Головним питанням у діяльності УПР залишався поділ Галичини. Наприкінці січня 1917 р. член парламентської репрезентації Є. Олесницький передав через ерцгерцога Вільгельма Габсбурга (Василя Вишиваного) новому цісарю Карлові I декілька документів про невідкладні проблеми українського населення монархії⁸⁴.

Однак зустрічі представників УПР з цісарем і прем'єр-міністром Клям-Мартінцом не дали бажаних результатів у вирішенні української справи. Незмінність політики Австрії підтвердив на зустрічі з керівниками репрезентації 17 лютого 1917 р. новий міністр закордонних справ О. Чернін, який відмовився заявити про відокремлення української частини Галичини⁸⁵.

Піднесення національного руху в Наддніпрянщині змусило австрійський уряд вжити заходів, щоб зберегти лояльність українців. Зрозуміло, що розв'язання таких вимог УПР, як національна територіальна автономія з власною адміністрацією, судочинством і шкільництвом вимагало тривалого часу, то уряд вирішив виконати те, що потребувало найменших зусиль. Так, 16 квітня 1917 р. було ліквідовано найбільший табір для інтернованих українців – Талергоф⁸⁶.

Навесні 1917 р. із загостренням воєнного і матеріального становища Центральних держав все більше велося розмов про сепаратний мир з Росією ціною східно-галицьких земель⁸⁷. Такий східно-галицький контекст політики Відня і Берліна посилював політичну вагу українського руху загалом.

Усе це змусило провідників УПР до активніших дій у з'ясуванні майбутньої долі Східної Галичини. На зустрічі з цісарем 21 травня і прем'єр-міністром 23 травня 1917 р. українська делегація (Ю. Романчук, К. Левицький, Є. Петрушевич, Л. Бачинський і Є. Левицький) отримала усні гарантії щодо забезпечення національних прав галичан і недоторканість східногалицьких і буковинських земель.

На такі заяви Є. Левицький відповів: "Ми чули частинне успокоєння, що не підемо під Росію, але ми не чули, чи не підемо під Польщу та мусимо домагатися, щоби всякі галицькі справи не погоджувалися односторонньо тільки з поляками, а рівнобіжно також з нами".

Українське політичне керівництво на чолі з Петрушевичем, хоч і заявляло, що не залише боротьби, доки українці на всій своїй етнографічній території не досягнуть своїх прав, і було переконане в неспроможності Австрії виграти війну, однак вважало, що вона може сильно нашкодити українській справі. Тому український політикум, хоч і рішався на самостійницький курс, але досить обережно. 30 травня 1917 р. Є. Петрушевич від імені УПР зробив у парламенті заяву, що землі колишнього Галицько-Волинського королівства (йшлося також про Холмщину, Волинь, Підляшшя і Полісся) є українськими землями, тому ніяк не можуть увійти до складу Польської держави проти волі українського народу, а

⁸⁴ Терещенко Ю. Український патріот з династії Габсбургів / Ю. Терещенко, Т. Осташко. – Київ, 1999. – С. 8.

⁸⁵ Левицький К. Історія визвольних змагань... – С. 523.

⁸⁶ Там само. – С. 545.

⁸⁷ Кураєв О. Українська проблема у політиці Берліна та Відня у Першій світовій війні (1914–1918) / О. Кураєв. – Київ, 2006. – С. 196, 201.

кожна спроба в тому напрямку стане актом насильства і порушенням принципу самовизначення народів⁸⁸.

Австрійський уряд вимушений був реагувати на найболючіші питання галицьких українців. Тому, щоб хоч трохи напружити, цісар наприкінці серпня 1917 р. наказав офіційно іменувати “рутенів” українцями⁸⁹, а 31 серпня призначив першого українця І. Горбачевського міністром охорони здоров’я⁹⁰.

Утворення 12 вересня 1917 р. рескриптом німецького і австрійського монархів тимчасового уряду в Польському Королівстві – Регентської Ради, викликало велике занепокоєння серед українських політичних діячів і погіршення відносин Відня з УПР. 6 листопада 1917 р. на австро-німецькій урядовій нараді міністр закордонних справ Австро-Угорщини О. Чернін заявив про австро-польську розв’язку. До цього австрійський уряд спонукало рішення Регентської Ради від 5 листопада 1917 р. про персональну унію Австрії та Польського Королівства з включенням до нього всієї Галичини.

Українські послы провели 14–15 листопада 1917 р. нараду, на якій виступили проти включення Галичини до нової Польської держави, вимагали здійснення права самовизначення українського народу, домагалися вільної, незалежної України. Становище УПР означив заступник голови Є. Левицький на засіданні віденського парламенту 19 грудня 1917 р. Він заявив, що прилучення Східної Галичини до Української Народної Республіки – найвищий ідеал української нації. У разі заключення миру з Росією без будь-яких анексій українські політики вимагали відновлення Галицько-Волинського королівства разом із Буковиною та іншими українськими землями у складі Габсбурзької монархії. УПР гостро застерігала уряд проти передавання українських земель Польській державі. У разі нехтування цього застереження українці вимагали перегляду правового статусу Східної Галичини на міжнародному рівні в дусі права самовизначення⁹¹. Погляди, що висловив Є. Левицький, стали головними в політиці українського парламентаризму до кінця існування Австро-Угорської монархії. У них поєднано українську державницьку традицію і соборність.

Підписання 9 лютого 1918 р. у Бересті мирного договору між УНР і державами Почвірного союзу дало можливість приєднати до складу Української держави Холмщину і Підляшшя. Укладено таємний додаток до Берестейського договору між Австро-Угорщиною і УНР у справі Галичини й Буковини. За ним австрійський уряд зобов’язувався найпізніше до 31 липня 1918 р. злучити в один суцільний коронний край ті частини Східної Галичини і Буковини, де переважало українське населення.

Це дало поштовх до нових політичних дій українців. На таємній нараді представників УПР і українських послів Галицького краєвого сейму, яка відбулася 24 березня 1918 р. у Львові, обговорювали питання про “організацію національної оборони”. 25 березня 1918 р. УПР провела у Львові з’їзд представників чотирьох головних політичних партій, в якому взяло участь 500 осіб. На пропозицію Є. Петрушевича схвалено резолюції про негайну ратифікацію урядом Берестейського

⁸⁸ *Нагаєвський І.* Історія Української держави двадцятого століття / І. Нагаєвський. – Київ, 1993. – С. 62.

⁸⁹ *Левицький К.* Історія визвольних змагань... – С. 597–600.

⁹⁰ *Bihl W.* Einige Aspekte der österreichisch-ungarischen Ruthenpolitik 1914–1918 / W. Bihl // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas N.F.Heft 14. – 1966. – S. 541.

⁹¹ *Левицький К.* Історія визвольних змагань... – С. 23.

договору, відокремлення українських галицьких земель від польських, забезпечення їм національної автономії та політичної рівноправності, а також передання Холмщини і Підляшшя УНР⁹². На з'їзді стверджували, що мирна угода 9 лютого 1918 р. є першим етапом здійснення права самовизначення українського народу⁹³.

Таким домаганням українців завзято противилися поляки. Вони називали Берестейський мирний договір “малозначущим епізодом Першої світової війни”, який, однак, “мав голосний резонанс у польському суспільстві”. Відділення Холмщини від Польського Королівства трактували як неповагу Центральних держав до польських національних прагнень, а з'єднання долі Польщі з тими державами може принести їй національну поразку⁹⁴.

Український політикум вважав, що укладений мир значно вплине на весь спектр відносин у Східній Галичині, яка не мусить надалі залишатися в дотеперішній правно-державній формі, тому вихід тільки один – поділ Галичини на українську і польську. “Коли австрійська політика, – наголошував К. Левицький, – схоче зректися українського народу, то українці бажать собі прилучення до Української Республіки”⁹⁵. Визвольні змагання галицьких українців у цей період перестали вже бути окремим відтинком з широкого поля життя українського народу, а стали вже невід'ємною частиною нового буття всієї української нації.

Навесні 1918 р. австро-угорський уряд ніяк не відважувався ратифікувати Берестейський договір, боячись, по-перше, наразитися на ще більшу непримиренність з боку держав Антанти, а по-друге, виконати обіцянки, дані польському політикуму, що не буде послуговуватися додатковим договором щодо Галичини. Тому українська делегація УПР і Клубу українських послів Буковини на чолі з митрополитом А. Шептицьким 21 квітня 1918 р. зустрілася з прем'єр-міністром Е. Зайдлером для з'ясування питання щодо закулісних заходів, суперечливих із Берестейським договором, а також застерегти уряд від будь-яких таємних кроків, що відбулися б на майбутньому державно-правному становищі Східної Галичини і Буковини⁹⁶. Зайдлер, ще раз, наголосивши на оправданих домаганнях українців, заспокоїв послів, пообіцявши в липні 1918 р. внести до парламенту проект поділу Галичини.

Проте австрійський уряд не тільки не виконав обіцянки щодо створення коронного краю, але й не ратифікував Берестейського договору. Крім того, незважаючи на протести гетьмана П. Скоропадського і посла Української держави у Відні В. Липинського, австрійська дипломатія 7 серпня 1918 р. таємний договір анулювала.

Уже 30 серпня 1918 р. представники УПР Є. Петрушевич та Є. Левицький на переговорах з новим прем'єр-міністром М. Гуссарекком переконалися в недоброзичливому ставленні австро-угорського уряду до планів українців, рішучому запереченні будь-якого плану федеративного устрою Австро-Угорщини. Українці ще раз відчули, що Австрія не хоче визнавати їхніх належних прав.

⁹² Діло. – 1918. – 26 березня.

⁹³ Лозинський М. Уваги про Українську державність / М. Лозинський. – Відень, 1927. – С. 10.

⁹⁴ Holzer J. Polska w pierwszej wojnie światowej / J. Holzer, J. Molenda. – Warszawa, 1967. – S. 296–297.

⁹⁵ Діло. – 1918. – 12 лютого.

⁹⁶ Левицький К. Великий Зрив. До історії української державності від березня до листопада 1918 р. на підставі споминів та документів / К. Левицький. – Львів, 1932. – С. 27.

Обурений пропольськими діями уряду, відкинувши парламентський етикет, Є. Петрушевич на засіданні віденського парламенту назвав Австрію “ганьбою для Європи”, “тюрмою, в якій народи терплять страшні муки”⁹⁷.

9 жовтня 1918 р. К. Левицький, виступаючи на засіданні Ради послів, стверджував, що українська справа стала міжнародним чинником, висловився про вимогу українців свободи й самоуправи на своїх землях, а для здійснення цього права необхідною умовою мав стати поділ Галичини. “А коли австрійське правительство не може перевести цього поділу, або не хоче, – наголосив він, – то галицькі українці заявляють безумовно, що шлях їх веде не до Варшави, але до Києва. Коли нам проти нашої волі хочуть прилучити до польської держави, заявляємо, що те насильство може бути зроблене по наших трупах”⁹⁸.

Посол С. Вітик у парламенті заявив, що в Австро-Угорщині “панують середньовічні феодали” і така держава далі не може існувати. Тому українці “вибрали шлях до з’єднаної вільної України”⁹⁹. Ці виступи українських політиків свідчили про те, що такі заяви не були випадковими.

Передбачаючи швидкий занепад Австро-Угорської імперії, українці боялися, аби вона в останні хвилини свого існування не приєднала Галичини до Польщі, чого здавна домагалися польські політики. Тому українські парламентарі провели 10 жовтня 1918 р. у Відні нараду щодо подальших дій стосовно правно-державного становища українських земель. Після виголошеного реферату Є. Левицького про політичне становище в Австрії та потребу створення національної конституанти (установчі збори), усі промовці одногосно зазначили, що настав історичний момент, коли українці Австро-Угорщини зможуть здійснити своє право національно-державного самовизначення. Рівночасно запротестовано проти рішення Регентської Ради у Варшаві щодо посягань на українську Східну Галичину.

Одногосно ухвалено скликати 19 жовтня 1918 р. у Львові збори мужів довір’я з усіх земель Австро-Угорщини і на цьому національному зібранні покликати до життя конституанту – Українську Національну Раду (УНРад), яка буде правомочна проголосити й реалізувати право самовизначення українського народу на його західних землях.

До УНРади призначено: українських членів Палати панів і парламентарних послів австрійської Державної Ради, сеймових послів, а також по трьох представників усіх партійних управ з Галичини і Буковини¹⁰⁰.

Тим часом в Австро-Угорщині відбувалися переми, яких перед тим важко було передбачити. Господарська розруха всередині країни, невдачі на міжнародній арені щодо мирних переговорів змусили уряд шукати виходу з такої ситуації. Цісар Карл I, щоб недопустити розпаду монархії, прагнув перетворити Австрію в союзна країну з окремими національними державами – німецько-австрійською, чеською, південнослов’янською та українською і видав 16 жовтня 1918 р. маніфест “До моїх вірних австрійських народів”. Однак маніфест не торкнувся інтегральності Угорщини, що означало ніякого національного самовизначення закарпатських українців.

⁹⁷ Тищик Б. Західно-Українська Народна Республіка (1918–1923). Історія держави і права / Б. Тищик. – Львів, 2005. – С. 127.

⁹⁸ Діло. – 1918. – 11 жовтня.

⁹⁹ Там само. – 12 жовтня.

¹⁰⁰ Левицький К. Великий Зрив... – С. 106–107.

Щодо поляків, то “з’єднання польських областей Австрії з Польською державою цим ніяк не пересуджується”¹⁰¹, тобто будь-якому переглядові не підпадало.

Українці вирішили взяти цей маніфест як основу для організації своєї національної держави. На Австрію тепер уже ніхто не звертав уваги. “Цим актом, – зазначав К. Левицький, – проголошено розпад Австрії”¹⁰².

18 жовтня 1918 р. на заклик УПР до Львова на засідання УНРади прибули посли обох палат австрійського парламенту, Галицького і Буковинського сеймів, українські галицькі єпископи, по три делегати від кожної політичної партії, а також були присутні представники студентства. Закарпатські українці надіслали письмове повідомлення про необхідність об’єднання краю з Галичиною, її входження до складу Української держави¹⁰³.

На з’їзді мужів довір’я 19 жовтня 1918 р. виступив голова УПР Є. Петрушевич і повідомив їх про створення УНРади як української конституанти. Прийнято статут УНРади та постанову “Проголошення Української держави на українських областях Австрії і Угорщини”.

Тоді ж, 19 жовтня 1918 р., УНРада утворила три виконавчі органи – делегатури: 1) загальну виконавчу у Відні на чолі з Є. Петрушевичем, яка, по суті, перебрала на себе всі функції Української парламентської організації; 2) галицьку під керівництвом К. Левицького у Львові і 3) буковинську під проводом О. Поповича. Виконавча делегатура, яка узаконилася у Відні 25 жовтня 1918 р., нотифікувала (офіційно повідомила) про утворення Української держави на західноукраїнських землях прем’єр-міністрові Австро-Угорщини М. Гуссареку. Він прийняв це повідомлення до відома і у порозумінні з УНРадою пообіцяв провести реорганізацію місцевої адміністрації. Однак втілити у життя ці заходи ні М. Гуссареку, ні його наступникові Лямашу не судилося. Австро-Угорська монархія розпалася, а 1 листопада у Львові було проголошено про взяття українцями влади. Наступила нова ера в українському державотворенні.

Культурно-освітнім життям українців, виселених з рідних сторін у західні терени Австро-Угорщини під час Першої світової війни, займалася Загальна Українська Культурна Рада (ЗУКР). Її створення зініціював “Інформаційний комітет для українського учительства Галичини і Буковини”. На нараді 22 січня 1915 р. у Відні за участю представників усіх українських культурно-освітніх товариств, парламентських клубів, наддніпрянських письменників, учених, духовенства і студентства¹⁰⁴ обговорювали питання про утворення центральної організації для

¹⁰¹ *Макарчук С.* Українська республіка галичан. Нариси про ЗУНР / С. Макарчук. – Львів, 1997. – С. 41.

¹⁰² *Левицький К.* Великий Зрив... – С. 112–113.

¹⁰³ *Лозинський М.* Галичина в рр. 1918–1920. – С. 29.

¹⁰⁴ “Просвіта”, “Шкільний Союз”, “Учительська громада”, Товариство імені П. Могили, “Українське педагогічне товариство”, Товариство “Взаємна поміч українського вчительства”, Наукове товариство імені Шевченка, Музичне товариство імені М. Лисенка, товариство “Львівський Боян”, “Руська Бесіда” в Чернівцях, “Інформаційний комітет українського народного учительства” у Відні, Український парламентарний клуб, Союз буковинських сеймових і парламентарних послів, Український клуб колишніх галицьких сеймових послів, СВУ, Український заповомовий комітет, Товариство молоді “Січ”, українські представники галицьких шкільних властей, українські письменники, вчені, духовенство.

ведення культурно-просвітньої праці на еміграції. На наступних нарадах 30 січня і 4–5 лютого 1915 р. було розглянуто і затверджено статут організації¹⁰⁵.

На нараді 5 лютого 1915 р. започатковано діяльність Загальної Української Культурної Ради, зокрема ухвалено назву організації, її структуру, обрано керівництво – Головну управу. Президентом Ради став Юліан Романчук, віце-президентами – Олександр Колесса, Омелян Попович, Іван Макух, секретарями – Богдан Лепкий, Антін Крушельницький, Денис Стельмах, касиром – Іван Кивелюк¹⁰⁶. Згодом унаслідок виїзду деяких членів Головну управу здекомплектували, а праця Ради перейшла на президента Ю. Романчука, віце-президента О. Колессу, радника Льва Левицького і секретаря канцелярії Антона Гранківського¹⁰⁷. До ЗУКР увійшли представники головних українських теренів – Галичини, Буковини і Наддніпрянщини, всіх політичних структур, важливих культурно-просвітніх товариств і організацій¹⁰⁸.

За структурою Рада поділялася на три секції: 1) народного шкільництва; 2) середнього шкільництва; 3) вищих шкіл, літератури, штуки і популярних викладів. Кожна секція за потребою могла кооптувати нових членів¹⁰⁹. Значимо, що до третьої секції входили члени Президії СВУ О. Скоропис-Йолтуховський і А. Жук, якого обрали заступником голови секції¹¹⁰.

До складу ЗУКР входили також В. Щурат, М. Ганкевич, Я. Весоловський, Л. Левицький, І. Семана, А. Алиськевич, І. Боберський, о. Т. Лежогубський, о. І. Чапельський, о. Й. Жук, В. Бачинський¹¹¹.

ЗУКР уконституювалася як найвища організація українського культурно-просвітнього життя на час війни та в перехідний період до встановлення нормальних відносин у краю.

Метою Ради було надавати головні напрями культурно-просвітнього життя у кооперації та порозумінні з іншими товариствами, скріплювати і доповнювати їхню діяльність з вимогами та умовами воєнного часу, скеровувати працю у спільне русло¹¹².

Зрозуміло, що для реалізації цих завдань потрібно було докласти багато зусиль і мати відповідні сили, які, власне, зорганізовувала нова інституція. Першим і найважливішим полем, де виявилася інтенсивна праця ЗУКР, стало шкільництво.

Опинившись на чужині, українські педагоги на чолі з галицьким краєвим інспектором шкіл, радником Іваном Копачем домоглися в Долішноавстрійської краєвої шкільної Ради і Міністерства віросповідань і просвіти 16 жовтня 1914 р. дозволу на відкриття у Відні гімназійного наукового курсу з українською мовою викладання. У 1914–1917 рр. цей курс успішно закінчило 426 учнів. Керівниками цього курсу були в різний час відомі педагоги Ілля Кокорудз, Омелян Калитовський, Юліан Левицький. Для навчання ЗУКР добила в Українського

¹⁰⁵ ЦДІАЛ України. – Ф. 391. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 1–2.

¹⁰⁶ Там само. – Спр. 1. – Арк. 7; Вістник. – 1915. – № 9–10. – С. 22.

¹⁰⁷ *Чепига І.* Культурний рух на еміграції / І. Чепига // Український ілюстрований календар товариства “Просвіта” з термінатором і літературно-науковим збірником на звичайний рік 1917. – Львів, 1917. – С. 180.

¹⁰⁸ ЦДІАЛ України. – Ф. 391. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 5.

¹⁰⁹ Там само. – Арк. 3–4.

¹¹⁰ Вістник. – 1915. – № 9–10. – С. 22.

¹¹¹ ЦДІАЛ України. – Ф. 391. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 7.

¹¹² Там само. – Спр. 2. – Арк. 5.

Допомогового Комітету 800 корон на закупівлю близько 700 шкільних підручників¹¹³. Крім того, українська іспитова комісія для учнів середніх шкіл у Відні, що працювала при гімназійному науковому курсі, признала від листопада 1914 р. до 24 серпня 1917 р. 289 учням-жовнірам (головно Українським Січовим Стрільцям) т. зв. “воєнний” іспит зрілості у зв’язку з запізненням терміном складання, а також дозволила 382 учням, які відбували військову службу, переведення до вищих класів і дала можливість закінчити навчання в гімназії на основі полегшених іспитів¹¹⁴.

Культурна Рада заопікувалася також чотиритижневими матуральними курсами для військових абітурієнтів, відкритими в жовтні 1916 р. у Відні, які очолював директор Станіславівської гімназії Микола Сабат. Метою курсів було подати учням-жовнірам основи знань за 8-й клас гімназії. З жовтня 1916 р. до червня 1917 р. цей курс закінчило 99 випускників¹¹⁵.

Заходами українських послів 25 листопада 1914 р. у Відні було відкрито курс учительського семінару (першим керівником був директор української гімназії в Перемишлі А. Алиськевич) за зразком семінару Українського Педагогічного Товариства у Львові. У 1915–1917 рр. за дорученням ЗУКР його керівником став о. Й. Застирець професор української гімназії в Тернополі. Українська Культурна Рада забезпечувала матеріальну допомогу не лише школам і учителям, але й шкільній молоді. Загалом у 1915–1917 рр. український учительський семінар закінчило 105 учнів, а іспит зрілості складало тільки 54 випускники. Крім того, при семінарійному курсі працювала чотирикласова народна школа для українських дітей, яку закінчило 99 учнів¹¹⁶.

Зазначимо, що ЗУКР і Український допомоговий комітет для збігців у Відні матеріально пособляли шкільній молоді, надаючи їй постійні місячні підмоги на утримання та виділяючи дрібні грошові суми на покупки шкільних підручників, одяг і ліки. Особливо до цього був причетний посол Лев Левицький як директор канцелярії Українського допомогового комітету. Учні-жовнірів УСС матеріально підпомагала грішми Боева Управа. Моральну опіку над шкільною молоддю, звичайно, здійснювали вчителі.

Крім матеріальної допомоги від згаданих організацій і поодиноких добродіїв (керівник абітурієнтських військових курсів М. Сабат) та моральної опіки вчителів, для більшої опіки над шкільною молоддю було створено “Комітет охорони й помочи для української шкільної молоді у Відні”. Головою Комітету обрано о. мітрата Й. Жука, заступниками – М. Сабата і Ю. Левицького. Головним завданням Комітету було полегшити бездомній молоді побут на чужині, допомогти продовжити навчання, показати їй добрі сторони міського життя й відвернути від поганих учинків¹¹⁷.

У зв’язку з воєнними подіями десятки тисяч українців Галичини і Буковини опинилися в таборах виселенців у різних місцевостях Австро-Угорщини. Культурно-освітнім життям українських збігців заопікувалася ЗУКР. Серед цієї

¹¹³ Даниш Н. Наше шкільництво на еміграції / Н. Даниш // Український ілюстрований календар Товариства “Просвіта” з літературно-науковим збірником на звичайний рік 1918. – Львів, 1917. – С. 265–267.

¹¹⁴ Там само. – С. 267.

¹¹⁵ Там само. – С. 267–270.

¹¹⁶ Четира І. Культурний рух на еміграції. – С. 182; Даниш Н. Наше шкільництво... – С. 272.

¹¹⁷ Даниш Н. Наше шкільництво... – С. 273–274.

маси у таборах перебувало багато молоді та дітей. Тому Рада вважала одним із своїх найважливіших завдань подбати про навчання молодого покоління, насамперед організувала школи, забезпечувала їм матеріальну допомогу від уряду і, що дуже важливо, потурбувалася також про вчительські сили для них.

Першою школою, яка постала 1 травня 1915 р. за почином Культурної Ради, була п'ятикласова народна школа в таборі Гмінд – найбільша школа в монархії. Щодо облаштування і приміщення вона могла стати зразком та ідеалом для українського шкільництва. “Народна школа в Гмінді, – зазначав В. Темницький, – це взірць школи. Не знаю, чи де-небудь у Галичині є так уладжена школа, як у Гмінді. Мабуть ані одної! І під гігієнічним оглядом і щодо наукових приладів”¹¹⁸.

Під керівництвом В. Кабаровського (до липня 1916 р.), а згодом Л. Гарматія і 30 учителів у школі навчалось спочатку 1628 учнів, у травні 1916 р. вже до 3 тисяч, а на кінець липня цього ж року понад 4 тис. дітей¹¹⁹.

При школі заходами Культурної Ради відкрито фахові ремісничі курси, а також курси німецької мови. Їхня мета – доповнювати знання, набуті в школі, водночас дати певну освіту людям, які вже вийшли зі шкільного віку.

Зауважимо, що Гміндівську школу відвідувало багато відомих осіб, серед яких відомий шведський письменник Альфред Єнсен, австро-німецькі журналісти і з нейтральних країн, які висловлювали своє признание роботі Української Культурної Ради та наяву пізнавали українське життя.

ЗУКР значну увагу приділяла середньому шкільництву. Так, 15 жовтня 1915 р. у Гмінді було відкрито гімназійний курс, у першому класі якого навчалось 38 дітей. Семестровий іспит, який провела комісія Культурної Ради (голова – професор О. Колесса, гімназійний професор Ю. Левицький, секретар Ради А. Гранківський), став доказом успішної, наполегливої праці вчителів та учнів. Головним учителем цих курсів ЗУКР призначила К. Заклинського. 7 липня 1916 р. гімназія поповнилась ще 32 учнями¹²⁰.

У Гмінді діяли дитячі притулки для сиріт, в яких у 1916 р. перебувало майже 400 дітей. Крім головного заняття – мілітарного виховання, діти вивчали також історію, географію, співи, музику під керівництвом шести вчителів і директора притулку П. Юрчика. Хоча гміндівські притулки перебували під моральною опікою Культурної Ради, проте вона не надавала їм іншої потрібної допомоги¹²¹.

Другою школою, яку покликана до життя Українська Культурна Рада 20 серпня 1915 р., – була чотирикласна взірцева школа в таборі українських збігців у м. Вольфсберг (Каринтія). Кількість учнів у ній інколи сягала до 750 дітей¹²². При школі діяли курси німецької мови і господарський гурток.

Наймолодшою школою, яку відкрито заходами Культурної Ради, головно старанням професора О. Колесси, була школа у таборі виселенців м. Хоцен (Чехія).

¹¹⁸ Темницький В. Українська оселя в Гмінді / В. Темницький // Вістник. – 1915. – № 41–42. – С. 11.

¹¹⁹ Четига І. Українське шкільництво на еміграції // Український ілюстрований календар Товариства “Просвіта” з термінатором і літературно-науковим збірником на звичайний рік 1917. – Львів, 1917. – С. 189.

¹²⁰ Там само. – С. 182, 190.

¹²¹ Там само. – С. 191.

¹²² Іванець Й. Найстарший концентраційний табір українських виселенців в Австрії в часі світової війни / Й. Іванець // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1934. – С. 16.

У ній навчалоя близько 2000 учнів, а керував нею Д. Стельмах, який перед тим учителював у Гмінді¹²³. Подібні школи діяли в таборах українських виселенців м. Гредіг (Австрія), Гая (Моравія) та ін.

Зазначимо, що всі українські навчальні заклади, які перебували під опікою ЗУКР, фінансувалися з австрійської державної казни. Так, у 1914 р. – першій половині 1917 р. утримання переселенських таборів, фінансування культурно-освітніх потреб, виділення щомісячної допомоги українським збігцям обійшлося австрійському урядові приблизно у 69 млн крон¹²⁴.

Президія ЗУКР надала матеріальну допомогу українським приватним гімназіям у Яворові (3000 корон) і в Долині (500 корон)¹²⁵. Завдяки цій допомозі обидві гімназії відновили свою діяльність і мали досить значне відвідування.

Спеціальна комісія Культурної Ради під проводом О. Колесси підготувала “Меморіал у справах українського народного, середнього і вищого шкільництва” і передала його для подальшої реалізації Загальній Українській Раді. В ньому, зокрема, наголошено, що для відновлення українського шкільництва в Галичині потрібно відкрити вчителів із військової служби¹²⁶.

Для налагодження приватного шкільництва на звільнених теренах Галичини Культурна Рада разом з “Організацією українських приватних шкіл” скликала дві наради, в яких взяли участь представники Шкільного Союзу, Учительської Громади, “Просвіти”, Українського Педагогічного товариства. ЗУКР мала на меті перебрати повноваження Шкільного Союзу щодо керівництва приватними школами. Однак через непорозуміння між учасниками нарад не вдалося знайти бажаного консенсусу¹²⁷.

З ініціативи ЗУКР 28 серпня 1915 р. делегація у складі Ю. Романчука, К. Левицького і О. Колесси зустрілася з міністром освіти Австрії М. Гуссарекком, якому виклала найактуальніші питання українського шкільництва, серед яких і надання фінансової підтримки приватним школам. На цій аудієнції було порушено також справу українського університету у Львові, вручено доповідну записку з цього питання, яку підготував О. Колесса й апробувала Культурна Рада¹²⁸.

Брала участь ЗУКР і у видавничій справі. Від початку свого існування вона видала низку публікацій, які мали піднести душевний стан українських виселенців і жовнірів. На видання книг українською мовою Культурна Рада завдяки Українському допомоговому комітетові отримала урядові субвенції¹²⁹. Варто згадати літературні твори Б. Лепкого, пісенні збірки Ф. Колесси і В. Щурата, “Молитовник для жовнірів-католиків” О. Коренця, “Слово о полку Ігоревім” у перекладах українських літераторів і вчених, “Під чужим небом” та ін.¹³⁰ Зрозуміло, що Культурна Рада й українська суспільність не були цілком задоволені з такої незначної кількості

¹²³ *Четира І.* Культурний рух на еміграції. – С. 182.

¹²⁴ *Потик С.* Українці в Австрії. 1914–1918 / С. Попик. – Київ; Чернівці, 1999. – С. 84.

¹²⁵ *Четира І.* Культурний рух на еміграції. – С. 183.

¹²⁶ ЦДІАЛ України. – Ф. 391. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 9–10.

¹²⁷ Там само. – Арк. 9.

¹²⁸ *Четира І.* Культурний рух на еміграції. – С. 183.

¹²⁹ ЦДІАЛ України. – Ф. 391. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 10.

¹³⁰ Вістник. – 1916. – № 13–14. – С. 112.

видань. Однак на це були поважні причини, зокрема політичні й технічні перепони, які доводилося поборювати на чужині будь-якій українській літературній праці.

Так, наприклад, сталося з публікацією зразкового “Букваря” для українських народних шкіл, його підготували досвідчені педагоги Б. Лепкий, А. Крушельницький і О. Попович. Для цього видання Культурна Рада закупила відповідні ілюстрації в етнографічних мотивах відомої художниці О. Кульчицької¹³¹. Підготовлений підручник було віддано на апробацію галицькій і буковинській шкільним краєвим радам. Якщо остання прихильно поставилася до видання підручника, то галицька шкільна рада, в якій головно заправляли поляки, не тільки не дала апробації, але ще й довго протримала рукопис у себе, так що Президії Культурної Ради з трудом вдалося відшукати його в накладні шкільних книжок у Відні (у румунському відділі!) та відібрати його щойно у травні 1917 р.¹³²

У зв’язку з друкарськими труднощами, пов’язаними з війною, ніяка австрійська фірма не прийняла “Букваря” до друку. Тільки в жовтні 1917 р. розпочався друк підручника у м. Вецлярі (Німеччина), і він побачив світ на початку 1918 р. двадцятитисячним накладом¹³³.

Окрім праці на ниві народної освіти, ЗУКР організувала українські популярні лекції та літературні вечори. Тільки у 1916 р. у Відні було організовано 14 таких заходів. За її старанням у Гмінді засновано лекційну комісію (А. Вітошинський, О. Марітчак, К. Заклинський, г. Коваль), яка провела низку популярних викладів у таборі. Також Культурна Рада влаштувала влітку 1915 р. додаткові наукові курси для народних вчителів, для яких виклопотала у Міністерства віросповідань і освіти допомогу в розмірі 1000 корон¹³⁴.

Крім лекцій, стараннями ЗУКР організовано народні читальні у таборах Гмінд і Вольфсберг. Заходами Культурної Ради організовано український відділ у великій читальні для емігрантів різних національностей у Відні¹³⁵. Водночас ЗУКР започаткувала збір експонатів для Українського військового музею й архіву¹³⁶. Після віденської виставки виробів домашнього вжитку у грудні 1915 р. ЗУКР прийняла рішення видати великий атлас українських народних вишивок¹³⁷.

ЗУКР також цікавилася й церковними справами, оскільки вони стосувалися українського життя. У зв’язку зі становищем, що склалося навколо станіславівської реформи церковного календаря (єпископ Г. Хомишин запропонував відзначати греко-католикам релігійні свята не за юліанським, а за григоріанським календарем, як римо-католики), Президія Ради скликала засідання і після дискусій доручила о. Й. Жуку, професорові С. Рудницькому і о. О. Коренцю підготувати відповідний меморіал, в якому були б відображені релігійно-культурні моменти, що не узгоджуються з наміреною реформою. Цей меморіал вручено компетентним церковним чинникам. Цьому питанню присвячена публікація о. О. Коренця “Рим а

¹³¹ ЦДІАЛ України. – Ф. 391. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 10.

¹³² Товариство “Взаїмна поміч Українського учительства”. 1905–1930. – Львів, 1932. – С. 113.

¹³³ ЦДІАЛ України. – Ф. 391. – Оп. 1. – Спр. 103. – Арк. 8.

¹³⁴ *Четига І.* Культурний рух на еміграції. – С. 183–184.

¹³⁵ Там само. – С. 184.

¹³⁶ ЦДІАЛ України. – Ф. 391. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 14.

¹³⁷ Вістник. – 1916. – № 36. – С. 296.

наші церковні постанови, зокрема календар” (також латинською мовою), видана накладом Культурної Ради¹³⁸.

ЗУКР активно співпрацювала з іншими українськими інституціями на еміграції. Так, активні діячі СВУ А. Жук і О. Скоропис-Йолтуховський були членами ЗУКР. У 1917 р. Культурна Рада і СВУ здійснили між собою обмін літературою на суму 800 корон. Рада брала безпосередню участь у відкритті українських народних шкіл на Волині, Союз залучав її до культурно-освітньої праці серед полонених українців¹³⁹.

Культурна Рада матеріально допомогла “Учительській Громаді” і “Взаємній помочі Українського вчительства” (500 корон) відновити їхні друковані органи (“Наша школа” і “Учительського слова”), а також закуповувала від них частину накладу¹⁴⁰.

Крім того, ЗУКР активно співпрацювала також із товариствами “Просвіта”, академічної молоді “Січ”, “Поступ”, “Святої Варвари”, робітничими осередками тощо.

Зазначимо, що у зв’язку з виїздом багатьох інтелігентних сил до Галичини і на Буковину діяльність ЗУКР в окремих напрямках послабилася і навіть припинилася. Окремі члени Ради почали переоцінювати свою роль в культурно-освітній праці. Для цього Президія ЗУКР запропонувала скликати збори членів-засновників, на яких розглянути питання щодо реорганізації та форм майбутньої діяльності організації.

15 липня 1917 р. у Відні відбулися збори представників українського вчительства народних, середніх і вищих шкіл. Збори зазначили, що ЗУКР “під теперішню пору своїх переважних завдань ні в дрібній частині й у ніякім напрямі не сповнила”. Тому збори вимагали: 1) негайно перебудувати ЗУКР на громадянсько-демократичній основі, яка б обійняла своєю організацією через філії та кружки всю українську територію Австро-Угорщини; 2) щоби реорганізована ЗУКР негайно розвинула на основі обдуманих планів всебічну діяльність на полі розвитку української культури; 3) Президія ЗУКР до 4-х тижнів скликати загальні збори. Збори зобов’язували Раду здати загальний звіт зі своєї діяльності, зокрема щодо своїх фондів, перевірений і затверджений контрольною комісією, а також рішуче вимагали від О. Колесси негайно скласти повноваження віце-голови ЗУКР¹⁴¹. Однак подальші події в Австро-Угорщині не дали можливості Культурній Раді реалізувати накреслені плани.

Останнє засідання ЗУКР відбулося 29 липня 1918 р.¹⁴² Хоча Культурній Раді і не вдалося у широкому обсязі виконати свою культурну місію для українців Австро-Угорщини, проте її діяльність сприяла піднесенню національної свідомості галичан, буковинців і полонених наддніпрянців.

На передодні війни товариство “Просвіта” налічувало 77 філій, 2 944 читальні, 504 будинки, 197 035 членів читалень, 2 364 бібліотеки з книжковим фондом 218 861 одиниця, а також кількості аматорських і хорових гуртків і кільканадцять духових оркестрів¹⁴³.

¹³⁸ *Четира І.* Культурний рух на еміграції. – С. 184.

¹³⁹ ЦДАЛ України. – Ф. 391. – Оп. 1. – Спр. 103. – Арк. 8; спр. 33. – Арк. 1–2; спр. 90. – Арк. 1.

¹⁴⁰ Товариство “Взаємна поміч... – С. 117; *Четира І.* Культурний рух на еміграції. – С. 183.

¹⁴¹ ЦДАЛ України. – Ф. 391. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 20.

¹⁴² Там само. – Спр. 8. – Арк. 50.

¹⁴³ *Петрик П.* З діяльності товариства “Просвіта” / П. Петрик // Шістдесят літ. 1868–1928. Ювілейний альманах товариства “Просвіта” у Львові. – Львів, 1927. – С. 88.

Війна не тільки спинила жваву й цілеспрямовану працю товариства “Просвіта”, але й знищила великою мірою її сорокалітній доробок, довела до занепаду просвітне й економічне життя. За роки війни пропало безліч національного добра, в тім і “Просвіти”. У Галичині зруйновано дві третини домівок читалень товариства, де під їхнім покровом розвивали свою працю національно-культурні та громадсько-економічні організації – кооперативи, гуртки “Сільського Господаря” й ін. Ті ж будинки читалень, що вціліли, були знищені зовні, зруйновані всередині, з вибитими вікнами, а бібліотеки, протоколи, ділові рахункові книжки й документи понищені¹⁴⁴.

З вересня 1914 р. російські війська увійшли до Львова, а вже 6 вересня закрито товариство “Просвіта” як головне вогнище мазепинства і сепаратизму. За відмову вивісити на будинку “Просвіти” російський прапор було заарештовано редактора видавництва товариства Юліана Балицького. Згодом вивезено під час відступу російських військ у Красноярськ, де він й помер у 1916 р.¹⁴⁵.

Оскільки члени Головного Виділу, яких війна заскочила на літніх відпустках, опинилися у Відні й перебували там аж до відступу російських військ зі Львова, то в часі інвазії “Просвітою” опікувалися директор Союзу кредитового Кость Паньківський і гімназійний професор Микола Яцків¹⁴⁶.

Зазначимо, що під час відступу окупаційна російська влада забрала зі страхового товариства “Дністер” вкладкові книжки й цінні папери “Просвіти” (депозит 258 тис. корон), а також із товариства “Достава” матерію на прапори для читалень і філій товариства та шовком ткані герби України і св. Архистратига Михаїла¹⁴⁷.

Головний Виділ товариства “Просвіта” вів свою роботу й на віденському ґрунті. За його ініціативою та заходом з’явився одинокий “Віденський ілюстрований календар Товариства “Просвіта” на звичайний рік 1915, який уклав Ярослав Весоловський, накладом 10 000 примірників, які дуже скоро розійшлися. Крім того, товариство видало дві просвітні брошури та дало почин до проведення у травні 1915 р. у Відні великого Шевченківського концерту. Справами товариства керував його голова Іван Кивелюк і директор Антін Гапаяк. Ширшої діяльності “Просвіта” під час воєнної еміграції не розвинула через брак коштів.

З 1 грудня 1914 р. до 1 серпня 1915 р. для воєнних емігрантів існувала читальня “Просвіти” у Відні як секція місцевої читальні, до якої щоденно сходилися численні українські збігці для читання часописів і бесід. Завідував секцією громадсько-політичний діяч із Перемишльщини Теофіль Кормош¹⁴⁸.

Зі звільненням Львова (22 червня 1915 р.) члени Головного Виділу і просвітньо-організаційної комісії “Просвіти”, які перебували у Відні, провели нараду, на якій вирішили звернутися через часописи до філій і читалень товариства із закликом відновлювати просвітне життя, описувати завдані втрати і подавати вістки про дії

¹⁴⁴ Витанович І. Історія українського кооперативного руху / І. Витанович. – Нью-Йорк, 1964. – С. 319.

¹⁴⁵ Історія Львова: у 3-х т. – Львів, 2007. – Т. 2. – С. 513; Енциклопедія українознавства. Перевидання в Україні. – Львів, 1993. – Т. 1. – С. 86.

¹⁴⁶ Звіт діяльності Товариства “Просвіта” за час від 8.IV.1913 до 31.XII.1920 року. – Львів, 1921. – С. 14.

¹⁴⁷ Історія Львова. – Т. 2. – С. 515; Звіт діяльності товариства “Просвіта”... – С. 15.

¹⁴⁸ Баран С. Австрійські українці на воєнній еміграції у Відні. – С. 174.

ворожих військ. Однак через строгу військову цензуру та недостатню кількість співробітників товариства на місцях поклику не виконано¹⁴⁹.

21 вересня 1915 р. у Львові під керівництвом голови товариства І. Кивелюка відбулося засідання Головного Виділу. У зв'язку із вибуттям з різних причин багатьох членів товариства вирішено укомплектувати Головний Виділ і всі комісії колишніми і новими працівниками та продовжувати свою діяльність у всіх напрямках просвітнього життя¹⁵⁰.

Найважливішим завданням для просвітньо-організаційної комісії товариства стало оживити працю своїх філій і читалень. Насамперед передбачали збір документів і матеріалів про події історичного значення, ставлення до “Просвіти” російської окупаційної адміністрації та війська, заснування бюро (канцелярій) правничої поради та комітетів для охорони могил українських борців, головно Січових Стрільців. Через великі шкоди, які потерпіла велика кількість читалень і філій, товариство вважало необхідним забезпечити їхнє майно. Кожна філія та читальня зобов'язані були описати всі події, які відбувалися від початку війни, щоб у такий спосіб скласти мартирологію просвітніх організацій. Цю програму дій своїм периферійним організаціям товариство подало окремим об'язником¹⁵¹.

У травні 1916 р. під керівництвом відомого галицького правника Володимира Целевича засновано бюро правної поради, метою якого було надавати юридичні консультації та допомогу у всіх справах, що стосувалися або були наслідком воєнних відносин, а також організувати філіальні бюро на провінції та надавати правничі вказівки насамперед у тих повітах, в яких поки що не можна було заснувати відповідного закладу¹⁵².

Крім того, комісія розвинула жваву діяльність у подоланні неграмотності. Хоча постійних курсів не було можливості організувати через воєнні події, проте акція розвивалася досить успішно. Доказом цього може слугувати факт, що буквар для неграмотних, який видало товариство “Просвіта”, розійшовся у 1916–1918 рр. у 29 000 примірників¹⁵³.

На заклик матірнього товариства філії та читальні почали скликати загальні збори і відновлювати свою діяльність. Інші, які не мали змоги зібрати загальні збори, кооптували до виділів нових членів і відживали просвітнє життя, яке пішло так швидко, що відчулася потреба відновити “Письмо з Просвіти”. Його перше число за редакцією В. Левицького вийшло в 1916 р. накладом 8 000 примірників у річницю звільнення Львова від російської інвазії.

Просвітня робота знову почала набирати сили і, здавалося, що незабаром можна буде загоїти рани, завдані російською окупацією. Однак у червні 1916 р. значну частина Галичини знову зайняли російські війська, які стали загрожувати й Львову. Головний Виділ усі важливі документи товариства, цінні папери і по одному примірникові своїх видань перевіз до Відня. Робота “Просвіти” знову припинилася.

¹⁴⁹ Брик І. Огляд діяльності тов[ариств]а “Просвіта” в рр. 1914–1920 / І. Брик // “Просвіта” за шістдесят літ. Ювілейний альманах. – Львів, 1928. – С. 13.

¹⁵⁰ Діло. – 1915. – 26 вересня.

¹⁵¹ Брик І. Огляд діяльності тов[ариств]а “Просвіта” в рр. 1914–1920. – С. 14.

¹⁵² Звіт діяльності товариства “Просвіта”... – С. 16.

¹⁵³ Петрик П. З діяльності товариства “Просвіта”. – С. 90.

Із початком 1917 р. “Просвіта” відновила свою діяльність. Перше завдання, яке стояло перед товариством, – приступити до відбудови культурного, просвітнього і господарського життя Галичини. Для цього було утворено окремий комітет, до складу якого увійшли відпоручники просвітньо-організаційної комісії – о. Т. Лежогубський, В. Пежанський, А. Гапак та ін. Комітет поставив собі за мету домогатися від “Централі для відбудови краю” рівномірного розподілу коштів для східної і західної частини Галичини.

Комісія розробила відповідний питальник щодо визначення шкоди, заподіяної читальням “Просвіти”, і розіслала його до всіх філій з вимогою відповіді на всі пункти. Рівночасно підготовлено і передано намісникові Галичини відповідний матеріал щодо завданих збитків населенню під час воєнних дій¹⁵⁴.

Разом із відбудовою читалень товариство розвинуло широкую діяльність з їхнього оживлення і розпочало її від львівських закладів. І це справді вдалося. До кінця травня 1917 р. за співучастю “Академічної Громади”, “Медичної Громади” і “Кружка українських богословів” повернено до життя Львівські і підльвівські читальні¹⁵⁵.

Зазначимо, що діяльність філій і читалень в окремих місцевостях вдалося відновити тільки після Берестейського мирного договору. Наприклад, у Станіславові щойно 1 квітня 1918 р. відбулися Загальні збори філії товариства “Просвіта” під проводом заступника голови Льва Бачинського (голова філії Янович навесні 1915 р. як закладник був вивезений до Сибірска). На зборах вибрано новий виділ філії під керівництвом професора Миколи Лепкого, який тут же приступив до роботи, описуючи шкоди, заподіяні товариству¹⁵⁶.

Другою важливою програмою діяльності товариства була підготовка до відзначення 50-літнього ювілею “Просвіти”. Його вирішено відсвяткувати 24 грудня 1918 р., для цього скликати Загальні збори товариства і провести святкову Академію. Не полишали й роботи з відновлення крайових організацій та їхньої відбудови. Обіжниками, приватними листами, особистими стосунками товариство прагнуло досягти своєї мети. Наближався кінець війни, і “Просвіта” сподівалася, що повернуться її співробітники і почнеться жвава праця, що з лихвою поверне втрату минулих літ. Ці сподівання товариства стали ще більш реальними із проголошенням Української державності на західноукраїнських землях. Проте лихоліття, що зачепило українців, тимчасово припинило діяльність товариства.

Війна тяжко відбилася й на економічно-організаційній діяльності “Просвіти”. Через воєнні події товариство не могло ані вислати до краю тимчасового учителя господарства чи ревизора читальняних крамниць для їхньої реорганізації, ані улагоджувати господарських, торгівельних та інших спеціальних курсів.

Господарська школа в Милованню на Станіславівщині припинила свою діяльність через призов до війська учителів і з причини дворазової російської окупації (перша – від 5 вересня 1914 р. до 28 лютого 1915 р. і 5 березня – 10 червня 1915 р.; друга – 10 серпня 1916 р. – 27 липня 1917 р.) та довготривалого перебування поблизу лінії фронту. В перерві між першою та другою російською інвазією, при всі труднощі, товариство “Просвіта” хотіло у 1915 р. відкрити школу для військових

¹⁵⁴Звіт діяльності товариства “Просвіта”... – С. 17.

¹⁵⁵Брик І. Огляд діяльності тов[ариств]а “Просвіта” в рр. 1914–1920. – С. 14.

¹⁵⁶ЦДАЛ України. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 1043. – Арк. 57.

інвалідів, надавши їм таким способом спромогу для заробітку. Однак на клопотання товариства до Міністерства краєвої оборони від 5 грудня 1915 р. отримало 27 липня 1916 р. відмовну відповідь у зв'язку з евакуацією Товмацького повіту під час другого російського наїзду¹⁵⁷.

Тільки у 1918 р. Головний Виділ відкрив у Милованню трирічну садівничу школу з профілем господарського городництва. Саме господарство багато потерпіло внаслідок близькості фронту, безперервних військових постоїв, реквізиції і грабежів. Так, у 1916 р. втрати у зернових і живому інвентарі становили близько 100 тис. корон¹⁵⁸.

У 1914–1915 рр. управі школи вдалося врятувати господарство від більших втрат і навіть якнайкраще його поставити. Проте втрати зернових та інвентарю, завдані російськими, австро-німецькими, а пізніше польськими і петлюрівськими військовими відділами, були великими і сягали мільйона корон¹⁵⁹.

Жіноча школа домашнього господарства в Угерцях Винявських на Мостищині не працювала протягом всього періоду війни. Відновлення шкільних і господарських будівель, придбання нового живого і мертвого інвентарю, вимагало не тільки значних коштів, але й довшого часу. Проте Головний Виділ “Просвіта” поборов усї труднощі й приступив до відкриття школи 1 листопада 1918 р. Однак воєнні події унеможливили навчання у школі.

Торговельна школа товариства “Просвіта” у Львові діяла і під час війни. Від часу її заснування в 1911 р. верховний нагляд і опіку над школою “Просвіта” передала окремій кураторії (опікунській владі), до якої входив відпоручник товариства, представники економічних і культурних інституцій у Львові, які постійними датками допомагали утримувати школи, бо дрібних оплат за навчання не вистачало на її потреби¹⁶⁰.

Протягом 1914–1918 рр. у торговельній школі навчався 131 учень. Крім того, для позашкільної молоді діяли два курси стенографії, на яких навчалось 85 осіб. На новий навчальний 1918/1919 рік записалося 130 учнів, з яких у зв'язку з українсько-польською війною до школи повернулося тільки 52 особи¹⁶¹. Незважаючи на зміну учительського складу, керівництва школи, кількості учнів, серед надзвичайно важких обставин навчання тривало. Як наслідок, зі школи вийшла значна кількість підготовленої до торгівлі молоді.

Якщо просвітньо-організаційну та економічну діяльність через воєнні події товариство майже припинило, то видавничу справу, хоч із труднощами, але провадило. Адже кожного року росла дорожнеча друку, переплету, кліше, авторських гонорарів, хоч останні важко порівнювати з іншими коштами. Наприклад, один друкований аркуш календаря без паперу коштував у 1916 р. – 215, у 1917 – 321, а у 1918 – 359 корон. Ціна паперу зросла за цей час від 3-х сотиків за аркуш до

¹⁵⁷ Звіт діяльності товариства “Просвіта”... – С. 59; Брик І. Огляд діяльності тов[ариств]а “Просвіта” в рр. 1914–1920. – С. 14.

¹⁵⁸ Звіт діяльності товариства “Просвіта”... – С. 63.

¹⁵⁹ Брик І. Огляд діяльності тов[ариств]а “Просвіта” в рр. 1914–1920. – С. 14.

¹⁶⁰ Коренець Д. Торговельна школа товариства “Просвіта” у Львові / Д. Коренець // Народний календар товариства “Просвіта” з літературним збірником на звичайний рік 1921. – Львів, 1920. – С. 146.

¹⁶¹ Там само. – С. 146–147.

трьох корон¹⁶². Однак, попри всі труднощі, Головний Відділ товариства прагнув виконати свій обов'язок. На підставі ухвал просвітньо-організаційної, видавничої та бібліотечної комісії товариство "Просвіта" вирішило видавати книжки у двох серіях: науково-популярна (вища й нижча) і белетристична (вища й нижча).

У 1914–1918 рр. товариство видало літературні твори Б. Лепкого, А. Чайковського, різні календарі "Просвіти", збірки оповідань, тобто 10 видань накладом 73 000 примірників. Із серії "Просвітні листки" вийшло 20 книжок тиражем 60 000 примірників. У серії "Руська письменність" вийшли твори Нечуя-Левицького, оповідання Т. Лежогубського, буквар для самоуків О. Солтиса, підручник німецької мови Ю. Рудницького, повість О. Назарука "Ярослав Осмомисл" та ін. Загалом за час війни вийшло близько 300 000 примірників видань товариства "Просвіта"¹⁶³.

Видання "Просвіти", крім календарів, мали практичний характер, викликаний воєнними обставинами, а також національно-освідомлювали широкі маси та підтримували віру в остаточну перемогу українського народу.

Товариство "Просвіта" співпрацювало з іншими українськими організаціями. Так, у серпні 1916 р. "Просвіта" передала 192 книжки своїх видань СВУ для ведення національно-освідомлювальної роботи серед полонених українців російської армії в таборах Австро-Угорщини і Німеччини¹⁶⁴.

За взірцем "Просвіти" для пробудження національної свідомості серед полонених українців завдяки піднесенню їхнього культурного рівня, поширення серед них ідей політичної самостійності української нації, громадянського виховання на основі політичної активності та самодіяльності у таборах полонених було створено "Просвітні відділи СВУ"¹⁶⁵.

Згодом в окремих таборах утворювалися автономні просвітні товариства. Так, 1 серпня 1916 р. у таборі Фрайштадт засновано товариство "Просвіта" ім. Михайла Драгоманова, яке діяло до 22 лютого 1918 р. як просвітня секція української таборової організації. Метою товариства було згуртувати навколо себе і вести просвітню роботу для: а) національного освідомлення й загальної освіти полонених; б) виховання майбутніх діячів і учителів для майбутньої праці на російській Україні. Для досягнення цієї мети товариство влаштовувало систематичні курси, загальні читання і лекції з усіх ділянок людського знання, насамперед з українознавства; улаштовувало літературні вечорниці; видавало популярно-наукові книжки, утримувало бібліотеки для полонених і учителів¹⁶⁶.

У 1915–1918 рр. під час зайняття австро-німецькими військами північно-західних українських земель, перебування там частин УСС, а також на Волині, Підляшші і Поліссі серед вояків і старшин організованих СВУ Синьої і Сірої дивізій почав поширюватися український просвітній рух і почали створюватися "Просвіти". Заснована на початку 1918 р. "Просвіта" у Бересті організувала по селах і містах Підляшшя і Полісся близько 100 читалень. Для бібліотек шкіл Волині від лютого до червня 1916 р. лише зі Львова зусиллями Бюро культурної помочі,

¹⁶² Брик І. Огляд діяльності тов[ариств]а "Просвіта" в рр. 1914–1920. – С. 15.

¹⁶³ Спис видань товариства "Просвіта" у Львові. 1868–1929. – Львів. – С. 38–42.

¹⁶⁴ Патер І. Г. Союз визволення України... – С. 280.

¹⁶⁵ ЦДАВО України. – Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 54. – Арк. 3.

¹⁶⁶ Дубрівний П. Культурно-освітня робота в таборі Фрайштадт / П. Дубрівний // Союз визволення України 1914–1918. Збірник спогадів. – Нью-Йорк, 1979. – С. 108–109.

Українського педагогічного товариства, “Просвіти” було вислано 8 964 шкільні книжки¹⁶⁷.

У роки війни діяли читальні “Просвіти” в таборах українських виселенців. Так, у Вольфсбергу організовано читальню, яка в березні 1916 р. налічувала 350 томів літератури, спровадженої зі Львова головно Головним Виділом “Просвіти”, Українським педагогічним товариством тощо. Це були твори Т. Шевченка, І. Франка, Г. Квітки-Основ’яненка, Марка Вовчка та інших українських класиків. Кожного вечора влаштовували дво-, тригодинні читання вголос творів українських письменників, а також лекції на актуальну історичну та природничу тематику. Читальня організовувала також і курси для неграмотних¹⁶⁸.

У таборі Гмінд діяла філія товариства “Просвіта” зі секційними читальнями – ім. І. Котляревського, Ю. Федьковича, І. Франка, Т. Шевченка, А. Шептицького і бібліотеками, які проводили значну просвітню працю серед виселенців, особливо молоді. Для читалень виписували часописи – “Діло”, “Українське слово”, “Свобода”, “Вістник СВУ”, закупували книжки, що найбільше цікавили збігців, зокрема видання СВУ. У таборі організовували різноманітні святкування, ставили п’єси, кошти з яких ішли на благодійні цілі. Так, дохід з вистави “Верховинці”, яку поставив драматично-хоровий гурток, було передано українській бурсі в Новому Сончі (100 корон) і на приватну гімназію Українського педагогічного товариства у Львові (100 корон)¹⁶⁹.

Діяли філії “Просвіти” в інших місцевостях Австро-Угорської імперії, де перебували збігці з Галичини. Так, у Моравській Остраві (Моравія) ще 9 червня 1912 р. було засноване товариство “Просвіта”, яке з початком війни припинило свою діяльність і відновило її 14 березня 1915 р. Воно організовувало для виселенців лекції на політичні теми, різноманітні святочні заходи, зокрема вечорниці з нагоди 101 роковин від дня народження Т. Шевченка, на які збиралися сотні українців з навколишніх місцевостей, а також військова влада та багато німців і чехів. Усі ці заходи “Просвіти” багато спричинилися до популяризації української справи серед чужинців¹⁷⁰.

Загалом товариство “Просвіта” в роки воєнного лихоліття було не тільки “школою для дорослих”, але часто й єдиною можливою школою взагалі, що будила й виховувала національну свідомість серед широких народних мас. “Просвіта” серед дуже несприятливих обставин працювала для майбутнього українського народу.

Економічні інтереси українського хліборобства в Галичині перед державою і крайовою владою заступало Товариство “Сільський Господар”. У першій половині 1914 р. головним напрямком діяльності Товариства була ратункова акція для населення краю внаслідок неврожаїв 1913 р. Для цього було виділено відповідні державні субвенції, власні фонди, а також надійшла допомога від українських

¹⁶⁷ Патер І. Г. Союз визволення України... – С. 202–203, 212–217; ЕУ. – Т. 6. – С. 2371.

¹⁶⁸ Іванець Й. Вольфсберг. Найстарший концентраційний табір українських виселенців в Австрії в часі світової війни / Й. Іванець // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1934. – № 10. – С. 18.

¹⁶⁹ ЦДІАЛ України. – Ф. 354. – Оп. 1. – Спр. 55. – Арк. 29.

¹⁷⁰ Бобинський В. Товариство “Просвіта” в Моравській Остраві / В. Бобинський // Український ілюстрований календар товариства “Просвіта” з термінатором і літературно-науковим збірником на звичайний рік 1917. – Львів, 1917. – С. 201–202.

емігрантів з Америки¹⁷¹. Кардинально змінила цей напрям діяльності Товариства насамперед загальна мобілізація, яка внесла певне зам'яття, а згодом російська інвазія зовсім припинила його працю у краю.

Опинившись на еміграції у Відні, Товариство, зважаючи на обставини, зосередило свою роботу головно в напрямі заступництва рільничих інтересів українського населення. Значення організованого заступництва хліборобських інтересів українців Галичини добре усвідомлювала українська посольська репрезентація. Уже на першому засіданні Ради Товариства у Відні 10 листопада 1914 р. його віцепрезидент Євген Олесницький заявив, що вона передала Товариству ведення всіх справ, які стосувалися охорони українського рільництва в Галичині, в порозумінні з Українським парламентським клубом, а згодом і з Загальною Українською Радою. Співпраця між Товариством та українськими інституціями, зокрема УПР, у всіх господарських справах стала визначальною у його подальшій роботі.

Найважливішим завданням Товариства в той час було надання інформації австро-угорському урядові та військовим командам про тяжкий стан українського хліборобства, що утворився внаслідок війни, про його безпосередні й майбутні потреби. Товариство добивалося від уряду запевнення українському хліборобству належної йому участі в державній допомозі, відбудові краю, воєнних організаціях, одночасно освідомлювало український хліборобський загал про поточні закони й розпорядки, які його стосувалися, та про спосіб найбільшого користання з них, а також опікувалося над виселеними українськими рільниками¹⁷².

З огляду на ці завдання керівна управа Товариства у Відні вносила до уряду меморіали і різні подання, проводила зустрічі з урядовими чинниками, утворила технічну комісію для відбудови українських осель; фінансову комісію, видавала брошури про права й обов'язки цивільного населення під час війни, а також "Господарський Листок" як тижневий додаток до "Діла" у Відні, надсилала обіжники до філій і мужів довір'я Товариства у краю, організувала господарські курси у Відні та в таборі виселенців Гмінд.

Діяльність Товариства у порозумінні з українськими політичними організаціями спиралася на такі головні засади: 1) Відбудова краю і ратункова акція, яка ведеться за державні кошти, проводиться тільки центральним урядом у Відні; 2) Товариство, як головна господарська організація українського народу, мусить мати доступний безпосередній контакт із центральним урядом у всіх справах, що стосуються ратункової акції та відбудови; 3) У місцевостях, де виникає необхідність співпраці між повітовими і громадськими організаціями, ці організації мають підпорядковуватися урядовим органам, до яких входять також представники українського населення; 4) У разі того, коли для проведення акції потрібно покликати до життя нові інституції, їх треба утворювати окремо для Західної та Східної Галичини¹⁷³. Такими основними принципами керувалося Товариство "Сільський Господар" у своїй діяльності протягом всього періоду війни.

Товариство "Сільський Господар", яке було визнане за головну корпорацію українського хліборобства в Австрії, нарівні з Радами земельної культури в інших

¹⁷¹ Діло. – 1918. – 4 липня.

¹⁷² Діло. – 1918. – 5 липня.

¹⁷³ Там само.

краях монархії зосередило всі свої зусилля на відбудові краю. Господарське заступництво Галичини добивалося, щоб із державних фондів відшкодувати населенню краю всі втрати, які вони перетерпіли у війні. Ті шкоди, за підрахунками галицьких фахівців, виносили щонайменше 6 мільярдів корон¹⁷⁴.

Під організацією акції відбудови Галичини українське представництво розуміло не лише побудову будинків, але й загальну господарську підмогу населенню. Тому українські громадсько-політичні діячі вважали, що акцію відбудови може здійснювати тільки австро-угорський уряд, який мусить давати на цю мету фонди, що надходять з цілої держави, має відповідну урядову організацію й сили. “Лише акція в руках правительства, – наголошував Є. Олесницький, на той час заступник президента Товариства “Сільський Господар” у Відні, – може серед воєнної мішанини мати запоруку об’єктивності і будити довір’я народу”¹⁷⁵.

Таку позицію зайняв і віденський уряд, створивши для цієї мети Центральний комітет для справи господарської відбудови Галичини, до складу якого входили тільки урядові представники.

Ще в березні 1915 р. Є. Олесницький подав до віденського уряду меморіал про утворення в кожному повіті під управою старости комітети для справ відбудови із забезпеченням рівної участі українців і поляків¹⁷⁶.

Із звільненням східногалицьких теренів від російських військ 24 червня 1915 р. ЗУР видала відозву “До українського народу Галичини і Буковини”. У ній наголошено на величезних шкодах, страшних нещастях, господарській руїні, спричинених воєнним лихоліттям. Рада закликала галицько-буковинське населення до відновлення роботи всіх українських інституцій, які працювали до війни. “Дбайте про те, – говорилося у відозві, – щоби, там, де щез вже наш ворог наново повставали наші давні українські політичні, економічні та культурні організації”¹⁷⁷.

Уже з весни 1915 р. Президія “Сільського Господаря” у Відні разом із Українським парламентським клубом і ЗУР робила заходи у центральних цивільних і військових властей, а згодом й у Галицькому намісництві в справі ратункової акції для звільнених від ворога повітів Східної Галичини. Перед урядом й українськими організаціями стало надзвичайно важливе завдання – забезпечити багатостраждальному населенню фізичне існування і уможливити перервану воєною господарську працю.

Ратункова акція для відбудови Галичини складалася:

1) З апровізаційної (продовольчої) акції, яку організував віденський уряд уже восени 1914 р., коли було звільнено від інвазії кілька західних повітів. Улітку 1915 р. із поступовим звільненням від російських військ вона розширилася на середню і східну Галичину. Населенню було доставлено значний обсяг найнеобхідніших продуктів;

2) Відновлення рільничих господарств. Йшлося насамперед про забезпечення насінням для весняної сівби, сільськогосподарською технікою і реманентом, а також тягловою худобою і мінеральними добривами;

¹⁷⁴ Діло. – 1917. – 16 лютого.

¹⁷⁵ Господарська Часопись (Львів). – 1915. – Ч. 4. – С. 55.

¹⁷⁶ Там само.

¹⁷⁷ *Левіцький К.* Історія визвольних змагань... – С. 172–174.

3) Відбудови знищених в ході воєнних операцій сільських і міських будинків, а також господарських приміщень. Відбудувати велику кількість осель було неможливо через військові дії, а також з огляду на брак будівельних матеріалів, підвод і робочих рук, тому уряд обмежувався тільки на побудові тимчасових приміщень для сільського й міського населення, яке не в спроможі було це зробити власними силами. Проведення цієї акції було віддано в руки політичної і військової влади, які в тісній порозумінні з місцевими чинниками, після обов'язкової перевірки старалися про потрібні приміщення¹⁷⁸.

1 червня 1916 р. як окремий відділ Галицького намісництва утворено Краєву Централю для господарської відбудови Галичини, метою якої була відбудова всіх галузей господарства, тобто знищених війною міст, громад, осель та віднова рільного і лісового господарства, ремесла, промислу і торгівлі. Вона поділялася на три головні секції:

1) будівельна займалася відбудовою спалених і знищених будинків. До неї входили три українці – І. Макух, В. Нагірний і М. Стефанівський; 2) рільнича мала завдання піднести з упадку сільське господарство і лісництво. Тут працювали І. Кивелюк, о. Т. Войнаровський, о. С. Онишкевич, Л. Винничук, Т. Кормош, В. Струк; 3) торговельно-промислова займалася відновленням ремісництва, промислу і торгівлі. В її роботі брали участь – О. Кульчицький, Д. Коренець і Ф. Левицький. Була ще й четверта секція – адміністративна, діяло ще статистичне бюро і банківська секція¹⁷⁹.

Зазначимо, що Товариство брало участь в інших центральних інституціях, покликаних до життя під час війни, щоб у такий спосіб досягнути і могли здійснювати корисний для українського населення вплив на діяльність і фонди цих установ та заступати в них український народ. Товариство мало представництво в таких центральних інституціях: 1) Прибічній раді віденського уряду вижиття населення; 2) Центральній комісії для встановлення цін; 3) Прибічній раді Центральні закупівлі ярини; 4) ветеренарійній раді; 5) фаховій комісії при Міністерстві торгівлі для торгівлі рільничими плодами і товарами.

Крім того, представників “Сільського Господаря” запрошували відповідні Міністерства і Президія міністрів на всі збори і конференції в рільничих справах на рівні з іншими хліборобськими головними корпораціями. Однак, попри всі заходи і зусилля, справа авторизації (подання відповідних повноважень) Товариства не була здійснена¹⁸⁰.

Зазначимо, що Товариство, крім участі в Прибічній раді Централі відбудови Галичини, також мало своє представництво в інших крайових інституціях: у Прибічній Раді краєвого уряду вижиття населення, в обидвох краєвих комісіях для обороту селянськими ґрунтами, у комісії для обороту худоби, в збіжєвій раді та товарній біржі, у комісії опіки над інвалідами.

Оскільки згадані краєві інституції мали відділи або повітові організації, то в них рівно ж було представлене Товариство через свої філії. У такий спосіб співпрацював “Сільський Господар” зі всіма згаданими державними і краєвими

¹⁷⁸ Діло. – 1915. – 30 жовтня.

¹⁷⁹ Господарська Часопись. – 1917. – Ч. 3. – С. 26.

¹⁸⁰ Діло. – 1918. – 7 липня.

інституціями, а також із відповідними Міністерствами, Галицьким Намісництвом і Виділом Краєвим у всіх справах, що стосувалися хліборобства в будь-якій формі¹⁸¹.

Зауважимо, що протягом усього періоду діяльності Централія відбудови Галичини здебільшого розподіляла виділені їй кошти на відбудову її західної частини. Наприклад, якщо у 1918 р. на відбудову хліборобського газдівства для західної частини видавали пересічно 12–14 тис. корон, то у 1918 р. на відбудову української – 4–6 тис. корон, хоча вартість будівельних матеріалів зростає у п'ять разів¹⁸².

У Галицькому судовому повіті, наприклад, із 15 235 знищених будівельних об'єктів до липня 1918 р. остаточно відбудовано тільки 4, тимчасово 586, з яких 330 припадало на тимчасові приміщення бараків, а 60 житлових будинків українолюбів потребували ремонту. У Збаразькому, Надвірнянському, Зборівському, Бродівському повітах будівельні матеріали, грошові субвенції для відбудови передусім отримували польські поміщики й села, а українці залишалися без достатньої кількості матеріалів, грошей і фахових будівельних робітників. “Кривдження українського сільського населення на користь польських властителей великої посілости і польсько-жидівського міського населення, – писало “Діло”, – переходить всякі границі”¹⁸³.

У зв'язку з важким становищем українського населення Галичини представники українських економічних установ провели разом із послами 1 серпня 1917 р. нараду у Львові, на якій прийняли низку вимог щодо проведення відбудови Східної Галичини. У них наголошено: 1) утворення для Східної Галичини окремої Централії відбудови з осідком у Львові; 2) участь населення у відбудові – в комітетах по громадах і повітах, а також при Централії; 3) комітети відбудови не займаються двірськими обшарами, які організують окремо; 4) відбудову проводять потерпілі, а економічні організації, зокрема “Сільський Господар”, і органи влади надають допомогу і нагляд; 5) на звільнених областях Східної Галичини негайно провести репатріацію евакуйованого населення разом із худобою до місць осідку, де було житло і можливість провести осінні засіви; 6) із залишених місць бойових дій забрати весь матеріал для відбудови; 7) Централія має прийняти для Східної Галичини окремий бюджет для відбудови; 8) всі обіжники Централії відбудови мають бути опубліковані, а тайні – не чинні. Ці домагання вручено намісникові Галичини Гуйнові та президентові Централії відбудови А. Гербсту.

Для оберігання економічних інтересів українців Галичини 3 серпня 1917 р. у Львові відбулися збори відпоручників економічних установ, які прийняли організаційний статут Української економічної ради та вибрали її президію: К. Левицький – голова, С. Федак і О. Кульчицький – заступники, С. Герасимович і Ю. Павликовський – секретарі. Однак ця економічна рада, по суті, й не розгорнула своєї діяльності. “Та з відбудовою Східної Галичини так легко не пішло, – зазначав К. Левицький. – За те ішли в нескінченість міністерські конференції”. Навіть заходи архикнязя Вільгельма у цісаря Карла I не дали бажаного результату щодо поділу Галичини у справі відбудови¹⁸⁴.

¹⁸¹ Діло. – 1918. – 7 липня.

¹⁸² Там само. – 3 вересня.

¹⁸³ Там само. – 21 вересня.

¹⁸⁴ *Левіцький К.* Історія визвольних змагань ... – С. 589–591.

Дві наради 4–5 жовтня 1917 р. Української парламентарної репрезентації (Є. Петрушевич, К. Левицький, Є. Левицький, о. С. Онишкевич, М. Лагодинський і Л. Цегельський) із прем'єр-міністром Зайдлером щодо створення окремої Централі для відбудови Східної Галичини закінчилися невдачею для українців¹⁸⁵.

На зустрічі 18 жовтня 1917 р. Зайдлер знову підтвердив українським послам своє рішення не надавати окремої Централі для відбудови Східної Галичини, ні особіної прибічної ради при Централі, але можливість змінити у ній українське представництво. Справу щодо надання особливих повноважень “Сільському Господареві” у справі відбудови ще розглядатимуть, однак можна дати дозвіл на утворення Українського парцеляційного банку у Львові.

На нараді Народного Комітету УНДП 20 жовтня 1917 р. ці пропозиції уряду були відкинуті як такі, що не мали для українців ніякого значення. Прийнято ухвалу виступити проти уряду Австрії в парламенті та за кордоном і показати, що держава не виконує своїх обов'язків щодо українського народу¹⁸⁶.

У відозві “До українського хліборобського населення Східної Галичини!” від 7 жовтня 1917 р. наголошено, що Товариство “Сільський Господар” від часу свого заснування прагнуло до повного отримання всіх повноважень, якими послигувалися головні рільничі корпорації. Після звільнення Східної Галичини у 1915 р. й утворення Централі відбудови краю, воно висуває головне домагання, щоб уряд визнав Товариство виконавчим урядовим органом щодо проведення всіх акцій відбудови рільництва у Східній Галичині.

Хоча реєстром Краєвої Централі відбудови Галичини від 24 вересня 1917 р. Товариство визнано виконавчим органом Централі для віднови: а) годівлі безрог, кіз, овець і дробу; б) городництва і садівництва; в) пасічництва; г) мертвого інвентарю (субвенціонування закупівлі машин і рільничих знарядь), проте не обнято найважливішої галузі селянського хліборобського господарства – годівлі рогатої худоби. Крім того, цей рескрипт не визначив терену діяльності “Сільського Господаря” для цих акцій, тому Товариство змушене буде конкурувати з урядовим Галицьким Товариством господарським, а також не надав йому повних повноважень і титулу урядового Товариства господарського, не наділив його відповідними фондами. Тому для визначення відповідного напрямку майбутньої діяльності “Сільського Господаря” Головна Рада Товариства вирішила скликати Загальний господарський з'їзд¹⁸⁷.

1 листопада 1917 р. у Львові відбувся Загальний господарський з'їзд за участю 200 представників від: Української парламентарної репрезентації, центральних і повітових економічних організацій, філій і кружків “Сільського Господаря” та просвітніх організацій. Крім того, на зборах був присутній митрополит А. Шептицький, галицький намісник Гуйн, представники Міністерств рільництва і публічних робіт – Дильонг і Маліш, президент Централі відбудови Галичини Гербст та ін.

Українські делегати (Т. Войнаровський, К. Левицький, В. Струк) наголошували, що мета з'їзду – відбудова найважливішого для народу і держави хліборобського стану, домагалися віддання цілої акції відбудови всіх галузей господарства в руки українців, зрівняння прав Товариства “Сільський Господар” з урядовими

¹⁸⁵ *Левицький К.* Історія визвольних змагань ... – С. 605–606.

¹⁸⁶ Там само. – С. 607.

¹⁸⁷ Загальний господарський з'їзд. – Львів, 1917. – С. 3–5.

товариствами. Представники уряду (Дильонг і Гуйн) запевняли делегатів з'їзду “Щиро підпирати всі українські домагання”, але справа й далі не рухалася у потрібному для українців напрямі. Рішення з'їзду не мали бажаних наслідків¹⁸⁸.

Центральні урядові інституції, по суті, не турбувалися про українське населення Східної Галичини. З різних сторін краю з'являлися у Краєвому товаристві “Сільський Господар” депутації хліборобів зі скаргами про реквізиції худоби і збіжжя. Так, у Гусятинському, Чортківському, Борщівському повітах реквізували худобу, коней, дріб, свиней та збіжжя. “Загал населення сильно огірчений, – вказував голова Тернопільської філії “Сільського Господаря” І. Брикович. – Половина поля буде лежати облогом, оскільки не достарчиться потрібного тягла¹⁸⁹. Обмежити реквізиції збіжжя, паші, худоби вимагали селяни Бережанського, Галицького, Калуського та інших повітів Галичини¹⁹⁰.

Питання реквізицій обговорювали й на народних зібраннях. Так, 22 січня 1918 р. у Кам'янці Струмиловій за присутності посла В. Сінгалевича відбулося віче, в якому взяло участь 2 тис. чоловік. Обговорювали не тільки політичні питання, але й розглядали економічні вимоги населення, зокрема щодо діяльності у громадах урядових комісарів, проведення різних реквізицій, зловживання, скаржилися на дуже погану апровізацію (постачання продовольства), брак нафти, цукру, муки. Доповідачі на вічі зверталися до уряду негайно припинити різні реквізиції у Східній Галичині, а відтак і “мареву грозячого голоду серед селянських мас”¹⁹¹.

Центральний уряд не хотів задовольняти вимог ні українських селян у справі відбудови своїх знищених господарств, ні українського політикуму щодо поділу Централі на дві частини – західну і східну з окремими бюджетами. Тільки у червні 1918 р. за розпорядженням Галицького намісництва Краєву Централю з Кракова перенесено до Львова без будь-якого поділу.

У ставленні до українського населення всі воєнні та державні установи, які стикалися з українськими хліборобами як виробниками і зобов'язані були їх захищати та підтримувати, насправді виявилися такими, що несли українському селянинові лише нестерпний тягар, спиняючи розвиток господарського життя на користь споживачів і посередників, в інтересах чужих елементів.

Українські громадсько-політичні діячі вважали: щоб позбутися визиску з боку державних інституцій, великих землевласників і лихварів, селянам передусім потрібна єдність і згода, яка у разі потреби легко переростала в тодішніх часах у спільну допомогу, що ставала важливим чинником суспільного життя. Тому, наголошували українські діячі, потрібно ширити і підносити національну свідомість серед селян, щоби кожний відчував, що “він єсть членом великого українського народу”, щоби “народ мав свідомість своїх прав і вмів та мав відвагу кожної хвилини за ними постояти”. “До такої свідомості, – наголошував редактор видань “Сільського Господаря” Кирило Кахникевич, – може довести лише добра і розумна

¹⁸⁸ *Левцикий К.* Історія визвольних змагань... – С. 612–615.

¹⁸⁹ *Господарська Часопись.* – 1917. – Ч. 22. – С. 331.

¹⁹⁰ Там само. – С. 330.

¹⁹¹ Діло. – 1918. – 24 січня.

організація, в котрій кожний міг би почуватися як свій між своїми і буде знати, що у випадку потреби вони схочуть за нього постояти”¹⁹².

Такою організацією в роки Першої світової війни стало Товариство “Сільський Господар”, яке завдяки невсипучій праці його співробітників відновило свою працю під кінець 1918 р. у 88 філіях, 1 815 кружках, налічувало 83 400 членів¹⁹³. Товариство у часи воєнного лихоліття стало вісью українських економічних організацій, взірцем українського хліборобського стану. У “Сільському Господарі” кожний хлібороб шукав допомоги й поради і знаходив її. При філіях і гуртках Товариства поставали правничі консультативні пункти, які допомагали населенню боротися проти зловживань адміністрації; радили, як добиватися відшкодування за воєнні реквізиції, збитки, заповідіяні під час воєнних операцій, як допомогти родинам по-кликаних на війну полагоджували вимагані формальності в цих стараннях тощо. Через Товариство “Сільський Господар” український хліборобський стан у роки воєнного лихоліття мав змогу дійти до почуття своєї непереможної творчої сили на хосен українського народу.

Отже, в роки Першої світової війни українська політична еліта Галичини доклала великих зусиль, щоб захистити та зберегти соціально-демократичні здобутки галичан у національно-політичному, культурно-освітньому та економічному житті краю. Цими проблемами займалися Головна Українська Рада, Загальна Українська Рада, Українська парламентарна репрезентація, Загальна Українська Культурна Рада, Союз визволення України, Товариства – “Просвіта” і “Сільський Господар” та інші структури громадянського суспільства.

¹⁹² *Ка[хникевич] К.* Велика задача нашої хліборобської організації / *К. Ка[хникевич]* // *Господарська Часопись*. – 1915. – Ч. 3. – С. 30.

¹⁹³ *Романенко А.* Крайове господарське Товариство “Сільський Господар” у Львові (1899–1939) / *А. Романенко* // *Крайове господарське Товариство “Сільський Господар” у Львові. 1899–1944.* – Нью-Йорк, 1970. – С. 20.

Олександр ЛУЦЬКИЙ

“ПРОСВІТА” ТА УКРАЇНСЬКІ ОСВІТНІ ТОВАРИСТВА В ГАЛИЧИНІ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Приєднання Західної України до СРСР 1939 р., її окупація німецькими військами в 1941–1944 рр., захоплення цих земель Радянською армією, тобто утвердження на довгі роки тоталітарних режимів, позбавило українське населення всіх раніше створених елементів громадянського суспільства: політичних партій, численних релігійних, освітніх, добродійних, спортивних та інших самоврядних громадських організацій, вільної преси, тощо. Найдошкульнішим став процес ліквідації товариства “Просвіта” – основи національного культурно-просвітнього руху в краї.

Вже восени 1939 р., практично відразу після вступу Червоної армії на західноукраїнські землі, припинено діяльність центральної установи “Просвіти”, філій і читалень. Клопотання щодо збереження товариства, висловлене 24 вересня 1939 р. делегацією відомих галицьких політичних діячів на чолі з Костем Левицьким, представники нової влади проігнорували¹. Більше того, в будинку “Просвіти” у Львові (площа Ринок, 10) було знищено майже весь архів Товариства, його центральну бібліотеку, всі портрети голів “Просвіти”, що висіли в репрезентаційному залі, а сам будинок централі – націоналізовано². Приміщення філій і читалень “Просвіти” також було знищено, як і бібліотеки без огляду на зміст, рік чи місце видання книжок та журналів³.

Постраждали й активісти товариства “Просвіта”. Чимало з них було репресовано органами НКВС. Проте нова влада, знаючи, якою великою довірою й авторитетом серед західноукраїнського суспільства користується “Просвіта”, не наважилася ліквідувати її правовим актом⁴.

Реорганізація системи культурно-просвітницької роботи на більшовицьких засадах передбачала створення на західноукраїнських землях клубів, будинків культури, хат-читалень, червоних кутків на підприємствах – своєрідних філій робітничих клубів, інших типових радянських осередків ідеологічного впливу, діяльність яких була чітко регламентована. Новостворені осередки ставали місцем проведення політзанять, лекцій, бесід, агітаційних зборів та інструктивних нарад, масово-пропагандистської роботи, безпосереднім організатором якої були партійні організації. Культурно-просвітні установи, клуби та будинки культури

¹ Баран С. Зустріч з більшовиками / С. Баран // Краківські вісті: щоденник. – 1942. – 14 квітня.

² Дорошенко В. Бібліотеки й архіви на Зах[ідній] Україні за большевицького панування // Краківські вісті: щоденник. – 1941. – 9 листопада.

³ Державний архів Львівської області (далі – Держархів Львівської обл.). – Ф. П-3. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 146.

⁴ Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали / [упоряд. Т. Галайчак, О. Луцький та ін.; відп. ред. Ю. Сливка]. – Київ, 1995. – Т. 1: 1939–1953. – С. 116–117, 122.

виконували й свої прямі функції, організовуючи дозвілля населення, пропонуючи відповідну літературу, а також організовуючи роботу гуртків. Влаштували вони самодіяльні концерти, вистави, демонстрації кінофільмів. Опікувалися розвитком самодіяльного мистецтва новостворені обласні будинки народної творчості. Саме вони перейняли функції ліквідованого товариства “Просвіта”.

Не вдалося зберегти “Просвіту” і на тих західноукраїнських землях (Лемківщина, Посяння, Підляшшя, Холмщина), що згідно з договором між Німеччиною та СРСР від 28 вересня 1939 р. відійшли під контроль нацистів, до частини Генеральної губернії. Там до середини 1940 р. зусиллями місцевих українців та політемігрантів-утікачів із зайнятих Радянським Союзом територій було створено вісім філій “Просвіти” (у Новім Санчі, Сяноку, Перемишлі, Ярославі, Лежайську, Чесанові й Белзі) та 323 читальні⁵. Однак розвиток Товариства припинило розпорядження уряду Генеральної губернії від 25 серпня 1940 р., згідно з яким усі діючі на той час українські культурно-освітні та громадські організації були ліквідовані⁶. Натомість цим розпорядженням українцям дозволили проводити всю культурно-просвітню роботу тільки в рамках українських освітніх товариств (УОТ-ів), що діяли на провідницьких засадах і підлягали двом чинникам: Українському центральному комітетові (УЦК) з його низовими клітинами та відділу пропаганди і народної освіти при уряді Генеральної губернії з його дотичними референтурами в повітах⁷.

Кожне освітнє товариство очолював голова, якого призначав референт культурної праці при українських окружних (допомогових) комітетах, що особисто відповідав за всю роботу осередку. За згодою референта культурної праці голова кожного УОТ-а обирав собі співробітників: заступника, секретаря, бібліотекаря, скарбника. Наполегливі заходи УЦК щодо збереження в назві новозаснованих товариств дорогого для кожного українця імені “Просвіти” виявилися марними.

УОТ-и офіційно перебравли на себе і частину функцій, які дотепер виконували “Рідна школа”, “Союз Українок”, “Рідна хата”, “Общество імені М. Качковського” та інші заборонені на той час українські громадські організації. Відділ культурної праці УЦК вимагав, щоб освітні товариства залучили до своїх лав якомога більше українців, дбали про піднесення їх культурного та освітнього рівня, поглиблення національної самосвідомості. Досягнути цього передбачали шляхом організації постійних і мандрівних бібліотек, позичалень і читалень книжок та часописів, налагодження роботи гуртків для боротьби з неписьменністю, самоосвітніх, театральних, хорових та інших осередків, влаштування товариських сходин, національних свят, концертів, академій, екскурсій тощо⁸. До 1 серпня 1941 р. у Генеральній губернії функціонувало 808 українських освітніх товариств (42 тис. членів), а при них працювало 119 самоосвітніх, 280 хорових, 429 театральних гуртків, 187 жіночих секцій. Проведено 204 освітніх курсів для неписьменних⁹.

⁵ На фронті народньої освіти // Краківські вісті: щоденник. – 1941. – 15 грудня.

⁶ Кубійович В. Українці в Генеральній Губернії 1939–1941. Історія Українського Центрального Комітету / В. Кубійович. – Чикаго, 1975. – С. 225.

⁷ Що таке УОТ? // Краківські вісті: щоденник. – 1940. – 11 грудня.

⁸ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 3955. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 11зв.; Відправа голів УДК і Делегатур Краківської області // Краківські вісті: щоденник. – 1941. – 22 листопада.

⁹ На тому березі Буга і Сяну. Великі культурні осяги // Рідна земля. – 1941. – 9 грудня.

І хоча не всі заходи УОТ-ів одразу давали очікувані результати, проте з часом під впливом їх культурно-просвітницької діяльності прискорився процес етнічного та національного самоусвідомлення місцевих українців, що суттєво зміцнило їхню духовну силу та спроможність протистояти несприятливим зовнішнім обставинам.

Нацистська політика суворої регламентації всіх сфер духовного життя поневоленіх народів Східної Європи, зведення його до найпростіших, контрольованих державою форм виявилася згодом і на тій території Галичини, яка після нападу Німеччини на СРСР була приєднана 1 серпня 1941 р. до Генеральної губернії. Не змінилося і ставлення нової окупаційної адміністрації до численних українських громадських організацій, що відновили свою діяльність після відступу радянських військ. Найдіяльнішими серед них були читальні “Просвіти”, які відразу взяли за основу впорядковувати своє майно, почали закладати хоча б найменші бібліотеки, організувати аматорські гуртки. 17 липня 1941 р. поновила свою роботу і центральна установа у Львові¹⁰. 22 липня управа м. Львова, на той момент очолювана Юрієм Полянським, визнала за “Просвітою” як “красивим інститутом позашкільного виховання і народної творчості” все рухоме і нерухоме майно обласного будинку народної творчості у Львові (триповерховий будинок з усім урядженням на вулиці Францішканській (тепер – Короленка, 7) та всіх підлеглих йому клубів, палаців і будинків культури)¹¹. У грудні 1941 р. в межах дистрикту “Галичина” діяло 82 філії “Просвіти” та 2 917 її читалень¹². Проте простежувалися труднощі у діяльності читалень і бібліотек, аматорські гуртки працювали несистематично¹³.

Повністю відновити діяльність “Просвіти” не вдалося, як і її повноцінну організаційну структуру. Намагання керівництва на чолі з Іваном Бриком домогтися від німецької влади затвердження Статуту Товариства, вибороти для нього статус самоврядної організації, а разом з тим отримати офіційний дозвіл на діяльність на довоєнних засадах не дало позитивних результатів¹⁴.

У березні 1942 р. німецька влада з метою уніфікації всього громадського життя в Генеральній губернії поширила дію свого розпорядження від 25 серпня 1940 р. на терен дистрикту “Галичина”. Примусова реорганізація читалень “Просвіти” в УОТ-и тривала приблизно до липня 1942 р. Відтоді освітні товариства, більшість з яких знаходилася в сільській місцевості, залишились у Галичині практично єдиними легальними масовими осередками організованого українського культурного життя. УОТ-и безпосередньо підпорядковувалися делегатурам окружних комітетів Українського центрального комітету, а через них – відділові культурної праці УЦК.

Найдинамічніше зростала чисельність УОТ-ів з 1942 р. і на початку 1943 р. Наприкінці 1942 р. мережа освітніх товариств у Тернопільській окрузі складалася

¹⁰ Просвіта перед новим завданням. Відбудова просвітнянського життя // Львівські вісті. – 1941. – 27 вересня.

¹¹ ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 1.

¹² 73-ті роковини Просвіти (8.XII.1863 – 8.XII.1941) // Львівські вісті. – 1941. – 7–8 грудня.

¹³ З діяльності читалень “Просвіти” // Стрийські вісті. – 1942. – 22 лютого; “Заклик до Священства, Учителства та всіх інтелігентних сил у наших селах у Стрийському районі” // Стрийські вісті. – 1942. – 26 лютого; На вищий рівень культурно-освітню працю // Дрогобицьке слово. – 1942. – 27 березня.

¹⁴ Дужий П. Хто будував “Просвіту”, а хто її руйнував... / П. Дужий // Шлях перемоги. – 1993. – 4 грудня.

з 324 осередків, у Золочівській – 240, у Коломийській – 231, у Бережанській – 229. Всього восени 1942 р. у Галичині кількість УОТ-ів (за даними тогочасної преси) досягло чотирьох тисяч¹⁵. Приблизно половина з них мали власні приміщення, інші містилися у винайнятих домівках, хатах членів проводу товариства чи у школах. Головним матеріальним джерелом діяльності УОТ-ів стали членські внески (їх щомісяця були зобов'язані сплачувати всі члени – доросле населення віком від 14 років), масові збірки на культурно-просвітні цілі, пожертви окремих громадян, а також дотації УЦК.

Розбудова мережі освітніх товариств дала змогу активізувати їхню діяльність. Сильніші проводи УОТ-ів ініціювали закладання самоосвітніх гуртків, гуртків боротьби з неписьменністю, вели облік неписьменних, залучали їх до навчання. Для задоволення духовних потреб населення при товариствах створювали бібліотеки, проводили передплатні кампанії на україномовну пресу. Більшість бібліотек були укомплектовані сотнями книжок, які вдалося врятувати від знищення у 1939–1941 рр. Завдяки купівлі книжок, передплаті газет і журналів, подарунком меценатів бібліотеки поступово збільшували свої фонди. Так, у Чортківському повіті навесні 1943 р. книгозбірні УОТ-ів нараховували майже втричі більше книжок, ніж улітку 1941-го¹⁶. Більшість УОТ-ів розгорнула аматорсько-художню творчість – організувала драматичні та музичні гуртки, хори, діяльність яких була досить активною. За 12 місяців, починаючи від травня 1942 р., драматичні гуртки Чортківщини поставили 156 вистав, а хори цього повіту влаштували для населення 72 концерти¹⁷. Подекуди аматорські колективи проводили культурно-виховну роботу навіть у сусідніх селах, куди виїжджали з концертом чи виставою. Протягом 1942 р. у Бережанському повіті драматичні гуртки зіграли для односельців 185 вистав і ще 33 організували для мешканців сусідніх сіл¹⁸. У репертуарі драмгуртків були популярні побутові п'єси з класичної національної спадщини (“Наталка Полтавка”, “Назар Стодоля”, “Сватання на Гончарівці”, “Безталанна”, “Ніч на Івана Купала”, “Степовий гість”, “Дай серцю волю, заведе в неволю” та інші), дозволені владою для постановки на аматорській сцені.

Велике значення для популяризації кращих здобутків української культури, піднесення народного духу мало урочисте відзначення освітніми товариствами національних свят, а також проведення конкурсів художньої самодіяльності. Особливо вразив українську громадськість крайовий конкурс самодіяльних хорів 1942 р., присвячений 100-річчю з дня народження Миколи Лисенка, в якому взяли участь 450 художніх колективів¹⁹. Кількість драматичних гуртків, задіяних у конкурсі театральної самодіяльності, оголошеному в 1942 р. відділом культурної праці УЦК, сягнула в Галичині цифри 523²⁰. Проте внутрішньополітичні обставини наступного року завадили завершити такий масштабний захід. У 1943 р. за досить низької активності учасників відбувся конкурс самодіяльних співаків – солістів. І все ж головним результатом цих акцій стало поживлення та піднесення рівня роботи

¹⁵ На допомогу театральному мистецтву // Станіславівське слово. – 1942. – 4 жовтня.

¹⁶ Культурне життя в Україні... – Т. 1. – С. 167.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Праця УОТ Бережанського повіту // Чортківська думка. – 1943. – 9 травня.

¹⁹ Михайлов С. За піднесення хорової культури / С. Михайлов // Тернопільський голос. – 1942. – 4 жовтня.

²⁰ Ю. Л. Добрі висліди конкурсних змагань драматичних гуртків / Ю. Л. // Львівські вісті. – 1943. – 27 лютого.

аматорів сцени, творчість яких дарувала радість пригніченим воєнним лихоліттям людям, відкривала їм світ прекрасного, збагачувала духовно.

Діяльність УОТ-ів не обмежувалася тільки культурно-просвітньою діяльністю. Їм доводилося займатися й іншими громадськими справами, що зазвичай були тісно пов'язані з основними культурними завданнями освітніх товариств. Зокрема, жіночі гуртки (секції) освітніх товариств засновували сезонні дитячі садки, проводили серед населення збір коштів та продуктів для військовополонених українців, біженців, сиріт та інших потребуючих допомоги, влаштовували вечори, святкові імпрези, академії, присвячені визначним датам в історії України, відзначали День матері тощо. Такі гуртки діяли у 18 округах Галичини, причому деякі з них мали понад сотню осередків, зокрема, Чортківська округа – 154, Коломийська – 188, Стрийська – 134, Тернопільська – 225, Станиславівська – 240. Усього в 1943 р. у Генеральній губернії функціонувало 1 656 жіночих гуртків, які об'єднували 80,1 тис. членів. Із них майже 90 % осередків припадало на галицький дистрикт²¹. З цими гуртками тісно співпрацювали нечисленні протинікотинові та протиалкогольні гуртки при УОТ-ах, що пропагували здоровий спосіб життя.

Фізкультурно-масова робота, організація виховних та відпочинкових таборів – надзвичайно важлива ланка у планах діяльності гуртків молоді, які, за винятком небагатьох більших осередків, забезпечених відповідними умовами і кваліфікованими кадрами, зазвичай систематичної активності не виявляли.

Провідна роль у діяльності УОТ-ів належала національносвідомим громадянам представникам різних соціальних прошарків: учителям, священникам, службовцям, ремісникам, селянам. Опіраючись на підтримку відділу культурної праці УЦК, працівники УОТ-ів прагнули зберегти в роботі кращі традиції просвітницького руху в Галичині, прагнули щоб у кожному УОТ-і щотижня відбувалися сходи його членів, лекції чи доповіді на теми української історії та культури, національного виховання, гігієни і т. п., організували заняття аматорських гуртків, хоча це не завжди вдавалося. Треба було зважати на поліційний режим, труднощі воєнного часу, обмеження нацистської влади (кожна публічна імпреза товариств, наприклад, потребувала обов'язкового дозволу на її проведення). Давалося взнаки й напружене протистояння в польсько-українських стосунках у місцях спільного проживання, складне економічне та морально-психологічне становище населення, переобтяженого “контингентами”, іншими непосильними податками і заляканого жорстокими репресивними акціями окупантів. Діяльність УОТ-ів гальмувала слабка матеріальна база, нестача культурно-освітніх працівників належної кваліфікації – інструкторів, диригентів тощо.

Людей, які прагнули взяти на себе відповідальність головування в УОТ-ах, було небагато. Крім того, траплялися такі керівники товариств, які швидко зневірювалися в потрібності своєї праці. Проблеми матеріальної визначеності мали для них набагато більше значення, ніж духовні. Відлякували від участі в освітніх товариствах навмисно поширювані серед мешканців краю чутки, що, мовляв, усі, хто належить до УОТ-ів, будуть вивезені до Німеччини або ж у майбутньому, коли повернеться польська державна влада, їх “виріжуть поляки” і т. ін²². Важливою причиною млявої праці товариств була недовіра з боку населення. Референт

²¹ Держархів Львівської обл. – Ф. Р-185. – Оп. 1. – Спр. 137. – Арк. 137.

²² Там само. – Спр. 4. – Арк. 134.

культурної праці Українського окружного комітету Львівської сільської округи Богдан Романенчук, оцінюючи в 1943 р. перший рік роботи підпорядкованих йому освітніх товариств, змушений був визнати: "... Нарід не знав, що воно таке УОТ і УЦК, вважаючи ці установи за чужі, не свої. Багато УОТ-ів, можна навіть сказати що 90 %, постало в дуже примітивний спосіб. Делегатура давала доручення мужам довір'я ліквідувати читальні "Просвіти" та інші товариства, а на їх місце засновувати УОТ, бо так наказав генерал-губернатор. Ніяких пояснень про цілі, завдання і характер УОТ та УЦК нарід не мав. Якщо хтось з делегатури виїжджав на село, то дуже часто обмежувався скликати провід і наказував робити те чи інше. А для кого і для чого це нарід мав робити, нікому і не приходило на думку пояснювати, бо для інтелігенції це було самозрозуміле, а для народу незрозуміле. Варто завважити, що селянство ніяк не могло житися з такою новістю, яку тепер впроваджено, тобто з провідницькою системою. Воно привикло вибирати собі провід усяких товариств, а тут нагло їм таких чи інших людей наказано слухати. Це прийшло троха занагло, без підготовки і ближчих пояснень. Очевидно, назначені мужем довір'я чи якимсь делегатом члени проводу не завжди були добірно дібрані, бо це діялося дуже швидким темпом. Інші знову члени проводу, а особливо голови та мужі довір'я, зміркувавши в чім річ, хотіли стати справжніми диктаторами в селі і ввійшли відразу в конфлікт із селом ..."²³. Непоодинокими були випадки, коли вся діяльність УОТ-ів обмежувалася організацією спорадичних виступів колективів художньої самодіяльності або ж виголошенням надісланих зі структур УЦК (освідомний відділ) задалегідь підготовлених рефератів для поширення позицій комітету з важливих питань національного життя.

Окупаційна влада гальмувала розгортання діяльності УОТ-ів. На початку 1943 р. вона категорично заборонила товариствам влаштовувати будь-які імпрези (вистави, концерти, академії тощо) без її відома. Для затвердження службою безпеки кожне товариство мало підготувати перспективний план усіх культурно-освітніх заходів, в якому треба було вказати їх конкретний зміст, місце і час проведення, прізвища відповідальних осіб. Якщо УОТ-и не виконували цього розпорядження, їх ліквідували. Цензура обмежувала формування бібліотечних фондів літературою світоглядного і політичного змісту. Комплектувати книгозбірні можна було лише книжками, дозволеними відділом пропаганди уряду Генеральної губернії²⁴. Дозвіл поширювався насамперед на книжки, що з'явилися першим накладом до 1915 р. або ж вийшли друком у краківсько-львівському "Українському видавництві" (їх безперешкодно поширювали українські книготорговельні фірми); інші видання потребували спеціального перегляду та затвердження.

Загалом дії нацистів нагадували політику більшовицького режиму, який так само централізував усі засоби культури і скеровував духовні процеси в єдине контрольоване партійно-державними чинниками русло. Однак, попри всі намагання німецької влади жорстко регламентувати всі прояви культурного життя населення окупованих територій, діяльність УОТ-ів не завжди вкладалася в рамки визначених приписів і обмежень. Та й контроль за діяльністю поодиноких товариств (особливо у віддалених від повітових центрів сіл) був набагато слабшим

²³ Держархів Львівської обл. – Ф. Р-185. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 134.

²⁴ Книжки дозволені до вжитку в бібліотеках // Вісник УЦК. – 1943. – Ч. 1/39. – С. 5.

за аналогічний контроль радянської влади. За цих обставин УОТ-и часто ставали платформою для цілеспрямованої пропагандистської роботи самостійницького підпілля – місцевої сітки ОУН, члени якої на сходинах у товариствах роз'яснювали нові ідейно-політичні орієнтири організації, закликали чинити спротив грабіжницьким адміністративним заходам окупаційної влади, поширювали підпільні видання. Підтвердженням цього є, зокрема, витяг з обіжника відділу культурної праці УЦК від 20 липня 1942 р.: “Німецька Служба Безпеки звернула нашу увагу, що в останньому часі чимраз частіше повторюються в різних повітах випадки, що непокликані чинники, люди, які стоять осторонь українського зорганізованого життя, чи навіть висланники чужих агентур, скликають і відбувають в домівках УОТ зібрання, віча, наради. На цих зібраннях вони виголошують підбурюючі, демагогічні промови, звернені проти Німеччини, накликують до пасивного опору, нескладання контингенту і т. п.”²⁵.

Наприкінці 1943 – на початку 1944 рр. із наближенням радянсько-німецького фронту і запровадженням нацистами з 10 жовтня 1943 р. “виняткового стану” в Галичині УОТ-и поступово почали згортати свою діяльність. В умовах відступу німецькі війська реквізували для своїх потреб приміщення товариств, значною мірою знищивши майно і бібліотеки. Велика частина активу УОТ-ів виїхала на Захід.

З відновленням у Галичині радянської влади державна культурна політика була підпорядкована меті будь-якою ціною покінчити з організованим національно-визвольним рухом, дискредитувати його ідейні надбання, нівелювати вплив на свідомість населення. Владні структури намагалися викоринити наслідки діяльності “Просвіти” та УОТ серед українського суспільства і відновити тотальний контроль режиму над усіма проявами духовного життя в регіоні. В цей період реставрується більшовицька система культурно-освітніх закладів – клубів, будинків культури, хат-читалень тощо, а всю їх роботу, як і раніше, було зведено здебільшого до політичної пропаганди, спрямованої на звеличення партії і вождя, роз'яснення переваг комуністичної ідеології та соціалістичного способу життя.

²⁵ ЦДАВО України. – Ф. 3959. – Оп. 1. – Спр. 59. – Арк. 20.

Олександр ЛУЦЬКИЙ

**СПРОБИ РЕАЛІЗАЦІЇ ГРОМАДСЬКИХ ІНІЦІАТИВ
У ГАЛИЧИНІ В РОКИ РАДЯНСЬКО-НІМЕЦЬКОЇ ВІЙНИ
(Участь української інтелігенції в допомоговій акції
населенню Прикарпаття восени 1941 – влітку 1942 рр.)**

Організований збір благодійних коштів на громадські потреби, різні форми добротності (допомога жертвам воєн і стихійних лих, малозабезпеченим, сиротам, інвалідам, церковна опіка, сприяння реалізації просвітніх програм тощо) були звичними в Галичині задовго до Другої світової війни, сформувались усередині XIX ст. на хвилі революційного піднесення “Весни народів”, коли для цього виникли перші легальні можливості. Збір коштів на будівництво “Народного дому” у Львові, ініційований у січні 1850 р. Головною руською радою, був першою і наймасовішою за розмахом такою акцією, що охопила всі українські громади. Згодом подібні заходи стали звичною практикою. У другій половині XIX – на початку XX ст. всі українські політичні сили закликали збирати кошти на різні громадські справи, як-от закладання захоронок, шпиталів, бурс, сприяння педагогічним видавництвам, НТШ, студентським товариствам, окремим бібліотекам. Не став винятком і міжвоєнний час, коли після окупації краю Польщею виникла гостра потреба надати суспільну підтримку і захист різним групам українського населення – полоненим, інтернованим, біженцям, голодуючим, постраждалим від повеней тощо, кількість яких значно зросла. Українська інтелігенція відразу намагалася надати значення першорядної національної справи багатьом подібним заходам.

Особливої гостроти набуло питання організації матеріальної допомоги потребуючим у Галичині в роки німецької окупації 1941–1944 рр., коли встановлення “нового порядку” і приєднання регіону як окремої області (дистрикту) до складу до Генеральної Губернії (ГГ) суттєво погіршили становище місцевих мешканців, реалії життя швидко розвіяли ілюзії тих, хто очікував від завойовника поступок у суспільно-політичному, економічному та культурному житті. Нацистський режим передбачав максимальну економічну експлуатацію захоплених територій для потреб Третього Райху, базувався на примусі та терорі щодо підневільного населення. У таких умовах величезний дефіцит продуктів харчування, взуття, одягу практично відразу став невід’ємною складовою повсякдення сотень тисяч українців, поляків, євреїв. Останніх поступово відділили від решти населення, сконцентрували в гетто, а потім знищили. Не надто відрізнялося й становище українців і поляків. Окупанти намагалися за принципом “поділяй і владарюй” протиставити поляків і українців, розпалити міжнаціональну ворожнечу і в такий спосіб нейтралізувати небезпеку.

З метою захисту інтересів місцевого населення в Генеральній Губернії були дозволені лише національні комітети суспільної опіки, причому для поляків, євреїв та українців, як найчисельніших, у Кракові ще у 1940 р. створили центральні координаційні органи – відповідно Головну раду опікунську, Єврейську суспільну самопоміч та Український центральний комітет (УЦК). УЦК як єдина дозволена окупантами громадська представницька організація українців опікувався також організацією позашкільної освіти і виховання, сприяла розв'язанню церковних та інших проблем національно-культурного життя. Після приєднання Галичини до ГТ німці дали дозвіл на створення у Львові Українського крайового комітету (УКК), завдання і організаційна структура якого були такі ж, що в УЦК. Заходами УКК на території Галичини було відновлено діяльність більшості українських шкіл, організовано сотні громадських, так званих “народних кухонь”, для підтримки тих, хто не міг собі дати раду в скрутних умовах воєнного часу.

У 1941–1942 рр. серед першочергових завдань ініціативного активу української громадськості стала організація допомоги сотням тисяч потерпілим від повені і масового голоду у гірських і підгірських місцевостях краю, які стали одними з найтрагічніших епізодів нацистської окупації краю. Наслідки вересневої повені 1941 р., коли після кількадечних безперервних інтенсивних дощів на Бойківщині, Гуцульщині та Лемківщині з берегів вийшли ріки Дністер, Прут, Черемош, Бистриця, Лімниця, Стрий, Сян, відразу виявилися катастрофічними для населення. Повінь одразу охопила великі території й набула руйнівного характеру. В зоні затоплення вода залила тисячі гектарів полів, городи, пасовища, зруйнувала будинки, дороги, мости, спричинила масову загибель худоби та домашньої птиці, псування і нищення запасів продуктів харчування. Були жертви й серед людей¹. У газеті “Самбірські вісті” від 11 вересня 1942 р. очевидець так писав про повінь на Бойківщині: “Дня 30. VIII. 1941 р., пізнім вечором страшні хмари почали надтягати з заходу. Вночі почав падати легенький дощ, який падав цілу неділю й понеділок з малими перервами. Вода в Дністрі і Стривігору почала чимраз більше перебувати, а у вівторок, о годині 8-й зрання, почала з великою силою виступати з берегів [...] Села Бабине, Береги і Кружики залляла вода протягом одної години цілком... Жаль серце стискав, сльози самі тиснулися до очей, коли з підвищеного місця хтось дивився на безкрає море води, в якому стирчали лишень телеграфічні стовпи, дерева і верхи хат. Збіжжя, яке було вижате чи в копах, а також конюшина в копицях скорим темпом сплили, неначе б, перті водою, тікали від своїх властителів. Вся ярина, бульба, отава знищені дотла”.

Аналогічна ситуація склалася на Гуцульщині й Покутті, де за багатолітніми спостереженнями подібна повінь була ще у 1886 р. Рівні води р. Дністра на ділянці Галич – Заліщики піднімалися на 8-10 метрів². У Станиславові під водою опинилися передмістя: Княгинин, Бельведер, Рінь, Майзлі, припинила роботу електростанція. Місто на чотири дні опинилося без світла, перервався залізничний зв'язок зі Львовом, Коломиєю, Стриєм. Півтораметровий шар води значної площі

¹ Державний архів Львівської області (далі – Держархів Львівської обл). – Ф. Р-35. – Оп. 2. – Спр. 170. – Арк. 1.

² *Сусідко М. М.* Районування територій України за ступенем гідрологічної небезпеки [Електронний ресурс] / М. М. Сусідко, О. І. Лук'янець. – Режим доступу: http://uhmi.org.ua/pub/np/253/18_Sosedko+Luk.pdf

залив Надвірну³. На 10 метрів понад свій нормальний стан піднеслась розбурхана вода у р. Сян. В зоні затоплення опинився також Перемишль і навколишні села: Острів, Бутковичі, Пралківці, Вовче, Перекопане та ін.⁴

Тисячі людей, втративши все своє майно, залишилися без даху над головою і без засобів до існування. З огляду на те, що більшість селянських господарств у гірських районах краю як за польського панування, так і за час майже дворічного перебування під радянською владою з великими труднощами зводили кінці з кінцями⁵, вереснева повінь прирекла горян на неймовірні страждання й бідування. Найважче було селянам з колишньої прикордонної смуги, звідки їх виселила радянська влада, а з початком радянсько-німецької війни вони повернулися до своїх спустошених господарств та напівзруйнованих будинків⁶. Повінь остаточно розвіяла сподівання селян-переселенців на краще майбутнє, поставивши їх у безвихідь.

Для порятунку потерпілих від повені українська інтелігенція ініціювала створення в містах і селах Галичини громадських комітетів допомоги. 6 вересня 1941 р. Коломийський окружний комітет допомоги жертвам повені на чолі з о. прелатом Олександром Русином звернувся до населення округи із закликом організувати подібні комітети на місцях і розпочати збір продуктів, одягу, будівельних матеріалів тощо⁷. Оперативно було розроблено й оприлюднено інструкцію для комітетів, яка утверджувала засади самоорганізації та самодопомоги. Ініціативу підтримала громадськість Галичини, і вже у вересні-жовтні найбільш потерпілі села одержали першу допомогу. Для створення фонду допомоги на Бойківщині службовці й робітники-українці сплачували 1-2 відсотки зарплати. У Дрогобицькій окрузі почалася збірна акція під гаслом “Допоможім собі самі”, основною ідеєю якої було самообмеження. 5 грудня 1941 р. місцевий український окружний комітет звернувся до громадськості з настановою: не їсти сніданку в неділю, а заощаджені продукти передавати потребуючим. На заклик першими зголосилися громади сіл Болахівці, Уличне, Снятинка, Воля Якубова, Почаєвичі, Летня. Через кілька днів їх представники, незважаючи на власну неможливість і розуміючи важливість допомогової акції, почали звозити до комітету перші сотні кілограмів збіжжя, картоплю, яйця, овочі⁸. У містах до збору коштів на допомогу потерпілим приєдналась і творча інтелігенція. 4 жовтня у Станиславові з ініціативи місцевих мистецьких кіл у переповненому залі відбувся добродійний концерт на підтримку жертв повені⁹. У ньому взяли участь провідні митці міста: піаніст Т. Левицький, скрипалька О. Сімович, віолончеліст І. Вольф-сталь, хор “Думка”, оркестр театру ім. І. Франка під керівництвом І. Недільського¹⁰.

³ Повінь на Прикарпатті // Воля Покуття. – 1941. – 28 вересня.

⁴ З українського життя. Перемищина // Краківські вісті: щоденник. – 1941. – 7 вересня.

⁵ Не випадково Коломийська окружна управа, контрольована ОУН, ще у липні 1941 р. звернулася до селян Коломийського, Снятинського, Городенківського повітів із закликом, щоб під час жнив і загалом польових робіт приймали на роботу верховинців і у такий спосіб дали горянам матеріальну допомогу і “відвернули від них марево голоду, що рік-річно відвідує нашу Гуцульщину” // Воля Покуття. – 1941. – 27 липня.

⁶ Допомогова акція в Турчанщині // Дрогобицьке слово. – 1942. – 20 квітня.

⁷ Відозва Окружного Комітету помочі жертвам повені // Воля Покуття. – 1941. – 14 вересня.

⁸ “Поможім собі самі”. Робота Українського окружного комітету Дрогобищини // Вільне слово. – 1942. – 24 січня.

⁹ З життя у Львові й у Галичині // Краківські вісті: щоденник. – 1941. – 17 жовтня.

¹⁰ Концерт на допомогу жертвам повені // Вільне слово. – 1941. – 19 жовтня.

Приділив потерпілим увагу і провід Організації українських націоналістів самостійників-державників. Як свідчить М. Лебедь, тогочасний урядуючий провідник ОУН СД, на першій конференції ОУН, яка відбулася наприкінці вересня – на початку жовтня 1941 р., окремо розглядалося питання боротьби з голодом у підгірських районах Галичини¹¹. Членам ОУН було доручено організувати допомогу для голодуючих по селах і допильнувати, щоб ніхто з українського населення такої допомоги не цурався¹².

Складне матеріальне становище абсолютної більшості українців значно обмежило можливість широкого розгортання збору коштів і продуктів харчування для потерпілих від повені. Тим більше, що негайної суспільної опіки українських громадських чинників гостро потребували також сотні тисяч полонених-українців, бійців Червоної армії, котрі масово гинули від голоду, холоду, насильств у таборах військовополонених, що були створені окупантами в Генеральній Губернії, і переселенці зі Східної України, які після початку радянсько-німецької війни змушені були залишитися в Галичині разом із дітьми без засобів до існування, а також удови, сироти, інваліди.

Восени 1941 р. через обмежену доставку харчів і мізерні норми продовольчих пайків, які не забезпечували мінімальних фізіологічних потреб, населення міст краю почало голодувати. У пошуках їжі городяни намагалися у приміських селах обміняти промислові товари й одяг на продукти. Не всі мешканці Галичини з належним розумінням поставилися до громадських допомогових акцій, дбаючи про власне виживання. Відомості про це знаходимо у дописі невідомого автора під криптонімом (- й) до повітової газети “Зборівські Вісті”. Той зазначав: “[...] От такий собі газда на 15–20 моргів, котрий по більшовицькім розкуркуленню з погрозами відвоював коня, корову і ще дещо, тепер розгосподарився за своїми воротами і – “Що я маю комусь помагати, мені ніхто не помагав і я нікому не буду”. На жаль, про таких темних “куркулів” доходять відомості з повіту. [...] Таких правда не багато стрінемо, одиниці, але коли заповіджена на три тижні наперед збірка У(країнської) Д(опомогової) А(кції) дала дотепер маленькі висліди, то це треба взяти в вину недбайливості й браку належного зрозуміння потреби духовенства (на котрих головно опертосся на збірці) і сільського проводу. Бо в тих селах, де люди поважно й ділово взялися до справи, збірка дала гарні висліди і повідомляють нас, що праця на цій ділянці дуже вдячна, бо українське громадянство назагал чутке на кличі помочі ближньому, брат братові, українець українцеві”¹³.

Німецька окупаційна адміністрація не переймалася проблемами місцевого населення, хоча навіть її представники висловлювали занепокоєння розмірами спустошень, заподіяних стихією, виділивши невеликі кошти і продукти для деяких потерпілих місцевостей. Вони при цьому керувалися не стільки мотивами гуманності, скільки усвідомленням небезпеки масштабів руйнувань і загрози від традиційних супутників природних катаклізмів – інфекційних епідемій, що могли зачепити

¹¹ *Лебедь М.* Українська Повстанська Армія. Її генеза, ріст і дії у визвольній боротьбі українського народу за Українську Самостійну Соборну Державу / М. Лебедь. – Дрогобич, 1993. – Ч. 1: Німецька окупація України. Репринтне вид. – С. 30.

¹² *Дяків В.* Мої спогади про Осипа Горнового. (У записі Л. Шанковського) / В. Дяків // *Дяків-Горновий О.* Ідея і чин. Повна збірка творів. – Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен, 1968. – С. 51.

¹³ [- й.] Поможім потребуєчим / [- й.] // *Зборівські вісті.* – 1941. – 16 листопада.

також військових та цивільних німців, які опинилися на цих теренах. Траплялося, що окремі німецькі урядовці в міру сил і бажання намагалися сприяти українським громадським чинникам в організації допомоги потерпілим, як до прикладу це робив станиславівський окружний староста д-р Альбрехт, але подібні поодинокі випадки не мали вирішального впливу на ситуацію. Водночас гітлерівці постійно наголошували, що за будь-яких обставин усі без винятку округи Генеральної Губернії, в тому числі й найбільш постраждалого від стихійного лиха галицького дистрикту, мусять повністю здати до кінця 1941 р. сільськогосподарський натуральний податок (т. зв. контингент), накладений на селян ще в серпні. Окупанти не зважали враховувати скрутне становище селян, в якому вони опинилися після повені. 4 жовтня 1941 р., тобто на початку заготівельної кампанії, губернатор галицького дистрикту К. Ляш у виступі перед представниками німецької адміністрації краю наголосив: “Головним завданням в дистрикті Галичина є збір та вивезення врожаю. Дистрикт є областю з надлишком зерна”¹⁴.

Проте для більшості індивідуальних господарств, які опинилися в зоні повені, встановлені норми здачі аграрної продукції виявилися нереальними для виконання. За таких обставин Український центральний комітет звернувся до головного відділу прохарчування і сільського господарства в уряді генерального губернатора з клопотанням про зниження розмірів контингентів у зоні стихійного лиха та продовження термінів їх здачі. За даними М. Сича, внаслідок зусиль УЦК керівник згаданого відділу окупаційної адміністрації визнав за можливе зменшити контингент відповідно до стану врожаю в окремих громадах та продовжити термін його здачі. Умовою застосування знижок стала вимога здачі продуцентами 60% накладених контингентів¹⁵. Самбірський повіт, зокрема, повинен був здати в 1941 р. контингент жита в розмірі 23,3 тис. центнерів, пшениці – 10,6 тис., ячменю – 8,1 тис., вівса – 16 тис., картоплі – 73,7 тис. центнерів. Коли окупанти виявили, що їх розпорядження належно не виконується, самбірське староство оголосило крайній термін здачі контингенту. Того ж дня десять селянських родин, яким інкримінували “злобне затаєння продуктів”, було вислано до таборів примусової праці, а їхнє майно і господарство конфіскували¹⁶. За невиконання податкових приписів передбачалися надзвичайно суворі санкції: аж до смертної кари. Згідно з розпорядженням німецької влади, власник господарства за невиконання норм поставок сільгосппродукції або несвоєчасну сплату податку підлягав: 1. Високим грошовим штрафам. 2. Конфіскації всього живого інвентарю. 3. Конфіскації збіжжя і всього майна та відправці на виконання важких примусових робіт у таборах. 4. Карі смерті¹⁷. Щоб уникнути каральних заходів, селяни змушені були віддавати останнє.

¹⁴ Держархів Львівської обл. – Ф. Р-35. – Оп. 6. – Спр. 34. – Арк. 4. Цит. за: *Боляновський А.* Німецька окупаційна політика в Галичині у контексті гітлерівського “нового порядку” в Європі у 1941–1944 рр.: дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 / А. Боляновський. – Львів, 2000. – С. 146.

¹⁵ *Сич М.* Українська кооперація в Галичині під час II світової війни / М. Сич. – Львів, 2000. – С. 242.

¹⁶ *Наша хроніка.* Селяни Самбірського повіту мусять негайно здати контингент // *Вільне слово.* – 1942. – 9 березня.

¹⁷ *Боротьба трудящих Львівщини проти німецько-фашистських загарбників в 1941–1944 рр.:* зб. док. і мат. – Львів, 1949. – С. 90.

Щоб примусити населення якомога швидше розрахувалося з окупаційною владою, німці заборонили вільний продаж сільськогосподарської продукції, а на Бойківщині, Гуцульщині та Лемківщині до закінчення здачі контингенту зупинили роботу млинів, насильно вилучаючи у жителів жорна і ручні млинки. Запроваджено карткову систему розподілу продуктів, мізерна відпускна норма яких для ненімецького населення не забезпечувала мінімальних фізіологічних потреб. При цьому для селян продовольчих пайків не було передбачено, оскільки вважали, що вони здатні себе прогодувати.

За таких обставин наприкінці 1941 р. і особливо на початку 1942 р. в умовах незвично холодної і довгої зими більшість південних районів Галичини охопив масовий голод. З початку 1942 р. звідти почали надходити повідомлення про збільшення випадків голодної смерті. На Бойківщині та Гуцульщині така загроза постала для 250 тис. осіб. За даними УЦК на початок травня на Стрийщині голодувало 69 000 осіб, на Коломийщині – 41 138, на Самбірщині – 39 000, на Дрогобиччині – 30 000, на Калущині – 35 000, Станиславівщині – 17 412 осіб¹⁸. Люди пухли від голоду, хворіли і помирали. За матеріалами ОУН лише в Станиславівському повіті за першу половину 1942 р. від голодного виснаження померло 6 000 осіб. Особливо сильний голод поширився в гірських місцевостях, де в селах через ослабленість від хронічного недоїдання щоденно помирали 12–14 осіб¹⁹. 11 лютого 1942 р. на засіданні виступив (управи) Української національної ради адвокат В. Лисий стверджував: “[...] Економічна руїна загалом доведена до краю. Найгірше в горах, бо бойки і гуцули нічого не дістають, а владі це байдуже. З Поділля довозити хліб не можна, хоч є дозволи крайсгауптманів, бо відбирають, ще й б’ють. Голод зростає. До того особиста свобода більше обмежена, як за большевиків. Стягання контингентів проводиться у безмилосердний, просто жорстокий спосіб. Розбивають скрині, забирають усе, б’ють, причому село нічого дістати не може. А контингенти рішуче високі. Багато людей арештують невинно. [...]”²⁰. 15 травня 1942 р. о. Євген Левицький – парох с. Баличі Підгірні у листі до митрополита Андрея Шептицького зазначав “[...] Тим часом в Баличах страшний голод. Кілько старших парохіян померло дослівно з голоду. В такому селі, де все, що мало будь-яку відживну вартість, з’їдено, дуже маленько посаджено чи посіяно. Вправді влади призначили деяку кількість бульби та зерна на засів, однак люди, які місяцями помирають з голоду, все насіння мимо строгости наказу поз’їдали. З голоду їдять люди падлину, множаться рабункові напади, виводять худобу зі стаєн і вбивають в корчах задля м’яса”²¹.

Голод в українських селах Прикарпаття шаленів аж до середини липня 1942 р., щоденно забираючи нові жертви. Стягнення контингентів продовжувалося з попередньою беззастережністю. У деяких місцевостях німецькі карні експедиції окрім усіх запасів харчів реквізували все, що мало якусь матеріальну вартість: чоботи,

¹⁸ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 3959. – Оп. 2. – Спр. 59а. – Арк. 10.

¹⁹ Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1622. – Арк. 5; *Лебедь М.* Українська Повстанська Армія... – С. 30.

²⁰ Протоколи нарад Ради сеньйорів і Української Національної Ради. Від липня 1941 до лютого 1942. (машинописна копія). – Арк. 131 // Особистий архів Михайла Романюка у Львові.

²¹ Центральний державний історичний архів України, м Львів (далі – ЦДІАЛ України). – Ф. 201. – Оп. 1. – Спр. 109. – Арк. 168.

мило, годинники тощо²². До участі у зборі контингентів нацистська адміністрація залучала й українську поліцію, яка теж застосовувала насильство і примус. Певне уявлення про це дає витяг зі звіту керівника Станиславівського проводу ОУН – СД “Богданка”: “В Рогатинщині до збірки контингенту німці організують теж українську поліцію, яка свої обов’язки виконує аж надто “солідно” (побої, здріствва). Роблять це головню нейтральні підлі типи і барановщички²³, які за це дістають премії (горілка, папіроси і т. д.)”²⁴. У серпні 1942 р. митрополит Андрей Шептицький у листі до папи Пія XII зазначав: “Сільському населенню нав’язаний режим рабства; практично всіх молодих людей насильно вивозять до Німеччини працювати на фабриках та фермах. У селян відбирають все, що вони вирощують, і від них вимагають подвоїти продукцію. Покарання за купівлю чи продаж через виробника – смерть”²⁵. Навіть ті, хто досі був досить заможним, констатував митрополит, зазнають зубожіння і потерпають від голоду²⁶. Лише наприкінці липня 1942 р., як інформував оунівський “Вісник української інформаційної служби” (1942, № 7-8), в Галичині було зафіксовано деяке зменшення випадків голодної смерті, коли “[...] зав’язалась бараболя, напучнявіли колоски зерна і люди замість травою і хабазям стали живитись недоспілою бараболею і таким же зерном”²⁷.

За свідченнями Г. Дем’яна (1929 р. н.), навесні того страшного 1942 р. у його рідному селі Грабовець, розташованому в Сколівських Бескидах, “недоїдало все населення, навіть заможніші родини [...], [...] люди варили різні трави. Лобода і заяча капуста вважалися ще лакоминкою. Із смереки зривали молоді пагінці, очищали їх і готували з того страву, а то й цілком сирими їли. На болотистих місцях виривали так звані нюнюки. Очищали їх низ від болота та позеленілих листків і з’їдали. Таким способом найбільше тамувала голод дівтора, яка доглядала худобу на пасовищах. Рятувало ще трохи те, що була якась худобина. Але ж молока більшу частину забирали окупанти. Зарізати теля чи свинку було суворо заборонено”²⁸. Багато з горян, щоб урятуватися, вирушали в пошуках хліба до інших, переважно східних і північних округ галицького дистрикту, де селяни зібрали непоганий урожай. Прибулі випрошували харчі чи обмінювали на них свої речі. Проте німецькі порядки не дозволяли вільно перевозити продукти з однієї округи до іншої. Поліція й жандармерія затримувала верховинців на залізничних станціях, польових дорогах і стежках та конфіскувала придбані ними продукти. Ці акції супроводжувалися знущаннями і побиттям людей. Констатуючи такий випадок, добре відомий у

²² Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 21. – Арк. 85зв.

²³ Ймовірно від прізвища Я. Барановського – секретаря (з 1933 р.) Проводу ОУН, якого в організації підозрювали у співпраці з польською поліцією. Після розколу ОУН працював в ОУН (м). 11 травня 1943 р. вбитий у Львові за нез’ясованих обставин.

²⁴ Український національно-визвольний рух на Прикарпатті в ХХ столітті. Документи і матеріали / [відп. ред. М. Кугутяк]. – Івано-Франківськ, 2009. – Т. 2, кн. 1: (1939–1945). – С. 216.

²⁵ Кравчук А. Християнська соціальна етика під час німецької окупації, 1941–1944: Митрополит Андрей (Шептицький) про солідарність, опір владі та захист святості життя / А. Кравчук // Ковчег. Науковий збірник із церковної історії / [за ред. Б. Гудзяка, І. Скочилися та О. Турія]. – Львів, 2000. – Ч. 2. – С. 229.

²⁶ Там само.

²⁷ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 21. – Арк. 85зв.

²⁸ Дем’ян Г. Грабовець (Історико-народознавче дослідження) / Г. Дем’ян. – Львів, 2007. – С. 227.

редакторсько-журналістських колах Галичини С. Годованій, що мешкав тоді в Тернополі, у своєму щоденнику записав: “1 марта 1942. Вчора пані Радловська оповідала, як в Тернополі на станції поліцаї конфіскували клуночки зі збіжжям від наших підгорян, що сюди приходять гнані голодом і купують собі потрошки збіжжя. Баби лементували за відібраним збіжжям, а поліцаї їх страшенно били, копали”²⁹.

Добратися додому без втрат вдалося небагатьом³⁰. Орест Кузьма (1928 р. н.) – колишній мешканець с. Хватова (тепер – Буського району Львівської області) згадував випадок, коли жінка, в якій відібрали збіжжя, з розпуки кинулася під поїзд³¹.

Надзвичайна ситуація, яка склалася в гірських та підгірських повітах краю, згуртувала українську громадськість. Український центральний комітет розпочав масову акцію допомоги голодуючим, яка поруч із пекучою проблемою порятунку інтернованих у нацистських таборих військовополонених українців-бійців Червоної армії стала для комітету першочерговою і невідкладною турботою. Так, 4 березня 1942 р. у Львові було скликано конференцію делегатів із потерпілих теренів, де створили окрему комісію для організації негайної допомоги голодуючим із засягом діяльності на цілу Генеральну губернію і призначили в цій справі спеціального уповноваженого УЦК³². Ним став Дмитро Паліїв, що від 1939 р. жив у Криничі (Лемківщина, тогочасна територія Краківського дистрикту). Після того, як німецька влада заборонила Д. Паліїву перебувати в Галичині, його на цій посаді замінив Іван Черкавський³³. Осідком комісії став Львів (вул. Личаківська, 37-а).

Митрополит А. Шептицький, єпископи станиславівський Г. Хомишин і перемиський Й. Коциловський 25 березня 1942 р. підписали спільне послання до духовенства всіх греко-католицьких єпархій Генеральної губернії, в якому закликали до активної допомоги голодуючим та координування своєї праці з відповідними заходами УЦК. Священиків зобов’язували всіляко стимулювати вірних до складання пожертв на потреби голодуючих у неділі та свята і пересилати матеріальну допомогу до УЦК та його місцевих комітетів. Крім того, духовенству було доручено спільно з УЦК організувати в потерпілих місцевостях народні кухні, де голодуючі могли б отримувати мінімальне харчування³⁴. В повіті Новий Санч (західна Лемківщина) активом місцевого Українського допомогового комітету вже у лютому 1942 р. було організовано 10 громадських кухонь, у яких харчувалося

²⁹ Держархів Львівської обл. – Ф. Р-51. – Оп. 1. – Спр. 81. – Арк. 23в.

³⁰ 25 лютого 1942 р. у своєму щоденнику поет Мирослав Кушнір, що проживав тоді у Бережанах, писав: “Незчисленними підводами, зі санчатами, а то й пішки з торбою на плечах мандрують наші підгіряни від села до села за прошеним і міняним хлібом. А тут саме слідує найтрагічніше. Це все, що вони наміняли чи просто випросили у людей, їм забирають. Поліція все конфіскує. А потім вертає бойко без скравка (окрайця – *О. Л.*) хліба назад у свої гори і гине з голоду [...]” (див.: *Кушнір М.* Невкоєне серце: Поезії, проза, матеріали до життєпису / [упоряд. М. Дубаса й І. Калинця, передм. М. Дубаса]. – Львів, 2005. – С. 335–336).

³¹ *Кузьма О.* Дорогою могого життя. Спомин (машинописна копія). – С. 15 // Особистий архів Михайла Романюка у Львові.

³² За координацію і розбудову українського зоорганізованого життя // *Наші дні.* – 1942. – № 4. – С. 3.

³³ *Паньківський К.* Роки німецької окупації. 1941–1944 / К. Паньківський. – 2-ге вид. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1983. – С. 104; *Кубійович В.* Мені 70. – Мюнхен; Париж, 1970. – С. 49.

³⁴ Послання до духовенства всіх греко-католицьких єпархій Генеральної Губернії // *Місіонар.* Релігійний місячник. 1942. – Ч. 5. – С. 54.

близько 3 тис. осіб. Згодом, до квітня 1942 р. мережа народних кухонь тут зросла до 14. Ними мали змогу користуватися 4 тис. мешканців із 16 сіл повіту³⁵.

Для допомоги голодуючим Об'єднання праці українських образотворчих мистців за сприяння будівничо-індустріального кооперативу виготовило велику серію настінних теракотових медалей із портретами Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, Б. Хмельницького, І. Мазепи, митрополита А. Шептицького з написом "Зимова 1941–1942 допомога", кошти від продажу яких пішли на фонд відділу суспільної опіки УЦК. За свідченнями С. Пахолка і О. Мельника теракотові медалі, авторами яких були відомі скульптори Антон Павлось, Михайло Мухін та Євген Дзиндра, продавали при церквах після богослужінь³⁶.

Найбільшого розмаху допомогова акція досягла у травні–червні. У березні 1942 р. УЦК вдалося вибрати від влади харчові приділи для голодуючих і передати їх на Підгір'я. Загальний обсяг виданих владою харчів становив 437,5 тонн. Цих продуктів виявилось рішуче замало, щоб забезпечити потребує населення навіть у Галичині. Тому для найбільш постраждалих місцевостей, як-от Турка, Сколе, Долина, Ділятин УЦК виділив із своїх власних запасів 241,3 тонн продовольства³⁷. До початку червня 1942 р. у дев'яти галицьких округах, що найбільше постраждали від голоду, УЦК організував 486 народних кухонь, послугами яких користувалися 96,7 тис. осіб, з них 80 відсотків складали діти, решту особи старшого віку і непрацездатні. Всі вони одержували щоденне одноразове харчування. В окремих селах, де не було змоги організувати народні кухні, представники УЦК роздавали індивідуальну харчову допомогу³⁸.

Однак для повсюдного відкриття народних кухонь і надання допомоги всім потребуєчим УЦК не мав ані коштів, ані продуктів, ані організаційних можливостей. За таких обставин було вирішено терміново вивезти з голодуючих районів хоча б частину дітей віком від 8 до 14 років у ті місцевості Галичини, де була змога врятувати їх від смерті, передусім на Опілля та Поділля. Згоду на це дала й німецька адміністрація.

У березні 1942 р. УЦК розробив детальний план перевезення дітей і розгорнув потужну пропагандистську акцію в україномовній пресі для мобілізації людських зусиль та матеріальних засобів, у пресі друкували численні різножанрові публікації (інформаційні повідомлення, замітки, огляди). Низові комітетські структури на місцях отримали точні інструкції щодо механізму переселення, зібрали необхідні статистичні дані про кількість дітей, яких батьки зголошувалися відпустити. В округах, які приймали переселенців, були визначені конкретні повіти й села, куди повинні були переїхати діти. Кореспонденти пресових видань

³⁵ *Ценко М.* Допомога потребуєчим – гідна наслідування. Допомогові кухні на Лемківщині – Криничині / *М. Ценко* // *Львівські вісті*. – 1942. – 26 лютого; *Допомога Лемківщині* // *Краківські вісті*: щоденник. – 1942. – 12 квітня; *ЦДІАЛ України*. – Ф. 201. – Оп. 1. – Спр. 86. – Арк. 123.

³⁶ *Пахолко С.* Медалі Спілки праці українських образотворчих мистців Львова "Зимова допомога 1941–1942" / *С. Пахолко, О. Мельник* // *Брідщина – край на межі Галичини й Волині*. – Броди, 2011. – Вип. 4: Матеріали п'ятої краєзнавчої конференції, присвяченої Дню пам'яток історії та культури. – С. 154–156.

³⁷ *ЦДАВО України*. – Ф. 3959. – Оп. 2. – Спр. 39. – Арк. 67зв.

³⁸ *З краю. 486 народних кухонь при українських комітетах* // *Краківські вісті*: щоденник. – 1942. – 19 червня.

краківсько-львівського “Українського видавництва” докладно нотували перебіг переселенської акції, закликаючи всіх, хто зустрів переселюваних дітей в дорозі, і тих, хто приймав їх на тривалий побут, “виявити якнайбільше розуміння до їхнього положення та заступити їм їхніх батьків. Часто повинні їм дати навіть більше, як деякі батьки, які цієї опіки чи не вміли, чи не могли дати. Це наш суспільний обов’язок!”³⁹. Відділ народного здоров’я УЦК закликав до співпраці українських лікарів. На станціях чергував медичний персонал, слідкуючи за дотриманням переселенцями гігієнічних норм і правил, надаючи безпосередню допомогу хворим, забезпечуючи їх ліками. Духовними опікунами дітей були священники і вчителі народних шкіл, зазвичай супроводжуючи їх до місць призначення. Українська кооперація в Галичині, її центральні установи – Ревізійний союз українських кооператив, “Центросоюз”, “Маслосоюз”, “Народна торгівля” надали допомогу коштами, продуктами харчування, транспортом. Почесне головування в комісії допомоги голодуючим, створеної з відповідальних і сповнених посвяти людей, доручили митрополитові Й. Сліпому.

Вже на 5 травня 1942 р. до переважно подільських повітів Галицького округу (Бережани, Бучач, Тернопіль) із місцевостей, які зазнали стихійного лиха і де розпочався голод, було переселено 7 000 дітей. До 24 травня кількість переселених зросла до 18 000⁴⁰. Завдяки координації дій співробітників УЦК і зусиллям усього українського суспільства в квітні-травні 1942 р. з усіх потерпілих від голоду місцевостей залізничним транспортом, вантажними автомобілями, підводами було вивезено 22,3 тис. дітей, в т. ч. із Самбірської округи – 3,2 тис., Дрогобицької – 3,9 тис., Коломийської – 2,3 тис., Станиславівської – 3,5 тис., Стрийської – 5,6 тис., Калуської – 2 тис., Перемишльської – 1,2 тис. Крім того, близько 3 тис. дітей на прохарчування батьки та родичі вивезли самостійно⁴¹. У дорозі на всіх транзитних пунктах дітям та їх наставникам забезпечили харчі, зібрані серед місцевого селянства.

Найбільше дітей прийняли округи: Тернопільська – майже 8 тис., Чортківська – 3,7 тис., Золочівська – 2,1 тис., Кам’яно-Струмилівська – 2,1 тис., Бережанська – майже 1 тис.⁴² Про готовність прийняти переселенців тамтешні жителі заявляли ще раніше, але повною мірою добра воля виявилася, коли діти прибули на місце призначення. Їх буквально розхапали українські родини, взявши на себе відповідальність за матеріальну і моральну опіку над ними. У Рава-Руській, зокрема, першу групу лемківських дітей з найбідніших сімей (24 чол.) повинні були розмістити в навколишніх селах, але місцева інтелігенція – священники, лікарі, адвокати, урядовці розібрали їх між собою, відразу надавши їм необхідну одягу та взуття⁴³.

Незважаючи на власні нестатки, опікуни подбали, щоб переселенці були добре нагодовані та одягнені. В цьому незабаром мали змогу переконатися й багато

³⁹ Дбаймо про здоров’я переселюваних дітей // Краківські вісті: щоденник. – 1942. – 17 травня.

⁴⁰ Зі Львова і з краю. Вже перевезли понад 18 тис. дітей. // Краківські вісті: щоденник. – 1942. – 24 травня

⁴¹ Всього для переселення підготували близько 35 тисяч дітей, проте вільних місць для них виявилось на означений час тільки 25 тисяч. Див.: Переселення 15000 дітей // Краківські вісті: щоденник. – 1942. – 19 травня.

⁴² Дзиндра Я. Переселення українських дітей весною 1942 / Я. Дзиндра // За народ. Календар на 1943 рік. – Львів. – С. 88–89.

⁴³ Переселення лемківських дітей // Краківські вісті: щотижневик. – 1942. – 24 травня.

батьків, які приїхали їх відвідати. Зі свого боку діти допомагали тим родинам, які їх прийняли: пасли худобу, виконували іншу посильну роботу у господарстві⁴⁴. Представники УЦК контролювали ситуацію, дбали, щоб переселенцям не чинили кривди. Лікарі стежили за здоров'ям дітей, священники займалися виховною роботою. В багатьох випадках для переселенців організували навчання в народних школах. Водночас УЦК дорікав, що подекуди лікарі не належно здійснювали медичне обстеження перед від'їздом дітей, що стало причиною частих звернень-скарг українських окружних комітетів, які організували прийом і розселення. Вони зауважували небезпеку поширення інфекційних захворювань. Траплялися й інші недоліки в організації переселенської акції, але в цілому, як констатував у липні 1942 р. УЦК, “[...] переведені контролі виявили, що загалом переселеним дітям живеться добре [...]”⁴⁵. Ніяких принципових відмінностей щодо такої оцінки становища переселених дітей у місцях їх тимчасового перебування не мають й свідчення інших приступних документів. Зокрема, автор листа до дитячого журналу-місячника “Малі друзі” – Василь Тимчишин із села Романівка Тернопільського повіту зазначав: “До нас 1 травня приїхали з Прикарпаття брати – українці. У їх селах того року земля не зародила. Ми їх прийняли як рідних братів, щоб вони там не пропали...”⁴⁶. Та й сам редактор “Малих друзів” – Богдан Гошовський, пишучи про потужну допомогуву акцію і переселення понад 20 тисяч дітей, зазначав: “[...] Цього року великий голод на Прикарпатті, бо минулорічна повинь знищила засіви, а до того й большевики понищили господарства. І було б там багато дітей змарніло, а то й померло з голоду. Але український народ не забув про них [...]. Подільські села щирим серцем прийняли малих лемків і бойченят. Перебудуть вони в гостях до нових жнив і повернуться додому до своїх рідних батьків”⁴⁷.

Хоча, безперечно, в умовах великої економічної скрути, не всі переселенці могли одержати однакові умови проживання, часом суттєво відрізнявся і їхній раціон харчування.

У середині серпня 1942 р., коли небезпека голодомору у потерпілих гірських районах минула, почалося організоване, добре сплановане повернення дітей додому. Звертали увагу на те, що додому повертаються тільки діти, чий батьки заможніші, а на місцях переселення повинні залишитися всі ті діти, що не мають батьків, власного будинку, поля, або ж якщо батьки, які виїхали до Німеччини. У другій половині серпня – протягом вересня діти повернулися до своїх сімей. Усі вони везли зі собою скромні подарунки, опікуни спорядили їм на дорогу хліб, молоко, мед, яблука, а також одяг (новий чи перешитий, взуття, найнеобхідніші побутові речі). Майже всі повернулися, лише тисяча дітей-сиріт або тих, чийх батьків вивезли до Німеччини, залишилися у своїх опікунів до кінця війни або й назавжди.

⁴⁴ Кузьма О. Дорогою мого життя. Спомин... – С. 15.

⁴⁵ Суспільна опіка. Акція переселення дітей // Вісник Українського Центрального Комітету. – Краків; Львів, 1942. – Ч. 7/13. – С. 40.

⁴⁶ Ваш Дідусь Данилович [Гошовський Б.] Ми одна родина // Малі друзі (Львів). – 1942. – № 7 (липень). – С. 146.

⁴⁷ Там само. Цит. за: Головата Л. Український легальний видавничий рух Центрально-Східної Європи 1939–1945: монографія / Л. Головата. – Київ; Львів: Національна Академія наук, Інститут історії України, Львівська національна наукова бібліотека імені В. Стефаника, 2013. – С. 379–380.

Отже, допомогова акція 1941–1942 рр., врятувавши життя і здоров'я десяткам тисяч мешканців Бойківщини, Гуцульщини, Лемківщини, засвідчила достатньо високий рівень соціальної згуртованості й організованості українського суспільства Галичини в умовах загальної антигуманної атмосфери нацистської окупації. Ця подія виявила, що в критичні, екстремальні моменти історії українська інтелігенція здатна зарадити складним випробуванням, згуртовуючи громадськість на засадах національної солідарності і добровільної жертвності.

Михайло РОМАНЮК

БОРОТЬБА НАЦІОНАЛІСТИЧНОГО ПІДПІЛЛЯ В ГАЛИЧИНІ ПРОТИ РАДЯНСЬКОГО ТА НІМЕЦЬКОГО ТОТАЛІТАРНИХ РЕЖИМІВ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1939–1945)

На кінець 1930-х років ОУН, як впливова праворадикальна політична сила, що ставила за мету здобуття незалежної Української держави революційним шляхом, мала добре розбудовану організаційну мережу. Зокрема, на теренах Західної України у 1935 р. діяло 10 окружних ексекутив ОУН¹. Функціонувала чітка організаційна вертикаль, основними елементами якої були: край – округа – повіт – район – станиця. За даними польського дослідника Романа Висоцького, на цей час чисельність ОУН у Галичині становила близько 3 000 членів, на Волині – 1 000 осіб, не враховуючи членів Юнацтва ОУН та симпатиків².

З огляду на збільшення чисельності ОУН впродовж 1937–1939 рр. відбулася реорганізація структури: створено ряд нових окружних ексекутив ОУН, центрами яких стали найбільші повітові містечка. Перед початком Другої світової війни в Західній Україні функціонувало вже 18 округ, а чисельність членства сягала приблизно 9 000 осіб³.

Період перед Другою світовою війною керівництво ОУН використало для розбудови організаційної мережі, тісних організаційних зв'язків із підлеглими структурними одиницями для поширення впливу ОУН на якомога більшу кількість населених пунктів та легальні громадські організації (“Просвіта”, “Луг”, “Сокіл”), для ідейного вишколу кадрів та підготовки їх до участі в загальнонаціональному повстанні, яке планували підняти в момент зміни геополітичної ситуації в Європі.

ОУН того періоду не ставила перед собою завдання стати масовою організацією, акцентувала на вихованні патріотичних рис серед членства. З огляду на це перед кандидатами на вступ до організації ставили високі вимоги, а сам процес залучення в ряди ОУН передбачав кілька етапів відбору: “а) підшукування; б) дбайливе спостереження за потенційним кандидатом; в) перевірка; г) селекція; ґ) порука двох повних членів; д) виконання певного вчинку; е) оформлення та присяга”⁴.

¹ *Дарованець О.* Чисельність ОУН / *О. Дарованець // Мірчук П.* Нарис історії ОУН. 1920–1939 роки / *П. Мірчук.* – 3-є вид. доп. – Київ: Укр. вид. спілка, 2007. – С. 566.

² Там само.

³ *Шпіцер В.* Крайовий Провідник Володимир Тимчій-“Лопатинський” / *В. Шпіцер, В. Мороз.* – Львів: Афіша, 2004. – С. 106; *Дарованець О.* Чисельність ОУН... – С. 566, 569.

⁴ *Галамай С.* У боротьбі за Українську Державу. Спогади / *С. Галамай.* – Львів: Вид-во “Мс”, 2003. – С. 55.

Діяльність членів ОУН у передвоєнний період зводилася до підпалювання панського збіжжя на полях, організації маніфестацій у дні національних свят та вшанування полеглих героїв, проведення демонстрацій на підтримку Карпатської України, шкільних акцій тощо. Проте найбільшого розголосу набув напад бойовиків ОУН 6 травня 1937 р. на поміщиків Ясінських у с. Гологори Золочівського повіту та судовий процес над його учасниками⁵. Ця акція була організована Золочівською повітовою езекутивною ОУН без погодження з вищим керівництвом з метою захоплення грошей, потрібних для діяльності організації.

У кінці 1930-х років, а особливо в останні місяці існування Другої Речі Посполитої, посилювався польський терор на українських землях. За найменшою підозрою у приналежності до ОУН людей масово арештовували, місяцями утримували в тюрмах, без суду і слідства запроторювали у концентраційний табір Березу Каргузьку, де умови утримання були тяжчими, ніж згодом у нацистському Освенцімі⁶. За даними дослідника Ігора Гавриліва, напередодні і на початку Другої світової війни тільки до Берези Каргузької було відправлено 7 тис. українців⁷. Непоодинокими були випадки загибелі українців від рук польських шовіністів.

З початком Другої світової війни у Галичині було чимало деморалізованого польського вояцтва, що проводило пацифікаційні акції проти українського населення. Прикладом свавілля польської поліції може бути подія, що трапилася у містечку Красному Буського району, де 18 вересня 1939 р. у приміщенні читальні “Просвіти” штиками закололи місцевих жителів Дмитра Кучера та Стефанію Вовк⁸.

ОУН була єдиною силою, що могла цьому протистояти, вона й підняла збройне повстання, обороняючи українців від сваволі поляків. Більше того, за сприятливих зовнішніх обставин планували проголошення незалежної Української держави на руїнах Другої Речі Посполитої, що й було реалізовано в окремих населених пунктах Галичини.

За даними дослідників, повстання охопило 183 населені пункти у 22 повітах. У виступах брало участь 7 729 членів ОУН і тисячі селян, які симпатизували націоналістам⁹. У ході бойових дій поляки втратили 796 чол. вбитими, 37 пораненими та 3 610 полоненими. Загинуло 160 повстанців та 53 були поранені. Трофеями оунівців стали: 1 танк, 8 літаків, 7 гармат, 103 кулемети, 25 автомобілів, 184 коні, 3 757 гвинтівок та 3 445 пістолетів¹⁰.

⁵ *Мірчук П.* Нарис історії Організації Українських націоналістів / П. Мірчук. – Мюнхен; Лондон; Нью-Йорк: Укр. вид-во, 1968. – Т. 1: 1920–1939. – С. 352.

⁶ За тебе Україно...: українські патріоти в Березі-Каргузькому концтаборі (1934–1936) в документах Державного архіву Брестської області / [О. Льїн, П. Мазур, А. Гудима, С. Шандрук] 2-ге вид. доп. і пер. – Тернопіль: ТзОВ “Терно-граф”, 2014. – С. 15.

⁷ *Гаврилів І.* Західна Україна у 1921–1939 роках: нарис історії боротьби за державність: монографія / І. Гаврилів. – Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2012. – С. 325.

⁸ *Ласка В.* Моє Красне / В. Ласка. – Буськ, 1996. – С. 14.

⁹ *Патриляк І.* “Перемога або смерть”: український визвольний рух у 1939–1960-х рр. / І. Патриляк. – Львів: Часопис, 2012. – С. 32.

¹⁰ *Руккас А.* Бойові дії загонів ОУН у вересні 1939 р. / А. Руккас // Дрогобицький краєзнавчий збірник: Спец. вип. до 60-річчя УПА / [ред. кол.: К. Кондратюк (відп. ред.), В. Футала (упоряд.), Л. Зашкільняк, Я. Ісаєвич та ін.]. – Дрогобич: НВЦ “Каменярь”, 2002. – С. 393; *Кучерук О.* Українське повстання вересня 1939 року на Західній Україні / О. Кучерук // Українське слово. – 2000. – 7–13 вересня. – С. 17; *Його ж.* Українське повстання вересня 1939 року на

З архівних матеріалів ОУН дізнаємося, що бойові дії на Золочівщині розпочалися 14 вересня, коли загони повстанців на станції Ожидів захопили 3 гармати, 800 гвинтівок, полонивши при цьому 800 польських жовнірів. У сусідньому містечку Олесько здобуто 230 гвинтівок, 3 000 набоїв, 30 автомашин та 60 коней¹¹. У звіті відзначено, що у боях особливо відзначився загін із с. Переволочно Пониковицького району, командиром якого був Ярослав Гніт¹².

Біля с. Єлиховичі, що неподалік від м. Золочів, стараннями повстанців під керівництвом Івана Загоруйка роззброєно велику групу деморалізованих польських вояків. Здобуто велику кількість зброї та спорядження, які заледве помістилося на три вози. Відтак зброю переправили у с. Зозулі Золочівського району, де й сховали¹³. Тоді ж групу польських дезертирів роззброєно у с. Підгірці Олеського району¹⁴ та біля с. Пеняки Підкамінського району, де діяв загін чисельністю близько 40 осіб¹⁵.

Доволі успішними були дії повстанських загонів ОУН поблизу містечка Миколаїв на Львівщині, у цій місцевості оперував відділ чисельністю 500–600 осіб. Націоналісти захопили райцентр та близько двох десятків населених пунктів, де було організовано українську адміністрацію та відділи міліції¹⁶.

На теренах, де діяли повстанці, створено значну кількість складів зі зброєю та боеприпасами. Наприклад, за три кілометри від містечка Олесько у сховку зберігалось 10 кулеметів, 50 гвинтівок, 40 пістолетів та патрони. Цей склад у жовтні 1939 р. організували Павло Габа, Теодор Оленчак та Мирон Дзендровський¹⁷. Подібні склади зброї закладено у с. Безброди Краснянського району, с. Зозулі Золочівського району, Зборівському повіті та інших місцях¹⁸.

Встановлення у Західній Україні радянської влади, що супроводжувалося тотальною радянізацією, невід'ємним елементом якої були політичні репресії, спонукав ОУН до зміни тактики і стратегії боротьби, переходу у глибоке підпілля, розпуску повстанських загонів. Натомість зосереджено увагу на розбудові мережі,

Західній Україні / О. Кучерук // Українське слово. – 2000. – 14–20 вересня. – С. 13; *Посівнич М.* Воєнно-політична діяльність ОУН в 1929–1939 роках / М. Посівнич. – Львів, 2010. – С. 267.

¹¹ *Руккас А.* Бойові дії загонів ОУН у вересні 1939 р... – С. 392; *Посівнич М.* Воєнно-політична діяльність ОУН в 1929–1939 роках... – С. 259.

¹² *Кучерук О.* Українське повстання вересня 1939 року на Західній Україні / О. Кучерук // Пам'ять століть. – 2000. – Чис. 5. – С. 148; *Шніцер В.* Крайовий Провідник Володимир Тимчій-“Лопатинський”... – С. 102.

¹³ *Загоруйко Р.* Повернення зі справжнього пекла. Спогади-мемуари учасника національно-визвольних змагань ОУН та УПА (Організації Українських Націоналістів та Української Повстанської Армії) / Р. Загоруйко. – 2-ге вид., доп. – Новий Розділ, 2004. – С. 75.

¹⁴ Там само. – С. 73.

¹⁵ *Панчишин О.* Моє рідне село Пеняки. Колиска дитинства / О. Панчишин // Брідщина. Літературно-краєзнавчий журнал. – 1995. – № 6–7. – С. 27–28.

¹⁶ *Патриляк І.* “Встань і борись! Слухай і вір...”: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939–1960 рр.): монографія / І. Патриляк. – Львів: Часопис, 2012. – С. 34.

¹⁷ Архів Управління Служби безпеки України у Львівській області (далі – Архів УСБУ ЛО). – Спр. П-33843. – Т. 1. – Арк. 240–242.

¹⁸ Архів УСБУ ЛО. – Спр. П-33843. – Т. 1. – Арк. 107–108; *Загоруйко Р.* Повернення зі справжнього пекла... – С. 75.

вишколі членства на всіх теренах України, опанованих більшовиками, та підготовці до широкомасштабного повстання в момент вибуху нової війни¹⁹.

У кінці вересня 1939 р. Провід Українських Націоналістів дав вказівку низовим ланкам організації про перехід за кордон всіх членів ОУН, які за Польщі перебували в тюрмах, а також тих, кому загрожував арешт від органів НКВС²⁰. На територію Генеральної губернії перейшла значна частина активу. Вивчення польових матеріалів та спогадів дає підстави стверджувати, що з більшості населених пунктів Галичини впродовж 1939–1940 рр. за кордон перебралося щонайменше по 2–3 провідних членів ОУН. За даними професора Володимира Сергійчука, загалом у цей період рідні землі покинули п'ятдесят відсотків української інтелігенції, яких знали на місцях як націоналістів²¹.

Деякі підпільники загинули під час перетину кордону або були захоплені прикордонниками та засуджені до тривалих термінів ув'язнення. Наприклад, восени 1939 р. у бою з прикордонниками загинув Левко Смуток із с. Ражнів Бродівського району²². У лютому 1940 р. під час переходу кордону загинула група крайового провідника ОУН Володимира Тимчія – “Лопатинського”²³.

Ті з членів ОУН, хто не бажав покидати рідні землі, але перебував під наглядом НКВС – переходили на нелегальне становище та продовжували свою організаційну працю. Наприклад, із с. Ражнів Пониковицького району в 1939–1941 рр. у підпіллі перебували Атанас Дубас, Іван Глушак та Левко Ковальчук²⁴, із с. Корсів Бродівського району – Микола Кашун та Володимир Білик²⁵.

Непоодинокими були випадки збройних зіткнень членів ОУН із співробітниками каральних органів радянської влади. Так, навесні 1940 р. у сутичці з енкаведистами загинув підпільник Ярослав Мех із с. Кути Олеського району²⁶. Із 1 січня по 15 червня 1941 р. у західних областях України у сутичках з органами НКВС загинуло 82 та поранено 35 підпільників²⁷. Зокрема, 27 травня 1941 р. на дорозі біля села Лучківці Бродівського району підпільник Атанас Дубас із с. Ражнів Пониковицького району пострілом з револьвера вбив начальника Пониковицького РВ НКВС А. Тихого, який намагався його затримати. Щоб не потрапити у полон,

¹⁹ *Сергійчук В.* Український здвиг: Прикарпаття. 1939–1955 / В. Сергійчук. – Київ: Українська Видавнича Спілка, 2005. – С. 16–17.

²⁰ Архів УСБУ ЛО. – Спр. П-33843. – Т. 1. – Арк. 44–45.

²¹ *Сергійчук В.* Український здвиг: Прикарпаття. 1939–1955... – С. 17.

²² *Савчин Л.* Вони виборювали нашу незалежність: повстанці з села Ражнева, полеглі в 1939–1952 рр. / Л. Савчин // Брідщина – край на межі Галичини й Волині. – Броди, 2012. – Вип. 5. – С. 148; *Його ж.* Перші не були крацями / Л. Савчин // Броди і Брідщина: історично-мемуарний збірник. – Броди, 1998. – Кн. 2 / [ред. Б. Зробок]. – С. 412.

²³ *Штіцер В.* Крайовий Провідник Володимир Тимчій-“Лопатинський”... – С. 156–157.

²⁴ *Савчин Л.* Перші не були крацями... – С. 411–412.

²⁵ Архів УСБУ ЛО. – Спр. П-23842. – Арк. 14.

²⁶ *Карпій М.* Дорога на Схід України за її волю / М. Карпій. – Торонто; Тернопіль: Лілея, 2004. – С. 13; Спогади Бакуна Андрія Володимировича / записали Михайло Романюк та Володимир Мороз 8.09.2003 р. у с. Кути Буського району Львівської області: аудіозапис // Зберігаються у приватному архіві Михайла Романюка у м. Львові.

²⁷ Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940–1950). – Київ: ПП Сергійчук М. І., 2007. – Т. 1. – С. 232.

А. Дубас підірвався на гранаті²⁸. У 1939–1941 рр. у боях з більшовицькими окупантами на західноукраїнських землях загинуло близько 700 членів ОУН²⁹.

З наближенням зими 1940–1941 рр. виникли проблеми з перебуванням підпільників на нелегальному становищі. Важкими були умови матеріального забезпечення і підпільної діяльності. За таких обставин Провід ОУН восени 1940 р. з метою збереження кадрів видав директиву, якою передбачено виведення за кордон учасників організації, які потрапили в поле зору органів НКВС; у кожній окрузі планували залишити по двоє керівників (здібних організаторів), а іншу роботу перекласти на членів ОУН, які жили легально, підготувати їх до активних дій навесні 1941 р.

Зауважимо, що інструкція була дещо запізнилою, оскільки на той час вже функціонував повноцінний кордон між СРСР та Німеччиною, що посилено охоронявся внутрішніми військами НКВС. З огляду на це підпілля ОУН зазнало великих втрат.

На початку 1940 р. розпочалася реорганізація ОУН на ЗУЗ, зумовлена удосконаленням структури організації, її керівної вертикалі. Нова вертикаль Організації: Провід ОУН – край – область – округа – повіт – район – підрайон – станиця. Організаційна структура ОУН поєднувала у собі елементи польського та радянського адміністративно-територіального устрою. Межі округ переважно збігалися із межами судових округ польської держави, повітів – із межами повітів територіального поділу до 1939 р., районів – із межами районів радянського адміністративно-територіального устрою. Така реорганізація мала низку переваг: відбулася децентралізація організаційної вертикалі, посилення конспірації та ролі районних провідів ОУН у розбудові мережі тощо. Останні, маючи у своєму підпорядкуванні 15–20 населених пунктів (раніше повіти контролювали 90–100 станиць), могли діяти активніше та досягати значно кращих результатів.

Крайовому прововоді ОУН Західних українських земель на території Галичини підпорядковувалися три обласні проводи: Львівський (охоплював Львівську, Сокальську, Рава-Руську, а згодом ще й Золочівську округи), Станиславівський (Станиславівська, Коломийська, Стрийська та Перемишльська округи) та Тернопільський, до складу якого належали Чортківська, Бережанська, Тернопільська і нетривалий час Золочівська округи ОУН³⁰.

У період першої більшовицької окупації західноукраїнських земель відбулася посиленна мілітаризація організації, зумовленою військово-політичною ситуацією в Європі та світі³¹. По всій структурній вертикалі організації, від округи починаючи і закінчуючи станицею, організовували ідеологічні та військові вишколи. Члени ОУН вивчали будову найпоширеніших видів зброї: кулеметів, гвинтівок, револьверів та способи їх застосування. Ті, хто пройшов військову підготовку, займалися вишколом у своєму терені (районі, підрайоні чи станиці).

²⁸ Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны: документы: в 2-х т. – Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2012. – Т. 1: 1939–1943 / [под ред. А. Н. Артизова]. – С. 317; Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки ... – Т. 1. – С. 237; *Савчин Л.* Перші не були кращими... – С. 412; *Савчин Л.* Вони виборювали нашу незалежність... – С. 148–149.

²⁹ *Штицер В.* Крайовий Провідник Володимир Тимчій-“Лопатинський”... – С. 117.

³⁰ Там само. – С. 116.

³¹ *Мірчук П.* Акт відновлення української державности 30. червня 1941 року (його генеза та політичне й історичне значення) / П. Мірчук. – 2-ге вид. – Мюнхен: Ціцера, 1953. – С. 9.

Поряд із організаційною та вишкільною роботою підпільники брали участь у бойових операціях, переважно агентатах на співробітників каральних органів влади та донощиків НКВС. Так, у грудні 1939 р. невідомі підпільники на околиці с. Соколівка Пониковицького району убили польського конфідента із села Переволочно Григорія Логина³². У бойових акціях проти співробітників каральних органів особливо відзначилися підпільники тодішнього Олеського району, які провели кілька вдалих операцій. На зламі 1939–1940 рр. вони ліквідували начальника Олеського РВ НКВС Горбача, який санкціонував репресії проти націоналістів та їх родин³³. У 1940 р. Ярослав Мех із с. Кути Олеського району знищив дільничного уповноваженого Олеського РВ НКВС³⁴. Навесні 1940 р. член ОУН Михайло Савчук із Кутів удень у ресторані райцентру Олесько застрілив Мирона Михайлишина, якого підпілля звинувачувало у загибелі підпільника Я. Меха³⁵, а 11 червня 1941 р., за кілька днів до початку німецько-радянської війни, оунівці знищили оперуповноваженого Олеського району Львівської області К. Єгорова³⁶.

Навесні 1941 р. активізувалася диверсійна діяльність підпілля ОУН. У квітні націоналісти знищили 47 радянських функціонерів, у травні – 57, ще 27 було поранено³⁷.

Вже на початку 1940 р. прокотилися перші масові хвилі арештів учасників ОУН. У березні-квітні 1940 р. співробітники Управління НКВС у Львівській області, реалізуючи оперативно-слідчі заходи, затримали 165 підпільників – весь керівний склад крайової екзекутиви, окружного та низки нижчих проводів. Перекинутий до Краю новий керівний склад крайової екзекутиви та ряд інших функціонерів (107 осіб) арештували у вересні. Черговий склад проводу підпілля нейтралізували у грудні 1940 р. завдяки агентурі, яка діяла в лавах ОУН. Загалом під час оперативних заходів затримали до 1 000 учасників підпілля³⁸.

Окупанти застосовували найрізноманітніші методи та засоби для поборовання спротиву в регіоні, серед яких найпоширенішими були терор, залякування, агентурна розробка відповідного середовища, пряма та прихована провокація, масові арешти, депортації тощо.

20–21 грудня 1940 р. органами НКВС у Західній Україні проведено широко-масштабну операцію з метою ліквідації оунівського підпілля. Загалом заарештовано 996 чол., зокрема у Львівській області – 520³⁹.

³² Андрусак М. Історія села Переволочно / М. Андрусак, Г. Сірський. – Львів, 2003. – С. 70.

³³ Карпій М. Дорога на Схід України... – С. 12.

³⁴ Спогади Бакуна Андрія Володимировича / записали Михайло Романюк та Володимир Мороз 8.09.2003 р. у с. Кути Буського району Львівської області: аудіозапис // Зберігаються у приватному архіві Михайла Романюка у м. Львові.

³⁵ Карпій М. Дорога на Схід України... – С. 13.

³⁶ Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки... – Т. 1. – С. 228.

³⁷ Патриляк І. “Встань і борись! Слухай і вір...”... – С. 93.

³⁸ Веденєєв Д. Розвідувальна діяльність підпілля Організації українських націоналістів у Західній Україні в 1939–1941-х роках / Д. Веденєєв // Наукові записки ІПЕНД НАНУ. – 2005. – Вип. 28. – С. 197–198.

³⁹ Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки... – Т. 1. – С. 161; Украинские националистические организации... – Т. 1: 1939–1943. – С. 215–216; Патриляк І. “Встань і борись! Слухай і вір...”... – С. 78; Радянські органи державної безпеки у 1939 –

Саме у грудні 1940 р. націоналістичне підпілля Галичини зазнало чи не найбільших втрат. Арешти були несподіваними і масовими та відбувалися у найрізноманітніших місцях: вдома, у поїздах, у студентських та учнівських гуртожитках тощо.

Типовим явищем для того часу були гучні судові процеси над “ворогами народу”, здебільшого націоналістами. Найвідоміший із них – “Процес 59-ти” у Львові (15–18 січня 1941 р.), де відбулася розправа над групою провідних діячів українського визвольного руху краю.

Поряд із арештами репресивно-каральні органи провели депортації населення Західної України у віддалені регіони СРСР. Першими під удар потрапили сім’ї державних службовців Другої Речі Посполитої та польські колоністи, найсвідоміші українці, підпільники і члени їхніх родин. Загалом у 1939–1941 рр. відбулося чотири масові операції виселення жителів західних областей УРСР: у лютому, квітні, червні 1940 р. та в травні-червні 1941 р.⁴⁰ Зауважимо, що під час першої більшовицької окупації Галичини депортація українського населення, в порівнянні з депортацією польського, не набула великих масштабів. З окремих населених пунктів виселено деякі родини підпільників (від одної до трьох).

Тюрми краю були переповнені в’язнями. У перші дні війни тисячі заарештовани оунівців чи просто свідомих громадян із Галичини були замордовані у тюрмах Львова: на Лонцького, Замарстинівській та у “Бригідках”, Золочівському замку, Дрогобичі, Стрию, Самборі, Станиславові, Коломиї, Тернополі, Бережанах, Чорткові та багатьох інших населених пунктах Західної України. Загалом при- близно 22 тис. осіб⁴¹.

На початку німецько-радянської війни непоодинокими були випадки розстрілів на місці, без суду і слідства національносвідомих українців (тих, кого не встигли арештувати). Наприклад, у Заболотцях енкаведисти розстріляли Йосипа Слюсарчука із с. Клекотів Бродівського району, якому вдалося втекти із Бродівського КПЗ⁴². У с. Задвір’я Глинянського району така ж доля спіткала місцевих юнаків Івана Савчина та Павла Турка⁴³. В лісі біля с. Пеняки Підкамінського району знайдено трупи трьох замордованих мешканців с. Соколівка Пониковицького району – Володимира Скорика, Михайла Ленчука та Ілька Биду⁴⁴.

У липні 1941 р. крайовий провідник ОУН ЗУЗ Іван Климів – “Легенда” звітував, що за роки більшовицької окупації 1939–1941 р. в руки НКВС потрапило близько 5 тис. членів (згодом більшість загинула), а в боях із ворогом Організація втратила майже 700 осіб⁴⁵.

червні 1941 р.: документи ГДА СБ України / [упоряд.: В. Даниленко, С. Кокін]. – Київ: Вид-дім “Києво-Могилянська академія”, 2009. – С. 329.

⁴⁰ Литвин М. Р. 1939. Західні землі України / М. Р. Литвин, О. І. Луцький, К. Є. Науменко. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 1999. – С. 141.

⁴¹ Романів О. Західноукраїнська трагедія 1941 / О. Романів, І. Федущак. – 3-є вид. – Львів, 2008. – С. 55–63.

⁴² Стрільчук В. Клекотів – село на кордоні: (матеріали до історії) / В. Стрільчук. – Дрогобич: Вид-во “Трек ЛТД”, 2012. – С. 183.

⁴³ Савчин І. Задвір’я: нариси історії села / І. Савчин. – Львів: Сполом, 2009. – С. 44–45.

⁴⁴ Соколівка у спогадах (історичні образки): краєзнавче видання / [упоряд. І. Паламар]. – Львів: Логос, 2008. – С. 130.

⁴⁵ Штицер В. Крайовий Провідник Володимир Тимчій-“Лопатинський”... – С. 117.

Чи не кожен населений пункт регіону під час першої більшовицької окупації втратив своїх мешканців, які загинули у застінках НКВС. За нашими підрахунками, у кожному селі загинуло від 3 до 7, а подекуди і більше осіб. Україномовні газети періоду німецької окупації рясніють оголошеннями про розшук рідних та близьких, які напередодні або у перші дні війни були заарештовані органами НКВС.

За неповних два роки радянської окупації із західноукраїнських земель було депортовано 10% населення, заарештовано близько 60 тис. осіб. Понад 50 тис. розстріляно або по-звірячому замордовано⁴⁶.

Більшовицький терор під час першої окупації вкрай вороже налаштував проти влади місцевого населення. Якщо у 1939 р. Червону армію тут зустрічали святково: із квітами й транспарантами, то вже у 1944 р. – зі зброєю в руках. Атмосферу, що панувала в галицькому селі напередодні німецько-радянської війни, доволі вдало описав у своїх спогадах Петро Якимів: “Хоча кожен знав, що війна принесе криваві жертви і жодної користі для народу, бо несе матеріальну шкоду, руїни, смерть, людські жертви, сирітство і каліцтво. Але кат, ще живий, несе українському народові величезні людські жертви, більші і страшніші, ніж війна. Тому свідоме українство плекало слабкі надії на зміни”⁴⁷.

Незважаючи на постійні арешти та інші репресивні дії радянської влади щодо місцевого населення краю, українських націоналістів, підпілля в роки першої більшовицької окупації провело величезну організаційну роботу, розбудовуючи структурні одиниці, залучаючи до своїх лав нових членів тощо. Мережа ОУН постійно поповнювалася. Якщо станом на вересень 1940 р. до ОУН в краї належало 5,5 тис. осіб, то за звітом крайового провідника ОУН Івана Климівка – “Легенди” у липні 1941 р., за неповними даними, – понад 20 тис. членів⁴⁸.

Початок німецько-радянської війни спонукав ОУН до активізації. Члени організації, вийшовши з підпілля, розгорнули активну державотворчу діяльність. У найбільших осередках націоналістичного підпілля, відповідно до планів ОУН, створено повстанські загони, які мали охороняти місцеве населення під час проходження через даний терен лінії фронту, захоплювати адміністративні органи радянської окупаційної влади, визволяти з тюрем в’язнів, накопичувати зброю тощо. Цими заходами керували військові штаби, які на початку війни діяли у Станіславській, Дрогобицькій та Тернопільській областях.

Вже 22 червня 1941 р. розпочалося повстання на півночі Львівської області, в районі Сокаля, Радехова та Лопатина, 23 червня – у Перемишлянському районі та в околицях Винник біля Львова. 24 червня повстання охопило околиці Львова, м. Перемишляни, Самбірський, Мостиський, Городоцький, Рудківський, Бібркський, Жовківський і Яворівський райони Дрогобицької та Львівської областей⁴⁹. 25–27 червня повстання сколихнуло Рудківський район Дрогобицької області, а

⁴⁶ Гаврилів І. Західна Україна у 1921–1939 роках... – С. 340.

⁴⁷ Якимів П. Що записано в серці. Спогади / П. Якимів. – Львів, 2002. – С. 32–33.

⁴⁸ ОУН в 1941 році: Документи: в 2-х ч. – Київ, 2006. – Ч. 2 / [упоряд.: О. Веселова, О. Лисенко, І. Патриляк, В. Сергійчук; відп. ред. С. Кульчицький]. – С. 365–366; Шніцер В. Крайовий Провідник Володимир Тимчій-“Лопатинський”... – С. 152; Веденєєв Д. Розвідувальна діяльність підпілля... – С. 193; Патриляк І. “Встань і борись! Слухай і вір...”... – С. 97; Гаврилів І. Західна Україна у 1921–1939 роках... – С. 388.

⁴⁹ Патриляк І. “Встань і борись! Слухай і вір...”... – С. 98–99.

29 червня – містечко Старий Самбір. На Тернопільщині повстанські загони діяли у Козівському, Терехівському, Підгаєцькому, Бережанському, Зборівському, Чортківському та Бучацькому районах, а на Станіславівщині особливо активними були націоналісти у Галицькому, Снятинському, Тлумацькому, Городенківському, Рогатинському, Богородчанському та Коломийському районах⁵⁰.

Повстанський відділ діяв зокрема у с. Підгірці Олеського району під командуванням місцевих провідників ОУН Григорія Котельницького – “Старого” та Мирона Червінського. На його рахунок – роззброєння групи червоноармійців чисельністю 20–30 чол., ліквідація радянського офіцера, накопичення значної кількості зброї тощо. Згодом цей відділ було реорганізовано у станицю української міліції, яка діяла до початку німецьких репресій проти націоналістів⁵¹.

Загін чисельністю біля чотири командуванням Григорія Макара – “Богуна” оперував у Буському районі. Повстанці роззброїли півсотні червоноармійців, які відступали в напрямку траси Львів–Київ⁵².

У тодішньому Олеському районі повстанські відділи діяли в околиці Переволочної, Брахівки, Цикова, Олеська. Цим відділам вже в ніч з 26 на 27 червня 1941 р. вдалося опанувати райцентр Олесько⁵³.

Уночі з 23 на 24 червня 1941 р. оунівці намагалися звільнити в’язнів із Золочівського замку, однак сил для бою з охороною виявилось замало, тому вони були змушені відступити⁵⁴.

Особливо активізувалися націоналісти після проголошення Акту відновлення Української держави у Львові 30 червня 1941 р. Упродовж липня–серпня 1941 р. у населених пунктах краю відбувалися масові святкові заходи, пов’язані з відновленням держави та налагодженням сітки української адміністрації.

6 липня 1941 р. у Бродях свято проголошення Акту відновлення Української держави відбулося на майдані “Липки” за участі багатотисячної громади міщан та жителів навколишніх сіл⁵⁵. Того ж дня подібна маніфестація відбулася у м. Золочеві⁵⁶. 27 липня свято державності відбулося у Підкамені, в якому взяла участь близько 10 тис. осіб з цілого району. Урочистість закінчилася своєрідним парадом, у якому брали участь 9 509 піших, 120 кіннотників та 30 велосипедистів⁵⁷.

⁵⁰ Патрляк І. “Встань і борись! Слухай і вір...” – С. 101–103.

⁵¹ Архів УСБУ ЛО. – Спр. П-25955. – Арк. 15, 18, 22, 31.

⁵² Савчин І. Буськ у вирі століть / І. Савчин. – Львів: Львівські новини, 1996. – С. 117, 119.

⁵³ Карпій М. Дорога на Схід України... – С. 23–24.

⁵⁴ Українське державотворення. Акт 30 червня 1941 р.: зб. документів і матеріалів / [упоряд. О. Дзюбан; заг. ред. Я. Дашкевич і В. Кук]. – Львів; Київ: Літ. агенція “Піраміда”, 2001. – С. 89.

⁵⁵ Яремчук В. Броди, 1938–1941 роки / В. Яремчук // Брідщина – край на межі Галичини й Волині. – Броди, 2010. – Вип. 3. – С. 58; Левицька-Загоруйко М. У кожного своя доля... (спогади учасниці бойових дій Української Повстанської Армії) / М. Левицька-Загоруйко. – Новий Розділ, 1994. – С. 238.

⁵⁶ Золочівщина: її минуле і сучасне / [упоряд. В. Болюбаш]. – Нью-Йорк; Торонто; Канберра, 1982. – С. 540; Золочівщина: минуле і сучасне / [упоряд. М. В. Дубас]. – Львів: Вид-во “Мс”, 2006. – С. 309.

⁵⁷ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 26; Літопис УПА. Нова серія. – Київ; Торонто, 2014. – Т. 24: Золочівська округа ОУН: Організаційні документи. 1941–1952 / [упоряд. М. Романюк]. – С. 46.

Піком таких урочистих заходів стала маніфестація на Білій горі біля Підлисса – традиційному місці проведення українських здвигів, – яка відбувалася 24 серпня 1941 р. за участі 30 тисяч учасників із цілої Золочівської округи та суміжних територій⁵⁸. Безпосередню участь у цьому заході взяли: Іван Климів – “Легенда”, Петро Мірчук, член окружного проводу ОУН Осип Галиш та ін.⁵⁹

У селах Галичини озброєні підпільники також перебирали владу, вивішуючи синьо-жовті прапори. Здебільшого це відбувалося відразу ж після відступу радянських військ.

Паралельно зі святковими заходами у населених пунктах краю створювали українську адміністрацію, яка підпорядковувалася безпосередньо уряду Ярослава Стецька. Українська адміністрація та органи правопорядку (міліція) формувалася у населених пунктах, де мали вплив націоналісти.

Сільські, міські та районні українські державні адміністрації створювали у Станіславській, Львівській, Дрогобицькій, Тернопільській та інших областях. Обласні управи діяли у Львові, Станіславові, Тернополі, Дрогобичі тощо⁶⁰.

Про налагодження українського державного життя у різних населених пунктах Західної України писала тогочасна легальна українська преса: “Село Кол[т]ів. В часі війни зорганізовано народну міліцію. Уладжено святочні збори та поминальне Богослуження. ОУН не допустила до винищення села. Село Руда Кол[т]івська. Відбулося проголошення Самостійної Соборної Української держави, вибрано управу села, народну міліцію, яка вибирає оружжя й амуніцію та упорядковує торговельно-господарське майно. В селі є багато поляків, які переховують оружжя та не хочуть його віддати”⁶¹. Подібні публікації є також про інші населені пункти Золочівщини, зокрема, про села Дунаїв, Гологори, Струтин та ін.⁶²

Організація українських націоналістів організовувала різноманітні старшинські та підстаршинські вишколи для членства. Відомо про діяльність школи військових кадрів “Тигри” у Долинському районі на Івано-Франківщині, старшинських шкіл у Коломиї та Великих Мостах, підстаршинської школи у Поморянах під командуванням О. Карачевського – “Свободи”⁶³. Ці вишкільні табори припинили діяльність у середині вересня 1941 р. після масових арештів курсантів цих шкіл, проведених гестапо.

На жаль, період державного будівництва тривав недовго. Вже влітку 1941 р. гітлерівські окупанти розпочали репресії проти націоналістів, які особливо посилилися в середині вересня. Лише впродовж одного дня, 15 вересня 1941 р., у

⁵⁸ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 24. – Арк. 32.

⁵⁹ ЦДАВО України. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 95. – Арк. 131–132.

⁶⁰ Патриляк І. “Встань і борись! Слухай і вір...” – С. 132–133.

⁶¹ Українська пресова служба (Львів). – 1941. – 30 липня. – С. 5; Українське державотворення. Акт 30 червня 1941... – С. 371; Літопис УПА. Нова серія. – Т. 24: Золочівська округа ОУН... – С. 47.

⁶² Гологірський. Громадянське життя в Гологорох / Гологірський // Золочівське слово. – 1941. – 7 грудня. – С. 2; Б. Н. Дунаїв при праці / Б. Н. // Золочівське слово. – 1941. – 7 грудня. – С. 2; Знайомий. З громадянського життя в Струтині / Знайомий // Золочівське слово. – 1941. – 23 листопада. – С. 4.

⁶³ Патриляк І. “Встань і борись! Слухай і вір...” – С. 153.

Львові гестапівці заарештували майже 300 чол., більшість з яких – члени ОУН⁶⁴. Загалом у цей час у гітлерівських застінках опинилося майже дві тисячі оунівців⁶⁵.

Репресії німців спонукали керівництво організації задля уникнення чи хоча б зменшення втрат згорнути державотворчу діяльність та змінити тактику. У серпні 1941 р. Михайло Степаняк – “Сергій” та Мирослав Прокоп – “Гармаш” за дорученням Проводу ОУН провели інспекцію керівних осередків організації в Галичині. Наслідком цієї поїздки стало рішення Проводу ОУН про перехід у глибоке підпілля та підготовку Організації до збройної боротьби. Зосереджено увагу на кількох основних напрямках: 1) розбудова організаційної мережі та посилення дисципліни; 2) розгортання військової роботи шляхом організації військового вишколу в низових ланках ОУН; 3) посилення господарської діяльності зі збору продуктів харчування, грошей та іншого майна⁶⁶.

Члени ОУН, використовуючи тактику “проникнення”, влаштовувалися на роботу в органи місцевого управління, поліцію, громадські установи та організації, беручи їх під свій контроль. Передусім йдеться про товариство “Січ”, Українське освітнє товариство, кооперативні установи тощо. Мабуть, найкращою ширмою для оунівців у німецький період слугували осередки Українського освітнього товариства, які мали легальний статус. За сприяння вказаних організацій націоналісти намагалися опанувати населені пункти та розширити організаційну мережу⁶⁷. Допомогали у цьому вчителі, працівники державних та громадських установ і організації тощо.

Для реалізації планів Проводу ОУН на Сході України крайовий, обласний та окружні проводи ОУН вже влітку-восени 1941 р. скерували до складу похідних груп своїх досвідчених членів, а в 1942–1943 рр. продовжували відправляти талановитих організаторів для підсилення організаційної мережі. При районних проводах ОУН проводили навіть спеціальні вишколи з метою підготовки керівних кадрів. Наприклад, у 1941 р в містечку Олесько такі курси пройшли четверо членів ОУН, серед яких – зокрема Теодор Таланчук – “Хміль”. Відтак вони були скеровані до Львова у розпорядження крайового провідника ОУН Івана Климівка – “Легенди”, де отримали документи, літературу та вирушили на роботу у СУЗ. Зокрема, Т. Таланчук виїхав на Сумщину, де брав участь у створенні Конотопського окружного проводу ОУН⁶⁸.

У 1942 р. головними напрямками в діяльності ОУН на окупованій німцями території були: 1) посилення господарської діяльності шляхом збору продуктів, грошей та іншого майна; 2) розгортання воєнної роботи через організацію військових вишколів у низових ланках ОУН; 3) боротьба за зміцнення внутрішньоорганізаційної

⁶⁴ ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 50970. – Т. 1. – Арк. 25.

⁶⁵ *Патриляк І.* “Перемога або смерть”... – С. 78; Друга світова війна в історичній пам’яті України. (За матеріалами Українського інституту національної пам’яті) / [упоряд.: Л. Герасименко, Р. Пилявець]. – Київ; Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2010. – С. 139.

⁶⁶ ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 50970. – Т. 1. – Арк. 27; *Кентій А.* Нарис історії Організації українських націоналістів в 1941–1942 рр. / А. Кентій. – Київ, 1999. – С. 93.

⁶⁷ *Гологірський.* Громадянське життя в Гологородах... – С. 2; *Б. Н. Дунаїв при праці...* – С. 2; *Учасник.* Покладання могил в Митуліні і Новосілках Золочівського повіту / Учасник // Золочівське слово. – 1941. – 16 листопада.

⁶⁸ Протокол допиту Таланчук Теодора Даниловича від 12 лютого 1944 р.: фотокопія // Зберігається у приватному архіві Михайла Романюка у м. Львові; ОУН-УПА на Сумщині. – [Б. м. в.], 2009. – Т. 2 / [автор-упорядник Г. М. Івануценко]. – С. 144–146.

дисципліни; 4) політичне виховання учасників ОУН шляхом вивчення історії України, біографій націоналістичних лідерів, опрацювання виданої літератури⁶⁹.

Розгортанню націоналістичної діяльності у 1942 р. сприяло й тимчасове послаблення репресивних заходів зі сторони німців, основні сили яких були зосереджені на Сході, де відбувалися вдалі наступальні операції. З огляду на цю хитку “тишину”, аби не спровокувати нових репресій, Провід ОУН у кінці 1941 – на початку 1942 р. навіть видав спеціальне розпорядження, яким заборонено застосовувати зброю проти німців, у випадку небезпеки уникати зіткнення⁷⁰. Однак вже в лютому 1942 р. керівному складу обласних і вищих проводів ОУН дозволено мати при собі зброю і у разі потреби використовувати її з метою самозахисту⁷¹.

У 1942–1944 рр. оунівці займалися розбудовою окремих референтур (СБ, господарчої, жіночої та юнацтва), які у час розгортання збройної боротьби мали б відігравати роль допоміжних структурних підрозділів організації.

Починаючи з липня 1941 р., на теренах Галичини, як і всього крайового проводу ОУН ЗУЗ, почала формуватися референтура Служби безпеки ОУН, якою керував Григорій Пришляк – “Мікушка”. Вже наприкінці року по всій структурній вертикалі організації – від області і до районних проводів – були створені референтури СБ⁷².

На початковому етапі розбудови своєї референтури СБ ОУН(б) зосередила увагу на вивченні поведінки і діяльності мельниківців, на виявленні радянської агентури, залишеної в тилу у німців, на вивченні діяльності гестапо, виявленні осіб, що йому допомагають, а також на контррозвідувальній роботі серед членів ОУН з метою виявлення провокаторів, які підтримували зв’язок із німцями, та інших підозрілих осіб. Ще одним важливим напрямком діяльності СБ було “розрацювання” польського націоналістичного підпілля⁷³.

В кінці 1943 р. для протидії польським нападам на українських теренах в організаційних клітинах ОУН почали створювати окружні та надрайонні бойвки СБ, які мали проводити відплатні акції.

До початку 1942 р. господарча референтура функціонувала лише на рівні округ і повітів, а відтак, згідно з розпорядженням Проводу ОУН, розпочалася її розбудова у низових ланках підпілля, аж до станиці⁷⁴.

Велику увагу у цей період приділено розбудові Юнацтва ОУН як організаційного резерву, яке поширювалося паралельно із мережею активу ОУН. До складу повітових проводів Юнацтва ОУН входили: провідники чоловічої та жіночої мережі, а також три референти: військовий, пропаганди та зв’язку⁷⁵. Наприкінці 1943 р., у період свого максимального розвитку, сітка Юнацтва ОУН охоплювала всі населені пункти, які перебували під контролем націоналістів, зокрема і міста, де особливого поширення набули осередки у навчальних закладах.

⁶⁹ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 38. – Арк. 212.

⁷⁰ Там само.

⁷¹ *Патриляк І.* “Встань і борись! Слухай і вір...” – С. 161–162.

⁷² ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 38. – Арк. 208–209, 211.

⁷³ Там само. – Арк. 209–210.

⁷⁴ Архів УСБУ ЛО. – Спр. П-31657. – Арк. 42 зв.

⁷⁵ Там само. – Спр. П-24880. – Т. 1. – Арк. 17.

З наближенням лінії фронту до Галичини та активізацією військової діяльності ОУН у листопаді 1943 р. Провід ОУН прийняв рішення про розпуск Юнацтва⁷⁶, а до весни 1944 р. ця директива реалізована – юнаків здебільшого було переведено до активу та скеровано в ряди збройних формувань ОУН та УПА. В окремих станицях сітка юнаків продовжувала діяти до літа 1944 р., до моменту остаточного розформування.

У 1942 р. у Галичині розпочалася розбудова жіночої сітки ОУН як окремої мережі, яка діяла як в активі, так і в Юнацтві ОУН. Вона виконувала конкретні завдання: забезпечення зв'язку між організаційними клітинами та відділами УПА, збір продуктів харчування, обмундирування та інших необхідних речей для збройних формувань націоналістів, а також підготовка жінок-медсестер, які б працювали у сітці Українського червоного хреста⁷⁷. Наприклад, станична жіноча сітка с. Суховоля Підкамінського району була створена вже до вересня 1942 р. і організаційно об'єднувала чотири ланки по троє осіб у кожній⁷⁸.

До кінця 1943 р. у кожному населеному пункті вже активно діяли станичні жіночі сітки, між членами яких був чіткий розподіл обов'язків із забезпечення зв'язку між сусідніми станицями та проводами ОУН, зі збору продуктів харчування та необхідних речей для бойових підрозділів ОУН і УПА.

На середину 1942 р. бандерівська ОУН фактично завершила оформлення організаційної структури, пристосувавши її до умов німецької окупації. Створена структура включала в себе елементи польського, радянського та німецького адміністративно-територіального поділу і становила вертикаль: Провід ОУН – край – область – округа – повіт (надрайон) – район – підрайон – куц – станиця – ланка (звено)⁷⁹.

Навесні 1943 р., згідно з рішеннями III Конференції ОУН, у Галичині активізувалася робота військової референтури, перед якою Провід ОУН поставив завдання: підготувати та розгорнути збройні формування в краї, адже на той час на Волині вже активно діяла УПА. Були створені військові команди, активізовано вишкіл членів та симпатиків ОУН, що згодом вилилося у створення перших відділів УНС у цьому терені. Організаційна, виховна та вишкільна робота ОУН досить швидко дала свої результати. Вже у травні-червні в Карпатах, які були найбільш сприятливим районом для цієї роботи, почали функціонувати перші вишкільні табори та формуватися відділи Української народної самооборони.

До формування бойових підрозділів у Галичині Провід ОУН спонукали такі чинники: 1) посилення німецького терору щодо українського населення; 2) поява в Галичині більшовицьких партизанів, передусім сумського партизанського з'єднання С. Ковпака, яке на початку липня 1943 р. рейдувало теренами краю у Карпати; 3) початок мобілізації українських чоловіків до дивізії “Галичина” та пов'язаний із тим перехід на нелегальне становище тих членів ОУН, які не бажали служити в німецькій армії та стихійно об'єднувалися у боївки, які треба було взяти під контроль організації; 4) початок польсько-українського протистояння в краї,

⁷⁶ ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 50970. – Т. 1. – Арк. 35–36; *Ішук О.* Молодіжні організації ОУН (1939–1955 рр.) / О. Ішук. – Торонто; Львів: Вид-во “Літопис УПА”, 2011. – С. 90.

⁷⁷ Архів УСБУ ЛО. – Спр. П-23842. – Арк. 34.

⁷⁸ Архів УСБУ ЛО. – Спр. П-22150. – Арк. 14–19; *Романюк М.* Жінки Суховолі в боротьбі за волю / М. Романюк // Шлях перемоги. – 2002. – 1–15 травня.

⁷⁹ *Патриляк І.* “Встань і борись! Слухай і вір...” – С. 176–177.

зумовлений відгомоном подій на Волині; 5) прагнення поширити на Галичину збройну боротьбу, яка у той час вже активно тривала на Волині й Поліссі⁸⁰.

Відповідальність за формування підрозділів УНС була покладена на відповідні теренові проводи ОУН. У липні 1943 р. командиром УНС був призначений Олександр Луцький – “Беркут”. До його штабу увійшло ряд досвідчених старшин: Дмитро Чижевський – “Демид”, Володимир Банах – “Гордієнко”, Костянтин Петер – “Сокіл” та ін.⁸¹

Структура УНС співвідносилася із організаційною структурою ОУН. При всіх обласних проводах ОУН була запроваджена посада коменданта УНС, яку зазвичай посідали військові (організаційно-мобілізаційні) референти, які займалися формуванням, вишколом, забезпеченням та функціонуванням повстанських відділів.

На початковому етапі розгортання УНС бойові підрозділи формувалися лише у гористій місцевості краю, і лише згодом, на початку осені 1943 р., – в інших регіонах Галичини. Специфіка творення УНС полягала у тому, що у Карпатах та на Прикарпатті (Івано-Франківщина та Дрогобиччина) формувалися цілі курені (2–3 сотні) чисельністю 300–400 осіб, а на Львівщині та Тернопільщині – чоти (30–40 осіб) і максимум сотні (100–150 осіб)⁸². Загалом, за різними підрахунками, завдяки розгортанню УНС у Галичині збройні сили воюючої України поповнилися на 5–6 тис. бійців⁸³.

З наближенням до Галичини лінії німецько-радянського фронту ОУН(б) активувала свою діяльність у краї з метою підготовки всенародного повстання задля здобуття незалежності України. У грудні 1943 р. формування Української народної самооборони реорганізовано в УПА-Захід, яка поділялася на воєнні округи.

З січня 1944 р. розпочалося переформування відділів УНС в УПА, яке досягло апогею у березні-квітні цього ж року. Саме стрільці УНС склали основу перших регулярних сотень УПА.

Зважаючи на стратегічну мету розгортання українського національно-визвольного руху – підняття у відповідний момент всенародного повстання задля здобуття Української Самостійної Соборної Держави⁸⁴, в інструкціях Проводу ОУН і Головного Командування УПА визначалися такі основні тактичні військові завдання період німецької окупації: а) організаційно-мобілізаційні; б) вишкільні; в) бойові.

Реалізувати організаційно-мобілізаційних завдання доручили окружним проводам. Вже у січні – на початку лютого 1944 р. кожна округа мала організувати одну стрілецьку сотню та підготувати до мобілізаційної готовності другу. Всі члени

⁸⁰ Горський М. Історія Української Народної Самооборони в Галичині, її цілі і завдання / М. Горський // ЦДАВО України. – Ф. 3836. – Оп. 1. – Спр. 63. – Арк. 40.

⁸¹ Патрляк І. “Встань і борись! Слухай і вір...” – С. 321–322; Мизак Н. С. УПА-“Захід” і збройне підпілля ОУН у боротьбі за Українську Самостійну Соборну Державу у 1942–1960 рр. / Н. С. Мизак. – Чернівці; Торонто: Прут, 2011. – С. 88.

⁸² Мороз В. Українська Народна Самооборона (УНС) на терені Дрогобицької області (1943 рік) / В. Мороз // Визвольний шлях. – Київ, 2000. – Кн. 6. – С. 55; Літопис УПА. Нова серія. – Київ; Торонто, 2009. – Т. 12: Воєнна округа УПА “Буг”: Документи і матеріали. 1943–1952. – Кн. 1 / [упоряд.: В. Мороз, О. Вовк]. – С. 18.

⁸³ Патрляк І. “Встань і борись! Слухай і вір...” – С. 214.

⁸⁴ Його ж. Військові плани ОУН(б) у таємній Інструкції Революційного проводу (травень 1941 р.) / І. Патрляк // Український історичний журнал. – 2000. – № 2. – С. 131.

ОУН були зобов'язані в будь-який момент поповнити лави УПА. На окружних провідників покладено безпосередню відповідальність за організацію сотень УПА в підлеглому їм терені.

Другий напрямком військової діяльності передбачав проведення загального військового вишколу для всіх членів організації та кадрового вишколу сотень. Натомість бойові завдання мали зводитися до т. зв. “самооборонних дій”, суть яких розкрита у “Тактичній інструкції” ГВШ УПА від 24.12.1943 р.: “Найвищим завданням хвилини є активно зберегти якнайбільше фізичних, духових і матеріальних сил і засобів нації для вирішального моменту боротьби. У зв'язку з цим УПА переводить у терені тільки самооборонні дії. Самооборонні дії мають за завдання при якнайменшій власній втраті сил і засобів зорганізуватися, вишколитися і зберегти якнайбільше фізичних, духових та матеріальних сил нації для слушного моменту”⁸⁵.

У середині травня 1944 р. у прифронтовій зоні за розпорядженням проводу ОУН та командування УПА була проведена мобілізація всіх здорових чоловіків віком від 20 до 40 років. Про це, зокрема, свідчить Павло Войтів – “Андрій”, який на слідстві стверджував, що до нього тоді прийшли повстанці і пред'явили записку командування про мобілізацію, і що він разом з іншими призваними був зарахований до складу сотні УПА “Піскового”⁸⁶.

Бойова діяльність повстанських збройних відділів у Галичині у період німецької окупації розгорталася у трьох напрямках: протинімецькому, протирадянському та протипольському.

Протинімецькі бойові операції відділів УПА, згідно із визначеною Проводом ОУН тактикою “самооборонних дій”, зводилися до невеликих боїв та сутичок із каральними загонами, наскоків на бази та склади ворога з метою захоплення різного військового спорядження тощо.

Активні бойові дії проти німців у Галичині розпочалися влітку 1943 р., коли ті розпочали протиповстанські операції в Карпатах, прагнучи нейтралізувати загрозу, яку вони вбачали у самооборонних відділах. Чи не найзапекліші бої зафіксовано у вересні на Долинщині та Чорному лісі (Глумацький район Івано-Франківської обл.), де повстанським загонам вдалося розгромити німецький каральний батальйон, знищивши при цьому майже 200 окупантів⁸⁷.

У жовтні–листопаді 1943 р. загоны УНС вели оборонні бої проти німців на Прикарпатті, а особливо запеклий бій відділів “Різуна” і “Чорних чортів” відбувся 29–30 листопада неподалік с. Недільна біля Самбора, де в ході цілоденного бою повстанці знищили 90–160 німців, втративши 34 повстанці убитими і 12 пораненими⁸⁸.

Взимку 1944 р. сотня УПА “Чорногори” неподалік від траси Львів-Київ поблизу с. Лучківці Пониковицького району зіткнулася з колоною німецьких машин, яка перевозила військоове спорядження. Повстанцям вдалося захопити велику кількість взуття, зброї та амуніції, перевантажити все на сани та доставити у розташування

⁸⁵ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 60. – Арк. 219; Там само. – Т. 22. – Арк. 75 зв.

⁸⁶ Архів УСБУ ЛО. – Спр. 30980. – Т. 1. – Арк. 21–23

⁸⁷ *Патриляк І.* “Встань і борись! Слухай і вір...” – С. 324–325, 331.

⁸⁸ Там само. – С. 338–339.

повстанських відділів. Сотня без втрат відступила в напрямку с. Боратин Підкамінського району⁸⁹.

18 квітня 1944 р. чоти П. Якиміва – “Білого” та І. Котули – “Іванка” з сотні УПА “Чорногори” між селами Шпиколоси та Коропчик Поморянського району влаштували засідку на каральний загін, що складався з німецьких частин СД та поліції, до складу якої входили поляки-колаборанти. Під час бою карателям, від рук яких у с. Шпиколоси загинуло щонайменше 22 українців та було спалено понад 190 селянських господарств, завдано відчутних втрат. Повстанці втратили шість чоловік убитими та чотириох пораненими⁹⁰.

На Львівщині один із найбільших боїв повстанських загонів проти німців відбувся 11 травня 1944 р. неподалік від с. Карів на Сокальщині, де сотня “Яструба” втратила 20 вбитими, 3 пораненими та 10 осіб пропали безвісти. Натомість ворог мав 80 убитих та 57 поранених⁹¹.

Влітку 1943 р. на теренах Галичини з’явилися рейдуючі з Волині з’єднання радянських партизанів, але тоді їм зуміли дати відсіч відділи УНС та місцеві боївки самооборони. Ситуація ускладнилася на початку 1944 р., коли сюди прибули значні партизанські сили, які йшли попереду фронту, що наближався до Галичини. 27 січня 1944 р. через північні села Брідщини на Радеківщину пройшло з’єднання червоних партизанів чисельністю до 700 осіб, яке спалило села Нивиці і Трійця та у зв’язний спосіб замордувало 36 місцевих жителів⁹².

У березні 1944 р. великі радянські партизанські з’єднання прибули в північні села Брідщини та сусідньої Радеківщини, про це є детальний опис у повстанському документі: “Дня 13.ІІІ і 14.ІІІ в нашій терені в селах Бурдуляки – Козаки, Станіслав[ч]ик, Монастир Брідський, Труйло, Гутисько-Гур’янське, Потоки, Трійця квартирує банда більшовицька, яка села сильно зрабувала і знищила (Монастир Брідський). Головно забрали всі харчеві продукти, також безроги, корови, вівці і коні з возами. Переводять сильні ревізії по хатах, всіх будинках, садах, подвір’ях, спеціальними штиками копають раз коло разу та знаходять ті всі речі, що люди позакопували чи сховали в криївках під землею”⁹³.

У січні 1944 р. чота “Лапайдуха” спільно з боївкою СБ вчинила напад на загін радянських партизанів, що перебував у с. Адами (тепер – Заводське) Буського району. Однак через неузгодженість дій між повстанським відділом і боївкою СБ акція не досягла очікуваних результатів. Ворог зазнав незначних втрат, проте був змушений залишити село та відступити в напрямку Стоянівських лісів⁹⁴.

8 березня 1944 р. у с. Боратин Підкамінського району прибула сотня УПА “Чорногори”, підвідділи якої розмістилися в різних частинах села, аби в будь-який момент можна було організувати надійну оборону. Увечері в одній із хат повстанці

⁸⁹ Якимів П. Що записано в серці. Спогади... – С. 56–57.

⁹⁰ Там само. – С. 73–75.

⁹¹ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 12: Воєнна округа УПА “Буг”... – С. 484–485.

⁹² Літопис УПА. Нова серія. – Київ; Торонто, 2009. – Т. 13: Воєнна округа УПА “Буг”: Документи і матеріали. 1943–1952. – Кн. 2 / [упоряд.: В. Мороз, О. Вовк]. – С. 21–27; Куць Є. За Україну, за її волю. Спогади і роздуми воїна УПА (псевдо “Жук”): машинопис / Є. Куць // Зберігаються у приватному архіві Михайла Романюка у м. Львові.

⁹³ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 13: Воєнна округа УПА “Буг”... – С. 40.

⁹⁴ Загоруйко Р. Повернення зі справжнього пекла... – С. 160–168.

виявили та затримали трьох чоловіків у німецьких уніформах. Під час їхнього допиту один із затриманих підірвався на гранаті, від вибуху якої також зазнали поранення сотенний “Чорногора” і стрільці “Сірак” та “Скиба”. Двоє інших невідомих були знищені стрільцями сотні. Згодом радянські дослідники ототожнювали їх із розвідувально-диверсійною групою Миколи Кузнецова⁹⁵.

У квітні 1944 р. вишкільні чоти Володимира Царика – “Оленя” та “Сокола” при підтримці місцевої боївки ОУН у лісі біля с. Пониква Пониковицького району вели рішучий бій з червоними партизанами. Володимир Царик згадував (збережено мову і стиль документа): “... Село Пониква. Мій відділ в силі 22 чоловік, маю наказ прогнати червоних партизан, які були в лісі при селі Пониква коло Бродів і нищили та грабували село. Получившись ще з другим відділом інструктора “Сокола” в силі 26 чоловік та місцева боївка 15 чоловік, разом 43 стрільців з доброю зброєю, розпочали бій в лісі. Коло години 4-ї рано наші стрільці в силі 12 чоловік із двома кулеметами розділили червоних, бо одна частина подалась в ліс за нашими, які мали наказ помалу цофатись вглиб лісу, де чекала чота “Сокола”, а я з рештою підходив до тих, що лишилися на місці. На даний умовлений знак наших чотири гранатомети почали кидати в саму середину червоних гранати, не даючи їм получитись разом з відійшовшим відділом проти чоти “Сокола”. Тоді під обстрілом гранатометів і двох наших скорострільів червоні почали хвилюватись, не знаючи куди кинути свої сили головні, що були цілий час під обстрілом наших гранатометів. По годині бою я получився з відділом “Сокола”, [ми] перервали червоних на дві частини і обі обкружили. Тоді грімке “Слава”, червоні почали стріляти, а решта їх підносила руки, просячи “не стріляйте, ми піддаємось, ми проти вас не хочемо воювати”, але деякі на лівому крилі ще боронились. Тоді я перекидаю з правого крила ще 10 стрільців і по півгодинному бою розоружуємо 85 червоних. Непотрібних нищемо, а деякі втікли. Ворог лишив на полі бою 45 вбитих і около 30 ранених. В наших один вбитий і трох ранених. Здобуто 6 скорострільів “Максим”, 3 гранатомети, два вози з кіньми, одну легку гарматку, пошкоджену нашим гранатометом, багато награбованого селянського добра, харчів і амуніції”⁹⁶.

Каталізатором українсько-польського протистояння в Галичині стала поява тут влітку 1943 р. більшовицьких партизанів і як наслідок початок розбудови національних збройних формувань обох народів⁹⁷.

Протистояння на протипольському фронті в Галичині особливої гостроти набуло у кінці 1943 – на початку 1944 р. й вилилося в цілий ряд обопільних збройних акцій, жертвами яких стало й мирне населення.

Загалом Провід ОУН польський відтинок боротьби трактував як другорядний. При цьому низовим структурним одиницям підпілля рекомендували уникати протистояння між українцями та поляками. Дозволяли ліквідацію тих польських шовіністичних елементів, які активно виступали проти українства. На будь-яку польську акцію терору проти українського населення місцеві проводи ОУН були зобов’язані

⁹⁵ Якимів П. Що записано в серці. Спогади... – С. 64–68; Климчук Й. Історія села Боратин (Частина I): копія машинопису / Й. Климчук // Зберігається у приватному архіві Михайла Романюка у м. Львові.

⁹⁶ Життєпис упіста Царика Володимира. Вересень 1947 р. // Архів ОУН у Мюнхені.

⁹⁷ В’ятрович В. Друга польсько-українська війна. 1942–1947 / В. В’ятрович. – 2-е вид., доп. – Київ: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2012. – С. 178.

підготувати та провести відплатні операції на організаційні осередки польського підпілля. Всі рішення щодо проведення такої акції приймав окружний провідник⁹⁸.

13 лютого 1944 р. за розпорядженням провідника “Гонти” українські повстанці напали на село Гутисько Брідське, що було однією з найсильніших баз польського підпілля у цьому терені. До операції було залучено сотню УПА “Чорногори”, у складі трьох підвідділів. За планом операції наступ мав відбутися після п’ятихвилинного мінометного обстрілу села (а для поширення паніки) одночасно з трьох напрямів, з метою витіснення супротивника у відкрите поле під удар повстанських кулеметів. Операція розпочалася досить вдало. Чоти “Білого”, “Іванка” та “Ткаченка” зуміли просунутись до середини села, але в цей момент на допомогу оточеним, які в цей день квартирували в селі, наспіли німецькі відділи з двома бронемашинами та почали обстрілювати повстанців. Одночасно з сусіднього села відкрила вогонь німецька артилерія. Повстанському заслону вдалося бронебійними кулями підпалити одну бронемашину, а другу німці покинули на полі бою. Однак, зважаючи на втрати та ворожу перевагу, повстанцям наказано припинити операцію та відступити⁹⁹. За різними даними у цьому бою відділи УПА втратили від 2 до 11 чоловік убитими та багато пораненими, які були доставлені на санітарні пункти у с. Літовище Бродівського району. Тут їм медичну допомогу надавала група лікарів, серед яких – четверо фахівців єврейської національності¹⁰⁰. За версією поляків, під час цього наскоку їхні втрати складали щонайменше 55 чоловік убитими¹⁰¹.

Окрім цієї протипольської акції, відділи УПА і теренові боївки ОУН Золочівської округи брали участь у подібних операціях у селах Черниця, Кіндратів, Стінка, Черемошня, Стовпин та ін. Здебільшого такі наскоки організовували після висунення ультиматуму польському населенню з вимогою залишити той чи інший населений пункт. Згодом опустілі господарства спалювали, аби поляки не поверталися. До сутючок і обопільних втрат доходило зазвичай тільки там, де перебували бази польського підпілля або поляки, користаючись із захисту німецьких гарнізонів, відмовлялися виїжджати на Захід.

На жаль, на галицько-волинському прикордонні зафіксовано низку протипольських акцій, під час яких загинуло чимало місцевого цивільного населення. Йдеться про наскоки українських повстанців на містечко Підкамінь, села Гута Пеняцька, Гута Верхобузька та Полицорови. Як засвідчують архівні документи, ці операції не були санкціоновані місцевим тереновим проводом ОУН, а організовані відділами УПА із куреня Максима Скорупського – “Макса”¹⁰².

Отже, період становлення та розбудови націоналістичного руху в Галичині керівництво крайового та підлеглих йому проводів ОУН використало максимально

⁹⁸ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 11. – Арк. 247.

⁹⁹ Якимів П. Що записано в серці. Спогади... – С. 58–60.

¹⁰⁰ Спогади Каві Григорія Андрійовича / записав Михайло Романюк 24.09.2006 р. у м. Золочів Львівської обл.: аудіозапис // Зберігаються у приватному архіві Михайла Романюка у м. Львові; Якимів П. Що записано в серці. Спогади... – С. 58–60; Климчук Й. Історія села Боратин (Частина I): копія машинопису / Й. Климчук // Зберігається у приватному архіві Михайла Романюка у м. Львові; Голяш С. За волю України. Боротьба УПА в повіті Броди / С. Голяш // Броди і Брідщина: Історично-мемуарний збірник. – Торонто, 1988. – С. 185.

¹⁰¹ Komański H. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na Polakach w województwie tarnopolskim 1939–1946 / Henryk Komański, Szczepan Siekierka. – Wrocław, 2004. – S. 65–66.

¹⁰² ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 39. – Арк. 6.

ефективно для поширення свого впливу в регіоні, для формування чисельної й ефективної організаційної сітки та створення бойових підрозділів. Тактика “самооборонних дій”, яку використовували відділи УПА у першій половині 1944 р., забезпечила захист місцевого населення від свавілля та терору німецьких збройних формувань, польських та радянських партизанських загонів, дала змогу заощадити сили та набути досвід для продовження боротьби із радянським тоталітарним режимом.

На теренах Галичини встановлення радянської влади, де вже функціонувала добре розбудована адміністративно-територіальна структура українського визвольного руху, яка базувалася на чіткій організаційній вертикалі ОУН, основними елементами якої були: ланка – станиця – куш – підрайон – район – повіт – округа – область – край – Провід ОУН.

Територія округ ОУН, як елемент цієї вертикалі, здебільшого співвідносилася з межами однойменних округ (крайсів) за німецьким окупаційним адміністративно-територіальним поділом та підпорядковувалася Львівському обласному проводу ОУН. Повітові проводи ОУН в основному відповідали повітам за польським устроєм до 1939 р., а районні проводи – районам за радянським адміністративно-територіальним поділом.

Структура проводів ОУН по всій організаційній вертикалі, починаючи від Головного проводу ОУН і закінчуючи районними проводами, була однаковою. Вони склалися із провідника, заступника провідника (організаційного референта), а також референтів: військового (організаційно-мобілізаційного), СБ, пропаганди, господарки, зв'язку, жіночої сітки, УЧХ та ін.¹⁰³ Така структура не була сталою змінювалася залежно від військової та оперативної ситуації, завдань конкретних територіальних ланок ОУН, наявності кадрів тощо. Період масової повстанської боротьби відзначався зміною внутрішньої структури та підпорядкованості окремих референтур. У цей період кожен референт мав подвійне підпорядкування: безпосередньому зверхнику та тереновому провідникові¹⁰⁴.

Паралельно з організаційною структурою збройного підпілля ОУН функціонувала й структура УПА, яка остаточно сформувалася на початку серпня 1944 р., коли територію воєнних округів УПА-Захід було поділено на тактичні відтинки, які територіально співвідносилися із округами ОУН. На той час тактичний відтинок відігравав більше роль терену, визначеного для дій певних відділів УПА, ніж структурної одиниці.

На час максимального поширення повстанського руху в Галичині, який припадає на кінець літа – початок осені 1944 р. в УПА-Захід воювало 17,9-18,2 тис. осіб¹⁰⁵. Організаційно УПА-Захід була поділена на воєнні округи “Башта”, “Буг”, “Лисоня”, “Говерля”, “Маківка”.

Паралельно із розбудовою регулярних підрозділів УПА на базі місцевих районних проводів ОУН та під командуванням їхніх керівників влітку 1944 р. розпочинається формування так званих адміністративних (самооборонних) сотень, які мали адміністративно-господарський характер. Їхніми основними завданнями були: вишкіл новобранців, забезпечення бойових відділів УПА всім необхідним

¹⁰³ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 55. – Арк. 9; Архів УСБУ ЛО. – Спр. П-25864. – Арк. 49–51.

¹⁰⁴ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 9. – Арк. 22.

¹⁰⁵ Патриляк І. “Встань і борись! Слухай і вір...” – С. 235.

(одягом, зброєю, боєприпасами, продуктами та ін.), охорона населених пунктів від нападів більшовицьких грабіжницьких банд, запобігання окупаційній адміністрації у проведенні будь-яких репресивних заходів у селах тощо¹⁰⁶.

Функціонування подібних сотень зафіксовано у різних кутках Галичини: на Бібреччині (Городоцька округа), де діяла сотня Михайла Василика – “Чубатого”¹⁰⁷, на півночі Львівщини (Сокальська округа) – сотня Ярослава Гудими – “Морського”¹⁰⁸. До речі, у Золочівській окрузі такі сотні діяли у кожному районі загальною чисельністю приблизно 800 осіб¹⁰⁹.

Сотні самооборони чисельно були меншими від регулярних відділів УПА – 80–120 чол. Так, наприклад, сотня самооборони “Летуна” (криптонім “Буря”), що діяла у тодішньому Краснянському районі, нараховувала 80 чол., поділялася на дві чоти по три рої у кожній. Принцип озброєння таких сотень був таким же, як і кадрових – на кожен рій припадав один кулемет та 500 патронів до нього, командний склад сотні (сотенний, чотові та ройові) мав на озброєнні автомати, або напівавтоматичні гвинтівки; стрільці були озброєні гвинтівками, здебільшого німецького виробництва. Окрім того, сотня мала на озброєнні два 81 мм міномети та фаустпатрони¹¹⁰.

Разом з тим діяли куцові боївки ОУН, відділи охорони керівних осередків різного рівня (від районного до крайового), боївки ліній зв’язку, підрозділів СБ районного, повітового/надрайонного, окружного та крайового проводів ОУН. Чисельність таких боївок була різною і постійно змінювалася.

Із встановленням у Галичині радянської влади український визвольний рух опинився сам на сам з потужною репресивно-каральною та мілітарною силою. На порядку денному було вирішення організаційних, мобілізаційно-кадрових, матеріально-технічних та інших питань. Деякий час було витрачено на відновлення дієздатності мережі ОУН, після проходження через територію краю лінії фронту та повернення місцевих жителів у свої населені пункти із примусової евакуації.

Одним із найгостріших питань, які довелося вирішувати сітці ОУН та збройним формуванням, стала протидія мобілізації місцевого населення до Червоної армії та мобілізація до бойових підрозділів УПА та самооборонних відділів, формування яких особливо активно відбувалося в цей час у регіоні. На виконання рішення Проводу ОУН від 11 серпня серед місцевих жителів проведено ґрунтовну роз’яснювальну роботу, чоловіки уникали призову в Червону армію. Наприклад, зі с. Яблунівка Буського району з 205 чоловік, які підлягали мобілізації, на призовний пункт зголосилося лише 8¹¹¹. Така ж ситуація простежувалася і в інших населених пунктах. Бойові підрозділи УПА та територіальні боївки ОУН намагалися розігнати групи призовників та розгромити підрозділи радянських військ, які розгорнули

¹⁰⁶ Архів УСБУ ЛО. – Спр. 55230. – Арк. 17.

¹⁰⁷ ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 31 (1960). – Спр. 2. – Арк. 10–11.

¹⁰⁸ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 12: Воєнна округа УПА “Буг”... – С. 619.

¹⁰⁹ Романюк М. Золочівська округа ОУН у національно-визвольному русі (1937–1953): монографія / М. Романюк. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України; Центр незалежних історичних студій, 2016. – С. 158–159.

¹¹⁰ Архів УСБУ ЛО. – Спр. 55230. – Арк. 14 зв.–15.

¹¹¹ Киричук Ю. Ставлення ОУН-УПА до мобілізації населення західних областей України в Червону армію (січень 1944 р. – травень 1945 р.) / Ю. Киричук // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2000. – Вип. 35–36. – С. 348.

силову мобілізацію. Так, 9 серпня повстанці забрали в ліс групу призовників (58 чол.), яка ночувала у с. Задвір'я Глинянського району¹¹², 18 серпня розігнано колону з 200 призовників (більшість поляки) у Буському районі¹¹³. 20 серпня відділи УПА атакували військово-партійну групу, яка проводила насильну мобілізацію у Глинянському районі. Під час бою, що тривав три години, був убитий перший секретар райкому компартії та поранений начальник Глинянського РВ НКДБ лейтенант Сивоконь¹¹⁴.

Коли ж у листопаді 1944 р. у військкоматах розпочалася підготовка до мобілізації юнаків 1927 року народження, то збройне підпілля миттєво відреагувало на це, оголосивши чергову хвилю мобілізації залучивши багатьох із цих хлопців у власні збройні формування.

Ситуація з призовом місцевого населення до лав Червоної армії залишалася напруженою аж до закінчення Другої світової війни, а подекуди й пізніше. В оперативних зведеннях органів НКВС-НКДБ тривалий період фігуруватиме графа про затриманих осіб під час проведення військово-чекістських операцій, які ухилялися від мобілізації в Червону армію¹¹⁵.

Відділи УПА мали сутічки з військами НКВС по охороні тилів, а відтак і з прибулими у регіон регулярними частинами внутрішніх військ НКВС.

Постійно тривав процес мобілізації, формування та вишколу нових відділів УПА та сотень самооборони, яким займалися організаційно-мобілізаційні референти проводів ОУН.

Значним підсиленням діючих та новостворюваних сотень на теренах Львівщини стало влиття у їхні ряди колишніх вояків СС дивізії “Галичина”, яка влітку 1944 р. була розгромлена у т. зв. “Бродівському котлі”¹¹⁶. Як відомо, націоналістичне підпілля негативно поставилося до формування української дивізії у складі німецької армії, більше того, членам ОУН забороняли зголошуватися до цієї формації, а сам процес мобілізації націоналісти бойкотували¹¹⁷. Разом з тим ще в лютому 1944 р. крайовим проводом ОУН ЗУЗ була видана інструкція, згідно з якою передбачалося залучити до лав українського визвольного руху частини дивізії за умов, якщо їй буде загрозувати розформування чи передислокація поза межі України¹¹⁸. Зрештою, це до певної міри було реалізовано після розгрому дивізії під Бродами. Військова референтура Золочівського окружного проводу ОУН довіряла вишколеним і дисциплінованим дивізійникам, і це виділяло округу з-поміж аналогічних структурних одиниць збройного підпілля ОУН Львівщини. Чи не найбільше дивізійників опинилося у курені “Карого”, який саме формувався у цей період, зокрема,

¹¹² Савчин І. Убинщина: нарис / І. Савчин. – Львів: Сполум, 2005. – С. 4.

¹¹³ Архів УСБУ ЛО. – Спр. П-39809. – Арк. 36.

¹¹⁴ Савчин І. Убинщина. – С. 3–4.

¹¹⁵ ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 31(1960). – Спр. 1–10.

¹¹⁶ Боляновський А. Дивізія “Галичина”. Історія / А. Боляновський. – Львів, 2000. – С. 241.

¹¹⁷ ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 67418. – Т. 1. – Арк. 280; Лебедь М. УПА. Українська повстанська армія. Її генеза, ріст і дії у визвольній боротьбі українського народу за Українську самостійну соборну державу / М. Лебедь. – [Мюнхен]: Видання Пресового Бюро УГВР, 1946. – Част. І: Німецька окупація. – С. 93; *Гриньох І.* Дивізія “Галичина” й українське підпілля / І. Гриньох // Броди: зб. ст. і нарисів / [за ред. О. Лисяка]. – Дрогобич: Вид. фірма “Відродження”, 2003. – С. 59–60.

¹¹⁸ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 28. – Арк. 83.

у сотні “Сірі вовки”¹¹⁹. Значно підсилювався вишколеними кадрами у цей час і курінь “Шугая”. Наприклад, відомо, що у липні 1944 р. до складу сотні “Іванка” влилася відразу велика група дивізійників чисельністю до 30 осіб¹²⁰, а на території Буського району відділи УПА біля с. Соколя поповнили 50 дивізійників¹²¹. За твердженням дослідника історії дивізії “Галичина” Андрія Боляновського, у цей період кожна округа в Галичині отримала приблизно по 50 дивізійників¹²².

Наприкінці літа – на початку осені 1944 р. посилювався натиск радянських каральних органів на український визвольний рух. Дедалі частіше організовували широкомасштабні військово-чекістські операції, які охоплювали значну територію, що ускладнювало маневрування великим повстанським відділам та спричиняло численні людські втрати. Зважаючи на протиповстанські заходи противника, було прийнято рішення щодо зміни тактики дій відділів УПА. Згідно з наказом УПА-Захід ч. 7/44 від 1.09.1944 р. основною бойовою одиницею УПА визначалася сотня, а не курінь, як це було раніше. Для проведення більших операцій передбачалося об’єднання підвідділів у тактичні курені¹²³. А вже у наказі УПА-Захід ч. 9/44 від 25.11.1944 р. основною тактичною одиницею визначалася чота. Цим же наказом передбачено, що прямий вплив на діяльність відділів УПА мають місцеві проводи ОУН, починаючи від районних і вище¹²⁴.

Власне з кожним місяцем боротьби та із впровадженням тактичних змін у діяльності підрозділів УПА збільшувався вплив окружного проводу ОУН на цю структуру, що чітко простежується вже навіть у згаданому наказі ч. 9/44. В інструкції Чортківського окружного проводу ОУН від 22 січня 1945 р. розподілені повноваження між відділами УПА та тереновою сіткою ОУН. Згідно з цією інструкцією відділи УПА тактичні вказівки отримують від вищого командування, а безпосереднє керівництво здійснює той місцевий провід ОУН, починаючи від районного і вище, на території якого діє підрозділ¹²⁵.

Остаточне перепідпорядкування відділів УПА Львівщини окружним провадам ОУН відбулося навесні 1945 р. згідно із наказом командира УПА-Захід Василя Сидора – “Шелеста”¹²⁶. Як свідчив на слідстві командир ВО 2 “Буг” Василь Левкович – “Вороний”, процедура передачі підрозділів тереновим провадам в основному була реалізована впродовж травня-червня, тільки в окремих регіонах дещо пізніше¹²⁷.

¹¹⁹ Загоруйко Р. Повернення зі справжнього пекла... – С. 267.

¹²⁰ Архів УСБУ ЛО. – Спр. П-25996. – Арк. 3, 12.

¹²¹ Ковалюк Р. Кам’яниччина в Генеральній Губернії. Німецький окупаційний режим і рух Опору 1941–1944 рр. / Р. Ковалюк // Надбужанщина: історично-мемуарний збірник. – Львів; Торонто, 2004. – Т. 4 / [гол. ред. О. Романів]. – С. 87–88.

¹²² Боляновський А. Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939–1945) / А. Боляновський. – Львів, 2003. – С. 394.

¹²³ ЦДАВО України. – Ф. 3836. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 4–6.

¹²⁴ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 3. – Арк. 141–142; Кентій А. Українська повстанська армія в 1944–1945 рр. / А. Кентій. – Київ, 1999. – С. 105.

¹²⁵ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 17. – Арк. 302.

¹²⁶ ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-9111. – Т. 1. – Арк. 187–188.

¹²⁷ ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 74268фп. – Т. 1. – Арк. 38–44; Архів УСБУ ЛО. – Спр. П-29211. – Арк. 16; Літопис УПА. Нова серія. – Т. 9... – С. 759.

Поряд із регулярними відділами УПА при кожному районному проводі ОУН діяли адміністративні сотні, самооборонні куштові відділи, боївки СБ, зв'язку, жандармерії та охорони проводів різного рівня.

Восени 1944 р. активізувала свою роботу референтура пропаганди, діяльність якої була дещо паралізована у період фронтових дій на теренах Галичини. Сформувався штат осередків пропаганди, відбувся вишкіл нових пропагандистів, проведено розконсервування технічного обладнання та почали організовувати підпільні друкарні, які розмножували літературу, яку окружні проводи отримували з області.

Повстанська пропаганда зосереджувала увагу населення на зриві мобілізації до Червоної армії, бойкоті населенням будь-яких сільськогосподарських поставок державі, протиколгоспній та противиборчій кампаніях, поясненні цілей і завдань українського визвольного руху як серед місцевих жителів, так і серед вихідців із східноукраїнських земель тощо.

У період масової повстанської боротьби основним напрямком діяльності націоналістичного підпілля в Україні був військовий. Досі немає усталеної класифікації бойових дій відділів УПА та збройного підпілля. Наприклад, сотник М. Богор у статті визначає два види бойових операцій: зачіпні (наскок, засідка, атентат) та оборонні (прорив із оточення, засоби конспірації)¹²⁸.

На підставі аналізу найрізноманітніших джерел спробуємо класифікувати бойові дії відділів УПА на теренах Галичини, подаючи при цьому найхарактерніші приклади тих чи інших операцій.

Зважаючи на те, що від початку створення і аж до розформування, відділи УПА використовували повстансько-партизанську тактику, – їхні бойові дії можна класифікувати на два основні види: наступальні та оборонні. При цьому до першого відносимо ті операції, які проводили з ініціативи повстанців, а, отже, вони мають ознаки наступального характеру. Серед них: 1) наскоки на райцентри; 2) напади на інші опорні пункти ворога та важливі господарські об'єкти; 3) операції, спрямовані на зрив будь-яких (як каральних, так і господарських) заходів радянської влади; 4) рейди; 5) засідки; 6) проведення диверсій на шляхах сполучення.

Оборонні операції відділів УПА та боївок ОУН: а) кругова оборона місць дислокації з подальшим виходом із оточення або небезпечної зони; б) охорона боївок СБ під час проведення атентатних (ліквідаційних) акцій у населених пунктах; в) сутичка зі засідкою чи опергрупою ворога; г) оборона у криївці; д) прорив з оточеного ворогом будинку в населеному пункті.

Одним із типових підвидів наступальних операцій періоду масової повстанської боротьби на теренах УПА-Захід були напади на районні центри. Під час проведення таких акцій повстанці прагнули: 1) у ширшому значенні – тримати в психологічній напрузі ворожу адміністрацію, засвідчити населенню, що УПА – не знищена і діє, пропагувати визвольний рух на ширших теренах, адже відгомін про такі операції розходився дуже далеко; 2) у вузькому – звільнення в'язнів, знищення ворожих гарнізонів, диверсії на комунікаціях і стратегічних об'єктах ворога тощо. Зокрема, відомо про захоплення райцентрів на Станиславщині (Долина, Солотвино, Вигода), Львівщині (Радехів, Нові Стрілиська, Комарно) та багато інших.

¹²⁸ *Богор М.* Два тактичні періоди УПА / М. Богор // До зброї. – 1951. – Вип. 13 (26). – С. 2–8.

У ніч на 17 жовтня 1944 р. сотня “Риболовців” штурмувала Глинянський РВ НКВС у райцентрі. Під час бою згоріли 13 адміністративно-господарських будівель, загинув помічник оперативного уповноваженого райвідділу Гаврілов та двоє цивільних осіб, а троє співробітників каральних органів були поранені¹²⁹.

27 квітня 1945 р. сотні “Малинового” та “Оверка” здійснили одну з найбільших своїх операцій наступального характеру – напад на райцентр Заболотці, який готували доволі ретельно. Силами сотенних розвідників та стрільців місцевого СКВ було проведено розвідку підступів до гарнізону ворога. Планували напасти одночасно з різних боків, а для того, щоб вояки сотні не блукали в невідомому терені, до кожної групи були прикріплені стрільці місцевого куша¹³⁰.

За “Спецповідомленням”, яке до Львова скерував секретар РК КП(б)У Боровик, сам перебіг акції був таким: повстанцям вдалося безшумно зняти більшовицьку заставу та трьома групами напасти на райцентр. Вістря атаки було зосереджене в напрямку будинків РК КП(б)У, райвиконкому, поштового відділення, райвідділів НКВС і НКДБ, камери попереднього затримання, де енкаведисти утримували арештованих. Їм вдалося захопити будинок райвиконкому, але всі спроби звільнити в’язнів закінчилися невдачею. У ході двогодинного бою, що точився в райцентрі, більшовики втратили 10 убитими та 4 пораненими, частина з яких потім померла в лікарні. Повстанці втратили щонайменше 9 осіб убитими (тіла залишились у райцентрі) та багато пораненими. Один поранений повсталець потрапив у полон¹³¹. Чотовий сотні УПА “Непоборні” Василь Дубас – “Степовий” на допиті свідчив, що під час нападу на райцентр Заболотці повстанці втратили 13 чоловік убитими та 7 пораненими¹³².

Відділи УПА на теренах Галичини велику увагу приділяли знищенню опорних баз енкаведистів у населених пунктах та великих господарських об’єктів: будівель, у яких дислокувалися або потенційно могли перебувати гарнізони військ НКВС, сільські ради, місця дислокації винищувальних батальйонів та груп, мости, спиртзаводи, млини, радгоспи, колгоспи тощо. Такі операції завдавали значних збитків окупаційній владі, водночас давали змогу поповнити власні запаси продуктів харчування та інших потрібних речей. Зазвичай такі акції проводилися у тісній співпраці та за безпосередньої участі місцевих кушових боївків. Так, 21 лютого 1945 р. чота “Сурмача” із сотні УПА “Оверка” та Лешнівський СКВ у районі с. Лешнів Бродівського району знищили два мости, костел та монастир, які енкаведисти використовували як бази¹³³. У ніч на 16 травня 1945 р. у с. Гологори Краснянського району, після виїзду з села батальйону військ НКВС, повстанці підірвали та спалили школу, сільраду та польський костел¹³⁴.

До найпоширеніших операцій збройного підпілля ОУН та відділів УПА, спрямованих проти каральних і господарських заходів радянської влади, належали:

¹²⁹ Архів Головного управління Національної поліції у Львівській області (далі – Архів ГУНП ЛО). – Ф. 111. – Оп. 1. – Спр. Р-33037. Личное дело на высланную семью активного участника “УПА” Довбецкой Юлии Валентиновны. – Арк. 3, 17, 21, 24.

¹³⁰ Архів УСБУ ЛО. – Спр. П-33445. – Арк. 35–40.

¹³¹ Броди і Брідщина: історично-мемуарний збірник. – Броди, 1998. – Кн. II / [ред. Б. Зробок]. – С. 428–430.

¹³² ГДА СБУ. – Ф. 65 (Львівська часина). – Спр. 21357 (Яма). – Т. 1. – Арк. 90.

¹³³ Архів УСБУ ЛО. – Спр. П-25145. – Арк. 17, 106.

¹³⁴ ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 31 (1960). – Спр. 6. – Арк. 35 зв.

захист населених пунктів від доступу до них каральних та партійних загонів шляхом влаштування засідок чи обстрілів на шляху їхнього просування, ліквідація та роззброєння “стрибків”, знищення документації сільських рад, ліній зв’язку: напади відділів УПА на різні заводи та господарські об’єкти, зокрема, на спиртзаводи, МТС, пивзаводи, маслозаводи, млини та ін.

Доволі поширеними, особливо у період хлібоздачі чи розповсюдження державних позик, були напади на сільські ради, під час яких повстанці знищували документацію, символіку радянської влади, портрети партійних вождів, телефонні апарати. Це ускладнювало окупаційній владі проведення господарського визиску населення, зміцнювало матеріальну базу самого підпілля. Формування повстанців ліквідували або роззброювали групи “стрибків”, які допомагали владі у проведенні радянзації краю. Так, 18 травня знищено документи у селах Яснище, Вербівчик та Стиборівка Підкамінського району, в ніч на 21 травня – у селах Переволочно й Соколівка Поникивицького району та Боложинів Буського району¹³⁵ тощо. Зафіксовано десять нападів на партійно-енкаведистські групи, які “реалізували” державну позичку, зокрема, у селах Полоничі (4.05.1945), Солова (7.05.1945) та Полтва (19.05.1945) Глинянського району, Гончарівка Олеського району (6.05.1945), Стиборівка Підкамінського району (8.05.1945), Скнилів (31.05.1945) та Петричі (16.06.1945) Краснянського району та ін.¹³⁶

Зважаючи на специфіку повстансько-партизанської війни, досить поширеними у діяльності відділів УПА того часу були рейди як форма боротьби з окупантами. На потреби використання цього тактичного прийому ще 21 червня 1944 р. акцентовано у вказівках обласного проводу ОУН¹³⁷. Військово-пропагандистські рейди були внутрішніми (по теренах постійного оперування відділів) та зовнішніми (на території сусідніх округ та країв ОУН). Під час рейдів, у населених пунктах повстанці організували мітинги, знищували дрібніші залоги каральних військ НКВС, а головне – населення бачило українських вояків, що надихало його на подальший спротив окупантам.

Внутрішні рейди організували регулярно всі (крім вишкільних) відділи УПА, як правило сотні (у 1944 р.) та чоти (у 1945 р.). Зрештою рейдова тактика давала змогу повстанським групам уникнути більших боїв у час масових облав ворога.

Дещо більшої підготовки потребували рейди у віддалені регіони, оскільки повстанські відділи на тривалий час залишали знайомий терен, бази харчового постачання та матеріального забезпечення¹³⁸. Наприклад, повстанські відділи Золочівщини рейдували по теренах сусідніх Сокальської (сотня “Непоборні”; травень і липень 1945 р.), Городоцької (сотня “Непоборні”; травень 1945 р. та сотні “Дружинники”; травень-червень 1945 р.), Рогатинської (сотня “Дружинники”; листопад 1945 р.) округ Львівського краю, Бережанської округи Тернопільського краю

¹³⁵ Подрывная деятельность украинских буржуазных националистов против СССР... – С. 76–77.

¹³⁶ ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 31 (1960). – Спр. 5. – Арк. 362; Там само. – Спр. 6. – Арк. 9–10, 31;

Подрывная деятельность украинских буржуазных националистов против СССР... – С. 72, 87.

¹³⁷ ЦДАВО України. – Ф. 3836. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 73–75.

¹³⁸ Мірчук П. Українська Повстанська Армія 1942–1952 / П. Мірчук. – Мюнхен: Ціцоро, 1953. – С. 273.

(сотня “Дружинники”; листопад 1945 р.) та сусідньої Волині (сотня “Дружинники”; серпень 1944 р., липень-серпень 1945 р.)¹³⁹.

Наприклад, 7–28 травня 1945 р. сотня “Непоборні” здійснила рейд через тодішні Лопатинський, Кам’яно-Бузький, Куликівський, Івано-Франківський, Сокольницький, Бібрецький, Перемишлянський райони Львівщини. Рейд закінчився 28 травня в Олеському районі боєм із облавниками, у якому сотня втратила 8 чол. убитими та 3 пораненими¹⁴⁰.

На Золочівщині рейдував відділ Михайла Хваліботи – “Лиса” із Сокальщини, відділ “Сіроманців” із Рогатинщини, сотні “Байди”, “Риболовці” та підвідділ “Соловейка” з Тернопільщини та ін.¹⁴¹

Непоодинокими були рейди відділів УПА у сусідні воєнні округи (на Закарзоння), Краї ОКН (на Волинь) та сусідні держави (Польща, Румунія, Чехословаччина).

Використовуючи засідки, як вид бойових операцій, відділи УПА та збройне підпілля ОУН ставило за мету: а) знищення військових підрозділів окупаційного режиму, партійно-радянського активу тощо; б) захоплення зброї та іншого військового спорядження; в) звільнення заарештованих учасників підпілля чи їх родин.

Засідки влаштовували на під’їздах до населених пунктів, лісових та шосейних дорогах, ймовірних місцях пересування оперативних груп НКВС-НКДБ та ін. Мета таких операцій також була різною: від недопущення каральних підрозділів у населений пункт, знищення транспорту та живої сили ворога, захоплення зброї – і до намагання звільнити заарештованих підпільників або членів сімей повстанців. Так, 16 березня 1945 р. між селами Боратин і Черниця Підкамінського району чотою “Довбні” із засідки знищено двох співробітників НКВС та поранено трьох “стрибків”¹⁴²; 30 квітня 1945 р. між селами Куровичі та Словіта Глинянського району захоплено у полон співробітника обласного управління НКВС¹⁴³. Того ж дня біля с. Підгірці Олеського району відбито трьох заарештованих підпільників¹⁴⁴, а 28 травня 1945 р. на трасі Львів-Золочів, між присілком Шопки і с. Словіта Глинянського району, боївкою Лагодівського куща ОУН обстріляно автомашину “Форд” із офіцерами 17-ї бригади ВВ НКВС кількістю 12 чол. В результаті обстрілу вбито двох старших лейтенантів, важко поранено лейтенанта та старшого сержанта¹⁴⁵.

Поширеними у той час були диверсії на шляхах сполучення, що паралізувало дії окупаційної влади з впровадження радянзації краю. До таких акцій відносимо обстріли та напади на автомашини на основних шляхах сполучення тощо. Але найбільшого резонансу набули диверсійні акти на залізниці, оскільки такі акції

¹³⁹ Архів УСБУ ЛО. – Спр. 1965. – Т. 1. – Арк. 11, 19–20; ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 31. – Арк. 233; Там само. – Ф. 65 (Львівська частина). – Спр. 21357 (Яма). – Т. 1. – Арк. 90–91.

¹⁴⁰ ГДА СБУ. – Ф. 65 (Львівська частина). – Спр. 21357 (Яма). – Т. 1. – Арк. 90–91; Архів УСБУ ЛО. – Спр. 22887. – Арк. 17.

¹⁴¹ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 31. – Арк. 233; Там само. – Т. 54. – Арк. 164; Там само. – Т. 62. – Арк. 236–237; Архів УСБУ ЛО. – Спр. П-30858. – Арк. 20; Там само. – Спр. П-29211. – Арк. 17–20; Архів ГУНП ЛО. – Ф. 111. – Оп. 1. – Спр. Р-33037. Личное дело на высланную семью активного участника “УПА” Довбецкой Юлии Валентиновны. – Арк. 3, 17.

¹⁴² ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 31 (1960). – Спр. 5. – Арк. 206, 208.

¹⁴³ Там само. – Спр. 6. – Арк. 9.

¹⁴⁴ Архів УСБУ ЛО. – Спр. П-27395. – Арк. 20; Там само. – Спр. П-26158. – Т. 1. – Арк. 14–15, 20.

¹⁴⁵ ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 52. – Спр. 2. – Т. 2. – Арк. 164–168.

найбільше дошкуляли окупаційній владі. Так, уночі з 8 на 9 грудня 1944 р. підірвано бронепоезд на перегоні Заболотці–Ожидів¹⁴⁶, з 18 на 19 січня 1945 р. на перегоні Броди–Радивилів пущено під укис санітарний поїзд¹⁴⁷, а в ніч на 19 травня там же зійшов із рейок військовий ешелон¹⁴⁸. 25 травня 1945 р. неподалік від станції Княже Золочівського району пущено під укис товарний потяг – розбито 9 вагонів, навантажених лісом, одна платформа та паровоз¹⁴⁹.

У боротьбі проти більшовицької репресивно-каральної системи збройні формування українського визвольного руху поступалися як чисельно, так і матеріально-технічно. Саме тому повстанські відділи чи окремі повстанці були змушені вести оборонні бої, перебуваючи у заблокованому лісовому масиві чи селі, оточеній хаті чи криївці. У таких випадках легше було вирватися з заблокованого лісу, невеликими групами у темряві прорвавши кільце оточення. Наприклад, 27 лютого 1945 р. у Грималівському бою 17 повстанців зуміли вистояти проти 300 облавників¹⁵⁰. Натомість набагато складніше було вирватися з оточеної хати чи підземної криївки, де шанси у підпільників були вкрай невеликими, хоча траплялися і такі випадки. Допомогали у здавалось б безнадійних ситуаціях відвага та кмітливість оточених.

У період масової повстанської боротьби типовими операціями оборонного характеру були т. зв. агентатні (ліквідаційні) акції, спрямовані на очищення окремих населених пунктів чи певної території від виявленої агентури та особливо активних прислужників радянської влади. До цієї категорії належали представники місцевої влади – голови та секретарі сільських рад, ініціатори й організатори створення колгоспів, винищувальних батальйонів, осередків партії та комсомолу, колишні підпільники, які зголосилися з повинною та пішли на співпрацю з ворогом, жінки, що вели аморальний спосіб життя чи такі, що мали інтимний зв'язок з офіцерами Червоної армії, військ НКВС, райвідділів НКВС-НКДБ тощо. Кількість таких акцій збільшувалася щороку восени, що було зумовлене прагненням підпілля запобігти розконспірації організаційних зв'язків, крийвок та місць постою у зимовий період. Право на такі акції мали тільки відділи спеціального призначення ОУН (бойвки СБ). Інколи до таких операцій залучали й відділи УПА, які слугували охороною.

Завдяки ефективній організаційній та військово-пропагандивній діяльності оунівському підпіл्लю у період масової повстанської боротьби вдалося вистояти проти переважаючих сил ворога, нанісши йому при цьому відчутних ударів. Незважаючи на численні втрати, збройне підпілля ОУН у регіоні досягло головної

¹⁴⁶ Архів УСБУ ЛО. – Спр. П-26548. – Арк. 14; НКВД-МВД СССР в борьбе с бандитизмом и вооруженным националистическим подпольем на Западной Украине, в Западной Белоруссии и Прибалтике (1939–1956): сб. документов / [сост.: Н. И. Владимирцев, А. И. Кожурин]. – Москва: Объединенная редакция МВД России, 2008. – С. 228.

¹⁴⁷ Архів УСБУ ЛО. – Спр. П-25944. – Арк. 29.

¹⁴⁸ ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 52. – Спр. 2. – Т. 2. – Арк. 148.

¹⁴⁹ Літопис УПА. Нова серія. – Київ; Торонто, 2003. – Т. 7: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ 1949–1959. – Кн. 4: 1949–1959 / [упоряд.: М. Деркач, А. Кентій, В. Лозицький, І. Павленко]. – С. 180.

¹⁵⁰ 93 [Якимець К.]. Сімнадцять проти 300 (на основі звіту) / 93 [К. Якимець] // За волю нації. Літературний журнал. – Б. м. в.: Видав. ОУН на ПЗУЗ, 1951. – Чис. VIII. – С. 20–27; Романюк М. Гримайлівський бій куща “Гонти” / М. Романюк // Голос відродження (Броди). – 2007. – 24 квітня, 15 травня, 22 травня.

мети – не допустило до тотальної радянзації місцевого населення, заощадило сили для подальшої боротьби.

До закінчення Другої світової війни чисельність регулярних повстанських відділів УПА-Захід скоротилася до 11-12 тис. осіб¹⁵¹, змінилася тактика, розстановка сил та пріоритетів, проте збройна боротьба тривала.

¹⁵¹ *Патриляк І.* “Встань і борись! Слухай і вір...” ... – С. 235.

Наукове видання

Взаємодія інституцій держави та громадянського суспільства в Україні: західні землі (кінець ХІХ – початок ХХІ ст.): колективна монографія / [відп. ред. Ігор Соляр]; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2017. – 748 с.

Макет та художньо-технічне редагування
Дмитро Савінов

Літературний редактор
Віталія Станкевич

Коректор
Світлана Іваник

Упорядник науково-довідкового апарату
Оксана Рак

Підписано до друку 28.12.2017. Ум. друк. арк. 58,35
Друк офсетний. Формат 70х100/16.
Наклад 300 прим.

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
79026 Львів, вул. Козельницька, 4. Тел: (032)-270-14-18